یوم ندعو کل اناس بامامهم

سیف المقلدین

علی

اعناق المنکرین

مصنفہ علامہ نامی فاضل گرامی عالم اجل فاضل اکمل سفیر عدیم البدیل
فقیہ بیعدل مولانا مولوی محمد عبد الجلیل سلمہ الخلیل یوسفزئی عموماً
دولت زئی خصوصاً از مضافات پشاور

در مطبع دبدبہ احمدی مطبوع شد

تمہید حصہ دوم

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

چون بفضلہ تعالیٰ از ابتدائے این تالیف تا اینجا بدلائلِ قاطعہ و حججِ ساطعہ و نیز باجماعِ جمیعِ اُمت از اہلِ سنت و جماعت حقیتِ تقلید و وجوبِ آن بوجہ افضل و نہجِ اکمل متحقق و ثابت گردید۔ چہ کارخانۂ دینِ متین و حفظِ ملتِ سید المرسلین درین زمانِ حامل الشر والطغیان قیام پذیر برین ست والا رفعِ تکلیفات باختیارات اباحاتِ جملہ مذاہب از ہر فردِ بشر لازم آید چنانچہ امام الحرمین کہ از اجلۂ اساتذہ حجۃ الاسلام امام محمد غزالی ست تقریر فرمود و نیز در فصلِ چہارم در ردِ قولِ بعضے منکرین نگارش یافت۔ و خبط و نیز خروج از ضبط عائد گردد چنانکہ شیخ عبد الحق محدثِ دہلوی تحریر نمود۔ و منکر و منحرف ازین خارقِ اجماعِ اُمت و بیرون از فرقۂ اہلِ سنت و جماعت ست چنانچہ از تفسیرِ مظہری و طحطاوی وغیرہما مسطور گشت۔ و حکمش چون حکمِ خوارج و بغاۃ است چنانچہ از محدثِ نامی علامہ شامی مرقوم گردید و نیز معلوم شد کہ بعضے عقائد این فرقۂ غوی و زمرۂ وہابیہ اتباع شیخ نجدی کہ در حقِ ایشان حضرت رسالت پناہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم برائے تنبۂ اُمت خود بطریقِ پیشین گوئی شاخِ شیطان درین حدیث کہ

کہ در نجا رسیت ھُنَاكَ الزَّلَازِلُ وَبِهَا يَطْلَعُ قَرْنُ الشَّيْطَانِ ہ ارشاد فرمودہ چنانچہ بالتفصیل

درابتداے فصلِ ششم درحالاتِ این فرقہ بیان نمودہ ام۔ موجب کفرست و بعضے مثلِ دیگر فرقِ
خبر است از قولہ بعضے عقائد ۱۲

ضالہ مانندِ خوارج وروافض ومعتزلہ ومجسمہ اند واقتدا در نماز در پس اینان کسے را جائز نیست
لقہ نشود کہ صلوا خلف کل بر و فاجر مخالف نیست

پس بالاتفاق درین زمانہ راہے مخالف علماے مجتہدین پیمودن وطریق آزادی وعدم
خبر است مرقول سابق را چون بفضلہ تعالے الخ ۱۲

تقلید یکے از ائمہ اربعہ مستنبطین ورزیدن خود را درچاہِ ضلالت وگردابِ بدعت مانندِ لامذہب

مذبذب سرنگون انداختن ست و در وعید دَجَّالُونَ كَذَّابُونَ الحدیث درآمدن۔ وبہ

کہ وجوبِ تقلیدِ مذہبِ معین از مذاہبِ چہارگانہ ثابت گردید پس براے اثبات جزئیات

وفرعیاتِ مذہب خود ما را درینجا حاجتے وضرورتے نماند۔ چراکہ برہر مقلدِ قاصر پیروی مجتہد خود
جز ۱۲

درہر مسئلہ جزئیہ واجب ست مگر براے ردِ زعم بعضے جہلاے وہابیہ کہ درچند مسائلِ حضرت

امام اعظم ومتبعانِ وے رحمہم اللہ اجمعین بخلاف وزری احادیثِ صحیحہ از جہل خود یا محض از بیدینی

وتعصب دیدہ ودانستہ منسوب می نمایند وغول وار عام مردم عوام را مے درغلانند وجدوجدال

بطورے مے نمایند کہ حنفیہ کثرہم اللہ درین مسائل مخالفِ احادیثِ صحیحہ ونصوص صریحہ اند لہٰذا بعضے مسائل

ضروریہ را براے تسلیِ ناظرینِ سلیم الطبع فارغ از تعصب درین مقام تسطیر مے نمایم چہ متعصبان

دین ومغتریان ائمہ مجتہدین ہزار دفتر براہینِ بینہ را مثلِ گوزِ شتر وبازیچہ طفلان مے انگارند واز

انکار گاہے باقرار درنیایند۔ پس درحقِ ایشان ہمین یک کلمہ کافی ست کہ ہ

قدم باید اندر طریقت نہ دم	کہ اصلے ندارد دمے بے قدم

انتباہ۔ معلوم باد کہ از اعظم مکائد این گروہ یکے اینکہ چون در مسئلہ مثل تامین ورفعِ یدین

وغیرہما ایشان را از روے احادیث الزام شافی دادہ شود فی الفور کیدِ دیگر آغاز می کنند

کہ این مسئلہ مذہب امام شافعی ست پس نزد شما آیا وے نیز بغلطی ست جوابش بچند وجہ است

اوّل اینکه ہمین وجہ ست که مذہب امام اعظم کوفی را از روے تحقیق بر مذاہب ثلثہ دیگر ترجیح ست اگر چہ آن نیز حق اند دوم اینکه ما درین وقت تحقیق از روے کتاب اللہ و احادیث رسول اللہ براے دفع مکائد شما مے کنیم پس قول غیر شارع از محدثین و ائمہ مجتہدین گاہے سند نخواہد شد ہر سخن را مقامے و ہر نکتہ را جائے۔ ع گر فرق مراتب نہ کنی زندیقی * سوم میگویم که نے مذہبِ امامِ شافعی بر صواب ست مگر شما را ازان چہ که مطابقت بعضے عقائد و افعالِ کفار با اہلِ ایمان موجبِ نجات نیست چنانچہ از شراکت مریضان با اصحاء در صحت بعضے حواس و اعضا تشفی نے چہ شما را مطلقاً از تقلید ائمہ اربعہ انکار ست و اگر براے نجات در یکید و مسلہ تقلید یکے از ائمہ اختیار نماید این تقاضا و خواہش النفس شماست پس فائدہ ازان شما را انبا شد اگر تقلید باشد در جملہ مسائل باید و درین صورت ما را ہیچ اعتراضے نیست ورنہ ہمین حیلہ شما موجبِ تعذیر ست که بناے آن ... تزویر ست چہارم اینکه غیر مجتہد را بر مجتہدِ مطلق اعتراضے نمیرسد۔ و بر مثلِ خود میرسد۔ پس ما۔ ابر شما تا وقتیکه پا نہد راے خود اید اعتراضہا میرسد که غیر مجتہد اید و ہر گاہ که تقلید امامے از ائمہ اربعہ نماید نمیرسد چنانچہ از فتواے حرمین شریفین وغیرہ در ما قبل ہویدا گشت۔ مگر درین صورت تقلید موافق حکمِ اجماع اہل سنت و جماعت لازم گردد نہ تقلید جزئے فافہم و تامل۔ وَاللهُ يَهْدِي مَنْ يَّشَاءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيْمٍ

تنبیہ۔ از جملہ حیلہاے غیر مقلدین یکے اینکه میگویند که براے استدلال جملہ مرویاتِ صحاح ستہ مروجہ این زمانہ من کل الوجوہ مقدم ست پس باید دانست که اگر بقولِ غیر مقلدین کل مرویاتِ صحاح ستہ را بر جمیع اخبارِ مستخرجہ ائمہ اربعہ و اتباع شان ترجیح و تقدیم دادہ شود پس بطلان مضمونِ حدیث خیر القرون قرنی و امثالِ آن بخوبی لازم گردد بلکہ بر عکس بمضمونِ مخالفِ حدیثِ موصوف عمل کردن واجب گردد۔ فالحیٰ

القباحۃِ اشدُّ مِنْ ھٰذا - ادعاے عمل بالحدیث کجا بلکہ دعاے استبداع فی الحدیث
ازان ہویدا است ع ببین تفاوتِ رہ از کجاست تا بکجا ٭ چہ زمانۂ ائمہ مجتہدین اربعہ خصوصًا
زمانۂ امام اعظمؒ بہ نسبتِ مصنفینِ صحاح بسکہ سابق ترین سابق ست حتی کہ بہ خیر القرون
قطعًا شامل کما ستعرف ان شاء اللہ تعالیٰ - و پر ظاہر کہ در تحقیق احکامِ شریعت و تدارکِ
ارکانِ طریقت سابقان از لاحقان عارف تر میباشند کہ مدارِ اخذِ متاخرین منحصر بواسطۂ
متقدمین ست و بس و بالخصوص امام اعظمؓ (کہ از ہمہ محدثین و مجتہدینِ سابق و بزمانۂ
خیر و برکت اقرب اللاحق واز جملہ باستنباطِ مسائل حاذق تر وبر ہمعصران بمعرفتِ مواردِ
یعنے بسیار نزدیک ست ۱۲
و منازل فائق تر) کہ جملہ اقوالش بتقدیم انسب ست اگر گفتہ شود کہ اقوالِ صحاح را از جہت
آنکہ اقوالِ صحاح اند ترجیح نمیدہیم بلکہ اقوالِ حضرت رسالت پناہ صلے اللہ علیہ وسلم دانستہ
بر قولِ ائمۂ دین راجح میدانیم واز ان اتباعش واجب ولازم مے انگاریم پس درین
چہ قباحت ست ولزوم کدام شناعت - گوئیم ما نیز بر اقوالِ ائمۂ کرام من حیث انہا
اقوالھم ہرگز عملے نمے نمائیم و تقلیدش نمے کنیم کہ دین دینِ خداے عز وجل و رسول
افضل علیہ الصلوٰۃ والسلام ست نہ دینِ ائمۂ مجتہدین رحمہم اللہ اجمعین - بلکہ اقوالِ
شان را بجنسہ مضمونِ نصوصِ صریح واجماعِ صحیح ویا بشرطِ عدمِ آن مسائل مستنبطۂ محققہ
از یکے از انہا علی حسب الترتیب دانستہ تقلید شان مے نمائیم - پس درین صورت نیز
چون ہر دو فریق برابریم البتہ اتباعِ اقوالِ سابقۂ خیر القرون بہ اقوالِ لاحقۂ شر القرون لازم وواجب آمد

وکُلٌّ یدّعی وصلاً للیلیٰ ٭		ولیلیٰ لا تقرّ لھم بذاکا

چہ می پرسیم کہ بر احوالِ ماضیہ پدر عارف تر می باشد یا پسر - اگر نبیرہ را عارف تر میدانید البتہ
شما محدثین را بر ائمۂ مجتہدینؒ و نیز خود را بر فرقۂ محدثین عارف تر دانستہ ترجیح دادن میتوانید

والا فلا۔ مگر واللہ از ظاہر حالِ شما صاف ہمین مستفاد ست۔ چہ ترجیح شما محدثین را بر (ترجیح مذکور)
ائمہ اربعہ متقدمین خود از قولِ شما اظہر من الشمس ست فاما تفضیل شما خود را بر جماعت محدثین
پس آن نیز از فعلِ شما اظہر من الامس ست۔ چہ ایشان باوجودِ وفورِ احادیث کہ با خود
میداشتند تقلیدِ ائمہ را از دستِ خود نگذاشتند بخلافِ شما چنانچہ در ما سبق در فصلِ اول در ذیلِ
دلیل دوم طبقۂ امام المحدثین حضرت بخاریؒ را بخوبی بیان نمودیم کہ وے مقلدِ امامِ شافعیؒ
بود۔ مگر درینجا نیز برائے استشہاد و تصدیقِ قولِ خود بطریقِ ایجاز حالِ امام نسائی صاحبِ
صحیح را پیش مے نمائیم و آن اینکہ در تذکرۃ المذاہب آوردہ وَکَانَ النَّسَائِیُّ شَافِعِیَّ
الْمَذْہَبِ وَلَہٗ مَنَاسِکُ عَلٰی مَذْہَبِ الْاِمَامِ الشَّافِعِی کذا فی تیسیر الاصول

شافعی بودن امام نسائی

و فی شرح سفر السعادۃ اگر تقلید درست نبودے چرا امام نسائی باوجودِ محدث بودنش
بسویش رو نمودہ خود را غیر مقلد نشمرد بلکہ براہِ ہدایت شافعیؒ پے بُرد و دلائل احکام ہا بر
تقویت مذہبش درج کتاب خود کرد انتہی۔ پس زین بو الفضولی خود شما مصداق ہمین یک قطعہ اند

نے ورا عیب نے ترا ادب ست	گر فرو تر نشست خاقانی (امام شافعی ست)
زیرِ تبت یدا ابی لہب ست	قل ہو اللہ کہ وصف خالقِ ماست

بہر حال فَالْاَمْرُ لَیْسَ کَمَا زَعَمْتُمْ۔ و الاحدیث خیر القرون از زبانِ ہدایت ترجمان
ارشاد نشدے و نہ آیت کریمۂ وَالسّٰبِقُوْنَ السّٰبِقُوْنَ اُولٰٓئِکَ الْمُقَرَّبُوْنَ
نزول یافتے بلکہ خود در صحاح از تلامیذ و ہمعصرانِ امامِ اعظمؒ مثلِ ابنِ مبارکؒ و ابو اسحاقؒ
و وکیعؒ و مسعر بن کدامؒ و سفیانؒ و امام مالکؒ وغیرہم اخذ روایاتِ احادیث نکردے۔
فلہٰذا ما بمقابلۂ تحقیقات ائمہ اربعہ مرویاتِ صحاح وغیرہ را فرو میگذاریم۔ آرے ہر چہ
کہ از انہا موافقِ امامِ خود مے یابیم برائے زیادتِ وثوق آنرا مے گزینیم و غیر موافق را

[illegible]

بخوفِ وضع کہ در رُواۃِ مابعد بکثرت بوقوع آمدہ ویا بباعثِ سہو وخطا کہ بے اختیار
(وچونکہ این امر در حق ہر)
سرزد شدہ بمقابلۂ مرویاتِ سلفِ خود معمول بہ خود نے سازیم خاصۃً کہ بعد از زمانہ
امام اعظمؓ وضاعانِ حدیث بکثرت بودند چنانچہ در تذکرۃ المذاہب بحوالۂ خلفا از ابنِ عساکر
آوردہ کہ روزے ہارونِ رشید زندیقے را گرفتار ساختہ حکم بقتلش داد۔ زندیق گفت
کہ قتلم برائے چیست۔ فرمود تا عباد را از زحمت واضلالِ تو نجات دہم۔ گفت کجائی از
ہزارہا احادیثِ موضوعۂ من کہ حرفے را در آن از رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم نیاوردہ ام
فرمود اے عدو اللہ تو خود کجائی از ابو اسحاقؓ وابن المبارکؓ کہ ایشان حرفاً حرفاً تمیز
در احادیثِ نبویہ از موضوعات بکار بردہ اند واز ہمدیگر تفریق مے کردہ۔ وزیادہ تفصیل این
مرام در فصلِ پنجم از بابِ اول در تحت جوابِ سوالِ اول جائیکہ ذکر وضع نوح بن
ابی عصمت کردہ شدہ نمودہ ام در انجا باید دید۔ پس چون کثرت وضع احادیث بعد از
زمانِ امامؓ درحالتِ قیامِ ابن مبارک تا بدین جا رسید پس بموجبِ ع ہر کہ آمد بران مزید
نمود کیفیت آن را تا بزمانۂ اصحابِ صحاح چہ مے باید پرسید مگر بحکم کَلَامُ الْاَمِیْرِ
اَمِیْرُ الْکَلَامِ فخریۂ ہارون را با ابنِ مبارک ملاحظہ باید کرد وحالانکہ ہمین ابنِ مبارکؓ
از تقلیدِ امام روے خود درنہ پیچید واکثر اقوال واشعار وے را در حقِ امام در مناقبِ
وے در مابعد ہمدرین کتاب باید دید وبہوش باید فہمید وبسمع قبول باید شنید
وبمیزانِ ایمان باید سنجید ودر دل صدق ویقین باید گزید۔ علاوہ آنکہ بنائے کتبِ فقہ
واصول مبتنی بر شوری ست چنانچہ بر واقفان پوشیدہ نیست ونیز طریقِ امامؓ را
(کہ اقوال جملہ فقہا را مے آرند ۱۲)
درین باب در مابعد بیان نمودہ ام وچنانچہ از کتبِ معتبرۂ مصنفانِ ہر عصر صاف
ہویدا است۔ وحالانکہ عاقل ترین عاقلانِ مخلوق اللہ بمشورۂ کمتر نیان از وے

[illegible marginal notes]

بباعثِ عمدگے آن بحکم وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ مامور شده۔ حیس چہ نسبت ست صحاح را کہ محض از تحقیق خود بلا شورائے غیرے تصانیف نموده با تحقیقاتِ ائمہ مجتہدینِ سابقین کہ باشوریٰ جمیعِ مسائل را جمع نموده۔ ازینجاست کہ امام مالک بجواب ہارون فرموده کہ بر اتباعِ موطائے من خلائق را جبر مکن کہ من این را العلم و رائے خود تالیف نموده ام و تدوینش ساختہ ام حالانکہ بسیارے از صحابہؓ جابجا منتشر شده اند و مردمان از آنان ہدایت یافتہ۔ چنانچہ در میزانِ شعرانی وغیره موجود ست۔ پس محلق الناس را بعمل کردن صحاح کہ بعد از ازمنہ متبرکہ خیر القرون تالیف یافتہ چگونہ مجبور ساختن میتوانند و عمل آنرا عین شریعت سوانند و تصریحاتِ مجتہدین سابقین را بدعت مے نامند اَسْتَغْفِرُ اللهَ الْعَظِيمَ مِنْ هٰذَا الشَّرِّ الْفَخِيمِ کہ درین چنین عمل بشہادتِ نفرے ابطالِ چیزے کہ حقیتش بدلائل کثیره و گواہانِ وافره باستحکام رسیده لازم مے آید۔ آرے صحاح برائے متاخرین وقتے دلیل قاطع مے تواند شد کہ بنائے قول ائمہ سابقین بعد از تتبع و تفحصِ کمال محض بقیاس ظاہر گردد و یا ہمان جزئیہ را بالفرضِ محال در اقوالِ سلف در نیابند۔ و نیز برائے تقویتِ مسائلِ مذہبِ خود ازان استدلال میتوانند تاہم قولِ مجتہد مخالفِ خود را ازان الزام دادن نمی توانند۔ و نہ خود صحاح را مستقل مذہب براسہ میتوانند شمرد۔ کہ مصنفانِ صحاح مانند عطار انند و ہرگز مریض عاقل بلا اعانت و تشخیصِ طبیبِ حاذق معالجہ و نسخہ از ایشان نخرند اگر خرند ہمانا خرند کہ خود را بہلاکت میزنند۔ و خردمندان گاہے نخرند۔ البتہ خرانے خرند۔ کہ دانایان ایشان را بخر مہره نخرند۔ اگر لامذہبے گوید کہ آیا مضمون اَصَحُّ الْكُتُبِ بَعْدَ كِتَابِ اللهِ الْبَارِي هُوَ صَحِيحُ الْبُخَارِي را نمیدانی۔ گویم دانم مگر قائلش را نمیدانم ازانش بمرویات صحیحہ

چنانچہ از ذریت مجر مکی شافعی رحمہ بروایت خیرات الحسان در فصل

ائمہ سلف ترجیحش نمے توانم - از تو مے پرسم کہ آیا این قولِ خدا ست اگر گوید نے
گویم قولِ رسولِ خدا است اگر گوید نے گویم قولِ صحابی ست اگر گوید نے گویم
قولِ کدامی تابعی ست اگر گوید نے گویم قولِ کدامے تبع تابعی ست اگر گوید نے
گویم قولِ کدامی یکے از ائمہ مجتہدین دین ست اگر گوید نے باز گویم قائل این قول
کسے از خیر القرون ست اگر گوید نے باز مے پرسم آخر قولِ کرا ہمین پیش مے نمائی
کہ بدان حدیث خیر القرون و آیت والسابقون را رد نمایم - اگر گوید کہ آخر
قولِ کدامی عالمے باشد کہ حالا ضرب المثل گشتہ گویم کہ نصیبِ شما باد - مگر بفرمائید
کہ ادعائے عمل بالحدیث کجا و استدلال بقولِ ضرب المثل کردن کجا

کجا مہدی کجا دجالِ ناپاک	چہ نسبت خاک را با عالمِ پاک

بلے اگر تسلیمش نمایم پس مضمونِ این قول اضافی ست
نسبت بموطائے امام مالک و دیگر صحاح وغیرہ چنانچہ
بر واقفان مخفی نیست - پس ازین چیزے
نقصان بآیت و حدیث مذکور لازم نے
آید - راست ست - ؎
ہیچ بد خویش را نگفت بدم ✽
ہیچکے بیخرد کہ بے خردم ✽
واللہ اعلم
بالصواب
فقط

حصہ دوم

سیف المقلدین علی اعناق المنکرین

انا فتحنا لک فتحا مبینا

بسم اللہ الرحمن الرحیم

باب دوم دربیان تحقیق آب و مسئلہ قلتین وغیرہ

سوال

سوال چہ میفرمایند علمای دین متین و مفتیان شریعت خاتم النبیین اندرین مسئلہ کہ در حدیث شریف وارد ست وقتیکہ آب دو خم یا دو مشک باشد پس آن آب ناپاک نمیشود چنانکہ در ابوداؤد ست قال علیہ السلام اِذَا کَانَ الْمَاءُ قُلَّتَیْنِ فَاِنَّہٗ لَا یَنْجُسُ ونیز عَنِ ابْنِ عُمَرَ قَالَ سَمِعْتُ رَسُوْلَ اللّٰہِ صلعم سُئِلَ عَنِ الْمَاءِ یَکُوْنُ فِی الْفَلَاۃِ مِنَ الْاَرْضِ وَمَا یَنُوْبُہٗ مِنَ الدَّوَابِّ وَالسِّبَاعِ فَقَالَ رَسُوْلُ اللّٰہِ صلعم اِذَا بَلَغَ الْمَاءُ قُلَّتَیْنِ لَمْ یُنَجِّسْہُ شَیْءٌ رواہ ابوداؤد۔ یعنی مرویست از ابن عمر رض گفت شنیدم از آن حضرت علیہ السلام کہ پرسیدہ شد از حکم آن آب کہ باشد در میدان زمین یعنی صحرا۔ وآن آب کہ نوبت بنوبت می آیند آنرا چہارپایگان و درندگان پس فرمود آنحضرت علیہ السلام وقتیکہ رسد آب بمقدار دو قلہ نجس نمیکند آنرا چیزے انتہی وہمین ست مذہب امام شافعی بلکہ مطلق آب پاک و پاک کنندہ ہست اندک بقدر یک جرعہ باشد یا بسیار و ناپاک نمیکند آنرا چیزے چنانکہ در مشکوۃ از مصابیح روایت میکند اِنَّ رَسُوْلَ اللّٰہِ صلعم قَالَ اَلْمَاءُ طَھُوْرٌ لَا یُنَجِّسُہٗ شَیْءٌ وہمین ست مذہب امام مالک و ما نمیدانیم کہ امام ابوحنیفہ از کجا میگوید کہ تا وقتیکہ آب بحد کثرت نرسد از افتادن نجاست ناپاک میگردد۔ وخصوصا آب چاہ اگرچہ زیادہ باشد نزدیک امام اعظم رح از افتادن ناپاکی و نجاست دران اگرچہ اندک باشد و یا حیوانی کہ خون سایل دارد در چاہ بمیرد و یا سگ و خوک دران افتد اگرچہ زندہ ازان کشیدہ گردد درین ہمہ صور نزدیک او ناپاک ست پس از احادیث مذکورہ ظاہر خلاف میکند و بالفرض اگر نزدیک امام اعظم رح کدام دلیلے بود این احادیث صحیحہ را چہ جواب ست وہمچنین قول

امام شافعی و امام مالک را بَیِّنُوا بِالتَّفْصِيلِ تُوجَرُوا بِالْأَجْرِ الْجَزِيلِ مِنَ اللهِ الْجَلِيلِ -

الجواب - أَقُولُ وَبِاللهِ التَّوْفِيقِ سَبِيلٌ إِلَى مَآلِ التَّكْمِيلِ وَالتَّفْصِيلِ - بیت

یوسف گم گشته باز آید بکنعان غم مخور		کلبهٔ احزان شود روزی گلستان غم مخور

باید دانست که دلائل امام اعظم درین باب احادیث صحیحه و آثار قویه اند أَمَّا الْآثَارُ پس ابوبکر بن ابی شیبه که استاد بخاری و مسلم ست و یکی از ایمهٔ محدثین و ارکان اهل حدیث ست در کتاب خود که بمصنف موسوم ست آورده عَنْ قَتَادَةَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ أَنَّ زِنْجِيًّا وَقَعَ فِي زَمْزَمَ فَمَاتَ قَالَ فَأَنْزَلَ إِلَيْهِ رَجُلٌ فَأَخْرَجَهُ ثُمَّ قَالَ انْزِحُوا مَا فِيهَا مِنْ مَاءِ زَمْزَمَ ثُمَّ قَالَ لِلَّذِي فِي الْبِئْرِ ضَعْ دَلْوَكَ مِنْ قِبَلِ الْعَيْنِ الَّتِي تَلِي الْبَيْتَ أَوِ الرُّكْنَ فَإِنَّهَا مِنْ عُيُونِ الْجَنَّةِ یعنی مرویست از ابن عباس که هر آئینه یک زنجی در چاه زمزم افتاد پس بمرد راوی گفت که مردے بطرف وی فرو کرده شد و او را از چاه بیرون کشید پس ابن عباس فرمود که بیرون کنید آب را هر قدر که در وست پس فرمود همان شخصی را که در چاه بود دبه دلو خود را بطرف چشمه که نزدیک خانهٔ کعبه است یا حجر اسود چه هر آئینه این چشمه از چشمهای بهشت ست انتهی و نیز روایت ست از عطا رضی که هر آئینه یک حبشی در چاه زمزم افتاد و مرد - عطا گفت که ابن زبیر بکشیدن همه آب زمزم حکم فرمود عطا گفت که آب منقطع نمیشد پس ابن زبیر نظر کرد پس یکایک آن یک چشمه بود که از جانب حجر اسود میجوشید ابن زبیر گفت که این قدر کافیست شما را چنانکه در مصنف ابن ابی شیبه الفاظ اثر اینست عَنْ عَطَاءٍ أَنَّ حَبَشِيًّا وَقَعَ فِي زَمْزَمَ فَمَاتَ قَالَ فَأَمَرَ ابْنُ الزُّبَيْرِ رض أَنْ يُنْزَفَ مَاءُ زَمْزَمَ قَالَ فَجَعَلَ الْمَاءُ لَا يَنْقَطِعُ قَالَ فَنَظَرَ فَإِذَا هُوَ عَيْنٌ تَنْبُعُ مِنْ قِبَلِ الْحَجَرِ الْأَسْوَدِ قَالَ ابْنُ الزُّبَيْرِ حَسْبُكُمْ رواه ابوبکر بن ابی شیبة فِي مصنفه - و نیز مرویست از ابن عباس و ابن زبیر أَمَرَا بِنَزْحِ مَاءِ زَمْزَمَ عِنْدَ وُقُوعِ زِنْجِيٍّ وَمَوْتِهِ فِيهِ رواه الدار قطنی یعنی حکم کرد ابن عباس و ابن زبیر رضی الله عنهما بکشیدن آب زمزم در وقت افتادن زنگی و مردن وی در آن انتهی و نیز روایت ست که إِنَّ زِنْجِيًّا وَقَعَ فِي بِئْرِ زَمْزَمَ فَمَاتَ فِيهَا فَأَمَرَ ابْنُ عَبَّاسٍ وَابْنُ الزُّبَيْرِ أَنْ أُخْرِجَ وَأَمَرَا أَنْ يُنْزَحَ قَالَ فَغَلَبَتْهُمْ عَيْنٌ جَاءَتْ مِنَ الرُّكْنِ فَأَمَرَ بِهَا فَدُسَّتْ بِالْقَبَاطِيِّ وَالْمَطَارِفِ حَتَّى نَزَحُوهَا وَالصَّحَابَةُ مُتَوَافِرُونَ مِنْ غَيْرِ نَكِيرٍ وَلَمْ يُنْكِرْ مِنْهُمْ أَحَدٌ وَكَانَ ذَلِكَ الْإِفْتَاءُ بِحَضْرِ الصَّحَابَةِ وَلَمْ يُنْكِرْ مِنْهُمْ أَحَدٌ رضی الله تعالیٰ عنهم رواه الطحاوی یعنی

تحقیق یک زنگی در چاه زمزم افتاد پس مُرد دران پس حکم کرد ابن عباس و ابن زبیر که بیرون کرده شود زنگی
و حکم کردند بکشیدن آب گفت راوی که غالب شد بر ایشان چشمه که جاری بود از جانب حجر اسود
پس آن هر دو به بستن آن چشمه حکم کردند پس بند کرده شد آن چشمه بچادرهای قبطیه و پارچهای کهنه
یعنی منفذِ آب بند کردند تا آنکه کشیدند همه آن چاه را و حال آنکه صحابه بسیار بودند کسی از ایشان انکار
نمود و بود این فتوی دادن روبروی صحابه و انکار ننمود از ایشان کسی انتهی **و نیز** روایت کرد
ابو بکر بن ابی شیبه از خالد بن سلمه که هر آئنه حضرت علیؓ پرسیده شد از ان شخص که بول کرد در چاه فرمود
که آبش کشیده شود بدین الفاظ اِنَّ عَلِيًّا رَضِيَ اللهُ تَعَالٰى عَنْهُ سُئِلَ عَمَّنْ بَالَ فِي بِئْرٍ
قَالَ يُنْزَحُ **و نیز** روایت است از علیؓ که فرمود اِذَا اسْقَطَتِ الْفَارَةُ اَوِ الدَّابَّةُ فِي الْبِئْرِ
فَانْزِحْهَا حَتّٰى يَغْلِبَكَ الْمَاءُ **رواه الطحاوی** یعنی وقتیکه افتد موشی یا جانوری در چاه
پس بکش آبش را تا آنکه مغلوب کند ترا آب یعنی مانده شوی **و همچنین** عبد الرزاق و بیهقی حدیث
زنگی را در سنن خویش روایت میکنند و پر ظاهر ست که آب چاهِ زمزم از حد قلتین بغایت کثرت
بود تا آنکه چشمه آن بند کرده شده بعد ازان از آب خالی گردید اگر از وقوع نجاست در چاه آب
ناپاک نگشتی چگونه ایشان چنین حکم فرمودندی **و نیز** دیگر صحابهؓ چگونه بر ایشان بحکم اَلسَّاكِتُ
عَنِ الْحَقِّ شَيْطَانٌ اَخْرَسُ انکار نکردندی **اَمَّا الاحادیث** پس ابو هریرهؓ از آنحضرت
علیه السلام روایت میکند که فرمود اِذَا اسْتَيْقَظَ اَحَدُكُمْ مِنْ نَوْمِهٖ فَلَا يَغْمِسَنَّ يَدَهٗ فِي الْاِنَاءِ حَتّٰى
يَغْسِلَهَا ثَلٰثًا فَاِنَّهٗ لَا يَدْرِيْ اَيْنَ بَاتَتْ يَدُهٗ **متفق علیه** یعنی وقتیکه بیدار شود کسی از شما از خواب
خود پس فرو نبرد دستِ خود را در آوندِ آب تا آنکه بشوید دست را سه بار زیرا که آن شخص نمیداند که کجا شب
گذرانیده دست او امام نووی شافعی در شرح صحیح مسلم زیر این حدیث نوشته اِنَّ اَهْلَ الْحِجَازِ كَانُوْا
يَسْتَنْجُوْنَ بِالْاَحْجَارِ فَاِذَا نَامَ اَحَدُهُمْ عَرِقَ فَلَا يَاْمَنُ النَّائِمُ مِنْ اَنْ يَطُوْفَ يَدُهٗ عَلٰى ذٰلِكَ الْمَوْضِعِ
النَّجِسِ فَاِذَا وَقَعَ يَدُهٗ عَلٰى ذٰلِكَ الْمَوْضِعِ النَّجِسِ تَنَجَّسَ يَدُهٗ فَاِذَا انْغَمَسَ يَدُهٗ تَنَجَّسَ مَاءُهٗ یعنی هر آینه
بودند اهل حجاز که استنجا میکردند بسنگها پس وقتیکه بخفتی کسی از ایشان عرق کردی پس در امن نمیباشد خواب کننده از
رسیدن دست بدانجای نجس پس وقتیکه دست او بر آنجای ناپاک رسید دستش ناپاک شد و هر گاه که در آوند فرو برد همان دست را
ناپاک سازد آب آوند را انتهی **و نیز** روایت است از ابو هریرهؓ که آنحضرت علیه السلام فرمود لَا يَبُوْلَنَّ اَحَدُكُمْ فِي الْمَاءِ الدَّائِمِ

[illegible]

اَلَّذِيْ لَا يَجْرِيْ ثُمَّ يَغْتَسِلُ فِيْهِ متفق علیه یعنی هر آئینه نکند هیچ کسی از شما بول در آب ایستاده که
جاری نمیشود پس غسل کند در وی ونیز روایت است از ابوهریره رضی الله عنه که فرمود علیه السلام اِذَا شَرِبَ الْكَلْبُ
فِيْ اِنَاءِ اَحَدِكُمْ فَلْيَغْسِلْهُ سَبْعَ مَرَّاتٍ متفق علیه یعنی وقتیکه بنوشد سگی در آوند کسی از شما
پس باید که بشوید او را هفت مرتبه ونیز از ابی هریره رضی الله عنه روایت است که فرمود علیه السلام اِذَا وَلَغَ الْكَلْبُ
فِيْ اِنَاءِ اَحَدِكُمْ فَلْيُرِقْهُ ثُمَّ لْيَغْسِلْهُ سَبْعَ مَرَّاتٍ رواه مسلم یعنی آب از وی ریخته هفت بار
آن را بشوید ونیز در صحیح مسلم احادیث دیگر در منع بول در آب دائم بچند اسانید مروی است در آنجا باید دید
ونیز طحاوی وطبرانی وغیرهم روایت اینها کرده اند واین حدیث بحد شهرت رسیده پس این احادیث
صحیحه که بعضی از اینها متفق علیه اند وبعضی غیر متفق علیه صریح دلالت میکنند بر اینکه آبیکه جاری نباشد از
افتادن نجاست در آن آوند آب وآب هر دو ناپاک میشوند والا از منع کردن وریختن آب هیچ فائده
نباشد واین چنین از جانب شارع محال است ونیز این آب عام است شامل است مر آنرا که قلتین باشد
یا کم از این یا زیاده از آن پس واقع شد تعارض درمیان این احادیث صحیحه واحادیث قلتین وغیره
پس لابدی است از اینکه احادیث صحیحه ترجیح داده شوند بر احادیث ضعیفه چه مدار نماز که ستون دین است
از هر وجه بر آب طاهر است لهذا میگوئیم که احادیث قلتین قابل احتجاج وسند نیستند خصوصًا
بمقابله این احادیث صحیحه بچند وجوه وجه اول اینکه حدیث قلتین ضعیف است که جماعتی از
محدثین ضعف آن بیان میکنند چنانچه علامه زیلعی در شرح کنز الدقائق مینویسد که اِنَّ حَدِيْثَ
قُلَّتَيْنِ ضَعِيْفٌ ضَعَّفَهُ جَمَاعَةٌ مِّنَ الْمُحَدِّثِيْنَ حَتّٰى قَالَ الْبَيْهَقِيُّ مِنَ الشَّافِعِيَّةِ اِنَّهُ
غَيْرُ قَوِيٍّ وَتَرَكَهُ الْغَزَالِيُّ وَالرُّوْيَانِيُّ مَعَ شِدَّةِ اتِّبَاعِهِمَا لِلشَّافِعِيِّ رَحِمَهُمُ اللّٰهُ
لِضُعْفِهٖ انتهى یعنی تحقیق حدیث قلتین ضعیف است که ضعیف بیان کرده است آنرا یک فرقه از
محدثین تا آنکه گفت بیهقی شافعی المذهب که هر آئینه این حدیث غیر قوی است وگذاشته است او را امام غزالی و
امام رویانی با وجود شدت وتاکید اتباع ایشان مر امام شافعی را بسبب ضعیف بودن این حدیث انتهی وشیخ
کمال الدین ابن الهمام در فتح القدیر مینویسد که این حدیث ضعیف است وبعضی از آنها که ضعیف بیان میکنند او را
حافظ ابن عبد البر وقاضی اسمعیل بن ابی اسحق وابوبکر بن عربی مالکی المذهب اند وهذه عبارته هٰذَا الْحَدِيْثُ ضَعِيْفٌ وَّ
مِمَّنْ ضَعَّفَهُ الْحَافِظُ ابْنُ عَبْدِ الْبَرِّ وَالْقَاضِيْ اِسْمٰعِيْلُ بْنُ اَبِيْ اِسْحَاقَ وَاَبُوْبَكْرِ بْنُ الْعَرَبِيِّ الْمَالِكِيُّوْنَ انتهى صاحب کاسی

ترجیح احادیث صحیحه بر احادیث قلتین

وجه اول در ضعف قلتین

فیروزآبادی که شافعی ست در سفر السعادت در باب اِذَا بَلَغَ الْمَاءُ قُلَّتَیْنِ لَمْ یَحْمِلْ خَبَثًا نوشته - قَالَ جَمَاعَةٌ لَمْ یَصِحَّ فِیْهِ حَدِیْثٌ یعنی جماعتے از محدثین گفته که در باب قلتین هیچ حدیثے بصحت نرسیده - و ذہبی در کتاب خود که اسرار ست آورده وَهُوَ حَدِیْثٌ ضَعِیْفٌ یعنی حدیث قلتین ضعیف ست - و در تمهید ست مَا ذَهَبَ اِلَیْهِ الشَّافِعِیُّ مِنْ حَدِیْثِ قُلَّتَیْنِ مَذْهَبٌ ضَعِیْفٌ یعنی چیزے که بطرف وے امام شافعی رفته ست از حدیث قلتین مذہب ضعیف ست وگفت صاحب ہدایه در ہدایه اَنَّهُ ضَعِیْفٌ ضَعَّفَهُ اَبُوْ دَاؤُدَ انتهی وانچه در بعضے نسخہاے ہدایه بنظر میرسد فِیْ سُنَنِهٖ خطاست چه در سنن ابی داؤد تضعیف قلتین مذکور نیست ولهذا در فتح القدیر گفته قِیْلَ لَعَلَّهٗ فِیْ غَیْرِ سُنَنِهٖ - و علی ابن مدینی که امام علم حدیث و استاد بخاری وغیره ست گفته اَنَّهٗ لَمْ یَثْبُتْ هٰذَا الْحَدِیْثُ عَنْ رَسُوْلِ اللّٰهِ صلعم نَقَلَهُ الشَّیْخُ عَبْدُ الْحَقِّ فِیْ شَرْحِ الْمِشْکٰوةِ الْعَرَبِیِّ وَالْفَارِسِیِّ یعنی البته ثابت نشده ست حدیث قلتین از انحضرت صلعم چنانچه ناقل این شیخ عبد الحق دہلویست و در بدائع آورده عَنِ ابْنِ الْمَدِیْنِیِّ لَا یَثْبُتُ حَدِیْثُ الْقُلَّتَیْنِ انتهی فی الجمله حدیث قلتین باتفاق حنفیه و مالکیه و بعضے ایمهٔ شافعیه ضعیف است اگرچه در بیان وجوهِ ضعفِ آن باہم مختلف اند وجه دوم اینکه حدیث قلتین مخالفِ اجماع صحابه است چنانچه شیخ عبدالحق در شرح مشکوة وغیره گفته قَالَ عَلِیُّ بْنُ الْمَدِیْنِیِّ وَهُوَ اِمَامُ اَئِمَّةِ الْحَدِیْثِ وَشَیْخُ الْبُخَارِیِّ اِنَّهٗ مُخَالِفٌ لِاِجْمَاعِ الصَّحَابَةِ فَاِنَّ الزِّنْجِیَّ وَقَعَ فِیْ بِئْرِ زَمْزَمَ فَاَمَرَ ابْنُ عَبَّاسٍ وَابْنُ الزُّبَیْرِ رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُمْ بِنَزْحِ الْمَاءِ کُلِّهٖ بِحُضُوْرِ الصَّحَابَةِ وَلَمْ یُنْکِرْ مِنْهُمْ اَحَدٌ انتهی یعنی ابن مدینی که امام ایمهٔ حدیث و استاذ بخاریست گفت که حدیث قلتین مخالفِ اجماع صحابه ست چه هر آئینه یک زنگی در چاه زمزم افتاده بود پس ابن عباس و ابن زبیر بکشیدن کل آب چاه زمزم بحضور صحابه حکم فرمودند و هیچ کسے از ایشان بران انکار ننمود پس حدیث قلتین مخالف اجماع صحابه ست انتهی وطحاوی در معانی الآثار آورده وَکَانَ ذٰلِكَ اِفْتَاءً بِحَضْرَةِ الصَّحَابَةِ وَلَمْ یُنْکِرْ مِنْهُمْ اَحَدٌ انتهی و شیخ در لمعات شرح مشکوة گفته وَکَانَ ذٰلِكَ بِمَحْضَرِ الصَّحَابَةِ وَلَمْ یَظْهَرْ مِنْ اَحَدٍ مِنْهُمْ اِلَّا الْاِنْکَارُ فَیَکُوْنُ حَدِیْثُ قُلَّتَیْنِ مُخَالِفًا لِلْاِجْمَاعِ انتهی یعنی واین امر روبروے صحابه بود و ظاہر نشد از ہیچکسے از ایشان انکارے پس باشد حدیث قلتین مخالف اجماع صحابه انتهی - و انچه سفیان بن عیینه میگوید که من در مکه از ہفتاد سال می مانم درین مدت ندیدم کسے خرد و بزرگ را

وجه دوم در ضعف قلتین

که شناسد حدیث زنجی و افتادن او در چاه زمزم **جواب** اینکه ندیدن سفیان بن عُیینہ کا پے را
بعد از صحتِ سند او چیزے دلیل در دینِ خدا نیست بسیار چیزہا باشد که او را معلوم نباشد پس این
ضرور نیست که آن اشیا از دینِ خدا نباشد **و** آنچه امام شافعی رحمه الله میفرماید که حدیث زنگی از ابن عباس
معلوم نمیشود و نیز اگر ثابت گردد شاید که در آب نجاستے آمده باشد و یا بوجه احتیاط از لطافت همه آب چاه
را کشیده باشند **و** نیز آنچه امام نودی شافعی المذهب رح نوشته که این خبر با هل کوفه چگونه رسید و حالیکه
اهل مکه از ان آگاه نشدند **جواب** هر دو قول در فتح القدیر چنین نوشته - که این قول ... مدفوع
که ندانستنِ او در دینِ خدا صلاحیتِ دلیل ندارد و از سوق عبارت و لفظ راوی که زنگی مرد پس حکم
کشیدنِ آب داد ظاهر نیست که این حکم از جهتِ موتِ زنگی بود نه از نجاست دیگر علاوه ازین اینکه از
جهت نجاست نزدیکِ امام شافعی آب چاه را نباید کشید - باز در میانِ او و در میانِ حدیث مذکور قریب
مدت یکصد و پنجاه سال فاصله بود پس خبر دادن شخصیکه این واقعه را معلوم کرد و ثابت نمود از ندانستن
غیر بهتر باشد - **و قول** نودی که این خبر باهل کوفه چگونه رسید و اهل مکه از ان جاهل ماندند نهایت مستبعد
است بعد از ظاهر شدنِ طریق حدیث **و** نیز معارضِ آن قول ست که امام شافعی رح با امام احمد رح گفته بود که
اخبار صحیحه از من ترا زیاده معلوم ست اگر کدامی خبر صحیح باشد پس مرا بنمائید که من نزدیک کدامی یکے
کوفی یا بصری یا شامی رفته تحقیق آن نمایم پس امام شافعی رح چرا نگفت که آن مردم را چگونه خبر رسید و اهل حرمین
از ان واقف نباشند - **و** وجه این آنست که صحابه در شهرهاے دیگر خصوصاً در ملک عراق رفته
بودند علامه عجلی رح در تاریخ خود نوشته که در کوفه یک هزار و پانصد صحابه و در قرقیسیا سه صد صحابه
سکونت پذیر گشته بودند انتهی ما فی الفتح - **وجه سوم** اینکه حدیث قلتین مضطرب ست یعنی الفاظ
و معانی این در میان خود مخالف ست چراکه بیک روایت از عبد الله بن عمر رض چنین مروی ست
سُئِلَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صلعم عَنِ الْمَاءِ يَكُوْنُ فِي الْفَلَاةِ مِنَ الْاَرْضِ وَمَا يَنُوْبُهُ مِنَ الدَّوَابِّ
وَالسِّبَاعِ فَقَالَ اِذَا كَانَ الْمَاءُ قُلَّتَيْنِ لَمْ يَحْمِلِ الْخَبَثَ **رواه** الترمذی و النسائی و
ابوبکر و احمد و الدارمی و ابن ماجة و ابن حبان و الحاکم و ابن خزیمة و الدارقطنی
و البیهقی و غیرهم یعنی فرمود آن سرور علیه السلام وقتیکه باشد آن آب قلتین یعنی دو قله
بر نمیدارد پلیدی را یعنی مقدار دو قله آب از برداشتن نجاست عاجز نیست پس نا پاک نمی گردد آن آب

ناپاک گردد چنانچه بعضی شارحان هدایه بدین تصریح نموده وانچه بعضی درین محل مینویسند که این توجیه خطاست
چه وجه تخصیص مقدار قلتین برای عاجز ماندن از برداشتن نجاست وخباثت هیچ نیست پس معنی آن چنین است
که بر نمیدارد پلیدی را یعنی ناپاک نمیشود مدفوع است باین طور که گاه گاهی بقرینه در محل موجب تخصیص میگردد
پس شاید که پیش آنحضرت علیه السلام ذکر پاکی آب قلتین آمده باشد پس آنحضرت علیه السلام فرمود که عاجز است
آب قلتین از برداشتن خباثت **خلاصه مرام** اینکه روایت این محدثین دلالت میکند بر اینکه آب قلتین
از برداشتن نجاست عاجز است **واین** توجیه برای موافقت این احادیث با احادیث صحیحه مذکوره
بالا کرده میشود باوجودیکه معنی حمل در لغت وقرآن هر دو بمعنی برداشتن ذکر کرده شده است چنانچه در منتخب اللغات
وغیره است **اَلْحَمْلُ** برداشتن وحق تعالی میفرماید وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلٰثُوْنَ شَهْرًا یعنی برداشتن
رضیع وجدا ساختن او از شیر خوری سی ماه است وجای دیگر میفرماید مَثَلُ الَّذِیْنَ حُمِّلُوا التَّوْرٰىةَ ثُمَّ
لَمْ یَحْمِلُوْهَا کَمَثَلِ الْحِمَارِ یَحْمِلُ اَسْفَارًا **وبروایت** دیگر از عبدالله بن عمر چنین مرویست قال
قال رسول الله اِذَا کَانَ الْمَآءُ قُلَّتَیْنِ لَمْ یُنَجِّسْهُ شَیْءٌ **رواه** ابن ماجه وابوداود یعنی وقتیکه باشد آب
قلتین ناپاک نمیکند آنرا چیزی چنانچه سائل نیز این روایت را پیش کرده است پس باعتبار معنی لفظی معنی
این حدیث از روایت سابق مخالف است **وبروایت** سوم از عبدالله بن عمر مروی است گفت
که فرمود علیه السلام اِذَا بَلَغَ الْمَآءُ قُلَّتَیْنِ اَوْ ثَلٰثًا لَمْ یُنَجِّسْهُ شَیْءٌ **رواه** ابن ماجه یعنی وقتیکه آب
رسد دو قله یا سه قله را ناپاک نمیکند او را چیزی پس این روایت از آنحضرت علیه السلام مشتمل است بر شک درمیان
دو قله وسه قله **ونیز** از هر دو روایت سابق مخالف است ومعلوم نیست که آنحضرت علیه السلام دو قله
فرموده است یا سه **ونیز** روایت است از عبدالله بن عمر که فرمود آنحضرت علیه السلام اِذَا کَانَ
الْمَآءُ اَرْبَعِیْنَ قُلَّةً لَمْ یُنَجِّسْهُ شَیْءٌ **رواه** محمد بن المنکدر یعنی وقتیکه باشد آب چهل قله
ناپاک نمیکند او را چیزی **ونیز** دارقطنی به هشت سند از عبدالله بن عمر می آرد اِذَا کَانَ الْمَآءُ
اَرْبَعِیْنَ قُلَّةً **پس** در بعضی می نویسد که لَمْ یُنَجِّسْهُ شَیْءٌ یعنی ناپاک نمی کند او را
چیزی ودر بعضی گفته لَمْ یَنْجُسْ یعنی ناپاک نمی شود **ونیز** در بعضی روایات
قُلَّتَیْنِ است ودر بعضی قُلَّتَیْنِ اَوْ ثَلٰثًا ودر بعضی اَرْبَعِیْنَ قُلَّةً و
در بعضی اَرْبَعِیْنَ غَرْبًا ودر بعضی اَرْبَعِیْنَ دَلْوًا آمده چنانچه در مواضع خود

بالتفصیل مذکورست و شیخ ابن الهمام در فتح القدیر گفته قَدْ وَقَعَ الْاِضْطِرَابُ فِیْ ذٰلِكَ الْحَدِیْثِ فَفِیْ بَعْضِ الرِّوَایَاتِ لَفْظُ قُلَّتَیْنِ وَفِیْ بَعْضِهَا ثَلٰثُ قِلَالٍ وَفِیْ بَعْضِهَا اَرْبَعِیْنَ قُلَّةً وَفِیْ بَعْضِهَا اَرْبَعِیْنَ غَرْبًا یعنی هر آئینه واقع شده است اضطراب درین حدیث پس در بعضی روایات لفظ دو قله است و در بعضی سه قله و در بعضی چهل قله و در بعضی چهل دلو بزرگ ومثل این ملا علی قاری در مرقاة شرح مشکوة گفته وطحاوی نوشته که گذاشتیم عمل برین حدیث لِاَنَّهٗ رُوِیَ قُلَّتَیْنِ اَوْ ثَلٰثًا عَلَی الشَّكِّ وجه چهارم اینکه لفظ قله مشترک ست درمیان معانی کثیره زیرا که قله بالتخفیف نام آن چوب خرد ست که طفلان آنرا برای بازی طیار نموده بچوگان دراز مثل گوی آنرا میزنند که در هندی بنام گلی مشهور ست و حمل حدیث برین معنی بدین طریق ست که باشد عمق آب بمقدار دو قله مثلاً برین معنی بعینه مذهب امام اعظم ست که مقدار عمق آب حوض نزدیک وی یک انگشت است وبالتشدید قبضهٔ شمشیر و آله آب نوشی و سر کوه و سر هر بلندی را میگویند۔ ونیز قله بمعنی جره یعنی سبو و بمعنی حب یعنی سبوی کلان و خم بهندی مٹکا و بمعنی قربه یعنی مشک بسیار می آید و اینهمه معانی درمیان خود از یکدیگر مخالف اند لهذا طحاوی گفته وَاِنَّمَا تَرَکْنَاهُ لِاَنَّا لَا نَعْلَمُ مَا الْقُلَّتَانِ پس معلوم شد که این حدیث مشترک ست درمیان معانی کثیره۔ وهرگاه که دانستی هر چهار وجوه مذکوره را پس باید دانست وقتیکه در حدیثی یک وجه ازین وجوه مذکوره یافته گردد یعنی ضعف۔ یا مخالفت از اجماع صحابه۔ یا اضطراب۔ یا اشتراک معانی پس آن حدیث باتفاق اهل حدیث قابل حجت نیست پس وقتیکه درین حدیث این همه وجوه مذکوره یافته شد چگونه قابل اعتبار گردد فَضْلًا عَنْ جَعْلِهَا اَصْلَ الْاُصُوْلِ فِیْ بَابِ طَهَارَةِ الْمَاءِ خصوصاً در مقابلهٔ چندین احادیث و آثار صحیحه و اجماع صحابه پس بالاتفاق حدیث قلتین متروک گشت وجه پنجم اینکه حدیث اِنَّ رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ قَالَ اَلْمَاءُ طَهُوْرٌ لَا یُنَجِّسُهٗ شَیْءٌ نسبت بحدیث قلتین صحیح تر ست زیرا که در صحاح مرویست ماسوا از شیخین و بخاری هر چند که این حدیث را روایت نکرده مگر موافق این حدیث و مخالف از حدیث قلتین در صحیح خود باب را منعقد کرده چه حدیث اَلْمَاءُ طَهُوْرٌ عام ست ازینکه آب بقدر قلتین باشد یا کم یا زیاده و عبارت بخاری اینست بَابُ مَا یَقَعُ مِنَ النَّجَاسَاتِ فِی السَّمْنِ وَالْمَاءِ وَقَالَ الزُّهْرِیُّ لَا بَاْسَ بِالْمَاءِ مَا لَمْ یُغَیِّرْهُ طَعْمٌ اَوْ رِیْحٌ اَوْ لَوْنٌ انتهی یعنی این باب بیان چیزیست که واقع میشود از نجاسات در روغن زرد و آب۔ و گفت زهری باک با فتادن نجاست در روغن زرد و آب نیست

تا وقتیکه متغیر نگردد آن نجاست مزه یا بو یا رنگ آنرا و نیز مذهب امام مالک همین ست پس حدیث قلتین معارض ست
حدیث اَلْمَاءُ طَهُوْرٌ لَا يُنَجِّسُهُ شَيْءٌ را و ممکن نیست حمل این حدیث بر حدیث قلتین تا که گفته آید
که مراد از اَلْمَاءُ طَهُوْرٌ قدر قلتین ست چه حدیث قلتین نهایت ضعیف ست چنانچه گذشت و حدیث
اَلْمَاءُ طَهُوْرٌ صحیح ست از حدیث قلتین پس درین وقت لازم آید ابطال عموم حدیث اقوی بحدیث ضعیف
و این بالاتفاق باطل ست پس حدیث قلتین متروک العمل گشت بحدیث اَلْمَاءُ طَهُوْرٌ لَا يُنَجِّسُهُ شَيْءٌ
وجه ششم آنکه در غایه شرح هدایه از ابن حزم ظاهری آورده قَالَ ابْنُ حَزْمٍ لَا حُجَّةَ لَهُمْ فِي حَدِيْثِ
الْقُلَّتَيْنِ لِاَنَّهٗ عَلَيْهِ السَّلَامُ لَمْ يُحَدِّدْ مِقْدَارَ الْقُلَّتَيْنِ یعنی مر ایشان را در حدیث قلتین
حجت نیست چه رسول علیه الصلوة والسلام حد مقدار قلتین نفرموده انتهی۔ **وانچه** امام شافعی رحمه الله برای
استدلال خود در حق عمل بقلتین آورده اَخْبَرَنَا مُسْلِمُ بْنُ خَالِدٍ الزَّنْجِيُّ عَنِ ابْنِ جُرَيْجٍ بِاِسْنَادٍ
لَا يَحْضُرُنِيْ ذِكْرُهٗ اَنَّهٗ عَلَيْهِ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ قَالَ اِذَا كَانَ الْمَاءُ قُلَّتَيْنِ لَمْ يَحْمِلْ خَبَثًا وَ
قَالَ فِي الْحَدِيْثِ بِقِلَالِ هَجَرَ۔ قَالَ ابْنُ جُرَيْجٍ رَاَيْتُ قِلَالَ هَجَرَ فَالْقُلَّةُ تَسَعُ قِرْبَتَيْنِ
اَوْ قِرْبَتَيْنِ وَشَيْئًا یعنی خبر داد مرا مسلم بن خالد زنگی از ابن جریج باسنادیکه یاد نیست مرا ذکر آن که آنحضرت
علیه السلام فرمود وقتیکه آب باشد دو قله برندارد نجاست را یعنی ناپاک نگردد و دران حدیث گفت بقلال
شهر هجر یعنی آن قلتین از قلهای شهر هجر باشد نه غیر آن۔ گفت ابن جریج دیده ام من قلهای شهر هجر را
پس یک قله ازان می گنجد دو مشک آب را یا قدرے زیاده انتهی و امام شافعیؒ میفرماید که ما ازین قدرے و شیئا
برای احتیاط دو و نیم مشک مقرر نموده ایم و بعضے دو مشک و ثلث آن مقرر می نمایند پس موافق مذهب
امام شافعی آب قلتین پنج مشک میشود و یک مشک آب بحساب شرع پنجاه سیر ست پس آب قلتین دو صد
و پنجاه سیر میشود۔ و بعضے گفته که مقدار یک مشک آب صد رطل عراقی ست و رطل عراقی یکصد و بیست و هشت
درهم میشود والله اعلم۔ متروک ست و ضعیف بسه وجه۔ **وجه** اول و دوم آنکه شیخ تقی الدین در
کتاب خود که بنام امام موسوم ست میفرماید که درین دو علت ست یکے آنکه چونکه او را ذکر اسناد این خود یاد
نبود رجال این حدیث مجهول گشتند پس این حدیث منقطع شد پس استدلال باین درست نیست دوم
قول او که در حدیث قلال هجر گفت ازین توهم پیدا میشود که این لفظ از رسول الله صلی الله علیه وسلم ست
حالانکه در روایت ابن جریج این قطعا قول غیر رسول الله علیه السلام ست یعنی بقول یحیی بن عقیل ست

وجه ششم

دفع اعتراض

وجه ضعف قول امام شافعی

کر ابن جریج از استادِ خود که محمد ست می گیرد و محمد از یحیی بن عقیل و او از یحیی بن یعمر چنانکه گفت ابن جریج
اَخْبَرَنَا مُحَمَّدٌ عَنْ يَحْيَى بْنِ عَقِيلٍ اَخْبَرَهُ اَنَّ يَحْيَى بْنَ يَعْمَرَ اَخْبَرَهُ اَنَّ رَسُوْلَ اللّٰهِ صلعم
قَالَ اِذَا كَانَ الْمَاءُ قُلَّتَيْنِ لَمْ يَحْمِلْ نَجَسًا وَلَا بَأْسًا قَالَ فَقُلْتُ لِيَحْيَى بْنِ عَقِيلٍ قِلَالُ
هَجَرٍ قَالَ قِلَالُ هَجَرٍ قَالَ فَاَظُنُّ كُلَّ قُلَّةٍ تَاْخُذُ قِرْبَتَيْنِ یعنی فرمود علیه السّلام وقتیکه آب باشد دو حب
یعنی سبوی کلان برندارد نجاست و گندگی را گفت محمد که پرسیدم از یحیی بن عقیل که مراد درینجا قلهای هجر
گفت که قلهای هجر ست گفت محمد که گمان می کنم که هر قله دو مشکِ آب را خواهد گرفت انتهی و درین حدیث
قلال هجر قول حضرت نیست و آنچه دارقطنی از ابن جریج استخراج نموده دران قلال هجر را دخلی نیست
وجه سوم مسلم بن خالد زنگی شیخ امام شافعی رحمه الله نهایت ضعیف ست قَالَ اَبُوْ حَاتِمٍ لَيْسَ بِذَالِكَ
الْقَوِيِّ مُنْكَرُ الْحَدِيْثِ لَا يُكْتَبُ حَدِيْثُهُ وَلَا يُحْتَجُّ بِهِ وَقَالَ الْبُخَارِيُّ مُنْكَرُ الْحَدِيْثِ
وَقَالَ عَلِيُّ بْنُ الْمَدِيْنِيِّ لَيْسَ هُوَ بِشَيْءٍ وَقَالَ اَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ الْوَلِيْدِ كَانَ فَقِيْهًا
عَابِدًا يَصُوْمُ الدَّهْرَ تُوُفِّيَ بِمَكَّةَ سَنَةَ ثَمَانِيْنَ وَمِائَةٍ وَكَانَ كَثِيْرَ الْغَلَطِ فِيْ حَدِيْثِهِ
اِلٰى اٰخِرِ مَا قَالَ یعنی گفت ابو حاتم که وی قوی نیست و حدیثِ او خلافِ روایتِ ثقات ست نوشته
نگردد حدیث او و نگرفته شود حجت بحدیث او و گفت بخاری که حدیثِ او خلافِ روایتِ ثقات ست
و گفت علی بن المدینی که وی هیچ نیست و گفت احمد بن محمد بن الولید که وے فقیه عابد بود و همیشه
روزه دار بودے و در مکه در ۱۸۰ھ وفات یافته ست و در حدیث غلطی بسیار کردے انتهی پوشیده
نماند اگر بحدیث اربعین قله عمل کرده آید درین صورت اغلب ست که مذهب امام اعظم رحمه الله نیز متحقق گردد
چراکه چون بقول مختار مقدار آب قلتین دو صد و پنجاه ۲۵۰ سیر گشت پس موافق این مقدار چهل قله به پنج هزار
سیر آب میرسد چنانچه از حساب ظاهر میشود و همین مقدار آب در حوض ده در ده بقدر یک بالشت عمق
تخمیناً برابر خواهد شد چه چهل قله صد مشک آب میگردد و آب صد مشک اگر زیاده نمی باشد ازین مقدار کم نیز
نمی باشد و الله اعلم اما جواب حدیث اَلْمَاءُ طَهُوْرٌ لَا يُنَجِّسُهُ شَيْءٌ اینکه این حدیث خاص ست به بیر بضاعه
چه الفاظ این حدیث اگرچه در ظاهر مطلق ست در آب لیکن بسیاری از الف و لام که در اَلْمَاءُ موجود ست
ازان اشارت ست بطرفِ آبِ بیر بضاعه چنانچه امام بغوی شافعی بسند صحیح بر هم واسطه میگوید عَنْ
اَبِیْ سَعِیْدِ نِ الْخُدْرِیِّ قَالَ قِیْلَ یَا رَسُوْلَ اللّٰهِ اَنَتَوَضَّأُ مِنْ بِئْرِ بُضَاعَةَ وَهِیَ بِئْرٌ یُلْقٰی

فِيهِ الْحِيَضُ وَلَحْمُ الْكِلَابِ وَالنَّتْنُ فَقَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ الْمَاءَ طَهُورٌ لَا يُنَجِّسُهُ شَيْءٌ وایضاً رواه الترمذی وابوداود۔ یعنی گفته شد که یا رسول الله آیا وضو کرده شود از بیر بضاعه و آن چاهی ست که انداخته میشود دروی پارچهای حیض و گوشت سگان و دیگر نجاسات پس آنحضرت علیه السلام فرمود این آب پاک ست ناپاک نمی کند او را چیزے انتهی و در هدایه گفته و انچه امام مالک روایت میکند وارد ست در بیر بضاعه و حال آنکه آب آن در بستانها جاری بود و در فتح القدیر آورده كَانَتْ بِئْرُ بُضَاعَةَ طَرِيقًا لِلْمَاءِ إِلَى الْبَسَاتِينِ یعنی بود بیر بضاعه راه آب بطرف بستانها یعنی مثل چشمها جاری بود و اگر نظر و اعتبار بعموم الفاظ کرده شود پس جوابش بدو وجه است وجه اول اینکه احادیث صحیحه مذکوره باعتبار صحت اسانید قوی تر اند از حدیث اَلْمَاءُ طَهُورٌ لَا يُنَجِّسُهُ شَيْءٌ تا آنکه روایت کرده است آنها را بخاری و مسلم در صحیحین خود و نیز دیگر محدثین مثل ترمذی و ابوداود و نسائی و ابن ماجه و طحاوی و طبرانی وغیرهم بخلاف حدیث اَلْمَاءُ طَهُورٌ لَا يُنَجِّسُهُ شَيْءٌ که در صحیحین ذکرش نیست تا آنکه در بخاری بابی را منعقد ساخت که مضمونش مثل مضمون این حدیث ست مگر بوجهی از وجوه ضعف بذکر این حدیث قادر نشد و اکتفا بقول زهری که تابعی است نمود و گفت قَالَ الزُّهْرِيُّ لَا بَأْسَ بِهِ مَا لَمْ يَتَغَيَّرْهُ طَعْمٌ أَوْ رِيحٌ أَوْ لَوْنٌ پس هرگاه که راجح شدند احادیث مذکوره باعتبار صحت از حدیث اَلْمَاءُ طَهُورٌ پس این حدیث متروک العمل گشت و منسوخ بآن احادیث صحیحه وجه دوم اینکه احادیث مذکوره را ترجیح ست بر حدیث اَلْمَاءُ طَهُورٌ لَا يُنَجِّسُهُ شَيْءٌ بموجب قاعده مقرره علم اصول و آن اینکه وقتیکه باهم متعارض شوند دو حدیث درمیان خود و یکی از ان مقتضی اباحت باشد و دیگری مقتضی حرمت پس عمل کرده شود بآن حدیث که مقتضے حرمت باشد نه بحدیثے که مقتضے اباحت باشد پس حدیث اَلْمَاءُ طَهُورٌ الخ میخواهد اباحت و حلت آب را اگرچه یک کف دست باشد و احادیث صحیحه مذکوره بالا میخواهند حرمت و نجاست آنرا پس حدیث اَلْمَاءُ طَهُورٌ لَا يُنَجِّسُهُ شَيْءٌ متروک العمل گشت باین احادیث مذکوره

تنبیه

بدانکه منعقد گشته است اجماع امت بر اینکه حکم آب کثیر مانند حکم آب جاری ست پس حدیث لَا يَبُولَنَّ أَحَدُكُمْ فِي الْمَاءِ الدَّائِمِ الَّذِي لَا يَجْرِي ثُمَّ يَغْتَسِلُ فِيهِ در ظاهر هرچند که عام ست آب کثیر را نیز شامل ست

فاما السبب انعقاد اجماع مذکور مطلقا بر عموم خود جاری نیست بلکه تابع ست همان احادیث صحیحهٔ مذکوره را که در حکم آنا و بیر گذشتند پس واجب ست حکم کردن بطهارت آن آب که زیاده و فوق باشد از مقتضای آن احادیث صحیحه و چونکه این را دانستی پس آگاه باش که چونکه از کدامی یک ازین احادیث صحیحه در باب آب فوق مقتضای این احادیث سوا از امام اعظم و اتباع وی رحمهم الله تعالی تقدیری اربعه در باب آب فوق مقتضای این احادیث سوا از امام اعظم و اتباع وی رحمهم الله تعالی تقدیری مقرر نگشته است و نیز منعقد ست اجماع بر بطلان چیزی که مخالف ائمهٔ اربعه باشد چنانچه در ما تقدم از اشباه وغیره معلوم گشت که وَمَا خَالَفَ الْاَئِمَّةَ الْاَرْبَعَةَ مُخَالِفٌ لِلْاِجْمَاعِ پس لاجرم در باب آب تقدیر ابی حنیفه و اتباع وی رحمهم الله تعالی صحیح ست و مطابق ست همین احادیث صحیحه و اجماع مذکور را و تقدیر فوقانی نیست که ابوبکر بن ابی شیبه شیخ بخاری و مسلم و دیگر محدثین کثیر در سنن خود که بمصنف موسوم ست گفته حَدَّثَنَا اَبُوْمُعَاوِيَةَ عَنْ عَاصِمٍ عَنْ عِكْرِمَةَ اَنَّهُ قَالَ مَرَّ رَسُوْلُ اللّٰهِ صلعم بِغَدِيْرٍ فَقَالُوْا يَا رَسُوْلَ اللّٰهِ اِنَّ الْكِلَابَ تَلَغُ فِيْهِ وَالسِّبَاعَ فَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ لِلسَّبُعِ مَا اَخَذَ فِيْ بَطْنِهِ وَلِلْكَلْبِ مَا اَخَذَ فِيْ بَطْنِهِ فَاشْرَبُوْا وَتَوَضَّئُوْا قَالَ اَبُوْحَنِيْفَةَ لَا بَاْسَ بِهٖ اِذَا كَانَ عَشْرًا فِيْ عَشْرٍ مَالَمْ يَتَغَيَّرْ طَعْمُهٗ وَرِيْحُهٗ وَلَوْنُهٗ وَتَوَضَّئْ اِيَّهٖ انتهی یعنی حدیث بیان کرد مارا ابومعاویه از عاصم و او از عکرمه که گفت عکرمه که گذر فرمودند آنحضرت علیه السلام بر غدیرے یعنے تالاب بزرگ پس صحابه رض عرض کردند که یا رسول الله صلعم هر آئینه سگان می نوشند درین و درندگان پس آن سرور علیه السلام فرمودند مر درنده راست آبیکه در شکم خویش گرفت و سگ راست آنچه در شکمش گرفت پس بنوشید و وضو کنید گفت امام ابوحنیفه رح باکے نیست بآن وقتیکه باشد آب ده در ده تا وقتیکه متغیر نگردد مزه و بو و رنگ آب و بآن وضو کنید انتهی و در نجاست آبیکه طعم و ریح و لون آن بنجاست متغیر گردد همه متفق اند و نیز احادیث درین باب بسیار اند برای نمونه یکی از انها اینکه بیهقی در سنن خود می آرد قال عَلَيْهِ السَّلَامُ اِنَّ الْمَاءَ طَاهِرٌ اِلَّا اَنْ يَّتَغَيَّرَ رِيْحُهٗ اَوْ طَعْمُهٗ اَوْ لَوْنُهٗ بِنَجَاسَةٍ تَحْدُثُ فِيْهِ انتهی نکته درینجا ازین مدعیان عمل بالحدیث استفسار باید کرد که کدام دلیلے ست نزدیک شما بپاکی مطلق آب باوجودیکه احادیث صحیح بخاری و مسلم درین مقام از عقائد و مسائل شما سراسر مخالف اند چنانچه در صدر این باب مذکور شده اند اللّٰهُمَّ مگر اینکه گویند که درین مقام تقلید صاحب معیار رحمه

لازم ندانسته ایم چه قولش در حقِ ایشان گالُوحَی مِنَ السَّمَاءِ ست در مقابلهٔ مولوی نذیر حسین دهلوی نزدیکِ ایشان احادیثِ شیخین را چه شمار ست - ع چه نسبت خاک را با عالمِ پاک ✣ ✣
اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ که اسمِ عمل بالحدیث بسببِ اِدعا نزدیکِ ایشان ست و سمائی آن عند التحقیق والتدقیق نزدیکِ ما فَاَیُّ الْفَرِیْقَیْنِ اَحَقُّ بِالْاَمْنِ اِنْ کُنْتُمْ تَعْلَمُوْنَ ○ و در کتاب العلم مشکوٰة ست عَنِ الْحَسَنِ الْبَصْرِیِّ قَالَ اَلْعِلْمُ عِلْمَانِ فَعِلْمٌ فِی الْقَلْبِ فَذَاكَ الْعِلْمُ النَّافِعُ وَعِلْمٌ عَلَی اللِّسَانِ فَذَالِكَ حُجَّةُ اللّٰهِ عَزَّوَجَلَّ عَلَی ابْنِ اٰدَمَ - ولنعم ما قیل ؎

	علم چون بر تن زنی مارے بود	-	علم چون بر دل زنی یارے بود	

نقل ست که واعظے در شہرے که بر کنارهٔ دریاے بود رسید و در فضائل بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ وعظے کبیر نمود و گفت کسیکه از خلوصِ عقیده تسمیه را خوانده قدمِ خود را اگر بدریا زند بالاے آب گذر نماید و غرق نگردد روستائے از اہلِ کنار مشقت بسیار در ین شہر رسیده حاضر تذکیر وی بود این را شنیده در دل تصور نمود که براے عملِ من ہمین قدر کافیست فی الفور از انجا بدریا رفت بعد از خواندن تسمیه قدم را بدریا زد و سلامت بخانهٔ خود رسید از آن عالم نہایت خوش گردید ضیافتش نمود تسمیه خوانده باز بدریا قدم زده پیشِ آن مذکر حاضر شد و براے خورانیدن دعوت تا بلبِ دریا او را رسانید آن عالم حیران مانده گفت کشتی را نیاورده چگونه از دریا بگذریم عرض کرد که شما بیشک تسمیه خوانده بروید و غم من مخورید چه از وعظیکه از شما شنیده ام ببرکت شما من ہم قابلِ تو گذشتن از دریا میتوانم آن عالم که مثلِ فرقهٔ وہابیه قائل بود نه عامل از کارش خیره و حیران ماند آن عامل لذ پیشش بالاے آب در گذشت و او را اگذاشت و گفت کَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللّٰهِ اَنْ تَقُوْلُوْا مَالَا تَفْعَلُوْنَ - واللّٰه اعلم وعلمه اتم واحکم

باب سوم در خواندن فاتحه در نماز و این باب مشتمل ست بر سه فصل

فصل اول در اثبات وجوب فاتحه در نماز و نفی فرضیت آن

عَنْ اَبِیْ هُرَیْرَةَ رض قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ مَنْ صَلّٰی صَلٰوةً لَمْ یَقْرَأْ فِیْهَا بِاُمِّ الْقُرْاٰنِ فَهِیَ خِدَاجٌ ثَلٰثًا غَیْرُ تَمَامٍ رواه مسلم والامام مالك وابوداؤد وابن ماجة والترمذی والنسائی والطحاوی یعنی کسے که گذارد نماز را

ونخواند دروی سورۂ فاتحہ پس آن نماز بریدہ شدہ ناقص ست این را سہ بار تکرار فرمودند۔ وعن عائشۃ رضی اللہ تعالیٰ عنہا قالت سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول کل صلوٰۃ لا یقرأ فیہا بام الکتاب فہی خداج رواہ ابن ماجۃ والطحاوی یعنی گفت کہ شنیدم از رسول اللہ صلعم کہ میفرمودند ہر آن نمازے کہ خواندہ نشد دروے سورہ فاتحہ پس آن نماز ناقص ست انتہی باید دانست کہ لفظ غیر تمام ولفظ خداج درین ہر دو حدیث صحیح صراحۃً دلالت کنندہ اند بر اینکہ نماز بغیر از خواندن فاتحہ ادا میگردد مگر ناقص وبجنہ این حکم واجب ست نزدیک امام اعظم رحمہ اللہ تعالیٰ واگر خواندن فاتحہ در نماز فرض بودے پس آنحضرت علیہ السلام گاہے بلفظ خداج۔ و۔ غیر تمام نفرمودندے چنانکہ ظاہر ست بلکہ فہی باطل یا مثل این ارشاد نمودندے چراکہ خداج در لغت بمعنی نقصان ست چنانچہ در صراح ست وفی الحدیث کل صلوٰۃ لا یقرأ فیہا بام الکتاب فہی خداج ای نقصان ومنہ وفی حدیث علی رض مخدج الید ای ناقص الید انتہی۔ واز وجدان نقصان در کل انتفاء کل لازم نمی آید علاوہ اینکہ قول بفرضیت تخصیص سورۂ فاتحہ در نماز خلاف ست آیت قرآنی و احادیث کثیرہ را اما الآیۃ قال اللہ تعالیٰ فاقرؤا ما تیسر من القرآن یعنی پس بخوانید آن چیز را کہ آسان باشد از قرآن۔ واما الاحادیث قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان الصلوٰۃ لا یصلح فیہا من کلام الناس انما ہی التسبیح والتکبیر وقراءۃ القرآن رواہ مسلم وابو داؤد والنسائی والطحاوی بالاسانید المتعددۃ یعنی ہر آئینہ در نماز درست نیست چیزے از کلام مردم جز این نیست کہ نماز تسبیح ست وتکبیر وخواندن قرآن۔ ونیز روایت ست از انس در علیہ السلام کہ فرمودند اذا قمت الی الصلوٰۃ فکبر ثم اقرأ ما تیسر معک من القرآن ثم ارکع الحدیث۔ رواہ البخاری ومسلم والنسائی والترمذی والطحاوی وابن ماجۃ وابو داؤد یعنے وقتیکہ ایستادہ شوی بطرف نماز پس تکبیر بگو پستر ازان بخوان آن چیزے را کہ آسان باشد از انچہ کہ نزدیک تو باشد از قرآن پستر رکوع کن ونیز مرویست از ابو ہریرہ رض کہ آنحضرت علیہ السلام فرمودند نادِ فی المدینۃ انہ لا صلوٰۃ الا بقراءۃ ولو بفاتحۃ الکتاب رواہ ابو داؤد وابو حنیفۃ

آوازده در مدینه بدینطور که بلا شبهه نیست نماز مگر بقراءة اگرچه سورهٔ فاتحه باشد و نیز روایت ست از عبدالله بن الحارث که او گفت صَلَّيْتُ خَلْفَ رَاهِطٍ مِنْ اَصْحَابِ النَّبِيِّ صلعم مِنَ الْاَنْصَارِ فَذَكَرُوا الصَّلٰوةَ وَقَالُوا لَا صَلٰوةَ اِلَّا بِقِرَاءَةٍ وَلَوْ بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ رواه ابوبکر بن ابی شیبة یعنی گذاردم نماز را در پس گروهے از اصحاب آنحضرت علیه السلام که از انصار بودند پس ایشان ذکر نماز کردند و گفتند که نیست نماز مگر بقراءت قرآن اگرچه قراءت سورهٔ فاتحه باشد انتهی پس این آیه کریمه و احادیث صحیحه که بکثرت اند صریح دلالت میکنند بر اینکه فرض در نماز مطلق قراءت قرآن ست و خواندن فاتحة الکتاب بالتخصیص فرض نیست چه فاتحه فرد ست از مطلق قراءت فَانْظُرُوْا بِنَظَرِ الْمُنْصِفِيْنَ وَلَا تَكُوْنَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِيْنَ پس آنچه در بخاری و مسلم از عباده بن صامت رض روایت میکنند که آنحضرت علیه السلام فرمودند لَا صَلٰوةَ لِمَنْ لَّمْ يَقْرَأْ بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ یعنی نیست نماز شخصے را که نخواند او سورهٔ فاتحه را در نماز و در بعضے روایات چنین وارد ست لَا صَلٰوةَ اِلَّا بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ مدفوع ست بچند وجوه وجه اول آنکه این نفی نفی ذات نیست بلکه نفی کمال ست چنانکه علامه عینی گفته که کمال نماز بخواندن سورهٔ فاتحه است نه اینکه جواز نماز بغیر از فاتحه نیست چنانچه فرمود علیه السلام لَا صَلٰوةَ لِجَارِ الْمَسْجِدِ اِلَّا فِي الْمَسْجِدِ یعنی همسایه مسجد را کمال نماز نیست مگر در مسجد و لَا صَلٰوةَ بِحَضْرَةِ الطَّعَامِ یعنی کمال نماز نیست وقتیکه حاضر باشد طعام و لَا اِيْمَانَ لِمَنْ لَّا اَمَانَةَ لَهٗ یعنی کمال ایمان نیست مر کسے را که او را امانت داری نیست و همچنین ست لَا اِيْمَانَ اَوْ لَا دِيْنَ لِمَنْ لَّا عَهْدَ لَهٗ پس اگر معنی ظاهری این احادیث چنین کرده شود که همسایه مسجد را در خانه و همچنین بحضور طعام کسی را نماز جائز نیست و خیانت کننده را و نیز شکنندهٔ عهد را ایمان نیست یعنی کافر ست مخالف جماهیر علمای اهل سنت و جماعت بلکه منافی کافهٔ اهل اسلام است که از ایشان کسے قائل این امر نیست و محض تمثیلاً بر این قدر اکتفا کرده شد ورنه در جامع صغیر جلال الدین سیوطی رحمه الله قریب دو صد و هشتاد احادیث ازین قبیل مسطور اند که در ابتدائے آن لفظ لا موجود ست در آنجا باید دید که در کدام جا لا برائے نفی ذات ست و کدام جا برائے نفی صفت کمال و امّا درینجا دلیل بر اینکه لفظ لا در احادیث مذکوره برای نفی صفتِ کمال ست نه نفی ذات کلمهٔ خِداج و لفظ غیر تمام که خاص از آنحضرت علیه السلام باسانید صحیحه مرویست کافیست پس هرگز از حدیث عباده بن صامت

جواب از حدیث صحیح عباده بن صامت

جواب وجه اول

فرضیت فاتحه در نماز ثابت نمی شود لطیفه بموافق حدیث لَا صَلوٰةَ بِحَضْرَةِ الطَّعَامِ از امام اعظم رح منقول ست
که میفرمودند لَاَنْ یَکُوْنَ اَکْلِیْ کُلُّهٗ صَلوٰةً خَیْرٌ مِّنْ اَنْ یَّکُوْنَ صَلوٰتِیْ کُلُّهَا اَکْلًا یعنی طعام میا بخورم و تمام
آنرا در نماز صرف کنم بهتر ست ازان نماز های من که در تصور طعام خوانم ازینجاست که گفته ؎ اگر مال و زر هست و
زرع و تجارت ٭ چو دل با خدا یست خلوت نشینی ٭ و همچنین ست انچه بعضی از صوفیه گفته که اگر کسی در وطن مانده
مکه را یاد کند بهتر ست ازانکه در مکه بود و وطن را یاد آرد وجه دوم اینکه این احادیث را عموم آیت فَاقْرَؤُا مَا تَیَسَّرَ
مِنَ الْقُرْاٰنِ معارض ست یعنی بخوانید از قرآن انچه که آسان باشد پس خصوصیت سورهٔ فاتحه بفرض تسلیم منسوخ گشت
و فرضیت آن نماند وجه سوم اینکه این احادیث آحاد اند و حدیث آحاد مفید قطعیت و فرضیت نمی باشند و بفرض تسلیم
در صورت قطعیت این احادیث تعمیم آیهٔ مذکوره را و نیز احادیث صحیحهٔ مرویهٔ بالا را مخالف گردند بلکه ناسخ آن جائز
نیست پس بالضرور مفید وجوب اند چنانچه ملا علی قاری در رساله که در جواب امام الحرمین گفته آورده وَاَمَّا قَوْلُهٗ
علیه السلام لَا صَلوٰةَ اِلَّا بِفَاتِحَةِ الْکِتَابِ فَمَحْمُوْلٌ عَلَی الْوُجُوْبِ لِاَنَّهٗ خَبَرُ الْوَاحِدِ وَهُوَ
الْمُوْجِبُ لِلْعَمَلِ دُوْنَ الْعِلْمِ فَلَا یَثْبُتُ بِهِ الْفَرْضِیَّةُ وَالنَّفْیُ قَدْ یُرَادُ بِهِ الْکَمَالُ کَمَا فِیْ قَوْلِهٖ
علیه السلام لَا صَلوٰةَ لِجَارِ الْمَسْجِدِ اِلَّا فِی الْمَسْجِدِ وَکَمَا رُوِیَ لَا صَلوٰةَ لِلْعَبْدِ الْاٰبِقِ انتهی کلامه
و ترجمه اش ظاهر ست و همین ست مذهب امام اعظم رح فَاِنَّ الْمَغْرُوْرَ مَنْ مَّذْهَبُهٗ وَالْمَقَرُّ ٭ وجه چهارم
اینکه حرف لا که در حدیث مذکور ست مقتضی اسم و خبر ست چنانچه بر ماهران علوم عربیه مخفی نیست پس اسمش لفظ صلوٰة
است و خبرش را آنحضرت علیه السلام ذکر نفرموده اند پس بالضرور احادیث مذکوره مؤول و محتمل گردیدند و متضمن چیزی
مثل لفظ کاملة یا جائزة پس آن خبر مقدر اگر لفظ جائزة مفروض گردد معنی حدیث چنین کرده آید که نیست نماز
جائز بغیر فاتحه و اگر لفظ کاملة مفروض گردد معنیش چنین گردد که نیست نماز کامل بغیر فاتحه پس دلالت کرد آیت
شریفه و احادیث صحیحهٔ مذکورهٔ بالا باینکه خبر لا درینجا کلمهٔ کاملة است نه جائزة خلاصه اش اینکه خبر لا
از آنحضرت رسالت پناه صلعم بثبوت نرسیده پس بالضرور احادیث عبادة بن صامت مؤول گردیدند و بالذات بر هیچ چیز
دلالت کننده نیستند بلکه تابع باشند آن دلائل را که درین باب قوی باشند پس بنا چار تابع گشتند مر آیت شریفه و
احادیث صحیحهٔ مرقومة الصدر را که صحیح ترین درین باب همین احادیث اند سبب وجه پنجم اینکه بعینه همین حدیث
عبادة بن صامت رض دلالت میکند باینکه خبر لا خاص کاملة است نه غیر چرا که کل الفاظ این حدیث بالتمام اینست
لَا صَلوٰةَ لِمَنْ لَّمْ یَقْرَأْ بِفَاتِحَةِ الْکِتَابِ فَصَاعِدًا رواه مسلم و ابوداود والنسائی وغیرهم

یعنی نیست نماز کامل مر مردی را که نخواند سورهٔ فاتحه پس زیاده را از فاتحه و همچنین ست حدیث ابی سعید که
او گفت که آن سرور علیه السلام فرمودند مِفْتَاحُ الصَّلٰوةِ الطُّهُوْرُ وَتَحْرِيْمُهَا التَّكْبِيْرُ وَتَحْلِيْلُهَا التَّسْلِيْمُ
وَلَاصَلٰوةَ لِمَنْ لَمْ يَقْرَأْ بِالْحَمْدِ وَسُوْرَةٍ فِيْ فَرِيْضَةٍ وَّغَيْرِهَا رواه الترمذی یعنی کلید نماز طهارت ست
و حرام کنندهٔ اشیا در نماز تکبیر ست یعنی تکبیر اولی و بیرون کننده از نماز سلام ست و نیست نماز کامل مر شخصی را که نخواند
الحمد و کدام یکی سوره را در نماز فرض و غیر فرض انتهی وجه دلالت کردن این احادیث برینکه خبر لا درین هر دو حدیث
کلمهٔ کاملةٌ است نه جائزةً اجماع اکثر امت ست چه اگر درینجا لفظ جائزة برای خبر مقدر کرده آید پس معنی هر دو حدیث چنین گردد
که تا وقتی که در نماز سورهٔ فاتحه و قدری قرآن خوانده نشود آن نماز جائز نباشد و این معنی بالاجماع باطل ست چرا که ضم
سوره با فاتحه بمذهب کسی فرض نیست پس بجمیع الفاظ حدیث عبادهٔ بن صامت و حدیث ابی سعید دلالت می کند برینکه
خبر لا کاملةٌ است نه جائزةٌ پس خود از حدیث عبادهٔ بن صامت رضی و حدیث ابی سعید رضی و آیهٔ مذکوره و احادیث
مسطورة الصدر بخوبی ثابت گردید که خواندن مطلق قرآن در نماز فرض ست بغیر تعیین و تخصیص فاتحه و همین مطلوب ست
و همین ست مذهب ائمهٔ دین که بعضی ازیشان امام ابو حنیفه و امام ابو یوسف و امام محمد و امام احمد حنبل و حسن بصری
و ابراهیم نخعی و عامر شعبی و سعید بن المسیب و غیرهم اند رضوان الله علیهم اجمعین و علامهٔ عینی در شرح صحیح بخاری میگوید
که از امام احمد حنبل منقول ست که یک آیت از قرآن غیر معین از هر جا که باشد کافی ست انتهی والله اعلم لطیفه
در شامی و غیره آورده که فخر رازی در سورهٔ مؤمنون ذکر کرده که بعضی از علما گفته اند که در نماز اگر ترک فاتحه نمایم پس از عتاب
امام شافعی رحمه الله می ترسم و اگر قرارت آن نمایم پس از عتاب امام ابو حنیفه رح خوف می خورم پس برای رضای هر دو امامت را
برا قتدا پسندیدم که درین هر دو امام من راضی باشند انتهی لطیفه عالم ظریف از تارک جماعت پرسید چه باعث ست که
تارک جماعت گشتی گفت چه کنم که در نماز خواندن من با جماعت بالضرور از من یکی از ابو حنیفه و شافعی رحمهما الله ناراض
خواهند شد و من نخواهم که ازیشان یکی را از خود ناراض کنم پس لا محاله تنها نماز خوانی را دوست داشتم آن عالم فرمود
ای جاهلِ غافل اگر نماز را با جماعت خواندی اگرچه یکی را بزعم تو از خود ناراض کردی مگر بالضرور
یکی را نیز خوش ساختی و در ترک جماعت هر دو را از خود تا بنهایت ناراض ساختی که تارک جماعت نزدیک
هر دو مردود ست و ملعون و تارک فاتحه یا قاری آن نزد هیچ یکی ازیشان بدین مرتبه نیست

فصل دوم درینکه فاتحه خواندن خلف الامام جائز ست یا نے

بدانکه خواندن مطلق قرارت الحمد باشد یا غیر آن پس امام مقتدی را مطلقاً ممنوع ست نماز جهری باشد یا سرّی

[margin notes: ۱۰ لطیفه — ۱۱ لطیفه — فصل دوم در منع مقتدی از قراءت]

الّٰلهُمَّ احْشُرْنَا فِيْ زُمْرَتِهٖ وَاَدْخِلْنَا فِيْ اِتِّبَاعِهٖ اٰمِين بحرمۃ سید المرسلین و دلائل قاطعہ و براہین ساطعہ درین باب مثل امام ابو حنیفہ رحمہ اللہ

وآینست مذہب مقتدای عالم یعنی امامنا امام اعظم رحمہ اللہ

نزدیک کسی از مخالفین نیست وآن بچند وجوہ ست مگر بیشتر از بیان آنہا از معرفت قاعدہ کلیہ لابدی است

وآن اینکہ قرآنِ شریف خاص باشد یا عام اصلِ مقدم ست در باب اخذ احکام و دین بر حدیث شریف بدو وجہ

وجہ اول اینکہ قرآنِ شریف قطعی الثبوت ست چرا کہ از زمانہ آنحضرت علیہ السلام مکتوب شدہ و منقول متواتر النقل ست

بالاتفاق و در ہر زمانہ پس از احتمال تبدیل و تغییر الفاظ و معانی و زیادت و نقصان محفوظ ست بخلاف حدیث شریف

زیرا کہ در زمانہ آنحضرت علیہ السلام نہ آن مکتوب گشتہ و نہ متواتر النقل منقول شدہ و اکثر احادیث آحاد اند مگر بعضی

وآن نیز بمرتبہ قرآن نمیرسد بلکہ رجالِ سند حدیث ہر قدر کہ زیادہ باشند ہمانقدر جواز و احتمالِ خطا دران زیادہ باشد

كَمَا صَرَّحَ بِهٖ اِبْنُ حَجَرٍ الْعَسْقَلَانِيُّ حَيْثُ قَالَ فِيْ شَرْحِ نُخْبَةِ الْفِكَرِ فِيْ مُصْطَلَحِ اَهْلِ الْاَثَرِ مَا مِنْ

رَاوٍ مِنْ رِجَالِ الْاِسْنَادِ اِلَّا وَالْخَطَاُ جَائِزٌ عَلَيْهِ فَكُلَّمَا كَثُرَتِ الْوَسَائِطُ وَطَالَ السَّنَدُ كَثُرَتْ

مَظَانُّ التَّجْوِيْزِ وَكُلَّمَا قَلَّتْ قَلَّتْ انتہی یعنی از ہر یک راوی از رجال اسناد خطا جائز ست و ہرگاہ کہ وسائط

بکثرت شود و سندِ حدیث بدرازی کشد پس گمان خطا نیز بسیار باشد و ہرگاہ کہ وسائط کمتر باشد گمان خطا نیز کمتر انتہی

لہٰذا حالِ ہر حدیث اینکہ سند حدیث ہر قدر کہ متعدد باشد ہمانقدر الفاظِ آنحدیث نیز متعدد و باہم متغیر می باشند

چنانچہ بر ماہران فن مخفی و محتجب نیست واینست وجہ عقلی وجہ دوم نقلی ست وآن ہم بقرآن ست و ہم

بحدیث اما القرآن فقال اللہ تعالیٰ اَطِيْعُوا اللّٰهَ وَاَطِيْعُوا الرَّسُوْلَ کہ اطاعت خدا بیشتر و مقدم ست

بر اطاعتِ رسول کہ آن باعثِ اقرار بر توحید و رسالت ست و نیز میفرماید وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَّلَا مُؤْمِنَةٍ

اِذَا قَضَى اللّٰهُ وَرَسُوْلُهٗ اَمْرًا اَنْ يَّكُوْنَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ اَمْرِهِمْ یعنی و نیست ہر مؤمن و نہ مؤمنہ

را اختیار در امر خویش وقتیکہ حکم فرماید خدا و رسول او پس ازین ہر دو آیت ہویدا شد کہ اطاعت خدا کہ عبارت

از اطاعت کلام او مقدم ست بر اطاعت رسول علیہ السلام کہ عبارت ست از اطاعت حدیث او واما

الحديث فعن معاذ بن جبل اَنَّ رَسُوْلَ اللّٰهِ صلعم لَمَّا بَعَثَهٗ اِلَى الْيَمَنِ قَالَ كَيْفَ تَقْضِيْ اِذَا

عَرَضَ لَكَ قَضَاءٌ قَالَ اَقْضِيْ بِكِتَابِ اللّٰهِ تَعَالٰى قَالَ فَاِنْ لَّمْ تَجِدْ فِيْ كِتَابِ اللّٰهِ قَالَ فَبِسُنَّةِ رَسُوْلِ اللّٰهِ

صلعم قَالَ فَاِنْ لَّمْ تَجِدْ فِيْ سُنَّةِ رَسُوْلِ اللّٰهِ صلعم قَالَ اَجْتَهِدُ بِرَاْيِيْ وَلَا اٰلُوْ قَالَ فَضَرَبَ

رَسُوْلُ اللّٰهِ صلعم عَلٰى صَدْرِهٖ وَقَالَ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِيْ وَفَّقَ رَسُوْلَ رَسُوْلِ اللّٰهِ

فائدہ بیان اطاعت

وجہ اول

فائدہ

وجہ دوم

رَسُولَهٗ رواه الترمذی والدارمی وابوداود یعنی وقتیکه معاذ را آنحضرت علیه السلام عامل یمن کرده روانه فرمودند طریقهٔ قضا از وی پرسیدند جواب داد که بیشتر قضا بقرآن خواهم نمود و اگر در انجا نیابم بحدیث رسول الله صلعم قضا خواهم نمود و اگر در انجا نیز نیابم پس اجتهاد از رای خود خواهم نمود که کوتاهی و قصوری دران نخواهم کرد چنانچه بتفصیل در اثبات قیاس گذشته است و نیز در فصل نسخ توضیح و خطبهٔ تفسیر احمدی و جلد ثالث تفسیر کبیر مرقوم ست قَالَ رَسُولُ اللهِ صلعم يَكْثُرُ لَكُمُ الْاَحَادِيْثُ مِنْ بَعْدِيْ فَاِذَا رُوِيَ لَكُمْ حَدِيْثٌ فَاعْرِضُوْهُ عَلٰى كِتَابِ اللهِ فَاِنْ وَافَقَهٗ فَاقْبَلُوْهُ وَاِنْ خَالَفَهٗ فَرُدُّوْهُ یعنی پس از من احادیث بسیار برای شما روایت کرده شوند پس پیش کنید آنرا بر کلام الله پس اگر موافق کتاب الله باشد بایدش قبول کنید و اگر مخالف باشد آنرا رد کنید انتهی این هر دو حدیث ناطق اند بالتصریح بر تقدیم کلام الله و نیز باید دانست هر آن حدیث صحیح که موافق نص قرآنی باشد بحدیثیکه بظاهر معارض نص قرآنی باشد مقدم و اولی است و آن مخالف اگر کدام تاویلی قبول نماید تاویلش کرده آید ورنه متروک العمل گردد چون که ازین مقدمه واقف شدی پس بالتفصیل درین باب دلائل امام اعظم رحمه الله را بجان و دل بشنو وَاَنْصِفْ حَقَّ الْاِنْصَافِ ، وَلَا تَمِلْ اِلَى التَّعَصُّبِ وَالْاِعْتِسَافِ ، اَقُوْلُ وَبِاللهِ التَّوْفِيْقُ ، وَمِنْهُ الْوُصُوْلُ اِلَى التَّحْقِيْقِ ؞

دلیل اول بر ترک قرات خلف الامام

دلیل اول بر ترک قرات خلف الامام

قال الله تعالی فَاِذَا قُرِئَ الْقُرْاٰنُ فَاسْتَمِعُوْا لَهٗ وَاَنْصِتُوْا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُوْنَ یعنی وقتیکه خوانده شود قرآن پس بشنوید آنرا و خاموش باشید تا که شما رحم کرده شوید امام احمد حنبل گفته اَجْمَعَ النَّاسُ عَلٰى اَنَّ هٰذِهِ الْاٰيَةَ نَزَلَتْ فِي الصَّلٰوةِ رواه البیهقی و ابن الهمام فی الفتح والملا علی بن القاری فی شرح الموطا یعنی اجماع کرده اند همه امت مرحومه برینکه نزول این آیه در باب نماز ست انتهی قول مستند و قابل اعتبار اینکه این آیت خاص درباره قرات نماز نازل گشته است چنانچه در تفسیر عماد بن کثیر مرقوم ست قال علی بن طلحة عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رض قَوْلُهٗ وَاِذَا قُرِئَ الْقُرْاٰنُ يَعْنِيْ فِي الصَّلٰوةِ الْمَفْرُوْضَةِ یعنی آیت واذا قرئ القرآن حکم این در نماز مفروضه ست امام بغوی شافعی المذهب استاذ صاحب مشکوة در تفسیر معالم التنزیل این قول البطوری فیصل کرده که مبنی مخالفین زمانه ما از آن از بن بریده می شود یعنی در اول این آیت می نویسد ذَهَبَ جَمَاعَةٌ اِلٰى اَنَّهَا فِي الْقِرَاءَةِ فِي الصَّلٰوةِ یعنی جماعتی گفته که این آیت درباره قرات نماز ست و بعد از ان اقوال دیگر ازا نقل کرده در آخرش فیصله اش چنین میکند وَالْاَوَّلُ اَوْلٰهَا وَهُوَ اَنَّهَا فِي الْقِرَاءَةِ فِي الصَّلٰوةِ

یعنی قول اول بہترست وآن اینکه این آیت درباب قراءت در نماز وارد ست انتهی ای برادران اسلام
هر چند که صاحب تفسیر باوجودِ مخالف بودنِ مذهب او حق را چنین بیان نمود که دیدی وشنیدی مگر بفضله تعالی
تعصب و بی دینی منکرین زمانهٔ ما بحدی رسیده که اول وآخر را از فیصلهٔ صاحب تفسیر قلم انداز نموده مردانه وار
در میدانِ اوراقِ رسالهای خویش از کمال تلبیس که عادتِ ایشانست می نویسند که ببینید بغوی در تفسیر خود
آورده که این آیت درباب خطبه و یا تکلم فی الصلوة وکذا وکذا نازل گشته است پس زیاده ازین ع چه دلاورست
دزدی که بکف چراغ دارد ٭ دیگر چه نوشته آید چه صدقِ ملت ومذهب ایشان از صدق قول اکثر ایشان
صاف ظاهرست حافظ جلال الدین سیوطی شافعی در تفسیر درمنثور گفته أَخْرَجَ عَبْدُ بْنُ حُمَيْدٍ وَالْبَيْهَقِيُّ
فِي الْقِرَاءَةِ عَنْ أَبِي الْعَالِيَةِ أَنَّ النَّبِيَّ صلعم كَانَ إِذَا صَلَّى بِأَصْحَابِهِ فَقَرَأَ قَرَأَ أَصْحَابُهُ فَنَزَلَتْ
هٰذِهِ الْآيَةُ فَسَكَتَ الْقَوْمُ وَقَرَأَ النَّبِيُّ صلی الله علیه وسلم یعنی عبدالله بن حمید وبیهقی درباب قرارت
از ابوالعالیه روایت کرده اند هرگاه که آنحضرت علیه السلام نماز با اصحاب میگذاردندی قرارت میکردندی
صحابه نیز قرارت میکردندی پس نازل گشت این آیت پس بسبب آن مردم از قرارت باز ماندند وآنحضرت علیه السلام
قرارت میکردند کذا فی الدر المنثور و در زرقانی شرح موطا از قاضی عبدالبر می آرد أَجْمَعُوا عَلَى أَنَّهُ لَمْ يُرِدْ
بِهِ كُلَّ مَوْضِعٍ يُسْتَمَعُ فِيهِ الْقُرْآنُ وَإِنَّمَا أَرَادَ الصَّلوٰةَ وَيَشْهَدُ لَهُ قَوْلُهُ صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
فِي الْإِمَامِ وَإِذَا قَرَأَ فَأَنْصِتُوا صَحَّحَهُ ابْنُ حَنْبَلٍ فَأَيْنَ الْمَذْهَبُ عَنِ السُّنَّةِ وَظَاهِرِ الْقُرْآنِ یعنی اجماعِ
همه برین ست که ازین آیه عموماً هر جائیکه دران قرآن شنیده میشود مراد نیست وجز این نیست که مراد ازین خاص
نمازست وگواه است برین قولِ آنحضرت علیه السلام در شانِ امام وقتیکه امام قرارت کند پس خاموش باشید وصحیح گفته این
حدیث را امام احمد حنبل پس کجاست جای گریز ازین حدیث وظاهر القرآن انتهی پس اینکه بعضی از لامذهب بطریق
اعتراض بر حنفیه در وقت استدلال باین آیت موصوف میگویند که اگر شخصی در پس امام بعد ازان رسید که امام
در قرارت شروع کرده باشد بمذهب حنفیه اگر مشغول به نیت وتحریمه گردد ترک استماع وانصات بروی لازم آید
وبموجب آیه نزدیکِ ایشان آن هردو بروی لازم ست واگر اشتغال به نیت وتحریمه ننماید رکعت از وی فوت
گردد مدفوع ست باینکه این آیت خاص ست در حق نماز چنانکه دانستی ونیز نزدیک حنفیه بلفظِ لسانی برای تحریمه شرط نیست
بلکه قصدِ قلبی واراده دلی کافی ست پس درین صورت سوالش متوجه نمی شود فافهم الحاصل
تفصیل استدلال برین آیت اینکه قاعده مسلمهٔ کل ست که تعددِ الفاظ دلالت می کند بر تعددِ معانی عموماً

وعلی التخصیص در کلام ربانی کہ ہر یک نقطۂ آن از حکمت و فوائد پُرست زوائد و حشو را دران مجالی نی واز ہر لفظ
آن فائدۂ جدیدی ترا ود و لہذا درین مقام گفتہ اند کہ فائدۂ کلمۂ وَاَنْصِتُوْا آنست کہ از لفظ فَاسْتَمِعُوْا مستفاد نیست
والاحشو در کلام الٰہی لازم آید پس این آیت منع میکند مقتدی را از خواندنِ سورۂ فاتحہ مطلقا نماز جہریہ باشد یا سریہ
چہ ازین آیت دو غرض مطلوبست یکی شنیدن بغور و گوش فرا داشتن و دیگر خاموشیدن و عمل بر ہر دو واجبست
مگر شنیدن خاص ست بنماز جہریہ و خاموشیدن عام کہ شامل ست نمازِ سریہ و جہریہ ہر دو را پس واجب ست
خاموش ماندنِ مقتدی عموما بوقتِ قرارتِ امام در ہر نماز بحکم اذا قُرِئَ پس اگر قرارت ممکن السماع باشد چنانچہ در
نماز جہریہ پس درینصورت انصات مع السماع ہر دو واجب ست واگر سماعت ممکن نباشد چنانچہ در نماز سریہ پس
فقط اسکات واجبست نہ سماع بہر نوع اسکاتِ مقتدی در ہر حال لازم ست و سماع خاص بوقت جہر **کما**
قال العلامۃ ابن الہمام فی فتح القدیر فَاِنَّ الْمَطْلُوْبَ مِنْ هٰذِهِ الْاٰیَةِ اَمْرَانِ الْاِسْتِمَاعُ وَالْاِنْصَاتُ
فَیُعْمَلُ بِکُلٍّ مِّنْهُمَا وَالْاَوَّلُ یَخُصُّ بِالْجَهْرِیَّةِ وَالثَّانِیْ لَا فَیَجْرِیْ عَلٰی اِطْلَاقِهٖ فَیَجِبُ السُّکُوْتُ
عِنْدَ الْقِرَاءَةِ مُطْلَقًا **وانچہ** بعضی میگویند کہ انصاتِ مقتدی نیز مثل سماع او خاص ست بوقت جہرِ امام
موجب چند مفاسد عظیمہ است **یکی** ابطالِ عمومِ کلمۂ اِذَا قُرِئَ کہ عام ست قرارتِ نمازِ سریہ و جہریہ ہر دو را شامل ست
واگر مرادِ شارع چنین بودی چنانکہ گفتہ شد پس درینصورت ارشاد چنین گشتی وَاِذَا جُهِرَ الْقُرْاٰنُ یعنی وقتیکہ
جہر کردہ شود بقرآن **دوم** لزومِ حشو کہ در کلام فصحا مثل کلام لغو ست و آن لفظِ وَاَنْصِتُوْا است چہ اگر
مطلوبِ حق تعالی مطلق انصاتِ مقتدی نبودی بلکہ خاص در وقتِ جہر پس درینصورت لفظ فاستمعوا لہ
بغیر وَاَنْصِتُوْا کفایت میکند چہ استماع مع القرارت کما ینبغی انصاتِ کسی متصور نیست وامر الٰہی مقتضی حق السماع
است نہ نفس صوت کما لا یخفی علی صاحب الفہم و لشئی **سوم** مخالفت از اصل مشہور کہ تعدد الالفاظ
دَلَّ عَلٰی تَعَدُّدِ الْمَعَانِیْ **ولہذا** بعینہ ہمین مضمون قرآنی را بطورِ اختصار آنحضرت علیہ السلام در کلام
ہدایت نظام خود میفرماید عَنْ اَبِیْ هُرَیْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صلعم اِنَّمَا جُعِلَ الْاِمَامُ لِیُؤْتَمَّ بِهٖ فَاِذَا
کَبَّرَ فَکَبِّرُوْا وَاِذَا قَرَأَ فَاَنْصِتُوْا **رواہ** النسائی وابن ماجہ وابوداود ومسلم وقال فی صحیحہ هٰذَا
الْحَدِیْثُ صَحِیْحٌ یعنی فرمود آن سرور علیہ السلام جز این نیست کہ مقرر کردہ شدہ است امام برای اینکہ اقتدا کردہ آید
بوی پس وقتیکہ تکبیر گوید امام پس تکبیر گوئید شما و وقتیکہ قرارت کند امام پس خاموش باشید حالت جہر باشد یا اخفا و نیز
در ابن ماجہ آوردہ عَنْ اَبِیْ مُوْسَی الْاَشْعَرِیْ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صلی اللہ علیہ وسلم اِذَا قَرَأَ الْاِمَامُ

اول ۱
نقض اول
دوم ۲
سوم ۳

فانصتوا خلاصہ کلام اینکہ وقتیکہ قرارت یافتہ گردد وآن شرط است بموجب اذا شرطیہ پس انصات وجوباً ضرور است
چہ آن جزا است وقید وجوب از صیغہ امر کہ کلام اللہ وحدیث رسول اللہ ہر دو بران ناطق اند یعنی وانصتوا استفاد است
چنانکہ اقتضای امر چنین است پس درینجا اگر کسی موافق قول احدی رح بگوید کہ در وقت سکتہ امام مقتدی را لازم است
کہ قرارت کند پس درینصورت از آیت اذا قری القران چیزی مخالفت لازم نیاید وبحدیثی کہ از عبادہ بن صامت
مروی است نیز عمل کردہ آید گوئیم کہ امام فخر الدین رازی شافعی المذہب خود در تفسیر کبیر جلد رابع جوابش گفتہ
وہذا عبارتہ ویقال لم ان تقول سکوت الامام اما ان تقول انہ من الواجبات او لیس من الواجبات
والاول باطل بالاجماع والثانی یقتضی ان یجوز لہ ان لا یسکت فبتقدیر ان لا یسکت یلزم
ان یحصل قراءۃ الماموم مع قراءۃ الامام وذلک یفضی الی ترک الاستماع والی ترک السکوت عند قراءۃ
الامام وذلک علی خلاف النص یعنی جواب بندہ را ازین اعتراض میرسد کہ بگویدکہ سکتہ امام از دو حال خالی نیست
واجب باشد یا غیر واجب پس صورت اول بالاجماع باطل است کہ کسی قائل آن نیست در صورت ثانی یعنی عدم وجوب
سکتہ جائز است امام را کہ سکتہ نکند پس اگر بر مقتدی خواندن قرارت لازم داریم پس بتقدیر اینصورت قرارت مقتدی
با امام باہم لازم آید واین مستلزم ترک استماع وسکوت است بوقت قرارت امام واین خلاف نص قرآنی است وہرگاہ
کہ در صورت عدم سکتہ امام وجوب قرارت از مقتدی رفع شد معلوم شد کہ در بواقی صور نیز واجب نیست وبعد از تمہید
وتبیین این قاعدہ وجواب باز مینویسد فثبت ان ہذا السوال الذی اوردہ الواحدی غیر جائز پس ثابت گشت
کہ ہر آئینہ سوالیکہ واحدی وارد کردہ بود درست نیست انتہی فائدہ علامہ شیخ احمد طحطاوی حنفی در حاشیہ خود
کہ بر مراقی الفلاح شرح نور الایضاح کردہ مینویسد والاصح انہ (ای المقتدی) یاتی بالثناء الا اذا اخذ
الامام فی القراءۃ ولو سریۃ لاطلاق النص وہو قولہ تعالی واذا قری القران فاستمعوا
لہ الایۃ چنانچہ در صفحہ (۱۶۷) ہمین کتاب مطبوعہ مصر مرقوم است پس از لفظ اصح دفع شد انچہ بعضی در باب
خواندن ثنا در وقت قرارت امام در بعضی متون کتب فقہ خدشہ انشا میکنند وآن اینکہ تعجب دیگر از جہت قرارت خواندن امام
اگرچہ در نماز سری باشد فاتحہ اگر واجب یا فرض بنا بر اختلاف مذاہب میان ائمہ بگذاریم وثنا کہ بالاتفاق سنت است بجا نیاریم بی انفہم

دلیل دوم بر ترک قرارت خلف الامام

عن ابی ہریرۃ ان رسول اللہ صلعم انصرف من صلوۃ جہر فیہا بالقراءۃ فقال ہل قرا معی
منکم احد انفا فقال رجل نعم انا یا رسول اللہ فقال رسول اللہ صلعم انی اقول ما لی

سوال

جواب

فا — منع مقتدی از خواندن ثنا در وقت قرارت امام

فا — [illegible]

أُنَازَعُ الْقُرْآنَ قَالَ فَانْتَهَى النَّاسُ عَنِ الْقِرَاءَةِ مَعَ رَسُولِ اللّٰهِ صلعم فِيمَا يَجْهَرُ فِيهِ رَسُولُ اللّٰهِ صلعم
بِالْقِرَاءَةِ حِينَ سَمِعُوا ذٰلِكَ مِنْ رَسُولِ اللّٰهِ صلعم رواه الامام مالک والامام محمد وابو داود
والترمذی وابن ماجة والنسائی والطحاوی وغیرهم یعنی روایت ست از ابوهریره که هر آینه فارغ گشت
آنحضرت علیه السلام از نمازیکه جهر کرده شد دران بقراءت پس آنحضرت علیه السلام فرمود که آیا اکنون با من کسی از شما قراءت
خواند شخصی گفت که بلی من خواندم یا رسول الله پس آن سرور علیه السلام فرمود که من میگفتم یعنی در دل خود چیست که نزاع کرده میشوم
در قرآن راوی میگوید که باز ماندند مردم از قراءت خواندن با رسول الله صلعم در نماز جهری وقتیکه شنیدند ایشان آنرا
از رسول الله صلعم انتهی **علامه زرقانی** در شرح این حدیث گفته قَالَ اَبُو عَبْدِ الْمَلِكِ اَیْ اِذَا جَهَرْتُ
بِالْقِرَاءَةِ فَاِنَّ قِرَاءَتَكُمْ وَرَائِی فَكَاَنَّمَا تُنَازِعُونِی فِی الْقُرْآنِ الَّذِی اَقْرَأُ وَلٰكِنْ اَنْصِتُوا وَقَالَ الْبَاجِی
وَمَعْنٰى مُنَازَعَتِهِمْ لَهُ اَنْ لَا يُفْرِدُوهُ بِالْقِرَاءَةِ وَيَقْرَؤُا مَعَهُ یعنی وقتیکه جهر میکنم بقراءت پس اگر در پس من
شما میخوانید گویا که تنازع می کنید با من در قرآنیکه میخوانم آنرا ولیکن خاموش باشید و باجی گفت که معنی منازعت
ایشان با آن سرور علیه السلام اینکه تنها خواندن قرآن او را ندهند و با او خود قراءت نمایند انتهی وهم در انجاست
وَعُمُومُ الْحَدِيثِ يَقْتَضِی اَنْ لَا يَجُوزَ الْقِرَاءَةُ مَعَ الْاِمَامِ اِذَا جَهَرَ بِاُمِّ الْقُرْآنِ وَلَا غَيْرِهَا انتهی کلام
الزرقانی یعنی عموم حدیث مقتضی اینست که جائز نباشد در وقت جهر با امام قراءت کردن سوره فاتحه باشد یا غیر آن
انتهی **واز شیخ** ابن تیمیه منقول ست که مذهب امام ابو حنیفه وامام احمد وامام مالک وتمامی سلف وخلف همین ست
وعینی در شرح بخاری آورده که مذهب جمهور اهل علم همین ست که بعضی از ایشان امام ابو حنیفه وامام ابو یوسف و
امام محمد وامام مالک وامام احمد وفقهای حجاز وشام وغیرهم اند رحمهم الله تعالی **مؤلف** افقر العباد به برادران مسلمین
صاف اعتقاد ظاهر می نماید که در فقره حدیث فَقَالَ رَجُلٌ نَعَمْ اَنَا يَا رَسُولَ اللّٰهِ نکته غریب ست **وآن** اینکه از جمله
صحابه تنها شخصی عرض کرد که نَعَمْ اَنَا ونگفت فَقَالُوا نَعَمْ نَحْنُ يَا رَسُولَ اللّٰهِ پس این حدیث صاف دال ست
بر اینکه سوا از ان شخص از صحابه رض کسی دیگر قائل این امر نبود **و در حدیث** ابو هریره این نکته نیز ظاهر ست وقتیکه
گفته شد ابو هریره رض را اِنَّا نَكُونُ وَرَاءَ الْاِمَامِ بصیغه جمع که ایشان همه قائل قراءت فاتحه خلف الامام نبودند ورنه آوردن
جمع در انا نکون لغو گردد **واما** قول ابی هریره رض قَالَ اقْرَأْ بِهَا فِی نَفْسِكَ جوابش اینکه مراد از قراءت در نفس
توجه وفکر دل ست بطرف قراءت بغیر از خواندن زبان چنانچه علامه زرقانی نقل کرده میگوئیم که این توجیه بغایت
وجیه ست ورنه مخالف بودن ابو هریره رض از جمهور صحابه لازم آید چرا که اگر از اقرأ بها فی نفسک قراءت سری

در بیان نکات حدیث

مراد گیریم چنانچه مذہب لا مذہب ست مراد ازین قرأت عام باشد از انکہ نماز سری باشد یا جہری و حالانکہ در حدیث صدر
خود از ابوہریرہ گذشت فانتہی الناس عن القرأۃ مع رسول اللہ صلعم فیما یجہر فیہ بالقرأۃ حین سمعوا
ذلك من رسول اللہ صلعم و چون در نماز جہری استدلال خصم مستقیم نگردید چراکہ راوی آن نیز ابوہریرہ است
پس ہمین استدلالش درست نیست و بفرض تسلیم اگر غرض ابوہریرہ رض چنین باشد چنانکہ مدعی میگوید میگوئیم کہ ما را
اتباع جم غفیر از صحابہ رض ضروری و لابدی ست نہ تنہا اتباع ابوہریرہ باوجودیکہ فقیہ نیست **علاوہ** اینکہ از احادیث
گذشتہ و آیندہ و نیز از آیت اذا قرئ القرآن الآیة و جمہور صحابہ این مذہب مخالف ست **وانچہ** بعضی از متعصبین
در جواب این حدیث مینویسند کہ آن شخص بآواز بلند میخواند کہ از جہر او رسول اللہ صلعم را در قرأت اشتباہ و التباس
می افتاد چہ ظاہر ست کہ در وقت جہر کسی در قرأت امام سہو و تشابہ بالضرور می افتد موجب دو خلل بزرگ و مفسدہ
سترگ است **یکی** تحریف در حدیث کہ فقرہ فَانْتَہَی النَّاسُ عَنِ الْقِرَاءَةِ الخ دال بر تحریف آن بد دین و متعصب
است **دوم** لزوم معتوہ بودن آنحضرت صلعم معاذ اللہ منہ چہ وقتیکہ آنحضرت صلعم را از جہر وی تشابہ افتاد
اول اینکہ آن شخص را از شنیدن آواز شناختی پس فرمودندی لَا تَفْعَلْ کَذٰلِكَ و بالفرض اگر نشناختی پس
چنین ارشاد فرمودندی مَنْ قَرَأَ مَعِیَ مِنْکُمْ آنِفًا و یا اَیُّکُمُ الْقَارِیُٔ آنِفًا چہ در صورت مذکور استفہام از
(نیست وی کہ باین میخواند حالا ۱۲)
تعیین قاری عند العقلا بلکہ جہلا نیز درکار ست نہ از تحقق قرأت کہ آن خود شنیدہ بود کہ باعث نزاع
آنحضرت علیہ السلام با قرآن گشت **بلکہ** بہ تفتیش نیز چیزی حاجت نبود کہ صرف این قدر ارشاد کافی بود کہ در وقت
قرأت امام آہستہ خوانید کما لا یخفی علی الجاہل الغافل + فضلا عن الفاضل العاقل۔ **و نیز** در حدیث
دو نکتہ دیگر ست اول آن اینکہ اگر قرأت فاتحہ وغیرہ خلف الامام فرض بودی در ینصورت رسول اللہ صلعم را علم کامل بر
قرأت ایشان بودی ہرگز نفرمودندی ہَلْ قَرَأَ مَعِیَ مِنْکُمْ الخ بلکہ در صورت فرضیت آن اگر گمان تخلف
بر کسی از ایشان آنحضرت داشتی معاملہ برعکس ضروری ست کہ مَنْ مِنْکُمْ لَمْ یَقْرَأْ اَوْ تَرَكَ الْفَرْضَ **دوم**
اینکہ بالفرض اگرچہ قرأت خلف الامام فرض میبود مگر از پرسیدن آنحضرت علیہ السلام بعتاب معلوم شد کہ
خواندنش منسوخ گشت چہ عتاب آنحضرت علیہ السلام بر فعل منسوخ میباید نہ بر فعل مفروض چنانچہ جمیع صحابہ از عمل
فرمودہ از قرأت خلف الامام باز ماندند چنانچہ از فقرہ فانتہی الناس ظاہر ست۔ **و نیز** در ابن ماجہ و سنن نسائی
یک یک باب در منع مقتدی مطلقا از قرأت خلف الامام بدین الفاظ منعقد ساختہ اند باب اِذَا قَرَأَ
الْاِمَامُ فَاَنْصِتُوْا و این حدیث را باسانید متعددہ صحیحہ در انجا روایت کردہ اند اصحاب فرقہ ظاہریہ

فا اعتراض

فا دفع آن

فا نکتہ‌ای حدیث

لا صلوٰة لمن لم یقرأ بفاتحة الکتاب را لازم کہ این ہر دو باب را از صحیح و کتاب جمع علی بازحیل کہ مذہب ایشان است بیرون نمایند **حدیث** اول عَنْ اَبِیْ مُوْسَی الْاَشْعَرِیِّ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰہِ صلعم اِذَا قَرَأَ الْاِمَامُ فَاَنْصِتُوْا یعنی وقتیکہ امام قرات کند پس خاموش باشید و قرات امام عام است از آنکہ در نماز سری باشد یا جہری **حدیث** دوم وَعَنْ اَبِیْ ہُرَیْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰہِ صلعم اِنَّمَا جُعِلَ الْاِمَامُ لِیُؤْتَمَّ بِہٖ فَاِذَا کَبَّرَ فَکَبِّرُوْا الحدیث بکمالہ اذا عرفت ہذا حق المعرفة پس **آنچہ** در نسائی است بروایت حرام بن حکیم کہ وی روایت میکند از نافع بن محمود بن ربیع و وی از عبادہ بن صامت رض کہ وی گفت صلّٰی بنا رسول اللّٰہ صلعم بعض الصلوات التی یجہر فیہا القراءة فقال لا یقرأن احد منکم اذا جہرت بالقراءة الا بام الکتاب یعنی نماز گذارد مارا آنحضرت علیہ السلام بعضی از آن نمازہا کہ جہر کردہ میشود در انہا بقرات پس فرمودند باید کہ نخواند کسی شما وقتیکہ جہر میکنیم بقرات مگر سورۂ فاتحہ را۔ **و نیز آنچہ** ابوداود و غیرہ روایت میکنند از مکحول و وی از نافع بن محمود بن ربیع کہ وی گفت اَبْطَاَ عُبَادَةُ عَنْ صَلٰوةِ الصُّبْحِ فَاَقَامَ اَبُوْ نُعَیْمٍ الْمُؤَذِّنُ الصَّلٰوةَ فَصَلّٰی اَبُوْ نُعَیْمٍ بِالنَّاسِ فَاَقْبَلَ عُبَادَةُ وَاَنَا مَعَہٗ حَتّٰی صَفَفْنَا خَلْفَ اَبِیْ نُعَیْمٍ۔ وَاَبُوْ نُعَیْمٍ یَجْہَرُ بِالْقِرَاءَةِ فَجَعَلَ عُبَادَةُ یَقْرَأُ بِاُمِّ الْقُرْاٰنِ فَلَمَّا انْصَرَفَ قُلْتُ لِعُبَادَةَ سَمِعْتُکَ تَقْرَأُ بِاُمِّ الْقُرْاٰنِ وَاَبُوْ نُعَیْمٍ یَجْہَرُ قَالَ اَجَلْ صَلّٰی بِنَا رَسُوْلُ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ بَعْضَ الصَّلَوَاتِ الَّتِیْ یُجْہَرُ فِیْہَا الْقِرَاءَةُ فَالْتَبَسَتْ عَلَیْہِ الْقِرَاءَةُ فَلَمَّا انْصَرَفَ اَقْبَلَ عَلَیْنَا بِوَجْہِہٖ فَقَالَ تَقْرَءُوْنَ اِذَا جَہَرْتُ بِالْقِرَاءَةِ فَقَالَ بَعْضُنَا اِنَّا نَصْنَعُ قَالَ فَلَا وَاَقُوْلُ مَالِیْ یُنَازِعُنِی الْقُرْاٰنُ فَلَا تَقْرَءُوْا بِشَیْءٍ مِّنَ الْقُرْاٰنِ اِلَّا بِاُمِّ الْقُرْاٰنِ یعنی تاخیر کرد عبادہ بن صامت در آمدن خود بطرف نماز صبح پس اقامت کرد ابو نعیم مؤذن برای نماز پس نماز گذارد ابو نعیم مردم را و آمد عبادہ بن صامت درحالیکہ من ہمراہ او بودم تا آنکہ صف کشیدیم و اقتدا نمودیم در پس ابی نعیم درحالیکہ ابو نعیم جہر بقرات میکرد پس شروع نمود عبادہ خواندن سورۂ فاتحہ پس وقتیکہ فارغ گشت از نماز گفتم مر عبادہ را شنیدم من کہ میخواندی سورۂ فاتحہ را و ابو نعیم جہر میکرد **ف** عبادہ گفت کہ بلی گذارد مارا آنحضرت علیہ السلام بعضی از آن نمازہائی کہ جہر کردہ میشود در انہا بقرات پس مشابہ شد بروی علیہ السلام قرات پس وقتیکہ فارغ گشت از نماز متوجہ شد بطرف ما و پرسید کہ میخوانید وقت جہر من بقرات پس گفت کسی از ما کہ ہر آئینہ ما میکنیم این امر را فرمود کہ مکنید چنین و من میگفتم کہ چیست مرا کہ متشابہ میخورم در قرآن

ف [illegible] ... الناس ... فافہم ولا تغفل ۱۲ منہ

پس مخوانید چیزیرا از قرآن سوای سورہ فاتحہ انتہی مدفوع ست (بجہت عدم جہر و جہت ابتدای سابق را) ہر دو حدیث بسہ وجہ۔ اول اینکہ

نافع مذکور شخص مجہول ست چنانچہ علامہ عسقلانی شافعی در تقریب می آرد و نیز علامہ زیلعی مینویسد قَدْ

ضَعَّفَہٗ جَمَاعَۃٌ مِنْھُمْ اَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ انتہی یعنی تحقیق ضعیف کردہ است این (حدیث) را جماعتی کہ از ایشان احمد بن حنبل

است پس حدیث نافع مردود گشت نزدیک اہل حدیث چہ قسمی از حدیث مردود مجہول بودن راوی ست چنانچہ در

اصول حدیث مسطور ست وجہ دوم اینکہ یحیی بن معین استاذ بخاری و مسلم وغیرہ مینویسد کہ جملہ استثنائیہ

یعنی الا بام الکتاب صحیح نیست ۔ وجہ سوم آنست کہ پیشتر در ابتدای این فصل گذشتہ از تقدیم کلام

ربانی و آن احادیث صحیحہ کہ موافق کلام ربانی باشند بر ان احادیث کہ چنین نباشند و خلاف آن ہا باشند (علاوہ این) ہر دو

حدیث و نیز حدیث محمد بن اسحاق بن یسار کہ در ترمذی ست از آیت فاذا قرئ القرآن الآیۃ عموما و با لتخصیص

در نماز جہریہ اظہر من الشمس و ابین من الامس ست (منقریب می آید) انصات را (یعنی سکوت را) چہ یعنی کہ در نصورت استماع نیز متروک میگردد۔ قطع نظر

از این وجوہ میگوئیم کہ قرات فاتحہ قبل از ین ثابت بود مگر از حدیث فانتہی الناس ہر دو حدیث فانصتوا و از احادیث

آیندہ مع آثار صحیحہ کثیرہ صحابہؓ بالاجماع حدیث عبادہ بن صامت اگرچہ بطریق بسیار ثابت باشد منسوخ گشتہ

است و عکس این ممکن نیست کہ احادیث عدم قرات اسانید محکم و موافقت نص قرآنی میدارند علاوہ برین اگر

ناسخ احادیث بالفرض والتسلیم کردہ شود آثار صحابہ را کہ بکثرت اند چگونہ ناسخ گردد چنانکہ ظاہر ست و ہمین

جواب ست حدیث ترمذی را کہ بواسطہ محمد بن اسحٰق بن یسار روایت مینماید با یک تحقیق دیگر کہ آن ضعف محمد بن

اسحٰق ست حدیث مذکور این ست عَنْ عُبَادَۃَ بْنِ الصَّامِتِ قَالَ صَلّٰی رَسُوْلُ اللّٰہِ صلعم الصُّبْحَ فَثَقُلَتْ عَلَیْہِ الْقِرَاءَۃُ

فَلَمَّا انْصَرَفَ قَالَ اِنِّیْ اَرَاکُمْ تَقْرَءُوْنَ وَرَاءَ اِمَامِکُمْ قَالَ قُلْنَا یَا رَسُوْلَ اللّٰہِ اِیْ وَاللّٰہِ قَالَ لَا تَفْعَلُوْا اِلَّا بِاُمِّ

الْقُرْاٰنِ فَاِنَّہٗ لَا صَلٰوۃَ لِمَنْ لَّمْ یَقْرَاْ بِہَا انتہی ترجمہ اش از احادیث بالا مفہوم میگردد باید دانست کہ در اسناد

این حدیث محمد بن اسحٰق بن یسار راوی واقع ست و وی مختلف فیہ است و موافق اصول احادیث قابل سند نیست

چہ یحیی قطان در حق محمد بن اسحٰق مینویسد اَشْہَدُ اَنَّ مُحَمَّدَ بْنَ اِسْحٰقَ کَذَّابٌ یعنی گواہی میدہم برینکہ محمد بن

اسحٰق کذاب و دروغگو ست باوجودیکہ یحیی قطان را ہمہ ائمہ حدیث قابل سند تسلیم کردہ اند و مینویسند کہ ہر کرا

یحیی قطان گذارد ما نیز خواہیم گذاشت و ہمین طور سلیمان بن تیمی او را نیز کذاب مینویسد و نیز امام مالک

او را دجال گفتہ کما فی میزان الاعتدال و دار قطنی آوردہ کہ با و حجت گرفتن نمیتواند۔ و نسائی

میگوید کہ قوی نیست مگر در ینجا فقط از یحیی قطان دلیل آوردہ میشود کہ جرحش مفصل ست و قاعدہ اصول

ف جواب از سوال سابق

ف تحریر منہ

ف تضعیف محمد بن اسحٰق بن یسار

ف کلام یحیی قطان در حق محمد بن اسحٰق [illegible]

حدیث ست که اگر بعضی شخصی را تعدیل نماید و بعضی دیگر او را جرح کند جرح را ترجیح باشد بر تعدیل بشرطیکه جرح کننده معتمد و مستند و عارف باسباب جرح باشد و جرح را بتفصیل بیان کند چنانکه گوید که فلان کذاب ست یا دجال ست و مانند آن و اگر جرحش را مبهم گذارد در حق شخصی که مختلف فیه باشد مقبول نبود کما قال الحافظ ابو حجر فی شرح نخبة الفکر والجرح مقدم علی التعدیل واطلق ذلك جماعة ولكن محله ان صدر مبینا من عارف باسبابه لانه ان كان غير مفسر لم يقدح فيمن ثبت عدالته وان صدر من غير عارف بالاسباب لم يعتبر به ايضا یعنی حافظ ابن حجر در شرح نخبة الفکر مینویسد که مقدم ست جرح بر تعدیل و عام داشتند این امر را جماعتی ولیکن محل و موقع آن این ست که صدور آن جرح مفسر باشد از شخصیکه اسباب جرح را میداند زیراکه اگر مفسر نباشد در حق شخصیکه عدالتش ثابت گشته باشد چیزی مضر و قادح نباشد و اگر صدور آن جرح از شخصی باشد عارف باسباب جرح نباشد آن جرح را نیز اعتباری نباشد انتهی مگر یحیی قطان از آن کسان اند که در تعریف اسباب جرح مالک اند چنانچه در تهذیب التهذیب مینویسد قال ابراهيم بن محمد التيمي ما رأيت اعلم بالرجال من يحيى القطان یعنی ابراهیم تیمی میگوید که من کسی را از یحیی قطان زیاده عارف و شناسنده مردم ندیدم و همدران کتاب مے آرد که گفت امام احمد بخدا که من مثل یحیی قطان کسی را ندیدم و نیز مسلم اهل حدیث ست که لفظ کذاب جرح مفسر ست پس محمد بن اسحق بن یسار راوی این حدیث لامحاله ضعیف و غیر معتبر باشد. و قطع نظر از این در تعریب محمد بن اسحق را مدلس نیز نوشته اند و مدلس بودن راوی عیبی ست خاص و بالاستقلال. و علامه بدر الدین عینی شارح بخاری مینویسد و فی حديث عبادة محمد بن اسحق بن يسار وهو مدلس قال النووي ليس فيه الا التدليس و نیز از مسلمات قوم ست هر گاه که مدلس بلفظ عن روایت کند پس آن روایتش متصل دانسته نمیشود و روایت محمد بن اسحق در ترمذی و غیره بلفظ عن مذکور ست پس این روایتش باعتبار اصول حدیث منقطع ست پس قابل حجت نیست چنانچه علامه عینی مینویسد المدلس اذا قال عن فلان لا يحتج بحديثه عند جميع المحدثين مع انه قد كذبه مالك وضعفه احمد وقال لا يصح الحديث عنه وقال ابو زرعة الرازي لا يقضى له بشيء یعنی مدلس وقتیکه بلفظ عن فلان روایت کند پس آن حدیث او نزدیک جمیع محدثین قابل حجت نیست باوجودیکه محمد بن اسحق را امام مالک دروغگو گفته و امام احمد ضعیف فرمود که از وی اخذ حدیث صحیح نیست و ابوزرعه رازی گفت که هیچ چیز او اعتباری نیست پس وای صد وای برحال چنین مدعیان عمل بالحدیث که نص قرآنی و احادیث صحیحه را پس پشت انداخته

ف ذکر توثیق یحیی قطان

ف بیان معنی مدلس

وچنین احادیث ضعیفه متروکة العمل را معمول خود ساخته وهمه ایشان مصداق لیکونن بین یدی الساعة الدجال وبین یدی الدجال کذابون ثلثون او اکثر قلنا ما آیاتهم قال ان یأتوکم بسنة لم تکونوا علیها لیغیروا بها سنتکم ودینکم کما امرهم نبین گشته برایه دین متین طعنها میزنند

حدیث مدعیان خیال همکاران | همان حکایت زردوز بوریاباف است
بربلندان سخن بسوی خود دست | تف بسوی فلک بروی خود است

واز قول حکما بیخبر طرفه تر اینکه دعوی‌های اباطیل میکنند که ما احیای سنت رسول الله میکنیم وبعوض یک یک حدیث از ینها اجر صد شهید می یابیم

لاف دانش گر زند پیوسته نادان دور نیست | خفته دائم خویش را بیدار می بیند بخواب

نقل است که شخصی ادعیه واذکار وضو را حفظ نموده وقتیکه برای طهارت استنجای کلان نشست وآب بمقعد انداخت ومی مالید در آنحالت میگفت اللهم ارحنی رائحة الجنة از حاضران یکی این حال از وی مشاهده کرده باوی گفت هرچند که این دعا را در وقت انداختن آب در سوراخی مستحب دانسته اند مگر آن سوراخ نه این است که تو میشوی بلکه آن سوراخ بینی است

بو وظیفه بینی آمد ای عتل | کی از ینجا بوی خلد آید ترا | رائحه بینی کی آید از دبر
بوی گل بهر مشام است ای دلیر | بو ز موضع جو اگر باید ترا
از پی سوراخ بینی رست گل | جای آن بو نیست این سوراخ زیر | رائحه از بینی خود یافت حر

ای گروه مدعیان وای فرقه لامذهبان مهمل فله اجر مائة شهید را بشناسید وهر سوراخ را محل اللهم ارحنی من رائحة الجنة مسازید

بی بصیرت را نباشد در حق و باطل تمیز

کورنیک داند عصای سحر و اعجاز کلیم

طرفه تر است از شما ای زمره نجدیه محدثه که بحکم بر عکس نهند نام زنگی کافور دعوی چیزی نموده آید که یکسر مخالف آیند

حسن ز بصره بلال از حبش صهیب از روم

زخاک مکه ابوجهل این چه بوالعجبی ست

الغرض عن عمران بن حصین قال صلی بنا رسول الله صلی الله علیه وسلم صلوة الظهر او العصر فقال ایکم قرأ خلفی بسبح اسم ربک الاعلی فقال رجل انا ولم ارد بها الا الخیر قال قد علمت ان بعضکم خالجنیها رواه مسلم وابوحنیفة الا ان ابا حنیفة قال خالجنی القراءة بدل خالجنیها یعنی نماز گذارد مارا رسول خدا صلعم نماز ظهر یا عصر پس پرسیدند که کدامی از شما خواند پس من سورة سبح اسم ربک الاعلی را شخصی گفت که من وارادۀ نکردم بدان مگر نیکی فرمودند علیه السلام که هر آئینه دانستم که بعضی از شما در قرات من خلجان می اندازند ونیز عن عمران بن حصین ان رسول الله صلی الله علیه وسلم صلی الظهر فجعل رجل یقرأ خلفه بسبح اسم ربک الاعلی الذی

فَلَمَّا انْصَرَفَ قَالَ اَيُّكُمُ الْقَارِئُ قَالَ رَجُلٌ اَنَا قَالَ قَدْ ظَنَنْتُ اَنَّ بَعْضَكُمْ خَالَجَنِيْهَا **رواه** مسلم
وابو داود والنسائی والطحاوی یعنی تحقیق آنحضرت علیہ السلام نماز ظہر خواند پس شروع کرد مردی در پس آنحضرت
علیہ السلام کہ سبح اسم ربک الاعلی الذی میخواند پس وقتیکہ آنحضرت علیہ السلام فارغ گشتند فرمود کہ کیست از شما قاری شخصی گفت
کہ من پس فرمود ند کہ ہر آئینہ گمان کردم کہ البتہ بعضی از شما در قرأت من خلجان انداز و انتہی در منصف المزاج راازین دلائل یکی ہم کافی و

بکار از دفتر دلائل ہمہ کارہ و بضاعت بہ ست ۹ مزجاۃ	خموش حافظ و این نکتہای چون زر سرخ	نگاہدار کہ قلاب شہر صراف ست

دلیل سوم بر ترک قرات خلف الامام

عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللّٰهِ اَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَنْ كَانَ لَهٗ اِمَامٌ فَقِرَاءَةُ الْاِمَامِ لَهٗ قِرَاءَةٌ **رواه**
الطَّحَاوِيُّ بِالْاَسَانِيْدِ الْمُتَعَدِّدَةِ یعنی ہر آئینہ انسر علیہ السلام فرمود ہر کرا امام باشد پس قرات آن امام قرات
است برای او و **روایت** کرد این حدیث را ابو بکر بن ابی شیبہ در مصنف خود بر شرط مسلم **و نیز** روایت کرد این را
احمد بن منیع در مسند خود بر شرط شیخین **و نیز** روایت کرد این را عبید بن حمید در کتاب خود بر شرط مسلم چنانچہ
ابن الہمام در فتح القدیر آوردہ **و ابو حنیفہ** رح گفت حَدَّثَنَا اَبُو الْحَسَنِ مُوْسَى بْنُ اَبِيْ عَائِشَةَ عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ
ابْنِ شَدَّادٍ عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللّٰهِ الْاَنْصَارِيِّ عَنِ النَّبِيِّ صلعم قَالَ مَنْ صَلّٰى خَلْفَ الْاِمَامِ فَاِنَّ قِرَاءَةَ
الْاِمَامِ لَهٗ قِرَاءَةٌ یعنی آنحضرت علیہ السلام فرمودند کسیکہ خواند نماز را پس امام پس تحقیق قرات آن امام
برای او قرات است و این حدیث صحیح ست بر شرط شیخین **و امام محمد** در موطای خود آوردہ اَخْبَرَنِيْ
اَبُوْ حَنِيْفَةَ قَالَ اَخْبَرَنَا اَبُو الْحَسَنِ مُوْسَى بْنُ عَائِشَةَ عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ شَدَّادٍ عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللّٰهِ
عَنِ النَّبِيِّ صلى الله عليه وسلم اَنَّهٗ قَالَ مَنْ صَلّٰى خَلْفَ الْاِمَامِ فَقِرَاءَةُ الْاِمَامِ لَهٗ قِرَاءَةٌ و این حدیث
صحیح ست بر شرط شیخین **و نیز** امام محمد مینویسد اَخْبَرَنَا اِسْرَائِيْلُ بْنُ يُوْنُسَ قَالَ حَدَّثَنِيْ مُوْسَى بْنُ
اَبِيْ عَائِشَةَ عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ شَدَّادٍ قَالَ اَمَّ رَسُوْلُ اللّٰهِ صلعم لِلنَّاسِ فِي الْعَصْرِ فَقَرَاَ رَجُلٌ خَلْفَهٗ
فَغَمَزَهُ الَّذِيْ يَلِيْهِ فَلَمَّا اَنْ صَلّٰى قَالَ لِمَ غَمَزْتَنِيْ قَالَ كَانَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صلى الله عليه وسلم قُدَّامَكَ
وَكَرِهْتُ اَنْ تَقْرَاَ خَلْفَهٗ فَسَمِعَهُ النَّبِيُّ صلعم قَالَ مَنْ كَانَ لَهٗ اِمَامٌ فَاِنَّ قِرَاءَةَ الْاِمَامِ لَهٗ قِرَاءَةٌ و
روایت کرد این حدیث را حاکم و طحاوی و ابو بکر بن ابی شیبہ و ابو حنیفہ باسناد صحیح از جابر بن عبد اللہ-
یعنی امامت کرد آنحضرت علیہ السلام مر مردم را در نماز عصر پس خواند شخصی در پس آنحضرت علیہ السلام پس منع
کرد او را باشارہ زدن دست شخصیکہ نزدیک او بود پس وقتیکہ آن شخص از نماز فارغ گشت گفت برای چہ غمز

دلیل سوم بر ترک قرات خلف الامام حدیث قسم دوم

کردی منع ساختی مرا گفت که هر آئینه حضرت علیه السلام امامت تو میکرد پس مکروه دانستم خواندن تو در پس وی علیه السلام پس این را آنحضرت علیه السلام شنیده فرمودند هر کرا امام باشد پس البته قرات امام برای او قرات ست و روایت ست از عبد الله بن عمر رض اَنَّ النَّبِیَّ صلعم قَالَ مَنْ کَانَ لَهُ اِمَامٌ فَقِرَاءَةُ الْاِمَامِ لَهُ قِرَاءَةٌ **رواه** الطحاوی **وعن** عُبَیْدِ اللّٰهِ بْنِ مِقْسَمٍ اَنَّهُ سَاَلَ عَبْدَ اللّٰهِ بْنَ عُمَرَ وَزَیْدَ بْنَ ثَابِتٍ وَجَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللّٰهِ فَقَالُوْا لَا تَقْرَأْ خَلْفَ الْاِمَامِ فِیْ شَیْءٍ مِنَ الصَّلَوٰتِ **رواه** الطحاوی بالاسناد الصحیح یعنی هر آئینه عبید الله بن مقسم پرسید از عبد الله بن عمر رض و زید بن ثابت کاتب الوحی رض و جابر بن عبد الله از قرات خلف الامام پس گفتند ایشان مخوان در پس امام در هیچ چیزی از نمازها **وعن** جَابِرٍ قَالَ قَالَ رسول الله صلعم مَنْ کَانَ لَهُ اِمَامٌ فَقِرَاءَةُ الْاِمَامِ لَهُ قِرَاءَةٌ **رواه** ابن ماجة لهذا **علامه** عینی در شرح بخاری آورده که حدیث من کان له امام را جماعتی از صحابهٔ کبار روایت میکنند که از ایشان جابر بن عبد الله و ابن عمر و ابو سعید خدری و ابو هریره و ابن عباس و انس بن مالک اند رضوان الله علیهم و از قرات خلف الامام هشتاد صحابه منع نموده اند که از ایشان حضرت علی و عبد الله بن عمر و عبد الله بن عباس و عبد الله بن مسعود اند رضی الله عنهم پس اتفاق کردن چنین صحابهٔ جلیل القدر بمنزلهٔ اجماع ست و از جهت اعتبار این کثرت گفت صاحب بدایه که اجماع صحابه منعقد گشت برانکه مقتدی در پس امام هیچ نخواند. **و عبد الله** بن زید بن اسلم از پدر خود که زید ست روایت میکنند که ده نفر از صحابهٔ آنحضرت علیه السلام بشدت تمام منع کردندی مردم را از خواندن قرات در پس امام و آن ابو بکر صدیق و عمر فاروق و عثمان بن عفان و علی بن ابی طالب و عبد الرحمن بن عوف و سعد بن ابی وقاص و عبد الله بن مسعود و زید بن ثابت و عبد الله بن عمر و عبد الله بن عباس رضی الله عنهم اجمعین و الحقنا بذلک الصالحین انتهی کلام العینی **لهذا** امام ربانی

مجدد الف ثانی در رسالهٔ مبدأ و معاد میفرمایند که از مدتی آرزوی آن داشت که وجهی پیدا شود در مذهب حنفی تا در خلف

امام قرات فاتحه نموده آید اما بواسطهٔ رعایت مذهب بی نقل از مذهب ممکن نمیشد آخر حقیقت مذهب حنفی در ترک قرات ماموم ظاهر ساخت و قرات حکمی از قرات حقیقی در نظر بصیرت زیباتر نمود انتهی. **و نیز** بقول امام ربانی رحمه الله تعالی منتقل از مذهب ملحد ست الله تعالی مسلمانان را از نقل مذهب بپناه خود محفوظ دارد. **پس** انچه در مسلم و غیره از عباده ابن صامت رض مروی ست که لَا صَلوٰةَ لِمَنْ لَمْ یَقْرَأْ بِفَاتِحَةِ الْکِتَابِ فَصَاعِدًا و المذهبان زمانه ما بدان استدلال کرده میگویند که نماز بغیر فاتحه هیچ کسی را جائز نیست جهری باشد یا سری مدفوع ست بدو طریق. **طریق اول** انکه حکم این حدیث و امثال این عام نیست تا که مقتدی را نیز شامل گردد بلکه خاص ست در حق امام و منفرد و کسانیکه در حکم منفرد باشند

فا

چنانچه جابر بن عبد الله صحابی جلیل القدر و امام احمد حنبل و دیگر علمای محققین همین را قائل گشته اند چنانچه در ترمذی آورده۔ وَاَمَّا اَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ فَقَالَ مَعْنٰی قَوْلِ النَّبِیِّ صلعم لَا صَلٰوةَ لِمَنْ لَّمْ یَقْرَأْ بِفَاتِحَةِ الْکِتَابِ اِذَا کَانَ وَحْدَهٗ وَاحْتَجَّ بِحَدِیْثِ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللّٰهِ حَیْثُ قَالَ مَنْ صَلّٰی رَکْعَةً لَّمْ یَقْرَأْ فِیْهَا بِاُمِّ الْقُرْاٰنِ فَلَمْ یُصَلِّ اِلَّا اَنْ یَّکُوْنَ وَرَاءَ الْاِمَامِ قَالَ اَحْمَدُ فَهٰذَا رَجُلٌ مِّنْ اَصْحَابِ النَّبِیِّ صلعم تَاَوَّلَ قَوْلَ النَّبِیِّ صلی الله علیه وسلم لَا صَلٰوةَ لِمَنْ لَّمْ یَقْرَأْ بِفَاتِحَةِ الْکِتَابِ اَنَّ هٰذَا اِذَا کَانَ وَحْدَهٗ یعنی واما امام احمد بن حنبل پس گفت او که معنی این قول نبی علیه السلام لاصلوة لمن لم یقرأ بفاتحة الکتاب این است که وقتیکه نماز را تنها خواند یعنی مقتدی را درین دخلی نیست و استدلال بحدیث جابر نمود چه وی فرمود کسیکه خواند رکعتی را بغیر فاتحه پس نماز او نمی شود مگر وقتیکه باشد در پس امام گفت امام احمد که جابر بن عبد الله مردیست از اصحاب آنحضرت علیه السلام قول علیه السلام را بر منفرد حمل کرد۔ **و از** عبد الله بن عمر از قرأت خلف الامام پرسیده شد فرمود تَکْفِیْكَ قِرَاءَةُ الْاِمَامِ یعنی قرأت امام ترا کافی ست۔ **و نیز** عبد الله بن مسعود در جواب چنین ارشاد فرمود سَیَکْفِیْكَ ذَاكَ الْاِمَامُ انتهی **طریق دوم** از احادیث مَنْ کَانَ الحدیث معلوم شد که قرأت امام قرأت مقتدیان ست پس این احادیث صحیحه تفسیر و بیان گشتند حدیث لَا صَلٰوةَ لِمَنْ لَّمْ یَقْرَأْ بِفَاتِحَةِ الْکِتَابِ فَصَاعِدًا را باین طور که اول آنحضرت علیه السلام فرمود لَا صَلٰوةَ الخ و ازین معلوم شد که خواندن فاتحه و سوره بر مقتدی و غیر مقتدی همه لازم ست و بعد ازان فرمود مَنْ صَلّٰی خَلْفَ الْاِمَامِ فَقِرَاءَةُ الْاِمَامِ لَهٗ قِرَاءَةٌ و ازین حدیث معلوم شد که خواندن مقتدی هر چند که نیز ضرورست مگر عام ست ازانیکه حقیقةً باشد یا حکماً پس قرأت امام عینه قرأت مقتدیان ست و این هر دو جواب بعد از تسلیم قول خصم ست فافهم و الا جواب تحقیقی آنست که در ما قبل ست **الغرض** ازین تحقیق بخوبی ثابت گشت که هر که در پس امام نماز خواند و بنفسه قرأت نکند آن شخص عامل بنص قرآنی فَاِذَا قُرِئَ الْقُرْاٰنُ فَاسْتَمِعُوْا لَهٗ وَاَنْصِتُوْا لَعَلَّکُمْ تُرْحَمُوْنَ **و نیز** بحدیث رسول الله صلی الله علیه وسلم لَا صَلٰوةَ لِمَنْ لَّمْ یَقْرَأْ بِفَاتِحَةِ الْکِتَابِ فَصَاعِدًا **و نیز** بحدیث مَنْ کَانَ لَهٗ اِمَامٌ فَقِرَاءَةُ الْاِمَامِ لَهٗ قِرَاءَةٌ **و نیز** باجماع امت که آن عدم تکرار فاتحه در یک رکعت ست **و نیز** محفوظ ماندن وی از ترک واجب که آن اکتفا کردن ست در هر رکعت بیکبار فاتحه خواندن **و نیز** هیچ چیز را از نصوص قرآنیه و احادیث نبویه و مسائل اجماعیه فرو نگذاشت مگر حدیث عباده بن صامت را که آن اِلَّا بِاُمِّ الْقُرْاٰنِ است و تحقیق آن را کما حقه در ما قبل دانستی و کسانیکه در پس امام نماز میخوانند و قرأت را نیز بنفس خویش مباشر میگردند همه حالات و کیفیات مذکوره را منعکس کردند باوجود دعای عمل بالحدیث

برای تحصیل مقتضیات نفس خویش جمیع نصوص مذکوره را منکر میگردند راست آمد ؎ | گهی با چنین گوهری خانه خیز
چو بوطالبی را کنی سنگ ریز |

سوال اگر گفته شود که از آیۂ کریمۂ فَاقْرَءُوْا مَا تَیَسَّرَ مِنَ الْقُرْاٰنِ صاف ظاهر ست که مقتدی را نیز خواندن قدری قرآن لازم ست و آن فاتحة الکتاب ست چنانچه در حدیث عباده مروی ست **جواب** گوییم که مقتدی بموجب حدیث فان قراءة الامام له قراءة قراءت میکند و اگر بنفسه نیز قراءت فاتحه نماید تکرار آن لازم آید و آن جائز نیست۔ **اگر گفته شود** که قول علیه السلام قراءة الامام له قراءة معارض آیۂ فاقرءوا است پس جائز نیست ترک آیت بخبر واحد۔ **جواب** گوییم که قاری گردانیده شده است مقتدی بقراءت امام پس ترک آیت کجاست کما قال العلامة العینی فی البنایة شرح الهدایة **فَاِنْ قُلْتَ** قوله علیه السلام قراءة الامام له قراءة معارض لقوله تعالی فَاقْرَءُوْا فلا یجوز ترکه بخبر الواحد **قُلْتُ** جُعِلَ الْمُقْتَدِیْ قَارِئًا بِقِرَاءَةِ الْاِمَامِ فَلَا یَلْزَمُ التَّرْکُ انتهی **الغرض** که مقتدی بموجب آیۂ وَاِذَا قُرِئَ الْقُرْاٰنُ ساکت ست و بحکم احادیث صحیحۂ مذکورۂ بالا فقراءة الامام بآیۂ فَاقْرَءُوْا مَا تَیَسَّرَ مِنَ الْقُرْاٰنِ بعینه عامل است **وازین تقریر** صاف معلوم گشت که درمیان هر دو آیۂ مذکوره تعارض نیست چه هر یک آیه در محل خود بر حکم خود ثابت و باقی ست **پس** انچه بعضی کسان هر دو آیه را باهم معارض گردانیده برای فریب عوام ساقط میگردانند محض بیجاست چرا که قاعده مسلمه کل امت ست که درمیان دو کلام وقتیکه تعارض واقع گردد تا بامکان درمیان ایشان جمع نمائیم نه اینکه هر دو را ساقط نمائیم۔ **عجب** اینکه چونکه نزدیک مدعیان عمل بالحدیث بمقابله حنفیه دلیلی نماند پس بحکم اینکه ؎ | اگر خراج زمین و باغ بده
بس نیاید بخانۂ درویش |

از احادیث حنفیه که استدلال بدان میگیرند صاف انکار مینمایند که این حدیث را ما کجا تسلیم مینمائیم این را بخاری و مسلم نقل نکرده است آیا در اصطلاح لامذهب عمل بالحدیث این را نام ست که حدیثی ضعیف را معمول ساخته از صدها احادیث دیگر که ازان صحیح تر باشند انکار آرند درین باب نقل مناسب حال ایشان اکتفا مینمائیم و بس **نقل ست** که امیری با یکی از نوکران برای شکار بر اسپ سوار گشته بیرون رفت در وقت دوانیدن اسپ اتفاقاً آن امیر از مرکب خود بزیر افتاد بصدمه که ضرب عظیم بچشمانش رسید آن نوکر چابکدست فی الفور سرش را از تن جدا ساخته بدولت سرایش رسانید و گفت الحمد لله که من همراه آقا بودم ورنه از صدمۂ افتادن هر دو چشمانش از چشمخانه بیرون شدندی ؎

| نعوذ بالله الکریم من هذا | بر بجم اگر عالمی پر خر ست | بمکرزان کسی کادمی پیکر ست |

ف سوال از آیۂ فاقرءوا
ف جواب
ف سوال
ف جواب
ف عدم تعارض بین دو آیت
ف ترتیب حال المذهب
ف نقل مناسب حال المذهب

الشَّرِّ الْعَظِيمِ وَالْجَهْلِ الْجَسِيمِ. وماسوا از اخراج این احادیث مذکوره و مباحث مسطوره امام فخرالدین رازی شافعی در تفسیر کبیر لطیفه علمی را از امام اعظم رحمه الله ذکر کرده و آن اینکه جماعتی از اهل مدینه نزدیک ابوحنیفه رض حاضر شدند تاکه در باب قرات خلف الامام در مناظره ویرا خاموش گردانیده خوار و ذلیلش کنند پس ابوحنیفه رض مر ایشان را فرمود که مناظره با هر یکی از شما مرا قدرت نیست و حالانکه شما را مناظره ضرورست پس پسند کنید برای مناظره از میان خود شخصی را که اعلم و افقه باشد نزدیک شما و امر مناظره را باو بسپارید تاکه باو مناظره کنم ایشان همچنین کردند پس از ایشان پرسید که اعلم در شما همین ست گفتند بلی باز از ایشان پرسید که مناظره کردن باو مثل مناظره کردن با شماست گفتند بلی باز پرسید که الزام بوی الزام شماست گفتند بلی باز فرمود که چگونه این صورت بندد که الزام او الزام شما باشد ایشان همه گفتند که بلاشبهه ما همه بر پیشوائی او راضی ایم و باشد قول او قول ما پس امام اعظم رض فرمود که تنازع در چیست که من نیز همین قول شما را مسلم میکنم و میگویم وقتیکه کسی را برای نماز خود امام خود گردانیم پس قرات او در نماز قرات ماست و شما را خود از قول خود انکار نباشد پس ایشان همه از عالم و جاهل برالزام خویش از ابوحنیفه رض اقرار نمودند. للمؤلف قطعه

سر سیست نهان درین تو گر سیدانی	یعنی کن عمل بصنع خالق
خالق چو دو گوش و یک زبانت داده	دو را گوش کن اگر یکی شنوانی

دلیل چهارم بر ترک قرات خلف الامام از آثار صحابه

روایت ست از جابر بن عبدالله رض که فرمود مَنْ صَلَّى رَكْعَةً لَمْ يَقْرَأْ فِيهَا بِأُمِّ الْقُرْآنِ فَلَمْ يُصَلِّ إِلَّا أَنْ يَكُونَ وَرَاءَ الْإِمَامِ رواه الامام مالک و الامام محمد و ابوبکر بن ابی شیبة والطحاوی والترمذی وقال الترمذی هٰذا حديثٌ حسنٌ صحيحٌ یعنی کسیکه گذارد رکعتی را که سوره فاتحه را دران نخواند پس آنشخص نماز را نخواند مگر اینکه باشد پس امام و روایت ست از عبدالله بن مقسم که جابر رض مرا فرمود لَا تَقْرَأْ خَلْفَ الْإِمَامِ رواه ابوبکر بن ابی شیبة یعنی قرات مکن در پس امام. و روایت ست از عبیدالله بن مقسم که پرسیدم از عبدالله بن عمر و زید بن ثابت و جابر بن عبدالله رضی الله عنهم پس ایشان فرمودند لَا تَقْرَأْ خَلْفَ الْإِمَامِ فِي شَيْءٍ مِنَ الصَّلَوَاتِ رواه الطحاوی و روایت ست از عطاء بن یسار اَنَّهُ سَأَلَ زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ عَنِ الْقِرَاءَةِ فَقَالَ لَا قِرَاءَةَ مَعَ الْإِمَامِ فِي شَيْءٍ رواه مسلم والنسائی و ابوبکر بن ابی شیبة و روایت ست از عطاء بن یسار که شنیدم از زید ابن ثابت رض که میفرمود لَا تَقْرَأْ خَلْفَ الْإِمَامِ فِي شَيْءٍ مِنَ الصَّلَوَاتِ رواه الطحاوی و روایت ست از سالم که میگفت كَانَ ابْنُ عُمَرَ رض لَا يَقْرَأُ خَلْفَ الْإِمَامِ رواه الامام محمد یعنی بود ابن عمر رض که قرات نمیکردی در پس امام و روایت

مناظره اهل مدینه با ابوحنیفه رض در باب منع قرات خلف الامام

دلیل چهارم بر ترک قرات خلف الامام

از نافع اِنّ عبدَ اللّٰہِ بنَ عُمرَ رض کانَ اِذا سُئِلَ هَل یقرأُ اَحدٌ خلفَ الامامِ یقولُ فَحَسبُہُ قرأَۃُ الامامِ وَاِذا صلّٰی وَحدَہٗ فلیقرأْ قالَ کانَ عبدُ اللّٰہِ بنُ عُمرَ لا یقرأُ خلفَ الامامِ **رواه** الامام مالک و الامام محمد و ابوبکر بن ابی شیبة والطحاوی وغیرهم یعنی تحقیق هرگاه که از عبداللہ بن عمر پرسیده شدی که آیا بخواند کسی از پس امام قرارت را فرمودی که کافی ست او را قرارت امام و وقتیکه تنها گذارد نماز را پس بخواند قرارت را و گفت نافع که عبداللہ بن عمر در پس امام قرارت نخواندی **و روایت ست** از ابراهیم نخعی رح اِنّ عبدَ اللّٰہِ بنَ مسعودٍ رض لَم یقرأْ خلفَ الامامِ لا فی الاُولَیَینِ ولا فی غیرِهما **رواه** ابو حنیفة یعنی تحقیق عبداللہ بن مسعود رض نخواندی در پس امام نه در هر دو رکعت اولی و نه در غیر آن **و روایت ست** از علقمه اِنّ عبدَ اللّٰہِ بنَ مسعودٍ کانَ لا یقرأُ خلفَ الامامِ لا فیما یَجهرُ فیہِ ولا فیما یُخافَتُ فیہِ لا فی الاُولَیَینِ ولا فی الاُخرَیَینِ **رواه** الامام محمد فی موطاه یعنی عبداللہ بن مسعود قرارت نکردی در پس امام نه در نماز جهری و نه در نماز خفی نه در هر دو رکعت اولی و نه در اخریین **و روایت ست** از ابراهیم اَنّہٗ لم یقرأْ علقمةُ خلفَ الامامِ حرفًا لا فیما یُجهرُ فیہِ ولا فیما لا یُجهرُ فیہِ ولا بِاُمِّ الکتابِ ولا غیرِها ولا اَصحابُ عبدِ اللّٰہِ بنِ مسعودٍ جمیعًا **رواه** ابو حنیفة یعنی نخواندی علقمه پس امام حرفی نه در نماز جهری نه در نماز غیر جهری و نه فاتحه و نه غیر فاتحه و نخواندی جمیع یاران عبداللہ بن مسعود رض **و روایت ست** از ابوجمره گفت قُلتُ لِابنِ عبّاسٍ رض اَقرأُ والامامُ بَینَ یَدَیَّ فقالَ لا **رواه** الطحاوی یعنی پرسیدم از ابن عباس رض که آیا قرارت کنم در حالیکه امام در پیش من باشد پس فرمود که نه۔ **و روایت ست** از ابی درداء رض اَنّہٗ قالَ اَرٰی اَنّ الامامَ اِذا اَمَّ القومَ فقد کَفاهُم **رواه** النسائی والطحاوی یعنی تحقیق فرمود ابی درداء رض که اعتقاد من این ست که هرگاه که امام امامت کند قوم را پس تحقیق او ایشان را کافی ست یعنی ایشان را حاجت قرارت نیست **و روایت** علامه عینی رح از شرح بخاری نیز یاد کن که ذکرش در دلیل ششم گذشت۔ و در کفایه۔ و کافی۔ و نهایه۔ و شرح مختصر الوقایه۔ و عنایه آورده وَمَنعُ المُقتدِی عَنِ القِراءَۃِ مَاثُورٌ مِن ثَمانِینَ نَفَرًا مِن کِبارِ الصَّحابَۃِ انتهی۔ **ولهذا** امام سرخسی رحمه اللہ میفرماید اَجمعَ الصَّحابَۃُ عَلٰی مَنعِ القِراءَۃِ خَلفَ الامامِ کما ذَکرَہٗ فی فتحِ القدیرِ۔ **و نیز** صاحب هدایه میفرماید وعلیہِ اِجماعُ الصَّحابَۃِ۔ **و همین ست** مذهب امام ابوحنیفه و امام ابویوسف و امام محمد و حماد و اسود و علقمه و عمر بن میمون و سعید ابن المسیب و ابراهیم نخعی و سفیان ثوری و عامر شعبی و غیرهم رحمة اللہ علیهم اجمعین ۹

گر همین خواهی که باشی از گروه مومنین	از تعصب دور شو حق را بچشم دل ببین

له [illegible] منع قراءت ثابت ست خلف الامام

فصل سوم در وعید کسانیکه در پس امام قراءت مے کنند

در کفایه - و کافی - و عنایه - و نهایه آورده قَالَ النَّبِیُّ صَلَّی اللهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ مَنْ قَرَأَ خَلْفَ الْإِمَامِ مُلِئَ
فِیْ فِیْهِ جَمْرَةً یعنی کسیکه قراءت میکند در پس امام پُر کرده شود دهان وی از اخگر آتش و روایت است از علی
ابن ابی طالب رض اَنَّهٗ قَالَ مَنْ قَرَأَ خَلْفَ الْإِمَامِ فَلَیْسَ عَلَی الْفِطْرَةِ رواه الطحاوی یعنی کسیکه قراءت
میکند در پس امام نیست آنکس مستقیم بر سنت و نیز روایت است از علی بن ابی طالب رض مَنْ قَرَأَ خَلْفَ الْإِمَامِ
فَقَدْ اَخْطَأَ الْفِطْرَةَ رواه ابوبکر بن ابی شیبة و نیز در کفایه و کافی مروی است - یعنی هر که قراءت
میکند در پس امام پس تحقیق خطا کرد او طریق سنت و راه پیشینه را و نیز روایت است از سعید بن ابی وقاص رض
اَنَّهٗ قَالَ وَدِدْتُ اَنَّ الَّذِیْ یَقْرَأُ خَلْفَ الْإِمَامِ فِیْ فِیْهِ جَمْرَةٌ رواه الامام محمد و ابوبکر بن ابی شیبة
و عبد الرزاق یعنی تحقیق سعد بن ابی وقاص رض که از عشرهٔ مبشره است فرمود هر آن شخصی که قراءت میکند
در پس امام هر آئینه دوست میدارم اینکه باشد در دهن او اخگر - و روایت است از علقمه که گفت عبد الله بن
مسعود رض لَیْتَ الَّذِیْ یَقْرَأُ خَلْفَ الْإِمَامِ مُلِئَ فُوْهُ تُرَابًا رواه الطحاوی یعنی کاشکی کسیکه قراءت میکند
در پس امام پُر شدی دهن وی از خاک و روایت است از ابراهیم نخعی که گفت علقمه لَاَنْ اَعَضَّ عَلٰی جَمْرَةٍ اَحَبُّ اِلَیَّ
مِنْ اَنْ اَقْرَأَ خَلْفَ الْإِمَامِ رواه الامام محمد فی الموطا یعنی هر آئینه خائیدن من اخگر آتشین را دوست تر است
نزدیک من از اینکه قراءت کنم در پس امام و مثل این روایت کرده است ابوبکر بن ابی شیبة از اسود - و روایت است از محمد بن
عجلان اَنَّ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ قَالَ فِیْ فَمِ الَّذِیْ یَقْرَأُ خَلْفَ الْإِمَامِ حَجَرٌ رواه الامام محمد یعنی تحقیق فرمود
حضرت عمر رض کاشکی دهن کسیکه قراءت میکند در پس امام بسنگ پُر گشتی - و روایت است از زید بن ثابت قَالَ مَنْ قَرَأَ
خَلْفَ الْإِمَامِ فَلَا صَلٰوةَ لَهٗ رواه الامام محمد و ابوبکر بن ابی شیبة یعنی زید بن ثابت کاتب الوحی فرمود کسیکه
قراءت کرد در پس امام نیست نماز او را - و روایت است از مالک بن عماره اَنَّهٗ قَالَ لَا اَدْرِیْ کَمْ رَجُلٍ مِنْ اَصْحَابِ
النَّبِیِّ صَلَّی اللهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ کُلُّهُمْ یَقُوْلُوْنَ لَا یَقْرَأُ خَلْفَ الْإِمَامِ رواه ابوبکر بن ابی شیبة یعنی هر آئینه
گفت مالک بن عماره نمیدانم که چه قدر مردم از اصحاب نبی صلعم کلهم میفرمودند که قراءت کرده نمیشود پس امام و روایت
است از شعبی رض اَنَّهٗ قَالَ اَدْرَکْتُ سَبْعِیْنَ بَدْرِیًّا کُلُّهُمْ عَلٰی اَنَّهٗ لَا یَقْرَأُ خَلْفَ الْإِمَامِ ذکره الکرمانی یعنی یافتم
هفتاد کس را از ان اصحاب که در جهاد بدر با رسول الله صلی الله علیه وسلم شریک بودند همه باین اعتقاد بودند که قراءت
کرده نشود در پس امام انتهی من میگویم که از همه وعیدات سابقه وعید این حدیث زیاده تر است چه خلاف

فصل سوم در وعید کسانیکه در پس امام قراءت می‌کنند

کسانی رفتن که فضائل و اوصاف ایشان در کلام هدایت نظام مالک العلام موجود اند خود را بچاه ضلالت واژگون انداختن ست وما علینا الا البلاغ و روایت ست از ابراہیم نخعی انه قال اول من قرأ خلف الامام رجل اتهم **رواه** محمد **قیل** هو مروان کما فی بعض الشروح یعنی ہر آئینه ابراہیم نخعی فرمود اول کسیکه قراءت کرد در پس امام مردی بود اتہام کرده شده یعنی ببدی بعضی شارحین گفته که آن مروان بود میگویم چنانچه از ذات مروان مفاسد فخیم مثل شهید گشتن حضرت عثمان رض و مقاتله عظیم درمیان صحابه رض افتاده بود شک نیست که بجنسه همچنین از ذریات مروان و متبعان او که درین زمانه خروج کرده اند و قدم خویش را بر قدم اصل خود که مروان ست نهاده مفاسد کلان و مکائد بکیران درمیان مسلمانان رونهاده اند ای ذریات مروان برای خدا قدری دست ازین حرکات کوتاه کنید و اندکی باندیشه روز جزا نمائید که سزای جمله مکائد پیش رب العالمین یافتنی ست **ع** | تو مشو مغرور از حلم خدا | سخت گیرد دیر گیرد مر ترا | ان بطش ربك لشدید |

و **روایت** ست از ابراہیم نخعی انه قال الذی یقرأ خلف الامام فما سبق **رواه** ابوبکر بن ابی شیبة شیخ الشیخین یعنی فما سبق علیه بالقراءة ای هو سابق من الکل یعنی هو محدث فی ذلك الباب کذا فی بعض الحواشی یعنی ابراہیم نخعی فرمود کسیکه قراءت میکند خلف امام پس سبقت کرده نشده است آن شخص پس وی محدث ست درین باب یعنی بدعتی ست والله اعلم

باب چہارم در تحقیق آمین گفتن در نماز

چونکه در باب سوم معلوم گشت که قرآن شریف اصل مقدم ست در اخذ احکام دین بر حدیث شریف نیز حدیثیکه موافق قرآن باشد آن حدیث مرجح باشد و حدیثیکه صحیح باشد یا حسن و ظاہرا مخالف قرآن و یا ہمان حدیث مذکور یافته گردد در ان حدیث تاویلی کرده آید تا موافق قرآن و یا ہمان حدیث گردد والا متروک العمل کرده شود چنانکه از کتب اصول ظاہر ست و نیز رجوع بطرف حدیث در اخذ احکام بعد ازان کرده میشود که ہمان حکم در قرآن شریف یافته نگردد ہرگاه که این را دانستی پس معلوم ست باد که در مذہب حنفی اخفای آمین مسنون ست و جہرش مکروه چنانچه در جامع الرموز ست ان التامین واخفاءه سنة فیکره الجهر به کما فی المحیط و قریب ست باین آنچه در تنویر الابصار متن در المختار و کنز الدقائق و فتاوی عالمگیری و دیگر کتب ست و ادله این کلام الہی عز و جل و احادیث نبویه صلی الله علیه وسلم و آثار صحابه رضوان الله علیهم اجمعین - **اما القرآن** الشریف فقد قال الله تعالی قد اجیبت دعوتکما یعنی تحقیق قبول کرده شده دعای ہر دو شما و قال الله تعالی ادعوا ربکم تضرعا و خفیة

ف: باب چہارم در تحقیق آمین در نماز

ف: دلیل اول بر اخفای آمین از قرآن

اِنَّهٗ لَا یُحِبُّ الْمُعْتَدِیْنَ یعنی بخوانید پروردگار خود را بزاری و آہستگی تحقیق اللہ تعالی دوست نمیدارد از حد درگذرندگان را **تفصیلش** اینکہ آمین دعاست و اصل ہر دعا اخفاست و ثبوت این ہر دو جملہ از کلام بلاغت نظام الٰہی ست **اما اول** یعنی دعا بودن آمین از قرآن اینکہ حق تعالی میفرماید قَالَ مُوْسٰی رَبَّنَآ اِنَّكَ اٰتَیْتَ فِرْعَوْنَ وَمَلَاَهٗ زِیْنَةً وَّاَمْوَالًا فِی الْحَیٰوةِ الدُّنْیَا رَبَّنَا لِیُضِلُّوْا عَنْ سَبِیْلِكَ رَبَّنَا اطْمِسْ عَلٰۤی اَمْوَالِهِمْ وَاشْدُدْ عَلٰی قُلُوْبِهِمْ فَلَا یُؤْمِنُوْا حَتّٰی یَرَوُا الْعَذَابَ الْاَلِیْمَ قَالَ قَدْ اُجِیْبَتْ دَّعْوَتُكُمَا یعنی گفت موسی علیہ السلام ای پروردگار ما ہر آئینہ تو دادہ فرعون و قبیلہ او را زینت و مالہای بسیار در زندگانی دنیا ای پروردگار ما تا گمراہ کنند عالم را از راہ تو ای پروردگار ما مسخ کن مال ایشان را و مُہر کن بر دل ایشان کہ ایمان نیارند تا بہ بینند عذاب بد دہندہ را گفت خداوند تعالی ہر آئینہ قبول کردہ شد دعای شما۔ امام بغوی شافعی در تفسیر معالم التنزیل می نویسد قَدْ اُجِیْبَتْ دَّعْوَتُكُمَا اِنَّمَا نُسِبَتْ اِلَیْهِمَا وَالدُّعَاءُ كَانَ مِنْ مُوْسٰی لِاَنَّهٗ رُوِیَ اَنَّ مُوْسٰی كَانَ یَدْعُوْ وَهَارُوْنَ كَانَ یُؤَمِّنُ وَالتَّاْمِیْنُ دُعَاءٌ انتہی و قَالَ الْبُخَارِیُّ فِیْ صَحِیْحِهِ مُسْتَنِدًا لِمَقْصُوْدِهٖ قَالَ عَطَاءٌ اٰمِیْنَ دُعَاءٌ انتہی و ہمچنین ست در دیگر تفاسیر مثل بیضاوی و جلالین و تفسیر کلبی و روح البیان و قریب باین ست آنچہ در تفسیر کبیر می نویسد چنانچہ بالتفصیل این ہمہ نقلہا در رسالہ مولانا مولوی محمد شاہ صاحب کہ بلاغ المبین موسوم ست مندرج ست۔ و در حسینی می آرد قَدْ اُجِیْبَتْ دَّعْوَتُكُمَا دعای ہر دو آوردہ اند کہ موسی علیہ السلام دعا میکرد و ہارون آمین میگفت و آمین گویندہ در دعا شریک ست ازین جہت گفت دعای ہر دو مستجاب شد انتہی قَالَ مُحْیِی السُّنَّةِ فِیْ صَدْرِ تَفْسِیْرِ الْمَعَالِمِ وَمَعْنَاهُ اَللّٰهُمَّ اسْمَعْ وَاسْتَجِبْ وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ وَقَتَادَةُ مَعْنَاهُ كَذٰلِكَ یَكُوْنُ انتہی و ہمچنین ست در تفسیر مظہری و شرح مسلم للنووی الشافعی و قسطلانی شرح البخاری **وفی** الْمَدَارِكِ اٰمِیْنَ صَوْتٌ سُمِّیَ بِهِ الْفِعْلُ الَّذِیْ هُوَ اسْتَجِبْ كَمَا اَنَّ رُوَیْدَ اسْمٌ لِاَمْهِلْ اِلٰی اٰخِرِ مَا قَالَ و ہمچنین ست در کشاف **وقال** الْقَارِیُّ فِیْ شَرْحِ الْمُوَطَّا مَعْنَاهُ اَللّٰهُمَّ اسْتَجِبْ عِنْدَ الْجُمْهُوْرِ وَقِیْلَ هُوَ اسْمٌ مِّنْ اَسْمَاءِ اللّٰهِ تَعَالٰی **رواه** عبد الرزاق بِاِسْنَادٍ ضَعِیْفٍ مِّنْ طَرِیْقِ هِلَالِ بْنِ یَسَافٍ التَّابِعِیِّ وَاَنْكَرَهٗ جَمَاعَةٌ كَمَا ذَكَرَهُ السُّیُوْطِیُّ انتہی و قریب بدین ست آنچہ در مجمع البحار می آرد۔ پس از قرآن شریف بحکم تفاسیر و کتب حدیث ثابت گشت کہ آمین دعاست **اما بیان جملہ ثانیہ** یعنی ثبوت اینکہ اصل ہر دعا اخفاست از قرآن شریف اینکہ میفرماید اللہ تعالی اُدْعُوْا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَّخُفْیَةً اِنَّهٗ لَا یُحِبُّ الْمُعْتَدِیْنَ یعنی بخوانید

بیان ثبوت جملہ اول … کہ آمین دعاست

پروردگار خود را بطور تضرع واخفا چه الله تعالی دوست نمی دارد آنان را که از حکم خدا تجاوز میکنند۔
المسألة الثالثة امام رازی شافعی در تفسیر کبیر زیر این آیت آورده که حاصلش اینست
اَلتَّضَرُّعُ التَّذَلُّلُ وَالتَّخَشُّعُ وآن اظهار ذل نفس ست وَالْخُفْيَةُ ضِدُّ الْعَلَانِيَةِ گفته میشود اَخْفَيْتَ
الشَّیْءَ وقتیکه پوشیده و مستتر کنی او را پس ابد انکه اخفا معتبر ست در دعا و دلالت میکند برین معنی
چند وجوه۔ **وجه اول** این آیت ست چه الله برتر امر بدعا میکند در حالیکه مقرون باخفا باشد
وظاهر امر برای وجوب ست پس اگر مفید وجوب نباشد فَلَا اَقَلَّ مِنْ كَوْنِهٖ نَدْبًا یعنی بالضرور از ندب
خالی نیست ثُمَّ قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰی بعده اِنَّهٗ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِيْنَ و در ظاهر مرادش اینست اِنَّهٗ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِيْنَ
در ترک این هر دو امر مذکور که آن تضرع واخفاست چه الله برتر تارک این را دوست نمیدارد و دوست داشتن
خدا عبارت از دادن ثواب ست پس معنیش چنین شد هر آئینه کسیکه ترک کند در دعا تضرع واخفا فَاِنَّ اللّٰهَ
لَا يُثِيْبُهُ الْبَتَّةَ ونه احسان بکند با او وکسیکه نزدیک خدا چنین باشد كَانَ مِنْ اَهْلِ الْعِقَابِ لَا مَحَالَةَ
پس ظاهر شد که هر آئینه قول الله برتر اِنَّهٗ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِيْنَ مثل تهدید شدید ست بر ترک تضرع واخفا در دعا
وجه دوم اینکه الله برتر ثنا خواند بر زکریا علیه السلام پس فرمود اِذْ نَادٰى رَبَّهٗ نِدَآءً خَفِيًّا اَیْ اَخْفَاهُ مِنَ
الْعِبَادِ وَاَخْلَصَهٗ لِلّٰهِ وَانْقَطَعَ اِلَيْهِ یعنی پوشیده ندا را از بندگان و خالص کرد آن را برای خدای تعالی و منقطع شد
از همه بسوی وتعالی **وجه سوم** مَا رَوٰى اَبُوْ مُوْسَى الْاَشْعَرِيُّ اَنَّهُمْ كَانُوْا فِيْ غَزَاةٍ فَاَشْرَفُوْا عَلٰى
وَادٍ فَجَعَلُوْا يُكَبِّرُوْنَ وَيُهَلِّلُوْنَ رَافِعِيْ اَصْوَاتِهِمْ فَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ اِرْبَعُوْا عَلٰى اَنْفُسِكُمْ اِنَّكُمْ
لَا تَدْعُوْنَ اَصَمَّ وَلَا غَائِبًا اِنَّكُمْ تَدْعُوْنَ سَمِيْعًا قَرِيْبًا وَاِنَّهٗ لَمَعَكُمْ **وجه چهارم** اینکه قال علیه السلام
دعائی در خفیه برابر هفتاد دعاست در ظاهر۔ واز حسن بصری رح مروی ست هر آئینه بودند مسلمانان
که کوشش کردندی در دعا و نشنیده شدی آواز ایشان اِلَّا هَمْسًا یعنی آواز نرم که مفهوم
نمیگردد چه الله برتر میفرماید اُدْعُوْا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَّخُفْيَةً و یاد کرد الله تعالی بنده خود زکریا
علیه السلام او فرمود اِذْ نَادٰى رَبَّهٗ نِدَآءً خَفِيًّا **وجه پنجم** عقلی ست وآن اینکه نفس شديدة الميل
عظيمة الرغبة است در ریا و سمعه پس وقتیکه بلند کند آواز خود را در دعا ممتزج میگردد آن دعا
بریا و ریا با آن می آمیزد فَلَا يَبْقٰى فِيْهِ الْفَائِدَةُ الْبَتَّةَ پس بهتر ست اخفا در دعا تا که
محفوظ گردد از ریا **المسألة** الرابعة میفرماید ابو حنیفه رضی الله تعالی عنه

فا دلائل اخفای آمین از تفسیر کبیر

فا وجه [illegible] از تفسیر کبیر

فا ایضا وجه دوم

فا ایضا وجه سوم

فا ایضا وجه چهارم

فا [illegible] از تفسیر کبیر

فا [illegible]

اخفای تامین افضل ست و امام شافعی رحمه الله تعالی میفرماید اعلان آمین افضل ست ۔ و
ابوحنیفه رض در استدلالِ خود میفرماید که در قول آمین دو وجه است یکی اینکه آمین دعاست و دوم
اینکه این اسمی ست از اسمای الٰهی پس اگر دعا باشد واجبست اخفای دعا لقوله تعالیٰ اُدْعُوا رَبَّكُمْ
تَضَرُّعًا وَّخُفْيَةً و اگر اسمی از اسمای الٰهی میباشد نیز واجبست اخفای آن لقوله تعالیٰ وَاذْكُرْ
رَّبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَّخُفْيَةً پس اگر ثبوت وجوب نباشد از استحباب کم نباید بود و نحن
بِهٰذَا الْقَوْلِ نَقُوْلُ یعنی و مابدین قول میگوئیم انتهی کلام الرازی مَعْنَاهُ وَاِنْ کَانَ اٰمِيْنَ دُعَاءً
كَمَا هُوَ مَذْهَبُ الْجُمْهُوْرِ فَوَجَبَ اِخْفَاؤُهٗ لقوله تعالیٰ اُدْعُوْا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَّخُفْيَةً وَاِنْ کَانَ
اِسْمًا مِنْ اَسْمَاءِ اللّٰهِ تَعَالٰی كَمَا هُوَ قَوْلُ الزُّهْرِيِّ وَجَبَ اِخْفَاؤُهٗ لِقَوْلِهٖ تَعَالٰى وَاذْكُرْ رَّبَّكَ فِيْ
نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَّخِيْفَةً وَّدُوْنَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ ای برادران اسلام این حال امام فخرالدین رازی
شافعی المذهب صاحب تفسیر کبیرست که درباب تامین دلائل اخفای مذهب امام اعظم رض را بیان نموده چه
اوله اثر از کلام الٰهی بمرتبه رسیده که بادله دیگر از احادیث و آثار هیچ حاجتش نمانده و اگر زیاده توضیح و
تنقیح این مقام کسی را درکار باشد رساله تاج العلما سراج الفضلا خس چشمانِ فرقه نجدیه خار
دلِ زمره وهابیه خاکسک وپشک فرق ونابیان گرزِ سر وگردن محدثان ماحی البدعات قامع لا
خرمن سوزِ شیاطینِ دین شعله زنِ اوراقِ غاویان ضالین حقائق پناه رموز آگاه مولانا و اولنا
مولوی **محمد شاه** صاحب اوصله الله تعالیٰ الی ماتمناه من المآرب موسومه به **بلاغ المبین**
فی اخفاء التامین را بالضرور ملاحظه فرمایند و آنچه بعضی از متعصبانِ وهابیه بموجب

زاغان کوران عوران شل	هر آنجا که باشد در انجا خلل

از بی دماغی وساده لوحی خود از جانب خود
شاید تحریری را خراش تراش نموده واز ادله قرآنیه دران یکی را نیاورده که جواب آن متعسرست و چنان
نموده که گویا کدام یکی حنفی اخذ آن از بلاغ المبین موصوف کرده وباز خود در رد آن اوراق سیاه
ساخته تا که از کمال کیادی و حیله پردازی بوی عوام کالانعام چنان پندارند که این بلاغ المبین
است وبنام **التامین لاهل التامین** موسوم ساخته جابجا دران می نویسد که قول
قول او را رد نموده ام محض بددیانتی وباعث خذلان اُخروی ست چه از حنفیان کسی
چنین نباشد که ادله قویه کلام ربانی را گذاشته وابتداءً تمسک باحادیث

بجهر نداگرچه اوروی خود سیاه ساخته خود را مصداق آیهٔ کریمهٔ وَیُحَرِّفُونَ الْکَلِمَ عَنْ مَّوَاضِعِهٖ نمود وانچه

دران رساله جابجا برای استحکام دلائل خود مینویسد که اس طریق مین اگرچه فلان راوی واقع هی اور اوسکی

ایک جماعت نے تضعیف کی هی مگر ایک جماعت اوسکی توثیق بهی کرتی هی محض هفوات و هزلیات کرده و

از قواعد اهل اصول حدیث خلاف ورزیده چنانچه مولانا صاحب آنرا از نخبة الفکر نقل کرده که جرح مفسر

بر تعدیل راوی مختلف فیه مقدم است وانچه در بعض مقامات مینویسد که اور اس راوی کی توثیق کے

لیے یهی امر کافی هی که رجال بخاری مین سے مثلا یا رجال صحیحین مین سے هی این ژاژخائی و بیهوده گوئی دیگر است

چه مرتبه حضرت بخاری و مسلم رحمهما الله تعالی نزدیک شما اگرچه از پیغمبر برتر است مگر نزدیک جمیع اهل سنت

وجماعت حال ایشان مثل حال دیگر محدثین است و همه رواة ایشان من کل الوجوه خالی از ضعف نیستند

اگرچه بنسبت بدیگر محدثین راویان ضعیف در بخاری و مسلم کم اند و نیز از احتمال خطا و نسیان مثل فرشتگان مامون

و معصوم نے پس اینچنین اقوال وی برای توثیق راوی نزدیک هیچکی کافی نباشد و در باب اول از نقل

قول شیخ عبد الحق و فتح القدیر و غیرهما رحمهم الله اشارتی بطرف وجود راویان ضعیف در صحیحین نیز بیان

گذشته است الی اصل آمدم بر سر مدعا قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ فِیْ تَفْسِیْرِ قَوْلِهٖ دُوْنَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ

الْمَعْنٰی اَنْ یَّذْکُرَ رَبَّهٗ عَلٰی وَجْهٍ یُّسْمِعُ نَفْسَهٗ کذا فی التفسیر الکبیر معنی آنکه هر آینه یاد کند رب

خود را بر وجهیکه بشنواند نفس خود را و امام محی السنة شافعی در معالم التنزیل می فرماید اُدْعُوْا رَبَّکُمْ

تَضَرُّعًا اَیْ تَذَلُّلًا وَّاسْتِکَانَةً وَّخُفْیَةً اَیْ سِرًّا قَالَ الْحَسَنُ بْنُ عَلِیٍّ بَیْنَ دَعْوَةِ السِّرِّ وَ

دَعْوَةِ الْعَلَانِیَةِ سَبْعُوْنَ ضِعْفًا وَلَقَدْ کَانَ الْمُسْلِمُوْنَ یَجْتَهِدُوْنَ فِی الدُّعَاءِ وَ

مَا یُسْمَعُ لَهُمْ صَوْتٌ اِلَّا هَمْسًا بَیْنَهُمْ وَبَیْنَ رَبِّهِمْ وَذٰلِكَ لِاَنَّ اللّٰهَ تَعَالٰی قَالَ اُدْعُوْا

رَبَّکُمْ تَضَرُّعًا وَّخُفْیَةً وَاِنَّ اللّٰهَ تَعَالٰی ذَکَرَ عَبْدًا صَالِحًا وَّرَضِیَ فِعْلَهٗ فَقَالَ اِذْ نَادٰی

رَبَّهٗ نِدَاءً خَفِیًّا اِنَّهٗ لَا یُحِبُّ الْمُعْتَدِیْنَ قِیْلَ الْمُعْتَدِیْنَ فِی الدُّعَاءِ وَقِیْلَ اَرَادَ بِهِ الْاِعْتِدَاءَ

بِالْجَهْرِ قَالَ ابْنُ جُرَیْجٍ مِنَ الْاِعْتِدَاءِ رَفْعُ الصَّوْتِ وَالنِّدَاءُ بِالدُّعَاءِ وَالصِّیَاحُ اِلٰی اٰخِرِ مَا قَالَ

باواز بلند خواندن ۱۲

یعنی بعضی از معتدین از حد درگذرندگان در دعا مراد میگیرند و بعضی میگویند که مراد الله تعالی بمعتدین

اعتدا بجهر در دعا است گفت ابن جریج داخل است در اعتدا بلند کردن آواز و ندا در دعا یعنی جهر در دعا

اعتدا است و شغب کردن و همچنین است در تفسیر مدارک و تفسیر بیضاوی و تفسیر جلالین و تفسیر کلیمی و غیره

باین است انچه در تفسیر روح البیان و تفسیر حسینی است و ملا علی قاری در مرقاة شرح مشکوة آورده اصل در دعا اخفا است لقوله تعالی ادعوا ربکم تضرعا و خفیة و شک نیست که آمین دعا است انتهی و علامه عینی در عمدة القاری شرح البخاری مینویسد قال اصحابنا آمین دعاء والاصل فی الدعاء الاخفاء انتهی و قسطلانی شافعی در شرح بخاری میفرماید قالت الحنفیة والکوفیون و مالک فی روایة یسر بالتامین لانه دعاء و سبیله الاخفاء لقوله تعالی ادعوا ربکم تضرعا و خفیة و حملوا ما روی عن جهره علیه الصلوة والسلام علی التعلیم انتهی یعنی و انچه گاه گاهی از رسول علیه السلام جهر آمین مروی گشته است برای تعلیم بود تا که سامعان دانند که امام نیز تامین میکند چنانچه از حضرت علی کرم الله وجهه نیز چنین گاه گاهی تعلیما منقول است و انچه در قسطلانی تخصیص اهل کوفه کرده وجهش اینکه در شرح نووی در باب قرأة نماز ظهر و عصر در فضائل شهر کوفه مینویسد کوفه شهریست معروف و آن شهر خانهٔ علم و محل فضلا و بنا گشته است در خلافت حضرت عمرؓ و در قاموس می آرد که کوفه شهر کلان عراق است و قبهٔ اسلام خانهٔ هجرت مسلمانان است و در اصل منزل نوح علیه السلام بود فائده پس از قرآن شریف بحکم تفاسیر و کتب

وحضرت … یافته بوده [illegible]

احادیث بخوبی ثابت گشت که اصل هر دعا اخفا است و قتیکه از قرآن شریف ثابت گشت اینکه آمین دعا است و اصل هر دعا اخفا پس خود بخود ثابت گشت از قرآن شریف که اصل آمین اخفا است نه جهر چه آمین دعا است لقوله تعالی قد اجیبت دعوتکما کما مر و اصل هر دعا اخفا است لقوله تعالی ادعوا ربکم تضرعا و خفیة کما مر و ممنوع است جهر و رفع صوت بآن لقوله تعالی انه لا یحب المعتدین کما مر پس این حکم قرآن مجید است در حق اخفای تامین که اصل مقدم است بر حدیث در اخذ احکام دین بموجب قاعدهٔ مقررهٔ مذکوره و انکار و بطلان این امر نیست پس محال چه درین انکار از نصوص قرآنی لازم می آید و آن از هیچ مسلمانی متصور نی و اگر بفرض محال بوجه من الوجوه انکارش ممکن بودی پس بعضی از متعصبین مکورین ملا که یکی از متبعان شیخ نجدی است برای تصدیق قول خود که قول قوال و را رد کرده ام لا محاله از نصوص قرآنی نیز انکار نمودی شاهد بر قول من تعصب اوست که در رسالهٔ خود برای فریب عوام کالانعام جا بجا مینویسد که قول قوال و را رد کردم مگر چشمی بالکل چشم دیگر نیز چنان نابینا و به اجنبی بی بصیر گشته است که مصداق آیهٔ کریمهٔ فانها لا تعمی الابصار و لکن تعمی القلوب التی فی الصدور شده اصل ادلهٔ حنفیه که در باب اخفای تامین از کلام ربانی مکرر از آن چنان ظاهر گشت گویا رسالهٔ طلاخ المبین از نظرش نگذشته و انچه گفته تعجب ام اکنون درین کلام مصداق باشد یا کاذب اگر صادق

پس دران رساله بسم الله الرحمن الرحیم نیز مکتوب است و حمد و صلوة نیز موجود است اگر رد آن نیز کرده باشد انیقه بغروی
کافی است و در الازم است که از قول خود تائب گشته رجوع باسلام نماید و اگر کاذب باشد پس در عموم قوله تعالی لعنت الله
علی الکاذبین داخل است یا نی اگر باشد باز توبه نماید و اگر نباشد دلیلی قوی باید ع او لیس دجال بچشم و لعین
ای خدا فریاد رس نعم المعین ✦ الحاصل که در باب اثبات اخفای آمین تنها ادلهٔ کلام ربانی کافی است بباقی دلائل از
احادیث و آثار چیزی احتیاج حنفیه درین باب نمانده مگر بحکم آنکه اهل شجاعت در دار آبجانه میرسانند ما نیز اثبات مدعای خود
باحادیث بالاستقلال می نمائیم باید دانست هر حدیثیکه موافق حکم قرآن است مقدم باشد بر حدیث مخالف خود پس
در حدیث مخالف که حسن یا صحیح باشد اگر تاویلی ممکن باشد تاویلی کرده آید و الا متروک العمل گردد چنانچه در اصول حدیث
صاف ظاهر است مجملا تفصیل این مقام اینکه معلوم کردن وجوه ترجیح بعضی احادیث بر بعضی دیگر بسیار سخت یعنی معلوم کردن
اینکه در وقت متعارض بودن دو حدیث غالب کدام است بچند وجه است که بیانش موجب تطویل است مگر برای انموذج چند
اسباب که مناسب باب است ذکر کرده میشود و آن اینکه گاهی بعضی احادیث را ترجیح بر بعضی دیگر بسبب موافقت قرآن
میشود و گاهی بسبب توافق وی با حدیث متواتر یا مشهور و گاهی از جهت اینکه آن یکی در بعضی اوقات وارد است و این دیگر در
اکثر اوقات و گاهی از جهت که راوی این حدیث فقیه مجتهد بود نه آن دیگر و یا در مجلس اقدس آنحضرت علیه السلام بیشتر و دیگر
این راوی بیشتر حاضر بودی و گاهی از جهت تقدم و تاخر ترجیح میباشد یعنی حدیث موخر راجح است زیرا که حکم موخر ناسخ حکم
مقدم میباشد چنانچه در رساله تامین در نماز احادیث متعارض وارد اند که بعضی از ان مثبت اخفا است و بعضی مثبت جهر مگر
احادیث اخفا تامین مرجح اند بچند وجوه وجه اول اینکه احادیث اخفا موافق نصوص قرآنی است چنانچه گذشت
و نیز در تفسیر تیسیر الوصول منویسد که صحابه عرض کردند که یا رسول الله رب ما نزدیک است یا دور اگر نزدیک باشد پس آهسته او را
بخوانیم و اگر دور باشد پس آواز بلند او را بخوانیم قال اصحابه علیه السلام اقریب ربنا فنناجیه ام بعید فنناديه
فنزلت و اذا سالک عبادی عنی فانی قریب یعنی پس نازل گشت اینکه وقتیکه از شما بندگان من از حال من پرسند پس
من قریب ایشانم ازین نیز صاف معلوم است که دعا باهسته باید خواند نه بجهر مگر دعائیکه جهر فرض است آن اجماعا بلا اختلاف است
باشد مثل تلبیه حج وغیره و جهر آمین ازین قبیل نیست بلکه خلاف آن نسبت بجهر متفق علیه امت است و آنچه در نهایه مینویسد
و احتج اصحابنا بان التامین دعاء فان معناه اللهم استجب السبیل فی الادعیة الاخفاء لما
قال الله تعالی ادعوا ربکم تضرعا و خفیة وقال علیه السلام خیر الدعاء الخفی انتهی و همچنین است
در غایه و کافی وجه دوم اینکه حدیث جهر آمین در بعضی اوقات وارد است محض برای تعلیم امت تا که ایشان دانند که

بعد از ختم فاتحه آمین خوانده میشود چنانچه در مشکوة از صحاح آورده که آنحضرت علیه السلام گاه گاهی در نماز سریه بجهر خوانده
تا که مردم از حال قرأت و مقدار آن آگاه گردند در تیسیر الوصول در فصل صلوٰة الظهر والعصر می آرد عَنْ اَبِیْ قَتَادَةَ
اَنَّ النَّبِیَّ صلعم یَقْرَأُ فِی الظُّهْرِ فِی الْاُوْلَیَیْنِ بِاُمِّ الْکِتَابِ وَسُوْرَتَیْنِ وَفِی الرَّکْعَتَیْنِ الْاُخْرَیَیْنِ
بِاُمِّ الْکِتَابِ وَیُسْمِعُنَا الْاٰیَةَ اَحْیَانًا وَعَنِ الْبَرَاءِ قَالَ کُنَّا نُصَلِّیْ خَلْفَ رَسُوْلِ اللّٰہِ صلعم
الظُّهْرَ فَنَسْمَعُ مِنْهُ الْاٰیَةَ مِنْ سُوْرَةِ لُقْمَانَ وَالذَّارِیَاتِ انتهی و مثل این است در ابن ماجه فی باب الجهر
بالآیة احیانا فی صلوٰة الظهر والعصر و همچنین است در دیگر کتب حدیث بخلاف حدیث اخفا که مطلقا در اکثر اوقات
چنین میبود لهذا ترجیح است حدیث اخفا را بر حدیث جهر چنانکه ملا علی القاری در شرح مختصر الوقایه مینویسد اَنَّ
الْجَهْرَ بِهَا فِیْ بَعْضِ الْاَحْیَانِ کَانَ لِلتَّعْلِیْمِ فِعْلًا کَمَا وَرَدَ وَکَانَ عَلَیْهِ السَّلَامُ یُسْمِعُنَا الْاٰیَةَ اَحْیَانًا
لَا یَکُوْنُ سُنَّةً مُسْتَمِرَّةً وَاِلَّا لَمَا تَرَكَهُ عُمَرُ وَعَلِیٌّ وَابْنُ مَسْعُوْدٍ رَضِیَ اللّٰہُ عَنْهُمْ و در کافی است
آنچه در کافی است وَالْجَهْرُ الْمَرْوِیُّ مَحْمُوْلٌ عَلٰی اَنَّهُ کَانَ اتِّفَاقًا لَا قَصْدًا اَوْ کَانَ لِتَعْلِیْمِ النَّاسِ اَنَّ
الْاِمَامَ یُؤَمِّنُ کَمَا یُؤَمِّنُ الْقَوْمُ انتهی باید دانست که اینهمه توجیهات برای دفع تعارض است که صورت
محصل آن تعارض بدین طور است پس جائیکه تعارض در دلائل جانبین نباشد در انجا مطلق را بر اطلاق خود گذاشتن
ضروری است پس قول قائل غافل و اعتراض معترض لاطائل که احادیث اربعه را پیش کرده چنانچه در لطیفه می آید بر سبیل فرض
تسلیم محض بیجا است که در انجا بطوری تعارض ممکن نیست لطیفه چونکه بعضی از حنفیان منصفان از استدلال
غیر مقلدین در باب جهر بالتامین جواب شافی برین نمط تحریر نمود که ازین احادیث گاهی ثابت نمیشود که آنحضرت
علیه السلام همواره جهر بالتامین میکردند و متنازع فیه این است ورنه احیانا در نماز ظهر از آنحضرت علیه السلام بجهر
خواندن بخاری در صحیح خود می آرد پس بموجب این در نماز ظهر آیا تجویز قرأت بجهر میتوانند یعنی گاهی نمیتوانند که تعلیما بود
همچنین است حال تامین بالجهر الغرض یکی از لامذهبان که از سر تا پا پر از حماقت و مملو از جهالت است در رد آن ماشاء الله
حوصلۂ علمیت خود را اظهار نموده در صفحه ۴۰ کتاب خود مینویسد و حال آنکه همین مجیب دشمن عقل و شعور در صفحه ۳۷
در علو خود و مذمت قدوة المحققین زبدة المدققین جناب مولانا و بالفضل اولانا حضرت مولوی محمد شاه صاحب
موصوف منعز خراشی کرده مگر بحکم ع ذره را تاب آفتاب کجاست تا پایه مجیب نصیب را سامعان ذوی العلوم از این جواب
ذی معلوم نموده چنین که هرچه در غزیه خود و مذمت مولانا صاحب موصوف نوشته و مینویسد ناظران ایشان اهل الجهات
بعیب خفته دایم خویش ابیدار می بیند بخواب هاندوی قبول نموده تحسینش کرده فرمایند بجاست هرچه بیند

بشان حضور زیبا است چراکہ از اثر خائی وی در مراتب کسی فرق نخواہد آمد چہ ۵ سیاہی یا سفیدی نقش بندد سیاہ را سرخ بو شد خر بخندد ۔ طرفہ تر اینکہ ایشان از تنبیہ کسان متنبہ نمیگردند نقل است کہ مخبوطی صاحب مالیخولیا بشہری رسید وگفت کہ من خدا ایم شخصی بجوابش گفت من از خدائی تو منکرم جواب او کہ از انکار تو در خدائی من چہ نقصان کہ شان خدائی من از انکار تو برا حل تر است سبحان اللہ کہ مائیہ علمی فصمان این است کہ ازین جواب ایشان ظاہر ست و آن جواب بالفاظہ این است کہ بموجب اس قاعدہ آپ کے یہ بات لازم آتی ہی کہ جس جس جگہون مین رسول صلی اللہ علیہ وسلم سے جہر ثابت ہی وہ سب احیاناً اور اتفاقات پر حمل کیا جاویگا جب تک ان احادیث مین معنی لفظ مداومت کے نہون پس اس بنا پر ان احادیث اربعہ مندرجہ ذیل کو کہ جو جہر قراءت فجر و عشاء و مغرب مین وارد ہین انکو بھی اتفاقات اور احیاناً پر حمل کیجیے حدیث اول عن جبیر بن مطعم قال سمعت رسول اللہ صلعم یقرأ فی المغرب بالطور متفق علیہ حدیث دوم عن ام الفضل قالت سمعت رسول اللہ صلعم یقرأ فی المغرب بالمرسلات عرفا متفق علیہ حدیث سوم عن البراء قال سمعت رسول اللہ صلعم یقرأ فی العشاء والتین والزیتون متفق علیہ حدیث چہارم عن عقبۃ بن عامر ان النبی صلعم امہم بالمعوذتین فی صلوۃ الصبح رواہ ابن حبان و احمد و ابن ابی شیبۃ والطبرانی والحاکم فی سننہم کیونکہ ان احادیث مین صرف یہ مضمون ہی کہ یہ حضرت رسول اللہ صلعم کو پڑھتے سنا پس بنابر قاعدہ آپ کے یہ لازم نہین آتا کہ ہمیشہ ایسا کیا کرتے تھے بلکہ احیاناً اور اوقات مین قراءت بجہر کرتے تھے اور حال یہ کہ کوئی فرد امت محمدیہ علی صاحبہا افضل الصلوۃ والتحیہ سے اسکا قائل نہیں پس آپ اسکو تسلیم کیجیے یا اس باطل و مردود دعوی سے اپنے باز آئیے انتہی کلامہ مین کہتا ہون جب خدا نے ہمارے زمانے مین ایسے گدھون کو مرتبہ اجتہاد کا دیا بھلا مرد لبیب ذی علم و ذی شعور کو انکے سامنے گفتگو سے کیونکر باز نہ آنا ہوگا کیونکہ کہ آدمی کو گدھون کے اصطبل مین کیا رونق اور آئینہ سکندری کو نابینون کی مجلس مین کیا رونق ہوگا مجتہد صاحب کو اتنا شعور بھی نہوا کہ ان حدیثون سے عین مدعا ئے خصم کو مدلل کر دیا اور خصم کے ہاتھ پر اپنے ہاتھون سے تلوار دیدیا ہی کسی نے کیا سچ کہا ہی ۵ عدو شود سبب خیر گر خدا خواہد ٭ خمیر مایۂ دکان شیشہ گر سنگ است ای مجتہد بیشعور ان چار حدیثون سے اتنا ثابت ہوا کہ آپ کی قراءت کا حال مختلف طور پر تھا کبھی کس سورت سے کبھی کس سورت سے آپ کی قراءت ہوتی تھی تعین کر کے کسی سورت سے آپنے علی الدوام قراءت نہین فرمائی اور یہ تو عینہ مقصود خصم کا ہی اور وہ جو کہ تم سمجھے ہو اجتہاد کا فرق اور عقل کا پھیر ہی اسباب مین اپنے پیر و مرشد نذیر حسین دہلوی سے دریافت کر لیجیے جیساکہ تمہارے خصم نے پہلے ہی سے تمکو متنبہ کر دیا ہی اور اب سب علماء اہل اسلام کی خدمت مین یہی عرض ہی کہ بموجب

کمل جزاءُ الاحسانِ اِلّا الاحسانُ کے اس مجتہد صاحب کی کتاب جزو اول سے آخر تک ایسی استدلالات واہیات سے بھری ہوئی ہے بعوض اس ایک احسان کے جو ہمارے حنفیون کی تائید کے واسطے دلائل بیان کیے اون سب سے ہم اغماض و اعراض کرتے ہین کیونکہ مجتہد صاحب کا خصم ایسا ہی لاڑیونکے شکار کرنیمین جو ایک شیر درندہ اور اژدھا شعلہ زن ہے امید کامل ہے کہ مجتہد صاحب اس کتاب کے بدلے مین سر و پا خلعت شناعت پہنا دیگا مگر ایک بات کو سب صاحب دیکھین کہ ہم تقلید کو بالراس و العین مانتے ہین مگر اپنے محل اور فقہ اور احکام دینی کے اندر اور جب علم حدیث مین تنازع غیر مقلدین کے ساتھ واقع ہوتا ہے تو اسوقت ہم سوا اصول حدیث کے کسیکی تقلید جانتے نہین ہین اسپر بہیوده بکنا انکا کہ تمہارے امام کے نزدیک یون ہی ہے ہمکو ماننا پڑیگا محض بیجا ہے کیونکہ حدیث مین تنازع کرنے کے وقت ہمکو تقلید کرنا تب ضرور ہوگا جبکہ ہم خصم سے اسبات کا الزام اوٹھاوین کہ اگر ہم اپنے امام کے قول کی پاسداری نکرین تو اہل اصول حدیث کے نزدیک ہمارے پاس اور کچھ استدلال نہین اور یہبات خدا نکرے تا قیامت نہوویگی کیونکہ ہم اپنے مذہب کے مسائل کو فقہ مین تقلیداً مانتے ہین اور تنازع کیوقت مخالفون کے سامنے بالاستقلال موافق اصول حدیث کے بھی انکو ثابت کر سکتے ہین جیسا کہ حقیت قرآن مجید کی اپنے یہان اپنے طور پر مانتے ہین اور وقت تنازع کے اہل کتاب کے ساتھ اونکی کتابون سے ثبوت دے سکتے ہین اور دوسری عرض یہ ہے کہ جو ہمارے نزدیک حدیث ضعیف مثل مرفوع منقطع و مرسل و موقوف و امثال آن معتبر ہے اوسکے معنی یہ ہین کہ قیاس پر اوسکو ترجیح ہے بخلاف مذہب امام شافعی رح کے نیہ کہ صحیح حدیثون کو چھوڑکر ضعیف حدیث پر عمل کر بیٹھتے ہین وَالسَّلَامُ عَلٰی مَنِ اتَّبَعَ الْهُدٰی الحاصل آمدم برسر مطلب و نیز دلالت میکند بر اخفاء تامین حدیث ابی ہریرہ رض قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ اِذَا قَالَ الْاِمَامُ غَيْرِ الْمَغْضُوْبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّيْنَ فَقُوْلُوْا اٰمِيْنَ فَاِنَّ الْمَلٰٓئِكَةَ تَقُوْلُ اٰمِيْنَ وَاِنَّ الْاِمَامَ يَقُوْلُ اٰمِيْنَ فَمَنْ وَافَقَ تَاْمِيْنُهٗ تَاْمِيْنَ الْمَلٰٓئِكَةِ غُفِرَ لَهٗ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهٖ رواه النسائی یعنی فرمود رسول علیہ السلام وقتیکہ بگوید امام غیر المغضوب علیہم ولا الضالین پس بگوئید آمین چہ ہر آئینہ فرشتگان میگویند آمین و ہر آئینہ امام میگوید آمین پس کسیکہ موافق شود آمین گفتن او با آمین گفتن فرشتگان بخشیدہ گردد گناہان ما تقدم او پس ازین حدیث صحیح معلوم و ہویدا است کہ تعلیم فرمودن آنحضرت علیہ السلام مر ما را با آمین گفتن فرشتگان و تامین گفتن امام دال بر عدم علم ایشان است بر تامین فرشتگان و امام و عدم علم مقتدیان بر تامین امام و دال بر آہستگی امام است تامین را چنانچہ

[illegible]

در تعلیم تامین فرشتگان تیز همین علت است پس همین حدیث شریف بسبب موافقت وی مر کتاب الله را از جمیع احادیث
این باب که مخالف کتاب الله اند قوی تر است و همین حکم است در احادیث دیگر که مثل این حدیث باشند لهذا فاضل المعی
عالم لوذعی حضرت مولوی عبد الحی اللکنوی افاض الله فیوض حیاته علی المسلمین در حاشیه هدایه این حدیث
را سند گرفته می نویسد **قوله** فان الامام یقولها **قلت** فیه حجتان لنا احدهما علی مالک
بان الامام یقولها والثانیة علی الشافعی بان یخفیها الامام لانه لو کان جهرا لکان مسموعا
فحینئذ استغنی عن قوله فان الامام یقولها انتهی و مثل این دال بر اخفای تامین است حدیث دیگر
که از ابو هریره رض مروی است قال قال رسول الله اذا قال الامام غیر المغضوب علیهم ولا الضالین
فقولوا امین فانه من وافق قوله قول الملائکة غفر له ما تقدم من ذنبه رواه الامام محمد
فی موطاه والبخاری فی صحیحه و نحوه مسلم این حدیث صحیح نیز صریح الدلالت است بر اخفای آمین چه آنحضرت علیه السلام
موقوف کردند تامین مقتدیان را بر فراغت امام از قرات غیر المغضوب علیهم ولا الضالین و درین تنبیه است
بطرف اینکه محل تامین امام این است یعنی فراغت او از ولا الضالین پس وقتیکه امام تامین کند شما نیز تامین کنید چنانچه در
حدیث دیگر است اذا امن الامام فامنوا الحدیث و مراد از آمین گفتن امام فراغت وی است از غیر
المغضوب علیهم ولا الضالین چه محل آمین گفتن امام نیست چنانچه از حدیث فان الملائکة تقول امین
وان الامام یقول امین الحدیث معلوم گشته آنچه بعضی سماع حمل کرده چه بصورت نقرهٔ وان الامام یقول
امین در حدیث بالا لغو و بیفائده گردد و لهذا امام محمد بعد از نقل حدیث عن ابی هریرة رض قال قال رسول الله
صلعم اذا امن الامام فامنوا فانه من وافق تامینه تامین الملائکة غفر له ما تقدم من ذنبه در موطای خود می نویسد
وبهذا ناخذ ینبغی اذا فرغ الامام من ام الکتاب یؤمن الامام و یؤمن من خلفه ولا یجهرون
انتهی وجه سوم اینکه راویان اخفای تامین حضرت عمر بن الخطاب و علی بن ابیطالب و عبد الله بن مسعود رضی الله
عنهم چنانکه در لمعات التنقیح شرح مشکوة المصابیح و در شرح سفر السعادة مرقوم است و این هر سه راویان عموما و بالتخصیص
بر راویان جهر تامین افقه و اعلم اند و قاعدهٔ اصول است که روایت افقه و افضل بر روایت دیگران که چنین نباشند مقدم می باشد
است و در باب رفع الیدین نیز همین قاعده المحوظ خاطر باید داشت چنانچه انشاء الله تعالی عنقریب آید نی است خصوصا
روایت و مذهب عمر بن الخطاب رض که آنحضرت علیه السلام در امت خود راجع به اشباه خود فرموده اند پس از من پیروی ابو بکر رض و عمر
نمائید چنانچه در مشکوة در باب جمیع المناقب مرقوم است عن ابن مسعود رض ان النبی صلعم قال اقتدوا باللذین

تعدی بابی بکرٍ وعمرَ ودر حق حضرت علی بن ابی طالب کرم الله وجهه چنین هدایت فرموده اند که من شهر علمم و بروے
من خانه حکمت دین ام وعلی دروازه آن چنانچه در باب مناقب علیؓ در مشکوة مرویست انا دار الحکمة وعلیٌّ بابها
وعلی الخصوص عبد الله بن مسعود رضی الله عنه که در شان وی مرویست که در امور دین هرچه عبد الله بن مسعود شما را بیان
فرماید پس است انها را چنانچه در مشکوة همدرین باب است وما حدثکم ابن مسعود فصدقوه پس حیف که
راویان اخفای آمین چنین اکابر دین اند چگونه روی معترضین بر مذهب امام اعظم سیاه نباشد ؏ چراغی را
که ایزد برفروزد ٭ هر آنکس تف کند ریشش بسوزد ٭ یریدون ان یطفئوا نور الله بافواههم والله
متم نوره ولو کره ولبس ؏ قلم اینجا رسید و سر بشکست ٭ وجه چهارم اینکه حدیث جهر مقدم است بر حدیث
اخفا پس حدیث اخفای آمین راجح است چه ناسخ حدیث جهر آمین است چنانچه در کفایه وعنایه ونهایه شرح هدایه
می آرد قال عبد الله بن مسعود ترک الناس الجهر بالتامين وما ترکوا الا لعلمهم بالنسخ
یعنی گذاشتند مردم بجهر گفتن آمین را و نگذاشتند این را مگر از جهت تیقن ایشان نسخ آن چنانچه حکم رفع الیدین نیز
همچنین است وعقلاً نیز تائید قول عبد الله بن مسعود ممکن است وآن اینکه در زمانه عبد الله بن مسعود نبودند مردم مگر صحابه
و یا تابعین و گذاشتن اهل آن زمانه که جمله صالحین و جان نثاران سنت مصطفوی بودند چگونه از جمیع ایشان بیکبارگی بغیر نسخ
تنها ترک این امر بصدور آید و باکفر من اگر از جهت تکاسلی و یا علت دیگر این امر مسنون را ایشان باتفاق گذاشته باشند
پس همین اختصاص را چه علت است که ایشان دیگر احکام دین تنقیص نکرده باشند پس در ینصورت تنقیص امر دین را لعیاذ بالله
بر هر احدی پوشیده نیست و چونکه مدار احکام دین محصور بر سلف است پس بغرض تنقیص از ایشان در دین نقصان دین نیز
ظاهر است و آن نزدیک همه باطل است چه حق تعالی میفرماید الیوم اکملت لکم دینکم الآیة و نیز میفرماید و
انا له لحافظون پس بالضرور جهر نسخ آمین مسلم گشت وهو المدعی اگرچه در صدر اول حکم این نسخ عموماً معلوم
هر شخص نگشته بود مثل ابوهریرهؓ چنانچه ابن ماجه از بشر بن رافع روایت میکند و او از ابی عبد الله بن عم ابوهریره
و او از ابوهریرهؓ قال ترک الناس التامين وكان رسول الله صلعم اذا قال غير المغضوب عليهم
ولا الضالين قال آمين حتى يسمعها اهل الصف الاول فيرتج بها المسجد یعنی گفت ابوهریرهؓ
گذاشتند مردم آمین گفتن را و بود آنحضرت علیه السلام وقتیکه فرمودی ولا الضالین گفتی آمین تا آنکه شنیدندی آنرا
اهل صف اول این جنبش خوردی بران مسجد نبوی صلعم لهذا در انجاح الحاجة شرح ابن ماجة زیر این حدیث مینویسد
فيه انكار [illegible] ابي هريرة على ترك الجهر بالتامين فلعل حديث الاخفاء لم يبلغه یعنی این انکار

از ابو ہریرہ رض بر ترک جہر آمین از نجیبت بود کہ شاید او را حدیث اخفای آمین نرسیدہ بود علاوہ اینکہ چونکہ صحابہ و تابعین در زمانہ حضرت ابو ہریرہ رض و عبد اللہ بن مسعود رض تارک جہر آمین گشتند پس تنہا قصور امام اعظم رح بیچارہ چیست کہ عامل بالحدیث نیست بلکہ اینچنین عمل بالحدیث کہ مخالف جم غفیر از علمای خیر القرون باشد کسی را نسزد۔ مزید بر این اینکہ اینحدیث بوجہ بلکہ بچہار وجہ کہ آن مخالف بودن وی ست از حکم کتاب اللہ و سنت رسول اللہ ضعیف ست پس وجہ دوم اینکہ ابو عبد اللہ عم زادہ ابو ہریرہ راوی اینحدیث شخصی مجہول ست و از توثیق بعضی توثیق تام حاصل نمی آید تا کہ حدیث وی موجب اسکات خصم گردد۔ وجہ سوم اینکہ بشر ابن رافع راوی اینحدیث مجروح ست مگر پیشتر از بیان جرح وی معرفت قاعدہ کہ مولانا موصوف در بلاغ المبین آنرا نقل کردہ و جناب جمیل احمد سہسوانی از ان غافل گشتہ ست درینمقام لابدی ست و آن اینکہ شخصیکہ بعضی محدثین تعدیل وی نمایند و بعضی دیگر جرح پس در حق وی جرح مبین مقدم ست از تعدیل و جرح غیر مبین غیر مقبول و شخصیکہ از تعدیل خالی باشد در حق وی جرح مطلقا مقبول ست اگرچہ مجمل غیر مبین باشد چنانچہ در شرح نخبۃ الفکر حافظ ابن حجر گفتہ وَالْجَرْحُ مُقَدَّمٌ عَلَى التَّعْدِيلِ إِنْ صَدَرَ مِنْ عَارِفٍ بِأَسْبَابِهِ لِأَنَّهُ إِنْ كَانَ غَيْرَ مُفَسَّرٍ لَمْ يَقْدَحْ فِيمَنْ ثَبَتَتْ عَدَالَتُهُ وَإِنْ خَلَا الْمَجْرُوحُ عَنِ التَّعْدِيلِ قُبِلَ الْجَرْحُ فِيهِ مُجْمَلًا عَلَى الْمُخْتَارِ انتہی لہذا ہر جرحیکہ در تقریب ابن حجر درج کردہ نزدیک جمیع محدثین مقبول ست چہ آن جرح یا مفسر میباشد و یا در حق کسی باشد کہ عدالتش ثابت نباشد چنانچہ از تقریب ظاہر ست چونکہ این را دانستی پس ترا باید شنید قَالَ فِي التَّقْرِيبِ بِشْرُ بْنُ رَافِعٍ ضَعِيفُ الْحَدِيثِ انتہی و نیز ابن القطان در کتاب خود مینویسد کہ بشر بن رافع ابو الاسباط نجرانی ضعیف ست و نیز علامہ عینی در بنایہ مینویسد هُوَ حَدِيثٌ ضَعِيفٌ وَفِي إِسْنَادِهِ بِشْرُ بْنُ رَافِعٍ ضَعَّفَهُ الْبُخَارِيُّ وَالتِّرْمِذِيُّ وَالنَّسَائِيُّ وَأَحْمَدُ وَابْنُ مَعِينٍ یعنی این حدیث ضعیف ست چہ در اسناد این بشر بن رافع ست و ضعیف گفت او را بخاری و ترمذی و نسائی و امام احمد و یحیی بن معین استاذ بخاری وغیرہ وجہ چہارم اینکہ حدیث بشر بن رافع کہ از ابی عبد اللہ عم زادہ ابو ہریرہ رض روایت میکند بحکم قاعدہ محدثین موضوع ست قَالَ ابْنُ حَجَرٍ فِي شَرْحِ نُخْبَةِ الْفِكَرِ فِي بَيَانِ قَرَائِنِ الْوَضْعِ مِنْهَا مَا يُوجَدُ مِنْ حَالِ الْمَرْوِيِّ كَأَنْ يَكُونَ مُنَاقِضًا لِنَصِّ الْقُرْآنِ أَوِ السُّنَّةِ الْمُتَوَاتِرَةِ أَوِ الْإِجْمَاعِ الْقَطْعِيِّ أَوْ صَرِيحِ الْعَقْلِ حَيْثُ لَا يَقْبَلُ شَيْئًا مِنَ التَّأْوِيلِ انتہی چرا کہ ارتجاج مسجد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم از روی صراحت عقل غیر متصور ست چہ آن مسجد تنگ و پست بام بود و سقفش عریش چنانچہ در باب غسل جمعہ از کتاب الطہارۃ در سنن ابو داود از حدیث ابن عباس رض ظاہر ست و از جرید النخل یعنی از شاخسارہای نخل وغیرہ بود کما فی حدیث

ابی سعید الخدری رواه البخاری فی الباب الاخیر من الجزء الثالث تا آنکه در وقت بارش باران آب بر زمین چکیدی
چنانچه در حدیث ابی سعید است فانه قال فمطرت السماء تلك الليلة وكان المسجد على عريش فوكف المسجد
فبصرت عيناى رسول الله صلعم وعلى وجهه اثر الماء والطين متفق عليه وقتیکه حال مسجد آنحضرت
علیه السلام چنین بود چنانچه شنیدی پس چگونه ارتجاج یعنی اضطراب وجنبیدن آن مسجد از صوت مردم متصور گردد علاوه
اینکه ما قبل قول فیرتج همدرین حدیث مینویسد حتى يسمعها اهل الصف الاول که دران انحصار سماعت بر بعضی مردم
نزدیک از صف اول مینماید چنانچه در ابوداود همین حدیث را بسند بشر بن رافع عن ابی عبد الله بن عم ابی هریره روایت میکند
عن ابی هریرة رض قال كان رسول الله صلى الله عليه وسلم اذا تلا غير المغضوب عليهم ولا الضالين
قال آمين حتى يسمع من يليه من الصف الاول انتهى ومتصل آن مینویسد فیرتج بها المسجد پس ارتجاج
مسجد وحصر سماعت بر بعضی مردمان نزدیک از صف اول بعید از لب هر ذی لب است وصاف نشان وضع است کما
لا يخفى على صاحب الفهم والذكى وحمل آن بر مبالغه با وجودیکه ممنوع شرعی است اگر محتمل کذب باشد خاصةً در مقام
که بالتصریح کذب است نیز ممکن نیست چه قول حتى يسمعها اهل الصف الاول وحتى يسمع من يليه من الصف الاول
مخالف وضد مبالغه موجود است بخلاف میدان منی چه در انجا مردم بکثرت میباشند ونیز مقام منی در میان کوهها است
چه دران مبالغه نیست واگر باشد پس کذب را دران مجالی نیست فاذا عرفت هذا فافهم ان هذا ادل الوضع مع
ان ذلك الحديث لو سلم فهو دال على ترك الناس التامين وما كان الناس فى زمانه الا الصحابة والتابعين
الاجلة فدل ترك الصحابة والتابعين الاجلة اياه على ان السنة اخفاؤه عندهم بالادلة الواضحة من الكتاب
والسنة وجه پنجم شیخ یحیى بن معین که سردار محدثین است واکثر حالات وی در خطبه تیسیر الوصول مرقوم است میگوید که حدیث
وائل بن حجر در باب جهر آمین ضعیف است قابل و لائق حجت نیست چنانچه امام زیلعی در تبیین الحقائق مینویسد قال الشافعی
يجهر بها عند الجهر بالقراءة لحديث وائل بن حجر قال سمعت النبى صلعم انه قال آمين ومد بها
صوته وما رواه ضعفه يحيى بن معين ولا يلزم حجة انتهى وشیخ ابن همام صاحب فتح القدیر این حدیث را
معلول گفته چنانچه شیخ عبد الحق در لمعات وصراط المستقیم شرح سفر السعادت گفته پس آنچه مخالفین از نسائی و دار قطنی
بسند ابی هلال واو از نعیم المجمر می آرد انه قال صليت وراء ابى هريرة فقرأ بسم الله الرحمن الرحيم
ثم قرأ بام القرآن حتى اذا بلغ غير المغضوب عليهم ولا الضالين فقال آمين فقال الناس آمين

نَفْسِي بِيَدِهٖ اِنِّي لَاَشْبَهُكُمْ صَلٰوةً رَسُوْلِ اللّٰهِ صلعم یعنی گفت نعیم المجمر که نماز خواندم در پس ابوہریرہ پس خواند
ابوہریرہ بسم اللہ الرحمن الرحیم پستر خواند فاتحہ را تا آنکہ بولا الضالین رسید پس خواند ابوہریرہ آمین پس مردم نیز آمین
خواند و در وقت ہر سجدہ تکبیر گفتی و در وقت ایستادن از قعدۂ اولی نیز تکبیر گفت و پس از سلام گفت بخدا کہ نماز من
با نماز رسول اللہ صلعم از نماز شما مشابہ تر و مناسب تر ست انتہی پس از ینحدیث جہر تامین امام و مقتدی ہر دو ثابت ست
مدفوع ست بچند وجہ **وجہ اول** اینکہ ابوہلال راوی این حدیث لین الحدیث ست قَالَ فِي التَّقْرِيْبِ مُحَمَّدُ بْنُ
سُلَيْمٍ اَبُوْ هِلَالٍ الْبَصْرِيُّ صَدُوْقٌ فِيْهِ لِيْنٌ انتہی یعنی ابوہلال صدوق ست در وی لین ست **و** در نخبۃ الفکر
میگوید لِلْجَرْحِ مَرَاتِبُ اَسْوَؤُهَا الْوَصْفُ بِاَفْعَلَ كَاَكْذَبِ النَّاسِ ثُمَّ دَجَّالٌ اَوْ وَضَّاعٌ وَاَسْهَلُهَا لَيِّنٌ اَوْ سَيِّءُ الْحِفْظِ
اَوْ فِيْهِ اَدْنٰى مَقَالٍ یعنی برای جرح راوی مراتب ست بدترین آن وصف اوست باسم تفضیل مانند لفظ اکذب پستر
دجال یا وضاع و اسہل آن لفظ لین یا سی الحفظ یا فیہ ادنی مقال ست **و** وجیہ الدین در شرح الشرح گفت فَكُلُّ
مَنْ قِيْلَ فِيْهِ هٰذِهِ الْمَرَاتِبُ لَا يُحْتَجُّ بِهٖ وَلَا يُسْتَشْهَدُ بِهٖ وَلَا يُعْتَبَرُ بِهٖ وَلَا يُكْتَبُ بِحَدِيْثِهٖ اَصْلًا یعنی
ہر کہ در وی این مراتب چہارگانہ گفتہ شود پس حدیث وی قابل استدلال و استشہاد نیست و نہ لائق اعتبار و گاہی حدیث
او نوشتہ نگردد انتہی و تفصیل زیادہ ازین در بلاغ المبین ست **الحاصل** کہ از ماذکر معلوم گشت کہ حدیث ابوہلال قابل
اعتبار نیست و بالتخصیص در مقابلۂ قرآن شریف و احادیث صحیحہ **وجہ ثانی** اینکہ حدیث مذکور دخل او دیگر احادیث
کہ شامل بجہر تسمیہ باشند مخالف احادیث صحیحۂ قویہ و عمل جمہور صحابہ و خلفای اربعہ رضوان اللہ علیہم اجمعین اند قالت
عَائِشَةُ كَانَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صلعم يَفْتَتِحُ الصَّلٰوةَ بِالتَّكْبِيْرِ وَالْقِرَاءَةِ بِالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِيْنَ الحديث
رواه ابوداود و مسلم یعنی آنحضرت علیہ السلام نماز را بتکبیر تحریمہ شروع نمودی و قرارت را بالحمد للہ رب العالمین
وَقَالَ اَنَسٌ صَلَّيْتُ مَعَ رَسُوْلِ اللّٰهِ صلعم وَاَبِيْ بَكْرٍ وَعُمَرَ وَعُثْمَانَ فَلَمْ اَسْمَعْ اَحَدًا مِنْهُمْ يَقْرَأُ بِسْمِ اللّٰهِ
الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ **رواه** مسلم والنسائی والامام مالک والامام ابوحنیفۃ وَقَالَ اَنَسٌ كَانَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صلعم
وَاَبُوْ بَكْرٍ وَعُمَرُ وَعُثْمَانُ يَفْتَتِحُوْنَ الْقِرَاءَةَ بِالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِيْنَ **رواه** الترمذي والبخاري وابوداود
نَحْوَهٗ وَقَالَ التِّرْمِذِيُّ هٰذَا حَدِيْثٌ صَحِيْحٌ وَالْعَمَلُ عَلٰى هٰذَا عِنْدَ اَهْلِ الْعِلْمِ مِنْ اَصْحَابِ النَّبِيِّ صلعم وَالتَّابِعِيْنَ
وَمَنْ بَعْدَهُمْ كَانُوْا يَسْتَفْتِحُوْنَ الْقِرَاءَةَ بِالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِيْنَ یعنی این حدیث صحیح ست و بر این عمل اہل علم از صحابہ
و تابعین و آنانکہ بعد ایشان بودند افتتاح کردندی قرارت را بالحمد للہ رب العالمین وَقَالَ اَنَسٌ رض
صَلَّيْتُ خَلْفَ النَّبِيِّ صلی اللہ علیہ وسلم وَاَبِيْ بَكْرٍ وَعُمَرَ وَعُثْمَانَ فَكَانُوْا يَسْتَفْتِحُوْنَ بِالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِيْنَ

ف: جواب وجه اول در تضعیف ابوهلال

ف: جواب وجه دوم که مشتمل بر احادیث ترک جهر تسمیه در قرارت

ف: احادیث عدم جهر تسمیه در قرارت

لَا یَذْکُرُوْنَ بِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ فِیْ اَوَّلِ قِرَاءَۃٍ وَّلَا فِیْ اٰخِرِھَا رواہ مسلم **وقال** اَبُوْحَنِیْفَۃَ فِیْ مُسْنَدِہٖ عَنْ حَمَّادٍ عَنْ اِبْرَاھِیْمَ قَالَ قَالَ عَبْدُ اللّٰہِ بْنُ مَسْعُوْدٍ فِی الرَّجُلِ یَجْھَرُ بِبِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ اِنَّھَا اَعْرَابِیَّۃٌ وَکَانَ لَا یَجْھَرُ بِھَا وَلَا اَصْحَابُہٗ **وقال** اَبُوْحَنِیْفَۃَ عَنْ یَزِیْدَ بْنِ عَبْدِ اللّٰہِ بْنِ مُغَفَّلٍ عَنْ اَبِیْہِ اَنَّہٗ صَلّٰی خَلْفَ اِمَامٍ یَجْھَرُ بِبِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ فَلَمَّا انْصَرَفَ قَالَ یَا عَبْدَ اللّٰہِ اِنِّیْ صَلَّیْتُ خَلْفَ رَسُوْلِ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ وَاَبِیْ بَکْرٍ وَّعُمَرَ وَعُثْمٰنَ فَلَمْ اَسْمَعْھُمْ یَجْھَرُوْنَ بِبِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ یعنی یزید از پدر خود که عبد الله ست روایت میکند که نوبتی وی در پس امامیکه جهر به بسم الله میکرد نماز خواند پس وقتیکه از نماز فارغ گشت امام را گفت ای بندهٔ خدا هر آئینه من پس رسول علیه السلام و ابی بکر و عمر و عثمان رض نماز خوانده ام پس از هیچ یکی از ایشان نشنیدم که جهر به تسمیه میکردند انتهی و در ترمذی ست قَالَ ابْنُ عَبْدِ اللّٰہِ بْنِ مُغَفَّلٍ سَمِعَنِیْ اَبِیْ وَاَنَا فِی الصَّلٰوۃِ اَقُوْلُ بِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ فَقَالَ اَیْ بُنَیَّ ھٰذَا مُحْدَثٌ وَاِیَّاکَ وَالْحَدَثَ قَالَ وَقَدْ صَلَّیْتُ مَعَ النَّبِیِّ صلعم وَاَبِیْ بَکْرٍ وَّعُمَرَ وَمَعَ عُثْمٰنَ فَلَمْ اَسْمَعْ اَحَدًا مِّنْھُمْ یَقُوْلُھَا فَلَا تَقُلْھَا اِذَا اَنْتَ صَلَّیْتَ فَقُلِ الْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ و قَالَ التِّرْمِذِیُّ وَالْعَمَلُ عَلَیْہِ عِنْدَ اَکْثَرِ اَھْلِ الْعِلْمِ مِنْ اَصْحَابِ النَّبِیِّ صلعم مِنْھُمْ اَبُوْبَکْرٍ وَّعُمَرُ وَعُثْمٰنُ وَعَلِیٌّ وَغَیْرُھُمْ وَمَنْ بَعْدَھُمْ مِنَ التَّابِعِیْنَ وَبِہٖ یَقُوْلُ سُفْیٰنُ الثَّوْرِیُّ وَابْنُ الْمُبَارَکِ وَاَحْمَدُ وَاِسْحٰقُ لَا یَرَوْنَ اَنْ یَّجْھَرَ بِبِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ قَالُوْا وَیَقُوْلُھَا فِیْ نَفْسِہٖ انتهی یعنی شنید پدرم از من حالیکه من در نماز تسمیه میگفتم پس مرا گفت ای پسر من این بدعت ست و دور دار خود را از بدعت یعنی بدعت را از خود الی قوله فلا تقلها پس مگو تسمیه را یعنی بجهر و وقتیکه میگذاری نماز را پس بگو الحمد لله الی لا یرون یعنی و ایشان صواب نمیدانستند جهر تسمیه را و گفتند ایشان که بگوید تسمیه را بخفیه انتهی **و هر آئینه** فرمود علیه السلام فَاِنَّہٗ مَنْ یَّعِشْ مِنْکُمْ بَعْدِیْ فَسَیَرٰی اخْتِلَافًا کَثِیْرًا فَعَلَیْکُمْ بِسُنَّتِیْ وَسُنَّۃِ الْخُلَفَاءِ الرَّاشِدِیْنَ الْمَھْدِیِّیْنَ تَمَسَّکُوْا بِھَا وَعَضُّوْا عَلَیْھَا بِالنَّوَاجِذِ **رواہ** احمد و ابوداود و ابن ماجة والترمذی و قَالَ ھٰذَا حَدِیْثٌ حَسَنٌ صَحِیْحٌ یعنی هر آئینه هر که از شما بعد از من زنده ماند پس قریب ست که به بیند اختلاف بسیار پس بر خود لازم گیرید طریقهٔ مرا و طریقهٔ خلفای راشدین هدایت یافته را محکم و سخت گیرید آنرا بدندانهای پسین انتهی چونکه این را دانستی پس هر چه در جهر تسمیه گفته شد همانست جواب در جهر آمین **و بوجه سوم** اینکه در حدیث فقال الناس آمین حتی ان للمسجد للجة قول لازم نیست که بجهر باشد ممکن ست که ابو نعیم نزدیک حضرت ابی هریره در میان دیگر مقتدیان
(یعنی از گفتن لازم نیست که آن گفتن بجهر باشد ۱۲)
در پس وی ایستاده باشد و حروف بسم الله الرحمن الرحیم و فاتحه و آمین را از حضرت ابی هریره رض شنیده باشد و نیز آمین را از مقتدیان

جواب بوجه سوم

گرداگرد خود که نزدیکان بودند شنیده باشد و مثل آنحضرت علیه السلام حضرت ابی هریرهؓ نیز برای تعلیم و علم مقتدیان بعضی
کلمات و حروف را با ایشان شنوانیده باشد و لهذا گفته باشد و الذی نفسی بیده انی لاشبهکم بصلوٰة رسول اللہ صلعم
یعنی از شما کسی تعلیم مقتدیان نمیکند بخلاف من کما لا یخفی علی المنصف العادل. و آنچه بعضی از جهت تعصب در حدیث ابی هریرهؓ
قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰہِ صلعم اِذَا قَالَ الْاِمَامُ غَیْرِ الْمَغْضُوْبِ عَلَیْهِمْ وَلَا الضَّآلِّیْنَ فَقُوْلُوْا اٰمِیْنَ فَاِنَّهٗ مَنْ وَّافَقَ
الحدیث **رواه** البخاری و نحوه مسلم چنانچه گذشت منویسند که ترجمه اش اینکه فقولوا آمین پس بجهر آمین بگوید۔
مدفوع ست باینکه اگر از قولوا گفتن بجهر اراده کرده شود پس هر جا که از آنحضرت علیه السلام لفظ قولوا ارشاد گشته باشد
در آنمقامها بر ایشان لازم گردد که آنرا بجهر خوانند و رنه ترجیح بلا مرجح و تحکم لازم آید پس بعضی از آنمقامها ربنا لك الحمد
گفتن و ربنا اللهم ربنا بر ایشان بجهر لازم گردد عَنْ اَبِیْ هُرَیْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰہِ صلعم اِذَا قَالَ الْاِمَامُ سَمِعَ اللّٰہُ لِمَنْ
حَمِدَهٗ فَقُوْلُوْا رَبَّنَا وَلَكَ الْحَمْدُ فَاِنَّهٗ مَنْ وَّافَقَ قَوْلُهٗ قَوْلَ الْمَلٰٓئِكَةِ غُفِرَ لَهٗ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهٖ متفق علیه
ورواه الترمذی و قال هٰذَا حَدِیْثٌ حَسَنٌ صَحِیْحٌ و دیگر التحیات گفتن عَنْ عَبْدِ اللّٰہِ بْنِ مَسْعُوْدٍؓ
قَالَ قَالَ لَنَا رَسُوْلُ اللّٰہِ صلعم فَاِذَا جَلَسْتُمْ فَقُوْلُوْا فِیْ کُلِّ جَلْسَةٍ اَلتَّحِیَّاتُ لِلّٰہِ وَالصَّلَوٰتُ وَالطَّیِّبَاتُ
اَلسَّلَامُ عَلَیْكَ اَیُّهَا النَّبِیُّ وَرَحْمَةُ اللّٰہِ وَبَرَكَاتُهٗ اَلسَّلَامُ عَلَیْنَا وَعَلٰی عِبَادِ اللّٰہِ الصّٰلِحِیْنَ اَشْهَدُ
اَنْ لَّا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰہُ وَاَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهٗ وَرَسُوْلُهٗ **رواه** النسائی و ابن ماجة و البخاری فی
صحیحه فی اوائل الجزء الرابع فی باب ما یتخیر من الدعاء و نیز درود خواندن چنانچه از کعب بن عجرهؓ مروی ست
قَالَ قُلْنَا یَا رَسُوْلَ اللّٰہِ قَدْ عَلِمْنَا كَیْفَ نُسَلِّمُ عَلَیْكَ فَكَیْفَ نُصَلِّیْ عَلَیْكَ فَقَالَ قُوْلُوْا اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰی مُحَمَّدٍ وَّ
عَلٰی اٰلِ مُحَمَّدٍ كَمَا صَلَّیْتَ الحدیث **رواه** البخاری فی صحیحه فی کتاب الدعوات و النسائی و ابن ماجة و امثال آن
بسیار ست پس آنچه بیان ایشان ست در جواب همان جواب ما ست در بیان تعلیم البیان و علینا التبیان باید دانست که در باب
اخفای آمین دیگر احادیث صحیحه بسیار اند که مؤید مذهب ما ست و رای احادیث وائل بن حجرؓ که آن بالاستقلال خود دلائل قویه اخفا
آمین اند و آنچه احادیث جهر آمین نیز از وی مروی گشته اند همه ضعیف اند چنانچه بالتفصیل در رساله بلاغ المبین مندرج ست و بحکم
لَنْ یُّصْلِحَ الْعَطَّارُ مَا اَفْسَدَهُ الدَّهْرُ آنچه بعضی بیهوده دود چراغ خورده از تصحیح صحت آن نموده پیش و اقفان اصول
حدیث از صحت آن فضیحت وی ظاهر ست یاراست بیان همچو سحر باید بود یا معترف فتنه و شر باید بود
و بمقابله احادیث صحیحه ضعیفه را معمول بهای خود ساختن ازین فرقه بعید نیست چه

قبول ناقصان را شاهدی بی جوهری باید	که جز طفلان خریداری نه بینی تیغ چوبین را	و بعرض محال اگر

احادیث مرویه وائل بن حجر در باب جهر تامین صحیح و بری از ضعف وی تسلیم کرده شود پس میگوییم که این مرویات وی
متناقض و متعارض اند با آن دیگر مرویات وی که در اخفای تامین باسانید صحیحه از وی آمده و چون همه مرویات
وی درین باب باهم متعارض گشتند بعد از فرض مساوات در انها پس بقاعده اذا تعارضا تساقطا همه از پایه اعتبار
ساقط شدند درین صورت دیگر احادیث صحیحه مؤید اخفای تامین بسیار اند که از احادیث وائل بن حجر مستغنی اند بخلاف
ایشان مگر پیشتر از بیان احادیث جانبین و تعارض و تساقط آن حضرات مقلدین را دانستن چند کلمات ضروری لابدی
و آن اینکه چونکه قوم غیر مقلدین از ادله حنفیه در احادیث مضطر و مجبور محض مانند و هیچ راه مخلص در پیش ایشان متصور نه
پس بحکم الغریق یتشبث بکل حشیش مرد غریق چیست که نمیکند تا آنکه بخس و خاشاک نیز چنگل میزند ناچار گشته در ادله
حنفیه براه طعن و تشنیع میروند و میگویند که رواة احادیث ایشان چنان و چنین اند اگرچه آن راویان رئیس المحدثین باشند
و این ندانسته اند که سه گلیم بخت کسی را که بافتند سیاه * بآب کوثر و زمزم سفید نتوان کرد * پس بموجب
خصلت جبلی خویش درینجا نیز چون بمقابله احادیث اخفای تامین را ما سوا از طعنه چاره دیگر ندیدند ناچار زبان طعنه
را بناحق در حق شعبه رضی الله عنه که امام المحدثین است کشاده اند و همه اوصاف وی را که مثل آفتاب در نصف نهار مشهور اند
فراموش نموده بخواب خرگوش باز ان در شده اند اگر از چنین اماماِن علم حدیث در یک حدیث قصیر ته جا خطا بظهور آید
در احادیث دیگر بر اهل حدیث کسی را اعتمادی نماند چه حال کسیکه از بخاری و مسلم تا احمد مراحل برتر است چنین باشد دیگر انرا
چه اعتبار باوجودیکه مؤید روایت او از قرآن شریف و نیز از روایتهای مرفوع و موقوف موجود اند چنانچه گذشتند
و نیز می آید پس شمه از محامد شعبه راوی حدیث اخفای تامین اینکه ترمذی در کتاب العلل می آرد حدثنا ابوبکر
عَبْدُ الْقُدُّوْسِ بْنُ مُحَمَّدٍ حَدَّثَنِیْ اَبُوْ الْوَلِیْدِ قَالَ سَمِعْتُ حَمَّادَ بْنَ زَیْدٍ یَقُوْلُ مَا خَالَفَنِیْ شُعْبَةُ فِیْ شَیْءٍ
اِلَّا تَرَکْتُهٗ قَالَ قَالَ اَبُوْ الْوَلِیْدِ قَالَ قَالَ لِیْ حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ اِنْ اَرَدْتَ الْحَدِیْثَ فَعَلَیْكَ بِشُعْبَةَ انتهی
یعنی ابو الولید میگوید که شنیدم از حماد بن زید که میگفت مخالفت نکرد مرا شعبه در چیزی مگر اینکه آن چیز را من ترک کردم
و نیز ابوبکر میگوید که گفت ابو الولید که حماد بن سلمه مرا فرمود که اگر اراده حدیث میداری پس صحبت شعبه لازم گیر
انتهی و نیز در صحیح ترمذی است حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ اِسْمٰعِیْلَ نَا عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ اَبِی الْاَسْوَدِ نَا ابْنُ
مَهْدِیٍّ قَالَ سَمِعْتُ سُفْیَانَ یَقُوْلُ شُعْبَةُ اَمِیْرُ الْمُؤْمِنِیْنَ فِی الْحَدِیْثِ یعنی از روایت امام بخاری
بمن رسید که ابن مهدی میگفت که من از سفیان ثوری شنیدم که میگفت که در علم حدیث حضرت شعبه امیر المومنین است

و نیز در صحیح ترمذی است که ما را ابوبکر بیان نمود که ما را علی بن عبد الله فرمود که من از یحیی بن سعید دریافت

مجبوری غیر مقلدین

ذکر شعبه راوی حدیث اخفای تامین

حدیث کلان رازیاده یاد دارنده سفیان ثوری ست یا شعبه فرمود که شعبه زیاده قوی ست اندرین احادیث
کردم که احادیث کلان رازیاده یاد دارنده سفیان ثوری ست یا شعبه فرمود که شعبه زیاده قوی ست اندرین احادیث
وگفت یحیی که شعبه راعلم رجالِ فلان عن فلان زیاده بود وسفیان صاحب الابواب بود انتهی ازینجا صاف معلوم شد
که امام شعبه ازحضرت سفیان ثوری درعلم رجال زیاده بود ودراحادیث کلانتر نیز ازسفیان ثوری سبقت داشتی ونیز
معلوم گشت که حدیث سفیان ثوری که درجهرتامین ست منقطع ست نزدیک خصم قابلِ احتجاج نیست وکسانیکه حدیث
سفیان را ترجیح میدهند محض تعصب ست خاصهٔ ازفرقهٔ لامذہب **وامام نووی** در تهذیب الاسما نوشته اند که شعبه
ازبزرگان محدثین وکبارِ محققین اند ووی حسن بصری ومحمد بن سیرین را دیده است وازانس بن سیرین وعمرو بن دینار
وسبیعی وازخلائق بیشمار روایت کرده است وازوی اعمش وایوب سختیانی ومحمد بن اسحاق که تابعین اند روایت
کرده اند وسفیان ثوری وابن مهدی ووکیع وعبدالله بن مبارک ویحیی القطان وخلائق بیشمار ازکبار ائمه حدیث
ازوی روایت کرده اند وایشان همه اجماع کرده برامام بودن وی درعلم حدیث واحتیاط واتقان وجلالت قدر
وامام احمد میگوید که درزمانهٔ شعبه مثل وی درحدیث وعلم ازوی کسی نبود وامام شافعی میگوید که اگر شعبه نبودی حدیث
درملک عراق شناخته نگشتی وامام احمد میگوید که شعبه امت واحده هستند درعلم حدیث ودراحوال رواة انتهی مختصراً
پس جای تعجب ست که شعبه درحدیثِ اخفای تامین باد [illegible] صاف مخالف گردد حالانکه خطای وی چیزی نیست
مگر چونکه برحدیثِ وی عملِ حنفیه جاری ست فرقهٔ محدثه ازجهت تعصب رحمن [illegible] وی منسوب
نمایند هرچند که نسبت خطا درینمقام بسوی وی باوجود کمالِ علم وجودتِ حافظه ومسلَّم بودن وی امام المحدثین درمیان
ائمه کبار محققین سراسر اعتساف ومن کل الوجوه خلاف انصاف ست فاما نزدیک این قوم بعینه کارِ ثواب ست ؎
بگذر ازظنِ خطای بدگمان ✣ اِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ اِثْمٌ رابخوان ✣ اَللّٰهُمَّ احْفَظْنَا مِنْ هٰذَا الْاِعْتِسَافِ
الْمُبِیْنِ ✣ وَسُوْءِ الظَّنِّ عَلَی الْمُؤْمِنِیْنَ الصَّالِحِیْنَ ✣ وَاَلْحِقْنَا بِهِمْ یَارَبَّ الْعَالَمِیْنَ اٰمِیْن ثم اٰمِین ✣
وچونکه ایشان را ازجهتِ تعصب وجهل تحقیق سروکاری نیست بلکه محض تقلید کسان باوجود انکار ازان
برائمه دین طعنه زن میگردند وازقول ؎ دلا تا بزرگی نیاری بدست ✣ بجای بزرگان نباید نشست ✣
روگردان پس ازکوری بی بصران چه باک ازانچه ضرر ونقصان ؎ گر نه بیند بروز شپره چشم ✣ چشمهٔ آفتاب
راچه گناه ✣ راست خواهی هزار چشم چنان ✣ کور بهتر که آفتاب سیاه **وانچه** ترمذی درسنن خود گفته قَالَ
اَبُوْ عِیْسٰی سَمِعْتُ مُحَمَّدًا یَقُوْلُ حَدِیْثُ سُفْیَانَ اَصَحُّ مِنْ حَدِیْثِ شُعْبَةَ فِیْ هٰذَا وَاَخْطَأَ
شُعْبَةُ فِیْ مَوَاضِعَ مِنْ هٰذَا الْحَدِیْثِ (که آن حدیث اخفای تامین ست) فَقَالَ عَنْ حُجْرٍ اَبِی الْعَنْبَسِ

وَاِنَّمَا هُوَ حُجْرُ بْنُ الْعَنْبَسِ وَيُكْنٰى اَبَا السَّكَنِ وَزَادَ فِيْهِ عَنْ عَلْقَمَةَ بْنِ وَائِلٍ وَلَيْسَ فِيْهِ عَنْ عَلْقَمَةَ وَاِنَّمَا هُوَ حُجْرُ بْنُ عَنْبَسٍ عَنْ وَائِلِ بْنِ حُجْرٍ وَقَالَ وَخَفَضَ بِهَا صَوْتَهٗ وَاِنَّمَا هُوَ مَدَّ بِهَا صَوْتَهٗ انتهى یعنی بخاری گفت که شعبه درین حدیث بر سه مقام خطا خورده یکی آنکه بجای حُجْرُ بْنُ الْعَنْبَسِ که کنیت وی ابو السکن ست حجر ابی العنبس گفته دوم در اسناد آن عن علقمة بن وائل عن ابیه زائد کرد و سوم بجای مدّ بها صوته خفض بها صوته گفت انتهى پس باید دانست که در هر سه مقام کلام بخاری خلاف حق و مخالف صواب **اما اول** یعنی انکار امام بخاری از ابی العنبس بودن حجر بن العنبس ابی السکن اینکه ثبوت کنیت ابی العنبس مر حجر بن العنبس را باتفاق شعبه و سفیان و ابو داود و ابن حبان و دارقطنی ست **اما** اتفاق شعبه پس ظاهر ست **و اما** اتفاق سفیان و ابو داود اینکه ابو داود در سنن خود فی باب التامین می آرد حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ كَثِيْرٍ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ سَلَمَةَ عَنْ حُجْرٍ اَبِي الْعَنْبَسِ الْحَضْرَمِيِّ عن وائل بن حجر الحدیث **و اما** اتفاق ابن حبان اینکه وی در کتاب الثقات خود در تحقیق حجر ابی العنبس مینویسد حُجْرُ بْنُ عَنْبَسٍ اَبُو السَّكَنِ الْكُوْفِيُّ وَهُوَ الَّذِيْ يُقَالُ لَهٗ حُجْرٌ اَبُو الْعَنْبَسِ يَرْوِيْ عَنْ عَلِيٍّ وَوَائِلِ بْنِ حُجْرٍ وَرَوٰى عَنْهُ سَلَمَةُ بْنُ كُهَيْلٍ یعنی حجر بن عنبس ابو السکن کوفی و او آن کسی ست که او را حجر ابو العنبس گفته میشود روایت میکند از حضرت علی و وائل بن حجر و ازوی سلمه بن کهیل روایت میکند **و اما** اتفاق دارقطنی اینکه در باب تامین در سنن خود می آرد عَنْ سَلَمَةَ بْنِ كُهَيْلٍ عَنْ حُجْرٍ اَبِي الْعَنْبَسِ وَهُوَ ابْنُ عَنْبَسٍ عَنْ وَائِلٍ الخ و علامه عینی در بنایه شرح هدایه در جوابش در تامین مینویسد که حاصلش این ست که کنیت حجر مثل نام پدرست و انچه مشهورست که کنیت وی ابو السکن ست منافی کنیت وی بابی العنبس نیست چه جائز ست که شخصی را دو کنیت باشد چنانچه در اصول حدیث ست فکان تخطیة البخاری خطأ **و اما دوم** یعنی انکار بخاری از زیادت عن علقمة بن وائل اینکه این انکار بخاری از قاعدهٔ مقررهٔ علم اصول حدیث مخالف ست و آن اینکه زیادت راوی در موضع معنعن مقبول ست خاصة زیادت شخصیکه اتقن باشد کما صرح به العسقلانی حَيْثُ قَالَ فِيْ شَرْحِ نُخْبَةِ الْفِكَرِ فِيْ مُصْطَلَحِ اَهْلِ الْاَثَرِ وَاِنْ كَانَتِ الْمُخَالَفَةُ بِزِيَادَةِ رَاوٍ فِيْ اَثْنَاءِ الْاِسْنَادِ وَمَنْ لَمْ يَزِدْهَا اَتْقَنُ مِمَّنْ زَادَهَا فَهٰذَا هُوَ الْمَزِيْدُ فِيْ مُتَّصِلِ الْاَسَانِيْدِ وَشَرْطُهٗ اَنْ يَقَعَ التَّصْرِيْحُ بِالسَّمَاعِ فِيْ مَوْضِعِ الزِّيَادَةِ وَاِلَّا فَمَتٰى كَانَ مُعَنْعَنًا مَثَلًا تَرَجَّحَتِ الزِّيَادَةُ انتهى پس بنا برین قاعدهٔ مسلمه که ترجیح بزیادت ست معامله برعکس ست که حدیث سفیان ثوری منقطع گشت پس عند الخصم قابل احتجاج نماند فافهم ولا تضعف و نیز امام نووی در فصول شرح مسلم می نویسد

جواب منع اول

جواب منع دوم

زِيَادَةُ الثِّقَةِ مَقْبُولَةٌ مُطْلَقًا عِنْدَ الْجَمَاهِيرِ مِنْ اَهْلِ الْحَدِيثِ وَالْفِقْهِ وَالْاُصُولِ انتهى و نیز
بودن شعبه مسلّم کل ست فلذا قَالَ الْعَلَّامَةُ الْعَيْنِيُّ قَوْلُهُ وَزَادَ فِيهِ عَنْ عَلْقَمَةَ لَا يَضُرُّ لِاَنَّ الزِّيَادَةَ مِنَ
الثِّقَةِ مَقْبُولَةٌ وَلَا سِيَّمَا مِنْ مِثْلِ شُعْبَةَ یعنی این قول بخاری که شعبه لفظ عن علقمه را زیاده کرده چیزی مضر
نیست زیراکه زیادت ثقه مقبول ست و بالتخصیص از مثل شعبه که آن بطریق اولی مقبول ست وَلِاَنَّ شُعْبَةَ
مُثْبِتٌ وَالْمُثْبِتُ مُقَدَّمٌ عَلَى النَّافِي عِنْدَ جَمِيعِ اَهْلِ الْحَدِيثِ كَمَا فِي النَّوَوِيِّ شَرْحِ مُسْلِمٍ فَكَانَ
تَخْطِئَةُ الْبُخَارِيِّ خِلَافَ الصَّوَابِ **واما سوم** یعنی در خفض بها صوته نسبت خطا بطرف شعبه
نمودن اینکه از تحقیق ماسبق معلوم گشت که قول مَدَّ بِهَا صَوْتَهُ محفوظ نیست لهذا علامهٔ عینی گفته قُلْتُ تَخْطِئَتُهُ
مِثْلَ شُعْبَةَ خَطَأٌ كَيْفَ وَهُوَ اَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ فِي الْحَدِيثِ یعنی میگوییم که تخطئه او مانند شعبه را
خطا است و چگونه خطا باشد و حال آنکه وی در علم حدیث امیر المومنین ست انتهی فقیر کاتب الحروف درینمقام
میگوید که بفرض محال حدیث اخفای تامین اگر از جهت شعبه نزد بخاری صحیح نباشد در حق امام اعظم چه نقصان
که وی رحمه الله خود در زمانهٔ شعبه موجود بود ممکن ست از طریقیکه این حدیث شعبه را رسیده باشد از همان طریق
ویا از طرق دیگر امام را نیز رسیده باشد که از ان طرق امام بخاری رحمه الله را شاید در خواب نیز میسر نگشته باشد
وی رحمه الله در زمانهٔ تابعین بود بخلاف امام بخاری **سوال** اگر گفته شود که در حدیث ترمذی در
خفای تامین علقمه بن وائل ست حَيْثُ قَالَ عَنْ سَلَمَةَ بْنِ كُهَيْلٍ عَنْ حُجْرٍ اَبِي الْعَنْبَسِ عَنْ
عَلْقَمَةَ بْنِ وَائِلٍ عَنْ اَبِيهِ اَنَّ النَّبِيَّ صلعم قَرَأَ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ فَقَالَ
آمِينَ وَخَفَضَ بِهَا صَوْتَهُ انتهی واو را از پدر خود که وائل بن حجر ست سماعت نیست چنانچه در تقریب ست
عَلْقَمَةُ بْنُ وَائِلِ بْنِ حُجْرٍ بِفَتْحِ الْمُهْمَلَةِ وَسُكُونِ الْجِيمِ الْحَضْرَمِيُّ الْكُوفِيُّ صَدُوقٌ اِلَّا اَنَّهُ لَمْ يَسْمَعْ
مِنْ اَبِيهِ پس سند مذکور مجروح گشت وبسبب انقطاع این حدیث قابل احتجاج نیست جوابش بدو وجه
است **اول** اینکه حدیث منقطع نزدیک ما مثل مرسل حجت ست بشرطیکه راوی آن ثقه و عادل باشد
چنانکه علامهٔ ابن الهمام در فتح القدیر در کتاب الحدود در فصل کیفیت حد مینویسد اِنَّ الْاِنْقِطَاعَ عِنْدَنَا
دَاخِلٌ فِي الْاِرْسَالِ بَعْدَ عَدَالَةِ الرُّوَاةِ وظاهر ست که راوی این حدیث همه ثقه و عادل اند **دوم** اینکه
اگرچه حافظ ابن حجر در تقریب عدم سماع علقمه نوشته است مگر این قول وی از جمهور علما بر خلاف ست بلکه
خود از کلام حافظ ابن حجر در مقامات دیگر سماع علقمه از پدر خود ثابت میشود پس نفی سماع علقمه در تقریب

جواب تخطئهٔ سوم

سوال

جواب اول

محمول ست بر عدم اطلاع وی یا بر نقل وی کلام غیر را زیرا کہ اثبات مقدم ست بر نفی چنانچہ خود حافظ ابن
حجر در کتاب تہذیب التہذیب در ترجمہ علقمہ مینویسد حکی العسکری عن ابن معین انہ قال علقمۃ
ابن وائل عن ابیہ یعنی حکایت کرد عسکری از ابن معین این امر را کہ گفت علقمہ بن وائل از پدر خود و نیز
در کتاب بلوغ المرام در باب صفۃ الصلوۃ در حدیث ابی داود کہ بسند عن علقمۃ بن وائل عن ابیہ قال صلیت
مع النبی صلعم فکان یسلم عن یمینہ الخ مروی ست مینویسد رواہ ابو داود باسناد صحیح پس
حکم کردن حافظ ابن حجر بصحت اسناد این حدیث مستلزم اینست کہ این حدیث نزدیک وی متصل ست مرسل
و منقطع نیست ازینجا معلوم شد کہ مختار حافظ سماعت علقمہ است ورنہ بموجب تحریر تقریب درینجا نیز حکم انقطاع
کردی و بصحت حدیث علقمہ بن وائل قائل نگشتی وانچہ بعضی نسبت خطا بطرف عبارت تہذیب میکنند جوابش
در کتاب القول الجازم فی سقوط الحد بنکاح المحارم مصنفہ فاضل لمعی جناب مولوی ابو الحسنات محمد عبد الحی
بخوبی مندرج است کہ کتاب مذکور را برای دفع شکوک و اوہام فاسدہ فرقہ نجدیہ وہابیہ تصنیف فرمودہ اند اما
برادر خورد علقمہ عبد الجبار بن وائل را البتہ سماع از پدر خود نیست مگر عبد الجبار راوی احادیث جہریہ است نہ اخفائیہ
پس قول او درین باب ہیچ اعتباری نیست کہ حدیث او از پدر منقطع است و منقطع نزدیک محققین
از پایہ اعتبار ساقط و اما سماع علقمہ از پدر خود باجماع محدثین ثابت ست چنانچہ ترمذی در جامع خود
در کتاب الحدود در باب ما جاء فی المرأۃ بعد از ذکر حدیث علقمہ بن وائل مینویسد علقمۃ بن وائل بن حجر
سمع من ابیہ وھو اکبر من عبد الجبار بن وائل وعبد الجبار بن وائل لم یسمع من ابیہ
یعنی علقمہ بن وائل بن حجر از پدر خود شنیدہ است و وی بزرگ ست از برادر خود عبد الجبار بن وائل و عبد الجبار
بن وائل از پدر خود نشنیدہ و برین بنا در صحیح مسلم در باب وجوب ملازمت جماعۃ المسلمین عند ظہور الفتن
در حدیث اول می آرد عن علقمۃ بن وائل الحضرمی عن ابیہ الحدیث و ظاہر ست کہ امام مسلم در اصول
ہیچ حدیثی منقطع نمی آرد پس نزدیک وی نیز سماع علقمہ ثابت ست و این حدیث متصل السند ست و در و
لفظ حدثنا کہ از الفاظ سماع ست وارد است و نیز مختار اکابر محدثین مثل امام بخاری و سمعانی و ابن عبد السلام
و جزری و ابو المحاسن شارح ترمذی و قاسم بن قطلوبغا و ملا علی القاری و شیخ الدہلوی سماع علقمہ است از
پدر خود پس انچہ از ترمذی در علل الکبیر مروی است کہ سألت محمد بن اسمٰعیل یعنی البخاری
ھل سمع علقمۃ من ابیہ فقال انہ ولد بعد موت ابیہ بستۃ اشھر انتہی گویم بعد از تسلیم

آن از تحریف ناسخان ست کہ بجای عبد الجبار نام علقمہ درج کردہ اند بدو وجہ **اول** اینکہ ترمذی در
جامع خود می نویسد سَمِعْتُ مُحَمَّدَ ابْنَ اِسْمٰعِیْلَ الْبُخَارِیَّ یَقُوْلُ عَبْدُ الْجَبَّارِ بْنُ وَائِلِ بْنِ حُجْرٍ لَمْ یَسْمَعْ مِنْ اَبِیْهِ
وَلَا اَدْرَکَهٗ یُقَالُ اِنَّهٗ وُلِدَ بَعْدَ مَوْتِ اَبِیْهِ بِاَشْهُرٍ انتہی **و دیگر** بوجہ سابق کہ اکنون از ترمذی گذشت
کہ علقمہ از عبد الجبار کلان ست و وی را از پدر خود سماعت ست پس تولد او بعد از مرگ پدر بشش ماہ چگونہ متصور
گردد **و بالفرض** اگر تولد وی بعد از مرگ پدر بشش ماہ مفروض بفرض المحال داشتہ آید درینصورت
تولد عبد الجبار بن وائل کہ از علقمہ خرد ست از پدر خود ممکن نیست و اگر این را ہم تسلیم نمائیم پس این روایت
است از بخاری و مختار بخاری آنست کہ گذشت **چونکہ** این امور مذکورہ ضرور یہ دانستی پس احادیث
اخفای تامین را کہ از وائل بن حجر مروی است باید شنید ابو بکر بن ابی شیبہ شیخ بخاری و مسلم در مصنف خود
می آرد حَدَّثَنَا وَکِیْعٌ قَالَ حَدَّثَنَا سُفْیَانُ عَنْ سَلَمَةَ بْنِ کُهَیْلٍ عَنْ حُجْرِ بْنِ عَنْبَسٍ عَنْ وَائِلِ بْنِ
حُجْرٍ قَالَ سَمِعْتُ رَسُوْلَ اللّٰهِ صلعم اِذَا قَرَأَ وَلَا الضَّآلِّیْنَ فَقَالَ اٰمِیْنَ خَفَضَ بِهَا صَوْتَهٗ و این
حدیث صحیح ست بر شرط شیخین یعنی حدیث بیان کرد با ما وکیع گفت کہ حدیث بیان کرد ما را سفیان از
سلمہ بن کہیل و او از حجر بن عنبس و او از وائل بن حجر کہ گفت او شنیدم از رسول اللہ صلعم وقتیکہ خواند
ولا الضالین پس فرمود آمین پست کرد بآن آواز خود را انتہی **و از** لفظ سَمِعْتُ جہر لازم نیست چنانچہ
بعضی بگمان فاسد بردہ بجہت خَفَضَ بِهَا صَوْتَهٗ و بارہا کسیکہ نزدیک امام میباشد بتصریح بعضی کلمات
از امام خود می شنود **حدیث دوم** اینکہ در مسانید امام احمد و ابو داود طیالسی و مسند ابو یعلی و ترمذی
و تہذیب الآثار و دارقطنی و معجم طبرانی و محلی شرح موطا و مستدرک حاکم باسانید صحیحہ موجود ست عَنْ
وَائِلِ بْنِ حُجْرٍ اَنَّهٗ صَلّٰی مَعَ النَّبِیِّ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ فَلَمَّا بَلَغَ غَیْرِ الْمَغْضُوْبِ عَلَیْهِمْ وَلَا الضَّآلِّیْنَ
قَالَ اٰمِیْنَ وَاَخْفٰی بِهَا صَوْتَهٗ انتہی یعنی ہر آئینہ وائل بن حجر نماز خواند با نبی علیہ السلام پس وقتیکہ آنحضرت
علیہ السلام بہ ولا الضالین رسید فرمود آمین باواز آہستہ انتہی علامہ عینی در شرح بخاری و ابن الہمام
در فتح القدیر مینویسد کہ اینحدیث صحیح ست بر شرط شیخین **حدیث سوم** اینکہ در ترمذی مروی ست
و نیز روایت کردہ او را امام احمد بن حنبل و ابو داود طیالسی و ابو یعلی در مسانید و طبرانی در معجم خود و دارقطنی
در سنن خود و حاکم در مستدرک از وی شُعْبَةُ عَنْ سَلَمَةَ بْنِ کُهَیْلٍ عَنْ حُجْرٍ اَبِی الْعَنْبَسِ عَنْ عَلْقَمَةَ
بْنِ وَائِلٍ عَنْ اَبِیْهِ اَنَّ النَّبِیَّ صلعم قَرَأَ غَیْرِ الْمَغْضُوْبِ عَلَیْهِمْ وَلَا الضَّآلِّیْنَ فَقَالَ اٰمِیْنَ وَاَخْفٰی بِهَا

صَوْتَہٗ یعنی تحقیق آنحضرت علیہ السلام خواند ولا الضالین پس فرمود آمین وپست نمود بآن آواز خود را
وگفت حاکم در کتاب القراءۃ وَخَفَضَ بِہَا صَوْتَہٗ وَقَالَ صَحِیْحُ الْاِسْنَادِ وَلَمْ یُخَرِّجَاہُ یعنی حاکم گفت
سندش صحیح ست وبخاری ومسلم در کتاب خود نیاورده حدیث چهارم اینکه علامہ ابو المحاسن شارح
ترمذی در کتاب فوز الکرام مینویسد عَنْ شُعْبَۃَ عَنْ سَلَمَۃَ بْنِ کُہَیْلٍ عَنْ عَلْقَمَۃَ عَنْ وَائِلِ بْنِ حُجْرٍ
قَالَ صَلَّیْتُ خَلْفَ رَسُوْلِ اللّٰہِ صلعم فَلَمَّا قَالَ وَلَا الضَّآلِّیْنَ قَالَ اٰمِیْنَ وَخَفَضَ بِہَا صَوْتَہٗ وروایت
کرده است این را ترمذی وابو داود ودار قطنی وابن حبان از طریق ثوری وذکر نمود این را ابو یعلی در مسند خود
وطبرانی در معجم خود وحاکم در مستدرک خود وامام احمد در مسند خود وانچه در بعضی روایات بجای خَفَضَ بِہَا
صَوْتَہٗ مَدَّ بِہَا صَوْتَہٗ واقع ست معنی آن محدثین مینویسند اَطَالَ بِہَا صَوْتَہٗ یعنی همزه آمین بکشش
ومد خواند وبعض محدثین از مد مد عارضی که مقابل حذف ست میگیرند نه آن مد که مقابل خفض ست بهر حال ازین
معنی ثبت جهر نیست ورنه امام بخاری باوجود علم وی اینحدیث را نگذاشتی وبالضرور در صحیح خود این را درج نمودی
وبا حادیثیکه بمفید مطلبش نیستند تعرض نکردی ویا بسبب وجود علت قادحه دیگر این را گذاشت وانچه در بعضی
روایات رَفَعَ بِہَا صَوْتَہٗ وارد ست آنرا نیز برین قیاس باید نمود ویا اینکه این روایت بالمعنی است که بعضی
از راویان معنی مَدَّ بِہَا صَوْتَہٗ بیان می کنند حال آنکه معنی این مد اطالت ست یا بمعنی مد عارضی تا که از حکم کتاب الله
وسنت رسول الله وآثار صحابه مخالف نگردد وبالفرض اگر بمعنی رَفَعَ باشد مطلبش اینکه چندان بلند فرمود که در
صف اول مردمانیکه نزدیک بودند آنرا شنیدند چنانچه در ابو داود ست حَتّٰی یَسْمَعَ مَنْ یَّلِیْہِ مِنَ الصَّفِّ
الْاَوَّلِ واین امر منافی اخفا نیست چه بسا اوقات در نماز سری مقتدیان نزدیک از امام خود قرات
می شنوند وشاید که تعلیمًا وقتًا فوقتًا باشد چونکه روایات اخفای تامین مرویه وائل بن حجر را شنیدی پس
روایات دیگر که از وائل بن حجر مروی است ومخالفین در باب جهر تامین بدان استدلال میگیرند باید شنید
وآن روایات هر چندیکه در کتب حدیث مذکور اند مگر یکی از انها از ضعف خالی نیست چنانچه وجوه ضعف
آن در رساله مولانا که بلاغ المبین فی اخفاء التامین ست بالتفصیل مسطور اند هر که میخواهد ازان کتاب ببیند
در ترمذی است حَدَّثَنَا بُنْدَارٌ نَا یَحْیَی بْنُ سَعِیْدٍ وَعَبْدُ الرَّحْمٰنِ بْنُ مَہْدِیٍّ قَالَا نَا سُفْیَانُ
عَنْ سَلَمَۃَ بْنِ کُہَیْلٍ عَنْ حُجْرِ بْنِ عَنْبَسٍ عَنْ وَائِلِ بْنِ حُجْرٍ سَمِعْتُ النَّبِیَّ صلعم قَرَأَ غَیْرِ الْمَغْضُوْبِ
عَلَیْہِمْ وَلَا الضَّآلِّیْنَ وَقَالَ اٰمِیْنَ وَمَدَّ بِہَا صَوْتَہٗ وَقَالَ حَدِیْثُ وَائِلِ بْنِ حُجْرٍ حَسَنٌ ودر ابو داود

است بسند سابق عَنْ وَائِلِ بْنِ حُجْرٍ قَالَ كَانَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صلعم اِذَا قَرَأَ غَيْرِ الْمَغْضُوْبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّيْنَ قَالَ اٰمِيْنَ وَرَفَعَ بِهَا صَوْتَهٗ ونیز در ابوداود است عَنْ وَائِلِ بْنِ حُجْرٍ اَنَّهٗ صَلّٰى خَلْفَ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَجَهَرَ بِاٰمِيْنَ و در نسائی است عَنْ عَبْدِ الْجَبَّارِ بْنِ وَائِلٍ عَنْ اَبِيْهِ قَالَ صَلَّيْتُ خَلْفَ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَلَمَّا قَرَأَ غَيْرِ الْمَغْضُوْبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّيْنَ قَالَ اٰمِيْنَ فَسَمِعْتُهٗ و در ابن ماجه نیز از عبد الجبار و وی از پدر خود می آرد قَالَ صَلَّيْتُ مَعَ النَّبِيِّ صلى الله عليه وسلم فَلَمَّا قَالَ وَلَا الضَّالِّيْنَ قَالَ اٰمِيْنَ فَسَمِعْنَاهَا مِنْهُ و در دارقطنی در حدیث مَدَّ بِهَا صَوْتَهٗ واقع ست و همچنین ست دیگر بعضی روایات باید دانست که برای تساقطِ دلائلِ جانبین در علمِ اصول شروط است بعضی ازان اینکه ترجیح یکی را ازانها بر دیگری نباشد و نیز توافق درانها ممکن نباشد و در قوت و ضعف نیز یکسان باشند بعد ازان قاعدهٔ اِذَا تَعَارَضَا تَسَاقَطَا بدانها متوجه می شود و در ینجا هر سه مفقود ست که جزوِ اعلای آنها موافقت و مخالفت با کلام ربانی موجود ست و لیکن ما بطور تنزل میگوئیم که بسبب اِذَا تَعَارَضَا تَسَاقَطَا احادیث مرویهٔ وائل بن حجر از جانبین ساقط گردانیدیم پس نزدیکِ ایشان دلیلی دیگر بر جهر تامین نیست و دلائل اخفای تامین نزدیک ما از احادیث صحیحه مرویهٔ شیخین وغیره و آثار صحابه ما ورای دلیل قرآنی چنانکه گذشت دیگر بسیار اند قدری ازان نیز باید شنید

بیانِ احادیث و آثار مؤید اخفای تامین

در ابن ماجه از عائشه صدیقه رضی الله تعالی عنها از طریق حماد بن سلمه و او از سهیل بن صالح و او از پدر خود صالح و او از عائشه رض و او از انحضرت علیه السلام می آرد قَالَ مَا حَسَدَتْكُمُ الْيَهُوْدُ عَلٰى شَيْءٍ مَا حَسَدَتْكُمْ عَلَى السَّلَامِ وَالتَّامِيْنِ یعنی آنحضرت علیه السلام فرمود که حسد یهود با شما در هیچ چیز آنقدر نیست که در سلام و آمین گفتن با شما حسد می کنند و نیز در ابن ماجه از ابن عباس رض از طریق طلحه بن عمرو و وی از عطا و وی از ابن عباس رض می آرد قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صلى الله عليه وسلم مَا حَسَدَتْكُمُ الْيَهُوْدُ عَلٰى شَيْءٍ مَا حَسَدَتْكُمْ عَلٰى اٰمِيْنَ فَاَكْثِرُوْا مِنْ اٰمِيْنَ یعنی پس بسیار کنید آمین گفتن را وجه دلالتِ این هر دو حدیث بر اخفای تامین اینکه از تفسیر کبیر وغیره در ما سبق گذشت دعا بودن آمین و اصل در هر دعا اخفا بودن و جهر آن موجب عتاب بحکم اِنَّهٗ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِيْنَ و مضاعف بودنِ ثوابِ دعای خفیه تا هفتاد بار از دعای علانیه و نیز مامون و مصون بودن

دعای مخفیه از شائبهٔ ریا و سمعه بخلافِ دعای جهری و چونکه منظور آنحضرت علیه السلام زیاده سوختن یهود ست در آتش حسد بسبب فرمایش فاکثروا من الامین پس آن در خفیه گفتن آمین زائدتر حاصل ست چه ثواب ذکر اخفا بر ملانیه بموجب احادیث صحیحه بهفتاد مرتبه زائد ست پس از فرمایش آنحضرت علیه السلام فاکثروا من الامین صاف ظاهر گشت که در اخفای تامین کوشید تا که ثواب شما زیاده تر شود و موجب هلاکت یهود از جهتِ آتش حسدِ حسود اگر گفته شود که یهود را از کثرتِ آمین گفتنِ ایشان در خفیه چه اطلاعی شده باشد تا کثرت تامینِ صحابهؓ موجب زیادتِ حسرتِ یهود گردد گوییم منافقان که اکثر از یهود بودند در آن زمان بکثرت بودند و بطور حیلهٔ محض برای اذیتِ آنحضرت علیه السلام و صحابهؓ بظاهر اسلام آورده و یا از جهت خوف چنانچه از کلام هدایت نظام مالک العلام صاف ظاهر ست و یکی از نفاقِ منافقان ساختن مسجد ضرار بود لهذا یهود از اکثر بلکه همه نصایح آنسرور علیه الصلوة والسلام واقف می گشتند بلکه خود یهود و کفار در مجلس وعظ آنحضرت علیه السلام حاضر گشتندی چنانچه از شان نزول آیت وجود حائل وغیره صاف ظاهر ست وَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ جَعَلْنَا بَيْنَكَ وَبَيْنَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ حِجَابًا مَسْتُورًا یعنی وقت قرآن خواندنِ تو در میان تو و ایشان پردهٔ پوشیده می نهیم و معلوم ست که برای حسدِ حاسدان جهر محسود لازم نیست بلکه علم بر وجود محسود بحاسد از کافیست چنانچه رازداری و سرگوشی سلاطین با بعضی خواص موجب حسد حاسدان میگردد اگرچه آن سرگوشی سلاطین بالفرض برای نفع این حاسدان و ضرر آن بعضی خواص باشد و چنانچه گویند که درود خواندن و یا تشهد خواندنِ تو در نماز موجب حسرت فلان ست و یا قراءت تو در نمازِ نفل موجب حسدِ فلان ست و حالِ این همه امور ظاهر ست و از اظهار سلام و افشای آن جهر آمین لازم نیست کما توهم البعض چه در حدیث بیان واقعه است نه بیان مشابهت من کل الوجوه و رنه نماز و غیر نماز را نیز درین صورت ملحوظ باید داشت و عجب تر ست از کسانیکه از قیاس مجتهدین تا بغایتی منکر اند که میگویند اَوَّلُ مَنْ قَاسَ اِبْلِیْسُ و خود هم حُبُّکَ الشَّیْءَ یُعْمِی وَیُصِمُّ برای اثبات مقتضای خود درین دو حدیث قیاس ناقص خود را چنان مداخلت داده که از قیاس ابلیس هم راه سبقت برده و از نصوص قرآنی مخالف گشته جهر آمین را ازین استبطامی نمایند و میگویند که از حدیث ظاهر میشود که صحابهؓ در جهر تامین تا حدی مبالغه میکردند که آواز آمین ایشان تا مکانهای

یهود میرسیدند و آن تامین موجب حسد یهود گشتی برای این چنین عاملان با لحدیث یکدو نقل یاد م آید که در کتاب منجی المومنین آورده که عالمی در مسجد قریه برای نماز خواندن رفت چه می بیند که در پیش هر یک نمازخوان کاردی در زمین قائم و یک یک موشک با آن بسته موجود ست که موشان فریاد میکنند و خلل در نماز ازان پیدا میگردد پرسید که این چه حرکت بیجاست همه ها جواب دادند که چگونه مسلمانی حکم رسول الله صلعم را حرکت بیجا قرار میدهی بیچاره از شنیدن آن در ورطهٔ حیرت سرنگون گشته پرسید که در کدام کتب فقه این نوشته بفرمائید ایشان همه از جهالت پر بودند و از فقه بدعقیده گفتند که ما فقه را نمیدانیم که چیست مگر در حدیث همین مضمون آمده فرمود که شما عجب بیدین اید که فقه را خلاف حدیث میدانید با وجودیکه حضرت بخاری نخبه خلاصهٔ حدیث میفرماید و شما از امام بخاری نیز منشید ستی میگیرید غیر آن حدیث را بیان فرمائید که کدام حدیث گفتند که در حدیث آمده عَلَيْكُمْ بِالسَّكِينَةِ وَالْوَقَارِ یعنی بطرف نماز که میروید لازم کنید بر خود اطمینان و وقار را یعنی هیبت زده و دویده بطرف نماز مروید پس آن خران بی تمیز و سگان بی دُم آنرا در معنی عَلَيْكُمْ بِالسَّكِيْنِ وَالْفَارِ آوردند آن عالم گفت برین فهم و علم منکر فقه گشته عامل با لحدیث گشته اید و نیز شخصی سگ پرست بچهٔ سگ در پیش خود میداشته نماز میخواندی و گفتی که در بخاری (یعنی بخاری) آمده لا صلوة إِلَّا بِحُضُوْرِ الْكَلْبِ

بیت زنجم اگر عالمی پر خرست + مگر زان کسی کادمی بیکر ست +

ای صاحبان متعصبین و ای ذریات نجدیان مضلین بر جانهای خود قدری رحم فرمائید و چندان مبالغه در جهر گفتن آمین ننمائید و فرسنگ در کشش مدهای آمین منمائید که موجب نقض وضوی شما و باعث اشتباه قرارت امام جامع مسجد دهلی گردد که در مضامین هر دو حدیث لَغَتَ غَتَ رَبِّهٖ در پیش شما آمده و نیز مضمون

بیت چه خوش گفت ست سعدی در زلیخا + که عشق آسان نمود اول ولی افتاد مشکلها + درین مقام بر شما صادق آمده و این هر دو حدیث هر چند که ضعیف اند مگر بسبب موافقت با کلام الٰهی برای تائید کافی اند و وجه ضعف در رسالهٔ بلاغ المبین ست و آنچه در بارهٔ اخفای تامین باسانید ثقات وارد گشته بعضی از انها احادیث سکته اند چنانچه ابوبکر بن ابی شیبه استاد بخاری و مسلم در مصنف خود می آرد حَدَّثَنَا أَبُوْ بَكْرٍ قَالَ حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ عَنْ مُغِيْرَةَ عَنْ اِبْرَاهِيْمَ عَنْ عَلْقَمَةَ عَنْ عَبْدِ اللهِ اَنَّ رَسُوْلَ اللهِ صلعم كَانَ اِذَا كَبَّرَ سَكَتَ هُنَيْهَةً وَاِذَا قَالَ وَلَا الضَّالِّيْنَ سَكَتَ هُنَيْهَةً وَاِذَا نَهَضَ فِي الرَّكْعَةِ الثَّانِيَةِ لَمْ يَسْكُتْ وَقَالَ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِيْنَ قَالَ

وَفِي الْبَابِ عَنْ سَعْدِ بْنِ جُنْدَبٍ وَعِمْرَانَ بْنِ حُصَيْنٍ وَأُبَيِّ بْنِ كَعْبٍ یعنی تحقیق بود آنحضرت
علیه السلام وقتیکه تکبیر گفتی اندکی خاموش ماندی و وقتیکه ولا الضالین گفتی اندکی خاموش گشتی و وقتیکه
در رکعت دوم ایستادی سکوت نکردی و گفتی الحمد لله رب العالمین وازین قسم از سعد بن جندب وعمران
وابی نیز مروی اند انتهی ور وایت ست از قتاده که وی از حسن بصری و وی از سمرة بن جندب روایت میکند
که سَمُرَةَ قَالَ سَكْتَتَانِ حَفِظْتُهُمَا عَنْ رَسُولِ اللّٰهِ صلعم فَأَنْكَرَ ذٰلِكَ عِمْرَانُ بْنُ حُصَيْنٍ فَكَتَبْنَا
إِلَى أُبَيِّ بْنِ كَعْبٍ بِالْمَدِينَةِ فَكَتَبَ أَنَّ سَمُرَةَ بْنَ جُنْدَبٍ قَدْ حَفِظَ فَقُلْنَا لِقَتَادَةَ مَا هَاتَانِ
السَّكْتَتَانِ قَالَ إِذَا دَخَلَ فِي صَلٰوتِهِ وَإِذَا فَرَغَ مِنَ الْقِرَاءَةِ ثُمَّ قَالَ بَعْدُ إِذَا قَرَأَ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ
عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ **رواه** الترمذی وابوداود وابن ماجة یعنی دو سکته از آنحضرت
علیه السلام یاد میدارم پس عمران بن حصین انکار آن کرد پس برای تحقیق نزدیک ابی بن کعب بطرف مدینه
نوشته فرستادیم پس ابی بن کعب نوشته فرستاد که هر آئینه سمرة بن جندب بتحقیق یاد داشته است پس گفتیم قتاده
راوی اینحدیث را که کدام اند آن دو سکته گفت وقتیکه داخل شدی آنحضرت علیه السلام در نماز خود یعنی برای
خواندن ثنا سکته فرمودی ودیگر وقتی که فارغ گشتی از قرارت وبعد از ان گفت وقتیکه خواندی غیر المغضوب
علیهم ولا الضالین یعنی دوم سکته برای خواندن آمین فرمودی انتهی **ونیز** روایت ست از حسن
بصری أَنَّ سَمُرَةَ بْنَ جُنْدَبٍ وَعِمْرَانَ بْنَ حُصَيْنٍ تَذَاكَرَا فَحَدَّثَ سَمُرَةُ بْنُ جُنْدَبٍ
أَنَّهُ حَفِظَ عَنْ رَسُولِ اللّٰهِ صلعم سَكْتَتَيْنِ سَكْتَةً إِذَا كَبَّرَ وَسَكْتَةً إِذَا فَرَغَ مِنْ قِرَاءَةِ
غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ فَحَفِظَ ذٰلِكَ سَمُرَةُ وَأَنْكَرَ عَلَيْهِ عِمْرَانُ بْنُ حُصَيْنٍ
فَكَتَبَا فِي ذٰلِكَ إِلَى أُبَيِّ بْنِ كَعْبٍ فَكَانَ فِي كِتَابِهِ إِلَيْهِمَا أَنَّ سَمُرَةَ قَدْ حَفِظَ **رواه** ابوداود
یعنی هر آئینه سمرة بن جندب وعمران بن حصین مباحثه ومذاکره کردند پس حدیث بیان کرد سمرة بن جندب
که من از آنحضرت علیه السلام دو سکته را یاد داشته ام یک سکته وقتیکه تکبیر تحریمه گفتی وسکته دیگر وقتیکه فارغ گشتی از
قرارت ولا الضالین پس یاد داشت این را سمرة وانکار نمود بروی عمران پس درین اختلاف ایشان
بطرف ابی بن کعب نوشتند پس در جواب ابی بن کعب بطرف ایشان نوشت که تحقیق حفظ سمرة
صحیح ست انتهی **ونیز** در ابوداود ست عَنْ سَمُرَةَ بْنِ جُنْدَبٍ أَنَّهُ حَفِظَ عَنْ رَسُولِ اللّٰهِ
صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَكْتَتَيْنِ سَكْتَةً إِذَا كَبَّرَ وَسَكْتَةً إِذَا فَرَغَ عَنْ قِرَاءَةِ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ

له این حدیث قتاده ... [illegible]

علیهم ولا الضالین فصل قه ابی بن کعب انتهی پس ہمین احادیث سکتہ ہیچ اند و دیگر زمان آنحضرت علیه السلام دو سکته می بود یکی بعد تحریمه که بالاتفاق آن برای ثنا خواندن بود و سکتهٔ دوم بعد از اتمام ولا الضالین و این سکته برای تامین بود زیرا که این محل تامین ست بحکم حدیث متفق علیه قال علیه السلام اذا قال الامام غیر المغضوب علیهم ولا الضالین فقولوا امین الحدیث کما مر پس ازین حدیث متفق علیه صاف ظاهر ست که عقیب ولا الضالین متصل محل آمین ست پس وقتیکه ازین حدیث معلوم گشت که محل آمین عقیب ولا الضالین متصل ست و از احادیث سکته ثابت گشت که عقیب ولا الضالین سکته است پس از جملهٔ این احادیث ثابت گشت که سکتهٔ ثانیه عقیب ولا الضالین خاص است برای تامین پس از احادیث سکته بحکم حدیث متفق علیه ثابت گشت که سنت در آمین گفتن اخفا است موافق حکم قرآن شریف و چونکه این معنی از احادیث سکته صاف ظاهر است لهذا طیبی شارح مشکوة باوجودیکه شافعی ست درین مقام می نویسد که ظاهر اینست که سکتهٔ اولی برای خواندن سبحانك اللهم است و سکتهٔ ثانیه برای آمین گفتن حیث قال والاظهر ان السکتة الاولى للثناء والسکتة الثانیة للتامین کذا فی المرقاة **وقال** فی التفسیر الکشاف والمشهور عن ابی حنیفة واصحابه انه یخفیها وروی الاخفاء عبد الله ابن المغفل وانس عن رسول الله صلعم انتهی یعنی مشهور از امام اعظم و اصحاب وی این ست که ایشان اخفای تامین میکنند و روایت میکند اخفای تامین را عبد الله بن مغفل و انس رض از آنحضرت علیه السلام **وقال** فی صدر تفسیر البیضاوی والمشهور عن ابی حنیفة انه یخفیه کما رواه عبد الله ابن مغفل وانس رض انتهی و شیخ عبد الحق دهلوی در صراط المستقیم و شرح مشکوة مینویسد روی عن عمر بن الخطاب رضی الله تعالی عنه انه قال یخفی الامام اربعة اشیاء التعوذ والبسملة وامین وسبحانك اللهم وبحمدك وعن ابن مسعود مثله انتهی و در فتح القدیر مے آرد وقال عبد الله ابن مسعود اربع یخفیهن الامام التعوذ والثناء والتسمیة والتامین انتهی و در تبیین الحقائق آورده ولنا حدیث وائل انه علیه السلام قال امین وخفض بها صوته رواه احمد وابو داود والدار قطنی وقال عمر بن الخطاب یخفی الامام اربعا التعوذ والبسملة وامین وربنا لك الحمد ویروی مثل قوله عن جماعة من الصحابة بعضهم یقول اربع یخفیهن الامام وبعضهم یقول خمسة وبعضهم یقول ثلثة وکلهم یعدون التامین منها ولانه دعاء فیکون مبناه على الاخفاء یعنی بعضی صحابه رض

ذکر اقوال علما در اخفای تامین

میگویند که بر چهار چیز امام را اخفا لازم است و بعضی پنج گفته و بعضی شش گفته و حال آنکه ایشان همه
آمین را از ان می شمارند پس از طعنهٔ بعضے جهلا بر صاحب هدایه بجز از خَسِرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ
ذٰلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ چه خیزد ٭ چون خدا خواهد که پرده کس درد ٭ میلش اندر طعنهٔ
پاکان برد ٭ با وجودی که مؤید فعل صاحب هدایه احادیث و آثار دیگر نیز بسیار اند ٭ ترسم نرسی بکعبه اے
اعرابی ٭ کین ره که تو میروی به ترکستان است ٭ و امام جلال الدین سیوطی شافعی در جمع الجوامع
مے آرد عَنْ اَبِیْ وَائِلٍ قَالَ كَانَ عُمَرُ وَعَلِيٌّ لَا يَجْهَرَانِ بِالْبَسْمَلَةِ وَلَا بِالتَّعَوُّذِ وَلَا بِالتَّامِيْنِ
رواه ابن جریر والطحاوی و ابن شاهین فی السنن انتهی و طبری در تهذیب الآثار مینویسد
حَدَّثَنَا اَبُوْ بَكْرِ بْنُ عَيَّاشٍ عَنْ اَبِیْ سَعِيْدٍ عَنْ اَبِیْ وَائِلٍ قَالَ لَمْ يَكُنْ عُمَرُ وَعَلِيٌّ رض يَجْهَرَانِ بِبِسْمِ اللّٰهِ
الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ وَلَا بِاٰمِيْنَ ذَكَرَهُ الْعَيْنِيُّ فِيْ شَرْحِ الْبُخَارِيْ خلاصهٔ ما ذکر اینکه درین باب اعتراض
بر امام اعظم رض کردن در حقیقت اعتراض بر شارع است که چرا حق تعالی برای اخفای دعا حکم فرمود که جای
تمسک ابو حنیفه رض گردید و نیز اعتراض است بر آنحضرت علیه الصلوة والسلام و صحابهٔ کرام رض که ایشان
بموافقت کلام ربانی چرا اخفا نمودند که تقویت ابو حنیفه رض بدان حاصل گردید ٭ گیرم که تمام مصحف
از بر داری ٭ با آن چه کنی که نفس کافر داری ٭ سر را بزمین همی نهی بهر نماز ٭ آن را بزمین بنه که در سر داری
و شاید که در اذهان فرقهٔ نجدیه این امر کو زگشته که صحابه رض بلکه آن حضرت علیه السلام بمعانی آیت نرسیدند
که اخفا نمودند پس در عقیدهٔ ایشان با روافض فرقے اندک است که روافض تخطیهٔ جبرئیل در رسانیدن
وحی میکنند و ایشان تخطیهٔ آن حضرت علیه السلام در رسانیدن بمعانی قرآن شریف پس بوجب ٭ آن خداوندان
امر مطے کرده اند ٭ گوش با بانگ سگان کے کرده اند ٭ ای تو کار خویش کن ای ارجمند ٭ رو که ایشان ریش خود
بر میکنند ٭ امید که صاحبان انصاف بطرف لغو سرائی ایشان گوش نگمارند مگر بعید نیست که اگر در یکدامی کتب لغت
که از تصنیفات این فرقهٔ جدیده باشد معنی اخفا از نظر ایشان بجهر خوانمن گذشته باشد فالیجکن که ایشان
همه جان نثار جهر تامین اند اگرچه امر مسنون عند التحقیق اخفای آن گشت ٭ نے فروعت محکم آمد نے اصول ٭
باید ت شرم از خدا و هم رسول ٭ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِيْ هَدَانَا سُنَنَ سَيِّدِ الْمُرْسَلِيْنَ وَاَقَمْنَا عَلَى
السَّبِيْلِ السَّوِيِّ لِلْمُسْلِمِيْنَ وَحَفِظَنَا مِنَ الْفِرَقِ الْغَاوِيْنَ الضَّالِّيْنَ ٭ وَسَوَّدَ وُجُوْهَ الْمُعْتَرِضِيْنَ
عَلٰى اَئِمَّةِ الدِّيْنِ ٭ مسخ امت نیست در دنیا مگر ٭ بے بصیرت دل از آن بدتر نگر ٭

باب پنجم در تحقیق رفع یدین

عَنْ عَلْقَمَةَ قَالَ قَالَ عَبْدُ اللهِ بْنُ مَسْعُوْدٍ اَلَا اُصَلِّيْ بِكُمْ صَلٰوةَ رَسُوْلِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَصَلّٰى فَلَمْ يَرْفَعْ
يَدَيْهِ اِلَّا فِيْ اَوَّلِ مَرَّةٍ **رواه** الترمذی وَقَالَ هٰذَا حَدِيْثٌ صَحِيْحٌ یعنے عبد اللہ بن مسعودؓ فرمود کہ آیا نگذارم شما را
نماز مثل نماز رسول اللہ صلعم پس نماز خوانانید پس نداشت ہر دو دست را مگر در وقت تکبیر اول و گفت ترمذی
کہ این حدیث صحیح است **ونیز** گفت ترمذی کہ مانند این حدیث از براء بن عازب نیز مرویست و قبول کردہ است
این را بسیاری از علماء صحابہ و تابعین و این است قول سفیان ثوری و اہل کوفہ انتہی کلام الترمذی **ونیز** روایت
کرد این حدیث را نسائی و طحاوی و ابو داؤد و ابو بکر بن ابی شیبہ و غیرہم **ونیز** در سنن ابی داؤد بابی منعقد
ساختہ کہ در نماز رفع یدین اول بار است و بس و ہمین حدیث را از علقمہ دران باب روایت کردہ **ونیز** حدیث
براء بن عازب را دران آوردہ عَنِ الْبَرَاءِ بْنِ عَازِبٍ اَنَّ رَسُوْلَ اللهِ صلعم كَانَ اِذَا افْتَتَحَ الصَّلٰوةَ رَفَعَ يَدَيْهِ
اِلٰى قَرِيْبٍ مِّنْ اُذُنَيْهِ ثُمَّ لَا يَعُوْدُ یعنے تحقیق بود آن حضرت علیہ السلام وقتی کہ شروع کردندی نماز را
برداشتی ہر دو دست خود را قریب ہر دو گوش خود پس اعادہ آن نکردندی انتہی **ونیز** روایت است
از محمد بن ابی یحیے کہ گفت اُو صَلَّيْتُ اِلٰى جَنْبِ عَبْدِ اللهِ بْنِ الزُّبَيْرِ فَجَعَلْتُ اَرْفَعُ يَدَيَّ فِيْ كُلِّ رَفْعٍ وَخَفْضٍ
قَالَ يَا ابْنَ اَخِيْ رَاَيْتُكَ تَرْفَعُ فِيْ كُلِّ رَفْعٍ وَخَفْضٍ وَاِنَّ رَسُوْلَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ اِذَا افْتَتَحَ
الصَّلٰوةَ رَفَعَ يَدَيْهِ ثُمَّ لَا يَرْفَعُ فِيْ شَيْءٍ حَتّٰى فَرَغَ **رواه** البیہقی فی الخلافیات یعنی نماز گزاردم نزدیک پہلوی
عبد اللہ بن زبیرؓ و بودم من کہ رفع یدین میکردم در ہر بار کہ بالا و فرو میشدم در نماز پس بعد از فراغت نماز
بمن گفت ای برادر زادہ من دیدم ترا کہ رفع یدین میکنی در ہر بار کہ ببالا و زیر میروی و ہر آئنہ آنحضرت
علیہ السلام میبود کہ در وقت شروع نماز رفع یدین کردندی یعنی برای تحریمہ و بعد ازان تا فراغت نماز
در ہیچ چیز رفع یدین نکردندی انتہی **ونیز** ابو بکر بن ابی شیبہ شیخ بخاری و مسلم در مصنف خود بسند
صحیح می آرد عَنِ الْبَرَاءِ بْنِ عَازِبٍ اَنَّ النَّبِيَّ صلعم كَانَ اِذَا افْتَتَحَ الصَّلٰوةَ رَفَعَ يَدَيْهِ ثُمَّ لَا يَرْفَعُهُمَا حَتّٰى
يَفْرُغَ **ونیز** روایت کرد این را دارقطنی و طحاوی و غیرہما **و مسلم** در صحیح خود می آرد حَدَّثَنَا اَبُوْ بَكْرِ بْنُ
اَبِيْ شَيْبَةَ وَاَبُوْ كُرَيْبٍ قَالَا اَخْبَرَنَا اَبُوْ مُعَاوِيَةَ عَنِ الْاَعْمَشِ بْنِ الْاَسْوَدِ عَنْ عَلْقَمَةَ عَنْ عَبْدِ اللهِ بْنِ مَسْعُوْدٍ قَالَ
اَلَا اُخْبِرُكُمْ بِصَلٰوةِ رَسُوْلِ اللهِ صلعم فَقَامَ وَرَفَعَ يَدَيْهِ اَوَّلَ مَرَّةٍ ثُمَّ لَمْ يُعِدْ یعنے عبد اللہ بن مسعودؓ فرمود کہ آیا
نخبر دہم شما را بنماز رسول اللہ صلعم پس ایستاد و برداشت ہر دو دست خود را بار اول پس ترک

اعاده آن نکرد۔ حَدَّثَنَا حَمَّادٌ عَنْ اِبْرَاهِيمَ عَنْ عَلْقَمَةَ عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ مَسْعُوْدٍ رضہ قَالَ صَلَّيْتُ خَلْفَ النَّبِيِّ صلعم وَاَبِيْ بَكْرٍ وَّعُمَرَ فَلَمْ يَرْفَعُوْا اَيْدِيَهُمْ اِلَّا عِنْدَ افْتِتَاحِ الصَّلٰوةِ رَوَاهُ اَبُوْ بَكْرِ ابْنِ اَبِيْ شَيْبَةَ یعنی فرمود عبداللہ بن مسعود رضہ کہ نماز خواندم در پس نبی علیہ الصلوۃ والسلام وابی بکر وعمر پس بر نداشتندی ایشان دستہای خویش را مگر وقت شروع نماز انتہی۔ وامام ابوحنیفہ رحہ فرمود حَدَّثَنَا حَمَّادٌ عَنْ اِبْرَاهِيمَ عَنْ عَلْقَمَةَ وَالْاَسْوَدِ عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ مَسْعُوْدٍ رضہ اَنَّ رَسُوْلَ اللّٰهِ صلعم كَانَ لَا يَرْفَعُ يَدَيْهِ اِلَّا عِنْدَ افْتِتَاحِ الصَّلٰوةِ ثُمَّ لَا يَعُوْدُ بِشَيْءٍ مِّنْ ذٰلِكَ یعنی پستر اعادہ نکردندے بہیچ چیزی از رفع یدین انتہی وَعَنِ الْبَرَاءِ بْنِ عَازِبٍ قَالَ كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ اِذَا كَبَّرَ لِافْتِتَاحِ الصَّلٰوةِ رَفَعَ يَدَيْهِ حَتّٰى تَكُوْنَ اِبْهَامَاهُ قَرِيْبًا مِّنْ شَحْمَتَيْ اُذُنَيْهِ ثُمَّ لَا يَعُوْدُ رَوَاهُ الطَّحَاوِيُّ وَاَبُوْ دَاؤُدَ وَاَبُوْ بَكْرِ بْنُ اَبِيْ شَيْبَةَ فِيْ مُصَنَّفِهٖ یعنی وی رضہ گفت کہ بود علیہ السلام وقتیکہ تکبیر تحریمہ گفتی برداشتندی ہر دو دست خود را تا آنکہ ہر دو نر انگشتانش نزدیک ودنرمۂ گوشہای مبارکش شدندی پستر اعادہ آن نکردندی انتہی۔ پس آنچہ از عبداللہ بن عمر رضہ در مسلم وغیرہ مرویست کہ رَاَيْتُ رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ اِذَا افْتَتَحَ الصَّلٰوةَ رَفَعَ يَدَيْهِ حَتّٰى يُحَاذِيَ مَنْكِبَيْهِ وَقَبْلَ اَنْ يَّرْكَعَ وَاِذَا رَفَعَ مِنَ الرُّكُوْعِ وَلَا يَرْفَعُهُمَا بَيْنَ السَّجْدَتَيْنِ یعنی دیدم آنحضرت علیہ السلام را وقتیکہ شروع کردندی نماز را برداشتندی ہر دو دست خود را تا آنکہ برابر کردندی آنرا با ہر دو کتف خود و پیشتر از رکوع وبعد از رکوع نیز رفع یدین کردندے نہ درمیان ہر دو سجدہ انتہی۔ ونیز آنچہ از وائل بن حجر رضہ مسلم وغیرہ مے آرد کہ۔ اِنَّهٗ رَاَى النَّبِيَّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَفَعَ يَدَيْهِ حِيْنَ دَخَلَ فِي الصَّلٰوةِ كَبَّرَ ثُمَّ الْتَحَفَ بِثَوْبِهٖ ثُمَّ وَضَعَ يَدَهُ الْيُمْنٰى عَلَى الْيُسْرٰى فَلَمَّا اَرَادَ اَنْ يَّرْكَعَ اَخْرَجَ يَدَيْهِ مِنَ الثَّوْبِ ثُمَّ رَفَعَهُمَا وَكَبَّرَ فَرَكَعَ فَلَمَّا قَالَ سَمِعَ اللّٰهُ لِمَنْ حَمِدَهٗ رَفَعَ يَدَيْهِ فَلَمَّا سَجَدَ سَجَدَ بَيْنَ كَفَّيْهِ۔ یعنی وائل رضہ آنحضرت علیہ السلام را دید کہ برداشتند ہر دو دست خود را تا آنکہ در آمد در نماز اَللّٰهُ اَكْبَرُ گفت پستر در جامہ خود را پیچید پستر دست راست خود را بر دست چپ خود بنہاد پس وقتیکہ ارادۂ رکوع نمود ہر دو دست خود از جامہ برکشیدہ رفع یدین کردہ تکبیر گفتہ رکوع فرمود وہرگاہ کہ سَمِعَ اللّٰهُ لِمَنْ حَمِدَهٗ گفت نیز رفع یدین

اعتراض بر روایت ابن عمر و وائل بن حجر

کردو ہرگاه که سجده کرد در میان ہر دو کف دست خود سجده کرد- ونیز انچه از مالک بن حویرث رض مرویست که- كَانَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اِذَا كَبَّرَ رَفَعَ يَدَيْهِ حَتّٰى يُحَاذِيَ بِهِمَا اُذُنَيْهِ وَاِذَا رَفَعَ رَاسَهٗ مِنَ الرُّكُوْعِ فَقَالَ سَمِعَ اللّٰهُ لِمَنْ حَمِدَهٗ فَعَلَ مِثْلَ ذٰلِكَ متفق علیه یعنی بود آنحضرت علیه السلام وقتیکه تکبیر تحریمه گفتندی رفع یدین کردندی تا آنکه محاذات آن بهردو گوش مبارک خود نمودندی و وقتیکه سر خود را از رکوع برداشتندی پس فرمودندی سَمِعَ اللّٰهُ لِمَنْ حَمِدَهٗ و مثل ماقبل رفع یدین کردندی انتهی همه منسوخ اند- چنانچه علامۂ عینی در شرح بخارے نوشته که- اِنَّهٗ كَانَ فِيْ بَدْءِ الْاِسْلَامِ ثُمَّ نُسِخَ یعنی رفع یدین در نماز در ابتدائے اسلام بود پستر منسوخ گشت- ودلیل بر نسخ اینکه اِنَّ عَبْدَ اللّٰهِ بْنَ زُبَيْرٍ رَاٰى رَجُلًا يَرْفَعُ يَدَيْهِ فِي الصَّلٰوةِ عِنْدَ الرُّكُوْعِ وَعِنْدَ رَفْعِ رَاْسِهٖ مِنَ الرُّكُوْعِ فَقَالَ لَا تَفْعَلْ فَاِنَّ هٰذَا شَيْءٌ فَعَلَهٗ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثُمَّ تَرَكَهٗ یعنی تحقیق عبد الله بن زبیر رض مردی را دید که رفع یدین میکرد در نماز در وقت رکوع و وقت رفع ازان پس منع کرد ویرا ازان و گفت که هر آئینه این چیزی ست که آنحضرت علیه السلام کرد آنرا پستر ترک داد این را- دلیل دوم بر نسخ آن روایت امام طحاوی ست که بسند صحیح می آرد حَدَّثَنَا اَبُوْ دَاوٗدَ قَالَ اَنَا اَحْمَدُ بْنُ يُوْنُسَ قَالَ اَخْبَرَنَا اَبُوْ بَكْرِ بْنُ عَيَّاشٍ بْنِ حُصَيْنٍ عَنْ مُجَاهِدٍ قَالَ صَلَّيْتُ خَلْفَ ابْنِ عُمَرَ رض فَلَمْ يَكُنْ يَرْفَعُ يَدَيْهِ اِلَّا فِي التَّكْبِيْرَةِ الْاُوْلٰى مِنَ الصَّلٰوةِ یعنی مجاهد گفت رض که نماز گزاردم در پس عبد الله بن عمر رض پس میکرد رفع یدین را مگر در تکبیر اول در نماز انتهی امام طحاوی گفت این آن ابن عمر رض است که میکرد رفع یدین در وقت رکوع و قومه کردن پستر ترک نمود بعد وفات نبی صلی الله علیه وسلم- پس ترک کردن وی دلیل نسخ ست انتهی کلام العینی - ونیز در بنایه در کتاب الصلوة مے آرد- عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رض قَالَ كَانَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَرْفَعُ يَدَيْهِ كُلَّمَا رَكَعَ وَكُلَّمَا رَفَعَ ثُمَّ صَارَ اِلَى افْتِتَاحِ الصَّلٰوةِ وَتَرَكَ مَا سِوٰى ذٰلِكَ وَعَنِ ابْنِ الزُّبَيْرِ اَنَّهٗ رَاٰى رَجُلًا يَرْفَعُ يَدَيْهِ مِنَ الرُّكُوْعِ فَقَالَ مَهْ فَاِنَّ هٰذَا شَيْءٌ فَعَلَهٗ

جواب اول از حنفیه

دلیل اول بر نسخ

دلیل دوم بر نسخ

دلیل سوم از بنایه

رَسُولُ اللّٰهِ ثُمَّ تَرَكَهُ۔ یعنی روایت ست از ابن عباس رض فرمود که بود آنحضرت علیه السلام رفع یدین کردندی هر بار که رکوع کردندی و هر بار که برخاستندی از رکوع پستر رجوع فرمودند بطرف شروع نماز و ماورای آنرا ترک فرمودند و روایت ست از ابن زبیر چنانچه گذشت انتهی۔

وچونکه ابن جوزی درین دو حدیث کلام کرده جواب آنرا نیز در بنایه نوشته است که۔ قُلْتُ قَوْلُهُ لَا يُعْرَفَانِ أَصْلًا لَا يَسْتَلْزِمُ عَدَمَ مَعْرِفَةِ أَصْحَابِنَا هٰذَا وَدَعْوَى النَّافِي لَيْسَتْ بِحُجَّةٍ عَلَى الْمُثْبِتِ وَأَصْحَابُنَا أَيْضًا ثِقَاتٌ لَا يَرَوْنَ الْاِحْتِجَاجَ بِمَا لَمْ يَثْبُتْ عِنْدَهُمْ صِحَّتُهُ لِأَنَّ هٰذَا أَمْرُ الدِّيْنِ فَالْمُسْلِمُ لَا يَسْتَهْزِئُ فِيْهِ إِلٰى آخِرِ مَا قَالَ وَتَرْجَمَةُ ذٰلِكَ هٰذَا یعنی میگویم من که قول ابن جوزی که این هر دو حدیث شناخته نمیگردند مستلزم این نیست که اصحاب ما نیز آنرا نشناسند۔ وحال آنکه دعوے نفی کننده بر اثبات کننده حجت نیست۔ واصحاب ما نیز ثقه اند حجت نمیگیرند بانچه که نزد ایشان ثابت نگردد چراکه هر آیینه این کار دین است پس مسلمان درین استهزا نمیکند وتایید میکند حدیث عدم رفع یدین را در وقت رکوع و وقت قومه حدیثیکه امام طحاوی از مجاهد رحمه روایت کرده قَالَ صَلَّيْتُ خَلْفَ ابْنِ عُمَرَ فَلَمْ يَكُنْ يَرْفَعُ يَدَيْهِ إِلَّا فِي التَّكْبِيْرَةِ الْأُوْلٰى مِنَ الصَّلٰوةِ وگفت امام طحاوی که پس این آن ابن عمر ست که وی رض هر آیینه رسول الله علیه السلام را رفع یدین کنان دید پستر بعد از وفات آنحضرت علیه السلام رفع یدین را ترک داد پس نیست این ترک وی مگر از جهت که البته نزدیک وی منسوخ بودن این فعل ثابت شده باشد۔ وحال آنکه اسناد روایت امام طحاوی صحیح ست۔ ونیز این حدیث را ابن ابی شیبه در مصنف خود از مجاهد رح بدین الفاظ می آرد حَدَّثَنَا أَبُوْ بَكْرِ بْنُ عَيَّاشٍ عَنْ حُصَيْنٍ عَنْ مُجَاهِدٍ قَالَ مَا رَأَيْتُ ابْنَ عُمَرَ يَرْفَعُ يَدَيْهِ إِلَّا فِي أَوَّلِ مَا يَفْتَتِحُ۔ یعنی گفت مجاهد ندیدم ابن عمر را که رفع یدین کردندی مگر در وقت شروع نماز انتهی کلام صاحب بنایه پس در مقابله تحقیق چنین محققان وشناسندگان حدیث طعن الفضول این زمان بچه ماند ؎ چه نسبت خاک را با عالم پاک ✦ باوجودیکه احادیث صحیحه مرفوعه دیگر و نیز آثار موقوفه و آثار صحابه رض بر نسخ رفع یدین در وقت رکوع وقومه بسیار اند۔ **اما الاحادیث** پس بعضی از ان آنند که در ابتدای باب گذشتند وبعضی از ان آنکه ابوبکر بن ابی شیبه استاذ امام بخاری

جواب ابن جوزی از بنایه

ذکر احادیث و آثار صحابه در نسخ رفع یدین

ومسلم در مصنف خود می آرد اَخْبَرَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيْدٍ عَنِ الْاَعْمَشِ عَنِ الْمُسَيَّبِ بْنِ رَافِعٍ عَنْ تَمِيْمِ بْنِ طَرَفَةَ عَنْ جَابِرِ بْنِ سَمُرَةَ قَالَ خَرَجَ عَلَيْنَا رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَنَحْنُ رَافِعُوْ اَيْدِيْنَا فِي الصَّلٰوةِ فَقَالَ مَا بَالُ رَافِعِيْ اَيْدِيْهِمْ فِي الصَّلٰوةِ كَاَنَّهَا اَذْنَابُ خَيْلٍ شُمُسٍ اُسْكُنُوْا فِي الصَّلٰوةِ ونیز روایت کرد این حدیث را ابوداود ونسائی در سنن خویش ۔ یعنی فرمود جابر رض که بیرون برآمد بر ما آنحضرت علیه السلام وحال آنکه ما رفع یدین میکردیم در نماز پس آنحضرت علیه السلام فرمود چیست حال کسانیکه برمیدارند دستهای خویش را در نماز گویا که دستهای ایشان دمهای اسپان سرکش اند سکون نمائید در نماز انتهی پس عتاب شدید آنحضرت علیه السلام در بارهٔ رفع یدین کنندگان در نماز دال ست بر نسخ رفع یدین در نماز چه از آنحضرت علیه السلام بر فعل جائز گاهی همین قدر سرزنش ممکن نیست چنانچه بر هیچکس این امر مخفی نیست ۔ **وبعضی** ازان آنکه روی الدَّارَقُطْنِيُّ عَنْ عَلْقَمَةَ عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ قَالَ صَلَّيْتُ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَمَعَ اَبِيْ بَكْرٍ وَعُمَرَ فَلَمْ يَرْفَعُوْا اَيْدِيَهُمْ اِلَّا عِنْدَ التَّكْبِيْرَةِ الْاُوْلٰى فِي افْتِتَاحِ الصَّلٰوةِ ۔ یعنی گفت عبدالله بن مسعود رض که نماز گزاردم با آنحضرت علیه السلام وبا ابی بکر وعمر پس برنمیداشتند دستهای خویش را مگر در وقت تکبیر اول در شروع نماز انتهی ۔ ومثل این در صدر باب از ابن ابی شیبه نیز گذشته ۔ **وبعضی** ازان آنکه مسلم در صحیح خود اخراج آن کرده حَدَّثَنَا اَبُوْ بَكْرِ بْنُ اَبِيْ شَيْبَةَ وَاَبُوْ كُرَيْبٍ قَالَا اَخْبَرَنَا اَبُوْ مُعَاوِيَةَ عَنِ الْاَعْمَشِ عَنِ الْمُسَيَّبِ بْنِ رَافِعٍ عَنْ تَمِيْمِ بْنِ طَرَفَةَ عَنْ جَابِرِ بْنِ سَمُرَةَ قَالَ خَرَجَ عَلَيْنَا رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ مَا لِيْ اَرَاكُمْ رَافِعِيْ اَيْدِيْكُمْ كَاَنَّهَا اَذْنَابُ خَيْلٍ شُمُسٍ اُسْكُنُوْا فِي الصَّلٰوةِ قَالَ ثُمَّ خَرَجَ عَلَيْنَا فَرَاٰنَا حِلَقًا فَقَالَ مَا لِيْ اَرَاكُمْ عِزِيْنَ قَالَ ثُمَّ خَرَجَ عَلَيْنَا فَقَالَ اَلَا تَصُفُّوْنَ كَمَا تَصُفُّ الْمَلٰئِكَةُ عِنْدَ رَبِّهَا فَقُلْنَا يَا رَسُوْلَ اللّٰهِ وَكَيْفَ تَصُفُّ الْمَلٰئِكَةُ عِنْدَ رَبِّهَا قَالَ يُتِمُّوْنَ الصُّفُوْفَ الْاُوَلَ وَيَتَرَاصُّوْنَ فِي الصَّفِّ ۔ یعنی تمیم بن طرفه از جابر رض روایت میکند که جابر رض گفت که بیرون برآمد بر ما آنحضرت علیه السلام وَنَحْنُ رَافِعُوْ اَيْدِيْنَا فِي الصَّلٰوةِ ۔ یعنی در حالیکه ما رفع یدین میکردیم در نماز پس فرمودند چیست مرا که می بینم شما را رفع یدین کنندگان گویا که دستهای شما مثل دمهای اسپان سرکش ست (یعنی که می جنبانند دمها را) سکون وآرام گیرید در نماز یعنی رفع یدین در نماز مکنید ۔ جابر رض گفت لیستر باز آنحضرت علیه الصلوة والسلام بر ما بیرون شد پس دید ما را حلقه حلقه

تهدید آنحضرت علیه السلام وصحابه را ... کسانی که در نماز رفع یدین میکنند

لـه عزین ای متفرقین جماعة جماعة وهو بتخفیف الزای المعجمة الواحد عزة ۔ معناه النهی عن التفرق والامر بالاجتماع ... ۱۲

جدا جدا نشسته ایم پس فرمود چیست مرا که می بینم شما را متفرق جابر رض گفت پستر باز آنحضرت علیه الصلوة والسلام بر ما بیرون برآمد پس فرمود که آیا صف نمیکنید مانند صف ملائک نزدیک پروردگار پس پرسیدیم که چگونه صف میکنند فرشتگان نزدیک رب خویش فرمودند که تمام میکنند ایشان صفهای اول را متصل و تنگتر می ایستند در صف انتهی - پس درین حدیث برای رفع یدین کنندگان از آنحضرت علیه السلام عتابی سخت وارد گشته است پس هرچند که پیشتر ازین رفع یدین در نماز از آنحضرت علیه السلام بثبوت رسیده مگر بدین حدیث مسلم و ابوداود و نسائی و ابوبکر بن ابی شیبه منسوخ گشت چنانچه ظاهر است - و وجه ترجیح فعل مؤخر در بحث تا این گذشته است یاد کن - و از انعقاد ابواب محدثین تعمیم الفاظ مخصوص نگردد چنانچه ظاهر است فتامل - و آنچه در صحیح مسلم دو حدیث بروایت عبید الله مرویست حیث قال - حَدَّثَنَا اَبُوْبَكْرِ بْنُ اَبِیْ شَیْبَةَ قَالَ اَخْبَرَنَا وَكِیْعٌ عَنْ مِسْعَرٍ قَالَ حَدَّثَنِیْ عُبَیْدُ اللهِ بْنُ الْقِبْطِیَّةِ عَنْ جَابِرِ بْنِ سَمُرَةَ قَالَ كُنَّا اِذَا صَلَّیْنَا مَعَ رَسُوْلِ اللهِ صَلَّی اللهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ قُلْنَا اَلسَّلَامُ عَلَیْكُمْ وَرَحْمَةُ اللهِ اَلسَّلَامُ عَلَیْكُمْ وَرَحْمَةُ اللهِ وَاَشَارَ بِیَدِهٖ اِلَی الْجَانِبَیْنِ فَقَالَ رَسُوْلُ اللهِ صَلَّی اللهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ عَلَامَ تُوْمِئُوْنَ بِاَیْدِیْكُمْ كَاَنَّهَا اَذْنَابُ خَیْلٍ شُمُسٍ اِنَّمَا یَكْفِیْ اَحَدَكُمْ اَنْ یَّضَعَ یَدَهٗ عَلٰی فَخِذِهٖ ثُمَّ یُسَلِّمُ عَلٰی اَخِیْهِ مَنْ عَلٰی یَمِیْنِهٖ وَشِمَالِهٖ - یعنی گفت جابر رض که میبودیم وقتیکه نماز میخواندیم با آنحضرت علیه السلام میگفتیم اَلسَّلَامُ عَلَیْكُمْ وَرَحْمَةُ اللهِ اَلسَّلَامُ عَلَیْكُمْ وَرَحْمَةُ اللهِ با اشارت کردن بدست خود بهر دو طرف پس فرمود آنحضرت علیه السلام که چرا اشاره میکنید بدستهای خویش گویا که آنها دمهای اسپان سرکش اند جز این نیست که کفایت میکند هر یک را از شما نهادن دست بر ران خود یعنی در وقت تشهد پستر سلام کند بر برادر خود آنکه بر راست و چپ وی ست انتهی - **وایضا** بسند دیگر عَنْ عُبَیْدِ اللهِ عَنْ جَابِرِ بْنِ سَمُرَةَ قَالَ صَلَّیْتُ مَعَ رَسُوْلِ اللهِ صَلَّی اللهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ فَكُنَّا اِذَا سَلَّمْنَا قُلْنَا بِاَیْدِیْنَا اَلسَّلَامُ عَلَیْكُمْ اَلسَّلَامُ عَلَیْكُمْ فَنَظَرَ اِلَیْنَا رَسُوْلُ اللهِ صَلَّی اللهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ مَا شَاْنُكُمْ تُشِیْرُوْنَ بِاَیْدِیْكُمْ كَاَنَّهَا اَذْنَابُ خَیْلٍ شُمُسٍ اِذَا سَلَّمَ اَحَدُكُمْ فَلْیَلْتَفِتْ اِلٰی صَاحِبِهٖ وَلَا یُوْمِئْ بِیَدِهٖ انتهی - ترجمه اش مثل ما قبل ست - پس این هر دو حدیث از حدیث سابق که بروایت تمیم بن طرفه وی گشته غیر و مخالف اند و حوادث جداگانه وارد اند بچند وجوه پس حمل یکی بر دیگری ممکن و متصور نیست - **وجه اول** اینکه امر

سکون در نماز — و اتمام صفوف و تراص یعنی اتصال با یکدیگر در روایت تمیم ست نه در روایت عبید الله
وجہ دوم اینکه حدیث تمیم صریح دلالت میکند بر اینکه آنحضرت علیه السلام در نمازیکه دران رفع یدین میکردند
نبود بلکه از خانه بیرون برآمده بود چنانچه از لفظ خَرَجَ عَلَيْنَا بخوبی روشن ست و حدیث عبید الله مصرح
است بر اینکه آنحضرت علیه السلام شامل آن نماز با ایشان بود چنانچه از لفظ كُنَّا اِذَا صَلَّيْنَا وَصَلَّيْتُ
مَعَ رَسُوْلِ اللهِ ظاهرست — **وجہ سوم** اینکه حدیث تمیم دلالت میکند بر رفع یدین چنانچه فرمود علیه السلام
مَالِيْ اَرَاكُمْ رَافِعِيْ اَيْدِيْكُمْ و حدیث عبید الله دال ست بر اشاره چنانچه از الفاظ — وَاَشَارَ بِيَدِهٖ — وَمَا
شَاْنُكُمْ تُشِيْرُوْنَ — وَكَانَ يُوْمِئُ بِيَدِهٖ صاف هویداست — **وجہ چهارم** اینکه حدیث تمیم دال ست بر اینکه
رفع یدین مظروف و اندرون نماز بود چنانچه فرمود اُسْكُنُوْا فِي الصَّلٰوةِ و حدیث عبید الله دال برین ست که این
اشاره مظروف نماز نبود چنانچه از لفظ كُنَّا اِذَا سَلَّمْنَا قُلْنَا بِاَيْدِيْنَا ظاهرست بلکه در آخر و اختتام نماز مے بود
وجہ پنجم اینکه دلالت حدیث تمیم برین ست که سکون مامور نیز مظروف ست چنانچه از لفظ فِي الصَّلٰوةِ ظاهرست و دلالت
حدیث عبید الله برین ست که این اشاره در عین وقت سلام دادن بود چنانچه از ثُمَّ يُسَلِّمُ عَلٰى اَخِيْهِ — وَاِذَا سَلَّمَ
اَحَدُكُمْ فَلْيَلْتَفِتْ ظاهرست و سلام مظروف نماز نیست پس این اشاره نیز مظروف نماز نیست پس منع ازان نیز
مظروف نماز نگشت — پس ازین وجوه خمسه ظاهر گشت که حدیث اُسْكُنُوْا در یک محل ست و نهی و حدیث عبید الله
در محل دیگر — **هرگاه** که ترا واضح گشت که حدیث تمیم در محل و موقع از احادیث عبید الله غیرست پس بتوفیقه تعالی
میگوئیم که چنانکه اشارهٔ دست در وقت سلام از حدیث عبید الله بالاتفاق منسوخ گشت همچنان از حدیث تمیم
هر آن رفع یدین که مظروف نمازست یعنی اندرون نماز در حالت رکوع باشد یا در حالت سجود هر جا که باشد منسوخ
گشت چنانچه در ابن ماجه مروی ست اَنَّ رَسُوْلَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَرْفَعُ يَدَيْهِ عِنْدَ كُلِّ
تَكْبِيْرَةٍ — **علاوه** اینکه اصل در نماز وقار و سکون ست لقوله تعالی قُوْمُوْا لِلّٰهِ قَانِتِيْنَ اَيْ خَاشِعِيْنَ
یعنی بایستید برای خدا خشوع کنندگان و سکون ورزندگان — ولقوله علیه السلام اُسْكُنُوْا فِي الصَّلٰوةِ
پس ازین وجوه ترجیح ست مر احادیث عدم رفع یدین را — **وبفرض تسلیم** اگر در احادیث جانبین مساوات
مسلم گردد بسبب تعارض تساقط گردد پس برای استدلال در جانبین دلیلی نماند درینصورت بالضرور بطرف
اصل نماز رجوع نمودیم و آن بالاجماع و اتفاق سکون ست چنانچه ابن الهمام در فتح القدیر گفت بَلْ هُوَ مِنْ جِنْسِ
السُّكُوْنِ الَّذِيْ هُوَ طَرِيْقُ مَا اُجْمِعَ عَلَيْهِ یعنی عدم رفع یدین از جنس آن سکون ست که در نماز مجمع علیه ست انتهی

و این امر ظاهر است چرا که اگر در باب رفع یدین کدامی حدیث نیامدی گاهی رفع یدین در نماز کرده نمی‌شد چنانچه در نماز مثلا برای نهادن دست بر سر حدیثی نیامده گاهی دست بر سر نهادن در نماز درست نیست همچنین بعد از تساقط احادیث رفع یدین بطرف اصل نماز رجوع نمودیم که آن سکون در نماز است چنانچه دلالت میکند بر حدیث دیگر عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ عَبَّاسٍ قَالَ قَالَ النَّبِیُّ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ لَا تُرْفَعُ الْاَیْدِیْ فِیْ شَیْءٍ اِلَّا فِیْ سَبْعِ مَوَاطِنَ فِیْ اِفْتِتَاحِ الصَّلٰوةِ وَفِی الْعِیْدَیْنِ وَعِنْدَ اسْتِلَامِ الْحَجَرِ وَعَلَی الصَّفَا وَالْمَرْوَةِ وَعِنْدَ عَرَفَاتٍ وَعِنْدَ جَمْعٍ وَعِنْدَ رَمْیِ الْجِمَارِ رَوَاهُ الْبَیْهَقِیُّ ـ یعنی بلند کرده نشود دستها در چیزی مگر در هفت مقام اول در تکبیر تحریمه ـ دوم در تکبیر های نماز عیدین ـ سوم وقت بوسیدن حجر اسود ـ چهارم بر صفا و مروه ـ پنجم در عرفات ـ ششم در مزدلفه ـ هفتم در وقت انداختن سنگریزها بر شیطان در منا انتهی ـ

و نیز روایت این حدیث صاحب هدایه کرده مگر باختلاف الفاظ پس اگر رفع یدین در نماز مسنون بودی درین حدیث مشهور و معروف از آنحضرت علیه السلام مذکور گشتی وَاِذْ لَیْسَ فَلَیْسَ ـ و نیز در کفایه شرح هدایه در بارهٔ ترجیح حدیث عدم رفع یدین نوشته که ـ وَلِاَنَّهُ لَمَّا تَعَارَضَتْ رِوَایَتَا فِعْلِهٖ عَلَیْهِ السَّلَامُ وَجَبَ الْمَصِیْرُ اِلٰی قَوْلِهٖ عَلَیْهِ السَّلَامُ وَهُوَ الْحَدِیْثُ الْمَشْهُوْرُ ـ لَا تُرْفَعُ الْاَیْدِیْ اِلَّا فِیْ سَبْعِ مَوَاطِنَ عِنْدَ افْتِتَاحِ الصَّلٰوةِ ـ وَقُنُوْتِ الْوِتْرِ ـ وَتَکْبِیْرِ الْعِیْدَیْنِ ـ وَعِنْدَ اسْتِلَامِ الْحَجَرِ ـ وَعِنْدَ الصَّفَا وَالْمَرْوَةِ ـ وَعِنْدَ الْمَوْقِفَیْنِ ـ وَعِنْدَ الْجَمْرَتَیْنِ اَیِ الْاُوْلٰی وَالْوُسْطٰی ـ وَالَّذِیْ یُرْوٰی مِنَ الرَّفْعِ مَحْمُوْلٌ عَلَی الْاِبْتِدَاءِ کَذَا نُقِلَ عَنِ الزُّهْرِیِّ انتهی ـ مراد از موقفین عرفات و مزدلفه است یعنی چون که متعارض گشت هر دو روایت فعل آنحضرت علیه السلام واجب است رجوع بطرف قول آنحضرت علیه السلام که آن حدیث مشهور است لا ترفع الایدی الخ ـ و حدیث رفع یدین محمول است بر ابتدای فعل آنحضرت علیه السلام کَمَا لَا اعْتِبَارَ بِالْخَوَاتِیْمِ چنانچه امام بخاری روایت کرده قَالَ الْحُمَیْدِیُّ فِیْ قَوْلِهٖ وَاِذَا صَلّٰی جَالِسًا فَصَلُّوْا جُلُوْسًا هُوَ فِیْ مَرَضِهِ الْقَدِیْمِ ثُمَّ صَلّٰی بَعْدَ ذٰلِکَ النَّبِیُّ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ جَالِسًا وَالنَّاسُ خَلْفَهٗ قِیَامًا لَمْ یَاْمُرْهُمْ بِالْقُعُوْدِ وَاِنَّمَا یُؤْخَذُ بِالْاٰخِرِ فَالْاٰخِرِ مِنْ فِعْلِ النَّبِیِّ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ ـ یعنی حمیدی رح گفت که قول رسول الله علیه السلام وقتیکه امام نشسته نماز میخواند پس شما نیز نشسته نماز خوانید این قول در مرض اول بود بعد از آن آنحضرت علیه السلام نشسته نماز خواند و مردم در پس آنحضرت علیه السلام ایستاده بودند ایشان را امر نشستن نفرمود

ل امام بخاری به همه فقه تلمیذ امام حمیدی است و وی شاگرد امام شافعی رح و وی شاگرد امام محمد رح و وی شاگرد امام ابویوسف و امام اعظم رحمهم الله اجمعین ۱۲ منه

وجز این نیست که گرفته میشود از افعال فعل آخر آنحضرت علیه السلام انتهی و اگر کسی از متعصب گوید که
بعدم رفع یدین بجز امام ابو حنیفه کسی دیگر عامل نیست ازین باعث فرقهٔ ما آن را نمیکنند جوابش اینکه در صدر
باب از ترمذی نقل کرده شد که این را بسیاری از صحابه و تابعین گرفته و این است قول سفیان ثوری و اهل
کوفه و کوفه قبهٔ اسلام است چنانچه گذشت و عینی در شرح بخاری آورده که این است مذهب امام
ابو حنیفه رض و اصحاب وی و سفیان ثوری و ابراهیم نخعی و ابن ابی لیلی و علقمه و اسود و عامر شعبی و ابو اسحق
سبیعی و خیثمه و مغیره و وکیع و عاصم بن کلیب و مشهور مذهب امام مالک و اصحاب وی تمام گشت کلام
عینی و چونکه درین دیار بموجب احادیث مذکوره و آئمه رفع یدین متروک است بلکه مرتکب آن را متهم
می سازند و حال آنکه شاه ولی الله محدث دهلوی در حجت الله البالغه صفحه ۸۰ نوشته لَا يَنْبَغِي
لِلْإِنْسَانِ أَنْ يُثِيرَ عَلٰى نَفْسِهٖ فِتْنَةَ عَوَامِ بَلَدِهٖ وَهُوَ قَوْلُهٗ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَوْلَا
حِدْثَانُ قَوْمِكِ بِالْكُفْرِ لَنَقَضْتُ الْكَعْبَةَ یعنی لائق نیست مر انسان را که پسند کند بر جان خود
فتنهٔ عوام شهر خود چه جای آنکه فتنهٔ همه اوطان بر خود پسند نماید و این مضمون بعینه قول آن حضرت
علیه السلام است مر عایشه را که فرمود اگر نه بودی مرا خوف از قریب العهد بودن قوم تو با کفر یعنی اگر قوم تو
نو مسلم نه بودی هر آینه میشکستمی خانهٔ کعبه را یعنی چونکه در آبادی خانهٔ کعبه که از دست کفار قریش است فرق
واقع است از بنای حضرت ابراهیم علیه السلام پس ای عایشه رضای من آنکه آن را شکسته چنانکه بود
بران طریق آباد سازم مگر می ترسم از اصحاب خود که اسلام ایشان نو است که شکستن خانهٔ کعبه بر ایشان
ناگوار و امر شوار افتد سُبْحَانَ اللّٰهِ مقام عبرت است ای برادران اسلام که پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم
دلشکنی صحابهٔ خود نمی خواست و با وجودیکه همه اصحاب رض جان نثار بران سید ابرار بودند مگر تاهم آنحضرت
علیه السلام از جهت قریب العهد بودن اسلام ایشان از ایشان بخوف نمی بود و گذاشت خانهٔ کعبه را بر بنای
کفر و نیز حق تعالی میفرماید اَلْفِتْنَةُ اَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ و نیز میفرماید وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الْفَسَادَ و شما با وجود
ادعای عمل بالحدیث سراسر اتباع آنحضرت علیه السلام را گذاشته بخوف و خطر در مساجد خدا مستعد فتنه و فساد
شدید آیا نزدیک شما این احادیث و آثار که در کتب حدیث مندرج اند از پایهٔ اعتبار ساقط و غلط اند و آیا آن
کتب کتب دین نیند و آیا آن علما و مجتهدین که از زمانهٔ آن حضرت علیه السلام تا این زمان ما که سنه از یک هزار
و سه صد درگذشت بران عمل نموده اند همه جاهل و خلاف احادیث نبویه بودند ~ آفرین باد برین همت مردانه تو

که چندین فضلای بیشمار را خلاف سنت و چندین احادیث نبویه را بیرون شریعت تصور میکنید بلے سے
فکر ہر کس بقدر ہمت اوست + وَمَا عَلَيْنَآ اِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِيْنُ سے بر گستاخی کند اندر طریق + باشد
اندر لجہ حیرت غریق + الحاصل و نیز دلالت میکند بر نسخ رفع یدین در نماز گذاردن عبد اللہ بن مسعود رض
برای تعلیم قومی که نماز رسول اللہ صلعم را نمیدانستند چنانچه ترمذی و ابو داؤد و نسائی و طحاوی ابوبکر بن ابی شیبہ
و غیرہم روایت آن میکنند قَالَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ مَسْعُوْدٍ رض اَلَا اُصَلِّيْ بِكُمْ صَلٰوةَ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ
وَسَلَّمَ فَصَلّٰى فَلَمْ يَرْفَعْ يَدَيْهِ اِلَّا فِيْ اَوَّلِ مَرَّةٍ و ہمه راویان این حدیث ثقه اند و پر ظاہر ہست که در صورت
نماز خوانانیدن عبد اللہ بن مسعود رض و تعلیم نمودن وی مر قوم را دیدگان و غیر واقفان را از نماز
آن حضرت علیه السلام لابدی ہست از ینکه آن نماز وی رض بر جمیع فرائض و واجبات و سنن و مستحبات
مشتمل بود که غرض اصلی از تعلیم تحصیل علم است الشان را برین اشیا لیس، فقتیکه عبد اللہ رض در
صورت مذکور رفع یدین نکرد بالتصریح معلوم گشت که فعلش منسوخ است بلکه مزید بر آن فرمود
وَكَانَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا يَرْفَعُ يَدَيْهِ اِلَّا عِنْدَ افْتِتَاحِ الصَّلٰوةِ ثُمَّ لَا يَعُوْدُ
بِشَيْءٍ مِّنْ ذٰلِكَ چنانچه از روایت ابوبکر بن ابی شیبه و ابو حنیفه رحمهما اللہ در صدر باب گذشت و نیز از
مسلم گذشت عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ مَسْعُوْدٍ رض قَالَ اَلَا اُخْبِرُكُمْ بِصَلٰوةِ رَسُوْلِ اللّٰهِ فَقَامَ وَرَفَعَ يَدَيْهِ
اَوَّلَ مَرَّةٍ ثُمَّ لَمْ يُعِدْ و نیز فرمود صَلَّيْتُ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَمَعَ اَبِيْ بَكْرٍ وَعُمَرَ
فَلَمْ يَرْفَعُوْا اَيْدِيَهُمْ اِلَّا عِنْدَ افْتِتَاحِ الصَّلٰوةِ رواه البیهقی و ابوبکر بن ابی شیبه و ابن عدے
چنانچه در صدر باب گذشت و این روایت اصح الاسانید ہست پس صاف ظاہر گشت که رفع یدین در نماز
نه سنت ہست و نه مستحب بلکه منسوخ ہست فصل آن اکنون آثار صحابه در باب نسخ رفع یدین باید
شنید روایت کرد طحاوی و بیهقی و ابوبکر بن ابی شیبه از حسن بن عیاش بسند صحیح عَنِ الْاَسْوَدِ
قَالَ رَاَيْتُ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ رض رَفَعَ يَدَيْهِ فِيْ اَوَّلِ تَكْبِيْرَةٍ ثُمَّ لَا يَعُوْدُ چنانچه شیخ ابن الہمام و ملا علی
قاری آورده یعنی گفت اسود رض که دیدم حضرت عمر رض را که برداشتی ہر دو دست خود را در تکبیر اول بستر
در ہمه نماز اعاده آن نکردی انتهی و نیز روایت ہست از عاصم بن کلیب که وی از پدر خود کلیب روایت
میکند اَنَّ عَلِيًّا رض كَانَ يَرْفَعُ يَدَيْهِ اِذَا افْتَتَحَ الصَّلٰوةَ ثُمَّ لَا يَعُوْدُ رواه الامام محمد
و ابوبکر بن ابی شیبه و الطحاوی بالسند الصحیح یعنی حضرت علی رض ما و را از تکبیر تحریمه در کل نماز

رفع یدین نمیکرد. وگفت طحاوی که جائز نیست اینکه خلاف کند حضرت علی کرم اللہ وجہہ از آن حضرت
علیہ السلام مگر بسبب علمکہ بر نسخ آن داشت چنانکہ علامہ عینی در شرح ہدایہ آوردہ و زیلعی در شرح
کنز گفتہ قَالَ ابْنُ مَسْعُوْدٍ صَلَّيْتُ خَلْفَ النَّبِيِّ صلعم وَاَبِيْ بَكْرٍ وَّعُمَرَ وَعُثْمَانَ فَلَمْ يَرْفَعُوْا اَيْدِيَهُمْ
اِلَّا عِنْدَ افْتِتَاحِ الصَّلٰوةِ انتہی ونیز روایت کرد ابو حنیفہ از حماد و او از ابراہیم و او از اسود
اَنَّ عَبْدَ اللّٰهِ بْنَ مَسْعُوْدٍ رض كَانَ يَرْفَعُ يَدَيْهِ فِيْ اَوَّلِ تَكْبِيْرَةٍ ثُمَّ لَا يَعُوْدُ اِلٰى شَيْءٍ مِّنْ
ذٰلِكَ وَيَأْثُرُ ذٰلِكَ عَنْ رَسُوْلِ اللّٰهِ صلی اللہ علیہ وسلم و این حدیث بغایت صحت رسیدہ
یعنی عبد اللہ بن مسعود رض در تکبیر تحریمہ رفع یدین کردی بسترا اعادہ اش در چیزی از نماز نمیکرد
و نقل این را از آن حضرت علیہ السلام میکرد انتہی وَعَنْ اِبْرَاهِيْمَ كَانَ عَبْدُ اللّٰهِ لَا يَرْفَعُ
يَدَيْهِ فِيْ شَيْءٍ مِّنَ الصَّلٰوةِ اِلَّا فِيْ افْتِتَاحِ الصَّلٰوةِ رواه الطحاوی بالسند الجید
ونیز روایت کرد امام محمد رح از عبد العزیز بن حکیم قَالَ رَاَيْتُ ابْنَ عُمَرَ يَرْفَعُ يَدَيْهِ حِذَاءَ اُذُنَيْهِ
فِيْ اَوَّلِ تَكْبِيْرَةِ افْتِتَاحِ الصَّلٰوةِ وَلَمْ يَرْفَعْهُمَا فِيْمَا سِوٰى ذٰلِكَ یعنی دیدم عبد اللہ بن
عمر رض را کہ ماسوای تکبیر تحریمہ در ہیچ چیزے رفع یدین نمیکرد و این آن ابن عمر است کہ احادیث رفع
یدین از وی منقول گشتہ پس درین حدیث از فعل وی نیز معلوم شد کہ آن احادیث ہمہ منسوخ اند
ونیز ابو بکر بن ابی شیبہ و طحاوی از مجاہد می آرند قَالَ مَا رَاَيْتُ ابْنَ عُمَرَ يَرْفَعُ يَدَيْهِ اِلَّا فِيْ
اَوَّلِ مَا يَفْتَتِحُ الصَّلٰوةَ و این حدیث صحیح است چنانچہ علامہ عینی در شرح بخاری آوردہ
وَقَالَ الزَّيْلَعِيُّ رُوِيَ عَنْ مُجَاهِدٍ قَالَ خَدَمْتُ ابْنَ عُمَرَ عَشَرَ سِنِيْنَ فَمَا رَاَيْتُهٗ يَرْفَعُ يَدَيْهِ
فِيْ شَيْءٍ مِّنْ صَلٰوتِهٖ اِلَّا فِي التَّكْبِيْرَةِ الْاُوْلٰى یعنی امام زیلعی میفرماید کہ مرویست از مجاہد کہ تا
دہ سال خدمت عبد اللہ بن عمر رض کردم پس درین مدت گاہے او را ندیدم کہ رفع یدین
در نماز خود در چیزی کردی مگر در تکبیر تحریمہ انتہی وَعَنِ ابْنِ الْعَبَّاسِ رض اَنَّ الْعَشَرَةَ الْمُبَشَّرَةَ
مَا كَانُوْا يَرْفَعُوْنَ اَيْدِيَهُمْ اِلَّا فِيْ افْتِتَاحِ الصَّلٰوةِ ذکرہ فی النہایۃ والکفایۃ
یعنی از ابن عباس مرویست کہ عشرۂ مبشرہ رفع یدین نمیکردند مگر در ابتدای نماز انتہی و در نور الانوار
است وَقَدْ صَحَّ عَنْ مُجَاهِدٍ اَنَّهٗ قَالَ صَحِبْتُ ابْنَ عُمَرَ عَشَرَ سِنِيْنَ فَلَمْ اَرَهٗ رَفَعَ يَدَيْهِ اِلَّا
فِيْ تَكْبِيْرَةِ الْاِفْتِتَاحِ فَتَرْكُهُ الْعَمَلَ بِهٖ دَلِيْلٌ عَلَى انْتِسَاخِهٖ یعنی گفت مجاہد کہ دہ سال در صحبت

و مجلس ابن عمر بودم پس ندیدم او را که رفع یدین در نماز کردی مگر در تکبیر افتتاح پس گذاشتن وی
عمل رفع یدین را دلیل است بر منسوخ گشتن آن انتهی و فی النهایة عن عبد الله بن الزبیر انه
رای رجلا یصلی فی المسجد الحرام و یرفع یدیه عند الرکوع و عند رفع الرأس منه
فقال لا تفعل انه شیء قد ترکه رسول الله صلی الله علیه وسلم بعد ما فعله انتهی یعنی
رفع یدین در نماز چنین فعلی است که آنحضرت بعد از کردن آن را گذاشته و نیز طحاوی از عمرو بن مره می آرد
قال دخلت مسجد حضرموت فاذا علقمة بن وائل یحدث عن ابیه ان رسول الله
صلی الله علیه وآله وسلم کان یرفع یدیه عند الرکوع و بعده فذکرت ذلک لابراهیم
فغضب وقال رآه هو ولم یره ابن مسعود ولا اصحابه یعنی در مسجد حضرموت در آمدم پس
علقمه بن وائل بن حجر از پدر خود حدیث بیان میکرد که آن حضرت علیه السلام قبل از رکوع و نیز بعد
از رکوع رفع یدین کردندی پس ذکر این حدیث به پیش ابراهیم نخعی کردم پس بغضب بر آمد و گفت که
رفع یدین آنحضرت علیه السلام را وائل بن حجر دید و ندید آن را عبد الله بن مسعود و نه یاران وی
انتهی و نیز ابو حنیفه رح در مسند از حماد و او از ابراهیم نخعی آورده انه قال فی وائل بن حجر
انه اعرابی لم یصل مع النبی صلی الله علیه وسلم صلوة اذی قبلها قط هو اعلم
من عبد الله و اصحابه حفظ ولم یحفظوا یعنی رفع الیدین عنه الرکوع و این حدیث
اصح الاسانید است یعنی هر آینه گفت ابراهیم در حق وائل بن حجر که وی بدویست یعنی روستائی
می پندارم که پیشتر ازین گاهی با آن حضرت علیه السلام نمازی نخوانده پس وائل عالم تر است از
عبد الله بن مسعود و یاران وی که او رفع یدین را در وقت رکوع از آن حضرت علیه السلام
یاد داشت و یاد نداشت ایشان همه آن را انتهی و نیز امام محمد در موطای خود از یعقوب بن ابراهیم
یعنی امام ابی یوسف رح و او از حصین بن عبد الرحمن می آرد که وی رح گفت دخلت انا و عمرو بن مرة
علی ابراهیم قال عمرو حدثنی علقمة بن وائل الحضرمی عن ابیه انه صلی مع النبی صلی الله
علیه وسلم فرآه یرفع یدیه اذا کبر و اذا رکع و اذا رفع قال ابراهیم ما ادری لعله لم یر
النبی صلی الله علیه وسلم الا ذلک الیوم فحفظ هذا منه ولم یحفظا ابن مسعود و اصحابه
ما سمعته من احد منهم انما کانوا یرفعون ایدیهم فی بدء الصلوة حین یکبرون

یعنی من وعمرو بن مره نزد ابراهیم نخعی رح در آمدیم عمرو گفت که حدیث بیان کرد مرا علقمه بن وائل حضرمی از پدر خود اینکه وائل نماز خواند با نبی صلی الله علیه وسلم پس دید آن حضرت علیه السلام را که رفع یدین میکرد در وقت تحریمه و وقت رکوع و وقت قومه ابراهیم نخعی گفت که من نمیدانم شاید که وائل ندید آنحضرت علیه السلام را مگر همین در آن روز پس نگاه داشت این را از آن حضرت علیه السلام و یاد نداشت این را ابن مسعود و نه اصحاب وی رض و حالانکه نشنیده ام رفع یدین را از هیچ یکے از صحابه رضی الله عنهم جز این نیست که بودند صحابه که رفع یدین در وقت تحریمه کردندی و بس انتهی پس این حدیث که باسانید صحیحه مروی است دلالت میکند بر اثبات اجماع صحابه رض بر عدم رفع یدین در نماز در زمانه ابراهیم نخعی رح و برین تصریح کرده است ملا علی قاری در شرح موطا بدین عبارت وَلَا الصَّحَابَةُ اَيْ وَلَا سَائِرُ اَصْحَابِ النَّبِيِّ صلی الله علیه وسلم مَا سَمِعْتُهُ اَيْ هٰذَا الرَّفْعَ الزَّائِدَ مِنْ اَحَدٍ مِّنْهُمْ اَيْ اَصْحَابِ النَّبِيِّ صلی الله علیه وسلم اِنَّمَا كَانُوْا اَيِ الصَّحَابَةُ يَرْفَعُوْنَ اَيْدِيَهُمْ فِيْ بَدْءِ الصَّلٰوةِ حِيْنَ يُكَبِّرُوْنَ اَيْ لِلتَّحْرِيْمَةِ فَقَطْ وَهٰذَا بِمَنْزِلَةِ الْاِجْمَاعِ انتهی کلام القاری این است از فعل صحابه رضی الله عنهم که بالتصریح دلالت میکند بر نسخ رفع یدین در نماز چنانکه شنیدی الحال حال تابعین در باب نسخ رفع یدین باید شنید و آن اینکه روایت است از جابر رض اَنَّ الْاَسْوَدَ وَعَلْقَمَةَ كَانَا يَرْفَعَانِ اَيْدِيَهُمَا اِذَا افْتَتَحَا ثُمَّ لَا يَعُوْدَانِ و روایت است از طلحه اَنَّ اِبْرَاهِيْمَ وَخَيْثَمَةَ لَا يَرْفَعَانِ اَيْدِيَهُمَا اِلَّا فِيْ بَدْءِ الصَّلٰوةِ و روایت است از حصین که وی از مغیره می آرد که ابراهیم گفت لَا تَرْفَعْ يَدَيْكَ فِيْ شَيْءٍ مِّنَ الصَّلٰوةِ یعنی اندرون نماز بعد از تکبیر تحریمه در چیزی رفع یدین مکن و نیز روایت است از حسن بن عیاش که وی از عبد الملک می آرد که وی فرمود رَاَيْتُ الشَّعْبِيَّ وَاِبْرَاهِيْمَ وَاَبَا اِسْحَاقَ لَا يَرْفَعُوْنَ اَيْدِيَهُمْ اِلَّا حِيْنَ يَفْتَتِحُوْنَ الصَّلٰوةَ و روایت است از وکیع و ابو اسامه که ایشان هر دو از شعبه می آرند که گفت ابو اسحاق كَانَ اَصْحَابُ عَبْدِ اللّٰهِ وَاَصْحَابُ عَلِيٍّ لَا يَرْفَعُوْنَ اَيْدِيَهُمْ اِلَّا فِي افْتِتَاحِ الصَّلٰوةِ یعنی بودند هم جلیس عبد الله بن مسعود و علی بن ابی طالب رضی الله عنهما که رفع یدین نمیکردند مگر در شروع نماز برای تکبیر تحریمه روایت کرد این همه روایات را ابو بکر بن ابی شیبه که شیخ بخاری و مسلم است در مصنف خود در باب نسخ رفع یدین و امام طحاوی در معانی الآثار آورده حَدَّثَنَا ابْنُ اَبِيْ دَاوُدَ

ف بیان معلوم شدن نسخ رفع یدین از فعل تابعین

ف این جمله روایات از ابو بکر بن ابی شیبه منقول اند

قَالَ اَخْبَرَنَا اَحْمَدُ بْنُ يُونُسَ قَالَ حَدَّثَنَا اَبُوْ بَكْرِ بْنُ عَيَّاشٍ قَالَ مَا رَاَيْتُ فَقِيْهًا قَطُّ يَفْعَلُهُ يَرْفَعُ يَدَيْهِ فِيْ غَيْرِ التَّكْبِيْرَةِ الْاُوْلٰى يعنی ابوبکر بن عیاش گفت که هیچ یکی فقیه را ندیدم که گاهی میکرد این را یعنی که رفع یدین کرده باشد ماورای تکبیر اول انتهی پس این روایت بالتصریح دلالت میکند بر اثبات اجماع تابعین مجتهدین در عدم رفع یدین پس وقتیکه از احادیث آنحضرت صلعم بالتصریح دلالت بر عدم رفع یدین در نماز ماورای تکبیر تحریمه ثابت گشت و همچنین از آثار صحابه و همچنین از اجماع تابعین چنانچه بالتفصیل یک یک شمرده گشت لهذا قائل گشتند بر ترک رفع یدین در نماز بسیاری از علمای فحول و قدمای فروع و اصول که منجمله آنها امام اعظم و امام ابو یوسف و امام محمد و امام مالک و ماسوای ایشان اند رحمهم الله تعالی چنانچه علامه بدر الدین عینی در عمدة القاری شرح بخاری می آرد وَعِنْدَ اَبِيْ حَنِيْفَةَ وَاَصْحَابِهٖ لَا يَرْفَعُ يَدَيْهِ اِلَّا فِي التَّكْبِيْرَةِ الْاُوْلٰى وَبِهٖ قَالَ اِبْرَاهِيْمُ النَّخَعِيُّ وَسُفْيَانُ الثَّوْرِيُّ وَعَامِرٌ الشَّعْبِيُّ وَاَبُوْ اِسْحٰقَ السَّبِيْعِيُّ وَعَبْدُ الرَّحْمٰنِ بْنُ اَبِيْ لَيْلٰى وَعَلْقَمَةُ بْنُ قَيْسٍ وَاَسْوَدُ بْنُ زَيْدٍ وَعَاصِمُ بْنُ كُلَيْبٍ وَالْمُغِيْرَةُ وَخَيْثَمَةُ وَوَكِيْعٌ وَمَالِكٌ فِيْ رِوَايَةٍ وَهُوَ الْمَشْهُوْرُ مِنْ مَذْهَبِهٖ وَهُوَ الْمَعْمُوْلُ عِنْدَ اَصْحَابِهٖ انتهی کلامه یعنی نزدیک امام اعظم و یاران وی بر ندارد نمازی دست خود را مگر در تکبیر اول و باین قائل گشته ابراهیم نخعی الی قوله و امام مالک در یک روایت و این است مشهور از مذهب وی و همین است معمول اصحاب وی رضی الله تعالی عنهم اجمعین و امام نووی در شرح مسلم گفته وَهُوَ اَشْهَرُ الرِّوَايَاتِ عِنْدَ مَالِكٍ انتهی و خوارزمی در مسند خود می آرد وَالدَّلِيْلُ عَلٰى هٰذَا اَنَّ حَدِيْثَ رَفْعِ الْيَدَيْنِ حَدِيْثٌ رُوَاتُهٗ مَدَنِيُّوْنَ وَمَالِكُ بْنُ اَنَسٍ الْمَدَنِيُّ لَمْ يَاْخُذْ بِهٖ وَلَمْ يَعْمَلْ بِهٖ وَاَنَّهٗ اَعْلَمُ بِرِوَايَةِ اَهْلِ بَلَدِهٖ مِنْ غَيْرِهٖ انتهی اختصارش اینکه حال حدیث عبد الله بن عمر در باب رفع یدین اینکه راویان آن مدنی اند و امام مالک با وجود مدنی بودن وی عمل بران نکرد حالانکه وی از اکابر محدثین مدینه است پس این عمل از وی دال است بر نسخ رفع یدین هر یدین اینکه خود فعل عبد الله بن عمر معارض این روایت است چنانچه گذشت و حال وائل بن حجر اینکه وی ماسوا از یکبار آنحضرت علیه السلام را ندیده چنانچه از حدیث ابو داود معلوم و مفهوم میگردد پس حدیث وی را بمقابله حدیث عبد الله بن مسعود اعتباری نباشد که عبد الله بن مسعود فقیه و مجتهد و ملازم صحبت بابرکت از ابتدا تا انتها بود پس

ا۔ ای علی نسخ عمل رفع الیدین فی الصلوٰة ۱۲ ۲۔ حاز بعضی جمع جمیع صحیح حدیثی بجهد یکی این است چنانچه از ما نیز در باب تامین گذشته یاد شکن کن ۱۲ منه عفا الله عنه

کیفیات احکام نماز های آنحضرت علیه السلام از اول تا آخر از ناسخ و منسوخ و غیرها که وی را معلوم باشند دیگران را کی میسر شود خاصة وائل بن حجر رض را که یکبار مشرف بملازمت صحبت گشته ع گر فرق مراتب نکنی زندیقی ✦ واما حدیث مالک بن حویرث که بر رفع یدین دلالت میکند مجروح است از جهت نضر ابن عاصم و خالد بن مهران قابل احتجاج و استدلال نیست واما حدیث ابی حمید ساعدی اگرچه بعضے گفته که صحیح است مگر امام طحاوی آن را مدلل مجروح کرده و حالانکه جرح مدلل مقدم است بر تصحیح پس اعتبارش نیز نماند و باقی مانده احادیث رفع یدین همه ضعیف اند چنانکه حال آن بر واقفان اسمای رجال مخفی نیست فافهم والله اعلم وما علینا الا البلاغ المبين وصحت اسانید احادیث عدم رفع یدین بمرتبه رسیده که گردن فکر طاعنان زمانه ما را هم در هم می شکنند و مجال گفتن و صحت دم زدن ایشان را نمی دهد چنانچه از مناظره امام اوزاعی با امام اعظم رحمهما الله تعالی که در مکه معظمه دار حناطین در باب رفع یدین باهم اتفاق افتاده بوضوح ظاهر است و تفصیلش در مسند امام اعظم بروایت حصفکی و در رساله ملا علی قاری در جواب امام الحرمین و انصاف شاه ولی الله دهلوی و کفایه شرح هدایه و عقود الجواهر و فتح القدیر و دیگر کتب می آرد و آن اینکه روی الحارثی فی مسنده قال حدثنا محمد بن ابراهيم بن زياد الرازي حدثنا سليمان بن شاذكوني سمعت سفيان بن عيينة يقول اجتمع ابو حنيفة والاوزاعي في دار الحناطين بمكة فقال الاوزاعي لابي حنيفة ما بالكم لا ترفعون ايديكم في الصلوة عند الركوع وعند الرفع منه فقال ابو حنيفة لاجل انه لم يصح عن رسول الله صلعم في ذلك شيء فقال كيف لم يصح وقد حدثني الزهري عن سالم عن ابيه اي ابن عمر عن رسول الله صلعم انه كان يرفع يديه اذا افتتح الصلوة وعند الركوع وعند الرفع منه فقال لهم ابو حنيفة حدثنا حماد عن ابراهيم عن علقمة والاسود عن عبد الله بن مسعود رض ان رسول الله صلعم كان لا يرفع يديه الا عند افتتاح الصلوة ثم لا يعود بشيء من ذلك فقال الاوزاعي احدثك عن الزهري عن سالم عن ابيه وتقول حدثنا

هو من اکابر المجتهدین و من طبقة التابعین ۱۲ ملا علی القاری ۱۲ قوله لم یصح الخ ای ما یوجب العمل به بان لا یکون له معارض ارجح منه وان ما اطلق لانه ادعی الی الزام الخصم فی زعمه انما اورده البخاری فی صحیحه [illegible] ابا حنیفة و اصحابه خرج عن حد ای الامام ۱۲ ۶ منه ۱۲ ۶ خبر ۱۲
الانصاف و دخیل فی باب الاعتساف کذا فی رسالة الملا علی القاری ۱۲ منه رح

حَمَّادٌ عَنْ اِبْرَاهِيْمَ عَنْ عَلْقَمَةَ وَالْاَسْوَدِ عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ مَسْعُوْدٍ فَقَالَ لَهٗ اَبُوْ حَنِيْفَةَ كَانَ
حَمَّادٌ اَفْقَهَ مِنَ الزُّهْرِيِّ وَكَانَ اِبْرَاهِيْمُ اَفْقَهَ مِنْ سَالِمٍ وَعَلْقَمَةُ لَيْسَ بِدُوْنِ ابْنِ عُمَرَ فِي الْفِقْهِ
وَاِنْ كَانَتْ لِابْنِ عُمَرَ صُحْبَةٌ وَلَهٗ فَضْلُ صُحْبَةٍ وَلِلْاَسْوَدِ فَضْلٌ كَبِيْرٌ وَعَبْدُ اللّٰهِ عَبْدُ اللّٰهِ لَهٗ فَضْلٌ كَثِيْرٌ
فِي الْفِقْهِ وَحَقِّ الصُّحْبَةِ مِنْ صِغَرِهٖ عِنْدَ النَّبِيِّ صلعم عَلٰى عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ عُمَرَ فَسَكَتَ الْاَوْزَاعِيُّ انتهى

یعنی حارثی رح در مسند خود روایت میکند که حدیث کرد مارا محمد بن ابراهیم بن زیاد رازی و ایشان را
حدیث کرد سلیمان بن شاذکونی که شنیدم از سفیان بن عیینه که میفرمود که جمع شدند امام ابوحنیفه رح
و امام اوزاعی رح که یکی از اکابر مجتهدین و از طبقه تابعین در ملک شام بود در مکه مکرمه در دار حناطین پس
گفت امام اوزاعی مر ابوحنیفه را که چیست حال شما که در نماز وقت رکوع و قومه رفع یدین نمیکنید ابوحنیفه رح
جواب داد از جهت آنکه درین باب از آنحضرت علیه الصلوة والسلام چیزی صحیح نگشته (یعنی بصفتی که واجب
کند عمل رفع یدین را و او را معارض اقوی درین باب از وی نباشد و اطلاق ابوحنیفه رح برای الزام خصم بود
پس آنچه میگویند که این قول ابوحنیفه درست نباشد چه در بخاری احادیث رفع یدین موجود اند سراسر
اعتساف و بعید از انصاف است کما قال القاری) اوزاعی گفت چگونه چیزی صحیح نگشته و حالانکه هر آئینه
حدیث کرد مرا زهری و او را سالم پدر وی که عبد الله بن عمر رض است از آنحضرت علیه السلام که هر آئینه
آنحضرت علیه السلام رفع یدین کردندی در وقت تکبیر اول و وقت رکوع و قومه پس جواب داد او را ابوحنیفه رح
که حدیث کرد مارا حماد و او را ابراهیم و او را علقمه و اسود و ایشان هر دو از عبد الله بن مسعود روایت
کردند که گفت او که هر آئینه آنحضرت علیه السلام رفع یدین نکردندی مگر در شروع نماز (یعنی برای تکبیر تحریمه)
پس از اعاده چیزی از رفع یدین نمیکردند در همه نماز پس گفت امام اوزاعی من حدیث میکنم ترا از زهری
که استاذ من است و وی از سالم و وی از پدر خود که عبد الله بن عمر رض است و تو میگوئی که حدیث
کرد مارا حماد و او را از ابراهیم و او از علقمه و اسود و ایشان از عبد الله بن مسعود رض روایت میکنند
پس جواب داد او را امام اعظم رح که حماد از زهری فقیه تر بود (یعنی استاذ من از استاذ تو در علوم دین
افضل تر بود) و ابراهیم استاذ الاستاذ من از سالم که استاذ الاستاذ تست افقه بود و علقمه در
فقاهت از عبد الله بن عمر رضی الله تعالی عنهما کم نبود اگرچه ابن عمر صحابی است و مر او را فضل صحبت است
و مر اسود را فضیلت بزرگ است و عبد الله بن مسعود عبد الله بن مسعود است (یعنی او را چه ذکر است که او از ان مستغنی است)

مراو راست فضیلت بسیار در فقه و در حق صحبت از زمانه طفولیت نزدیک نبی صلعم بر عبد الله بن عمر رض
پس خاموش ماند اوزاعی در جواب و غالب گشت بروی امام ابو حنیفه رضی الله تعالی عنهما

فائده عمده در ذکر بعضی فضائل و مناقب امام انام بمناسبت قرینه و مقام رضی عنه المالک العلام
باید دانست که ما این مبحث شرح کردن شمه ز انعام او + چونکه آمد نام او + بیت واجب آمد
جامع **سلسله اول** در فقاهت امام الائمه کاشف الغمه شریف را در چهار ده سلسله درج میسازیم
علوم شریفه حاوی فنون منیفه صاحب اوصاف لطیفه حضرت امام ابو حنیفه کوفی البغدادی
رضی الله تعالی عنه وسلمه من مضرات ایادی البوادی از جهت ارتباط بما قبل سه معاشران گره
زلف یار باز کنید + شب خوش ست بدین قصه اش دراز کنید + در در مختار می آرد قالوا الفقه
زرعه عبد الله بن مسعود وسقاه علقمة وحصده ابراهیم النخعی وداسه حماد وطحنه
ابو حنیفة وعجنه ابو یوسف وخبزه محمد فسائر الناس یأکلون من خبزه وقد نظم
بعضهم وقال یعنی تخم فقه را عبد الله بن مسعود رض کاشت و آب داد او را علقمه و درو د آن را ابراهیم نخعی
و خرمن کوبی نمود آن را حماد و آرد نمود آن را امام اعظم و خمیر ساخت آن را امام ابو یوسف و نان پخت آن را
امام محمد شیبانی رضی الله تعالی عنهم پس همه باقی مردم میخورند از نان محمد رح و بعضی این مضمون را در نظم آورده میگوید

قطعه الفقه زرع ابن مسعود علقمة	حصاده ثم ابراهیم دواس
نعمان طاحنه یعقوب عاجنه	محمد خابز والآكل الناس

ولهذا عبد الله السستری میفرماید لو کان فی امة موسی و عیسی مثل ابی حنیفة رض لما تهودوا
ولما تنصروا یعنی اگر در امت موسی و عیسی علی نبینا و علیهما الصلوة والسلام کسی غوید العلم عزیز الفهم
قائم بالصدق عارف بالحق مثل امام ابو حنیفه رحمة الله تعالی بودی هر آئینه ایشان یهود و نصاری نگشتندی
و از جاده مستقیم گمراه نشدندی و **فرمود** امام شافعی رح والله ما صرت فقیها الا بکتب محمد بن
الحسن یعنی بخدا که من باین مرتبه فقاهت نرسیدم مگر بکتابهای محمد بن شیبانی رح و امام محمد بن حسن
با مادر امام شافعی رح نکاح کرده بود و بدان سبب امام محمد مر امام شافعی را کتابها و اموال خود سپرد نموده
بود و امام شافعی یکی از شاگردان امام محمد هست و حضرت سلطان المشائخ نظام الدین اولیاء دهلوی در
کتاب راحة القلوب تحریر فرموده که حضرت خواجه سید العابدین زبدة العارفین فرید الحق والشرع

شکر گنج رحمۃ اللہ علیہ بتاریخ ۱۱ ماہ ذی الحجہ سنہ ۶۵۵ ہجری فرمود کہ ہر چہار مذہب برحق اند لیکن بالیقین باید دانست
کہ مذہب امام اعظم رح از ہمہ فاضلتر ہست مذاہب دیگر پسر وی اند و امام ابو حنیفہ رح افضل المتقدمین است
والحمد للہ کہ ما در مذہب وی رحمہ اللہ ایم و من لائق آن نیستم کہ نام پاک امام اعظم بر زبان آرم ولیکن مرتبہ
شاگرد امام ممدوح کہ امام محمد شیبانی ہست آنقدر بود ہرگاہ کہ وی کلہے سوار شدہ بجائی میرفتے
پس امام شافعی رح بار کابش پاپیادہ میرفتے ازینجا معلوم میشود کہ در میان این ہر دو مذہب چہ قدر فرق است
انتہی ملخصا و در حدائق الحنفیہ از مفتاح السعادت می آرد کہ امام رض بعد از تحصیل علم ضروری بمجرد درست
نمودن ہوشش در خرید و فروخت مشغول گشت مگر امام شعبی کوفی رض چونکہ در وی تیقظ و تبصر دید پس
وی را بطرف تحصیل کمال علم رہبری نمود پس وی نیز کار خرید و فروخت را گذاشتہ در علم مشغول شد تا آنکہ
در علم کلام مشار الیہ زمانہ گردید روزی در دلش آمد کہ اصحاب رض و تابعین رض چنین نبودند بلکہ ایشان ازین چنین
علوم ممانعت کردہ اند و بغیر از علم شریعت و فقہ ایشان در علم دیگر خوض ننمودہ اند پس وی نیز بعلم حدیث و
فقہ مشغول گشت چنانچہ از چہار ہزار مشائخ از تابعین و کبار تبع تابعین علم فقہ و حدیث را اخذ نمود و شیخ
عبد الحق محدث دہلوی رح در رسالۂ تحصیل التعرف فی معرفۃ الفقہ والتصوف آوردہ و نیز عروس العارفین
علی بن عثمان الجلالی المعروف بہ ہجویری در کشف المحجوب آوردہ کہ یحییٰ بن معاذ رازی گفت کہ رسول علیہ السلام
را در خواب دیدم و گفتم یا رسول اللہ ترا کجا طلب نمایم فرمود عِندَ عِلمِ أَبِي حَنِيفَةَ و حضرت شاہ ولی اللہ
محدث دہلوی در رسالۂ فیوض الحرمین نوشتہ کہ آن حضرت صلعم مرا معلوم کنانید کہ در مذہب حنفی
چنین طریقہ پسندیدہ است کہ از مذاہب دیگر بآن سنت معروفہ کہ در زمانہ بخاری و اصحاب وی جمع و تنقیح
شدہ اند موافق تر ہست و در فتح المبین از خیرات الحسان ابن حجر مکی آوردہ کہ از ابو معانی فضل بن خالد
روایت ہست کہ من آنحضرت صلعم را در خواب دیدم پس عرض نمودم کہ یا رسول اللہ نسبت بعلم ابی حنیفہ شما
چہ میفرمائید ایشان فرمودند کہ این آن علم ہست کہ مردم را احتیاج بآن می افتد و از
مسدد بن عبد الرحمن البصری روایت ہست کہ وی در مکہ در میان رکن و مقام ابراہیم قبل از فجر بخفت
پس دید در منام حضرت رسالت پناہ صلعم را پس عرض کرد یا رسول اللہ چہ میفرمائید در حق اینکہ در کوفہ نعمان
بن ثابت بود کہ من علم وی را اخذ کنم پس فرمودند آنحضرت علیہ السلام اخذ کن علم وی را و عمل کن بر علم وی
کہ وی مرد صالح است و بعضے از ائمۂ حنبلیہ رسول اللہ صلعم را در خواب دید و عرض کرد کہ یا رسول اللہ مرا

از حال مذاهب مطلع فرمائید فرمودند که مذاهب سه اند پس در دل من آمد که مذهب امام ابو حنیفه را بوجه تمسک
رای خارج خواهند کرد پس شروع فرمودند آنجناب و فرمودند که ابو حنیفه و شافعی و احمد بستر فرمود که مالک
چهارم است انتهی میگوییم که منکرین مذاهب اربعه را جای چون و چرا نماند و لاسیما در حقیقت علم و مذهب
حنفیه حنفی آری اگر این روایات را خواب و خیال تصور نمایند مگر از رویای صالحه انکار آوردن موجب
انکار جزو نبوت گردد که در حدیث شریف وارد است که رویای صالحه یک حصهٔ نبوت است و نیز حکم ذبح
ذبیح الله از رویای صالحه است چنانچه در قرآن شریف موجود است و نیز در احادیث است که شیطان را
طاقت آن نیست که متشکل بشکل محمد رسول الله صلعم شده بکسے خود را عرض نماید پس بناچار از روی انصاف
به تسلیم حقیت علم ابو حنیفه مضطرب گردند ؎ بعد امیر وی راهست نه این است * مراد ت کعبه و رویت
به چین است * چو سوی کعبه باید شد به تعیین * خطا باشد که آری رخ سوی چین * و ابن خلکان شافعی
در تاریخ خود و مولوی عبد الحی صاحب در مقدمهٔ هدایه می آرد که یحیی بن معین که صاحب جرح و تعدیل و
مروی عنه صحاح سته است میگوید که نزدیک من قرائت قرائت حمزه است و فقه فقه امام اعظم رح و برین یافتم
مردم را انتهی پس نگر در زمانه ئی که نزدیک بزمانهٔ آن حضرت علیه السلام بود و نیز در طبقهٔ خیر القرون
داخل چنانچه در تقریب گفته که یحیی بن معین مروی عنه صحاح سته در سنه دو صد و سی و سه مرده و
عمرش از هفتاد سال چند سال ترقی کرده بود انتهی عمل در آمد مردم بفقه امام اعظم بود باوجودی که وی رحمه الله
زمانهٔ امام مالک و امام شافعی و امام احمد و سفیان ثوری و اوزاعی رحمهم الله تعالی همه را دیده بود و میگوید

الْقِرَاءَةُ عِنْدِیْ قِرَاءَةُ حَمْزَةَ وَالْفِقْهُ فِقْهُ اَبِیْ حَنِیْفَةَ رض وَعَلٰی هٰذَا اَدْرَکْتُ النَّاسَ **قطعه**

مَذْهَبُ النُّعْمَانِ خَیْرُ الْمَذَاهِبِ	کَالْقَمَرِ الْوَضَّاحِ خَیْرِ الْکَوَاکِبِ
تَفَقُّهُهٗ فِیْ خَیْرِ الْقُرُوْنِ مَعَ التُّقٰی	فَمَذْهَبُهٗ لَا شَکَّ خَیْرُ الْمَذَاهِبِ

یعنے مذهب امام بهترین مذاهب است مانند ماه روشن که بهترین کواکب است چراکه فقاهت کرد امام با تقوی
در خیر القرون پس مذهب وی بلا ریب بهترین مذاهب است و شیوع فقه امام اعظم رح در ان ازمنهٔ متبرکه
از کتب دیگر نیز ثابت میشود چنانچه بعضے از محدثین چونکه کثرت شغل مردم بفقه امام اعظم و مغازی محمد
بن اسحاق رحمهم الله تعالی یافتند پس برای ترغیب عوام احادیث فضائل قرآن از جانب خود وضع نمودند
تاکه مردم از فضائل قرآن واقف گشته رجوع از ان بطرف قرآن شریف نمایند چنانکه در شرح السراج

نخبۃ الفکر ہست رَوَی الْحَاکِمُ بِسَنَدِہٖ اَنَّہٗ قِیْلَ لِاَبِیْ عِصْمَۃَ نُوْحِ بْنِ اَبِیْ مَرْیَمَ الْمَرْوَزِیِّ مِنْ اَیْنَ لَکَ عَنْ عِکْرِمَۃَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رض فِیْ فَضَائِلِ الْقُرْاٰنِ سُوْرَۃً سُوْرَۃً وَلَیْسَ عِنْدَ اَصْحَابِ عِکْرِمَۃَ ھٰذَا فَقَالَ اِنِّیْ رَاَیْتُ النَّاسَ قَدْ اَعْرَضُوْا عَنِ الْقُرْاٰنِ وَاشْتَغَلُوْا بِفِقْہِ اَبِیْ حَنِیْفَۃَ وَمَغَازِیْ ابْنِ اِسْحَاقَ فَوَضَعْتُ ھٰذِہٖ حِسْبَۃً انتہی ای ثواباً و ہمچنین ہست در رسالۂ اصول سید شریف و خاتمۂ مجمع البحار و دیگر کتب و ابو عصمۃ مذکور ہمعصر امام مالک بود چرا کہ ایشان ہر دو را در تقریب از طبقۂ واحد نوشتہ و در سنۂ یک صد و ہفتاد و سہ انتقال کردہ ی وضاع الاحادیث و امام نووی در تہذیب الاسما گفتہ کہ وکیع یعنی استاذ امام شافعی گفتہ کہ با فقیہ تر از ابو حنیفہ بکسے نرسیدم و نہ بکسے کہ نماز را بطور عمدہ از وی رض ادا نماید و از نضر بن شمیل می آرد کہ مردم از فقہ بالکل بیخبر بودند تا آنکہ ہشیار و آگاہ ساخت ایشان را ابو حنیفہ بچیزی کہ ذہن او بآن چیز رسید و ملخص کرد او را و بیان نمود ایشان را و از جعفر بن ربیع می آرد کہ پنج سال نزدیک ابو حنیفہ بودم کسی را خاموش تر از وی رض ندیدم رباعی ایزد چو بنا کرد بحکمت تن و جان + در ہر بن مو مصلحتے کرد نہان + گر مفسدتے ندیدہ بودی ز زبان + محبوس نمیکرد بزندان دہان + مگر در وقت سوال مسئلۂ فقہیہ کہ دران حالت مثل دریا جاری گشتی و در فتح المبین اخیرات الحسان مے آرد کہ معمر گفت کہ کسی را ندیدم کہ در فقہ نیک تر کلام میکند و یا عمدہ تر شرح حدیث میکند از ابو حنیفہ و گفت امام حافظ نقاد یحیی بن معین کہ فقہا چہار کس اند ابو حنیفہ و سفیان و مالک و اوزاعی رحمہم اللہ تعالی و نقہ فقہ ابو حنیفہ ہست و برین یافتم مردم را و مکی بن ابراہیم گفت کہ ابو حنیفہ از اہل زمانۂ خود زیادہ عالم ہست و شیخ محدث دہلوی در رسالۂ مذکور از خلف بن ایوب آوردہ و ہمچنین ہست در فتح المبین کہ علم از جانب اللہ تعالی بمحمد علیہ السلام رسید بستر از آنحضرت علیہ السلام بطرف اصحاب رضی اللہ عنہم بستر از ایشان بطرف تابعین رح بستر از ایشان بطرف امام اعظم و یاران وی رحمہم اللہ تعالی کسیکہ خواہد برین شاد گردد و کسی کہ خواہد برین بغضب آید ؎ با وجود لب جان بخش تو ای آب حیات + چیغم آید سخن از چشمۂ حیوان گفتن و از ینجاست کہ از شیخ بو علی سینا منقول ہست کہ میگفت کہ نزدیک امام ابو حنیفہ و تلامیذ وی رحمہم اللہ آن قدر علم ہست کہ غایت آن را حق تعالی می شناسد مگر من این قدر میدانم کہ اگر کسے از ایشان بطرف علم معقول متوجہ گشتی دقیقۂ را از دقائق معقولات برای ما نگذاشتی و لہذا خطیب شافعی در کتاب خود از محمد بن سعد کاتب روایت کردہ کہ وی گفت کہ شنیدم از عبد اللہ بن داؤد کہ وی میگفتی

که بر اهل اسلام واجب است که در نماز خویش برای ابو حنیفه رح از حق تعالی دعای خیر خواهند چه وی رحمه الله
برای ایشان علم حدیث و علم فقه را بحفاظت آورد ؎ ای پیش از انکه در قلم آید ثنای تو + واجب
بر اهل مشرق و مغرب دعای تو + ای در بقای عمر تو نفع جهانیان + باقی مباد آنکه نخواهد بقای تو +
بخت نیست در همه عالم باتفاق + الا کسیکه روی بتابد ز رای تو + و ازینجا ست که نووی در تهذیب
از امام ابی یوسف رض روایت آورده که من برای ابو حنیفه پیشتر از والدین خود دعا میخواهم و بتحقیق من از وی رح شنیده ام
که میفرمود که من برای حماد (یعنی استاذ خود) با والدین خود دعا میخواهم و در فتح المبین از ابن حجر آورده که بعضے ائمه را
گفته شد چه باعث است که تو خاص در وقت ذکر امام صاحب رض مدح وی میکنی و منقبت دیگران نمیکنی فرمود بسبب
آنکه چنانکه مرتبه وی است دیگران را نیست دران امر که نفع یافت مردم از علم وی پس در وقت ذکر او خاص تعریف
و توصیف وی میکنم تا که مردم برای وی رض در دعا گوئی او رغبت کنند و ازینجاست انچه امام شعرانی در
میزان کبری می آرد فَعُلِمَ اَنَّهٗ یَجِبُ عَلٰی کُلِّ مُکَلَّفٍ اَنْ یَّشْکُرَ اللّٰهَ تَعَالٰی عَلٰی اِیْجَادِهٖ مِثْلَ الْاِمَامِ اَبِیْ حَنِیْفَةَ
رَضِیَ اللّٰهُ تَعَالٰی عَنْهُ و در رساله فضائل امام از اعلام الاخیار آورده که قاری عاصم رض در علم قرات استاذ
امام اعظم بود وقتیکه فضل و کمال امام ترقی یافت برای استفاده پیش امام حاضر گشتی و گفتی یا ابا حَنِیْفَةَ
جِئْتَنَا صَغِیْرًا وَجِئْنَاكَ کَبِیْرًا یعنی ای ابا حنیفه می آمدی تو نزد یکما در طفلی و می آئیم ما نزد تو در پیری و لهذا
شیخ احمد درین رساله موصوفه و ابن حجر مکی شافعی و غیرهما در کتب خود از عبد الله بن مبارک می آرند لَیْسَ
اَحَدٌ اَحَقَّ اَنْ یُّقْتَدٰی بِهٖ مِنْ اَبِیْ حَنِیْفَةَ لِاَنَّهٗ کَانَ اِمَامًا تَقِیًّا نَقِیًّا وَرِعًا عَالِمًا فَقِیْهًا کَشَفَ الْعِلْمَ
کَشْفًا لَمْ یَکْشِفْهُ اَحَدٌ انتهی درین محل قول سعدی ؎ ندانم کدامی سخن گویمت + که بالاتری زانچه من
گویمت + چه النسب معلوم میشود و امام نووی شافعی شارح مسلم در تهذیب الاسماء آورده که عبد الله بن
مبارک میگفت که دیدیم مسعر بن کدام را در حلقه علم ابی حنیفه نزد روی ابو حنیفه نشسته از وی می پرسیدے
و استفاده از وی حاصل میکردی و گفتے که گاهی کسی را ندیدم که در علم فقه نیک تر تکلم از ابو حنیفه رح کرده
باشد و عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ الْمُبَارَكِ قَالَ مَا رَاَیْتُ اَحَدًا فِی الْفِقْهِ مِثْلَ اَبِیْ حَنِیْفَةَ رض انتهی ؎

اِذَا مَا اعْتَزَّ ذُوْ عِلْمٍ بِعِلْمٍ	فَعِلْمُ الْفِقْهِ اَوْلٰی بِاعْتِزَازٍ
وَکَمْ طَیْرٍ یَطِیْرُ وَلَا کَبَازٍ	فَکَمْ طِیْبٍ یَفُوْحُ وَلَا کَمِسْکٍ

یعنی وقتیکه فخر کند صاحب علم بعلم پس علم فقه بهتر است برای فخر کردن
چراکه خوشبوها بسیار اند که خوشبو میدهند ولیکن نه مثل مشک و بسیار مرغان اند که می پرند مگر نه مانند باز

ف واجب شدن دعای اهل اسلام برای امام تقدیم امام در دعا بر والدین

ف احق برای اقتدا ابو حنیفه است

ف اخذ علم مسعر بن کدام از ابو حنیفه رح

و در فتح المبین می آرد که گفت حافظ عبد العزیز از ابو رواد که گفت او هر که دوست میدارد امام ابو حنیفه را پس وی سنی است و هر که با وی بغضی دارد پس وی بدعتی است و بروایتی چنین است که در میان ما و در میان مردم دیگر امام ابو حنیفه اند رحمه الله پس کسیکه او را دوست دارد معلوم کنیم که او از اہل سنت است و کسیکه بغض وے دارد معلوم نمایم که وی از اہل بدعت است و در مدار الحق از مسعر بن کدام که ہمعصر امام مالک و مروی عنه صحاح ستہ است می آرد که او میفرمود کسیکه در میان خود و میان خدای تعالی ابو حنیفه کوفی گرداند امید میدارم که آن شخص خوف نه بیند و لذا قال فی حقه ؎ حَسْبِیْ مِنَ الْخَیْرَاتِ مَا اَعْدَدْتُهٗ + یَوْمَ الْقِیٰمَةِ فِیْ رِضَی الرَّحْمٰنِ + دِیْنَ النَّبِیِّ مُحَمَّدٍ خَیْرِ الْوَرٰی + ثُمَّ اعْتِقَادِیْ مَذْهَبَ النُّعْمَانِ + یعنے برای نجات من بروز قیامت از نیکی که کرده ام دو چیز کافی اند یکی دین محمد صلعم دوم اعتقاد من بر مذہب امام اعظم رح و نیز نووی در تهذیب الاسما از روح بن عباده می آرد که من در سنه یکصد و پنجاه نزدیک ابن جریج بودم که خبر انتقال ابو حنیفه بوی رسید گفت اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّا اِلَیْهِ رٰجِعُوْنَ و غایت غمگین شده فرمود چگونه عالم بزرگ برفت و در حدائق از خوارزمی آورده که ابن ابی ادریس میگوید که من از ربیع بن یونس شنیده ام که وقتی امام ابو حنیفه نزدیک امیر المومنین ابو جعفر رفت و عیسے بن موسی عباسی نزدیک وی نشسته بود کسی بمنصور گفت یا امیر المومنین این یعنی ابو حنیفه درین وقت عالم دنیاست پس منصور با امام گفت ای نعمان علم از که آموختی فرمود که از اصحاب حضرت عمر بن الخطاب که از حضرت عمر رض روایت میکنند و از اصحاب حضرت علی رض که از حضرت علی رض روایت میکنند و از اصحاب عبد الله بن مسعود رض و از اصحاب عبد الله بن عباس رض که هر یک از ایشان از صاحب خود روایت میکند پس منصور گفت که بیشک تو برای نفس خود کاری خوب مضبوط کرده و نووی نیز آورده مگر وقتی که ابو جعفر منصور پرسید که علم از که آموختی امام گفت که از حماد بن ابی سلیمان و او از ابراہیم نخعی و او از عمر ابن الخطاب و علی بن ابی طالب و عبد الله بن مسعود و عبد الله بن عباس رضی الله عنهم پس ابو جعفر گفت که خوب علم واثق حاصل کرده لهذا سفیان بن عُیَیْنَه میگوید که چشم من مثل ابو حنیفه ندیده انتہی و نیز امام نووی در تهذیب از ہشام بن حمدان می آرد و همچنین حافظ سمعانی در انساب و علامه عبد الرحمن الصفوری الشافعی در نزہة المجالس و نیز در بر ہنه و تذکرة الاولیا و دیگر کتب آورده اند که ابو حنیفه در خواب دید که قبر نبوی حضرت رسالت پناه صلعم را کندیده استخوان مبارک آن سرور علیه الصلوٰة والسلام را جمع کرده برون آورده و آنها را بر سینه خود نهاده و بروایتی عظام را بهم تالیف میکند و سقیم را از صحیح جدا میسازد از ہیبت

این خواب مریض شد تا یاران بعیادت آمدند پس کسی را نزدیک محمد بن سیرین (که در تعبیر رویا فرد بود) برای تعبیر خواب در بصره فرستاد ابن سیرین سه بار پرسید که صاحب این خواب کیست و جواب نداد پس تر فرمود صَاحِبُ هٰذِهِ الرُّؤْيَا يُثَوِّرُ عِلْمًا لَمْ يَسْبِقْهُ إِلَيْهِ أَحَدٌ قَبْلَهُ یعنی که صاحب این خواب منور و واضح کند علم را بطوریکه پیشتر از وی کسی آنچنان نکرده باشد آنچنین ست بروایت امام نووی و بروایت دیگران فقال ابن سيرين يكون أعلم الناس في زمانه و بیننده این خواب از سینۂ پیغمبر علیه الصلوة و السلام خلقی یابد که کسی نیافته و در علم بکمال رسد و نیز با قدری تغیر در مسند خوارزمی هم موجود ست و لهذا در برهانه و حدائق و کتب دیگر می آرد که چون امام بعد از کمال در علوم صوف پوشید و بموجب مصرعه

زہر نفس بقیامت شمار خواهد بود		مکن که گنهگار خوار خواهد بود	بسا سوار که فردا پیاده خواهد شد
بسا پیاده که فردا سوار خواهد بود		وقصد عزلت وانزوا کرد تا شبی پیغمبر علیه السلام را بخواب دید که	

میفرمود ای ابا حنیفه ترا برای احیای سنت من پیدا کرده اند قصد عزلت مکن مصرعه مصلحت در دین عیسی غار و کوه + مصلحت در دین ما فرو شکوه + چون دانست که کار لابدی ست بدعوت خلق مشغول شد تا مذهب وی ظاهر شد و انتشار یافت و ابن حجر مکی شافعی در خیرات الحسان آورده که مشغول نشد امام ابو حنیفه بخواندن مردم بطرف مذهب خود مگر بسبب اشاره کردن آنحضرت علیه السلام او را که دعوت خلق کن بطرف مذهب خود پس وقتیکه او را اذن شد پس تقسیم نمود خزائن خدا را (که مراد از ان علم خداداد اوست) بر مستحقین آن و دانست که این امر حتمی لابدی ست پس دعوت خلق کرد بطرف آن تا آنکه ظاهر شد مذهب وی و در عالم منتشر شد و کثیر گشتند مقلدین وی و رسوا شدند حاسدین وی و نفع بخشید حق تعالی شرق و غرب و عرب و عجم را و بهرۂ وافی را نصیب مقلدین امام نمود پس مستعد گشتند ایشان بطرف نوشتن اصول و فروع مذهب وی و مسطر کردن در منقول و معقول وی تا آنکه بحمد الله آن مذهب محکم گشت در قواعد و فوائد انتهی مخمس

پشت اسلام از تو گشت قوی
گشت پیدا بد ہر اہل حسد
فتنه و حیله ساز و بد حال اند
کیست بدتر ازین فسوسان را

حبذا ای چراغ دین متین
هین الی الآن جمله اهل جهان
از حسد بر چنین بزرگ جهان
بی ادب گرد و برد شیطانش
فرقۂ مدبرین و بیدین ست

مغز اخبار از تو گشت مبین
ماند محکوم و تابع فرمان
بیکشاید بطعن حیف زبان
کرد تعلیم طعن و بهتانش
مفسد و حاسد و برا گین

حبذا ای چراغ دین نبی
حیف بعد از هزار سال و دو صد
نیست اهل حسد که دجال اند
ہمچو شیطان نند اد کسان
فاسقانند سارق احکام

ف [illegible]

خلل انداز در رہ اسلام
کہ بر آیند در جہان دجال
زین سبب گشتہ اند لا مذہب
کہ ازین قوم بد کنید حذر
بہر تاکید الحذر فی الحال
زہر دارند ہمچو کژدم و مار
زہر ہر دو بجسم و جان باشد
ھداک اللہ ذو افضل و انعام

رفض پوشیدہ شان کار آید | ہر کسی از دین بر باید | راست شد از رسول ال...
دین حق را خراب و خوار کنند | اختلافات بیشمار کنند | نہ رہ دین دید ہم نہ ا...
گشتہ من شذ شذ اندر نار | بردہ در دل غبار جملہ کبار | زین سبب راست گفت...
زانکہ لا یفتنونکم فرمود | لا یضلونکم بیان نمود | ہان الا گفت بر سر ا...
از چنین مردمان حذر باید | انی براہش گہی گذر باید | لازم آمد ازین گروہ ...
بد تر از مار و کژدم اند عظیم | کہ کشانند خلق را بجحیم | مار و کژدم کہ بگمان ...
این عدوان دین عذاب کنند | دین و ایمان ہمہ خراب کنند | زمن بودہ تو تبلیغ ...

و ازینجاست کہ ملا علی قاری در رسالہ رد امام الحرمین ...
آوردہ کہ عبد اللہ بن مبارک گفت کہ اگر من با ابو حنیفہ ملاقی نگشتمی ہر آئینہ ...
بودمے از مبتدعہ و اگر ابو حنیفہ نبودی ہر آئینہ بودمی از فلاسفہ انتہی رباعی

ہیہات من از کجا و این کار کجا | در خورد من ضعیف این بار کجا | اوصاف بزرگان ز شمار افزون ...
در طاقت تقریر من زار کجا

و خطیب از ابو وہب محمد بن مزاحم روایت کردہ کہ وی گفت کہ از ...
مبارک شنیدم کہ میگفت کہ اگر اللہ عز و جل مرا اعانت بواسطۂ امام ابو حنیفہ رض و امام سفیان ثوری ...
پس من مثل عوام مردم بودمی شعر بجو دوری زہم جنسان نشاطی گر طمع داری + چو می بینی جدا از یک ...
لبہای خندان را + و در فتح المبین از تبییض الصحیفہ جلال الدین سیوطی می آرد کہ محمد بن حفص از ...
و او از سلیمان روایت کردہ کہ وی در تفسیر این حدیث کہ قائم نگردد قیامت تا آنکہ ظاہر گردد علم ...
کہ آن علم امام ابو حنیفہ و تفسیر آثار ست و از بشر بن موسی روایت ست کہ وی گفت کہ ابو عبد الرحمن
مقری با ما حدیث بیان کردی و وی رض ہر گاہ کہ از ابو حنیفہ روایت حدیث کردی گفتی کہ شہنشاہ ...
حدیث بیان کرد و در حدائق الحنفیہ مذکورست کہ حموی در شرح اشباہ آوردہ کہ حافظ ذہبی در کتاب ...
صحیفہ فی مناقب ابی حنیفہ بیان نمودہ کہ عبد اللہ بن مبارک فرمود کہ حدیث خوب مشہور و معروف
گردید حالا اگر حاجت اجتہاد افتد پس اجتہاد مالک رض و سفیان رض و ابو حنیفہ رض است لیکن از ایشان
ابو حنیفہ رض از روی اجتہاد احسن و از روی رسائی ادق و ازین ہر دو افقہ است و در طحطاوی ...
کہ خطیب از یحیی بن معین روایت کردہ کہ من از یحیی سعید القطان شنیدہ ام کہ میگفت کہ ما دروغ ...

لہ ایشان وقتی ضد ان ... بگمند ہر یک از ایشان صحبت مثل خود را ترک کنند ۱۲

بعزت ابن مبارک ... امام ابو حنیفہ

اخبار بحدیث از ... امام

... حدیث ... ابو حنیفہ ...

نمیگوئیم که ما از ابو حنیفه کسی را احسن الرای ندیدیم و ما اکثر بر اقوال ابو حنیفه عمل میکنیم **ولهذا** مجد الدین فیروز آبادی باوجودیکه غایت متعصب ست در حق امام اعظم رض چنانچه تحت الذیل عبارت ملا علی قاری در بارهٔ تعصب وی درج کرده میشود بموجب قول ابو المؤید موفق بن احمد مکی خوارزمی که **شعر**

اَيَا جَبَلَیْ نُعْمَانَ اِنَّ حَصَاكُمَا	لَتُحْصٰی وَلَا یُحْصٰی فَضَائِلُ نُعْمَانَ

یعنی ای هر دو کوه های نعمان هر آئینه سنگریزهای شما ممکن ست که شمرده گردد و مگر ممکن نیست که شمرده گردد فضائل نعمان بن ثابت رض ناچار شده در قاموس در باب الفاء نوشته که ابو حنیفه کنیتِ بست نفر فقهاست لیکن مشهور تر در انها امام الفقها النعمان ست **نقل** عبارتِ ملا علی قاری در بارهٔ تعصب صاحب قاموس با امام ہمام در رسالهٔ رد قول امام الحرمین ست که وَقَدْ ابْتَدَعَ صَاحِبُ الْقَامُوْسِ + حَیْثُ تَرَكَ الْمُرُوَّةَ وَالنَّامُوْسَ وَطَعَنَ فِیْ اِمَامِ الْاَئِمَّةِ + وَمُقْتَدَی الْاُمَّةِ + الْاِمَامِ مَوْلٰنَا اَبِیْ حَنِیْفَةَ + بَلْ قِیْلَ فِیْ كُفْرِهٖ لٰكِنَّهٗ اَنْكَرَهٗ + مَعَ عِلْمِهٖ بِاَنَّ عِلْمَ الْاِمَامِ مَلَأَ الْخَافِقَیْنِ + وَعِلْمَهٗ وَزُهْدَهٗ اشْتَهَرَ بَیْنَ الثَّقَلَیْنِ + فَاغْتَرَّ صَاحِبُ الْقَامُوْسِ بِاَنَّهٗ لُغَوِیٌّ مَعَ اَنَّهٗ لُغَوِیٌّ فَاَخَذَ مِنَ الْجَوْهَرِیِّ جَوَاهِرَ اللُّغَةِ + وَوَهْمَهٗ فِیْ مَوَاضِعَ تَقْلِیْدُ بَعْضِ الْاَئِمَّةِ + فَاَكْثَرُهَا قَابِلٌ اَنْ یُدْفَعَ + وَاَنَّ مَحَلَّ الْوَهْمِ یُرْفَعُ + كَمَا اَشَرْتُ اِلٰی بَعْضِهَا فِیْ كِتَابِیْ النَّامُوْسِ + وَبَیَّنْتُ فِیْهِ اَیْضًا بَعْضَ اَوْهَامِ صَاحِبِ الْقَامُوْسِ + انتهی **ولهذا** در مسند خوارزمی آورده وقتیکه عبد الله ابن مبارک رض حاسدان ابو حنیفه را در حق وی طعنه کنندگان شنید در انوقت این قطعه تصنیف فرمود **قطعه**

حَسَدُوا الْفَتٰی اِذْ لَمْ یَنَالُوْا سَعْیَهٗ	فَالْقَوْمُ اَعْدَاءٌ لَهٗ وَخُصُوْمٌ
	كَضَرَائِرِ الْحَسْنَاءِ قُلْنَ لِوَجْهِهَا
حَسَدًا وَبُغْضًا اِنَّهٗ لَذَمِیْمٌ	یعنی حسد کردند ایشان آن جوان را وقتیکه بسعی او نرسیدند پس

این قوم اعدا و حاسد او یند مانند ضرائر زن جمیله (یعنی زنان یک شوهرهٔ زن حسینه) که گفتند مر چهرهٔ آنرا از جهت حسد و بغض که هر آئینه آن چهره بالضرور مذموم ست **عرفی** تو میندیش ز غوغای رقیبان آواز سگان کم نکند رزق گدا را + **سلسلهٔ دوم** در ذکر انکار علمای سابقین بر کبرای دین بر طاعنانِ امام اعظم رح با قوال رنگین ملا علی القاری رح در رسالهٔ رد قول قفال بطال آورده و نیز در دیگر کتب مثل طبقات کمال پاشا و مسند خوارزمی مسطور ست که در زمانهٔ امام مزنی رح (که شاگرد رشید امام شافعی ست) بعضی از شافعیه با ابو حنیفه رض بغضی میداشت پس امام مزنی رح او را طلبید.

فرمود چه شد ترا و حالانکه ابو حنیفهؒ کسی ست که جمیع علمای امت سه ربع علم او را میسپارند و او ایشان
یک ربع باقی نیز نمید هد و در ان یک حصه نیز با ایشان نزاع مینماید (یعنی میگوید که این نیز حصهٔ من ست)
پرسید که ای امام این معامله چگونه است فرمود که علم را دو حصه است ـ قسمی سوال ـ و قسم دیگر جواب
پس حصهٔ اول (یعنی حصهٔ علم سوال) پس آن خاص با بو حنیفه است چه وی مجتهد مقدم ست بر مجتهدان
دیگر (لهذا مولوی عبد الحی صاحب در تعلیق ممجد مینویسند وَكَانَ مِنْ مَفَاخِرِهِ الَّتِي امْتَازَ بِهَا
بَيْنَ الْأَئِمَّةِ الْمَشْهُوْرِيْنَ كَوْنُهُ مِنَ التَّابِعِيْنَ) پس سوالهای جمیع مسائل را وی بیرون آورد
که درین حصه هیچ یکی با وی شریک نیست **واما** حصهٔ دوم (یعنی علم جواب) پس امام اعظم میگوید که
نیز کل برای من ست چرا که من در اجتهاد خود بحق رسیده ام و جواب با صواب گفته ام و دیگران میگویند
که نی مجتهد گاهی میرسد و گاهی خطا میخورد پس در نصف جوابها رسیدی (یعنی که باقی مجتهدان نیز
همان جوابها را مسلم داشتیم) و در نصف دیگر نی (یعنی که در ان مجتهدانِ دیگر با وی مزاحمت کرده اند)
پس هر آئینه ایشان همه سه حصهٔ علوم را بوی سپردند چنانکه دیدی و وی ایشان همه را چهارم حصه نیز
نمی سپارد پس آن منکر از انچه که در دل میداشت تائب گشت ~~ تو خود می نشنوی بانگِ دهل را چه
رموز سر سلطان را چه دانی ＊ و در بر هان از صلوة مسعودی این تقسیم را چنین آورده که مسائل از هشت
تیر (یعنی حصه) بیرون آید انچه اسوله اند چهار تیر اند و آن هر امام را مسلم ست اما چهار تیر جوبه دو از آن
نیز امام را مسلم اند و کسی وی را درین خلاف نکرده و در باقی که اختلاف کرده اند از ان نیز بقسمت یکی امام را
آمده پس هفت تیر امام را مسلم شد و یکی باقی علما را و نصیبهٔ زنان از میراث هشتم حصه میباشد
پس درست آمد سخن شافعیؒ که گفته که جمله عالمان عیال ابی حنیفهؒ اند در فقه (یعنی پس خورده خوار اند)
انتهی و در بر هان از خیرات الحسان آورده که یکی پیش وکیعؒ گفت که امام اعظمؒ
خطا کرد[illegible] امام شافعی وغیره است

و در مسند خوارزمی نیز موجود است ۱۲

[illegible]

در رسالہ کذا خطا خوردہ وکیع رض او را زجر کرد و گفت هٰذَا كَالْاَنْعَامِ بَلْ اَضَلُّ سَبِيْلًا چگونہ خطا خورد کسیکہ با وی باشد از ائمۂ فقہ چون ابی یوسف و محمد و زفر و از ائمۂ حدیث چون یحیی بن زکریا و حبان و مندل ہر دو برادران بن علی و حفص بن غیاث و از ائمۂ لغت چون قاسم بن معن و از ائمۂ ورع و زہد چون فضیل و داود طائی رضی اللہ عنہم کسی را کہ این چنین یاران باشد چگونہ خطا خورد چرا کہ ہر گاہے او را خطائی در پیش آمدی ایشان او را باز بطرف حق بردندی انتہی و لہذا در کتب کثیر آوردہ کہ قَدِ اتَّفَقَ لِاَبِيْ حَنِيْفَةَ مِنَ الصَّحَابَةِ مَا لَوْ يَتَّفِقْ لِاَحَدٍ یعنی کہ حق تعالی امام صاحب را از فضل خود ہمین قسم یاران کامل عنایت فرمود کہ ہیچکس را این سعادت حاصل نشدہ و از فقہای کو حال امام محمد اینکہ در بر ہنہ و نیز ملا علی قاری در رسالۂ مذکور مذکور ساختہ کہ امام شافعی گفت کہ ہر آئینہ امام محمد سخن میکند با مردم بقدر عقول ایشان (بموجب كَلِّمُوا النَّاسَ عَلٰى قَدْرِ عُقُوْلِهِمْ) و اگر سخن کند بقدر عقل خود ہر آئینہ کہ نفہمد کلام وی را۔ و ہر گاہیکہ کتاب مبسوط امام محمد رض را حکیمی کافر از اہل کتاب مطالعہ کرد بسبب علو شان آن کتاب ایمان آورد و گفت هٰذَا كِتَابُ مُحَمَّدِكُمُ الْاَصْغَرِ فَكَيْفَ كِتَابُ مُحَمَّدِكُمُ الْاَكْبَرِ و از ینجاست انچہ امام شافعی فرمود کہ اگر اہل کتاب از یہود و نصاری تصانیف امام محمد بن حسن را بہ بینند پس بی اختیار شدہ ایمان آرند چنانکہ در شرح سفر السعادت ست و امام شافعی رض بسبب تعشق وی بر مبسوط ہمہ کتاب مبسوط را یاد کردہ بود چنانچہ ملا علی قاری از کتب معتبر نقل کردہ و کل کتب مصنفۂ امام محمد رض یک کم یکہزار ۹۹۹ بود چنانچہ در اخیر این کتاب در حالات وی مندرج ست و در حق امام ابی یوسف رض ملا علی قاری رض مینویسد وَرُوِيَ عَنْ اَبِيْ يُوْسُفَ اَنَّهٗ قَالَ اَحْفَظُ عِشْرِيْنَ اَلْفَ حَدِيْثٍ مَنْسُوْخٍ۔ وَلَا بُدَّ لَهَا مِنْ نَاسِخٍ یعنی بست ہزار احادیث منسوخہ وی را یاد بود۔ و ضرورست کہ این قدر احادیث ناسخ کنندہ نیز یاد داشتہ باشد و در نور الانوار و نیز در کتب دیگر در حق وی مینویسند کہ چہل ہزار احادیث موضوعہ یاد میداشت پس چہ گمان تست بروی در حق احادیث صحیحۂ نبویہ صلی اللہ علیہ وسلم و ابن عبد البر گفتہ کہ وی رض بر پیش استاذ محدث حاضر شدی پنجاہ یا شصت احادیث را یاد گرفتی پستر برفتی و بخوانانیدے آنرا بمردم و زیادہ ازین دیگر حالات وی در آخر کتاب ست و در حق امام زفر در حدائق الحنفیہ چنین آوردہ کہ زفر بن ہذیل بن قیس بن سلیم العنبری البصری پدرش از باشندگان اصفہان بود

فائدہ: قدری ذکری از امام محمد

فائدہ: قدری ذکری از امام ابی یوسف

فائدہ: ذکری از امام زفر

در سنهٔ یکصد و ده تولد یافته و در بصره در سنهٔ ۱۵۸ یکصد و پنجاه و هشت وفات یافته و مادهٔ تاریخ وفات
پس عمر وی ۴۸ سال بود ۱۱۰ سنه
وی - اصحاب دانا - ست و وی رض از ان ده نفر اصحاب امام صاحب رض بود که ایشان امام همام را در
تدوین کتب فقه مدد داده اند و امام رض ویرا عزت بسیار کردی و فرمودی که از یاران من وی اقیس ست
حسن بن زیاد میگوید که در مجلس امام وی رض بر همه مقدم می نشستی - و از سلیمان عطار روایت ست که وی
در تقریب نکاح خود امام صاحب را طلب نمود و برای خطبه خوانی ایشانرا عرض کرد پس امام صاحب رض
در خطبه فرمود هٰذَا زُفَرُ اِمَامٌ مِّنْ اَئِمَّةِ الْمُسْلِمِیْنَ وَ عَلَمٌ مِنْ اَعْلَامِهِمْ فِیْ شَرَفِهٖ وَحَسَبِهٖ وَ
نَسَبِهٖ حماد بن امام میگوید که در اصحاب امام بعد از ابو یوسف مثل وی کسی دیگر فقیه نبود - و از داود
طائی روایت ست که ابو یوسف و زفر اکثر در فقه مناظره میکردندی مگر زفر جید اللسان بود از ین سبب
ابو یوسف بسا اوقات در مناظره مضطرب میشدی که از ان باعث زفر ویرا گفتی که شما کجا میگریزید این
دروازها کشاده اند هر کرا میخواهی اختیار کن - شداد میگوید که من از اسد بن عمر پرسیدم که ابو یوسف افقه ست
یا زفر جواب داد که زفر اورع ست گفتم که سوال من از فقاهت ست فرمود که مرد از ورع بزرگ میشود
حسن بن زیاد میگوید که زفر و داود طائی باهم برادران شده بودند پس داود فقه را ترک کرده عبادت را
اختیار نمود و زفر هر دو را جمع نمود - یحیی بن اکثم میگوید که من وکیع را در اخیر عمر دیدم که وی رح در وقت
صبح نزد زفر و در وقت شام نزد ابو یوسف رح می رفتی مگر باز وی رح نزد ابو یوسف رفتن را ترک
نمود و هر دو وقت نزدیک زفر رح آمد و رفت شروع نمود میگویم که اخذ وکیع که امام المحدثین ست از زفر
این منقبت عظیم ست مر او را چنانکه بر منصفان پوشیده نیست - و از محمد بن عبد الله انصاری روایت
است که مر امام زفر را برای قضا گفته شد مگر وی از قبول آن انکار کرده جائی پوشیده شد و قتیکه
مکان وی مسمار کرده شد بعد از ان آمد و مکان خود را درست کنانید باز برای قضا او را گفته شد
و بار دیگر باز مکان وی ویران کرده شد مگر باز هم از قبول قضا انکار نمود - و وی رض برای امام صاحب رض
از اصحاب حدیث بود - و سبب شاگردی وی امام را این بود که باری پیشتر از شاگردی وی
امام اعظم رض را زفر او یاران او را کدامی مساله پیش آمد پس برای دریافت آن وی نزدیک امام همام آمد
و قتیکه از جواب باصواب بهره ور گردید پرسید که ای امام این جواب از کجا گفتی امام فرمود که از فلان
حدیث و از ین قیاس - باز امام رض از زفر از متعلقات آن جواب چند سوال نمود که زفر از جواب آن ها کل

۶ منقبت بزرگ امام زفر

۷ ذکر سبب شاگردی زفر امام همام را

ناواقف ونابلد بود ازین باعث باز امام توضیح آن نیز نمود۔ چون زفر نزدیک اصحاب خود رسید بطریق امتحان آن سوالات راوی از ایشان پرسید ایشان از زفر نیز زیادہ ترنابلد بودند ازین باعث در پیش ایشان زفر آنچہ با دلائل شنیدہ بود بیان نمود بعد ازان وی صحبت امام را اختیار کرد تا آنکہ افقہ زمانۂ خود گردید۔ گویم کہ دریجا قول نووی کہ از نضر آوردہ کہ مردم از فقہ بالکل ناواقف وبی خبر بودند تا آنکہ ہشیار وآگاہ ساخت ایشانرا ابوحنیفہ الخ چنانکہ گذشت چگونہ راست می آید وہمچنین ست قول امام شافعیؒ کہ اَلنَّاسُ کُلُّهُمْ عِيَالٌ لِأَبِي حَنِيفَةَ فِي الْفِقْهِ ولہذا در مسند خوارزمی نوشتہ کہ تدوین علم شریعت از ہمہ پیشتر امام اعظمؒ کردہ وبر ابواب مرتب نمود وامام مالک چون طرز ویرا دیدہ در موطا نیز ہمین طرز را اختیار کرد پس درین امر کسی بروی سبقت نکرد چراکہ صحابہؓ وتابعینؒ در علم شریعت کدامی تصنیفی نکردہ کہ دران ابواب کردہ باشند چہ ایشانرا بر حفظ خود اعتماد بود۔ مگر چونکہ امام علم را منتشر دید واز سوء حفظ متاخرین ترسیدہ مبادا کہ علم ضائع شود (چنانچہ باعث کتابت وجمع مصحف عزیز نیز ہمین ست) تدوین آنرا مستحسن دید پس درین تدوین از طہارت ابتدا نمود بسترہ بصلوٰۃ وصوم وباقی عبادات بسترہ بمعاملات تا آنکہ بر مواریث ختم نمود انتہی لہذا شافعی گفتہ کہ اَلنَّاسُ کُلُّهُمْ الخ ؎

تراقدر گرکس نداند چہ غم	شب قدر رامی ندانند ہم

ابونعیم گفتہ کہ زفر ثقہ ومامون ست قدر بصرہ برای ورثہ برادر خود آمد پس مردم آنجا ویرا باز پس رفتن نداد تا آنکہ درانجا وفات یافت و دمیاطی گفتہ کہ ویؒ متولی دار القضای بصرہ شدہ بود انتہی اما حال یحیی وحسان وحفص کہ از اصحاب حدیث امامؒ اند ونیز حال فضیل وداؤد طائی کہ از اصحاب ورع وزہد امامؒ اند از کتب اسماء الرجال دریافت باید کرد مگر ذکر فضیل وداؤد در تذکرۃ الاولیای فریدالدین عطارؒ بخوبی مندرج ست الحاصل آمدم بر اصل مطلب ولہذا امام شعرانی در میزان کبری می آرد کہ سزاوار نیست کسی را اعتراض کردن بر ابوحنیفہؒ بسبب بودن وی رحمہ اللہ از بزرگان وائمۂ دین واول ایشان ست در تدوین مذہب واقرب ایشان ست برسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم از روی سند ونیز از جہت دیدن فعل اکابر تابعین را از ائمہ رضی اللہ عنہم وچگونہ از امثال ما اعتراضی بر ابوحنیفہؒ لائق باشد وحالانکہ اَجْمَعَ النَّاسُ عَلٰی جَلَالَتِهٖ وَعِلْمِهٖ وَوَرَعِهٖ وَزُهْدِهٖ وَعِفَّتِهٖ وَكَثْرَةِ عِبَادَتِهٖ وَخَوْفِهٖ مِنْهُ تَعَالٰی طُولَ عُمْرِهٖ۔ مَا هٰذَا وَاللّٰهِ اِلَّا عَمًی فِی الْبَصِيْرَةِ ؎ مہ نور می فشاند وسگ بانگ میزند

الاعتراض علیہ ۱۲

فـ ابتدای تدوین فقہ از امام ست

فـ آمدن بر اصل معنا

فـ بر امامؒ کسی را اعتراض نمی رسد

فـ نصر گفتہ کہ مردم از فقہ ناواقف بودند

مرا بچه حرم خاصیت سگ همین بود * و ابن حجر مکی در خیرات الحسان آورده که عیسی بن یونس گفت که بد گفتن
کسی را تصدیق مکن در حق ابو حنیفه قسم بخداست که من کسی را افضل از وی و فقیه زیاده از وی ندیدم
؎ ز نعمان چو راضی نگردی تو بس * بدرگاهِ حق خوار بی بوالهوس * و لهذا در تعلیق ممجد حاشیه موطای محمد از
علامهٔ عینی می آرد که هر آئینه مثل امام ثوری و ابن مبارک و امثال ایشان توثیق امام نموده و ثنای نیک
بروی خوانده پس چیست مقدار کسانیکه ضعیف میکنند امام را نزدیک ایشان فاحفظه و شیخ عبد الحق
محدث دهلوی در تحصیل التعرف از امام المحدثین ابی حفص کبیر روایت کرده و نیز در مسند خوارزمی نوشته
که اخطب الخطبای خوارزم صدر الائمه ابو المؤید موفق بن احمد مکی ابی حفص عمر بن امام ابی الحسن علی زنجری
از والد خود روایت میکند که درمیان اصحاب ابی حنیفه رض و اصحاب شافعی رض در بارهٔ فضیلت نوبت بمنازعت
رسید که هر یکی از ایشان مر امام خود را بر دیگری تفضیل میداد پس ابو عبد الله بن ابی حفص کبیر که یکی از
ائمهٔ حدیث از اصحاب امام شافعی ست گفت که مشایخ و اساتذهٔ هر دو ائمه را بشمرید پس هر کرا از ایشان
مشایخ زائد باشند فضیلت نیز وی را باشد پس مشایخ امام شافعی را تا بهشتاد شمردند و مشایخ ابی حنیفه را
تا بچهار هزار شمردند انتهی یعنی که کثرت مشایخ دلالت بر کثرت علم میدارد و کثرت علم باعتبار إِنَّمَا يَخْشَى
اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ و نیز بموجب ذٰلِكَ لِمَنْ خَشِيَ رَبَّهٗ دال ست بر زیادت فضیلت پس بنا بر آن فضیلت ابو حنیفه
را بر امام شافعی رض ثابت کردند لطیفه در مقدمهٔ هدایه آورده که شریف مکه عبد الله نام شافعی المذهب نائب
حرم که هر دی معمر مورخ و محدث بود گفت که روزی درمیان حنفیه و شافعیه بطریق مزاح گفتگو در
افتاد پس حنفیه گفت مر شافعیه را که امام شما مختفی بود تا آنکه امام ما رض انتقال فرمود و شافعیه گفت مر
حنفیه را وقتیکه امام ما ظاهر شد پس امام شما بگریخت. و آن علام من جواب داد که درین تعصب ست از
طرفین و حالانکه هر دو امامان رض از معتمدین ما بودند. پس حق درین تصفیه اینکه هرگاه که امام ما رض دانست
که می آید قرین و مثل ما و درین وقت مردم را حاجت بطرف من نیست و حالانکه کبیر سن گشته بود اقتضاء
رجوع بطرف مولی تعالی نمود و دنیا جای قرار نیست پس رفت و گذاشت دنیا را برای امام شافعی رح
پس این فیصله را بسیاری از مردم به پسندیدند و گفتند این ست انصاف انتهی و معلوم ست که سنهٔ
وفات امام اعظم همان سنهٔ تولد امام شافعی رض ست ؎ کنون بحث نو از بیانم شنو * دگر ها شنیدی
و اینهم شنو * فاضل لمعی جناب ابو الحسنات مولوی عبد الحی رحمه الله در شرح موطای امام محمد

طعن امام را سماعت منما بکرد

ذکر مناظرهٔ حنفیه و شافعیه در تفضیل ائمهٔ خود ...

لطیفه مقدمهٔ هدایه درین باب

از فهم آن
که تعلیق مجیبِ موسوم است رقم نموده که ادراکِ امام از مناقبِ جمیلهٔ امام ہمام عاجز و عقلِ انسان از فهم آن
قاصر و از ذکرش لسانِ انسان خاسر و در مناقبِ وی رض جماعتی از علمای مذاهب متفرقه کتابها تصانیف
نموده اند و طعن نکرد بروی رض مگر متعصب غافل و یا جاهلِ مجادل ؎ اگر سقراط جولاهی نداند * نیفزاید
(ای سقراط که نام طبیبیست مشهور ۱۲)
برو بر قدرِ جولاه * پس طعن کننده اگر کدامی محدث یا شافعی باشد ما آن کتابهای مناقبِ امام را
که مصنفان آن کتب علمای مذهبِ وی و محدثین باشند پیش میکنیم و ویرا از آن مناقبِ امام
(ای از بعضے از آن ۱۲)
که بروی پوشیده اند ظاهر مینمائیم. ما نند تبییض الصحیفه فی مناقب الامام ابی حنیفه تصنیف کردهٔ
جلال الدین سیوطی رح و خیرات الحسان فی مناقب النعمان از تصنیفات علامه ابن حجر مکی محدث شافعی
و ذہبی امام را در تذکرة الحفاظ درج کرده و مدح وی نموده و نیز رسالهٔ مستقل در مناقبِ وی رض گفته
و ابن خلکان مناقبِ او را در تاریخ خود ذکر کرده و امام یافعی مناقبِ ویرا در مرآت الجنان
بیان کرده و حافظ ابن حجر عسقلانی او را در تقریب وغیره ذکر کرده و تعریفش نموده و ثنا بروی خوانده.
و نووی شارح مسلم رح در تهذیب الاسماء و امام غزالی رح در احیاء العلوم مناقبِ امام رض را نوشته
و همچنین شیخ شهاب الدین شافعی در مناقبِ امام قلائد العقیان فی مناقب النعمان تصنیف کرده
و همچنین سبط ابن جوزی در مناقبِ امام دو جلد کتاب را که هر دو جلد با ضخامت اند تصنیف نمودهٔ
و بنام الانتصار لامام ایمة الامصار موسوم ساخت چنانچه در درمختار است و اگر آنشخص طعن کنندهٔ
امام رض مالکی المذهب باشد پس او را از آن مناقب که علمای ایشان نوشته واقف گردانیم مثل حافظ
ابن عبد البر وغیره و اگر آنشخص حنبلی باشد پس او را از تصریحاتِ علمای مذهبِ او مطلع گردانیم
مثل یوسف بن عبد الهادی حنبلی که در مناقب امام تنویر الصحیفه فی مناقب ابی حنیفه تصنیف
نموده اند و اگر آنشخص از مجتهدین که مرتبه اش از مقلدین برتر است باشد میشنوانیم او را آن کلام
که بزبان مجتهدین و محدثین جاری گشته است در تعریفِ وی رض و اگر آنمرد عامی لامذهب باشد پس
وی مثل جانورِ چارپایه است بلکه گمراه تر از وی پس او را مستحق تعزیر کنیم انتهی قطعه

ندانم آن گل خندان چه رنگ و بو دارد	که مرغ هر چمنی گفتگوی او دارد
که هر که هست از این گونه گفتگو دارد	حدیثِ عشق تو تنها نه من همیگویم

فقیر کاتب الحروف بطریق اختصار میگوید که از نقول سلسلهٔ اول و
دوم بخوبی ظاهر گشت و همچنین در سلسلهای ما بعد بفضله تعالی می آید که مادحین امام اعظم رح از فقهای

کاملین و محدثین ربانیین از متقدمین و متاخرین و ہمچنین فحول علمای مجتہدین مثل شافعی و احمد و ہبہ و سفیان و ہبرد و یحیی و ابن مبارک و مسعر بن کدام و غیرہم که مدار اصول و فروع دین بر نقول ایشان منحصر ست بسیار از بسیار و بیرون از شمار اند پس می پرسیم که مطعن امام یا مسلمان باشد و یا مخالف پس اگر شق ثانی ست فلا ضیر چرا که مخالفین در حق آنحضرت علیه الصلوة والسلام چها بود که نگفتند مگر بحکم ؎

پنجه در صید برده ضیغم را	چه تفاوت کند که سگ لاید	بجز از روسیاہی ایشان ہیچ فائده نبخشید

غیر قوی ہیکل ۱۲ — عو عو کنند ۱۲

و اگر شق اول ست پس می پرسیم که ایشان قول مادحین موصوفین سابقین را تسلیم کنند یا نه کنند اگر تسلیم کنند پس طعنهٔ ایشان محض بیجاست و اگر تسلیم نکنند پس مسلمانی ایشان کجاست چرا که مدار نقل دین از روی استقراء بر نقل ایشان منحصر ست ؎ گفته گفته من شدم بسیار گو ✤ از شما یک تن نشد اسرار جو ✤ **سوال** اگر گفته شود که الفاظ قدح نیز از متقدمین منقول ست **جواب** گویم که بروی لازم که درین باب تعلیق مجد را بغور مطالعه نماید و نیز باتفاق علمای مذاہب اربعه ثابت ست که طعنه های چندکس را در حق چندکس نباید شنید چرا که در دنیا ہیچکسی اینچنین نباشد که بروی کسی قدحی نکرده باشد پس درین صورت مِن نفسِہ از احکام این پاک ست شیوئی لازم می آید چنانچه من نیز انشاء الله تعالی در سلسلهٔ دہم نقل بعضی نقول خواہم نمود و باقی این بحث را اختتام نمودم بحکم ؎

مخاطب اند کی نازک مزاج ست	سخن کم گو که کم گفتن رواج ست

سلسلهٔ سوم در دفع اعتراضات وارده از جانب مذہب ریاضت و تعبد امام رضی الله تعالی عنه

چه میفرمایند علمای فحول و فضلای و اتقان فروع و اصول از حامیان شرع رسول مقبول صلعم اندرین امور خمسه که جائز اند و موجب اجر جمیل و ثواب جزیل یا بدعت و حرام که مرتکب آن آثم و بحکم کُلُّ بِدْعَةٍ ضَلَالَةٌ وَكُلُّ ضَلَالَةٍ فِي النَّارِ مستحق نار اند بَيِّنُوا لله تُؤجَرُوا عِنْدَ الله

امر اول اینکه امام اعظم رح در ابتدای امر اکثر شب را زنده داشتی و کمتر شب استراحت نمودی **امر دوم** اینکه امام رض در آخر عمر خود احیای جمیع اللیل کردی و ہمه شب در نماز و دعا و تضرع و مناجات گذرانیدی حَتّٰى صَلَّى الْفَجْرَ بِوُضُوْءِ الْعِشَاءِ اَرْبَعِيْنَ سَنَةً اَوْ اَكْثَرَ **امر سوم** اینکه ختم قرآن شریف در اقل مدت از ہفت روز کردی یعنی در ہر شب در نوافل ختم قرآن کردی غالبا مگر گاه گاہے که بتکرار آیتی یا آیات معدوده فجر کردی **امر چہارم** اینکه از سی سال ہمواره صائم الدہر

سوال و جواب

سلسلهٔ سوم در دفع اعتراضات بر تعبد امام

در جواب امور خمسه

می بودی آثم نیستم اینکه در بعضی اوقات در شبها بر سیزده رکعات نوافل زیادت کردی - اگر این همه امور
پنجگانه حرام و بدعت و ضلالت باشند که مرتکب آن آثم چنانکه قائل آن فرقهٔ وهابیه و زمرهٔ نجدیهٔ
محمد شاه از متبعان شیخ نجدی اند که بعضی از ایشان بسبب کردن امور خمسه حضرت امام اعظم رح را تحقیر و
اہانت میکنند که بدعتی بود و مرتکب حرام - و بعضی دیگر از ایشان مانند صاحب معیار و غیره چالاکی را
بکار برده میگویند که ما امام اعظم رح را از علمای سابقین و سلف صالحین میدانیم مگر ما گاهی چنین امام صالح
یقین نمیکنیم بلکه بروی گمان نیز نمی بریم که اینچنین بزرگوار مرتکب اینچنین امور بدعیهٔ صریحه گشته باشد و
آنچه از امور مذکوره بوی منسوب میکنند همه افواهی ست بلا اعتبار که بر چنین بزرگ بهتان و افترا
میکنند و وی رح از انجمله پاک ست چرا که امور مذکوره بدعت ست زیرا که شب بیداری آنحضرت صلی الله
علیه وآله وسلم و قیام وی صلعم گاهی بر ثلث لیل زائد نگشته و نه کدامی ترخیصی بآن از وی صلعم رفته بلکه
بالتصریح از انجمله امور خمسه منع فرموده و همچنین ست حال صیام الدهر که نه خود آنرا کرده و نه رخصت بآن
فرموده بلکه منع از آن نموده و نه تعداد رکعات وی صلعم گاهی بر سیزده رکعت مع الوتر زیادت گرفته
و همچنین ست حال ختم قرآن در اقل مدت از هفت روز پس دلائل حرمت و بدعت بودن امور
مذکوره از کتاب الله و سنت رسول الله صلعم و اجماع درینجا ثابت باید نمود که موجب اطمینان و تسلی ما
فرقهٔ اهل سنت و جماعت نیز کرده آید - و ما یان نیز بسبب این امور شاقهٔ مذکورهٔ بدعیه که وجود آن از امثال
ما مردم متصور نه کنندگان آنرا مثل خواجه اویس قرنی و حضرت حسن بصری و امام ابو حنیفه و حضرت
قطب ربانی غوث الصمدانی شیخ عبد القادر جیلانی و حضرت ابراهیم ادهم و حضرت جنید بغدادی
خواجه معین الدین چشتی اجمیری و خواجه قطب الدین کاکی اوشی دهلوی و دیگر مشایخ کبار را رحمهم الله
جمیعا از زمرهٔ مبتدعان شمرده خارج از اهل سنت و جماعت دانیم بلکه بموافق قول نجدیه که در حق ایشان
میگویند کل بدعة ضلالة وکل ضلالة فی النار همه ایشان را بسبب کثرت عبادات شاقه
جهنمی انگاریم - و بالفرض اگر امور مذکوره نه حرام باشند و نه بدعت بلکه موجب اجر نیک و باعث
خوشنودی حق جل وعلا باشند چنانچه همان مشایخ بزرگوار نیز چنان دانسته و بدان باعث
اینچنین ریاضات شاقه را برای رضای ارحم الراحمین بر جانهای خود گواره فرموده اند پس براهین قاطعه
و حجج باهرهٔ آن بر صفحهٔ قرطاس بقید تحریر آرند که هدایت ما مردم اهل ایمان از آن شده مو تی سلف صالحین مردگان

غودرانه به بدی صریحی و نه بشناعت کنائی یاد کنیم و از ظنوا المؤمنین خیرا بیرون نه درآئیم و از اِنَّ بَعضَ الظَّنِّ اِثم احتراز ورزیم و از اعتراضات واهیه خرافات مزخرفه مفسدان آخر زمان و دجاجلهٔ این اوان رهائی یابیم و نیز سعی شما عند الله ماجور و عند الناس مشکور گردد و ان الله لا یضیع اجر المحسنین

الجواب - مثنوی

تازه کن ایمان از گفت زبان	ای هوا را تازه کردی در نهان	
بر هوا تاویل قرآن میکنی	پخ معنیها ی سنی میکنی	اقول و بحول الله احول و منه

الوصول الی غایة المامول که معترضین را هنوز اطلاع از احادیث نشده فقط بموجب یقولون بِاَفوَاهِهِم مَّا لَیسَ فِی قُلُوبِهِم ادعای عمل بالحدیث بر سر زبان میدارند و محض هم درین پرده بیخ بیخ لعنوض دین متین اند چنانچه از اجوبه بعض معترضان واضح میگردد

کابلیس را غرور منی خاکسار کرد		ای قطرهٔ منی سر بیچارگی بنه
پرهیزگار باش که دادار آسمان	فردوس جای مردم پرهیزگار کرد	
مزد آن گرفت جان برادر که کار کرد	هر کو عمل نکرد و عنایت امید داشت	
نابرده رنج گنج میسر نمی شود		
دانه نکشت ابله و دخل انتظار کرد		

باید دانست که جمله امور مستفسرهٔ ... جائز و موافق شریعت اند بلکه مستحب و موجب درجات علیا نزد حق جل وعلا و معترض بران غوی و خاطی ست که نوبت این اعتراضات تا بحضرت صلعم و دیگر صحابهٔ کبار و مشایخ نامدار میرسد چنانچه درینجا نقلهای آن بطور اختصار درج میگردد و طوالت و تفصیل آن از دیگر کتب مطولات طلب باید نمود و بفرض این امور اگر بدعت قرار گیرند پس مذهبیان مدعیان عمل بالحدیث را لازم که از صحیح بخاری دست پاک بردارند چراکه بخاری بموجب همین قول عالیشان صاف بدعتی بود چنانچه در مقدمهٔ قسطلانی شرح بخاری در حالات حضرت بخاری می آرد وَکَانَ (ای البخاری رح) یَختِمُ فِی رَمَضَانَ فِی کُلِّ یَومٍ خَتمَةً یعنی بیبود امام بخاری که در ماه رمضان در هر روز یک ختم قرآن شریف کردی قطعه

بشتاب ای پسر که بطاعت کنی قیام	
زان پیش کافتاب جوانی کند غروب	پیرانه سر مزن در طاعت که اسپ پیر
در عرصه و غا نبود لائق رکوب	

العاقل تکفیه الاشارة

بیان اثبات امر اول یعنی جواز احیاء اللیل زائد بر ثلث اللیل

ثابت ست هم بکتاب الله و هم بسنت رسول الله صلعم و هم باجماع **اما الکتاب**

فقال الله تعالی قُمِ اللَّیلَ اِلَّا قَلِیلًا نِّصفَهُ اَوِ انقُص مِنهُ قَلِیلًا اَو زِد عَلَیهِ الآیة یعنی یا محمد صلعم ایستاده باش در تمام شب مگر اندک شب - نصف شب یا کم کن ازان قدری یا زیاده کن

حوالجواب ۱۰ ... جواز احیاء اللیل زائد بر ثلث اللیل از قرآن

بران انتہی پس این آیت دلالت میکند بر فرضیت قیام اللیل و بر اختیار کردن در میان اکثر شب و کم ازان
مگر فرضیت آن منسوخ گشت چنانچه در حدیث ست که سعد بن ہشام گفت که پرسیدم از عائشه رض که
خبر کن مرا از قیام رسول الله صلعم فرمود که آیا نخوانده یَا أَیُّهَا الْمُزَّمِّلُ گفتم بلی فرمود که هر آئینه فرض کرد
حقتعالی قیام اللیل در اول این سوره پس ایستاد نبی صلعم و اصحاب او تا یکسال و پوشیده داشت حق تعالی
آخر این سوره را در آسمان تا یکسال و بروایت نسائی تا آنکه آماسید قدمهای ایشان تا آنکه نازل کرد الله
در آخر این سوره تخفیف را پس قیام لیل تطوع گشت بعد از فرض شدن رواه مسلم وغیره امام نووی
در شرح این حدیث در باب صلوة اللیل و عدد رکعات النبی صلعم فی اللیل گفته که اوقول عائشه فصار
قیام اللیل تطوعا ظاہر این ست که تطوع گشت در حق آنحضرت صلعم و اما در حق امت پس قیام اللیل بالاجماع
نفل ست انتہی ۔ ایضا آیت دوم قال الله تعالی إِنَّ رَبَّكَ یَعْلَمُ أَنَّكَ تَقُومُ أَدْنَىٰ مِن ثُلُثَيِ اللَّيْلِ
وَنِصْفَهُ وَثُلُثَهُ وَطَائِفَةٌ مِّنَ الَّذِينَ مَعَكَ یعنی تحقیق میداند پروردگار تو که هر آئینه تو ایستاده
خواہی شد قریب دو حصهٔ شب و نصف شب و سوم حصهٔ شب و جماعتیکه با تست یعنی نیز ہمچنان کنند
انتہی پس این آیت نص صریح ست در اخبار از قیام آنحضرت علیه السلام و جماعت مومنان که ہمراه اش
بودند بدو ثلث شب و نصف شب و ثلث شب چنانچه از نص إِنَّ رَبَّكَ یَعْلَمُ الآیة
صاف ظاہر ست ۔ ایضا آیت سوم قال الله تعالی إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ آخِذِينَ
مَا آتَاهُمْ رَبُّهُمْ إِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذَٰلِكَ مُحْسِنِينَ ۝ كَانُوا قَلِيلًا مِّنَ اللَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ ۝
وَبِالْأَسْحَارِ هُمْ يَسْتَغْفِرُونَ ۝ یعنی آنکه تحقیق باشند پرہیزگاران در بہشتها و چشمها در حالیکه گرفته
باشند چیزیرا که داده باشد ایشانرا رب ایشان چه بودند ایشان پیش ازین نیکی کنندگان و نیکی ایشان اینکه میبودند
که قدری شب خواب میکردندی (و اکثر شب صلوت) و بوقت فجر استغفار میکردندی انتہی پس این آیت
صریح ست در مدح کسانیکه اکثر شب در عبادت مشغول میباشند ۔ در جلالین گفته كَانُوا قَلِيلًا مِّنَ
اللَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ ۔ أَيْ يَنَامُونَ فِي زَمَنٍ يَسِيرٍ مِّنَ اللَّيْلِ وَيُصَلُّونَ أَكْثَرَهُ انتہی و در
کمالین در تشریح این مقام فرموده قوله أي ينامون ابن ابی شیبه از مجاهد روایت
میکند که ایشان ہمه شب نمی خفتندی و عن ابن عباس و انس نحوه انتہی و در تفسیر روح البیان
گفته الْهُجُوعُ النَّوْمُ بِاللَّيْلِ دُونَ النَّهَارِ وَمَا مَزِيدَةٌ لِتَأْكِيدِ مَعْنَى التَّقْلِيلِ

وَقَلِيلًا ظَرْفٌ وَيَهْجَعُوْنَ خَبَرُ كَانُوْا اَيْ كَانُوْا يَهْجَعُوْنَ فِيْ طَائِفَةٍ قَلِيْلَةٍ مِّنَ اللَّيْلِ اَوْ صِفَةٌ مَصْدَرٍ مَحْذُوْفٍ اَيْ كَانُوْا يَهْجَعُوْنَ هُجُوْعًا قَلِيْلًا مِّنْ اَوْقَاتِ اللَّيْلِ يَعْنِيْ يَذْكُرُوْنَ وَيُصَلُّوْنَ اَكْثَرَ اللَّيْلِ وَيَنَامُوْنَ اَقَلَّهٗ وَعَنِ الْحَسَنِ كَانُوْا لَا يَنَامُوْنَ مِنَ اللَّيْلِ اِلَّا اَقَلَّهٗ

انتہی یعنی ہجوع خواب شب را گویند نہ خواب روز را۔ وما زائدہ برای تاکید معنی تقلیل ست قلیلا ظرف ست یھجعون خبر کانوا است یعنی میبودند کہ خفتندی در حصہ قلیل از شب یا صفت مصدر محذوف ست ای میبودند کہ خفتندی خفتن اندک از اوقات شب یعنی ذکر میکردندی و نماز میخواندے اکثر شب و میخفتندی اندک شب و از حسن بصری رض مرویست کہ ایشان میبودند کہ نمی خفتندی از شب مگر کمتر ازان۔ وہمچنین ست در معالم التنزیل و مدارک و بیضاوی۔ پس از ماذکر بخوبی ثابت گردید کہ قیام اکثر شب زائد بر ثلث شب ثابت ست بکتاب اللہ و اجماع **اما الحدیث** پس مرویست از سالم کہ از پدر خود ابن عمر رضی اللہ عنہم می آرد کہ گفت ابن عمر رض کہ بودند مردم در حیات نبی صلی اللہ علیہ وسلم وقتیکہ دیدی خواب را بیان میکردی بر آنحضرت صلعم پس آرزو بردم اینکہ ببینم خواب را و بیان کنم آنرا بر رسول اللہ صلعم وکُنْتُ غُلَامًا شَابًّا و بودم من مرد جوان کہ می خسپیدم در مسجد در زمانہ آنحضرت صلعم پس دیدم شبی در خواب کہ گویا گرفتند مرا دو فرشتگان پس آن ہر دو مرا بطرف دوزخ بردند کہ یکا یک آتش آن بود کہ می پیچید (یعنی از کمال تیزی بر خود می پیچید) و ناگاہ بود دران اشخاصیکہ ہر آئینہ می شناختم آنہان را پس آغاز نمودم کہ میگویم اَعُوْذُ بِاللّٰهِ مِنَ النَّارِ اَعُوْذُ بِاللّٰهِ مِنَ النَّارِ اَعُوْذُ بِاللّٰهِ مِنَ النَّارِ پس بیان نمودم این خواب را بر حفصہ (ام المومنین خواہر ابن عمر زوجہ صلعم) پس بیان نمود حفصہ رض آنرا بر رسول اللہ صلعم پس فرمود علیہ السلام نیک مردست عبد اللہ اگر بودی نماز خوانندہ از شب گفت سالم پس بود عبد اللہ بعد ازان کہ نمی خفتی از شب مگر قلیل متفق علیہ رواہ البخاری فی باب قیام اللیل من کتاب التہجد و مسلم فی باب فضائل ابن عمر رض پس این حدیث در حکم مرفوع ست لہذا امام نووی گفتہ کہ درین حدیث فضیلت صلوۃ اللیل ست انتہی و روایت ست از حذیفہ رض کہ دید او رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم را کہ در شب نماز میخواند و بود کہ میفرمود اَللّٰهُ اَكْبَرُ سہ بار ذو الملکوت و الجبروت والکبریاء والعظمۃ پس آغاز کرد نماز را پس خواند سورت بقرہ را پس رکوع نمود پس بود رکوع حضرت صلعم قریب بقدر قیام وی بود در رکوع میگفتی سبحان ربی العظیم پس برداشت سر خود را از رکوع

حدیث بخاری و مسلم

حدیث حذیفہ رض در مسلم و غیرہ

پس بود قیام وی صلعم یعنی قومہ قریب بمقدار رکوع میگفتی یعنی در قومہ لِرَبِّیَ الْحَمْدُ پستر سجدہ کرد پس بود سجدہ
وی صلعم قریب بقدر قیام وی و در سجدہ میگفتی سُبْحَانَ رَبِّیَ الْاَعْلٰی پستر برداشت سر خود را از سجدہ
و بود قعود وی صلعم درمیان سجدتین قریب بسجدۂ وی و گفتی در جلسہ رَبِّ اغْفِرْلِیْ رَبِّ اغْفِرْلِیْ

پس خواند چہار رکعت را کہ خواند دران سورۂ بقرہ و آل عمران و النساء و المائدہ یا الانعام بشک از شعبہ
رواہ ابوداود و ذکرہ فی المشکوٰۃ فی باب صلوٰۃ اللیل و مثل این در شمائل ترمذی ست و مثل این ست در
مسلم در باب استحباب تطویل القراءۃ فی صلوٰۃ اللیل - مگر زیادت کردہ مسلم دران اینقدر کہ قرات
کردی آنحضرت صلعم بترتیل ای بآرام آرام کہ حرفہا از حرف و کلمہ از کلمہ جدا جدا شمردہ شدی و مثل
این ست از عوف بن مالک چنانچہ در شمائل النبویہ روایت آن کردہ - پس این قدر مقدار از قیام و
رکوع و سجود و قومہ و جلسہ در چہار رکعت از مقدار ختم قرآن زائد میشود خصوصاً کہ بترتیل میباشد کہ
یقیناً از مقدار دو ختم کم نباشد پس ادای اینچنین نماز دراز در شب بعد از نماز عشا ممکن نیست مگر در اکثر
شب کہ زائد تر باشد بر ثلث شب بلکہ در کل شب پس قول دجالین کذابین زمان ما را بموجب یَاْتُوْنَکُمْ
مِنَ الْاَحَادِیْثِ بِمَا لَمْ تَسْمَعُوْا اَنْتُمْ وَلَا اٰبَاؤُکُمْ فَاِیَّاکُمْ وَاِیَّاہُمْ لَا یُضِلُّوْنَکُمْ وَلَا یَفْتِنُوْنَکُمْ
چہ معنی ست کہ زائد از ثلث شب قیام را بدعت و حرام میگویند و ہزاران بندگان صالحان خدا را
بسبب آن بدعتی می نامند علاوہ آنکہ روایت ست از نعمان بن بشیر گفت کہ ایستادیم یعنی
نماز با رسول اللہ صلعم در ماہ رمضان در شب بست و سوم تا اول ثلث شب پستر ایستادیم با وی علیہ السلام
در شب بست و پنجم تا نصف شب پستر ایستادیم در شب بست و ہفتم تا آنکہ گمان کردیم اینکہ نیابیم سحور را
رواہ النسائی و نحوہ الترمذی و ابوداود و ابن ماجۃ فی باب قیام رمضان - پس این حدیث صریح
است درین کہ قیام آنحضرت علیہ السلام با آن اصحاب کہ ہمراہش بودند اکثر از ثلث شب بود
بلکہ جملۂ اخیرہ دال است بر احیای کل شب پس کسانیکہ طعن میکنند باینطور کہ شدت در عبادت و قیام
زائد از ثلث شب چنانچہ امام ابوحنیفہ کوفی رح در اوائل عمر خود کردہ بدعت ست و خلاف سنت نبویہ
صلعم ست پس این طعن ایشان در حقیقت بخدا (بموجب آیات مذکورہ) و رسول اللہ و اصحاب کبار
(بباعث احادیث مسطورہ) نہ بابوحنیفہ کوفی رح و دیگر مشایخ عظام ہے | خلاف پیمبر کسی رہ گزید
کہ ہرگز بمنزل نخواہد رسید | وَاِذَا قِیْلَ لَہُمْ لَا تُفْسِدُوْا فِی الْاَرْضِ قَالُوْا اِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُوْنَ

الا انهم هم المفسدون ولكن لا يشعرون ۞ کجا بیعقل و بیخودی بی ادب بیهوش و دیوانه
کجا با استقامت با ادب با هوش و فرزانه

حالانکه تعبد آنحضرت صلعم و تشدد وی صلعم در عبادت تا بحدی رسیده بود که از حد ما و شما بیرون بود چنانچه احادیث صحیحه ازان مملوست چنانچه در بخاری است كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَيَقُوْمُ لِيُصَلِّيَ حَتّٰى تَرِمَ قَدَمَاهُ فَيُقَالُ لَهٗ فَيَقُوْلُ أَفَلَا أَكُوْنُ عَبْدًا شَكُوْرًا یعنی هر آئینه می ایستادی آنحضرت صلعم برای نماز خواندن تا آنکه ورم کردندی هردو قدم وی علیه السلام پس گفته شدی وی صلعم را (یعنی که اینقدر تشدد در عبادت با وجود مغفور بودن چراست) پس جواب فرمودی که آیا بندهٔ شکر گذار نیستم انتهی ۞

آنرا که گنج معرفت کردگار است
بی اختیار ذکر خدا سر کنند همی
وانرا که نیست معرفت کردگار
از روی اختیار مکرر کنند همی
آن ذکر بهر حق کنند این یک زبهر خلق
کی این و آن خدای برابر کنند همی

عن مُغِيْرَةَ بْنِ شُعْبَةَ قَالَ قَامَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صلعم حَتّٰى تَوَرَّمَتْ قَدَمَاهُ فَقِيْلَ لَهٗ لِمَ تَصْنَعُ هٰذَا وَقَدْ غُفِرَ لَكَ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ قَالَ أَفَلَا أَكُوْنُ عَبْدًا شَكُوْرًا **متفق عليه** ذکره فی المشکوة فی باب التحریض علی قیام اللیل والنسائی فی باب احیاء اللیل و ابن ماجة فی باب طول القیام فی اللیل و ترجمهٔ حدیث از ترجمهٔ آینده مستفاد میشود و مرویست از ابی هریرهؓ گفت که میخواندی آنحضرت صلعم نماز را تا آنکه هر دو قدم مبارک آماسیدند پس گفته شد مر او را که هر آئینه حق تعالی بخشید گناهان ما تقدم و ما تاخر ترا فرمود که آیا بندهٔ شکر گزار نیستم (یعنی شکریهٔ آن میگزارم) رواه ابن ماجة فی طول القیام و الترمذی فی الشمائل النبویة و النسائی فی احیاء اللیل پس ماحصل روایت مغیره بن شعبه و ابی هریرهؓ هر دو یکی است و در نسائی ست كَانَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَآلِهٖ وَسَلَّمَ يُصَلِّيْ حَتّٰى تَزْلَعَ قَدَمَاهُ یعنی آنحضرت صلعم آنقدر نماز خواندی که پای مبارکش شق شدی و روایت ست از عائشهؓ که هر آئینه نبی صلعم قیام شب کردی تا آنکه متقطر و شق شد هر دو قدم مبارک او پس عائشه گفت برای چه میکنی این را یا رسول الله و حالانکه هر آئینه بخشید حق تعالی مر ترا گناهان پیشین و پسین ترا فرمود که آیا دوست ترمیدارم این را که باشم بندهٔ سپاس کننده. رواه البخاری فی کتاب التفسیر اخرج عَنِ الْمُغِيْرَةِ بْنِ شُعْبَةَ قَالَ صَلّٰى رَسُوْلُ اللّٰهِ صلعم حَتَّى انْتَفَخَتْ قَدَمَاهُ فَقِيْلَ لَهٗ أَتَتَكَلَّفُ هٰذَا وَقَدْ غُفِرَ لَكَ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ قَالَ أَفَلَا أَكُوْنُ عَبْدًا شَكُوْرًا

رواه الترمذی وقال فی الباب عن ابی هریرة و عائشة وحدیث المغیرة بن شعبة حدیث حسن صحیح ولهذا علامۂ قسطلانی در مواهب لدنیه نوشته که ابن بطال گفت که ازین حدیث مفهوم میشود که انسان بر نفس خود شدت عبادت را اختیار نماید اگرچه بدن وی را نقصان کند چراکه چون رسول الله صلعم اینچنین عبادت شاقه کرد باوجودیکه آنحضرت صلعم میدانست که مغفور شده ام پس شخصیکه این را نمیداند (یعنی که مغفور شده ام) خصوصاً کسیکه خوفی از استحقاق نار او را نشده باشد وی را بطریق اولی لازم ست۔ وموقع اینچنین عبادت چنانکه حافظ ابن حجر گفته تاآنوقت ست که مردرا تاملالت طبیعت نرساند زیراکه حال رسول الله از احوال دیگران کاملتر بود پس آنحضرت صلعم از عبادت پروردگار خود ملول نشدی اگرچه بدن مبارکش را ضرر میبود بلکه ثابت شده از رسول الله صلعم که میفرمودند که خنکی چشمان من در نماز کرده شده است چنانچه نسائی از روایت انس این را بیان کرده پس هرگاه که دیگر شخص از ملالت طبیعی خوف کند وی را لائق ست که نفس خود را در تکلیف نیندازد انتهی۔ چونکه جواز تشدد در عبادت حسب مذاق طبیعت وقیام شب زائد بر ثلث ازین احادیث صحیحه و روایات صریحه صاف ظاهر شد پس درین باب تنها اعتراض بر امام ابوحنیفه کوفی رض نیست بلکه نوبت این نسبت بر شناعت تا بصاحب شریعت میرسد چنانچه دانستی بلکه باکثر صحابۂ کبار و تابعین اخیار چنانچه امام مالک در موطای خود از سائب بن یزید روایت میکند که امر کرد عمر بن الخطاب رض ابی بن کعب وتمیم الداری را که بگذارند بمردم در رمضان یازده رکعت پس بود قاری که میخواندی سورۂ مائین تاآنکه بودیم ما که ازجهت ماندگی و کوفتگی اعتماد و تکیه بر عصاها کردندی از جهت طول قیام پس فارغ نگشتی ازین نماز مگر در فروع فجر یعنی اوائل فجر ذکره فی المشکوة فی باب قیام رمضان۔ پس در عهد عمر رض نمی بودند مگر اصحاب رسول الله واکابر تابعین پس این اصحاب واین اکابر تابعین در اکثر شب از طول قیام عاجز ماندی تاآنکه اعتماد بر چوب دستیها کردندی پس هرگاه که این جمله امور از سلف وخلف علیهم الرضوان بثبوت رسید نه بلکه از سیدنا سید المرسلین علیه الصلوة والسلام بوجود آمده پس درین باب طعنه بکسی کردن محض به بیدینی خود اقرار کردن ست پس هرکه خود بددین باشد از طعن بر صلحای دین کی صاحب بدعت گردند ولهذا در حق غیر ممیزین وکودن طبعان گفته شده ع گر فرق مراتب نکنی زندیقی | ومولوی معنوی گفته شعر

این انا بیوقت گفتن لعنت ست	آن انا در وقت گفتن رحمت ست
باقی ماند قوله و نه کدامی	

ترخیصی بآن از وی صلعم رفتہ بلکہ بالتصریح از نجملہ امور خمسہ منع فرمودہ محض غلط و جہالت بر جہالت ست
چراکہ ترخیص در عبادتِ نوافل حسب مذاق طبیعت از آنحضرت صلعم در احادیثِ صحیحہ ثابت و مسلم ست ۵

مرغیکہ خبر ندارد از آبِ زلال	منقار در آبِ شور دارد ہمہ سال

چراکہ در بخاری بروایت مرفوع از عائشہ صدیقہ ؓ وارد ست عَلَيْكُمْ مَا تُطِيقُوْنَ مِنَ الْاَعْمَالِ فَاِنَّ اللّٰهَ لَا يَمَلُّ حَتّٰى تَمَلُّوْا یعنی فرمود آنحضرت صلعم کہ لازم گیرید اعمال را آنقدر کہ طاقتِ آن میدارید چراکہ اللہ تعالی ناخوش نمیشود تا آنکہ شما ملال گیرید انتہی وَعَنْ عَائِشَةَ ؓ قَالَتْ اِنَّ رَسُوْلَ اللّٰهِ صلعم قَالَ اكْلَفُوْا مِنَ الْعَمَلِ مَا تُطِيقُوْنَ فَاِنَّ اللّٰهَ لَا يَمَلُّ حَتّٰى تَمَلُّوْا فَاِنَّ اَحَبَّ الْعَمَلِ اِلَى اللّٰهِ اَدْوَمُهٗ وَاِنْ قَلَّ وَكَانَ اِذَا عَمِلَ عَمَلًا اَثْبَتَهٗ **رواه** ابوداود یعنی روایت ست از عائشہ ؓ گفت وی کہ فرمود آنحضرت صلعم تکلیف کنید از عمل کردن آنقدر را کہ طاقت آن میدارید زیراکہ حق تعالی از عبادت کسی ناخوش و ملول نمیشود تا آنکہ ملول نشوید شما پس ہر آئینہ محبوب ترین عمل بطرف اللہ تعالی دائم تر عمل ست اگرچہ کم باشد و بود حضرت صلعم ہرگاہ کہ کدامی عمل کردی ثابت ماندی بران انتہی و در اقامۃ الحجۃ آوردہ وَاِذَا ثَبَتَ جَوَازُ الْعَمَلِ حَسْبَ الطَّاقَةِ اِلٰى اَنْ يَّحْصُلَ الْاِعْيَاءُ وَالْمَلَلُ فَنَقُوْلُ طَاقَةُ النَّاسِ مُخْتَلِفَةٌ فَكَمْ مِّنْ رَّجُلٍ يُّطِيقُ شَيْئًا وَّلَا يُطِيقُهٗ اٰخَرُ وَكَمْ مِّنْ رَّجُلٍ يَّمَلُّ مِنْ شَيْءٍ وَّلَا يَمَلُّ مِنْهُ اٰخَرُ وَكَمْ مِّنْ رَّجُلٍ يُّعْطِي السُّرْعَةَ فِي الْقِرَاءَةِ وَلَوْ يَنَلْهَا الْاٰخَرُ یعنی ہرگاہ ثابت گشت جواز عمل موافق طاقت تا آنکہ ماندگی و ملالت حاصل نشود پس میگوئیم کہ طاقت مردم مختلف می باشد پس بسیاری از مردم چنین می باشند کہ طاقت چیزی میدارند و دیگران طاقت آن نمی دارند و بسیاری از مردم چنین میباشند کہ ملول میگردند از چیزی و دیگری از ان ملول نمیگردد و بسیاری از مردم چنین میباشند کہ ایشانرا دادہ میشود سرعتِ قرارت و دیگری بدان نمیرسد انتہی پس ہرکہ گوید کہ در دین اجازت بعبادت شاقہ نرفتہ و یا اینقدر طاعت (تیزی و جلدی ۱۲) از کسی ممکن نیست (از روی قیاس بر خود) ہمہ حماقت و جہالت ایشان ست ازین اخبار و روایات صحیحہ ۵

علم رسمی خواندۂ بسیار نادانی ہنوز	آشکارا کردۂ خود را و پنہانی ہنوز
این ہواہای عدم را زندہ میدانی ہنوز	از غبارِ کینہ در خاک نشستہ مردہ جان ورات

امابیان اثبات امر دوم یعنی اثبات جواز احیای جمیع اللیل ع

جواز بجا آوردن معمول اللہ عبادت شاقہ حسب استطاعت بدون ترخیص باشد

[illegible]

حق گفت با پیمبر وی گفت با امام	خوشتر بود ز بهر پرستش بشب قیام	شب چیست روزگار جوانی ازانکه هست
موی جوان سیاه و شب تیره ظلام	گردد شب شباب شبیخون زنی بنفس	ملک فنا و تخت بقا گردت بکام
شاهان بشب زنند شبیخون که از عدو	در شب توان گرفت بآسانی انتقام	ورنه چو شد سپید دم پیری آشکار
برنفس خیره چیره نیاری شد ای غلام		

باید دانست که زنده داشتن همه شب جائزست و موجب اجر عظیم و ثواب فخیم هم بقرآن و هم بحدیث و هم باجماع **اما الکتاب** فکما قال الله تعالیٰ وَ عِبَادُ الرَّحْمٰنِ الَّذِیْنَ یَمْشُوْنَ عَلَی الْاَرْضِ هَوْنًا وَّاِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُوْنَ قَالُوْا سَلٰمًا ۝ وَالَّذِیْنَ یَبِیْتُوْنَ لِرَبِّهِمْ سُجَّدًا وَّقِیَامًا ۝ یعنی بندگان خاص خدا کسانی اند که میروند بزمین بنرمی وقتیکه کلام کنند با ایشان جاہلان در جواب ایشان قول سالم میگویند۔ و بندگان خاص خدا کسانی اند که شب میگذارند برای پروردگار خود را در سجده و قیام انتهی پس این آیت نص جلی ست در مدح کسیکه همه شب را در ذکر و فکر زنده دارد **ایضًا** آیت دوم وقال الله تعالیٰ اِنَّ الْمُتَّقِیْنَ فِیْ جَنّٰتٍ وَّ عُیُوْنٍ اٰخِذِیْنَ مَآ اٰتٰهُمْ رَبُّهُمْ اِنَّهُمْ كَانُوْا قَبْلَ ذٰلِكَ مُحْسِنِیْنَ ۝ كَانُوْا قَلِیْلًا مِّنَ الَّیْلِ مَا یَهْجَعُوْنَ ۝ ترجمه اش درگذشت (در رسالهٔ اول) در **معالم التنزیل** گفته که بعضی از قرا وقف کرده بر قوله تعالیٰ قَلِیْلًا یعنی اینچنین کسان قلیل باشند در مردم پستر آغاز نمود حق تعالیٰ بقوله مِنَ الَّیْلِ مَا یَهْجَعُوْنَ اَیْ مَا یَنَامُوْنَ بِاللَّیْلِ اَلْبَتَّةَ بَلْ یَقُوْمُوْنَ لِلصَّلٰوةِ وَالْعِبَادَةِ وَهُوَ قَوْلُ الضَّحَّاكِ وَمُقَاتِلٍ انتهی کلامه یعنی در شب نمی خسپند البته بلکه ایستاده میباشند مر نماز و عبادت را و این قول ضحاک و مقاتل است انتهی **وقال** فی الکمالین رَوَی ابْنُ اَبِیْ شَیْبَةَ عَنْ مُجَاهِدٍ لَا یَنَامُوْنَ اللَّیْلَ كُلَّهٗ وَعَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رض وَاَنَسٍ نَحْوَهٗ انتهی **و نیز** جواز احیای جمیع اللیل از سورهٔ قدر از قوله تعالیٰ لَیْلَةُ الْقَدْرِ خَیْرٌ مِّنْ اَلْفِ شَهْرٍ صاف ظاهرست **تفصیلش** اینکه روایت ست از عبدالله بن مسعود رض فرمود هر کسیکه تا یکسال هر شب قیام نماید بیابد لیلة القدر را رواه مسلم در باب الندب الاکید الی قیام لیلة القدر از کتاب الصلوٰة۔ و نیز در باب فضل لیلة القدر از کتاب الصوم۔ و در لیلة القدر علما را اختلاف ست برزائد از چهل اقوال کما فی فتح الباری شرح البخاری وغیره۔ و مشهور از امام ابوحنیفه رض اینکه لیلة القدر میگردد و دوران میکند در هر سال یکبار در رمضان میباشد و یکبار در غیر رمضان میباشد چنانچه در فتاوای قاضیخان وغیره گفته و قول عبدالله بن مسعود رض و عبدالله بن عباس

فـــ آیت اول از کتاب

فـــ آیت دوم از کتاب

فـــ دلیل سوم از کتاب آیت القدر

فـــ تحقیق لیلة القدر

وعکرمہ وغیرہم رضی اللہ عنہم نیز این ست چنانکہ در قاضیخان وغیرہ است و قال اللہ تعالیٰ اِنَّآ اَنزَلنٰہُ
فِی لَیلَۃِ القَدرِ وَمَآ اَدرٰىكَ مَا لَیلَۃُ القَدرِ لَیلَۃُ القَدرِ خَیرٌ مِّن اَلفِ شَھرٍ الی قولہ
ھِیَ حَتّٰی مَطلَعِ الفَجرِ یعنی ہر آئینہ ما نازل کردیم قرآن را در شب قدر و چہ چیز دانا کرد ترا کہ شب قدر چیست
شب قدر بہتر ست از ہزار ماہ و آن شب تا صبح صادق ست انتہی پس این سورہ نص محکم و دلیل جلی
است در ینکہ عبادت دران شب بہتر و افضل ست از عبادت ہزار ماہ کہ دران لیلۃ القدر نباشد
کما فی تفسیر الجلالین وغیرہ۔ وہمچنین محی السنہ در تفسیر معالم التنزیل آوردہ کہ مفسران گفتہ لَیلَۃُ القَدرِ
خَیرٌ مِّن اَلفِ شَھرٍ معنی آن اینکہ عبادت در شب قدر بہتر ست از عبادت ہزار ماہ کہ دران
شب قدر نباشد انتہی پس این سورت غایت ترغیب و نہایت تحضیض و تحریض ست از جانب حقتعالے
بر قیام لیلۃ القدر بعبادت **فائدہ** وعدم تعین لیلۃ القدر از شارع محض برای آنست کہ تا
بامید یافتن لیلۃ القدر در ہمہ شبہای یکسال عبادت کردہ آید چراکہ بغیر ازین کسی را میسر نمی آید چنانچہ
برای ہمین معنی ساعت جمعہ را نیز مخفی داشتہ۔ پس دولت باسعادت لیلۃ القدر کسی را حاصل نمیشود
مگر بفعل امام الایمہ سراج الأئمہ حضرت ابوحنیفہ نعمان کوفی رض چراکہ چون زندہ داشتہ شود ہمہ شبہا از شبہای
یکسال بالضرور درانہا بیابد عبادت خود را در شب قدر نزد جمیع اہل اسلام فہذا اعظم المناقب و
اقصاہا و اقصی اقصاہا للامام الہمام ابی حنیفۃ چہ وی رض وقتیکہ گذارد نماز فجر را بوضوی عشا
تا چہل سال یا زیادہ لامحالہ یافت عبادت خود را در شب قدر چہل بار یا اکثر ازان بالاتفاق فَذٰلِكَ
فَضلُ اللہِ یُؤتِیہِ مَن یَّشَآءُ وَاللہُ ذُو الفَضلِ العَظِیمِ ○ این سعادت بزور بازو نیست
تا نہ بخشد خدای بخشندہ | پس بدعت گفتن احیای زائد شب را بر ثلث اللیل چہ معنی است آیا
نزد قائلین جہال حقتعالی نیز بدعتی ست کہ ضمناً بندگان صالحان خود را آمر ست ببدعت (یعنی
باحیای جمیع اللیل بامید یافتن شب قدر) **مثنوی** عَاكِفٌ دَھرًا عَلٰی اَصنَامِہٖ
عاکف ست تا زمانی بر اصنام خود

ہَرَبُ الکُفَّارُ مِن اِسلَامِہٖ گریز میکنند کفار از اسلام او	بازگو از نجد و از یاران نجد	تا در و دیوار را آری بوجد
از برون طعنہ زنی بر بایزید	ای درونت را کہ داری چون یزید	باہمہ خود بینی و کبر و منی
لاف تقوی و عدالت میزنی	سر بسر کار تو در لیل و نہار	سعی در تحصیل جاہ و اعتبار
دین فروشی از پی نان حرام	مکر و حیلہ بہر تسخیر عوام +	خوردن نان حرام و زرق و شید

گاه خبث عمرو گاهی خبث زید (غیبت ۱۲) — وین عدالت با وجود این صفات — هست دائم برقرار و برثبات

بر سرش داخل نگردد لاو لیس — این عدالت هست کوه بوقبیس

اما الحدیث

و آن بر دو قسم ست یکی آنکه خود از انحضرت صلی الله علیه و علی آله وسلم در ان احیای جمیع اللیل ثابت ست دوم آنکه ترغیب و تحریص بران فرموده و از صحابه و تابعین بوقوع آمده **اما** انچه از انحضرت بثبوت رسیده اینکه مرویست از عائشه صدیقهؓ کَانَ النَّبِیُّ صلعم اِذَا دَخَلَ الْعَشْرُ الْاَوَاخِرُ مِنْ رَمَضَانَ اَحْیَی اللَّیْلَ وَاَیْقَظَ اَهْلَهٗ وَشَدَّ الْمِیْزَرَ متفق علیه یعنی بود علیه السلام وقتیکه در آمدی عشرهٔ اخیرهٔ رمضان زنده داشتی تمام شب را و بیدار ساختی اہل خود را و مضبوط کردی ازار خود را یعنی قربت از ازواج مطہرات نفرمودی انتہی کذا فی المشکوة فی باب لیلة القدر **و امام نووی گفته** قَوْلُهَا وَاَحْیٰی لَیْلَهٗ یعنی در گرفتی ہمه شب را به بیداری در نماز و غیر آن انتہی۔ **و در صحیح ابن حبان** وغیره از عطا تابعی مرویست که وی گفت که از عائشهؓ پرسیدم که مرا زیاده تعجب خیز سخنیکه از انحضرت صلعم دیده بیاموز وی رضی الله عنہا فرمود که کدام امر رسول الله صلعم قابل تعجب نبود انحضرت صلعم شبی نزد من آمد پس فرمود که من پروردگار خود را عبادت نمایم پس ایستاد و وضو نمود پس ایستاده نماز خواندن آغاز نمود پس گریست تا آنکه اشکہا بر سینهٔ مبارکش جاری گشت پس رکوع نمود پس گریست پس سجده کرد پس گریست پس سر را بالا کرد پس گریست پس ہمچنین میکرد تا آنکه بلالؓ برای اطلاع نماز آمد عرض کردم که چه چیز گریانید ترا و حالانکه گناہان مقدم و مؤخر ترا الله تعالی بخشید فرمود که آیا بندهٔ شاکر نیستم انتہی مختصرا **و در نسائی** و ابن ماجه از ابو ذر غفاریؓ روایت ست قَالَ قَامَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صلعم حَتّٰی اَصْبَحَ بِاٰیَةٍ **وَالْاٰیَةُ** اِنْ تُعَذِّبْهُمْ فَاِنَّهُمْ عِبَادُكَ وَاِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ فَاِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِیْزُ الْحَکِیْمُ یعنی ایستاد رسول الله صلعم (یعنی برای نماز ۱۲) تا آنکه صبح کرد در آیتی و آن آیت اینکه اگر عذاب میکنی ایشانرا پس ہر آئینه ایشان بندگان تست و اگر می بخشی ایشانرا پس تحقیق تو غالب و با حکمتی انتہی **اما قسم دوم** از حدیث اینکه روایت ست از جابرؓ گفت شنیدم از انحضرت صلعم که میفرمود ہر آئینه در شب ساعتی ست که موافق نمیشود آنرا مرد مسلمان در حالیکه سوال میکند در ان ساعت از حق تعالی نیکی دنیا و آخرت را مگر اینکه عطا میفرماید آنچیز را باو و آن ساعت در ہر شب میباشد **رواه مسلم** فی صحیحه فی باب صلوة اللیل **امام نووی گفته** که درین حدیث

اثبات ساعت اجابت است در ہر شب و متضمن است این حدیث بر ترغیب و بر انگیختہ شدن در جمیع ساعات شب بامید یافتن آن ساعت انتہی و در حلیۃ الاولیا در حالت حضرت عثمان آوردہ

حَدَّثَنَا سُلَیْمٰنُ بْنُ اَحْمَدَ نَا اَبُوْ یَزِیْدَ الْقَرَاطِیْسِیُّ نَا اَسَدُ بْنُ مُوْسٰی نَا سَلَّامُ بْنُ مِسْکِیْنٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِیْرِیْنَ قَالَ قَالَتِ امْرَأَۃُ عُثْمَانَ حِیْنَ اَطَافُوْا بِہٖ یُرِیْدُوْنَ قَتْلَہٗ اِنْ تَقْتُلُوْہُ اَوْ تَتْرُکُوْہُ فَاِنَّہٗ کَانَ یُحْیِی اللَّیْلَ کُلَّہٗ فِیْ لَیْلَۃٍ یَجْمَعُ فِیْہَا الْقُرْاٰنَ یعنی از ابن سیرین روایت است وی گفت کہ فرمود زوجۂ حضرت عثمان رض وقتیکہ اہل فتنہ احاطۂ وی رض کردہ بود بارادۂ قتل وی اگر قتل میکنید شما او را یا بگذارید او را (اختیار شماست مگر) ہر آئینہ بودی وی رض کہ تمام شب را زندہ داشتی در آن شب کہ دران قرآن را جمع کردی یعنی ختم آن در یک شب کردی و یا دران شبہا کہ قرآن را در مصاحف جمع کردی یا ترتیب باقیہ تا الی حال انتہی و ابن کثیر در تاریخ خود حال حضرت عمر رض را چنین نوشتہ

کَانَ یُصَلِّیْ بِالنَّاسِ الْعِشَاءَ ثُمَّ یَدْخُلُ بَیْتَہٗ فَلَا یَزَالُ یُصَلِّیْ اِلَی الْفَجْرِ وَمَا مَاتَ حَتّٰی سَرَدَ الصَّوْمَ یعنی بود عمر رض کہ مردم را نماز خفتن خواندی پستر بخانۂ خود در آمدی پس برابر نماز میخواندی تا فجر و انتقال نفرمود تا آنکہ پی در پی روزہ را داشت انتہی پس احیاء اللیل و صیام الدہر ہر دو از خلیفۂ دوم ثابت گشت و در حالت عبد اللہ بن عمر رض حافظ ابونعیم در حلیہ آوردہ حَدَّثَنَا سُلَیْمٰنُ نَا اَبُوْ یَزِیْدَ نَا اَسَدُ بْنُ مُوْسٰی نَا الْوَلِیْدُ بْنُ مُسْلِمٍ نَا ابْنُ جَابِرٍ حَدَّثَنِیْ سُلَیْمٰنُ بْنُ مُوْسٰی عَنْ نَافِعٍ اَنَّ ابْنَ عُمَرَ رض کَانَ یُحْیِی اللَّیْلَ صَلٰوۃً ثُمَّ یَقُوْلُ یَا نَافِعُ اَسْحَرْنَا فَیَقُوْلُ لَا فَیُعَاوِدُ الصَّلٰوۃَ فَیَقُوْلُ یَا نَافِعُ اَسْحَرْنَا فَاَقُوْلُ نَعَمْ فَیَقْعُدُ وَیَسْتَغْفِرُ اللّٰہَ وَیَدْعُوْ اِلَی الصُّبْحِ یعنی روایت است از نافع تابعی کہ ابن عمر رض ہمہ شب نماز خواندی پستر پرسیدی کہ آیا سحر کردیم وی گفتی نہ پس باز نماز خواندن آغاز یدی پس پرسیدی کہ ای نافع آیا سحر کردیم گفتم بلی پس نشستی و از خدا استغفار و دعا تا صبح کردی و ہم درین کتاب بسند دیگر از نافع تابعی و خادم ابن عمر رض آوردہ اَنَّ ابْنَ عُمَرَ کَانَ اِذَا فَاتَتْہُ صَلٰوۃُ الْعِشَاءِ فِیْ جَمَاعَۃٍ اَحْیٰی بَقِیَّۃَ لَیْلَتِہٖ یعنی ہر آئینہ بود ابن عمر رض وقتیکہ فوت کردی وی را جماعت نماز عشا باقی ہمہ شب را زندہ داشتی یعنی در کفارۂ آن و ابو سعید سمعانی در کتاب الانساب حال تمیم بن اوس صحابی چنین نوشتہ

کَانَ تَمِیْمٌ یَخْتِمُ الْقُرْاٰنَ فِیْ رَکْعَۃٍ وَرُبَمَا رَدَّدَ الْاٰیَۃَ الْوَاحِدَۃَ اللَّیْلَ کُلَّہٗ حَتّٰی

ف: بیان احیای عثمان رض شب و ختم قرآن

ف: بیان احیای حضرت عمر رض شب و صیام الدہر

ف: بیان احیای ابن عمر رض

ف: بیان احیای تمیم صحابی شب و ختم قرآن

الصَّباح وَکَانَ مِنْ عُبَّادِ الصَّحَابَۃِ وَزُهَّادِهِمْ جَانَبَ اَسْبَابَ الْعِزِّ وَلَزِمَ التَّخَلِّیَ بِالْعِبَادَۃِ اِلٰی اَنْ مَاتَ یعنی تمیم در یک رکعت ختم قرآن کردی واکثر آیتی را ہمہ شب تا صبح میخواندی وبود از عُبّاد وزُہاد صحابہ از آنانکہ از اسباب عزت وجاہ اجتناب ورزیدہ بود وملازم گرفتہ بود تنہائی بعبادت تا آنکہ وفات نمود انتہی وآز حالات شداد بن اوس صحابی در حلیہ بسند خود چنین خبر دادہ عَنْ شَدَّادِ الْاَنْصَارِیِّ اَنَّہٗ کَانَ اِذَا دَخَلَ الْفِرَاشَ یَنْقَلِبُ عَلَی الْفِرَاشِ لَا یَاْخُذُہٗ النَّوْمُ فَیَقُوْلُ اَللّٰهُمَّ اِنَّ النَّارَ اَذْهَبَ عَنِّی النَّوْمَ فَیَقُوْمُ فَیُصَلِّیْ حَتّٰی یُصْبِحَ مطلبش اینکہ وی رض را بر فرش خواب نگرفتی واز پہلو بہ پہلو میشدی وگفتی یا اللہ خوف دوزخ از من خواب را بردہ پس ایستادی وتا صبح نماز خواندی۔ وہمدرین کتاب در حالات اُویس قرنی بسند خود آوردہ کہ خلاصہ اش اینکہ بود اویس قرنی رض ہرگاہ کہ شام شدی فرمودی کہ این شب رکوع ست پس رکوع کردی تا آنکہ صبح شدی وباز ہرگاہ کہ شام کردی گفتی کہ این شب سجدہ است پس سجدہ کردی تا صبح انتہی وہمدرین کتاب در حالات سعید بن المسیب کہ تابعی جلیل القدر ست آوردہ کہ سعید بن المسیب رض گزارد نماز فجر را بوضوی عشا پنجاہ سال وہمدرین کتاب در حالات ثابت بن اسلم تابعی کہ از عبد اللہ بن عمر رض وعبد اللہ بن زبیر رض ہر دو روایت میکند وتا چہل سال بخدمت حضرت انس رض ماندہ آوردہ کہ ترجمہ اش اینکہ سنان رح روایت میکند از پدر خود کہ گفت واللہ کہ من در آوردم ثابت را در لحد وی وبا من حمید طویل یا شخصی دیگر بود واین شک از محمد بن سنان راویست پس ہرگاہ کہ بروی خاک را برابر کردیم خشتی از قبر وی افتاد پس ناگاہ وی رض در قبر خود ایستادہ است کہ نماز میخواند پس کسی را کہ با من بود گفتم آیا نمی بینی گفت کہ خاموش پس ہرگاہ کہ بروی خاک را برابر کردیم آمدیم نزد دختر وی وپرسیدیم کہ عمل پدر تو چہ بود پس وی پرسید کہ شما چہ دیدید پس خبر دادیم ما از ان واقعہ آن دختر را پس وی گفت بود پدرم کہ از پنجاہ سال ہمہ شب قیام کردی وہرگاہ کہ سحر شدی در مناجات گفتی یا اللہ اگر کسی را از مخلوق خود در قبر وی نماز عطا کردہ پس مرا نیز عطا کن پس نبود اللہ تعالی کہ رد کند این دعای وی را انتہی۔ لہذا طریقہ اولیای عظام وکبرای کرام علیہم الرضوان ہمین بود ولس چنانچہ غوث الثقلین حضرت شیخ عبد القادر جیلانی قدس سرہ در غنیۃ الطالبین در فصل قیام جمیع اللیل گفتہ کہ اما قیام جمیع اللیل پس این کار قویاست کہ عنایت ازلی رعایت

لم یزلی شامل ایشان ست و توفیق الٰہی و نور جلال و جمال نامتناہی بر دلہای آنہا احاطہ کردہ باشد
پس گردانید قیام لیل مر ایشان را ہبہ و خلعت کہ تا بوقت مرگ مولی تعالی از ایشان سلب نمیسازد
وہر آئینہ مرویست از عثمان بن عفان رض کہ بیک رکعت ہمہ شب را زندہ داشتی و ختم قرآن
دران کردی و چہل مرد از تابعین ذکر کردہ شدہ اند کہ ایشان ہمہ کل شب را زندہ داشتندی و میگزاردند
نماز فجر را بوضوئی عشا چہل سال و این نقل از ایشان صحیح ست ۔ و مشہور ترین از آنان سعید بن
جبیر و صفوان بن سلیم و ابو حازم و محمد بن المنکدر از اہل مدینہ ۔ و فضیل بن عیاض و وہیب
ابن الورد از اہل مکہ ۔ و طاؤس و وہب بن منبہ از اہل یمن ۔ و ربیع بن خثیم و حکم از اہل کوفہ ۔ و ابو سلیمان
و علی بن بکار از اہل شام ۔ و ابو عبد اللہ خواص و ابو عاصم از اہل عباد ۔ و حبیب ابو محمد و ابو جابر
السلمانی از اہل فارس ۔ و مالک بن دینار و سلیمان التیمی و یزید الرقاشی و حبیب بن ابی ثابت و یحیی
البکاء از اہل بصرہ وغیرہم کہ ذکر ایشان بدرازی میکشد انتہی کلامہ و نیز حجۃ الاسلام امام غزالی در
آخر ربع اول آوردہ ۔ بدانکہ احیای لیل از جہت مقدار ۔ بہفت مراتب ست مرتبۂ اولی ہمہ شب زندہ
داشتن ست و این شان آن اقویاست کہ مر عبادت حق تعالی را مجرد گشتہ باشند و بمناجات ایزد تعالی
مستلذ گشتہ اند و غذای ایشان و حیات قلوب ایشان ہمین ذکر الٰہی میباشد پس گاہی ماندہ نمیشوند
از طول قیام و ورد میکنند خواب را بطرف روز در وقت اشتغال مردم و ہر آئینہ این طریق جماعتی
بود از سلف کہ نماز فجر را بوضوی عشا میگزاردندی حکایت کرد این را ابو طالب مکی بسبیل تواتر
و شہرت از چہل مردان تابعین ۔ و بود در ایشان کسیکہ دوام نمود برین ریاضت تا چہل سال کہ از ایشان
است سعید بن المسیب رض و صفوان بن سلیم (بدان طریق کہ از غنیہ درگذشت) تا قولہ ۔ و بود کہمس بن
منہال کہ ختم قرآن کردی در ہر ماہ نود مرتبہ و وقتیکہ نفہمیدی رجوع کردی و بار دیگر خواندی انتہی
کلام الغزالی و عبد الوہاب شعرانی در تنبیہ المغترین ریاضات کنندگان را بالتفصیل شمردہ
کہ ذکر آن درینجا بطول کشد درانجا باید دید تا آنکہ ہم دران کتاب گفتہ کہ ہمچنین از سلف عمر بن عبد العزیز
و بشر الحافی و محمد بن اسماعیل البخاری و امام احمد بن حنبل و امام ابو حنیفہ و رابعہ عدویہ و اوزاعی
و جماعتی کثیر کہ ذکر ایشان در طبقات کردیم رضی اللہ تعالی عنہم ۔ و ہم دران کتاب ست کہ ابن
مقاتل گفتی کہ امام ابو حنیفہ نماز صبح را بوضوی عشا بہت سال گزاردہ و در روایت دیگر

در شب بیداری خلیفۂ سوم و ختم قرآن

ختم قرآن نود بار در ماہ

و شب بیداری امام بعضی از سلف و اتباع تابعین

چهل سال و بروایتی چهل و هفت سال و بروایتی پنجاه سال انتهی و وجه تطبیق در روایات بالا اینکه از بلغنا ما
امام رض هر کسی آنقدر خبر داده که در زمانهٔ خود از و یافته **فاما** حدیث انس رض که گفت نزدیک ازواج آنحضرت
علیه السلام سه کس آمدند که می پرسیدند از عبادت آنحضرت علیه السلام و چون بعبادت علیه السلام
واقف گشتند ایشان عبادت آنحضرت علیه السلام را قلیل دانستند گفتند که کجاست مرتبهٔ ما از
مرتبهٔ حضرت علیه السلام و حالانکه بخشید حق تعالی گناهان پیشین و پسین ویرا پس یکی از ایشان
گفت که من همیشه همه شب خواهم خواند و دیگری گفت که من علی الدوام روزه خواهم داشت و گاهی
افطار نکنم و آن دیگری گفت که من همیشه جدا خواهم ماند از زنان و گاهی نکاح نکنم پس آمد نزدیک
ایشان آنحضرت علیه الصلوة والسلام و فرمود که شما آن کسانید که چنان و چنین گفتید خبردار بخدا
که البته خائف تر شما مر خدا را منم و اتقای شما مر خدا را منم لیکن من گاهی روزه میدارم و گاهی افطار
میکنم و وقتی در شب نماز میخوانم و وقتی خواب میکنم و در نکاح می آرم زنان را پس کسیکه اعراض کرد از
سنت من (یعنی بطریق استخفاف و انکار) پس نیست آنکس از من **متفق علیه** پس جوابش از
جانب جمهور اینکه حدیث هذا محمول ست بر آنکه آن هر سه کسان یکطرف را از دو طرف فعل بر خود واجب
و طرف دوم فعل را بسبیل دوام حرام کرده بودند چنانچه همین معنی منصوص لفظ ابدًا است در اقوال
ایشان سه هذا آن حرمت را عبادت و قربت میدانستند و باوجودیکه خبری را از عبادت آنحضرت
علیه السلام شنیدند و از سنت رسول الله آنرا نمیدانستند بلکه از آن اعراض نمودند فلذا قال
علیه السلام فی آخر الحدیث فمن رغب عن سنتی فلیس منی **و امام نووی** بشرح
صحیح مسلم در صدر کتاب النکاح می آرد - احتجاج جمهور بر اینکه نکاح نه حرام ست و نه واجب قول
حق تعالی ست فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُم مِّنَ النِّسَاءِ الی قوله تعالی وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ چه خیار
داد حق تعالی در میان نکاح و جماع کنیز خود - و اما معنی قوله صلعم فمن رغب عن سنتی
فلیس منی اینکه کسیکه رو گردانی کرد از آن بطوریکه معتقد آن نباشد چنانکه حکم آن چه باشد انتهی

هر کسی را نیست ادراک سخن | تا بفهمد خاصیت سوز دل
اهل دل باید که گیرد ذوق آن | کاو گوهری به بیند زیر گل

بیان اثبات امر سوم یعنی جواز ختم قرآن در اقل از هفت روز

باید دانست که ختم قرآن در اقل از هفت روز جائز ست بدلائل قاطعه

فائده: معنی ...

فائده: معنی ختم قرآن ... سنت

یقینیه قال الله تعالی فَاقْرَءُوا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْاٰنِ یعنی بخوانید هرچه که آسان باشد از قرآن انتهی
پس آیت عام ست شامل ست قراءت قلیل و کثیر هر دو را یعنی تا وقت شوق و ذوق خود چنانچه
از ابن حجر در گذشت که عبادت شاقه تا آنوقت ست که مرد را تا ملالت طبیعت نرساند و نیز در حدیث
گذشت فَاِنَّ اللّٰهَ لَا يَمَلُّ حَتّٰى تَمَلُّوْا و حافظ ابو نعیم در حلیة الاولیا در حالات حضرت
عثمان رضی آرد حَدَّثَنَا اِبْرَاهِيْمُ بْنُ عَبْدِ اللّٰهِ نَا مُحَمَّدُ بْنُ اِسْحٰقَ نَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيْدٍ
نَا اَبُوْ عَلْقَمَةَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ عُثْمَانَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمٰنِ التَّيْمِيِّ قَالَ قَالَ لِيْ اَبِيْ لَاَغْلِبَنَّ
اللَّيْلَةَ عَلَى الْمَقَامِ فَلَمَّا صَلَّيْتُ الْعَتَمَةَ تَخَلَّصْتُ اِلَى الْمَقَامِ حَتّٰى قُمْتُ فِيْهِ فَبَيْنَا
اَنَا قَائِمٌ اِذَا رَجُلٌ وَضَعَ يَدَهٗ بَيْنَ كَتِفَيَّ فَاِذَا هُوَ عُثْمَانُ بْنُ عَفَّانَ فَبَدَاَ بِاُمِّ الْقُرْاٰنِ
فَقَرَاَ حَتّٰى خَتَمَ الْقُرْاٰنَ فَرَكَعَ وَسَجَدَ ثُمَّ اَخَذَ نَعْلَيْهِ فَلَا اَدْرِيْ اَصَلّٰى قَبْلَ ذٰلِكَ
شَيْئًا اَمْ لَا ابن عبد الرحمن از پدر خود روایت میکند که پدرم بمن گفت که هر آئینه امشب من بر
مقام غالب خواهم ماند (یعنی قصد آن کردم) پس بعد فراغت از نماز عشا بمقام رسیدم و
ایستادم که ناگاه شخصی دست خود درمیان کتف من نهاد پس چون دیدم عثمان بن عفان بود
پس وی الحمد را شروع نمود پس میخواند قرآنرا تا آنکه ختم نمود قرآن را پس رکوع و سجود کرده نعلین خود را
گرفت پس من نمیدانم که پیشتر ازین وی نماز خوانده بود یا نی و سمعانی در کتاب انساب در حال
تمیم بن اوس صحابی رض آورده کَانَ تَمِيْمٌ يَخْتِمُ الْقُرْاٰنَ فِيْ رَكْعَةٍ چنانچه گذشت و نیز ابن حجر
مکی رح در فتح المبین آورده کَانَ تَمِيْمٌ يَخْتِمُ الْقُرْاٰنَ فِيْ رَكْعَةٍ و در حال حضرت علی رض در اقامة الحجة
آورده اِنَّهٗ كَانَ يَخْتِمُ فِي الْيَوْمِ ثَمَانَ خَتَمَاتٍ كَمَا ذَكَرَهٗ بَعْضُ شُرَّاحِ الْبُخَارِيِّ یعنی هر آئینه
حضرت علی رض ختم قرآن کردی در یک روز هشت بار و هم درین کتاب آورده که ترجمه اش اینکه اگر
گفته شود که وقوع بعضی از مجاهدات بعقل نمی آید چنانچه هشت بار ختم کردن قرآن بیک روز
و شب و خواندن هزار رکعت نماز بیک شب و مانند آن گوئیم که وقوع مثل آن اگرچه از عوام بعید ست
لیکن بعید نیست از اهل الله چراکه ایشان از طرف رب خود داده شده اند قوت ملکی را که رسیده اند
بسبب آن این صفات را انکار نمیکند این را مگر کسیکه انکار میکند صدور کرامات و خرق عادات را
انتهی ترجمة و نیز در ما قبل هم ازین کتاب در گذشت که آخر عبارت آن اینکه و كَمْ مِنْ رَجُلٍ

کثرت عبادات از اولیا بسبب کرامات است

دان کہ کار خدا و خاص خدا	أُعطِي الشَّرعَةَ فِي القِرَاءَةِ ولَم يَنلها الآخَر انتہی مثنوی

کہ بود پیش عقل خلق محال	ای بسا کار کاید از ابدال	نیست محصور در مدارک ما
ہر چہ فہم تو زان بود قاصر	کار شان خارق قوای بشر	باشد از خالق قوی و قدر
		مشو آنرا ز ابلہی منکر

وابو عیسی ترمذی در جامع خود در ابواب القراءة آوردہ کہ مرویست از عثمان بن عفان رض کہ در یک رکعت وتر ختم قرآن کردی و مرویست از سعید بن جبیر رح کہ ختم کرد قرآن را در دو رکعت در کعبہ انتہی کلام الترمذی کہ صحیح وی یکی از صحاح ستہ است وابن حجر مکی شافعی در قلائد عقیان فی مناقب النعمان آوردہ کہ عبد اللہ بن المبارک فرمود کہ چہار کس از ایمہ ختم قرآن در رکعت واحد کردہ عثمان بن عفان رض و تمیم الداری و سعید بن جبیر وابو حنیفہ رضی اللہ عنہم انتہی۔ وطحطاوی گفتہ کہ جلال الدین سیوطی رح در تبییض الصحیفہ آوردہ کہ مرویست از خارجہ بن خارجہ کہ ختم قرآن در یک رکعت چہار کس از ایمہ کردہ کہ یکی از ایشان امام ابو حنیفہ است انتہی وامام نووی در شرح مسلم در باب النہی عن روایۃ الضعفاء گفتہ واما ابو بکر بن عیاش پس فضل و امام بودن وی بالاتفاق ثابت ست وما از پسرش کہ ابراہیم ست روایت کردیم کہ گفت او کہ پدر من بمن گفت کہ ہر آئینہ پدر تو (یعنی ابو بکر بن عیاش) گاہی ہیچ فاحشہ نکردہ وہر آئینہ وی از مدت سی سال ہر روز ختم قرآن میکند و ختم کردم درین گوشہ بیست و چہار ہزار بار قرآن را انتہی۔ وشاہ عبد العزیز دہلوی رح در بستان المحدثین گفتہ کہ تاریخ بغدادی از تصانیف خطیب بغدادی ست وکنیت خطیب ابو بکر و نام او احمد بن علی بن ثابت بن احمد ست و ہر روز ختم قرآن میکرد و ہفتم ذیحجہ سنہ ۴۶۳ھ وفات یافت انتہی وشامی در شرح در المختار گفتہ قولہ وکیع بن الجراح وی شیخ الاسلام و یکی از ایمہ اعلام ست یحیی بن اکثم گفت کہ وکیع روزہا صیام الدہر داشتی و ہر شب ختم قرآن کردی انتہی ودر احیاء العلوم ست کہ امام شافعی رح در رمضان شصت مرتبہ ختم قرآن کردی خاص در نماز۔ و یکی از اصحاب وی کہ بویطی رح بود کہ در رمضان ہر روز ختم قرآن کردی انتہی خلاصۂ کلام وماحصل این مرام بعد از تحقیق تام وتدقیق تمام اینکہ رخصت و قتیکہ موقوف گشت بحسب طاقت و مہارت ہر شخص بموجب حدیث حتی تملوا و تصریحات علما چنانچہ گذشت پس وارد نشود بر کسی

فائدہ: در ذکر بعضی از ایمہ کہ در رکعت واحد ختم قرآن کردند

فائدہ: در ذکر بعضی از ایمہ کہ ہر روز ختم قرآن میکردند

فائدہ: حاصل کلام

از فقها و ایمه اعتراضی از حدیث رسول الله صلعم لَا یَفْقَهُ مَنْ قَرَأَ الْقُرْاٰنَ فِیْ اَقَلَّ مِنْ ثَلٰثٍ
بلکه ورودش در حق کسانی باشد که موصوف باوصاف تفقه و خوارق عادات نمیباشند پس در
حق طاعنین ایمۂ کبار ما را همین آیت کافی و وافی ست اَلَا لَعْنَةُ اللّٰهِ عَلَی الظّٰلِمِیْنَ الَّذِیْنَ
یَصُدُّوْنَ عَنْ سَبِیْلِ اللّٰهِ وَیَبْغُوْنَهَا عِوَجًا ۵ مه نور میفشاند و سگ بانگ میزند
مه را چه جرم خاصیت سگ چنین بود | و نیز در مسلم آورده که عبد الله بن عمرو بن العاص گفت بودم
که روزه دهر داشتمی و ختم قرآن هر شب کردمی پس طلبید مرا آنحضرت علیه السلام و فرمود که خبر
بمن رسید که روزهٔ صیام الدهر میداری و هر شب ختم قرآن میخوانی پس گفتم یا رسول الله اراده نکردم
بدان مگر نیکی فرمود که کافی ست ترا در هر ماه سه روزه داشتن گفتم یا نبی الله که من طاقت زیاده
ازین میدارم فرمود که هر آئینه زن ترا بر تو حق ست و مهمان ترا و بروایتی اولاد ترا بر تو حق ست
و جسد ترا بر تو حق ست پس روزه دار مثل روزهٔ داود نبی الله چه وی در زمانهٔ خود اعبد الناس بود
گفتم که صوم داود علیه السلام چگونه بود یا نبی الله فرمود که روزی روزه داشتی و روزی افطار کردی
و فرمود که در هر ماه یکبار ختم قرآن بکن گفتم یا نبی الله که من طاقت بیش ازین میدارم فرمود که در هر
بست روز ختم کن گفتم یَا نَبِیَّ اللّٰهِ اِنِّیْ اُطِیْقُ اَفْضَلَ مِنْ ذٰلِكَ فرمود که در هر ده روز ختم کن گفتم که
طاقتم بیش ازین ست فرمود که در هر هفت روز ختم کن و زیادت برین مکن چه زن ترا بر تو حق ست
و زائر ترا بر تو حق ست و جسد ترا بر تو حق ست عبد الله بن عمرو گفت که تشدد کردم پس تشدد
کرد بر من (یعنی آنحضرت علیه السلام) و فرمود مرا نبی صلعم که تو نمیدانی شاید که عمر تو دراز باشد پس گشتم
همچنانکه فرمود آنحضرت علیه السلام یعنی چونکه پیر گشتم و در پیری از تشدد خود عاجز گشتم آرزو کردم که
چه خوش بودی اگر رخصت آنحضرت صلعم را قبول کردمی رواه مسلم فی باب النهی عن صوم الدهر
لمن تضرر به او فوت به حقا پس ازین حدیث صاف ظاهر ست که صیام الدهر و ختم قرآن
هر روزه برای ضعفا ممنوع ست نه برای اقویا چنانچه از الفاظ حدیث هذا ظاهر ست که فَاِنَّكَ
لَا تَسْتَطِیْعُ ذٰلِكَ و نیز قوله وَقَالَ لِیَ النَّبِیُّ صلعم اِنَّكَ لَا تَدْرِیْ لَعَلَّكَ یَطُوْلُ بِكَ عُمُرٌ
تا آنکه شدم همچنانکه مرا فرموده بود و وقتیکه پیر گشتم دوست داشتم اینکه خوب بودی اگر رخصت نبی
علیه السلام را پذیرفتمی روا اما منع جز این نیست که محض رخصت و شفقت برای رعایت طاقت ...

حدیث شانزدهم در ذکر زن و جسد و مهمان ترا بر تو حق ست

مهارت بود و از همین باعث عادات سلف بحسب طاقت و مهارت ایشان مخالف بود چنانچه
امام نووی در شرح این حدیث گفته که هرآئینه عادات سلف در خواندن قرآن در هر روز بحسب مراتب
احوال و افهام و وظائف ایشان مختلف بودند بعضی از ایشان در هر ماه ختمی کردندی و بعضی
در هر بست روز و بعضی در هر ده روز و بعضی بلکه اکثر از ایشان در هفت روز و بسیاری از ایشان
در سه روز و بیشماری در هر شب و روز و بعضی در هر شب و بعضی از ایشان در شب و روز سه بار ختم
قرآن کردندی۔ و بعضی در هر شب و روز هشت بار ختم قرآن کردندی۔ و قول مختار درین باب
اینکه کثرت کند ختم قرآن را آنقدر که ممکن باشد او را دوام بران و عادت نکند مگر آنمقدار را که
یقین نماید که تا حیات همین: در برین مقدار دوام باقیماند مع نشاط و تلذذ انتهی **ودر اقامة الحجة**
آورده که ترجمه‌اش اینکه جواب حدیث عبدالله بن عمرو اینکه آنحضرت صلعم از حال وی در
یافته بود که چیزی را که وی التزام میخواهد بر مداومت آن قادر نگردد پس هدایت نمود وی را بطرف
طریقهٔ رخصت و علتش بوی بیان فرمود که نفس ترا بر تو حق ست و اهل ترا بر تو حق ست و اگر
اینچنین میکند پس وی ضعیف و بدنش نحیف گردد پس دلالت نمود یعنی بدینکه سعی نمودن در
عبادت بطوریکه مورث کسلِ طبع و ملالِ خاطر باشد و یا در حقوق شرعیه از ان خللی واقع گردد پس
آن عبادت ممنوع ست۔ و دلالتِ این بر مطلق منع نیست۔ **وجواب** حدیث جماعت صحابه
اینکه ایشان عمل آنحضرت صلعم را غایت کم دانستند و گمان بردند که آنحضرت صلعم بوجه مغفور
شدن خود کوشش زیاده در عبادت نمیکنند و واجب دانستند بر خود چیزیرا که حق تعالی آنرا برایشان
واجب نگردانیده بود و از طریقهٔ آسان اعراض نمودند لهذا آنحضرت صلعم ایشانرا بران زجر فرمود
و هدایت نمود ایشانرا بطرف طریقهٔ خود و فرمود مَنْ رَغِبَ عَنْ سُنَّتِی یعنی هرکه اعراض کند باین طور
که طریقهٔ مرا که من بران میباشم حسن نداند چنانچه آن جماعت گمان برده بود فَلَيْسَ مِنِّیْ
(یعنی از آنان نیست که بر مسلک و بدایت من میروند) و درین حدیث جائی دلالت برین نیست
که هرگاه که شخصی حسب طاقت خود کوشش در عبادت کند درانحالیکه واجب کننده نباشد غیر واجب را
و نیز مسلک خود را بر مسلک نبوی فضیلت دهنده نباشد اینچنین صورت نیز جائز نباشد انتهی
سوال اگر گفته شود که چون بقول شما اینچنین عبادات شاقه حسب طاقت جائز گردید پس

فا — جواب حدیث عبدالله بن عمرو

فا — جواب حدیث جماعت صحابه

فا — سوال

آنحضرت صلعم باوجودیکه قوی تر اقویا و اعبد الناس بود بر خود چرا اختیار نمود پس ازینجا معلوم

گشت که این همه تاویلات از قبیل مِمَّا لَا يَرْضَىٰ بِهِ قَائِلُهُ اند جواب گویم که جواب آن در

اقامة الحجة بدین طرز تحریر نموده که بیشک آنحضرت صلعم طاقتِ عبادت آنقدر میداشت که

دیگران ازان قاصر میبودند فاما کثرتِ عبادت را بوجه شفقت است و باعثِ ترحم فرمودن

بر اتباع خود ترک فرمودی تا که مردم را بسبب اتباع وی صلعم تنگی لاحق نشود و دلالت میکند برینکه

گفتم قول حضرت عائشهٔ صدیقه رض که هر آئینه آنحضرت صلعم بعضی عمل را ترک فرمودی باوجودیکه

آن عمل را دوست میداشتی بخوف اینکه مردم نیز اینچنین کنند و برایشان فرض گردد چنانچه روایت

کرده این حدیث را بخاری و ابوداود و غیرهما و هر آئینه ترک نمود آنحضرت صلعم نماز تراویح را با جماعت

بعد از خواندن آن شبی چند بسبب خوفِ فرض بودنِ آن بر مردم روایت کرد این را نیز بخاری

وغیره و ابوداود وغیره از عائشه رض روایت نموده که آنحضرت صلعم بول کرد پس حضرت عمر رض آوند

آب گرفته ایستاد آنحضرت صلعم پرسید این چیست یا عمر گفت برای وضوی شما آب ست فرمود

که مامور نشده ام باینکه هرگاه که بول کنم وضو سازم و اگر اینچنین کردمی سنت میشد و امثالِ

آن بسیار ست انتهی ما حصل جواب آنست که از جواز فعلی و یا استحبابِ آن چیزی لازم نیست

که خواه مخواه ولا محاله کرده آید خاصةً جائیکه خوفِ امری عظیم دران متصور باشد پس اختیار نکردن

آنحضرت صلعم عبادت شاقه را ازین قبیل بود نه ازانوجه که معترض پیش کرده بود فافهم ولا تكن من الخاسرين

بیان اثبات امر چهارم یعنی در جواز روزهٔ صیام الدهر داشتن

از عائشهٔ صدیقه مروی ست که هر آئینه حمزه بن عمرو اسلمی از آنحضرت صلعم پرسید که يَا رَسُوْلَ اللهِ إِنِّي

رَجُلٌ أَسْرُدُ الصَّوْمَ أَفَأَصُوْمُ فِي السَّفَرِ یعنی من مردی ام که صائم الدهر میباشم آیا در سفر روزه دارم فرمود علیه السلام

که روزه دار اگر خواهی و افطار کن اگر خواهی رواه مسلم والبخاری پس این حدیث دلالت میکند بر

جواز صیام الدهر بوجه ترخیص فرمودن آنحضرت صلعم سائل را و منع نفرمودن ازان - و برین

است جمهور اهل علم چنانکه امام نووی در شرح این حدیث گفته که درین حدیث دلیل امام شافعی رح

است و موافقین او را که هر آئینه صوم دهر مکروه نیست کسانی را که خائف نباشند ضرر را و نه فوت

حقی را بشرطیکه در هر دو عید و ایام تشریق افطار نماید چراکه حمزه بن عمرو اسلمی آنحضرت صلعم را از

جواب ۹

۹ ثبوت امر چهارم یعنی جواز صیام الدهر

صیام الدهر بودن خود خبر داد پس آنحضرت صلعم ویرا منع نفرمود بلکه ویرا در سفر بران قائم داشت
پس در حضر بطریق اولی صیام الدهر جائز ست انتهی و خود چگونه اینچنین حکمی در خواص و عوام یکسان
باشد باوجود اختلاف طباع که بعضی موفّق تر باشند بخیر از بعضی دیگر ولنعم ما قیل ع

نه هر زن زن ست و نه هر مرد مرد	خدا پنج انگشت یکسان نکرد

وحافظ ابونعیم اصبهانی در حلیة الاولیا
درحالات حضرت عثمان رض آورده حدّثنا احمد بن جعفر بن حمدان حدّثنا عبد الله
ابن احمد بن حنبل حدّثنی ابی نا حمّاد بن خالد نا الزبیر بن عبد الله عن
جدّة له یقال لها رهیمة قالت کان عثمن یصوم الدهر ویقوم اللیل الّا هجعة
من اوّله یعنی زبیر بن عبد الله از جدّهٔ خود رهیمه روایت میکند که وی میگفت که حضرت
عثمان همیشه روزهٔ دهر میداشت و همه شب زنده داشتی مگر قدری از اول شب آرام کردی
انتهی و امام نووی در شرح مسلم در باب النهی عن صوم الدهر لمن تضرر به گفته که مختلف
اند علما درین - پس مذهب اهل ظواهر منع ست از صیام الدهر بسبب ظواهر این احادیث
یعنی که از عبد الله بن عمرو بن العاص مرویست - و قاضی وغیره گفته که مذهب جماهیر علما جواز صیام
الدهر ست وقتیکه در ایام منهی عنها روزه ندارند - و ایام منهیّه روز هر دو عید و هر سه روز تشریق ست
و مذهب امام شافعی رح و اصحاب او اینکه صیام الدهر وقتیکه افطار کرده میشود دران در ایام هر دو
عید و تشریق مکروه نیست بلکه مستحب ست بشرطیکه بسبب صیام الدهر چیزی ضرر باو نرسد
و نه فوت حقی از وی پدید آید انتهی کلامه - و همدرین باب بقدری فاصله گفته که اگر صیام الدهر مکروه
و ممنوع بودی هر آئینه آنحضرت صلعم حمزه بن عمرو اسلمی را ازان منع فرمودی لاسیّما فی السفر و هم ازین ست
از حضرت عمر رض بثبوت رسیده که روزهٔ دائمی داشتی و همچنین از ابو طلحه و حضرت عائشه و خلائق کثیر از
سلف رضی الله عنهم چنانچه در شرح مهذب ذکر ایشان کرده ام انتهی و همین ست قول امام مالک و احمد
و اسحق چنانکه در صحیح ترمذی ست - **فامّا** حدیث حضرت عائشه صدیقه رض چیزی تخالف و تضاد
با جملهٔ ما ذکر ندارد حیث قالت لا اعلم النبیّ صلعم یقرأ القرآن کلّه فی لیلة واحدة
ولا صلّی لیلة الی الصبح ولا صام شهرا کاملا غیر رمضان رواه مسلم زیرا که زنده
داشتن همه شب برای عبادت مستلزم این نیست که دران همه شب تنها نماز خواند و یا تنها

فائده حدیث حضرت عائشه

تلاوت قرآن کند بلکہ گاہی نماز خواندہ شود وگاہی تلاوت قرآن کردہ آید وگاہی بذکر وفکر وشغل وتضرع
ودعا مشغول گردد ونیز ازین چیزی لازم نیست ہر کاریکہ آنحضرت صلعم بذات شریف خود نکردہ باشد
جائز نیز نباشد ویا اجازتے بران نیز ندادہ باشد واذا لو یثبت ھذا لو یکن الاستدلال تاما
تامل وصائم الدہر نبودن آنحضرت صلعم محتمل ست بترحم آنحضرت صلعم برامت چنانچہ حالا در
آخر امر سوم درگذشت - **واما** حدیث عبد اللہ بن عمرو قال قال رسول اللہ صلعم اَحَبُّ الصَّلٰوۃِ
اِلَی اللہِ صَلٰوۃُ دَاوٗدَ وَاَحَبُّ الصِّیَامِ اِلَی اللہِ صِیَامُ دَاوٗدَ کَانَ یَنَامُ نِصْفَ اللَّیْلِ وَیَقُوْمُ
ثُلُثَہٗ وَیَنَامُ سُدُسَہٗ وَیَصُوْمُ یَوْمًا وَیُفْطِرُ یَوْمًا متفق علیہ پس جوابش از جانب جمہور
اینکہ درین حدیث دلالتی براین نیست کہ غیر آن بدعت ست بلکہ دال ست براینکہ غیر آن نیز
محبوب ست چنانچہ مدلول صیغۂ افعل التفضیل ست کہ آن لفظ اَحَبُّ است بلکہ این حدیث احب
بودن ومحبوب تر شدن غیر آن را منافی نیست - وخود چگونہ صورت بندد وحالانکہ خود صوم وصلوۃ
آنحضرت صلعم ہرگز مثل صوم وصلوۃ داود علی نبینا وعلیہ الصلوۃ والسلام نبود کما لا یخفی علی ماہر
کتب الحدیث چہ بثبوت نرسیدہ کہ آنحضرت صلعم نصف شب خفتی وثلث شب قیام فرمودی
وسدس آن باز استراحت نمودی - ونہ اینکہ روزی صوم وروزی افطار ورزیدی نہ بسند صحیح و
نہ بسند ضعیف - وکسی را از مسلمانان ہمین ظن نباشد کہ عبادت آنحضرت صلعم بطریق احب و
بہتر نبود وچون حال چنین ست چنانکہ دانستی پس لابدی ست از حمل این حدیث ونیز دیگر الفاظ
احادیث دیگر کہ دربارۂ عبد اللہ بن عمرو بن العاص ارشاد شدہ بود مثل لَا صَامَ مَنْ صَامَ الْاَبَدَ
بروجہیکہ حاصل شود بآن تطبیق - پس باید کہ معنی حدیث ہذا چنین کردہ آید - کہ ای عبد اللہ بن عمرو
محبوب تر نماز نسبت بتو وامثال تو کہ از کثرت عبادت در آخر عمر ضرر یابند واز دوام آن عاجز شوند
مبتدا ۱۲ بیان امثال است
وحالانکہ در حدیث دیگر ست اَحَبُّ الْعَمَلِ اِلَیْہِ تَعَالٰی مَا دَاوَمَ صَاحِبُہٗ عَلَیْہِ نہ نسبت بہ حمزہ بن
عمرو اسلمی وامثال وی کہ اقویا باشند - نماز داود علیہ السلام ست وہمچنین ست حال روزہ در حق تو
خبر
وامثال تو کہ ضعفا باشند مستحق فَاِنَّکَ لَا تَسْتَطِیْعُ ذٰلِکَ نہ در حق اقویا مانند حمزۂ اسلمی چنانچہ
علما گفتہ وامام نووی در شرح مسلم درباب مذکور تصریح براین نمودہ بدین الفاظ وَتَخْصِیْصُ ھٰذَا
الْحَدِیْثِ بِعَبْدِ اللہِ بْنِ عَمْرٍو وَّمَنْ فِیْ مَعْنَاہُ - وَتَقْدِیْرُہٗ لَا اَفْضَلَ مِنْ ھٰذَا فِیْ حَقِّکَ

جواب از حدیث عبد اللہ بن عمرو

وَيُؤَيِّدُ هٰذَا اَنَّهٗ صلعم لَوْ بَيَّنَهٗ حَمْزَةَ بْنَ عَمْرٍو عَنِ السَّرْدِ وَاَرْشَدَهٗ اِلٰى يَوْمٍ وَيَوْمٍ وَ
لَوْ كَانَ اَفْضَلَ فِيْ حَقِّ كُلِّ النَّاسِ لَاَرْشَدَهٗ اِلَيْهِ وَبَيَّنَهٗ لَهٗ فَاِنَّ تَاْخِيْرَ الْبَيَانِ عَنْ
وَقْتِ الْحَاجَةِ لَا يَجُوْزُ انتهى - **اما** جواب از فقرهٔ دیگر که روزه نیست یا روزه مباد بطریق اخبار
یا دعا کسی را که روزه داشت همیشه بچند وجه در نووی مذکورست که ماحصل یکی از انها اینکه این حدیث
محمول ست بر آنانکه از صوم الدهر متضرر میگردند و یا فوت حقی از ایشان بسبب آن لازم می آید و آنانکه
چنین نباشند بر ایشان محمول نمیتواند شد و تائیدش اینکه درین نهی نیز مثل ماقبل خطاب با بن عمرو
بود و حالانکه حضرت مسلم رح در آخر عمر عجز وی را هم از وی نقل کرده و نادم گشت بر قبول نکردن وی رخصت
از آنحضرت صلعم (یعنی جائیکه خود گفت که نادم شدم بر پذیرا نمودن من رخصت را از آنحضرت صلعم
که مراد رهر ماه بسه روزه رخصت و اجازت فرموده بود - و اگر آنرا از وی صلعم قبول نمود می هر آئینه احب
بودی نزد من آن یعنی درینوقت پیری از اہل من و مال من) علما گفته اند که منع فرمود آنحضرت صلعم
ابن عمرو را بسبب علم آنحضرت صلعم بر عجز ابن عمرو - و ثابت داشت حمزه بن عمرو را بسبب علم وی
علیه السلام بر قدرت وی بلا ضرر انتهی - چونکه از تحقیق انیمقام دانستی که صیام الدهر برای اقویا
مستحب و بهترست چنانکه مذهب اہل سنت و جماعت ست نه بدعت و ضلالت پس در پردهٔ دین
بدین سبب ایمهٔ شریعت متین را که اقویا بودند بر عبادات شاقه بدعتی گفتن فعل شیاطین طبیعتان ست **رباعی**

سرت همه دارای فلک میداند　　رازت همه بی شبهه و شک میداند
گیرم که بزرق خلق را بفریبی　　با او چکنی که یک بیک میداند

باید دانست که قوی تر دلیل منکرین از صوم الدهر و ختم قرآن در اقل
از هفت روز حدیث ابن عمروست بجمیع طرق و جواب آن بخوبی از اقامة الحجة بیان کرده شد و نیز
در زیر حدیث مذکور امام نووی گفته که ماحصل حدیث هذا شفقت و رفق آنحضرت صلعم است بر
امت خود و ارشاد ویست صلعم مر ایشانرا بسوی مصالح ایشان و ترغیب و حث نست مر ایشانرا
بر طریقهٔ که طاقت دوام بران میدارند و منع فرمود ایشانرا از تعمق و اکثار دران عبادت که برایشان
خوف آن بود که ایشانرا بسبب آن از ان ملال آید و یا آنرا ترک نماید و یا بعضی از ان ترک نماید
و هر آئینه اینمعنی را آنحضرت صلعم بدین عبارت ادا فرموده عَلَيْكُمْ مِنَ الْاَعْمَالِ مَا تُطِيْقُوْنَ
فَاِنَّ اللّٰهَ لَا يَمَلُّ حَتّٰى تَمَلُّوْا و باین قول ابن عمرو را گفته بود که مانند فلان مباش که قیام شب میکرد

و در آخر ترک آن کرد و در حدیث دیگر آمده که بهترین اعمال آنست که صاحب وی بران دوام کند
انتهی مختصراً پس دلیل منکرین عموماً نزد ارباب عقول سلیم چگونه در اقویا و ضعفا یکسان نافذ گردد
وَانْصِفْ وَتَأَمَّلْ اَللّٰهُمَّ اَعِنَّا عَلٰی طَاعَتِكَ وَوَفِّقْنَا لِاُمُوْرِ خَيْرِكَ

ابیات

رسم بزرگان بود انصاف کار	کار خسان نیست بجز خار خار	وانکه ندارد دل جرأت پذیر	تهمت پشمینه نهد بر حریر

بیان اثبات امر نهم یعنی در جواز خواندن نوافل در شب زائد بر سیزده رکعت

باید دانست که جواز خواندن نوافل در شب زائد بر سیزده
رکعت تا هر قدر که باشد باخبار صحیح و آثار صریحه جائز بلکه مستحسن است

راه سنت رو اگر خواهی صراط مستقیم	گر سنن را پی بود سوی سعادتی و المنن	هر مژه در چشم وی بیجون سنان تیز باد	گر سنان زندگی خواهد نهان سنن

عَنْ عُبَادَةَ بْنِ الصَّامِتِ اَنَّهُ سَمِعَ رَسُوْلَ اللّٰهِ صلعم يَقُوْلُ مَا مِنْ عَبْدٍ يَسْجُدُ لِلّٰهِ
اِلَّا كَتَبَ اللّٰهُ لَهُ بِهَا حَسَنَةً وَمَحَا عَنْهُ بِهَا سَيِّئَةً وَرَفَعَ لَهُ بِهَا دَرَجَةً فَاسْتَكْثِرُوْا
مِنَ السُّجُوْدِ یعنی شنیدم از آنحضرت صلعم که هیچکسی سجده نکند مر خدا را مگر اینکه مینویسد حق تعالی
مر او را بسبب آن یک نیکی و محو میکند از وی بآن یک گناه و بلند میکند مر او را بسبب آن درجهٔ را
پس بسیار کنید از سجدها و روایت ست از ابی فاطمه گفت که گفتم یا رسول الله مرا از عملی خبر کن
تا که مستقیم بران مانم و بجا آرم آنرا فرمود لازم گیر بید سجود را چه هر آئینه سجدهٔ نمیکنی تو مر خدا را سجده
کردن مگر اینکه بلند میکند حق تعالی ترا بآن درجهٔ و ساقط میکند از تو بسبب آن خطیهٔ رواهما
ابن ماجة فی باب کثرة السجود و روایت ست از معدان گفت که ملاقات کردم ثوبان مولی
رسول الله صلعم پس گفتم که بعملی مرا خبر کن که میکنم آنرا و بسبب آن حق تعالی مرا در بهشت در آرد پس
خاموش بماند پس تر باز پرسیدم چون بسوم مرتبه از وی پرسیدم فرمود که همچنین از آنحضرت صلعم پرسیدم
بمن فرمود که لازم گیر کثرت سجود برای خدا فَاِنَّكَ لَا تَسْجُدُ لِلّٰهِ سَجْدَةً اِلَّا رَفَعَكَ اللّٰهُ بِهَا
دَرَجَةً وَحَطَّ عَنْكَ بِهَا خَطِيْئَةً گفت معدان که بعد ازان ملاقات ابی درداء کردم پس
این امر را از وی پرسیدم پس مرا مثل قول ثوبان گفت رواه مسلم فی باب فضل السجود و ابن ماجه
فی باب المذکور و الترمذی فی باب کثرة الرکوع و السجود و قال فی الباب عن ابی هریرة

وَاَبِی فَاطِمَةَ - وَحَدِیثُ ثَوْبَانَ وَاَبِی الدَّرْدَاءِ فِی کَثْرَةِ الرُّکُوعِ وَالسُّجُودِ حَدِیثٌ حَسَنٌ صَحِیحٌ انتهی پس این احادیث صحیحه صریح دال اند در ترغیب تکثیر عدد رکعات تا حدیکه کثرت رکعات را دران حدی وانتهائی نیست ونه تخصیص بوقتی از شبانروزی پس شامل اند همه اوقات شبانروزی را فاما اوقات مکروهه پس مستثنی اند باحادیث دیگر پس هر قدر نماز نوافل از هر کسی که آید جائز ست بدلیل احادیث مذکوره وهمین ست قول جماهیر علما بالاتفاق چنانچه امام نووی رحمه الله در شرح مسلم در باب صلوة اللیل وعدد رکعات النبی صلعم آورده که - قاضی گفت که خلاف نیست درینکه در عدد رکعات کدامی حدی نیست که زیادت بران کرده نشود ونه نقصان ازان ونه درینکه نماز در شب ازان طاعات ست که هر قدر که دران زیادت کرده شود اجرش زیاده یابد - وجز این نیست که خلاف در فعل نبی صلی الله علیه وسلم ست ودرانچه آنحضرت صلعم برای خود اختیار نمود انتهی ونیز اگر اختلاف ست پس آن در افضلیت طول قیام وکثرت رکعات ست نه در نفس جواز که آن بالاتفاق جائز ست چنانچه خود ترمذی در صحیح خود درباب مذکور گفته - وَقَدِ اخْتَلَفَ اَهْلُ الْعِلْمِ فِی هٰذَا فَقَالَ بَعْضُهُمْ طُولُ الْقِیَامِ فِی الصَّلٰوةِ اَفْضَلُ مِنْ کَثْرَةِ الرُّکُوعِ وَالسُّجُودِ وَقَالَ بَعْضُهُمْ کَثْرَةُ الرُّکُوعِ وَالسُّجُودِ اَفْضَلُ مِنْ طُولِ الْقِیَامِ - وَقَالَ اَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ قَدْ رُوِیَ عَنِ النَّبِیِّ صلعم فِی هٰذَا حَدِیثَانِ وَلَمْ یَقْضِ فِیهِ بِشَیْءٍ وَقَالَ اِسْحٰقُ اَمَّا بِالنَّهَارِ فَکَثْرَةُ الرُّکُوعِ وَالسُّجُودِ وَاَمَّا بِاللَّیْلِ فَطُولُ الْقِیَامِ اِلَّا اَنْ یَّکُونَ رَجُلٌ لَهٗ جُزْءٌ بِاللَّیْلِ یَاْتِی عَلَیْهِ فَکَثْرَةُ الرُّکُوعِ وَالسُّجُودِ فِی هٰذَا اَحَبُّ اِلَیَّ لِاَنَّهٗ یَاْتِی عَلٰی جُزْئِهٖ انتهی یعنی اهل علم در طولِ قیام وکثرت رکعات باهم مختلف اند بعضی گفته که طول قیام در نماز افضل ست از کثرت رکوع وسجود وبعضی گفته که کثرت رکوع وسجود افضل ست از طول قیام واحمد بن حنبل گفته که هر آئینه مرویست از نبی صلعم درین امر دو حدیث یعنی بدو قسم حدیث که هیچ چیز درین حکم کرده نمیشود - واسحق گفته که در روز کثرت رکوع وسجود بهتر ست ودر شب طول قیام مگر شخصی که او را در شب وظیفه باشد که ادا میکند آنرا پس درینصورت کثرت رکوع وسجود نزد من محبوب تر ست چه وی بوظیفهٔ خود اتیان میکند انتهی - وهمچنین ست قول فقهای حنفیه کثرهم الله تعالی وَجَعَلَنَا مِنْهُمْ بِفَضْلِهِ الْجَزِیْلِ وَمَنِّهِ الْجَمِیْلِ، در تنویر الابصار ست وکثرة الرکوع

وَالسُّجُوْدِ اَحَبُّ مِنْ طُوْلِ الْقِيَامِ - و در شرح آن در مختار از معراج می آرد اِنَّ هٰذَا قَوْلُ مُحَمَّدٍ وَاِنَّ مَذْهَبَ الْاِمَامِ اَفْضَلِيَّةُ الْقِيَامِ وَصَحَّحَهٗ فِي الْبَدَائِعِ و در شامی گفته قَالَ اَبُوْ يُوْسُفَ اِذَا كَانَ لَهٗ وِرْدٌ مِنَ اللَّيْلِ بِقِرَاءَةِ الْقُرْاٰنِ فَالْاَفْضَلُ اَنْ يُّكْثِرَ عَدَدَ الرَّكْعَاتِ وَاِلَّا فَطُوْلُ الْقِيَامِ اَفْضَلُ انتهی محصل این کلام و مفصل این مرام اینکه تحقیق اہل علم از محدثین - متفق اند بر جواز ہر دو قسم نماز لیکن مختلف اند در افضلیت بر چہار مذاہب بعضی طول قیام افضل گفتہ از کثرت رکوع و سجود - و بعضی کثرت رکوع و سجود بہتر دانستہ از طول قیام و بعضی توقف کردہ کہ از آنان یکی امام احمد حنبل رح ست و بعضی تفصیل کردہ کہ یکی از ان اسحق ست علاوہ از تحقیق ماتقدم اینکہ کثرت رکعات تراویح بر سیزدہ رکعات کہ از اجماع اکثر صحابہ بلکہ خلفای راشدین رضوان اللہ علیہم اجمعین ثابت و محقق ست مخالف ست از اعتراض فرقۂ وہابیہ فَاَنْصِفْ وَانْظُرْ اِلٰى تَحْقِيْقِ الْمَقَامِ ، وَلَا تَغْتَرَّ بِحِيَلِ مِّنَ الشَّيَاطِيْنِ اللِّئَامِ ، و چون بموجب قولہ تعالٰی فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ اَضَاعُوا الصَّلٰوةَ انجہر غبای فرقۂ نجدیۂ ہند معروف بہ نذیر حسین دہلوی در کتاب خود معیار الحق نوشتہ کہ وَالدَّلِيْلُ عَلٰى كَوْنِ هٰذِهِ الْعِبَادَةِ بِدْعَةً اَنَّ رَسُوْلَ اللّٰهِ صلعم لَمْ يَزِدْ صَلٰوةَ اللَّيْلِ فِيْ جَمِيْعِ عُمُرِهٖ عَلٰى ثَلٰثَ عَشَرَةَ رَكْعَةً انتہی ازین صاف لازم می آید کہ انچہ صحابہ و تابعین رضی اللہ تعالٰی عنہم در صدر اول بست رکعات تراویح در شب بعد نماز عشا بالاجماع و دیگر نوافل در شبہا خواندہ و کبار و صغار تابعین و اتباع تابعین و اہل مکہ و اہل مدینہ اتباع ایشان کردہ آنہمہ را این ناخلفان بحکم آیت محکم ضائع ساختہ و ہمہ ایشان در اَضَاعُوا الصَّلٰوةَ در آمدہ اند - پس ضمنًا در قاعدۂ مذکورۂ خود کہ والدلیل علی کون ہذہ العبادۃ بدعۃ الخ اگر اکثر صحابہ و جملہ تابعین و دیگر مسلمین صالحین سابقین را مبتدعین و مخالفین سنن سید المرسلین قرار دہند چہ بعید کہ اَلْمَرْءُ يَقِيْسُ عَلٰى نَفْسِهٖ ؎ ای مگس عرصۂ سیمرغ نہ جولانگہ تست بعد ازین مخفی نماند کہ نماز تراویح با عدد رکعات مذکور از شعار اہل سنت و جماعت ست و چونکہ نزدیک این قوم زیادت بر سیزدہ رکعات نوافل و نیز دوام بر تراویح کہ از نوافل ست از خلفای راشدین ہدایت گشتہ بدعت ست پس لامحالہ معلوم گشت کہ این فرقہ از اہل سنت و جماعت

علاوه بر جواب اول

نیست فَاحفَظهُ وَلَا تَغفَل فَاِنَّهٗ مِن عَزمِ الاُمُور تاکہ مردم از اہل سنت و جماعت بقول ایشان در فریب نیفتند و غرور نخورند۔ **واما انچه** در سوال از صاحب معیار و غیرہ آوردہ کہ ما

ابوحنیفہ را از امامانِ دین و سلفِ صالحین میدانیم وانچہ از بدعات مذکورہ بوی منسوب مینمایند وی ازان بری ست تا آخر۔ جوابش اینکہ بر ناظرین حق پسندان از مطالعۂ اجوبۂ بالا صاف ہویدا گشت کہ امور خمسۂ مذکورہ گاہی بدعت نیست بلکہ مستحسن اند پس مستبدع آن خود بدعتی ست و نیز باید دانست کہ حضرت مولانا شاہ عبدالعزیز دہلوی رحمہ اللہ در تحفۂ اثنا عشریہ در مکائد روافض آوردہ کہ یکی از مکائد روافض اینکہ چون میخواہند کہ کدامی بزرگوار را از اہل تسنن در مردم ملام و مطعون سازند پس خود را در لباسِ اہلِ تسنن و یکی از معتقدین وی ظاہر میکنند و فقرۂ چند در مدحتِ وی مینویسند بعد ازان در بعضی ازان اوصاف کہ بہ تحقیقِ اہلِ نقول دران بزرگوار متحقق و متیقن میباشند خوض کردہ زبانِ طعن میکشایند و صاحبش را کمال تفضیح مینمایند پستر بدلائلِ ضعیفہ کہ از ادنی تامل و تعمق دران مانند هَبَاءً مَّنثُورًا مضمحل میگردند برائت ہمان بزرگوارِ موصوف ازان اوصاف ثابت میکنند تاکہ از ادنی تامل دران ہمان بزرگوار در مردم رسوا و مطعون گردد۔ چراکہ ثبوتِ اوصاف مذکورہ دران بزرگوار از اہل تاریخ بپایۂ تیقن رسیدہ و برائتش بدلائل ضعیفہ (چنانکہ گمان ما بران بزرگوار چنین نیست۔ و یا چون ہمین افعالِ ذمیمہ بدین پایہ رسیدہ پس دربارۂ ہمین اوصاف در حق فلان امام و پیشوا مردم بہتان و افترا کردہ باشند) از وی بثبوت پیوستہ چون دلائل برائتش از امور متیقنہ زائل گردند لا محالہ ہمان بزرگوار پیش مردم رسوا گردد پس ہمان شیوۂ شنیعۂ شیعۂ شیطانیہ را صاحب معیار در حق امام ابوحنیفہ بکار بردہ تاکہ بدین بہانۂ دوستی امام انام در مردم مبتدع گردد مگر وَاللّٰهُ مُتِمُّ نُورِهٖ وَلَو كَرِهَ الكَافِرُونَ را چہ علاج ؎ چون خدا خواہد کہ پردہ کس درد | میلش اندر طعنۂ پاکان برد

التنبیه عَلَى اَفعَالِ التَّشفِيَةِ

بایددانست کہ این فرقۂ جدیدہ ہرچند کہ در ظاہر صدای ادعای آن بر میدارند کہ ما عامل بالحدیث ایم و درین فریب ہزارہا سادہ لوحانِ ناواقف را ازین علم شریف در دامِ بدعت جدیدہ و ضلالت بعیدہ گرفتار میسازند۔ مگر در پردہ غرضی دیگر ازان میدارند کہ یکی ازان طعنہ در ائمۂ دین و اخیارِ مسلمین از سلف صالحین ست چنانکہ

وانستی و دوم تضییع وتنقیص در جمله امور دین وارکان شرع سید المرسلین - اما تنقیص شان در عقائد
یعنی در اجزای کلمه طیبه اینکه خلاف و خدبر حق تعالی جائز میدارند و آنحضرت صلعم را خاتم النبیین
ندانستن و فرط محبت باوی کفر و شرک انگاشتن وبعضی از افعال وی صلی الله علیه وسلم را قبیح و
نامحمود وخلاف شرع قرار دادن وحق وی را صلعم برخود مثل حق برادر کلان پنداشتن و وی
صلعم را با مردم مردارخوار و براز بردارندگان در پیش عزت حق جل وعلا تشبیه دادن و تمثیل
نمودن اما در زکوة - پس در اموال تجارت از جواهر وغیره اگرچه بالوفها رسد و زیور زنان اگرچه
بی انتها باشد و در ماورای گاو و اشتر و بز در دیگر حیوانات مانند گاومیش وغیره نزدیک
این فرقهٔ خبیثه زکوة نیست اما در حج - پس بمکه رفتن مگر نام مدینهٔ طیبه بزبان نیاوردن و
ترک زیارت روضهٔ مقدسهٔ آنحضرت صلعم را اختیار کردن ورنه کافر ومشرک گشتن کار همین خبیثان است
اما در صوم - پس بست رکعات تراویح را بدعت عمری قرار دادن و در همه ماه رمضان تراویح از
سه یا چهار شب زیاده نگذاردن و زیادت نوافل و تراویح را بر سیزده رکعات در شب بدعت قرار دادن
و بر ثلث شب در عبادت زیادت کردن در زمرهٔ اهل بدع درآمدن و از کثرت تلاوت منع کردن
واز حدیث مَنْ قَامَ رَمَضَانَ اِيْمَانًا وَّاحْتِسَابًا غُفِرَ لَهٗ وامثال آن چشم بردوختن و از
شنیدن قوله تعالی لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ مِّنْ اَلْفِ شَهْرٍ گوش را کر ساختن مذهب ایشان ست
اما تنقیص ایشان در صلوة - اما در طهارت پس مسح گردن را که امان از غل وطوق باشد در
قیامت بدعت قرار دادن و مثل روافض بجای غسل پا مسح آن کردن و بول اطفال شیرخوار را
مانند آب طاهر پاک دانستن ومنی را طاهر دانستن و همچنین خون و پیه و استخوان و بول و براز
خنزیر را تا آخر چنانچه بالتفصیل در فصل هفتم از باب اول درگذشت و همچنین حکم آب وغیره که ذکرش
موجب درازی ست و اما در نفس نماز پس وتر را یک رکعت گذاردن - و بلاضرورت داعیه در یک
وقت دو نماز را جمع نمودن و از تمام شب نماز خوانی بوعیدات شدیده منع نمودن و سنن الهدی
یعنی سنت موکده را گاه گاهی خواندن وگاهی بالضرور بلاضرورت ترک کردن تا از علی الدوام خواندن
آن مشابهت بفرض نیاید که آن بدعت ست

از زاهدان خشک رسائی طمع مدار
سیل ضعیف اصل بدریا نمیشود

لطیفه عجیبه در سفر فقیر مؤلف را روزی با فاضلی اتفاق

ملاقات افتاد که اکثر بذلهای لطیف و لطیفها از بس ضعیف میفرمودندی تا آنکه روزی تذکرهٔ خود فرمود که باری
با یکی از فرقهٔ نجدیه در مناظره در افتادم که در مجلس وعظ با مردم خاص و عام میگفت که ای برادران اهل ایمان
و ای حاملان بحدیث و قرآن بدانید و آگاه باشید که سنت مؤکده همواره بجا آوردن بدعت و
ضلالت ست چه در این چنین ادا فرقی در میان سنت و فرض نیماند که علی الدوام بجا آوردن مرتبهٔ
فرض ست نه رتبهٔ سنت که در حکم نوافل ست و دوام بران بدعت ست و حالانکه فرض در وقت را جمع
نمودن لازم ست چه در حدیث ست پس سنت را بغیر از ترک دیگر چه چاره فرمود که در اثنای وعظ بر اتمام
و پرسیدم که وقتاً فوقتاً لزوم ترک سنت خاص در بارهٔ نماز ست یا عام ست بجملهٔ امور مسنونه گفت
عام ست شامل بجملهٔ سنن الهدی گفتم که تزویج مسنون ست چنانچه از حدیث فَمَنْ رَغِبَ عَنْ سُنَّتِي فَلَيْسَ
مِنِّي و نیز دیگر احادیث هویداست پس بر تو و فرقهٔ تو از غیر مقلدین لازم که زنان خود را طلاق دهید
تا شما از استمرار بر امر مسنون که نزد شما بدعت ست باز رهید و نیز ما مجردان مسافر از زنان شما بنکاح
صحیح بهره یابیم و دفع شهوت بقدر ضرورت نمائیم که در اینچنین عمل بالحدیث شما ما نیز همواره فائز المرام
خواهیم شد۔ و نیز ریش بر روی خود داشتن امر مسنون ست چنانچه از حدیث اِعْفَاءُ اللِّحْيَةِ وَ
قَصُّ الشَّوَارِبِ ظاهر ست و از علی الدوام داشتنش بر روی خود نزد شما مشابهت بفرض لازم می آید
و آن بدعت ست پس وقتیکه زنان خود را بمجردان دیگر بسبب طلاق سپردید ریشهای خود را نیز تراشید
تا از این سنت نیز بهره گیرید ع بیکار از تو آید و مردان چنین کنند ٭ و نیز زن طلاق و ریش تراش
خوبتر ست ع آنرا که چنان کند چنین آید پیش ٭ پس از شنیدن این تقریر از جواب خاموش ماند ٭

فرو ماند از راندن پاسخش ٭ بدوزید شرمش نگه بر نخش
چنان مهر بر لب فرو زد سکوت ٭ که دل گفت یا لیتنی اموت

و اگر همین دو امور معظمهٔ مسطوره را مرکوز خاطر نداشتندی پس باعث
چیست که دیگر چند امور یکه در عمل بالحدیث داخل تر اند بفرسنگها از ان میگریزند گویی که در ان گنج چه
ایشانرا آشنا سانی و معرفتی نیست ٭ ایشان بحقیقت همه قطاع طریق اند

ای شیخ اگر جملهٔ کمالات تو این ست ٭ خوش باش که زین جمله کمالات گذشتیم
ما در طلب از جملهٔ آفات گذشتیم

اول دوام بر تهجد و نماز اشراق
و چاشت و صلوة التسبیح الا گاهی ماهی دوم هجرت و مصائب آن برداشتن و نیز جهاد کردن با
کفار و کیفیت آن معاینه نمودن سوم شبانی و صحراگردی چهارم مانند آنحضرت صلعم ختنه نمودن

فائده

فاروذره برای عبادت آخرت بر دنیا، بحجم تورم اقدام در کثرت عبادت و وفور ریاضت چنانچه از احادیث حَتّٰی تَوَرَّمَ قَدَمَاهُ واشال آن ثابت ست ششم ہمواره مسکین ماندن در مدت العمر گاہی از نان جوین نیز تا دو وقت بسیری نخوردن واز متاع دنیوی گاہی متمول نبودن الا که بر فقرا نثارش کردن وایثارش ساختن تا آنکه بروقت انتقال فرمودن در چراغی روغن نماندن و برین حال مفتخر بودن که الحمد لله که در وقت ملاقات با حق تعالی از دنیا ہیچ بدست نماند این جمله امور مذکوره واشال آن آیا مسنون نیست که گاہی ہیچ یکی از المذہبیان بطرف آن بگوشہ چشمی التفاتی نمیکند مگر جائیکه مفسدهٔ عظیم در دین متصور باشد در انجا مانند شیر بادیه سر گرم و پر خشم می مانند ٥

	که یا که باختهٔ عشق در شب دیجور	بوقت صبح شود ہمچو روز معلومست	

سلسلۂ چہارم در مناقب امام ہمامؒ باحادیث صحیحه و آثار صریحه و در بعضی وجوه ترجیح مذہب امام بر دیگر مذاہب

باید دانست که بزرگترین معجزه از معجزات آنحضرت صلعم بعد از قرآن مجید و فرقان حمید ہر آئینه بودن ذات بابرکت امام ابو حنیفه نعمان بن ثابت کوفی ست چنانچه در طحطاوی وشامی شروح در مختار است چراکه آنحضرت صلعم از پیشتر قبل از تولد امام خبرہای وی بطریق پیشین گوئی در احادیث صحیحه ارشاد فرموده چنانچه شیخ جلال الدین سیوطی شافعی در تبییض الصحیفه فی مناقب ابی حنیفه وعلامه ابن حجر مکی صاحب صواعق محرقه ایضا شافعی المذہب در خیرات الحسان فی ترجمة ابی حنیفة النعمان نوشته اند که آنحضرت صلعم در حق امام ابو حنیفهؓ باحادیثی بشارت فرموده که اخراج آن بخاری ومسلم در سنن خود و حافظ ابو نعیم در حلیه از ابو ہریرهؓ کرده و طبرانی در معجم خود از ابن مسعود و نیز از قیس ابن سعد کرده و شیرازی در القاب نیز از قیس بن سعد کرده پس اخراج کنندگان آن از محدثین نجم کسانند و ناقلان حدیث از صحابهؓ از آنحضرت صلعم سه بزرگوارانند اما روایت شیخین از ابی ہریره بدین الفاظ است لَوْ كَانَ الْإِيْمَانُ عِنْدَ الثُّرَيَّا لَذَهَبَ بِهِ رِجَالٌ مِّنْ أَبْنَاءِ فَارِسَ یعنی اگر ایمان (در روی زمین نماند و نه در شش آسمان بلکه بهفتم آسمان رود تا آنکه) نزدیک ثریا باشد ہر آئینه در آرند آنرا اشخاصی چند از ابنای فارس و بروایت دیگر بدین الفاظ ست وَالَّذِیْ نَفْسِیْ بِيَدِهٖ لَوْ كَانَ الدِّيْنُ مُعَلَّقًا بِالثُّرَيَّا لَتَنَاوَلَهٗ رَجُلٌ مِّنْ فَارِسَ یعنی مرا قسم بذاتی ست که جان من در قبضهٔ وی ست که اگر دین بثریا معلق گردد ہر آئینه مردی از ابنای فارس آنرا باز بیارد

سلسلۂ چہارم در مناقب امامؒ باحادیث و در ترجیح مذہب

روایت شیخین ... ۱۲ روایت طبرانی ... شامی ۱۲

انتہی وبیک روایت مسلم چنین ست لَوْکَانَ الْاِیْمَانُ عِنْدَ الثُّرَیَّا لَذَھَبَ بِہٖ رَجُلٌ مِنْ اَبْنَاءِ فَارِسَ
حَتّٰی یَتَنَاوَلَہٗ یعنی اگر ایمان نزدیک ثریا باشد ہر آئینہ خواہد برد آنرا شخصی از ابنای فارس تا آنکہ
بگیرد آنرا چنانچہ در باب فضل فارس ست از مسلم۔ پس در بعضی روایات شیخین لوکان الایمان آمدہ ست
و در بعضی لوکان الدین آمدہ۔ واما روایت طبرانی از ابن مسعود چنین ست لَوْکَانَ الدِّیْنُ مُعَلَّقًا
بِالثُّرَیَّا لَتَنَاوَلَہٗ نَاسٌ مِنْ اَبْنَاءِ فَارِسَ مگر بروایت او ہم از قیس اینقدر الفاظ زائد ست لَاتَنَالُہٗ
الْعَرَبُ لَنَالَہٗ رِجَالٌ مِنْ اَبْنَاءِ فَارِسَ کہ ترجمہ اش اینکہ۔ نیابند آنرا اہل عرب ہر آئینہ اشخاصی چند
از ابنای فارس آنرا خواہند یافت انتہی۔ واما روایت ابونعیم از ابی ہریرہ اینکہ لَوْکَانَ الْعِلْمُ بِالثُّرَیَّا
لَنَالَہٗ رِجَالٌ مِنْ اَبْنَاءِ فَارِسَ یعنی اگر علم بثریا باشد ہر آئینہ برسند آنرا مردی چند از اولاد فارس
انتہی واما روایت شیرازی از قیس بدین الفاظ ست لَوْکَانَ الْعِلْمُ بِالثُّرَیَّا لَتَنَالَہٗ قَوْمٌ مِنْ
اَبْنَاءِ فَارِسَ یعنی اگر علم بثریا باشد ہر آئینہ برسند آنرا قومی از اولاد فارس انتہی پس درین بعض روایت
بجای ایمان و دین لفظ علم واقع ست۔ ہرچند کہ در ظاہر درمیان لفظ ایمان و دین و علم اختلاف
معلوم میشود مگر این اختلاف محض باعتبار لحاظ و عنوان ست در معنون و ملحوظ شی واحد ست فافہم
فی الجملہ دلالت نمود ہمین احادیث صحیحہ برانیکہ اگر دین و ایمان و علم بر ثریا رسد ہر آئینہ ہمین شخص کہ از
اولاد فارس ست از کمال تحقیق خود بدانجا رسیدہ آنرا باز پس آوردہ در عالمش منتشر خواہد نمود و این
مضمون بطریق غایت مبالغہ از آنحضرت صلعم بطرز پیشین گوئی در حق مصیب و محق بودن این
ممدوح ارشاد شدہ و این کمال مدح ست در حق وی پس مرجعش این ست کہ این شخص نسبت بدیگر
ہم مشربان خود در مسائل اختلافیہ مرتبۂ نہایت اصابت میدارد باینطور کہ ہرگاہ کہ وی بسوی دین و
ایمان و علم توجہ نماید لا محالہ بآنجا رسیدہ آنرا خواہد گرفت باقیماند ہمین کہ این ممدوح کیست
پس میگوییم کہ چون منعقد گشت اجماع برانیکہ آنچہ مخالف باشد از ایمۂ اربعہ مخالف باشد از دین
چنانچہ در فصول باب اول از تفسیر قاضی ثناء اللہ رح و طحطاوی و اشباہ در گذشت پس مبنی گشت
مدار دین تا بقیامت بر مذاہب ایمۂ اربعہ و حالانکہ نبود کسی از ایمۂ اربعہ از ابنای فارس سوا
از امام ابوحنیفہ رض پس دلالت نمود ہمین احادیث باہمراہی اجماع برانیکہ این ممدوح مذکور امام
ابوحنیفہ است نہ غیر۔ از ینجاست کہ حافظ جلال الدین سیوطی بعد از نقل این احادیث گفتہ

که روایات مذکورهٔ بالاکه آنرا شیخین و غیرهما روایت کرده اند اصل صحیح و دلیل قوی ست بر اینکه این جمله مرویات بر بشارت و فضیلت امام ابوحنیفه محمول کرده شود انتهی پس کفایت میکند قول جلال الدین سیوطی در وارد کردن وی این احادیث را خاص در باب فضیلت و بشارت ابوحنیفه رض چراکه وی رح از اکابر محدثین و از اجلهٔ ایمهٔ شافعیه اند پس دلالت نمود همین احادیث نبویه بهمراهی اجماع بر اینکه امام ابوحنیفه رح از همه اعظم ست و زائدتر ست از همه در باب اصابت و بحق رسیدن وی در مسائل اختلافیه و اجتهادیه و ازینجاست که فرمود امام شافعی اَلنَّاسُ کُلُّهُمْ عِیَالُ اَبِیْ حَنِیْفَةَ فِی الْفِقْهِ چنانچه علامه ابن حجر مکی شافعی در قلائد العقیان فی مناقب ابی حنیفة النعمان و صاحب سیرة الشامی محمد بن یوسف شافعی در عقود الجمان فی مناقب النعمان و ابوبکر خطیب بغدادی در تاریخ بغداد و از حنفیه مجدد الف ثانی در مکتوبات خود و شیخ در صراط المستقیم و صاحب درمختار درین کتاب خود و خوارزمی در مسند امام اعظم و عبدالله بن المبارک در اشعار نعتیهٔ خود حیث قال لقد قال ابن ادریس مقالا الخ این قول را ذکر ساخته و این قول از امام شافعی تا بحد شهرت رسیده خوش ست

آنچه حکیم سنائی گفته در شعر

بدر دین بوحنیفهٔ کوفی　　همه را باز رای نعمانی
علم و حلم و سخاش آیین بود　　بوده در زیر گنبد ازرقی
تا قیامت در ابو ند عیال　　از درون شمع شرع اسلام
آشتی داده با مسلمانی　　آفتابی سپهر معروفی
حجت صدق محبت حق　　پیشوای ایمهٔ دین بود
وز برون حارس عقیدهٔ عام　　هر امامیکه گفته خواهد قال

و نیز فرموده امام شافعی مَنْ اَرَادَ اَنْ یَّتَبَحَّرَ فِی الْفِقْهِ فَلْیَنْظُرْ اِلٰی کُتُبِ اَبِیْ حَنِیْفَةَ چنانچه صاحب بحر الرائق در اشباه بروایت ابن وهبان از حرمله آورده و در حموی شرح اشباه بروایت ذهبی از امام مزنی تلمیذ ارشد امام شافعی نیز آورده و هم ازین باعث گفت ابن مبارک اِنَّ الْاَثَرَ قَدْ عُرِفَ وَاِنِ احْتِیْجَ اِلَی الرَّاْیِ فَرَاْیُ مَالِکٍ وَّسُفْیَانَ وَاَبِیْ حَنِیْفَةَ رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَاَبُوْحَنِیْفَةَ اَحْسَنُهُمْ وَاَدَقُّهُمْ فِطْنَةً وَّاَغْوَصُهُمْ عَلَی الْفِقْهِ وَهُوَ اَفْقَهُ الثَّلَاثَةِ هکذا فی الحموی و اقوال دیگر ازین قبیل بسیار اند که ذکرش درینجا موجب تکرار میشود اما وجه دوم بر اینکه مصداق احادیث مذکوره حضرت امام ابوحنیفه کوفی است رض غیر اینکه اتفاق اکابرین علما و محدثین ست از شافعیه قطع نظر از محققین حنفیه بر اینکه این بشارت مختص ست با بوحنیفه رض چنانچه جلال الدین سیوطی در تبییض الصحیفه آورده بَشَّرَ النَّبِیُّ صلعم

بِالْإِمَامِ اَبِیْ حَنِیْفَةَ فِیْ حَدِیْثٍ اَخْرَجَهٗ اَبُوْنُعَیْمٍ فِی الْحِلْیَةِ الخ وَالشِّیْرَازِیُّ فِی الْاَلْقَابِ الخ
وَاَخْرَجَ الْبُخَارِیُّ وَمُسْلِمٌ فِیْ صَحِیْحَیْهِمَا حَدِیْثَ اَبِیْ هُرَیْرَةَ بِلَفْظِ لَوْکَانَ الدِّیْنُ الحدیث
ودر آخر نقل احادیث آورده فَهٰذَا اَصْلٌ صَحِیْحٌ یُعْتَمَدُ عَلَیْهِ فِی الْبِشَارَةِ وَالْفَضِیْلَةِ
لِاَبِیْ حَنِیْفَةَ رض انتهی کذا فی بعض الرسائل **و در رد المحتار** ست که در حاشیهٔ مواهب لدنیه
از علامه شامی شیخ ابی الضیا علی بن علی شیر متوفی ۱۰۸۷ سنه تلمیذ حافظ جلال الدین سیوطی آورده
که وی گفته که انچه شیخ ما امام سیوطی رح یقین آن کرده که در احادیث مذکورهٔ بالا صرف مراد و مقصود
از امام ابی حنیفه است پس این قول و تصریح وی غایت صحیح ست و این امر نهایت صریح ست و
دران هیچ وجه شکی و ریبی نیست چراکه از ابنای فارس در علم هیچکسی مبلغ علم امام ابوحنیفه را نرسیده
انتهی **و امام حافظ** محمد بن یوسف شامی شافعی در باب پنجاه و پنجم از کتاب سبیل الهدی و
الرشاد فی احوال خیر العباد المشهور بسیرة شامی که دران باب پیشین گوئی آنحضرت صلعم بیان
کرده بعد از ذکر کردن احادیث مذکورة الصدر نوشته که شیخ جلال الدین سیوطی رح گفته که د.
بشارت و فضیلت امام ابوحنیفه رض همین روایات صحیحه چنین اصل صحیح و معتمد اند که در بشارت امام رح از
دیگر خبرهای موضوع بالکل مستغنی و بی پروا مینمایند یعنی برای بشارت و فضیلت امام بعد از
ثبوت این احادیث صحیحه ما را هیچ حاجتی بدیگر مرویات ضعیفه و موضوعه نیست پس یقین کردن شیخ ما
یعنی امام سیوطی براینکه از احادیث متذکرهٔ بالا فقط امام ابوحنیفه رض مراد ست ظاهر ترست و درین
هیچ شکی نیست چراکه از ابنای فارس در علم هیچکسی بپایهٔ امام ابوحنیفه و مبلغ اصحاب وی یعنی که ایشان
نیز از ابنای فارس بودند نرسیده انتهی کلام رد المحتار **و ملا علی قاری** در رسالهٔ خود آورده که
بتحقیق بخاری و مسلم از ابوهریره روایت کرده اند که آنحضرت صلعم فرمود که دین اگر نزدیک ثریا باشد
بالضرور آنرا شخصی یا اشخاصی چند از ابنای فارس در آرند و جمله اهل عرب و اهل عجم را معلوم ست که
از گروه ابنای فارس هیچکسی بجز از امام ابوحنیفه رض در مرتبهٔ اجتهاد بآنقدر نرسیده که امام الایمه
شده باشد از این وجه محقق شیخ جلال الدین سیوطی رح گفته که این حدیث اصل صحیح ست براینکه در بشارت و
فضیلت تامهٔ امام ابوحنیفه رض بران اعتماد کرده شود **اما وجه سوم** اینکه در بعضی روایات لفظ
رجال و بعضی قوم بکار جمع از آنحضرت صلعم مرویست و در بعضی روایات لفظ رجل بصیغه

مفرد مروی شده۔ پس لفظ جمع وارد کرده شده است باعتبار اتباع واصحاب کاملین آن ممدوح
و لفظ مفرد آورده شده خاص باعتبار اصل که وی متبوع ست مر انجمله اتباع را۔ و تعبیر دادن آنحضرت
بدین طریق مشعر ست برانیکه اتباع واصحاب آنشخص بعینه مانند ہمان شخص افضل و فائق میباشند بر دیگران
در معیت بودن ایشان بمسائل دین بحسب قواعد واصول و تفریعات جزئیات وغیره و چونکه این دانستی
پس باید دانست که مصداق آن بجز از امام اعظم رض واصحاب وی کسی دیگر نیست چراکه باتفاق جملہ اہل تسنن
ہمین طور کاملین از اتباع و متبوع بجز از امام واصحابش مثل ابو یوسف و محمد و زفر و حسن زیاد وغیرہم رضی الله
عنهم کسی دیگر نیامده وخاصة از ابنای فارس و این امر ثابت و متحقق ست ہم در امام و ہم در اصحابش
بشہادات اکابر مجتهدین و محدثین چنانچه علامه ابن حجر مکی نوشته که بعضی از ایمه گفته که از مشہورین
ایمه اسلام ہیچکس را این امر حاصل نشده چنانچه امام ابو حنیفه را از اصحاب و تلامیذ حاصل شده و علما و دیگر
مردم از ہیچکسی اینچنین فائدہا بر نداشته چنانکه از امام و اصحاب وی در تفسیر احادیث مشتبهه و مسائل فقه
و حوادث واقعه و قضایا و احکام شرعیه حاصل کرده اند حق تعالی ایشانرا جزای خیر تام عنایت فرماید
کذا فی الشامی نقلا عن خیرات الحسان۔ و میر سید شریف که محقق و مدقق ست در اصول و فروع و معقول و
منقول در شرح خلاصه کیدانی آورده وَالسَّلَامُ عَلٰی اَبِیْ حَنِیْفَةَ رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُ الَّذِیْ جَاهَدَ
فِیْ دِیْنِ اللّٰهِ تَعَالٰی فَاَخْلَصَ اِجْتِهَادَهٗ وَجِهَادَهٗ وَعَلٰی اَصْحَابِهِ الْفَائِقِیْنَ عَلٰی غَیْرِهِمْ
بِفَضْلِ الْاِصَابَةِ وَزِیَادَتِهٖ و امام شافعی رح گفته که ہرکه اراده تحصیل فقه کند۔ وی لازم کرد
ہمراہی و معیت تلامیذ ابو حنیفه رح را نگذارد چراکه معانی علم دین مر ایشانرا آسان شده و بخدا که من
فقیه کامل نشده ام الا از مطالعه کتب امام محمد چنانچه در در مختار ست و ابن حجر مکی در قلائد عقیان
آورده قَالَ سُفْیٰنُ بْنُ عُیَیْنَةَ مَنْ اَرَادَ الْفِقْهَ فَعَلَیْهِ بِالْكُوْفَةِ یُلَازِمُ اَصْحَابَ
اَبِیْ حَنِیْفَةَ رض انتهی اما خاص در حق امام پس نبذی در وجه اول گذشت و به بعضی ضمنا اشاره
رفت و بعضی اینکه ابن حجر مکی گفته وَمَدْحُ الْمَشَایِخِ لَهٗ بِالْعِلْمِ وَالْفِقْهِ وَالْوَرَعِ وَالْاَمَانَةِ
اَكْثَرُ مِنْ اَنْ یُّحْصٰی وَاَظْهَرُ مِنْ اَنْ یَّخْفٰی۔ و نیز گفته وَقَالَ سُفْیٰنُ الثَّوْرِیُّ كُنَّا بَیْنَ
یَدَیْ اَبِیْ حَنِیْفَةَ رض كَالْعَصَافِیْرِ بَیْنَ یَدَیِ الْبَازِیْ وَاِنَّ اَبَا حَنِیْفَةَ لَسَیِّدُ الْعُلَمَاءِ
وَقَالَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ الْمُبَارَكِ كَانَ اَبُوْحَنِیْفَةَ اَفْقَهَ مِنْ اَهْلِ زَمَانِهٖ وَلَقِیْتُ اَفْقَهَ رَجُلٍ

ف ثمره صحبت علماء از برکات است

ف بعضی از مناقب امام رض

مِنَ الْعُلَمَاءِ (یعنی با دو ہزار علما ملاقات کردم) فَلَوْلَا اَنِّیْ لَقِیْتُ اَبَا حَنِیْفَةَ لَکُنْتُ مِنَ الْفَلَاسِفَةِ
یعنی اگر ملاقاتم با ابو حنیفہ نشدی ہر آئینہ بودمی یکی از فلاسفہ یعنی ببرکت صحبت و تلمذ امام اعظمؒ
ہدایت راہ شریعت یافتم ورنہ یکی از گمراہان بودمی پس بحسب واقع و نیز باتفاق شہادات ایمہ شافعیہ
و غیرہ ثابت گشت کہ مصداق اتم و محمل بوجہ اکمل احادیث مذکورہ بالا را ہمان امام ابو حنیفہ و
اصحاب وی تواند بود نہ غیر کہ بہ مبلغ علم ایشان کسی از ابنای فارس و عجم نرسیدہ
اما وجہ رابع پس اینکہ باتفاق جماہیر اہل اسلام و نیز بحکم عقل سلیم قیام دین متین با کابرین
محدثین و کبرای مجتہدین ست و پس چراکہ در حق علمای امت واقع شدہ عُلَمَاءُ اُمَّتِیْ کَاَنْبِیَاءِ
بَنِیْ اِسْرَائِیْلَ و نیز اَلْعُلَمَاءُ وَرَثَةُ الْاَنْبِیَاءِ پس لامحالہ مصداق احادیث مذکورہ ہم ایشان
میباید بود و ظاہر انظاہر ست کہ مصداق آن از اکابر دین نہ ایمہ ثلاثہ مجتہدین اند و نہ
اصحاب صحاح ستہ و معدود و از اکابر دین نزد اہل سنت ہمین ہا اند و بس چراکہ از نظر کردن در
نفس الفاظ حدیث صاف ہویدا میشود کہ احادیث مذکورہ را کسی مصداق میباشد کہ بروی
حسب ذیل امور صادق می آیند۔ اول اینکہ وی از ابنای فارس میباشد۔ پس ظاہر ست کہ
از جملہ ایمہ مجتہدین اربعہ و نیز از گروہ ایمہ حدیث کسی بجز از امام ابو حنیفہؒ و اصحاب وی از ابنای
فارس نبود چراکہ وی صرف از ابنای فارس بلکہ از اولاد شاہ فارس یعنی نوشیروان بود۔ اما
امام مالکؒ و امام شافعیؒ پس بالاتفاق عربی بودہ اند۔ و اصل امام احمدؒ از مرو بود کہ در ملک
خراسان واقع ست و اما طبقہ محدثین پس امام بخاری از بخارا و ترمذی از ترمذ بود کہ ہر دو
در توران واقع اند و امام مسلمؒ از نیشاپور بود کہ در خراسان واقعست و ابو داود باشندہ ملک
سیستان بود کہ درمیان سندھ و ہرات متصل قندہار واقعست و نسائی از باشندگان شہر نسا،
واقع خراسان بود و ابن ماجہ باشندہ شہر قزوین واقع عراق عجم بود پس درصورتیکہ خود از
ابنای فارس چنانکہ مفہوم حدیث ست بہرطور امام اعظمؒ بوجہ اتم و اکمل مصداق می افتد
پس بوجہ من الوجوہ خلاف مضمون نص صریح کسی دیگر را مراد گرفتن ممکن نیست دوم اینکہ
لازم ست کہ آن ممدوح باعتبار متبوع بودنش تنہا باشد تا کہ مصداق لفظ رجل باشد و
باعتبار اتباع رجال باشد تا کہ تصدیق لفظ رجل و رجال کہ در احادیث آمدہ ہر دو بجری

راست آید پس ظاهرست که ائمهٔ ثلاثهٔ مجتهدین کسی دیگر را در باب اجتهاد مسائل با خود شامل نساخته تا که مصداق لفظ رجال گردند و نه اصحاب صحاح ستهٔ یا دیگر محدثین در باب اجتماع احادیث نبویهٔ کسی دیگر را شریک حال خود ساخته بلکه ایشان تنها تنها این امر دین را بر خود برداشته اند پس هرچند که انتفای وصف آل فارس بودن از ایشان متحقق ست مصداق لفظ رجال احدی از ایشان نمیشود معهذا ایشان جملهٔ احادیث مرویه را کی احاطه کرده و یا همگی مسائل ضروریهٔ دین متین را بضابطه کی در آورده تا که مصداق آن گردند که فی المثل اگر دین و ایمان و علم از دنیا مرتفع گردد بمرویات ایشان باز آمدنش ممکن باشد پس ازینجا مستاصل گشت قول بعضی متعصبین امام اعظم که محدثین مصنفین صحاح ستهٔ هر یک از ایشان نسبت بذات خود رجل اند و باعتبار دیگر محدثین رجال اند پس مصداق احادیث مذکوره همین اصحاب صحاح ستهٔ اند علاوه آنکه بیان امر سوم سراسر منافی قول ایشان ست و آن اینکه مصداق بودن احادیث مذکورة الصدر را لازم که وی از جملهٔ مجتهدین کاملین باشد تا که جملهٔ حوادثات و واقعات را احکام از حلت و حرمت و جواز و عدم جواز و امثال آن بیان کرده باشد پس این امر از جملهٔ اصحاب صحاح ستهٔ منتفی ست چراکه اقدم و اعلم شان رضی الله تعالی عنا و عنهم اجمعین حضرت بخاری ست و حال اجتهاد او آنکه در صحیح خود بعض[illegible] دیث را در چنان ابواب داخل کرده که همان احادیث را با ترجمة الباب هیچ مناسبتی نیست چنانچه شیخ الاسلام امام نووی در مقدمهٔ شرح مسلم در فصل ششم در بارهٔ ترجیح صحیح مسلم بطرف این امور اشاره کرده چنانچه گفته بخلاف بخاری که وی این وجوه مختلفه را در ابواب متفرقهٔ متباعده ذکر کرده و بسیاری ازانها را در غیر آن ابواب بیان نموده که بیان آن در آن قریب الفهم و اولی بود انتهی پس از جملهٔ محدثین امام بخاری اگرچه مجتهد بود مگر بطوریکه در ده دوازده مسائل چون اجتهاد کرده باشد شاید که در یکدو مسائل ازان مصیب نیز گشته باشد ور نه در اکثر مسائل غیر مصیب بودی چنانچه در نهایه و کفایه و فتح القدیر شروح هدایه وغیره نوشته اند که در زمانهٔ ابو حفص کبیر وقتیکه امام بخاری در بخارا آمده فتوی دادن شروع نمود پس وی را امام ابو حفص از فتوی دهی ممانعت نمود که تو لائق فتوی دادن نیستی مگر امام بخاری قول وی را تسلیم ننمود تا آنکه روزی مردم ازوی پرسیدند که اگر دو اطفال صغیر از یک بز و میش یا یک مادهٔ گاو شیر نوشند پس حکم

جواب قول بعضی ... امر سوم

در اجتهاد امام بخاری ...

ایشان چیست حضرت امام بخاری رحمہ اللہ تعالی فرمود کہ درمیان ایشان حرمت رضاعت ثابت
میشود وقتیکہ مردم اینچنین مسائل اجتہادیہ ویرا شنیدند بروی ہجوم نمودہ تا آنکہ او را از بخارا بیرون
کردند- و برای سند اینکہ اکثر جا بسبب قلت تدبر حضرت بخاری رح احادیث وی را با ترجمۃ الباب
علاقہ نمیباشد دو سہ نقل از صحیح وی در ینجا کردہ میشود- اول اینکہ امام بخاری گفتہ باب ما یکرہ
من اتخاذ المساجد علی القبور یعنی این باب دربیان آنست کہ مکروہ باشد ساختن مساجد
برقبور وَلَمَّا مَاتَ الْحَسَنُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ رض ضَرَبَتِ امْرَأَتُهُ الْقُبَّةَ عَلَى قَبْرِهٖ سَنَةً
ثُمَّ رُفِعَتْ فَسَمِعَتْ صَائِحًا يَقُوْلُ أَلَا هَلْ وَجَدُوْا مَا فَقَدُوْا فَأَجَابَهُ اٰخَرُ بَلْ يَئِسُوْا
فَانْقَلَبُوْا یعنی بعد از فوت وی رض زنش برقبر وی تا یک سال خیمہ زد پستر آنرا برداشت پس شنید
آواز کنندہ را یعنی از غیب کہ باد یگری میگفت کہ آیا یافتند آنرا کہ گم کردہ بودند پس آن دیگری در
جوابش گفت بلکہ ناامید شدہ برگشتند- پس باید دید کہ کجا کراہت مساجد ساختن برقبور کہ در ترجمۃ
الباب ذکرش کردہ و کجا مضمون حدیث ہذا ؎ صلاح کار کجا و من خراب کجا ؛ و لہذا در تیسیر القاری
ترجمہ صحیح البخاری گفتہ کہ پوشیدہ نماند کہ کراہت مسجد گرفتن از ینجا معلوم نشد انتہی دوم اینکہ
جای دیگر گفتہ بَابُ طُوْلِ الْقِيَامِ فِيْ صَلٰوةِ اللَّيْلِ یعنی این بابست در درازی قیام در نماز
شب عن حُذَيْفَةَ رض اَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ اِذَا قَامَ لِلتَّهَجُّدِ مِنَ اللَّيْلِ يَشُوْصُ
فَاهُ بِالسِّوَاكِ یعنی از حذیفہ رض مرویست کہ آنحضرت صلعم وقتیکہ ارادہ نماز تہجد میکردی از شب
صاف نمودی دہن مبارک خود را بمسواک انتہی- پس باید دید کہ در ینجا نیز حدیث ہذا را با مضمون
باب چیزی تعلق نیست ؎ ببین تفاوت رہ از کجاست تا بکجا ؛ سوم جای دیگر گفتہ باب
فَضْلِ صَلٰوةِ الْفَجْرِ فِي الْجَمَاعَةِ یعنی این باب در فضیلت نماز فجرست با جماعت عن
ابی موسی قال قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم اَعْظَمُ النَّاسِ اَجْرًا فِي الصَّلٰوةِ
اَبْعَدُهُمْ فَاَبْعَدُهُمْ مَمْشًى وَالَّذِيْ يَنْتَظِرُ الصَّلٰوةَ حَتّٰى يُصَلِّيَهَا مَعَ الْاِمَامِ اَعْظَمُ
اَجْرًا مِنَ الَّذِيْ يُصَلِّيْ ثُمَّ يَنَامُ یعنی آنحضرت صلعم فرمود کہ بزرگترین مردم از روی ثواب
آن نماز یست کہ از دور بمسجد می آید و ہر کہ انتظار میکشد نماز را تا آنکہ ادا نماید آنرا با امام وی
بزرگترست از روی ثواب از ان کس کہ نماز ادا نمودہ بخسپد انتہی- باید غور نمود کہ در ین حدیث

جائی ذکر تخصیص نماز فجر با جماعت نیست بلکہ از روی ظاہر این حدیث در نماز عشا وار دست از زیر وی
نوم بعد از نماز ‌ پس از ین حدیث استدلال تنہا بفضیلت نماز فجر با جماعت غلط ست بلکہ از روی تعمق چون دیدہ شود از ان صاف ہویدا
میشود کہ کسیکہ در میان دعوی خود و استدلال خود ہمین قدر تباعد و تباین را فہم کردن نمیتوانند او را احمقی ہم اقرار با جتہاد نکنند تا
بدانا و مبصر چہ رسد حق اینکہ نقل احادیث کار محدثین ست و اجتہاد کار مجتہدین ست ؎

ہر کسی را بہر کاری ساختند	میل او در خاطرش انداختند

ورچہ انسب بقولہ لکل فن رجال امام شعبی محدث چہ نیکو فرمودہ کہ شما ای گروہ مجتہدین اطبا اید و نحن العطارون ؎

قیمت در گرانمایہ چہ دانند عوام	حافظا گوہر یکدانہ مدہ جز بخواص

اما انچہ مخالفین گفتہ کہ از ابو حنیفہ درین باب سلمان فارسی رض مستحق تر ست محض غلط واز جہت حسد رایش مختلط ست چرا کہ سلمان فارسی رض
مصداقش ممکن نیست یکی بوجہ لفظ رجال چنانچہ گذشت دوم بوجہ اینکہ اتمام این حدیث اینکہ عن
ابی ہریرۃ رض قَالَ كُنَّا جُلُوْسًا عِنْدَ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اِذْ نَزَلَتْ سُوْرَةُ الْجُمُعَةِ
فَلَمَّا نَزَلَتْ وَاٰخَرِيْنَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوْا بِهِمْ قَالُوْا مَنْ هٰؤُلَاءِ يَا رَسُوْلَ اللّٰهِ صلعم
قَالَ وَفِيْنَا سَلْمَانُ الْفَارِسِيُّ قَالَ وَضَعَ النَّبِيُّ صلعم يَدَهٗ عَلٰى سَلْمَانَ ثُمَّ قَالَ
لَوْ كَانَ الْاِيْمَانُ عِنْدَ الثُّرَيَّا لَنَالَهٗ رَجُلٌ اَوْ رِجَالٌ مِّنْ هٰؤُلَاءِ چرا کہ آنحضرت صلعم
بطرف قوم وی درین حدیث اشارہ فرمودہ و نیز در آیت فقرۂ لَمَّا يَلْحَقُوْا بِهِمْ ابا میکند از مدعای
ایشان ای مخالفین ۱۲ دوم درین فقرہ رمزیست لطیف باینکہ تا حال با ایشان نہ پیوستہ اند مگر ضرورست
کہ با ایشان پیوستہ خواہند شد پس از ایمہ مجتہدین و نیز از اکابر محدثین کسی دیگر بجز از امام با ایشان
نہ پیوستہ و بمرتبۂ متبرکۂ تابعیت فائز نشدہ چنانچہ در فصل اول از باب ہفتم خواہد آمد ان شاء اللہ تعالیٰ
پس این گل دیگر شگفت در حق تصدیق احادیث بامام اعظم نہ بغیر چونکہ از بیان بالا دریافتی کہ
ذات بابرکت امام اعظم رض از ان قبیل بود کہ قبل از تولد وی آنحضرت صلعم بشارت وی فرمودہ پس بموجب

؎ کنون زین اسرار دیگر شنو	چو آنہا شنیدی تو این ہم شنو

حدیث دوم را نیز باید شنید
حدیث دوم در شان امام اعظم رض و آن اینکہ در شامی آوردہ کہ علامہ ابن حجر مکی شافعی در خیرات
الحسان نوشتہ کہ بعضی از ان احادیث کہ از انہا بر عظم شان ابو حنیفہ رض بعمدہ ترین وجوہات
استدلال گرفتن میتوانند یکی این حدیث ست کہ فرمود آنحضرت علیہ الصلوۃ والسلام مرفوع

فائدہ: [illegible]

فائدہ: بیان حدیث دوم در شان امام اعظم

زِيْنَةُ الدُّنْيَا سَنَةَ خَمْسِيْنَ وَمِائَةٍ یعنی که زینت و خوبی دنیا در سنه ۱۵۰ یکصد و پنجاه برگرفته شود و از عجبت شمس الائمه کُرْدَرِی رض گفته که این حدیث خاص بر امام ابوحنیفه رض محمول ست چراکه از علمای کبار در سنه مذکور همون فوت کرده ۵

کو ز تحقیق حق بنشت چنان
بو حنیفه رض وفات یافته آه

یعنی باین حدیث را بنگر
کاین حدیث ست در حق نعمان
برده همراه زیب و زینت دین

از افادات مکی ابن حجر
که چو در سال یکصد و پنجاه
راست شد آنچه گفت قول متین

تنبیه در ذکر بعضی وجوه ترجیح مذهب امام اعظم بر دیگر مذاهب ۵

چو گشتی سر بسر واقف ز اسرار
ز دیگر رمز حظ و لطف بردار

اول اینکه هرگاه که از ذکر بالا معلوم شد که بشارت داده شده و تعریف کرده شده در احادیث مذکوره بجز از امام اعظم کسی دیگر نیست و از آن بس هویداست که چنین محامد تشبیه از انحضرت علیه السلام در حق وی برای آن می بود که قیام دین متین بر طریقه که مقصود شارع ست چنانکه از وی قیام پذیرد از احدی صورت نه بندد ورنه وجه تخصیص و تفرید وی به بشارت ضائع باشد پس لا محاله نتیجهٔ آن همین برآمد که اصابت در مسائل دین محمدی علی صاحبه الصلوة والسلام مثل وی مماثل وی را نباشد پس بالضرور اولی بالاتباع از جملهٔ ایمه همون باشد و بس۔ **دوم** اینکه بموجب حدیث صحیح که اِتَّبِعُوا السَّوَادَ الْأَعْظَمَ که از طرق متعدده مضمونش وارد ست چون در جملهٔ فرقهای اهل اسلام نظر کرده شود قَدِيْمًا وَّحَدِيْثًا جمعیتی و کثرتی که حق تعالی اتباع او را داده فرقهٔ دیگر را نصیب نشده پس نظر برین قبولیتیکه مذهب وی را هست عند الله مذهب دیگری را نیست **سوم** اینکه از عمران بن حصین روایت ست که فرمود آنحضرت صلعم خَيْرُ أُمَّتِيْ قَرْنِيْ ثُمَّ الَّذِيْنَ يَلُوْنَهُمْ ثُمَّ الَّذِيْنَ يَلُوْنَهُمْ الحديث متفق علیه و بروایت ترمذی از حضرت عمر رض اینکه فرمود علیه السلام أُوْصِيْكُمْ بِأَصْحَابِيْ ثُمَّ الَّذِيْنَ يَلُوْنَهُمْ ثُمَّ الَّذِيْنَ يَلُوْنَهُمْ ثُمَّ يَفْشُو الْكَذِبُ الحدیث از خیریت امت بموجب حدیث اول و نیز از وصیت آنحضرت صلعم بحکم حدیث ثانی صاف هویداست که احکام شرع و مسائل دین باید که گرفته شود ازین مردم بشرط ترتیب مذکور فِي الْحَدِيْثَيْنِ چنانچه مقتضای لفظ ثم همین ست پس باید که از پیشتر باقوال صحابه رض عمل کرده آید تا وقتیکه یافته شوند بعد ازان بقول تابعین بعد ازان بقول اتباع تابعین و بس این ست تقاضای همین احادیث صحیحه۔ و چونکه نزدیک اهل سنت و جماعت از قرن صحابه رض تا قرن تبع تابعین کدام یکی مذهب سوای از مذاهب اربعه

مقرر و مدوّن نگشت۔ و نیز منعقد گشت اجماع مرکب برانکه کرده نشود هر آن امر یکه مخالف باشد از ائمه اربعه و حالانکه منجملۂ ائمه اربعه نبود کسی تابعی بجز از امام ابو حنیفه رض چنانچه در باب ہفتم می آید انشاء الله تعالی پس دلالت کرد همین احادیث صحیحه بهمراہی اجماع برانکه برای اتباع مذہب امام اعظم رض مقدم و اولی ست بر مذاہب دیگران و در مسائل اختلافیه حق بطرف وی ست رضی الله تعالی عنا و عنه و عن سائر المسلمین خُذ هٰذا

خُذ هٰذا ۱۵	این دقائق کس نگوید ای عزیز	گر ترا عقل ست و ادراک و تمیز

سلسلۂ پنجم در ذکر اسامی بعضی کتب مصنفه در مناقب امام رض

مگر پیشتر از بیان آن باید دانست که در صحیح مسلم ست روایت ابی ہریره رض که آنحضرت فرمودند اِنَّ اللهَ تعالی اِذَا اَحَبَّ عَبْدًا دَعَا جِبْرَئِیْلَ فَقَالَ اِنِّیْ اُحِبُّ فُلَانًا فَاَحِبَّهٗ قَالَ فَیُحِبُّهٗ جِبْرَئِیْلُ ثُمَّ یُنَادِیْ فِی السَّمَاءِ فَیَقُوْلُ اِنَّ اللهَ یُحِبُّ فُلَانًا فَاَحِبُّوْهُ فَیُحِبُّهٗ اَهْلُ السَّمَاءِ ثُمَّ یُوْضَعُ لَهُ الْقَبُوْلُ فِی الْاَرْضِ (ای فی قلوب اهل الارض) وَاِذَا اَبْغَضَ عَبْدًا دَعَا جِبْرَئِیْلَ فَیَقُوْلُ اِنِّیْ اُبْغِضُ فُلَانًا فَاَبْغِضْهُ قَالَ فَیُبْغِضُهٗ جِبْرَئِیْلُ ثُمَّ یُنَادِیْ فِیْ اَهْلِ السَّمَاءِ اِنَّ اللهَ یُبْغِضُ فُلَانًا فَاَبْغِضُوْهُ قَالَ فَیُبْغِضُوْنَهٗ ثُمَّ یُوْضَعُ لَهُ الْبَغْضَاءُ (ای فی قلوب اهل الارض) **رواه مسلم** ماحصلش اینکه حق تعالی وقتیکه دوست دارد بنده را پس بالضرور بخواند جبرئیل را و میفرماید که هر آئینه من فلان بندهٔ خود را دوست میدارم پس تو نیز وی را دوست بدار۔ پس دوست میدارد او را جبرئیل پستر آواز میدهد در آسمان و میگوید که هر آئینه حق تعالی دوست میدارد فلانرا پس شما نیز او را دوست دارید پس دوست میدارند او را باشندگان آسمان۔ پستر نهاده میشود آن شخص را قبولیت در دلهای باشندگان زمین یعنی من بعد اہل زمین او را خود بخود دوست میدارند یعنی بلا باعث امور دنیویه مثل قرابت وغیره۔ و برای دشمن خدا نیز بجنسه همین سلسله جاری میشود انتهی مختصرا۔ پس معلوم شد که محبت و دشمنی خلق الله با کسی فرع ست مر محبت و دشمنی حق تعالی را با آن کس اِذَا عَرَفْتَ هٰذَا فَنَقُوْلُ که بموجب این حدیث شریف مر امام اعظم رض را قبولیت عظیم ست عند الله و عند الملائکه و عند اہل الارض جمیعا ورنه همین قدر جم غفیر را از علما ورثة الانبیا چه باعث بود که در منقبت وی رض تا بدین درجه سرگرمی کردندی و چون از ینمعنی بخوبی واقف گشتی پس میگوئیم که کتب مصنفه در منقبت امام رض بر دو قسم اند قسم اول آنکه علمای کرام و

ف — سلسلۂ پنجم در اسامی آن کتب که در مناقب امام تصنیف شده اند

عقود المرجان فی مناقب ابی حنیفۃ النعمان۔ قلائد عقود الدرر والمرجان فی مناقب النعمان۔ الروضۃ
العالیۃ المنیفۃ فی مناقب الامام ابی حنیفہ۔ ہر سہ گانہ مؤلفۂ ابو جعفر طحاوی رح کذا فی دائرۃ المعارف
بستان فی مناقب النعمان مؤلفۂ شیخ محی الدین قرشی صاحب جواہر المضیہ۔ شقائق النعمان فی
مناقب النعمان مؤلفۂ علامۂ زمخشری صاحب کشاف۔ کتاب شیخ محمد بن احمد الشعبی بقدر ۲۰ جزو
حنفی الفروع معتزلی الاصول ۱۲ منہ رح
کتاب موفق الدین بن احمد مکی خوارزمی متوفی سنہ ۵۶۸ ہجری۔ کشف الآثار مؤلفۂ عبد اللہ بن محمد
حارثی۔ کتاب شیخ ظہیر الدین مرغینانی۔ الانتصار لامام ائمۃ الامصار مؤلفۂ مورخ یوسف بن
فرغلی سبط ابن جوزی کہ دران مذہب امام رض را بر مذاہب دیگر ترجیح دادہ و مخالفین را بخوبی رد کردہ
کتاب ابو عبد اللہ حسین بن علی ضیمری متوفی سنہ ۴۳۶ ہجری۔ کتاب ابو العباس احمد بن الصلت حمانی
متوفی سنہ ۳۰۸۔ کتاب محمد بن محمد الکردری البزازی متوفی سنہ ۸۲۷۔ کتاب ابو القاسم عبد اللہ بن محمد بن احمد
السعدی المعروف بابن العوام۔ کتاب مواہب الشریفہ۔ و ترجمۂ آن مسمی بہ تحفۃ السلطان فی مناقب
النعمان مؤلفۂ ابن کاس۔ تبییض الصحیفہ فی مناقب الامام ابی حنیفہ مؤلفۂ خاتم الحفاظ شیخ جلال الدین
سیوطی شافعی متوفی سنہ ۹۱۱۔ عقود الجمان فی مناقب النعمان۔ مؤلفۂ امام حافظ ابو عبد اللہ محمد بن یوسف
دمشقی شافعی کہ از تصنیف آن در مقام برقوقیہ واقع قاہرہ در سنہ ۹۴۲ ہجری فارغ شدہ۔ کتاب
ابو یحیی زکریا بن یحیی نیشاپوری۔ کتاب ابو احمد محمد بن احمد شعبی نیشاپوری متوفی سنہ ۳۵۵۔ الحیاض
من صوب غمام الفیاض۔ مؤلفۂ شمس الدین سیواسی۔ الابانۃ فی رد المشنعین علی ابی حنیفہ۔ مؤلفۂ
قاضی امام ابو جعفر احمد بن عبد اللہ شیرابازی بلخی۔ قلائد العقیان۔ فی مناقب النعمان۔ و نیز
خیرات الحسان فی ترجمۃ ابی حنیفۃ النعمان۔ ہر دو مؤلفۂ شیخ ابن حجر مکی شافعی۔ تنویر الصحیفہ۔ فی
مناقب ابی حنیفہ۔ مؤلفۂ علامۂ یوسف بن عبد الہادی حنبلی۔ فتح المنان۔ فی مناقب النعمان مؤلفۂ
شیخ عبد الحق محدث دہلوی۔ صحیفہ۔ فی مناقب ابی حنیفہ مؤلفۂ امام حافظ ذہبی شافعی متوفی سنہ ۷۴۸
ہجری۔ کتاب شیخ ابی یحیی زکریا بن یحیی نیشاپوری۔ و رسالۂ الفوائد المہمہ فی مناقب سراج الامہ مؤلفۂ
علامۂ عمر بن عبد الوہاب عرضی شافعی چنانچہ در اوشحۃ الجید ست۔ رسالۂ حافظ ابی عبد اللہ شمس الدین
محمد بن احمد ذہبی شافعی متوفی سنہ ۷۴۸ این رسالہ بقدر یک جزو ست در مناقب امام ابو حنیفہ چنانچہ
وی خود در کتاب کاشف فی اسماء الرجال در ترجمۂ امام ہمام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالی عنہ بدین تصریح کردہ و غیر انہا

ذکر قسم دوم

قسم دوم آنکہ از علمای کبار مناقب امام را در کتب خود ذکر کردہ و ثنای عظیم بروی خواندہ لیس شمار آن موجب طوالت ست مگر محض بموجب مضمون خالی نباشد ذکر چندین ازان تحت الذیل مرقوم گشت. ابو الحسن[۱] بن احمد قدوری در اوائل شرح مختصر کرخی۔ محمد[۲] بن عبد الرحمن غزنوی تلمیذ سغناقی در کتاب جامع الانوار۔ احمد[۳] بن سلیمان بن سعید در آخر کتاب مسند۔ شمس[۴] الدین یوسف بن عمر صوفی بکاروری در اوائل کتاب مضمرات شرح مختصر قدوری۔ امام[۵] ابو عمر بن عبد البر مالکی متوفی ۴۶۲ھ در کتاب استغنا و کتاب جامع العلم۔ شیخ[۶] یوسف بن سعید سجستانی در اواخر منیۃ المفتی۔ شیخ[۷] اسمعیل بن عیسی اوغانی مکی متوفی ۸۹۲ھ در مختصر مسند۔ شیخ[۸] محمد بن خسرو بلخی در اول کتاب مسند۔ شیخ[۹] ابو البقاء احمد بن ابی الضیاء قرشی مکی در مختصر مسند۔ ابو[۱۰] العباس احمد بن محمد غزنوی در مقدمہ۔ عثمان[۱۱] بن علی بن محمد شیرازی در کتاب الایضاح لعلوم النکاح۔ ابو[۱۲] اسحق شیرازی در طبقات شافعیہ۔ امام[۱۳] نووی شافعی در تہذیب الاسماء واللغات حسام[۱۴] الدین صدر شہید در اواخر فتاوی الکبری۔ ابن[۱۵] خلکان شافعی در تاریخ خود۔ ابو[۱۶] الفداء شافعی در تاریخ ابو الفداء۔ سمعانی[۱۷] شافعی در انساب۔ تقی[۱۸] الدین تمیمی در اول طبقات۔ امام[۱۹] محمد غزالی شافعی در اول کتاب احیاء۔ شیخ[۲۰] ولی الدین ابی عبد اللہ محمد بن عبد اللہ خطیب شافعی صاحب مشکوۃ شریف در اسماء الرجال امام[۲۱] مجد الدین مشہور بابن الاثیر در جامع الاصول۔ قاضی[۲۲] القضاۃ ابو المؤید محمد بن محمود بن محمد خوارزمی در مسند۔ شیخ[۲۳] عبد الوہاب شعرانی مالکی در میزان کبری۔ شیخ[۲۴] محمد طاہر در مجمع البحار و مغنی۔ شیخ[۲۵] عبد الحق محدث دہلوی در شرح اسماء الرجال بخاری و نیز در شرح سفر السعادت و تحصیل التعرف فی معرفۃ الفقہ والتصوف و دیگر تصنیفات خود۔ شیخ[۲۶] محمد بن علی حصکفی در در مختار۔ سید[۲۷] احمد طحطاوی۔ و محقق[۲۸] ابن عابدین صاحب شامی در شروح در مختار۔ صاحب[۲۹] فتاوی برہنہ در اواخر برہنہ۔ شیخ[۳۰] فرید الدین عطار در تذکرۃ الاولیاء۔ صاحب[۳۱] مختار الاختیار در مختار الاختیار۔ حافظ[۳۲] دراز پشاوری در فتح الباری شرح صحیح بخاری۔ احمد[۳۳] بن سلیمان معروف بابن کمال پاشا در طبقات۔ امام[۳۴] یافعی شافعی در مرآت الجنان۔ صاحب[۳۵] ہدایہ در مختارات النوازل۔ امام[۳۶] ذہبی شافعی در العبر باخبار من غبر۔ امام[۳۷] حافظ محمد بن یوسف شافعی در سبیل الہدی والرشاد فی احوال خیر العباد مشہور بسیرۃ الشامی۔ حافظ[۳۸] ابو الحجاج مزی در تہذیب الکمال۔ صاحب[۳۹] سراجیہ در فتاوای سراجیہ۔ ملا[۴۰] علی القاری در رسائل و طبقات خود انتہی ما فی الحدائق میگویم ہمچنین[۴۱] امام فخر الدین رازی در تفسیر کبیر بعضی عجائب مناقب امام ذکر کردہ۔ و در[۴۲] غمز اشباہ والنظائر۔ و در[۴۳] دائرۃ المعارف۔

ابن عبد البر مالکی

[illegible]

واخبار الرجال۔ وفتاوای صلوۃ مسعودی۔ وارشاد الطالبین نیز مناقب امام مذکور اند۔ ومولوی عبد الحی در تعلیق ممجد بر موطای امام محمد و دیگر تصانیف خود ذکر کردہ و نیز در خزینۃ الاصفیا موجود اند۔ لہذا در حق منکرین برین شعر ہندی اختصار کنیم ع

زحاسد کی بود زائل وقار و عزت محسود	نہین ہے معتقد اونکا اگر حاسد تو کیا غم ہے	ہوا ہی سجدہ گر ابلیس کیا نقصان آدم کا
	اگرچہ سجدۂ تعظیم آدم را نکرد ابلیس	ہر چند کہ علمای ربانیین تا امکان

در اظہار حق سعی بلیغ بکار بردہ فاما حاسدان بیدین در منقصت امام نیز حتی الوسع دقیقہ نگذاشتہ و از سخنانیکہ امام عالی مقام ازان سراسر غافل و بی خبر ست آنرا بطرف امام منسوب ساختہ و برافترای امام پرداختہ اند چنانچہ شخصی محمد بن جعفر خزاعی نام رسالۂ در قراءت شاذہ تالیف نمودہ و آن جملہ قراءات را بطرف امام منسوب نمود چنانچہ بعضی مفسرین را از دیدن آن رسالہ یقین آن شدہ و آن قراءات شاذہ را در تفاسیر خود بامام منسوب نمودند و حالانکہ در حق آن رسالہ علامہ ابن حجر مکی شافعی در خیرات الحسان چنین مینویسد وَقَدْ صَرَّحَ جَمَاعَةٌ مِنْهُمُ الدَّارَقُطْنِيُّ بِاَنَّ هٰذَا الْكِتَابَ مَوْضُوْعٌ لَا اَصْلَ لَهٗ وَاَبُوْ حَنِيْفَةَ بَرِئٌ مِّنْهُ یعنی جماعتی کہ دارقطنی نیز دران جماعت ست تصریح نمودہ برینکہ آن کتاب موضوع ست و بی اصل و امام ابو حنیفہ ازان سراسر بری ست و ہمچنین ناعاقبت اندیش دیگر رسالۂ در رد و تکفیر جناب امام عالی مقام نوشتہ بنام مجد الدین فیروز آبادی صاحب قاموس منسوب ساخت چون آن رسالہ از نظر علامہ ابو بکر بن خیاط یمنی گذشت وی نزد صاحب قاموس سخنہای سخت و درشت نوشت و توبیخ نمود وی ازان انکار کرد و گفت کہ این افترای اعدای من ست بر من و من یکی از معتقدین امام اعظم ام و من کتابی را در مناقب امام نوشتہ ام چنانچہ بالتفصیل امام شعرانی این را در الیواقیت والجواہر آوردہ بدین الفاظ وَدَسُّوْا علی شیخ الاسلام مجد الدین الفیروزابادی کتاباً فی الرد علی ابی حنیفة وتَكْفِيْرِهٖ وَدَفَعُوْهُ اِلٰى اَبِي بَكْرِ بْنِ الْخَيَّاطِ الْيَمَنِيِّ فَاَرْسَلَ يَلُوْمُ مَجْدَ الدِّيْنِ فَكَتَبَ اِلَيْهِ اِنْ كَانَ بَلَغَكَ هٰذَا الْكِتَابُ فاحرقه فانه افتراءٌ علیَّ من الاعداء وانا من اعظم المعتقدین فی ابی حنیفة وذکرت مناقبہٗ فی مجلد انتہی بہرحال۔ در درمختار وغیرہ آوردہ کہ بعضی از انجملہ از عبد اللہ ابن المبارک در وصف امام ابو حنیفہ رض آمدہ این چند اشعار اند ع

اِمَامُ الْمُسْلِمِيْنَ اَبُوْ حَنِيْفَهْ	بِاَحْكَامٍ وَّاٰثَارٍ وَّفِقْهٍ	لَقَدْ زَانَ الْبِلَادَ وَمَنْ عَلَيْهَا
فَمَا فِي الْمَشْرِقَيْنِ لَهٗ نَظِيْرٌ	وَلَا فِي الْمَغْرِبَيْنِ وَلَا بِكُوْفَهْ	كَاٰيَاتِ الزَّبُوْرِ عَلٰى صَحِيْفَهْ
		اِمَامًا صَارَ فِي الْاِسْلَامِ نُوْرًا

فـ افترا بر امام

فـ اشعار ابن مبارک در مدح امام

أَمِينًا لِلرَّسُولِ وَلِلْخَلِيفَه
وَصَانَ لِسَانَهُ عَنْ كُلِّ إِفْكٍ
وَمَرْضَاةُ الْإِلٰهِ لَهُ وَظِيفَه
رَأَيْتُ الْعَائِبِيْنَ لَهُ سَفَاهًا
لَهُ فِي الْأَرْضِ آثَارٌ شَرِيفَه
بِأَنَّ النَّاسَ فِي فِقْهٍ عِيَالٌ
عَلٰى مَنْ رَدَّ قَوْلَ أَبِي حَنِيفَه

يَبِيتُ مُشَمِّرًا سَهَرَ اللَّيَالِي
وَمَا زَالَتْ جَوَارِحُهُ عَفِيفَه
فَمَنْ كَأَبِي حَنِيفَةَ فِي عُلَاهُ
خِلَافَ الْحَقِّ مَعْ حُجَجٍ ضَعِيفَه
وَقَدْ قَالَ ابْنُ إِدْرِيسَ مَقَالًا
عَلٰى فِقْهِ الْإِمَامِ أَبِي حَنِيفَه

وَصَامَ نَهَارَهُ لِلّٰهِ خِيفَه
يَعِفُّ عَنِ الْمَحَارِمِ وَالْمَلَاهِي
إِمَامٌ لِلْخَلِيقَةِ وَالْخَلِيفَه
وَكَيْفَ يَحِلُّ أَنْ يُؤْذٰى فَقِيهٌ
صَحِيحُ النَّقْلِ فِي حِكَمٍ لَطِيفَه
فَلَعْنَةُ رَبِّنَا أَعْدَادَ رَمْلٍ

مختصر ترجمۂ اشعار اینکه یعنی هر آئینه بلاد و باشندگان آنرا امام اعظم رح باحکام و آثار و فقه مزین ساخت مثل زینت آیات بر صحف پس در همه روی زمین و نیز در کوفه نظیر او نیست (و تخصیص کوفه بسبب علو شان اوست باعتبار علم و علما و لهذا الملقب بقبة الاسلام ست چنانچه نووی گفته) وگشت در اسلام امام و نور و امین برای رسول علیه السلام و خلیفه . شب گزرانیدی در حالت کوشش و زنده داشتی شبهارا و از جهت خوف خدائی بروز روزه ـ و نگهداشت زبان خود را از هر افک و دروغ و همواره اعضای مبارکش از هر ناسزا پاک بودند پاک بود از جمله محارم و ملاهی و مرضیات الٰهی وظیفۂ او بود پس مثل ابو حنیفه در بلندی مراتب کیست که امام خلق ست و نائب انبیا (بموجب العلماء ورثة الانبیاء) جمله حاسدان وی را سفیه دیدم خلاف حق با دلائل ضعیفه ـ و چگونه ایشان کمینه نباشند که جائز نیست ایذا دادن بفقیه و خصوصا ابو حنیفه رض را که در روی زمین از وی آثار شریفه باقی ست و تحقیق در حق علم ابو حنیفه امام شافعی قولی فرموده که صحیح النقل ست و عجیب ـ و آن اینکه همه مردم در علم فقاهت اولاد و بچگان ابو حنیفه اند که موجد علم فقه و مدون آن وی ست رض ـ و هرگاه که فضلش چنین ست ـ پس لعنت پروردگار ما باشد بشمار ریگ بر کسانیکه قول امام ابو حنیفه رض را رد کنند یعنی بطوریکه از ان تحقیر وی رض ثابت میشود چنانکه در تذکرة الراشد ست فافهم انتهی ـ پس بچشم انصاف در قائل اینمقال باید دید که این آن ابن مبارک ست که صحیح مسلم و نیز دیگر کتب حدیث از قواعد و فوائد او پر اند در حق لامذهبان زمانه مالعنت ازان زمانه فرستاده اند و تا قیامت بر ایشان باقی خواهد ماند و اگر از کلام او مثلا اعراض نمایند ادعای ایشان که ما عامل بالحدیث ایم ظاهرا نیز باطل گردد فافهم و در تذکرة الواعظین آمده که این چند اشعار امام شافعی در حق امام گفته **اشعار**

غدا مذهبُ النعمانِ خیرَ المذاهب	کالقمرِ الوَضّاحِ خیرِ الکواکب	تفقّه فی خیرِ القرونِ مع التُقی
فمشربُه لا شکَّ خیرُ المشارب	ثلٰثةُ الافٍ وّالفُ شیوخِه	واصحابُه مثلُ النجومِ الثواقب

یعنی گردید مذہب امام اعظم رح بہترین مذاہب مانند ماہ روشن کہ بہترین ستارگانست در خیر القرون فقاہت نمود باتقا پس مشرب وی بلاشبہہ بہترین مذاہبست چہار ہزار استاد میداشت وجملہ اصحاب وی مانند ستارگان روشن اند انتہی

سلسلۂ ششم در ذکرِ حسن عقل وکمال رای امام ہمام وذکر بعضی از قیاسات وی رحمہ اللہ تعالی

ودر حدیث شریف آمده اگرچہ در وی کلام کرده شده عَنْ اَبِی هُرَیْرَةَ عَنِ النَّبِیِّ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَمَّا خَلَقَ اللّٰهُ الْعَقْلَ قَالَ لَهٗ قُمْ فَقَامَ ثُمَّ قَالَ لَهٗ اَدْبِرْ فَاَدْبَرَ ثُمَّ قَالَ لَهٗ اَقْبِلْ فَاَقْبَلَ ثُمَّ قَالَ لَهٗ اقْعُدْ فَقَعَدَ ثُمَّ قَالَ لَهٗ مَا خَلَقْتُ خَلْقًا هُوَ خَیْرٌ مِّنْکَ وَلَا اَفْضَلُ مِنْکَ وَلَا اَحْسَنُ مِنْکَ الحدیث **وعن** ابْنِ عُمَرَ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ اِنَّ الرَّجُلَ لَیَکُوْنُ مِنْ اَهْلِ الصَّلٰوةِ وَالصَّوْمِ وَالزَّکٰوةِ وَالْحَجِّ وَالْعُمْرَةِ حَتّٰی ذَکَرَ سِهَامَ الْخَیْرِ کُلَّهَا وَمَا یُجْزٰی یَوْمَ الْقِیٰمَةِ اِلَّا بِقَدْرِ عَقْلِهٖ کذا فی المشکوٰة یعنی روایتست از ابو ہریرہ رض کہ آنحضرت صلعم فرمود وقتیکہ حق تعالی عقل را پیدا کرد فرمود اورا استاده شو پس استاده شد پس ترش فرمود پس شو پس پس شد پس ترش فرمود پیش بیا پس پیش آمد پس ترش فرمود بنشین پس نشست پس ترش فرمود کہ پیدا نکردم خلقی را کہ از تو بہتر باشد ونہ افضل از تو ونہ احسن از تو ونیز فرمود علیہ السلام کہ ہر آئینہ باشد مردی از اہل نماز وروزه وزکوة وحج وعمره تا آنکہ ہمہ سہام خیر را ذکر فرمود مگر دار ومدار جزا در قیامت بقدر عقل وی ست ازین حدیث خوبی عقل نیک بخوبی ظاہرست

ولنعم ما قال المولوی **مثنوی**

زانکه عقلت جوہرست این دو عرض	بس نکو گفت آن رسول خوش جواز	ذره عقلت بہ از صوم ونماز
	این دو وتکمیل آن شد مفترض	چونکه این را دانستی پس بدانکه در

توصیف عقل امام رح ابن حجر مکی رح در قلائد العقیان ونووی در تہذیب نوشتہ کہ علی بن عاصم گفتہ کہ اگر عقل ابو حنیفہ رض با عقل نیمہ خلائق ہمہ روی زمین وزن کرده شود ہر آئینہ عقل امام بر ایشان غالب آید۔ ونیز یزید بن ہارون میگوید کہ من از ہزار شیوخ خواندم وعلم اخذ نمودم لیکن قسم بخداست کہ من کسی را از ابو حنیفہ زیاده اورع واحفظ انسان واعقل زمان ندیدم۔ ونیز ابن حجر مکی در خیرات الحسان نوشتہ کہ امام شافعی رض میگوید کہ از ابو حنیفہ عقیل تر کسی پیدا نشده۔ ونیز نوشتہ کہ امام شافعی رض از امام مالک رض حال چند مردم استفسار نمود پس مالک رح اورا جواب داد پس تر از حال ابو حنیفہ

ف سلسلۂ ششم در ذکر حسن عقل امام

ف تحسین عقل بعد حدیث

۱

ف ذکر عقل امام

انسان

از وی پرسید پس امام مالک فرمود سُبحَانَ اللّٰہِ لَوْ رَاَیْتَہٗ تَاللّٰہِ یعنی قسم بخداست کہ مثل ابو حنیفہ کسی ندیدم - از ینجاست کہ جلال الدین سیوطیؒ در تبییض الصحیفہ آوردہ کہ روایت کردہ شد از حجر بن عبد الجبار کہ بقاسم بن معن بن عبد الرحمن گفتہ شد کہ آیا راضی گشتی بدینکہ از غلامانِ ابو حنیفہ شوی وی جواب گفت کہ نشست کسی نزد کسی کہ وی زیادہ نفع بر داشتہ باشد از مجلس امام ابو حنیفہ رضؓ ولنعم ما قیل قطعہ

لِقَاءُ النَّاسِ لَیْسَ یُفِیْدُ شَیْأً	سِوَی الْھَذْیَانِ مِنْ قِیْلٍ وَّ قَالٍ
فَاَقْلِلْ مِنْ لِقَاءِ النَّاسِ اِلَّا	لِاَجْلِ الْعِلْمِ اَوْ اِصْلَاحِ حَالٍ

در مقدمۂ ہدایہ ونیز در تاریخ ابن خلکان ست ونیز جلال الدین سیوطی در تبییض الصحیفہ آوردہ کہ باری امام شافعی از امام مالکؒ پرسید کہ آیا امام ابو حنیفہ رضؓ را دیدۂ گفت بلی دیدہ ام کہ وی چنین مردی بود کہ اگر تو باوی درین ستون (کہ در پیش تو موجود ست) گفتگو کردی وامام ابو حنیفہ خواستی کہ آنرا از طلا ثابت کند پس ہر آئینہ ثابت کردی آنرا بحجت - در تاریخ ابن خلکان ست کہ جعفر بن ربیع میگوید کہ تا پنج سال بخدمت امام ابو حنیفہ ماندم پس وی رضؓ در سخن گفتن بلند آواز می بود و در قیاس امام - از ینجاست کہ در مسند خوارزمی بسند خود آوردہ کہ اعمش گفت کہ ابو حنیفہؒ مواضع فقہ دقیقہ و غوامض علم خفیہ را بخوبی میداند و آنرا در مقام سیاہ و پر ظلمت از وسیع روشنی چراغ قلب خود بخوبی می بیند از ین باعث آنحضرت علیہ السلام فرمود کہ وی چراغ امت من ست انتہی - وھو فوق ما ینقول ست انچہ از مولانا مولوی محمد اشرف علی صاحب دوربینی امام رضؓ بمن رسیدہ کہ میفرمود کہ از بعضی علمای متبحرین کتب سماویۂ سابقہ شنیدہ ام کہ در توریت یا زبور حق تعالی حُلیہ حبیب خود محمد صلعم را بیان فرمودہ واز سر تا پای ہر عضو را تشبیہ بیّن دادہ مگر اعضای مستورہ را ذکر نفرمودہ کہ بیفائدہ بود کہ ہر کس آنرا نتوانست دید پس مطابقت حُلیہ غیر ممکن بود و در انجا ناف را تشبیہ دادہ است و زانو را ذکر نفرمودہ پس این دلیل صریح ست بر آنکہ زانو از اعضای مستورہ است نہ ناف فافھم بفھم تام فان فیہ من اصابۃ رای الامام من بین الانام - در معدن وصلوۃ مسعودی ہر دو کتب آوردہ کہ از امام صاحبؒ یکی از علما پرسید کہ شما گاہی بر اجتہاد خود پشیمان شدہ اید فرمود بلی یکبار وآن اینکہ مردم از من پرسیدند کہ زنی حاملہ وفات یافتہ و در شکمش بچہ حرکت میکند پس با او چہ کردہ شود پس ایشانرا گفتم کہ شکم حاملہ بطرف چپ چاک کردہ بچہ را بیرون کنید پستر افسوس خوردم کہ برای تکلیف دادن مُردہ اینچنین حکم چرا دادم ومن نمیدانم کہ آن بچہ زندہ بیرون کردہ شد یا مردہ

لوگوں سے ملنا کچھ فائدہ نہیں دیتا سوائے بیہودہ باتوں کے کہ قیل و قال ہو، پس لوگوں سے ملنا کم کرو مگر علم کے لیے یا اصلاح حال کے لیے

امام اعظم کے دور اندیش ہونے کی دلیل

عالم مذکور گفت که ای امام ایمقام افسوس نیست بلکه فضل خدای تعالی شامل حال تست که آن بچه خاص منم واز برکت اجتهاد تو زنده بیرون شده بدین مرتبه رسیده ام۔ **لطیفه** در حدائق آورده که بسبب انتقال امام ابو جعفر صاحب معانی الآثار از مذہب امام شافعی بطرف مذہب امام ابو حنیفه اینکه وی روزی از خال خود امام مزنی تلمیذ امام شافعی سبقی میگرفت که در سبق وی ہمین مسأله در پیش آمد که اگر زنی حامله بمیرد و در شکم وی بچه زنده باشد پس بخلاف مذہب امام ابو حنیفه نزد امام شافعی شکم زن مرده چاک کردن برای بچه بیرون آوردن جائز نیست بمجرد خواندن این مسأله از جای خود برجست و گفت که من گاہی پیروی اینشخص نخواہم کرد که وی از ہلاکت مثل من مردی پروائی نمیدارد۔ چراکه امام طحاوی در شکم مادر خود زنده بود که مادرش فوت نمود مردم شکم مادرش را شق نموده وی را زنده از شکمش بیرون آوردند۔ خال وی اینحال از وی مشاہده کرده گفت بخدا که تو فقیه نخواہی شد۔ لہذا بعد تحصیل علوم اکثر بزبان مبارک راندی که رحمت کند الله تعالی بخال من واگر زنده بودی بمذہب خودش امام شافعی کفارۂ یمین بروی لازم آمدی **ودرین مسأله** بیان تفصیل انتقال امام طحاوی ست از مذہب شافعی بمذہب حنفی بخلاف روایت دیگر که بسبب دقت قیاسات امام اعظم وی مذہب امام را قبول نمود و مآل ہر دو روایت واحد ست مگر فرق اجمال و تفصیل میدارد۔ **لطیفۂ دوم** از امام ابو حنیفه رض که وقتِ استفسار از مشاجرات صحابه رض از وی مشہور ست که فرمود طَهَّرَ اللّٰهُ سُيُوفَنَا عَنْ هٰذِهِ الدِّمَاءِ فَلْنُطَهِّرْ اَلْسِنَتَنَا مِنْهَا (پاک کنیم زبانہای خود را از آن ۱۲) سبحان الله که چگونه مختصرا عام فہم جوابی فرموده۔ **در تاریخ** ابن خلکان در بیان ابن ابی لیلی نوشته که قاضی ابن ابی لیلی برای انفصال مقدمات و فتوی در مسجد کوفه می نشستی روزی وی از عدالت گاه برخاسته بطرفی میرفت در راه زنی را دید که وی مردی را اِبْنَ الزَّانِيَيْنِ یعنی پسر دو زناکار که والدین او بند میگوید از شنیدن آن قاضی صاحب رض از انجا واپس بمعدلت آمد و آن زن را طلب نمود و قتیکه حاضر گشت وی را ایستاده کرده اجرای دو حد قذف را بروی حکم داد۔ ہرگاه که جز این معامله بابو حنیفه رض رسید فرمود که ابن ابی لیلی درین واقعه شش جا خطائی کرد۔ **اول** چونکه وی از عدالت برخاست ہمو توقت باز پس آمدن او را نبود۔ **دوم** از زدن حدود در مساجد آنحضرت علیه السلام ممانعت کرده۔ **سوم** زن را نشانیده جامه پوشیده حد زدن بود۔ **چہارم** بر قاذفِ جماعت بلکه واحد فقط حدی واجب میشود نه دو۔ **پنجم** دو حد زدن متواتر نبود بلکه حد دومی وقتی جاری گشتنی بود که قاذف از ضرب حد اول تندرست گشتی

ف لطیفۂ اول

ف لطیفه در سکوت از مشاجرات صحابه

ف

ششم بغیر از کدامی مدعی بحد جاری گشت - **وقتیکہ** خبر این اعتراضات بابن ابی لیلی رسید پس
(وازوی بابن ابی لیلی [illegible])
وی نزدیک خلیفہ رفتہ شکایت کرد کہ جوانی ابو حنیفہ نامی در احکام من معارضہ میکند و بر خلاف حکم من
فتوی میدہد و از این ممانعت کردن لازم ست پس خلیفہ نزدیک امام مردی فرستادہ وی را از
فتوی دادن ممانعت کرد - **بعد** از مرور چند یوم از ین واقعہ روزی امام صاحب رح در خانہ با زن و پسر
حماد رح و دختر خود نشستہ بود کہ آن دختر پرسید کہ من روزہ دارم و از دندان من خون بر آمد و تا اینقدر
آب دہن بزیر انداختہ ام کہ حالا بزاقم بالکل سپید گشتہ پس از فرو بردن بزاق من روزۂ مرا خللی ہست
یانہ - امام رض فرمود کہ تو این مسئلہ را از برادر خود حماد دریافت کن کہ مرا خلیفہ از فتوی دادن منع کردہ است
انتہی سبحان اللہ کہ آنجناب پابندی حکم حاکم تا بدین غایت کرد کہ در حالت تنہائی نیز سر مو از ان تجاوز
روا نداشت - بعد از چندی خود نائب کوفہ را در مسائل فقہیہ اشکال افتاد و بناچاری رجوع بابی حنیفہ رض
نمود و از ان باعث باز امام را اجازت افتای عام دادہ شد - **پس** وای بر ان دشمنان خرد (یعنی
منکرین قیاس) کہ بسبب کمال خرد کہ عنایتی عالی ست از حق تعالی بر ان صاحب خرد خردہ کردہ خردہ بینی
میکنند و این بیخردان اینقدر نمیدانند کہ امتیاز انسان از دیگر حیوانات محض بسبب خرد ست پس
پس ہر قدر کہ خردش زائد شرافتش بسیار میباشد و لنعم ما قیل

کتاب و سنت و اجماع اسلاف	سہ چیز ست اصل شرع ای مرد صاف
قیاس راسخون فی العلم بر حق	بود با ہر سہ اصل شرع ملحق
تو گر بیرون روی زین اصل یک گام	بر افتادی ز راہ دین و اسلام

از ینجاست کہ در مسند خوارزمی
آوردہ کہ امام محمد بن حسن شیبانی رح سند خود از ضحاک از ابن عباس رض روایت کردہ کہ پیغمبر فرمود کہ -
ہر آئینہ رای حسن صاحب خود را بی پروا مینکند - از ینجاست انچہ در خیرات الحسان علامہ ابن حجر مکی
آوردہ کہ چونکہ امام اعظم رح با تلامیذ خود در علوم دین باریک رفتہ پس بباعث دقت قیاسات مذہب
ایشان رحمہم اللہ امام مزنی رح شاگرد رشید امام شافعی رح اکثر اوقات کلام امام اعظم را مطالعہ میکردی تا آنکہ
این امر وی امام طحاوی خواہرزادۂ امام مزنی را (کہ صاحب شرح معانی الآثار ست و از وی میخواندی)
برین برانگیخت کہ از مذہب امام شافعی انتقال کردہ مذہب حنفی اختیار نمود عبارتش این ست ولد فقہ

کمال اتقای امام

مذمت منکرین قیاس

قیاسات مَذْهَبِهِمْ كَانَ الْمُزَنِيُّ يُكْثِرُ النَّظَرَ فِي كَلَامِهِمْ حَتّٰى حَمَلَ ذٰلِكَ ابْنَ اُخْتِهِ الْإِمَامَ الطَّحَاوِيَّ
عَلٰى اَنِ انْتَقَلَ مِنْ مَذْهَبِ الشَّافِعِيِّ اِلٰى مَذْهَبِ اَبِي حَنِيْفَةَ كَمَا صَرَّحَ بِذٰلِكَ الطَّحَاوِيُّ بِعَيْنِهِ انتهی
چنانکه ملا علی قاری نیز در رسالۂ جواب امام الحرمین بدین اشاره کرده حیث قال۔ وَاَمَّا الْاِعْتِبَارُ
فِيْمَنْ يَّنْتَقِلُ مِنَ الْعُلَمَاءِ كَمَا وَقَعَ لِلطَّحَاوِيِّ وَغَيْرِهِ مِنَ الْكُبَرَاءِ **و در تراجم حنفیه** باقدری
تغیر این را بالتفصیل درج کرده که تلخیصش اینکه امام ابو جعفر طحاوی رح از مزنی میخواندی و کتب مذہب
حنفیه را مطالعه بسیار میکردندی امام مزنی شافعی المذہب که **خال** وی بود روزی از یحبت بروی نا راض
گشته گفت و الله چیزی نخواهی آموخت از شنیدن آن از وی امام طحاوی بغضب در آمده از انجا بیرون
شده بتحصیل علم فقه ابو حنیفه رض مشغول گشت تا بدین غایت رسید و از طرف مذہب شافعیه بطرف مذہب
حنفیه رجوع نمود۔ و هرگاه که درس میدادی و یا کدام مسالۂ مشکل را جواب میگفتی میفرمودی که الله تعالیٰ بر
خال ما رحم کناد و اگر زنده ماندی هر آئینه کفارۂ یمین بروی لازم آمدی انتهی۔ **لهذا** در برہان از فصول
ستہ از حجة الاسلام محمد امام غزالی شافعی رح می آرد که وی رض فرمود بِاللّٰهِ الَّذِيْ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ که معتقد من
آنست که ابو حنیفه رض غواص ترین امتِ مصطفیٰ ست صلعم بر حقائق معانی فقه اما چون فهم ما در بعضی مسائل
بر غور سخن او نرسید بر ما لازم شد بحسب فهم خود بر موجب اجتهادِ خود عمل کردن انتهی۔ **و جلال الدین**
سیوطی در تبییض الصحیفه آورده که خطیب از محمد بن احمد بلخی روایت کرده که من از شداد بن حکیم شنیدم
که میگفت ندیدم کسی را عالم زیاده از ابو حنیفه **و نیز** خطیب از یحیی بن معین روایت کرده که گفت
شنیدم از یحیی بن سعید القطان که میگفت من نشنیدم هیچ چیزی عمده از رای ابو حنیفه رض و من اکثر
اقوال وی را اخذ نموده ام **وگفت** یحیی بن معین که یحیی بن سعید در فتوی قول کوفیان را اخذ کردی
و از ایشان قول ابی حنیفه را اختیار کردی و اتباع رای وی کردی **و از** نجاست انچه در خیرات
الحسان ست که یحیی بن سعید القطان گفت که نشنیده ام! (یعنی دیدن چه معنی دارد که شنیده نیز نشد)
مستحسن و صواب زیاده تر از رای ابو حنیفه رض **وگفت** مکی بن ابراهیم که امام ابو حنیفه از اهل زمانۂ خود
عالم زیاده است **وگفت** عبد الله بن المبارک که حسن بن عماره را دیدم که رکاب امام ابو حنیفه گرفته
میگفت که قسم بخداست که در فقه عمده تر کلام کننده و نیز حاضر جواب از شما کسی را ندیده ام و شما سوار
آنانید که آنها در علم فقه در زمانۂ تو گفتگو کرده اند و آیشان در حق تو کلام نمیکنند مگر از روی حسد۔

ف ایضاً التفصیل

ف

ف تعریف امام از رسالۂ سیوطی

ف

ف

ونیز در خیرات الحسان ست که وَلَاشَکَّ اَیضًا اَنَّ الاِمَامَ اَبَا حَنِیفَةَ کَانَ لَهٗ حُسَّادٌ کَثِیرُونَ فِی حَیَاتِهٖ وَبَعدَ مَمَاتِهٖ الخ ونیز قول ابن عبد البر مالکی را نقل کرده که کَانَ اَبُو حَنِیفَةَ یُحسَدُ وَیُنسَبُ اِلَیهِ مَا لَیسَ فِیهِ وَیُختَلَقُ اِلَیهِ مَا لَا یَلِیقُ بِهٖ و هم درین کتاب ست که ابو یوسف گفت که ندیدم کسی را که زیاده تر میداند تفسیر و حدیث را از ابو حنیفه و میبود زیاده بصیر از من در حدیث و کارهائی را که ابو حنیفه کرد دیگران از آن عاجز اند و باوجود این حاسدین او بسیار اند و این سُنّتِ الله تعالی ست در مخلوق خود وَلَن تَجِدَ لِسُنَّةِ اللهِ تَبدِیلًا و هم درین کتاب ست که اگر ارادهٔ نجات در آخرت میداری پس اعتقاد این باید داشت که هر یکی از ائمهٔ مجتهدین و علمای عالمین بر هدایت و رضای الٰهی اند و همه ایشان ماجور اند در جمیع حالات باتفاقِ ائمه نقل و برهان و در حدیث بیهقی ست که اختلاف اصحاب من برای شما رحمت است انتهی مختصرا

بدرگاه حق خوار باشد بسی		ز اعظم چو راضی نگردد کسی

چراکه وی رضی الله تعالی عنه بالاتفاق مصداق اینحدیث ست مَن یُرِدِ اللهُ بِهٖ خَیرًا یُفَقِّههُ فِی الدِّینِ چنانکه از دیدهٔ اهل انصاف محتجب نیست لهذا هم درین کتاب آورده که گفته شد ثوری را وقتیکه زیر سر او کتاب الرهنِ ابو حنیفه دیده شد که تو این را آیا مطالعه میکنی گفت که من دوست میدارم که نزد من همه کتب او میباشد - و ابو یوسف گفت که ثوری متابعت امام رض از من زیاده میکند

سلسلهٔ هفتم در ذکر بعضی از فراستهای امام همام رضی الله تعالی عنه

باید دانست که در حدیث شریف آمده اِتَّقُوا فِرَاسَةَ المُؤمِنِ فَاِنَّهٗ یَنظُرُ بِنُورِ اللهِ تَعَالٰی یعنی بپرهیزید از فراست مؤمن که وی بنور یکه از حق تعالی یافته نظر میکند در سرائر و ضمائر مردم پس از اینحدیث فراست برای هر مومن ثابت میگردد لهذا درین مقام لازم دانستم که چندی از فراسات امام تبرکا نیز درج نمایم تا که معلوم جمله منصفین مجتنب از متعصبین گردد که بلاریب و شک امام رض مصداق حدیث صدر ست و در برهنه آورده که امام رض در فراست چنان بود که هرچه میگفت چنان میشد - بداود طائی فرمود که تو خلوت میگیری بعبادت و با بو یوسف گفت تو میل بدنیا خواهی کرد پس همچنان شد و داود طائی یکی از تلامذهٔ امام ست چنانچه ملا علی القاری در رسالهٔ مذکوره مکرر آورده که داود طائی از اصحاب حنفیه رض بود و شیخ المشایخ از ساداتِ صوفیه چراکه وی رح شیخ معروف کرخی بود و وی شیخ سری سقطی بود و وی شیخ جنید بغدادی بود تا آنکه در حق داود طائی گفته شد که اگر وزن کرده شود اهل دنیا و داود طائی هر آئینه گران[یعنی سرداران ۱۲]

ف: طعنه زدن در امام از حسد
ف: ابو یوسف ... امام را در حدیث ... بصیر تر از خود
ف: صورت نجات
ف: اختلاف علما رحمت
ف: در اتباع ثوری امام را
ف: سلسلهٔ هفتم در فراستهای امام
ف: ثبوت فراست از حدیث
ف: ذکر فراست اول
ف: ذکر داود طائی و تلمذ وی بر امام

وزن آید بر ایشان داود از روی زہد وصلاح **و در** تذکرة الاولیا آورده که داود طائی تا بست سال شاگردی امام رض کرده. **فراست دوم** در خیرات الحسان آورده که نزدیک حضرت امام صاحب رح ذکر داود طائی آمد فرمود که وی ستاره ایست که راه روندگان از وی ہدایت می یابند و علم ست که قبول میکند او را دل مومنان پس ہمچنان شد. **فراست سوم** در بر ہنه از امام یافعی شافعی که مورخی ست معتبر آورده و نیز امام نووی در تہذیب آورده که قاضی اسمعیل بن حماد بن ابی حنیفه رضی الله عنہم را ہمسایه بود طحان (یعنی آرد کننده) که رافضی بود و او را دو بغل (ای استر) بود یکی را ابوبکر گفتی و دیگر را عمر شبی او را یکی ازان دو لکد زد و بکشت امام گفت که جد من (ای امام اعظم رح) خبر داده است باین نظر کنید که قاتل او عمر خواہد بود چون تفحص نمودند ہمچنان بود انتہی. **لطیفه** یکی از امرای روافض برای قضای بول و غائط قدمجای آباد کرد و دران مکان غلیظ نام حضرت عمر رض بر دیوار بر مقابل تحریر نمود روزی عالم سنی را بهبانه طلبید و چون وی را باد ای قضای حاجت ضرورت افتاد ایشان او را بآن مستراح رہبری نمودند چون برای قضای حاجت ضروری نشست دید که روبروی وی نام خلیفه ثانی درانجای ناپاک درج ست مجبور شده ازانجا بیرون آمد پس آن رافضی از روی استہزا تبسم نمود آن عالم دانست و فی الفور فرمود صَدَقَ اللّٰهُ تَعَالٰی که در حق حضرت عمر رض چه راست ارشاد فرموده اَشِدَّآءُ عَلَی الْکُفَّارِ که رعب و خوف او در قلوب روافض بچه قدر استیلا یافته که در حالت قبض شکم وقت قضای حاجت چون اہل رفض بر دیوار نوشته نام او را می بینند از خوف آن مقعد ایشان ازان استرخای کلی شده بوجه اتم فراغت ایشان ازان میشود و بعلاج اطبا ایشان را درین باب گاہی حاجتی نمی افتد پس نادم گشت آن تبسم کننده. **لطیفهٔ دیگر** چونکه این نار یان را اکثر باسلف اخیار حسدی تا بغایت رسیده که نام بزرگان سابقین را باہانتی ضرور یاد میکنند تا آنکه در شہر فیض آباد ملک اوده رافضیی بود که از رؤسای شہر و ہلی از اہل تسنن بمکان وی رفت آن رافضی تصویرات چند پیش نمود ازانجمله تصویری را بیرون کرده که صورت بزازی یعنی جامه فروشی نوشته بیک دستش تہان جامه است و بدست دیگرش گز یعنی ذرع مگر قدری شکل گز ناقص کرده گفت که این را می شناسی که این امام شماست ابو حنیفه رح مگر ببین که خیانت کرده و گز را ناقص ساخته این چه قدر بد دیانتی ست که امام شما میکند فی الفور بجوابش گفت که این احتراز امام ما

ذکر فراست دوم

ذکر فراست سوم

ذکر لطیفه رفض بعض با عمر رض

لطیفهٔ دیگر

حاشیه: این نشان کمال عداوت این ناریان با صحابه رض ۱۲ — رافضی ۱۲ — که عمر نام باشد حاشیش بوده ۱۲ — ای پای خانه ۱۲

عین ترحم ست بر اہل تشیع آن شیعه گفت چگونه گفت اگر گز بحالت خود چنانکه مزعوم شماست باقی بودی بحالت غسل دادن مردهٔ شیعه را ازان از جهت درازی گز و بریده سر گز تا بدماغ وی در وقت گفتن مجتهد ایشان گز کن با باگز کن رسیدی پس امام رحم بر شیعه کرده گز را ناقص نموده بر شما شکر آن لازم ست نه شکایت وی رافضی موصوف بکمال نادم گشت ـ **فراست چهارم** در خزینة الاصفیا آورده که متصل مسجد امام رض کودکان گوی میباختند اتفاقاً گوی ایشان در مجلس حضرت امام رح در افتاد هیچ کودکی را یارای آن نبود که گوی خود را از انجا بیرون آرد کودکی از ان میان گفت که من میروم و بیرون می آرم گستاخانه برفت و آن گوی را بیرون آورد حضرت امام چون چنین دید فرمود که این کودک حلال زاده نباشد چون تفحص کردند همچنان بود پرسیدند که یا حضرت چگونه دانستی فرمود که اگر حلال زاده بودی حیا اورا مانع آمدی ـ

بجرم گناه و مدعی از فعل ما درست	گو را خطای مادر او خاکسار کرد

فراست پنجم در حدائق از دائرة المعارف آورده که امام ابو یوسف رح میفرمود که پدرم وفات یافت و من صغیر سن بودم مادرم مرا برای آموختن کار نزدیک گازری می برد در راه من حلقهٔ مجلس امام ابو حنیفه را دیدم پس در انجا رفته بنشستم مادرم مرا از انجا کشیده می برد و من از انجا نمی رفتم آخر مادرم با امام رض فرمود که من زنی بیوه ام و این کودک یتیم ست تار ہا را رشته گذاره با آن میکنیم ـ معلوم نیست که شما این طفل را چه گفته بجائیکه می برم نمیرود امام رض فرمود که این را در ینجا بگذار که وی علم خواند و عنقریب در صحنهای فیروزج با روغن فستق فالوده نوشند ـ امام ابو یوسف رح فرمود وقتیکه مرا قضا داده شد روزی من با خلیفه رشید در صحن فیروزه (ای پسته ۱۲) نشسته بودم که نوکر خلیفه فالوده آورد خلیفه مرا گفت که این فالوده را بنوش و این فالوده ازان قسم ست که هر وقت اینچنین تیار کرده نمیشود من این سخن را شنیده تبسم نمودم خلیفه از من وجه تبسم دریافت نمود من همین قصه را تمام بیان نموده کرامت امام رض را ظاهر ساختم خلیفه گفت که بیشک علم فوائد می بخشد و در دنیا و آخرت مراتب را بلند میکند بعد گفت که حق تعالی بر امام ابو حنیفه رحم کناد که وی رض بچشم عقل آن چیزها را میدید که دیگران بچشمان سر دیدن نمیتوانند **فراست ششم** همچنین از فراسات و کرامات امام ست آنچه در مسند مسعودی وغیره آورده که امام صاحب رح در آخر ایام عمر خود حماد رح پسر خود را فرمود که سه سخن را از من وصیت گیر **یکی** اینکه معلوم میشود که مرگم قریب رسیده مگر صبر کن و تحمل نما که کار مردان است ـ **دوم** اینکه من زود شوم مگر هیچ کسی از یهود و نصاری مرا نزد الا مسلمانی که از مزنیه (ای زن فاحشه) باشد **سوم** اینکه

ف ذکر فراست چهارم

ف ذکر فراست پنجم

ف ذکر فراست ششم

اندر سه روز بعد از وفاتم فتنهٔ عظیم پیدا گردد پس تا سه روز مرا در حجرهٔ تاریک بعد از نماز جنازهٔ من مرا
پنهان ساز و جنازهٔ جعلی را بجای من در قبرش کن تا مردم پندارند که لاش من است پس بهمان شد
که بسبب حسد حسودان خلیفه بزدن امام رض حکم نمود پس هر همه از زدن امام انکار نمودند مگر سلمانی
که بامید متاعی از دنیا حکم سلطان بجا آورد و چون امام رض را از ان سانحهٔ عظیم وفات رو نمود پس حماد رض
بعد از نماز بر جنازهٔ امام رض لاش مبارکش را در خانهٔ تاریک از مردم مختفی نمود و جنازهٔ فریبی را بجای امام
از خانه بیرون ساخته مدفون ساختند بعد تر حسودان در میان خود مشوره نمودند که شاید سلطان
از ما مضی نادم شده ما را عقوبت فرماید پس لازم که هر یکی از ما در حق امام رض پیش خلیفه موقع
بموقع یکی در پس غیبت دیگری مغموم شده بطوریکه سلطان را بر افترای ما خیال نیاید خوابی بیان نماید
و بیان هر یکی از بیان دیگری مخالف باشد مگر معبّر آن (بصیغهٔ اسم مفعول) متحد باشد و آن اینکه جسم
امام در قبر مسخ شده بر حالت اصلی خود نمانده و بعد از اتمام این مشوره در حالت شب ملک مرده را
کفن پوشانیده بگور امام رض در کردند و لاش امام رض را (که جعلی بود) بیرون کرده بجای دیگر دفن نمودند
وچون پیش سلطان مردم بسیار از ان منافقان خوابهای متفرق را با غایت دلسوزی بیان
نمودند بسبب کثرت بیانات سلطان را در حق امام بدگمانی متحقق شد آخر الامر بکنیدن قبر امام رض
حکم نمود پس بعد از ملاحظهٔ سگ قبرش را بند کنانیده سلطان حماد رض را طلبیده گفت که براستی بگو که
در پدرت چه عیب پنهانی چنین بود که بسبب آن در قبر بصورت سگ گشته ورنه مثل پدر تو ترا نیز زنده
نمانم حماد رض بجا آورده فرمود که العیاذ بالله اگر پدرم را می شناسی حالا پدر بزرگوار خود را بتو مینمایم
خلیفه گفت بلی چون سلطان دران حجرهٔ تاریک رسید حماد چون پردهٔ کفن از روی مبارکش برداشت

پس بموجب (ای حق شناسم ۱۲) ع
همه حجره از نیر تو رویش مزین شد ع

رخساره اش بس نازنین در زیر زلف عنبرین	چون آفتاب صبحدم تمثیل روشن بهتر و
روحم فداک ای چهرهٔ زیبا جبین	قلبم بخاک پای تو ای نازنین

ای پی و قدم تو ۱۲

و فرمود که پدرم این است آنکه دیده و این روز چارم بود از وفات امام بعده حماد رض سلطان را از همه
وصیت امام اطلاع داد سلطان از کرامت امام متعجب شده چونکه از حال ضارب امام که مختفی بود تفتیش نمود

فی الحقیقت بسر مزینه برآمد ع	آنخداوندان که ره طی کرده اند	گوش با بانگ سگان کی کرده اند
هین تو کار خویش کن ای ارجمند	رو که ایشان ریش خود بر میکنند	

فراست هفتم علامهٔ عبدالوهاب

شعرانی در میزان کبری آورده که بعد از خالی شدن مسند قضا ابو حنیفه را خبر رسید که پیش خلیفه مردم گفتند که جستجوی قاضی برای قضا بسیار نمودیم پس اَورَعُ النّاس و اَعلَمُ النّاس از امام اعظم رح کسی را نیافتیم ع ای روشنی طبع تو بر من بلا شدی ✤ و نزدیک ست با و سفیان ثوری و صلة بن اشیم و شریک رحمهم الله پس امام اعظم رح ایشانرا فرمود که من از تخمینه و فراست در شما میگویم و آن اینکه من زده شوم و محبوس گردم مگر باکی بدان نخواهم داشت **واما** سفیان پس بگریزد **واما** صلة بن اشیم خود را احمق سازد **واما** شریک پس گرفتار گردد (یعنی در قضا) پس همچنان شد که از امام ارشاد گشته بود **اما** سفیان پس لباس بدل ساخته و عصارا بدست کرده بطرف بلاد یمن بیرون شد و در خروج کسی او را نشناخت **واما** صلة پس در آمد بخلیفه و گفت او را که نزدیک تو چه قدر حمر و براز (یعنی خران و اسپان) اند و امروز چه بزائیده خلیفه حکم داد که از من این مجنون مخبوط العقل را بیرون کنید **واما** شریک پس متولی گشت **واما** امام رض پس واقع شد بروی آنچه واقع شد مگر درین روایت از روایت آینده قدری تغیر ست - پس شاید که این اختلاف باعتبار وقوعها باشد چنانچه شیخ رض در رسالهٔ تحصیل التعرف فی معرفة الفقه والتصوف آورده که ابو حنیفه سه بار برای قضا طلبیده شده بود حیث قال - وَرُوِیَ اَنَّهٗ دُعِیَ اِلَی الْقَضَاءِ ثَلٰثَ مَرَّاتٍ فَاَبٰی حَتّٰی ضُرِبَ فِیْ کُلِّ مَرَّةٍ سَوْطًا فَلَمَّا کَانَ فِی الْمَرَّةِ الثَّالِثَةِ فَلْیَسْتَشِرْ صَاحِبَیْهِ فَاسْتَحْسِنَا فَلَمْ یَسْتَحْسِنْ مِنْهُمَا فَاَبٰی حَتّٰی قُیِّدَ وَحُبِسَ فَمَاتَ فِی السُّجُوْدِ سَنَةَ مِائَةٍ وَّخَمْسِیْنَ عَنْ سَبْعِیْنَ سَنَةً فِیْ رَجَبٍ وَقِیْلَ فِیْ شَعْبَانَ وَقِیْلَ نِصْفَ شَوَّالٍ فَلَمْ یُخَلِّفْ غَیْرَ وَلَدِهٖ حَمَّادٍ انتهی

(interlinear glosses: مشوره طلبید — ایشان مشوره داد ند)

سلسلهٔ هشتم در تحمل امام از ایذای انام

در حدیث شریف آمده **عَنِ** ابْنِ عُمَرَ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ مَا تَجَرَّعَ عَبْدٌ اَفْضَلَ عِنْدَ اللّٰهِ عَزَّ وَجَلَّ مِنْ جُرْعَةِ غَیْظٍ یَکْظِمُهَا ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللّٰهِ تَعَالٰی **رَوَاهُ** احمد **عَنْ** سُوَیْدِ بْنِ وَهْبٍ عَنْ رَّجُلٍ مِّنْ اَبْنَاءِ اَصْحَابِ النَّبِیِّ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ عَنْ اَبِیْهِ اَنَّ النَّبِیَّ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَنْ کَظَمَ غَیْظًا وَّهُوَ یَقْدِرُ عَلٰی اَنْ یُّنَفِّذَهٗ مَلَاَ اللّٰهُ قَلْبَهٗ اَمْنًا وَّاِیْمَانًا **رواه** ابو داود وغیره

یعنی روایت ست از ابن عمر گفت که فرمود آنحضرت علیه السلام هیچ جرعه را فرو نبرد بنده که بهتر باشد نزدیک حق تعالی از جرعهٔ غصه که فرو برد آنرا بنده برای رضای حق تعالی - **و نیز** روایت میکند سوید رض از شخصیکه از اولادِ اصحاب رسول الله صلعم بود و وی روایت از پدر خود که صحابی ست میکند

ف: [illegible] پس ماندگان [illegible] کذا فی مختصر [illegible] منه رح

ف: امتناعی امام در قبول قضا سه بار بوده

ف: سلسلهٔ هشتم در تحمل امام از ایذای انام

ف: احادیث در کظم غیظ

که هر آئینه آنحضرت علیه السلام فرمود کسیکه فرو خورد غصه را و حالانکه وی بر اجرای آن قدرت میدارد پر کند حق تعالی دل او را از امن و ایمان انتهی میگویم که مصداق بودن امام این احادیث را باید شنید در تفسیر مواهب علیه تحت آیت وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ آورده که کسی امام اعظم را طپانچه زد امام فرمود که من هم میتوانم که ترا طپانچه زنم لیکن نزنم و قادرم بر یکه باخلیفه از تو شکایت کنم اما نکنم و میتوانم که در سحرگاه از جفای تو بحضرت اِلٰه بنالم ولی ننالم و میسرم میشود که بقیامت کمر خصومت بر بندم و داد خود از تو بستانم و آن نیز نکنم۔ و اگر مرا فردا رستگاری باشد و شفاعت من در تو در پذیرند بی تو قدم در بهشت ننهم ؎

مردی گمان مبر که بزور ست و پُر دلی	با خشم گر بیائی دانم که کاملی تو

در مسند امام اعظم لمحمد خوارزمی آورده که روزی امام ابوحنیفه رض در مسجد خیف در مقام منیٰ نشسته بود که مردی آمد و امام صاحب را گفت که ای حرام زاده از تو فلان مساله پرسیده بودم و تو جواب آن مخالف آن گفتی که حسن بصری رح بن گفته بود امام صاحب فرمود که حسن بصری درین مساله خطائی کرده در حقیقت فتوی همین ست که من گفتم پس آنمرد دشنامی چند با امام رض داد همه حضار از شنیدنش برهم شده باراده زد و کوب آنشخص خواستند که امام آنجمله را از ان منع کرده تکلیف دهی وی روا نداشت پستر امام رض بآنمرد فرمود که ای مرد چو نکه مرا کافر و غیره گفتی حق تعالیٰ خوب میداند که من کسی و چیزی را شریک وی نساخته ام و نه از کسی امید داشته ام سوا از ذات وحده لاشریک له و نترسیدم مگر از عذاب وی پس وقتیکه ذکر عقاب بمیان آمد امام رض را خوفی در گرفت و بسیار گریست و زار زار اشک بارید ما اصدق الله تعالی حیث قال انما یخشی الله من عباده العلماءُ چونکه آنمرد همین کیفیت را دید از کردهٔ خود۔ خود بخود پشیمان گردید و از امام قصور خود معاف کنانید امام رضی الله عنه او را فرمود که قصورت را معاف نمودم و آنچه دشنامی بمن دادی از دشنام آن درگذشتم ؎

اگر نادان بوحشت سخت گوید	خردمندش به نرمی دل بجوید	و گر از هر دو جانب جاهلانند
اگر زنجیر باشد بگسلانند		

لطیفه همچنین ست آنچه شوخی عالمی را دشنامی داده که ای حرام زاده آنعالم در جوابش گفت که این روایت بتو محض غلط رسیده چرا که مرا بیقین معلوم گردیده که والد مرحوم را با والدهٔ مرحومه عقد شرعی و نکاح صحیح شده بود۔ از شنیدنش آن جاهل بر خود منفعل گشت و کاذب و از گفتهٔ خود تائب **انتباه** درین مساله امام صاحب رح غیبت حضرت حسن بصری رض نکرده

چگونه مرتکب گشت و خطای وی را در پیش مردم بیان نمود چه غیبت آنست که انچه در کسی عیب بوده باشد در غیبوبت وی بیان کرده شود با وجود کراهیت داشتن وی آنرا و رنه بهتان باشد با وجود یکه ابن مبارک در گذشت که امام صاحب رضی الله عنه را گاهی غیبت کننده نیافتم۔ و نیز همدرین مسندست که هر امام ابو حنیفه رضی الله عنه را هرگاه که خبر رسیدی که فلان کس مرا بد گفته با وی بکمال نرمی و ملاطفت پیش گرفتی و گاهی غیبت وی نکردی پس چه جای آنکه مثل حضرت امام حسن بصری رضی الله عنه را که رئیس التابعین و امام المشایخ بود و گاهی بدی امام را نیز بزبان نیاورده غیبت نمود جوابش اینکه مثل اینچنین غیبت جائز ست چه هر غیبت که برای امر دینی باشد آن درست ست و جائز چنانچه اهل حدیث جرح و تعدیل بریکدیگر میکنند با وجود کمال اتقا و وثوق ایشان پس غیبت امام در حسن بصری رضی الله عنه نیز ازین قبیل ست والله اعلم۔ در فتاوای صلوة مسعودی و نیز در ارشاد الطالبین آورده که امام را همسایهٔ بود که اذیت بسیار بامام میدادی و امام بسبب حق جواریت صبر نمودی تا روزے امام محمد و یا شاگرد دیگر دید که آن یهودی غلاظت انسانی از بالای سقف خود بخانهٔ امام انداخت از مشاهدهٔ اینحال برهم برآمده چیزی گفتن میخواست که امام او را منع کرد و گفت که از یکروز برداشتن غلاظت همین قدر رنجیدی که حق جوار را فراموش میکنی و من از مدت هفت سال یا پنج سال علی الصباح بدست خود آنرا برداشته بعد از آن بمسجد می آیم تا آنکه اینمعامله باهل خانهٔ من نیز ظاهر نشده آن یهودی چون اینمقال را از امام شنید پیش وی رضی الله عنه آمده و مشرف باسلام گشت ۵

از اینجاست انچه صاحب	اگر مردی اَحْسِنْ اِلٰی مَنْ اَسَا	بدی را بدی سهل باشد جزا

حدائق از خطیب بغدادی آورده که از وکیع روایت ست که ابو حنیفه نهایت امانتدار بود و مقدم میداشت خوشنودی پروردگار را بر هر چیزی و در راه خدا و اجرای احکام شریعت اگر بروی شمشیرها می افتادندی متحمل آن میشدی۔ و در رسالهٔ سیرة النعمان آورده که شخصی را با امام اعظم رح عداوتی بود روزی در مجلس عام امام را ناسزا گفتن گرفت امام بوی التفاتی نمود و همچنان بتدریس خود مشغول بود و شاگردان خود را منع نمود که بوی توجهی مکنید چون امام از تدریس برخاست آنمرد همراهش گشته هر چه بزبانش می آمد بامام میگفت چون امام بدولت سرای خود قریب گشت ایستاد و فرمود برادرم این مکان من ست اگر چیزی دیگر گفتنی داری بگو چرا که

کمال بردباری امام از همسایه یهودی و آخر مسلمان شدن وی

۵ یعنی نیکی کن با کسی که بدی کرده با تو بدی نکند

من اندرون میروم شاید ترا باز موقع آن بدست نیاید - وامام رض ہر چند کہ متحمل ایذا ہا بر ذاتِ خود بودی مگر از دیدن تکلیف دیگران بیقرار گشتی چنانچہ ابن ہبیرہ چون امام را بسبب انکار از قبولِ قضا دُرّہ ہا زد دران ایام والدۂ امام حیات بود ویرا نہایت صدمہ رسید - امام رضؓ فرمود کہ مرا از دردِ خود چندان خیال نبود البتہ رنج آن میداشتم کہ از جہتِ تکلیف من دل والدۂ مرا صدمہ رسیدی - در ارشاد الطالبین آوردہ کہ در مجمعی ذکرِ کمال حلم امام درافتاد حاسدی ازان انکارِ بلیغ نمود وگفت تا وقتیکہ حلم وی را نیازمایم باور ندارم بدروازۂ امام رسید و در را بکوفت امام بیرون آمد و پرسید کہ تو مرا طلبیدی گفت نی باز پس تشریف برد بارِ دیگر ہمین معاملہ رفت و بسوم کرت آن حاسد گفت مسائلہ پرسیدنی میدارم فرمود بگو گفت مزۂ نجاستِ آدم چگونہ است فرمود وقتیکہ در شکم باشد ترش میباشد و ہر گاہ کہ بیرون آید تلخ میگردد آن شوخ گفت کہ تو آنرا چشیدۂ فرمود نی بلکہ در روایت چنین دیدہ ام باز گفت کہ مرادی دیگر میدارم وآن اینکہ شنیدہ ام مادرِ تو کہ بیوہ گشتہ غایت حسینہ و جمیلہ است کہ چشمانش چنان وچہرہ اش چنین ونیز شکمش و ہر دو رانہای آن از پس و پیش چنان و چنین ست امام بعد از سکوتِ بسیار فرمود ہر چہ ہست خلقتِ خداست مگر ازین گفتن فائدہ چیست گفت بنکاحم دہ فرمود کہ صاحبِ ولایت خود ست مرا بروی تصرفی نیست آن شقی گفت کہ باری پیغام نکاحم بوی رسان امام چون بخانہ باز پس آمد در دروازہ غوغائی برخاست کہ این لگہ گشت امام دانست و از اندرون جواب داد شاید کہ او را تیغ صبرم قتل نمودہ باشد رباعی

ہر کس کہ کمال اولیا را نشناخت	وین نعمت خاص بے بہا را نشناخت
سیدان بیقین کہ او خدا را نشناخت	پس شکر نگفت و حبِ ایشان نگزید

فائدہ در مجلس وعظ مولانا مولوی محمد اشرف علی صاحب دام فیوضاتہ بسمعم رسید کہ سالکی کامل غایت متحمل بود تا آنکہ اثر تحمل وی در اصحابِ وی نیز سرایت کرد روزی فاسقی دشنامی سخت بوے داد از شنیدن آن بغضب آمدہ باصحاب خود فرمود کہ او را خوب بزنید و تاکید بتاکید در باب زدن وی نمود یاران وی عرض نمودند کہ حضور بخوبی او را مو جَع خواہیم نمود چون از چشمان وے شاتم را غائب نمودند او را معاف نمودند بعد از لحظہ مردم دویدند کہ حضرت شاتم شما بتکلیف تمام بمرد آن سالک رو بیاران خود کرد و گفت کہ شاید شما او را نزدید پس خون این شخص بذمۂ شماست

من که بدون وی حکم داده بودم دانستم که خدا غیورست عوض ما از وی خواهد گرفت و انتقام خدا سخت
میباشد لهذا بشما حکم زدن وی نمودم که من اگر انتقام خود را خود بگیرم شاید که خدا از وی باز انتقام
من نخواهد گرفت وچون شمایان از وی اغماض نمودید لاجرم منتقم حقیقی انتقام ما از وی بطوریکه
دیدید در گرفت تا آنکه با یمان وی نیز می ترسم وباعث این از جانب شماست نه از من **ایضاً**
در طفولیت با پدر مرحوم خود بپا بوسی غوث زمان قطب دوران جناب اخوند صاحب صوات رح
حاضر شده بودم چونکه مردم بکثرت در انجا از هر ملک و هر دیار بیچگانه میبودند ناگه بیماری از مرض
تب از ملک غیر که تکلم وی نه بلغت افغانستان بود از بیماری غایت نحیف در حالت شدت
تب لرزه پیش حضرت ایشان حاضر شد و عرض نمود که حضرت دعا فرمائید دیدم که ایشان بغضب آمده
عصای زیتونی بدست گرفته چند بار باستخوان خشک کتف او زد که از ضربت آن اشک از چشم وی
دلید شرابا از چشم و دل من که طفل بودم و نیز دیگر حاضرین برجستند واز بی رحمی ایشان من در دل خود
غایت منکر ایشان گشتم وبعد از لحظهٔ چون دیدم دیدم که آن بیمار بالکل زان مرض نجات یافت
و دعا داد و گفت که گویا هنوز جوان گشتم صدق الله تعالی حیث قال عسی ان تکرهوا شیئاً و

هو خیر لکم الآیة **مثنوی**	گفت پیغمبر عداوت از خرد	بهتر از مهری که از جاهل رسد
دوستی با مردم دانا نکوست	دشمن دانا به از نادان دوست	زانکه از عاقل جفائی گر رود
از وفای جاهلان آن به بود	عاقل آرد معرفت را درمیان	جاهل آرد معرفت را بر زبان

سلسلۂ نہم در ذکر اسامی بعضی از تلامیذ امام و بازو اجرای سلسلہ از ایشان در دیگر علمای عظام

در مرقات شرح مشکوة آورده قَالَ ابنُ حجرٍ وَتَلمَذَ لَهُ كِبَارٌ مِنَ الأَئِمَّةِ الْمُجْتَهِدِينَ وَالْعُلَمَاءِ
الرَّاسِخِينَ عَبْدُ اللهِ بْنُ الْمُبَارَكِ وَاللَّيْثُ بْنُ سَعْدٍ وَالإِمَامُ مَالِكُ بْنُ أَنَسٍ
انْتَهَى وَمِنْهُمْ دَاوُدُ الطَّائِيُّ وَإِبْرَاهِيمُ بْنُ أَدْهَمَ وَفُضَيْلُ بْنُ عِيَاضٍ وَغَيْرُهُمْ مِنْ أَكَابِرِ
السَّادَةِ الصُّوفِيَّةِ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمْ أَجْمَعِينَ یعنی ابن حجر گفت که شاگرد شدند مر ابوحنیفه را
بزرگترین از ائمهٔ مجتهدین و علمای راسخین مثل عبدالله بن المبارک و لیث بن سعد و امام مالک
تمام شد کلام ابن حجر و از تلامیذ او ست داود طائی و ابراهیم ادهم و فضیل بن عیاض و غیرهم از
اکابر صوفیهٔ صافیه انتهی کلامه پس از قول ابن حجر صاف ظاهرست که امام مالک رض نیز یکی

فائده: در بزرگی حضرت اخوند صاحب صوات رح

فائده: سلسلۂ نہم در ذکر تلامذہ امام رح

از تلامذهٔ امام ست رض - و صاحب مرقات در رسالهٔ جواب امام الحرمین و نیز صاحب فتح از ابن حجر آورده که کبار مشایخ ایمهٔ مجتهدین و علمای راسخین از تلامذه و شاگردان امام ابو حنیفه است مثل جلیل القدر عبد الله بن المبارک که بر جلالت و علم و تقدم و زهد وی اجماع ست و مشهور و معروف ست در تفسیر و حدیث و فقه و شجاعت و سخاوت و یقین و مثل امام لیث بن سعد و مثل امام مالک بن انس و کفایت میکند ترا برای عُلوِّ شانِ امام ابو حنیفه شاگرد بودن این ایمهٔ اعلام و مشایخ اسلام و مثل امام مسعود بن کرام و زفر و ابو یوسف و محمد و غیرهم - و در حدائق بحوالهٔ مغنی آورده که از ابو حنیفه رض عبد الله بن المبارک و وکیع و یزید بن هارون و علی بن عاصم و ابو یوسف و محمد بن حسن و غیرهم روایت کرده انتهی - و سفیان ثوری نیز یکی از تلامیذ امام ست چنانچه در تعلیق ممجد آورده که گفت امام علی مدینی که روایت کرد از ابو حنیفه ثوری و ابن مبارک و حماد بن زید الخ و نیز در مسند خوارزمی آورده که امام بخاری گفته که از امام ابو حنیفه عباد بن العوام و هشیم و وکیع بن الجراح و مسلم بن خالد و ابو معاویه ضریر روایت کرده اند - و نیز عبد الله بن مبارک و یزید بن هارون و عبد العزیز بن ابی رواد و سفیان بن عُیینه و فضیل بن عیاض و داود طائی و ابن جُریج و عبد الله بن مقری از امام ابو حنیفه رض نهصد احادیث روایت کرده اند - و سفیان ثوری و ابن ابی لیلی و ابن شبرمه یکیک حدیث را روایت کرده اند - و مسعر بن کدام و اسمعیل بن خالد و شریک بن عبد الله و حمزه بن حبیب مقری احادیث بسیار نیز روایت کرده اند - و عاصم بن ابی النجود امام القراء که شیخ ابو حنیفه است اکثر مسائل را از امام پرسیدی و بر قول وی عمل کردی و گفتی که ای ابو حنیفه رض جزای خیر حق تعالی نصیب تو کناد که در طفلی و خرد سالی ترا داده بودم و در بزرگی از تو گرفتم در تعلیق الممجد بحوالهٔ تذکرة الحفاظ ذہبی آورده که از ابو حنیفه وکیع و یزید بن هارون و سعد بن الصلت و ابو عاصم و عبد الرزاق و عبید الله بن موسی و بشر کثیر روایت کرده اند و در عقود الجواهر المنیفه آورده که محدث محمد بن حسین موصلی در آخر کتاب خود نوشته که یحیی بن معین گفته که وکیع بن جراح بر مذهب ابو حنیفه فتوی میدادی و تمام احادیث امام یاد میداشت و وی احادیث بسیار از وی شنیده لهذا خطیب خطبای خوارزم صدر الایمه

ابو المؤید موفق بن احمد مکی در مناقب امام ابو حنیفہ نوشتہ کہ از مشایخ اہل اسلام کہ در اطراف اکناف مختلف قیام پذیر بودند
ہفتصد مشایخ از ایشان از امام روایت کردہ اند و در شامی آوردہ کہ ابن حجر بعضی ائمہ روایت کردہ کہ از ائمہ مشہورین اسلام
کسی را ہمین قدر اصحاب و شاگرد ظاہر نشدہ اند چنانکہ ابو حنیفہ را بودند و ہم قدر فوائد کہ از
ابو حنیفہ و اصحاب وی علما وغیرہ در تفسیر احادیث مشتبہہ و مسائل مستنبطہ و نوازل و قضایا
اي مسائل فقہ ۱۲ — اي حوادثات واقعہ ۱۲
و احکام شرعیہ وغیرہ برداشتہ اند آنقدر از کسی دیگر برداشتہ نیستند و بعضی از محدثین در
ترجمۂ امام ہشتصد شاگرد مع اسم و نسب ذکر در از بیان نمودہ اند انتہی حالا قدری ذکر
سلسلۂ تلامیذ از اصحاب امام صاحب نیز باید شنید در تاریخ ابن خلدون آوردہ کہ امام شافعی
بعد از امام مالک در عراق رسیدہ با اصحاب امام ابو حنیفہ ملاقی گشت و از ایشان اخذ نمود و امام
احمد بن حنبل کہ یکی از اکابر محدثین بود اصحاب وی با وجود بضاعت بسیار در علم حدیث از اصحاب
امام ابو حنیفہ خواندہ انتہی و ملا علی قاری در رسالۂ مذکورہ آوردہ کہ امام شافعی اخذ حدیث
از امام محمد بن حسن کردہ و وی از امام ابی یوسف و وی از امام اعظم رحمہم اللہ پس امام شافعی
از تلامذۂ امام اعظم است بدو واسطہ و امام مالک نیز از امام اعظم اخذ کردہ کما صرح بہ الزرکشی
انتہی میگوئیم کہ امام شافعی از واسطۂ امام مالک نیز یکی از تلامذۂ امام اعظم گشت پس تلمذ وے
مر امام را بدو سلسلہ ثابت گشت و در ابن خلکان آوردہ کہ امام شافعی فرمود کہ من از
امام محمد یک بار شتر علم اخذ کردہ ام انتہی و در اعلام الاخیار منقول است وقتیکہ از امام احمد پرسیدہ شد
کہ این مسائل دقیقہ ترا از کجا حاصل شدہ اند فرمودہ کہ از کتب امام محمد مرا بدست آمدہ و در
حدائق بحوالۂ نافع الکبیر آوردہ کہ از امام ابو حنیفہ عبد اللہ بن مبارک و عبد اللہ بن یزید
المقرئی و فضل بن دکین و مکی بن ابراہیم بلخی و ابراہیم بن طہمان و شعیب بن اسحق دمشقی
و ابو عاصم ضحاک بن مخلد و عبد الحمید بن عبد الرحمن الحمانی و عبد الرزاق بن ہمام و عبد العزیز
ابن ابی رواد و عبد الوارث بن سعید و علی بن ظبیان الکوفی و ابیض بن الاعز و عامر بن
فرات و عبید اللہ بن یزید القرشی و عبید اللہ بن عمرو الرقی وغیرہم کہ مروی عنہ اصحاب صحاح ستہ
خصوصاً عبد اللہ بن یزید المقرئی و فضل بن دکین کہ ایشان ہر دو از کبار شیوخ امام بخاری اند
روایت کردہ اند انتہی پس ازین روایت صاف ظاہر گشت کہ اصحاب صحاح ستہ ہمہ خاصۃً

امام بخاری رحمہ در سلسلہ تلمذ امام صاحب داخل اند - و نیز امام نووی در تہذیب الاسما آورده که از امام ابو حنیفہ ابو یحیی حمانی و ہشیم بن بشیر و عباد بن العوام و عبد اللہ بن المبارک و وکیع بن جراح و یزید بن ہارون و علی بن عاصم و یحیی بن نصر و قاضی ابو یوسف و محمد بن الحسن و عمرو بن محمد العنقزی و ہوذة بن خلیفہ و ابو عبد الرحمن المقری و عبد الرزاق بن ہمام و ماسوا از ینہا روایت کرده اند و از امام محمد امام شافعی رح و ابو سلیمان جوزجانی رح و ابو عبید قاسم بن سلام رح و غیرہم روایت کرده اند انتہی و نیز امام شافعی را تلمذ از امام ابو یوسف و دیگر تلامیذ امام صاحب حاصل است چنانچہ بالتفصیل دارقطنی و حاکم و بیہقی ذکر اساتذۂ امام شافعی رح کرده اند - و از امام شافعی تلمذ امام احمد بن حنبل را ثابت ست و نیز در تہذیب ست که امام احمد رح حدیث را از سفیان بن عیینہ و ابراہیم سعد و یحیی القطان و ہشیم و وکیع شنید و از امام احمد روایت کرد شیخ او عبد الرزاق و یحیی بن آدم و ابو الولید و علی بن المدینی و بخاری و مسلم و ابو داود و غیرہم و از امام بخاری روایت کرد ابو الحسین مسلم بن الحجاج صاحب صحیح و ابو عیسی ترمذی - و ابو عبد الرحمن نسائی و غیرہم انتہی کلام النووی مختصراً و لہذا در فتح المبین آورده و نیز بنظر تعمق خود ظاہر ست که ازین تحریرات صاف ظاہر ست که امام مالک رح از تلامذۂ امام اعظم ست و امام شافعی رح از شاگردان امام مالک و امام محمد رح و غیرہما ست و امام احمد از تلامذۂ امام شافعی وغیرہ است و امام بخاری رح و مسلم رح و ابو داود از تلامیذ امام احمد رح ہستند و نسائی و ترمذی از شاگردان امام بخاری رح اند

۵ امام بخاری رح اند	از شاگردان نعمان ست ہر یک امجد ارشد	بخاری شافعی مسلم نسائی ترمذی احمد
ازینان ہر یکی باشد ز شاگردان شاگردش	چہ شاگردی کہ از استاد اعظم خورد تر باشد	الغرض کہ ہیچکسی از محدثین

الا ما شاء اللہ چنین نباشد که ویرا بلا واسطہ یا بالواسطہ از امام ابو حنیفہ رحمہ اللہ تلمذ حاصل نباشد و ہمچنین امام بخاری و امام مسلم و غیرہما بواسطۂ مسعر بن کدام که وی شیخ ہر دو سفیان و غیرہما اند و نیز بواسطۂ عبد اللہ بن مبارک و وکیع بن جراح (زاہد و عابد . و وی یکی از تلامیذ امام ست) ایشان نزد وی از تلامذۂ امام میشوند - و ہمچنین از شاگردان امام ابو یوسف ست امام احمد و امام محمد و یحیی بن معین و غیرہم (و ایشان از تلامذۂ امام اند و حال ایشان بالتفصیل در تراجم حنفیہ مندرج ست در آنجا باید دید ۱۲ منہ) الحاصل که برای عاقل از مراتب عالیۂ امام اعظم رحمہ اللہ اینقدر کافی و وافی ست که چنین اکابر دین بعضی از شاگردان و بعضی از شاگردان شاگردان وی اند رحمہم اللہ اجمعین

فائدہ: بیان ذکر سلسلہ تلمذ امام بخاری و غیرہ از امام رحمہ اللہ

ف: تلمیذ بودن امام احمد و دیگر محدثین از امام

ف: روایت بخاری و مسلم و ابو داود از امام احمد

ف: روایت مسلم و ترمذی و نسائی از امام بخاری

ف: ذکر سلسلۂ تلامیذ از امام رحمہ اللہ

فائدہ: ذکر سلسلۂ تلمذ

فائدہ: ایضاً

سلسلۂ دہم در توثیق امام در علم حدیث و متعلقات آن

سلسلۂ دہم در توثیق امام و بعض متعلقات بآن

در تعلیق مجد بحوالۂ تذکرۃ الحفاظ ذہبی نوشتہ کہ احمد بن محمد بن قاسم از یحیی بن معین روایت کردہ کہ وی رحمہ اللہ در حق امام ابو حنیفہ لَابَأسَ بِهٖ وَلَمْ یَکُنْ مُتَّہَمًا فرمود و این کلمات از الفاظ توثیق ست و در خیرات الحسان از ابو عمر یوسف بن عبد البر مالکی منقول ست کسانیکہ از امام ابو حنیفہ روایت حدیث کردہ و توثیق وی نمودہ اند ایشان بسیار زائد اند از کسانیکہ بر وی طعن کردہ اند و امام علی مدینی کہ از اکابرین محدثین و از مشایخ امام بخاری ست گفتہ کہ از ابو حنیفہ ثوری و ابن مبارک و حماد بن زید و ہشام و وکیع و عباد بن عوام و جعفر بن عون روایت کردہ اند و وی رضی اللہ عنہ ثقۃ لاباس بہ اند و امام شعبہ در حق وی خوش عقیدہ میبودی۔ و نیز در خیرات الحسان آوردہ کہ سوال کردہ شد سفیان ثوری از حال امام صاحب گفت کہ میبود ثقہ و راست گو تر در فقہ و حدیث انتہی و در عقود الجواہر المنیفہ آوردہ کہ بارے از یحیی بن معین پرسیدہ شد کہ امام ابو حنیفہ در روایت حدیث چگونہ است فرمود صدوق ثقۃ بار دیگر از وی پرسیدہ شد کہ ترا از ابو حنیفہ و شافعی و ابو یوسف کدام یکی دوست تر ست فرمود کہ من حدیث شافعی پسند نمیکنم و از ابو حنیفہ گروہی از صالحین روایت حدیث کردہ اند و ابو یوسف اگر چہ صدوق ست مگر من از وی روایت جائز نمی بینم انتہی و در شامی آوردہ وقتیکہ فضائل امام صاحب شہرۂ آفاق گردید و در شرق و غرب کمالات امام کمال رواج یافت پس بموجب عادت قدیمہ مردم حسّاد (حسد کنندگان) در حق وی از ہر قسم نیش زنی و طعن زدن شروع نمودند و در حق اجتہاد و اعتقاد امام چنین سخنہا آغاز کردن گرفتند کہ امام از ان من کل الوجوہ منزہ بود و غرض ایشان از ان محض بفحوای آیہ یُرِیْدُوْنَ اَنْ یُّطْفِئُوْا نُوْرَ اللّٰہِ بِاَفْوَاہِہِمْ وَیَاْبَی اللّٰہُ اِلَّآ اَنْ یُّتِمَّ نُوْرَہٗ اطفای نور شریعت می بود و ازین قسم طعنہا نہ تنہا در حق امام گفتہ اند بلکہ بعضی در حق امام مالک و بعضی در حق امام شافعی و بعضی در حق امام احمد ازین قبیل افترابندی کردہ اند بلکہ بالاتر ازین فرقۂ در حق حضرت صدیق اکبر و حضرت عمر و گروہی در حق عثمان و علی زبان درازی کردہ اند بلکہ فرقۂ در حق تمام صحابۂ کرام تہمت کفر کردہ اند نعوذ باللہ من ذلک ولنعم ما قیل شعر

وَمَنْ ذَا الَّذِیْ یَنْجُوْ مِنَ النَّاسِ سَالِمًا

طعنہای حاسدان بر امام از عادت قدیمۂ حاسدان بود و امام ازان منزہ

ذکر افترای در حق خلفاء و صحابہ

للناسِ قالَ بِالظنونِ وقِیل	انتہی بلکہ میگویم کہ جماعتی از بندگان بشر یک باری تعالی و تولد

از وی تعالی قائل شده اند تعالی اللہ عن ذلک علواً کبیراً و برخی اتہام ساحری و کاہنی و شاعری در حق آنحضرت علیہ السلام تجویز نموده اند العیاذ باللہ تعالی ولنعم ما قیل ؎

قیل اِنَّ الالٰہ ذُو وَلَدٍ	قیل اِنَّ الرسولَ قد کَہَنا
ما نجی اللہُ والرسولُ معاً	مِن لِسانِ الوَرَی فکیفَ انا

و ازینجاست آنچہ از ثوری رض در حق امام بعضی از سخنان طعن سر زد شده اند کہ پیشتر محض بسبب قیل حسودان از امام بدظن شده بود و چون باہم تحقیق نمودند ازان تائب گشت و عذر خواست چنانچہ عبد الوہاب شعرانی در میزان کبری آورده کہ ابو مطیع گفتہ کہ من بروز جمعہ در مسجد جامع کوفہ با ابو حنیفہ رض بودم پس در آمدند بروی سفیان ثوری و مقاتل ابن حیان رض و حماد بن سلمہ و جعفر الصادق رض و نیز دیگر فقہا پس ایشان ہمہ با امام ابو حنیفہ رض در گفتگو افتادند و گفتند کہ ہر آئینہ بما رسیده کہ ہر آئینہ تو در دین اسلام قیاس بکثرت میکنی و تحقیق ما ہمہ ازانجہت بر تو خوف میخوریم چراکہ اول از قیاس کنندگان ابلیس ست پس امام صاحب رح از وقت صبح جمعہ تا وقت زوال با ایشان مناظره نمود و طریق خود را بر ایشان پیش نمود و فرمود کہ ہر آئینہ من پیشتر عمل بقرآن مجید میکنم پستر بحدیث پستر باقضیۂ صحابہ رض مگر مقدم میکنم آن اقضیہ را کہ در میان ایشان بالاتفاق باشد بر انہا کہ درمیان ایشان مع الاختلاف باشد و درین حالت اختلاف ایشان آنرا معمول بہ خود میسازم کہ قرین بقیاس باشد پس ہمہ ایشان ایستادند و بوسیدند ہر دو دست او را و ہر دو زانوی او را و ایشان ہمہ او را گفتند کہ انتَ سیّدُ العلماء پس عفو نما آنچہ در ماضی از ما بغیر از علم در حق تو از عیب گوئی رفتہ امام فرمود غفر اللہ لنا ولکم اجمعین انتہی کلام الشعرانی ؎

اگر سقراط نادانی نداند	نیفزاید برو بر قدر نادان

و آنچہ در خیرات الحسان از امام زاده محمد بن حسن بن علی رضی اللہ عنہم مناظره آورده نیز ازین قبیل ست کہ در آخر امام زاده امام را در کنار گرفت چنانچہ در فصل عجائبات امام درین کتاب مذکور ست در زمانیکہ شہرت ذہانت و اجتہاد امام مخالفین را پر ساخت و ظاہر بہتان وی را بقیاس مشہور گردانیده درین ایام

عبد اللہ بن مبارک کہ از مشہورین تلامیذ امام رض ست بسمت بیروت برای تکمیل فن حدیث از امام
اوزاعی سفر نمود در اول ملاقات اوزاعی رض از وی پرسید کہ در کوفہ ابو حنیفہ (نام قریہ ۱۲) کدام شخص پیدا شدہ کہ
در دین امور جدیدہ پیدا میکند ابن مبارک چیزی جواب بوی نداد و واپس بمکان آمدہ بعد از دو سہ
روز باز بخدمت اوزاعی رح حاضر شد و اجزای چند باوی بود اوزاعی آن اجزا را از وی گرفتہ دید
کہ بر آغاز آن نوشتہ است قَالَ نُعْمَانُ بْنُ ثَابِتٍ و تا دیر بغور در ان اجزا می نگریست پستر از
عبد اللہ پرسید کہ نعمان کدام بزرگ ست وی گفت کہ شیخ عراق ست کہ در صحبت وی من مدتی
ماندہ ام بعد از ان اوزاعی گفت کہ این مرد شخصی ست بلند پایہ عبد اللہ گفت این ہمان ابو حنیفہ
است کہ شما او را مبتدع مینمائید اوزاعی را بر غلطی خود افسوس رو نمود چنانچہ این را در مختصر تاریخ بغداد
آوردہ پستر اوزاعی بتقریب حج در مکہ رفت با امام ابو حنیفہ ملاقی گشت ہمان مسائل را ذکر آمد
اتفاقاً عبد اللہ بن مبارک نیز حاضر بود وی میفرماید کہ امام ابو حنیفہ آن مسائل را بدین خوبی و
لطافت تقریر نمود کہ اوزاعی حیران ماند بعد از رفتن امام اعظم رح بامن فرمود کہ کمال این شخص ویرا
محسود مردم گردانید ہر آئینہ بدگمانی من بروی غلط بود کہ ہنوز افسوس بران میخورم و از تواریخ
ثابت ست کہ امام ابو حنیفہ در فن حدیث تلمذ از امام اوزاعی کردہ غالباً کہ آن این زمانہ باشد۔
و در **تبییض الصحیفہ** از خطیب آوردہ کہ مردم بدگوی امام رض دو قسم اند یکی حسد کنندگان دوم
از حال وی ناواقف کہ از جہت قول حاسدان بروی طعن میکنند و نزد من ناواقفان از حاسدان
بہتر اند۔ و چونکہ از قول سابق معلوم شد کہ مطاعنات امام ثوری رض در حق امام محض بسبب
اتہامہای حاسدان بود و ہرگاہ کہ امام ثوری وغیرہ از حقیقت حال واقف گشتند از ماضی
از امام عفو خواستند لہذا بعد از ان ثوری کمال معتقد امام گشت تا آنکہ از وی تلمذ حاصل نمود
و ازینجاست انچہ امام نووی شافعی در تہذیب الاسما از ابو بکر بن عیاش آوردہ وقتیکہ
پدر بزرگوار سفیان ثوری رض وفات یافت مردم برای تعزیت نزدیک وی رض آمدند ابو حنیفہ رض
نیز حاضر شد سفیان ثوری برای امام ایستاد و تعظیم و تکریم وی بجا آورد و بجای خود او را نشانید
و خود باادب در پیش وی نشست و چون مردم متفرق گشتند پس یاران سفیان ثوری او را
گفتند کہ دیدیم ترا کہ امروز شی عجیب کردی وی رض فرمود کہ مردی از اہل علم بمکان من در آمد پس اگر

ف حاسدان امام بر دو قسم اند

ف در تعظیم ثوری بجناب امام رح

برای علم وی ایستاده نشدی از جہت عمرِ وی ایستادن بر ما لازم بود و اگر برای عمرش نیز نایستادمی
پس از جہت فقاہت وی برمن ایستادن لازم بود و اگر برای فقہ وی نیز نہ استادمی پس برای
ورع وی قیام برمن لازم بود انتہی یعنی ہر یک وصف او موجب تعظیم برمن میبود پس چگونہ تعظیمش
بجا نیاوردمی لمؤلفہ **قطعہ**

اگر جاہل نداند قدر افضل　　ز جہلش نفی آن ہرگز نیاید
زصاحب فضل دیگر حال وی پرس　　کہ شکل نیک را آئینہ باید

نعوذ باللہ من ہذا کہ گوئیم امام ثوری از روی نفاق برای امامؓ این تعظیم کردہ بود و خود چگونہ گفتہ شود و حالانکہ چونکہ ثوریؒ
از ما مضی بعد از تحقیق حذر خواہ گشتہ بود بعد ازان کمال عقیدت در حق امام میداشت مگر چونکہ
در اوائل این امر از وی بر ستر ضنین مخفی بود لہذا بر سفیانؓ باعتراض پیش آمدند و ہمچنین
است انچہ در نافع الکبیر بحوالۂ خطیب بغدادی آوردہ کہ محمد بن بشر میگوید کہ من نزد امام ابوحنیفہ
و امام ثوریؒ آمد و رفت میداشتم پس وقتیکہ نزدِ ابوحنیفہ آمدمی و از من پرسیدی کہ از کجا آمدی
گفتمی کہ از نزد سفیان آمدہ ام امامؓ فرمودی کہ ہر آئینہ از نزد شخصی آمدۂ کہ اگر علقمہ و اسودؓ
موجود بودندی بالضرور محتاج وی شدندی و ہر گاہ کہ نزدیک سفیان آمدمی و از من دریافت
کردی کہ از کجا می آئی گفتمی از نزد ابوحنیفہ می آیم فرمودی کہ تو از نزد فقیہ تر روی زمین می آئی
و نیز ہمچنین ست انچہ ابن حجر مکی در قلائد عقیان نوشتہ کہ سفیان ثوری میفرماید کہ حالت ما
در پیش ابوحنیفہ چنان می بود کہ در پیش باز عصافیر و گنجشکان انتہی پس انچہ از وقیعت
سفیان ثوریؒ در حق امامؓ نقل می آرند مرجوع عنہ ثوری ست و اگر این تطابق و توافق کہ
گفتہ شد در میانِ اقوال وی داده نشود نعوذ باللہ پس بموجب ہمین اقوال ثوری کہ از کتب
معتبرۂ شافعیہ در مدح امام نقل کردہ شد صاف معلوم میشود کہ ثوری رحمہ اللہ دو رویہ بود
و حالانکہ اتفاقِ محدثین ست بر توثیق وی و نیز ہمین معنی مذکورہ از مناظرات ثوری با امام
رحمہما اللہ معلوم میشود کہ بعد از الزام یافتن در پیش امام قائل شد و مدح خوانی امام نمود چنانچہ
در فصل عجائبات امام از تفسیر کبیر وغیرہ درین کتاب درج گشتہ خاص در حکایت طعام ولیمہ
و حکایت اَبْتِیحُ الْفُرُوْجَ وغیرہا و این ست محمل نیک و موافق ست بانچہ در حدائق بحوالۂ

لہ کہ در پس غیبتی طعن و در حضور تعظیم امام میکرد ۱۲　لہ یعنی ابتداءً منکر و انتہاءً معتقد شدن ۱۲

خیرات الحسان از علامهٔ ابن حجر مکی آورده که تاج الدین سبکی گفته که ای مسترشد ترا لائق ست که طریقه
ادب با جمیع ایمهٔ ماضیین رضی استعمال کنی و نظر مکن بطرف کلام بعضی در حق بعضی دیگر مگر وقتیکه
آیند با دلیل واضح پستر اگر بتاویل و حسن ظن قادر باشی پس آنرا اختیار کن و رنه از ان سخنانیکه
درمیان ایشان باہم رفته روگردانی کن و پرہیز کن باز پرہیز کن از شنیدن آن سخنانیکه درمیان
ابو حنیفه و سفیان ثوری یا مالک و ابن ابی ذئب یا نسائی و احمد بن صالح یا احمد و حارث بن اسد
محاسبی واقع شده اند و ہمچنین بیا تا زمانهٔ عز بن عبد السلام و تقی بن الصلاح و ہرگاه که شغل این
سخنها کردی ہر آئینه واقع گشتی بر ہلاک چراکه مردم ایمهٔ اعلام را و نیز اقوال ایشانرا بار گیرانند و ما اکثر
اوقات از فہم اقوال ایشان قاصریم پس برای ما بجز از رضامندی و سکوت از انہا که درمیان
ایشان واقع شده چیزی دیگر مناسب نیست چنانکه مناسب و لازم میدانیم بر خود سکوت از بیان
مشاجراتیکه درمیان صحابه رضی واقع شده انتہی۔ و ہم درین کتاب بحوالهٔ ہمان کتاب آورده که انچه
خطیب بغدادی بعضی از اقوال قادحین نقل کرده ہمه ایشان متکلم فیه اند و از اشخاص مجهول و از
نقص خالی نیستند و ازین چنین قدح رخنه اندازی در حق کسی از عام مسلمانان نمیتواند شد پس کی
میشود که در حق چنین امام از ایمة المسلمین از ہمچنین قدح بی سر و بن رخنهٔ تصور کرده شود و اگر
فرض کرده شود که قدح خطیب صحیح ست باز ہم بران اعتباری ممکن نیست چراکه قائل قدح
مذکور یا کسی از اقران امام باشد و یا از غیر اقران او پس اگر از غیر اقران امام باشد بالضرور
وی درین قدح مقلد آن اقوال ست که حاسد ابو حنیفه رضی آنرا گفته یا نوشته است و اگر از
اقران امام باشد پس قول بعضی اقران در حق بعضی دیگر غیر مقبول ست چنانچه حافظ ذہبی و حافظ
ابن حجر عسقلانی تصریح برین کرده و گفته اند بالتخصیص در وقتیکه ظاہر باشد کدامی عداوت و یا حسد
مذہبی چراکه حسد چنین بلائی بد ترست که از ان ہیچکسی ما سوا از آنانکه خدا آنہارا از ان نگهداشته باشد
محفوظ نمانده و ذہبی گفته که من نمیدانم که بجز از زمانهٔ انبیا و صدیقین کدامی زمانهٔ دیگر نیز
چنین باشد که اہل آن از طعن سلامت مانده باشند و ہم درین کتاب ست که افسوس ست
بر حال امام بخاری که محض بسبب آن رنجش که مرا او را در بخارا از متبعین امام ابو حنیفه بسبب
غلطی وی در استفتای شیر خواران رسیده بود که نادیده و ندانسته بناحق بر امام اعظم رضی اتہام

ف: افسوس برحال بخاری

مرجیہ بر بست و بطرف قول شیخ خود عبداللہ بن مبارک کہ در حق ابرای امام گفتہ ہیچ توجہی ننمودست

رایت العائبین لہ سفاها | خلاف الحق مع حجج ضعیفه | ولہذا در تعلیق مجد از طبقات

تاج سبکی آوردہ کہ بتر بس بتر رسیدن تمام از ینکہ فہم کنی از قاعدۂ محدثین کہ اِنَّ الجَرحَ مُقَدَّمٌ عَلَی التَّعدِیلِ اِطلَاقَ آنرا (یعنی مطلقاً جرح را بر تعدیل در حق ہرکسی مقدم نباید پنداشت) بلکہ صواب این ست کہ ہر آئینہ کسیکہ ثابت شدہ باشد امامت و عدالت وی وکثیر باشند مادحان وی و نادر باشند جارحان وی یا باشد در انجا قرینۂ دالہ بر سبب جرح وی از تعصب مذہبی و غیرہ پس درین حالات ہیچ التفاتی کردہ نشود بطرف جرح وی۔ وبعد از کلام طویل باز امام سبکیؒ فرمود کہ ہر آئینہ معروف ساختیم ترا اینکہ جرح جارح اگرچہ مفسر باشد قبول کردہ نشود در حق کسیکہ غلبہ کردہ باشد طاعات او بر معصیت و مادحان وی بر ذامان وی و مزکین وی بر جارحین وی وقتیکہ باشد در انجا قرینۂ کہ گواہی دہد بر ینکہ مثل این جرحہا حامل اند بر وقیعت در وی از تعصب مذہبی یا مناقشۂ دنیوی وَحِینَئِذٍ فَلَا یُلتَفَتُ بِکَلَامِ الثَّورِیِّ فِی اَبِی حَنِیفَةَ رح وَابنِ اَبِی ذِئبٍ وَ غَیرِہٖ فِی مَالِکٍ رض وَابنِ مَعِینٍ فِی الشَّافِعِیِّ رض وَالنَّسَائِیِّ فِی اَحمَدَ بنِ صَالِحٍ وَنَحوِہٖ واگر مطلق گذاریم تقدیم جرح را ہرگز سالم نماند مارا کسی از ایمہ اِذ مَا مِن اِمَامٍ اِلَّا وَقَد طَعَنَ فِیہِ طَاعِنُونَ وَھَلَکَ فِیہِ ھَالِکُونَ انتہی

مثنوی

مکن گوش بر قول صاحب غرض | کہ در سینہ از کینہ دارد مرض
پریشان کند عالمی در دمی | بہم برزند در دمی عالمی

و در فتح المبین آوردہ کہ علامہ ابن حجر مکی شافعی در خیرات الحسان آوردہ کہ دور باش از این توہمی کہ امام ابو حنیفہ رح را سوای علم فقہ در علم دیگر ملکۂ تام نبود بلکہ ویؒ در علم تفسیر و حدیث و آداب و غیرہ دریائی بود و امام بیمثیل۔ و قول بعضی دشمنان وی خلاف ست منشای آن حسد بود و حجت این سبقت بردن امام ست رح بر ہمہ اقران خود و مطعون ساختن وی بزور و بہتان ست وَیَاَبَی اللّٰہُ اِلَّا اَن یُتِمَّ نُورَہٗ انتہی و خاص در فن حدیث امام ابو حنیفہ از حفاظ الحدیث بود چنانچہ علامۂ ذہبی کہ در فن حدیث و نقاد رجال امام ست در کتاب تذکرۃ الحفاظ خود کہ خاص آنرا در تذکرۂ حفاظ الحدیث نوشتہ جناب امام عالی مقام را نیز دران با دیگر حفاظ در طبقۂ خامسہ از حفاظ الحدیث شمار کردہ و حافظ ابو المحاسن علامۂ محمد بن یوسف شافعی در عقود الجمان

بابی رابدین الفاظ منعقد ساخته الباب الثالث والعشرون فی بیان کثرة حدیثه وکونه من
اعیان الحفاظ المحدثین وماہران علم حدیث بخوبی واقف اند که در اصطلاح محدثین حافظ
شخصی رامیگویند که صد ہزار احادیث یاد دارند چنانچه در شرح مختصر جرجانی آورده الحفاظ جمع
الحافظ وهو من احاط علمه بمائة الف حدیث انتهی وطعن زدن ابن جوزی وغیره
ہیچ مضر نیست چراکه ہیچ امامی چنین نیست که بروی کسی طعن و جرح نکرده باشد شعبی بر نخعی و زہری
بر ربیعه و امام مالک بر ابن اسحق و یحیی بن معین بر امام شافعی و ابن ابی ذیب وغیره بر امام مالک
طعن کرده اند و ابن جوزی بر غوث الثقلین شیخ محی الدین عبد القادر جیلانی چگونه طعن عظیم کرده
رحمهم الله اجمعین مگر ہیچ کسی از مسلمانان ماسوا از حاسدان بی دین آن مطاعن را جائز نداز اند
چراکه شیوۂ مسلمانان بحکم المسلم مرآة المسلم با ہر مسلمان صاف ماند نست نه که با چنین امام
معظم پیشوای عرب و عجم که معتقدان و مقلدان وی بر روی زمین از تعداد و شمار و از حیطۂ انحصار
بلکه از حوصلۂ اقتدار بیرون باشند بغض و حسد داشتن انتهی کلامه ۵ | یا راست بیان ہجو سحر باید بود
یا معترف فتنه و شر باید بود | واز ینجاست انچه در میزان شعرانی ست که اجماع کرده اند سلف و
خلف بر کثرت علم و ورع و عبادت و دقت مدارک و استنباطات امام ابو حنیفه رض و من از
سیدی علی الخواص شنیده ام که میفرمود که مدارک امام ابو حنیفه رض بسیار باریک اند بجز از
اکابر اولیا و اہل کشف ہیچکسی از ان واقف نمیتواند گشت پس ازین قرارداد معلوم گشت
که ہرکس چنانچه مثلاً فخر الدین رازی که از اقوال امام ابو حنیفه رض بر بعضی از انها اعتراض کرده اند
محض بسبب خفای مدارک امام اعظم رض ست ازوی انتهی و چونکه فقهای نامی بمعانی دقیقۂ
احادیث میرسند نه محدثین لهذا ترمذی نیز در باب غسل میت گفت وکذلک قال الفقهاء
وهم اعلم بمعانی الحدیث انتهی وانچه بعضی منکرین از مناقب امام از زمانۂ ما در باب رد
مناقب امام میگویند که کسی را که جمله ہفتده احادیث رسیده باشند او را چه علم باشد و چه تقوی و
چه خداشناسی پس چه جای آنکه در دین اسلام امام انام گردد چنانچه در ابن خلدون ست که
ابو حنیفه رض کوفی را کل ہفده حدیث رسیده بود ندو بس گوئیم که جواب آن بچند وجه است

۵ و تعصب ابن جوزی و تعدی وی بر کسی پوشیده نیست تا آنکه احادیث صحیح و حسن را در موضوعات داخل کرده ۱۲ منه رح

حاشیه: طعن ابن جوزی وغیره مضر نیست — بار نکردن مسلمانان مطاعن را بر امام — در وقت مصنف اعلام — اعتراضات بر امام از جهت خفا بود — اعتراض بر امام ہفده حدیث

اول اینکہ بموجب قول ؎	عدو شود سبب رزق چون خدا خواہد	خمیر مایۂ دکان شیشہ گر سنگ ست

فا جواب اول

ازین انکار وطعن زنی حاسد عین مدعای دیگر ثابت گشت کہ آن تعریف امام ست باعلی مراتب توصیف یعنی مصداق گشتن امام ؒ ست ہمان احادیث صحیحہ مرفوعہ را کہ از انحضرت علیہ السلام بطریق پیشین گوئی در حق امام ارشاد شدہ کہ لَوْکَانَ الْعِلْمُ عِنْدَ الثُّرَیَّا الحدیث چنانچہ در سلسلۂ

چہارم گذشت ؎	وہ چہ خوش طعنۂ بمن زدۂ	تیشہ بر پای خویشتن زدۂ

توضیحش اینکہ بقول حاسد شخصیکہ با مایۂ ہفدہ حدیث از علم خود مسائل فقہیۂ بیشمار را استخراج نمود وحالانکہ ہمہ آن مسائل موافق قرآن وحدیث واجماع امت اند چنانچہ تطبیق آن در فتح القدیر وعینی شروح ہدایہ وعینی شرح بخاری وغنیۃ المستملی شرح المنیۃ المصلی وطحاوی معروف بشرح معانی الآثار وشرح مواہب الرحمن ودیگر کتب موجود ست ویک مسالہ ازان مسائل بلا انحصار یعنی بیشمار ۱۲ را از احادیث رسول اللہ صلعم مخالف نی پس ہرچند کہ تخصیص آل فارس در بشارت دہی خیر الانام باتفاق علمای فخام در شان آن برگزیدۂ انام زینت اختتام پذیرفتہ است فاما لامحالہ از کلام حاسد منکر نیز کمال توضیح قبول نمود وحالانکہ صفت کمالیت آنست کہ خصم باوجود انکار قائل آن کار گردد پس شکستن دہن انکار وی را از مصداقیت آن ہمین سنگ قول ہفدہ حدیث وی پیش اہل انصاف بس کافی ست وازین باعث ست کہ اہل انصاف مثل علمای شافعیہ وغیرہ بسبب حق گوئی واہل حسد بسبب انکار خود قائل گشتند بر امام بودن آن سراج امت مرحلہ اہل اسلام را ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَّشَاءُ ؎

بیان تو قطع لسان تو شد	زبان تو آخر زیان تو شد	ابیات
بود ست خرکہ دم نبودش	روزی غم بیدمی فزودش	ناگہ نہ زروی اختیاری
بگذشت درون کشت زاری	دہقان پسرش زگوشۂ دید	برجست وازو دو گوش ببرید
مسکین خرک آرزوی دم کرد	نایافتہ دم دو گوش گم کرد	ہرکس کہ ز حد برون نہد گام
این ست سزای او سرانجام		

فا جواب دوم

وجہ دوم اینکہ این نقل خلاف عقل صریح ونقل صحیح ست چراکہ کسیکہ پانزدہ مسانید از وی علمای نامی نقل کردہ باشند خود چگونہ صورت بندد کہ وی اہل ہفدہ عدد حدیث باشد چنانکہ خوارزمی در مسند امام اعظم آوردہ کہ حفاظ حدیث وائمۂ دین

روایات حدیث امام را در پانزده مسانید جمع نموده اند مسند اول را امام حافظ ابو محمد عبد الله ابن محمد بن یعقوب الحارثی البخاری المعروف بعبد الله الاستاذ۔ دومی را امام حافظ ابو القاسم طلحہ بن محمد بن جعفر الشاہد العدل۔ سومی را امام حافظ ابو الحسن محمد بن المظفر بن موسی بن عیسی چہارمی را امام حافظ ابو نعیم احمد بن عبد الله بن احمد الاصفہانی صاحب الحلیۃ پنجم را شیخ ثقہ العدل ابو بکر محمد بن عبد الباقی بن محمد الانصاری ششمی را امام حافظ صاحب جرح و التعدیل ابو احمد عبد الله بن عدی الجرجانی۔ ہفتمی را امام حسن بن زیاد لؤلؤی (شاگرد امام) ہشتمی را حافظ عمر بن حسن الاشنانی نہمی را امام حافظ ابو بکر احمد بن محمد بن خالد الکلاعی۔ دہمی را حافظ ابو عبد الله حسین بن محمد بن خسرو البلخی۔ یازدہمی را امام ابو یوسف قاضی۔ دوازدہمی را امام محمد ابن حسن شیبانی سیزدہمی را امام حماد بن امام ابو حنیفہ۔ چہاردہمی را نیز امام محمد بن حسن شیبانی سپانزدہمی را حافظ ابو القاسم عبد الله بن محمد بن ابی العوام العدی جمع کرده۔ و این ہمہ مسندات پانزده گانہ را بحذف اسانید و تکرار احادیث امام ابو المؤید خوارزمی (متوفی ۶۶۵ھ) در مسند خوارزمی المشہور بمسند امام اعظم در سنہ ۶۶۵ ہجری جمع نموده۔ و نیز یکی از مسندات امام مسند حصفکی است کہ ملا علی قاری بران شرحی نوشتہ است علاوه ازین کسی را کہ مانند عطاء بن ابی رباح و نافع بن عمر و عمرو بن دینار و محارب بن دثار و اعمش کوفی و امام باقر و علقمہ بن مرثد و مکحول شامی و امام اوزاعی شامی و محمد بن مسلم الزہری و ابو اسحق السبیعی و سلیمان بن یسار و عبد الرحمن بن ہرمز الاعرج و منصور المعتمر و ہشام بن عروه کہ ایشان جملہ ارکان روایت و از مشایخ امام ابو حنیفہ اند سند فضیلت در علم حدیث داده باشند بس وی را در علم حدیث چہ قدر پایۂ بلند نصیب باشد با اینہمہ نظر بر تلامذۂ امام باید انداخت اگر در علم حدیث وی را ید طولی نصیب نبودی گاہی اینچنین ایمۂ حدیث از وی اخذ حدیث نکردندی یحیی بن سعید القطان کہ در فن جرح و تعدیل امام ست و عبد الرزاق بن ہمام کہ از جامع کبیر وی امام بخاری اخذ فوائد کرده و یزید بن ہارون کہ استاذ احمد حنبل ست و وکیع بن الجراح کہ در حق وی امام احمد حنبل فرمودی کہ من در حفظ و اسناد و روایت کسی را ہمسر وی ندیدم و عبد الله بن المبارک کہ در فن حدیث امیر المؤمنین تسلیم کرده شده و یحیی بن زکریا بن ابی زائده کہ در حق وی علی بن المدینی

اسامی مصنفان پانزده مسانید امام

جامع مسانید خوارزمی بسمسند امام اعظم

شیخ بخاری گفته که وی منتهای علم ست این چند نفر از تلامیذ امام که مذکور شدند برای نام شاگرد نبودند بلکه سالها سال از دامن فیض وی تعلیم یافته و بران ایشان را فخر و ناز میبود چنانچه نووی در تهذیب از عبد الله بن مبارک در ترجمهٔ امام ابو حنیفه آورده که ویؒ گفتی که اگر حق تعالی مدد من با بو حنیفه و سفیان ثوری نفرمودی هر آئینه بودمی مردی از عوام انتهی پس با وجود اینچنین تبحر در علم حدیث ویرا بهفده حدیث منسوب ساختن و بران مجادله نمودن بجز از تعصب و حسد دیگر چه گفته آید معهذا. در مسند خوارزمی آورده که آن اصحاب ابو حنیفهؒ که از امام مسانید ویرا روایت کرده اند پانصد نفر یا قدری ازین زیاده اند. و در میان این راویان از امام همان مشایخ نیز شامل اند که از ایشان امام شافعی در مسند خود که آنرا ابو العباس محمد بن یعقوب اصم جمع نموده روایت کرده تو دران مسند کل مشایخ شافعی از اصحاب ابو حنیفه نسبت نفر تام شاگرد شافعی" مشایخ اند. و نیز در تعداد این پانصد مشایخ آن مشایخ نیز شامل اند که از انها مشایخ امام احمد حنبل و امام بخاری و امام مسلم از اصحاب امام ابو حنیفه روایت کرده اند انتهی. و عارف بالله امام شعرانی مالکی در جلد اول از میزان خود مینویسد که هر آئینه حق تعالی بمن احسان کرد بمعاینهٔ سه مسندات امام ابو حنیفهؒ و نسخهای وی صحیح بودند و بروی تحریرات حفاظ حدیث موجود بودند که از انها تحریر اخیر از دمیاطی بود. و در اسنها من هیچ یکی چنین حدیث را ندیدم که در انها بجز از عمده تابعین عادل و ثقه مثل اسود و علقمه و عطا و عکرمه و مجاهد و مکحول و حسن بصری و مثل ایشان رحمهم الله از کسی دیگر نیز روایت کرده باشد پس تمام رُوات حدیث در میان ابو حنیفه تا برسول الله عادل و ثقه اند و هیچ یکی در ایشان کاذب یا متهم بکذب نبود انتهی و آنچه بعضی از حاسدین این زمان نوشته اند که این مروی قلیل که از وی جمع کرده اند نیز متکلم علیه ست و در رتبهٔ مرویات دیگران هست الخ جواب آن صاحب میزان همدران کتاب نوشته که بجملا حاصلش اینکه چونکه از مسانید امام صاف ظاهر ست که ادلهٔ امام همه قوی اند چرا که رُوات آن همه ثقه و عادل اند پس قدح بعضی حفاظ حدیث را چه معنی ست که میفرمایند که فلان دلیل امام اعظم ضعیف ست مثلا گوییم که بر ما واجب ست که ما آنرا یقینا بران راویان محمول نمائیم که تحت از امام بعد از وفات وی در سندهای آن آمده اند و یا همان دلیل را بطریق دیگر مخالف از

طریق امام آوردہ اند چراکہ ہر یک حدیث راکہ من در مسانید ثلثۂ امام کہ یافتم بالضرور آن صحیح بود وبعد از امام در سند حدیث وجود کدامی راوی ضعیف بودن در حق امام قباحتی ندارد و کافی ست ما را برای صحت حدیث استدلال مجتہد بر آن پس تر واجب ست بر ما کہ آنرا در عمل آوریم اگرچہ بغیر از امام آنرا کسی دیگر روایت نکردہ باشد انتہی۔ وانچہ در حجۃ اللہ البالغہ مسند خوارزمی را از کتب احادیث در طبقۂ رابعہ شمار کردہ پس ازین تضعیف مرویات امام اعظم ہیچ گونہ لازم نمی آید چراکہ مسند خوارزمی نام آن مجموعۂ مسانید ست کہ دران قاضی القضاۃ ابو المؤید محمد بن محمود بن محمد خوارزمی در سنہ ۶۶۵ ہجری بحذف اسناد و تکرار احادیث ہمان پانزدہ گانہ مسانید را جمع کردہ کہ آنرا اصحاب ابو حنیفہ بیواسطہ و دیگر حفاظ حدیث بالواسطہ از مرویات امام جمع کردہ بودند پس بس ظاہر ست کہ مسند خوارزمی را بسبب حذف اسناد از ما قبل امام و نیز بسبب ظاہر نکردن اینکہ ہر یک حدیث بکدام کدام سند نقل کردہ آن مرتبہ و حیثیت نماندہ کہ اصل مسانید را ہست چنانچہ مشکوۃ شریف بہمین باعث حذف اسناد وغیرہ ہمان رتبہ نمیدارد کہ بذاتہ صحاح ستہ وغیرہ را ہست اگرچہ احادیث مندرجۂ مشکوۃ صحیح و قابل اعتبار اند ہمچنین احادیث مسند مذکور اگرچہ صحیح و قابل اعتماد اند مگر آن مسند خود بحیثیت کذائی در طبقۂ رابعہ شمار کردہ شدہ و اگر این را مسلم نداریم پس لازم آید کہ دران ہمہ مرویات امام اعظم کہ درج اند معاذ اللہ ہمہ ضعیف اند حالانکہ ہیچ عاقل این را روا نخواہد داشت چراکہ صدہا احادیث مندرجۂ مسند مذکور لفظاً و معنیً موافق صحاح ستہ خصوصاً مطابق صحیح بخاری و مسلم اند و اگر کسی را تحقیقات این امر منظور باشد پس وی را لازم کہ کتاب عقود الجواہر المنیفہ فی ادلۃ الامام ابی حنیفہ راکہ خاص بغرض تطبیق مذکور تالیف شدہ بہ بیند و از ان تسلی نماید۔ باقی ماند انچہ منکرین میگویند کہ این مسانید را امام بذات خود جمع نکردہ اند پس آنرا چہ اعتبار گوئیم کہ ہمین طور موطای امام مالک و مسند امام شافعی کہ بالاتفاق مقبول ہمہ اہل تسنن اند نیز جمع کردۂ ایشان نیند بلکہ تلامیذ ایشان از ایشان جمع کردہ ہمچنین حکم مسانید امام ست۔ وچونکہ قول ہفدہ حدیث از چنین امام بزرگ صریح خلاف درایت اہل عقول و روایت اہل نقول ست لہذا زرقانی مالکی المذہب در شرح موطا پنج قول را نقل کردہ۔ اول پانصد دوم ہفتصد سوم یک ہزار وچند بار

(کہ جامع آن یحیی بن یحیی ست ۱۲)

(کہ جامع آن ابو العباس تلمیذ شافعی ست ۱۲)

چہارم یک ہزار و ہفصد و بست پنجم ششصد و شصت و شش حدیث را از مرویات
ابو حنیفہ ارقام نمودہ مگر نزدیک عقلا قول زائد از زیادہ اعتبار ست بسبب آنکہ این روایات
بسبب علم راویان ست پس بعضی را بزیادہ مرویات از امام رض علم رسید
بر بعضی دیگر و این ضرور نیست کہ انچہ از بعضی راویان قلت مختفی ماندہ ہمان چیز در نفس الامر
نیز ثابت نباشد۔ وازین بیان این نیز ثابت گردید کہ این نیز ضرور نیست کہ انچہ نزدیک
امام رض از احادیث صحیحہ بودند جملہ براویان معلوم شدہ باشد ممکن ست کہ نزدیک امام زیادہ
احادیث باشد از انچہ باین پنجگانہ راویان معلوم شدہ باشد و این امر بس ظاہر ست از منقول
شدن پانزدہ مسانید از امام کہ در انہا احادیث ازین نقول پنجگانہ بیش اند فَافْہَمْ وَانْصِفْ
وَلَا تَمِلْ اِلَی التَّعَسُّفِ وَالتَّاَسُّفِ **وجہ سوم** اینکہ این قول محض از جہت غلطی ابن خلدون و
یا از زلت کاتب سرزد شدہ چہ سراسر از ان تحریرات مخالف ست کہ از ثقات شافعیہ وغیرہ
درباب تبحر امام در ہر علم درج گشتہ خاصۃً از تصریحات ابن حجر و نیز از قول زرقانی و صاحبان
مسانید معلومہ و نیز مخالف ست از تحقیقات وجہ چہارمی پس بالضرور این قول شاذ و مردود
معلوم میشود پس ممکن ست کہ ابن خلدون سَبْعَ مِائَۃٍ یعنی روایت ہفصد نوشتہ باشد
وبغلطی خود از وی و یا بزلت از کاتب سَبْعَۃَ عَشَرَ یعنی ہفدہ واقع شدہ باشد چنانکہ
ہمین مطلب از عبارت مابعد وی ہم درین کتاب بخوبی ثابت میشود و آن اینکہ وَقَدْ یَقُوْلُ
بَعْضُ الْمُبْغِضِیْنَ الْمُتَعَصِّبِیْنَ اِلٰی اَنَّ مِنْہُمْ مَنْ کَانَ قَلِیْلَ الْبِضَاعَۃِ فِی الْحَدِیْثِ فَلِہٰذَا
قَلَّتْ رِوَایَتُہٗ وَلَا سَبِیْلَ اِلٰی ہٰذَا الْمُعْتَقَدِ فِیْ کِبَارِ الْاَئِمَّۃِ لِاَنَّ الشَّرِیْعَۃَ اِنَّمَا تُؤْخَذُ
مِنَ الْکِتَابِ وَالسُّنَّۃِ یعنی تحقیق بعضی از دشمنان متعصبین افترای این کردہ کہ از
ائمہ مجتہدین بعضی آنست کہ در علم حدیث قلیل البضاعت بود ازین باعث کم گشت سلسلۂ
روایت از وی مگر در حق مجتہدین کبار این اعتقاد حاسدین را ہیچ سبیل نیست چرا کہ احکام شرعیہ
از قرآن و حدیث ماخوذ اند پس تا وقتیکہ در کتاب و سنت معرفت تامہ کسی را حاصل نباشد
بر اخراج احکام شرعیہ چگونہ قادر گردد۔ پس ازین عبارت وی صاف انکار وی معلوم میشود
بر منکرین از تبحر ائمہ مجتہدین در علم حدیث نہ کہ خود قائل گردد بر ہفدہ حدیث از امام ابو حنیفہ رض

فا — در نقل روایت عدد ثانی

فا — جواب وجہ سوم

فا — قول منقصہ حدیث از امام رض ابن خلدون مخالف ست

بلکه خاص در حق امام صاحب بعد ازین جواب میدهد که وَالْاِمَامُ اَبُوْحَنِیْفَةَ اِنَّمَا قَلَّتْ رِوَایَتُهٗ
لِمَا شَدَّدَ فِیْ شُرُوْطِ الرِّوَایَةِ وَالتَّحَمُّلِ وَضَعَّفَ رِوَایَةَ الْحَدِیْثِ الْیَقِیْنِیِّ اِذَا عَارَضَهَا
الْفِعْلُ النَّفْسِیُّ فَقَلَّتْ مِنْ اَجْلِهَا رِوَایَتُهٗ فَقَلَّ حَدِیْثُهٗ لَا اَنَّهٗ تَرَكَ رِوَایَةَ الْحَدِیْثِ
مُتَعَمِّدًا فَحَاشَاهُ مِنْ ذٰلِكَ وَیَدُلُّ عَلٰی اَنَّهٗ مِنْ کِبَارِ الْمُجْتَهِدِیْنَ فِیْ عِلْمِ الْحَدِیْثِ
اِعْتِمَادُ مَذْهَبِهٖ بَیْنَهُمْ وَالتَّعْوِیْلُ عَلَیْهِ وَاعْتِبَارُهٗ رَدًّا وَقَبُوْلًا وَاَمَّا غَیْرُهٗ مِنَ
الْمُحَدِّثِیْنَ وَهُمُ الْجُمْهُوْرُ فَتَوَسَّعُوْا فِی الشُّرُوْطِ فَکَثُرَ حَدِیْثُهُمْ وَالْکُلُّ عَنِ اجْتِهَادٍ
وَقَدْ تَوَسَّعَ اَصْحَابُهٗ مِنْ بَعْدِهٖ فِی الشُّرُوْطِ وَکَثُرَتْ رِوَایَتُهُمْ وَرَوَی الطَّحَاوِیُّ
فَاَکْثَرَ وَکَتَبَ مُسْنَدَهٗ یعنی باعث قلت روایت از ابو حنیفه این ست که وی رحمه الله
درباره روایت و تحمل آن قیود سخت شرط نمودند و حدیث یقینی را وقتیکه فعل نفسی با او
معارض باشد ضعیف قرار داد ازین جهت روایت و حدیث از وی بقلت نقل کرده شد
نه اینکه معاذ الله ایشان روایت حدیث را عمداً ترک نمود و معتبر بودن مذهب وی در میان مجتهدین
و محدثین دلالت میکند برینکه وی رحمه الله در علم حدیث از مجتهدین کبار ست و دار و مدار ایشان
بر آن و اعتبار آن (یعنی در وقت مباحثه از اقوال مجتهدین و محدثین) خواه بطور رد باشد و
خواه بطریق قبول نیز دال ست بر بودن وی در علم حدیث از کبار مجتهدین و ما سوا از امام صاحب
دیگر جمهور محدثین درباره شروط حدیث وسعت کرده اند و قیود آسان شرط نموده اند ازین
باعث روایت حدیث از ایشان بکثرت شدند و این تشدد در شروط حدیث یا وسعت
دران این امر اجتهادیست موقوف ست بر اجتهاد هر مجتهد چنانکه خود تلامذهٔ امام صاحب رح
بعد از وی در شروط حدیث وسعت نمودند تا آنکه از ایشان روایت بکثرت رسید حتی که
طحاوی حنفی نیز روایات حدیث بکثرت نمود و یک مسند امام را از روایات امام بنوشت
انتهی پس چشم انصاف را وا کرده مضمون اَفَتُؤْمِنُوْنَ بِبَعْضِ الْکِتَابِ وَتَکْفُرُوْنَ بِبَعْضٍ را
معمول به خود نساخته پس جمله عبارت ابن خلدون را مطالعه باید کرد و در وَلَا تَقْرَبُوا
الصَّلٰوةَ تنها محو نباید گشت بلکه وبه وَاَنْتُمْ سُکَارٰی نیز التفاتی باید نمود تا که کفر و اسلام تو
از ان بخوبی ظاهر گردد چرا که ازین عبارت ابن خلدون بچه قدر زور و شور بودن امام از کبار

مجتہدین در علم حدیث ثابت میشود پس نقل مفتدمه حدیث از وی چه معنی میدارد ع

چشمهای خویش را از روشنی رخصت دہیم | اگر بہ پیش سفریان مریشک بری سکینم | و نیز موافق ترست این

عبارت ابن خلدون با اقوال دیگر ثقات چنانچه ملا علی قاری در خطبهٔ شرح مسند امام آورده که چونکه

امام از دلائل باستخراج مسائل مشغول میبودی ازین باعث روایت از وی بقلت بہم رسید

چنانچه اجل صحابه مثل ابوبکر و عمر رضی الله عنهم چونکه در رعایت امر اہم مشغول میبودندی در

نقل احادیث و روایت از دیگر صحابهٔ صغار مقلین بودندی۔ و ظاہرست اینکه اگر ابوحنیفه رض

بر کتاب الله و سنت رسول الله صلعم محیط نبودی ہرگز متصور و ممکن نبود که وی رض امام و مقتدای

امت شدندی و تمام فقها عیال وی خصوصا در قرن اول باوجودیکه در انوقت بسیاری

از ایمه مجتهدین موجود بودند۔ و طحاوی بسند خود از امام ابویوسف روایت کرده که امام

ابوحنیفه رض میفرمودند که ہیچ کسی را لائق نیست که ہیچ یکی حدیث را روایت کند مگر وقتیکه

از روز شنیدن آن تا روز بیان آن آنرا بعینه یعنی بالفاظه یاد داشته باشد حاصل این

کلام اینکه روایت بالمعنی نزدیک امام صاحب رض جائز نیست اگرچه مطابق اصل باشد برخلاف

جمهور محدثین که ایشان روایت بالمعنی را جائز داشته اند پس ازین علت در ظاہر روایت

از امام رض بقلت ظاہر شد انتهی۔ و در شامی آورده که ما حصلش اینکه اکثر مجتهدین مثل ابوبکر رض

و عمر رض در صحابه رض و مالک و شافعی در مابعد چونکه در اہم امور و بدرایت در روایت مشغول میبودند

از جهت روایت کمتر آمدند از آنانکه محض بروایت معروف می بودند و در رتبه از ایشان صغار

میبودند چرا که روایت بدون درایت چندان خوب نیست بلکه قاضی ابن عبدالبر مالکی رح در مذمت

این بابی منعقد ساخته و گفته که علما و فقها و جمهور مسلمین روایت حدیث را بجز تفقه و تدبر

مذموم دانسته و ابن شبرمه گفته که روایت حدیث کم کن تا که تو فقیه گردی انتهی۔ و در

بستان المحدثین آورده که فرمود امام مالک رح که روایت بکثرت کردن چیزی علم نیست

بلکه علم آنست که حق تعالی آنرا در سینهٔ مردم می نهد انتهی ع | روایت بے درایت معتبر گردد چنان بودی

نامدی فرق نقل سفیه و عقل نعمانی | پس جمله روایات امام رض با درایات اند که این فرقهٔ وہابیه سراسر

ازان محروم اند چرا که ایشان مثل جوانک قصه پسند اند نه خلاصه طلب۔ و وقتیکه از جانب

ف روایت بالمعنی نزد امام جائز نیست

ف روایت بلا درایت چندان معتبر نیست

حق تعالی در روز ازل مطالب فہمی از قرآن و احادیث و غرض و مقصود از کلام تقسیم میشد خدا میداند که این طائفۂ بیدماغان در ظلمت کدام زاویه پنہان شده بودند که از مثل اینچنین نعمت عظمی محروم ماندند طرفه تر از این بو الفضولان اینکه اگر به نصیبۂ ازلی خود صابر شدندی و با اہل تحقیق عداوت نداشتندی نیز در حق ایشان غنیمت بودی دیگر علاج حسد چیست ع ہر کرا در دی رسد ناچار گوید وای را ٭ چونکه لقب امام اعظم در حق آن امام انام رضہ من جانب الله در تمام عالم اشتہار یافته پس از روی حسد برای انعدام آن اگرچه ایشان صدہا قسم نیش زنی ورزندتا آنکه گاہی میگویند که وی از روی عقل خود گفته و گاہی قائل شده اند که احادیث وی ضعیف اند و گاہی قلت نقل روایت پیش ساخته که جمله مرویات وی ہفده احادیث بودند مگر بجز از خجالت و روسیاہی ایشان در حق آن عالم یکتا وارث انبیا مضر نخواہد شد ٭

چراغی را که ایزد برفروزد
ہر آنکس تف زند ریشش بسوزد

وجه چہارم اینکه رسیدن جمله ہفده حدیث با بوحنیفه رضہ سراسر خلاف نقل صحیح ست چه اگر چہار مسانید پانزده گانه مستذکرہ بالا لحاظ قطع کرده شود دو خاص دیگر تصانیف تلامذۂ امام دیده شود که دران بذریعۂ امام بسند مسلسل اخبار و آثار صحیحه مروی اند مثل موطا و کتاب الآثار و کتاب الحج و سیر کبیر امام محمد و کتاب الخراج و امالی و غیره امام ابو یوسف پس دران صدہا حدیث ظاہر گردند بروایت امام صاحب پس بجز از افترای محض در حق قول ہفده حدیث دیگر چه گفته آید علاوه اینکه مصنف ابن ابی شیبه و مصنف عبد الرزاق و تصانیف دارقطنی و تصانیف حاکم و تصانیف بیہقی و تصانیف طحاوی مثل شرح معانی الآثار و مشکل الآثار و غیره را باید دید که درانہا چه قدر روایات بروایت امام ابو حنیفه موجود اند و چگونه نباشد و حالانکه محدث دہلوی و نیز ملا علی قاری رح نوشته که نزدیک امام اعظم رضہ چند صندوق از کتب احادیث پُر بودند و آز بودن احادیث نزد کسی این لازم نیست که آنجمله احادیث از وی نقل نیز کرده شود چه روایت کردن چیز دیگر ست و دانستن امر آخر چنانچه این امر از حالات امام بخاری و غیره باوجود تحریص ایشان بنقل روایت صاف ظاہر ست که مجاز فته از سه لک احادیث که یاد میداشت جمله شش ہزار احادیث بلا تکرار از وی در صحیح بخاری منقول گشته پس در حق کسانیکه از روایت بدرایت و استنباط بدل و جان مصروف میباشند

وقت کم بود رایت در روایت کم است فی یافت در قرن فلا بہ حافظ بودند

جواب وجه چہارم

چه تخمینه کرده آید۔ **وجه پنجم اینکه** هر شخص میداند که زمانهٔ امام انتهای زمانهٔ صحابه و ابتدای شروع تابعین بود۔ **و نیز** طریق اهل اسلام آن زمان زبانی یاد کردن احادیث بود اگرچه بعضی از ایشان برای احتیاط کتابت نیز میکردندی و حالانکه دران زمان هر طفل مکتبی را صدها احادیث زبانی یاد میبود پس رسیدن هفده حدیث امام ابو حنیفه رض باوجودیکه در کوفه که از جهت کثرت علم و علما دران بقبة الاسلام ملقب بود بود و باش میداشت و نیز هم دران زمان بامام اعظم ملقب گردید چه معنی میدارد **وجه ششم اینکه** چونکه مشایخ امام اعظم در علم حسب بیان ابن حجر وغیره محدثین چهار هزار اند که منجمله از ایشان قریب سه صد مشایخ در مسانید امام مذکور اند که امام بلا واسطه از هر یک چند متعدد روایات بسند متصل کرده پس قول هفده حدیث چه معنی میدارد **وجه هفتم اینکه** امام ذهبی و نیز دیگر نقاد رجال امام صاحب رح را در زمرهٔ حفاظ احادیث ذکر کرده اند پس کسی را که صرف هفده حدیث رسیده باشد وی را محدث گفتن خطاست پس از حفاظ احادیث او را شمردن چه معنی میدارد۔ **وجه هشتم اینکه** خود ابن خلدون قول هفده حدیث را مسلم نمیدارد و لهذا بصیغهٔ تمریض ذکر نموده حَیْثُ قَالَ یُقَالُ بَلَغَتْ رِوَایَتُهٗ اِلٰی سَبْعَةَ عَشَرَ حَدِیْثًا اَوْ نَحْوِهٖ که لفظ یُقَالُ برای ضعف ست پس قول ضعیف را که قائلش خود از برات میطلبد بمقابلهٔ اقوال اهل ثقات آوردن محض حماقت در حماقت ست و یا سراسر تعصب و بغاوت سه

أي فروعت محکم آمد في اصول ‖ بایدت شرم از خدای و از رسول

وجه نهم اینکه اگر فرض کرده شود که ابن خلدون دیده و دانسته این روایت را معتبر دانسته است نیز این قول وی در حق امام چیزی مضر نیست چراکه ابن خلدون اگرچه در امور تاریخیه ماهری کامل بود مگر او را در علوم شرعیه مهارت و در فن حدیث و علم رجال وغیره مداخلت نبود چنانکه شمس الدین محمد بن عبد الرحمن سخاوی که شاگرد رشید حافظ ابن حجر عسقلانی ست در کتاب ضوء اللامع فی اعیان القرن التاسع در ترجمهٔ ابن خلدون نوشته وَلَمْ یَکُنْ مَاهِرًا بِالْعُلُوْمِ الشَّرْعِیَّةِ آری اگر از کدامی محدث که وی را در علم روایات حدیث وغیره مهارت و در کتب حدیث واقفیت تامه بودی اینچنین قول سرزده شدی امکانش بودی که آن قول وی ملتفت گشتی نه که از مثل ابن خلدون که از کتب علم حدیث چندان ماهر نبود این بیچاره

بموجب ع کجا دانند حال ما سبکساران ساحلها ٭ چه داند که روایات امام ابو حنیفه در کتب علم حدیث چه قدر موجود اند و اگر ویرا علم بر کتب حدیث بودی همین کذب صریح از وی گاهی صادر نشدی چرا که تنها موطای امام محمد برای کذب وی کافی ست قطع لحاظ از مسانید و معانی الآثار و دیگر کتب بلکه وی خود در خطبهٔ کتاب مقر ست بر اینکه در امور تاریخیه و حکایات منقوله وقوع غلطی اغلب ست پس آنرا پیشتر بمیزان عقل سنجیدن لازم و هر آن امر که از براهین قطعیهٔ عقلیه و نقلیه مخالف باشد آنرا رد کردن لازم ست مگر حاسدان از جهت درد درونی خود طالبان خرده بینی اند نه جویندگان حق

مثنوی

زان حسد دل را سیاهیها رسد — آن ابوجهل از محمد ننگ داشت
بوالحکم نامش بد و بوجهل شد — ای بسا اهل از حسد نااهل شد
از حسد در طوق لعنت شد قرین — ای کریم و خالق عرش برین

چون کنی بر بی حسد مکر و حسد
ننگ نی اهل تخم کین در دل بکاشت
از ملائک بد و اقرب چون لعین
دور دارم از حسد و ز حاسدین

سلسلهٔ یازدهم در ذکر کوشش امام در استخراج مسائل و طریق ترتیب فقه ابو حنیفه مع ذکر احتیاط امام در ا

در مسند خوارزمی از سیف الائمه سائلی آورده که این مشهور ست که امام اعظم از چهار هزار علمای تابعین علم فقه و علم حدیث تلمذ حاصل کرد مگر امام بر علم خود از زبان خود فتوی نداد تا آنکه ایشان همه او را اجازت دادند پس بعد از ان امام در مسجد جامع کوفه بنشست و یکهزار تلامیذ نزدیک وی جمع شدند که از انجمله چهل نفر فاضل تر و بزرگ تر بودند که بمرتبهٔ اجتهاد میداشتند پس آنها را مقرب خود گردانیده فرمود که شما را زدایه نمگسار من اید و من فرس فقه را برای شما الجام کرده زین نهاده آموده کرده ام پس شما امداد من نمائید چرا که مردم مرا پل جهنم ساخته اند دیگران میگذرند و بار بر پشت من ست یعنی مردم از جهت تقلید نجات یابند مگر اگر در غرق ریزی اجتهاد چیزی تساهلی کرده آید مواخذهٔ آن از من باشد پس از عادات شریفش این بود که هرگاه که کدامی واقعه پیش آمدی با تلامذهٔ مجتهدان خود دران مشوره و مناظره و گفتگو فرمودی و از ایشان پرسیدی و جمله احادیث و آثار که نزدیک ایشان بودندی آنرا شنیدی و انچه او را معلوم بودی آنرا در پیش ایشان بیان کردی و تا یکماه بلکه زائد از یکماه نیز دران واقعه بحث و مناظره کردندی تا آنکه در آخر بر چیزی اتفاق افتادی پس آن قول محقق را امام ابو یوسف ثبت

کردی تا آنکه تمام اصول فقه را بدین طریق شوری کرده ثابت نمود و مثل دیگر ائمه مجتهدین امام اعظم تنها بذات خود درین قوانین دین متفرد نشده انتهی کذا فی فتاوی سراجیه **لهذا** ابن حجر وغیره گفته که متفق شدند مر ابو حنیفه را تلامیذ یکه دیگر مجتهدین و ائمهٔ روی زمین را این نعمت عظمیٰ میسر نشده۔ **وحافظ** ابو المحاسن دمشقی شافعی در عقود الجمان آورده قاضی ابو یوسف که در حق وی یحیی بن معین صاحب الحدیث گفته و علامهٔ ذهبی وی را در حفاظ حدیث محسوب کرده است میگوید ما یان با امام رض در مسائل بحث کردندمی بهر طریق رای وی رض قائم شدی من از حلقهٔ درس برخاسته نزد محدثین کوفه میرفتم و از ایشان احادیث متعلق آن مساله دریافت مینمودم پستر بخدمت امام رض آمده الجمله احادیث را بوی شنوانیدمی امام بعضی را ازان قبول فرمودی و بعضی را رد نمودی و گفتی که این صحیح نیست من می پرسیدم که ترا چگونه معلوم شد میفرمودی هر آن علم که در کوفه است من عالم آنم **وامام** طحاوی بسند متصل از اسد بن فرات روایت کرده است که از تلامیذ ابو حنیفه کسانیکه در تدوین فقه شریک امام بودند چهل نفر اند که در ایشان همین چند نفر زیاده ممتاز بودند ابو یوسف زفر داود طائی اسد بن عمرو یوسف بن خالد التیمی یحیی بن ابی زائده و تا سی سال همین خدمت را انجام میدادند انتهی و این چند نفر نیز در ایشان از ممتازین بودند عافیه ازدی ابو علی عزی علی مسهر قاسم بن معن و حبان و برادرش مندل و از ایشان کسانیکه در خاص فنون ممتاز و استاذ کل بودند و نیز در تکمیل فقه ازان لابدی ست این چند نفر بودند یحیی بن ابی زائده و حفص بن غیاث و قاضی ابو یوسف و داود طائی و حبان و مندل در حدیث و آثار کمال میداشتند قاسم بن معن و امام محمد در ادب و عربیت کامل بودند و امام زفر در استنباط مشهور بود **ومحقق** شعرانی در میزان کبری آورده که ابو جعفر از شقیق بلخی رح آورده که وی رح میفرمودی که امام ابو حنیفه رح اورع الناس و اعلم الناس و اعبد الناس و اکرم الناس بود و نیز زیاده تر ایشان بود در احتیاط در دین و اَبعَد ایشان بود از قول برای و قیاس در دین حق عز و جل و بود امام ابو حنیفه که هیچ مساله را در علم درج نساختی تا آنکه اجماع همه اصحاب وی بران نگشتی و منعقد کردی برای آن مساله مجلسی را پس وقتیکه کل اصحاب وی رحمه الله متفق گشتندی برینکه این مساله موافق شریعت ست ابو یوسف و یا

فـ [illegible]

فـ [illegible]

دیگر یرا حکم فرمودی که این مسألهٔ در فلان باب درج کن انتهی **و در حدائق** بحوالهٔ میزان آورده که دستور العمل امام چنین بود که در هر مسأله که صراحت در کتاب الله و سنت رسول الله نیافتی پس علماء را جمع کرده بران قول عمل کردی که بران اتفاق همه ایشان شدی و همچنین کارروائی فرمودی اگر کدامی حکم را استنباط کردی و تا وقتیکه علمای همعصر را جمع نکردی آن حکم را قلم بند نکردی و بعد از رضای ایشان مر ابو یوسف را حکم تحریر آن مسأله دادی پس کسیکه در اتباع سنت رسول الله برین قدم باشد معاذ الله او را بطرف عمل بالرای منسوب کردن چگونه جائز باشد انتهی **و در تذکرة الاولیا** آورده که برای حل شدن مسألهٔ مشکله امام ابو حنیفه چهل بار قرآن ختم کردی تا مسأله که او را مشکل بودی کشف شدی **و در برهنه** بحوالهٔ صلوة مسعودی می آرد که چون امام شبها بر دست راست بیاسودی پانصد چند مسأله وضع کردی و بروایتی هزار مسأله و چون بر دست چپ گشتی همه ها را جواب گفتی بامداد بمسجد آدینهٔ کوفه برفتی اصحاب تفاسیر بر دست راست وی نشسته بودندی و اصحاب اخبار بر دست چپ وی و کبرای مجتهدین جمع وی (یعنی مثل امام ابو یوسف و محمد و زفر و داود طائی و غیر ایشان) در پیش ایشان بودی۔ وی مسأله آغاز کردی اصحاب تفاسیر بتفاسیر باز میگشتند و اصحاب اخبار باخبار و کبرای جمع وی باجتهاد و آنچه وی گفته بودی بآیت و اخبار و اجماع ایشان راست آمدی گفتندی ای امام مسلمانان آن مسأله که شما وضع کرده بودید هم بآیت و هم باخبار و هم باجماع امت راست آمد امام از شادی آن تکبیر گفتی و حاضران جمع وی بر موافقت نیز تکبیر گفتندی آواز ایشان باهل کوفه رسیدی اهل کوفه را معلوم شدی که ابو حنیفه رض مسأله وضع کرد که بآیت و اخبار و اجماع امت راست آمده است ایشان نیز تکبیر میگفتندی انتهی۔ و در رسالهٔ فضائل ابو حنیفه رض آورده که ابو الفضل کرمانی میگوید که امام اعظم رض پانصد هزار (یعنی پنج لاکه) مسائل را استخراج کرده و خطیب خوارزمی مینویسد که هشتاد و سه هزار مسائل را بیرون آورده سی و هشت هزار مسائل را در عبادات و باقی را در معاملات اگر این امر از وی صادر نشدی مردم گمراه گشتندی کذا فی طبقات الکفوی۔ **و در حدائق** بحوالهٔ حاوی فقه آورده که نوح از ابن جریج روایت کرده که وی میگفتی که ای نعمان ابو حنیفه هر یک مسأله را که تو گفتهٔ

ف اقتضاء در دستور العمل امام

ف وضع نمودن امام در یک شب چند صد مسائل را

ف تکبیر گفتن امام از خوشی

ف تعداد جمله مسائل مستخرجهٔ امام

ف موجود بودن جواب هر یک مسأله نزد امام

درحق آن حدیث باسناد صحیح نزد من موجود ست حق تعالی ترا بر امت محمدیہ بسبب حرمت پیدا کردہ است ۵ | شکر کردن کی توانم در خور آلای تو | شکر نعمتہای تو چندانکہ نعمتہای تو |

وکیع و علی بن المدینی میگفتند کہ اگر ما میخواہیم بر ہر یک مسالہ کہ ابو حنیفہ آنرا گفتہ است حدیث شاہد بیرون آوردن میتوانیم انتہی و در شرح سفر السعادت ست کہ در حقیقت مذہب حنفی جامع دلیل عقلی و نقلی ست و اکثر اوقات از عادات شریفۂ ابو حنیفہ ہمین بود کہ دربارۂ مذہب خود تنہا بر دلیل عقلی حصر نمودی زیرا کہ اکثر مردم خو گیر بدین امر اند کہ سخن نقلی را با دلیل عقلی تطبیق میدہند و تا وقتیکہ امر نقلی با عقل ایشان مطابق نباشد بخوبی تمام دل نشین ایشان نمیگردد ازین سبب امام موصوف رض برای تسلی ایشان اکثر مسائل را از دلائل عقلی ثابت کردندی ورنہ فی الواقع دلیل آن از قرآن و حدیث و از قول صحابہ میبودی ورنہ این کی میشود کہ بغیر از رجوع بہ قرآن و حدیث و اجماع استدلال بقیاس کردہ آید حالانکہ واجب بر مجتہد تا وقتیکہ حکم کدامی مسالہ در قرآن و حدیث و اجماع یافتہ میشود امدار جوع بطرف قیاس درست نباشد و بعد از نیافتن درین ہر سہ بسبب ضرورت حکم بقیاس نماید و دیگر اینکہ در حقیقت دلیل عقلی امام برای ترجیح دادن بعضی احادیث بود بر بعضی دیگر یعنی وقتیکہ درمیان دو حدیث اختلاف بودی و ترجیح یکی بر دیگری بوجہ من الوجوہ نمیشدی پس امام رض ہر آن حدیثی را کہ موافق بقیاس یافتی ترجیح میدادی و بالضرور ہر آن حدیث کہ موافق بقیاس باشد راجح میباشد چنانکہ در اصول فقہ تقرر یافتہ نہ اینکہ در مقابلۂ حدیث بقیاس عمل کردی انتہی ملخصا و نیز در حدائق از مسند خوارزمی آوردہ کہ مجملاً اختصارش اینکہ امام ابو حنیفہ رض اعلم الناس و کمال متبع احادیث بود بچند وجہ اول اینکہ امام ابو حنیفہ برخلاف امام شافعی رض احادیث مراسیل را نیز حجت دانستہ و بر قیاس مقدم میدارد دوم قیاس چہار قسم ست یکی قیاس مؤثر و او آنست کہ معنی مشترک درمیان اصل و فرع مؤثر باشد دوم قیاس مناسب و او آنست کہ معنی مناسب میان اصل و فرع باشد سوم قیاس شبہ و او آنست کہ در احکام شرعیہ ظاہری مشابہت درمیان اصل و فرع باشد چہارم قیاس طرد و او آنست کہ معنی مطرد درمیان اصل و فرع باشد۔ پس ابو حنیفہ رض

ف در حقیقت مذہب امام جامع دلیل عقلی و نقلی است

ف ذکر تبحر بودن امام اعظم در احادیث بچند وجوہ

ف ذکر اقسام قیاس معتبرہ و غیر معتبرہ

واصحاب وی میگویند کہ قیاس شبہ اصالۃً باطل ست و در قیاس طرد اصحاب او مختلف اند
چنانچہ بعضی ازان نیز انکار کردہ اند و ابو زید کبیر گفتہ کہ نزد ما صرف قیاس مؤثر حجت ست
وہر سہ قسم باقیماندہ حجت نیستند (میگویم کہ ہمین مضمون را در فصل سوم از باب اول از
عبارت شیخ نیز بخوبی درج کردہ ام جائیکہ گفتہ کہ امام ابو حنیفہؒ از اقسام قیاس بجز از
قیاس مؤثر عمل نمیکند و قیاس تناسب و قیاس شبہ و قیاس طرد ہمہ نزدیک او متروک و غیر
معمول اند الخ) و امام شافعی میگوید کہ این ہر چہار قسم از قیاس حجت اند چنانچہ بالتفصیل
امثلۂ این در مسند مذکور مذکور اند سوم نزدیک امام ابو حنیفہؓ حدیث مقدم ست اگرچہ ضعیف
باشد بر قیاس اگرچہ صحیح و معتبر باشد بخلاف امام شافعی توضیحش بطریق تمثیل اینکہ قہقہہ در
نماز ناقض وضوست نزد امام صاحبؓ بسبب آن حدیث کہ نابینائی در چاہ در افتاد پس
خندیدند بعضی از آنانکہ نماز میخواندند پس فرمود آنحضرت علیہ السلام کہ اعادۂ وضو و نماز نمایند
کسانیکہ از شما خندیدہ اند حالانکہ این حدیث ضعیف ست مگر امام ابو حنیفہؓ بسبب آن قیاس
قہقہۂ غیر حالت صلوۃ را ترک فرمود و امام شافعیؓ محض بر قیاس عمل نمود یعنی چنانکہ خندۂ
(کہ ناقض وضو نیست)
قہقہہ خارج نماز ناقض وضو نیست ہمچنین در نماز بعمل آورد و این حدیث را بسبب ضعف
آن ترک فرمود۔ و نیز امام صاحبؒ بموجب حدیث ابن مسعود بہ نبیذ تمر وضو جائز میدانند
حالانکہ این حدیث ضعیف ست مگر بسبب آن قیاس را برا حوال تمامی اشربہ ترک فرمود
و امام شافعیؒ محض عمل بر قیاس کردہ و حدیث مذکور را بسبب ضعف ترک فرمود لطیفہ
در شامی در کتاب اشربہ از ابو حنیفہؓ آوردہ کہ وی فرمود اگر دنیا بتمامہا بمن دادہ شود من گاہی
فتوی ندہم بحرمت نبیذ چراکہ در وی تفسیق بعضی صحابہؓ لازم می آید کہ ایشان بارہا آنرا خوردہ

ف نزد امام ... قیاس مؤثر حجت ست

ف ذکر تقدیم حدیث ضعیف بر قیاس صحیح نزد امام صاحبؒ کہ بچند امثلہ

[illegible]

واگر دنیا بجذافیرہا بمن دادہ شود بلای شرب نبیذ ہرگز ننوشم آنرا چراکہ آن ضرورنیست۔ انتہی ملخصاً
حدِ تقوی و حسن ظن درحق اسلاف خود انتہی۔ اما خطیب و دیگر معترضین چون دیدند کہ
امام اعظم رح چونکہ بربعضی ازان احادیث عمل نکردہ است کہ آنرا امام شافعی اخذ نمودہ بود
پس ایشانرا ہمین غلط فہمی درگرفت کہ امام اعظم رض آن احادیث را از روی قیاس ترک
نمودہ است و از جہت قصور فہمی خود این را نفہمید کہ امام اعظم رض آن احادیث را بسبب
احادیث دیگر کہ اصح تر ندازان و قرین اند بقیاس ترک نمودہ نہ بقیاس انتہی ملخصاً وتوضیح
این از عبارت شیخ مذکور در فصل سوم طلب کن **وبعد** ازین امام خوارزمی بطور نمونہ زیادہ
از سی[۳۰] و یک احادیث ازین قبیل ذکر کردہ کہ اکثرش از صحیح بخاری و مسلم ست و امام صاحب رح
عمل بران نمودہ و امام شافعی رض باحادیث درجۂ ادنی ازان عمل کردہ **ازینجا** ست کہ در
جواہر المنیفہ از امام ابو حنیفہ روایت کردہ کہ وی رحمہ اللہ میفرمودی کہ نزدیک من حدیث
ضعیف نہایت پسند ست از آرای رجال **لہذا** شیخ عبد الحق محدث دہلوی رح در زاد المتقین
از عبد الوہاب متقی شیخ خود نقل آوردہ کہ وی رح میفرمودی کہ ہرآن کتب حنفیہ کہ در ولایت
ماوراء النہر و ہندوستان مشہور اند اکثر اثبات احکام درانہا از قیاس و دلائل عقلیہ کردہ اند
و ہرآن کتب کہ در ملک مصر و شام تصنیف شدہ اند درانہا بر ہر قول حنفی حدیث صحیح وارد
کردہ واثبات آن ازان نمودہ اند و بعضی از علمای حنفیہ التزام این کردہ کہ بر ہر یک مطلب
آیت و حدیث را معًا می آرند تا آنکہ موقع آن پیدا میشود کہ گفتہ شود کہ شافعی از اصحاب
رای اند نہ حنفی انتہی **و قول** شیخ عبد الوہاب متقی رح (کہ در خانۂ کعبہ خلیفہ و جانشین علی متقی
بست و شش سال شدہ بود و درین مدت بنشر علوم ظاہری و باطنی مصروف بودی و
درانجا از ہر قسم کتب از نظر وی گذشتہ بودند و در ۱۰۰۱ھ ہجری وفات یافتہ) از روی
استقرا عین صواب ست اگرچہ از روی ظاہری مشکوۃ شریف وغیرہ ظاہر میشود کہ ظاہراً
مذہب امام شافعی رح موافق بحدیث است نہ مذہب حنفی مگر در حقیقت نہ چنین ست
چراکہ صاحب مشکوۃ نظر بمذہب خود بیشتر رعایت ہمان احادیث کردہ کہ موافق بمذہبش
بودند اما از نظر کردن بران کتب حنفیہ کہ دران ماخذ مسائل فرعیہ بیان کردہ اند و تصنیف

فائده: نشانی غلطی معترضین بر امام

فائده: عمل نمودن امام بر احادیث قویہ بخلاف شافعی

فائده: ترجیح حدیث ضعیف بر قیاس نزد امام

فائده: در اقسام استدلالات حنفیہ در کتب خود

فائده: شافعی از اصحاب رای اند نہ حنفی

آن از ملک شام و مصر شدہ مثل مواہب الرحمن و شرح مواہب الرحمن و فتح القدیر و عینی ہر دو
شروح ہدایہ و شمنی شرح مختصر الوقایہ و غنیۃ المستملی شرح منیۃ المصلی و طحاوی معروف بشرح
معانی الآثار از مثل اینچنین کتب صاف تصدیق کامل برای قول سابق بوجہ اتم و اکمل معلوم
میشود ؎ | برعقل و دانش او خندند مرغ و ماہی | بر حشمت سلیمان آنکس کہ شک نماید |

لہذا علامہ شعرانی مالکی در میزان کبری مینویسد تتمہ من کتاب ادلۃ المذاہب تالیف
نمودم پس من تتبع اقوال ابو حنیفہؓ و اصحابؒ وی نمودم پس من ہیچ قول امام صاحبؓ و
اصحاب او را نیافتم مگر اینکہ بالضرور آن قول ایشان مستند بکدامی اصل صحیح مثل آیت یا
حدیث یا آثر یا مفہوم اثر یا حدیث ضعیف کثیر الطرق (یعنی کہ بدرجہ حسن لغیرہ رسیدہ باشد)
یا قیاس صحیح یافتم پس ہر کسی را کہ واقفیت بر ماذکر منظور باشد بروی لازم ست کہ وی کتاب
مذکور مرا مطالعہ نماید انتہی از ینجاست انچہ شاہ ولی اللہ محدث دہلویؒ در فیوض الحرمین آورد
کہ معلوم کنانیدمرا رسول خدا صلعم کہ بتحقیق در مذہب حنفی چنین طریق پسندیدہ است
کہ نسبت بمذاہب دیگر موافق ترست بآن سنت معروفہ کہ در زمان بخاری و اصحابؒ ی
جمع شدہ و پختہ گردیدہ ؎ | کار خسان نیست بجز خار خار | رسم بزرگان بود انصاف کار |
وانکہ ندارد دل رحمت پذیر | تہمت پشمینہ نہد بر حریر | ولہذا در میزان شعرانی
نوشتہ کہ ہر آئینہ این کلام کہ ابو حنیفہ مقدم میکند قیاس را بر حدیث رسول اللہ صلعم
از شخصی صادر شدہ کہ با امامؒ تعصب میکند و در دین وی متہور و در گفتار وی غیر متورع ست ؎
| نیش عقرب نہ از پی کین ست | مقتضای طبیعتش این ست | وازین کلام حق جل جلالہ اِنَّ
السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ اُولٰٓئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُوْلًا یعنی جمیع اعضا از گوش و
چشم و دل بروز قیامت ہمہ ایشان پرسیدنی باشند۔ و نیز ازین کہ مَا يَلْفِظُ مِنْ
قَوْلٍ اِلَّا لَدَيْهِ رَقِيْبٌ عَتِيْدٌ یعنی نمیگوید ازہیچ قولی مگر اینکہ نزد او نگہبانان قویہ اند
از کراما کاتبین و نیز از حدیث رسول اللہ علیہ الصلوۃ والسلام کہ معاذ را فرمودہ بود
وَهَلْ يَكُبُّ النَّاسَ فِي النَّارِ عَلٰى وُجُوْهِهِمْ اِلَّا حَصَائِدُ اَلْسِنَتِهِمْ یعنی بغیر از بدی
زبانہا ہیچ چیز مردم را در دوزخ سرنگون بروی نمی اندازد آن شخص بالکل غافل ست ؎

مستند بودن مذہب حنفی بقول شعرانی
تحقیق بودن مذہب حنفی بر سنت ...
در وعید کسانیکہ بر امام اعتراض کردہ در باب قیاس

چنین بوی خبیث عاصیه ‏ گفت یزدان نَسْفَعًا بِالنَّاصِیَة
نیست الا حیلۂ مکر و ستیز ‏ هر سیه رویان دین را خود جهیز

و تحقیق روایت کرده امام ابو جعفر شیرامازی رح بسند متصل از امام اعظم رح که وی رح میفرمودی قسم بخداست که دروغ گفت آنشخص و افترابندی نمود بر ما کسیکه گفت که ما قیاس را بر نص مقدم میداریم حالانکه بعد از نص هیچ حاجت بقیاس ما را نیست قطعه

راه سنت رو اگر خواهی صراط مستقیم ‏ گر سنن راهی بود کو صاف و المنیز
گر سنین زندگی خواهد زمانی بی سنن ‏ هر ره در خشم وی همچون سنان تیر باد

و نیز میفرمودی که ما قیاس و قتیکه مینمائیم که ضرورت سخت بطرف وی می افتد و بیانش اینکه ما پیشتر در مسألۂ قرآن و حدیث و اقضیۂ صحابه رض را می بینیم و چون در انها دلیل آن نیابیم پس درانوقت مَسْکُوتٌ عَنْهُ را بر منطوق قیاس مینمائیم و قتیکه در ان هر دو صرف علت واحد جامع باشد و بروایت دوم چنین آمده که ما پیشتر از کتاب الله پستر از حدیث رسول الله صلعم پستر از ان اقضیۂ صحابه اخذ کرده عمل میکنیم که بران ایشان را اتفاق باشد و اگر ایشانرا اختلاف باشد پس ما بسبب آنعلت جامع که در میان این دو مساله میباشد یک حکم را بر حکم دیگر قیاس میکنیم تا آنکه معنی واضح گردد و بسوم چنین آمده که ما پیشتر بکتاب الله عمل میکنیم پستر بسنت رسول الله صلعم پستر باحادیث ابو بکر و عمر و عثمان و علی رضی الله عنهم و بچهارم چنین آمده که وی رض فرموده که هرچه از انحضرت علیه السلام آید بر سر و چشم ماست و مادر و پدرم فدای آن باد و نیست برای ما از ان مخالفت و انچه از صحابه رض آید از انها ما یک قول را اختیار میکنیم و انچه از غیر صحابه آید فَهُمْ رِجَالٌ وَّنَحْنُ رِجَالٌ و باری خلیفه منصور بطرف امام نوشت که ما شنیده ایم که تو قیاس را بر حدیث مقدم میکنی در جواب امام فرمود که ای امیر المؤمنین اینچنین نیست بلکه ما پیشتر بکتاب الله عمل میکنیم پستر بسنت رسول الله صلعم پستر باقضیۂ ابی بکر و عمر و عثمان و علی رض پستر باقضیۂ بقیۂ صحابه رض و چون ایشان باهم اختلاف کنند ما قیاس میکنیم یعنی از اقوال ایشان بران قول عمل میکنیم که قرین بقیاس میباشد و در امور دینی هیچ کسی را هیچ رعایتی نیست انتهی و همدرین کتاب هست که هر کرا در دل قدری نور ایمان است در بد گفتن هیچ یکی از ایمۂ مجتهدین جرأت نمیتواند کرد چراکه ایمۂ دین مثل ستارهای آسمان و دیگر مردم مانند اهل ارض اند که از حال ستارها بجز از

ذکر قول حضرت امام صاحب در مسائل برروایات صحیحه

خیال ایشان دیگر ہیچ چیز شناختن نمیتوانند ع باد ست موسوی چہ زند سحر سامری ٭ بر خلاف

آن سخنانیکہ بعضی متعصبین بطرف امام ابو حنیفہ منسوب کردہ اند ۵ | بیخردی چند زخود دے خبر

عیب پسندند بزعم ہنر | و ہرگاہ کہ در قیامت رو برو شوند پس ایشانرا از طرف

امام فضیحت بسیار حاصل گردد ۵ | مزن بدرو ادی مکر و حیل گام | کہ در دام بلا افتی سرانجام

وحالانکہ باری شخصی از کوفہ نزد امام آمد در انوقت نزد امام مردم حدیث میخواندند پس

آنشخص گفت کہ ما این حدیث را گذاشتیم برین گفتن وی امام رضہ او را سخت زجر کردہ و تنبیہ

نمودہ فرمود کہ اگر حدیث نبودی پس ہیچ شخصی از ما قرآن را نفہمیدی پستر امام از وی پرسید

کہ در حق گوشت بوزنہ تو چہ میگوئی و نزد خود از قرآن بران کدام دلیلی میداری پس آنشخص

ساکت ماند باز از امام پرسید کہ شما در حق این چہ میفرمائید امام فرمود کہ بوزنہ (ای بندر) از چارپایان چرندگان

نیست و باری شخصی در کوفہ کتاب دانیال پیغمبر آورد امام اعظم رضہ از وی (ای قدر) آنقدر رنجیدہ گشت

کہ قریب بود کہ او را بقتل رسانیدی و باوی گفت کہ آیا سوا از قرآن و حدیث کتاب دیگر نیز ہست

ازینجا معلوم باید نمود کہ امام را بقرآن و حدیث چہ قدر تحریص و تخلیص بود انتہی مختصراً ۵

اندکی با تو بگفتم و بدل ترسیدم	کہ دل آزردہ شوی ورنہ سخن بسیارست	

سلسلۂ دوازدہم و این سلسلہ جامع ست مر مناقب بقیہ را

غلام مدح نعمانم نثارش گوہر جانم	ہمیشہ منقبت خوانم بطرز بلبل شیدا	نہ ترسم از طاعنان دارم کہ حق را برین نگارم
خدای دو جہان دارم چہ باک از طعنۂ بیجا	سخن سنجیدہ میگویم معانین چیدہ میگویم	کتب را دیدہ میگویم ندارم باکسی پروا

باید دانست کہ در حدیث شریف آمدہ کہ صحابہ رضہ از آنحضرت علیہ الصلوۃ والسلام

پرسیدند کہ یا رسول اللہ صالح کیست و طالح کہ فرمود علیہ السلام کہ از ہمسایگان او بپرس

یعنی ہر کہ نزدیک مردم دور و نزدیک نیک (ای) باشد پس آنشخص نزدیک خدا نیز نیک باشد و مرد بد

نزدیک مردم نزد خدای تعالی نیز بد میباشد ۵ | چہ نیکو مثل گفت پیر ہدی

زبان اناس نکہت طبل خدا | پس بموجب این خبر نیک اثر احوال امام ابو حنیفہ رضہ ازین

اقوال ہمسایگان خیمۂ دین و اسلام و جوار قبۂ علم و احکام وی چشم وا کردہ دریافت کن کہ

حاشیہ: ۵ از خواص کوفی امام سمعانی ... زجر کردن امام از وی ... ۵ از امر خشمگین شدن امام از شخصی ... ۵ سلسلۂ دوازدہم و این سلسلہ جامع مناقب بقیہ را

عنداللہ وی رحمہ اللہ بچہ مرتبۂ علیاست علامۂ عبدالوہاب شعرانی مالکی در میزان کبری از عبداللہ
ابن المبارک می آرد کہ وی رحمہ اللہ فرمود کہ در آمدم در کوفہ پس از باشندگان آن مقام خاصۃً از علمای
آن شہر دریافت نمودم و گفتم کہ درین بلاد شما اعلم الناس کیست پس ہمہ گفتند کہ امام ابوحنیفہ باز پرسیدم کہ اورع الناس مائل تر بعقبی
کیست پس ہمہ گفتند امام ابوحنیفہ باز پرسیدم کہ ازہد الناس و تارک الدنیا کیست پس ہمہ گفتند امام ابوحنیفہ رض باز پرسیدم
کہ اعبد الناس و مشغول تر بعلم کیست پس ہر ہمہ گفتند امام ابوحنیفہ فما سألتہم عن خلق
من الاخلاق الحسنۃ الا و قالوا کلہم لا نعلم احدا تخلق بذلک غیر الامام ابی حنیفۃ
رضی اللہ تعالی عنہ انتہی **وابن حجر** رض شافعی در خیرات الحسان آوردہ کہ بکر بن معروف گفت
کہ من در امت محمد صلی اللہ علیہ وسلم زیادہ تر نیک خصلت از امام ابوحنیفہ رض کسی را ندیدم انتہی
نقل ست کہ شخصی کریم الاخلاق عمیم الاشفاق نامدار زمانۂ خود از دنیا سفر نمود درویشی کامل
بسبب شہرت وی بعد از چند زمانہ بمکانش رسید دید کہ مکانش خراب و اولادش گرفتار رنج و عذاب
است پرسید کہ آوازۂ این مکانات باطراف و اکناف رفتہ و گوشوارۂ گوش ہر کس و ناکس گشتہ
کسی گفتش نی و ہر آنچہ شنیدہ راست ست مگر صاحب آن ہمہ کمالات را با خود ہمراہ بگور برد
درویش نفسی سرد بر آورد و گفت با چندین شہرتیکہ داشت مرا انحال متیقن گشت کہ بکمال بخیل و
ممسک کمالات بود چرا کہ از کمالات چیزی را برای دیگران باقی نگذاشت **اشعار**

ای در حق کمالات بود ۱۲

برد در کمالات دین ہم سبق	ہماناست مصداقش اعظم امام	امام زمان آنکہ اعظم بود
بخیل کمالات گر گویمش	بود محض بہتان خلاف نسق	نثارش بود پر زرحمت طبق
قلم را بود زین الم سینہ شق	بود چشم حساد چون شب برو	کنم شرح این افترا گر رقم
		کجا بیند از خیرگی نور حق

و نیز علامۂ ابن حجر مکی در خیرات الحسان آوردہ کہ **فصل** دوازدہم در ذکر آن اوصاف کہ
در انہا امام ابوحنیفہ از دیگران ممتاز بود پس **بعضی** از ان اوصاف اینکہ گفت حافظ محمد بن
میمون کہ نبود ہیچکسی در زمانۂ امام ابوحنیفہ رض عالم تر از وی و نہ زیادہ متقی و نہ زیادہ زاہد و نہ زیادہ
عارف و نہ زیادہ فقیہ از وی و قسم بخداست کہ خوش نمی آید مرا صد ہزار دینار بعوض شنیدن سخن وی از شعر

عقمت النساء فلا یلدن مثلہ	ان النساء بمثلہ عقم	**و بعضی** از ان اوصاف
عقیم شدند زنان پس نمی زایند مثل او	ہم آئینہ زنان بمثل او عقیم اند	

اینکہ ایشان در زمانۂ تابعین اجتہاد کرد و فتوی داد بلکہ و قتیکہ اعمش رح ارادۂ حج کرد پس کسی را

بخدمت امام ابوحنیفه رض فرستاد تا که امام رض برای او مناسک حج بنویسد و بارها اعمش میگفتی که مناسک
حج از امام ابوحنیفه بنویسید چراکه من از وی زیاده تر دانندهٔ کسی را در فرائض و نوافل حج نمیدانم
پس نظر کن بر شهادت مثل اعمش رض برای امام ابوحنیفه **نظم**

بده هرانچه میداری جوابی
بیا تسلیم کن راه صفا را
وگرنه لب به بند و بار دیگر
بکن راضی خدا و مصطفی را
ببین هر قول او روشن کتابی
مکن دعوای باطل ای مغرور

وبعضی ازان صفات اینکه
روایت کرد از امام رح مشایخ وی رض و غیرهم مثل عمرو بن دینار **وبعضی** ازان صفات اینکه
هر قدر که اصحاب او بودند همانقدر اصحاب هیچ کسی را بعد از وی نشدند چنانچه پیشتر گذشت
وبعضی ازان صفات اینکه وی اولین آن کسانست که ایشان علم و فقه را مدون کرده و
ترتیب ابواب و کتابها آنچنان نموده که الی یومنا هذا در جمله کتب موجود ست و امام مالک رح در
موطای خود نیز اتباع وی نمود و **لهذا** علامه عمر حرضی شافعی در فوائد الملهمه در حق امام ابوحنیفه
نوشته هُوَ اَوَّلُ مَنْ دَوَّنَ عِلْمَ الْفِقْهِ وَاَفْرَدَهٗ بِالتَّالِيْفِ مِنْ بَيْنِ الْاَحَادِيْثِ النَّبَوِيَّةِ
وَبَوَّبَهٗ اَبْوَابًا فَبَدَأَ بِالطَّهَارَةِ ثُمَّ بِالصَّلٰوةِ ثُمَّ لِسَائِرِ الْعِبَادَاتِ ثُمَّ الْمُعَامَلَاتِ اِلٰى اَنْ
اَخْتَمَ الْكِتَابَ بِالْمَوَارِيْثِ وَقَفَاهُ فِيْ ذٰلِكَ مٰلِكُ بْنُ اَنَسٍ وَقَفَاهُ اِبْنُ جُرَيْجٍ وَ
هُشَيْمٌ وَمَنْ ثَمَّ قَالَ اِمَامُنَا الشَّافِعِيُّ رض اَلنَّاسُ عِيَالٌ عَلٰى اَبِيْ حَنِيْفَةَ فِي الْفِقْهِ
واما آنانکه پیشتر از وی بودند او شان اعتماد بر حافظهٔ خود میداشتند و نیز امام اول
ازان کسانست که ایشان کتاب فرائض و کتاب شروط را ایجاد کردند و میگوییم که
همچنین همین فور را وی ایجاد کرده چنانچه بالتفصیل در کفایه شرح هدایه در کتاب الایمان موجودست
وبعضی ازان صفات منتشر شدن مذهب او ست دران اقالیم که درانها ماسوا
از مذهب او طریق دیگر نیست مثل هند و سند و روم و ماوراء النهر میگوییم از ینجاست
انچه در شامی آورده که شهرت مذهب امام اعظم رح تا بحدی ست که در عام بلاد اسلام بلکه در بسیاری
از ولایات و شهرها مثل روم و هند و سند و ماوراء النهر و سمرقند بجز مذهب امام رض مذهب دیگر
مشهور نیست **وبطریق تحقیق** منقول است که در قبرستان سمرقند چارصد قبور خاص

وفتوی نهاداده اند و جم غفیر از ایشان علم را اخذ کرده کسی دیگر مدفون نیست چنانچه وقتیکه صاحب ہدایہ فوت شد پس او را در ان مقامِ خاص دفن کردن خواستند مگر باشندگانِ آنجا او را دفن کردن نداوند چرا که نام مبارک وی محمد نبود (بلکه نام مبارک وی علی بن ابی بکر بن عبد الجلیل بن خلیل بن ابی بکر از اولاد حضرت ابو بکر صدیق بود که ابو الحسن کنیت و برہان الدین لقب میداشت و در رجب بروز دوشنبه بعد عصر در ۵۱۱ھ تولد یافته و بروز چهارشنبه بعد از نماز ظهر ماه ذیقعده ۵۷۳ھ تصنیف ہدایہ شروع نمود و در مدت سیزده سال باختتام رسانید و درین ایام بجز از ایام منهیگاهی افطار نمود و نه کسی را از روزهٔ خود خبردار نمود و در آخر در سمرقند در ۵۹۳ھ وفات یافت و از کلمهٔ مجتهد مسائل مادهٔ تاریخ وفات ایشان بیرون می آید) ازین باعث در حوالی قبرستانِ مذکور دفن کرده شد و نیز منقول ست که مذہب امام را چهار هزار اشخاص نقل کرده و ضرورست که ازین اشخاص هر یکی را اصحاب باشند و ہمچنین ایشان را نیز انتهی کلام الشامی

مثنوی

اجتهادش چنان ظهور گرفت | بزمانِ خود او ستاد شده
انچه او کرد اجتهاد بجان | فقها شد عیال او بجهان
دید اخلاص و نیّت پاکش | کردی در راهِ دین بسی قدغن
وارثِ انبیا چنان گردید | رہبر او ست سید آنام

بهر توضیح چون امام ہمام | رهِ اسلام و دین نور گرفت
از پیِ دین چون چراغ آمد | گشت مقبول ہم پسند جهان
در تقابیش چون ہمه دیدش | جمله تسلیم کرد ادراکش
حبّذا مردِ حق امام زمان | زیر فرمانِ او جهان گردید

بو حنیفه نمود جهد تمام | سرور دین باجتهاد شده
صورتِ دین باغ باغ آمد | شافعی وصفِ او نمود چنان
داد آفاق تن بتقلیدش | حبّذا حضرتِ امام زمن
که از وگشته انتظام جهان | چون نباشد چنین امام ہمام

و بعضی از ان اوصاف ست خرچ کردن وی رضی الله عنه بر نفس خود و نیز بر علما و غیرهم خاص از مال مکسوبهٔ دست خود و قبول نکردن و بخشش کسی را و متواتر بودن کثرتِ عبادت و زہد و اعتماد و غیره از وی **و ہمدرین** خیرات الحسان ست که هرگاه که نزدیک عبد الله بن مبارک ذکر او آمدی فرمودی که آیا ذکر شخصی میکنید که بروی دنیا تمامها پیش کرده شد پس آن شخص از وی اعراض کرد **و هرگاه** که ابو جعفر منصور ده هزار درہم بدست حسن بن قحطبه نزد امام ابو حنیفه فرستاد پس امام اعظم رضی الله عنه بواپس کردنش قادر نشد پس حماد پسر خود را وصیت کرد

ف تحصیل علم و فضل ... (marginal notes)

در عطا و جود امام

که بعد از انتقال من واپس کنش پس حماد رضہ همچنان کرد و بعضی ازان اوصاف بخشش و نثار امام است
باری امام رضہ بر بعضی از هم جلیسان خود جامۂ خراب و خسته دیده او را فرمود که نشسته باش تا آنکه
مردم رفتند پس آن مرد را فرمود که انچه در زیر مصلی ست آنرا برگیر چونکه آنمرد آنرا برداشت معلوم شد
که یک هزار درهم بود و وقتیکه حماد پسر وی رضی الله عنهما سورهٔ فاتحه را ختم نمود پس معلم را پانصد درهم
عطا فرمود و بروایت دیگر ست که هزار درهم عطا کرد و عذر فرمود که درین وقت اگر نزدیک من بودی
بوجه تعظیم قرآن ازین زیاده دادمی و گفت وکیع رضہ که امام ابو حنیفه رضہ مرا فرمود که از مدت چهل سال
من زیاده را از چهار هزار درهم مالک نشدم مگر اینکه من دراهم زائد را خارج کردم و فقط چهار هزار را نگاه
میدارم بوجه فرمایش حضرت علی رضہ که چهار هزار و کم ازان نفقه است انتهی کلامُ صاحبِ خیرات الحسان
ملخصًا و نیز امام نووی رضہ شافعی در تهذیب الاسما جوادی و جوانمردی امام را ذکر کرده حاصلش
اینکه بود امام ابو حنیفه رضہ خوب صورت صاحب عمده لباس و عمده خوشبو نیک مجلس کثیر الکرم خوب
مدارات کننده بر مسلمان برادرانِ خود و درین کتاب و نیز در معدن ست که از وکیع روایت ست
که امام ابو حنیفه هر قدر که عیال خود را نفقه دادی همان قدر خشیة لله فقرا و مساکین را نیز میدادی و هرگاه
که جامۂ نو می پوشیدی بهمان قدر قیمت و مانند آن جامۂ دیگر اساتذه و اهل علم را نیز می پوشانیدی
و هرگاه که طعام را در پیشِ وی نهادندی پس وی رضہ از خوراکِ خود دو چند برداشته بمحتاجی
میدادندی و در تهذیب ست که از قیس بن ربیع روایت ست که امام ابو حنیفه رضہ متقی فقیه
بسیاری احسان و صله کننده بود بهرآن شخصیکه نزدیک وی التجا می بردی و نهایت بخشش کننده بود
بر برادران خود و معامله اش چنین بود که مال خود را بطرف بغداد روانه کردندی که بران در انجا متاعها
خرید کرده در کوفه آوردندی نفع هر سال را جمع کرده پس ازان حوائج و قوت و لباس برای مشایخ محدثین
خود خریده و باقیمانده دنانیر نفع را نیز همه بایشان دادندی فرمودی که این را در حوائج خود صرف نمائید
و بجز از حق تعالی کسی دیگر را تعریف مکنید چرا که من شمارا از مال خود چیزی نداده ام بلکه حق تعالی برای
شما بدست من نفع بخشیده پس در رزقِ حق جل و علا کسی دیگر را قوت نیست و از ابو یوسف
روایت ست که امام ابو حنیفه رضہ از هیچ حاجتی سوال کرده نشدی مگر اینکه آنرا بانجام رسانیدی

بیان صورت و سیرت امام

دیدهٔ دوران ندیده مثل او صاف کمال	مادر گیتی نزاده همچو او صافی صفات	انتهی کلام النووی الحق که ۵

لطیفه در تذکرة الاولیا و خزینة الاصفیا آورده نقل ست که اهل شهر مسجدی تعمیر میکردند و از بهر
تبرک از حضرت امام ابو حنیفه رض هم چیزی خواستند حضرت امام بهزار کراهت درمی بداد شاگردان
عرض کردند که با وجود این قدر سخاوت این قدر زر دادن بکار مسجد چرا بران حضرت گران آمد
گفت نه از جهت مال بود لیکن من بیقین میدانم که مال حلال هرگز باب و گل خرج نمیشود و من مال
خود را حلال میدانم چون از من چیزی خواستند کراهیت من اینجا بود که در مال حلال من شبهتی پدید می آید رنج
من ازین سبب بود چون روزی چند برین برآمد بانیان مسجد آن درم درست را واپس کرده گفتند که این
نامره است آنحضرت آن را بگرفت و خوش شد و گفت الحمد لله که مال حلال من باب و گل خرج
نشد در میزان الشعرانی آورده که شقیق بلخی رح به کثرت تعریف و توصیف امام میکردی و در
گروههای عظیم علی رؤس الاشهاد میگفتی که مثل امام رض احب درع کیست چراکه ورعش تا آن بود که هرگاه
که کسی از وی جامه خریدی و زر قیمتش از امام رض با نقود دیگر مختلط شدی و اتفاقا مشتری باز آن جامه را
واپس کردی پس امام وی آن تمام نقود دادی و فرمودی که ای برادر قیمت تو در دیگر نقود من مختلط
شد پس ازین جهت این همه نقود را از من بگیر و من از تو در حق این در دنیا و آخری اغماض خواهم نمود و این
ورع از آن قبیل ست که این چنین ورع ما از کسی نشنیده ایم و نیز ابو جعفر شیرامازی رح از شقیق بلخی رح
روایت کرده که باری امام ابو حنیفه در بیع جامهای ریشمی شخصی را وکیل نمود اتفاقا در انجامها جامهٔ عیب دار
نیز بود پس امام وکیل را فرمود که بغیر از ظاهر کردن عیب هرگز او را نفروشی مگر در وقت فروخت آن
وکیل را اظهار عیب یاد نماند و قیمت آن در قیمت دیگر جامها مختلط گشت پس وقتیکه امام را ازین حال
خبر داده شد همانوقت همه قیمت آن جمله جامها را برفقرا و مساکین قسمت نمود انتهی و این روایت را در
تذکرة الواعظین از روضه بدین تفصیل آورده که مر امام ابو حنیفه رض را در مصر شریکی بشیر نام بود
پس امام باری نزد وی هفتاد ثوب خزی ارسال کرده و همراه آن نوشته فرستاد که درین جمله اثواب جامهٔ که
فلان نشان و علامت میدارد معیب ست پس در وقت فروختن آن بمشتری عیب آن ظاهر نمائی
پس هرگاه که بشیر شرکت دار امام آنجمله جامها را فروخته باز پس بکوفه رسید امام از وی پرسید که عیب
فلان جامهٔ خزی بمشتری ظاهر نموده فروخته یا بغیر آن گفت فراموش کرده بلا بیان عیب فروخته ام
پس ابو حنیفه رض جملهٔ اثمان آن همه اثواب را از اصل و نفع از حصهٔ خود که جمله سی هزار درهم می بود تصدق

نمود و فرمود که این مال مشتبه است و مرا دران حاجتی نیست و در ریاض الاخبار المنتخبه من ربیع الابرار آورده که باری یک بز غنیمت با بزهای اهل کوفه بیامیخت پس امام از واقف کاران پرسید که بز تا چند مدت زنده می ماند ایشان گفتند که تا هفت سال پس تا هفت سال امام گوشت خوردن را ترک فرمود انتهی پس از جمله روایات ما قبل و ما بعد بر اهل انصاف مخفی نمانده و نیز نماند که بلاریب امام اعظم کوفی مصداق قوله تعالی اِنَّ اَکْرَمَکُمْ عِنْدَ اللّٰهِ اَتْقٰکُمْ بخوبی تمام ست و لِذا مسعر بن کدام در حق وی فرموده حَسْبِیْ مِنَ الْخَیْرَاتِ الخ چنانچه گذشت و نیز می آید قطعه

گر بدی گفت ترا دشمن و دون باکی نیست　　سنگ بد اصل کجا قیمت گوهر شکند
مثل آنست که او مرتبهٔ زر شکند　　طعن خفاش کجا رونق خورشید برد

در خزینة الاصفیا و تذکرة الاولیا از داود طائی آورده که من در خدمت ابوحنیفه تا بست سال ماندم درین مدت من او را نگاه داشتم در خلوت و جلوت پس گاهی سر برهنه نه نشست و برای استراحت پای دراز نکرد باری عرض کردم که ای امام اگر در خلوت پایها را دراز کنی چه باشد فرمود که نگهداشتن ادب در خلوت با حق عز و جل اولی ترست انتهی ۵

باادب بانصیب در جنت　　بی ادب بی نصیب در لعنت

و در دُرّ المختار آورده که اسمعیل ابن ابی رجا میگوید که بعد از انتقال امام محمد را در خواب دیدم و از وی پرسیدم که حق تعالی با تو چه کرد فرمود که مرا بخشید و گفت که حق تعالی مرا فرمود که اگر ارادهٔ عذاب تو داشتمی اینقدر علم در تو ننهادمی۔ (از یجاست اَلْعُلَمَاءُ وَرَثَةُ الْاَنْبِیَاءِ) باز از امام محمد پرسیدم که امام ابو یوسف کجاست گفت بدو مرتبه از من بالاترست باز از حال امام اعظم رح پرسیدم فرمود هَیْهَاتَ ذَاکَ فِیْ اَعْلٰی عِلِّیِّیْنَ یعنی ع

چه نسبت خاک را با عالم پاک

که مرتبهٔ وی رض از مرتبهٔ من و ابو یوسف بمراحل دور ست که وی رحمه الله

در بلند مراتب جنت ست قطعه

طاعت آن نیست که بر خاک نهی پیشانی　　صدق پیش آر که اخلاص به پیشانی نیست
عالم و عابد و صوفی همه طفلان رهند　　مرد اگر هست بجز عالم ربانی نیست

و تحقیق تا چهل سال نماز فجر را بوضوی عشا ادا ساخته و پنجاه و پنج حج را گذارده ۵

پنجهٔ دیو ببازوی ریاضت بشکن +　　کاین بسر پنجگی ظاهر جسمانی نیست

و نود و نه مرتبه پروردگار خود را در خواب دید و گفت که با خود گفتم که اگر برابر صدم مرتبه حق جل جلاله را ببینم از وی تعالی سوال نمایم که بچه چیز مردم از عذاب تو در قیامت نجات یابند تا آنکه بدین آرزو نیز مشرف گشتم و بجواب مامول خود چنین ممتاز گشتم کسیکه

بعد فجر و عشا این دعا را میخوانند از عذاب من نجات یابد بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ سُبْحَانَ الْاَبَدِيِّ الْاَبَدْ + سُبْحَانَ الْوَاحِدِ الْاَحَدْ + سُبْحَانَ الْفَرْدِ الصَّمَدْ + سُبْحَانَ رَافِعِ السَّمَآءِ بِغَيْرِ عَمَدْ + سُبْحَانَ مَنْ بَسَطَ الْاَرْضَ عَلٰى مَاءٍ جَمَدْ + سُبْحَانَ مَنْ خَلَقَ الْخَلْقَ فَاَحْصَاهُمْ عَدَدْ + سُبْحَانَ مَنْ قَسَمَ الرِّزْقَ وَلَمْ يَنْسَ اَحَدْ + سُبْحَانَ الَّذِيْ لَمْ يَتَّخِذْ صَاحِبَةً وَّلَا وَلَدْ + سُبْحَانَ الَّذِيْ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُوْلَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَّهٗ كُفُوًا اَحَدْ + **وحکایت** ختم نمودن وی رضی الله تعالی عنه قرآن مجید را در وقت شب در دو رکعت نماز نفل در اندرون خانهٔ کعبه و گریه و زاری امام بدرگاه حق جل و علا و آواز هاتف بر سرش که ترا و اتباع ترا تا بقیامت بخشیدم خود مشهور و معروف است **ولهذا** اسعر بن الدام رح که مروی عنه صحاح ستة و از مشائخ سفیان ثوری و سفیان بن عیینه است و نیز بوسائط بسیار شیخ امام بخاری رح و مسلم و غیرهما و از همعصران امام مالک و غیره است و نیز یکی از تلامیذ امام است در حق تبعیت امام میفرماید **قطعه**

حَسْبِيْ مِنَ الْخَيْرَاتِ مَا اَعْدَدْتُهٗ	يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيْ رِضَى الرَّحْمٰنِ
دِيْنُ النَّبِيِّ مُحَمَّدٍ خَيْرِ الْوَرٰى	ثُمَّ اعْتِقَادِيْ مَذْهَبُ النُّعْمَانِ

یعنی کافی است از نیکی بروز قیامت هر چیزیکه جمع کرده ام آنرا در رضای خدای تعالی که آن دین نبی علیه السلام است و نیز اعتقاد من بر مذهب امام ابوحنیفه است ۵

چو شمع جمالش چراغم بود	مراد در دو عالم چراغم بود

خلاصه اینکه امام اعظم از معجزات بزرگ آنحضرت علیه السلام است بعد از معجزهٔ قرآن **وکافی** است از اوصاف وی اینکه نگفته است وی رحمه الله هیچ قولی مگر اینکه گرفته است آنرا یکی از ائمهٔ کبار **لطیفه** امام طحاوی در اختلاف العلما از امام ابویوسف آورده که در آمدم من با بوحنیفه و گفتم چه میگوئید در حق کسیکه چهل بچهای گوسپند را مالک گردید فرمود که در انها گوسفندی یکساله لازم می آید پس گفتم که بسا اوقات میگردد قیمت گوسفندی یکساله زیاده از ان بچهایا برابر آن پس تامل کرد ساعتی پستر فرمود که اینچنین نیست بلکه گرفته شود یکی ازان بچها پس گفتم آیا گرفته شود بچه در زکوة باز تامل ساعتی فرموده گفت که نه که دران چیزی لازم نمی آید. پس باول قول امام امام زفر عمل نمود و به ثانی امام ابویوسف رض و به ثالث امام محمد رض و شمرده شده این از مناقب امام رح چراکه وی تکلم فرمود در یک مجلس بسه اقوال پس هیچ یکی ازان ضائع نشد کذا فی المبسوط و محمد بن شجاع گفت اگر بقول رابع نیز قائل گشتی هر آئینه اخذ بران

لطیفه در اختلاف اقوال امام

بن نمودمی لطیفہ ہمدرین لطیفہ بعضی از مشایخ آنند کہ ازین قول انکار می آرند ومیگویند کہ مثل این
بی ثباتی از اطفال محال ست پس چہ گمان میداری بامام ابوحنیفہ رض بلکہ این ہرسہ اقوال در مجلس واحد
از امام بسبب امتحانِ ابویوسف سرزد شدند کہ آیا طریق مناظرہ میداند یانہ پس وقتیکہ معلوم امام شد
کہ رشد ابویوسف نیک ست پس بیان نمود قولی راکہ بران اعتمادی داشت کذا فی الکفایۃ ناقلاً عن
الفوائد الظہیریہ چہ میگویم بہرحال بصورتی از منقبت وبصورتِ دیگر از ذکاوت خالی نیست چنانچہ
براہل بصارت نیز محتجب نیست وانچہ میگویند کہ مذہب وی تاقیام قیامت باقیماند وعیسی روح اللہ
نیز بمذہب وی عمل نماید معنیش اینکہ اجتہاد عیسی علی نبینا وعلیہ السلام باجتہاد امام اعظم رض موافق
افتد وبسیاری از اولیای کرام وعلمای فخام ثبات برمذہب وی نمودہ اند مثل ابراہیم بن ادہم
وشقیق بلخی ومعروف کرخی وبایزید بسطامی وفضیل بن عیاض وداود طائی وابی حامد لفاف و
خلف بن ایوب وعبداللہ بن المبارک ووکیع بن الجراح وابوبکر الوراق وغیرہم رضی اللہ
عنہم ممن لا یحصٰی لبعدہ ان یستقصی اگر در مذہب وی چیزی شبہہ بودی گاہے
چنین کاملین اتباع وی نمودندی وہرآئینہ امام احمد رح درحق امام اعظم رح فرمود کہ کسی را
مجال آن نیست کہ در علم وورع وزہد ورجوع باخرت باوی ہمسر آید وہرآئینہ زدہ شد تازیانہا
برای قبول قضا مگر قبول نمود وسفیان ثوری رح شخصی راکہ از نزد امام اعظم رض آمدہ بود فرمود کہ ہرآئینہ
از نزدیک شخصی آمدۂ کہ عابد تر مخلوقاتِ زمین ست وعبداللہ بن مبارک رح فرمود کہ کسی لائق تر
نیست برای اقتدا سوای امام اعظم رض چہ وی رحمہ اللہ امامی ست تقوی کنندہ پاک صاحب
ورع عالم فقیہ علم راچنان حل نمود کہ کسی اینچنین حل نماید ببصارت وفہم وفطنت انتہی مافی
الدر المختار ودر مقدمۂ ہدایہ ونیز در فتح المبین آوردہ کہ بعداز وفات امام حسن بن عمار قاضی
بغداد رض در وقت غسل دادن امام فرمود کہ رحمک اللہ وغفرلک کہ از مدت سی سال افطار
نکردی وپہلوی خود را در شب بربستر از مدت چہل سال ننہادی انتہی ودر میزان کبری می آرد
وَرَوٰی اَبُوْنُعَیْمٍ وَغَیْرُہٗ عَنِ الْاِمَامِ اَبِیْ حَنِیْفَۃَ رض اَنَّہٗ صَلَّی الصُّبْحَ بِوُضُوْءِ الْعِشَاءِ
اَکْثَرَ مِنْ خَمْسِیْنَ سَنَۃً وگاہی پہلوی خود را برزمین در شب ننہاد وجز این نیست کہ بعد از
نماز ظہر ساعتی می خسپیدی درحالتِ نشست وگفتی کہ فرمود علیہ السلام کہ استعانت گیرید بر

قیام شب بقیلوله یعنی النوم بعد الظهر فعلم انه یجب علی کل مکلف ان یشکر الله تعالی علی
ایجاده مثل الامام ابی حنیفة رض وانچه از اختلاف روایات در قیام اللیل وشب بیداری
امام رض واقع شده چنانچه در بعضی کتب اربعین سنة آورده ودر بعضی دیگر خمسین او اکثر بلکه
در بعضی ثلثین سنة نیز آمده باعثش اینکه راوی قلت مثل ثلثین او اربعین سنة در حین
حیات امام رض تا وقت وقوع آن از امام رض من غیر استقصاء جمیع ما وقع من الامام روایت
کرده وراوی کثرت بعد از انتقال امام رض نقل تعبد امام بالاستقصے نموده کما لا یخفی علی صاحب
الفهم والذکی ویحتمل که از جهت تفاوت علم رواة باشد ودر تذکرة الاولیاء وغیره آورده که
امام ابو حنیفه رض سه صد رکعت نماز هر شب میگذاردی روزی براهی میگذشت زنی بزن دیگر
گفت کاین شخص هر شب پانصد رکعت نماز میخواند بعد از شنیدن آن امام رض نیت آن کرد که
آینده را همچنین خواهم کرد تا گمان این صحیح باشد روزی دیگر بجائی میرفت چند اطفال
درمیان خود باهم دیگر میگفتند که این مرد هر شب هزار رکعت نماز میخواند امام صاحب رض فرمود
که آینده قصد آن نمودم که هر شب هزار رکعت نماز خواهم خواند باز روزی یکی از تلامیذ امام گفت
که مردم میگویند که شما در شب خواب نمیکنید وهمه شب بیدار میباشید فرمود که کنون اراده میکنم که آینده را
در شب نخواهم خسپید پرسید چرا فرمود که حق تعالی میفرماید ویحبون ان یحمدوا بما لم یفعلوا
یعنی آن مردم دوست دارند اینکه تعریف وتوصیف کرده شوند بچیزیکه ایشان آنرا نکرده اند حالا
من گاهی نخواهم خسپید تا از آن قوم نباشم انتهی وقریب بروایت آخرست انچه در مختار مختصر کتاب
تاریخ بغداد مذکورست ودر فتح المبین بحواله اقامة الحجة آورده **فَاِنْ قُلْتَ** بعض
المجاهدات مما لا یعقل وقوعها کثمان ختمات فی یوم ولیلة وکاداء الف رکعة فی لیلة
ونحو ذلک **قُلْتُ** وقوع مثل هذا وان استبعد من العوام لکن لا یستبعد ذلک
من اهل الله تعالی فانهم اعطوا من ربهم قوة ملکیة وصلوا بها الی هذه الصفات لا ینکره
الا من ینکر صدور الکرامات فی خوارق العادات یعنی اگر بطریق اعتراض پیش آئے وگوئی که وقوع
بعضی مجاهدات در عقل نمی آید چنانچه در شبانروز هشت بار ختم نمودن ودر یک شب هزار رکعت
نماز خواندن ومانند این گوئیم که وقوع این اگرچه از عوام بعیدست لیکن از اهل الله بعید نیست

ف [illegible]

ف [illegible]

ف [illegible]

چراکه ایشان از جانب رب خود بقوت ملکی داده شده اند که میسر سند بسبب آن بطرف این صفات وانکار نکند این را مگر کسیکه از صدور کرامات وخرق عادات منکر باشد انتهی میگوییم تائید آن بجنسه در صحیح بخاری در کتاب الانبیا بدین الفاظ موجودست عَنْ اَبِیْ هُرَیْرَةَ قَالَ قَالَ النَّبِیُّ صلعم خُفِّفَ عَلٰی دَاوٗدَ الْقُرْاٰنُ فَکَانَ یَاْمُرُ بِدَوَابِّهٖ فَتُسْرَجُ فَیَقْرَأُ الْقُرْاٰنَ قَبْلَ اَنْ تُسْرَجَ یعنی آسان شده بود بر داود علیه السلام زبور آنقدر که از یک سو حکم بزین نهادن اسپ فرمودی و از جانب دیگر زبور خواندن شروع کردی پس ختم کردی زبور را پیشتر از زین پوش شدن اسپ انتهی لهذا علامه قسطلانی در ارشاد الساری شرح بخاری جلد خامس در شرح این حدیث نوشته وَقَدْ دَلَّ الْحَدِیْثُ عَلٰی اَنَّ اللهَ تَعَالٰی یَطْوِی الزَّمَانَ لِمَنْ شَاءَ مِنْ عِبَادِهٖ کَمَا یَطْوِی الْمَکَانَ لَهُ الخ انتهی و در غایة الاوطار شرح در المختار و همچنین در مختار مختصر تاریخ بغداد آورده که مسعر ابن کدام گفته که من در مسجد ابو حنیفه در آمدم دیدم که امام اعظم رض بعد از نماز فجر مردم را تعلیم علم میداد تا آنکه نماز ظهر خواند پس تا عصر تعلیم مشغول ماند پستر تا مغرب درس فرمود پستر همچنین تا عشا پستر بعد از نماز عشا در خانه رفت پس در دلم آمد که حال مشغولی و مصروفی امام این ست که دیدی پس مطالعهٔ کتب کی میکند پس جستجوی این نیز بر من لازم ست وقتیکه آمد و رفت مردم موقوف شد دیدم که امام ابو حنیفه در مسجد در آمد و تا طلوع فجر در نماز قائم ماند وقتیکه صبح شد در خانه رفت و جامهٔ دیگر پوشیده در مسجد آمد و نماز فجر خواند و بهمان طریق تا عشا در تعلیم مشغول ماند پستر بخانه رفت من با خود گفتم که امشب بالضرور آرام خواهد نمود امروز نیز تجسس وی خواهم نمود پس هرگاه که آمد و رفت مردم موقوف شد پس وی باز در مسجد در آمد و مثل شب گذشته تا طلوع فجر در نماز مشغول ماند پستر بخانه رفت و جامهٔ دیگر پوشیده برای نماز در مسجد در آمد بعد از نماز همچنان تا عشا در تعلیم و ارشاد مصروف ماند پستر در خانه رفت خیال نمودم که امروز بالضرور آرام نماید لیکن دران شب نیز تا صبح همچنان کرد پس در دل خود گفتم که من معیت وی را نگذارم تا آنکه مرا یا او را از دنیا وفات نشود پس من در مسجد وی ملازمت وی رحمه الله اختیار نمودم انتهی و در ارشاد الطالبین آورده که از مقامات امام اعظم رح آنست که روزی جهودی با امام همراه شد جهود را گفت چرا بدین محمد علیه السلام در نمی آئی گفت ای امام مسلمانان من گرسنه ام اگر دین محمد صلعم حق ست دعا کن

تا خوانی از آسمان فرود آید و هردو از ان طعام سیر بخوریم انگاه بدین محمدی صلعم درائیم برین جمله عهد کردند
ابو حنیفه رح دوگانه برای یگانه گذارد و روی بزمین نهاد و گفت یارب مراد رپیش این بیگانه خجل
مگردان - که خوانی فرود آمد جهود گفت سر برآر که مرادت برآمد و طعام سیر خوردند امام گفت بعهد خود
وفا کن و ایمان آر گفت ای امام صبر کن تا من نیز دعائی کنم اگر مثل تو نتوانم که خوان فرود آورم
انگه مسلمان شوم و اگر نه نشوم جهود دانا بود (یعنی وی در کتب سماویه دیده بود که در هر جا که از
ولی الله خرق عادت ظاهر شود اگر کسی بخلوص در انوقت تقرب بدرگاه خدا بامغام نماید همان
خرق عادت از وی نیز ثابت شود) هردو قدم خود بر قدمگاه امام اعظم رض و هردو دست بجای
دستهای او نهاد و گفت یارب بحق این امام این مقام همچنان خوانی فرست در حال آراسته خوانی
دیگر فرود آمد ابو حنیفه متحیر شد جهود گفت ای امام تحیر چراست یک نشد دو شد که من از تو
یک کرامت خواسته دو را دیدم و فی الفور لا اله گفت و الا الله گفت
گوهر احمد رسول الله سفت و مسلمان شد انتهی و در شامی آورده که حافظ ذهبی گفته
که قیام اللیل امام ابو حنیفه رض و تهجد و تعبد وی رض بدرجهٔ تواتر رسیده چنانچه بسبب کثرت قیام
نامش وتد یعنی میخ نهاده شد و تنها قیام لیل وی نبود بلکه تا سی سال در یک رکعت شب را
با قرات قرآن زنده داشتن متواتر گشت و در برهنه آورده که طفلی از پدر خود پرسید که
ای پدر آن ستون از مسجد کجا رفت که درینجا قائم بود او گفت ای پسر آن ستون نبود بلکه
امام المسلمین ابو حنیفه رض بود که وفات کرد و این روایت را در تذکرة الواعظین از احیا چنین
آورده که مر ابو حنیفه را همسایه بود که وی دختری داشت و بدون شب بیرون نشدی و هرگاه
که بیرون شدی پس دیدی ابو حنیفه را که بربام خود ایستاده می بودی برای نماز خواندن
پس گمانش آن می بود که این مگر درخت ست پس بعد از وفات امام از پدر خود پرسید که ای پدر
آن درخت خوش قامت چه شد که در منزل امام ابو حنیفه رض بود پس گریست آنمرد و گفت که آن
درخت بریده گشت وقتیکه دختر این سخن پدر خود گوش کرد بیهوش افتاد و پس از بیداری آن مرد
باهمه اولاد خود اسلام آورد و نووی در تهذیب و نیز جلال الدین سیوطی در تبییض الصحیفه
آورده که مسعر بن کدام گفت که شبی بمسجد رفتم پس مردی را دیدم که نماز میخواند پس قرات وی

بسبب کثرت قیام امام در شب شخصی بروی گمان ستون برده بود

مرا غایت پسند افتاد تا آنکه منزلی را (ای ہفتم حصه را از قرآن) خواند گفتم که ہنوز رکوع کند مگر نکرد پس سوم حصهٔ قرآن خواند در دلم آمد که رکوع نماید مگر نکرد پس نصف قرآن خواند پس ہمچنان میخواند تا آنکه دریک رکعت کل قرآن را ختم کرد چون نگریستم دیدم که امام ابو حنیفه رض بود قطعه

شام اقبال دل فروز بود	وقت او خوش که اندرین عالم	نبخشی روز کن شب خود را شب او نغز تر ز روز بود

وہمچنین از زائده می آرد که باری در مسجد با ابو حنیفه رض نماز عشا خواندم و بعد از فراغت نماز چون مردم رفتند پس وی رحمه الله پنداشت که در مسجد کسی نماند و من باراده پرسیدن مسائل از وی در گوشه مسجد می بودم پس بایستاد ابو حنیفه رض و تحریمه بربست وقتیکه بآیت فَمَنَّ اللّٰهُ عَلَيْنَا وَوَقٰنَا عَذَابَ السَّمُوْمِ رسید این آیت را بار بار مکرر میکرد تا آنکه مؤذن اذان صبح داد و من ہمچنان منتظر ماندم واز قاسم بن معن روایت ست که ابو حنیفه رض ہمه شب درین یک آیت قیام کرد بَلِ السَّاعَةُ مَوْعِدُهُمْ وَالسَّاعَةُ اَدْهٰى وَاَمَرُّ پس بار بار این را میخواند و گریه و زاری میکرد واز سفیان بن عیینه روایت ست که در زمانهٔ ما ہیچکسی زیاده نماز خواننده از امام ابو حنیفه نیامده واز زافر بن سلیمان گفته که ابو حنیفه رض دریک رکعت شب گذرانیدی و در وی ختم قرآن کردی واز اسد بن عمر روایت ست که امام ابو حنیفه رض در اکثر شبها دریک رکعت قرآن را ختم کردی انتهی کلام النووی ولهذا در تذکرة الاولیا آورده که سر زانوی ابو حنیفه رض چون زانوی شتر بود از بسیاری که در سجده بودی انتهی وابن حجر در قلائد آورده که ابن مبارک فرموده که چهار کس از ائمهٔ دین ختم قرآن دریک رکعت کرده عثمان بن عفان رض و تمیم داری رض و سعید بن جبیر رض و ابو حنیفه رض وما سوا ازین امام ابو حنیفه تا چهل سال بوضوی عشا نماز فجر خوانده انتهی ولهذا در حق امام ابو حنیفه رض گفته اند که وی رض در عمر خود تا چهل بار شب قدر را که تعریفش در قرآن پاک آمده لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ مِّنْ اَلْفِ شَهْرٍ یافته بود و مشرف دران اشرف عبادت گشته بود چرا که تا چهل سال بلا فصل امام بوضوی عشا نماز فجر را ادا ساخته و شک نیست درینکه در جمله شب ہای سال یک شب قدر نیز می آید پس بالضرور این نعمت عظمی چنانچه امام را بکثرت میسر شده کسی دیگر را کمتر بدست آمده باشد چنانچه بالتفصیل در مدار الحق مذکورست شیخ در تحصیل التعرف آورده و نیز نووی از اسد بن عمر روایت کرده و در مقدمهٔ ہدایه نیز آورده که آواز گریهٔ امام اعظم شنیده میشدی تا آنکه رحم خوردی بروی جیران و ہمسایگان وی و در جائیکه در انجا

وفات یافتہ ہفت ہزار بار قرآن را ختم نمودہ بود ۹ | ہر مدعم عشق بوالہوس را ندہند
سوز دل پروانہ مگس را ندہند | عمری باید کہ یار آید بکنار | این دولت سرمدہ ہمہ کس را ندہند

ونیز خطیب ہفت ہزار بار ختم کردن امامؒ را بمقام وفات وتا چہل سال بوضوی عشا نماز فجر را گذاردن ودر اکثر شب تمام قرآن را در یک رکعت ختم کردن روایت کردہ ونیز نقل کردہ کہ ابو حنیفہ رضؓ در رمضان اکثر شصت مرتبہ قرآن را ختم کردی و در ارشاد الطالبین آوردہ کہ امام در رمضان شصت ویکبار ختم قرآن میکردی یکی بہر روز و دیگری بہر شب کہ جملہ شصت شدند ویکی در ہمہ نماز تراویح بطریق مسنون و در تذکرۃ الواعظین از جواہر الفتاوی نیز چنین آوردہ وانچہ در طحطاوی گفتہ کہ بجائیکہ امام وفات کردہ در انجا ہفتاد ہزار بار قرآن را ختم نمودہ بود از خطای ناسخان میباشد چنانچہ بالتفصیل در مدار الحق مذکورست و در فتح المبین از ابو مطیعؒ آوردہ کہ ہیچ وقت در وقت شب برای طواف در مسجد حرم داخل نشدم مگر اینکہ ابو حنیفہ رضؓ را طواف کنندہ یافتم و وقتیکہ شبانگاہ نماز خواندی آواز اشکش بر بوریا مثل بارش باران ہر کس می شنیدی و علامت گریستن بر چشم و رخسارہ مبارکش معلوم شدی ۹

سر مدعم عشق را بشادی ندہی | دردی اگرت رسد بشادی ندہی | صد گونہ اگر شود مرادت حاصل
نضار ز دست نامرادی ندہی | و در تذکرۃ الاولیا و بر ہنہ و خزینۃ الاصفیا و ارشاد الطالبین

آوردہ کہ چون امام صاحب بسر روضہ مقدسہ آنحضرت علیہ الصلوۃ والسلام رسید از دور بدو زانو نشست وگفت اَلسَّلَامُ عَلَيْكَ يَا سَيِّدَ الْمُرْسَلِيْنَ از دیوار حظیرۂ مقدسہ روضہ شریف ۱۲
جواب آمد وَعَلَيْكَ السَّلَامُ يَا إِمَامَ الْمُسْلِمِيْنَ ۹ | بسلام آمدم جوابم دہ

مرہمی بر دل خرابم نہ | بس بود جاہ و احترام مرا | یک علیک از تو صد سلام مرا
زاری من شنو تکلم کن + | گریۂ من نگر تبسم کن + | در تفسیر کبیر تحت آیت مٰلِكِ

يَوْمِ الدِّيْنِ در فصل رابع آوردہ کہ امام ابو حنیفہ رضؓ را بر یکی از مجوسیان قرضہ بود روزی برای مطالبہ بر مکان وی رفت وقتیکہ بدروازۂ مکانش رسید ناگاہ دید کہ بہ کفشش نجاستی رسیدہ امامؒ چون کفش خود را بیفشاند قدری قذری از ان پریدہ بدیوار مجوسی منکور جیبان گشت پس بحکم ربانی

خواہی کہ ترا رتبۂ ابرار رسد | مپسند کہ کس را ز تو آزار رسد | وز مرگ میندیش وغم رزق مخور | کاین ہر دو بوقت خویش ناچار رسد

فا — مدعی خطابش ابو حنیفہ صاحب رضؓ ... ۱۲ (marginal note)

فا — سلام اتّفاق دل ... (marginal note)

از وقوع آن بسیار حیران مانده با خود گفت که اگر این نجاست را همین طور میگذارم پس این دیوار قبیح میآید
واگر آن را می تراشم بالضرور همراه نجاست خاک دیوار نیز تراشیده گردد و ازان بمالک دیوار نقصانی
رسد پس بناچاری در مجوسی را کوفت که کنیزکی بیرون آمد امام او را فرمود که مالک خود را خبر کن که ابو حنیفه رض
بر در ایستاده است مجوسی چون بیرون شد پس بخیال اینکه وی از من مطالبهٔ مال نماید عذر کردن
شروع نمود پس امام قضیهٔ نجاست دیوار به پیش وی بیان نموده فرمود که مرا چنین تدبیری نما که دیوار تو
صاف گردد چون مجوسی موصوف ورع و تقوی امام تا بدین غایت دید همون وقت دین اسلام
قبول نمود ؎ سر جدا کرد از تنم آنکس که ما را یار بود | قصه کوتاه کرد ورنه درد سر بسیار بود
در زجر الشبان والشیبه عن ارتکاب الغیبه بحوالهٔ نزهة المجالس آورده که روزی امام ابو حنیفه رض
براهی میرفت که پای مبارکش به پیراهن کودکی رسید آن طفل ازان رنجیده گفت ای مرد مرا تکلیف
دادی آیا حساب قیامت را خیال نمیداری واز قصاص حق جل و علا خوف نمیکنی بشنیدن این کلام امام
بیهوش شد و از شنیدن نام حساب در غایت دهشت در آمد حق ست اِنَّمَا یَخْشَی اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ
الْعُلَمَاءُ الحق حساب الٰهی مقام هیبت و انتقام ایزدی موجب دهشت ست و در ریاض الاخبار
و نیز در تذکره و ارشاد و غنیة الطالبین و مسعودی و احیا آورده که امام ابو حنیفه رض
بسایهٔ دیوار مقروض خود در وقت گرمی آفتاب نشستی و فرمودی که کُلُّ قَرْضٍ یَجُرُّ نَفْعًا فَهُوَ
رِبًوا یعنی هر آن قرض که جر منافع نماید پس آن رباست و نشستن من بسایهٔ دیوار مقروض خود
نیز نوعی از حصول فائده است انتهی و امام نووی در تهذیب از ابن مبارک آورده که ثوری رح
گفتم که ابو حنیفه رح از غیبت بغایت بعید میماند گاهی نشنیدم که دشمن خود را غیبت کرده باشد
فرمود که والله بسیار عقیل ست بر نیکیهای خود که حسنات خود بدیگری نمیدهد چیزی را که از وی نیکی
می برد بر خود مسلط نمیکند ؎ صورت نبست سینهٔ ما کینه از کسی | کائینه هرچه دید فراموش میکند
نقل ست که امام بطلب حدیث بخدمت شیخی رسید دید که وی بسوی قبله بزاقی انداخت برگشت
و گفت از بی ادب علم نخواهم گرفت لهذا امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی رح در مکتوبات ۵۵ جلد
ثانی فرموده مثل روح الله مثل امام اعظم کوفی رض ست که ببرکت ورع و تقوی و دولت متابعت
سنت درجهٔ علیا در اجتهاد و استنباط یافته است که دیگران در فهم آن عاجز اند و مجتهدات او را

بیشتر امام تقاضای خود ببسایهٔ مقروض خود ننشست

ایضاً در تجنب امام از غیبت

تنزه امام از طلب علم از بی ادب

بواسطۂ دقت معانی مخالف کتاب و سنت دانند و او را اصحاب او را اصحاب رای پندارند کُلُّ ذٰلِكَ لِعَدَمِ الْوُصُوْلِ اِلٰی حَقِیْقَةِ عِلْمِهٖ وَدِرَایَتِهٖ وَعَدَمِ الْاِطِّلَاعِ عَلٰی فَهْمِهٖ وَفِرَاسَتِهٖ مگر امام شافعی رح کہ شمہ از دقت فقاہت او علیہ الرضوان دریافت کہ گفت اَلْفُقَهَاءُ کُلُّهُمْ عِیَالُ اَبِیْ حَنِیْفَةَ رح فِی الْفِقْهِ وای از جراتہای قاصر نظران کہ قصور خود را بدیگری نسبت نمایند

قاصری گر کند این قافلہ را طعن قصور	حاش للّٰہ کہ برآرم بزبان این گلہ را	ہمہ شیران جہان بستۂ این سلسلہ اند
روبہ از حیلہ چسان بگسلد این سلسلہ را	تو بواسطۂ ہمین مناسبت کہ بروح اللہ دارد تواند بود کہ آنچہ	

حضرت خواجہ محمد پارسا رحمۃ اللہ علیہ در فصول ستہ نوشتہ است کہ عیسی علی نبینا وعلیہ السلام بعد از نزول بمذہب امام اعظم ابو حنیفہ عمل و حکم خواہد کرد بی شائبۂ تکلف و تعصب گفتہ میشود کہ نورانیت این مذہب حنفی بنظر کشفی در رنگ دریای عظیم مینماید و سائر مذاہب در رنگ جداول و حیاض بنظر می در آید انتہی و لنعم ما قیل

مُردم اندر حسرت فہم درست	اینکہ میگویم بقدر فہم تست

اگر گفتہ شود کہ عیسی علیہ السلام و حضرت امام مہدی از مجتہدان باشند یا نی۔ شق ثانی خلاف جمہور اہل اسلام و خلاف تحقیق ست و برتقدیر صحت شق اول مجتہد را تقلید مجتہد حرام است پس بودن حضرت عیسی و امام مہدی حنفی چگونہ درست گردد **جواب** گویم کہ مصنفین کتب بسبب کمال ظہور آن درچنین قسم عبارات تسامح را بکار می برند خلاصۂ جواب اینکہ بسبب توافق اجتہاد ایشان ہردو با اجتہاد امام ابو حنیفہ گویا کہ در ظاہر مقلد امام باشند نہ مقلد دیگر ائمہ و از ینجاست آنچہ گفتہ اند کہ مَذْهَبُهٗ اَوَّلُ تَدْوِیْنًا وَاٰخِرُهٗ اِنْقِرَاضًا فَافْهَمْ وَلَا تَغْفَلْ

در حدائق الحنفیہ آوردہ کہ از ابو حنیفہ رض پرسیدند کہ بدین مرتبۂ علوم چگونہ رسیدی فرمود کہ از آموزانیدن دیگران بخل نکردم و نہ از پرسیدن از دیگران شرم و در رسالۂ فضائل امام می آرد کہ از امام رض منقول ست کہ از برکت این دعا اَللّٰهُمَّ اِنَّا نَسْتَعِیْنُكَ عَلٰی طَاعَتِكَ مرا علم حاصل شدہ و از سید جلال بخاری رض نقل کردہ اند ہر کہ بعد از فرائض این دعا را بخواند درہای علم بروی کشادہ گردند صاحب رسالہ می آرد کہ مترجم را نیز از اساتذۂ خویش ہم رسیدہ کہ بعد از نماز ہای فرائض این دعا یازدہ بار با درود شریف در اول و آخر خواندن برای کشایش علم نہایت مفید ست و ہم درین رسالہ آوردہ کہ از تصانیف امام ابو حنیفہ رض سہ کتاب ست باقی منقول زبانی اند

فائدہ: سوال عیسی حنفی بودن گفتہ شد باشد جواب آن
فائدہ: وجہ حصول علوم مرتبہ امام رض
فائدہ: دعای علم
فائدہ: ذکر تصانیف امام

یکی کتاب العالم والمتعلم دوم کتاب الرساله که ابو عثمن بهتی را رسیده بود سوم فقه اکبر که ابو مطیع تلمیذ وی رض روایت کرده **وبعضی** گفته که در صرف کتاب مقصود نیز از تصانیف وی ست رضی الله تعالی عنه والله اعلم بحقیقة الحال بوصفات الرجال انتهی **وچونکه** بعضی از طاعنین نا انصاف درباب عدم ظهور تصانیف امام بعلم امام رض طعن بیجا و تشنیع ناروا برپا کرده برای رد ایشان درحدائق می آرد که قول متعصب که از ابو حنیفه رض هیچ تالیفی بسند صحیح ماثور نیست محض بیجاست واز پایهٔ اعتبار سراسر معرا چرا که از اہل سنت وجماعت کسی از تالیف امام اعظم رض منکر نیست صرف بعضی از معتزله منکر گشته اند وانکار ایشان قابل اعتبار نیست **واز تالیفات** امام رض کتاب فقه اکبر وکتاب العالم والمتعلم وکتاب الاوسط وکتاب الوصیة وکتاب المقصود وغیره چندان معروف ومشهور گشته که محتاج سند نیستند واگر سند آنها دیدن مطلوب باشد پس باب زکوة الخارج را از کتاب الزکوة قاضی ابو زید الدبوسی وباب الحیض را از کتاب الطهارت ابو سهل الغزالی وباب العدت را از کتاب النکاح ابو علی الدقاق وباب زکوة السوائم را از کتاب الزکوة وباب الوکالة بالبیع والشرا را از کتاب الوکالة ابو منصور ماتریدی وباب المهر را از کتاب النکاح ابو اللیث سمرقندی باید دید **واگر** فرض کرده شود که امام هیچ تصنیفی نکرده نیز باکی نیست در افضلیت واکملیت امام رض از ان فرقی نمیتواند شد ورنه در افضلیت تابعین کبار وخصوصا در اکملیت صحابهٔ اخیار بطریق اولی نقص عظیم لاحق گردد که از بعضی از ایشان نفس روایات بغایت قلت آمده چنانچه خود بنفسه از حضرت ابوبکر صدیق رض پس تصنیف وتالیف را چه معنی که برای نام از هیچ کسی از ایشان سرزد نشده چنانچه ملا علی قاری در رسالهٔ تبعید العلماء عن تقریب الامراء نوشته که کتب وتصانیف امری حادث ونو پیدا است که در زمانهٔ صحابه وتابعین هیچ چیزی ازان بوقوع نیامده بود بلکه بعد از سنهٔ ۱۲۰ یکصد وبست وقتیکه تمام صحابه وتابعین فوت شدند پس ازان رواج آن شروع گشت انتهی در تذکرة الاخوان آورده مروی ست که ابو حنیفه رض در مدینهٔ منوره درآمد پس نزدیک روضهٔ مقدسه ایستاده یکبار ختم قرآن نموده این مناجات بجناب قاضی الحاجات عرض نمود درحالیکه گویا جاری در وی نبود اشعار

اِلٰهِی عَبْدُكَ الْعَاصِیْ اَتَاكَا	مُقِرًّا بِالذُّنُوْبِ وَقَدْ دَعَاكَا	فَاِنْ تَغْفِرْ فَاَنْتَ لِذَاكَ اَهْلٌ
وَاِنْ تَطْرُدْ فَمَنْ یَرْحَمْ سِوَاكَا	تَجَاوَزْ عَنْ ضَعِیْفٍ قَدْ جَفَاكَا	وَجَاءَكَ تَائِبًا یَرْجُوْ رِضَاكَا

ف — ایضا برای توضیح

ف — مذکور بودن تالیفات که بعضی معروف است

ف — ذکر ابتدای شروع تصنیفات

مناجات

فَاِنْ یَكُ یَا مُهَیْمِنُ قَدْ عَصَاكَا
هَبْ اِنَّ النَّفْسَ قَدْ بَلَغَتْ مُنَاهَا
ایستادہ باش ہر آئینہ نفس بتحقیق رسید بمنایای خود
فَاهًا ثُمَّ اٰهًا ثُمَّ اٰهًا
پس افسوس است بیشتر افسوس بیشتر افسوس است بران
رَفِیْقُكَ سَارَ فَاعْتَبِرْ اِعْتِبَارًا
ہمراہ تو رفت و مرد پس نصیحت گیر از رفتن او نصیحت گرفتن
وَلٰكِنْ شِقْوَتِیْ بَلَغَتْ مُنَاهَا
مگر نحوست من رسید منایی را
كَمَا اَخْبَرْتَ اَنَّ الشَّمْسَ اُنْثٰی
و چنانچہ بموجب اخبار تو شمس مؤنث است
اِلٰهِیْ اِرْتَكَبْتُ عَلَی الْخَطَایَا
ای خدا بتحقیق کردم گناہان را
سَتَغْفِرُ زَلَّتِیْ رَبَّ الْبَرَایَا
بخشش گناہان خود میطلبم از تو ای رب مخلوق
لَعَلَّ اللّٰهَ یَرْزُقُنِیْ صَلَاحَا

فَلَمْ یَسْجُدْ لِمَعْبُوْدٍ سِوَاكَا
اَلَمْ تَكُنِ الْمَنِیَّةُ مُنْتَهَاهَا
آیا نیست مرگ جای انتہای نفس
وَلَمْ نَزْدَدْ لِیَوْمِ الْحَشْرِ زَادًا
و جمع نکردیم برای روز قیامت توشہ
وَعُمْرُكَ طَارَ فَانْتَبِهْ اِنْتِبَاهَا
و عمر تو از تو مثل مرغ پرید پس بیدار باش بیدار
اِلٰهِیْ لَا تَكِلْنِیْ لَحْظَ طَرْفٍ
ای خدا مگذار مرا بقدر یک چشم زخم
فَاَكْرَهُ اَنْ اَكُوْنَ لَهَا اَرَاهَا
پس مکروہ میدانم اینکہ بہ بینم او را
فَهَبْ لِیْ تَوْبَةً قَبْلَ الْمَنَایَا
پس بخشش کن مرا تو بہ پیش از مرگ

ایضا شعر

شاید کہ حق تعالی نصیب کند مرا صلاحیت

ایضا فی البحر الآخر

صَرَفْتُ الْعُمْرَ فِیْ لَعِبٍ وَّلَهْوٍ
صرف کردم عمر خود را در لہو و لعب
وَلَمْ نَجْمَعْ لِیَوْمِ الْجَمْعِ جَاهَا
و جمع نکردیم برای روز قیامت ہیچ مرتبہ را
اِلٰهِیْ مَا عَصَیْتُكَ مِنْ عِنَادٍ
ای خدا نافرمانی تو از سبب عناد نکردہ ام
اِلٰی نَفْسِیْ فَمَا دِیْنِیْ هَوَاهَا
بطرف نفس خود چرا کہ دین من خواہش وی نیست

ایضا

نَدِمْتُ نَدَامَةً اَرْجُوْ اِلَیْكَا
پشیمان شدم پشیمان شدن امید میکنم ترا
اُحِبُّ الصَّالِحِیْنَ وَلَسْتُ مِنْهُمْ
دوست میدارم نیکان را و حالانکہ نیستم از ایشان

در شامی آوردہ کہ امام اعظم رح چگونہ بامر عظیم مخصوص نباشد و حالانکہ وی رض مثل ابوبکر الصدیق رض است کہ چنانکہ وی رض بمشورہ حضرت عمر رض در جمع کردن قرآن از ہمہ سبقت کردہ ہمچنین حضرت امام ابوحنیفہ رض پیشتر از ہمہ ائمہ دین راہ تدوین فقہ و استخراج مسائل را در عالم پیدا کردہ پس بموجب حدیث مَنْ سَنَّ سُنَّةً حَسَنَةً كَانَ لَهٗ اَجْرُهَا وَاَجْرُ مَنْ عَمِلَهَا اِلٰی یَوْمِ الْقِیَامَةِ چنانکہ حضرت ابوبکر رض را ثواب عمل خود یعنی جمع قرآن و بعد ازان ثواب حضرت عثمان کہ قرآن را بالترتیب (یعنی در ۲۵ سنہ چنانکہ در جامع التفاسیر ست) جمع کردہ از حق تعالی دادہ شود ہمچنین مر امام ابوحنیفہ را ثواب تدوین فقہ و استخراج مسائل فروعیہ خود تنہا و نیز برابر باقی مجتہدان دیگر ثواب آخر از حضرت عز و جل

عنایت گردد انتهی قَاتَلَهُمُ اللهُ اَنّٰی یُؤْفَکُوْنَ وَمِنْ فَضَائِلِهٖ بِاَیِّ وَادٍ یَّتِیْهُوْنَ پیش دانایان
ذی انصاف خوب روشن ست که جملهٔ اوصاف امام اعظم رض جمع کردن کار هر کس و ناکس نیست پس بموجب ۹

بچشم کور و دستِ تنگ و پای لنگ و بی طاقت	عجوز آسا همین یوسف خریدن آرزو دارم	محض برای

باغ باغ شدنِ دل محبین و سنیین و داغ داغ گشتن خاطرِ منکرین و حاسدین او راقی چند از ان در یجا
درج ساختم ورنه جملهٔ مناقب امام همام رض را دفتری با ضخامت در کار ست درین مختصر گنجایش آن کجاست
از ینجاست انچه صاحب تذکرة الاولیا در حق عجز خود از بیان جملهٔ حالات امام همام رض نوشته که جملهٔ صفات
کسیکه بهمه زبانها ستوده باشد و بهمه ملتها مقبول هیچ کس نتواند گفت ریاضت و مجاهدهٔ او و خلوت و
مشاهدهٔ او نهایت نداشت و در اصول طریقت و فروع شریعت درجهٔ رفیع و نظری ناقد داشت و بسیار
صحابه مشایخ را دیده بود رضی الله عنهم چون انس بن مالک و جابر بن عبدالله و عبدالله بن اوفی و
واثلة بن الاسقع و عبدالله بن الزبعری رض با صادق رض صحبت داشت و استاذ علم فضیل و ابراهیم بن
ادهم و بشر حافی و داود طائی بود رضی الله عنه و عنهم و بدگوئی حاسدان را که محض از جهت حسد افترا بندی
میکنند برین یک حکایت اختصار میکنم و بس و بعد از ان تقدری شغل در تولید و ترحیل امام اعظم رض

نمایم حکایت مفتریان امام که بحکم ۹	چون غرض آمد هنر پوشیده شد	صد حجاب از دل بسوی دیده شد

هرچه میگویند از جهت حسد میگویند چنانچه غصهٔ آن پیر محض از جهت پیری بود مثنوی

گفت پیری مر طبیبی را که من | در زحیرم از دماغ خویشتن | گفت از پیری ست آن ضعف دماغ
گفت بر چشمم ز ظلمت هست داغ | گفت از پیری ست ای شیخ قدیم | گفت پشتم شود دردی عظیم
گفت از پیری ست ای شیخ نزار | گفت هرچه میخورم نبود گوار | گفت ضعف معده هم از پیری ست
گفت وقت دم مرا دم گیری ست | گفت آری انقطاع دم بود | چون رسد پیری دو صد علت بود
گفت کم شد شهوتم یکبارگی | گفت از پیری ست این بیچارگی | گفت پایم سست شد از ره بماند
گفت این پیری مگر بختت در نشاند | گفت پشتم چون کمانی شد دوتا | گفت از پیری ست این رنج و عنا
گفت تاریک ست چشمم ای حکیم | گفت کز پیری ست ای مرد علیم | گفت ای احمق برین بر دوختی
از طبیبی تو همین آموختی | ای مدمغ عقلت این دانش نداد | که خدا هر درد را درمان نهاد
| | طبیبش گفت کای عمر تو شصت

۹ آمدن حکایت الطبیب در حق حاسدین امام

این غضب وین خشم هم از بیری ست	چون همه اجزا و اعضاش شد نحیف
پس چنین دانی حسد را ای اخی	گر حسد گردند بعر دم دوزخی
التهابی از زند چون در بصر	چون بگیرد در کهین و در مهین
خویشتن داری و صبرت شد ضعیف	اشتعالی از حسد چون در جگر
این نه انصاف است نی تقوی دین	ندیدم چنین دیو زیر فلک
گر زو میگریزند چندین ملک	

سلسلهٔ سیزدهم در ذکر تولد و نسب و حسب امام همام رضی الله تعالی عنه

نام نامی ایشان نعمان و کنیت گرامی ایشان ابو حنیفه و لقب سامی ایشان امام اعظم است و بیان تولد امام اعظم رض را در صلوة مسعودی و نیز در بعضی دیگر کتب چنان درج کرده که خلاصه اش اینکه اتقای ثابت پدر بزرگوار امام رضی الله تعالی عنهما تا بحدی بود که روزی بکنارهٔ نهری وضو میساخت دید که سیبی بر سر آب میرود آن سیب را گرفته قدری از آن خورد و قدری بدستش باقی بود که یکایک بدلش خطور کرد که ای ثابت سیب غیر را بغیر اذن خوردی بروز حساب چه جواب دهی پس همان طور همان سیب نیم خورده را در دست گرفته بطرف بالای نهر روانه شد تا آنکه بباغی رسید دید که این نهر از میان آن بیرون می آید و بر لب آن نهر دو طرفه درختان سیب بار از میوه موجود اند در طلب مالک باغ شد چون به پیش مالکش رسید و از ماجرای او بحل آن از وی التجا کرد مالک باغ چون چنان اتقای وی دید از بحل آن بسبب غرضی انکار نمود گفت قیمتش بگو که بتو دهم هر چند که اضعاف قیمتش پیش وی عرض کرد مگر مالک باغ از گرفتن قیمت آن انکار می نمود در آخر چون ناچار شد پرسید که آیا از تو میسر میشود بهر طوریکه باشد مرا از محاسبهٔ قیامت رهائی دهی گفت بلی بیک شرط و آن اینکه در خانهٔ خود دختری میدارم بدین صفت که از زبان گنگ و خرسی و بدیده نابینا و گوش ناشنوا و بدست و پا لنگ و بجمال محجوب اگر آن دخترم را بعقد نکاح قبول میکنی و مرا از بار فرضیت آن وا رهانی من ترا نیز بحل نموده از بار روز شمار وا رهانم ورنه به پیش حق تعالی حق خود از تو خواهم گرفت ثابت رض بعد از تاملی گفت که اینچنین مصیبت دنیوی بمقابلهٔ خذلان و ندامت اخروی برداشتن از مغتنمات ست الحاصل بعد از نکاح بشب زفاف ثابت رض در حجرهٔ از خانهٔ مالک باغ بود که ناگاه زنی مثل قمر لیلة البدر با لباس فاخره به پیش وی رسید بمجرد دیدنش چشمان از وی بر دوخت آن جمیله گفت که چشم از من مپوش که من منکوحهٔ توام ثابت رض گفت که زوجهٔ من

ف سلسلهٔ سیزدهم در تولد و نسب و حسب امام همام

ف ذکر اتقای ثابت پدر امام و بیان سیب

ف ذکر اتقای ثابت و نکاح

بی دست و پا و چنان و چنین ست چنانکه پدر تو بمن گفته و تو خلاف آن گفت پدرم راست گفته
چراکه در عمر خود از دیدن نامحرمان نابینا ام و از ناشنوا ناشنونده و کر و از ناگفتنی گنگ و از مس
کردن و گرفتن ناجائز بی دست و از جای نارفتنی پا لنگ ام و آنکه فرمود که جمالش محجوب ست بدین معنی
که از نامحرمان مستورم نه بدین معنی که زشت و بدصورت ام بعد ازان ثابت چون بسویش نظر انداخت
بی قرار و بی تاب گشت پس آن نیک بخت صالحه از وی پرسید بگو که حق تعالی بمرد از شهوت چه قدر
داده و از عقل چه قدر ثابت رض فرمود که مرد را ۹ حصه عقل ست و یک حصه شهوت باز پرسید که زن را
از ینها چه قدر داده فرمود که ۹ حصه شهوت و یک حصه عقل پس آن صالحه گفت که من با وجود
یک حصهٔ عقل ۹ حصهای شهوت را بزیر ساخته و امشب تا وقت سحر بعبادت حق تعالی
بسر می برم آیا از تو نیز این شود که به ۹ حصهٔ عقل یک حصهٔ شهوت را مغلوب نمائی فرمود بلی پس ایشان هردو
تا وقت سحر بعبادت الٰهی مشغول شدند و در آخر شب با طهارت باهم همبستر شدند که ازان حمل امام ما
امام اعظم رض قائم ماند و از برکت اتقای والدین بعد از تولد مصداق قول شاعر گردید **شعر**

وکم اب قد علا بابن له شرف	کما علا برسول الله عدنان

لطیفه اغلب ایام شهر سی روز
میباشد و سی روز سه عشره است و اکثر در هر ماه اقل مدت حیض زنان سه یوم میباشد پس ازین
حساب صاف ظاهرست که در هر عشرهٔ ایام - زنان را ۹ روز پاک میگذرند و دهم روز ناپاک و ازما قبل
معلوم شد که زنان را ۹ حصه شهوت ست و یک حصه عقل (ای هر که روز ۱۲) چونکه ۹ حصه های شهوت زنان را به ۹
روزهای پاک ایشان تقسیم نمودیم را سابرابر مساوی افتادند و در حالت غلبهٔ شهوت که صفت
بهیمی ست عموما هر که باشد خاصه زمرهٔ زنان مبهوت الحواس مثل حیوانات لایعقل میباشند (ای و حالانکه ۱۲)
باقیماند حصهٔ عقل زنان پس بناچاری بهرهٔ وی از ایام عشره روز حیض متصور باید نمود پس
معلوم شد که ایام کمال زنان که روز حصهٔ عقل ایشان ست نیز در عین نقصان ست **واین**
تقسیم که کرده شد وقتی درست گردد که ماه سی روزه و ایام حیض ایشان سه روزه فرض کرده شود (که روز حیض حصهٔ اوست ۱۲)
و اگر ایام ماه ۲۹ روزه و ایام حیض زائد از سه روز تا ده روز تقرر گیرد پس درینصورت حصهٔ عقل زنان را
از ایام عشره مثل عنقا تصور باید نمود پس زنان از روی صورت و سیرت مشابه اند در اول بانسان
و در ثانی بحیوان **لهذا** شارع از حکمت بالغهٔ خود ایشان را به ناقصات العقل و ناقصات الدین

ف در بیان عقل و شهوت مرد و زن

ف در بیان ناقصات العقل بودن زنان

[illegible]

خطاب فرمود و در گواهی یکی را مثل جانوران اعتباری نداده مگر ما فوق واحد را الی ما لا نهایت قائم مقام یکمرد کرده و نیز محض شهادت جماعت زنان را بغیر از مرد در اثبات مال و غیره لحاظ نکرده (از روی مشابهت بحیوانات ۱۲)

و در قضیهٔ حدود و قصاص مثل حیوانات از دائرهٔ اعتبار بالکل خارج نموده (از روی مشابهت بانسان ۱۲) و مسائل میراث را متقارب باین قیاس باید کرد که لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ ازین قبیل ست و نیز دیگر مسائل میراث پس با وجود اینکه دانستی بسیاری از زنان صالحات چنین مردانه وار اند که صد مرد انشان فدای خاک پای پاک ایشان باد و بسا کسان مردان صورت مخنثان سیرت چنان اند که لا تعد ولا تحصیٰ زنان از ایشان عار میگیرند بیت

نه هر زن زن ست و نه هر مرد مرد	خدا پنج انگشت یکسان نکرد

ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْتِيْهِ مَنْ يَّشَاءُ وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلِيْمٌ فَاحْفَظْهُ فَاِنَّ هٰذِهِ اللَّطِيْفَةَ لَعَلَّكَ اَنْ لَّا تَجِدَهَا غَيْرَ اَوْرَاقِنَا هٰذِهِ لطیفهٔ دیگر جناب مولانا محمد اشرف علی صاحب دام فیوضاته فرموده که در بعضی کتب از نظرم گذشته که غالبًا علامهٔ زمخشری که حنفی الفروع بود گفته و یا حنفی دیگر که باری در مجلس امیری با علما مجتمع بودم که کلام در حجاب زنان از مملوک خود در افتاد علما گفتند که زنان را کشف پیش او روا نیست و آیت مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُهُنَّ در حق آماء و کنیزکان ست نه در حق عبید (ای اجانب ۱۲) امیر گفت دلیل تخصیص چیست علما از جواب عاجز آمدند گفتم دلیل لفظ ما ست که اصل وضعش برای غیر ذوی العقول ست و زن چونکه ناقص العقل میباشد او را از ان مراد گرفتن مجاز اقرب ست الی الحقیقة بخلاف ارادهٔ عبید که بعید تر ست از و پس همه حضار این جواب را از من بپسندیدند و مرا غایت ستودند در تاریخ بغداد و ابن خلکان در خصلت و حلیهٔ امام چنین آورده که بود ابو حنیفه رض عالم۔ عابد۔ زاهد۔ ورع۔ تقی۔ کثیر الخشوع۔ دائم التضرع۔ خوبصورت۔ خوش سیرت حسن المجلس۔ بسیار کریم۔ عمده مددگار برادران مسلمانان۔ وحسن المواسات لاخوانه۔ میانه قد گندم گون خوش تقریر حسن الثیاب طیب الریح شیرین زبان انتهی۔

هر لطافت که نهان بود پس پردهٔ غیب	جمله در صورت زیباش عیان ساخته اند

و در در مختار در نسب امام آورده که هر آینه حفید ابی حنیفه رض یعنی نبیرهٔ امام اعظم رض فرمود که من اسمعیل بن حماد بن النعمان یعنی ابا حنیفه رض بن ثابت بن النعمان بن مرزبان از ابنای فارس ام از احرار و اصیل بخدا که گاهی بر ما رق یعنی عبدیت نه گشت جد من ابو حنیفه رض در سنه ۸۰ هشتاد متولد شده و رفته بود ثابت پدر امام اعظم رض بطرف علی بن ابی طالب

در حلیه و خصلت امام

رضی الله عنه و وی کم عمر بود پس امیر المؤمنین دعای برکت فرمود در وی و در اولاد وی و ما امید داریم
که حق تعالی دعای حضرت علی رض در حق ما قبول کرده است و در مدار الحق آورده که شاه عبد العزیز
دهلوی در تحفهٔ اثنا عشریه در فصل دوم از باب یازدهم در تعصب سیزدهم گفته که صحبت و تلمذ و اخذ
علم و طریقه که ابو حنیفه را با امام باقر و با امام جعفر صادق و با زید بن علی بن الحسین علیهم السلام ثابت است
مستغنی است از بیان و پدر ابو حنیفه که ثابت نام داشت در صغر سن همراه پدر خود زیارت
امیر المؤمنین علی کرم الله وجهه حاصل نموده و حضرت امیر رضی الله تعالی عنه در حق او دعای برکت
اولاد فرموده بموجب دعای او ابو حنیفه رض بوجود آمده انتهی و از ینجاست انچه در قصیدهٔ امالی است

وَلِلدَّعَوَاتِ تَاْثِيْرٌ بَلِيْغٌ	وَقَدْ يَنْفِيْهِ اَصْحَابُ الضَّلَالِ

یعنی هر آئینه دعوات را تاثیر بسیار است و منکر ازان
گمراهانند و نیز در حدیث است لَا يَرُدُّ الْقَضَاءَ اِلَّا الدُّعَاءُ بهر حال وجود امام اعظم رض بدین جاه
معظم از جهت برکت دعای حضرت کرار رض فائز شده والله اعلم و همچنین امام نووی شافعی در تهذیب
از خطیب می آرد که خبر داد مرا حفید یعنی نبیرهٔ ابو حنیفه رض اسمعیل بن حماد بن النعمان بن ثابت بن النعمان
ابن المرزبان که از ابنای فارس و احرار اند اینکه والله گاهی رق بر ما نیامده و جد من در سنهٔ هشتاد
متولد شد و ثابت رض یعنی پدر ابو حنیفه رض در صغر سنی نزدیک علی بن ابی طالب رض رفت پس دعای
برکت فرمود در وی و در اولاد وی و ما از خدای تعالی امید این میداریم که تحقیق دعای حضرت علی
کرم الله وجهه در حق ما قبول باشد و همچنین ابن خلکان شافعی بجنسه در تاریخ خود می آرد و
زائد بران می نویسد وَالنُّعْمَانُ بْنُ الْمَرْزُبَانِ اَبُوْ ثَابِتٍ هُوَ الَّذِيْ اَهْدٰى لِعَلِيٍّ الْفَالُوْذَجَ
فِيْ يَوْمِ مِهْرَجَانَ فَقَالَ عَلِيٌّ مِهْرَجُوْنَا كُلَّ يَوْمٍ كَذَا یعنی امیر المؤمنین رض فرمود که اینچنین
هر روز ما را فالوده آورده می باش و نیز صاحب مشکوة محمد بن عبد الله الخطیب التبریزی در
کتاب اسماء الرجال و ابن حجر مکی شافعی در قلائد همچنین ذکر نموده فما نقله عن طاهر

صَاحِبُ مَجْمَعِ الْبِحَارِ فَهُوَ خَطَأٌ وَقَعَ فِي النَّقْلِ إِمَّا مِنْهُ أَوْ مِنْ أَصْلِهِ أَيِ الْمَنْقُوْلِ عَنْهُ فَافْهَمْ
و آنچه در نسب نامۂ رسول اللہ صلعم مطبوعۂ علوی از فتاوای سراجیہ آورده که قَدْ أَدْرَكَ آخِرَ
عَهْدِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍؓ حَمَلَهُ أَبُوْهُ إِلَيْهِ وَهُوَ صَغِيْرٌ الخ نیز بجنسہ از ین قبیل ست و نیز ہمچنین ست
آنچه حافظ محمد احسن مرحوم معروف بحافظ دراز پشاوری که در حدود سنہ ۱۲۶۳ ہجری وفات یافتہ در
منح الباری ترجمۂ فارسی صحیح البخاری پارۂ اول آورده که اسمعیل پسر حماد گفت که جدِ من امام ابو حنیفہؓ
در سال ہشتاد متولد شد و او را پدر او ثابت بخدمت علی شاہ ولایت برده بود و دران حال او خرد
سال بود پس حضرت علیؓ الخ لِأَنَّ عَلِيًّا مَاتَ قَبْلَ وِلَادَةِ الْإِمَامِ بِأَرْبَعِيْنَ سَنَةً كَمَا صَرَّحَ
بِهِ الْعَسْقَلَانِيُّ فِي التَّقْرِيْبِ پس درین باب تول کسانیکه تنویر حق را پوشانیده و برای فریب
عوام میگویند که ما معیار حق ایم حقا که ایشان را درین ماده معیار حق باید دانست چرا که در حقیقت
مدار حق بر دیگران ست که انحصار حق از ناصیۂ مرضیۂ ایشان صاف ہویداست ~~~ف~~~
سرِ نہان ست اندر زیر و بم | فاش اگر گویم جہان برہم زنم | و آنچه بعضی قول بلا سند
آورده که نعمان بن ثابت بن زوطی بن ماه است پس این روایت بلا اصل ست چرا که
زوطی آزاد کردۂ بنی تیم اللہ ست و حالانکه از اسمعیل بن حماد بن امام رضی اللہ عنہم بسند
متصل مؤکد بقسم معتبرات کثیره در کتب خود می آرند که نَحْنُ مِنْ أَبْنَاءِ الْفَارِسِ الْأَحْرَارِ وَاللّٰهِ
مَا وَقَعَ عَلَيْنَا رِقٌّ قَطُّ چنانچه ترجمۂ او گذشت پس این روایت متصل و مؤکد بقسم و بلفظ قطُّ
است و نیز شک نیست درینکه صاحب خانہ بانچہ در خانہ میباشد عالم تر میباشد از اغیار پس بمقابلۂ
این قول متصل السند که خود صاحب خانہ مؤکد بدو تاکید یکی قسم دوم کلمۂ قطُّ روایت کرده قول
دیگران که آن ہم شاذ ست و بلا سند لغو و بی اصل ست فَانْظُرْ وَأَنْصِفْ و اگر بالفرض
تسلیم کرده شود که این قول را نیز اصلی باشد پس میگویم که باہم تطبیق این ہر دو قول اینکه قول
اسمعیل بن حماد که من اسمعیل بن حماد بن نعمان بن ثابت بن نعمان بن مرزبان از ابنای فارس
از احراریم و اللہ که گاہی بر مارق نیامده باعتبار جد صحیح ست و قول دوم یعنی نعمان بن ثابت
بن زوطی بن ماه باعتبار جد فاسد ست مگر کلمۂ بن زوطی صفت ہمان نعمان باید دانست

وَقَولُ مَنْ قَالَ بِالرِّقِّ بِاعْتِبَارِ جَدِّهِ الْفَاسِدِ وَهُوَ زُوطَى بْنُ مَاهٍ وَكَانَ مِنْ كَابُلَ قَالَ النَّوَوِيُّ فِي التَّهْذِيبِ وَكَانَ زُوطَى مَمْلُوكًا لِبَنِي تَيْمِ اللهِ بْنِ ثَعْلَبَةَ فَأَعْتَقَهُ فَأَمَّا زُوطَى فَإِنَّهُ مِنْ أَهْلِ كَابُلَ انتهى فَحَصَلَ مِمَّا ذُكِرَ أَنَّ أَبَا حَنِيفَةَ بِاعْتِبَارِ جَدِّهِ الصَّحِيحِ مِنْ أَهْلِ بَابِلَ وَبِاعْتِبَارِ جَدِّهِ الْفَاسِدِ مِنْ أَهْلِ كَابُلَ وَالرِّقِّيَّةُ مِنْ جَانِبِ الْأُمِّ لَيْسَ بِعَيْبٍ كَأُمِّ إِسْمٰعِيلَ عَلَى نَبِيِّنَا وَعَلَيْهِ السَّلَامُ انتهى مختصرًا والتفصيل هناك

ذکر نسب نامهٔ امام

ونسب نامهٔ امام اعظمؓ تا نوشیروان عادل درچند کتب مثل حدائق وخزینة الاصفیا وغیرهما آورده مگر بالاستقصا مولنا ومخدومنا مدار الحق از نسب نامهٔ رسول مقبول صلی الله علیه وآله وسلم مطبوعهٔ مطبع مصطفائی درآورده بدین تفصیل که النعمان بن ثابت بن النعمان ابن مرزبان بن ثابت بن قیس بن یزدگرد بن شهریار بن پرویز بن نوشیروان بن قباد ابن فیروز بن یزدجرد بن بهرام گور بن شاپور بن هرمز بن نرسی بن بهرام بن اردشیر بن بابک ابن [illegible] بن ساسان بن بهمن بن اسفندیار بن گشتاسپ بن لهراسپ بن تهمن بن کیقباد بن داراب بن طهماسپ بن نمرود مردود مدعی الوهیت ودر نسب نامهٔ قلمی آورده نمرود بن کنعان بن آدم بن سام بن نوح علیه السلام **ولهذا** ملا علی قاری در رسالهٔ جواب امام الحرمین بدین نسب نامه اشاره ارشاد کرده گفته است کافی ست مارا از شاهان ابراهیم بن ادهم که شاگرد امام ما امام اعظم ست در علم وعمل ودر اعراض کردن از دنیا واقبال وتوجه نمودن بر عقبی ودر حضور با مولی تعالی باوجودیکه سلاطین هر زمان ومکان بر مذهب امام اعظم ثابت میباشند مثل سلاطین ماوراء النهر وسلاطین هند وسند وشاید که حکمت درین آن باشد که هرچند امام اعظم ابوحنیفه از اولاد کسری ست که ملقب بنوشیروان ست انتهی لیکن بقول جمهور ثقات واکثر معتبرات نسب امام از کسری بری از رقیت

سلسلهٔ چهاردهم در تذکرهٔ وفات امام وتسلسل خلافت بدان مناسبت

سلسلهٔ چهاردهم در تذکرهٔ وفات امام وتسلسل خلافت اهل اسلام

می رود بیگ اجل در کوی یار
از عصای آه پیشش چو بدار
طرق گویان نقیبان فغان
دود دل بالای سر شد چتر دار

ای قلم برخیز آمد وقت کار
هم کابش فوج حسرت جوق جوق
آب پاش راه چشم اشکبار
زین تجمل الغرض شاه قضا

گریه رهبر ناله هادی غم رفیق
لشکر درد والم هم بی شمار
مروحه جنبان بود باد نفس
گشت داخل در فضای کوی یار

وبجاست اگر از ین سانحهٔ عظیم این شعر ورد زبان سازیم ؎ گر دل ما رفت ما کردیم جا بر جای دل
چشم بر ما افگن ای گنج غمت ماوای دل ‖ و دیگر لطف درین شعر اینکه بطریق تعمیه نام حضرت نعمان
نیز ازین بیت بر می آید هرچند که از شنیدن واقعات رحلت فرمودن و حادثات ایذا
یافتن آن سراج محفل امت تاج فرق فرق اهل سنت دلهای سامعین و قلوب مومنین
می ترقند لیکن ناگزیر ازان نیز گریز نیست **مثنوی**

بیا ای دیده تا یکدم بگریم	جگر چون خون شده خرم بگریم
زمانی بر دل پر غم بگریم	دمی با جان پر حسرت بنالم

و هر قدر که این آن سانحهٔ جانگزا است که از تحریر آن سینهٔ خامه شق میگردد و چنین واقعهٔ
هوش ربا ست که بر تقریر آن پارهای جگر بسنان مژگان در آمده و از راه دیده دو دیده بدیدهٔ
دیده وران آب شده می آید مگر چونکه مضمون اَلْمَوْتُ جِسْرٌ يُوْصِلُ الْحَبِيْبَ اِلَى الْحَبِيْبِ ؎

مرگ ست که دوست را رساند بر دوست	مرهم نه سینه
پس کیست که او بمرگ شادان نبود	

چاکان غم و الم و صبر ده درد مندان رنج و ماتم ست چار ناچار مع تعدی و ظلم بعضی اهل روزگار
بران برگزیدهٔ پروردگار بروی کار می آید اَلَا اِنَّ اَوْلِيَاءَ اللّٰهِ لَا يَمُوْتُوْنَ بَلْ يَنْقَلُوْنَ مِنْ دَارِ
الْفَنَاءِ اِلَى دَارِ الْبَقَاءِ ؎

اهل دل ای بی خبر بمرگ نمیرند	دوش بمن گفت قائلی که مردی	قُلْتُ اُسْكُتْ اَنْتَ لَيْسَ ذَكِيًّا
كَانَ تَقِيًّا وَّطَاهِرًا وَّنَقِيًّا	كَيْفَ يَمُوْتُ الَّذِيْ يَكُوْنُ تَقِيًّا	نیست فاتش جز انتقال مکانی
	زندگی دیگر ست مرگ عزیزان	مرد ولی عِنْدَ مَنْ يَكُوْنُ عَمِيًّا

فاما چونکه این چنین واقعهٔ جانکاه و صدمهٔ سخت تباه شنیدن یکبارگی خاطر حزین گوارا
نمیکند که خبر وحشت اثر چند انکه بدیر تر رسد همان قدر فرصت را غنیمت باید شمرد بنا بران
ذکر خلافت از زمان نبوت صلعم بوجهی از مناسبت نیز درینجا ثبت گشت علاوه آنکه از فوائد
مفیده و عوائد عدیده و فوائد فریده هم خالی نیست ؎

که چرا تو مست و مدهوشی دلا	از دل شیدا مپرس این ماجرا
مست کی داند بجز افکار دوست	هرچه آید در نظر آن نور اوست

مگر درین تسلسل تا بامکان باختصار صرف سه امر ملحوظ گشته **اول** ذکر تولد خلیفه با تاریخ

ص ومعلوم ست که شک ... از خون دل تولد می یابد ... اسم ابو النعمان ازان برآمد ... درمیان ضاست ... و اگر حرف (ع) را با (ما) که ... لفظ (غنی) و ازان باعتبار ... اندوه و آه ... ازان بکاهش غم ملتزم بجل آنمان ... که چون کلمهٔ (ما) بعد از آن آمد ... و آواز دل ازان بجای خود ست ... از دف کلمه (نخی) مراد ست و ... نثر لفظی از از زما باعتبار

دوم بیان وفات یا غزل وی سوم مقدار خلافتش و بعضی از نوادرات وما توفیقی الا بالله

آغاز خلافت از آن حضرت صلی الله علیه وسلم

آغاز خلافت از آنحضرت صلعم و در بیان عجائب

باید دانست که ولادت با برکت حضرت رسالت پناه صلی الله علیه وآله وسلم در مکهٔ معظمه بروز دوشنبه دوازدهم ربیع الاول بوقت طلوع صبح صادق سنه ۸۸۲ ثلث وثمانین وثمان مایه از تاریخ ذو القرنین بچهلم سال از ملک نوشیروان عادل و بعد از گذشتن ششصد سال از زمان عیسی علی نبینا وعلیه السلام و قبل از تقرر تاریخ هجری به پنجاه و دو سال یا سه سال در سال فوج کشی ابرهه که آن را عام فیل گویند بوقوع در آمده چنانچه در نسب نامه و مدارج و تاریخ حبیب آله و غیرها آورده و در حیات الحیوان ج ۲ صفحه ۲۸۲ آورده که در سنه ۸۸۲ از تاریخ ذو القرنین آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم در شکم مادر بود که بتاریخ اول از محرم ابرهه لشکر کشی بکعبة الله کرده بود انتهی وگویند که دران وقت از سلطنت کسری چهل و دو سال و از زمانهٔ حضرت عیسی ششصد سال و از اسکندر رومی هشتصد سال (باسقاط کسرات ۸۲) و از حضرت داود یکهزار و هشتصد سال و از حضرت موسی دو هزار و هشتصد سال و از حضرت ابراهیم سه هزار و هفتصد سال و از حضرت نوح چهار هزار و یکصد و نه سال و از حضرت آدم علی نبینا وعلیهم الصلوات والتسلیمات والهم الطیبات از ابتدای نزول بزمین شش هزار و یکصد و شصت و سه سال و بروایتی شش هزار و هفتصد و پنجاه سال منقضی گشته بود که از تولد پاک صاحب لولاک املاک و افلاک و از سمک تا سماک پر نور و رونق گشت غزل

در تولد آنحضرت صلعم و در بیان چند گونه تاریخ

غزل

غزل در وصف حضرت

ز قدرت سرو بستان آفریدند	ز رویت ماه تابان آفریدند	ترا سلطانی کونین دادند
پس آنگه تخت سلطان آفریدند	برای سجده کردن پیش رویت	جهانی را مسلمان آفریدند
خط و خال ترا چون جلوه داده	بگیتی کفر و ایمان آفریدند	لب و دندان او را چون بدیدند
در و یاقوت و مرجان آفریدند	چو رخسار و عذارش گشت پیدا	بهار و باغ رضوان آفریدند

التصلیة والتسلیم علی النبی الکریم

اللهم صل علی روح نبی مطهر

درود منظوم عربی

علی الرب ... وکان عزیز ... (۱۲) ۵ یحببکم الله ... الله فاتبعونی ... قل ان کنتم تحبون ... است کما فی قوله تعالی ... باعتبار معنی مجازی ... ۶ (۲۳) بیعزی ... نشستند ... اورده ازان روز ... ذی الحجه ... تاریخ ذو القرنین ... ۶ ابتدای ...

شَفِیعُ الْوَرٰی فِی یَوْمِ بَعْثٍ وَّ مَحْشَرٍ
فَمَا مِثْلُهٗ فِی النَّاسِ مِنْ صُلْبِ اٰدَمٍ
فَلَوْ یَبْقَ نُوْرٌ مَّا لِنَجْمٍ مُنَوَّرٍ
عَلَیْكَ صَلٰوةُ اللّٰهِ یَا سَیِّدَ الْوَرٰی
اِلٰی یَوْمِ الْجَزَاءِ مِنَ الْخَالِقِ الْاَکْبَرِ

السلام ای تازه تر گلبرگ صحرای وجود
السلام ای آنکه زنگ ظلمت کفر و نفاق
تیز بینان را بجز نور تو در بزم شهود
السلام ای آنکه ابواب شفاعت روز حشر
در سرم سودا و در جانم تمنای تو بود

غزل ثانی

چو عکسی از رخت بر روضه افتاد
هزاران مرغ خوشخوان آفریدند
مرا روز ازل درد تو دادند
بظلمت آب حیوان آفریدند
چو بگشودند از هم گیسوت را
گل و گلزار و ریحان آفریدند
نقاب زلف بر رویت کشیدند
ملائک چرخ و کیوان آفریدند
چو بنمود او رخ انوار گستر
هزاران سرو بستان آفریدند
چو بر خود حسن خود را جلوه دادند
در آن چاه زنخدان آفریدند

بَشِیْرٌ نَذِیْرٌ سَیِّدُ الْقَوْمِ جُمْلَةً
بِخُلْقٍ عَظِیْمٍ ثُمَّ ذَاتٍ مُتَمَّمٍ
سَقٰی مَعْشَرَ الْاَبْرَارِ مِنْ حَوْضِ کَوْثَرٍ
عَلَیْكَ سَلَامُ اللّٰهِ یَا خَیْرَ مَنْظَرٍ

ایضاً در فارسے

السلام ای آنکه تا از جبهه آدم تافت
صیقل تیغ تو از آئینه گیتی زدود
السلام ای آنکه بهر فرش راحت یاد را
جز کلید لطف تو بر خلق نتواند کشود
مدت سستم ای فخر کرام
ز لعلت مایه جان آفریدند
میان روضه رضوان آفریدند
میان باغ امکان پیش از امکان
وصالت بهر درمان آفریدند
گهی رفع حجب در روی خوبت
جهانی جان پریشان آفریدند
ز روی و موی تو رمزی نمودند
شب هجران و هجران آفریدند
جهانی را ابرو انگیز کردند
مه و خورشید رخشان آفریدند
برای آن گل بی برگ و صد برگ
از آن یک جلوه انسان آفریدند
ز رویش پرتوی در عالم افتاد

رَسُوْلٌ کَرِیْمٌ خَیْرُ ذَاتٍ وَّ جَوْهَرٍ
اَنَارَ الْعِبَادَ بِالْاَنْوَارِ وَجْهُ مُحَمَّدٍ
شَرَابًا طَهُوْرًا خَالِیًا عَنْ مُکَدَّرٍ
وَعَلٰی اٰلِكَ السَّلَامُ وَاَصْحَابِكَ السَّلَامُ

السلام ای قیمتی تر گوهر دریای جود
نور پاکت کس نبرد از قدسیان در سجود
السلام ای آنکه باید در همه کون و مکان
اطلسی را کش ز شب کردند تار از روز پود
السلام ای آنکه تا بودم درین محنت سرا
بو که آید یک علیکم در جواب صد سلام
ز چشمت عین اعیان آفریدند
گل رخسار تو چون روی بنمود
ترا سرو خرامان آفریدند
میان خط لبت را چون بدیدند
میان خلق حیران آفریدند
خطت چون سر برآورد از جوانب
بعالم کفر و ایمان آفریدند
برای اعتکاف آستانش
چو او را مرد میدان آفریدند
یکی در باغ امکان سیر کردند
دو عالم را گلستان آفریدند
هزاران یوسف مصری مقید
سهیل و ماه تابان آفریدند

برای خوانِ فضل بیکرانش	جہانِ خلق مہمان آفریدند	نظر بر قامت زیباش کردند
ہزاران سرو بستان آفریدند	چو پنہان بود لجینذی زبویش	مسیح و ابن عمران آفریدند
چو بحر رحمتش را ژرف دیدند	بسی کفران و عصیان آفریدند	یکی را کافر بدکیش کردند
یکی دیگر مسلمان آفریدند		

بدانکہ ہر چند حق تعالی آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم را بہ بسیاری از اسما ملقب فرمودہ مگر اشہر و معروف تر از جملہ دو اسم اند یکی احمد دوم محمد علیہ الصلوۃ والسلام اما نام اول پس بطریق تعمیہ درین شعر ست

یکی را گر کنی اندر یکی جای	شو و نقد تو نام آن دلآرای

توضیحش اینکہ عدد کلمۂ (یکی) چہل ست پس از کلمۂ یکی با عتبار عدد حرف (م) خواستہ و باعتبار ترادف از ثانی (یکی) لفظ احد ارادہ کردہ چون حرف میم در احد در آید احمد شود ایضاً

چو خوانی مطلع سبع المثانی	بدانی نام او بحرف ثانی

تشریح ہرگاہ کہ الحمد را (کہ وی را سبع المثانی نیز نام ست) از آغاز بغیر از حرف ثانی کہ آن لام ست بخوانی اسم احمد از ان پیدا گردد و اما نام ثانی درین شعر مندرج ست بطریق تعمیہ

غم چو نگون گشت ازو قطرہ ریخت	ہوش نمد ہوش محبت گریخت

توضیح ...... از قطرہ باعتبار تشبیہ نقطہ مراد ست چون لفظ غم بلا نقطہ مقلوب گشت (مع) شد و لفظ مع چون با لفظ (مد) کہ از مدہوش باقیماند ضم شد نام پاک محمد از ان بر آمد و نیز درین شعر عربی

خُذِ المیمینِ مِن حِیمٍ وَّلَا تَنقُطْ عَلَی الاَمرِ	فَادْرِجْہُ فَصَارَ اسمًا لِمَن کَانَ بِہِ فَخرِی

یعنی دو میم مکتوبی را از یک لفظ میم ملفوظی بگیر و برین امر (یعنی لفظ خذ کہ در شعر مذکور ست) نقطہ مدہ (بدین شکل حد) پس ہمان صیغۂ امر غیر منقوط را کہ حد باشد میان دو میم کہ محفوظ داشتہ شدہ اند درج نما و بترتیب ذکر کن چنانچہ م ح م د پس بعد این ہمہ اعمال آن معمول اسم برای کسی خواہد بود کہ بجہت او فخر و بزرگی من ست و آن اسم مطہر محمد ﷺ باشد اذا عرفت ما ذکر پس طریق استخراج این ہر دو اسم متبرک از نام ہر شی در ہر لغت و زبان کہ باشد بدان مگر بعد بر تو باد کہ در وقت یاد آوری این تراکیب کہ بعضی خاص

[Margin notes: دو نام مبارک ؐ / استخراج اسما مبارک از نام ہر شی / معمای عربی بنام محمد ﷺ]

[Bottom rotated notes, partly illegible: از میان محامد بر ... / مانند غلام ... / کردم یعنی ... / محامد از خامہ ... / کن بر توصیف من ۱۲ / ای خوبرو ... / اوصاف کردم ... / جمیلا ... / کردم ۱۲ ... / این چند صفت ... / واوصلی ... / بلغت ... / از زین ...]

از من ست درین کتاب و بعضی از قدما در حیاتم بحیات خاتمه و بعد مردنم بفاتحه و سه بار سورهٔ اخلاص یاد م نمائی ؎ | آنانکه خاک را بنظر کیمیا کنند | آیا بود که گوشۂ چشمی بما کنند |

بهر حال طریق استخراج نام پاکِ دوم اینکه **قاعدهٔ استخراج نام پاک محمدؐ** از هر اسمیکه استخراج عدد نام پاک محمد یعنی (۹۲) ازان اراده شود باید که عدد آن کلمه بطریق ابجد دریافته در بست و چهار آنرا ضرب دهد بعد ازان بحاصل ضرب هفده عدد دیگر مزید نموده سپس آنجمله را بر شش تقسیم نماید از کسرات هرچه باقی ماند پس ازان باقیمانده یکی را برانداخته مابقی هرچه ماند آن را در بست و سه ضرب دهد حاصل ضرب درین نوبت با عدد نام پاک محمد صلعم مساوی باشد یعنی از حاصل ضرب برابر عدد (۹۲) بدست آید اگر در حساب بعد از تقسیم چیزی نماند یا اگر ماند هم یکی ماند پس بدانکه آن غلطی از تو در حساب رفته باز حساب را از سر گیر و اگر خود نمیدانی دیگری را با خود در حساب شریک گردان الحاصل اگر غلطی درین قواعد و ضوابط از تو رود دران تقصیر ما نیست و ما برای کمال توضیح پیش تو این نام پاک را بطریق مذکور از نام پاک الله بیرون می آریم خیال باید کرد بدانکه عدد نام محمد (۹۲) ست و عدد لفظ الله (۶۶) ست چون عدد (۶۶) را در (۲۴) ضرب دادیم حاصل ضرب (۱۵۸۴) برآمد بدین طریق ۶۶ × ۲۴ | ۱۵۸۴ چون عدد (۱۷) بران افزودیم (۱۶۰۱) شد بدین طریق ۱۵۸۴ + ۱۷ = ۱۶۰۱ چون بر (۶) تقسیم نمودیم بدین طریق ۱۶۰۱ ÷ ۶ = ۲۶۶ از کسرات باقی نماند مگر (۵) که قابل قسمت بر (۶) نیست پس بموجب قاعدهٔ مذکوره چون از باقیمانده (۱) را انداختیم باقی نماند مگر (۴) چون این را در (۲۳) ضرب دادیم حاصل ضرب همان (۹۲) برآمد که عدد نام پاک محمد ست و بدانکه عدد لفظ مهادیو که نام یکی از معبودان هنود ست نیز (۶۶) ست و این ست مطلوب ۱۲ **ایضاً بطریق مختصر از لفظ شیطان** که عددش (۳۶۰) ست بدین طریق ۲۳ × ۴ = ۹۲ ۱۲ تا بدانی که خلقت نیک و بد همه مخلوق از طفیل ذات پاک محمدی ست صلعم ۱۲ منه

هو المطلوب ۱۲

فائده استخراج نام محمد از نام هر چیز در هر زبان که باشد

فائده استخراج عدد نام محمد از لفظ الله

فائده از لفظ شیطان

ایضاً	که لب بلفظ محمد دو بار می چسپید	بس این دلیل حلاوت باسم پاک رسول	ف

کنی شش چند و آنگه یک فزائی	محمد را چو در هر لفظ خواهی	ولنعم ما قیل فی هذا المعنی قطعه
ایضاً قاعدهٔ دیگر از ازروی حساب ابجدی[۳]	عشر[۱] در تسعه زن پس دو فزائی[۲]	به ذره ده ضرب کن بر بست تقسیم

هر نامیکه استخراج عدد نام محمد ازان مد نظر باشد عدد ابجدی آن را جمع نموده از (۱۴) آنرا مضروب ساخته بر حاصل (۹) زائد نموده بر (۷) تقسیم کرده هرچه کسر ماند آنرا (۴۶) ضرب نموده حاصل ضرب با عدد نام پاک برابر باشد بدین طریق الله - (۶۶)

تو اصل وجود آمدی از نخست	دگر هرچه موجود شد فرع تست	ف

اما طریق استخراج اسم پاک اول اینکه. **قاعدهٔ استخراج نام پاک احمد** - بدانکه عدد نام مبارک هذا (۵۳) ست پس هر آن اسم که استخراج این نام ازان مطلوب باشد عدد ابجدی آنرا جمع نموده از (۱۲) آنرا ضرب کرده بر حاصل ضرب (۸) را زائد نموده بر (۳) قسمت نماید و هرچه که از روی کسر باقی ماند آنرا بجائی قائم نموده و بطرف چپ در مرتبهٔ دوم ازان عدد دیگر که مضاعف کسر باشد نیز ثبت نماید بعد ازان یک عدد دیگر را بر عدد کسر و نیز بر عدد مضاعف هر دو زائد نموده جمع سازد عدد نام نامی احمد ازان حاصل آید بدین طریق الله - (۶۶)

ایضاً قاعدهٔ ثانی بطریق و طرز آخر از بر اسمیکه ارادهٔ تخریج عدد نام احمد میدارد عدد ابجدی ویرا گرفته در (۴۷۷) ضرب داده بر حاصل ضرب (۱۰۶) زائد نموده بر (۱۵۹) قسمت نماید هر چار کسر باقی ماند آنرا باز بر (۲) قسمت نموده خارج قسمت را جواب تصور نماید بدین طریق استخراج نام احمد - از محمد

جمع کل - و مقسوم ۱۲ خارج قسمت ۱۲

[illegible]

هذا هو المطلوب ۱۲

۱ یعنی بعد تقسیم چون ده ماند آنرا در (۹) ضرب ده (۹۰) پس بجای صفر (۲) زائد کن تا جمله ۹۲ گردد ۱۲ منه

۲ این خارج قسمت مطلوب ست ۱۲

Margin: ۶ قاعدهٔ استخراج نام احمد از محمد — ۶ ایضاً از

وازین نکو گفته انچه گفته ف | محمد که از ازل تا ابد هرچه هست | بآرایش نام او نقش بست

فی الالتجاء من جناب صلعم

مَا لِعَجْزِی سِوَاكَ مُسْتَنَدِیْ
اَنْتَ اُرْسِلْتَ رَحْمَةً بَحْتًا
زَالَ عَنَّا بِجُوْدِكَ اللَّبَدُ
اِعْتِصَامِیْ سِوٰی جَنَابِكَ لِیْ
كَانَ مُتَجَاوِزًا عَنِ الْعَدَدِ
وَعَلَی الصَّحْبِ كُلِّهِمْ اَجْمَعْ
كَخِيَامِ السَّدَادِ كَالْوَتَدِ
اِسْتَغِيْثُوْا لِعَاجِزٍ مُضْطَرٍّ
که والا تری زانچه من گویمت

كُنْ رَحِيْمًا لِزَلَّتِیْ وَاشْفَعْ
فَتَرَحَّمْ لَنَا اِلَی الْاَبَدِ
غَيْرُ عُرْوَاكَ لَيْسَ فِی الدَّارَيْنِ
لَيْسَ يَا سَيِّدِیْ اِلَی الْاَحَدِ
وَعَلٰی اَهْلِ بَيْتِكَ طُرًّا
هُمْ نُجُوْمُ الْهُدٰی اِلَی الرُّشْدِ
وَعَلٰی مَنْ طَرِيْقَهُمْ تَبِعُوْا
ثُمَّ وَاذْ يَلْكُمْ اِلَی الْمَدَدِ
چه وصفت کند احمقی ناتمام

يَا حَبِيْبَ الْاِلٰهِ خُذْ بِيَدِیْ
يَا شَفِيْعَ الْوَرٰی اِلَی الصَّمَدِ
كُلُّ صَعْبٍ فِیْ كُرْبَةٍ وَبَلَا
لِعَلِيْلِ الذَّلِيْلِ مُعْتَمَدِ
صَلَوَاتِیْ عَلَيْكَ فِی الْمَلَوَيْنِ
وَعَلٰی اٰلِكَ اِلَی الْاَبَدِ
وَعَلَی التَّابِعِيْنَ هُمْ كَانُوْا
مِنْ حِرَارٍ يَكُوْنُ اَوْ عَبَدِ
ف ندانم کدامی سخن گویمت
عليك الصلوة ای نبی السلام

فی الفرحة والسرور بتولده صلعم

وُلِدَ الْحَبِيْبُ وَخَدُّهُ يَتَوَرَّدُ
وُلِدَ الَّذِیْ لَوْلَاهُ مَا ذُكِرَ النَّقَا
كَلَّا وَمَا كَانَ الْمُحَصَّبُ يُقْصَدُ
هٰذَا الَّذِیْ خُلِعَتْ عَلَيْهِ مَلَابِسٌ
وَالْجِذْعُ حَقًّا قَالَ اَنْتَ مُحَمَّدٌ
يَا عَاشِقِيْنَ تَوَلَّهُوْا فِیْ حُبِّهٖ
يَحْدُوْ وَيُعْلِنُ بِاللُّحُوْنِ يُنْشِدُ
اِنْ كَانَ اِبْرَاهِيْمُ اُعْطِیْ رُشْدَهٗ
بِاللّٰهِ ذَا الْمَحْبُوْبُ مِنْهَا اَزْيَدُ
يَا نَازِلِيْنَ الْمُنْحَنٰی فِیْ شَرْعِكُمْ
فِیْ مَا مَضٰی هٰذَا حَدِيْثٌ مُسْنَدُ

وُلِدَ الْحَبِيْبُ مُكَحَّلًا وَمُطَيَّبًا
كَلَّا وَلَا ذُكِرَ الْحِمٰی وَالْمَعْهَدُ
هٰذَا اِمَامُ الْمُرْسَلِيْنَ حَقِيْقَةً
وَنَفَائِسُ فَنَظِيْرُهٗ لَا يُوْجَدُ
جِبْرِيْلُ نَادٰی فِیْ مَنَصَّةِ حُسْنِهٖ
هٰذَا هُوَ الْحُسْنُ الْجَمِيْلُ الْمُفْرَدُ
فَيَقُوْلُ يَا عُشَّاقُ هٰذَا الْمُصْطَفٰی
وَاللّٰهِ ذَا الْمَوْلُوْدُ مِنْهُ اَرْشَدُ
لَوْ كَانَ قَدْ اُعْطِیَ الْمَسِيْحُ عِبَادَةً
اِنَّ الْمُتَيَّمَ بِالْفِرَاقِ يُهَدِّدُوْا
صَلُّوْا عَلَيْهِ بُكُوْرَهُمْ وَعَشِيَّةً

وُلِدَ الْحَبِيْبُ وَمِثْلُهٗ لَا يُوْلَدُ
وَالنُّوْرُ مِنْ وَجَنَاتِهٖ يَتَوَقَّدُ
هٰذَا الَّذِیْ لَوْلَاهُ مَا ظَهَرَ الْقُبَا
هٰذَا خِتَامُ الْاَنْبِيَاءِ وَسَيِّدٌ
هٰذَا الَّذِیْ جَاءَتْ اِلَيْهِ غَزَالَةٌ
هٰذَا مَدِيْحُ الْكَوْنِ هٰذَا اَمْجَدُ
سِيْرُوْا بِنَجْدٍ وَاسْمَعُوا الْحَادِیْ
وَيَقُوْلُ يَا مُشْتَاقُ هٰذَا اَحْمَدُ
اِنْ كَانَ يُوْسُفُ قَدْ فَاقَ جَمَالَهٗ
فَمُحَمَّدٌ مِنْهُ اَجَلُّ وَاَعْبَدُ
لَوْ يَاْتِ فِیْ اَوْلَادِ اٰدَمَ مِثْلُهٗ
اَلْفُ الصَّلٰوةِ مَعَ السَّلَامِ وَ[illegible]

ف مناجات بطریق التجا فی جناب الشریف
که یعنی قاصد فراق را تهدید کنید ۱۲ ... نام قلم و وادی ۱۲ ... سرسبز و خوشبو ۱۲ ... [illegible]

قَالَتْ مَلَائِكَةُ السَّمَاءِ بِاَسْرِهِمْ		وُلِدَ الْحَبِيبُ وَمِثْلُهُ لَا يُوْلَدُ	

در مختصر حالات آنحضرت صلعم

الحاصل آمدم بر سر اصل بیان فی الجملہ آنحضرت صلعم بعمر چہل سالگی در مکہ بہ پیغمبری مبعوث گردید و تا سیزدہ سال ہم در انجا بصلاح و تکمیل دین حق و بدعوت و ہدایت خلق مشغول ماند وہم در مکہ معظمہ بشب بست و ہفتم از رجب بدوازدہم سال از نبوت از خانۂ حضرت ام ہانی بنت ابی طالب خواہر حضرت علی رضی اللہ عنہما در وقت شب مشرف بمعراج گشت چنانچہ آیت سُبْحَانَ الَّذِیْ اَسْرٰی بِعَبْدِهٖ الآیہ ہمدرین بارہ وارد ست ولہذا انکار از ان تا بمسجد اقصی یعنی بیت المقدس کفرست و از اقصی تا بعرش گناہ کبیرہ است کہ ثبوتش باحادیث آحادست کہ بمرتبۂ حسن رسیدہ اند و بعد از عرش مختلف فیہ است میان فحول علمای امت مرحومہ رضی اللہ عنہم از روی کیفیت **شعر**

در معراج آنحضرت صلعم و فرضیت نماز

رسیدہ پایۂ حسنت بمعراج	اگر پابند عشقت دل نمی بود	بدست کس نیاید چین زلفت
		زا قلیم بدن میکردم اخراج

وہم در شب معراج از طرف حق عز و جل بہ پنجاہ نماز در شبانہ روز مامور گشت و بعد از ان بکمال خیر خواہی حضرت موسی علی نبینا و علیہ السلام و شفاعت رسول مقبول صلعم از پنجاہ تا بہ پنج نماز نوبت رسید تفصیلش در بخاری وغیرہ موجود ست و چنانچہ شیخ سعدی رح نیز بدان اشارہ فرمودہ **شعر**

مضمون شعر سعدی

ایکہ پنجاہ رفت در خوابی	مگر این پنج روز دریابی	یعنی ای آنکہ پنجاہ نماز در خواب

نیستی از تو معاف گردید در ادای پنجگانۂ روزانہ ترا چہ عذرست الغرض **شعر**

آن فضائل کہ انبیارا بود	وان شمائل کہ اصفیارا بود	گر شود جملہ مجتمع باہم
جملہ باشد ز فضل احمد کم		

بعدہ بمصلحت وقت و امر حق عز و جل بطرف مدینۂ منورہ ہجرت فرمودہ تا دہ سال در انجا اقامت نمودہ **وقصۂ** ہجرت را در تفاسیر تحت آیت وَاِذْ يَمْكُرُ بِكَ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا لِيُثْبِتُوْكَ اَوْ يَقْتُلُوْكَ اَوْ يُخْرِجُوْكَ مذکورست چنانچہ در السبعیات فی مواعظ البریات آوردہ کہ در مکہ مکانی بود معروف بدار الندوہ کہ برای مشورۂ امور صنادید عرب در انجا جمع شدندی پس برای مکر و اذیت آنحضرت صلعم

در ذکر ہجرت آنحضرت صلعم

درین وقت سن شریف ... سال بود ... وفات نمودہ ... [illegible]

پنجکس از مشرکین که آن عُتبه - وشیبه - وآبوجهل - وابو البختری - والعاص بن وائل بودند در
دار الندوه درآمدند و در میانِ ایشان ابلیس بصورتِ شیخکه عصا بدست میداشت درآمد چون
ابوجهل ویرا منع نمود گفت که من شیخی ام از نجد رَأَيْتُ الدُّهُوْرَ وَجَرَّبْتُ الْاُمُوْرَ ودر هر امر و
تدبیر اعلم و احکم ام پس درآرید مرا با خود تاکه رای قبیح را از صحیح بالتصریح جدا نمایم پس در مشوره
اول عتبه لعنة الله علیه وعلیهم کشود و گفت موت حق ست صبر کنید تا مرگِ محمد صلعم ما را ازوی نجات
دهد شیخ نجدی لعنة الله گفت تو کجا و تدبیر کار کجا نمی زیبد ترا مگر رعی مواشی و حمیر اگر انتظار تا
بمرگ وی صلعم ست پس در اندکی دینِ وی ترقی نموده از شرق تا غرب همه را فراگرفته لشکری
بیحد و عسکری بی عد بهم رسانیده یکی را از شما زنده نگذارند جمله گفتند صَدَقَ الشَّيْخُ النَّجْدِيُّ
پستر شیبه ملعون گفت که ویرا صلعم درخانهٔ محبوس نموده دروازه اش را مسدود ساخته تاکه
از جوع و عطش در انجا هلاک گردد ابلیس پر تلبیس ازان نیز سر باز زد و گفت که مردم هوا خواه
او جمع شده او را از انجا بیرون کنند و عداوت عظیمه درمیان شما و اقارب وی صلعم پیدا گردد
همه تصدیقِ وی نمودند پستر عاص گفت که ما ویرا صلعم بر شتری بسته در بیشهٔ مهلکه و صحرائی
ذی تهلکه خواهیم انداخت تا طعمهٔ مور و مار یا زمینِ ناهموار گردد ابلیس ازان نیز انکار آورده
که محمد صلی الله علیه وسلم قویم القامة صبیح الوجه فصیح اللسان ملیح البیان ست اغلب هرکه بروی
رسد تصدیق وی نموده مرجع خلائق گشته پس بر سر شما با جمع عظیم خواهد رسید فصاحوا
صَدَقَ الشَّيْخُ النَّجْدِيُّ (وبقتل وی کسی مشوره نمیداد بخوف طلب قصاص از قاتل)
انگاه ابوجهل لعین گفت که رای من در حق وی (علیه الصلوة والسلام) آنست که از هر قبیله
جوانی قوی بیرون آریم و در شب دیجور همه بر سرش زنیم تاکه بالتعین قاتل وی معلوم نگردد
پس بناچاری اقارب وی از ما دیت طلبند پس ما از قبائل مال را جمع نموده از قصاص وی
باز رهیم و نیز بدین حیله از شر وی نجات یابیم ابلیس گفت اَصَبْتَ وَاَحْسَنْتَ پس
بدین مشوره از دار الندوه متفرق شدند فَنَزَلَ جِبْرَئِيْلُ بِهٰذِهِ الْاٰيَةِ وَاِذْ يَمْكُرُ بِكَ الْاٰيَة
وگفت که حق تعالی ترا برای اسرارهای نهانی بخروج مکه بمدینه فرموده ــــ۵

درتمثیل ابلیس بشیخ نجدی

وَكُلُّ شَيْءٍ لَهُ وَقْتٌ وَتَدْبِيْرٌ	لَا تَجْزَعَنَّ فَبَعْدَ الْعُسْرِ تَيْسِيْرٌ

وَلِلْمُهَيْمِنِ فِي أَحْوَالِنَا نَظَرٌ	وَفَوْقَ تَدْبِيرِنَا لِلّٰهِ تَقْدِيرٌ

وتتمهٔ قصه مشهورست و در کتب سیر مسطور اَلْغَرَض آنحضرت صلعم بعمر شصت و سه سالگی
پیام اجل را لبیک فرموده بقرب جوار هُوَ الرَّفِيقُ الْأَعْلٰى عازم گردید چنانچه در مشکوة است عَنِ
ابْنِ عَبَّاسٍ رض قَالَ بُعِثَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صلعم لِأَرْبَعِيْنَ سَنَةً فَمَكَثَ بِمَكَّةَ ثَلٰثَ عَشْرَةَ
سَنَةً يُوْحٰى إِلَيْهِ ثُمَّ أُمِرَ بِالْهِجْرَةِ فَهَاجَرَ عَشَرَ سِنِيْنَ وَمَاتَ وَهُوَ ابْنُ ثَلٰثٍ وَّ
سِتِّيْنَ سَنَةً **متفق علیه** مگر آنچه از حضرت انس رض آمده که آنحضرت صلعم بعد
نبوت ده سال در مکه و ده سال در مدینه مانده و بعمر شصت سالگی وفات یافته حَيْثُ قَالَ
فَأَقَامَ بِمَكَّةَ عَشَرَ سِنِيْنَ وَبِالْمَدِيْنَةِ عَشَرَ سِنِيْنَ وَتَوَفَّاهُ اللّٰهُ عَلٰى رَأْسِ سِتِّيْنَ سَنَةً
متفق علیه از جهت آنست که تنها عقود را ملحوظ ساخته و کسرها را واگذاشته
یعنی عشرات را شمار گرفته و ناقص را از عشره ترک نموده پس منافی روایت مشهوره و صحیحه
نیست و همچنین مخالف نیست آنچه خود از ابن عباس رض آمده که در مکه پانزده سال مانده و در
مدینه ده سال و وفات فرموده در حالیکه عمر شریفش شصت و پنج سال بود چه در پانزده سال
قیام مکه سال بعثت و سال هجرت هر دو را شامل نموده و بطریق مجاز مستقل آنرا قرار داده
و در حقیقت چنین نیست و همچنین در تعداد سالهای عمر شریف سال ولادت و سال انتقال
را مستقل قرار داده بشصت و پنج سال از آن تعبیر فرموده كَمَا ذَهَبَ إِلَيْهِ الْمُحَقِّقُوْنَ الْمُبَصِّرُوْنَ
و از ینجاست آنچه ابو الفیض فیضی در کتاب بی نقط خود که بنام مَوَارِدُ الْكَلِمِ سِلْكُ
دُرَرِ الْحِكَمِ مسمی باسم تاریخی تصنیف ست ۹۹۶ه و مشتمل به پنجاه موارد یعنی ابواب ست در
آورده أَعْوَامُ عُمُرِهٖ صلعم عَدَدُ الْآلَاءِ وَوَرَدَ لِلّٰهِ وَرَدَ عَدَدُ كُمْ وَالْأَوَّلُ هُوَ الْأَصَحُّ و
وَرَدُ الْكُلِّ وَاحِدٌ مَآلًا كَمَا حَكَاهُ الْعَالِمُ الْكَامِلُ عَطَاءُ اللّٰهِ أَعْطَاهُ اللّٰهُ رُوْحًا انتهی
و در منهیه گفته وَالتَّوْفِيْقُ بَيْنَ الْأَقْوَالِ الثَّلٰثَةِ أَنَّ رِوَايَةَ سِتِّيْنَ سَنَةً اقْتُصِرَ فِيْهَا عَلَى
الْعُقُوْدِ وَتُرِكَ الْكَسْرُ وَرِوَايَةُ خَمْسٍ وَّسِتِّيْنَ مُتَأَوَّلَةٌ بِشُمُوْلِ سَنَتَيِ الْمَوْلِدِ وَالْوَفَاةِ
كذا في شرح الشمائل وغيره منه **لطیفه** در تفسیر روح البیان در سورهٔ منافقون تحت آیت

وَلَن يُّؤَخِّرَ اللّٰهُ نَفْسًا اِذَا جَاءَ اَجَلُهَا آوردہ کہ بعضی از محققین تخمین سالہای عمر شریف نبی صلعم را ازین آیت استنباط فرمودہ بدین طرز کہ از آغاز قرآن تا اینجا این سورت منافقون آخر است مر شصت و سہ سورہای قرآنی را و ملحق ست بدین سورۂ تغابن تاکہ تغابن و افسوس خورند بر فقد ذات بابرکات ہکذا عبارتہ۔ فَالسُّوْرَةُ رَاسُ ثَلٰثٍ وَّسِتِّيْنَ سُوْرَةً فِي عَقِبِهَا التَّغَابُنُ لِيَظْهَرَ التَّغَابُنُ فِي فَقْدِهٖ صلعم و در حجرۂ متبرکۂ حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ تعالی عنہا مدفون گشت در حیات الحیوان در بحث کلب از کتاب بہجۃ المجالس و انس المجالس آوردہ کہ حضرت عائشہ رض خوابی دید کہ سہ ماہ کامل در کنار من افتادند ابوبکر صدیق رض در تعبیرش فرمود اگر خواب تو با معنی و تعبیر باشد تعبیرش اینکہ در خانۂ تو دفن کردند سہ کسانیکہ از برگزیدگان اہل زمین باشند و ہرگاہ کہ آنحضرت صلعم در خانۂ وی مدفون گشت ابوبکر رض ویرا فرمود کہ این ست یکی ازان ماہہا کہ تو آنرا دیدہ بودی و این بہترین آنجملہ اقمار تست انتہی گویم قمر دوم و سوم قبر ابوبکر و عمر ست دران حجرۂ میمونہ رضی اللہ عنہما و برای حفظ مراتب شکل ہر سہ روضات مطہرہ این ست

قبر نبی صلعم
قبر ابو بکر رض
قبر عمر رض

بنابر اصح چنانچہ شیخ در جذب القلوب و ما ثبت بالسنۃ و امام سمہودی در خلاصۃ الوفا باخبار دار المصطفی آوردہ یعنی سر مبارک ابوبکر مقابل منکبین آنحضرت ست صلعم و ہمچنین ست سر مبارک عمر نسبت بقبر ابوبکر و ملکیت حضرت عائشہ رض در حجرۂ متبرکہ تا بحیات وی بود پس منافی خواب وی نیست انچہ در اخبار آمدہ کہ قبر حضرت عیسی نیز دران حجرہ خواہد بود

ابیات در تاریخ وفات

عمر آن شاہ قبلۂ آمال
گفت شاہ نجف دو شنبہ بود
شد در قمر سال نقل آن عالی
جان زدین رفت و دین ز دنیا شد

چون شفیع الوری بحکم خدا
ابن عباس گفت شصت و سہ سال
لیک تاریخ آن ز ماہ سوم
حیف بی احمد ست دیگر خالی
گفت تاریخ نقل او رضوان

شد ز دار الفنا بقصر بقا
روز میلاد و نقل آن محمود
بود بی ریب و شک دوازدہم
سال نقلش چنین غم افزا شد
کہ شدہ حیف از جسم ایمان

[۱] یعنی تولد و وفات آنحضرت صلعم ہر دو بروز دوشنبہ بود ۱۲ [۲] روایت اشہر اینکہ تولد و نقل آنحضرت صلعم ہر دو بتاریخ دوازدہم ماہ ربیع الاول روز دوشنبہ بود مگر تولد بعد طلوع صبح صادق بود و وفات شریف بوقت چاشت ۱۲ منہ رحمہ اللہ

فائدہ: وفات او و بحر و سورۂ منافقون ... عمر

سال نقلش بگو بناله و آه
گمه شد از فراق او بجهان
چون شفیع الوری ز دنیا شد
بلکه گویم که جان ز دنیا شد

گر مدینه بشد نبی آلله
باز تاریخ نقل او دریاب
شده تاریخ دُز زِ دریا شد
سال نقلش ز عقل ثابت گشت

باز تاریخ نقل او برخوان
زندگی رفت بیشک از اصحاب
نتوان گفت دُر ز دریا شد
روح اکبر ز اہل بیت گذشت

بازگو سال نقل آن شهِ دین ÷ بدل دردمند و جان حزین

ایضاً

شد ز وصلش حبیب الی زبین

زانتقالش رفت مطلوب از زمان
گشت پیدا سال وصل آنجناب

تیر از دوران سفر کردای دریغ
شد حبیب حق چو از عالم روان

از وفات او بدر رفت از جهان
الکعبه بی موئی است از وصل نبی

ماند آخر بی وفا لفظ زمانش

ایضاً

سفر کرد چون زین جهان فنا
بخلد برین یافت جای مقام

صفا رفت ز آفاق از فتنش
دگر ماند آل نبی بے امام

فائدهٔ فریده در تعلیم خوش

اخلاقی از اخلاقِ حمیدهٔ آنحضرت صلعم در حیات الحیوان و نیز در بسیاری از کتب معتبرهٔ احادیث و سیر باسنادهای جیده بروایت عائشهٔ صدیقه رض در اخلاق آن سرور کائنات صلعم موجودست که هرگاه آنحضرت صلعم در خانه بودی در خدمت اہل خود بودی و بود صلعم که جامهٔ خود شستی و نیز آن را میدوختی۔ و میدوختی کفشهای خود را و خدمت خود خود کردی و علف بشتر خود دادی و خانه را جاروب زدی و شتر خود را معقّل ساختی یعنی زانویش می بست و با خادم خوراک خوردی و از بازار اسباب را برداشته آوردی و با خادم آرد خمیر ساختی و دائم الحزن و دائم الفکر بودی و نبودی ویرا صلعم راحتی انتهی و نیز هر مومنی را چنین میباید بود ۵

گرچه از خدمت بصورت غایبم یک لحظه نیست
جان ز مهر و خاطر از مدح و ضمیر از اشتیاق ÷

خالی از شش چیز ای دلبر همیدانی یقین
لب ز یاد و دل ز اخلاص و زبان از آفرین

الاشعار فی اشتیاق الرسول المقبول

اِنْ نِلْتَ یَا رِیْحَ الصَّبَا یَوْمًا اِلَی اَرْضِ الْحَرَمْ
اَکْبَادُنَا مَجْرُوْحَةٌ مِنْ سَیْفِ هَجْرِ الْمُصْطَفٰی
مَنْ وَجْهُهٗ شَمْسُ الضُّحٰی مَنْ خَدُّهٗ بَدْرُ الدُّجٰی

بَلِّغْ سَلَامِیْ رَوْضَةً فِیْهَا النَّبِیُّ الْمُحْتَرَمْ
طُوْبٰی لِاَهْلِ بَلْدَةٍ فِیْهَا النَّبِیُّ الْمُحْتَشَمْ
مَنْ ذَاتُهٗ نُوْرُ الْهُدٰی مَنْ کَفُّهٗ بَحْرُ الْهِمَمْ

له تکرار ہ م را اعتبار نکرده ۱۲ له مراد ازین ہر دو نقطه دال ابجد و زای ہوز ست ۱۲ منه

فائده در تعلیم اخلاق خوش

قرانہ برہاننا نسخا الادیان مضت	اذ جاءنا احکامہ کل الصحف صار العدم
لی خسرتی اسمع کذا لہ لو اصف للمصطفی	فی کل حین قد مضی فی الحال یحصی الالم

فائدہ والدین حضرت رسالت پناہ صلعم بر اسلام وفات یافتہ اند چنانچہ ابو الفیض فیضی در منہیۂ رسالۂ بی نقط خود آوردہ کہ شیخ جلال الدین سیوطی در تحقیق این مطلب اعلی چند رسائل تصنیف فرمودہ و در رسالۂ بی نقط مذکور بدین عبارت گفتہ **کلمہ** وَالِدُہٗ وَاُمُّہٗ مسلم عَصَدَا مَعَ الْاِسْلَامِ وَھُوَ الْاَصَحُّ اَوْرَدَہُ الْعُلَمَاءُ الْاَعْلَامُ وَسَطَرُوا الطُّرُوْسَ لِاَعْلَاءِ اِسْلَامِہِمَا وَاِعْلَامِ اِکْرَامِہِمَا اَرَاحَہُمَا اللّٰہُ سَرْمَدًا

در ذکر ازواج مطہرات نبی صلی اللہ علیہ وسلم

کہ در حق نہ ازواج ازانہا حق تعالی بمومنان فرمودہ وَاَزْوَاجُہٗ اُمَّہٰتُہُمْ چنانچہ شیخ رح در مدارج گفتہ اختلاف ست در عدد ازواج مطہرات مگر آنانکہ یقینی و اتفاقی اند یازدہ زنان اند رضی اللہ تعالی عنہن اجمعین شش از قریش خدیجہ بنت خویلد۔ و عائشہ بنت ابی بکر۔ و حفصہ بنت عمر بن الخطاب۔ و ام حبیب بنت ابی سفیان یعنی خواہر امیر معاویہ رض و ام سلمہ بنت ابی امیہ۔ و سودہ بنت زمعہ۔ و چہار عربیہ غیر از قریش۔ زینب بنت حجش و میمونہ بنت الحارث ہلالیہ۔ و زینب بنت خزیمۂ ہلالیہ۔ و جویریہ بنت الحارث۔ و یکی غیر عربیہ یعنی از بنی اسرائیل از اولاد ہارون علیہ السلام۔ صفیہ بنت حیی از بنی النضیر و آنانکہ ازینہا در حیات آنحضرت صلعم وفات یافتہ دو کس اند خدیجہ و زینب ام المساکین و وفات آنحضرت صلعم از نہ حرم محترم بود و آولین ہمہ خدیجہ رض بود و تا حیات وی آنحضرت صلعم ہیچ زنی را بروی نخواست و آخرین ہمہ در حیات ام سلمہ رض ست و صاحب اولاد ازین جملہ تنہا ام المومنین خدیجہ رض ست چنانچہ بہ ترتیب ذکر ہر یکی مجملا می آید تنبیہ نبی را غالبا قوت چند نفر مرد میباشد و ازین باعث تعداد زنان بعضی از انبیا بکثرت می بود چنانچہ حضرت داود صلعم را نود و نہ زنان بودند و یکی دیگر خواست تا صد گشتند مگر بسبب حیلۂ دران عتاب من جانب حق عز و جل گشتہ بود و زنان حضرت سلیمان صلعم سہ صد نفر بودند و کنیزک تا یکہزار اما سر و حکمت در تعدد ازواج مطہرات نبینا صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم با وجود زاہد بودن می

از دنیا و راغب بودنش بآخرت آن بود که وی علیه السلام تا بقیامت بر سر کافهٔ خلائق از جن و انس و
مرد و زن مبعوث شده بود و بعد از وی علیه السلام کسی دیگر متمم و مکمل دین نمی بود و نیز ظاهرست
که احکامهای بسیار از ان قبیل ست که اظهار آن به پیش نامحرمان رازهای خفی شایان حال بزرگان
نمی باشد خاصةً از انحضرت صلعم که از کمال حیا چشم مبارک او بالا نمیگردیده درینصورت خوف
پوشیده ماندن بسیاری از احکام متصور بود پس وجه در تکثیر نسائی انحضرت صلعم آن بود
که تا احکام درونی را که مردان بلکه جمله نامحرمان را بعلم آن راه نبود بکلی بامت نقل کنند و ظاهر است
که اختلاف طبائع باهم بسیار میباشد پس در حسن معاشرت با هریکی حسب اقتضای اعتدال و
موافق رضای مولی تعالیٰ احکام درونی نبوی صلعم از هر گونه بطریق کامل اظهار می یافت و در
قیام بحقوق جمله و حسن معاشرت باهمه و صبر و تحمل بر ایذا و تکالیف ایشان نیز امت را تعلیم تام بود
فافهم و تامل و آنچه بعضی از نصاری در باب اهانت خذلهم الله کثرت ترویج علیه السلام را انگشت نما
مینمایند و تجرد عیسی علیه السلام را باعث فخر و مباهات می انگارند گرچه از دلب انبیای سابقین علیهم السلام
قول ایشان مردود ست مگر تاهم درجواب ایشان یادگاری از خود بفضله تعالی گذارم و آن
اینکه اگر تجرد باعث ترقی و موجب کمال بودی جمله لولیان یعنی مخنثان و مجبوبان انبیا بودندے
مگر باوجود تجرد تذلیل ایشان معلوم **فائدهٔ مفیده** درجواب ملحدان زمانهٔ هذا که در باب
چهار زنان برای یک مرد معترض میشوند باید دانست که محققین درین نکته فرموده که مآلش
بکمال اعتدال این دین متین ست و آن اینکه در عرب در زمان انحضرت صلعم رواج کثرت
ازدواج چندان بود که در مردم اوساط قطع لحاظ از اشراف تعداد زوجات ایشان تا بعشر
و عشرین میرسید چنانچه از کتب تواریخ قدیمه متعلق بحالات عرب صاف هویداست و درین
صورت کمال افراط ست و در حصر بیکی چنانچه عادت اهل کتاب و هنود ست باوجود استطاعت
بجمله حقوق آن و تکثیر افراد زنان چنانچه می آید و مرتکب بودن ایشان مر فعل شنیع را باز نان
اغیار کمال تفریط ست پس حق تعالیٰ درحق این امت برای تعادل آیت مَثْنٰی وَ ثُلٰثَ
وَ رُبٰعَ نازل فرموده که قادرین را حسب استطاعت از یک و دو و سه تا چهار زنان جائز ست
چنانچه هم در قرآن ست فَاِنْ خِفْتُمْ اَنْ لَّا تَعْدِلُوْا فَوَاحِدَةً تا تجاوز از حد اعتدال که مد نظر

فائده درجواب ملحدان درحق چهار زنان

شارع ست لازم نیاید و بیکبارگی بر عرب شاق هم نگذرد که عادی بر کمالِ افراط بودند و سه در ین سه امر ست اول اینکه نفس برای زنان در حق شهوت بکثرت راغب میشود پس برای اجتناب از وقوعِ زنا و حصول تسکینِ خاطر تا بچهار زنان حکم صادر شد بخلاف زنان که در وقتِ توغل بیکمرد بدیگری از روی رغبت کمتر خواهش میکنند و اما بطمع دنیاوی پس خارج از مبحث ست دوم اینکه افرادِ زنان نسبت بمردان بسیار ست چنانکه می آید پس طرز انسب آنکه تا هیچ زنی بطرز مرغوب بی بهره از مرد نماند سوم اینکه از بهترین ثمرات تزویج توالد و تناسل ست که بقای نوع انسانی دران ست و آن از زوج واحد در ازواج متعدده بکثرت میباشد

فاما صورت عکس یعنی برای زنِ واحد اجتماع چند شوهر تجویز کرده نشد بچند وجه **یکی** اینکه درین صورت گاهی کثرت توالد و تناسل که اصل مطلوب ست ممکن نیست چه رحم زن که مقام استقرار جنین ست یک میباشد نه متعدد بلکه مُخل و مُضر باین مقصود میشود هم از روی حکمت و هم از روی تجربه چه از نظر انداختن بر زنانِ فاحشهٔ بازاری معلوم میشود که ایشان باوجود کثرت شنیعه غایت قلیل الاولاد میباشند و ایشان بعد عیاشی اگرچه بنکاح کسی در آیند مگر بموجب لَنْ يُصْلِحَ الْعَطَّارُ مَا اَفْسَدَهُ الدَّهْرُ باز هم قلیل الولادت میشوند **دوم** اینکه شراکت شوهران در یک زن منجر بکثرت کشت و خون درمیان ایشان شدی که هر یکی مانع دیگری می آمدی و این باعث هیجان غضب میشود خاصهٔ درین بارهٔ خاص نمی بینی حال جانوران در وقت اجتماع چند نر بر مادهٔ واحد و بارها بسماع رسیده باشد که از دو نفر عاشقان بر محبوب واحد یکی از جان دیگری دمار برآورد شنیده باشی که از برای شیرین خسرو پرویز از جانِ فرهاد کوه کن دمار برآورد بخلاف کثرت زنان برای مرد واحد که در مکاناتِ متفرق باشند که دران بهر طریق صلاح و فلاح ست بچند وجه **یکی** اینکه چندانکه عددِ زنان بیشتر توالد و تناسل بیشتر **دوم** از روی محاسبه و قیاس معلوم شده است که عددِ کثرتِ زنان در هر ملک نسبت بمردان بیشتر ست زیرا که از مشاهده بدریافت رسید که کمتر کسی از مردان بلا نکاح متعدده باقیمانده باشد و بسیاری از زنان باوجودیکه تا سه و چهار نفر در نکاح یکمرد بکثرت اند و همچنین سرای امرا

فـ وجه چهار زن برای یکمرد

فـا در نا ی برد ... شوهر ...

فـا ... کثرت بودن زنان نسبت بمردان

وکنیزان مردم اوساط معہذا بسیاری از زنان در بازارہا بسبب بی شوہری مرتکب فواحش میگردند: ہم در قتل و مقاتلہ کہ منحصر بمردان ست تعداد رجال بکثرت رو بانحطاط و تنزل می نہد و تعداد نساء مرتقی بکثرت میشود پس درصورت حصر نکاح بریک زن مانند ہنود و یہود و نصاریٰ زنان غیر منکوحہ و بیوہ بغیر از نابکاری چکنند کہ نکنند بعضی برای دفع شہوت و برخی برای وجہ معاش چنانچہ حال زنان غیر اہل اسلام برواقفان و سیاحانِ جہان مثل لندن و بنارس و دیگر مقامات اظہر من الشمس ست و این ہمہ فتنہا از عدم تجویزِ نکاح ثانی ست فافہم **سوم** اینکہ زن ہر وقت حسب اقتضای مرد قابل جماع نمی باشد چنانچہ در ایام حیض و نفاس و ایام حمل قریب بوضع و نیز بعد از گذشتن ایام نفاس تا یکچند از جہت کراہت طبع کہ اکثر زنان را اجتناب از آلایش بچگان خرد کمتر دست میدہد **چہارم** اگر زنِ واحدہ عقیمہ و لاولد باشد چنانچہ این امر در زنان بکثرت ست نسبت بمردان پس درینصورت مرد بلا ولد خواہد ماند باوجود موجود بودنِ بسیاری از زنانِ دیگر کہ محتاج بمردان میباشند **پنجم** اینکہ کثرت اولادِ مردِ واحد موجب عزت و شرف او میباشد بر اعداو دشمنان و باعث آرام و اطمینان میباشد در وقتِ ضعف و پیری از روی رزق و اوقات بسری پس لابدی ست از کثرت ازدواج زنان مر ہر یک مرد را بشرط استطاعت و طاقت۔ وحدّ اعتدال در کثرت زنان تا چہار ست چرا کہ رغبت در زنان از چند وجہ میباشد **یکی** از جہت نسب و حسب **دوم** از باعث دولت و امارت **سوم** از سبب حُسن صورت و دیگر شرافتِ حرفت وغیرہ و نیز ہر چیز بسہ مرتبہ میباشد ادنی و اعلی و اوسط پس تجویز سہ زنان مر یکمرد را ازین باعث است اما چون نفس بکثرت در زنان راغب میباشد و نیز موانع از جماع زنان حسب خواہش مرد بسیار ست پس انسب نزد عقل سلیم آنشد کہ بشرط عدم تسکین از سہ نفر زنان یکی دیگر نیز درست ست تا وجود فعل شنیع از اہل اسلام بالکلیہ مرتفع گردد و مانند ادیانِ دیگر این دین معتدل خارج از اعتدال خود نگردد واللہ اعلم **الحاصل** مختصر حالات ازواج مطہرات رض اینکہ آنحضرت صلعم در عمر بست و پنج سالگی حضرت **خدیجہ** بنت خُویلد رض را کہ عمرش در انوقت چہل سال بود بنکاح در آورد و وی رض زنی عاقلہ و فاضلہ بود

۱۵ در بیان اشارہ و بطن جواب سوال دیگر است کہ یکی حصر در چہار برای چیست [illegible]

۱۶ در تعدد و حالات امہات المومنین رض

ونسبی عالی میداشت وفضائل وی بسیارست وبس ست از انجمله اینکه فاطمۂ زہرا از شکم وی بود
همه اولاد وی علیه السلام از وی بود الا ابراهیم که از ماریۂ قبطیه بود وتا بست وپنج یا چهار سال
با حضرت حسن معاشرت داشت وبعمر شصت وپنج سال در مکه قبل از هجرت به پنج یا سه سال
بدهم سال از بعثت در رمضان وفات یافت زیادت تفصیل درین باره در مدارج النبوت
است برای اطلاع در انجا ملاحظه باید کرد **دوم سَودَه بنت زَمعهؓ** بالفتح بعد از فوت خدیجہ
بسال دهم از بعثت هم در مکه بنکاح در آورد ودر مدینه بسال هشتم از هجرت چون آنحضرت
صلعم ارادۂ طلاق وی نمود بحضرت عرض کرد که یا رسول الله من بسبب کبرسنی خود بدنیا
هیچ آرزوئی از تو نمیخواهم مگر میخواهم که در حشر در زمرۂ ازواج تو محشور شوم طلاقم مده ونوبت
خود را بعائشه بخشیدم پس بماند بحال خود **مرویات** وی در کتب متداوله پنج حدیث ست
که یکی از ان در بخاری ست وباقی در سنن اربعه وفاتش در شوال ۵۴ھ در امارت امیر معاویه
وقوع یافته وبعضی در آخر خلافت حضرت عمر نیز گفته کذا فی المواهب والمدارج **سوم**
عائشۂ صدیقهؓ بنت ابی بکرؓ تزوج کرد ویرا نبی صلعم در شوال ووی شش ساله بود و
زفاف کرد باوی بمدینه بسال دوم از هجرت در آخر هژده ماه ووی نه ساله بود وازین
جهت ویؓ نکاح مردم را در شوال محبوب تر میداشت از جهت نکاح خود دران ومیفرمود
که از من هیچ یکی از زنان بآنحضرت صلعم محبوب تر نبود وتا نه سال با حضرت حسن
معاشرت داشت ودر وقت وفات آنحضرت صلعم هژده ساله بود وخود در ۵۷ھ وفات کرده
وبروایتی در ۵۸ھ بشب سه شنبه هفدهم ماه رمضان در امارت امیر معاویه وعمر شریفش
شصت وشش سال بود واز جمله امهات المومنین باکره ماسوی از وی در تزویج
رسول خدا صلعم دیگری نبود فضائلش بسیارست تا آنکه روزی درحق وی آنحضرت صلعم
فرمود خُذُوا ثُلُثَیْ دِینِکُمْ مِنْ هٰذِهِ الْحُمَیْرَاءِ وبود ویؓ از فقها وعلما وفصحا وبلغا
واکابر مستفیانِ صحابهؓ تا آنکه روزی یکی از وی پرسید کی دانم من که من نیکم گفت چون
بدانی که تو بدی گفت پس کی دانم که بدم گفت چون دانی که نیکی واز اعظم مناقب وفضائل
وی ست محبوب تر بودن وی مر محبوب خدا را **ونیز** در برائت ویؓ حق تعالی در کلام پاک

ف در مناقب عائشہ رضؓ

ہفدہ آیت نازل فرمودہ و نیز وفات آنحضرت صلعم در بغل وی و در حجرۂ وی رض بروز نوبت وی واقع شدہ بود و ہم در حجرۂ مطہرۂ وی مدفون گشت صلعم **مرویات وی** رض در کتب معتبرہ دو ہزار و دویست و دہ حدیث ست از انجملہ متفق علیہ صد و ہفتاد و چہار - و افراد بخاری پنجاہ و چہار و افراد مسلم شصت و ہفت و تتمہ در سائر کتب رضی اللہ تعالی عنہا و عنا بحرمتہا **چہارم** حفصہ رض دختر عمر بن الخطاب رض ولادتش پیش از بعثت بہ پنج سال بود وفاتش در سنۂ چہل و پنج سال یا یک سال یا ہفت سال در امارت امیر معاویہ بود بنا بر صحیح و عمرش شصت سال بود و از مہاجرین ست بسال سوم یا دوم از ہجرت در مدینہ چون بیوہ شد حضرت صلعم ویرا بنکاح در آورد و در حق وی جبرئیل فرمود کہ وی صوامہ قوامہ است و وی زوجۂ تست یا رسول اللہ در بہشت **مرویاتش** در کتب متداولہ شصت حدیث ست از انجملہ متفق علیہ چہار ست و افراد مسلم شش و دیگر پنجاہ در سائر کتب مرویست **پنجم** زینب بنت خزیمۃ الہلالیہ رض و از بسکہ مسکینان را طعام میداد و شفقت مینمود در جاہلیت اورا ام المساکین میگفتند و بعد از شہید شدن شوہرش در غزوۂ احد بروایت اقوی آنحضرت صلعم بسال سوم از ہجرت در رمضان ویرا بنکاح در آورد و بعد از دو سہ ماہ و بقولی بعد شش یا ہشت ماہ وفات نمود و در بقیع در قبۂ ازواج النبی صلعم مدفون گشت **ششم** ام سلمہ رض و چون ابو سلمہ زوج وی از جراحتیکہ در احد باو رسیدہ بود در سنۂ چہارم یا سوم وفات یافت پس در شوال بسال چہارم از ہجرت بحبالۂ نکاح آنحضرت صلعم در آمد و از ہمہ امہات المومنین وی آخر ست در موت و وفاتش بعمر ہشتاد و چہار سال در سنۂ ۶۲ شصت و دو بوقوع آمدہ و بعضی در سنۂ ۵۹ پنجاہ و نہ نیز گفتہ اما اول اولی ست چہ در روایات ترمذی آمدہ کہ وی رض در وقت قتل امام حسین رض زندہ بود و در رویای صادقہ آنحضرت صلعم را دید کہ سر مبارک و لحیۂ شریفش گرد آلود ست و میگریید و فرمود کہ این ہمہ از شہادت حسین رض ست کہ بمن رسیدہ است چون بیدار شد ہمچنان بظہور آمد **مرویات** ام سلمہ رض در کتب متداولہ سہ صد و ہفتاد و ہشت حدیث ست از انجملہ متفق علیہ سیزدہ حدیث و افراد بخاری سہ حدیث و افراد مسلم سیزدہ حدیث

وباقی در سائر کتب مرویست ہفتم زینب بنت جحش مادرش بنت عبد المطلب عمۂ رسول اللہ بود اول نامش برّہ بود آنحضرت صلعم آنرا تغیر داده بطرف زینب اول در نکاح زید بن حارثہ متبنای محمد صلعم بود بعد از طلاق زید بجبالۂ نکاح حضرت صلعم درآمد وعقد نکاح وی حق تعالی کرده بود وگواہش جبرئیل علیہ السلام وآعادۂ نکاح باز در مردم نشد وآیت زَوَّجْنَاكَهَا ہم درین باره نازل شده است ودرین باره چند آیت نازل شده که بالتفصیل در مدارج مذکورست وشیخ محقق ومحدث دہلوی گفته که درین قصه از اہل تواریخ غث ربود بسیار واقع ست ومحققین برآنند که از زلات مفسرین ست این قصه وقصۂ یوسف علیہ السلام در خلوت با زلیخا وقصۂ داود علیہ السلام با اُوریا وقصۂ گم شدن انگشتری از سلیمان علیہ السلام که نزد محققین آنہمه متروک ومخطور ست واز طریقۂ صدق وسداد دور القصه فضائل زینب بسیارست از انجمله اینکه غایت کریم الطبع بود روایت ست که روزی حضرت صلعم با زنان خود فرمود که ہرکه از شما دراز دست تر باشد از ہمه بمن زود تر ہمان رسد پس امہات المومنین نئ را گرفته دستہای خود را بآن پیمودند معلوم شد که دست سوده بنت زمعه دراز ترست از ہمه اورا بوفات قریب تر بحضرت دانستند وچون بعد از حضرت پیشتر از ہمه زینب وفات یافت دانستند که مراد حضرت صلعم بطویل ید کثرت صدقه بود ومشهور آنست که بعمر پنجاه وسه سالگی در سال بستم از ہجرت وفات کرده وبعضی بسال بست ویکم گفته مرویاتش یازده حدیث ست از انجمله متفق علیه دو حدیث ونه دیگر در سائر کتب مرویست ہشتم جویریه بنت الحارث نام وی را نیز از برّه بجویریه تبدیل فرموده است وبود متعبده وذاکره در غزوۂ مریسیع که در ماه شعبان بسال پنجم از ہجرت بوقوع آمده بود گرفتار شده به پیش حضرت صلعم آمده اظہار اسلام خود کرد وگفت که من دختر حارث بن ابی ضرارم که سید وپیشوای قبیلۂ خود ست پس حضرت صلعم در اثنای مراجعت وی را بخواست وآزاد گردانید وآز عائشه مرویست که جویریه بسیار شیرین ومليح وصاحب حُسن وجمال بود که ہرکه اورا بدیدی فریفتۂ وی شدی ووفاتش در مدینه بسال پنجاهم یا پنجاه وششم از ہجرت بعمر شصت وپنج سال در خلافت امیر معاویه وقوع یافته مرویاتش

نام نہنے ست ۱۲

فا: درینقصه از مفسرین زلات واقع شده است

در کتب معتبره هفت حدیث ست ازانجمله چهار در صحیحین ست و دو در بخاری و دو در مسلم و تتمه در باقی کتب **نهم** ام حبیبه رض بنت ابی سفیان (یعنی خواهر امیر معاویه) بن حرب بن امیه بن عبد شمس بن عبد مناف و نام وی رض رمله است و بقولی هند وی رض هجرت ثانیه بحبشه کرده بود پس حضرت صلعم عمرو بن امیه را به نجاشی فرستاد و ام حبیبه را برای خود خطبه نموده بنکاح درآورده و مهرش چهار صد دینار طلا بود پس نجاشی بعد از بستن عقد همان دینار را بوکیل ام حبیبه که خالد بن سعید بن العاص بود سپرد و بجمله حاضران مهاجرین در خوشی نکاح آنحضرت صلعم طعامی لذیذ خورانید و بود پاکیزه ذات حمیده صفات و پدر خود ابوسفیان را در حالت شرک نجس میدانست و بر فرش حضرت وی را نشستن نمیداد و وفاتش در سال چهلم یا چهل و چهارم ست از هجرت در مدینه و بقولی در شام **مرویاتش** در کتب متداوله شصت و پنج حدیث ست ازانجمله دو حدیث متفق علیه است و فرد مسلم یک حدیث و تتمه در سائر کتب **دهم** صفیه بنت حیی از بنی اسرائیل رض از سبط هارون بن عمران ع از قبیلهٔ بنی النضیر بود وی را حضرت صلعم از جملهٔ سبایای خیبر بجهت خاصهٔ خود اختیار نموده آزاد ساخته بتزوج خود بنواخت و وی را نزد حضرت شانی بود و رعایتش میکرد و عائشه صدیقه رض از وی غیرتی می برد و وفاتش در سال سی و شش بود و بقولی در سال پنجاهم یا در پنجاه و دوم و بقولی در خلافت عمر رض و عمر رض برجنازهٔ او نماز خواند **مرویاتش** ده حدیث ست متفق علیه یک حدیث ست و باقی در سائر کتب **یازدهم** میمونه بنت الحارث عامریه هلالیه و نام وی را نیز حضرت صلعم از بره به میمونه تبدیل فرمود در سال هفتم از هجرت در ذی القعده در عمرة القضا بحبالهٔ نکاح حضرت درآمد و از غرائب اتفاقات اینکه نکاح و زفاف و موت میمونه رض همه در یک موضع واقع شده که آنرا سرف گویند بفتح سین و کسر را برده میل از مکه و الآن در مقبرهٔ وی عمارتی ست افتاده کذا فی المدارج و وفاتش در سنه ۵۱ پنجاه و یک ست و بقولی در شصت و یک یا سته یا شش یا هشت و برین قول آخر ترین همه امهات المومنین میمونه رض باشد اما مشهور ام سلمه رض است بهرحال وی آخر ازواج آنحضرت صلعم ست که بعد از وی تزوج نکرد **مرویاتش** هفتاد و شش حدیث ست هفت متفق علیه و یکی فرد بخاری و پنج فرد مسلم و تتمه در سائر

فائدہ بدانکہ جماعۂ دیگر از نساء نسبت یا زیادہ کہ بعضی را آنحضرت صلعم تزوج نمودہ زفاف ناکردہ مفارقت درمیان آمدہ وبعضی را محض خطبہ وخواستگاری نمودہ تفصیل جملہ در مدارج ست مگر از انجملہ حال یکی اینکہ چون حضرت صلعم او را بخواست و آن خبر بوی رسید از کمال شادی بمرد سبحان اللہ این ست نشان ایمان وعلامت محبت باحضرت اما دوازدہم ماریۂ قبطیہ از کنیزکان آنسرور علیہ السلام بود کہ مقوقس والی اسکندریہ ومصر بحضرت بطریق ہدیہ فرستادہ بود وابراہیم بن محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم از وی تولد شدہ بود اما اولاد حضرت صلعم بروایت اشہر ہفت کس اند سہ ذکور وچہار اناث یکی قاسم وبسبب تولد وی آنحضرت صلعم بابو القاسم صلعم مکنی گشت دوم عبد اللہ کہ طیب وطاہر نیز لقب میداشت سوم ابراہیم از ماریۂ قبطیہ اما آیت اِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْاَبْتَرُ کہ در حق عاص بن وائل پدر عمرو بن العاص نزول یافتہ بود بعد از فوت عبد اللہ یا قاسم بود و در اولاد ذکور حضرت اختلاف ست مگر اشہر این ست کہ مذکور گشت و در بقیع بر قبر ابراہیم نشانی کردہ شد چنانچہ بر قبر عثمان بن مظعون کہ آنحضرت صلعم خود بنفس نفیس سنگ برداشت وبر قبر وی نہاد الحدیث چنانچہ در مدارج ست و در جذب القلوب مذکور ست کہ ابو داود بروایت جید می آرد کہ چون عثمان بن مظعون را دفن کردند آنحضرت صلعم فرمود تا سنگی بیارند سنگی بود بغایت بزرگ ہیچکس نتوانست برداشت سرور انبیا صلعم خود آستینہا را برچید وحملہ کرد و آن سنگ را برداشت وبجانب سر عثمان بن مظعون نہاد و فرمود تا بدان سنگ قبر برادر خود را علامت کنم و ہر کہ از اہل بیت من بمیرد ہمین جا دفن کنیم تا آخرہ وعثمان بن مظعون اول کسی ست کہ در زمین بقیع مدفون شدہ و پیغمبر صلعم بعد از موت او بر جبین او بوسہ داد وفرمود او را بہ بقیع دفن کنید تا آخرہ و در خبر ست کہ عثمان ابن مظعون اول کسی بود کہ از مہاجران فوت کرد وبحضرت صلعم عرض نمودند تا او را در کدام موضع دفن کنند فرمود در بقیع پس فرمود کہ لحد کنند واز لحد سنگی بر آمد آنسرور صلعم آن را برداشت وجانب پایان قبر نصب کرد وبروایتی در جانب سر نہاد وچون مروان بن حکم

فائدہ در اولاد حضرت صلعم

فائدہ در نصب نشان بر قبر

۱ وبقول ... [illegible]

(که شیطان مجسم بود) والی مدینهٔ منوره شده روزی عبوراو بموضع قبر عثمان بن مظعون رض افتاد فرمود تا آن سنگ را از انجا برآورده و بدر انداختند و گفت نمیخواهم که بر قبر عثمان بن مظعون رض علامتی باشد تا بدان ممتاز و معین باشد بنو امیه اورا بدین امر ملامت کردند گفتند بد کردی سنگی را که پیغمبر خدا صلعم بدست خود گرفته در انجا نهاده بود برداشتی گفت اکنون که این حکم کردم آنرا تغیر نتوانم داد انتهی قول الشیخ الدهلوی گویم ازینجاست که در ملک افغانستان نشانه از سنگ بر سر قبر میت نصب میکنند اما اناث اول زینب ست تزویجش در مکه با ابو العاص ابن الربیع بن عبد العزی بن عبد شمس بن عبد مناف که پسر خالهٔ زینب بود که مادر ابو العاص هند بنت خویلد خواهر حقیقی حضرت خدیجه بنت خویلد بود وقوع یافت وفات زینب در حیات حضرت رسول الله صلعم هم در نکاح ابی العاص در مدینه در سال هشتم از هجرت واقع گشت و حضرت خود در قبر وی در آمده بود دوم رقیه که قبل از عهد نبوت تحت عتبه ابن ابی لهب بصیغهٔ مکبر بود و خواهر او ام کلثوم بنت النبی صلعم تحت برادر وی عتیبه بن ابی لهب بتصغیر چون سورهٔ تبت نزول یافت پس از جهت غیظ و غضب عتبه و عتیبه هر دو طلاق دادند و تا حال نوبت دخول نرسیده بود پس رقیه بنکاح عثمان غنی رض هم در مکه در آمد و بعد از هجرت در حالت جنگ بدر رقیه وفات یافت پس بعد وفات رقیه آنحضرت صلعم ام کلثوم را در سال سوم از هجرت بحکم رب العالمین نیز بعثمان داد پس در سنه نهم وی نیز وفات یافت سوم ام کلثوم چنانچه گذشت چهارم فاطمه رض و بعمر پانزده سالگی و پنج ماه و نصف ماه بحکم حق تعالی در نکاح حضرت علی رض که عمر وی رض در انوقت بست و یکسال و پنج ماه بود در آمد و این ست روایت صحیح به سنهٔ دوم از هجرت بعد مراجعت آنحضرت صلعم از غزوهٔ بدر و بقولی از احد و زائیده وی رض حسن و حسین و محسن را از ذکور و زینب و ام کلثوم و رقیه را از اناث اما محسن و رقیه در ایام طفولیت وفات یافتند و زینب را بعبد الله بن جعفر و ام کلثوم را بعمر بن الخطاب داد و از ایشان نسل نماند و بود وفات فاطمه رض در شب سه شنبه سوم ماه رمضان بعمر بست و هشت سالگی بعد شش ماه از آنحضرت

حواز نصب نشانه بر قبر

وبکسی اطلاع نداد و در محل دفن وی اختلاف ست بعضی در بقیع در قبۂ عباس رض گفته و ہمین قول اکثرین ست و بعضی خانه دبیت وی رض گفته که حالا داخل مسجد نبوی گشته و جنازه اش را از خانه بیرون نبرده اند و بقول بعضی قبر وی در بقیع در مسجدی ست که بمسجد فاطمه مشهور ست بهر حال فضائل فاطمة الزهرا در احادیث بکثرت ست فضائل رفیع القدر میدارد که ذکرش موجب تطویل ست کمترش اینکه وی رض سیدة نساء العالمین و سیدة نساء اهل الجنة است صلی الله علی النبی الامی و آله و اصحابه و سلم عدد ما فی علم الله تعالی

ف در اختلاف قبر حضرت بتول رض

در خلافت حضرت ابو بکر الصدیق رضی الله تعالی عنه

ف در خلافت ابو بکر صدیق رض

وی ابو بکر عبد الله بن عثمان ابی قحافه بن عامر ست وی را و نیز ابوین و پسر و پسر پسر وی را رضی الله عنهم صحبت بود و این امر بغیر از وی رض کسی دیگر را میسر نشده چنانچه در مجمع البحار ست در واقدی و تاریخ خلفای راشدین و غیرہما آورده که بعد از تولد آنحضرت صلعم بفاصلهٔ دو سال و چند ماه ابو بکر رض تولد یافته و در مدارج گفته که ہمین قدر مدت زمانۂ خلافت وی ست رضی الله تعالی عنه بعد از آنحضرت صلعم چراکه عمر شریف ایشان ہر دو و نیز عمر شریف حضرت عمر رض شصت و سه سال میبود چنانچه در صحیح مسلم ست عَنْ اَنَسٍ رض قَالَ قُبِضَ النَّبِیُّ صلعم وَهُوَ ابْنُ ثَلٰثٍ وَّسِتِّیْنَ وَاَبُوْبَکْرٍ رض وَّهُوَ ابْنُ ثَلٰثٍ وَّسِتِّیْنَ وَعُمَرُ رض وَهُوَ ابْنُ ثَلٰثٍ وَّسِتِّیْنَ و نیز فیضی در رساله خود گفته وَ رَحَلَ عَامَ اَحَدٍ کَاَعْوَامِ عُمْرِهٖ کَاَعْوَامِ عُمْرِ رَسُوْلِ اللهِ صلعم و در بستان ست که او را خلیفهٔ رسول الله گفتندے و بعد از انتقال فرمودن حضرت رسالت مآب صلعم اکثر قبائل عرب مرتد گشتند و از ادای زکوة انکار نمودند تا آنکه وی رضی الله تعالی عنه از کمال شجاعت خود ہمه را بعد از قتل و مقاتله باز براه صراط در آورد چنانچه در حیات و اکثر کتب حدیث مندرج ست و از ینجاست که حضرت عمر رض اکثر اوقات میگریستی و گفتی کاش که جمله عبادت عمر بعبادت یک شبانروزی ابو بکر رض مبدل شدی اما شب شب غار ست و اما روز روز ارتداد عرب ست که باز ایشان را باسلام در آورد و قبل اسلام نام وی عبد الکعبه بود و بعد اسلام آنحضرت صلعم او را عبد الله نام مقرر نمود و نام پدر بزرگوار خود چنانچه فیضی در رسالۂ بی نقط گفته

وَحَوَّلَ رَسُوْلُ اللّٰہِ صلعم اِسْمَہُ الْاَوَّلَ وَسَمَّاہُ اِسْمًا مَحْمُوْدًا وَھُوَ اِسْمُ وَالِدِہٖ صلعم چنانچہ در بستان ست وَقِیْلَ سَمَّاہُ بِالْعَتِیْقِ لِعِتْقِہٖ مِنَ النَّارِ واتفاق کردہ اند علمای امت بر تسمیۂ او بر صدیق از جہت مبادرت او بتصدیق رسول اللہ صلعم و آنرا علی مرتضی رض بکرات و مرات شنیدہ شد کہ بر سر منبر میفرمود کہ حق تعالی تسمیہ کرد ابو بکر را بزبان پیغمبر خود صدیق چنانچہ در مدارج ست و بہ ششم پشت در مرہ بن کعب بن لوی بار سول اللہ صلعم شامل میشود چنانچہ در شجرۂ مجمع البحار ست پس نام نامی ابو بکر درین شعر مندرج ست بطریق تعمیہ ؎

اگر یابم زنامِ او نشانے	کنم نذرِ پدر شُترِ جوانے

بدانکہ بَکر بالفتح بمعنی شتر جوان آمدہ پس باعتبار ترادف از شتر جوان لفظ بکر مرادست و چون بکر را نذر پدر کہ بمعنی ابوست ساختیم نام ابو بکر ازان بر آمد ایضاً ؎

یم چو جاری شد ز ابواب کریم	رو جدا شو از سر آب لئیم

یعنی چون دریای فیض ز ابواب کریم جاری ست آب دانہ بخیل را ترک کن و نیز چون از لفظ ابواب کریم لفظ یَم دور کردہ شد و نیز سر آب را کہ الف ست دور ساختیم اسم سامی ابو بکر ازان بر آمد و در حیات الحیوان و تذکرۃ المذاہب و غیرہما آوردہ کہ بامر وی خالد رض بن الولید رض مسیلمۃ الکذاب را کہ دعوی نبوت کردہ بود بعمر یکصد و پنجاہ سال ہدیہا دبقتل رسانید و بہ ۱۳؁ سیزدہم بسبب بسیار اجبار از خلیفۂ ثانی رض بدست زید ابن ثابت کاتب الوحی رض بلا رعایت ترتیب قرآن مجید را مرتب فرمودہ چنانچہ تا حیات نزدیک وی بود پستر نزد عمر رض ماند و بعد از عمر رض نزد ام المومنین حفصہ بنت عمر ماند چنانچہ در بخاری ست الغرض تا مدت دو سال و سہ ماہ و ہشت روز یا چہار ماہ خلافت از حضرت رسالت پناہ صلعم نمودہ حضرت عمر رض را خلیفۂ خود ساختہ بتاریخ ہشتم جمادی الاخری یا بست و دوم آن بہ ۱۳؁ سیزدہم بشب سہ شنبہ درمیان مغرب و عشا بنا بر اکثر یا بروز چہار شنبہ بمرگ خود از تاثیر زہر مار غار جان شیرین بجان آفرین سپردہ جہان را از صدق مقال و جود مال خالی گذاشت ؎

یار پیغمبر خدا بودہ	عمر آن شاہ صادق الاقوال	آنکہ او صادق الوری بودہ
بر سریر خلافت از تقدیر [illegible]	[illegible] دو سال ماند امیر	بود بی اشتباہ شصت و سہ سال
		بست و دوم جمادی الاخری بودہ

که بدار البقاش نقل نمود	آنکه تاریخ او چو گوهر سُفت	روز فوتش چهار شنبه گفت
عقل سال وصال او فرمود قبر او جنب قبر پیغمبر	در سن ۱۳ جو درفت صاحب جود همقران ست همچو شمس و قمر	

فا در خلافت عمرؓ

در خلافت عمر رضی الله تعالی عنه

پستر حضرت عمرؓ بسبب وصیت خلیفۂ اول بهمان روز خلیفه گشت و در شواهد
آورده که ابو بکرؓ در مرض موت خود باحضار بعد از تفصیل بسیار فرمود که عمر را خلیفۂ
خود نمودم بامر آنحضرتؐ که امشب در خواب مرا آن فرمود و بود تولد ویؓ بشب
یکشنبه غرۂ محرم بعد از عام فیل بسیزده سال و از اشراف قریش بود و فائق میشد
ویؓ مردم را در طول گویا سوار ست و مردم پیاده کذا فی المدارج و به نهم پشت با رسول الله
صلعم در کعب بن لوی بن غالب شریک میشود و چونکه ویؓ امیر مؤمنان بود وی را
بامیر المؤمنین ملقب نمودند و از پیشتر ایشان بدین لقب ملقب شده اند و بطریق
تعمیه نام نامی ویؓ درین شعر ودیعت ست ع | چشم را ضم کن دهن را باز کن |

فا در معمای اسم

تا شود ساکن دل ویران من | مراد از چشم باعتبار ترادف و اشتراک حرف عین مکتوبی
است و مراد از دهن باعتبار تشبیه میم مکتوبی ست و مراد از دل ویران حرف را ست
یعنی عین را مضموم کن و میم را فتحه ده و را را ساکن کن تا نام عمرؓ از ان برآید و در
کتب مذکوره مذکور ساخته که ویؓ بعمر شانزده سالگی به سنۂ ششم از بعثت اسلام
آورد و باسلام وی نازل گشت یَا أَیُّهَا النَّبِیُّ حَسْبُكَ اللهُ وَمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ
الْمُؤْمِنِینَ چنانچه در مدارج ست و در خلافت و حیات خود روی زمین را بحسن کمال
و خوبی جمال خود زینت بکمال عدل و اجلال اسلام درداد چنانچه در حدیث حاکم وارد
است عن حذیفة انه قال کان الاسلام فی زمان عمرؓ کالرجل المقبل لا یزداد
الا قربا فلما قتل عمرؓ کان کالرجل المدبر لا یزداد الا بعدا یعنی بود اسلام در زمان
حضرت عمرؓ مانند مردی پیش آینده که زیاده نمیکرد مگر نزدیکی را و هرگاه که شهید گشت
عمرؓ بود اسلام مانند مردی پس پشت رونده که زیاده نمیکرد مگر دوری را و نیز ع

اِبْنِ مَسْعُوْدٍ مَا زِلْنَا اَعِزَّۃً مُنْذُ اَسْلَمَ عُمَرُؓ وَفِی رِوَایَۃٍ وَاللّٰہِ مَا اسْتَطَعْنَا اَنْ نُصَلِّیَ عِنْدَ الْکَعْبَۃِ ظَاہِرِیْنَ حَتّٰی اَسْلَمَ عُمَرُؓ **وَعَنِ** ابْنِ عَبَّاسٍؓ قَالَ لَمَّا اَسْلَمَ عُمَرُ نَزَلَ جِبْرَئِیْلُ فَقَالَ یَا مُحَمَّدُ لَقَدِ اسْتَبْشَرَ (خوش شدند) اَہْلُ السَّمَاءِ بِاِسْلَامِ عُمَرَؓ ہٰکذا فی ازالۃ الخفاء وغیرہا پس ای صد وای برحال آن رُفاض منش سُنّیان کہ در بارہ ترویج تراویح بہ بست رکعت واستنجا بکلوخ ویرا رضؓ بہ بدعت منسوب میسازند چنانچہ بالتفصیل در مسائل فصل ہفتم از باب اول تمام و کمال درج نمودہ ام

چونکہ مومن چونتوئی را نام شد	لفظ مومن چون دو صد دشنام شد

لہذا لازم دانستم کہ یک چند روایت برای احقاق خلافت و اثبات حقانیت و کرامت ویؓ درینجا درج کردہ آید امابطریق ایجاز و اختصار چہ اَلْقَلِیْلُ مُوْذِجُ الْکَثِیْرِ وَالْغُرْفَۃُ تُنْبِیُٔ عَنِ الْبَحْرِ الْکَبِیْرِ وآن اینکہ در طبقات شافعیہ شیخ عبد الوہاب سبکی مذکورست کہ بزمانِ حضرت عمرؓ زمین را زلزلہ شد ویؓ بہ حمد و ثنای حق تعالی مشغول بود و زمین ہمچنان میلرزید آخر کار زمین را بہ دُرّہ زدہ گفت اَقِرِّیْ اَلَمْ اَعْدِلْ عَلَیْکِ زمین مستقر گشت **ایقاظ** عجب کہ زمین با وسعت خود از یکبار گفتنش آرام گیرد و زبان رافضیان منش با وجود صِغرِ جرم وی جُرم اغلظ نمودہ از جملہ فضائلش فرار گزیدہ قرار بر استیداع ویؓ مینماید ہَلْ ہٰذَا اِلَّا بُہْتَانٌ عَظِیْمٌ **ایضاً** در کشف المحجوب و ازالہ و واقدی مذکورست کہ عجمی بمدینہ آمدہ قصد قتل حضرت عمرؓ کرد گفتند کہ امیر المؤمنین در فلان جا خفتہ باشد رفتہ بر خاکش دید کہ دُرّہ زیر سرش نہادہ خفتہ است با خود گفت کہ این ہمہ فتنہا اندر جہان (یعنی جہاد با کفار و قتل آن اشرار) ہمہ از وی ست قتلش کہ نزدم درین حالت آسان ترست از بس بہتر تیغ کشید کہ دو شیر پدید آمدند و قصد وی کردند عجمی فریاد برداشت کہ عمر بیدار گشت قصہ بروی خواندہ اسلام آورد

ہیبت حق ست این از خلق نیست	ہیبت این مرد صاحب دلق نیست
ترسد از وی جن و انس و ہر کہ دید	ہر کہ ترسید از حق و تقوی گزید

ایضاً در ازالہ و شواہد و غیرہا آوردہ کہ حضرت عمرؓ جیشی بیکی از بلاد بعیدہ فرستادہ بود روزی در مدینہ آواز برداشت کہ یا لبّیکاہ یا لبّیکاہ و ہیچکس ندانست کہ این از چیست و برای

نیست تا بآنوقت که آن جیش بمدینه مراجعت نموده وصاحب جیش آن فتحها را که حق تعالی بوی عنایت کرده بود و جیش وی رض تعداد میکرد امیر المومنین حضرت عمر رض فرمود اینها را بگذار حال آنمرد که وی را بزجر در آب فرستاده بودی بگو که چه شد گفت و الله یا امیر المومنین بروی هیچ شری نخواسته بودیم بآبی رسیدیم که غور و عمق آنرا نمیدانستیم تا از انجا بگذریم ویرا برهنه کرده در آب فرستادیم هوا خنک بود در وی سرایت کرد فریاد بر داشت که وا عمراه وا عمراه و بعد از ان از کمال شدت سرما هلاک شد چون مردمان آنرا شنیدند دانستند که لبیك وی رض در جواب ندای آن مظلوم بوده است پس بصاحب جیش را گفت که اگر خوف آن نداشتمی که بعد از من دستوری و رسمی ماند هر آئینه گردن ترا میزدمی برو دیت وی را باهل وی برسان و همچنین در باب ترحم و تعادل وی رض در حیات الحیوان حکایتی با عجوزه آورده که بسا عبرت انگیز ست و حکایت شق شدن کوه و بیرون آمدن مردی نزد حضرت نضله انصاری رض که بامر عمر رض بحلوان عراق با سه صد سواران رفته بود بعد از بانگ نماز آمده بود نیز در انجاست بخوف اطناب بحواله اکتفا کرده شد ایضا در محب طبری و واقدی و تاریخ الخلفا و ازاله و شواهد آورده که روزی حضرت عمر رض خطبه جمعه میخواندند یک ناگاه آنرا ترک نموده دو بار یا سه بار گفت یَا سَارِیَةُ الْجَبَلَ یعنی ای ساریه پناه بطرف کوه بگیر و ساریه نام مردیست که از طرف عمر رض امیر لشکر مجاهدین بود باز بخواندن خطبه مشغول گشت تا خطبه را تمام ساخت مردمان ازین حرکت ویرا مجنون داشتند و باهم قیل و قال میکردند تا آنکه بعضی همین طعنه را در همان روز با امیر المومنین علی رض باز گفتند فرمود که وی رض هیچ کاری نکند و سخنی نگوید که از عهدهٔ آن بیرون آمدن نمیتواند آخر کار عبد الرحمن بن عوف رض که یکی از عشرهٔ مبشره بود و با حضرت عمر رض بی تکلفی میداشت گفت یا امیر المومنین این چه کلمه بود که در میان خطبه گفتی و خواه نخواه زبان طاعنانرا بر خود کشادی فرمود خدارا وقتیکه از ساریه و لشکر وی که با کفار نزدیک کوهی مقاتله مینمودند دیدم که رعب دشمن بر ایشان غالب آمد و جای پناه در نظر ایشان نماند و قریب بود که از غلبه و کثرت کفار رو بهزیمت می نهادند و بی طاقت شده بلا ساخته یَا سَارِیَةُ الْجَبَلَ گفتم تا بکوه پشت داده

از شر کفار باز رهند همچنان شد و فتح یافتند مردمان ازین ماجرا متعجب تر شدند حتی که
خوض کنان درکمین ماندند و گویند که از مدینه تا لشکرگاه ساریه بفاصلهٔ یکماه بود چون بعد
چندی رسول ساریه رسید مردم بعد استفسار حال معرکه از وی بجنسه همان مصیبت
در معرکه بروز جمعه از صبح تا وقت نماز جمعه خاصة تا همانوقت و شنیدن آواز غیبی یا ساریة
الجبل و بدان سبب پشت بکوه دادن و فتحیاب شدن ایشان بر کفار چنانچه حضرت عمرؓ
فرموده بودند شنیدند همه طاعنان از ندامت سر بجیب شدند و ایضاً درین کتاب بها آورده
وقتیکه مصر مفتوح گشت اهل مصر نزد عمرو بن العاصؓ که والی مصر بود بوقت معین درخواست
نمودند که سال بسال جاریهٔ جوان باکرهٔ خوبصورت پر از زر و زیور در نیل مصر انداخته میشود
ورنه آب نیل مصر خشک میگردد و بدان سبب زراعت خشک شده قحط می افتد و انتظام
این امر متعلق بخلیفهٔ شهر میباشد عمرو بن العاصؓ ازان انکار نموده که من خون نفس بلاحق
شرع گاهی نخواهم کرد و بدرستیکه اسلام هادم ست مرجمیع رسوم بد را که پیش از وی بوده باشد
چون ایام انداختن جاریه در نیل رسید آب نیل حسب عادت رو بخشکی نهاد غریو از حراث مصر
برخاست آخرالامر عمرو بن العاص متحیر شده جمله ماجرا را به پیش عمرؓ نوشت وی بجوابش این
چند الفاظ نوشته حکم انداختنش در نیل داد بسم الله الرحمن الرحیم الی نیل مصر من
عَبْدِ اللهِ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ اَمَّا بَعْدُ فَاِنْ كُنْتَ تَجْرِي بِنَفْسِكَ فَلَا حَاجَةَ لَنَا اِلَيْكَ وَ
اِنْ كُنْتَ تَجْرِي بِاللهِ فَاجْرِ عَلَى اسْمِ اللهِ یعنی بطرف نیل مصر از بندهٔ خدا عمرؓ اینکه اگر باراده
خود جاری میشوی پس ما را بتو حاجتی نیست و اگر بحکم خدای تعالی جاری میشوی پس جاری
شو بنام خدا پس بمجرد انداختن آن پارچه شانزده ذراع آب نیل بلند شده جاری گشت و تا
ابدالابد قائم ماند و ازانوقت باز تا ایندم آن عادت بد از مصریان برخاسته است
وایضاً در ازاله آورده که علیؓ خوابی دید که گویا در پس حضرت رسالت پناه صلعم نماز صبح
خواندم و حضرت علیه السلام بر محراب تکیه کرده نشست ناگاه زنی طبقی رطب آورده پیش
حضرت صلعم نهاد حضرت صلعم رطبی ازان برداشت و فرمودیا علی این را خوردن میخواهی
گفتم بلی دست مبارک دراز فرموده آنرا بدهانم داد باز بار دوم نیز رطب دیگر بمن عنایت فرمود

وحلاوت آن رطب بدہانم موجود بود کہ بیدار شدہ وضو ساختہ بمسجد رفتہ در پس عمرؓ نماز صبح خواندم و عمرؓ بر محراب تکیہ زدہ نشست ارادہ کردم کہ خواب شب گذشتہ را بیان سازم ناگاہ زنی باطبقی از رطب بر در مسجد رسیدہ پیش عمرؓ فرستاد حضرت عمرؓ رطبی ازان بر گرفتہ گفت یا علی این را میخواہی خورد گفتم بلی پس آنرا بدہانم کرد باز رطب دیگر بدست گرفتہ مثل بار اول بعد نعم گفتن من بدہانم رسانید سپس بر دیگر حضار صحابہؓ از چپ و راست خود تقسیم فرمود من بدل خود خواہش زیادہ ازان میداشتم بمن التفاتی کردہ گفت یَا اَخِیْ اگر رسول صلعم بشب ترا زیادہ ازین دادی من ہم ترا نیز زیادہ دادمی تعجب کردم و پرسیدم آیا ترا بخواب شبم حق تعالی اطلاعی بخشیدہ است فرمود مؤمن بنور دین نظر میکند گفتم صَدَقْتَ یَا اَمِیْرَ الْمُؤْمِنِیْنَ شب در خواب ہمین قدر دیدہ ام وبس ولذتش از دست مثل لذت از دست حضرت رسالت پناہ صلعم یافتم **ایقاظ** ازین خواب صحت خلافت امیر المؤمنین عمرؓ بطریق نیابت از انحضرت صلعم بہ پیش ہر عاقل باذل بلکہ ہر جاہل غافل نیز صاف ہویداست پس ہر آن نسبت شنیع کہ بوی کردہ شود یقین دانند کہ بجنسہ بجناب پاک حضرت صلعم گستاخی کنان شدہ اند العیاذ باللہ **الحاصل** کہ در زمان خلافت حضرت عمرؓ یکہزار و سی و شش شہر باتوابع ولواحق مفتوح شدہ اہل اسلام قابض آنہا شدند و چہار ہزار مسجد بنا کردہ شد و چہار ہزار کنیسہ و دیر و کنشت خراب کردہ شد و یکہزار و نہ صد منبر بطرف جنوب محاریب جوامع بجہت خطبۂ جمعہ نہادہ شد چنانچہ در روضۃ الاحباب و مدارج وازالہ آوردہ **فائدہ** انچہ سلطان عالمگیر در ملک ہند در حق بنای مساجد ہدم معابد کفار بکار بردہ عین طریقہ حضرت عمرؓ مرعی داشتہ بعضی اہل اسلام کہ در حق وی زبان درازی مینمایند لاریب کہ عنداللہ ماخوذ گردند۔ **ایضا** اجرای سنۂ ہجرت آنحضرت صلعم از مکہ بمدینہ ہم در خلافت وی بسال شانزدہم در اہل اسلام ایجاد یافتہ چنانچہ در حیات ست از پیشتر سنۂ عیسوی و سنۂ ذی القرنین جمع نوشتند تفصیلش در غیاث اللغات مرقوم ست **الغرض** حسب استدعای خود کہ روزی بجناب الہی مناجات کردہ گفت الہی سن من زیادہ گشت و قوتم ضعیف و رعیتم منتشر پس بخوان بسوی خود مرا چنانچہ حاکمؓ اخراجش کردہ و گفت الہی نصیب کن مرا شہادت در راہ خود و موت در

ف ایقاظ از صحت خلافت حضرت عمرؓ

در مدینۂ رسول خود چنانچہ در بخاری ہست و بموافق قول کعب الاحبار عمر را کہ من در توریت تر امقتول
شہید یافتہ ام چنانچہ در مدارج و خلفا وغیرہ آوردہ بعمر شصت و سہ سالگی بنابر مشہور بروز چہارشنبہ
بوقت نماز فجر بست و ششم ماہ ذی الحجہ ۲۳ سنہ بست و سوم بخنجر ابولولؤ مجوسی غلام مغیرہ بن
شعبہ کہ خاص برای قتل وی خنجر دو دم ساختہ باب زہر ہلاہل سرد کردہ بود چنانچہ در حیات ست
وَاصْطَنَعَ لَهٗ خَنْجَرًا لَهٗ رَأْسَانِ وَسَمَّهٗ مجروح گشت کتف و پہلویش را دریدو از قیامش کہ
در نماز فجر بود بینداخت و بمجرد زخم رسیدنش ہم در نماز بر زبان مبارکش جاری گشت قَتَلَنِي كَلْبٌ
و ہمراہ حضرت ایشان دوازدہ یا سیزدہ کسان دیگر را از چپ و راست کہ مستعد گرفتاریش بودند نیز
مجروح ساخت کہ شش یا ہفت یا نہ کسان از انان نیز بشہادت رسیدند۔ در آخر آن ناری
چون بگرفتاری خود دانست بآن خنجر حلق خود را ببرید و خود را ہم خود ہلاک ساخت و بجہنم رسید
و حضرت عبد الرحمن بن عوف کہ قریب فاروق بود بوفق فرمان وی بطریق استخلاف بحفاظت
تمام نماز را بمردم ادا نمودہ فاروق اعظم را بخانہ اش در آوردند پس بعد وصیت و نصیحت بسیار مر
مسلمانان را امر خلافت بر شش کسان از علی و عثمان و زبیر و طلحہ۔ و سعد بن ابی وقاص
و وی غائب بود و عبد الرحمن بن عوف رضی اللہ تعالی عنہم دائر نمود۔ و عبد اللہ پسر خود را در
نفس شوری داخل نمودہ مگر از امر خلافت بیرون ساخت و صہیب نام غلام خود را امر نمود کہ تا تعین
خلافت بریکی از ینان نماز را بمردم ادا نماید و مسور بن مخرمہ و نہ کسان دیگر را از انصار فرمود
کہ تا سہ روز در تعین خلیفہ ازین شش نفر بسبب شوری اگر تاخیر افتد خیر۔ ورنہ بعد سہ روز
ہر ہمہ را ازین شش کسان بقتل رسانید کہ فَلَا خَيْرَ لِلْمُسْلِمِيْنَ فِيْهِمْ اللہ اکبر کار این مردان دین
بود کہ خود در سکرات موت بطوری گرفتار بود کہ ہر چہ از نبیذ و شیر برای غذا او را می نوشانیدند
ہمہ از زخمہای مسمومۂ وی بیرون میریخت و برای انتظام دین چنین سرگرمی و علو ہمت و تہدید
برای دفع غفلت اَللّٰهُمَّ ارْزُقْنَا شَهَادَةً كَامِلَةً خَالِصَةً فِيْ سَبِيْلِكَ بِجَاهِ نَبِيِّكَ الْمُصْطَفٰى
وَكُلِّ وَاحِدٍ مِنْ اَحِبَّائِهِ الْمُجْتَبٰى وَاَدْخِلْنَا فِيْ مَجَالِسِ هٰذِهِ الْاَوْلِيَاءِ فِي الْبَرْزَخِ وَ
الْعُقْبٰى اٰمین بسید المرسلین وصلی اللہ تعالی علی خیر خلقہ محمد و آلہ و اصحابہ
اجمعین بہرحال بعد از طی این مراتب از ابن عباس پرسید کہ مرا کہ بقتل رسانید گفت ابولولؤ مجوسی

فرمود و الحمد لله که قتلم از دست مسلمانی نگردید پس بروز شنبه که غرهٔ محرم الحرام بود بقرب رب الجلیل ترحیل نمود و بروایتی بتاریخ چهاردهم ماه مذکور زخمی گشت و بعد از یک شبانه روزی انتقال فرمود و بعد از خواستن اجازت از حضرت صدیقه رضی بقرب قبر صدیق اکبر رضی در حجرهٔ روضهٔ مقدس مدفون گردید و بعد از انتقال عمر رضی زمین سیاه گشت چنانچه اطفال با مادران گفتندی اَقامتِ القِیامَة یا اُمّاه یعنی ای مادرم قیامت برخاست گفتی نه ای فرزند بلکه مقتول گشت خلیفه عادل حضرت عمر رضی چنانچه در حیات و شواهد است و بود خلافت وی رضی ده سال و شش ماه و پنج روز و بقولی سیزده روز چنانچه در جامع الاصول و حیات آورده و نیز در حیات الحیوان است مجاهد رح گفت که روزی در مجلس ابن عباس رضی گفتگو نمود مردم تا آنکه در فضیلت ابوبکر صدیق رضی افتادند پستر در فضائل عمر رضی و چون ابن عباس رضی ذکر حضرت عمر رضی شنید بسیار گریست تا آنکه بیهوش افتاد پستر فرمود رَحِمَ الله عُمَرَ که وی رضی خواند قرآن را و آنچه در و بود بران عمل فرمود پس حدود حق را قائم نمود چنانچه مامور بود و درین باب از طعن طاعنان خوفی نکرد و هر آئینه دیدم عمر را بلکه بر ولد خود حد قائم نمود حد را تا آنکه هر ان حد وی را بکشت و چون حد خمر برین پسر خود عبید الله نام ابو شحمه کنیت میزد پسرش گفت کای پدرم کشتی مرا جوابش داد کای فرزند هرگاه که به پروردگار خود ملاقی شوی پیشش عرض کن که پدرم چنین حدود قائم میکنند و بود حضرت عمر رضی که با دختر فاطمة الزهرا ام کلثوم تزویج کرده بود و صداقش چهل هزار درم مقرر کرده بود و ازینجا است که شیعهٔ شنیعه خذلهم الله تعالی کلمهٔ قبیحه در حق وی رضی در کتب خود می نویسند هُوَ اَوَّلُ فَرْجٍ غُصِبَ مِنَّا نعوذ بالله من هذا القول الشنیع

ابیات

عمر او نیز بود شصت و سه سال
شنبه و غرهٔ محرم بود
رحلتش هم بسال کد فرمود
سه چون عمر چون گنج زیر خاک رفت
یعنی پاک آمد بدنیا پاک رفت

گرد شاهی بدولت و اقبال
که عمر نقل زین جهان فرمود
سال نقلش خرد بحسرت خواند
روح پاکش بسیر افلاک رفت

همچو صدیق صادق الاقوال
بست و نه روز شش مه و ده سال
بسکه در عدل سعی و کدش بود
وای صد وای عدل بکیش ماند
پاک شد سال وصال او عیان

تعداد وفات بعضی اجله و کبار که در خلافتش بود عتبه بن غزوان و ابو قحافه والد ابوبکر رضی الله تعالی عنهما که در حالت پیری به پیش پیغمبر اسلام آورده بود

در وفات بعضی کبار در خلافت عمر رضی

و آنحضرت به تغیر رنگ موی سپیدش مثل نعامه امر فرموده بود و سعد بن عباده و ابن ام مکتوم المؤذن الاعمی و قیس بن ابی صعصعه احد من جمع القرآن و نوفل بن الحارث بن عبد المطلب و آخوه ابوسفیان و ماریه قبطیه ام السید ابراہیم بن محمد علیهم السلام و ابوعبیده بن الجراح امین الامة و معاذ بن الجبل مجتهد و یزید بن ابی سفیان و الفضل بن العباس رض و ابی بن کعب و بلال المؤذن و البراء بن المالک اخو انس رض و زینب بنت جحش ام المومنین و خالد بن الولید و قتاده بن النعمان و سوده بنت زمعه غیر ام المومنین که وی رض در خلافت حضرت معاویه وفات یافته و عویم بن ساعده و دیگر خلائق از صحابه و غیرهم رضی الله تعالی عنا و عنهم اجمعین

در خلافت حضرت عثمان رضی الله تعالی عنه

وی رض به پنجم پشت در عبد مناف بن قصی بن کلاب بن مره با حضرت صلعم شامل میشود پس بعد از دفن حضرت عمر رض بسوم روز و بسوم تاریخ محرم الحرام ۲۴ھ بست و چهارم حضرت عثمان ابن عفان رض بالشوری خلیفه گردید تفصیلش اینکه وی رض بسال ششم از عام فیل متولد گشت و بعد از حضرت عمر رض یا قبل از وی بنابر اختلاف مشرف باسلام گشت پس بعد از مدفون گشتن حضرت عمر رض حسب وصیت وی رض برای شوری مجتمع شدند از انجمله حضرت عبد الرحمن بن عوف رض فرمود که کار شما بر سه نفر اختصار ورزیدن باید پس حضرت زبیر گفت رض من کار خود به علی رض سپردم و حضرت سعد رض کار خود را بعبد الرحمن رض سپرد و حضرت طلحه فرمود من عمل خود را بعثمان گذاشتم غرض این هر سه صحابهٔ کبار رض خود را از دعوی خلافت خالی ساختند پس حضرت عبد الرحمن رض نیز فرمود که من نیز خواهش این کار ندارم و فی الفور رو بعثمان و علی رض آورده بایشان خطاب نمود که هر که از شما هردو ازین کار انکار نماید ما همه هم از وی بیعت نمائیم (گویم هزار آفرین بهمین کار روائی عبد الرحمن رض که اولاً بحکمت عملی خود از شش نفر امر خلافت را در سه کسان منحصر گردانید و باز از ان خود را کشیده مگر بطوریکه باقیماندگان را مجال انکار نیز نماند فتبارک الله احسن الخالقین) پس هردو ساکت ماندند۔ اما بجواب سوال عبد الرحمن رض که أتجعلونه الی یعنی اختیار این امر بمن سپید

درخلافت حضرت عثمان رض

[illegible]

همین قدر گفتند نعم پس عبد الرحمن دست حضرت علی رض گرفته تعریف و توصیفش نمود و گفت
اگر ترا امیر گردانم آیا بوجه احسن عدالت نمائی و اگر بر تو امیری گردانم آیا اطاعت و سماعت حکم
وی کنی گفت بلی بعد ازان دست حضرت عثمان گرفته همین قال و مقال رفت باز دست علی رض
گرفته گفت که ترا بر کتاب و سنت رسول صلعم بیعت میکنم قبول خواهی کرد فرمود بلی باز از وی رض
پرسیده که بر سیرت شیخین نیز بیعت می سازم گفت پذیرفتم پس دست علی رض را گذاشته دست
عثمان گرفته همین گفتگو نمود بعد از پذیرائی وی رض جمله امور را عبد الرحمن رض امر خلافت بوی سپرد
و فی الحال بیعتش گرفت پستر حضرت علی و دیگران نیز بیعتش نمود پس باجماع جمله صحابه رض خلافتش
منعقد گشت و تا دوازده سال خلیفه ماند مگر دوازده روز- و بروایتی یازده سال و یازده ماه و چهارده
روز و بذی النورین خوانده میشدی بسبب آنکه با دو بنات مطهرات در حیات آنحضرت صلعم یکی
رقیه رض دوم ام کلثوم رض یکی بعد وفات دیگری عقدش وقوع یافته و سوا از وی هیچکسی را در هیچ زمان
این امر میسر نشده که با دو دختران کدامی پیغمبر تزویج کرده باشد کذا فی الحیوة و غیره و بعضی وجوه
دیگر نیز گفته و جمع کنانیده وی رض قرآن را بکمال احتیاط در ۲۵ سنه بست و پنج چنانچه ابن حجر رح گفته و
در بخاری گفته که چون حذیفه بن الیمان شکایت اختلاف مردم در قرآن بحضرت عثمان رض
رسانید پس حضرت عثمان رض از نزد ام المومنین حفصه رض آن قرآن را که بشورای عمر رض حضرت ابوبکر رض
جمع کنانیده بود طلبیده باز بامر وی رض بلغت قریش باترتیب جمع کنانیده در اطراف آنرا مروج
و منتشر ساخت و وی رض چندان صاحب خیرات و افعال البر بود که ذکرش طولی دارد تا آنکه در
زمانهٔ بابرکت حضرت صلعم جیش عسرت را به نه صد و پنجاه شتران با پالان و سامان مهیا کرده
بنواخت و پنجاه اسپان شامل آن نمود تا عدد آن جمله یک هزار گردید و نیز از حذیفه رض مروی ست
که آنحضرت صلعم برای سامان جیش عسرت کسی را بنزد وی فرستاد پس وی رض نزد حضرت صلعم
ده هزار دینار روانه کرد چون بحضرت صلعم رسید در دست آنرا میگردانیدی و فرمودی بخشید ترا
یا عثمان انچه در ظاهر کردی و انچه در باطن کردی و انچه تا قیامت از تو سرزد گردد- و نیز بیر رومه را
وی رض بامر آنحضرت صلعم به سی و پنج هزار دینار خریده بود برای فراخی آب بر صحابه رضوان الله تعالی علینا
و علیهم اجمعین و بطرز تعمیه نام مبارکش درین شعر مندرج ست

بی نام خود آن خورشید انوار	

در بیعت فضائل عثمان رض

نمود از هم دو انگشت نگون سار	تشریحش اینکه خورشید بالفظ عین مرادف و بهم معنی ست

واز عین مسمای آنکه حرف ع ست خواسته و هرگاه دو انگشتان نگون سار از هم بکشایند رقم هشت ازان نمودار گردد بدین شکل ۸ وازان شکل لفظ ثمان خواسته وچون حرف ع باثمان قرین گردد نام عثمان ازان بر می آید و همچنین ست ۵

بنام یار من چون پنج حرف ست	یکی را دور کن تا هشت ماند

یعنی از نام عثمان رض که پنج حرف اند حرف ع را جدا کن باقیماند لفظ ثمان ست بمعنی هشت وآن مشیت ایزدی مروان بن الحکم (از بنو امیه که گویا بفساد مجسم وی را تعبیر باید نمود و آنحضرت صلعم حکم را مع اولاد و تبارش بباعث خباثت جبلی ایشان که بنو نبوت از ایشان سیدانست شهر بدر فرموده بود و حضرات شیخین رض نیز ایشان را در شهر نگذاشتند و در ابتدای خلافت عثمان رض نیز شهر بدر بودند مگر) بسبب قرابتیکه با حضرت عثمان میداشت ونیز خواهرش منکوحهٔ عثمان رض بود پس بحکم اَلنِّسَاءُ حِبَالُ الشَّیَاطِین و نیز بموجب اِنَّ کَیْدَکُنَّ عَظِیْمٌ بعد روسفارشهای گوناگون از وی خلیفهٔ ثالث مروانرا اجازت در آمدن بمدینه داد و چونکه وی مایهٔ فساد در امور دنیویه کمال منتظم بود بباعث آن تا بوزارت خلیفهٔ ثالث رض رسید هر چند که در ابتدا امور خلافت از رای وی استحکام پذیرفت مگر پس از مدت شش سال مفاسد گوناگون نیز رونمود تا آنکه در آخر هم از شرارت وی اهل فتنه از مصر و نیز کسانی بسیار از بعضی قبایل عرب بمنازعت برخاستند بلکه بعضی صحابه مانند مالک اشتر نخعی و مانند محمد بن ابی بکر رضی الله عنهما نیز در نزع وی رض از خلافت و عزلش از امارت شریک گشتند بهرحال در آخر بعمر هشتاد و یک یا دو یا چهار یا شش یا هشت یا نود سال بروز جمعه بنابر اکثر یا چهارشنبه یا شنبه بتاریخ دهم یا دوازدهم یا بست و چهارم یا یازدهم ذی الحجه ۳۵ سنه سی و پنجم از دست کبود چشم مصری از اهل بغی بدرجهٔ شهادت رسید و این اول آفت و بلا بود که درین امت بعد از آنحضرت صلعم نزول نمود تا آنکه در حق خون وی رض نود هزار کسان از مسلمانان بقتل رسیدند چنانچه حضرت زبیر و طلحه که از عشرهٔ مبشره بودند نیز درین اختلاف بشهادت رسیدند اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّا اِلَیْهِ رَاجِعُوْن

و در شواهد آورده که بعد شهادت وی رض تا سه روز او را دفن نکردند ناگاه هاتفی آواز داد که اِدْفِنُوْهُ وَلَا تُصَلُّوْا عَلَیْهِ فَاِنَّ اللّٰهَ عَزَّوَجَلَّ قَدْ صَلّٰی عَلَیْهِ و شیخ گفته که در شب شنبه میان

مغرب و عشا دفن کرده شد و مدائنی گفته که وی بروز چهارشنبه شهید گشت بعد از عصر و بروز شنبه قبل از ظهر مدفون گشت و مهدوی گفته که در میان ایام تشریق مقتول گشت و تا سه روز بسبب شرارت اہل فتنه مدفون نگشت و نماز جنازه بروی خوانده نشد و بعضی گفته که جبیر بن مطعم نماز جنازه بروی خواند و در شب مدفون گشت و در مجمع البحار گفته که صلّی علیه حکیم بن حزام قیل غیره والله علم بحقیقة الحال نظم

چونکه او دال خیر و احسان بود	در سن دال رحلتش فرمود
سال نقلش بگو بدرد و الم	که وفا و حیات شد از عالم

شمار بعضی اموات کبار در خلافت حضرت عثمان رض سراقه بن مالک و عیاض بن زہیر و ابو اسید الساعدی و اوس بن الصامت و عبدالله بن حذافه و زید بن خارجه که پس از مرگ ہم سخن کرده بود و لبید الشاعر الاول و المشید بے الدا جد سعید رض و ابو لبابه بن عبدالمنذر و دیگر صحابه رضی الله تعالی عنهم

در خلافت حضرت علی رضی الله تعالی عنه

وی رض بدوم پشت در عبدالمطلب بن ہاشم بن عبدمناف با حضرت صلعم میرسد - پیشتر قبل دفن یا بعد از ان یا بعد یک روز از دفن حضرت عثمان رض حضرت علی کرم الله وجهه به بیعت گر اہل بدر بر سریر خلافت جلوس فرمود ۳۵ھ سی و پنج تفصیلش اینکه حضرت علی رض زوج بتول بنت الرسول علیهم الصلوات والتسلیمات بعمر ده یا ہشت و یا نه یا ہفت سالگی یا کم و بیش از ان اسلام آورده و باعث خردگی و صغر سنی پرستش اوثان ننموده (و چونکه حق تعالی روی مبارکش را ازین نجاست محفوظ داشته نه دیگر ان از ان نجاست که وی را بدعای کرم الله وجهه مخصوص ساختند) و بطریق تعمیه نام نامی وی درین شعر جامی رح ودیعت ست شعر

چشم بکشا زلف بشکن جان من	بهر تسکین دل بریان من

از چشم باعتبار ترادف عین از عین مسمای آن حرف ع خواسته واز بکشا نیز بعمل ترادف صیغهٔ افتح مراد داشته واز ان فتحه دادن بعین مذکور خواسته و ہمچنین از لفظ زلف باعتبار تشبیه در خم و پیچی لام واز بشکن اکسر کسره دادن بدان واز تسکین جزم و سکون یا اراده کرده که دل و میان کلمهٔ بریان واقع ست ازین ترکیب اسم علی منجلی گشت و نیز درین شعر شعر

صبحی بخواب بودم ناگاه دلبر آمد	گفتا مرا نگه کن خورشید بر سر آمد

یعنی لفظ مرا مرادف کلمهٔ لی ست واز خورشید باعتبار ترادف عین و از ان مسمای آن حرف ع خواسته و چون حرف ع بر کلمهٔ لی بر آمد نام علی از ان بر می آید - و چونکه وی آخر خلفای

فائده وفات عثمان رض

فائده ذکر خلافت حضرت علی کرم الله وجهه

فائده اسلام علی رض

حقانی ست لهذا نظمی که از ان باز هر شی نام علی رض منجلی میگردد و بنجبا درج گشت ه

علی یابی ز هر لفظی معین	بکن شش چند اعداد ش درین فن	بیفزا یک بکن با عشر مضروب
بطرح بست و نه بر یازده زن	بطریق اجمال از لفظ الله اخراجش اینکه ۱۲	

فائده در بعضی روایات آمده اول کسیکه مشرف باسلام شده حضرت علی رض بود و در بعضی روایات تقدیم ایمان ام المومنین خدیجة الکبری رض مذکورست و در بعضی دیگر وارد ست که ایمان ابو بکر صدیق رض مقدم ست اهل تحقیق در تطبیق آن مضطر بودند تا امامنا و مولانا و هادینا سراج امت مصباح مکرمت آن بالامامت حنفی حضرت امام اعظم کوفی رحمة الله علیه تطابق و توافق درمیان آنها چنین فرموده که از اطفال صغار هر که پیشتر مشرف باسلام شده حضرت علی ست کرم الله وجهه و از اناث ام المومنین خدیجة الکبری رض و از رجال صدیق اکبر رض جمله محدثین سابقین درین باب ممنون وی شده اند رضی الله عنا و عنهم اجمعین ه

اگر جولاه بقراطی نداند	نیفزاید بر و بر قدر جولاه	

الحاصل چون بعیت از مردم گرفت همه بدریان برضا قبول نمودند مگر بعیت از زبیر و طلحه رض کراهتهٔ رونمود بسبب اختلاف ایشان در قصاص قاتلان خلیفهٔ ثالث رض که بسبب نامعلوم بودن ایشان بالتخصیص حضرت علی رض بنابر مصلحت وقت در اخذ قصاص تاخیر می نمود پس نزد ایشان گویا آنرا مداهنه می شمردند بنابران طلحه و زبیر مع متعلقین و لواحقین ملازمین بمکه معظمه بطلب حضرت عائشه رفتند از انجا آنرا همراه گرفته بطلب قصاص عثمان رض سوی بصره خروج

قتال صحابه در خلافت علی رض

کردند علی رض بالشکر خود تعاقب ایشان نمود الغرض بعد از ردّ و بدل بسیار بماه جمادی الاخری سنه ۳۶ سی و ششم هر دو فریق باهم چنان جنگ کردند که سیزده هزار کس مع طلحه رض و زبیر رض مقتول شدند و تا آنکه پای ناقهٔ عائشه رض را نیز قلم کردند اما چون ناقهٔ موصوف بر سه پا همچنان قائم ماند و صدیقه رض از پشتش نیفتاد بخوف هزیمت آن باقی پایهای ناقه را هم قلم نمودند حضرت صدیقه رض بر زمین افتاده بیهوش گردید پس برادر علاتی وی محمد بن ابوبکر رض از طرف علی نزدش آمد چون دست محمد بر سینهٔ صدیقه رسید بهوش گشته بغضب برجسته گفت کیستی که بجای رسول صلعم دست می نهی سبحان الله و بحمده گفت من برادرت ام نه غیر القصه حضرت علی فتحیاب گشته پانزده روز در انجا اقامت ورزیده بعد ازان بکوفه رفت و این جنگ را جنگ جمل نامیدند و مخالفین علی رض را بباعث خطای اجتهادی معذور میشمارند و مقتولین از هر دو طرف شهدا اند و این اول جنگ ست که در صحابه رض افتاده بود و انچه در حدیث ست سَتَرَیٰ اخْتِلَافًا کَثِیْرًا ازینجا آغاز گشت بعد ازان حضرت معاویه رض از طرف شام بطلب همان قصاص بسبب قرابت خود با عثمان رض بماه صفر سنه ۳۷ سی و هفتم بر علی رض خروج کرده بصفین ملاقی شدند و هزارها اهل اسلام دران جنگ بکار آمدند و بعد ازان روز بروز از هرگونه فسادهای عظیم برپا میشدند و تقویت اسلام رو بانقلاب آورد تا آنکه در کوفه بهفدهم ماه رمضان المبارک سنه ۴۰ چهلم بوقت فجر روز جمعه حضرت علی رض برای ادای نماز ندای صلوة کنان از درمسجد بیرون میرفت که دفعةً از دست عبدالرحمن بن ملجم المرادی الخارجی جهنمی بر سر مبارک ضرب شمشیر مسمّم خورد که ضربش تا دماغش اثر کرد و بعد از دو روز وفات نمود بهرحال مردمان سر مبارکش را بر بستند و ابن ملجم جهنمی را بعد از وفات علی رض بنار جهنم رسانیدند و بعد از قتل جثهٔ وی را باتش سوختند و در حیات الحیوان آورده که حضرت علی رض حضرات حسنین را بعد از وصایای بسیار این امر فرمود که بعد از مرگ من قاتل مرا نیز یک ضرب بزنید چرا که وی مرا یک ضرب زده و او را مثله مکنید چرا که فرمود علیه السلام اِیَّاکُمْ وَالْمُثْلَةَ پس بعد انتقال فرمودن وی رض امام حسن بن علی رض بیشتر هر دو دست ابن ملجم خارجی را قطع نمود پستر هر دو پایش را و در چشمانش میل سرخ کرده شده با آتش گردانیده و درین همه حالت ابن ملجم ناری آهی نمیکرد و چون ارادهٔ قطع زبانش کردند جزع و فزع نمود مردم ازین تعجب نموده پرسیدند که تنها از قطع زبان این قدر جزع و فزع برای چیست گفت بخدا که آه و نالهٔ من از

عذاب ابن ملجم

مرگ نیست بلکه برای آنست که ساعتی از ساعات دنیا بر من بلا ذکر خدا خواهد گذشت آخر بعد از قطع زبان بمُرد الغرض مرتضی علی رض بعد از وصایا و نصائح گوناگون بعمر شصت و سه سالگی چنانچه ابوالفیض فیضی در موارد الکلم رسالۂ بی نقط خود آورده وَصَارَ اَهْلُ الدِّوَلِ اَعْدَاءَ لَهُ وَاَهْلَکَهُ الْاَعْدَاءُ عَامَ دِوَلِ وَاَعْوَامُ عُمُرِهٖ کَاَعْوَامِ عُمُرِ رَسُوْلِ اللّٰهِ صلعم یا چهار یا پنج سالگی غیر ذلک بشب یکشنبه نوزدهم شهر مذکور از دار غرور بقرب رب غفور رحلت فرموده در کوفه در زاویه مسجد جامع و یا در قصر امارت مدفونش ساختند مگر بخوف خوارج خذلهم الله گور مبارکش را پوشیدند چنانچه در حیات گفته که حضرت علی اول از آن امامان است که قبرش نهان گشت و در اصل قبرش از روی یقین هیچ جا معلوم نیست انتهی (گویم که حال قبر فاطمة الزهرا نیز همین ست) و یا از جهت همین خوف بمدینه اش بردند و در بقیع دفن نمودند و یا تابوتش را حسب وصیت وی رض بر ناقۀ وی بار کرده در شب زمام ناقه را واگذاشته تا آنکه تقدیر به نجف الاشرف وی را رسانیده و در انجا مدفون گردید و همین اشهرست و باعث شهرت این قول ابن خلکان در تاریخ خود چنین گفته که باری هارون رشید یوزان شکاری در پس صیدی در صیدگاه یله کرد آن صید بقبری رسید که جملہ یوزان از حمله باز مانده بفاصله از قبر شریف ایستادند هارون ازین مشاهده متعجب مانده که یکی از اهل خبرت آمد و گفت یا امیرالمؤمنین اگر من قبر ابن عم تو علی بن ابی طالب را بتو بنمایم چه خواهی داد فرمود عزت تام (نام کریم باشد) گفت این ست قبر وی هارون گفت از کجا میگوئی گفت با پدرم برای زیارت قبر او می آمدم و پدرم گفت که برای زیارتش با جعفر صادق می آمدی و وی رض با پدر خود محمد باقر و وی رض با پدر خود زین العابدین علی بن حسین و وی رض با پدر خود امام حسین شهید دشت کربلا برای زیارتش می آمدندی و بود امام حسین عالم تر بقبر وی رضی الله تعالی عنهما و بعضی گفته که این قبر مغیره بن شعبۀ ثقفی ست و اصح اقوال آنست که وی رض مدفون ست بقصر امارت کوفه انتهی کلامه و در حیات گفته که خود حضرت علی رض وصیت فرمود که قبر مرا پوشیده دارید بسبب آنکه بعد باطن میدانست که هر آئینه امر خلافت به بنی اُمیه رسد پس مبادا که بقبرم بی ادبی نماید بهر حال چهار سال و هفت روز یا شش یا دوازده روز و یا نه ماه و یک روز خلافت حقه راند بهر حال بعد خلیفه شدن چهار ماه در مدینه ماند بعده بعراق رفت تا آنکه در کوفه شهید گشت تاریخ رحلت | آنکه زوج بتول حق بوده

اختلاف در قبر علی رض

وجه اظهار قبر علی در نجف

ابن عم رسول حق بوده
این سخن بس بود بصاحب غم
بگمان آخرین دو حرف علی ست

گر تو سال شهادتش جوئی
که سر ماتم ست این ماتم

سر ماتم چرا نمیگوئی
بار سال شهادتش که علی ست

ذکر بعضی اموات در خلافت وی رض حذیفة ابن الیمان و زبیر ابن العوام و طلحه چنانچه گذشت و سلمان فارسی که درازی عمرش مشهور ست تا آنکه بعضی دو صد و پنجاه سال گفته و بعضی سه صد و شصت سال و بعضی گفته که زمانۂ عیسی علیه السلام دریافته بود از مدارج و بعضی گفته که انتقالش در خلافت عمر رض بود و اویس قرنی و عمار بن یاسر و سهیل بن حنیف و صهیب الرومی و محمد بن ابی بکر الصدیق و تمیم الداری و ابو میسرة البدری و هشام بن حکیم و ابو رافع مولی النبی صلعم و غیرهم رضی الله تعالی عنا و عنهم اجمعین

تاریخ وفات هر چار خلفای راشدین که جسمهای پاک ایشان مر دین متین محمدی را صلعم بمنزلۂ چار آخشیج می بودند

بل چار جدو دِ کعبۂ دین	هر چار چهار رکن تمکین	
ایضاً نظم	ابوبکر و عمر عثمان و حیدر	سرم خاک رهِ هر چار سرور
برای سالِ وفاتِ خلیفۂ ثالث	بکن شهادتِ فاروق با احد تحریر	سن وفات ابوبکر از احسن برگیر
سن شهادتِ حیدر ز سیم احمد گیر	صدای غیب بگوشم رسید کای ناظم	ندا بگوش من آمد له بکن تسطیر

لطیفه در حدیث صحیح وارد ست که فرمود علیه السلام خَیْرُ الْقُرُوْنِ قَرْنِیْ الحدیث پس آنحضرت صلعم درین حدیث که بطریق پیشین گوئی ارشاد فرموده لفظ قَرْنِیْ هدایت نمود و لفظ دَهْرِیْ و عَصْرِیْ و زَمَانِیْ و آوَانِیْ و وَقْتِیْ و امثال آن نفرمود با وجودیکه این جمله الفاظ نسبت به قَرْنِیْ معروف ترند تا که از مراعاتِ لفظی آن نیز افضلیت و حقیت خلافت هر چار خلفای تا مدار علی حسب مدارج معلوم اهل حق و اهل بصیرت گردد چنانچه از رعایت معنوی آن خیریت و افضلیت زمانۂ برکت سه گانه مصرح ست تشریحش اینکه در قرنی چار حرفند (ق - ر - ن - ی) و نزد خدا و رسول الله صلعم مستحق خلافت بعد از انحضرت صلعم صدیق اکبر بود پستر عمر رض پستر عثمان رض پس علی رض حسب ترتیب استحقاق از آخر اسمای متبرکۂ ایشان حرف آخرین را گرفته (چنانچه قاف از صدیق و را از عمر و نون از عثمان و یا از علی) ترکیبش فرموده لفظ قرنی ازان بر آمد یعنی تا وقتیکه خلافت صدیق با آخر نرسد استحقاق عمر نیست

ف ذکر اموات اکابر در خلافت علی رض

ف تاریخ وفات هر چار خلفا

ف لطیفه در حقیت خلافت خلفای اربعه

وہمچنین تا انتهای خلافت هریکی از عمر و عثمان و علی مرد دیگر را استحقاقی نمیرسد چنانچه بتخصیص اخذ حروف آخر از اسمای ایشان منتج این نتیجه است و این معنی منظور جناب حضرت صمدیت انجنیز بود اگرچه قبل از اطلاع این سرمد نظر حضرت رسالت پناه صلعم آن می بود که جانشین خود حضرت علی را گردانم چنانچه بموجب الکِنَایَةُ اَبْلَغُ مِنَ التَّصْرِیْحِ همین مضمون را بطریق کنایه در حدیث مسواک چنین ارشاد فرموده که اراده آن داشتم که بخرد تر حواله اش نمایم پس گفته شد مرا که بکلان تر این را بسپار پس همچنان کردم عَنِ ابْنِ عُمَرَ اَنَّ النَّبِیَّ صلعم قَالَ اَرَانِیْ فِی الْمَنَامِ اَتَسَوَّکُ بِسِوَاکٍ فَجَاءَنِیْ رَجُلَانِ اَحَدُهُمَا اَکْبَرُ مِنَ الْاٰخَرِ فَنَاوَلْتُ السِّوَاکَ الْاَصْغَرَ مِنْهُمَا فَقِیْلَ لِیْ کَبِّرْ فَدَفَعْتُهُ اِلَی الْاَکْبَرِ مِنْهُمَا **متفق علیه** ونیز در لفظ قرنی اشاره بدینطرف فرمود که خلافت این هر چهار بعینه قرن من ست نه قرن دیگر چنانچه بجنسه تفصیل این رمز در حدیث الخِلَافَةُ بَعْدِیْ ثَلٰثُوْنَ سَنَةً الخ بالتصریح فرموده نه چنانچه روافض وغیره خذلهم الله میگویند

غزل

هر یک گواه و مسجد و محراب و منبرست	هرکس که زین چهار یکی را خلاف کرد	این چار یار چار ستون اند بهر دین
بوبکر همچو کعبه عمر در طواف اوست	عثمان نعره زمزم ست و علی حج اکبر	او را الیقین بدان نجهوان خیبرست
عثمان شراب پاک علی شهد و شکر	بوبکر چون بهشت عمر تخم عدل کشت	بوبکر زنجبیل عمر جوی سلسبیل
بوبکر یار غار عمر میر دره دار	عثمان شهسوار علی فتح لشکرست	عثمان قدح بدست علی حوض کوثرست
عثمان زبان ما و علی تاج بر سرست	بوبکر با صفا و عمر مرد بے ریا	بوبکر جان ما و عمر نور چشم ماست
		عثمان حیا شعار و علی گنج گوهرست

ے چهار یار محمد که تاج ابرار ند	چو چار حرف محمد بیکدگر یار ند	

در خلافت امام حسن رضی الله تعالی عنه

پستر بجای حضرت علی رض حضرت سبط اکبر سید امام زمن جناب امام حسن رض خلیفه گشت و نام نامی وی هدین شعر بطریق تعمیه مندرج ست ے اگر هست مدام محتسب را سر نهی یار فته و سر شکسته دل سوخته باد یعنی چون از کلمهٔ محتسب پا و سر و دل یعنی با و میم و تای فوقانی دور شوند لفظ حس باقی ماند و چون سر نهی یعنی نون متصل آن گشت اسم حسن از آن بر آمد ایضا ے تا ملی الرغم حسود ان شمع وصل افروختی جشن تر دلهای ایشان را ز حسرت سوختی

سوختن دلهای حسودان کنایه از سقوط واو - و وال - والف ست از لفظ حسودان درین صورت لفظ حسن باقی ماند
وهو المقصود شیخ عبدالحق محدث دہلوی رح در تکمیل الایمان تحت قول وَالْخِلَافَةُ ثَلٰثُوْنَ سَنَةً ثُمَّ بَعْدَهَا
مُلْكٌ وَاِمَارَةٌ آورده در حدیث ست اَلْخِلَافَةُ بَعْدِیْ ثَلٰثُوْنَ سَنَةً ثُمَّ یَصِیْرُ بَعْدَهَا مُلْكًا عَضُوْضًا
یعنی خلافت بعد از من تا سی سال ست پستر خلافت نباشد بلکه ملکی گزنده بود که از نیش وی کمتر کسے
بسلامت ماند و تمامی سی سال بشہادت امیر المؤمنین علی مرتضی رض شد و تحقیق آنست که شش ماه (و نیز
شش روز چنانچه در رسالہ فضائل چاریار وغیره آورده) از سی سال باقی بود که امام المسلمین حسن بن علی بن
ابی طالبؓ دروی خلیفه بود و تمامی خلافت بدست وی شد پس معاویه رض و ہر که بعد اوست خلیفه نباشد
بلکه ملوک و امرا و پادشاہانند و آنکه امرای عباسیه را خلفا گویند بمجاز و اعتبار ظاہرست انتہی و در تذکرة المذاہب
از خلفا و ازالہ و بیہقی وغیره آورده که حضرت حسن بن علی رض بپانزدہم رمضان المبارک ۳ھ دو یا سه ہجری
تولد یافت و گذشته بود از عمر وی در وقت وفات حضرت صلعم ہفت سال و شش ماه و از عمر حسین رض بروایتی شش
سال و ده ماه و ده روز و بروایتی شش سال و شش ماه گذشته بود بعد شہادت پدر خود به بیعت اہل کوفه خلافت
بدو رسید و بعد مرور شش ماه و چند روز (یعنی شش روز چنانچه گذشت) امیر معاویه رض بر وی متسلط شد پس
بسبب معجزه حضرت صلعم که بطریق پیشین گوئی در حق امام حسن رض ارشاد فرموده بود اِنَّ ابْنِیْ هٰذَا سَیِّدٌ وَلَعَلَّ اللّٰهَ
اَنْ یُّصْلِحَ بِهٖ بَیْنَ فِئَتَیْنِ مِنَ الْمُسْلِمِیْنَ اَخْرَجَهُ الْبُخَارِیُّ برای دفع فساد مؤمنین خلافت را بچند شروط بمعاویه
تفویض فرمود که بعضی از ان اینکه با مددگاران پدرم حضرت علی رض مؤاخذه نکنی و جمله یونش را ادا کنی پس امیر معاویه
آن جمله را برضای خود پذیرا نمود و بود نزول وی از خلافت بماه ربیع الاول یا آخر یا جمادی الاولی ۴۱ھ
چہل و یکم - و جمله یاران و معاونان وی که بلا رضی ایشان خلافت را ترک داده بود از استہزاء بباعث
قبول نزول اَلسَّلَامُ عَلَیْكَ یَا عَارَ الْمُؤْمِنِیْنَ وَیَا مُذِلَّ الْمُؤْمِنِیْنَ میگفتند در جوابش اَلْعَارُ خَیْرٌ
مِنَ النَّارِ وَلَسْتُ بِمُذِلِّ الْمُؤْمِنِیْنَ وَلٰكِنِّیْ كَرِهْتُ اَنْ اَقْتُلَكُمْ عَلَی الْمُلْكِ اند وی می شنیدند
و در حیات آورده که در عتاب یاران خود فرمودی اِخْتَرْتُ ثَلَاثًا عَلٰی ثَلَاثٍ اَلْجَمَاعَةَ عَلَی الْفُرْقَةِ وَحَقْنَ الدِّمَاءِ
عَلٰی سَفْكِهَا وَالْعَارَ عَلَی النَّارِ انتہی

او ہیچ نشنود ز کس الا از خدائی	گوشی که بحق باز بود در ہمه جائی	
حتی که مروان بن حکم که شیطانی مجسم بود	ہر ذره بود آئینهٔ دوست نمائی	ولی دیده گرد و نور شود جلوه گر او را

از بنی امیه که با معاویه رض ... [illegible]

سال عمر امام حسن رض

فائده: در تنازل امام حسن از خلافت بمعاویه

کلامهای نا ملایم میگفتی گاهی بجوابش پی نبردی الا روزی باینقدر اِن کُنتَ (یا مروان) صَادِقاً فَجَزَاكَ اللهُ
بِصِدقِكَ وَاِن كُنتَ كَاذِباً فَاللهُ اَشَدُّ نَقمَةً تکلم فرمود (وشاید که ازین مادهٔ فساد بود آنچه سب
حضرت علی رض در خطبهای جمعه وغیره در بنو امیّه مروج بود تا آنکه در زمان عمر بن عبد العزیز رض استیصالش شد
چنانچه می آید) گویند که حضرت امام حسن رض را فی سال یک لک درم وظیفه مقرر بود سالی آنرا امیر معاویه رض مسدود
نموده بنابران تنگی شدید بر امام رض رو نمود روزی خواست که دوات و قلم طلبیده نوشته و دستد باز ترک کرد
همان شب آنحضرت صلعم را در خواب دید امام رض تاخیر وظیفه را از وی صلعم شاکی گردید حضرت صلعم نیز از وی در
باب طلب دوات و قلم و محتاج شدنش بطرف احد الامم شکایت فرمود بعد ازان این دعا را تعلیم نمود اَللّٰهُمَّ اَقذِف
فِی قَلبِی رَجَاءَكَ وَاقطَع رَجَائِی عَمَّن سِوَاكَ حَتّٰی لَا اَرجُوا اَحَدًا غَيرَكَ الخ پس هفته نگذشته بود که
امیر معاویه رض یک نیم کرور (۱۵۰۰۰۰۰) درم بخدمت اقدس وی رض روانه کرد باز حضرت صلعم را بخواب دید فرمود
یَا بُنَیَّ هٰكَذَا مَن رَجَا الخَالِقَ وَلَم يَرجُ المَخلُوقَ اخرجه البیهقی و ابن عساکر القصه به پنجم ماه ربیع الاول
سنه ۴۹ یا ۵۰–۵۱ هجری پنجاهم یا پنجاه و یکم و یا چهل ونهم در مدینهٔ طیبه از دست زوجهٔ خود جعدهٔ بنت الاشعث بطمع امور
دنیویه از یزید بن امیر معاویه بزهر هلاهل مسموم گشته رحلت فرمود و در بقیع بجنب قبر مادر خود موافق وصیت ثانی وی رض
که بخیال مزاحمت مروان آنرا کرده بود دفنش ساختند که بباعث مزاحمت مروان نطفهٔ شیطان حسب وصیت
اولی وی رض متصل بروضهٔ مقدس رسول مقبول صلعم دفن کردنش نتوانستند و بعضی گفته که امام حسن رض و زین العابدین علی
و پسرش محمد باقر و پسر پسرش جعفر بن محمد صادق این هر چهار بزرگوار رض در بقیع در قبهٔ حضرت عباس رض در یک قبر
بیکجا بعد یکدیگر مدفون گشته اند

تاریخ وفات امام حسن رض

هست گل سال رحلتش شایان
نیز گو سال رحلت آن شاه

ولنعم ما قیل فی تاریخ وفاته رض و ما سواه علیهم الصلوة والتسلیما

درشوق چیدن گل تاریخ پنجتن
هر غنچه را کشودم و جستم ز هر گلی
احمد و فاطمه رض و حسین رض و علی رض حسن رض
تاریخ فوتشان مجو الا ز یاسمن
باقی سه حرف بهر حسین و علی رض حسن رض

چون گل باغ جنت است حسن رض
مانده بی یار سر بسر دوران
رفتم بباغ فکر و دیدم بهر چمن
ناگه ندا رسید ز بلبل بگوش من
امل دو حرف بهر محمد و فاطمه رض

لطیفه چونکه از همین پنجتن علیهم الصلوة والسلام مرتبه صاحبانرا یعنی
حضرت علی و هر دو سبطین یعنی امام حسن و امام حسین را مرتبهٔ شهادت یافتنی بود و بس لهذا از پیشتر حق تعالی
[illegible] از حروف نامهای

ایشان هویدا بود و نیز تا قیام قیامت این نشانه قائم ماند- مگر چونکه شهادت بدو قسم ست یکی خفی و دوم جلی پس چونکه
امام حسن رض را که شهید متوسط بود شهادت سری بود نه جلی یعنی بخورانیدن زهر لهذا از نام وی یک حرف آخرین را
علامت شهادتش و برای هر دو صاحبان دیگر چونکه شهادت جلی بود دو حرف را از اواخر نامهای ایشان
نشانهٔ شهادت ایشان ساخت و در تخصیص اخذ حروف آخرین از اسمای ایشان برای مادهٔ تاریخ رمزی است
بانتهای عمر ایشان یعنی عدد لام و یا از آخر لفظ علی با تاریخ شهادت حضرت علی مساوی ست و همچنین ست
حال دو حرف یا و نون از آخر اسم حسین- و تنها حال عدد نون از آخر نام حسن با شهادت امام حسن همین نسبت میدارد

فضائل خصوصی پنجتن آل العبا

نکته چند امور بهمین پنجتن آل العبا علیهم التحیة والثنا چنان مخصوص گشته که در دیگران
کمتر یافته میگردد یکی اینکه عدد ابجدی حضرت امیر المؤمنین علی را که پدر بزرگوار حضرت حسنین ست رضی الله عنهم
چون در شمردیم بی کم و کاست یازده عشرات بر آمد چونکه عدد مذکور را بر سنهٔ شهادت هر دو جگر گوشگان علی رض
تقسیم نمودیم طابق النعل بالنعل مطابق افتاد یعنی پنج عشرات ازان که پنجاه سال میشود سن شهادت سبط اکبر ست رض
و شش عشرات ازان که شصت سال میشود سن شهادت سبط اصغر ست رض پس هر سه صاحبان شهدای کرام را
چنانکه باهم پیوند ظاهری بود از وصلت معنوی نیز محظوظ بودند دوم اینکه دو و نیم قبرهای مبارک برای سه
بزرگواران ازین پنجتن علیهم الصلوة والسلام بیقین کسی را معلوم نیست اگرچه شهرت ببعض بقعها دارد یکی قبر
علی رض دوم قبر فاطمة الزهرا رض سوم جای مدفن سر مبارک شهید سعید امام حسین رض سوم اینکه هر همه سالار
اهل بهشت اند باتفاق جمله اهل اسلام الا خوارج و نواصب خذلهم الله وهذا هم و هر بزرگوارے
از ایشان بسالاری فرقه از اهل بهشت مخصوص ست اما سیدنا سید المرسلین محمد رسول الله
صلعم و سر زمرهٔ پیغمبران سردار جمله انبیاست علیهم الصلوة والسلام اما سیدنا امیر المؤمنین علی رض
افسر جمله اولیاء الله ست و سرحلقهٔ اهل الله اما فاطمه رض سیدة نساء اهل الجنة در حق وی عدد یافته چنانچه
در حق حسنین رض سیدا شباب اهل الجنة وارد ست چهارم اینکه اسم پاک محمد صلی الله علیه وسلم
از روی کتابت چهار حرفی ست و از روی تلفظ پنج حرفی ست چراکه میم ثانی مشدد ست پس این اسم پاک
از روی تلفظ نسبت به پنجتن پاک میدارد و چهار از روی ظاهر اگرچه اسمای پاک ایشان جدا جداست مگر همه مثل
مانند هر پنج حروف ملفوظی اسم پاک محمد متحد الاصل اند که تعبیر ازان بیک لفظ آل العبا کرده میشود و ماکه از روی
کتابت پهلوی دیگر بچار یار میدارد چه هر یک حرف ازین هر چهار حروف مکتوبی در هر یک نام از نامهای

خلفای اربعه رضوان الله تعالی علیهم بوفق نسبت ظاهری از دامادیت ودیعت ست - چنانچه میم اول زیب کم
حضرت عمر رض گردیده که صاحب یک نسبت بود با حضرت صلعم از جهت ام المؤمنین حفصه - و میم ثانی که مشدد
است باعث اطمینان دل حضرت عثمان رض گردیده که صاحب دو نسبت ست با حضرت صلعم از جهت
حضرت رقیه و حضرت ام کلثوم - و حا تاج سر حضرت حیدر کرار رض گردیده که صاحب یک نسبت ست با حضرت
صلعم از جهت حضرت فاطمة الزهرا رض - و دال ذریعهٔ عتق عنق صدیق اکبر رض که عبد الله نام داشت از
دوزخ گردیده که صاحب یک نسبت بود با حضرت صلعم از جهت ام المؤمنین حضرت عایشه صدیقه رض

مناجات بقاضی الحاجات رحیما آثار رحمتت آنکه چون سگ قدم نیکان گیرد بمرتبهٔ نیکانش
میرسانی و از اخلاقش به وَكَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ بِالْوَصِيدِ قصه با نبیای اولو العزم میشنوانی کریما
در عقبی بدرجهٔ ابرار او را رسانیدن و بدنیا در سلک مرهٔ اولیا و یرا شمردن شمهٔ از کرم تست و ماده قابلیت
در وی سرشتن و در کلام نیک فرجام خود بمضمون سَبْعَةٌ وَثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ متصف نمودن کرشمهٔ از رحم تو
غفورا در حد ذات خود اگرچه از کلاب فی لیلتر و کهترم فاما از روی هفت بند گوارا نیک پی ایشان

سگان[12]

گرفته ام از سگ اصحاب کهف نیز بهتر و مهتر م

اگرچه نیک نیم خاک پای نیکانم	عجب که تشنه بمانم سفال ریحانم

شکورا سگ را بخاصان خود وصل و شامل نمودن چون از تو فضل ست - پس بموجب مصرع
داد حق را قابلیت شرط نیست | اگر بندهٔ کمین خود را بهفت مقبولان درگاه خویش رسانی بسا افضل
احدا بکرامت واثق تو نظری بمحاسن مبارک محمد صلی الله علیه و آله وسلم و خلفای اربعه اش
رضوان الله علیهم اجمعین فرموده بو تبرهٔ ایشانم میران صمدا بسبقت رحمت تو التفاتی بلحیه پاک امام
زمن حضرت حسن رض و ریش غریف فخر امتان - امامنا الاعظم النعمان رض نموده بهیچ مقام از ایشانم مران
بی نیازا چون به وَيَقُولُونَ سَبْعَةٌ هر هفت مقبولان خود را القول تقریر و تحریر حالات
تاریخی ایشان حسب لیاقت بشریت خود بموجب شعر | مَا اِنْ مَدَحْتُ مُحَمَّدًا بِمَقَالَتِي
لٰكِنْ مَدَحْتُ مَقَالَتِي بِمُحَمَّدٍ | داده ام پس در حقم از خطاب با صواب خود وَثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ
از بی نیازی خود جدا مگر مفرما - بی انبازا چون وَكَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ بِالْوَصِيدِ
من سگ صفت ایشان بانوی دعا را بدروازهٔ ختم غار ذکر ایشان بدرگاه تو گشاده ام از بی انبازی
خود رو منما - خبیرا اکرم فرما تا مسلمان روم بصیرا رحم نما که صاحب ایمان شوم

مناجات بقاضی الحاجات

سگ نبی ایشانرا

نصیب کے بر وه ام ۱۲

علو ازینجا بایندی ملاحظت

شیو عاقبت ۱۲

رحم فرما اے خدا بر ما مگیر
رحمتت باشد شفاعت خواه من
چون عنایاتت بود با ما مقیم
چون تو با مائی نباشد هیچ غم
هر گرا آتش پناه و پشت شد
گر زنگ باشد سیاهی هستش ورق

باش اندر امتحان مارا مجیر
ده نجات از شر دجال لعین
کی بود بیمم ازان دزد لئیم
غیر تو هر چه خوش ست و ناخوش ست
هم مجوسی گشت و هم زردشت شد

نفس و شیطان حق و کرّه ماراه من
هم ز شر نفس یا نعم المعین
گر هزاران دام باشد هر قدم
آدمی سوز ست و عین آتش ست
بی عنایات حق و خاصان حق

لَطِيْفًا هر چند مطیع نفس و شیطانم فاما بنده است از بندگان معتمدانم سَمِيْعًا رَحِيْمًا لی ز رحمت خود مرا جدا مکن و کریما ز کرم خود مرا بینوا مکن حَكِيْمًا استحقاقی بجناب پاک تو ندارم که اعتمادی بران نمایم فاما شرکے هم نیاورده ام که ثمرهٔ آن مایوسی و ناامیدی یابم ۵

ز من جرمی که سر زد ای خداوند
دگر ره آن شود غمگین و این شاد

محمد شد غمین ابلیس خورسند
ز داوری دو بار ای ایزد پاک

چو عدلم از عذاب آر دلفریاد
شود دشمن شگفته دوست غمناک

حَلِيْمًا بحضرت بی نیاز تو هیچکسی استحقاقی نیاورده که بدان بهرهٔ خود از تو برده بلکه هر که هر چه یافت آفتاب رحمت بروی تافت پس هر چند که کمینه گنهگارم مگر بدان جوادی تو هفتاد بار امیدوارم اَنْتَ وَلِيّٖ فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ ط تَوَفَّنِىْ مُسْلِمًا وَّ اَلْحِقْنِىْ بِالصّٰلِحِيْنَ ۵

احد اسامع المناجاتی
خالق الارض والسماواتی
حاجت خویش از تو میخواهم
فَاسْتَجِبْ يَا مُجِيْبَ دَعْوَاتِىْ
دران تنگی که ما باشیم و آهی
تو مارا ذوق ایمان ده دران دم
دلم را زنده گردان از حضوری
نیاید از جهان جرم با کم
۵ چو کردی چراغ مرا نور دار
زنگ دو گفتن به زیاد رس

صمد کافی المهماتی
هیچ پوشیده از تو پنهان نیست
زانکه قاضی جمله حاجاتی
۵ خداوندا امید من وفا کن
ز رحمت سوی ما بکشای راهی
خداوندا همه بیچارگانیم
مطهر ساز جانم را ز دوری
ز خواب غفلتم بیدار گردان
ز من باد شعل گشتان دو ز دار
نیاز مرا هم تو گردان قبول

زیر و بالا نمی توانم گفت
عالم السر والخفیاتی
هر دعائیکه میکنم اکنون
دلم را از کرم حاجت روا کن
چو جانم منقطع شد از جهان دم
درین هنگام چون نظارگانیم
چو با ایمان برون بردی بجا کم
دلم را محرم اسرار گردان
که مارا در ان ورطه یک نفس
بعز رسول و طفیل بتول

خدایا نیاید ز من بندگی
بکن توشه ام انچه من کشته ام
گرفتِ تو در حشر دانم شگفت
بس این مایهٔ عیش جاوید من
چو اشکِ ندامت بروزِ شمار

کریمی ببخشم بشرمندگی
لب زخمهایم ازان برهم ست
که لطفِ تو بر قهر سبقت گرفت
مرا مائل قدِ خوبان مساز
گناهی که کردم برویم میار

بکن حُلّه ام انچه من رشته ام
که زخم توز خشم مرا مرهم ست
بعصیان نمی کاهد اُمید من
که قد قامتم بس زبانگ نماز

در خلافت امیر معاویه رضی الله تعالی عنه

در خلافت امیر معاویه و یزید

بهر حال پستر خلافت بامیر معاویه بن ابی سفیان بن صخر بن حرب بن امیه بن عبد شمس بن عبد مناف رسید (و وی رض کاتب وحی آنحضرت صلعم بود چنانچه در کتاب فضائل قرآن از مشکوة وغیره مذکور ست و ابن عباس رض گاهی او را به اِنَّهٗ فَقِیْهٌ یاد فرموده وگاهی بدینطور فَاِنَّهٗ قَدْ صَحِبَ النَّبِیَّ صلعم چنانچه در باب الوتر مذکور ست بروایت بخاری وغیره) در خلفا ومدارج وازاله آورده که امیر معاویه با پدر خود بروز فتح مکه اسلام آورد و در حیات است اَسْلَمَ قَبْلَ اَبِیْهِ اَبِیْ سُفْیَانَ وکتابت وحی را بکار می برد و حضرت عمر رض در زمن خلافت خود او را بعد مرگ برادرش یزید در سنه مبستم بشام امیر ساخت پس چهار سال در خلافت حضرت عمر رض و در کل خلافت حضرت عثمان در شام امیر ماند و در خلافت حضرت علی از متغلبان بود تا آنکه امام حسن رض خلافت وی را سپرد و نمود بالجمله تا بست سال بامارت شام وغیره قیام کرد و دیگر بست سال خود را خلیفه می شمرد و بقول بعضی سیزده سال اما بعد مصالحهٔ امام حسن رض بر خلافت صحیحه مستقر گردید که دران مخالفت کسی نه گردیده و بعد از مصالحه مروان بن الحکم را (که شیطان مجسم بود) که مرد منتظم بود ایالت مدینهٔ منوره سپرد۔ و چون ۴۳ بسنه چهل وسوم بر رَخَج و وَدّان و کورای فتح یافت ولد الزنا زیاد بد نهاد را برانها خلیفه ساخت واین همه امور بمشیت ایزدی از وی سرزد شده چنانچه دانه خوری از آدم علیه السلام پس ما را زبان اذان بند ساختن وحق صحبت وی را باآن حضرت صلعم مرعی داشتن بسا انسب ست۔ آخر الامر در دمشق بعمر هفتاد وهشت سالگی وبعضی ازان یکمی وبیشی نیز تکلم فرموده بشهر رجب المرجب بسنه شصتم هجری صدف قالب عنصری را از گوهر گرانمایهٔ جان خالی ساخت ووصیت نمود که موی وناخنهای مبارک جناب رسالت مآب صلعم که همواره باخود میداشتم بدهنم انداخته بعد ازان دفنم نمایند۔ همچنان کردند و در مدارج آورده که پیراهن آنحضرت صلعم او را کفن کردند و بردای آنحضرت صلعم او را به پیچیدند که این هردو را نیز همراه خود میداشت وضحاک فهری

و باب صغیر پیوند زمین نمودند و در حیات ست که بعد از سپرد شدن خلافت بوی نوازده سال و سه ماه و پنج روز
خلیفه ماند و کل مدت خلافت و امارت وی رض چهل سال بود که چهار سال از آن در خلافت حضرت عمر رض امیر بود

ذکر بعضی اموات در خلافت وی صفوان بن امیه[1] و از امهات المؤمنین حضرت حفصه رض[2]
و حضرت ام حبیبه رض[3] و حضرت صفیه رض[4] و حضرت میمونه رض[5] و حضرت سوده رض[6] و حضرت جویریه رض[7] و حضرت عایشه رض[8]
رضی الله تعالی عنا و عنهن اجمعین و لبید الشاعر[9] (غیر الاول) و عثمان بن طلحه[10] و عمرو بن العاص[11]
و عبدالله بن سلام الحبر[12] و محمد بن مسلمه[13] و ابو موسی الاشعری[14] و زید بن ثابت[15] و ابو بکره[16] و کعب بن مالک[17]
و مغیره بن شعبه[18] و جریر البجلی[19] و ابو ایوب الانصاری[20] و فضاله بن عبید[21] و عبدالرحمن بن ابی بکر[22] و جبیر بن مطعم[23]
و اسامه بن زید[24] و سعد بن ابی وقاص[25] و عقبه بن عامر[26] و ابو هریره[27] در سنه پنجاه و نهم و غیرهم رضی الله تعالی عنا و عنهم اجمعین

در خلافت یزید بن امیر معاویه پسر خلافت به یزید پلید بن معاویه رسید چرا که امیر معاویه بعد از خود
ویرا ولی عهد ساخته بود چنانچه در حیات و غیره مذکور ست - نبذی تفصیل حالتش آنکه یزید بن معاویه به سنه ۲۵ یا ۲۶ هـ
بست و پنجم یا ششم تولد شده بعد موت پدر خود به سبب کار روائی او به بیعت اهل شام خلافت یافته برای
گرفتن بیعت از اهل مدینه ولید بن عقبه بن ابی سفیان را عامل ساخته فرستاد حضرت امام حسین رض و حضرت
عبدالله بن زبیر بن العوام رضی الله عنهم بیعتش نادرست دانسته از آن انکار آوردند و از عامل وی مختفی گشتند
اما ابن زبیر رض نه بیعتش گرفت و نه خود دعوی خلافت بدل برد - و اما امامنا و سیدنا امام حسین رض چون اهل کوفه نزد ایشان
بوقت خلافت امیر معاویه برای بیعتش خطوط فرستادند و امام را بر خروج ترغیب میدادند همان وقت امام حسین رض از آن انکار فرموده حالا بعد
یافتن خبر خلافت یزید تردد است و افکار را بدل مبارک کشید و نمود عبدالله بن زبیر رض ویرا امر به خروج نمود مگر از عبدالله بن عباس و عبدالله
بن عمر رضی الله عنهم عدم خروج را ترجیح یافت فاما امام حسین رض بقول ابن زبیر رض و بر روایتی بصلاح خانگی برادر علاتی خود حضرت محمد بن حنفیه رح
و به طلب اهل عراق که نامهای فرستادند خروج را ترجیح داد بنا بر آن پا بسوی عراق نهاد ابن عمر و ابن عباس
بوقت وداع گریان ویرا معانقه کردند و گفتند کنظنک ستقتل بین نسائک و بنائک گویند چون حضرت
حسین رض اراده خروج از مدینه طیبه نمود از مخدرات بنو هاشم بصدای نوحه و گریه و زاری ممانعت رو نمود
امام حسین رض ایشان را کلمات تسکین فرمود و بروایت حضرت قطب راوندی رح حضرت ام سلمه رض ام المؤمنین
نیز مانع خروج گشت و به رونا کی تمام و حسرت ملا کلام فرمود که ای فرزند ارجمند روی مبارک خود را بسوی
عراق مگردان و باعث شهادت خود در کربلا که از زبان مبارک جد امجد تو شنیده ام تیر مفارقت بر جگرم

در وفات بعضی بزرگان در خلافت امیر معاویه

در خلافت یزید پلید

در ذکر اختلاف امام حسین رض و یزید پلید

مرسان و از آتش مباینت جانم را مسوزان آن امام فرمود که ای مادر مهربان بخدا من خوب میدانم که در کربلا مع اقربای
مسعود معدود با چند یاران محمود مظلوماً مقتول خواهم شد باز بچه طور در ینجا سکونت کنم **فی الجملة** امام حسین رض
باغوای اہل عراق مع قبائل بروایتی بروز جمعه بستم شهر شعبان داخل مکه معظمه گردید ـ بقول ابن طاؤس
امام حسین بتاریخ سوم شهر ذی الحجه و بقول دیگران بتاریخ سوم یا هشتم ماه مذکور از مکه معظمه بیرون گردید بهمان
روز مسلم بن عقیل رض که نامه بر امام باہل کوفه بود و هژده هزار مردم عراقی بذریعهٔ وی در بیعت امام رض در آمده
بودند به تحریکسینهٔ یزید بطرف عبید الله بن زیاد که والی عراق بود و بشرارت همین ابن زیاد بدنهاد از دست
کوفیان بشهادت رسید ـ و در اثنای راه امام را اتفاق ملاقات فرزدق شاعر هم در منزل وی زباله افتاد
هر چند که وی نیز از رفتن کوفه مانع امام شد مگر نشنید تا آنکه بقرب کوفه رسید در انجا با حر بن یزید ریاحی با هزار سوار
از طرف ابن زیاد بدنهاد ملاقی شد و بعد رد و بدل بسیار بقول جمعی بروز چهارشنبه یا پنجشنبه دوم یا هشتم محرم
شروع سالـ۶۱ـنه شصت و یکم داخل زمین کربلا شد و از امام زین العابدین رض منقول ست که در شبیکه بصبح آن والد
ماجدم امام حسین رض شهید خواهد شد و عمهٔ من حضرت زینب بنت سیدة النسا فاطمة الزهرا رضی الله تعالی عنهما
به بیمار داری من قیام می نمود من به بستر بیماری ذی فراش بودم از پدر بزرگوارم این شعرها می شنیدم
که بار بار تکرارش میفرمود مقام مایوسی آنحضرت را ازان دریافتم ع

یَا دَهْرُ اُفٍّ لَکَ مِنْ خَلِیْلٖ
کَمْ لَکَ فِی الْاِشْرَاقِ وَالْاَصِیْلٖ
وَالدَّهْرُ لَا یَقْنَعُ بِالْبَدِیْلٖ
وَاِنَّمَا الْاَمْرُ اِلَی الْجَلِیْلٖ
وَکُلُّ حَیٍّ سَالِکٌ سَبِیْلٖ

بشنیدن این کلمات بی اختیار بگریه در آمدم اما بخوف اضطراب
زنان ضبط کردم و نزول مصیبت شهادت را منتظر ماندم فاما عمهٔ من سخنان وحشت انگیز برادر خود
امام حسین شنید برجسته پابرهنه بخیمه اش دوید بگریه و واویلا در آمد آخر باصرار تمام امام رض او را خاموش
گردانید و آن ظالمان جمله اهل بیت نبوت را از خرد و بزرگ تا سه روز بی آب و دانه داشتند و مانند ماهی بی آب
از کمال تشنگی طپان طپان یک یک را بشهادت رسانیدند ع

ز دست گریه کتابت نمیتوانم کرد
که مینویسم و مغسول میشود فی الحال
ز آه و ناله حکایت نمیتوانم کرد
که صد گره بزبان می فتد بوقت مقال

القصه از وقت صبح بروز جمعه دهم شهر محرم که بموجب ع

روز شهادت تو که جانها شهید بود
عاشور را اگرچه برای تو عید بود

باجمله مردان خاندان عالی خود ماسوا از زین العابدین و دیگر یاران
شربت شهادت تا نماز جمعه نوشید و آن ظالمان سر مبارکش از تن جدا ساخته با گرفتاران اهل بیت

پیش یزید پلید فرستادند۔ شاہ عبدالعزیز دہلوی رح در سر الشہادتین آوردہ کہ در وقت شہادت عمر امام حسین رض
پنجاہ و شش سال و پنج ماہ و پنج روز بود و از وفات آنحضرت صلعم تا روز شہادت امام حسین پنجاہ سال منقضی
گشتہ بود۔ از امام جعفر صادق پرسیدہ شد کہ تاثیر خواب۔ لا چند تاخیر میکند فرمود تا پنجاہ سال چرا کہ آنحضرت
صلعم در خواب دید کہ سگ ابلق در خونش لیسید تاویل آن فرمود کہ حسین پسرم را کسی خواہد کشت بعد
از پنجاہ سال شمر بن ذی الجوشن آن سگ ابرص بود کہ حضرت امام حسین رضی اللہ عنہ را قاتل گشت۔

چند اشعار درد آمیز

یارب بنای عالم ازین پس خراب باد
افلاک را درنگ و زمین را شتاب باد

تا روز داد خواہی آل نبی شود
در عہد چرخ چشم کواکب بخواب باد

از نوک نیزہ تافت سر آفتاب دین
در پردۂ کسوف نہان آفتاب باد

از پیش چشم مردم [illegible] خراب باد
لب تشنہ شد شہید جگر گوشۂ رسول

بر کام اہل بیت نگشتند یکزمان
ہر جا کہ چشمہ ایست بعالم سراب باد

در وقوع این سانحۂ عظیم و مصیبت فخیم

در سن شصتم بود در تاریخ شہادت امام حسین رضی اللہ عنہ

آہ بیرون آمدہ از اسم ذات
عشن شد بی سر و پا از غم او
سر جدا شد از حسین و گشت تاریخ آشکار
آمدہ آخرین دو حرف حسین
سال نقلش بگو بجنت و غم
سر دین را برید یزید دنی

الٰہی ز لفظ مبارک اللہ عدد آہ دور شد

چون بر حسین خنجر با صد جفا کشیدہ
ہم ز حرف بی نقطہ از حروف نقطہ دار
سال دوطش عجب شدہ است عیان
کہ برون شد امام از عالم
مرقد او بکربلا آمد

سن چہ گویم کربلا را واقعات
بی ہیبل شدہ در ماتم او
ہاتف ز غیب گفت قلب نبی بریدہ
سال ترحیل آن شہ کونین
قبلۂ دین برفت از دوران
سال قتلش بگفت غمگینی
ہر دو عالم بدو فدا آمد

انجام کار چون باز دمشق از پیش یزید پلید علیہ ما علیہ حضرت امام زین العابدین با سر مبارک حضرت
امام حسین رض متوجہ مدینۂ منورہ شد بعد از نزدیکی ایشان بمدینۂ طیبہ جملہ خویش و اقارب استقبالش کردند
از دیدن سر مبارک چہ گویم و چہ نویسم کہ در ایشان چہ واویلا افتاد

بسنگ سخنہ شد۔ از بس گریستم بیتو
ز سنگ سخت ترم من کہ زیستم بیتو

لا سیما از تشریف آوردن حضرت ام سلمہ رض ام المومنین و تغافلہ و از
کثرت حزن بیہوش افتادنش زبان قلم۔ قلم۔ و قلم زبان بی رقم ست الغرض حضرت ام سلمہ رض ذریات نبوی را
صلعم ہمراہ گرفتہ تا بسر روضۂ منورۂ رسول صلعم رسیدہ و ہمان سر مبارک را کہ روز و شب در آغوش مبارک
بنازہای گوناگون می نازید بلا بدان بر مزار پاکش نہاد

رخیکہ بوسہ گہ شاہ انبیا با شد

بخاک وخون شده پنهان کجا روا باشد | روا بود که جگر گوشهٔ رسول خدا | قتاده غرق بخون سر ز تن جدا باشد

وازدل صدچاک خود آهی چون تیر مستم از کمان سینه چنان بر آورده که خفتهای هر هفت آسمان را چاک زده تا
به سپر عرش رب کریم رسید و نالهٔ برکشیده عرض نموده | یا رسول الله برآ از روضه تا بنگری
اهل بیت خویشتن را زار وغمناک و حزین | در بلای دشمنان این گرفتار آمده | کس مبادا در جهان هرگز گرفتار اینچنین

پس امام زین العابدین همان سر مبارک را از انجا بر داشته در جنت البقیع در جنب قبر مادرش رضه دفن ساخت
ودر جذب القلوب شیخ محدث دهلوی درین باب روایات عدیده آورده والله اعلم فی الجمله یزید بعد از فراغت
جنگ کربلا وغیره بنصف شهر ربیع الاول سنه ۶۴ شصت وچهار درعین محاربهٔ وی در مکهٔ معظمه با عبد الله بن زبیر
بن العوام رضه وفات یافت پس ابن زبیر رضه مدعی خلافت شد فقیه ابو اللیث در بستان خود آورده که ولایت یزید
تا سه سال بود ودر حیات الحیوان آورده که عمر یزید سی ۳۹ و نه سال بود وخلافت وی تا سه سال و نه ماه بود وبعد
ای بلا کسرات ۱۲
از مرگ در شام بمقبرهٔ باب الصغیر مدفون گشت **تاریخ وفات یزید پلید**

تاریخ وفات یزید

دشمن دین ظالم و اظلم
بانی جور و موذی اعظم
نام بد نام در بنی آدم
با هزار انفعال از عالم

بد سیر بد مآل و بد کردار
گشت مردار و در جهنم رفت
سال تاریخ مردنش هیدات
طرفه تاریخ مردنش هاتف

قاتل آل سید اکرم
روح او جسم باز مین شد ضم
شد یزید پلید ـ از عالم سنه ۶۴
گفت شد بد مآل ـ از عالم سنه ۶۳

چون یزید لعین عدو الله
خصم آل نبی و محسن کش
از جفایش بماند تا دم حشر
ایضاً چون یزید پلید رفت آخر

باید دانست که درباب

در منع لعن یزید

لعن یزید علما منع فرموده چنانچه از حجت الاسلام امام محمد غزالی نیز درین باره تاکید رفته مختصراً یکدو جمله از انجا
نقل کرده میشود وآن اینکه امر یزید ونیز رضامی وی بقتل امام حسین رضه گاهی بثبوت نرسیده وَلَو سَلَّمنَا پس
قتل مسلمانی مر مسلمان دیگر را کفر نیست بلکه کبیره است سو بسا قاتل از قتل قبل از موت خود توبه میکند واگر کافر
از کفر خود توبه نماید لعنت وی جائز نیست پس چگونه تائب از قتل قابل لعن گردد ـ وهیچکسی را معلوم نیست که قاتل
امام حسین رضه قبل از توبه وفات کرده وحالانکه وَهُوَ الَّذِی یَقبَلُ التَّوبَةَ عَن عِبَادِهٖ وارد ست واگر لعن
مسلمانی جائز بودی ولاحق از لعن وی سکوت نمودی بالاجماع عاصی نیست بلکه اگر در عمر خود لعنت بر شیطان
نکند در حشر او را گاهی گفته نشود که چرا لعنت بر ابلیس نکردی ـ مهر آئینه لاعن را گفته شود که چرا لعنت کردهٔ
پس چرا بلا ضرورت راه پر خطر را بسر بریم وَکَیفَ یَجُوزُ لَعنُ المُسلِمِ وَقَد وَرَدَ النَّهیُ عَن ذٰلِکَ وحالانکه
حرمت مسلمان بزرگ ترست از حرمت خانهٔ کعبه نصیکه از آنحضرت صلعم آمده وحال آنکه اسلام وی صحیح ست

ای بیقین معلوم ست وَلَا یَجُوزُ لَعْنُ الْمُسْلِمِ اَصْلًا وَمَنْ لَعَنَ الْمُسْلِمَ فَهُوَ مَلْعُونٌ و در حدیث ست
اَلْمُسْلِمُ لَیْسَ بِلَعَّانٍ انتهی یعنی مرد مسلمان لعنت کننده نمیباشد و در قصیدهٔ امالی درین باب گفته ؎
وَلَمْ یَلْعَنْ یَزِیْدًا بَعْدَ مَوْتٍ ✤ سِوَی الْمِکْثَارِ فِی الْاِغْرَاءِ غَالِیْ ✤ والله اعلم لطیفه روزی شیعه
بخدمت عالمی سنی رسید و از نکردن لعن سنیان بر یزید وغیره انگشت بدندان گزید و گفت که بهتر از مذهب شما
مذهب ما ست چراکه در مذهب ما هر آئینه لعن را خرج ست آن فاضل در جوابش فرمود بلی هر کرا هرچه آمد باشد همان چیز
بخرج وی می آید یعنی چونکه شما فرقهٔ ملعونه اید بنابران بر لعن دیگران جرات می نمائید تعدا و بعضی اموات
در خلافت یزید با سوای مقتولین کربلا و جنگ حره - حضرت ام سلمه ام المومنین و خالد بن عرفطه - و مسروق
و المسور بن مخرمه وغیرهم رضی الله عنهم و اما شمار مقتولین جنگ حَرَّه از قریش و انصار سه صد و شش مرد بودند

در خلافت معاویه بن یزید پلید

پستر بعد از مرگ یزید پسر وی معاویه بن یزید بن امیر معاویه که مردی نیک بود با صرار بعضی بشهر ربیع الاول
سنه ۶۴ شصت و چهار بر سر بر خلافت بحالت مرض متقرر گردید بچهل روز یا بعد پنج ماه و چند روز برای ترک خلافت
بر سر منبری بر آمد بعد از حمد و تصلیه خیریت و افضلیت حضرت علی رض را بر جد خود امیر معاویه بن ابی سفیان
بوجوهات متعدده بیان نموده بعده بظلم پدر خود یزید شروع نمود پس بعد از بیان آن تا دیری زار زار بگریست
پستر گفت من ثالث ام بر قوم انا نان و حاکم مقام اب و جد خود گشته ام پس من گناهان شما را بر خود برداشتن
نمیتوانم پس امر خود را بگیرید و بهر که میخواهید حواله کنید و چون مروان بن الحکم در انجا موجود بود با وی درین باب
گفتگو نمود در جوابش گفت بخدا اگر این خلافت مغتنم باشد هر آئینه پدرم بمآثم و مغرم رسید و اگر بد باشد
پس بس ست ازین انچه بپدرم رسید و از منبر بزیر آمد - و بعد از نزول مادرش به پیش وی رسید و گفت
کاش که تو زن حیض دار بودی و خبر ترا نشنیده می گفت بخدا که من نیز بهتر ازین دانستمی - پستر بنو امیه
عمر المقصوص معلم وی را گرفتار کردند که این همه تو او را تعلیم کردهٔ و محبت علی و اولاد وی را در دلش انداختی و
برانگیختی وی را بر انچه بار الزام داغدار نمود از ظلم وغیره تا آنکه گفت وی انچه گفت و کرد انچه کرد
استاذ وی ازان انکار نمود و گفت که وی را خود محبت علی و اولاد وی بود مگر آن ظالمان وی را زنده در گور کردند
تا وفات نمود بهر حال معاویه بن یزید رحمة الله علیه بعد از ترک خلافت بچهل روز یا بهفتاد م روز بعمر بست و دوم
یا بست و یکم یا بستم سال شربت موت چشید و هیچکسی را خلیفهٔ خود نگردانید چنانچه در حیات ست

در وفات بعض بزرگان از لعن یزید

در خلافت معاویه بن یزید

در خلافت عبدالله بن زبیر و مروان بن الحکم

در خلافت عبدالله بن زبیر و مروان بن الحکم

بهر حال بعد مرگ یزید تنازع افتاد پس اہل عراق و خراسان و یمن و حجاز بیعت از عبدالله بن زبیر بن العوام رضی الله عنهم بماه رجب عشرهٔ اخیره ۶۴ شصت و چهار گرفت اما بر شام و مصر بعد فوت یزید مروان بن الحکم که شیطان مجسم بود متسلط گردید در خلفاء وغیره آورده که عبدالله بن زبیر رض از اسما بنت ابی بکر رض بود یعنی خواهر زادهٔ حضرت عایشه صدیقه رض و نیز نبیره عمهٔ رسول مقبول صلعم بود و وی رض اول مولود ست در مهاجرین که در مدینه تولد یافته باول سال هجرت یا بعد یکسال یا بست ماه - و بوقت صغر سنی خون فصد نبی صلعم را به بهانهٔ اختفا می برد پس آن را نوشید بنا بران فوارهٔ علوم در سینه اش بجوشید و حسب دعای رسول کریم صلعم باین درجه و قوت رسیده در سنه ۷۳ هفتاد و سه که ابتدای دعوی نبوت بر ابن زبیر رض خروج نمود ابن زبیر بار سال جیوش عدیده بعد از مقاتلهٔ شدیده قتلش نمود شاه عبدالعزیز رح در حالات

در حالات کیسان و مختار کذاب

همین مختار کذاب ثقفی در تحفهٔ اثنا عشریه در آغاز کتاب چنین نوشته که بعد از شهادت امام حسین رض کیسان نام شخصی که از خادمان امام حسن مجتبی رض بود و بعد از وفات آنجناب صحبت برادر ایشان محمد بن علی که مشهور به محمد بن الحنفیه است اختیار نموده و غرائب علوم از آن بزرگ حاصل کرده بکین خواهی امام شهید برخاست و مردم را برین مهم ترغیب داد جماعهٔ از شیعهٔ اولی یعنی از اهل تسنن و برخی از شیعهٔ سبّیه یعنی تبرائیه متابعت و مطاوعت او نموده یکدو بار با ابن زیاد و عمّال او در آویختند کوشش ایشان بجز شهادت ثمره نبخشید ناچار شخصی را از شیعهٔ سبّیه که نامش مختار بن ابی عبیده ثقفی بود و فن ریاست و حکومت و صنعت جنگ و جدال و حرب و قتال را نیک ورزیده بر ریاست برپا کردند پس مختار در جنگهای بسیار ابن زیاد نگونسار را شکست داده آخر بجهنم رسانید و خود متمذهب بمذهب کیسان شد و ابن کیسان در اوائل منکر امامت حسین رض بود و محمد بن الحنفیه رض را بلا واسطه بعد از امیر المؤمنین علی رض امام اعتقاد میکرد بجهت صلحی که امام اکبر رض با معاویه و اهل شام کرده بود نزد کیسان از لیاقت امامت بر افتاده بود و امام اصغر رض را نیز بجهت متابعت و مطاوعت امام اکبر رض درین صلح اگرچه بکراهت بود از لیاقت امامت دور میدانست ناچار محمد بن علی رض را خازن سر مرتضوی رض و حامل لوای امامت قرار داده بود مختار چون در مذهب او در آمد و نفس او خواهان ریاست و سلطنت گشت برای استمالت جماهیر شیعه که نسبت بجناب امامین رض کمال انقیاد و اطاعت داشتند مناسب ندید که انکار امامت امامین نماید

وگفت که بعد از امام شهید خاتم آل العبا - امر امامت تعلق به محمد بن علی رض دارد واو مارا تحریص بر قتال نواصب و کین خواهی امام شهید رض نموده خطوط و سجلات مخترعهٔ بمُهر محمد بن علیؓ نزد مردم اظهار نمود و بودن کیسان همراه خود (که از تلامذهٔ خاص محمد بن حنفیه بود) شاهد این دعوی ساخت و با این تدبیر وحیله مردم بسیاری را در ربقهٔ اطاعت خود داخل کرد و بر بلاد عراق و دیار بکر و اهواز و آذربیجان مستولی شد و فی الواقع مختار مذکور در امور ادیان بنهایت خبیث العقائد بود آخر ها دعوی نبوت میکرد و محمد بن الحنفیه رض در مدینهٔ منوره بصد هزار زبان اظهار تبرا از عقائد خبیثهٔ مختار و اوضاع قبیحهٔ او میفرمود و اول کسیکه در اسلام رسم ماتم عاشورا و نوحه و شیون برآورده مختار است و آنهمه برای اغرای شیعهٔ کوفه بر قتال نواصب شام می نمود تا باین تقریب ملک سلطنت بدست آرد والا او را با امام حسین رض چه کار مانده بود چون خود خیال پیغمبری داشت و اتباع او بر ملا سب و تبرای اصحاب میمنمودند تا آنکه مصعب بن الزبیر رض برادر عبد الله بن الزبیر که داماد امام شهید بود و حضرت سکینه رض دختر امام شهید رض در حبالهٔ نکاح او بود بجهت قبائحیکه از مختار بظهور آمد بر سر او فوج کشید و او را بدار البوار فرستاد انتهی ملخصا

در خلافت مروان بن الحکم بن ابی العاص بن امیه بن عبد شمس بن عبد مناف

اما بر شام و مصر بعد فوت یزید پلید و ترک نمودن معاویه بن یزید بن امیر معاویه بن ابی سفیان ریاست را مروان بن الحکم که شیطان مجسم بود متسلط گردید و در حیات الحیوان دمیری آورده که مروان ملعون مرحوم به ابن الطرید مشهور بود چرا که آنحضرت صلعم پدر وی را بطرف طائف رانده بود و چون حضرت عثمان خلیفه گشت مروان را با خلیفه قرابت بود و خلیفه بموجب حق قرابت وی را باز خواند و هم در حیات گفته که حاکم در کتاب الفتن والملاحم از عبد الرحمن بن عوف رض آورده که برای هر کسیکه اولاد تولد کردی برای دعا نزد آنحضرت صلعم وی را حاضر آوردندی پس آنحضرت صلعم برای وی دعا فرمودی پس بنابران بعد از تولد مروان بن الحکم نزد آنحضرت صلعم آورده شد پس در حق وی فرمود هُوَ الْوَزَغُ ابْنُ الْوَزَغِ الْمَلْعُونُ ابْنُ الْمَلْعُونِ وگفت حاکم که این حدیث صحیح الاسناد است - وزغ بفتح واو و زا و غین معجمتین سام ابرص است که بحربا مشهور است و بالاجماع ثابت است که وزغ از حشرات موذیات است و در صحیحین است: نیز امام احمد در مسند خود آورده که آنحضرت صلعم بکشتن وزغ فرمود وگفت که وی فاسق است - ولهو وزغ کرمید میدآتش ابراهیم علیه السلام و در طبرانی است که فرمود علیه السلام که قتل کنید وزغ را اگرچه در میان کعبه باشد و از عایشه رض مروی است و قتیکه

فائده در خلافت مروان بن الحکم

فائده در ذکر مروان بن الحکم

فائده در منفعت وزغ

سوزانیده گشت بیت المقدس بودند وزاغ (جمع وزغ) که میدمیدند آنرا و آنرا ابن عباس مرویست که فرمود علیه السّلام هر که یک وزغ را قتل نماید گویا که وی شیطان را قتل نمود و نیز حاکم روایت کرده که هر آئینه حکم بن ابی العاص اجازت آمدن خواست نزد رسول الله صلعم پس آنحضرت صلعم آواز ویرا شناخت و فرمود اذن دهید ویرا لعنت خدا باد بروی و بر آنانکه بیرون آیند از صلب وی مگر بر مومن از ایشان و آنان کمتر باشند صاحب عزت شوند در دنیا و ضائع سازند آخرت را و ایشان همه صاحبان مکر و خدیعت اند (یعنی با امدان ۱۲) یُعْطَوْنَ فِي الدُّنْيَا وَمَا لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ انتهی بهر حال بعد از چندی مروان پسر خود عبد الملک را ولی عهد خود ساخته و خود در ۶۵ھ شصت و پنج بار مظالم بر سر گرفته همراه خود بگور برد و وی قاتل حضرت طلحه ست و ولایت وی تا دَه ماه بود چنانچه در حیات ست یا نُه ماه بود چنانچه فقیه ابو اللیث در بستان آورده و عمرش تا هشتاد و سه سال بود - امام ذهبی گفته که تا حیات ابن زبیر رض خلافت عبد الملک بن مروان بصحت نرسید - بهر کیف در عهد سلطنت عبد الملک چون مختار بن ابی عبید ثقفی بر کوفه فتح یافت چنانچه در تحریر الشهادتین ست پس بحکم وی عمر بن سعد حاکم ری (که بجنگ امام حسین رض با چهل هزار لشکر رفته بود) و پسرش که حفص نام میداشت و شمر ذی الجوشن قاتل امام حاضر کرده شدند و گردنهای ایشان زدند و سرهای هر سه کسان را به پیش حضرت محمد بن حنفیه برادر علاتی امام حسین رض فرستاد (و حنفیه نام مادر وی ست زوجهٔ علی بن ابی طالب رض) پستر هر که در معرکهٔ کربلا شریک عمر بن سعد شقی ازلی بود بعذابهای گوناگون بقتل رسانید مگر خولی بن یزید را که بمعاونت وی قاتل امام ست گرفته هر دو دست و پای ویرا بریده پستر او را بصلیب کشید - علامه ابن حجر مکی در صواعق محرقه آورده که شش هزار اهل کوفه را ازین باعث بقتل رسانید و این همه امور از مختار که از شیعهٔ سبّیهٔ تبرائیه بود چنانچه از تحفه گذشت محض برای فریب محبان اهل بیت بود تا بدین یاری ملک گیری نماید ورنه در امور دین وی کمال خبیث العقیده بود در تحریر تقریر نموده که مختار بعد از فراغت از اهل کوفه بتلاش ابن زیاد افتاد و وی با شصت هزار لشکر در موصل بود بعد از مقاتلهٔ بسیار سر ابن زیاد بد نهاد نیز از تن جدا گشته به پیش مختار در کوفه حاضر کرده شد و همدرین کتاب بحوالهٔ کتب تواریخ آورده که در مقاتله های مختار هفتاد هزار از اهل شام یعنی از مخالفین امام حسین رض بقتل رسیدند و این واقعه بسنه ۶۷ھ شصت و هفت بفاصلهٔ شش سال از واقعهٔ کربلا بروز عاشورا اتفاقی افتاد - راست ست ع با آل نبی هر که در افتاد - در افتاد * در آخر از حکم قضا عقیدهٔ مختار بعد از قابض

در قتل عمر بن سعد و ابن زیاد و غیرهما

و با عبد الله بن زبیر رض
و متصرف شدن وی کمال فاسد گشت و درین خبط افتاد که بطرف وی وحی می آید و با عبد الله بن زبیر رض مستعد مقاتله گشت چون ابن زبیر از حال وی واقف گشت برادر خود مصعب بن زبیر را از بصره بر سر مختار فرستاد وی سر مختار از تن جدا کرد و بر کوفه قابض گشت آخر الامر عبد الملک بر سر مصعب در کوفه رسید و در سنه هفتاد و یک وی را و نیز ابراهیم بن مالک اشتر را در کوفه شهید ساخت **ایقاظ** عبد الملک بن عمر ولیثی گفته که از عجیب اتفاقات ست که در دار الامارت کوفه از پیشتر سر مبارک امام حسین رض را دیدم که پیش عبید الله بن زیاد بد نهاد بجانب راست وی بالای سپر نهاده شده است۔ پستر همدر انجا سر بد نهاد ابن زیاد را دیدم که پیش مختار نهاده شده است۔ پستر همدر انجا سر مختار دیدم که پیش مصعب بن زبیر نهاده شده است پستر همدر انجا روبروی عبد الملک سر مصعب را دیدم که نهاده شده است عبد الملک بن عمر ولیثی راوی گفت چونکه این ماجرا را به عبد الملک بیان نمودم گفت حق تعالی ترا اینجا سر پنجم ننماید و از شامت آن دار الامارت خوف خورده همونوقت آنرا از بیخ بر آورده منهدم ساخت۔ الغرض چون عبد الملک بر مصعب فتح یافت خواست که بر سر عبد الله بن زبیر در مکه فوج کشی کند مگر مردم درین باره عذر پیش نمودند که در حرم محترم کعبه جدال و قتال حرام ست چگونه بر انجا رفته جنگ نمائیم آخر الامر روزی حجاج بن یوسف ثقفی پیش عبد الملک آمده گفت که در خوابی دیدم که سر عبد الله بن زبیر را من از تنش جدا کردم عبد الملک را انست که وی درین باره تیار ست و توقفی نمیدارد بچهل هزار لشکر وی را سردار نموده بمکه روانه نمود حجاج در اصل از طائف بود در انجا آمده فوج دیگر از انجا نیز همراه گرفت و در مکه ابن زبیر رض را محصور ساخت و بروی منجنیق انداخت انجام کار بتاریخ هفدهم جمادی الاولی ۷۳ سنه هفتاد و سه بعمر هفتاد و سه یا دو ساله گی بجلاج سفاک اعدا العلیک شهید و بخوبی لذت شهادتش چشانید پستر جسم وی را رض از انجا فرود آورده در مقبرهٔ یهود انداخت چنانچه در صحیح مسلم است و بود مدت خلافت وی رض بر حجاز و عراق تا ۹ نه سال۔ بعد از ان باند حکومت مروانیان در شام و عراق و حجاز و بود حکومت اینان تا ۸۳ هشتاد و سه سال و چهار ماه چنانچه امام حسن رض فرموده بود لیلة القدر خیر من الف شهر یعنی این قدری خلافت من از هزار ماه خلافت مروانیان بهتر ست و همچنان شد کذا فی التحریر و صواعق و اشاعه لاشراط الساعه۔ پستر حجاج مادر ابن زبیر رض اسما بنت ابی بکر رض را طلبید وی از آمدنش انکار نمود تهدیدش فرستاد که هر آئینه از هر دو ذوائب ترا کشیده بر زمین خواهم آورد باز نزدش نیامد پس خود حجاج به تبختر تمام بخانهٔ وی رض رسید و گفت دیدی که بعدو الله چه کردم فرمود

فائده در شهادت ابن زبیر رض

فائده خلافت مروانیان ۸۳ سال ۴ ماه بود

دیدم که تو عمر و دنیای وی را تباه کردی و وی رض بر تو آخرت ترا - آگاه باش که هر آئینه آنحضرت صلعم برما حدیثی خواند که هر آئینه باشد در ثقیف یکی کذاب و یکی مبیر یعنی مفسد و خونخوار اما کذاب پس دیدم ویرا (یعنی مختار که خیال نبوت برده بود چنانچه در ترمذی ست و اما مفسد و سفاک پس گمان نمی برم مگر این را و اشاره بحجاج کرد پس برگشت از وی و باز نزد یک وی نیامد رضی الله عنها رواه ترمذی ست که آن سفاک همین حجاج بود و هشام بن حسان گفت که بشمردند آنانرا که بلا معرکه ظلماً حجاج آنهارا شهید ساخته پس تعداد ایشان بیک لک و بیست هزار نفر رسید انتهی و یکی از قتلای همین اظلم سعید بن جبیر ست رض و حکایتش عجیب ست و بسال شهادت ابن زبیر رض حجاج هدم کعبه نموده بهمین صورت کذائی که حالا موجود ست بنیاد نمود و نیز تقسیم قرآن بسی پاره و هر پاره بربع - و نصف - و ثلث از وی شده پیشتر از وی نبود چنانچه در رموز القرآن ست بهر حال در ۹۵ سنه یکصد و سه راه عدم پیمود تاریخ وفات حجاج

بصد افسوس حجاج از جهان رفت		
دگر فرما که - بی دین بود حجاج ۱۰۳	بگو - ابلیس ۹۵ تاریخ وفاتش	چو بعد از ظلم و جور و قتل و تاراج

بهر صورت بعد شهادت ابن زبیر کل ولایت بعبد الملک بن مروان از بنو امیه مقرر گشت **تعداد بعضی اموات** در خلافت ابن زبیر رض المسیب بن ظهیر - و عبد الله بن عمرو بن العاص - و النعمان بن بشیر - و جابر بن سمره - و زید بن ارقم - و عدی بن حاتم - و ابن عباس - و ابو واقد اللیثی - و زید بن خالد الجهنی - و ابو الاسود الدیلی و غیرهم رضی الله عنهم **انتباه بفائم عظمی** در تذکرة المذاهب و نیز در مخبر الواصلین که در باب تواریخ کتاب معتبر ست آورده که در تولد امام اعظم رح دو روایت ست بیک روایت در خلافت عبد الله بن زبیر تولد یافته بسنه هشتاد چنانچه از مورخش سر علما یعنی حرف ع در تولدش ارشاد شده پس بهمل یاد باید داشت که در آینده تا بچه مقدار صحابه را رض ملاقات یافته و چه قدر صحابه را درک زمانه کرده چنانچه در پس هر خلافت ذکر موت بعضی اکابرین برای این غرض درج کرده شده و نیز چون ابن زبیر رض تا ۹ سال خلیفهٔ عراق بود و در وقت شهادت وی رض امام ۱۳ ساله بود پس مدت قریب از افعال و کردار های ابن زبیر رض بذریعهٔ راویان معتبر خوب واقف شده - و چونکه ابن زبیر رض از اجلهٔ فقهای صحابه رض بود بنابران امام اعظم رض عدم رفع یدین را از خلیفه ابن زبیر رض اخذ نموده بر احادیث رفع یدین ترجیحش داد فانظر و انصف **در حالات عبد الملک بن مروان** وی بعمر بیست و شش سالگی از پدر خود مروان بیعت یافته بر مصر و شام قیام نمود باز بر عراق غلبه یافت چنانچه

در ظلم حجاج و بیان مقتولان وی

بنای کعبه بصورت کذائی و نیز انقسام قرآن بسی پاره از حجاج ست

اشتباه در تولد امام اعظم رض و نور گوئی صحابه او مطلع شدن وی بر افعال ابن زبیر

و وفات بعضی بزرگان

بیان حالات عبدالملک [illegible]

گذشت و حضرت ابن عمر رض را بخنجر زهر آلود مسموم مطعون گردانید پس مریض گردید و از همان مرض وفات یافت
رضی الله تعالی عنه و در خلافت وی حجاج در سنه هفتاد و چهار بمدینه رسید اصحاب آنجا را مثل حضرت
انس رض و جابر بن عبدالله رض و سهل بن سعد الساعدی رض وغیرهم را ذلیل و خوار گردانید بهر صورت تا فرغانه
ملک را فتح کرد و بسنه هشتاد و شش بعمر شصت و شش سالگی یا شصت سالگی بماه شوال از سر هفده نفر
فرزندان که چهار نفر از ایشان خلفا شده اند وفات یافت و بعضی سنه ۸۵ نیز گفته و در حیات الحیوان است
که از مصعب بن زبیر رض مروی است که عبدالملک بن مروان خوابی دید که چهار بار در محراب بول کرد پس سعید
بن المسیب را طلبید که تعبیر خواب او فرمودند که فرمود که از صلب تو چهار کس ملک گردند چنانچه همچنان شده
هشام بن عبدالملک چهارم ایشان بود بهر حال عبدالملک چون بسنه ۶۵ از پدر خود مروان خلافت یافته بود
ازین حساب تا بیست و یک سال وی والی ماند و چونکه بسنه ۷۳ ابن زبیر را شهید کنانید و جمله ولایت بوی
رسید ازان بعد سیزده سال میشود و در حیات آورده که خلافت وی تا بیست و یک سال و پانزده روز بود
که درین سالها تا هشت سال با ابن زبیر مزاحم ماند بعد ازان کل ولایت بوی رسید تاریخ وفات عبدالملک بن مروان

کرد رحلت آخرش عبدالملک	سوی عقبی از جهانِ پر ملال	چونکه سید بینی بذ اکشس ختم بود
شد ز سید بینی عیان سالِ وصال	باز سال ارتحالش طرفه گو	دیو و دنیا - شد عیان از بی جمال ۹۶

تنبیه بروایت مشهور تولد امام اعظم رض بسنه هشتاد وقوع یافته چنانچه از سورخش سر فقهاء که عدد حروف
آن همین است ارشاد شده است - ازینجا باید دید که باشتراک زمانه امام رض و نیز ملاقات امام رض با چه قدر اصحاب
رسول الله شده باشد شماره می توان در خلافت ابن مروان ابن عمر رض - و اسما بنت ابی بکر رض و ابو سعید بن العلی رض
و ابو سعید الخدری رض - و رافع بن خدیج رض - و سلمه بن الاکوع - و العرباض بن ساریه رض - و جابر بن عبدالله رض
و عبدالله بن جعفر بن ابی طالب رض - و السائب بن یزید - و اسلم مولی عمر رض - و ابو ادریس خولانی و شریح القاضی
و ابان بن عثمان بن عفان رض - و محمد بن الحنفیه رض وغیرهم رضی الله عنهم **و خلافت ولید بن عبدالملک**
پسر ولید بن عبدالملک بن مروان بن الحکم بسبب ولی عهدی پدر خود بسنه هشتاد و شش خلافت یافت
و بخارا و آذربیجان و کل اندلس و خوارزم و سمرقند و کابل و فرغانه و طوس و دیگر مدائن کثیره را فتح ساخته
و تا نه سال و هشت ماه به روایتی تا ده سال خلافت نموده بعمر پنجاه و یک سال یا چهل و شش سال از
سر چهارده نفر اولاد بتاریخ پانزدهم جمادی الاخری بسنه نود و شش وفات یافت تعداد [illegible]

و درین خلافت وفات یافته عتبه بن عبد السلمی - و المقدام بن معدی کرب - و عبدالله بن بشر المازنی - و عبدالله بن ابی اوفی - و ابو العالیه - و جابر بن زید - و انس بن مالک - و سهل بن سعد - و سائب بن یزید - و سائب بن خلاد - و حبیب بن عبدالله بن زبیر - و بلال بن ابی الدرداء - و سعید بن المسیب - و ابو سلمه بن عبدالرحمن و ابو بکر بن عبدالرحمن - و سعید بن جبیر که یکی از قتلای حجاج است - و ابراهیم النخعی استاذ امام اعظم رح و بطرف - و ابراهیم بن عبدالرحمن بن عوف وغیرهم رضی الله عنهم **تنبیه** تا اینجا در وجود اصحاب نظر باید کرد و عمر امام اعظم رح را نیز ملحوظ باید نمود که بروایت سابق بیست و شش ساله میشود و بروایت ثانی شانزده ساله و غایت قرب زمانهٔ امام با زمانهٔ صحابه رض نیز ظاهر است پس بسیار استعجاب است که امام بهمین سن شعور رسیده و مابین علمای شرق و غرب مانند آفتاب تابید تا آنکه بلقب امام ملقب گردید باوجودیکه مولع تعبد و تزهد بجدی بود که در کل عمر خود از سن تولد تا سن وفات جمله پانزده سال حج ادا ساخته باقی در همه سنین عمر خود حج را ادا نموده مع قرب و اتصال بلکه اشتراک زمانهٔ وی رح با زمانهٔ صحابه پس مر ایشان را طریق صلوة و صوم صحابه رض و رسول صلعم میسر نشود و محدثین صحاح وغیره را که هنوز در اصلاب اجداد خود با آبای خود معدوم بودند بهم رسید و ایشان تمیز از حدیث صحیح از ضعیف و موضوع میسر شود و امام اعظم رح را باوجودیکه وضع در آن زمان چندان شیوع نیافته و باوجود امام بودن وی همین فرق بدست نیاید و این تنبیه را در آینده هر زمانه مرعی باید داشت

در خلافت **سلیمان بن عبدالملک** ۹۶ بجای ولید بن عبدالملک برادرش سلیمان بن عبدالملک که بسنه شصت تولد یافته بود بسنه ۹۶ در دمشق خلیفه گردید و بمشورت ابن عم خود عمر بن عبدالعزیز بن مروان بن حکم که بمنزلهٔ وزیرش بود جملهٔ عمال حجاج را معزول ساخت و مسجونین و محبوسین عراق را از حبس و محن بیرون گذاشت بروایتی سه صد هزار محبوسین را از مرد و زن از قیدخانهای حجاج آزاد ساختند و بر آل حجاج مصادرت نمود چنانچه در حیات است و در حیات آورده است که سلیمان در اظهار شعائر اسلام ساعی بودی و از خون ناحق محترز تا آنکه نمازها را باول وقت آن باز پس مقرر و معین نمود پیشتر از وی در دیگر خلفای بنی امیه نمازها را موخر کردندی تا آخر وقت آن و لذلک قال محمد بن سیرین رح که رحمه الله سلیمان آغاز نمود خلافت خود را بخیر و ختم خلافت خود نیز بخیر نمود افتتحها باقامة الصلوة لمیقاتها الاولی و ختمها باستخلافه لعمر بن عبدالعزیز رح یعنی ختم نمود خلافت خود را بخلیفه ساختن ... آخر الامر بوقت مرگ ... خود خلافت را بنام عمر بن عبدالعزیز

بن مروان و بعد از وی بنام یزید بن عبدالملک برادر خود معهود ساخته اند و آن کتاب مختوم کنانید و جملهٔ خلافتش تا دو سال و هشت ماه بود پس بتاریخ دهم صفر سنه ۹۹ نود و نه بروز جمعه بعمر سی و نه سال و بقولی چهل و پنج سال از قالب عنصری مرغ جانش پرواز نمود رحمه الله تعالی **تاریخ وفات سلیمان**

چون سلیمان رتبه شاه اہل جاه / از جهان با خاطر پر غم برفت / سال تاریخ وصالش شمس تاریخ تر
گفت قمر سال طالب از عالم برفت ۹۹

بعهد او بعضی اکابر دین که درین خلافت وفات یافته اند قیس بن ابی حازم - و محمود بن لبید - والحسن بن الحسین بن علی رض - و کریب مولی ابن عباس - و عبدالرحمن بن الاسود النخعی و غیرهم رضی الله تعالی عنهم **در خلافت** بندهٔ صالح عمر بن عبدالعزیز بن مروان بن حکم از بنو امیه رض حق اینکه از وقتیکه دخل مروان بن حکم شیطان مجسم از زمان حضرت عثمان رض در خلافت اہل اسلام شده بسبب شرارت وی چه کبائر و جورها بود که بروی زمین وقوع نیافته حضرت عثمان رض از شرارت وی شهید گشت مقاتله های شدیده در صحابه و تابعین هم از شرارت وی رو داده و خون ناحق حضرت علی رض بذمهٔ خود نهاد و فتنهٔ حضرات حسنین را همچنین میباید تصور نمود و در خطبه جمعه وغیره سب حضرت علی رضی الله عنه سو جد گشت و تا وقتیکه وی یا اثر اختیار وی (یعنی خلافت عبدالملک بن مروان که باختیار وی خلیفه شده بود) بروی زمین موجود بودند در هر آن و هر وقت ظلم یزیدی و جور حجاجی متلاطم و موج زن بود و بعد از نابود و مضمحل شدن آن اگرچه آخر نطفه رجس وی را اثری تمام بود فاما آن طوفان نوحانی ظلمها را آن قدر عروج نبود تا آنکه نوبت خلافت بندهٔ صالح عمر بن عبدالعزیز مجدد ملوک عدالت مرحومه (چنانچه در باب اول ازین کتاب بخوبی نگارش یافته) رسید که باز دورهٔ عدالت فاروقی را اصلاح داده بروی زمینش گسترانید در خلفا و دیگر کتب سیر بوجه احسن مذکورست که عمر بن عبدالعزیز رض خامس خلفای راشدین است و در حیات آورده که امام شافعی فرموده که خلفای راشدین پنج کسانند ابوبکر و عمر و عثمان و علی و عمر بن عبدالعزیز رضی الله عنهم - بهر حال وی رض بسنه ۶۱ شصت و یک یا سنه ۶۳ بمصر از بطن ام عاصم بنت عاصم بن عمر بن الخطاب رضی الله تعالی عنهم تولد یافت پس عمر رض جد وی است از جهت مادرش و وی رض تابعی است جلیل القدر که از انس بن مالک رض و سائب بن یزید روایت میکند و امام احمد فرموده که در تابعین کسی نیست که قولش حجت باشد مگر عمر بن عبدالعزیز رض چنانچه در حیات است و بوقت خلافت ولید امیر مدینه گشته از سنه ۸۶ هشتاد و شش تا سنه ۹۲ نود و دو سنه عهدهٔ امارت آنجا را

وفات سلیمان بعضی پیشگویان

در خلافت عمر بن عبدالعزیز

بخوبی انجام داد تا آنکه بموجب مضمون کَانَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ رض یَقُولُ مِنْ وَلَدِیْ رَجُلٌ بِوَجْهِهٖ شَجَّةٌ یَمْلَأُ الْاَرْضَ عَدْلًا اخرجه الترمذی و در حیات آورده که بر پیشانی وی نشان زخم سم اسپ بود که در حالتِ طفلی وی را ازلت زخمی ساخته بود و ایضًا عَنِ ابْنِ عُمَرَ رض قَالَ کُنَّا نَتَحَدَّثُ اَنَّ الدُّنْیَا لَا تَنْقَضِیْ حَتّٰی یَلِیَ رَجُلٌ مِّنْ اٰلِ عُمَرَ رض یَعْمَلُ بِمِثْلِ عَمَلِ عُمَرَ رض الخ به سنه ۹۳ نود و سه خود خلیفه گشت و مثل حضرت عمر رض گردید و در روی زمین در هر طرف آوازهٔ عدل انداخت و در حیات آورده که وی رض قبل از خلافت لباس فاخره میپوشیدی و چون خلیفه شد آنرا ترک نمود تا آنکه مسلم بن عبد الملک گفت در مرضیکه وی از آن وفات یافت بعیادت وی رض رفتم پس دیدم که قمیص چرکین پوشیده خواهر خود زنش فاطمه بنت عبد الملک را گفتم که پیراهن امیر المؤمنین بشوی گفت خواهم شست انشاء الله تعالی پس بار دیگر چون بعیادتش رفتم پیراهنش را همچنان دیدم گفتم ای فاطمه ترا امر بشستن پیراهن امیر المؤمنین نکرده بودم چرا که مردم بعیادتش می آیند گفت و الله وی را سوا ازین قمیص دیگر نیست پس چکنم و هم فاطمه زوجهٔ وی گفته بخدا از وقتیکه وی رض خلیفه گشته گاهی غسل نکرده نه از سبب احتلام و نه از جهت جنابت یعنی بسبب آنکه غوتش خشک گشته بود بسبب کمال ریاضت و تشدد بر نفس خود و بر اقارب خود که ظالمان بودند تشدد نمود و بسیار چیزها که از مردم در دست ایشان بود از ایشان گرفته بمالکانش رسانید و یا در بیت المال جمع نمود تا آنکه جمله اقارب وی از وی بیزار گشتند و او را زهر دهانیدند و غلامیکه او را زهر خورانیده بود از غلامان وی بود او را طلبیده فرمود ویحک برای چه مرا زهر خورانیدی گفت بسبب هزار دینار که بمن داده شده است فرمودش که آنرا حاضر آر پس غلام آنرا حاضر کرد حکم نمود که این را در بیت المال مسلمانان جمع کنید و آن خادم را حکم داد که بگریز بطوریکه ترا کسی نه بیند انتهی و وی رض سب و شتم حضرت علی رض که بنو امیه از شرارت مروان بن حکم شیطان مجسم در خطبهای جمعه وغیره درج کرده بود ابطالش نموده بیرون ساخت و بجایش آیه اِنَّ اللّٰهَ یَاْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ الآیة داخل کرد و دیگر خوبیهای گوناگون از وی ترویج یافت ـ در تذکرة الموتی والقبور از تاریخ ابن عساکر آورده که از عمر بن عبد العزیز مروانی مروی ست که بودم من در کسانیکه ولید بن عبد الملک را دفن کردند پس دیدم که هر دو زانوی او با گردنش بسته شدند پس عمر بن عبد العزیز پند گرفت یعنی توبه کرد از آنچه مروانیان در حق امیر المؤمنین رض میگفتند و نیز ابن ابی الدنیا از فضل بن یونس روایت کرده که از عمر بن عبد العزیز پرسیده شد که پدر ترا و برادر تو ولید را که دفن کرده بود گفت فلان کس معتق من گفته شد وی را که همان معتق تو

حدیث بمن کرد که چون من آنمرزا در قبر نهادم و رفتم تا گره از کفن بکشایم دیدم که رویهای ایشان برگشته بود
بسوی پشت انتهی بهر حال تا دو سال و پنجماه شل مدت خلافت ابوبکر الصدیق رضه عروس خلافت را بزیور
عدل و انصاف پیراست آخر بتاریخ بیستم یا بست و پنجم شهر رجب سنه ۱۰۱ یکصد و یک بباعث زهر دهی
اقربایش بعمر سی و نه سال و شش ماه بدیر سمعان بدار جاودانی انتقال فرمود اجلش گویا گوهر عدل را از مخزن
دنیا همراه خود در ربود بنابران حضرت حسن بصری رضه بدیدن نعششش مَاتَ خَيْرُ النَّاسِ فرمود در حیات الحیوان
آورده وقتیکه ویرا در دیر سمعان در قبر خود فرود آوردند یکایک باد سخت وزید که ناگاه ازان نامهٔ مکتوب
بخوشخطی تمام در افتاد که دران مکتوب بود بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ بَرَآءَةٌ مِّنَ اللهِ الْعَزِيْزِ الْجَبَّارِ لِعُمَرَ بْنِ
عَبْدِ الْعَزِيْزِ مِنَ النَّارِ پس حاضران آن پرچه را در کفن وی نهاده باوی دفن نمودند **تاریخ وفات خلیفهٔ خامس**

عمر بن عبدالعزیز رضه	چون عمر والا گهر عبدالعزیز	یافت از دنیا بوصل حق وصال
رحلتش صاحب بگو سنامی بخوان ۱۰۱	هم مه تو کن رقم ای باکمال ۱۰۱	**ذکر بعضی اموات در خلافتش**

ابوامامه بن سهل بن حنیف - وخارجه بن زید بن ثابت - وسالم بن ابی الجعد - وکثیر بن سعید - وابوعثمان بن
المنهدی - وابوالضحی وغیرهم رضی الله تعالی عنهم **در خلافت یزید بن عبدالملک** پسر بعد از وی رضه
ابن عم وی یزید بن عبدالملک بن مروان بن حکم که به سنه ۷۱ هفتاد و یک تولد یافته بود حسب قول سلیمان بن
عبدالملک بعد از عمر بن عبدالعزیز خلیفه گشت و در عهد خلافت خود حکم داد که بسیرت عمر بن عبدالعزیز باید
رفت چنانچه در حیات آورده آخر به سنه ۱۰۵ یکصد و پنج بعمر بیست و نه ۲۹ سالگی و بقولی سی و هشت ۳۸ سالگی و
چند ماه انتقال نمود مدت خلافت وی چهار سال و چند ماه بود **ذکر بعضی موتی** درین خلافت ضحاک بن مزاحم -
وعدی بن ارطاة وعطار بن یسار - ومجاهد - وابن وثاب مقری الکوفه - وشعبی عالم عراق شیخ امام اعظم -
وعبدالرحمن بن حسان بن ثابت - وابو برده بن ابی موسی الاشعری رضه وغیرهم - رضی الله عنهم - وحجاج
یوسف الثقفی اظلم نیز درین خلافت راهی عدم شده چنانچه از سن تاریخ وفات وی هویداست **در خلافت**
هشام بن عبدالملک پسر هشام بن عبدالملک بن مروان بن حکم که به سنه هفتاد
تولد یافته بود بعد برادر خود یزید خلیفه گشت و به سنه ۱۰۷ یکصد و هفتم قیصریة الروم را بزور شمشیر فتح کرد تا آنکه
به سنه ۱۲۵ یکصد و بیست و پنجم بعمر پنجاه و سه ۵۳ سالگی یا چهار ۵۴ سالگی بماه ربیع الآخر وفات کرد - مدت خلافت وی
نوزده ۱۹ سال بود و در مرض موت خود حسب وصیت برادر خود یزید بن عبدالملک بعد از خود پسر ویرا

ف در وفات بعضی بزرگان

ف در خلافت یزید

ف در وفات بعضی بزرگان

ف در خلافت هشام

کرده نام ولید بن یزید بن عبد الملک موسوم بود ولیعهد خود گردانید گویند که هشام عاقل ودانا وذی رای وصاحب حلم وکم شر بود مگر به بخل متصف وآن قدر مال را جمع کرد که هیچ خلیفه را پیشتر از وی میسر نشده چون فوت کرد ولید بن یزید ولی عهد وی بر الجمله اموال قابض گردید پس غسل وکفن وی نبود مگر بمال قرض وعاریت اللهم احفظنا من البخل وتنائجه لا مساویه

مال ممسک فرج سگ تا شیر بود یکه بدان		وزو ندید خلق فرق باید وقت بیرون رسد جان

ذکر بعضی اموات درین خلافت سالم بن عبد الله بن عمر رضی الله عنه وطاؤس وسلیمان بن یسار وعکرمه مولی ابن عباس وقاسم بن محمد بن ابی بکر رض وحسن بصری ومحمد بن سیرین وابو الطفیل عامر بن واثله الصحابی آخرهم موتا وجریر وفرزدق شاعر ومعاویه بن قره ومکحول وعطاء بن ابی رباح وابو جعفر باقر ووهب بن منبه وسکینه بنت الحسین واعرج بن قتاده ونافع مولی ابن عمر وابن عامر مقری الشام وابن کثیر مقری مکه وثابت[بالموحدة ۱۲] الیمانی ومالک بن دینار وابن محیص المقری وابن شهاب الزهری وغیرهم رضی الله عنهم **فائده جلیله** درینجا چشم انصاف باید کشاد که بروایت مشهور عمر امام اعظم رح چهل وپنج ساله بود وبروایت نادره پنجاه وپنج ساله بود وعمر ابو الطفیل رض را نیز ملحوظ باید داشت که آخرین صحابه رض بود که با وی قطعا امام را صحبت شده وتا حال نام اصحاب صحاح وغیره نیست وحالانکه ازینجا وضاعان حدیث جابجا پیدا شده اند پس اگر اصحاب صحاح تحقیق نموده باشند قابل آن نیست که با تحقیق وتدقیق سابقین مقابله نماید بلی برای متاخرین سندی میتواند شد اگر مخالف احادیث مذهب نباشد فافهم **ور خلافت ولید بن یزید** پسر ولید بن یزید بن عبد الملک بن مروان[۱۲۵] سنه یکصد وبیست وپنج بعد هشام خلیفه شده فسق وفجور بحدی شروع نمود که بقصد خمر نوشی بر بام کعبه عازم حج گشت تا آنکه مردم عهد دین ویرا اشمرده اهل دمشق بروی خروج نموده به سنه[۱۲۶] یکصد وبیست وشش بماه جمادی الاولی قتلش ساختند وسرش را از تن جدا ساخته در دمشق گردانیدند پسر[نعمه] نیسور دمشق آنرا نصب نمودند چنانچه در حیات ضمت وخلافتش تا یکسال بود

تاریخ قتل ولید بن یزید	چون ولید پلید وزندیقی	سوی خود در نقاب قبر نهفت	جستم از دل چو سال تاریخش
عقل تاریخش ولید ابن گفت[۱۲۶]			

ور خلافت یزید الناقص پسر بجای وی ابن عم وی یزید بن ولید بن عبد الملک بن مروان بعد قتل ولید بن یزید خلیفه گشت وچون مشاهره فوج خود کم نمود بیزید الناقص ویرا نامیدند بعد شش ماه هفتم تاریخ ماه ذی الحجه بهمان سنه یکصد وبیست وشش بعمری پنج سالگی وبقولی چهل سالگی یا چهل وشش سالگی بمرض طاعون وفات نمود ومدت خلافتش پنجاه ونصف شهر یا شش ماه بود

در وفات بعضی بزرگان

در ختم صحابه رض تا بدینجا

در خلافت ولید بن یزید

در خلافت یزید الناقص

در خلافت ابراهیم بن ولید و مروان الحمار پس برادر وی ابراهیم بن ولید بن عبدالملک خلیفه گشت پس بتاریخ چهاردهم ماه صفر سنه ۱۲۶ یکصد و بست و هفت بعد از جدال و قتال امر خلافت را **بمروان الحمار** بن محمد بن مروان شیطان بن حکم سپرد نمود - و در عرف عرب سر هر صد سال را حمار میگویند چون از زمانهٔ امیر معاویه بن ابی سفیان تا زمانهٔ سلطنت وی یکصد سال گذشته بود لهذا وی را بمروان الحمار مشهور ساختند تولد وی بسنه ۷۲ هفتاد و دو بود بعد شنیدن خبر قتل ولید بن یزید از جزیرهٔ ارمنیه مدعی خلافت گشته بمحاربه ابراهیم موصوف پرداخت بعد از هزیمت و خلع ابراهیم بسنه ۱۲۷ یکصد و بیست و هفت خلیفه گردید اما بباعث کثرت مخالفت مخالفان استقرار غرض بر خلافت نماند آخرالامر بباعث خروج بنو عباس بروی بماه ذی الحجه سنه ۱۳۲ یکصد و سی و دو - یا سنه ۱۳۳ بعمر پنجاه و شش سالگی در جنگ و محاربه مقتول گشت مدت خلافت وی تا پنج سال بود ایشان همه از امیر معاویه رض تا اینجا از بنی امیه بودند و مقام ایشان در شام بود و از ایشان چهارده نفر خلفا بودند اولین ایشان امیر معاویه بن ابی سفیان و آخرین آنان همین مروان الحمار و کل مدت خلافت ایشان هشتاد و سه سال و چهار ماه بود و چه جمله میعاد خلافت ایشان تا هزار ماه بود و از اینجا مطلب معمای حل گشت که امام حسن بن علی رضی الله عنه در جواب کسیکه - در وقت سپردن خلافت با [illegible] او را رضی الله عنه گفت اترکت الخلافة فرمود لیلة القدر خیر من الف شهر گویا از پیشتر حق تعالی بایشان ما کان و ما یکون معلوم کنانیده بود چنانچه در حیات الحیوان وغیره گفته پس [illegible] اولاد ابوالخلفا حضرت عبدالله بن عباس رضی الله تعالی عنهما منتقل گشت که بعباسیه مشهور اند و تختگاه ایشان بعراق بود و بغداد را آباد ساختند چنانچه در بستان فقیه سمرقندی است **تاریخ وفات مروان الحمار**

گرد چون نام بنی امیه ختم	بعد قتل خویش مروان از جهان	سال قتل او بطرز خوب تر
لا بقا ۱۳۲ - تحریر کن با اقبال خوان ۱۳۲	تعداد بعضی [illegible] از خلافت ولید بن یزید تا اینجا - السدی الکبیر	

و مالک بن دینار الزاهد و عاصم المقری و محمد بن المنکدر و ابوایوب السختیانی و ابوالزناد و همام بن منبه وغیرهم رضی الله عنهم **در خلافت خلفای عباسیه** اول از خلفای بنو عباس که خلیفه گشت ابوالعباس بود که بنام عبدالله بن محمد بن علی بن عبدالله بن حضرت عباس رض موسوم بود و به **سفاح** مشهور وی بسنه ۱۰۴ یکصد و چار یا هشت بموضع حمیمه که از متعلقات بلقا است متولد گشته همانجا پرورش یافته در کوفه بروز جمعه سیزدهم ماه ربیع الاول سنه ۱۳۲ یکصد و سی و سه مردم بیعت خلافت

در خلافت ابراهیم و مروان الحمار

[illegible]

در معنی قول امام حسن رض

در انتقال خلافت [illegible]

در خلافت سفاح

از وی گرفتند چون خبرش بمروان الحمار رسید فی الفور تقتلش دویده لیا هزیمت عظیم خورده سفاح خلائق بیشمار را از بنو امیه بقتل رسانید تا آنکه مروان الحمار را نیز مقتول گردانید کما هو انقضا- پس ابو العباس سفاح بماه ذی الحجه سنه ۱۳۶ یکصد و سی و شش بعمر سی و دو سال و شش ماه بمرض جدری وفات یافت ایام خلافتش چهار سال و نه ماه بود **تعداد** بعضی اموات از بزرگان دین درین خلافت - زید بن اسلم و عبد الله بن ابی بکر حزم - و ربیعة الرائی فقیه اهل مدینه - و عبد الملک بن عمیری - و یحیی بن ابی اسحق الحضرمی وغیرهم رضی الله عنهم **در خلافت ابوجعفر الدوانقی** پسر بجالیش ابوجعفر الدوانقی عبد الله بن محمد برادر کلان سفاح مذکور که بمنصور مشهور بود خلیفه گشت پس سنه ۱۳۷ یکصد و سی و هفت بعد سفاح بر سریر خلافت نشست بسنه ۹۵ نود و پنج تولد یافته جد خود را باحیات یافته بود گویند که چون با مردم بدانگ و دانگ محاسبه میگرفت بمنصور دانگی و دوانقی موسوم کردند - چون خلیفه گشت مروان عزیز را بقتل رسانید تا امام اعظم رح را بحیله تقضا تبارز یا نهاده آخر الامر در حبس و یرا بند ساخته شهیدش ساخت کما سیجیئ انشاء الله تعالی و بروایت محمد بن علی الخراسانی منصور منجمین را بدرگاه تقرب نمود و اکثر عمل را باحکام نجوم گذاشت و کتب سریانیه و عجمیه را بزبان عربی ترجمه کنانید و سنه ۱۴۱ یکصد و چهل و یک قائلین تناسخ را بقتل رسانید **و بقول** امام ذهبی بسنه ۱۴۳ یکصد و چهل و سه در خلافت وی علمای اهل اسلام آن زمان بتدوین و تالیف و تصنیف کتب شروع نمودند و قبل ازین ائمه بزور حفظ خود و بسبب کثرت قرب زمانه بابرکت کلام میگفتند و احکام جاری میکردند پس ابن جریج در مکه و مالک بمدینه و اوزاعی بشام و ابن ابی عروبه و حماد بن سلمه وغیرهما در بصره و معمر در یمن و سفیان الثوری در کوفه تصانیف ساختند و ابن اسحق مغازی را و امام ابو حنیفه فقه و قیاس را تصنیف فرموده یعنی اجتهاد و استنباط نمود - و بعد از ان هشیم و اللیث و ابن لهیعه بعده ابن مبارک و امام ابو یوسف و ابن وهب وغیرهم تصانیف ساختند رضی الله عنهم اجمعین الغرض تدوین حدیث و تفسیر و تواریخ بکثرت گشت و از آنها بنای شریعت استحکام گرفت - و بسنه ۱۴۵ یکصد و چهل و پنج محمد و ابراهیم هر دو برادر پسران عبد الله بن حسن بن حسین بن علی رضی الله عنهم بر منصور خروج کردند اما مغلوب شده با جماعت کثیر از اهل بیت و دیگر علمای عزیز رح که تائید شان مینمودند و جواز خروج را بر منصور فتوی داده بودند مقتول شدند انا لله و انا الیه راجعون و چون امام ابو حنیفه رح نیز جانب اهل بیت شامل و شریک بود منصور و یرا نیز بحیله با زهر وغیره شهید نمود نظر بر

[حاشیه: درذکر وفات سفاح و بعض بزرگان - در خلافت منصور]

[حاشیه: تدوین کتب اسلامی]

اجمال تفصیل این معرکها اینکه بعد از انقلاب دولت بنو امیه بسنه ۱۳۲ھ چون تقرر سلطنت بخلفای عباسیه رو نمود ایشان برای استقرار دولت خود قبور خلفای بنو امیه را کنده استخوانهای ایشان را سوزانیدند فاما چونکه سلطنت هنوز جدید بود تاهم جابجا صورت بغاوت در مردم رو می نمود برای فرو نشانیدن این فتنها سفاح و نیز برادرش منصور حد اعتدال را فرو گذاشت و علم جور و ظلم بسیار افراشت از انجمله منصور از کمال بی رحمی خاندان سادات را بر باد داد و هر قدر که در ایشان ممتاز بود بجور و ستم زیاده گرفتار گردید تا آنکه محمد بن ابراهیم که در حسن و جمال یگانهٔ روزگار بود و از جهت بجمد و دیباج در مردم نامدار بود ویرا زنده بدیواری در کرده بنیادی بروی برآورد آخر الامر چون این فرقهٔ مظلومه بتنگ آمدند بسنه ۱۴۵ھ سید **محمد نفس زکیه** با جمعیت چند مردم از مدینهٔ منوره خروج نمود و بعد از چند روز چون جمعیت کثیر گشت کبرای انام و علمای اعلام تا آنکه امام مالک رح نیز فتوی دادند که بیعت منصور جبراً از مردم رو نموده و دعوی خلافت نفس زکیه برحق ست اما بحکم قضا در ماه رمضان بسنه ۱۴۵ھ در میدان جنگ مقتول گشت بعد ازان برادرش **ابراهیم** علم خلافت برداشت و با منصور چنان مقابلها نمود که حواس منصور بر جا نماند و گویند که درین واقعه منصور تا دو ماه جامهٔ بدن خود را تبدیل ننمود و چونکه ابراهیم مرد شجاع و از علمای نامی بود بدعوی خلافت وی از هر طرف صدای لبیک از مردم برخاست خاص در کوفه قریب یک لک مردم با وی بجان دادن مستعد گشتند اکثر علما و فقها با وی نیز همدم و همقدم شدند امام ابو حنیفه رح از آغاز غایت بی اعتدالی عباسیان را میدید از زمانهٔ سفاح رای وی رح آن بود که ایشان شایان منصب خلافت نیستند چون بسنه ۱۴۵ھ ابراهیم علم خلافت برداشت با دیگر پیشوایان امام ابو حنیفه رح نیز تائید وی نمود درین باره در نامهٔ دانشوران خط امام صاحب رح را که با براهیم رح نوشته بود نیز درج کرده بدینعبارت اَمَّا بَعْدُ فَاِنِّیْ قَدْ جَهَّزْتُ اِلَیْکَ اَرْبَعَةَ اٰلَافِ دِرْهَمٍ وَلَمْ یَکُنْ عِنْدِیْ غَیْرُهَا وَلَوْلَا اَمَانَاتُ النَّاسِ عِنْدِیْ لَلَحِقْتُ بِکَ فَاِذَا لَقِیْتَ الْقَوْمَ وَظَفِرْتَ بِهِمْ فَافْعَلْ کَمَا فَعَلَ اَبُوْکَ فِیْ اَهْلِ صِفِّیْنَ اُقْتُلْ مُدْبِرَهُمْ وَاَجْهِزْ عَلٰی جَرِیْحِهِمْ وَلَا تَفْعَلْ کَمَا فَعَلَ اَبُوْکَ فِیْ اَهْلِ الْجَمَلِ فَاِنَّ الْقَوْمَ لَهُمْ فِئَةٌ یعنی چهار هزار درم نزد تو روانه ساختم که درین وقت همین قدر موجودست و اگر امانتهای مردم نزدم نبودی هر آئینه با شما ملحق شدمی و چون بر دشمنان ترا فتح رو دهد پس بکن با ایشان انچه حضرت علی پدر تو با اهل صفین کرده بود که گریزنده و زخمی ایشان همه را بکش و مکن با ایشان انچه پدر تو در حرب جمل جائز داشته بود چراکه مخالفان را جماعت بسیارست. بهرحال ابراهیم از بی تدبیری خود شکست خورده در بصره با کمال دلیری مقتول گشت

بعد از قتل وی منصور بطرف معاونان ابراهیم متوجه گشت و از جملهٔ معاونانِ ابراهیم یکی امام ابوحنیفه رض نیز بود و در سنه ۱۴۶ منصور ببغداد رسیده بنام امام ابوحنیفه رض فرمان روانه کرد که فوراً بپای تخت حاضر شود منصور اگرچه از پیشتر ارادهٔ قتل وی کرده بود تاهم بهانهٔ میجست چون امام بدرگاه منصور حاضر گشت ربیع حاجب منصور امام رض را بدین الفاظ حاضر نمود که امروز در دنیا از همه عالمِ کلان و فقیه بزرگ همین ست منصور از امام رض پرسید که علم را از که آموختی امام اعظم رض اسمای اساتذهٔ خود که سلسلهٔ شاگردی ایشان تا بصحابهٔ کبار میرسید یاد فرمود چنانچه بالتصریح در ما قبل گذشت پس منصور عهدهٔ قضا برای امام تجویز نمود چنانچه تفصیل آن در سلسلهٔ وفات امام رض بفضله تعالی می آید و بعد از انکار منصور هرچند که امام رض را نظر بند نمود مگر هیچ امری خلافِ ادب و تعظیم امام با امام رض نمیتوانست کرد و در حالتِ حبس نیز سلسلهٔ تعلیم امام قائم و جاری بود امام محمد رض که بازوی فقه حنفی ست اکثر تعلیم از امام رض در حالت حبس یافته و با وجود نظر بند بودنِ امام رض منصور را از وی اندیشه و خوفی بود آخر الامر بنوشانیدن زهر یا بدیگر تکالیفِ بسیار امام را شهید ساخت چنانچه می آید در سنه ۱۴۸ یکصد و چهل و هشت جمیع ممالک برای منصور مسخر گشت و رعبش بر قلوب خلائق جا گرفت در سنه ۱۵۰ یکصد و پنجاه امام اعظم رض را بسبب عداوات نهانی چندگونه بحیلهٔ قضا محبوس کرده شهید ساخت در سنه ۱۵۸ یکصد و پنجاه و هشت بذریعهٔ نائب خود در مکه حضرت سفیان ثوری و عباد بن کثیر را محبوس گردانید هرچند که مردم خوف خوردند که هردو بزرگواران نیز مانند ابوحنیفه بعد از آمدن منصور بحج مقتول گردند (از ینجاست که در مذمت منصور گفته شده ع

منصور بذوی صرف شدید ۰ مفعولِ ثلاثی مجرم) الا مشیت ایزد بعد ورود به بیر میمونه که از مکه بچند امیال واقع است در حالیکه محرم بحج بود بماه ذی الحجه سنه ۱۵۸ یکصد و پنجاه و هشت اجلش استقبال نموده بعمر شصت و سه سالگی وفات نمود و آن هردو بزرگوار از حق تعالی نجات بخشید ایام خلافت وی بیست و یکسال و یازده ماه و چارده روز بود **شمار** اموات خلافت وی سهل بن ابی صالح — و العلا بن عبدالرحمن و خالد بن یزید المصری الفقیه — و ابو حازم سلمه بن دینار الاعرج — و عطا بن ابی مسلم الخراسانی — و سلیمان الاحول — و یحیی بن سعید الانصاری — و الکلبی — و ابن اسحق — و جعفر بن محمد صادق — و الاعمش — و محمد بن عجلان المدینی الفقیه — و محمد بن عبدالرحمن بن ابی لیلی — و ابن جریج — و امام ابوحنیفه — و حجاج بن ارطاة — و عاصم الاحول — و ابن شبرمة الضبی — و مقاتل بن حبان — و مقاتل بن سلیمان — و هشام بن عروه — و ابو عمر بن علاء — و اوزاعی و غیرهم رضی الله عنهم اجمعین **در خلافت مهدی** پسر بجایش مهدی ابو عبدالله

در وفات بعضی بزرگان

در خلافت مهدی بن منصور

محمد بن منصور که در حین حیات ولیعهد خود وی را ساخته بود بیازدهم ذی الحجه ۱۵۸ سنه خلیفه گردید۔ تولد وی بسنه ۱۲۷
یکصد و بیست یا بیست و شش گشته در سنه ۱۵۸ در بغداد بجای پدر خود بر سریر خلافت نشست۔ و در سنه ۱۵۹
یکصد و پنجاه و نه هادی۔ بعده هارون رشید هر دو پسران خود را بعد از خود ولیعهد ساخت و در روم بکثرت
فتوح فائز گردید۔ و زنادقه را حسبةً حسبةً مباحثه ها نموده بقتل رسانید و بجواد ی کمال مشهور بود تا آنکه
گفته شده که پدر وی خَلَّفَ فِی الْخَزَائِنِ مِائَةَ اَلْفِ اَلْفِ دِرْهَمٍ وَسِتِّیْنَ اَلْفَ اَلْفِ دِرْهَمٍ یعنی
یک کرور و شصت لک درم را گذاشت مهدی آنجمله را متفرق ساخت چنانچه در حیات ست آخر الامر بتاریخ
بست و دوم محرم الحرام سنه ۱۶۹ یکصد و شصت و نهم بعمر چهل و دو سال و شش ماه و یا چهل و سه سالگی مسموماً
وفات یافت ایام خلافت وی ده سال و چند ماه بود و بقولی در شکارگاه اسپ را در پس آهوی صیدی بتیزی
میراند تا آنکه از دیوار خرابه که در انجا بود پشتش چنان ضرب رسید که صلبش مدقوق گشته فوراً بمرد
تعداد بعضی بزرگان دین که درین خلافت وفات یافته۔ شعبه و ابن ابو ذئب۔ و سفیان الثوری۔
و ابراهیم بن ادهم الزاهد۔ و داؤد والطائی الزاهد۔ وغیرهم رضی الله تعالیٰ عنهم اجمعین **خلافت هادی**
تولد هادی موسیٰ بن مهدی بن منصور در والعی ب۱۴۷ سنه یکصد و چهل و هفت بموضع رَیّ وقوع یافته بعد پدر خود
ب۱۶۹ سنه یکصد و شصت و نه خلافت یافت حسب وصیت پدر خود نسل و تبار زنادقه را منقطع میساخت تا آنکه
ب۱۷۰ سنه یکصد و هفتاد در بغداد بچهاردهم ماه ربیع الاول بعمر بیست و چهار یا قریب به پنج سال بسبب موت خود
خلافت را گذاشت مدت خلافت وی یک سال و چهل و پنج روز یا دو ماه و یک سال بود۔ امام نافع قاری
در خلافت وی وفات یافته **در خلافت هارون الرشید** هارون رشید بشب وفات برادر
خود هادی ب۱۷۰ سنه یکصد و هفتاد بر سریر خلافت جلوه داد و همان شب مامون پسرش متولد شد
و این شب عجیب بود که مثلش در بنی عباس نیامده۔ چرا که خلیفهٔ دران گذشت۔ و خلیفهٔ دران بسریر خلافت
نشست۔ و خلیفهٔ دران از کتم عدم بیرون جست و تولد یافت۔ فی الجمله هارون علم و اهل علم را خوب نواخت
چنانچه با هر دو پسران خود امین و مامون برای شنیدن موطای امام مالک نزد وی رسید و وی را نزد خود نطلبید
و چون خبر موت ابن مبارک شنید چنان محزون و مغموم گردید که خود بتعزیتش نشست و اولاد و اعیان خود را
نشانید بقول جاحظ حرم هارون رشید را چند چیزها چنان مجتمع گشته بود که کسی دیگر را همچنان بدست نیامد
یکی وزرایش۔ دوم قاضیش امام ابو یوسف رح سوم شاعرش مروان بن ابی حفصه چهارم

فائده در وفات بعضی بزرگان
در خلافت هادی
فائده در وفات امام نافع
در خلافت هارون
فائده اجتماع چند چیز در ایام هارون

ندیمش عباس بن محمد عم پدرش **پنجم** حاجبش فضل بن ربیع **ششم** مغنیش ابراهیم موصلی **هفتم** زوجه اش زبیده۔
و چونکه در زمان وی از فرق اهل بدع و وضاعان حدیث بکثرت شده بودند پس هر که قرآن را مخلوق گفتی و یا مانند آن
دیگر اقوال بر زبان آوردی هر گاه که بر ایشان ظفر یافتی بلا تاخیر گردن ایشان میزدی و بشنیدن وعظ گریه
کردی و ... شهادت فی سبیل الله اشتیاق خود بکثرت ظاهر ساختی در حیات آورده که باوجود بزرگی و عظمت
مملکت خود خوف خدائی بکمال میداشت و در هر شبانروزی صد رکعت نماز خواندی و از مال خالص خود هزار درم
تصدق نمودی و معرفت بعلوم خوب و جید میداشت **روزی** ابومعاویه ضریر رح به پیش هارون مباحثه
موسیٰ با آدم ع ذکر میکرد از اشراف قریش مردی در انجا بود بطریق انکار از وی ندای آین لقیه برآمد هارون
از غضب بخود لرزید و قائل را بموجب طعن بر حدیث زندیق تصور ید فی الفور برای قتلش نطع و شمشیر طلبید
... ابومعاویه او را بخشید۔ **پس** از نیچنین دیانت هارون رشید صاف ظاهر است بطلان آنچه متعنتین
برای ترویج و رشان قاضی امام ابو یوسف اصل قصه را بتغیر و تبدیل داده و افترا بندی را در ان بکار برده پس
شیعیان منش در تقیه کردن۔ و یهود کیش در حسد ورزیدن یعنی لامذهبان هندوستان در رسائل خود آنرا
اشتهار داده و بلکه طشت از بام ساخته و از هزارها هنر امام ابو یوسف خاموش مگر ازین یک نقص امام بکمال
جوش و خروش و از عیوب نفس خود سر فراموش خوبی ایمان ایشان از ینجا دریافت باید نمود ؏

کار شیطان میکند نامش ولی	گر ولی این است لعنت بر ولی

و آن اینکه سلفی در طیورات خود
از ابن مبارک رح آورده که چون هارون بسریر خلافت استقرار یافت دلش از عشق کنیز پدر خود تافت اما
آن کنیز باستفراشش تن در نداد و ندای موطوئیت پدرش در داد چون آن هارون بران مفتون بود استفتای
جواز از قاضی ابو یوسف طلبید پس ابو یوسف بجواز قضای شهوتش افتا چنان داد که شهادت یک کنیز معتبر نبود
پس ابن مبارک رح متعجبا گفت که من درین سه کس از که تعجب نمایم ازین ظالم خونریز که حرمت پدر را مضمحل ساخت۔
آیا در تمامی مملکت خود و یرا کنیز دیگر بدست نمی آمد و یا ازین زن کنیز ناقصات العقل والدین کمترس خدا با وجود
رغبت امیر المومنین در وی ازوی اعراض نمود۔ و یا ازین فقیه زمان و قاضی جهان که اینچنین فتوی دلوانتهی
بطریق ایجاز و نعش بچند وجه ممکن است **اما اولا** تصحیح نقل بلا تغیر و تبدیل از اصل واقعه باید که همین نقل
از تقوی هارون و نیز ظاهرا از تقوای قاضی القضاة اهل اسلام روی زمین بمراحل بعید است۔ چه بعید که از
معاندین و زنادقه و مفسدین دوران برای ترویج شان هارون و یا قاضی مدراجی رفعه یا شد نمی بینی که ازابن ابی عصمت

[illegible]

[illegible]

که محدث و صالح بود برای رد فقه ابوحنیفه چه قدر احادیث وضع یافته بود چنانچه در باب اول از بستان شاه عبدالعزیز رحمه
نقلش آورده ام چون محدثین صالحین در حسد فقه ابوحنیفه از وعیدات وضع حدیث خوفی نخوردند مساعی
معاندین و زنادیقان ملحدین را که می رسد ؎ لَیْسَ مُشْتَرِی الْاَمْلَاکِ مُشْتَرِی الْاَفْلَاکِ (نیست خریدار ملکها مانند مشتری آسمانها)
؏ چه نسبت خاک را با عالم پاک | و تائید همین معنی مینماید سکوت ابن مبارک از تبلیغ احقاق
حق با وجودیکه وی رحمه از اجله ثقات و متعبدان حق تعالی بود که بسالی یک دوم برای جهاد کفار علی الدوام رفتی
پس از احداث اینچنین منکری در حکومت اهل اسلام چگونه سکوت ورزیدی تا بامکان فی همه خود را از احقاق
حق پیش خلیفه یا مفتی فارغ نساختی با وجودیکه هارون خلیفه را بسبب این سعد خوش اعتقادی بجدی بود که
برای رد قول زندیقی که بوقت قتل خود اقرار بوضع احادیث کثیره کرد گفت کافی ست ما را از ابن ابو اسحاق
و ابن مبارک چنانچه قبیل باب دوم درج کرده شد و اما ثانیا بفرض تسلیم تصحیح نقل میگوییم که در مثل انفصال
اینچنین قضیه ها حق تعالی فرموده وَاسْتَشْهِدُوْا شَهِیْدَیْنِ مِنْ رِّجَالِکُمْ الآیه و نیز وَاَشْهِدُوْا ذَوَیْ
عَدْلٍ مِّنْکُمْ الآیه پس ابویوسف را از روی شرع دیگر وجه چه کجا بود که بلا علم و اطلاع کسی دیگر از احرار از ان
قول کنیز را بر کلام ربانی مقدم داشتی این کار آن بزرگواران نبود بلکه مذهب همین مدعیان عمل بالحدیث
است که بعض رای خود و خیال اصحاب غرضی دستبهار آیات و احادیث کثیره صاف مینمایند و اما ثالثاً بموجب
اِنَّ کَیْدَکُنَّ عَظِیْمٌ که با وجود عزیز بودن شوهر زلیخا طلبگار غلام خود میبود. چه معلوم شاید که یکی از امرای
عباسیه عاشق ورزیده باشد و از پیشتر برای رسیدن بوی و آزادی خود از جنگ خلیفه همین حیله را آموخته باشد
پس نزد قاضی و یا خلیفه از پشیمانی استفسار حال وی آواز اَلْئٰنَ حَصْحَصَ الْحَقُّ اَنَا رَاوَدْتُّهٗ عَنْ
نَّفْسِهٖ وَاِنَّهٗ لَمِنَ الصّٰدِقِیْنَ بر آمده باشد پس لامحاله همین فتوی دادنی بود و رنه خود کی میتواند که
بقول زنی. نی بلکه کنیزی چنین خلیفه متشرع و قاضی متورع مطعون گردند اما رابعاً اگر امام ابویوسف
بباعث عدم قبول قول کنیز قابل لعن و طعن میگردد پس حضرت عمر رض بموجب رد شهادت حضرت فاطمه بنت
قیس که حره و صحابیه بود سزاوار تر بلعن و طعن میتواند شد العیاذ بالله چنانکه در کتب اصول و حدیث ست
که فاطمه مذکوره گفت که شوهرم مرا بسه طلاق مطلقه ساخت و آنحضرت صلعم برای من بر وی سکنی و نفقه مقرر نفرمود
حضرت عمر رض قولش رد کرده گفت که نمیگذاریم کتاب الله و حدیث رسول الله صلعم بقول زنی نمیدانیم که راست
میگوید یا دروغ و یا در داشت معامله را یا فراموش کرد انتهی پس چونکه شهادت زن صحابیه حره مردود گردید

قول کنیزی جاهله را که می پرسد **اما خامسًا** اگر قول زنان معتبر و قابل اعتبار گشتی پس قول زلیخا معتبر تر بودی

نه قول کافری (یعنی عزیز مصر شوهر زلیخا) که حق تعالی نقل آن میکند وَاسْتَغْفِرِیْ لِذَنْۢبِكِ اِنَّكِ كُنْتِ

مِنَ الْخَاطِئِیْنَ **اما سادسًا** بر بن چنین اقوال منقوله غیر معتبره بلا سند گاهی اینچنین بزرگواران قابل طعن

نمیگردند اینچنین اقوال در مقام مدح قبول و در مذمت عند الشرع غیر مقبول **اما سابعًا** جناب مولانا مولوی

محمد اشرف علی صاحب مدظله العالی در جوابش چنین فرموده که قول امام ابو یوسف رح اَتَقْبَلُ قَوْلَ الْمَرْاَةِ

الْوَاحِدَةِ مر هارون رشید را بطریق استفهام استقراری ست نه استفهام انکاری پس بدین صورت خدشه

وقوع نیافت حُذْ هٰذَا **الحاصل** هارون رشید ۱۹۳ سنه یکصد و نود و سه بماه صفر بمرض بطبرس بعمر چهل و

هفت یا پنج سالگی وفات یافت مدت خلافت وی بیست و سه سال و چند ماه بود **تاریخ رحلت هارون رشید** ؎

کرد رحلت چو از جهان فنا	شاه هارون رشید با اقبال	سال تاریخ رحلتش گفتم
جلوه گر شد - جمیل اهل جمال ۱۹۳		

تعداد بعضی بزرگان دین که در خلافت وی وفات یافته امام مالک بن انس که ولادتش

در ۹۵ سنه و وفاتش در ۱۷۹ سنه یا ۱۸۱ سنه بود چنانچه ازین قطعه هویدا است ؎

آن امامیکه مالک دین است	بود مخدوم و مقتدای زمان		
هست تولید او مجید ازل ۹۵	والی اولیا و اهل جهان	سال وصلش بخوان امام زمن ۱۷۹	سالک اهل ول دگر برخوان ۱۸۱

و لیث بن سعد - و ابو یوسف صاحب ابو حنیفه و قاسم بن معن - و مسلم بن خالد زنجی (شیخ امام شافعی) و نوح

الجامع - و ابو اسحق الفزاری - و عبد الله بن المبارک و ابراهیم بن یحیی شیخ شافعی - و اسد الکوفی من کبار اصحاب

ابی حنیفه رض - و اسماعیل بن عیاش - و بشر بن المفضل و جریر بن عبد الحمید - و زیاد البکائی - و سلیم المقری

صاحب حمزه - و سیبویه امام العربیة - و کسائی شیخ القراء و النحاة و محمد بن الحسن صاحب ابی حنیفه هر دو بیک روز

و در میان ایشان قرابت نیز بود - و عیسی بن یونس السبیعی و فضیل بن عیاض - و ابن السماک الواعظ - و حضرت

امام موسی کاظم - و هشیم - و یونس بن حبیب النحوی - و صعصعة بن سلام عالم اندلس اَحَدُ اَصْحَابِ الْمَالِكِ

و ابو بکر بن عیاش المقری و غیرهم رضی الله عنهم **در خلافت امین بن هارون** پس از بعد از هارون رشید

پسر کلان وی امین که در سنه ۱۷۰ یکصد و هفتاد و یا هفتاد و یک از شکم سیده حضرت زبیده تولد یافته بود و نامش

محمد بسنه ۱۹۳ یکصد و نود و هشت خلیفه گشت در حیاة الحیوان از کسائی آورده که هارون رشید مرا برای تعلیم

و تادیب امین - محمد - و مامون - عبد الله هر دو پسران خود والی نمود و پس در تادیب ایشان بر ایشان تشدد

نمودم خاصه بر امین - پس روزی خالصه کنیز زبیده بمن آمد و گفت که سیده من بعد از السلام میگوید که زمی

در وفات بعض بزرگان

سن تولد و وفات امام مالک

در خلافت امین بن هارون

و ترفق کن بر پسرم محمد که من بروی بکمال ترفق میکنم که جگر گوشهٔ من ست بوی گفتم که این امر ممکن نیست چرا که
محمد بعد از پدر خود هم بحکم وی خلیفه خواهد شد (یعنی در تادیب وی تعجیل بد کار ست) خالصه گفت که برای رقت
سیدهٔ من سببی دیگر ست و آن اینکه در شبیکه سیدهٔ من زبیده وی را تولد میکرد در خوابی دید که چهار زنان نزد وی
آمده وی را از پیش و پس و راست و چپ گرفتند پس زنیکه از پیش بود گفت که این مولود کم عمر ست
(و همین باعث ترفق زبیده بود) بزرگ کبیر تنگ سینه و آهی کار بزرگ گناه شدید العذر - و پسین گفت پادشاه
مبذر متلف ست قلیل الانصاف کثیر الاسراف - و همچنین هر دو زنان دیگر وی را با اوصاف ردیه موصوف
نمودند پس خالصه گریست و گفت یا کسائی آیا چیزی نفع می دهد حذر از قدر - و بود امین بسیار بازی کننده
مبذر اموال و بمصالح خلافت نمی پرداخت انتهی اما امام احمد حنبل رض در حق وی فرمود لَاِنّی اَرْجُوْ
اَنْ یَّرْحَمَ اللّٰهُ الْاَمِیْنَ بِاِنْکَارِهٖ عَلٰی اِسْمٰعِیْلَ بْنِ عُلَیَّةَ فَاِنَّهٗ اُدْخِلَ عَلَیْهِ فَقَالَ لَهٗ یَا ابْنَ اللَّخْنَاءِ
اَنْتَ الَّذِیْ تَقُوْلُ کَلَامُ اللّٰهِ مَخْلُوْقٌ آخر الامر در ۱۹۸ھ یکصد و نود و هشت بماه محرم الحرام بعمر بیست
و هفت یا هشت سالگی از دست لشکر طاهر بن الحسین که برای مقاتله اش از طرف مامون بن هارون که از امین
خرد بود بروی در آمدند مقتول گشت مدت سلطنت وی بروایت اشهر چهار سال و هشت ماه بود -
بعداد بعضی کبار متوفین درین خلافت اسمعیل بن عُلَیَّه معتزلی - و شقیق البلخی الزاهد - و ابو معاویة الضریر
و عبد الله بن الکثیر المقری و عبد الله بن الواهب صاحب امام مالک وغیرهم رضی الله تعالے عنهم

در خلافت مامون بن هارون پسر بجای امین برادرش مامون که عبد الله نام داشت
بسنه ۱۹۸ھ یکصد و نود و هشت خلیفه گشت تولد وی از شکم جاریه بد شکل مراجل نام ۱۷۰ھ یکصد و هفتاد
بشب خلافت هارون رشید وقوع یافته و قصهٔ تولد وی را در حیات چنین آورده که روزی مامون
بعد از قتل امین بر زبیده مادر امین گذشت دید که لبهای خود می جنبانید بچیزیکه در فهم مامون نیاید گفت
گرامی مادر مرا بد دعائی میدهی بسبب آنکه پسرت را کشتم و مملکت وی را سلب نمودم گفت لا بخدا یا امیر المؤمنین
مامون گفت دیگر چه گفتی زبیده گفت مرا معاف کن مامون بعجز گفت که ضرا بالضرورة خبر ده از آنچه گفتی زبیده
گفت قَبَّحَ اللّٰهُ الْمُلَاحَّةَ تقبیح کند حق تعالی زنی را که الحاح و عاجزی کرده شود مامون گفت این
چگونه باشد گفت بوجه آنکه روزی با امیر المؤمنین رشید شطرنج میباختم پس وی بر من غالب آمد پس
مرا حکم داد که از جامه مجرد شده رقص پیش وی برهنه دور کنم هر چند که عجز کردم معافم نکرد پس کردم آنچه

وفیات بعضی بزرگان

انقلاب در خلافت مامون ابن هارون

امرش بود پستر باز مرا بطرف شطرنج طلبید پس غالب آمدم بر وی پس گفتم او را که در مطبخ رفته و هر آن کنیزکی
قبیح تر باشد با او مجامعت نماید هر چند که از من معافی خواست معافش نکردم پس در عوض آن مرا
خراج مصر و عراق بخشید قبول نکردم و گفتم بخدا که هر آئینه این را خواهی کرد وی از آن انکار آورد
پس دستش را گرفته تا مطبخش در آوردم پس هیچ کنیزی بدشکل و ناپاک و بدخلق از مراجل مادر تو ندیدم
پس گفتم که این را وطی کن همچنان کرده تا آنکه از آن وطی وی حمل تو ماند و مادرت مراجل از آن
ترا زائید پس من خود بودم سبب تولد پسر خود پس پشت گردانید مامون و گفت لعن اللّٰه الملاحة
الغرض مامون حسب اعتقاد و ایمای استاد خود اسمعیل بن عُلَیّه که ذکرش در خلافت امین حالا از امام
احمد رح گذشت قرآن را مخلوق گفت - و کلام مخلوق قرآن در زمان وی پدید آمده - و خلق اللّٰه الخلق
قرآن برانگیخت و هر که از آن انکار آورد وی بسخت ترین عذاب او را گرفتار کردی چنانچه ذکر امام احمد رح
در تذکرهٔ خلافت معتصم می آید از ینجا اهل اسلام و اهل ایمان را عبرت باید گرفتن لازم است که
اولاد خود را از مردم بد مذهب تعلیم نمایند از خوبی استادان است که درین زمان تمام هندوستان بلکه
جمله جهان از فتنها پرست اگر در خانه کسی است حرفی بس است - و نعم ما قیل ؎ در مجلس خود راه مده همچو منی را
افسرده دل افسرده کند انجمنی را — علمای کبار و فقهای دیندار و فضلای امصار را جمع کنانیده بر اعتقاد
داشتن مخلوقیت قرآن مجبور ساخته حتی که از شمشیر ترسانیدند تا آنکه نائب وی امام احمد را گفت
مَا تَقُوْلُ فِیْ کَلَامِ اللّٰهِ قَالَ کَلَامُ اللّٰهِ ثُمَّ قَالَ لِاَحَدٍ اَمَخْلُوْقٌ هُوَ قَالَ کَلَامُ اللّٰهِ وَلَا اَزِیْدُ عَلٰی هٰذَا
چند بار درین گفتار رفتار نمود مگر امام احمد رح بغیر ازین تکرار چیزی اختیار نکرد فاما علمای دیگر جبراً از روی
تقیةً اقرارش نمودند و در آخر اسحق بن ابراهیم نائب مامون چون دید که علمای دیگر جبراً اقرارش میکنند مگر
اعتقادش ندارند ایشانرا و نیز امام احمد را مقید کرده نزد مامون در روم برای قتل روانه ساخت
مگر منتقم حقیقی آنانرا از آن آفت نجات بخشید که خود اجل را بر مامون فرستاد - و چونکه مامون از شکم
جاریهٔ زبیده بود و ازین باعث برادرش خلیفه امین وغیره هجوش کردندی در عهد خلافت خود خواست
که این ذلت را از خود بوجهی دور نماید بنابران قرابت مصاهرت خود با اهل بیت ورزید تا ازین ذریعه
همه بدنامیها از وی برطرف شود مگر بحیلهای بسیار آن را حاصل نموده و برای خوشنودی اهل بیت
خون ناکردهٔ امیر معاویه رض صحابی را بر خلاف شرع هدر شمرد و مذهب اهل تشیع را کمال دوست داشت

ف کلام مخلوق قرآن از مامون است

ف نباید داد تعلیم اولاد بدست بدمذهبان

ف رهائی امام احمد از قتل مامون

حتی که از سنه دو صد و یک بخلع برادر خود مؤتمن بن هارون که بعد از مامون پدرش وی را ولیعهد فرموده بود کوشید
و امام علی رضا بن موسی کاظم بن جعفر الصادق را ولیعهد خود ساخت بلکه خود را نیز مخلوع کردن میخواست
و بترک سواد و لبس خضرت امر فرمود مگر بحکم قضا چونکه ریاست در آل نبی نیست بسبب آنکه آنحضرت
صلعم خود ترکیش فرموده هم از دست وی بزهر بحالت حیات مامون وفات یافت و بر افضلیت حضرت
علی رض بعد رسول الله امر نمود و بر ابوبکر رض و عمر رض وی را تفضیل داد فاما چون این جمله امور برای نام و اغراض دنیا
بودند نه برای خدا بنا بران صورت بغاوت در مردم رو نمود پس تا حیات از تفضیل حضرت علی ع بر شیخین رض
سکوت ورزید گویند که وی ستارهٔ بنی عباس بود در علم و حکمت و وی کتاب اقلیدس را بیرون آورده
بعربی مترجم نمود و از کمال ذکاوت وی یکی اینکه در ایام خردی بدرگاه پدر خود رشید هارون رشید بحضور سامر اویرا
یا ابن الزانیة عتاب فرمود وی از انجا رنجیده برگشته در جواب پدر گفت الزانیة لا ینکحها الا زان
هارون رشید و حضار مجلس از وی بغایت پسندیدند و در رسالهٔ تذکرهٔ حکمای فلسفه وغیره آورده که ظاهر
شدن حکمت در ملت اسلام بسبب مصاحبت بعضی اکابر اسلام بود با بعضی از فلاسفهٔ یونان و اکثر در
زمان خلفای بنی عباس بود خصوصا در خلافت مامون الرشید گویند که مامون گفت شبی در خواب شیخی را دیدم
که رنگ رویش میل بسرخی میداشت و لباس زربفت پوشیده و بر کرسی نشسته از دیدنش هیبتی بدلم افتاد
معهذا پیش وی رفتم و پرسیدم که کیستی گفت حکیم ارسطاطالیس گفتم رخصت میدهی که چیزی از تو پرسم گفت
بپرس گفتم چه چیز خوبست گفت هر چه پیش شرع خوب باشد گفتم دیگر چه چیزست گفت هر چه نزد عقل
خوب باشد گفتم دیگر چیست گفت انچه در عرف نیکو باشد گفتم دیگر چیست گفت دیگر چیزی نیست که در وی
خوبی باشد چون مامون از خواب بیدار شد او را اعتقاد تمام بحکمت بهم رسید تا آنکه بفرمان وی کتب حکمت جمع شده
از یونانی بعربی مترجم گشتند انتهی القصه مامون بتاریخ هیژدهم رجب المرجب سنه ۲۱۸ دو صد و هیجدهم بروز
پنجشنبه بعمر چهل و نه ۴۹ سالگی در طرطوس وفات نمود — و بود زمان خلافت وی بیست سال و پنجاه
شمار بعضی بزرگان در یکی در خلافت وی بوفات یافته — امام شافعی که تاریخ تولد و وصالش از این قطعه هویداست ۵

آنکه او شافعی محمد بود	جامع علم و قلب احمد بود
تو بجوان از محب اهل جلال	سال ترحیل وی که تحقیق ست

سال تولیدان آن امام کمال
قطب آل نبی — و صدیق ست

و سفیان بن عیینه — و یحیی بن سعید القطان — و ابو مطیع البلخی صاحب ابی حنیفه —

و معروف کرخی[1] الزاهد - و حسن بن زیاد اللؤلؤی صاحب ابی حنیفه رحمه - و ابو داود الطیالسی - و ابو سلیمان الدارانی الزاهد المشهور و علی رضا بن موسی کاظم - و فرّاء امام العربیه - و قطرب النحوی - و الواقدی - و هشام احد نحاة الکوفه - و عبد الرزاق - و ابو زید الانصاری صاحب العربیه - و الاصمعی وغیرهم رضی الله عنهم

در خلافت معتصم بالله

در خلافت معتصم بالله

پستر بعد از مامون بجایش برادر وی ابو اسحق ابراهیم معتصم بالله بن هارون که به ابراهیم الثمن مشهور بود بسبب آنکه اشیای کثیره را مالک شده بود که جملگی آن هشت هشت بود خلیفه گردید - تولد وی بسنه یکصد و هشتاد و بقولی یکصد و هفتاد و هشت بوقوع آمده و از هشت فرزندان بگذشت و تا هشت سال و هشت ماه و هشت روز خلافت کرد چنانچه در حیات ست و خود نیز خلیفه هشتم بود از خلفای عباسیه - و بعد از مامون بخلق قرآن علما را مجبور ساخت حتی که امام احمد رحمه را بسنه ۲۲۰ دوصد و بست در خلق قرآن بتازیانها زد و در سنه ۲۲۳ درین ملوه با اهل روم جنگ نموده ایشان را نیز مجبور گردانید

در تفصیل ابتلای علما در خلق قرآن

تفصیل این مسئله را در حیوة الحیوان چنین آورده که ظهور این مسئله در خلافت مامون شده و بعضی گفته که قول بخلق قرآن در زمان هارون رشید ظاهر شده بود مردم در بیان اخذ و ترک آن تا زمان مامون اما هارون رشید تا مدت خلافت خود قول بخلق قرآن نکرده - و ازین باعث فضیل بن عیاض رحمه آرزوی درازی عمر رشید کردی چراکه وی رحمه بباطن خود میدانست بعد از وی ابتلای عام را درین باب چون دور خلافت بمامون رسید قول بخلق قرآن نمود و در سالیکه در آن وفات کرد بر مردم در اخذ این مسئله تشدد نمود پس مردم را بخلق قرآن برانگیخت و منکر آنرا تعذیب شدید نمود و امام احمد رحمه و دیگر علما را درین مسئله مقید ساخت مگر چونکه پیشتر از ملاقات ایشان وفات یافت پس برادر خود معتصم را ولیعهد خود گردانیده و وصیتش نمود که مردم را بعد از من بر خلق قرآن برانگیزد چون معتصم خلیفه گشت امام احمد رحمه همچنان محبوس بود وی را در بغداد حاضر کرد پس برای بحث وی مجلس مناظره منعقد کرد و عبد الرحمن بن اسحق و قاضی احمد بن ابی دواد وغیرهما تا سه روز با وی رحمه درین مسئله مناظره نموده بود امام احمد رحمه با ایشان تا روز چهارم در جدال تا آنکه بروی حکم زدن کرده شد پس زده شد به سیاط و تازیانها

[1] واما کرخی فقیه و اصولی شیخ حنفیه رحمه در خلافت مطیع الله بن مقتدر بن معتضد بن طلحه بن متوکل ابن معتصم بن هارون رشید که در سنه ۳۳۴ سه صد سی و چار خلیفه گشته بود در سنه ۳۶۴ سه صد و شصت و چار وفات کرده با ابو بکر الشبلی الصوفی و ابن حبان صاحب الصحیح و متنبی شاعر وغیرهم رحمهم الله وفات یافته است و در میان هر دو کرخی انفصال زمانه صد سال قرون گذشته والله اعلم ۱۲ منه رح

مگر از راه مستقیم بر نگشت تا آنکه بیهوش شد پس برداشته شد امام احمد رض و بمکان خود برده شد و کل مدت حبس وی رض بیست و هشت ماه بود و بعد از صحت بجمعه و جماعات حاضر شدی و فتوا ها دادی و حدیث بیان نمودی تا آنکه معتصم وفات کرد و بجایش واثق پسرش خلیفه گشت و گفت امام احمد رض که هر آئینه نزد من چند موی مبارک بود از مویهای شریف نبی صلعم که در آستین قمیص خود گردانیده بودم پس وقتیکه دست امام احمد رض بسته شد و پیراهن از وی برکشیدند و زده شد بتازیانها پس ضائع شد آن موی مبارک و تا وقت مرگ خود از برای آن موی مبارک ناله بر میکشیدی و اینهمه واقعات که بر وی گذشت در حالت صیام بود گاهی افطار نمود رضی الله تعالیٰ عنه و چون چند تازیانها زده شد در اثنای زدن ازار بند وی رض گسست آهسته بر زبان چیزی راند که ناگاه دو دست از غیب نمودار گشت و ازار را بر وی رض بست پس چون از زندان نجات یافت از وی پرسیدند که در انحالت چه گفتی فرمود گفتم اَللّٰهُمَّ اِنْ كُنْتُ عَلَى الْحَقِّ فَلَا تَفْضَحْنِي یعنی یا الله اگر من بر حق ام پس مرا رسوا مکن ـ و نظر کرد معتصم بمردیکه بطرف ضرب و جراحات امام می نگریست و معالجه اش میکرد و گفت بخدا که ضرب هزار تازیانها دیده ام مگر ندیده ام سخت ازین و تا وقت مرگ اثر آن بر پشت مبارکش بود و بعد از مناظره سه روز محمد بن عبد الملک زیات و قاضی احمد بن داود معتصم را گفتند یَا اَمِيْرَ الْمُؤْمِنِيْنَ اُقْتُلْهُ وَدَمُهُ فِيْ اَعْنَاقِنَا یعنی او را قتل کن و خونش بر گردن ماست و تفصیل و عجائب این حکایت در حیات زیر خلافت معتصم بکثرت است و چون ولایت بواثق رسید پس ظاهر کرد وی آنچه مامون و معتصم ظاهر کرده بودند از جور و جفا و امام احمد رض را از جمعه و جماعات منع کرد پس بود امام رض مختفی که بنماز و غیره بیرون نیامدی تا آنکه واثق نیز بمرد و بجایش برادرش متوکل والی گشت پس برداشت وی شدائد مذکوره را و گویند که باحضار امام احمد رض حکم نموده اعزاز و اکرامش بسیار فرمود والله اعلم الغرض که معتصم بتاریخ نوزدهم ربیع الاول سنه ۲۲۷ دو صد و بیست و هفتم وفات یافت ـ حمیدی شیخ بخاری و یحیی بن یحیی التمیمی و غیرهما رضی الله عنهم در خلافت وی وفات یافته اند در **خلافت واثق بالله** پسر بجایش پسر وی هارون ملقب بواثق بالله که بسنه ۱۹۶ یکصد و نود و شش مولود گشته بسنه ۲۲۷ دو صد و بیست و هفت حسب گفته پدر خود معتصم بالله خلافت یافت و بسنه ۲۳۱ دو صد و سی بخلق قرآن اتباع پدر خود نمود ـ و احمد بن نصر الخزاعی رض را که رد بر وی واثق گفت که قرآن مخلوق نیست بقتل رسانید و سرش را بطرف مشرق

فائده در [illegible] امام احمد رض

فائده در بیان بعض بزرگان

در خلافت واثق بالله

در شهادت احمد بن [illegible]

رو نموده نصب نمود پس آن سر بطرف قبله گردید و چند بار ایشان از قبله آن سر را بگردانیدند و او بار بسمت قبله روی خود می آوردی و بعد از شهید شدن وی کسی وی را بخواب دید و از وی پرسید مَا فَعَلَ اللّٰهُ بِكَ گفت که بخشید مرا و رحمت بمن کرد مگر از سه روز مغموم بودم بسبب آنکه نبی صلعم دو بار بر من گذر فرمود و از من بروی مبارک خود اعراض فرمود غایت غمناک شدم بران و چون بسوم بار بر من گذر فرمود پرسیدم که یا رسول الله آیا من بر حق نبودم - و ایشان بر باطل - فرمود بلی گفتم پس چرا از من اعراض میفرمائید فرمود که از جهت شرم و حیا از تو که ترا شخصی از اهل بیت من قتل ساخته - و گویند که در آخر واثق از قول خلق قرآن تائب گشت چنانچه در حیات آورده که پیری از مصیصه بسبب نه قائل شدنش بخلق قرآن مقید کرده شده چندی در سجن بماند تا آنکه روزی واثق پیر موصوف را طلبید چون به پیش وی ایستاد گفت اَلسَّلَامُ عَلَيْكَ يَا اَمِيْرَ الْمُؤْمِنِيْنَ گفت لَا سَلَّمَ اللّٰهُ عَلَيْكَ گفت ای امیر المؤمنین بدترین ادب آموخت ترا مؤدب تو حق تعالی فرمود وَاِذَا حُيِّيْتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوْا بِاَحْسَنَ مِنْهَا اَوْ رُدُّوْهَا و بخدا که تو جواب سلام من نه بمثل آن گفتی و نه به بهتر از آن - و بروایتی جواب سلام پیر هیچ نگفت پس پیر گفت یا امیر المؤمنین با من استعمال نکردی ادب خدا را و نه ادب رسول الله را که خدا فرمود وَاِذَا حُيِّيْتُمْ الاٰية و آنحضرت صلعم برد سلام امر فرموده است پس قاضی ابن ابی داود معتزلی با وی در مناظره مستعد گشت پیر گفت یا امیر المؤمنین من محبوسم و در بند آهنی بسته گشته ام نماز میخوانم در حالت حبس به تیمم پس امر کن تا از بند آهنی آزادم کنند و وضو سازم پس چون پیر از وضو و نماز فارغ شد ابن ابی داود را حکم شد که از پیر بپرس آن پیر گفت سوال مراست پس حکم کن وی را تا جوابم دهد ابن ابی داود گفت بپرس پیر گفت که مرا خبر ده بانکه تو که خلق الله را الخلق قرآن میخوانی آیا آنحضرت صلی الله علیه وسلم نیز بطرف این دعوت فرموده گفت نه پیر گفت آیا ابوبکر رض بعد از حضرت صلعم مردم را بطرف این خوانده گفت نی پیر گفت که عمر رض بعد از ایشان هر دو دعوتش کرده گفت نی پیر گفت که از عثمان بعد از ایشان هر سه و یا از علی بعد از ایشان هر چهار دعوتش بدایت گشته هست گفت نی پیر گفت چیزیکه دعوت بطرف آن نه آنحضرت علیه السلام کرده و نه ابوبکر رض و نه عمر رض و نه عثمان رض و نه علی رض پس دعوت تو بطرف آن چیز خالی نباشد از نیکه ایشان بآن عالم بودند یا جاهل از ان پس اگر گوئی که ایشان بآن عالم بودند مگر سکوت از ان ورزیدند پس مرا و ترا نیز

در مناظرهٔ پیری در خلق قرآن و غالب شدنش بر معتزله

وسعت آنست که ازان سکوت کنیم مانند سکوت ایشان علی نبینا وخلفائه الصلوة والسلام واگر گوئی که ایشان ازان جاهل بودند نعوذ بالله وتو آنرا عالم شده فیا لُکَع ابن لُکَع ممکن ست که چیزی را آنحضرت علیه السلام وخلفای راشدین رضوان الله علیهم ندانند وتو ویاران تو آنرا بدانند پس واثق از شنیدنش برجسته برخاست وبحجره درآمد وجامه را در دهن خود کرده میخندید وگفت راست گفت این پیر که این دعوت خالی نباشد تا آخر قول وی فیا لُکَع ابن لُکَع یَجْهَلُ النَّبِيُّ صلعم شَيْئًا وَاَصْحَابُهُ- وَتَعْلَمُهُ اَنْتَ وَاَصْحَابُكَ پس عمار نام حاجب خود را حکم فرمود تا بند آهنی از پیر بردا شت وچهار صد دینار بروی عطا کرد واجازتش داد برجوع وقاضی ابن ابی داؤد معتزلی از نظرش در افتاد وبعد ازان هیچ کسی را بران بیازارید- واین تلخیص ست مر دو روایت مخالف را که بنظر اختصار بیکجا مختلط کرده شد- حق اینکه تقریر این شیخ که مذکور شد در باب الزام معتزله حجتی ست عجیب چنانچه در حیات گفته بلکه میگوئیم که در باب بهدام جمله مخترعات مخترعین غایت مسکت ست فَلِلّٰهِ دَرُّ الشَّیْخِ وهمین حکایت را بروایت دیگر در حیات در ذکر خلافت مهتدی بالله بن هارون واثق بالله چنین آورده که مهتدی بالله گفت بودم من که میگفتم که قرآن مخلوق ست در ابتدای خلافت پدر خود واثق بالله تا آنکه روزی قاضی احمد بن ابی داؤد معتزلی شیخی را از اهل شام که غایت حسین بود وخوبتر پیری میداشت مقید کرده پیش واثق آورد دیدم واثق را که ازوی حیا کرد ونرم دل شد بروی وچون نزدیک واثق آمد پس سلام بامیر المومنین خواند باحسن ترین سلامها ودعا خواند برای وی بهترین دعاها ومختصر پس واثق گفت بنشین پس ترو یرا گفت که ای شیخ مناظره کن باابن ابی داؤد در چیزیکه وی ترا دران مناظره میکند آن شیخ گفت یا امیر المومنین هر آئینه که وی از مناظره ضعیف ست وهیچ نیست وچیزی صغیر ست پس بغضب آمد واثق وبجای نرمی از غضب پر شد وگفت ابو عبد الله احمد بن ابی داود از مناظره ضعیف ست وهیچ نیست وچیزی صغیرست از مناظره تو شیخ گفت یا امیر المومنین آسان گیر خود واجازت ده مرا در مناظره وی واثق گفت من ترا هم برای مناظره وی طلبیده ام شیخ گفت یا احمد مراد مردم را بچه چیز دعوت میکنی گفت بطرف آن که گوئی که قرآن مخلوق ست چرا که هر چه سوای خدا ست آن همه مخلوق ست ورنه تعدد قدما لازم آید شیخ گفت یا امیر المومنین بهتر این ست که انچه من ووی میگوئیم آن را یاد داری گفت خوب شیخ گفت یا احمد ازین سخن که تو گفتی مرا خبر کن که آیا این واجب ست وداخل در عقده دین که دین تمام وکامل نگردد تا آنکه گفته شود انچه تو گفتی

ف ایضاً مناظرهٔ شیخ با ابن ابی داؤد در خلق قرآن

وی گفت بلی شیخ گفت یا احمد مرا خبر ده ازینکه چون آنحضرت صلعم را حق تعالی مبعوث کرد آیا وی چیزی را از دین در تبلیغ احکام الٰهی پوشیده داشته گفت نه شیخ گفت که آنحضرت صلعم بطرف این مقوله که تو گفتی مردم را دعوت نموده پس خاموش ماند شیخ او را گفت جواب ده پس خاموش ماند از جواب پستر التفات کرد شیخ بطرف واثق و گفت یا امیر المؤمنین یکبار شد گفت یکبار شد باز شیخ گفت یا احمد مرا خبر کن ازینکه حق تعالی در قرآن آخر ترین همه کدام آیت نازل فرموده گفت اَلْیَوْمَ اَکْمَلْتُ لَکُمْ دِیْنَکُمْ الآیة شیخ گفت که آیا حق تعالی در اکمال دین خود صادق ست یا تو در نقصان آن صادقی تا آنکه در دین بر قول تو اقرار کرده نشود پس خاموش ماند شیخ گفت جواب ده یا احمد جوابش نداد شیخ گفت یا امیر المؤمنین دوبار شد واثق گفت دوبار شد باز شیخ گفت یا احمد مرا خبر کن ازینکه آنچه تو گفتی آیا آنحضرت صلعم این را میدانست یا ازین جاهل بود احمد گفت که برین عالم بود شیخ گفت که پس مردم را بران دعوت فرموده بود پس سکوت کرد احمد شیخ گفت سه بار شد یا امیر المؤمنین گفت سه بار شد شیخ گفت یا احمد آیا جائز بود آنحضرت صلعم را نبابر قول تو که امت خود را بران دعوت نتمود (یعنی باوجود علم آنحضرت صلعم از ابلاغ سکوت ورزید) گفت بلی شیخ گفت که مر ابوبکر و عمر و عثمان و علی را رضی الله عنهم نیز سکوت ازان جائز شد گفت بلی شیخ از احمد بطرف واثق اعراض کرد و گفت که از پیشتر گفته بودم اِنَّ اَحْمَدَ یَقِلُّ وَیَصْغُرُ وَیَضْعُفُ عَنِ الْمُنَاظَرَةِ اگر ترا امساک و خاموشی ازین کلمه جائز نبودی هر آئینه امساک آنحضرت صلعم و ابوبکر و عمر و عثمان و علی جائز نشدی پس واثق تسلیمش کرد و بجنسه اعادهٔ کلمات شیخ کرد و گفت نَعَمْ اِنْ لَّمْ یَتَّسِعْ لَنَا مِنَ الْاِمْسَاکِ عَنْ هٰذِهِ الْمَقَالَةِ مَا اتَّسَعَ لِرَسُوْلِ اللّٰهِ صلعم وَلِاَبِیْ بَکْرٍ وَّعُمَرَ وَعُثْمَانَ وَعَلِیٍّ رضی الله عنهم فَلَا وَسَّعَ اللّٰهُ عَلَیْنَا و در حکایت طول ست مهتد بالله گفت که رجوع کردم ازین قول از ان روز و گمان می برم که هر آئینه واثق نیز ازان وقت رجوع کرده انتهی الغرض که واثق بماه رجب ۲۳۲ سنه دو صد و سی و دو یا سه بعمر سی و شش سال و چند ماه رحلت نمود مدت خلافت وی پنج سال و نه ماه بود **ذکر اموات** درین خلافت از بزرگان دین علی بن المغیرة الاثرم اللغوی و ابو یعلی صاحب الشافعی رح مسجونا مقیدا فی المحنة و غیرهما رضی الله عنهم **و خلافت متوکل بن معتصم** پستر بجایش برادرش متوکل علی الله بن معتصم باشد که بسنه ۲۰۵ دو صد و پنج یا هفت تولد یافته بود بسنه ۲۳۲ دو صد و سی و دو یا سه خلیفه گشت و بسنه ۲۳۴ دو صد و سی و چهار بسوی حدیث میل نمود

واہل حدیث را بنواخت وبدعت را زائل نمود و فرو نشانید شر معتزله را و دران زمان در سه اسلام از شر ایشان زائد شر دیگر نبود مگر حضرت علی واولاد وی را مبغوض میداشت بهر حال ابوبکر بن ابی شیبه رض شیخ بخاری وغیره فرصت وقت را غنیمت شمرده در جامع رصاصه نشسته قریب سی ہزار کس را جمع ساخته وبرادر وی عثمان نیز در جامع المنصور با سی ہزار کس مجتمع گشته بدعای متوکل علی الله مشغول شدند **تنبیه** ابوبکر بن ابی شیبه رض بمقتضای بشریت حسد یکه حریف را با حریف خود غالبا میباشد با امام ابوحنیفه رح بباعث درجهٔ امامتش بدل میداشت ومیخواست که تبدیل امام جلیل تقلیل رتبه عالی وی که بقلوب اہل زمین مرکوز بود نموده به تجلیل وتفضیل ذات خود را تجمیل داده اکلیل امامت تحویل بخود نماید وبمقتدی شدن خود را آراید پس در مکر نفس در آمده بخوشامدهای گوناگون خلیفه موصوف برای سرخروی خود بپرداخت وطریق دام قدح وذم در شان امام اعظم رض انداخت ودر پی رد امام ابوحنیفه افتاد وتالیف بابی درین باب نمود که نامش باب الرد علی ابی حنیفة رض نهاد - جابجا احادیث موضوعهٔ زنادیق را بلا تحقیق وتدقیق دران درج نمود پس بعضی از علمای بدریافت اینهمه تعصبات وتحاسدات نبرده جمله مکتوبات وی را قول نبی صلعم فهمیدند ودر تصنیفات خود ازان نقل نمودند ازین جهت که امام بخاری رض با وجود کمال ذی شانی وی رحمه الله در بخاری خود از امام اعظم رض به بَعْضُ النَّاسِ تعبیر نموده ودر تاریخ خود بکلمات غلیظه یادش کرده تَجَاوَزَ اللهُ عَنَّا وَعَنْهُمْ اَجْمَعِيْنَ ودرین باب فتنهٔ اول از ابوبکر ابن ابی شیبه رض ودارقطنی رض ست - ودر ما بعد از وارمی رض ست وهر چند که علمای محققین تدارک آن نموده مگر اہل تو ہب بدمذہب از جهت بغض وحسد درونی خود ہمان اعتراضات را در کتب ورسائل خود نقل میکنند واز تحقیقات محققین چشم میدوزند اَلْعِيَاذُ بِاللهِ چنانچه در باب تعصب وغلط فهمی ابوبکر ودارقطنی درحق امام مختصرا بموجب فَفِيْ هٰذَا الْكِفَايَةُ لِمَنْ لَّهُ الدِّرَايَةُ عبارت بحر العلوم از شرح مسلم الثبوت اینکه **فائده** لَابُدَّ لِلْمُزَكِّيْ اَنْ يَّكُوْنَ عَدْلًا عَارِفًا بِاَسْبَابِ الْجَرْحِ وَالتَّعْدِيْلِ وَاَنْ يَّكُوْنَ مُنْصِفًا نَاصِحًا لَا اَنْ يَّكُوْنَ مُتَعَصِّبًا وَّمُعْجِبًا بِنَفْسِهٖ فَاِنَّهٗ لَا اِعْتِدَادَ بِقَوْلِ الْمُتَعَصِّبِ كَمَا قَدَحَ الدَّارَقُطْنِيُّ فِي الْاِمَامِ الْهُمَامِ اَبِيْ حَنِيْفَةَ رض بِاَنَّهٗ ضَعِيْفٌ فِي الْحَدِيْثِ وَاَيُّ شَنَاعَةٍ فَوْقَ هٰذَا - فَاِنَّهٗ اِمَامٌ وَرِعٌ تَقِيٌّ خَائِفٌ مِّنَ اللهِ تَعَالٰى

فائده در حسد ابن ابی شیبه وغیره با امام اعظم رض

فائده در تعصب ابوبکر ودارقطنی با امام اعظم که غلطی ست

وَلَهُ كَرَامَاتٌ شَهِيْرَةٌ فَبِاَيِّ شَيْءٍ يَتَطَرَّقُ اِلَيْهِ الضُّعْفُ۔ فَتَارَةً يَقُوْلُوْنَ اِنَّهُ مِنَ التَّعَصُّبِ عَلَيْهِ
كَانَ مُشْتَغِلًا فِي الْفِقْهِ۔ اُنْظُرْ بِالْاِنْصَافِ اَيُّ قُبْحٍ فِيْمَا قَالُوْا۔ بَلِ الْفَقِيْهُ اَوْلٰى بِاَنْ يُؤْخَذَ الْحَدِيْثُ
مِنْهُ۔ وَتَارَةً يَقُوْلُوْنَ اِنَّهُ لَمْ يُلَاقِ اَئِمَّةَ الْحَدِيْثِ۔ اِنَّمَا اَخَذَ مِنْ حَمَّادٍ رض وَهٰذَا اَيْضًا بَاطِلٌ۔
فَاِنَّهُ رَوٰى عَنْ كَثِيْرٍ مِنَ الْاَئِمَّةِ كَالْاِمَامِ مُحَمَّدٍ الْبَاقِرِ وَالْاَعْمَشِ وَغَيْرِهِمَا۔ مَعَ اَنَّ حَمَّادًا
كَانَ وِعَاءً لِلْعِلْمِ۔ فَالْاَخْذُ مِنْهُ اَغْنَاهُ مِنَ الْاَخْذِ عَنْ غَيْرِهِ۔ وَهٰذَا اَيْضًا اٰيَةُ وَرَعِهِ وَكَمَالِ
عِلْمِهِ وَتَقْوَاهُ فَاِنَّهُ لَمْ يُكْثِرِ الْاُسْتَاذَ لِئَلَّا يَتَكَثَّرَ الْحُقُوْقُ فَيَخَافُ عَجْزَهُ عَنْ اِيْفَائِهَا۔ وَتَارَةً
يَقُوْلُوْنَ اِنَّهُ كَانَ مِنْ اَصْحَابِ الْقِيَاسِ وَالرَّاْيِ وَكَانَ لَا يَعْمَلُ بِالْحَدِيْثِ حَتّٰى وَضَعَ اَبُوْبَكْرِ بْنُ
اَبِيْ شَيْبَةَ فِيْ كِتَابِهِ بَابًا لِلرَّدِّ عَلَيْهِ وَتَرْجَمَهُ۔ بَابُ الرَّدِّ عَلٰى اَبِيْ حَنِيْفَةَ رح۔ وَهٰذَا اَيْضًا مِنَ التَّعَصُّبِ
كَيْفَ وَقَدْ قِيْلَ اِنَّ الْمَرَاسِيْلَ حُجَّةٌ عِنْدَهُ وَقَالَ اَبُوْحَنِيْفَةَ مَا جَاءَ مِنْ رَسُوْلِ اللّٰهِ صلعم فَبِالرَّاْسِ
وَالْعَيْنِ وَمَا جَاءَ مِنْ اَصْحَابِهِ فَلَا اَتْرُكُهُ۔ وَلَمْ يُخَصِّصْ بِالْقِيَاسِ عَامَّ خَبَرِ الْوَاحِدِ فَضْلًا عَنْ
عَامِّ الْكِتَابِ وَلَمْ يَعْمَلْ بِالْاِخَالَةِ وَالْمَصَالِحِ الْمُرْسَلَةِ۔ وَالْعَجَبُ مِنْهُمْ اَنَّهُمْ طَعَنُوْا فِيْ هٰذَا الْاِمَامِ۔
مَعَ قَبُوْلِهِمْ لِلْاِمَامِ الشَّافِعِيِّ وَقَدْ قَالَ فِيْ اَقْوَالِ الصَّحَابَةِ كَيْفَ اَتَمَسَّكُ بِقَوْلِ مَنْ كُنْتُ فِيْ عَصْرِهِ
لَحَاجَتِهِ۔ وَرَدَّ الْمَرَاسِيْلَ وَخَصَّصَ عَامَّ الْكِتَابِ بِالْقِيَاسِ وَعَمِلَ بِالْاِخَالَةِ وَهَلْ هٰذَا اِلَّا بُهْتٌ
مِنْ هٰؤُلَاءِ الطَّاعِنِيْنَ مِنْهُمْ۔ وَالْحَقُّ اَنَّ الْاَقْوَالَ الَّتِيْ صَدَرَتْ عَنْهُمْ فِيْ حَقِّ هٰذَا الْاِمَامِ الْهُمَامِ مُقْتَدَى الْاَنَامِ كُلَّهَا
صَدَرَتْ مِنَ التَّعَصُّبِ۔ لَا يَسْتَحِقُّ اَنْ يُلْتَفَتَ اِلَيْهَا وَلَا يَنْطَفِيْ نُوْرُ اللّٰهِ بِاَفْوَاهِهِمْ فَاحْفَظْ وَتَثَبَّتْ۔ وَسَبَبُ وُقُوْعِهِمْ
فِيْ هٰذَا الْاَمْرِ الْفَظِيْعِ اَنَّهُمْ كَانُوْا سَيِّئِي الْفَهْمِ يَخْدِمُوْنَ ظَوَاهِرَ اَلْفَاظِ الْحَدِيْثِ وَلَا يَرُوْمُوْنَ فَهْمَ
بَوَاطِنِ الْمَعَانِيْ فَضْلًا عَنِ الْمَعَانِي الدَّقِيْقَةِ الَّتِيْ يَعْجِزُ عَنْهَا اَفْهَامُ الْمُتَوَسِّطِيْنَ۔ وَكَانَ هٰذَا النِّحْرِيْرُ
الْاِمَامُ مُؤَيَّدًا بِالتَّاْيِيْدِ الْاِلٰهِيِّ مُتَعَمِّقًا فِيْ بِحَارِ الْمَعَانِيْ اَخَذَ اللَّاٰلِيَهُ عَنْ قَعْرِ الْبَحْرِ الَّذِيْ لَا يَقْدِرُ
عَلَى الْخَوْضِ فِيْهِ اَحَدٌ اِلَّا الْاٰحَادُ مِنَ الْمُؤَيَّدِيْنَ بِتَاْيِيْدِ اللّٰهِ۔ وَهٰؤُلَاءِ الطَّاعِنُوْنَ لِقُصُوْرِ فَهْمِهِمْ
عَجَزُوْا عَنْ اِدْرَاكِ مَا فَهِمَهُ هُوَ۔ فَتَنَفَّرُوْا عَمَّا قَالَ تَنَفُّرَ الْحَيَوَانِ الْوَحْشِيِّ فَظَنُّوْا شَيْئًا زَيْغًا وَحَكَمُوْا
بِاَنَّهُ خَالَفَ الْحَدِيْثَ فَوَقَعُوْا فِيْمَا وَقَعُوْا مِنَ الْجَهْلِ الْمُرَكَّبِ انتهى۔ پس بنائے طعن فرقۂ ضالہ وہابیہ از طعن
وتشنیع ہمین مشتی متعصبین ہست کہ حال الشان بتو ظاہر شد و بس و لہذا علامہ عینی در عمدۃ القاری شرح
صحیح بخاری بعد توثیق و مناقب امام ابوحنیفہ مینویسد و بہذا ظہر لک تحاسد الدار قطنی علی ابی حنیفۃ

وَتَعَصُّبُهُ الْفَاسِدُ مَعَ اَنَّهُ لَيْسَ لَهُ مِقْدَارٌ بِالنِّسْبَةِ اِلٰى هٰؤُلَاءِ الَّذِيْنَ اَثْنَوْا عَلَيْهِ اِلٰى اٰخِرِهٖ القصه

متوکل بسال ۲۳۶ دو صد و سی و شش قبر حضرت امام حسین رض و اطراف آنرا منهدم ساخت و دران حکم زراعت داد و مردم را از زیارتش باز داشت - چونکه ناصبی المذهب مشهور بود بنابران با اهل بیت عداوتش افزون در فوائد گنج تاریخ آورده که اول مذهبش اعتزال بود و امام احمد را رض بسبب نا قائل شدنش بخلق قرآن شهید ساخت انتهی و قصه شهادت امام موصوف رض در تذکرة الاولیا مذکورست و مردمانیکه بجنازهٔ امام احمد رض حاضر شده بودند هشت لک مرد و شصت هزار زنان بودند و بروز وفات وی رض از یهود و نصاری و مجوس بیست هزار مردم مسلمان گشتند چنانچه در حیات ست - و در آخر از مذهب اعتزال تائب گشت والله اعلم وامام یعقوب بن سکیت امام عربیه را معلم پسران خود گردانید روزی پسران خود را نزد امام مذکور دیده ازوی پرسید که ازین هر دو پسرانم و از حسن و حسین رضی الله تعالی عنهما کدام هر دو را محبوب تر داری و بهتر شماری گفت حسنین را از هر دو پسرانت محبوب دانم و بهتر شمارم پس شکمش نارمز بدرانید و یا زبانش را ببرید که از صدمهٔ آن شهید گشت و دیگر حوادث کثیره و نادره که در خلافتش حادث گشته ذکرش موجب طوالت ست - و از ان هر دو پسران خود پیشتر منتصر را ولیعهد خود گردانید بعده معتز را بسبب حب مادرش بخلع منتصر ولیعهدیت خواست پس منتصر بخلع پدر ناخوش گشته ویرا بماه شعبان سنه ۲۴۷ دو صد و چهل و هفت بعمر چهل سالگی با وزیر خود فتح بن خاقان بقتل رسانید و سزای عمل خود با ابن سکیت از جهة پسران محبوب ترین خود یافت الحق مَنْ قَتَلَ قُتِلَ وَمَنْ ظَلَمَ ظُلِمَ - مدت خلافت وی چهارده سال بود و ده ماه یا پانزده سال بود فوکر بعضی بزرگان دین که درین خلافت وفات یافته - امام احمد حنبل رض که در سنه ۱۶۴ یکصد و شصت یا شصت و چهار یا پنج تولد یافته بود

در سنه ۲۴۱ دو صد و چهل و یک یا دو ترحیل فرمود **قطعهٔ تاریخین امام احمد رض**

جناب احمد حنبل شه دین		
کز بود او جامع معقول و منقول	بتولیدش رقم کن - قطب احمد ۱۶۴	بترحیلش بخوان - محبوب مقبول ۲۴۲

واسحق بن راهویه - و ابو بکر بن ابی شیبه - و اخوه عثمان - و علی بن المدینی - و یحیی بن معین - و یحیی بن بکیر و یحیی بن یحیی (مؤلف موطای مالک) و ابن ابی داؤد (المعتزلی) و حارث المحاسبی - و حرملهٔ صاحب الشافعی و ابن السکیت - و احمد بن منیع - و ذوالنون المصری الزاهد - و ابو تراب النخشبی - و ابو عثمان المازنی النحوی وغیرهم رضی الله عنهم **در خلافت منتصر** پسر بعد قتل پدر خود محمد منتصر بن متوکل بر سریر خلافت نشست بخلاف پدر خود بجملهٔ اهل بیت رحیم و محسن گشت حتی که مقبرهٔ متبرکهٔ امام حسین رض را برای زیارت و اهل ولی

فائده در شهادت امام احمد

فائده در شهادت ابن سکیت

فائده در وفات بعضی بزرگان

فائده در خلافت منتصر

و بمه در باغ فدک فرمان فرستاد و رعایا را بداد و دهش و عدل و انصاف بنواخت - اما در لطائف المعارف آورده که روزی روبروی منتصر بساطی از بساطهای خزائن پدرش آورده گسترانیدند چه می بیند که دران بساط دائرهٔ کشیده و درمیان دائره سواری تاج پوش ایستاده و در گردش کتبه بزبان فارسی منقوش ست از دیدنش متحیر گشته مردی فارسی دان را طلبیده وی باز دیدنش چین بجبین گشته خاموش گشت منتصر گفت چه دیدی گفت هیچ آخر بعد از اصرار تمام معانیش را بوی ظاهر نمود که دران منقوش بود من شیرویه بن کسری بن هرمزام که پدر خود را بطمع سلطنت قتل نمودم آخر بجز از شش ماه تمتع از سلطنت نیافتم - هرچند که منتصر آن بساط را بسوزانید اما حسب نوشتهٔ این بعد شش ماه خود نیز از دست طبیب طیفور نابکار بطمع درم و دینار بتاریخ پنجم ربیع الآخر سنه ۲۴۸ دوصد و چهل و هشت که از مخالفان برای قتل منتصر سی هزار [30000] دینار برشوت گرفته بود بعمر بیست و شش سالگی بقتل رسید که به نشتر زهرآلود فصد وی گرفت اما طرفه تر اینکه بموجب کردهٔ خویش آمد پیش طیفور نیز بعد از ساعتی سهواً از همان نشتر فصد خود گرفت که فی الفور از ان جان وی بلجان منتصر براه آخرت همراه گشت صدق الله العظیم جَزَآءُ سَیِّئَةٍ سَیِّئَةٌ مِّثْلُهَا و رسوله الکریم مَنْ حَفَرَ بِئْرًا لِاَخِیْهِ فَقَدْ وَقَعَ فِیْهِ چنانچه مشهور ست در **خلافت مستعین بالله** پس بجای وی عمش احمد مستعین بالله برادر متوکل بن معتصم بالله که بسنه ۲۲۱ دوصد و بست و یکم مولود شده بود بماه ربیع الآخر بعمر بیست و هشت [28] سالگی تخت نشین گشت و در حیات گفته که بجایش ابن عم وی احمد مستعین بالله بن محمد المعتصم خلیفه گشت بهرحال بسنه ۲۵۲ دوصد و پنجاه و دو بعمر سی و یک سالگی بماه شوال از دست برادر عمزادهٔ خود محمد معتز بن متوکل بقتل رسید (ای محمد بن المعتصم) بمدت خلافت وی دو سال و نه ماه بود در **خلافت محمد معتز** پس بجایش همین محمد معتز بن متوکل که بسنه ۲۳۲ دوصد و سی و دو متولد گشته بود بعمر نوزده سالگی خلیفه گشت آخر بسبب ترکیان از دست برادر عمزادهٔ خود محمد بن واثق بماه رجب بسنه ۲۵۵ دوصد و پنجاه و پنج بتکالیف شدیده بعمر بیست و سه سالگی بمرد خلافت وی چهار سال و شش ماه بود و در **خلافت وی** سری سقطی و دارمی صاحب مسند وغیرهما وفات یافته اند **تنبیه** همین دارمی ست که تعصب با تند تعصب ابوبکر بن ابی شیبه و دارقطنی بر امام ابوحنیفه رض صاحب علوم لطیفه و فنون منیفه رحمه الله قدجا بسته و جا بجا در کتب خود آزادیح نموده که بد مذهبان هند انا سنادر رسائل خود نقلها آورده شائع و ذائع مینمایند و لیکن تنقیص از شان امام همام آخرت خود را برباد میکنند ۵ بجز و سه چند و خود بیخبر بعیب پسندند بر همه هنر

واقعهٔ عبرت افزا

در خلافت مستعین بالله

در خلافت محمد معتز

در وفات بزرگان دین

در تعصب دارمی با امام اعظم

ف در خلافت مهتدی بالله

ف در خلافت معتمد علی الله

ف در قتل بهبود ملعون مدعی نبوت

ف در ذکر قرامطه

در خلافت مهتدی بالله پس‌تر بجایش خلیفهٔ صالح مهتدی بالله محمد ابواسحق بن هارون واثق بن معتصم بالله که در خلافت جدِ خود معتصم بسنهٔ دوصد تولد یافته به ۲۵۵ھ دوصد و پنجاه و پنج بعد خلع و قتل برادر عم‌زاد خود معتز خلیفه گشت گویند که وی رض کمال زاهد بود که با وجود خلافت بماه صیام به نمک و سرکه و روغن زیت با نان کفایت کردی واکثر صائم الدهر بودی بخلاف آبا و اجداد خود امام احمد رض را التعریف و ثنا خواندی و جمله مناهی و غنا و لهو و لعب بر خود حرام میداشت و گفتی که مرا حیا می آید از خدا در اینکه نباشد در بنی عباس مانند عمر بن عبد العزیز در بنی امیّه و همه شب بگلیم صوف نشسته نماز میخواندی آخر ۲۵۶ھ دوصد و پنجاه و شش بماه رجب بعمر سی و هفت سالگی از دست موسی ترکی هلاک گشت خلافتش یازده ماه بود یا یکسال **در خلافت معتمد علی الله** پس‌تر بجایش برادر عم‌زادش معتمد علی الله احمد بن متوکل که به ۲۲۹ھ دوصد و بیست و نهم متولد گشته بود بعد مقتول شدن مهتدی بالله از حبس بیرون کرده شده و بیعتش نمودند پس وی برادر خود موفق طلحه را بر مشرق خلیفه ساخت و پسر خود جعفر را به لقب مفوض الی الله ملقب نموده ولیعهد خود گردانیده والی مصر و مغرب ساخت و خود بلهو و لعب پرداخت و دران نزدیک از جور زنگیان اکثر بصره بغارت رفت تا آنکه بعد ازان در میان لشکر خلیفه و زنگیان از ۲۵۶ھ دوصد و پنجاه و شش تا ۲۷۰ھ دوصد و هفتاد قتال قائم ماند تا آنکه درین سال سردار زنگیان که نام آن ملعون بهبود بود و خود را بدعوی نبوت و عالم الغیب بودن آراسته بود و نیز آن ملعون در شهر خود بر منبر نشسته حضرات عثمان و علی و طلحه و زبیر و عایشه و معاویه رضی الله عنهم را سبّ و شتم میداد و در عساکر خود ندا کنانید که زنانِ علویه را بدو و سه درم خرید کنند و از ایشان خدمت بدنی و لذّاتِ شهوانی گیرند تا آنکه نزدیک یک زنگی جهنمی ده نفر زنان علویه موطوئش میبودند و خدمتش میکردند بعد از قتل شدن یک کرور و پنج لک (۱۰۵۰۰۰۰) مسلمانان آن ملعون مقتول گردید چون سرِ آن خبیث را از تن جدا کرده در بازارها بر سر نیزه بلند کرده شد از هر کنار دعای نیک برای خلیفه از مرد و زن از کوچه و برزن بر آمد و شاعران بکمال مدح خلیفه را ستودند باز به ۲۷۸ھ دوصد و هفتاد و هشت قومے در کوفه بنام قرامطه ملاحده چنان ظاهر شد تا که بعدم وجوب غُسلِ جنابت و حلّت خمر را دعوی کردند و در اذان خود کلمهٔ أَنَّ مُحَمَّدَ بْنَ الْحَنَفِيَّةِ رَسُولُ اللهِ نهادند و در هر سال دو روزه صوم لواجب دانستند که یکی دران صیام صومِ مهرجان را داخل نمودند و ازینجاست که و افقض خذلهم الله روز مهرجان

(یعنی نوروز را تعظیم مینمایند) و بیت المقدس را قبله و محل حج دانستند و نیز بدیگر اقوال شنیعه قائل گشتند
و اکثر جهال آنرا از ایشان قبول نمودند (مانند ترویج لامذهبی و بابیان هند درین زمانه که در جهال بمرتبهٔ
دولت روزافزون رسیده) و جملهٔ اوباش بران راضی شدند اما دیگر مسلمانان ازان نابکاران
بجان رنجیدند - و بسنه ۲۷۹ دو صد و هفتاد و نه معتمد برای رفع فساد از میان خود جعفر پسر خود را خلع نموده
برادرزادهٔ خود ابوالعباس احمد بن طلحه بن متوکل را که انصاف پسند و عدل دوست بود و بلقب **معتضد بالله**
خطاب نموده ولیعهد خود گردانید و خود بروز دوشنبه بتاریخ نوزدهم ۱۹ ماه رجب یا شوال سنه ۲۷۹ دو صد و هفتاد
و نه بعمر پنجاه سالگی انتقال نمود مدت خلافت وی بیست و سه سال بود پس معتضد در خلافت خود
بسنه ۲۸۲ دو صد و هشتاد و دو احکام نیروزیه را باطل کرده و طریقهٔ مجوسیان زائل نمود - و بسنه ۲۸۶ دو صد و
هشتاد و شش **ابوسعید القرامطی** برو خروج نموده بقلع حجر اسود رسید لشکر خلیفه معتضد هر چند
که مقابلهاش نموده مگر هزیمتش روداد - پس آن ملعون حجر اسود را از موضع خود قلع نمود تا آنکه به سنه ۲۸۹
دو صد و هشتاد و نه **مکتفی بالله** بن معتضد بجای پدر خود خلیفه گردید و در سنه ۲۹۰ دو صد و نود بعد از قتال
شدید قرامطی موصوف را بقتل رسانید پس برای مقاتله بخلیفه مکتفی برادر قرامطی حسین نامی که قائم مقامش
گشته بود با برادر عمزاد خود عیسی بن مهرویه نام و غلام خود که بنور ملقبش نموده بود آماده و سرگرم شد
اما انجام کار از فضل غفار بسنه ۲۹۱ مذکور حسین مع عیسی بن مهرویه و نور غلام بجهنم رسید و بوفات
مکتفی بالله بسنه ۲۹۵ دو صد و نود و پنج برادرش **مقتدر بالله** بن معتضد خلیفه گشت و بسنه ۳۰۱ سه صد
و یک حسین حلاج قرامطی را زنده بدار کشید و هر که وی را از قوم قرامطه معلوم میشد محبوسش میکرد و بسنه ۳۰۹
سه صد و نه قرمطیی که دعوی الهیت میکرد و حلول لاهوت را در ابدان اشرف مینمود بقتل رسانید
اما چونکه عبید الله المهدی القرامطی المنتبی الفاطمی المصری المجوسی برای تحصیل دولت دنیا و فریبیدن
مخلوق خدا خود را علوی ظاهر نمود پس باعانت عوام اعانت تامه حاصل نموده خود را المهدی فاطمی
مشهور ساخت و بهمان سنه ۳۰۹ با چهل هزار لشکر جرار بخلیفه مقتدر بالله خروج نموده اسکندریه وغیره
را قابض گردید حقیقتِ اصل و نسب همین عبید الله قرامطی را جلال الدین سیوطی رح در خلفاء چنین
آورده اِنَّمَا سَمَّتْهُمْ بِالْفَاطِمِيِّيْنَ جَهَلَةُ الْعَوَامِّ - وَاِلَّا فَجَدُّهُمْ مَجُوْسِيٌّ وَقَالَ الْقَاضِيْ
اَبُوْبَكْرِ الْبَاقِلَّانِيْ اَلْقَدَّاحُ جَدُّ عُبَيْدِ اللهِ الَّذِيْ يُسَمّٰى بِالْمَهْدِيِّ كَانَ مَجُوْسِيًّا - وَدَخَلَ

فائده در قلع حجر الاسود

فائده در نسب عبید الله قرامطی مجوسی

عُبَیْدُ اللّٰہِ الْمَغْرِبِ وَادَّعٰی اَنَّہٗ عَلَوِیٌّ وَلَمْ یَعْرِفْہُ اَحَدٌ مِنْ عُلَمَاءِ النَّسَبِ وَسَمَّاھُمْ
جَھَلَۃُ النَّاسِ الْفَاطِمِیِّیْنَ وَکَانَ الْمَھْدِیُّ عُبَیْدُ اللّٰہِ بَاطِنِیًّا خَبِیْثًا حَرِیْصًا عَلٰی اِزَالَۃِ
مِلَّۃِ الْاِسْلَامِ اَعْدَمَ الْعُلَمَاءَ وَالْفُقَھَاءَ لِیَتَمَکَّنَ مِنْ اِغْوَاءِ الْخَلْقِ وَجَاءَ اَوْلَادُہٗ عَلٰی
اُسْلُوْبِہٖ اَبَاحُوا الْخَمْرَ وَاَشَاعُوا الرَّفْضَ (واجرای زنا بحیلۂ متعہ۔ وجواز کذب در پردۂ تقیہ در
روافض از ہمینجا شیوع یافتہ) قَالَ الذَّھَبِیُّ الْمُحَقِّقُوْنَ مُتَّفِقُوْنَ عَلٰی اَنَّ عُبَیْدَ اللّٰہِ الْمَھْدِیَّ
لَیْسَ بِعَلَوِیٍّ۔ وَمِنْ اَوْلَادِہٖ اَکْثَرُھُمْ زَنَادِقَۃٌ خَارِجُوْنَ عَنِ الْاِسْلَامِ۔ وَمِنْھُمْ مَنْ
اَظْھَرَ سَبَّ الْاَنْبِیَاءِ۔ وَمِنْھُمْ رَافِضِیٌّ خَبِیْثٌ لَئِیْمٌ یَاْمُرُ بِسَبِّ الصَّحَابَۃِ رض قَالَ ابْنُ
خَلِّکَانَ لَا یَصِحُّ نَسَبُ الْمَھْدِیِّ عُبَیْدِ اللّٰہِ اِلٰی اٰخِرِ الْاَقْوَالِ الْکَثِیْرَۃِ پس بعد از خلافت
قاہر باللہ وخلافت راضی باللہ وخلافت متقی للہ وخلافت مستکفی باللہ کہ ہر یکے
ازین ہر چہار بعد دیگری پس از مقتدر خلیفہ میگشت چون ۳۳۴ھ سنہ سہ صد و سی و چہار بماہ جمادی الآخرہ مطیع اللہ
بن مقتدر بن معتضد خلیفہ گشت در ۳۳۹ھ سنہ سہ صد و سی و نہ حجر اسود را بعد از گذشتن بیست و سہ سال باز از قرامطہ
ملاعنہ بدست آوردہ بموضع خود نصب نمود۔ طول سی بیست وزنش ۳۰۰۰ سہ ہزار و ہفت صد و ہفتاد و ہفت و نصف درم بود
گردش گردانید و در ۳۴۱ھ سنہ سہ صد و چہل و یک قومی از اہل تناسخ ظاہر گشت چنانچہ یکی از انان میگفت کہ
روح حضرت علی رض بمن حلول کردہ و بزعم روح حضرت فاطمہ رض۔ و دیگر دعویٰ نمود کہ من جبرئیل ع ہستم خلیفہ
مطیع اللہ ہمہ را برای تعزیر گرفتار کنانیدہ کہ چرا بدروغ خود را باہل بیت منسوب ساختہ اید اما معزالدولہ مختار
خلیفہ کہ ظاہر سُنّی و در باطن خبیث رافضی بود انان را رہائی داد بلکہ بمراتب عالیہ ایشان را بنواخت بنا بران
امام سیوطی ھٰذَا مِنْ اَفْعَالِہِ الْمَلْعُوْنَۃِ نسبت بخلیفہ نوشت۔ و در ۳۵۲ھ سنہ سہ صد و پنجاہ و دو ہمان
کور باطن رافضی معزالدولہ بر مردم لازم گردانید کہ بروز عاشورا بازار را بند دارند و ہیچ کسے خرید و فروخت
ننماید تا آنکہ نان پزان نیز نان نپزند و زنان طپانچہ زنان و اشعار خوانان در کوچہ و برزن باز دحام عام
گشت کنند یعنی برما تمداری امام حسین رض قیام نمایند این اول بدعتیست کہ در بغداد پدید آمد۔ و از ینجا
بنای تعزیہ داری در اہل تشیع و تشیع رواج و ترویج یافتہ است تا آنکہ بختیار عزالدولہ بن معزالدولہ کہ بعد از
پدر خلیفہ و برا قائم مقامش کردہ بود خطبہ عباسیہ را قطع کردہ در خطبہ اَللّٰھُمَّ صَلِّ عَلٰی مُحَمَّدِنِ الْمُصْطَفٰی
وَعَلٰی عَلِیِّ نِ الْمُرْتَضٰی وَعَلٰی فَاطِمَۃَ الْبَتُوْلِ وَعَلَی الْحَسَنِ وَالْحُسَیْنِ سِبْطَیِ الرَّسُوْلِ وَصَلِّ عَلَی الْاَئِمَّۃِ

آبَاءِ اَمِیْرِ الْمُؤْمِنِیْنَ الْمُعِزِّ بِاللهِ را داخل نمود و در اذان حَیَّ عَلٰی خَیْرِ الْعَمَلِ را شامل نمود و امثال اینهمه
و توعات را بشهٔ ۳۵۲ سنه صد و پنجاه و هشت بعمل آورده نمود و نیز در دمشق آنرا ترویج داده شد کسی بر مخالفت اینیان
سبقت نبرد و خلیفه مطیع از عمل کار پردازان خود قرامطی متسبی بفاطمی مرعوب گشت انتهی بتعداد
بعضے بزرگان دین که در خلافت معتمد علی الله که ذکرش گذشت وفات یافته. البخاری. و مسلم
و ابو داود. و ترمذی. و ابن ماجه. و ربیع البحری. و مزنی. و ابو زرعهٔ رازی. و داود الظاهری
و ابو حاتم الرازی و غیرهم رضی الله عنهم **تنبیه** . بخدمت ارباب دین و پیروان شرع
سید المرسلین اینکه هرچندکه درین سلسله طوالت بذکر خلافت کرده شد فاما امید که موجب ملالت
نباشد چراکه درین ذکر تذکرهٔ اہل حدیث با قید زمانهٔ ایشان شده و حالیت کیفیت اہل زمانهٔ ایشان
نیز هویدا گشته تاکه بر هر منصف المزاج واضح و لائح گردد که ماسوا از حدیث خَیْرُ الْقُرُوْنِ الخ از دریافتِ
کیفیت هر عصر نیز صاف معلوم ست که تحقیق علمای سابقین اگرچه بقلت باشد از تحقیقات فضلای لاحقین
اگرچه بکثرت باشد بهزار مرتبه بهتر و افضلتر ست چراکه دران زمان بسبب عدم اشاعت کذب و
افترا بندی بآنحضرت صلعم و بصحابهٔ کبار رض و بسبب قرب زمانهٔ خیر و برکت آنحضرت صلعم از قدری سعی
و کوشش بلا ریب و ریا امر حق بدست می آمد بخلاف زمانهٔ لاحق که بهزار تحقیقات امر صحیح و واقعی بباعث
اشاعت کذب و افترا بندی موصوف از امر غیر واقعی منقح نمیگشت پس معهذا مجتهدین سابقین رح استخراج
مسائل جد و جهد را بجائی رسانیده که از صدها علمای نامی زمانهٔ خود اصحاب تفرد را منفرد ساخته رو بری
ایشان هر یک مسئله را بقرآن و احادیث و آثار و اخبار و اجماعهای صحابه رض و تابعین رضوان الله علیهم
اجمعین که با ایشان در زمانه متصل میبودند و از حالات ایشان بخوبی آگاهی داشتند سنجیده چون آن همه را ان
اقرار صحت و مطابقت باصول نموده بعد ازان بقید کتابت در آورده و اگر دران کسی را خلاف افتاده
آنرا نیز مهمل نگذاشته بلکه هم دران محل آنرا درج ساخته پس نزد معتدل المزاجان آیا ممکن ست پسینیان که
در شر القرون و بعد از طول و بُعد زمانه به بسیار انفصال عصر از صحابه و تابعین آینده که نه راه و روش حارض
را از بینندگان ایشان شنوده و نه افعال و اقوال تابعین را بچشم خود دیده و درین زمانه شیوع کذب و
افترا که صدق نقل بسبب تعصب بعضی لاحقین بالمعنی سابقین محض مانند چراغ سحری بود تا آنکه بعضی را بسبب
بغض بیجائی خود قابل سب و شتم دانستند و بعضی دیگر را بسبب غلو در محبت ایشان معصوم مثل انبیا

در وفات بعضی بزرگان دین

تنبیه در فرق میان تحقیق سابقین و لاحقین

می وشتند و مبالغهای کاذبه در حق هر دو طرف از حد افراشتند و عروسِ کذب را باعث افترا بندے
منافقانِ ناطقین بر صالحان سلف در روی اهلِ زمانه بطوری جلوه دادند که مثل آفتاب نیمروز چراغِ صدقِ
مقال را از ان بیفروغ ساختند- پس تحقیقات ایشان را ترجیح و سبقت بود بر تحقیقات مجتهدین
سابقین مذکورین حَاشَا وَکَلَّا مَعَ هٰذَا با وجود چنین قبائح کثیره آن پیشینان به تنِ تنها بلا شورای دیگران
و بغیر شمول تحقیقات اهلِ عصرانِ خود احادیث را جمع نموده باشند لهذا بر منصفین لازم که نسبت زمانهٔ امام بخاری
و مسلم و ابو داود و ترمذی و ابن ماجه و نسائی رحمهم الله چنانچه ذکر نسائی در فائده که آینده می آید از زمانهٔ امام
اعلم رحمه الله و نیز تحقیق ایشان را حسب حال زمانهٔ ایشان رض با تحقیق وی رض موافق زمانهٔ وی از جهت قُرب
و عدمِ شیوع کذب وغیره بخوبی ملاحظه فرمایند وَاللّٰهُ یَقُوْلُ الْحَقَّ وَهُوَ یَهْدِی السَّبِیْلَ **فائده جلیله**
در تعداد و **وفات** بعضی بزرگانِ دین که در خلافتِ ابی العباس احمد **معتضد بالله** وقوع یافته که عمر وی
چهل و شش سال یا چهل سال بود و مدتِ خلافت وی نه سال و نه ماه بود یا ده سال بود از ۲۷۹ سنه دو صد و هفتاد
و نه ماه شوال تا ۲۸۹ سنه دو صد و هشتاد و نه ماه ربیع الاول و بعضی دو صد و نود نیز گفته- ابن ابی الدنیا- و اسمعیل
القاضی وغیرهم رض **ایضاً** که در خلافت ابی محمد علی **مکتفی بالله** که عمر ش ۳۱ سی و چهار سال یا سی یا سی و یک
سال بود وقوع یافته و مدت خلافت وی دو سال و هشت ماه بود از ۲۸۹ سنه تا ۲۹۱ سنه دو صد و نود و یک و
بعضی نود و سه نیز گفته- عبد الله رض بن احمد حنبل رض و ثعلب امام العربیه و بزار صاحب المسند- و ابو مسلم الکجی
و ابو الحسن النوری شیخ الصوفیه- و ابو جعفر الترمذی شیخ الشافعیه فی العراق وغیرهم رض **ایضاً** که در خلافت جعفر
مقتدر بالله وقوع یافته و خلافت وی از ۲۹۵ سنه و بقول از ۲۹۳ سنه تا ۳۲۰ سنه سه صد و بیست بود- محمد
بن ابی داود الظاهری- و یوسف بن یعقوب القاضی یعنی پسر امام ابو یوسف رض و جنید شیخ الصوفیه- و نسائی
صاحب السنن- و حسن بن سفیان صاحب السنن- و جبائی شیخ معتزله و ابو یعلی الموصلی صاحب المسند- و ابو بکر
رویانی صاحب المسند- و ابن المنذر الامام- و ابن جریر الطبری- و زجاج النحوی و ابن خزیمه و اخفش صغیر
و ابو بکر بن ابی داود السجستانی- و ابو عوانه صاحب الصحیح- و ابو القاسم البغوی صاحب المسند- وغیرهم رض
ایضاً که در خلافت **قاهر بالله** از ۳۲۰ سنه تا ۳۲۲ سنه سه صد و بیست و دو بوقوع در آمده طحاوی
شیخ حنفیه یعنی صاحب معانی الآثار- و ابن درید- و ابو هاشم بن جبائی وغیرهم رضی الله تعالی عنا
و عنهم اجمعین **چونکه** بطریق اختصار بفضله تعالی از ذکر خلافت فارغ شدیم آمدیم بر سر اصل مطلب

فائده در تعداد وفات بعضی محدثین وغیره

باید دانست که در خلافت خود منصور امام را رضہ از کوفہ بہ بغداد در آورد تا آنکہ در انجا وفات نمود

مگر در رحلت فرمودن امام اعظم رحمۃ اللہ دو قول ست یکی بموت خود در زندان خلیفہ منصور بشدائد

بسیار و این اصح است فاما این روایت را نیز بابرخی اختلاف بیان میکنند چنانچہ تحقیق ابن خلکان

در تاریخ خود منیر ست از تحقیقیکہ شامی در شرح در مختار آوردہ و آن اینکہ در خلافت بنی اُمیّہ

والی عراق ابن ہبیرہ نام بود عامل مروان (یعنی مروان الحمار بن محمد چنانچہ شیخ در تحصیل التعرف

تصریح برین کردہ) پس وی امر قضای کوفہ را با امام ابو حنیفہ می سپرد و امام رضہ بحکم مَنْ جُعِلَ قَاضِيًا

فَقَدْ ذُبِحَ بِغَيْرِ سِكِّيْنٍ از قبول آن انکار آورد و ابن ہبیرہ قسم خورد کہ اگر قضا را قبول نکنی بزنم سر ترا

بسوطہا امام فرمود کہ۔ ضَرْبُهُ لِي فِي الدُّنْيَا اَسْهَلُ عَلَيَّ مِنْ مَقَامِعِ الْحَدِيْدِ وَاللّٰهِ لَا اَفْعَلُ وَلَوْ

قَتَلْتَنِيْ پس ابن ہبیرہ مر امام را یکصد و دہ تازیانہ۔ دردہ روز زد کہ ازین صدمہ سر مبارک امام رضہ

آماسید تا آنکہ شبی ابن ہبیرہ عتاب آنحضرت علیہ السلام را در خواب دید بعد ازای آن راہ ابو حنیفہ رح

را خالی کردہ بگذاشت چنانچہ صاحب مجمع البحار وغیرہ بعضے ازین نیز برین تصریح کردہ و شیخ در رسالہ مذکورہ

بالا آوردہ کہ چون خبر انکار ابو حنیفہ رضہ از قبول قضا با ابن ہبیرہ رسید گفت کہ آرزوی ابو حنیفہ با آرزوی

من برابری میکند با وجودیکہ من قسم خوردہ ام پس امام را رو بروی خود طلبیدہ بالمشافہہ باز قسم خورد

کہ اگر قضا را قبول نکنی بر سر تو خواہم زد تا آنکہ بمیری امام اعظم رضہ فرمود مرگ نزد ست تو یکبار باشد

ہرچہ میخواہی بکن پس بیست سوط بر سرش زد فَقَالَ الْاِمَامُ اُذْكُرْ مَقَامَكَ بَيْنَ يَدَيِ اللّٰهِ تَعَالٰى

فَاِنَّهٗ اَذَلُّ مِنْ مَقَامِيْ بَيْنَ يَدَيْكَ وَلَا تُهَدِّدْنِيْ فَاِنِّيْ اَقُوْلُ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ۔ وَاللّٰهُ سَائِلُكَ

عَنِّيْ حَيْثُ لَا يَقْبَلُ مِنْكَ جَوَابًا اِلَّا بِالْحَقِّ یعنی از حاضر شدن خود پیش پروردگار بترس چرا کہ دران

مقام ذلت بیشتر باشد از ذلت من کہ پیش تست و چندان تہدید بر من مران کہ موحد اہل ایمانم و در حشر از تو

باز پرس این امر باشد پس باشارۂ وی جلاد دست خود را باز کشید و تا صبح سر وہی مبارک شغ از ضرب اسواط

آماسید بامداد ابن ہبیرہ گفت کہ ہر آئینہ در خواب آنحضرت صلعم را دیدم کہ میفرمود اَمَا تَخَافُ اللّٰهَ

تَضْرِبُ رَجُلًا بِلَا جُرْمٍ وَتُهَدِّدُهٗ پس بشفاعت آنحضرت صلعم شخصے را بطرف امام فرستاد و از دبل

طلبید و از انجا او را رہائی داد انتہی کلام الشیخ گویم درینجا مضمون این حدیث شریف چہ انسب ست عَنْ

اَبِيْ هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صلعم تَجِدُوْنَ مِنْ خَيْرِ النَّاسِ اَشَدَّهُمْ كَرَاهَةً لِهٰذَا الْاَمْرِ

روایت اول بعد ذکر رحلت امام اعظم بروایت شامی

زدہ شدن امام سلام برای قبول قضا

(ای بِقَبُولِ الْقَضَاءِ وَالْاِمَارَةِ) متفق علیه یعنی خواهید یافت از بهترین مردم آنان را که بدتر پندارند قضا و امارت را و لهذا امام نووی رح گفته که امام ابوحنیفه رح در راه خدا تحمل زخمهای شمشیر ها میکرد و ازینجاست که احمد حنبل رح در وقت ذکر وی رح میگریست و بروی ترحم فرستادی الحاصل وقتیکه منصور دوانقی از عباسیه خلیفه گشت کسی از معاندین امام اعظم رح بگوش وی رسانید که ابوحنیفه رح آن کس ست که بر سر تو ابراهیم بن عبدالله بن حسن بن حسین بن علی را رضی الله عنهم برانگیخته بود تا آنکه وی رح بر سرت در بصره خروج کرد چنانچه در خلافت منصور بتفصیل گذشت پس برای حیلهٔ قتل ابوحنیفه رح امر قضا را بوی پیش نمود چه میدانستند که وی قضا را گاهی قبول نکند و چون امام از قبول آن انکار نمود خلیفه منصور وی را تا چند سال محبوس گردانید و در آخر هر روز از زندانش بیرون کشانیده ده تازیانه اش میزدند و در بازار ها بحکم منصور منادی گشتی للمؤلفه ؎

لیک هرش مینماید رهٔ زندان مقامی　　چون بمصری شد همان یوسف منادی چه صفه
بدست حاسدان شد هم آن صدیق یوسف　　کند دست فلک مجروح گرگان هم غلامی
گردانا و هر مینو شد بجای باد جامی　　ز دهر دیگران جز این قصه بخوانند جلیل ای وای
در زمانه مثل یوسف گرچه آدم می نباشد　　شد مربی ابی یوسف او هامی بدامی
ز نیرنگ زمانه چشم انصافی چه دارند　　ز گردش نیز روزی در ده و ازین جامی

آخر الامر زده شد به زدن سخت در ده دهنده تا آنکه جاری گشتی خون بدن وی بر پاشنهای وی رح و در بازار ها ندا کرده شدی و امام همچنان بر سر انکار از قضا بود و بسترغایت تنگی در تشدد برو رح کرده شد تا آنکه در خوردن آب نمایند وی رح نیز دقیقه را نگذاشتند پس امام رح به درگاه رب المنان نالید و زاری و دعا نمود و بعد از چند روز در حبسخانه انتقال فرمود (یعنی در حالت سجود) اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّا اِلَیْهِ رَاجِعُوْنَ ؎

گر نبی نیست از زندان جز انگشت شهادت　　ای جان صد هزار چو ما وقف جان تو
رسد بر اهل ایمان بیشتر آفات از دنیا　　هر دم هزار تحفه - دنیا بسوی تو

لطیفه در لطائف شیخ احمد شهاب الدین قلیوبی رح مذکور ست حکایت در ذکر آن شرفا که علماء مصلوب شدند یا قتل یا زده شدند پس کسانیکه قتل کرده شدند عمر رض و عثمان رض و علی رض و پسر زنی حسین رض و عبدالله بن زبیر رض و نعمان بن بشیر رض و سعید بن جبیر رض و ماهان الحنفی اند و از کسانیکه صلب کرده شده اند قبل از قتل شدن یا بعد از آن خبیب بن عدی رض که مشرکان او را صلب کرده بودند و عبدالله بن زبیر رض که حجاج او را صلب کرده بود و احمد بن نصر رض که واثق او را بدار کشیده بود - و از کسانیکه مضروب شده اند عبدالرحمن بن ابی لیلی که حجاج او را چهار صد سوط زده بود

وسعید بن المسیب رض وابو الزناد رض وابو عمرو بن العلاء رض وعطیۃ العوفی رض وثابت البنانی رض وعبد اللہ بن عوف رض ومالک بن انس رض **وابو حنیفہ** رض واحمد بن حنبل رضی اللہ تعالے عنہم اجمعین انتہی -

ودر تاریخ ابن خلکان ونیز در بعضی دیگر کتب گفتہ کہ در سبب وفات امام اختلاف ست -

قول صحیح این ست کہ در بغداد در حالتِ قید رحلت کردہ اند **تفصیلش** اینکہ شعبی اُستاد امام اعظم رض قاضی بود (یعنی در بغداد) خلیفہ منصور غلامانِ خود را قدرے زمین دادہ بود وبعضے را بطریق ہبہ وبعضے را بطور وقف - خلیفہ منتظم خود را یعنی کوتوال را حکم داد کہ کاغذ این معاملہ از مواہیر علماء وقاضی تیار کنانیدہ بیار - پس قاضی وسائر علما مواہیر بران ثبت نمودند وقتیکہ آن قبالہ را نزدیکِ امام آورد وگفت کہ حکم پادشاہ ہست کہ برین گواہی کن امام فرمود کہ خلیفہ کجاست گفت در دولتسرای خود فرمود کہ وی نزدیک من می آید یا من نزدیک وی بروم کہ از وی شنیدہ گواہی بنویسم منتظم خلیفہ گفت کہ قاضی وباقی علما گواہی نوشتند تو جوانی فضولی - امام فرمود کہ معاملۂ ہر شخص با اوست ، کما قال کسبت **قطعہ**

من نفس وہوا دو بندہ دارم ۔ ۔ ۔ بر ہر دو امیر وپادشاہم
تو بندۂ بندگانِ مائی ۔ ۔ ۔ از بندۂ بندگان چہ خواہم

وقتیکہ خبر این بپادشاہ رسید قاضی شعبی را طلبیدہ پرسید کہ در گواہی دیدن نیز شرط ہست فرمود آری خلیفہ گفت کہ پس بدونِ دیدنِ من چگونہ گواہی کردی گفت کہ من بیقین میدانستم کہ این حکمِ تست وبر طلبیدنِ تو قدرت نبود خلیفہ گفت این سخن از حق دور ست واز عہدۂ قضا اورا معزول کرد - پس مشورہ برین افتاد کہ ابو حنیفہ وشریک وسفیان ثوری ومسعر بن کدام ازین چہار کس کسے را قاضی ساختن مناسب ست ہر چہار را طلبیدہ در راہ امام صاحب رض فرمود کہ از تخمین واندازہ در شما میگویم کہ من بہانہ خواہم نمود وسفیان ثوری بگریزد - ومسعر خود را مجنون سازد - مگر بر شریک مرا امید رہائی نیست - پس سفیان ثوری بہانۂ قضای حاجت در پسِ دیواری رفتہ در انجا نشستہ دید نزدیک ملاح رفت وگفت کہ در پسِ این دیوار مردی ست کہ قتلِ من میخواہد وسرم می برد ملاح ویرا در انجا در چوبہا پوشید واز ذبح خود اشارہ بہمین حدیث بود مَنْ جُعِلَ قَاضِیًا فَقَدْ ذُبِحَ بِغَیْرِ سِکِّیْنٍ

سپاہی سفیان را ہر چند کہ تلاش ۔ ۔ ۔ ز تیرِ مکرِ شیاطین بہوش دو چشم
ہلاک گردی اگر تیر کارگر یابی

نمود کمتر یافت - وقتیکہ این ہر سہ نزدیک سلطان رسیدند مسعر دست سلطان را گرفتہ پرسید کہ منصور خاص توئی اہل وعیال تو چگونہ است منصور گفت کہ دیوانہ است بیرون کنید اورا - باز با امام گفت کہ

جواب عجیب از امام بسلطان

تو عهدهٔ قضا را قبول کن امام فرمود که من مردی بزاز ام از اهل کوفه از من جامه میگیرند اشراف عرب
قضای مرا قبول نکنند - سلطان گفت این امر بعلم تعلق میدارد از کسب چیزی غرض نیست - امام فرمود
که من لائق این کار نیستم - پس اگر درین امر راست گو میباشم عدم لیاقت من ثابت گشت - و اگر دروغ
میگویم پس دروغگو لیاقت قضا نمیدارد - سلطان خاموش گشت و باوی متعرض نگشت - پستر
بشریک گفت عهدهٔ قضا را قبول کن گفت من سودائی مزاج و ضعیف دماغ ام - سلطان گفت من علاج
تو خواهم کرد صحت خواهی یافت آخر الامر او را قاضی ساخت - مگر خلیفه را با امام در باب قبول نکردن قضا
عداوت افتاد تا آنکه بقتل امام مستعد گشت مگر هیچ حیله نمی یافت - روزی از وزرای خود مشوره
طلبیده زنی را آموخته نزدیک امام فرستاد - پس آن زن از امام پرسید که شوهر من غازی فی سبیل الله
بود نزدیک وی یک راس فرس بود مرا وصیت کرد که بعد از مرگ من این اسپ را بکسی دهی که از همه سزاوار تر
بجهاد رفت می باشد بگوئید که آن فرس را بکه بدهم فرمود بحضرت جعفر صادق رض وقتیکه آن زن رفت امام رح
دانست که این زن تعلیم کرده شده نزدیک من آمده بود حماد پسر خود را فرمود که این زن را بجلدی
طلب کن مگر آن زن بتعلیم خلیفه بجلدی از انجا برون رفته نزدیک مالک بن انس رض و عطا بن رباح رض برای
سوال این مسئله رفت از ایشان نیز همین جواب یافت - امام رض همان وقت حماد پسر خود را وصیت
نوشت و گفت که شاید حالا نوکر خلیفه نزد من میرسد و مرا قتل میکند لیکن من حیله میکنم و آن اینکه
یقین است که درین مسئله مالک بن انس و عطا بن رباح را نیز طلبیده از ایشان نیز پرسد من قول ایشانرا
تصدیق کنم شاید که بدین حیله نجات یابم ایشان درین ذکر و فکر بودند که هرکاره ای از طرف سلطان برای
امام رسید امام بحضور خلیفه رفته مالک و عطا را در انجا نشسته یافت خلیفه پیشتر از امام پرسید که
سوال این زن را چه جواب گفته امام اعادهٔ همان جواب کرد و فرمود که حضرت جعفر صادق از تو
بهتر است که ایشان از اولاد رسول الله اند نه تو و ایشان متقی اند نه تو و ایشان عالم اند نه تو - خلیفه
از مالک و عطا پرسید از ایشان نیز همین جواب یافت پس خلیفه ناچار گشته ایشانرا رخصت داد
وقتیکه از انجا بیرون گشتند عطا رکاب امام را گرفت و گفت که امروز مارا از قتل رهانیدی که موافق
ما جواب گفتی (یعنی ما پیشتر ازین آن زن را مثل قول تو جواب گفته بودیم اگر این زمان جوابی بطریق
دیگر می گفتی هر آئینه خلیفه ما را میکشت و نمیدانست که از امام نیز پیشتر همین مسئله سوال کرده شده بود)

الغرض سلطان را ازین جواب حسد زیاده تر گشت ع | پلنگ از زدن کینه ور تر شود

تا آنکه روزی سلاح طلبیده بامام گفت که عهدهٔ قضا را قبول کن - امام گفت مرا هرگز صلاحیت این امر نیست سلطان گفت دروغ میگوئی ترا بالتحقیق صلاحیت آن ست فرمود که اگر این قول پادشاه راست باشد پس تعجب ست که سلطان دروغگو را قاضی میسازد و الاعدم لیاقت من ثابت گشت خلیفه قسم خورد که خواه مخواه ترا قاضی خواهم کرد امام رض نیز قسم خورد که من قبول نکنم ازین جرأت و دلیری امام رض همه حاضران دربار متحیر گشتند ربیع بن یونس دربان سلطان بغضب شده گفت سلطان قسم میخورد و تو تسلیم نمیکنی - امام رض فرمود بلی که سلطان را کفارهٔ قسم دادن از کفارهٔ من آسان ترست وقتیکه سلطان غایت زور آوری گرفت امام فرمود یا امیر المؤمنین از خدا بترس امانت مده مگر کسی را که از خدا می ترسد وَاللّٰهِ مَا اَنَا مَامُوْنُ الرِّضَا فَكَيْفَ مَامُوْنُ الْغَضَبِ یعنی بخدا که من در حالت خوشی مامون نیستم پس در حالت غضب چگونه مامون باشم و چون بهیچ طور قضا را قبول نمود بسنه ۱۴۶ منصور ویرا تا چند سال قید فرمود و در آخر بهانهٔ قبول قضا منصور هر روز ده تازیانه بر سر مبارکش میزد انید و آنام سیفرمود که در دنیا تازیانها خوردن مرا آسان ست ازینکه در عقبی گرزهای گرم آتشین خورم و روی مبارکش ازین صدمهٔ عظیم و سانحهٔ فخیم آماسید و ورم کرد و تا ده روز صد تازیانه اش زده است ست اَشَدُّ النَّاسِ بَلَاءً الْاَنْبِيَاءُ ثُمَّ الْاَمْثَلُ فَالْاَمْثَلُ الحدیث چنانچه در ترمذی ست و در روایت دیگر آنکه بعضی گفته که بدهم روز پیالهٔ پر زهر بدستش دادند پس امام دانست و از نوشیدن آن منع کرد و فرمود که بر قتل نفس خود اعانت نمیکنم پس ایشان بقهر و زبردستی بدهنش آنرا ریختند - بهر حال بعد از دهم روز چونکه ویرا آثار مرگ خویش معلوم گشت بدرگاهِ حق جلّ و علا سر بسجده نهاده در حالت سجود بقرب حضرت معبود رحلت فرمود و این سانحهٔ وحشت افزا در ماه رجب در سنه ۱۵۰ یکصد و پنجاه واقع گشت

اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّا اِلَيْهِ رَاجِعُوْنَ	عمر اگر خوش گذرد زندگی خضر کم ست	ور بتلخی گذرد نیم نفس بسیار ست
بو حنیفه آن امامِ ذی الکرام	مستفیض از فیض او شد خاص و عام	نیک صورت نیک سیرت نیک ذی
نیک خو هم نیک خواه و نیک نام	سال تولیدش سروش از غیب گفت	بی نیاز - و لفظِ نیک ست ۸۰ امام
کن رقم سلطان ۱۵۰ سال رحلتش	طالب حق ۱۵۰ - گوی و محبوب انام ۱۵۰	نیز سال انتقالش گفت دل
قطب ۱۱۱ - از سعود ابن سعود اخبد ۱۵۰ والسلام	وجزء از حماد پسر دیگر نداشت	- و از کثرت مردم پنج مرتبه

برجنازه اش نماز خوانده شد - انتهی ما فی تاریخ ابن خلکان وغیره از رساله فضائل وغیرہ **و جلال الدین**
سیوطی رح در تبییض الصحیفه آورده که حافظ جمال الدین مزی در تهذیب گفته که نماز بر جنازهٔ امام رض
شش مرتبه خوانده شد - و بر دفن وی از ظهر تا عصر بسبب ازدحام کثیر قدرت میسر نشد **و نیز**
ابن حجر رح در خیرات الحسان آورده که شش مرتبه نماز جنازه اش خوانده شد - آخر پسر وی حماد
خواند و بسبب شدتِ ازدحام بر تدفین وی رض تا عصر قدرت نگشت - و تا بیست روز مردم بر قبر مبارکش
نماز میخواندند و امام وصیت کرده بود که من در مقبرهٔ خیزران در جانب شرقی دفن کرده شوم چرا که زمین وی
طیب است غصب کرده شده نیست - **و هرگاه** که امام صاحب رض وفات یافت **حسن بن عماره**
قاضی بغداد رحمة الله ویرا غسل داد و **ابو رجاء** عبد الله بن واقد هروی آب می انداخت و هرگاه که
حسن بن عماره از غسل فارغ گشت گفت رَحِمَكَ اللهُ که از سی سال برابر روزه میداشتی
و در شب از چهل سال نخفتی - و بودی تو فقیه تر ما - و عابد تر و زاهد تر و جامع تر خصلتهای نیک را از ما
و فارغ نشده بودند از غسل وی رض مگر که از اهل بغداد مخلوق بیشمار جمع گشتند که بجز از خدا
شمار ایشان کسی را معلوم نبود گویا که وفات او ندا کرده شده بود **و گویند** که در شب انتقال
امام جنات مینالیدند که مردم آواز ایشان میشنیدند و کسی ایشان را نمیدیدند - انتهی کلام ابن حجر
و در برهنه آورده و نیز ابن حجر رح گفته که شمرده شد ند کسانیکه بر وی نماز جنازه گزاردند بقولی
پنجاه هزار و بقولی بیشتر ازین بودند **و در مقدمهٔ هدایه** آورده که حسن بن عماره رض نماز جنازه
بر وی خواند - و منصور آمد و نمازِ جنازه بر قبر وی رض خواند - و بودند مردم که نماز جنازه بر قبر وی رض
تا بیست روز میخواندند کذا فی مفتاح السعادة انتهی - **و در اخبار الجمال** وغیره آورده که امام رض
از افراد بود - و در وقتیکه جنازهٔ امام را براه میبردند مؤذن اذانِ نماز داد و وقتیکه بکلمهٔ اَشْهَدُ
اَنْ لَّا اِلٰهَ اِلَّا اللهُ رسید امام رض انگشتِ شهادت را بر داشت مردم این معامله از وی مشاهده کرده
غریو بر داشتند و کسانِ بیشمار مشرف باسلام گشتند و چهل نفر از حیرت قالب از جان خالی نمودند ۵

دریغا که ذاتِ تقدس سرشت		بهشت این جهان از ایشد و در بهشت	

و در برهنه و تحصیل التعرف
ای گذاشت ۱۲

بحواله کتب کثیرهٔ معتبره و نیز در دیگر کتب آورده که بعد از انتقال امام رض چون ویرا دفن کردند تا سه شب از هاتف
غیب این آواز شنیده میشد **قطعه**

ذَهَبَ الْفِقْهُ فَلَا فِقْهَ لَكُمْ		فَاتَّقُوا اللهَ وَكُونُوا خَلَفًا

ف در بعضی ... مفصلات ... خواندن ... امام رض

ف در کیفیت نماز جنازهٔ امام

ف در کرامت امام از افراد بودن امام

ف در آوازهٔ هاتف بعد وفات امام

مَاتَ نُعْمَانُ فَمَنْ هٰذَا الَّذِیْ		یُحْیِی اللَّیْلَ اِذَا مَا اسْتَجَفَا		یعنی رفت فقه پس هیچ فقیه

نیست مر شمارا پس تقوی کنید مر خدارا و باشید خلفاے امام رض مُرد نعمان رض پس کیست آنکه زنده دارد شب را وقتیکه تاریک گردد۔ مزار پاکش در بغداد زیارت گاہ مردم است بجانب شرقی مقام خیزران۔ و در حدائق الحنفیه آورده[له] که وفات امام در بغداد در رجب یا شعبان یا نصف شوال یا شب جمعه یکم تاریخ ماه صیام ۱۵۰ھ سنه در حالت سجده بوجود آمده و بعد از وفات پنج اشخاص ورا برداشته در مغسل آوردند حسن بن عماره قاضی بغداد امام رض را غسل داد و ابو رجاء عبد الله آب می انداخت ابن سماک گفته که بعد از غسل چون جسم امام رض را نگریستم بر پیشانی امام رض آیت یَا اَیَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِیْ اِلٰی رَبِّكِ رَاضِیَةً مَّرْضِیَّةً فَادْخُلِیْ فِیْ عِبَادِیْ وَادْخُلِیْ جَنَّتِیْ و بر دست راست آیت فَادْخُلُوا الْجَنَّةَ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُوْنَ و بر دست چپ آیت اِنَّا لَا نُضِیْعُ اَجْرَ مَنْ اَحْسَنَ عَمَلًا و بر شکم آیت یُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِّنْهُ وَرِضْوَانٍ نوشته بود۔ و هر گاه که جنازه را برداشتند این آواز آمد یَا قَائِمَ اللَّیْلِ یَا طَوِیْلَ الْقِیَامِ ❊ یَا صَائِمَ الْیَوْمِ یَا كَثِیْرَ الصِّیَامِ ❊ اَبَاحَكَ السَّیِّدُ مَا یُغْنِیْ مِنْ جَنَّةِ الْخُلْدِ وَدَارِ السَّلَامِ ❊ یعنی مباح کرد ترا حق تعالی چیزیکه از جنت خلد و دار السلام هر مطلبی بر وا میکند مر ترا یعنی دیدار خود۔ و وقتیکه وی را رض در قبر نهادند این آواز آمد فَرَوْحٌ وَّرَیْحَانٌ وَّجَنَّةُ نَعِیْمٍ و وقتیکه برداشته شد جنازهٔ امام رض هجوم خلقت تا بحدی بود که بسبب کثرتِ حاملان جنازه چوبهای جنازه بشکست۔ و بر جنازهٔ امام خلیفه منصور نیز حاضر گشت وی بر وفات و ایذا دهی امام رض غایت افسوس میخورد و گفتی افسوس که من چنین مظلوم مرحوم را قتل نمودم که وی بالکل از دنیا کناره کشی کرده بود و وقتیکه من بعذاب گوناگون ایذا و اذیت دادمی از کمال تحمل صبر نمودی کاشکے اگر از سببِ خود کسی را گذاشتی که قائم مقام گشتی پس ما بر وی این قدر از حسرت گریه و زاری نکردمی وَالْفَضْلُ مَا شَهِدَتْ بِهِ الْاَعْدَاءُ و همچنین ابن مبارک بعد ازین واقعه بچند روز در بغداد رسیده بر قبر امام ایستاده و زار زار گریست و گفت رَحِمَكَ اللّٰهُ یَا اَبَا حَنِیْفَةَ که ابراهیم نخعی وفات کرد مگر جانشین خود گذاشت و همچنین حماد نیز بعد وفات جانشین خود گذاشت مگر افسوس ست که در تمام دنیا تو کسی را جانشین خود نگذاشتی چنانچه در عقود الجمان ست و همچنین ابن جریج در مکه و شعبه بن الحجاج امام بصره در بصره بر وفات امام کلمات حسرت فرموده اند و این هر دو از مشائخ

امام رض بودند و بسنه ۴۵۹ هجری پادشاه شرف الملک ابوسعد محمد بن منصور خوارزمی مستوفی مملکت سلطان ملک شاه سلجوقی بر سر قبر امام رض گنبدی کلان بنیاد نمود و نزدیک آن مدرسه برای حنفیان تعمیر نمود و هرگاه که عمارت مقبرهٔ امام ختم گشت پس شاه ابوسعد با شان و شوکت برای دیدن آن مع اعیان و ارکان رفت دران وقت ابوجعفر مسعود بیاضی این قطعه را تصنیف نمود قطعه

الم تر ان العلم كان مبددا	فجمعه هذا المغيب في اللحد	كذلك كانت هذه الارض ميتة
فانشرها فضل العميد ابي سعد	ودر تذکرة الاولیا آورده که نوفل بن حبان میگوید که بعد از	

انتقال نمودنِ امام اعظم رض میدان قیامت را در خواب دید که همه مخلوق بموقف حساب ایستاده اند و آنحضرت علیه السلام را نیز بر حوض کوثر ایستاده دیدم و در راست و چپ ایشان مشایخ دیگر ایستاده بودند۔ و پیر مردی متبرک بجانبِ راستِ ایشان ایستاده بود و امام ابوحنیفه رض روبروی ایشان قائم بود من سلام کردم و گفتم قدری آب بما نیز عنایت فرمای فرمود تا وقتیکه اجازت آنحضرت علیه السلام نشود ندهم۔ پس آنحضرت علیه السلام ارشاد فرمود که این را آب نوشانید۔ امام قدحی بمن داد من و همراهان من آنرا خوب سیراب شده نوشیدیم و آن آب هیچ قدر کم نشد۔ پستر پرسیدم که بجانبِ راست این پیر مرد کیست فرمود ابراهیم علیه السلام و بجانب چپ ابوبکر صدیق ست همچنین من دریافت میکردم و بر انگشتان می شمردم تا آنکه هفده مردم را از ایشان شمار نمودم و چون درین حالت بیدار گشتم بر انگشتان خود شمار هفده از عقد انامل یافتم و در حدائق الحنفیه هم و نیز در تذکرة الاولیا آورده که شیخ ابوعلی بن عثمان جلالی میگوید که من در ملک شام بر مزار حضرت بلال رضی الله عنه مؤذن رسول علیه السلام بودم که در خواب خود را در مکه دیدم که آنحضرت علیه و آله الصلوات والتسلیمات از باب بنی شیبه در آمد و پیر مردی را در بغل مبارک گرفته چنانچه اطفال را میگیرند من دویده بر قدمهای مبارک بوسه دادم۔ و در تعجب بودم که آلهی این پیر مرد کیست پس آنحضرت علیه السلام بنور باطن خطرهٔ من دریافته فرمود که این شخص امام المسلمین ابوحنیفه است و در صلوٰة مسعودی حالاتِ دیگر را بعد از انتقال امام رض درج کرده اند که قابلِ ملاحظه آنجا باید طلبید و در خیرات الحسان ابن حجر رح گفته که قبر امام رض غوث قضای حاجات ست بدانکه علما و صلحا و خداوندان حاجات همیشه زیارت قبر او رض میکنند و در قضای حاجات او را وسیله

میگردانند - و بعضی از ایشان امام شافعی ست رض وقتیکه در بغداد بود پس از وی مروی ست که وی رض فرمود که من از قبر ابو حنیفه رض برکت برمیگیرم و بر قبر وی رض را می آیم — و هر گاه که حاجتی به پیشم می آید پس دو رکعت نماز میخوانم و بطرف قبر وی می آیم و از حق تعالی نزدیک قبر سوال میکنم پس حاجتم بزودی بر می آید - وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِحَقِیْقَةِ الْحَالِ ÷ وَصِفَةِ الرِّجَالِ ÷

مناجات

ای ذات پاکت از همه ما سوا سوا — و ز درگه تو یافته هر بینوا نوا
ما را که حاصلی نبود غیر معصیت — ای وای گر دهی تو بروز جزا جزا
از ضعف تن چو کاه بدیوار ماندهایم — ما را ز جذب عشق تو چون کهربا ربا
در دم چهار مدحت دریا خون شود — در کشتیی که نیست درو ناخدا خدا
پنهان ز خلق تکیه زدن بر سریر — بهتر ز طاعتی که بود بوریا ریا
این خسته دل بسوی تو با عجز کرده رو — او را بحشش از در دار الشفا شفا
راهی که بوحنیفه نعمان نموده است — ما را ازو برحمت ای رهنما نما

مناجات در عذر تقصیر آوردن بدرگاه بی نیاز که بهانه طلبد بهانه طلبد

دیکه بود مرا بر گناه خود اصرار — نه انفعال و انابت نه توبه استغفار
پس آن زمان که شوم نادم و گنه نکنم — چگونه خواهی تسلیم کنی بروز شمار
همین کریمی تو شد چو باعث تاخیر — کنون بهر دو بعیبه اولی بروست استظهار
چه جای که وعدهٔ لا تقنطوا است هم شامل — بر استغفر ان یغفر الله الذنوب اقرار
یکی ز صدقه بقول نبی ز رحمت تو — علی العموم بدنیاست این چه اینبار
خورتم ز کل تقیص علی الی [illegible] — چو در کلام شریفش تو کرده اظهار
[illegible] کرمانه عزت بدل بحلم — کریم ما فقط این حلیم بود بسیار
بعفو جرم حبیب تو خوش عدد خاص — [illegible] آیت تو لی محتار

تو بی گمان بعذاب سزا سزا قادر — گناه دیده و پوشیده از کرم هر بار
کدام نوع تعزیر بود وقت گناه — کدام وجه سزا بعد مدت بسیار
و هم گناه که بهر شفاعتم بر جاست — بروز حشر نباشد چگونه یادر دیار
تو امنه سَبَقَتْ رَحْمَتِیْ عَلٰی غَضَبِیْ — چه رتبه گنهم پیش رحمت ای غفار
چگونه حال شود آن زمان که در محشر — عیان شود نود و نه بقیه اش یکبار
کنند بقول تو هر شی کمال شکل خویش — بشکل نور تو رحمت بشکل من گردد
اگر عذاب کنی لا اقل ولی در باب — که دشمن تو شود خوش حبیب تو بیزار
چو کامیاب شود دیده دشمنت ناکام — چه خوش بود که بر آید بکام دشمن [illegible]

ذکر تتمه تجمیل

باید دانست که این چند نقول و دیگر از [illegible] مبحث آن درج نمودم تا که ناظرین مصنفین این اوراق متنبه گردند که اوصاف حمیده و اطوار پسندیدهٔ آن وحید الدهر و فرید العصر آن قدر است که درین مختصر مکان گنجایش میدارد
گر ایجمله را سلک املا کنند — مگر دفتری دیگر انشا کنند
و من بمحض بخوف اطناب کتاب از آن بدین قدر یسیر اکتفا ورزیدم ورنه بسیاری از بسیار و چندانی از چندان روایات صحیحه معتبره در حالات امام رض دیگر اند که درین مختصر آنرا درج ننمودم - و من هیچ سیر شده ازین خوان منقبت دست بر بسته خاطر شکسته با دهنی از آب حسرت پر گشته برخاسته ام و از کمال حسرت درد دل بغیر ازین شعر خوانی با دیدهٔ نگرانی و رزش دیگرم نماند ه
حیف در چشم زدن صحبت یار آخر شد — روی گل سیر ندیدیم بهار آخر شد
از تهدید و غیره نقل کرده میشود - انقل ست که

زنی نزدیکِ امام رض آمد و باز پس گشت امام رض از وی پرسید که چرا آمده بودی و برای چه باز گشتی وی گفت که ترا امام دانسته برای پرسیدن مسئلہ نزدیک تو آمده بودم مگر اوصافِ امامت در تو نیافتم. پرسید که آن اوصاف کدام اند. گفت که ترا هیچ بیماری نیست. و دیگر همه مردم ترا خوب میگویند. و دیگر لباس عمده در پوشیدهٔ و امام را از نیها لا بدی میباشد. امام رض در پیش وی از سر عمامه برداشته ویرا وا نمود که در سرش ناسور بود و گفت ویرا که در فلان و فلان محله رفته که مردم آنجا مرا بد میگویند (و اگر کسی را درین امر شکی باشد بر ایشان لازم که مردم غیر مقلدِ هند را ببینند که در حق هر چار ایمهٔ بزرگوارِ دین بالخصوص در حق امام اعظم رض چها ست که نمیگویند شک نیست که حضرت امام اعظم رح کما ینبغی مصداقِ مضمون اَللّٰهُمَّ اجْعَلْنِیْ مَحْسُوْدًا وَّلَا تَجْعَلْنِیْ حَاسِدًا گشته و این نعمت عظمیٰ را بلا تردد وی بدست آورده) و در زیر جامۂ ظاهری حضرت امام رض خرقۂ درویشی نیز پوشیده میداشت پس آنرا بوی نموده فرمود که هٰذَا لِلْخَلْقِ وَهٰذَا لِلْخَالِقِ یعنی این لباسِ ظاهری برای مخلوق ست و این لباس درویشی برای اخلاق و تهذیب نفس ست ۵

بزرگان که نقدِ صفا داشتند ✿ چنین خرقه زیرِ قبا داشتند
زمانا یان شنو رمزِ معانی ✿ چو دانی باز چون محروم مانی

نقل ست در کمال انصاف پسندی و اتقا امام ۵ چنانچه در اشباه نیز آورده که فرمود امام اعظم رض زنی مرا در فریب انداخت و زنی مرا فقیه ساخت و زنی مرا زاهد گردانید اما اول اینکه وقتی براهی گذری داشتم که زنی مرا اشاره بطرف چیزیکه در راه افتاده بود کرد پنداشتم که این زنی گنگ ست و این چیز وی ست چون آن چیز را بطرف وی برداشتم بمن گفت نزد خودش دار تا آنکه بمالکش رسانی واما ثانی اینکه زنی از من در حیض از مسئلہ پرسید چون معلوم نگشت آن زن سخنی چنان بمن شنوانید که از جهتِ آن فقه را آموختم واما سوم پس براهی میگذشتم زنی گفت این آن شخص ست که نماز فجر را بوضوی عشا میگزارد من از خوف اینکه اگر حق تعالیٰ از من پرسد لِمَ تَقُوْلُوْنَ مَا لَا تَفْعَلُوْنَ كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللّٰهِ اَنْ تَقُوْلُوْا مَا لَا تَفْعَلُوْنَ قصد آن کردم تا آنکه عادتِ من گشت ولنعم ما قیل ۵

بگفتم از سرِ بازیچه حرفی ✿ کزان پندی نگیر و صاحب هوش
و گر صد باب حکمت پیش نادان ✿ بخوانی آیدش بازیچه در گوش

(۳۲) در ابتدای زمانا امام ابو حنیفه بحیثیتِ عوام طالب العلمان سفر حرمین میکرد تا نوبتِ آن رسید که چون عزم سفر ساختی در همه اطراف شهرها منادی کرده فقیہِ عراق بعرب میرود هر تاجیکه گذ رش مے افتاد هزاران مردم بوی مجتمع شدندے

چنانچه در الجواهر المضیه باب الکنی در ترجمهٔ ابو عاصم النبیل آورده که باری امام رض در مکهٔ معظمه رفت ارباب
حدیث و فقه هر دو فرقه بکثرت بوی جمع گشتند و اشتیاق مردم بحدی بود که بالای یکدیگرمے افتادند
امام از کثرت مردم به تنگ آمده فرمود کاش بمیزبانم کسی اطلاع کردی تا انتظام این ازدحام نمودی
ابو عاصم نبیل حاضر بود گفت من میروم فاما چند مسائل پرسیدنی دارم امام ویرا نزد خود خواند و مسائلش
را حل نمود درین اثنا خیال میزبان از دل وی رفت چون از جوابهای ابو عاصم فارغ شد بطرف طالب العلم
دیگر متوجه شد و همان سلسله باز قائم گشت بعد ساعتی چون خیالش آمد فرمود که کسی وعدهٔ رفتن نزد
میزبان کرده بود کجا رفت ابو عاصم گفت منم فرمود پس چرا نرفتی ابو عاصم بطرز مناظره با شوخی گفت
کہمن کی وعدهٔ آن کرده بودم که حالا میروم پس بعد فراغت خواهم رفت امام رض فرمود در گفتگوی
علم موقع این احتمالات نمیباشد بلکه معانی این الفاظ همواره همان گرفته میشود که غرض عوام میباشد
این نیز یکی از مسائل فقهیه بود که امام در گفتگو آنرا حل نمود - ازینجاست که اساتذهٔ امام رض ویرا چندان
ادب و احترام کردی که بینندگان ازان متعجب شدندی چنانچه در باب عاشر از عقود الجمان از محمد
بن الفضل می آرد که باری امام برای تحقیق حدیثی نزد خصیب رض رفت و من همراهش بودم خصیب رض چون
دید که امام رض می آید برخاست و با کمالِ تعظیم ویرا برابر خود نشانید امام پرسید که در بارهٔ بیضهٔ نعامه چگونه
حدیث وارد ست خصیب رض گفت اَخْبَرَنِیْ اَبُوْعُبَیْدَةَ عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ مَسْعُوْدٍ فِیْ بَیْضَةِ
النَّعَامِ یُصِیْبُهَا الْمُحْرِمُ اَنَّ فِیْهِ قِیْمَةً و همچنان عمر بن دینار که در مکه محدثِ مشهور بود در حلقهٔ
درس وی که امام ابو حنیفه بودی بجز از امام رض بدیگری خطاب نفرمودی - و با این عظمت امام رض
را در اخذ علم از هیچ کسی متدین عار نبودی (۴) قاضی ابن ابی لیلی را اکثر با امام رض در مسائل
اختلاف می افتاد چنانچه روزی بحضور خلیفه منصور همین مسئله درمیان آمد که اگر شخصے جامه را
فروشد و دران جامه عیبی باشد بائع را چه باید کرد - قاضی مذکور گفت تا وقتیکه بائع دست را
بران نهد و عیب را از دست خود ظاهر ننماید وی بری الذمه نمیگردد و این ست مذهب وی امام رض
تا دیر در خلافِ آن با وی مناظره نمود که تنها اظهار عیب بائع را کافی ست انجام کار امام رض فرمود
چه میگوئی حق زنی از بنی هاشم که غلام خود را میفروشد و بر سرِ عضو مخصوص وی سپیدی برص باشد
آیا بروی واجب ست که آن زن بران دست نهاده مشتری را ازان آگاه نماید ابن ابی لیلی گفت

(۵) ادب و احترام اساتذهٔ امام رض او را

بلی خلیفه چون هاشمی النسب بود از شنیدنش رنجید و قاضی را درین مسئله ملامت نمود چنانچه در اشعة الجید ست

(۵) چون ابن هبیره امام اعظم رض را بعد از ضرب دُرّه بارهائی داد امام از انجا در ۱۳۰ سنه هجری در مکه معظمه رفت و در انجا تا چند سال قیام فرمود و اکثر اوقات در حرم محترم نشسته مردم را افتا میداد (ای از عراق ۱۲) چنانچه علامه عمر بن عبد الوهاب عرضی شافعی در فوائد المهمه از ابن المبارک رض آورده که وی رض گفت رَاَیْتُ اَبَا حَنِیْفَةَ رض فِی الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ یُفْتِیْ اَهْلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَالنَّاسُ یَوْمَئِذٍ النَّاسُ چون زمانه خلافت عباسیه رسید ابو جعفر منصور خلیفه گشت امام از مکه معظمه باز پس بکوفه رفت چون خلیفه از امام بیعت طلب نمود امام بدست خلیفه بدین الفاظ بیعت نمود بَایَعْتُکَ اِلٰی قِیَامِ السَّاعَةِ از شنیدنش خلیفه خوش گردید مگر چون خلیفه ظالم بود بعضی از خواص امام را مطعون نمودند که چنین بیعت چرا کردی فرمود که مفهوم من نه آنست که بفهم شما رسیده چرا که من از الساعة روز قیامت نگرفته ام بلکه همان ساعت را مراد داشته بودم که دران در مجلس خلیفه ایستاده بودم چون آن ساعت گذشت حالا من در حلقهٔ بیعت خلیفه نیز داخل نیستم (۶) **نقل** ست چنانچه در شامی از ملتقط آورده که امام فرمود وقتی موی سر خود را استرانیدم حلاق سه جا خطایم گرفت **اول** هر گاه پشت بقبله نشستم گفت استقبال قبله کن **دوم** جانب چپ سر برای تراشیدن او را دادم گفت بدایت از یمین کن **سوم** چون از انجا قدم چند رفتم گفت موی سر خود را دفن کن پس واپس شده همچنان کردم

دیدهٔ انصاف چو بینا بود		در شمرد گرچه گر بینا بود

قائم صاحب نضا بالاحتساب بعد از نقل این حکایت آورده که درین روایت سوای آداب حلق که بلفظ مسطور ست فوائد دیگر بسیار ست **یکی** آنکه نصیحت خواه مخواه باید شنید اگرچه ناصح دون باشد چه امام ابو حنیفه رض اطاعت امر حلاق فرموده **دوم** آنکه مرد عاقل را از بیان نمودن عیب خود بعد توبه استنکاف و استحیا نشاید تا دیگران آزاد انسته همچنین عمل آرند (ای استحقار ۱۲ عه) **سوم** آنکه گاهی امر فعل را بنفس فعل تعبیر میکنند مانند بَنَی الْاَمِیْرُ الْقَصْرَ بجای اَمَرَ الْاَمِیْرُ بِبِنَاءِ الْقَصْرِ خصوصًا فعلیکه بنا بر جریان عادت آدم خود کردنش نمیتوانند زیرا که امام ابو حنیفه رض فرمود حَلَقْتُ رَاسِیْ یعنی ستردم موی سر خود را بجای اَمَرْتُ الْحَلَّاقَ اَنْ یَحْلِقَ یعنی برای ستردن موی سر خود بحلاق امر نمودم **چهارم** آنکه تیامن عه در گرفتن بروت و ناخنها و حلق موی بغل و غیر آن مستحب ست کذا فی الجامع الرموز و نیز معلوم شد که امام محلوق بود و امام شافعی رض نیز محلوق الراس بود انتهی (۷) ایضا در حق پرستی امام رض **نقل** ست که باری امام براهی میگذشت کودکانی چند میدیدند

له فائده در نقل از امام ... له بی ... له بی ... له در ... (marginal notes, partly illegible)

امام رح ایشانرا فرمود تهبش باشید تا لغزش نخورید و متالم نگردید گفتند بش کر خود بهوش باش که از لغزش تو جهانی را لغزش ست که زَلَّةُ العَالِمِ زَلَّةُ العَالَمِ امام از شنیدن آن باز بس آمد و با صحاب و یاران خود نیز اجازت استخراج داد چه

هر چه گیرد علتی علت شود		سه
کفر گیرد کاملے ملت شود		

(۸) ایضاً نقل است که باری امام رح از کناسی سگبان پرسید که سگ کی بالغ میشود گفت چون پا بر داشته شاشد میگویند انان بعد هر گاه که آن کناس آمدی امام رح بتعظیمش برخاستی پرسیدند که این مرد کیست که تو قیرش میکنی فرمود هر که علمی آموزد استاذ میشود و تعظیم استاذ از واجبات ست (۹) نقل ست که روزی امام رح در بازاری میگذشت بمقدار ناخن گل بجامه اش رسید بکناره دریا رفته می شست که از وی پرسیدند چون بقدر درم نجاست را اجازت میدهی باز این مقدار قلیل را شستن چرا ست فرمود بلی آن فتوی ست و این تقوی چنانچه آنحضرت صلی الله علیه وسلم بلال را در جمع کردن نیم نانی اجازت نداد و برای ازواج مطهرات قوت یکساله نگهداشتی (۱۰) نقل ست که باری نظر امام رح در سن پیری در اثنای راه بزن اجنبیه بار دوم افتاد و نظر امام رح گاهی بار دوم بنامحرم نیفتاده بود از ین جهت تا آن قدر گریست که گریان بخفت پس آنحضرت صلی الله علیه وسلم را در خواب دید که میفرماید یا ابا حنیفه اگر در پیری نظر تو بدوم مرتبه بنامحرمی در افتاد عجبی نیست چه در هنگامیکه جوان بودی زمانه تو از من قریب بود و چون پیر شدی آنقدر زمانه تو از من بعید گشت و هر قدر که زمانه از من بعید تر می گردد فتور در زمانه زیاده تر واقع میشود- این هر ده گانه نقلها را که بیان تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ مصداق ست از جمله نقلهای اوصاف امام رض مانند مشتی نمونه از خرواری و قطره از بحاری میباید پنداشت ورنه در کتب معتبره اوصاف وی لا تعد و لا تحصی ست رَضِيَ اللّٰهُ تَعَالَىٰ عَنْهُ وَعَنْ اَتْبَاعِهٖ وَاَحِبَّائِهٖ وَعَنْ جَمِيْعِ الْمُؤْمِنِيْنَ اِلٰى يَوْمِ الدِّيْنِ بِرَحْمَتِكَ يَا اَرْحَمَ الرّٰحِمِيْنَ

قطعه چو من بخیر ذکر رفتگان دائم	امید آنکه مرا هم بخیر یاد کنند
چو شاد میکنم ارواح دیگران شاید	کسان که رسند و مرا نیز روح شاد کنند

باب ششم در مسائل شتی بطریق سوال و جواب

مسئله اول در تحقیق ایمان ما ثبتکم رحمکم الله تعالی

محو رای خود بود و در همه مسائل مخالفِ حکم خدا و رسول گشته و قیاس را در هر مقام مداخلت تام داده دلیل برین اینکه اول مسئله در اسلام مسئلهٔ ایمان ست پس در مسئلهٔ ایمان خلافِ قرآن و حدیث و اقوال جملهٔ محدثین رض گفته بدو وجه **اول** اینکه اعمالِ صالحه را از ایمان نمی شمارد و میگوید که اَلْاِیْمَانُ اِقْرَارٌ بِاللِّسَانِ وَتَصْدِیْقٌ بِالْجَنَانِ و بس و این مخالف ست جمهور محدثین و احادیث صحیحه و کتاب الله را چنانچه در ابتدای کتاب صحیح البخاری که در احادیث اصح الکتب ست آورده اَلْاِیْمَانُ قَوْلٌ وَّفِعْلٌ - وایضاً تَصْدِیْقٌ مگر چونکه در تصدیق جمله متفق اند بنابران بر ظاهر آن را حمل نموده و نزد محدثین تعریف تام چنین ست اَلْاِیْمَانُ تَصْدِیْقٌ بِالْجَنَانِ وَاِقْرَارٌ بِاللِّسَانِ وَعَمَلٌ بِالْاَرْکَانِ و دلیل برین اینکه اَلْحُبُّ فِی اللّٰہِ وَالْبُغْضُ فِی اللّٰہِ مِنَ الْاِیْمَانِ وکذا وکذا وکذا مِنَ الْاِیْمَانِ چنانچه در احادیثِ صحیحه وارد ست و بالتفصیل در صحیح البخاری مذکور ست وَاَمَّا الْکِتَابُ فَقَالَ اللّٰہُ تَعَالٰی اَلَّذِیْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ که اعمال صالحه را در ایمان ضم نموده **دوم** اینکه میگوید که در ایمان کمی و بیشی نیست و حالانکه این نیز مخالف ست کتاب الله و سنت رسول الله صلی الله علیه وسلم و قول جماهیر محدثین را چنانچه هم در آغاز صحیح البخاری ست اَلْاِیْمَانُ یَزِیْدُ وَیَنْقُصُ و سند برین هشت آیات قرآنی و احادیث کثیره را ذکر فرموده **قال** الله تعالیٰ لِیَزْدَادُوْٓا اِیْمَانًا مَّعَ اِیْمَانِهِمْ یعنی حق تعالیٰ ثبات و اطمینان انداخت در دل مسلمانان تا زیاده شوند از روی یقین بیقینیکه داشتند آیت دوم وَزِدْنٰهُمْ هُدًی یعنی و زیاده کردیم ما اصحاب کهف را از روی هدایت الله **و قسطلانی** رح در شرح صحیح البخاری آورده فَاعْلَمُوْٓا اَنَّ الْاِیْمَانَ یَزِیْدُ بِالطَّاعَاتِ وَیَنْقُصُ بِالْمَعْصِیَةِ ولهذا اکثر حنفیانِ مُنصف المزاجان هم در آغازِ خواندنِ صحیح بخاری چون از حقیقتِ حال و مسائل زائغهٔ امام خود واقف میشوند از مذهبِ حنفیه بیزاری نموده براه مستقیم آمده شاملِ مذهب ما محمدیان گشته تقلید را گذاشته مانندِ ما عمل خود بقرآن و حدیث می نمایند و از فرقهٔ ناجیهٔ اهل حدیث میگردند و اما حنفای متعصب پس ایشان را چه ذکر که ایشان بمتابعتِ امام خود میگویند که ایمانِ ما با ایمانِ انبیا و ملائکه و صحابه علیهم الصلوٰة والسلام یکسان ست چه در ایمان کمی و بیشی جائز نیست و ازینجاست که ابو حنیفه رح گفته دِیْنُ اَهْلِ السَّمَآءِ وَالْاَرْضِ وَاحِدٌ و حالانکه مذهب ابو حنیفه رح مرجیه است چنانچه خود غوث الثقلین و امام سالکین محبوب ربانی قطب صمدانی شیخ عبد القادر جیلانی رحمه الله

سوال

در غنیۃ الطالبین در تحقیق مذاہب باطلہ و فرقہای زائغہ فرمودہ اَمَّا الْمُرْجِئَۃُ فَفِرَقُھَا اِثْنَتَا عَشَرَۃَ فِرْقَۃً اَلْجَھْمِیَّۃُ وَالصَّالِحِیَّۃُ اِلٰی قَوْلِہٖ وَالْحَنَفِیَّۃُ وَاِنَّمَا سُمُّوا الْمُرْجِئَۃُ لِاَنَّھَا زَعَمَتْ کہ ما حصل عبارتش این ست کہ نزد مرجیہ بعد از گفتن کلمۂ طیب مومن بسبب ہیچ گناہ بد و ز نخ نرود و ایمان قول مجرد ست بدونِ عمل و مردم باہم متفاضل نمیشوند در ایمان و ایمان مردم با ملائکہ و انبیا یکی ست وَلَا یَزِیْدُ وَلَا یَنْقُصُ و ہر کہ اقرار کرد بزبان و ہرگز عملے نکرد پس وی مومن ست انتہی و لعینہٖ ہمین ست قول امام ابو حنیفہ در باب ایمان پیشتر بقدرے فاصلہ در تفصیل فرقۂ حنفیہ از مرجیہ در کتاب مذکور فرمودہ وَاَمَّا الْحَنَفِیَّۃُ فَھُمْ اَصْحَابُ اَبِیْ حَنِیْفَۃَ النُّعْمَانِ بْنِ ثَابِتٍ زَعَمُوْا اَنَّ الْاِیْمَانَ ھُوَ الْمَعْرِفَۃُ وَالْاِقْرَارُ بِاللّٰہِ وَرَسُوْلِہٖ وَبِمَا جَاءَ مِنْ عِنْدِہٖ جُمْلَۃً (یعنی ایمان تصدیق قلبی ست و اقرار لسانی بخدا و رسول وی صلی اللہ علیہ وسلم و بچیزیکہ آمدہ است از نزد خدا بطریق اجمال) عَلٰی مَا ذَکَرَہُ الْبَرْھُوْتِیُّ فِیْ کِتَابِ الشَّجَرَۃِ انتہی بَیِّنُوْا رَحِمَکُمُ اللّٰہُ تُوْجَرُوْا عِنْدَ اللّٰہِ

جواب

الجواب ؎ | ہمہ کس پشت خود از عیب تا شوی بی عیب | اگر عیب پوش کسان عیب پوش خود باشد | و لنعم ما قیل ع | اَلَا فِی الْجَھْلِ قَبْلَ الْمَوْتِ مَوْتٌ | اَقُوْلُ وَبِاللّٰہِ التَّوْفِیْقُ وَمِنْہُ الْھِدَایَۃُ اِلَی التَّحْقِیْقِ

کہ ایمان نزد محققین و جمہورِ فقہا و محدثین رحمہم اللہ اجمعین عبارت ست از تصدیق بدل و اقرار بزبان چنانچہ **محدث دہلوی** رحمہ اللہ تعالی بالتفصیل در مدارج آوردہ کہ۔ باید دانست کہ مشہور میان جمہور آنست کہ حقیقت ایمان تصدیق ست بہ نبوت و رسالتِ آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم در جمیع آنچہ آوردہ از پیشِ خدا و گفتہ۔ و مطابقِ این تصدیق۔ شہادت ست بلسان بآنکہ وی صلی اللہ علیہ وسلم رسولِ خداست و چون جمع گردد تصدیق بقلب و نطق بشہادت تمام میگردد ایمان انتہی و در تکمیل الایمان از کتب عقائد آوردہ اَلْاِیْمَانُ تَصْدِیْقٌ بِالْقَلْبِ وَ اِقْرَارٌ بِاللِّسَانِ و بر مذہب اہلِ حدیث ایمان عبارت از تصدیق و اقرار و عمل ست و بحقیقت اختلافی درمیان نیست ایمانِ کامل ہمین ست کہ ایشان میگویند ایمان بے عمل ناقص ست و لیکن اصل ایمان ہمان تصدیق ست انتہی و حجۃ الاسلام امام محمد غزالی رحمہ اللہ در کتاب الایمان از احیا گفتہ اَلدَّرَجَۃُ الثَّالِثَۃُ اَنْ یُّوْجَدَ التَّصْدِیْقُ بِالْقَلْبِ وَالشَّھَادَۃُ بِاللِّسَانِ دُوْنَ الْاَعْمَالِ بِالْجَوَارِحِ وَقَدِ اخْتَلَفُوْا فِیْ حُکْمِہٖ فَقَالَ اَبُوْ طَالِبِ الْمَکِّیُّ اَلْعَمَلُ

فائدہ

مِنَ الْاِیْمَانِ وَلَا یَتِمُّ دُوْنَهٗ تا آنکه گفت غزالی رح که این قول وی لغوست چه قائل باین قائل ست
بمذہب معتزله بعینه چه می پرسیم ازوی که ہر که تصدیق بقلب وتشہد بزبان نمود و فی الحال فوت گشت
آیا نزد قائل بجنت رود یا نه پس بالضرور خواہد گفت که بلی و این ست دلیل بوجودِ ایمان بدونِ
عمل پستر زیادت میکنیم بر سوال مذکور و میگوئیم که اگر آن شخص تو مُسْلِمْ زنده ماند تا آنکه وقتِ یک نمازِ
مفروضه بروی در آمد و وی آنرا ادا نکرد و پستر فوت نمود و یا زنا کرد بعد ازان مرد آیا اینچنین شخص
مُخَلَّد در دوزخ باشد اگر گفت بلی پس این ست مطلوب معتزله و اگر گفت نه پس این تصریح ست
برینکه عمل از نفس ایمان رکن نیست و نه شرط ست در وجودِ ایمان و نه شرط ست در استحقاق وی
جنت را بسبب ایمان و اگر گوید که مراد من از قول لَا یَتِمُّ الْاِیْمَانُ دُوْنَ الْعَمَلِ آنست که ہر که ایمان
آرد و تا زمانِ دراز زنده ماند و دران زمانه نه نمازی خواند و نه کاری از اعمال شرعیه بجا آرد
می پرسیم که ضبط و اندازِ آن تا چند ست و شمارِ آن طاعات که بترک آنها ایمان زائل میشود و عددِ آن
کبائر که بارتکابِ آنها ایمان باطل و عاطل میگردد تا چند ست و کسی را ممکن نیست که در جواب بسق
مقداری را ازان معین نماید انتہی پس حاصل ہمان آمد که عمل را در نفسِ ایمان دخلی نیست فافہم
و ہمین ست مذہب و تحقیق امام ہمام رضی الله تعالی عنا و عنه چنانچه در وصیت نامه خود فرموده
که ایمان اقرار بزبان و تصدیق بدل ست و تنہا اقرار زبانی ایمان نیست ورنه جمله منافقان مؤمنان
بودندی و ہمچنین ست تنہا معرفت و شناسائی بغیر تصدیق و اقرار ورنه ہمه اہل کتاب مؤمن بودندی
و در حقِ منافقان حق تعالی میفرماید وَاللّٰهُ یَشْهَدُ اِنَّ الْمُنٰفِقِیْنَ لَكٰذِبُوْنَ یعنی منافقان در دعوای
ایمان خویش کاذب اند از جہت آنکه تصدیق نمیدارند و در حقِ اہل کتاب وارد ست اَلَّذِیْنَ
اٰتَیْنٰهُمُ الْكِتٰبَ یَعْرِفُوْنَهٗ كَمَا یَعْرِفُوْنَ اَبْنَآءَهُمْ انتہی یعنی اہلِ کتاب را معرفتِ تامه
بر مبعوثیتِ آنحضرت صلی الله علیه وسلم بود و مگر بغیر تصدیق قلبی و اقرار لسانی بران نافع ایمان
ایشان نشد پس نزد امام اعظم رض و جماہیر علمای اہلِ سنت و جماعت رَضِیَ اللّٰهُ عَنَّا وَعَنْهُمْ
ایمان را دو رکن ست یکی تصدیق که آن رکنِ اصلی و اتفاقی و حَسَن لعینه ست که در ہیچ حالت
احتمالِ سقوط نمیدارد دوم اقرار که آن شرط یا شطر یا رکن لغیره است بنا بر اختلاف لہذا حالت
اکراه و وقت وجود عذر ساقط میشود چه اکر زبان ترجمان جنان ست ولہذا چنانچه در احیاء

وَلِلتَّصْدِيْقِ مَحَلٌّ خَاصٌّ وَهُوَ الْقَلْبُ وَاللِّسَانُ تَرْجُمَانُهُ ولہٰذا در شرع اقرار دلیلِ تصدیق ست
وجوداً وعدماً **واما** عمل پس در حقیقتِ ایمان دخلی ندارد وکما قال الامام الاعظم رحمہ اللہ فی رسالۃ الوصیۃ
اما عمل پس غیر ایمان ست واما ایمان پس غیر عمل ست بدلیل آنکہ بسا اوقات عمل از مومن برکرده
میشود وجائز نیست دراین وقت کہ گفتہ شود کہ ایمان ازوی برکرده شد چرا کہ نماز از زنِ حائض مرتفع
میشود وجائز نیست کہ گفتہ شود کہ ایمان ازوی برکرده میشود ونیز شریعت اورا گفتہ کہ بگذار روزه را
پستر قضا ایش کن وحالانکہ صحیح نیست کہ گفتہ شود کہ بگذار ایمان را پستر قضا ایش کن وجائز ست
کہ گفتہ شود کہ بر فقیر زکوٰۃ نیست وجائز نیست کہ گفتہ شود کہ بر فقیر ایمان نیست انتہیٰ حاصل آنکہ
عمل مغایر ایمان ست نہ جزوِ ایمان ست ونہ موقوف علیہ آن ورنہ از رفع جزو وموقوف علیہ رفع کل
وموقوف نیز لازم ست ودرینجا خلافِ آن ثابت ست واین ست تحقیق واین ست صحیح واین ست
مذہب جملہ اہلِ سنت وجماعت از فقہا ومحدثین ومتکلمین بخلاف قول جمہور معتزلہ وخوارج وفرقہ زیدیہ
پس آنچہ مشہور ست کہ نزد سلف ومحدثین عمل نیز داخل ایمان ست چنانچہ معتزلہ وخوارج وزیدیہ گفتہ
ومعترض یعنی حاسد امام ہمام رح از جہل خود نیز ہمین فہمیده غلطِ محض ست چنانچہ اکابر علمای محققین
مانند بخاری ومضراب وی تصریح باین کرده در **تیسیر القاری** ترجمۂ صحیح بخاری گفتہ ایمان
در شرع تصدیق پیغمبر خدا است صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم باذعانِ احکام تکلیفیہ کہ بدان خبر داده تفصیلاً
آنجا کہ بتفصیل معلوم شده واجمالاً آنجا کہ مجمل دانستہ شود **آنچہ** از ظواہر بعضی عبارات فہم میشود
کہ ایمان نزد محدثین عبارت از مجموع اعتقاد بدل واقرار بزبان وعمل بجوارح ست مراد بدان
ایمان کامل ست چنانچہ مذہب جمہور محققین اہلِ سنت ست محدثین تصریح کرده اند باین معنی وبخاری رح
در حدیث لَا يَزْنِي الزَّانِي وَهُوَ مُؤْمِنٌ گفتہ ای مُؤْمِنٌ كَامِلٌ انتہیٰ مختصراً **ومحقق دہلوی** رح
در مدارج گفتہ واز آنچہ تنبیہ بران واجب ست بیان بطلان قولی ست کہ در بعضی مردم شہرت یافتہ
کہ ایمان نزد محدثین عبارت از مجموعِ تصدیق بجنان واقرار بلسان وعمل بارکان ست وحالانکہ
در ہر جا کہ از کلام محدثین جزئیت آن مفہوم میشود مراد بآن ایمان کامل ست (نہ نفس ایمان)
چنانکہ تصریح کرده است بآن مثل بخاری وامراب وی وتصریح کرده اند شارحانِ کتب ایشان وآن
شہرت کاذبہ از زبان ... یافتہ چنانکہ قاضی عضد (کہ از قدماست) در مواقف گفتہ کہ

عمل داخل ایمان نیست بدلائل

قول معترض صحیح نیست

قول محدثین عمل داخل ایمان مراد ایمان کامل است

شہرت کاذبہ

اختلاف کرده اند در حقیقتِ ایمان مذهب سلف و محدثین آنست که اَلاِیْمَانُ تَصْدِیْقٌ بِالْجَنَانِ
وَاِقْرَارٌ بِاللِّسَانِ وَعَمَلٌ بِالْاَرْکَانِ الخ واز سلف این قول مشهور و معروف ست و مراد ایشان
نیز ایمان کامل ست چنانکه مذهب اہلِ سنت ست و حاشا که مذهب اہلِ سنت و جماعت بر خلاف
مذهب سلف خود بود و یا مذهب محدثین بر خلاف اہل سنت و جماعت باشد و چه حاجت ست که اینچنین گفته شود
با وجود تصریح و تحقیق علما - واطلاق قول سلف بدان برای ترغیب و تحریص بر تحصیل ایمان کامل ست
وَالْحَقُّ اَحَقُّ اَنْ یُّتَّبَعَ انتهی کلام الشیخ و نیز رئیس المتکلمین امام فخر الدین رازی گفته که ایمان دو نوع ست
یکی اصل ایمان که آن تصدیق قلبی ست دوم ایمان کامل و تنازع در میان لفظی ست نه معنوی چنانکه
گفته میگوییم که ایمان در کلام شارع گاہی بمعنی اصل ایمان آمده و آن آنست که عمل را دران اعتباری
نباشد چنانچه فرمود علیه الصلوة والسلام اَلْاِیْمَانُ اَنْ تُؤْمِنَ بِاللّٰهِ وَمَلٰٓئِکَتِهٖ وَبِلِقَآئِهٖ
وَرُسُلِهٖ وَتُؤْمِنَ بِالْبَعْثِ وَالْاِسْلَامُ اَنْ تَعْبُدَ اللّٰهَ وَلَا تُشْرِكَ بِهٖ وَتُقِیْمَ الصَّلٰوةَ الحدیث
(روایت عمر بن الخطاب در حدیث جبرئیل قریب باین معنی ست) و گاہی بمعنی ایمانِ کامل آمده و آن
مقرون بعمل می باشد کَمَا فِیْ حَدِیْثِ وَفْدِ عَبْدِ الْقَیْسِ و ایمان بمعنی ثانی مطلوب شارع ست
علیه السلام در انچه فرمود لَا یَزْنِی الزَّانِیْ حِیْنَ یَزْنِیْ وَهُوَ مُؤْمِنٌ الحدیث وَهٰكَذَا كُلُّ مَوْضِعٍ
جَآءَ بِمِثْلِهٖ پس خلاف علما درین مسئله لفظی ست چراکه مراجعت آن بسوی تفسیر ایمان ست وَلَا خِلَافَ
فِی الْمَعْنٰی چراکه ایمان نجات دهنده از دخولِ دوزخ ایمان بمعنی ثانی ست یعنی ایمان کامل مقرون
بعمل باتفاق جمیع المسلمین و ایمان مُنْجِی از خلودِ دوزخ ایمان بمعنی اول ست یعنی نفس ایمان باتفاق
اہل سنت و جماعت خِلَافًا لِلْمُعْتَزِلَةِ وَالْخَوَارِجِ و دلیل برین حدیث ابی ذر ست رض که مَا مِنْ
عَبْدٍ قَالَ لَآ اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ ثُمَّ مَاتَ عَلٰی ذٰلِكَ اِلَّا دَخَلَ الْجَنَّةَ قُلْتُ وَاِنْ زَنٰی وَاِنْ سَرَقَ قَالَ
وَاِنْ زَنٰی وَاِنْ سَرَقَ الحدیث و نیز قوله صلی الله علیه وسلم یَخْرُجُ مِنَ النَّارِ مَنْ كَانَ فِیْ قَلْبِهٖ
مِثْقَالُ ذَرَّةٍ مِّنَ الْاِیْمَانِ و بالجمله پس سلف و امام شافعی عمل را رکن از ایمان کامل گردانیده

۵ امام اعظم رحمه الله تعالی بنا بر تحقیق تفسیر ... عمل را ایمان ... جز ثبت ... البخاری نسبت ... بطرف مجاز ... رضی الله تعالی عنه ... امام ہمام ... بطرف حقیقت ... بطرف ... در مسئله ... امام ست یعنی الله تعالی عنه ... نزاع در حقیقت بود ... در مجاز فافهم ولا تغفل ... من الحق ... ۱۲

نه از نفس ایمان وحکم نموده اند مع فَوَاتِ الْعَمَلِ بِبَقَاءِ اَصْلِ الْاِیْمَانِ وبنجات وے اند وزخ بطریق
اَبَد بسبب وجود نفس ایمان اگرچه ایمان بمعنی ثانی از وی فوت شده است فَبِهٰذَا یَنْدَفِعُ الْاِشْكَالُ
وَیَجْتَمِعُ الْاَقْوَالُ انتهی مختصراً کلام المحقق التهانوی والعینی وامام غزالی رح در احیا گفته اگر گوئید
که قول مختار آنست که ایمان حاصل ست بدون عمل وحالانکه از سلف رح بشهرت رسیده که اَلْاِیْمَانُ عَقْدٌ
وَّقَوْلٌ وَّعَمَلٌ پس معنائیش چیست گوئیم بعید نیست که شمرده گردد عمل از ایمان زیرا که عمل مکمل ومتمم
ایمانست کما یقال التَّسْبِیْحَاتُ وَالتَّكْبِیْرَاتُ مِنَ الصَّلٰوةِ اگرچه نماز بفقدان آنها باطل
نمیگردد بالجمله تصدیق قلبی مرایمان را مانند سر ست برای وجود انسان چه زائل میشود ایمان بعدم آن
وبقیه طاعات مانند اطراف ست از دست وپا وچشم وگوش که بعضی را بر بعضی دیگر فوقیت ست
وبهرآئینه فرمود علیه الصلوٰة والسلام لَا یَزْنِی الزَّانِیْ حِیْنَ یَزْنِیْ وَهُوَ مُؤْمِنٌ وحالانکه صحابه رض
معتقد مذهب معتزله نبودند بخروج زانی از ایمان بسبب زنا پس معنی این قول آنست غَیْرُ مُؤْمِنٍ
حَقًّا اِیْمَانًا تَامًّا كَامِلًا چنانکه عاجز مقطوع الاطراف را گفته میشود که این انسان نیست یعنی
انسان تام که او را کمال باشد واشیای زوائد که از حقیقت انسانیت خارج باشند چه نفس حقیقت
در مقطوع نیز بیباشد انتهی - پس ازین جمله اقوال صاف معلوم گشت که مذهب سلف صالحین وتحقیق جمله
محدثین دربارهٔ ایمان با قول امام اعظم رح یکسان ست ومخالف ست مذهب معتزله وخوارج
وزیدیه را چنانکه پیران نابالغ وحاسدان مدعی از جهالت خود فهمیده زیرا که مرتکب کبائر وتارک
اوامر نزد ایشان خارج از ایمان نیست بخلاف معتزله وخوارج ودر علت عدم خروج وی میفرمایند
لِبَقَاءِ اَصْلِ الْاِیْمَانِ که آن تصدیق ست به دل ولهذا بر تارک اوامر شرعیه قضای مافات لازم
میدانند وبر کافر ادای ما فات بالاتفاق نیست چنانچه بالتفصیل محقق تهانوی در کشاف اصطلاحات
الفنون در شرح لفظ ایمان بیان فرموده تلخیصش بقدر ضرورت اینکه اَلْاِیْمَانُ فِی اللُّغَةِ التَّصْدِیْقُ
مُطْلَقًا وَاخْتَلَفَ فِیْهِ اَهْلُ الْقِبْلَةِ عَلٰی اَرْبَعِ فِرَقٍ اَلْفِرْقَةُ الْاُوْلٰی قَالُوا الْاِیْمَانُ عَمَلُ الْقَلْبِ
فَقَطْ الخ وَالْفِرْقَةُ الثَّانِیَةُ قَالُوا اِنَّ الْاِیْمَانَ عَمَلٌ بِاللِّسَانِ فَقَطْ الخ وفرقه ثالثه آنکه میگویند
که ایمان عمل قلب ولسان هر دو ست اَیْ فِی الْاِیْمَانِ الْاِسْتِدْلَالِیْ دُوْنَ الَّذِیْ بَیْنَ الْعَبْدِ وَرَبِّهٖ
[illegible] وهو اتفق لعلهم [illegible] من النار من كان [illegible] ۱۲
وبهرآئینه این فرقهٔ ثالثه باهم اختلاف نموده بچند اقوال قول اول آنکه ایمان اقرار بزبان ومعرفت یعنی

تصدیق بدل ست واین قول امام ابوحنیفه رض وعامۂ فقها وبعضی متکلمین ست (الی قوله) پستر این فرقه بار باهم اختلاف نموده بعضی گفته که اقرار شرط ایمانست درحق اجرای احکام پس هر که تصدیق نمود رسول صلی الله علیه وسلم را وی مؤمن ست نزد خدا اگرچه اقرار بلسانی ننمود واین ست مذهب امام ابوحنیفه رض والیه ذَهَبَ الاَشعَرِیُّ فِی اَصَحِّ الرِّوَایَتَیْنِ واین ست قول ابی منصور ماتریدی رض الخ وفرقۂ رابعه آنکه میگویند ایمان فعل دل وزبان وسائر جوارح ست واین مذهب اصحاب حدیث ومالک وشافعی واحمد واوزاعی ست رضی الله تعالی عنهم وَقَالَ الاِمَامُ الرَّازِیُّ وَهُوَ مَذْهَبُ المُعْتَزِلَةِ وَالخَوَارِجِ وَالزَّیْدِیَّةِ اَمَّا المُعْتَزِلَةُ فَقَدِ اتَّفَقُوا عَلٰی اَنَّ الاِیْمَانَ الخ واما خوارج پس ایشان بالاتفاق گفته که ایمان بالله متناول ست معرفت الله را ومعرفت آنرا که حق تعالی بران نصب دلیل فرموده دلیل نقلی باشد یا عقلی ومتناول ست طاعت الله تعالی را وهمۂ آن اشیا که بدان امر فرموده یا ازان نهی کرده صغیره باشد یا کبیره وگفته اند که این اشیا بتمامه ایمان ست - ونزدیک ست به مذهب معتزله مذهب خوارج ونزدیک ست باین هردو مذاهب مذهب سلف واهل الاثر مگر اینکه درمیان این سه مذاهب فرق ست وآن اینکه هر که ترک نمود چیزی را از طاعات فعل باشد یا قول نزد معتزله از ایمان بیرون گشت مگر در کفر نرسید بلکه در مرتبۂ در افتاد که درمیان ایمان وکفر ست یُسَمُّوْنَهَا مَنْزِلَةً بَیْنَ المَنْزِلَتَیْنِ ونزد خوارج در کفر در آمد لِاَنَّ تَرْکَ کُلِّ وَاحِدٍ مِّنَ الطَّاعَاتِ کُفْرٌ عِنْدَهُمْ ونزد سلف از ایمان بیرون نمی رود لِبَقَاءِ اَصْلِ الاِیْمَانِ الَّذِیْ هُوَ التَّصْدِیْقُ انتهی عبارته مختصراً پس بچشم انصاف باید دید که مذهب سلف واهل الاثر بعینه با مذهب امام اعظم رح یکی ست یا مخالف - واگر مذهب اهل حدیث موافق رای اهل النقص زید لا مذهب اصل ایمان از افعال جوارح نیز مرکب بودی لامحاله ایشان الخروج فاسق از ایمان اقرار کردنی بودو هرگز نگفتندی لَمْ یَخْرُجْ مِنَ الاِیْمَانِ لِبَقَاءِ الخ پس آنچه امام بخاری رح گفته هُوَ اَیِ الاِیْمَانُ قَوْلٌ وَّفِعْلٌ اَیْ فِعْلُ القَلْبِ وَالجَوَارِحِ تعریف ایمان کامل ست برای ترغیب وتحریص بر تحصیل آن نه تعریف اصل ایمان چنانچه معترض امام رض فهمیده ورنه اطعام طعام وافشای سلام وغیرها که در صحیح البخاری از ایمان شمرده اگر کسی را آنجمله اشیا بسبب عذر وافلاس بهم نرسد پس باید که آن مرد مؤمن نباشد چرا که از فوت جز فوت کل ضروری وبدیهی ست پس بدین صورت همه لامذهبان را باید که از بیشتر بنفس صحت ایمان خود کوشند تاکه آنرا برای خود

جواب از تعریف بخاری ایمان را

حاصل نمایند و آن ازا: یشان ہمکن نگردد اِلَّا اَنْ یَّشَاءَ اللّٰہُ میسر ایمۂ دین طعنہ زنند ور نہ بموجب
قول خود دست سازانہ ایمان خود پاک شویند ع ای باد صبا این ہمہ آوردۂ تست

طرفہ حالی ست در زمانۂ ما	ہر کہ جاہل تر ست کامل تر	جہل را خوب میخرند امروز	کاشکے میفروختند ہنر

ایقاظ باید دانست کہ مذہب سلف و خلف و جملہ محدثین و امام اعظم رحمہم اللہ اجمعین در ینکہ عمل
از نفس ایمان نیست نہ بطریق شرطیت[مبتدا ۱۲] نہ بطرز شطر مدلل ست بدلائل شتی و مؤید ست بتائیدات
لاتحصی از کتاب اللہ و سنت رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم و اجماع و قیاس و ہر قدر کہ بطریق
اختصار بیان بعضی دلائل درینجا کردہ میشود ہمان مقدار الزامات بر معترض رو سیاہ درون تباہ
از فرقۂ نجدیہ مدعی رکنیت عمل مر ایمان را باید تصور ید اذا عَرَفْتَ هٰذَا فَنَقُوْلُ اما الکتاب
مِنْهَا قولہ تعالی مَثَلُ كَلِمَةٍ طَيِّبَةٍ كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ اَصْلُهَا ثَابِتٌ وَّفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ الآیۃ
این آیت دلالت واضحہ میدارد برینکہ تنہا کلمۂ طیبہ اصل ایمان ست و اعمال باقیہ فرع و ثمرات آنست
مِنْهَا قولہ تعالی الَّذِيْنَ يُؤْمِنُوْنَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيْمُوْنَ الصَّلٰوةَ[یعنی برائے اجرائے احکام ۱۲] الآیۃ درین آیت صاف
مذکور ست کہ ایمان چیزے دیگر ست و اقامت نماز چیزے دیگر۔ و در تفسیر کبیر تحت آیت ہذا بیان جملہ
فرقہای اہل قبلہ در باب ایمان بیان نمودہ و قول نجدیہ را بدلائل رد ساختہ در انجا باید دید
مِنْهَا قولہ تعالی قُلْ لِّعِبَادِيَ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا يُقِيْمُوا الصَّلٰوةَ[در ضمن رد مذہب خوارج ۱۲] کہ حق تعالی از پیشتر اثبات ایمان فرمودہ
پستر حکم اقامت صلوۃ دادہ و در وقت ایمان مرباتیان صلوۃ نبود فَعُلِمَ اَنَّ الصَّلٰوةَ وَمَا سِوَاهَا
مِنَ الْاَعْمَالِ غَيْرُ الْاِيْمَانِ مِنْهَا قولہ تعالی الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ و نیز وَمَنْ
يُّؤْمِنْ بِاللّٰهِ وَيَعْمَلْ صَالِحًا و مانند این دیگر آیات کثیرہ اند کہ اعمال صالحہ را بر ایمان عطف نمودہ
و ظاہر ست کہ عطف جز من حیث الجزء بر کل جائز نیست لِاَنَّ الْعَطْفَ فِي الْاَصْلِ لِلْمُغَايَرَةِ بَيْنَ
الْمَعْطُوْفِ وَالْمَعْطُوْفِ عَلَيْهِ و علمای کلام ہارہ فرمودہ کہ جز و کل باہم متغایر نمی باشند پس معلوم شد کہ عمل
نیک جزو ایمان نیست بلکہ مغایر آنست و آنچہ معترض برای تائید قول خود در سوال درآوردہ جہالت وی ست

خران با دمی ہر چند دیدیم		خر بیدم مگر این را شنیدیم	

چنانکہ امام غزالی رحمہ برای رد
استدلال ابوطالب مکی ہمدرین مبحث در احیا گفتہ فَاسْتَدَلَّ بِاَدِلَّةٍ تُشْعِرُ بِنَقِيْضِ غَرَضِهٖ
كَقَوْلِهٖ تَعَالٰى الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ اِذْ هٰذَا يَدُلُّ عَلٰى اَنَّ الْعَمَلَ وَرَاءَ الْاِيْمَانِ

[illegible]

در ذکر دلائل از قرآن

در جہالت معترض

لَا مِنْ نَفْسِ الْاِیْمَانِ وَاِلَّا فَیَکُوْنُ الْعَمَلُ فِیْ حُکْمِ الْمُعَادِ انتهیٰ وہمچنین عینی در شرح بخاری گفته که این
ای یکون ذکرہ مکررا بعد ذکر الایمان ۱۲
آیات قرآنی بتمامہا دلالت میدارند بر خروج عمل از ایمان بسبب آنکه اگر داخل گردد عمل در ایمان
هر آئینه لازم آید از عطف عمل بر ایمان تکرار آن مِنْ غَیْرِ فَائِدَۃٍ انتهیٰ کلام العینی من عینه و این ست
بعینه معنی قول ما تقدم فَیَکُوْنُ الْعَمَلُ فِیْ حُکْمِ الْمُعَادِ انتهیٰ **منها** قوله تعالیٰ وَمَنْ یَّعْمَلْ
مِنَ الصّٰلِحٰتِ مِنْ ذَکَرٍ اَوْ اُنْثٰی وَهُوَ مُؤْمِنٌ الآیه درین آیت حق تعالیٰ برای صحت اعمال صالحه
ایمان را شرط گردانیده و بر ظاهر ست که مشروط را در شرط دخل جزئیت نمیباشد **منها** قوله تعالیٰ
مِنَ الَّذِیْنَ قَالُوْٓا اٰمَنَّا بِاَفْوَاهِهِمْ وَلَمْ تُؤْمِنْ قُلُوْبُهُمْ چنانچه در عینی شرح بخاری گفته یعنی
از آنانکه گفتند ایمان آوردیم این قول ایشان زبانی ست وحالانکه دلهای ایشان ایمان نیاورده
منها قوله تعالیٰ قَالَتِ الْاَعْرَابُ اٰمَنَّا قُلْ لَّمْ تُؤْمِنُوْا وَلٰکِنْ قُوْلُوْٓا اَسْلَمْنَا این آیت در حق
منافقان نازل شده که دعوی ایمان مینمودند و در ظاهر اگرچه بصوم وصلوة وجهاد کفار آراسته بودند
مگر در باطن از تصدیق نبوی صلی الله علیه وسلم محض معرا بودند پس از عدم تصدیق ایشان
حق تعالیٰ به نفی ایمان از ایشان حکم فرمود پس ثابت شد که اصل ایمان تصدیق قلبی ست برابر ست که
اعمال ظاهری دارد یا ندارد و اگر تصدیق قلبی نباشد اعمال ظاهری اگرچه داشته باشد همه ضائع ست
تأمل **منها** وَاِنْ طَآئِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِیْنَ اقْتَتَلُوْا باهم جنگیدن مسلمانان کبیره است باوجود
ارتکاب کبیره هر دو فریق را حق تعالیٰ مؤمن فرموده پس ثابت گشت که از ترک اعمال نیک مومن
همچنان مؤمن می ماند و این ست مدعی چنانچه در عینی مذکور آورده که وجه دلالتش بر مطلوب آنکه درین آیت
مقارنت ایمان با ضد عمل صالح ست وحالانکه جائز نیست مقارنت شی با ضد جزو خود انتهیٰ از ینجا ست که
تکمیل الایمان گفته ایمان را بمشابه درختی دان که تنه وی التصدیق و اعمال وطاعات که ثمرات
ونتائج آن تصدیق اند بمنزلهٔ شاخ وبرگ وگل ومیوه و درخت بی شاخ وبرگ ومیوه درخت
نام درختی از وی بر نیفتد اما درخت برخوردار که کار آمدنی بود همان ست که اینها داشته باشد همچنین
بجائے معروف ۱۲
ایمان کامل همان ست که مقرون بعمل صالح باشد وبی عمل ناقص و لیکن اسم حقیقت آن از وی بر نیفتد
ودلیل برین سخن نص قرآن مجید ست که میفرمایداِنَّ الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ یعنی
آن کسانیکه ایمان آوردند وبآن بهم عمل صالح نیز کردند سیاق این کلام دراین نکره که اصل

ایمان تصدیق ست و عمل صالح علاوہ او و کمال اوست بر مثال آنکہ گویند فلان این را دارد و آن را
نیز دارد و مفہوم سخن این ست کہ آن دو چیز مغایر یکدیگر باشد و اگر ہر دو یکی باشد این سخن در متفاہم
عرف راست نیاید و قائل آنرا نسبت بخطا کنند انتہی منہا أُولَٰئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ
الْإِيمَانَ و این دلیل ست بر خروج عمل از مفہوم ایمان چرا کہ قلوب محل ثبوت علم و تصدیق ست
پس معلوم شد کہ ایمان نام تصدیق ست کہ بدل تعلق میدارد و اَمَّا اَعْمَالُ الْجَوَارِحِ فَلَا تَثْبُتُ
فِي الْقُلُوبِ فَلَا دَخْلَ لَهَا فِي الْإِيمَانِ و ہمچنین ست قولہ تعالیٰ وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ
فِي قُلُوبِكُمْ و قولہ تعالیٰ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ ازین ہر دو آیات نیز معلوم شد کہ ایمان
تصدیق ست و محل آن قلب ست کہ قلب را محل ایمان مقرر فرمود و اعمال از افعال جوارح ست نہ از
افعال قلوب منہا اَنَّهُ تَعَالٰى اَمَرَ الْمُؤْمِنِيْنَ بِالتَّوْبَةِ فِي قَوْلِهٖ تَعَالٰى يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا
تُوبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحًا و قولہ تعالیٰ وَتُوبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعًا أَيُّهَ الْمُؤْمِنُونَ و این توبہ
دلالت میکند بر صحتِ اجتماعِ ایمان مع المعصیۃ چرا کہ توبہ نمیباشد مگر از گناہ
وَالشَّيْءُ لَا يَجْتَمِعُ مَعَ ضِدِّهٖ لِجُزْئِهٖ کما فی عمدۃ القاری شرح البخاری للعینی منہا قولہ تعالیٰ
فَآمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَالنُّورِ الَّذِي أَنْزَلْنَا و ایضاً إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَ
نَذِيرًا لِتُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ ایضاً آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ
كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ کہ درین ہر سہ آیات حصر ایمان با فعال دل
فرمود و بس و لہٰذا شاہ عبد العزیز رحمہ دہلوی در فتح العزیز تحت قولہ تعالیٰ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ
مینویسد۔ قدریکہ منقح ست آنست کہ ایمان در عرفِ شرع عبارت از تصدیق ست بمعنی
گرویدن و باور کردنِ انچہ بالیقین معلوم ست کہ از دین محمد ست صلی اللہ علیہ وسلم زیرا کہ ایمان را
در قرآن جابجا کار دل فرمودہ اند جائے میفرمایند قَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ و جائے میفرمایند
كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ و جائے وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ و ظاہر ست کہ کار دل
ہمین تصدیق ست و بس و نیز ایمان را مقرون بعمل صالح فرمودہ اند چنانچہ در آیاتِ الَّذِينَ
آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ۔ و مقرون بمعاصی نیز ساختہ چنانچہ در آیہ وَإِنْ طَائِفَتَانِ
مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا و در آیہ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا پس معلوم شد کہ عملہائے

نیک را در ایمان دخل ست و نہ اعمال بد بر ہم زنندۂ ایمان اند انتہی **اما الاحادیث**
اَحَدُھَا حدیث جبرئیل ست کہ در ان در تعریف ایمان وارد ست اَنْ تُؤْمِنَ بِاللّٰهِ
وَمَلَائِكَتِهٖ وَكُتُبِهٖ وَرُسُلِهٖ الخ و در بیان اسلام اقامت صلوۃ وغیرہ نیز ضم فرمود
صلی اللہ علیہ وسلم چنانچہ بخاری و مسلم اخراجش کردہ **ثَانِيْهَا** حدیث بطاقہ است کہ ترمذی و ابن ماجہ
اخراجش کردہ کہ مردی را یوم حشر حاضر آوردہ بروی نود و نہ سجلات یعنی طومار گناہہا مانند مد
بصروی بکشانیدہ کہ از دیدنش مضطر گشتہ حق تعالیٰ او را فرماید بَلٰى اِنَّ لَكَ حَسَنَةً وَاَنَّهٗ لَا ظُلْمَ
عَلَيْكَ الْيَوْمَ پس بطاقہ یعنی پارچہ از کاغذ بیرون آرند کہ در وی اَشْهَدُ اَنْ لَّا اِلٰهَ
اِلَّا اللّٰهُ وَ اَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهٗ وَرَسُوْلُهٗ نوشتہ باشد و چون در میزان نہادہ شوند کفۂ
بطاقہ بر کفۂ آن جملہ سجلات گران آید فَلَا يَثْقُلُ مَعَ اسْمِ اللّٰهِ شَيْءٌ **ثَالِثُهَا** حدیث
ابی ذر ست قُلْتُ وَاِنْ زَنٰى وَاِنْ سَرَقَ متفق علیہ کما مر مرارا **رَابِعُهَا** حدیث
الشَّفَاعَةِ عَنْ اَبِيْ هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ اَسْعَدُ النَّاسِ
بِشَفَاعَتِيْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَنْ قَالَ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ خَالِصًا مِّنْ قَلْبِهٖ رواہ البخاری
و نیز در حدیث شفاعت وارد ست فَيُخْرِجُ مِنْهَا قَوْمًا لَمْ يَعْمَلُوْا خَيْرًا قَطُّ
خَامِسُهَا حدیث ترمذی و ابن ماجہ ست کہ فرمود علیہ السلام کہ اختیار نمودم شفاعت را
از انکہ نصف امت خود را ابلا تر و در جنت برم پس شفاعت من باشد آنانرا کہ بخدا چیزیرا
شریک نساختہ مردہ باشند و لہذا بروایت دیگر آمدہ کہ شَفَاعَتِيْ لِاَهْلِ الْكَبَائِرِ مِنْ اُمَّتِيْ
معلوم شد کہ نفس تصدیق قلبی ایمان ست و اگر عمل نیز رکن ایمان بودی تارک اعمال کافر
بودی و خروج کافر از دوزخ بلکہ نفس شفاعتش غیر منقول و خلاف منقول است فتدبر
سَادِسُهَا قولہ علیہ السلام ست مر اسامہ را هَلَّا شَقَقْتَ قَلْبَهٗ فَنَظَرْتَ اَصَادِقٌ هُوَ اَمْ
كَاذِبٌ وقتیکہ وی رض مقابل خود را از کفار قتل نمود کہ در حالت قتل خود اظہار اسلام خود
کرد و اسامہ از وی اعراض کرد بگمان بہانۂ نجات خود عَلٰى مَا رَوَاهُ السِّتَّةُ **سَابِعُهَا**
قولہ علیہ السلام يَخْرُجُ مِنَ النَّارِ مَنْ كَانَ فِيْ قَلْبِهٖ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ مِّنَ الْاِيْمَانِ چنانکہ
در صحاح وارد ست **اما الاجماع** چنانکہ در تحقیق حقیقت ایمان از فخر رازی

بیان حدیث — احادیث

اجماع

و شیخ محدث دهلوی و عینی و امام غزالی و ملا علی قاری و محقق تهانوی گذشت که اصل ایمان نزد جمله اہل سنت از سلف و خلف و محدثین و ائمه مجتهدین تصدیق قلبی ست و اما ایمان کامل دران نیز جمله متفق اند اَمَّا الْقِیَاسُ نَبُوجُوهٍ اما الوجہ الاول فنقول که مثلاً فرضیت نماز که از اعمال ست موقت ست و مختص باوقات خود و فرضیت ایمان غیر موقت ست پس رکن بودن فرض موقت مر غیر موقت را معقول نیست و نه منقول واما الثانی پس میگوئیم که از ابتدای بعثت آنحضرت صلی الله علیه وسلم تا وقت معراج که بعد چند سال بوقوع آمد عملی از ارکان اسلام مفروض نبود پس کسانیکه درین میان تصدیق قلبی و اقرار شهادتین نمودند و قبل از ادراک ایام فرضیت اعمال فوت شده اند آیا ایشان با ایمان مرده اند یا بلا ایمان اگر اول ست مسلم ست و آن عین مدعی ست و اگر ثانی ست پس مخالف درایت و روایت ست و اما الثالث پس شخصی ایمان آورد و قتیکه وقت هیچ فرض نبود چنانچه بعد طلوع شمس در غیر رمضان و عیاد و هنوز وقت هیچ فرض نرسیده بود که وی فوت شد پس آن شخص کافر مرد یا مسلمان بنا بر ثانی بدون عمل باوجودیکه آن رکن ایمان ست چگونه مؤمن میرد و بنا بر اول فائدهٔ از قبول اسلام او را متحقق نشد پس در حق وی قبول و ترک اسلام هر دو یکسان گشت وَاللَّازِمُ بَاطِلٌ بسبب مخالف بودنش از احادیث صحیحه صحاح فَکَذَا الْمَلْزُوْمُ وَاَمَّا الرَّابِعُ میبین بسا اوقات عمل از مؤمن بر کرده میشود و جائز نیست درین وقت که گفته شود که ایمان از وی مرتفع گشت کَمَا هُوَ بِالتَّفْصِیْلِ فِیْ تَحْقِیْقِ حَقِیْقَةِ الْاِیْمَانِ واما الخامس پس اگر عمل رکن ایمان گردد می پرسیم که مراد ازان جمله اعمال زمان تکلیف ست یا بعضی بنا بر اول پس در حین حیات هیچ کسی مؤمن نباشد بلکه بعد از زمان حیات ایمان مؤمن متحقق باشد چراکه در وقت حیات بعضی ارکان ایمان تا حال متحقق نشده و از عدم بوجود نیامده و آن اعمال زمان آینده است تا آخر حیات وی چراکه تا زمان انقطاع روح تکلیف لازم عبد مکلف ست وَهٰذَا مِمَّا لَا قَائِلَ بِهٖ اَحَدٌ قَطُّ و بنا بر ثانی پس مراد از اعمال اما فرائض باشد یا غیر فرائض پس بطلان رکنیت غیر فرائض یا مرکب از هر دو مر فرائض را ظاهر البطلان ست ببداهة الْعَقْلِ فِیْ اَحْکَامِ النَّقْلِ و اما شق فرائض پس نیز باطل ست چه میگوئیم که مؤمن قبل از تحقق

ایمان کامل الاسلام ایمان

شرائط و اسباب فرائض (مانند بلوغ و عقل) مومن ہست یا کافر بر تقدیر اول ایمان بغیر از ارکان خود متحقق شد
و اثبات ذات بدون ذوالتیات ظاہر البطلان ست و بر شق ثانی لازم می آید کہ فرض قبل از تحقق اسباب شروط
خود فرض گردد و رنہ کافر چگونہ گشتی وَهٰذَا اَيْضًا مِّنْ اَبْطَلِ الْاَبَاطِيْلِ وَاَمَّا السَّادِسُ پس اگر
عمل از ایمان رکن قرار دہیم پس لازم آید کہ مرد مومن در یکجا باشد و ایمان وی در اوطان بعیدہ گشتی
یعنی مثلاً مومن خود در خراسان باشد و ایمان وی در مکہ معظمہ و مدینہ منورہ و بیت المقدس و عراق
چرا کہ در مکہ حج و دیگر اعمال مفروضہ از اجزای ایمان کردہ باشد و در مدینہ نماز گذاردہ باشد و در بیت المقدس
بنای رباطات و مساجد و تعلیم علم دین کردہ باشد و در عراق جہاد و غیرہ کردہ باشد و محال ست کہ مومن
یکجا باشد و ایمان وی در دیگر جا و یا مومن در قبر باشد و ایمان وی در مساجد و غیرہ از دنیا اَمَّا السَّابِعُ
پس اگر عمل از شرائط یا ارکان ایمان بودی ایمان بغیر از اعمال صحیح نبودی حالانکہ باجماع اہل سنت
ایمان بغیر عمل صحیح ست لہذا فاسق مرتکب کبیرہ را مخلد فی النار نمیگویند بخلاف الخوارج وغیرہ اَمَّا
الثَّامِنُ فَمَا اَخَذْتُهٗ مِنَ الْعَيْنِيِّ شَرْحِ الْبُخَارِيِّ بِعَيْنِهٖ و آن اینکہ کفر ضد ایمان ست
و لہذا در مقابل آن مستعمل میشود قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰى فَمَنْ يَّكْفُرْ بِالطَّاغُوْتِ وَيُؤْمِنْ بِاللّٰهِ و کفر
تکذیب و جحود ست و این ہر دو فعل دل میباشد پس ہمچنین باید فعل دل میباشد آنچہ مضاد این ہر دو باشد اذ لا تضاد
عند تغایر المحلین پس ثابت گشت کہ ایمان فعل قلب ست انتہی مختصراً سوال اگر اعمال از ایمان
نبودی آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم چگونہ فرمودی عَنْ جَابِرٍ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
اِنَّ بَيْنَ الرَّجُلِ وَبَيْنَ الشِّرْكِ وَالْكُفْرِ تَرْكُ الصَّلٰوةِ چنانچہ در ترجمہ خلاصہ شعب الایمان
بیہقی آوردہ کہ امام احمد حنبل و ابن مبارک و اسحٰق بن راہویہ و ابو ایوب سختیانی و ابراہیم نخعی
رحمہم اللہ بدلیل این حدیث تارک نماز را عمداً کافر میگویند و نیز فرمود علیہ السلام مَنْ تَرَكَ
الصَّلٰوةَ مُتَعَمِّدًا فَقَدْ كَفَرَ چنانچہ ملا علی قاری در شرح فقہ اکبر بدان نیز اشارہ کردہ و برای
مرتکب کبیرہ چگونہ فرمودی لَا يَزْنِي الزَّانِيْ حِيْنَ يَزْنِيْ وَهُوَ مُؤْمِنٌ الحدیث جواب
اما قول صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم لَا يَزْنِي الزَّانِيْ الخ پس جوابش گذشت کہ مومن کامل نیست اما
جواب آنکہ از ترک نماز بعمد کافر میگردد پس آنست کہ انچنین اقوال نزد جماہیر اہل سنت بر ظاہر حمل نشوند
بلکہ مؤول اند چنانچہ ہم در ترجمہ خلاصہ شعب الایمان آوردہ کہ جمہور تاویل این حدیث بآن کردہ کہ

ترک کنندهٔ نماز مستحق کشتن ست مانند کافر یا محمول ست بر مستحل ترک یا مراد آن باشد که چون شخص ترک نماز
کند خوف و خطر آن باشد که بکفر رسد یا معنیش آنکه این فعل فعل کافرانست انتهی و قاری رح در شرح مذکور
گفته قَالَ الْفُقَهَاءُ مَنْ تَرَكَ صَلٰوةً اِسْتِخْفَافًا فَقَدْ كَفَرَ اَقُوْلُ وَهُوَ اَحَدُ تَاوِيْلَاتِ
قوله عليه السلام مَنْ تَرَكَ صَلٰوةً مُتَعَمِّدًا فَقَدْ كَفَرَ انتهی گویم معنیش چنین گشت مَنْ تَرَكَ الصَّلٰوةَ
اِسْتِخْفَافًا اَوِ اسْتِحْلَالًا فَقَدْ كَفَرَ ونظیرش همین آیت قرآنی ست بنا بر قول مفسرین وَمَنْ يَّقْتُلْ
مُؤْمِنًا مُّتَعَمِّدًا فَجَزَآؤُهٗ جَهَنَّمُ خَالِدًا الآیه که خلود فی النار مومن را نباشد اگرچه مرتکب کبائر
گشته پس معنیش چنین ست هر که قتل مومن کرد از روی استخفاف یا استحلال بقتل وی پس وی کافر گشت
بآن وبعضی گفته مَنْ تَرَكَ الصَّلٰوةَ مُتَعَمِّدًا فَقَدْ كَفَرَ اَيْ كَفَرَ بِنِعْمَةِ اللّٰهِ یعنی مراد از کفر کفران
نعمت ست نه کفر بالله تعالی کما فی قصة سلیمان علیه السلام لِيَبْلُوَنِيْٓ ءَاَشْكُرُ اَمْ اَكْفُرُ
بهرحال مراد از کفر بترک نماز بمعنی ظاهری نیست ورنه باز قضای نماز متروک فرض نبودی چرا که چیزیکه
در زمانهٔ کفر فوت گردد قضای آن در زمانهٔ اسلام واجب نیست وَاللَّازِمُ بَاطِلٌ فَالْمَلْزُوْمُ مِثْلُهٗ

جواب سوال دوم یعنی اَلْاِیْمَانُ یَزِیْدُ وَیَنْقُصُ آنست

که در ینجا نیز از روی تحقیق جمله کتب اهل سنت وجماعت حق بجانب حضرت امام ابوحنیفه کوفی ست
رضی الله تعالی عنه وعنهم اجمعین نه آنچه معترض گفته در تکمیل الایمان زیر قوله وَهُوَ لَا يَزِيْدُ
وَلَا يَنْقُصُ آورده - چون ثابت گشت که حقیقت ایمان تصدیق قلبی ست و آن خود یکی ست
و تعدد را بوی راه نیست پس زیادت و نقصان در ایمان نبود چه زیادت و نقصان در عدد باشد که
کثرتی و تعددی دارد و اگر با وجود تصدیق اعمال داخل ایمان میبود زیادت و نقصان را بزیادت و
نقصان عمل بدان راهی بودی اِذْ لَيْسَ فَلَيْسَ پس این قول که اَلْاِیْمَانُ لَا یَزِیْدُ وَلَا یَنْقُصُ که از
امام اعظم رح منقول ست بی اشکال واشتباه درست آمد و بحقیقت آن اشاره است بخروج عمل از
حقیقت ایمان چنانچه مذهب اهل سنت و جماعت ست فَافْهَمْ وَبِاللّٰهِ التَّوْفِيْقُ انتهی امام غزالی رح
در احیا گفته اگر گفته شود که اتفاق سلف ست بر آنکه اَلْاِیْمَانُ یَزِیْدُ وَیَنْقُصُ یَزِیْدُ بِالطَّاعَاتِ
وَیَنْقُصُ بِالْمَعْصِیَةِ و چون بموجب تفسیر شما ایمان تنها تصدیق ست پس در ان کمی و بیشی چگونه متصور گردد
گویم که سلف شهود عدول اند و کسی را از قول ایشان عدول نیست آنچه ایشان فرموده

جمع شاهد گواه ۱۲ — مصدر بمعنی گردیدن ۱۲

جواب سوال دوم در کمی و بیشی ایمان

در سفینه وحق گفته مگر در فهم شما فرق ست چه در قول ایشان دلیل ست بر ینکه عمل از اجزای ایمان نیست
و نه رکن ست از وجود آن بلکه چیزی ست زائد کرده شده بر ایمان که بسبب آن ایمان زیاده میشود و حالانکه
چیزے بذات خود زیادت و نقصان را قابل نیست بلکه زیادت و نقصانِ ماهیت جداست که بر ذات
شئ عارض میشوند و آنرا متصف بزائد و ناقص میسازند بنابران جائز نیست که گفته شود که انسان زیاده
میشود بسبب سرِ خود بلکه گفته میشود که وی زیاده میشود بسبب ریش خود و فربهی و گفته نمیشود که نماز زیاده
میشود از جهت ارکان خود بلکه زائد میشود از جهت آداب و سنن پس این قول تصریح ست از ایشان
بر ینکه مر ایمان را وجودی ست علیحده پستر مختلف میگردد حال آن بزیادت و نقصان انتهی و موافق ست
این قول امام غزالی رح با نچه در مقر خود ثابت شده که زیادت و نقصان از وجود تشکیک ست و تشکیک در
ذات و ذاتیات واقع نمیشود پس اگر طاعات جزو ایمان و داخل ذات او شدی پس زیادت و نقصان
ذاتیات لازم می آید وَ هُوَ خِلَافُ مَا تَقَرَّرَ فِی مَدَارِکِ الْعُقُوْلِ فَافْهَمْ وَلَا تَهِمْ و بعینه همین ست
مذهب امام که در نفس حقیقتِ ایمان بکمی و بیشی از روی کمیت قائل نیست **ملا علی قاری** در شرح
فقه اکبر گفته که در ایمان کمی و بیشی نیست چه ایمان در اصل همان تصدیق قلبی ست که بمرتبه جزم و اذعان
رسیده باشد (یعنی نه ظن غالب) کما هو المشهور عند الجمهور پس زیادت و نقصان دران ممکن نیست
تا آنکه هر کرا که حقیقت تصدیق حاصل گشت پستر اگر اتیان بطاعات و اکتساب خیرات نمود و یا
ارتکاب سیآت در هر دو حالت تصدیق وی باقی ست بحالت خود لَا تَغَیُّرَ فِیْهِ اَصْلًا انتهی
(زیرا که عمل برای تصدیق نه شطر ست و نه شرط کما مر) **امام** رض در فقه اکبر فرموده
اِیْمَانُ اَهْلِ السَّمَآءِ وَالْاَرْضِ لَا یَزِیْدُ وَلَا یَنْقُصُ ملا علی قاری در شرحش گفته اِیْمَانُ اَهْلِ السَّمَآءِ
مِنَ الْمَلٰٓئِکَةِ وَالْاَرْضِ مِنَ الْاَنْبِیَآءِ وَالْاَوْلِیَآءِ وَسَآئِرِ الْمُؤْمِنِیْنَ مِنَ الْاَبْرَارِ وَالْفُجَّارِ
لَا یَزِیْدُ مِنْ جِهَةِ الْمُؤْمَنِ بِهٖ نَفْسِهٖ چرا که تصدیق تا وقتیکه بر وجه تحقیق نباشد پس آن تصدیق
در مرتبه ظن و تردید ست و حالانکه ظن غیر مفید می باشد در مقام اعتقاد عند ارباب التایید قال الله
تعالی اِنَّ الظَّنَّ لَا یُغْنِیْ مِنَ الْحَقِّ شَیْئًا پس تحقیق آنست که ایمان قبول زیادت و نقصان از
حیثیتِ اصل تصدیق نمیکند چنانچه امام رازی گفته انتهی مختصراً **و شیخ الاسلام** در ترجمه
بخاری گفته و آنچه از امام ابی حنیفه رض و اصحاب وی رح نقل کنند که الایمان لا یزید ولا ینقص ایمان

قبول زیادت و نقصان نکند مراد بدان نفس تصدیق ست که در افراد متفاوت ست بنفس ماهیت خود
چه ایمان حقیقت واحد ست گرویدن برسول صلی الله علیه و آله وسلم که از طرف شارع مامور و مطلوب شده
نقصان درین حقیقت فنای آن ست و تفاوت باعتبار جهات که خارج از ذات باشد منکر نیستند آنرا حنفیه
از ایمان آحاد مردم با ایمان انبیا فرقی بین ست که بر آحاد پوشیده نیست چه جای ائمه امجاد ولیکن آن
در جهات خارجه از ذات ایمان ست چون شدت جلا و انکشاف و مانند آن پس خیال کرده میشود
این تفاوت را در ذات ایمان و حال آنکه نه چنین ست پس معلوم شد که اختلاف احوال در زیادت
و نقصان معنوی نیست بلکه محض در لفظ ست بجهت تنبیه برانکه زیادت که از آیات و آثار مفهوم
میشود راجع بنفس ایمان نیست بلکه باتصاف مومن وجهات خارجه از ذات ست و این کمال دقت
نظر امام ست رض انتهی و بجنسه همین مضمون را امام غزالی رح در احیا تحریر نموده چنانچه بطرز سوال و جواب
گذشت **و محقق** دهلوی در مدارج گفته و تحقیق درین باب آنست که زیادت ایمان و نقصان آن
بزیادت عمل و نقصان اوست ـ و هر که قائل نیست بدخول عمل در ایمان قول بزیادت و نقصان ایمان
از وی متصور و معقول نه و مجرد تصدیق آنرا قابل نه نعم کمال و نقصان در تصدیق از جهت اختلاف
صفات و تباین حالات از قوت یقین و تصمیم اعتقاد و وضوح معرفت و دوام و اعتنا و حضور قلب
جاری ست اما زیادت و نقصان نه انتهی **و در** کشاف اصطلاحات الفنون **و** عینی شرح بخاری
آورده که رئیس المتکلمین امام رازی گفته که بحث زیادت و نقصان ایمان و یا عدم آن لفظی ست
زیرا که اگر مراد بایمان تصدیق دارند پس تصدیق قبول زیادت و نقصان نمی کنند چرا که واجب و لازم
درین محل یقین غیر قابل ست مر تفاوت را بسبب عدم احتمال نقیض و احتمالات دران که منافی یقین ست
وَلَوْ بِأَبْعَدِ وَجْهٍ و اگر مراد بآن اعمال و طاعات گیرند پس قابل کمی و بیشی ست و این ظاهر ست انتهی
مختصراً باقی ماند مذهب امام بخاری رح در باب يَزِيدُ وَيَنْقُصُ محتمل ست که مذهب وی با امام اعظم رح
یکسان باشد یعنی از روی کیفیت باشد در تصدیق و این ظاهر ست از حال وی رض چرا که وی استدلال بآیات قرآنی نموده
هر چند که اینچنین زیادت و نقصان در ایمان از ذهن ظاهر بینان خفی بود مگر امام بخاری رح بدلائل
آنرا ظاهر نمود و محتمل که مخالف امام اعظم رح باشد یعنی قائل باشد بکمی و بیشی ایمان از روی کمیت
بسبب اعمال مگر درین صورت حاجتی بدلیلے هم نیست چه جاے دلائل کثیرهٔ قرآنیه و احادیث نبویه

چراکه درینصورت مراد از ایمان معنی مجازی باشد یعنی تصدیق با اعمال و کمی و بیشی آن بسبب زیادت و نقصان اعمال ظاهر ست محتاج بهیچ دلیلی نیست چنانچه اینمعنی را شارح صحیح بخاری در تیسیر القاری آورده پوشیده نماند که اگر ایمان عبارت از همین تصدیق بود پس زیادتی و نقصان تواند که باعتبار کیفیت قوةً و ضعفًا باشد و استدلال مصنف رح بآیات وغیره نیز ناظر ست بهمین والا بر تقدیریکه اعمال داخل ایمان باشد زیادتی و کمی نیز ظاهر ست اہیچ حاجت بدلیلی نیست انتهی علاوه آنکه این مذهب مخدوش هست بآنکه اگر گفته شود که بِنَاءً عَلٰى اَنَّ اِنْتِفَاءَ الْجُزْءِ يَسْتَلْزِمُ اِنْتِفَاءَ الْكُلِّ فَلَوْ نَقَصَ مِنَ الْاِيْمَانِ لَا نْتَفٰى الْاِيْمَانُ مِنْ رَاسِهٖ چراکه چون درصورت کمی ایمان از انتفای جز لابدی ست و از انتفای جز مرکب من حیث المرکب نیز نمی ماند پس چگونه گفته میشود که مذهب امام بخاری رح درباب زیادت و نقصان بلا اختیار معنی مجازی نیز صحیح ست و نیز رجوع الی المجاز بلا تعذر الحقیقة مخدوش ست پس بهترین جوابها آن ست که گفته شود که مذهب امام بخاری رح درباب زیادت و نقصان از روی کیفیت است نه از جهت کمیت فلا مناقشة اصلا

براو جستجوے او قدم فهمیده نه سالک		که موسیٰ بے عصا این راه نتوانست طی کردن

سوال اگر گفته شود که آنچه شما باتباع امام خود میگوئید آن نیز مخدوش ست زیراکه مقتضای این آنست که ایمان نبی صلی الله علیه وآله وسلم و ابوبکر رض بلکه جمله صحابه و دیگر ای امت رض با ایمان آحاد الامة مستوی ست و این نیز باطل ست بالاجماع **الجواب** گوئیم که از تحقیق سابق بخوبی ظاهر گشت که اصل ایمان نام تصدیق ست و در تصدیق اگرچه از روی کمیت زیادت و نقصان نیست مگر از روی کیفیت مراتب یقین متفاوت اند و امام ابوحنیفه رض در زیادت و نقصان ایمان از جهت کمیت انکار ست و از جهت کیفیت اقرار و این ست مابه الامتیاز درمیان ایمان آحاد الامة و انبیای ذوی العظمة خلاصه آنکه کمی و بیشی در ایمان بدو وجه ست یکی ازین اعتبار که ایمان از مقولهٔ کیف ست که دران شدت و ضعف ممکن ست یاچنین گفته شود که ایمان نام یقین ست و مراتب یقین متفاوت میشود دوم کمی و بیشی

در مقدار از روی جزء بودن اعمال مر ایمان را پس امام رض اول را قائل ست مگر در ان امام گفتگو نفرموده و نه بادی و رین بحثی پیش آمده چرا که در عهد امام رض اختلاف مردم در جزء بودن اعمال بود مر ایمان را که آن موجب کمی و بیشی ست در مقدار و به کیفیت آنرا تعلقی نیست و این ست حق و این ست غرض امام رض و از ثانی انکار ست و از ین لازم نمی آید مساوات ایمان عوام با ایمان صحابه کرام و دیگر خواص ذوی الاحترام و آنانکه امام را رض در فرق اعتقاد مطلقاً منکر میدانند حقا که بر مقصد امام و وقت نظر آن عالی مقام رحمه الله اطلاعی نیافته بلکه شمه از امعان بصارت باریکیش مشام جانش نشمیده شاه عبد العزیز رح در تفسیر خود تحت قوله تعالے يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ می آرد و تحقیق مقام آنست که چنانچه هر چیز را سه نحو وجود ست وجود عینی و وجود ذهنی و وجود لفظی همچنان ایمان را نیز این سه نحو وجود متحقق ست و قاعده مقرر ست که وجود عینی هر چیز اصل ست و باقی وجودات فرع و تابع آن وجود اند پس وجود عینی ایمان نوری ست که در دل حاصل میشود بسبب رفع حجاب بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْحَقِّ و همین نور ست که در آیه مَثَلُ نُوْرِهٖ كَمِشْكٰوةٍ فِيْهَا مِصْبَاحٌ تمثیل آن باشباع تمام مذکور فرموده اند و در آیت اَللّٰهُ وَلِيُّ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا يُخْرِجُهُمْ مِّنَ الظُّلُمٰتِ اِلَى النُّوْرِ بسبب آن از ایمان نموده و این نور مانند سایر انوار محسوسه قابل قوت و ضعف و اشتداد و انتقاص ست چنانچه در آیه اِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ اٰيٰتُهٗ زَادَتْهُمْ اِيْمَانًا و دیگر آیات بسیار بآن اشاره فرموده اند انتهی و ملا علی قاری در شرح فقه اکبر گفته که بعض محققین مانند قاضی عضد و غیره گفته که ما تسلیم نمی کنیم که حقیقت تصدیق قبول زیادت و نقصان نمیکند بلکه هر آئینه تصدیق از جهت قوت و ضعف متفاوت میشود بسبب متیقن بودن آنکه تصدیق آحاد امت و افراد ملت اصلا مانند تصدیق نبی صلی الله علیه وسلم نیست و از ینجاست که ابراهیم علیه السلام فرمود لٰكِنْ لِّيَطْمَئِنَّ قَلْبِيْ یعنی قبل از مشاهده که مطلوب تصدیقش نه مرتبه بود و بعد از مشاهده آن تصدیق وی علیه السلام باقوی مراتب و اعلی مناصب خود رسید گویم مخدوش گشته و منقوض شده است قول ایشان بدینطور که انچه گفتند مسلم ست مگر فائده از ان نیست چرا که نزاع در تفاوت ایمان ست بحسب کمیت یعنی از روی قلت و کثرت و بس و اما تفاوت ایمان بحسب کیفیت یعنی از جهت قوت و ضعف پس خارج ست از محل نزاع که بالاتفاق مسلم ست

فافہم انتہی مختصراً ملخصاً و ازینجاست انچہ ہم درین کتاب آوردہ کہ از امام ابو حنیفہ رضہ مروی ست کہ میگفت اِیْمَانِی کَاِیْمَانِ جِبْرَئِیْلَ وَلَا اَقُوْلُ مِثْلَ اِیْمَانِ جِبْرَئِیْلَ چرا کہ مثلیت مقتضی مساوات ست در ہمہ صفات و اما نفس تشبیہ پس مقتضی آن نیست بلکہ کافی ست برای مطلق تشبیہ مساوات در بعضی صفات پس کسی نباشد از عامۂ افراد کہ مساوات کند در میان ایمان آحاد ایشان و ایمان ملائکہ و انبیا علیہم الصلوات والتسلیمات مِنْ کُلِّ وَجْہٍ پس چہ جای ائمۂ امجاد انتہی ۵

گر خبر از خود نداری بہ کہ بر بندی لسان
ہلبکی چون خامہ رانی حرفِ مردم بر زبان

وانچنین تمیز باریک از کمال وقتِ نظر امام اعظم رہ است کہ ہر کس بران موفق نمیشود ۵

دانش خویشتن مکن ضائع
در میان گدا و کیکاؤس

نزد نادان بہر زۂ دانکسوس
می نیرزد بدستۂ ترہ

نزد اہل تمیز نسخۂ ہست
پیش بقال علم جالینوس

علم و حکمت بہ پیش دانا بر
گاؤ خر را بیار کاہ و سنبوس

وازینجاست انچہ علامہ عینی در عمدۃ القاری شرح البخاری از امام المتکلمین آوردہ کہ ثُمَّ قَالَ الطَّاعَاتُ مُکَمِّلَۃٌ لِلتَّصْدِیْقِ پس ہر جا کہ اقامت دلیل شد برینکہ ایمان قبول نمیکند زیادت و نقصان را پس آن مصروف بسوی اصل ایمان کہ تصدیق ست باشد و ہر جا کہ دلالت نمود برینکہ ایمان قبول زیادت و نقصان میکند پس آن مصروف بجانب ایمان کامل ست و آن آنست کہ مقرون بعمل باشد انتہی پس انچہ معترض جاہل از حقیقت غافل بخباثت شاغل کالبد ہیولی از ایمان معرا نامۂ خود را سیاہ ساختہ و بموجب حدیث لَعَنَ اٰخِرُ ہٰذِہِ الْاُمَّۃِ اَوَّلَہَا دستہا را از ایمان خود پاک شستہ در سوال خود امام مرحوم و مغفور و پیروان باشعور وی را ہدف تیر طعن و لعن ساختہ سرا سر جہالت و حماقت دنی خود را منقصت منزلت علم ہمام و حکم ع

ای بسا آرزو کہ خاک شدہ
شورش و فتنہ و فغان دارد

گاہی تیر حسد ایشان بہدف قصد نشیند مگر ۵
سگ دیوانہ گرچہ نگزد

صحبت بد میانۂ نیکان
بوی او مرد را زیان دارد

الحاصل و نیز ملا علی قاری رہ گفتہ تحقیق آنکہ ہر آئینہ ایمان چنانچہ امام رازی گفتہ قبول زیادت و نقصان نکند از حیثیت اصلِ تصدیق بخلاف جہت یقین چہ مراتب اہل یقین مختلف ست در کمال دین کَمَا اَشَارَ اِلَیْہِ سُبْحَانَہٗ تَعَالٰی بِقَوْلِہٖ وَاِذْ قَالَ اِبْرَاہِیْمُ رَبِّ اَرِنِیْ کَیْفَ تُحْیِ الْمَوْتٰی قَالَ اَوَلَمْ تُؤْمِنْ الآیہ زیرا کہ مرتبۂ عین الیقین فوق مرتبۂ علم الیقین ست

وَلِذَا وَرَدَ لَيْسَ الْخَبَرُ كَالْمُعَايَنَةِ ؎ | شنیدہ کی بود مانند دیدہ | بنا برین تحقیق پس مراد بزیادت ونقصان قوت وضعف ایمان ست نہ کمی وبیشی آن وما قطعاً میدانیم کہ ہر آئینہ ایمان آحاد الامۃ مانند ایمان نبی صلی اللہ علیہ وسلم نیست بلکہ ونہ مانند ایمان ابی بکر رض باعتبار ہذا التحقیق انتہی یعنی فوقیت آن بنا بر قوت وضعف ایمان وتصدیق ست نہ از جہت کمی وبیشی آن وعلامہ عینی تحت قول بخاری رض يَزِيدُ وَيَنْقُصُ آوردہ وَاَمَّا عَلَى تَقْدِيرِ اَنْ يَّكُونَ الْاِيمَانُ نَفْسَ التَّصْدِيقِ فَاِنَّهُ اَيْضًا يَزِيدُ وَيَنْقُصُ اَىْ قُوَّةً وَّضُعْفًا اَوْ اِجْمَالًا وَّتَفْصِيلًا اَوْ تَعَدُّدًا بِحَسَبِ تَعَدُّدِ الْمُؤْمَنِ بِهٖ ۔ تفصیل تعدد مومن بہ را زمخشری در کشاف چنین ذکر کردہ وَعَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رض اَوَّلُ مَا اَتَاهُمْ بِهِ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ التَّوْحِيدُ فَلَمَّا اٰمَنُوا بِاللّٰهِ وَحْدَهٗ اَنْزَلَ الصَّلٰوةَ وَالزَّكٰوةَ ثُمَّ الْحَجَّ ثُمَّ الْجِهَادَ فَازْدَادُوا اِيمَانًا اِلَى اِيمَانِهِمْ انتہی وانچہ امام ابوحنیفہ رح فرمودہ دِينُ اَهْلِ السَّمَاءِ وَالْاَرْضِ وَاحِدٌ نہایت صحیح ست مگر فہم حاسد کج ست پس از کج فہمی خود در اشتی رستان آنچ می بیند واین عیب خود ست نہ عیب دیگران ؎

انکس کہ نکو گفت ترا خود نکوست	وانکس کہ بدت گفت بد علی اوست	حال متکلم ز بیانش پیداست	از کوزہ ہمان برون تراود کہ در وست

مضمون قول مذکور انیکہ در متعلق ایمان ہیچ تفاوت نیست یعنی از جہت معتقدات ہمہ مسلمانان برابر اند ہر آن اشیا کہ اعتقاد داشتن بران ضرورست برای جملہ اہل ایمان یکسان ست زمینیان باشند یا زمانیان صحابی باشد یا غیر یعنی در توحید باری تعالیٰ وتصدیق نبوت آنحضرت علیہ السلام درہمہ انچہ از نزد خدا آوردہ کسی را کمی وبیشی نیست چہ کمی درین عین کفر ست ودر ہرچہ کمی ممکن نباشد صورت زیادت نیز متصور نہ پس قول امام رض عین ایمان ست **سوال** چونکہ حنفیہ از زیادت ونقصان ایمان منکر اند پس آیات مذکورۂ ذیل را کہ صاف دال اند بزیادت ایمان ولہذا حضرت امام بخاری رض برای اثبات مدعای خود بران استدلال گرفتہ چہ جواب میدہند وآن اینکہ فرمود حق تعالیٰ وَزِدْنَاهُمْ هُدًى وقولہ تعالیٰ وَيَزِيدُ اللّٰهُ الَّذِينَ اهْتَدَوْا هُدًى وقولہ تعالیٰ وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى وقولہ تعالیٰ لِيَزْدَادُوْا اِيمَانًا مَّعَ اِيمَانِهِمْ وقولہ تعالیٰ وَيَزْدَادَ الَّذِينَ اٰمَنُوا اِيمَانًا وقولہ تعالیٰ اَيُّكُمْ زَادَتْهُ هٰذِهٖ اِيمَانًا فَاَمَّا الَّذِينَ اٰمَنُوا فَزَادَتْهُمْ اِيمَانًا وقولہ تعالیٰ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ اِيمَانًا وقولہ تعالیٰ وَمَا زَادَهُمْ اِلَّا اِيمَانًا وَّتَسْلِيمًا ؕ

الجواب - آنچه از استدلال امام بخاری گفته حقا که بر مقصد عالی وی رضی و توقف نیافته چرا که مذهب امام بخاری رح در یزید و ینقص از روی کیفیت ست و چونکه این امر در نظر عوام مختفی بود بدلائل قرآنیه آنرا اظهار نموده نه از روی کمیت که درینصورت عدول بسوی مجاز بلا تعذر حقیقت بروی لازم مے آید ورنه باراده معنی حقیقی درصورت کمی ایمان از انتفای جز انتفای کل لازم می آید و هر دو صورت مخدوش ست چنانچه گذشت **واما** آیات که لفظ هدایت دران مذکورست با مدعی ربطی ندارد چه ایمان دیگرست و هدایت چیزی دیگر و تفصیل لفظ هدایت میر سید شریف رح و میر الیساغوجی در زیر الها بر ملا جلال بخوبی تشریح فرموده است دران جا معترض را باید که ملاحظه نماید. و بفرض اتحاد مضمون جوابش از تاویل ایمان ظاهر ست پستر بدانکه در هر جا که در ظاهر از نصوص زیادت و نقصان ایمان مستفاد میشود مراد ازان قوت و ضعف ایمان میباشد نه ذات آن چنانچه از قول جماهیر علما مستفاد گشت که در اصل ایمان زیادت و نقصان نیست بلکه کمی و بیشی دران از روی کیفیت میباشد توضیحش از روی تمثیل اینکه جرم آفتاب بی کم و کاست در همه حالت یکسان می ماند مگر در ضو و روشنی آن از روی ضعف و قوت از طلوع تا استوا و از استوا تا غروب درجه بدرجه فرق می افتد اما از جهت کمیت تغیری در جرم وی نه یا زیادت ایمان بمعنی زیادت ایقان ست چنانچه ملا علی قاری زیر آیت وَاِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ اٰيٰتُهٗ زَادَتْهُمْ اِيْمَانًا گفته ضعفاه اِيقَانًا اَوْ مُؤَوَّلٌ بِاَنَّ الْمُرَادَ زِيَادَةُ الْاِيْمَانِ بِزِيَادَةِ نُزُوْلِ الْمُؤْمَنِ بِهٖ اَيِ الْقُرْاٰنِ عَلٰى اَنَّ التَّصْدِيْقَ مِنَ الْكَيْفِيَّاتِ النَّفْسِيَّةِ لِلْاِنْسَانِ وَهِيَ تَقْبَلُ الزِّيَادَةَ وَالنُّقْصَانَ بِاعْتِبَارِ الْقُوَّةِ وَالضَّعْفِ فِيْ مَرَاتِبِ الْاِيْقَانِ انتهى ملخصا **و** بعضی مراد بزیادت ایمان زیادت ثمرات و ثواب آن گرفته **بسبب** آنکه معنی حقیقی درینجا متعذر ست و وقت استحاله معنی حقیقی صحت معنی مجازی بالاتفاق ثابت ست چونکه این را دانستی پس میگوئیم که **وجه اول** از حقیقت بمجاز آمدن درین آیات اینکه تحقق شی بتحقق جمیع اجزا میباشد **و نیز** انتفای جز مستلزم انتفای کل میباشد - پس بر تقدیر زیادت و نقصان ایمان فرض نمودیم که در ایمان جناب رسالت مآب صلی الله علیه و آله وسلم و حضرت جبرئیل علیهما الصلوات والتسلیمات آن جز متحقق ست که در حقیقت ایمان و افراد و فائیات آن داخل ست و در ایمان دیگران متحقق نیست چراکه زیادت ایمان ایشان بجز ازین ممکن نیست پس انتفای این جز مستلزم انتفای کل ایمان ست یا نه بنابر اول لازم می آید که سوای جناب سرور و محمد و حسین علیهما السلام کل ملائکه و جن و انس کافر باشند

وَ هَلْ هٰذَا اِلَّا كُفْرٌ صَرِيحٌ وَ زَيْغٌ فَضِيحٌ و بنا بر ثانی تحقق ماهیت بغیر تحقق اجزاء و ذاتیات آن لازم می آید
وَ هُوَ اَيْضًا بَاطِلٌ فَوَجَبَ التَّاْوِيلُ فِي الْاٰيَاتِ بِاَنَّ الْمُرَادَ مِنِ ازْدِيَادِ الْاِيمَانِ ازْدِيَادُ
ثَمَرَاتِهٖ وَ حُقُوقِهٖ اَوْ زِيَادَتُهٗ مِنْ حَيْثُ الْكَيْفِيَّةِ لِمَا مَرَّ فِي الْمُقَدِّمَةِ مِنْ اَنَّ عِنْدَ اسْتِحَالَةِ
الْمَعْنَى الْحَقِيقِيِّ يُصَارُ اِلَى الْمَعْنَى الْمَجَازِيِّ **وجه ثانی** اینکه حق تعالی برای مماثلت فی الایمان امر فرموده
حَيْثُ قَالَ فَاِنْ اٰمَنُوا بِمِثْلِ مَا اٰمَنْتُمْ بِهٖ فَقَدِ اهْتَدَوْا وَ اِنْ تَوَلَّوْا فَاِنَّمَا هُمْ فِي شِقَاقٍ یعنی اگر یهود مثل
شما ایمان آرند هر آینه هدایت یابند و اگر از چنین ایمان اعراض نمایند جز این نیست که ایشان در
شقاق باشند پس اگر ایمان کمی و بیشی زیادت و نقصان قبول کردی در میان ایمان ایشان و ایمان صحابه
تماثل چگونه افتادی تفصیلش آنکه اطلاق مثل بر دو معنی می آید یکی آنکه در حقیقت مساوی باشد
كَمَا فِي قَوْلِهٖ تَعَالٰى قُلْ اِنَّمَا اَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ **دوم** آنکه در جمیع امور حاصله للشئ مساوات باشد
كَمَا فِي قَوْلِهٖ تَعَالٰى لَيْسَ كَمِثْلِهٖ شَيْءٌ پس اگر در آیت بِمِثْلِ مَا اٰمَنْتُمْ مثل بمعنی اول ست پس
از ان مساوات در حقیقت ایمان لازم می آید وَ هُوَ مَطْلُوبُنَا و اگر بمعنی ثانی ست پس درین صورت
مساوات در ایمان از هر وجه لازم گردد وَ هٰذَا اَخَصُّ مِنْ مَطْلُوبِنَا وَ اَشْنَعُ لِلْاِلْزَامَاتِ عَلَى الْخَصْمِ
پس واضح گشت که مراد از ازدیاد و انتقاص ایمان از دیاد کیفیت ست و یا ازدیاد ثمرات و حقوق
ایمانست لِتَعَذُّرِ الْحَقِيقَةِ كَمَا مَرَّ **وجه ثالث** آنکه در تمهید ست بسبب آنکه اگر ما جائز داریم
نقصان را در ایمان پس بالضرور بر ما لازم آید که گوئیم که هر قدر که از ایمان نقصان آمده بجایش همان قدر
کفر ثابت گردد چرا که زوال کل ایمان موجب ثبوت کل کفر ست پس رفتن بعضی ایمان موجب ثبوت
بعضی کفر گردد پس این امر مؤدی بآن میگردد که باشد خاص بندهٔ واحد بعضی مؤمن و بعضی کافر در حالت
واحده و این محال ست انتهی و همچنین ست آنچه امام اعظم در وصیت نامهٔ خود گفته ثُمَّ الْاِيمَانُ لَا يَزِيدُ
وَ لَا يَنْقُصُ لِاَنَّهٗ لَا يُتَصَوَّرُ زِيَادَتُهٗ اِلَّا بِنُقْصَانِ الْكُفْرِ وَ لَا يُتَصَوَّرُ نُقْصَانُ الْاِيمَانِ اِلَّا بِزِيَادَةِ الْكُفْرِ
(چه این هر دو با هم نقیض اند پس از رفع یکی وضع دیگری ضروری ست و الا رفع نقیضین لازم آید و
آن محال ست) فَكَيْفَ يَجُوزُ اَنْ يَكُونَ الشَّخْصُ الْوَاحِدُ فِي حَالَةٍ وَاحِدَةٍ مُؤْمِنًا وَ كَافِرًا وَ الْمُؤْمِنُ
مُؤْمِنٌ حَقًّا وَ لَيْسَ فِي اِيمَانِ الْمُؤْمِنِ شَكٌّ كَمَا اَنَّ الْكَافِرَ كَافِرٌ حَقًّا انتهی مختصرًا اثبت المدعی **آمدم بر قول معترض**

بی تحاشا و بی باکانه از فرقهٔ رزائلهٔ مرجیه شمرده و از حدیث سِبَابُ الْمُؤْمِنِ فِسُوقٌ خوفی بدل نبرده و سراسر از حدیث عَنْ عُمَرَ رض قَالَ قَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ اَيُّمَا مُسْلِمٍ شَهِدَ لَهُ اَرْبَعَةٌ بِخَيْرٍ اَدْخَلَهُ الْجَنَّةَ قُلْنَا وَثَلٰثَةٌ قَالَ وَثَلٰثَةٌ قُلْنَا وَاثْنَانِ قَالَ وَاثْنَانِ ثُمَّ لَمْ نَسْاَلْهُ عَنِ الْوَاحِدِ رواه البخاری غفلت نموده و حالانکه صلاحیتِ امام اعظم از حیات وی تا ایندم به گواهی لاتعد ولاتحصی از ثقات علمای ورثة الانبیاء که همه عدول و ارکان دین متین اند ثابت و موجود ست چنانچه از ملاحظهٔ مناقب و محامد امام رض بر احدی مخفی نیست بالخصوص از کتب مؤلفهٔ اجلهٔ فضلا و کبار علما خاص در مناقب وی چنانچه اضعف العباد محرر سطور نیز شمهٔ از اسامی آن در سلسلهٔ پنجم تبرکاً درج این کتاب نموده و چه نیکو فیصله است آنچه علامهٔ عصر خود مولوی محمد عبدالحی مرحوم متوفی در ۱۳۰۴ھ هجری ماه ربیع الاول در تعلیق ممجد شرح موطای امام محمد کرده و آن نیز در آخر سلسلهٔ دوم درین اوراق تحریر یافته است پس با وجود این تحقیقات امام رض را از مرجیه شمردن صاف ستم بر جانِ انصاف کردن و ناحق خونِ حق ریختن و گلوی صدق و صواب فشردن و بازار بهتان و افترا را رواج دادن و دور از سداد و مقرون بفساد ست ؎

از تغافل حرفِ ما نشنید ما شرمنده ایم		یار را انگشت در گوش ست و ما را در دهن

اگرچه بعضی عقائد ایشان با عقیدهٔ امام همام موافق افتاده باشد زیرا که هیچ فرقه از ۷۳ فرقهای اهلِ اسلام نیست مگر آنکه بعضی عقائد و اصول و فروع وی موافق فرقهٔ مخالف اوست خواه آن مخالف محق باشد یا مبطل مباینت کلی یکی از دیگری خود در امکان نیست چنانچه همدرین مسئلهٔ ایمان ظاهر قول مطلق محدثین با فرقهٔ معتزله و خوارج و زیدیه موافق افتاده وَهٰذَا مِمَّا لَا يَخْفٰى عَلَى الْمُتَتَبِّعِ الْبَصِيْرِ الْبَاعِدِ عَنِ الشَّرِّ وَالتَّزْوِيْرِ پس این بهتان و افترا در شان امام از آن قبیل ست که در حق آن وارد ست سُبْحَانَكَ هٰذَا بُهْتَانٌ عَظِيْمٌ ؎

اگر زر دست من باشد دبانش قطع میسازم		سخن ساز یکه گوید چون قلم حرفے نفهمیده

و طرفه تر از غفلت این مفتری آنکه در فقه اکبر که بلا اشتباه از تصنیفات امام اعظم رض ست عقائد مرجیه را ابطال فرموده جائیکه نوشته وَلَا نَقُوْلُ حَسَنَاتُنَا مَقْبُوْلَةٌ وَسَيِّئَاتُنَا مَغْفُوْرَةٌ كَقَوْلِ الْمُرْجِئَةِ وَلٰكِنْ نَقُوْلُ مَنْ عَمِلَ عَمَلًا حَسَنًا بِجَمِيْعِ شَرَائِطِهَا خَالِيَةً عَنِ الْعُيُوْبِ الْمُفْسِدَةِ وَلَمْ يُبْطِلْهَا حَتّٰى يَخْرُجَ مِنَ الدُّنْيَا مُؤْمِنًا فَاِنَّ اللّٰهَ تَعَالٰى لَا يُضِيْعُهَا بَلْ يَقْبَلُهَا مِنْهُ وَيُثِيْبُهُ عَلَيْهَا

معهذا از ملاحظهٔ کتب اصول و عقائد صاف ظاهر میشود که درمیان اصول و عقائد امام صاحب رح و درمیان عقائد و اصول مرجیه بکون بعید و مغایرت شدید ثابت است و بطریق نمونه از عقائد مرجیه یکی اینکه بعد از ایمان مؤمن را هیچ گناه ضرر نمیکنند چنانچه در کتب عقائد بالتصریح مسطور است حالانکه در فقه اکبر امام اعظم رح در صحت عقائد خود صاف ابطال آن فرموده گفته وَلَا نَقُولُ اِنَّ الْمُؤْمِنَ لَا يَضُرُّهُ الذُّنُوْبُ ؎

وَكَمْ مِنْ عَائِبٍ قَوْلًا صَحِيْحًا		وَآفَتُهٗ مِنَ الْفَهْمِ السَّقِيْمِ

ای طالب حق بدیدهٔ انصاف باید دید که با وجود این تصریحات در نفی مذهب مرجیه باز هم ویرا رح از مرجیه گفتن چه قدر بی انصافی و گمراهی است ع

چشم انصاف کشا و حق باز ببین

و آنچه معترض درین باب استدلال بعبارت غنیة الطالبین نموده نزد اذکیای ذوی الانصاف قابل قبول نیست بچند وجه

وجه اول اینکه درین کتاب نسبت ارجا ببعضی اصحاب امام همام رح کرده نه که خود امام را مرجیه گفته حیث قال فَمِنْهُمْ بَعْضُ اَصْحَابِ اَبِیْ حَنِیْفَةَ النُّعْمَانِ الخ چنانچه در اکثر نسخهای صحیحه همین عبارت است و آنچه از قوم جاٹ کفار پنجاب نو مسلم محی الدین نام غیر مقلد کتب فروش لاهوری نسخهٔ غنیة الطالبین از اهتمام خود طبع ساخته و در آن لفظ بعض را از میان برداشته و بدین الفاظ نوشته فَمِنْهُمْ اَصْحَابُ اَبِیْ حَنِیْفَةَ الخ از سهو کاتب باشد و یا از راه تعصب و بی دینی وی وَمَنْ اَسَاءَ فَعَلَيْهَا ؎

ز مضمون دزدی یاران نمی باشد غمی ما را		چنان بستیم مضمون را که نتواند کسی بردن

و خود چگونه صورت بندد که جمله اصحاب امام اعظم رح بصفت مُرجیت اصطلاحی متصف باشند. و حالانکه از اصحاب وی رح کسانی اند عظیم الشان که فقها و محدثین و جمله اهل السنة والجماعة را مقتدا و پیشوا اند مانند زهیر و یحیی و عبد الله بن المبارک و داود طائی و مسعر بن کدام و بشر حافی و زفر و ابو یوسف و محمد از اساتذهٔ امام شافعی و غیره و حیان و مندل بلکه و ثوری و امام مالک نیز و غیرهم رضی الله تعالی عنا و عنهم اجمعین

بیستر باید دانست که و اهل مذهب امام رح و نیز دیگر کسانیکه تابع فروعات امام رح بودند آنرا مختلف بودند بعضی از ایشان از ان قبیل اند که در اصول و عقائد همه با قدم بقدم موافق امام خود بودند چنانچه از کتب فقه و حدیث هویدا است و بعضی دیگر در اصول و عقائد معتزله یا مرجیه و در مسائل فروع و معاملات و عبادات حنفی بودند چنانچه شاه ولی الله محدث دهلوی رح در تفهیمات الٰهیه ورده نَعَمْ نَشَأَ فِیْ اَهْلِ مَذْهَبِهٖ وَالتَّابِعِیْنَ لَهٗ فِی الْفُرُوْعِ اٰرَاءٌ مُخْتَلِفَةٌ فَمِنْهُمُ الْمُعْتَزِلَةُ كَالْجُبَّائِیِّ وَاَبِیْ هَاشِمٍ

در ابطال استدلال معترض بغنیه در خیانت معترض

اصحاب امام از مرجیه نبودند

کہ الزمخشری ومنهم المرجئة ومنهم غیر ذلک انتهی کذا فی سوط الرحمان علی حاسد النعمان پس قرون چهار صد کہ دران زمان در بغداد کہ دار السلطنة اهل اسلام بود بعضی احناف درباب عقائد مرجیه ودر فروعات حنفیه بوده باشند وازین باعث همان بعضی را مرجیه گفته باشد مگر از عقائد فاسده بعضی اتباع اعتراض بر عقائد متبوع وجمله اصحاب وی وارد نمیشود ورنه باید کہ بدین اعتبار حضرت حسن بصری رض ویاران شان بسبب واصل بن عطاء رئیس معتزلیان نعوذ بالله منسوب باعتزال کرده شوند کہ شاگرد وی ست ویا قیاس برین علی جبائی معتزلی ویاران شان را بسبب شیخ بودنش مر امام ابو الحسن اشعری را از اهل تسنن بشماریم علاوه آنکه نزد غوث الثقلین امام اعظم رح یکی از ائمه هدی بود ولهذا در غنیة در مقام اختلاف ائمه دین مانند امام شافعی واحمد ومالک نام نامی امام همام را بکمال تعظیم میگیرند چنانچه درباب اوقات صلوة در وقت فجر می آرد وقال الامام ابو حنیفة الاسفار افضل پس اگر نزدیک وی امام صاحب از مرجیه بودی ذکر شریفش در میان ائمه هدی نکردے ونه بلفظ امام اورا یاد فرمودی چه مرجیه از فرقهای ضاله اند ولفظ امام در مسائل دین بر هادی ومقتدای طریقه حق می آید بلکه خاص امام همام نزد حضرت غوث الثقلین از اتقیا بود ولهذا هم درین کتاب در فصل اتقا امام اعظم رض را از متقیان شمرده جائیکه گفته وروی عن بعض الائمة انه قال لا یجلس فی ظل شجرة غریمه ویقول جاء فی الخبر کل قرض جر نفعا فهو ربوا چرا کہ این حکایت در کتب نامام ابو حنیفه رض مروی ست وجه دوم اینکه در علم جرح وتعدیل تنها قول کسانی را معتبر ومستند گشته اند کہ درین فن از ماهرین وائمه گشته باشند وحضرت غوث الثقلین رح اگرچه در علم تصوف امام ومقتدای راه سلوک بود مگر قول وی بلا حجت معتبر دیگر موافق قواعد جرح وتعدیل در حق مستور الحال التفت نباشد فکیف فی حق امام الائمة وازینجاست کہ جرح وی رض را در حق امام ابو الحسن اشعری رض کسی معتبر نداشته چه وی رض را هم درین غنیه از معتزله شمرده وحالانکه امام ابو الحسن اشعری در اهل سنت از ائمه عالی منزلت وپیشوایان بلند درجت ست وفرقهای باطله را مثل معتزله ومرجیه وجهمیه وقدریه وجبریه وغیرهم بوار وکردن ودلائل قاطعه وبراهین ساطعه مغلوب ساخته ولهذا اهل سنت درباب عقائد پیروی وی میکنند وباشعریه معروف گشته اند وبنابرین گفته شده لکل فن رجال وجه سوم اینکه از سیاق وسباق عبارت غنیة الطالبین صاف همین مستفاد ست کہ نسبت ارجا بعض [illegible]

ابی حنیفه رح صرف ازین باعث ست که ایشان عمل را رکن از ایمان نمی شمارند و حالانکه تحقیق آن
در ما قبل گذشت که این مذهب جمهور اهل تسنن ست پس در اصل این جرح اصلی ندارد مجرد قول ست
بلا دلیل بنابران غوث الثقلین رح نیز فرموده عَلیٰ مَا ذَکَرَہُ الْمُخْبِرُ هُوَ فِیْ کِتَابِ التُّحْفَةِ یعنی این
قول نزد من صحیح و درست نیست مگو ذکرش بنابران کرده شد که بر هو قی گفته **وجه چهارم** اینکه
در صحت نقل این عبارت کلام ست چنانکه مولوی عبد الحکیم سیالکوتی که همعصر مجدد الف ثانی که در عهد
سلطان هند جهانگیر شاه مشغول افادهٔ علوم بود و در عهد پسرش شاهجهان ملک العلما قرار یافت و در سنه ۱۰۶۷
انتقال نمود از ابجد العلوم مترجم این کتاب فرموده که در بعضی نسخها این عبارت نیست و نیز در نسبت نمودن
کتاب هذا بسوی غوث الثقلین رح علما را اختلاف ست چنانچه در سوط الرحمن ست والله اعلم بالصواب

سوال دوم در تحقیق رکعات نماز وتر و تراویح

مَا تَقُوْلُوْنَ رَحِمَکُمُ اللّٰهُ تَعَالیٰ اندرینکه زید نامی از فرقهٔ نجدیه نماز وتر را عموماً در همه اوقات بیک
رکعت ادا میکند و نماز تراویح را در ماه مبارک صیام علی الدوام خواندن در هر شب قائل نیست
و نه به بست رکعت بودن آن بلکه حصر رکعات آن با وتر در یازده رکعت میداند و میگوید که این تعداد
رکعات و این دوام در هر شب خلاف سنت مصطفوی ست صلی الله علیه وسلم و برای سند خود در باب وتر
میگوید که مسلم رح وغیره روایت از عائشه رض کرده اِنَّ رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ کَانَ
یُصَلِّیْ بِاللَّیْلِ اِحْدٰی عَشَرَ رَکْعَةً یُوْتِرُ مِنْهَا بِوَاحِدَةٍ و نیز بخاری و مسلم و طحاوی وغیرهم رح
از ابن عمر رض روایت کرده که فرمود رسول خدا صلی الله علیه وسلم اِنَّ صَلٰوةَ اللَّیْلِ مَثْنٰی مَثْنٰی فَاِذَا
خَشِیَ اَحَدُکُمُ الصُّبْحَ صَلّٰی وَاحِدَةً تُوْتِرُ لَهٗ مَا قَدْ صَلّٰی و در باب تراویح برای دوام هر شب
خواندن در همه رمضان میگوید عَنْ عَائِشَةَ رض اَنَّ رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ صَلّٰی
فِی الْمَسْجِدِ ذَاتَ لَیْلَةٍ فَصَلّٰی بِصَلٰوتِهٖ نَاسٌ ثُمَّ صَلّٰی مِنَ الْقَابِلَةِ فَکَثُرَ النَّاسُ ثُمَّ اجْتَمَعُوْا
مِنَ اللَّیْلَةِ الثَّالِثَةِ اَوِ الرَّابِعَةِ فَلَمْ یَخْرُجْ اِلَیْهِمْ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ فَلَمَّا
اَصْبَحَ قَالَ قَدْ رَاَیْتُ الَّذِیْ صَنَعْتُمْ الحدیث و برای یازده رکعت بودنش میگوید عَنْ اَبِیْ
سَلَمَةَ اَنَّهٗ سَاَلَ عَائِشَةَ رض کَیْفَ کَانَتْ صَلٰوةُ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ
فِیْ رَمَضَانَ فَقَالَتْ مَا کَانَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ یَزِیْدُ فِیْ رَمَضَانَ وَلَا

وجه چهارم در [illegible] سیالکوتی

سوال دوم در تحقیق رکعات نماز وتر و تراویح

فِي غَيْرِهِ عَلٰى إِحْدٰى عَشْرَةَ رَكْعَةً يُصَلِّي أَرْبَعًا فَلَا تَسْأَلْ عَنْ حُسْنِهِنَّ وَطُوْلِهِنَّ ثُمَّ يُصَلِّي أَرْبَعًا فَلَا تَسْأَلْ عَنْ حُسْنِهِنَّ وَطُوْلِهِنَّ ثُمَّ يُصَلِّي ثَلٰثًا الحديث رواه البخاري ومسلم والامام مالك ومحمد والطحاوي والنسائي وابوداود والترمذي رحمهم الله و ما میدانیم که امام اعظم رح و پیروانش از کجا وتر را بسه رکعت لازم و حتمی شمرده و رکعات تراویح را در بیست رکعت حصر کرده و علی التواتر ہر شب آنرا میخوانند و حالانکه مضمون احادیث صحیحه خلاف قول ایشان ست چنانچه گذشت بَيِّنُوْا تُؤْجَرُوْا أَجْرُكُمْ عَلَى اللهِ

الجواب ؎ | اخا بعثار دی گذشت و باد نوروزی زید | مژده باد اعندلیبان باد فصل گل رسید |

أَقُوْلُ يَا مَنْ بِيَدِهٖ أَزِمَّةُ التَّحْقِيْقِ ❁ اِجْعَلْ لَنَا التَّوْفِيْقَ خَيْرَ الرَّفِيْقِ ❁ وَاصْرِفْ هِمَمَنَا نَحْوَ سَوَاءِ الطَّرِيْقِ ❁ که وتر سه رکعت ست از جهت ورود احادیث صحیحه و آثار کثیره اگرچه در ابتدای امر نماز وتر یک رکعت بود مگر در آخر منسوخ گشت و در آخر عمر آنحضرت صلی الله علیه وسلم بجز از سه رکعت نماز وتر منقول نیست وَاِنَّمَا الْاِعْتِبَارُ بِالْخَوَاتِيْمِ و ازینجاست که فعل جمله صحابه رضوان الله علیهم اجمعین در ہمین سه رکعت وتر منحصر گشته تفصیل این اجمال آنکه روایت ست از عبدالله بن ابی قیس که وی رض گفت سَأَلْتُ عَائِشَةَ رض بِكَمْ كَانَ رَسُوْلُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُوْتِرُ قَالَتْ كَانَ يُوْتِرُ بِأَرْبَعٍ وَّثَلٰثٍ ❁ وَسِتٍّ وَّثَلٰثٍ ❁ وَثَمَانٍ وَّثَلٰثٍ ❁ وَعَشْرٍ وَّثَلٰثٍ ❁ وَلَمْ يَكُنْ يُوْتِرُ بِأَنْقَصَ مِنْ سَبْعٍ وَّلَا بِأَكْثَرَ مِنْ ثَلٰثَ عَشْرَةَ رواه ابوداود والطحاوي یعنی پرسیدم از عائشه صدیقه رض که رسول مقبول صلی الله علیه وسلم نماز وتر را چند رکعات میخواند گفت که بود صلی الله علیه وسلم که نماز وتر میخواند با چهار و سه رکعات - یعنی چهار رکعت نماز تهجد خواندی پس سه رکعت نماز وتر و گاهی بشش و سه رکعت که شش رکعت نماز تهجد بودی و سه رکعت وتر و گاهی به هشت و سه رکعت و گاهی به ده و سه رکعت از تهجد و وتر - و نبود آنحضرت صلی الله علیه وسلم که کم کردی وتر و تهجد را از هفت رکعت و زیاده ازان کردی بر سیزده رکعت انتهی شیخ رح در شرح مشکوٰة گفته که درینجا حضرت عائشه رض از همه نماز آنحضرت صلی الله علیه وسلم که در آخر شب خواندی تعبیر بوتر کرده و در حقیقت سه رکعت وتر بودی و باقی تهجد انتهی کاتب الحروف اصلح الله تعالی حاله میگوید ممکن ست که مطلوب سائل یعنی راوی این حدیث از دریافت وتر همگی آن نماز آنحضرت صلی الله علیه وسلم باشد که در آخر شب ادا نمودی و حضرت عائشه رض از قرینه دریافته باشد لهذا بهمین طریق جواب گفته باشد و محتمل که مقصود سائل بقدر سوال خود باشد

مگر حضرت عائشہ رضہ برای ترغیب وتحریص وی از ہمہ نماز شبینہ حضرت صلی اللہ علیہ وسلم پیش وے مجازاً بوتر تعبیر فرمودہ وحسب مذاق طبع از تعداد رکعات نماز تہجد در ضمن وتر نیز اورا مطلع کردہ باشد بانیطور کہ نماز تہجد گاہی چہار رکعت ست وگاہی شش تا ہشت ودہ رکعت موافق ذوق وشوق طبع واما نماز وتر پس در ہمہ صورت سہ رکعت ست نہ کم ونہ بیش **وبروایت** ابی سلمہ رضہ از عائشہ نیز وتر سہ رکعت ست چنانچہ در حدیث مذکور در استدلال غیر مقلد گذشت ثُمَّ يُصَلِّي ثَلٰثًا الخ **ونیز** روایت ست از عبد العزیز قَالَ سَأَلْنَا عَائِشَةَ بِأَيِّ شَيْءٍ يُوْتِرُ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَتْ كَانَ يَقْرَأُ فِي الْاُوْلٰى بِسَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰى وَفِي الثَّانِيَةِ بِقُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُوْنَ وَفِي الثَّالِثَةِ بِقُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ وَالْمُعَوِّذَتَيْنِ **رواہ** الترمذی وابوداؤد وابن ماجۃ والامام ابوحنیفۃ بِسَنَدٍ صَحِيْحٍ **ونیز** روایت ست از عائشہ رضہ كَانَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا يُسَلِّمُ فِيْ رَكْعَتَيِ الْوِتْرِ **رواہ** النسائی والطحاوی وابوبکر بن ابی شیبۃ **ونیز** روایت ست از عائشہ رضہ كَانَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا يُسَلِّمُ اِلَّا فِيْ اٰخِرِهِنَّ **رواہ** الحاکم فِي الْمُسْتَدْرَكِ وَقَالَ عَلٰى شَرْطِ الشَّيْخَيْنِ **ونیز** روایت ست از ابی سلمہ رضہ اَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يُوْتِرُ بِثَلٰثٍ مِّنْ اٰخِرِ اللَّيْلِ پس ازین احادیث بخوبی ظاہر گشت کہ وتر آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم سہ رکعت بود نہ یک رکعت در آخر عمر شریف چراکہ حضرت عائشہ رضہ وغیرہ رضہ بعد از وفات آنحضرت علیہ السلام این خبر دادہ چنانکہ الفاظ جوابی کہ لفظ کَانَ وغیرہ است بران دال ست پس بعضی ازان احادیث مرویہ کہ دالّت بریک رکعتِ وتر میدارند یا مشیر اند بر خیار مصلی محمول اند بر ابتدای امر[12] و آین ضابطہ کلیہ یعنی منحصر گشتن وتر بسہ رکعت بعد از نسخ این احادیث میتواند بود چنانچہ از احادیث دیگر کہ لاتعد ولاتحصی است نیز ہویدا ست چنانچہ روایت ست از شعبی اَنَّهُ سَأَلَ ابْنَ عَبَّاسٍ وَابْنَ عُمَرَ عَنْ صَلٰوةِ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ بِاللَّيْلِ فَقَالَا ثَلٰثَ عَشَرَةَ رَكْعَةً مِّنْهَا ثَمَانٌ وَّيُوْتِرُ بِثَلٰثٍ وَّرَكْعَتَيْنِ بَعْدَ الْفَجْرِ **رواہ** ابن ماجۃ والطحاوی ودر روایت ست از ابن عباس قَالَ كَانَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْرَأُ فِي الْوِتْرِ بِسَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلَى الَّذِيْ وَ

[12] مبتدا خبر

قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ وَقُلْ هُوَ اللّٰهُ أَحَدٌ فِي رَكْعَةٍ رَكْعَةٍ رَوَاهُ التِّرْمِذِيُّ یعنی در هر رکعت
ازین سه تنها یک میخواند وَقَالَ التِّرْمِذِيُّ وَفِي الْبَابِ (ای باب الوتر) عَنْ عَلِيٍّ وَعَائِشَةَ
وَأُبَيِّ بْنِ كَعْبٍ انتهى ونیز روایت ست از ابن عباس كَانَ رَسُولُ اللّٰهِ يُوتِرُ بِثَلٰثِ رَكَعَاتٍ
يَقْرَأُ فِي الْأُولٰى بِسَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلٰى وَفِي الثَّانِيَةِ بِقُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ وَفِي الثَّالِثَةِ
بِقُلْ هُوَ اللّٰهُ أَحَدٌ رواه ابو حنيفة وابو بكر بن ابى شيبة والنسائى والطحاوى وابن ماجة وروايت
از ابن عمر رض أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يُوتِرُ بِثَلٰثِ رَكَعَاتٍ وَيَجْعَلُ الْقُنُوتَ قَبْلَ الرُّكُوعِ
رواه الطبرانى فى الاوسط ازین حدیث برای حنفیه سه امر ثابت گشت اول سه رکعت بودن وتر
دوم بودن وتر محل برای قنوت سوم بودن قنوت قبل الرکوع وهمین ست بجنسه مذهب حنفیه رحمهم الله تعالی
وروایت از عمران بن حصین أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَقْرَأُ فِي الْوِتْرِ فِي الرَّكْعَةِ
الْأُولٰى سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلٰى وَفِي الثَّانِيَةِ قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ وَفِي الرَّكْعَةِ الثَّالِثَةِ
قُلْ هُوَ اللّٰهُ أَحَدٌ رواه الطحاوى وروايت ست از ابى بن كعب أَنَّ رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ
عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يُوتِرُ بِثَلٰثِ رَكَعَاتٍ يَقْرَأُ فِي الْأُولٰى بِسَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلٰى وَفِي الثَّانِيَةِ
بِقُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ وَفِي الثَّالِثَةِ بِقُلْ هُوَ اللّٰهُ أَحَدٌ رَوَاهُ النَّسَائِيُّ بِأَسَانِيدَ مُتَعَدِّدَةٍ
وروایت ست از علی بن ابی طالب أَنَّ صَلٰوةَ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثَلٰثَ
عَشَرَ رَكَعَاتٍ مِنْهُنَّ ثَلٰثُ رَكَعَاتِ الْوِتْرِ وَرَكْعَتَا الْفَجْرِ رواه ابو حنيفة وغيره وروايت
از عبد الله بن مسعود رض أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يُوتِرُ بِثَلٰثِ رَكَعَاتٍ رواه
ابو حنيفة ونيز روايت ست از عبد الله بن مسعود رض كه گفت اَلْوِتْرُ ثَلٰثٌ كَثَلٰثِ رَكَعَاتِ الْمَغْرِبِ
رواه الامام محمد والطحاوى وهمچنین از ابن عباس رض نیز مروی ست رواه الامام محمد وروایت
از انس بن مالک رض که گفت وی اَلْوِتْرُ ثَلٰثُ رَكَعَاتٍ وَكَانَ يُوتِرُ بِثَلٰثِ رَكَعَاتٍ رواه الطحاوى
وگفت بخاری در صحیح خود قَالَ الْقَاسِمُ رَأَيْتُ نَاسًا مُنْذُ أَدْرَكْتُ يُوتِرُونَ بِثَلٰثٍ انتهى
کلام البخاری یعنی قاسم بن محمد بن ابی بکر الصدیق که ثقه واز فقهای مدینه است چنانچه در تقریب
گفت دیدم مردم را از ابتدای سن رشد وتمیز که میخوانند وتر را سه رکعت وروایت ست
از ابی زناد رح که گفت أَثْبَتَ عُمَرُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ الْوِتْرَ بِالْمَدِينَةِ بِقَوْلِ الْفُقَهَاءِ

ثَلٰثًا لَا یُسَلِّمُ اِلَّا فِی اٰخِرِهِنَّ رواه الطحاوی یعنی خلیفهٔ خامس عمر بن عبد العزیز بقول فقہا وتر را در مدینه سه رکعت ثابت نمود که سلام داده نشود مگر در آخر آن وَقَالَ اَبُوْبَكْرِ بْنُ اَبِیْ شَیْبَةَ حَدَّثَنَا حَفْصٌ قَالَ حَدَّثَنَا عَمْرٌو عَنِ الْحَسَنِ الْبَصْرِیِّ قَالَ اَجْمَعَ الْمُسْلِمُوْنَ عَلٰی اَنَّ الْوِتْرَ ثَلٰثٌ لَا یُسَلِّمُ اِلَّا فِی اٰخِرِهِنَّ یعنی حضرت حسن بصری رح گفت که جمع شده اند مسلمانان بر اینکه وتر سه رکعت ست سلام داده نشود مگر در آخر آن و روایت ست از عبد الله بن مسعود رض که گفت وی مَا اَجْزَأَتْ رَكْعَةٌ وَاحِدَةٌ قَطُّ رواه الامام فی الموطا یعنی کفایت کرده نشده است رکعتی هرگز از نماز وتر انتهی و این اثر در حکم رفع ست معنی چرا که این قول صحابی ست که بیرون ست از حد اجتهاد و تایید میکند این معنی را حدیث ابی سعید خدری رح که گفت وی رض اِنَّ رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ نَهٰی عَنِ الْبُتَیْرَاءِ اَنْ یُّصَلِّیَ الرَّجُلُ وَاحِدَةً یُوْتِرُ بِهَا ذَكَرَهُ فِی الْبُرْهَانِ شَرْحِ مَوَاهِبِ الرَّحْمٰنِ یعنی منع فرمود رسول الله صلی الله علیه وسلم از بتیرا و آن اینکه بگذارد مردی یک رکعت را تا که وتر ادا نماید بآن و مثل این ست انچه روایت ست از ابی خلده که گفت وی سَاَلْتُ اَبَا الْعَالِیَةِ عَنِ الْوِتْرِ فَقَالَ عَلَّمَنَا اَصْحَابُ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ اَنَّ الْوِتْرَ ثَلٰثُ رَكَعَاتٍ مِثْلَ صَلٰوةِ الْمَغْرِبِ غَیْرَ اَنَّا نَقْرَأُ فِی الثَّالِثَةِ هٰذَا وِتْرُ اللَّیْلِ وَهٰذَا وِتْرُ النَّهَارِ رواه الطحاوی یعنی پرسیدم از ابو العالیه حال وتر گفت که تعلیم کرد مارا اصحاب رسول مقبول صلی الله علیه وسلم اینکه وتر سه رکعت ست مانند نماز مغرب مگر اینکه قراءت میکنیم در رکعت ثالث از وتر این ست وتر شب و آن یعنی نماز مغرب وتر روز ست انتهی پس این احادیث و آثار صاف دال اند بر نسخ یک رکعت بودن وتر. و کافی ست برای منصف متدین همین قدر آگاهی در باب ارکان دین از نماز وغیره که در ان نقصان نکند و بعد از تتبع و تفتیش ممکن که دیگر احادیث کثیره بدست آید فاما چونکه دیندار را در باب احکام دین برای تعبد ارحم الراحمین اشارتی کافی ست لهذا اختصاراز دست گذاشته نشد نه در باب رکعات وتر و نه در باب رکعات تراویح

اما تحقیق و اثبات بیست رکعات نماز تراویح اینکه

جواب سوال دوم

باید دانست که نماز تهجد آنحضرت صلی الله علیه وسلم با سه رکعت وتر از هفت رکعت کم نبود و از یازده رکعت زیاده نی چنانچه از حدیث عائشه رض که در سوال گذشت صاف هویداست و انچه در بعضی روایات سیزده رکعات وارد ست دو رکعت سنت فجر را در ان شامل کرده بهر حال این نماز آنحضرت صلی الله علیه وسلم

در رمضان و غیر رمضان همواره یکسان بود و آنچه در حدیث حضرت عائشه رض بروایت ابی سلمه آمده مراد از آن این نماز تهجد ست پس استدلال معترض بر هشت رکعات نماز تراویح از ان سراسر غلط فهمی ست چرا که این تعداد رکعات نماز تهجد ست نه که تعداد رکعات نماز تراویح - و این هر دو نماز با هم جداگانه اند نماز تراویح چیزی دیگر ست که مخصوص بشبهای رمضان ست و در احادیث بقیام رمضان تعبیر از ان آمده و نماز تهجد چیز دیگر که عام ست شامل بجملهٔ آخر شبهای سال تمام و این امر هم ازین حدیث عائشه رض ظاهر ست جائیکه تعمیم را بیان فرموده و تخصیص به رمضان شریف نکرده حَيْثُ قَالَتْ مَا كَانَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَزِيْدُ فِيْ رَمَضَانَ وَلَا فِيْ غَيْرِهٖ عَلٰى اِحْدٰى عَشْرَةَ رَكْعَةً الحديث چرا اگر مراد ازان نماز تراویح بودی تعمیم فِيْ رَمَضَانَ وَلَا فِيْ غَيْرِهٖ که محل مدعاست هرگز نفرمودی وازینجاست که از زمان حضرت عمر رض که هزاران صحابه رض موجود بودند تا این زمان کسی از بیست رکعت بودن تراویح انکاری نیاورده مگر درین زمانهٔ مابعضی چنین علمای ناخوانده ظاهر گشتند که ایشان غلطی حضرت عمر مع سائر صحابه رض وانمودند سُبْحَانَ اللّٰهِ مثل مشهور ست که حلوا خوردن را دهنی باید ؎

نه هر جای مرکب توان تاختن	که جاها سپر باید انداختن

و حال آنکه در صحاح احادیث اتباع مطلق صحابه وارد ست اَصْحَابِيْ كَالنُّجُوْمِ بِاَيِّهِمُ اقْتَدَيْتُمُ اهْتَدَيْتُمْ و خصوصاً در حق خلفاء راشدین وارد ست عَلَيْكُمْ بِسُنَّتِيْ وَسُنَّةِ الْخُلَفَاءِ الرَّاشِدِيْنَ المهديين الحديث و بالخصوص برای اتباع شیخین رض چنین ارشاد آمده اِقْتَدُوْا بِالَّذِيْنَ مِنْ بَعْدِيْ اَبِيْ بَكْرٍ وَّعُمَرَ الحاصل این بیان که کرده شد از تلقای نفس خود نیست بلکه اکابر فضلا برین تصریح کرده چنانچه در غایة التنقیح و نیز در افتای اثبات بیست رکعات تراویح از شاه عبد العزیز محدث دهلوی رح آورده که - پس وجه تطبیق در میان این روایات که صریح دلالت بر زیادت کمی و کیفی نماز آنحضرت صلی الله علیه وسلم در رمضان بر غیر آن میکنند سوا ان روایت که نفی زیادت میکنند همین ست که آن روایت محمول بر نماز تهجد ست که در رمضان (ای از روی کمیت و کیفیت ۱۲) و غیر رمضان یکسان بود و غالباً بعدد یازده رکعت مع الوتر میرسد و دلیل برین حمل آنست که راوی این حدیث که ابو سلمه است در تتمهٔ این روایت میگوید که قَالَتْ عَائِشَةُ فَقُلْتُ يَا رَسُوْلَ اللّٰهِ اَتَنَامُ قَبْلَ اَنْ تُوْتِرَ قَالَ يَا عَائِشَةُ اِنَّ عَيْنَيَّ تَنَامَانِ وَلَا يَنَامُ قَلْبِيْ كذا رواه البخاري و مسلم و ظاهر ست که نوم قبل از وتر در نماز تهجد متصور میشود نه در غیر آن و روایات زیادت محمول بر نماز

تراویح ست که در عرفِ آن وقت بقیام رمضان مسمی بود که آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم درحق آن فرموده است مَنْ قَامَ رَمَضَانَ اِیْمَانًا وَّاحْتِسَابًا غَفَرَ اللّٰهُ لَهٗ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهٖ ولهذا در کتب حدیث باب قیام رمضان را جداگانه از باب قیام اللیل که عبارت از تہجد ست منعقد کرده اند انتهی چونکه این را دانستی پس بعض آن روایات رابدان که دلالت میکنند بر زیادت کمی وکیفی نماز از آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در رمضان بر غیر آن **اول** حدیث مَنْ قَامَ رَمَضَانَ اِیْمَانًا الخ چنانچہ در صحاح ست که تعمیم در قیام رمضان فرموده نه تخصیص بیازده رکعت **دوم** عَنْ اَبِیْ طَلْحَةَ قَالَ سَمِعْتُ النُّعْمَانَ بْنَ بَشِیْرٍ عَلٰی مِنْبَرِ حِمْصٍ یَقُوْلُ قُمْنَا مَعَ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ فِیْ شَهْرِ رَمَضَانَ لَیْلَةَ ثَلٰثٍ وَّعِشْرِیْنَ اِلٰی ثُلُثِ اللَّیْلِ الْاَوَّلِ ثُمَّ قُمْنَا مَعَهٗ لَیْلَةَ خَمْسٍ وَّعِشْرِیْنَ اِلٰی نِصْفِ اللَّیْلِ ثُمَّ قُمْنَا مَعَهٗ لَیْلَةَ سَبْعٍ وَّعِشْرِیْنَ حَتّٰی قُلْنَا لَا نُدْرِكُ الْفَلَاحَ اَیِ السُّحُوْرَ رواه النسائی که قیام تا ثلث شب و یا تا نصف شب و یا تا اخیر شب بغیر تصریح بر یازده رکعت منحصر گردانیدن خلاف عقل و فعل خلفای ثلثه واتفاق جم غفیر از صحابه موجودین زمانه خلفای ثلثه است رضوان اللہ علیهم اجمعین **سوم** اینکه روایت ست از ابو ذر رض قَالَ صُمْنَا مَعَ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ فَلَمْ یَقُمْ بِنَا حَتّٰی بَقِیَ سَبْعٌ مِّنَ الشَّهْرِ فَقَامَ بِنَا حَتّٰی ذَهَبَ ثُلُثُ اللَّیْلِ ثُمَّ لَمْ یَقُمْ بِنَا فِی السَّادِسَةِ فَقَامَ بِنَا فِی الْخَامِسَةِ حَتّٰی ذَهَبَ شَطْرُ اللَّیْلِ فَقُلْتُ یَا رَسُوْلَ اللّٰهِ لَوْ نَفَّلْتَنَا بَقِیَّةَ (ای الباقیة ۱۲) لَیْلَتِنَا هٰذِهٖ قَالَ اِنَّهٗ مَنْ قَامَ مَعَ الْاِمَامِ حَتّٰی یَنْصَرِفَ کَتَبَ اللّٰهُ لَهٗ قِیَامَ لَیْلَةٍ ثُمَّ لَمْ یَقُمْ بِنَا حَتّٰی بَقِیَ ثُلُثٌ مِّنَ الشَّهْرِ فَقَامَ بِنَا فِی الثَّالِثَةِ وَجَمَعَ اَهْلَهٗ وَنِسَاءَهٗ حَتّٰی تَخَوَّفْنَا اَنْ یَّفُوْتَنَا الْفَلَاحُ قُلْتُ وَمَا الْفَلَاحُ قَالَ السُّحُوْرُ رواه ابوداود والنسائی وابن ماجه واحمد والترمذی وَقَالَ التِّرْمِذِیُّ هٰذَا حَدِیْثٌ صَحِیْحٌ و مانند این دیگر احادیث بسیار اند که صاف دلالت میدارند بر اینکه تعداد رکعات نماز تراویح از آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مقید بیازده رکعت نبود و این نماز یقینا از قیام رمضان بود نه از قیام اللیل چراکه آغاز این نماز از ابتدای شب بعد نماز عشا بود و نماز تہجد حضرت در آخر شب میبود - وہمواره نخواندن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم تراویح را بسبب خوف فرضیت آن بود بر امت چنانچہ در صحیح مسلم وغیره مروی ست وَعَنْ عَائِشَةَ

ذکر روایات که دلالت میکنند بر عدم حصر تراویح در یازده رکعت

اَنَّ رَسُوْلَ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ صَلّٰی فِی الْمَسْجِدِ ذَاتَ لَیْلَۃٍ فَصَلّٰی بِصَلَاتِہٖ نَاسٌ ثُمَّ صَلّٰی مِنَ الْقَابِلَۃِ فَکَثُرَ النَّاسُ ثُمَّ اجْتَمَعُوْا مِنَ اللَّیْلَۃِ الثَّالِثَۃِ اَوِ الرَّابِعَۃِ فَلَمْ یَخْرُجْ اِلَیْہِمْ رَسُوْلُ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ فَلَمَّا اَصْبَحَ قَالَ قَدْ رَاَیْتُ الَّذِیْ صَنَعْتُمْ فَلَمْ یَمْنَعْنِیْ مِنَ الْخُرُوْجِ اِلَیْکُمْ اِلَّا اَنِّیْ خَشِیْتُ اَنْ یُّفْرَضَ عَلَیْکُمْ قَالَ وَذٰلِکَ فِیْ رَمَضَانَ

پستر بعد از مطمئن گشتن حضرت عمرؓ از فرضیت آن بسبب انقطاع وحی در خلافت خود در ۱۴ھ ہجری بطوریکہ از مرضی مبارک مصطفوی صلی اللہ علیہ وسلم یافتہ ودانستہ بود آنرا ترویج دادہ یعنی در مسجد باجماعت حکم فرمود وہمین اجتماع یا در مساجد فَنِعْمَتِ الْبِدْعَۃُ ھٰذِہٖ گفتہ نہ کہ توالی قیام رمضان ویا تعداد رکعات آنرا کہ بیست بود چنانچہ مفتی محمد سعد اللہ رح در افتای خود قول حضرت شاہ ولی اللہ رح درین بارہ نقل کردہ کہ صحابۂ کرام درین نماز بستہ وجہ تصرف کردہ برای تیسیر اول اجتماع در مساجد وہمین ست معنی نِعْمَتِ الْبِدْعَۃُ ھٰذِہٖ کہ حضرت عمر فرمودہ وَنَوَّرَ اللّٰہُ قَبْرَ عُمَرَ کَمَا نَوَّرَ مَسَاجِدَنَا کہ حضرت علی فرمود انتہی مختصراً وہمین ست مستفاد از اقوال دیگر ایمۂ حدیث امام نووی رح گفتہ **قولہ** فَتُوُفِّیَ رَسُوْلُ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ الخ مَعْنَاہُ اسْتَمَرَّ الْاَمْرُ ھٰذِہِ الْمُدَّۃَ عَلٰی اَنَّ کُلَّ وَاحِدٍ یَقُوْمُ رَمَضَانَ فِیْ بَیْتِہٖ مُنْفَرِدًا حَتَّی انْقَضٰی صَدْرٌ مِنْ خِلَافَۃِ عُمَرَ رض ثُمَّ جَمَعَہُمْ عَلٰی اُبَیِّ بْنِ کَعْبٍ رض فَصَلّٰی بِہِمْ جَمَاعَۃً وَّاسْتَمَرَّ الْعَمَلُ عَلٰی فِعْلِہَا جَمَاعَۃً وَّقَدْ جَاءَتْ ھٰذِہِ الزِّیَادَۃُ فِیْ صَحِیْحِ الْبُخَارِیِّ فِیْ کِتَابِ الصِّیَامِ اِنْتَہٰی کَلَامُ النَّوَوِیِّ ازین بیان صاف ظاہرست کہ تنہا جماعت در تراویح از حضرت عمرؓ احداث یافتہ ورنہ نفس توالی نماز تراویح در پیشتر ازان نیز بود کہ صحابہ وتابعین رض در بیوت خود ادا میساختند وہمچنین ست در مصفی شرح موطا ثُمَّ جَمَعَہُمْ عُمَرُ رض عَلٰی اُبَیِّ بْنِ کَعْبٍ رض فَصَلّٰی بِہِمْ جَمَاعَۃً وَّاسْتَمَرَّ الْعَمَلُ عَلٰی فِعْلِہَا جَمَاعَۃً انتہی و فاضل زرقانی در شرح موطا نوشتہ وَقَالَ ابْنُ عَبْدِ الْبَرِّ لَمْ یَسُنَّ عُمَرُ رض اِلَّا مَا رَضِیَہٗ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَاٰلِہٖ وَسَلَّمَ وَلَمْ یَمْنَعْہُ صَلْعَمْ عَنِ الْمُوَاظَبَۃِ عَلَیْہِ اِلَّا خَشْیَۃَ اَنْ یُّفْرَضَ عَلٰی اُمَّتِہٖ وَکَانَ صَلْعَمْ بِالْمُؤْمِنِیْنَ رَءُوْفًا رَّحِیْمًا فَلَمَّا اَمِنَ ذٰلِکَ عُمَرُ رض اَقَامَہَا وَاَحْیَاہَا فِیْ سَنَۃِ اَرْبَعَ عَشَرَۃَ مِنَ الْہِجْرَۃِ اِلٰی اَنْ قَالَ فَابْتَدَعَہٗ عُمَرُ رض وَتَابَعَہُ الصَّحَابَۃُ وَالنَّاسُ اِلٰی ھَلُمَّ جَرًّا

وَاِذَا اجْتَمَعَ الصَّحَابَةُ عَلٰی ذٰلِکَ زَالَ عَنْهُ اسْمُ الْبِدْعَةِ انتهی و بر عدم بدعت بودن آن اکابر محدثین دیگر نیز تصریح کرده چنانچه در ارشاد الساری شرح صحیح البخاری گفته وَاِذَا اجْتَمَعَ الصَّحَابَةُ مَعَ عُمَرَ عَلٰی ذٰلِکَ زَالَ عَنْهُ اسْمُ الْبِدْعَةِ انتهی یعنی چونکه اجتماع صحابه با عمر رض درین باره وقوع یافت اسم بدعت ازان زائل گشت **باقی ماند تخصیص تعیین بیستیت رکعات بودن نماز تراویح** پس وجهش اینکه حضرت شاه عبد العزیز محدث دهلوی رح گفته چنانچه در افتای خود مفتی محمد سعد الله رحمه الله آورده که وبالجمله از احادیث مذکوره والفاظ مسطوره یعنی فرید جد و اجتهاد واحیای لیله و شد میزر و ترغیب قیام رمضان اینقدر معلوم شد که عدد رکعات صلوة در لیل رمضان بنسبت غیر رمضان بسیار بود و در **مصنف** ابن ابی شیبه و سنن بیهقی بروایت ابن عباس رض وارد شده که کَانَ رَسُوْلُ اللّٰهِ یُصَلِّیْ فِیْ رَمَضَانَ فِیْ غَیْرِ جَمَاعَةٍ عِشْرِیْنَ رَکْعَةً وَالْوِتْرَ اما بیهقی این روایت را تضعیف کرده بعلت آنکه راوی این حدیث ابو شیبه جد ابی بکر بن ابی شیبه است حال آنکه ابو شیبه آنقدر ضعف ندارد که روایت او مطروح کرده شود آری اگر معارض او حدیثی صحیح میبود البته ساقط میشد وَقَدْ سَبَقَ اَنَّ مَا یُتَوَهَّمُ مُعَارِضًا لَّهٗ اَعْنِیْ حَدِیْثَ اَبِیْ سَلَمَةَ عَنْ عَائِشَةَ الْمُقَدَّمَ ذِکْرُهٗ لَیْسَ مُعَارِضًا بِالْحَقِیْقَةِ فَیَبْقٰی سَالِمًا کَیْفَ وَقَدْ تَأَیَّدَ بِفِعْلِ الصَّحَابَةِ کَمَا رَوَی الْبَیْهَقِیُّ بِاِسْنَادٍ صَحِیْحٍ عَنِ السَّائِبِ بْنِ یَزِیْدَ قَالَ کَانُوْا یَقُوْمُوْنَ عَلٰی عَهْدِ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ رض فِیْ شَهْرِ رَمَضَانَ بِعِشْرِیْنَ رَکْعَةً وَرَوٰی مَالِکٌ فِی الْمُوَطَّا عَنْ یَزِیْدَ بْنِ رُوْمَانَ قَالَ کَانَ النَّاسُ یَقُوْمُوْنَ فِیْ زَمَنِ عُمَرَ رض بِثَلٰثٍ وَّعِشْرِیْنَ وَفِیْ رِوَایَةٍ بِاِحْدٰی عَشْرَةَ و بیهقی درین هر دو روایت جمع نموده است باین طریق که اول صحابه کرام عدد یازده را که عدد مشهور تهجد آنحضرت صلی الله علیه وسلم بود درین نماز هم اختیار کرده بودند بِالْعِلَّةِ الْمُشْتَرَکَةِ بَیْنَهُمَا وَهُوَ اَنَّ کُلًّا مِّنْهُمَا صَلٰوةُ اللَّیْلِ و چون نزد ایشان ثابت شد که آنحضرت صلی الله علیه وسلم درین ماه درین قیام زیادت ازان عدد میفرمودند و بیشترین هر سال بود من بعد عدد بست و سه را اختیار کردند و برین عدد اجتماع شد و اختیار اصحاب کرام امثال که دران عقل را مدخلت نباشد محمول بر تعلم قولی یا فعلی ازان حضرت صلی الله علیه وسلم میباشد کَمَا تَقَرَّرَ فِیْ اُصُوْلِ الْحَدِیْثِ و بعد از تحقق اجماع در قرون متأخره مراعات این عدد هم از

نزد روایات گشت ولهذا فقها بر بیست عدد اتفاق دارند انتهی ما قال مولانا عبد العزیز المحدث الدهلوی
ودر فتح المنان فی تایید مذهب النعمان بعد از ذکر روایات مواظبت خلفای راشدین رض
بر بست رکعت نماز تراویح نکتهٔ دیگر را از حلیمی ذکر کرده که دلالت بر تعیین بیست رکعت تراویح دارد و
پستر ازان مینویسد که بر تو مخفی مباد که تقدیر اعداد رکعات تراویح بلاسند از جانب شارع جائز نیست
بامثال این نکته که حلیمی آنرا ذکر کرده پس ظاهر آنست که نزد صحابه رض تعداد رکعات نبی صلی الله
علیه وسلم ثابت شده باشد (اگرچه بوجه من الوجوه بما نرسیده باشد ویا نزد ما از پایهٔ اعتبار
ساقط گشته باشد) چنانچه در حدیث ابن عباس ست پس اختیار کرده باشد آنرا حضرت عمر رض
با دیگر صحابه رض وَهٰذِهٖ عِبَارَتُهٗ وَلَا يَذْهَبُ عَلَيْكَ اَنَّ تَقْدِيْرَ الْاَعْدَادِ مِنْ غَيْرِ سَنَدٍ
مِنْ جَانِبِ الشَّارِعِ لَا يَجُوْزُ بِمِثْلِ هٰذِهِ النُّكْتَةِ الَّتِيْ ذَكَرَهَا الْحَلِيْمِيُّ فَالظَّاهِرُ اَنَّهٗ
قَدْ ثَبَتَ عِنْدَهُمْ صَلٰوةُ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَمَا جَاءَ فِيْ حَدِيْثِ ابْنِ عَبَّاسٍ رض
فَاخْتَارَهٗ عُمَرُ رض انتهی ودر شامی آورده که ما حصلش این ست که امام ابو یوسف رح
از امام ابو حنیفه رض از حکم تراویح وفعل حضرت عمر رض پرسید فَقَالَ التَّرَاوِيْحُ سُنَّةٌ مُؤَكَّدَةٌ
وَلَمْ يَتَخَرَّجْهُ عُمَرُ رض مِنْ تِلْقَاءِ نَفْسِهٖ وَلَمْ يَكُنْ فِيْهِ مُبْتَدِعًا وامر نفرموده عمر رض بدان
مگر از اصل وسندیکه نزد خود میداشت واز جهت علم بزمانهٔ رسول مقبول صلی الله علیه وآله وسلم انتهی
وچونکه در تعداد رکعات نماز قیاس ورای را دخل نیست بنابران محققین علمای محدثین نوشته که
مواظبت خلفای راشدین بر بست رکعت تراویح قرینهٔ صحت روایت ابن عباس رض ست اگرچه در
متاخرین بسبب جد ابو بکر بن ابی شیبه این روایت بضعف شهرت یافته مگر باهم مخالف هیچ
حدیثی نیست نه صحیح ونه ضعیف بلکه موافق اجماع صحابه رض است فَافْهَمْ وَلَا تَكُنْ مِنَ الْجَاهِلِيْنَ
چنانچه در ارکان اربعه آورده وَمُوَاظَبَةُ الصَّحَابَةِ عَلٰى عِشْرِيْنَ قَرِيْنَةٌ مُتَحَقِّقَةٌ ذٰلِكَ انتهی
علاوه برین اینکه طحطاوی در حاشیهٔ مراقی الفلاح آورده وَاِنَّمَا ثَبَتَ الْعِشْرُوْنَ بِمُوَاظَبَةِ
الْخُلَفَاءِ الرَّاشِدِيْنَ مَا عَدَا الصِّدِّيْقِ رض اِلٰى اَنْ قَالَ وَرَوٰى اَبُوْ نُعَيْمٍ مِنْ حَدِيْثِ
عِرْبَاضِ الْكِنْدِيِّ اَنَّ رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ سَتُحْدَثُ بَعْدِيْ اَشْيَاءُ
فَاَحَبُّهَا اِلَيَّ اَنْ يَلْزَمُوْا مَا اَحْدَثَ عُمَرُ رض انتهی یعنی فرمود علیه الصلوة والسلام که عنقریب

پس از سن اشیا احداث کردہ شوند پس محبوب ترین آنہا نزد من آنست کہ لازم گیرند مردم چیزیرا کہ عمر آنرا
احداث کرد و حسن چلپی در ذخیرۃ العقبیٰ آوردہ اِنَّمَا یَدُلُّ مُوَاظَبَتُہُمْ عَلٰی سُنِّیَّتِہَا لِقَوْلِہٖ
عَلَیْہِ السَّلَامُ عَلَیْکُمْ بِسُنَّتِیْ وَسُنَّۃِ الْخُلَفَاءِ الرَّاشِدِیْنَ مِنْ بَعْدِیْ چنانچہ در ابو داؤد
وغیرہ مروی ست و در جامع الرموز آوردہ وَسُنَّ التَّرَاوِیْحُ عَلَی الصَّحِیْحِ لِلرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ
جَمِیْعًا سُنَّۃً مُؤَکَّدَۃً بِاِجْمَاعِ الصَّحَابَۃِ وَمَنْ بَعْدَہُمْ مِنَ الْاُمَّۃِ الَّذِیْنَ قِیْلَ فِیْ
حَقِّہِمْ لَا تَجْتَمِعُ اُمَّتِیْ عَلٰی ضَلَالَۃٍ وَیَدُ اللّٰہِ عَلَی الْجَمَاعَۃِ وَمَنْ شَذَّ شُذَّ فِی النَّارِ
مُنْکِرُہَا مُبْتَدِعٌ ضَالٌّ مَرْدُوْدُ الشَّہَادَۃِ کَمَا فِی الْمُضْمَرَاتِ. وَقَالَ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ
اِنَّ اللّٰہَ سَنَّ لَکُمْ قِیَامَہٗ فَیَکُوْنُ سُنَّۃَ اللّٰہِ وَمَرْضِیَّہٗ وَصَلّٰی مَعَ الصَّحَابَۃِ اَرْبَعَ لَیَالٍ
کَمَا فِی الْبُخَارِیِّ وَاِنَّمَا تَرَکَ الْمُوَاظَبَۃَ عَلَیْہَا خَشْیَۃَ الْاِفْتِرَاضِ عَلَیْنَا وَصَلُّوْا بَعْدَہٗ
فُرَادٰی اِلٰی اَیَّامِ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ ثُمَّ تَقَاعَدُوْا عَنْہَا فَجَمَعَہُمْ عَلٰی اُبَیِّ بْنِ کَعْبٍ بِلَا نَکِیْرٍ
مِنْ اَحَدٍ انتہی ماحصلش اینکہ تراویح سنت موکدہ است بر مرد و زن بسبب اجماع صحابہ و دیگر امت
منکر آن مبتدع و گمراہ و مردود الشہادۃ ست و فرمود صلی اللہ علیہ وسلم کہ ہر آئینہ حق تعالی مسنون
ساخت برای شما قیام آن پس قیام رمضان شریف سنت خدا و پسندیدۂ او تعالی ست و خواند
علیہ السلام با صحابہ تا چہار شب و مواظبت بران نفرمود بسبب خوف فرضیت آن بر ما پستر
ادا نمودند صحابہ رضی اللہ عنہم تنہا تنہا تا زمان عمر بن الخطاب رض پس تقاعد و غفلت از ان ورزیدند
پس جمع نمود ایشانرا حضرت عمر رض بر ابی بن کعب رض بلا انکار از کسی **تنبیہ** درینجا
دو امر بالضرور دانستنی ست و در مضمون آن غور کردنی **اول** اجماع صحابہ رض بر بیست رکعت تراویح
دوم مبغوض ترین اشیا عند الصحابہ رض حدث فی الاسلام **اما امر اول فمنہا** ما فی
مُصَنَّفِ ابْنِ اَبِیْ شَیْبَۃَ عَنْ عَبْدِ الْعَزِیْزِ بْنِ رُفَیْعٍ قَالَ کَانَ اُبَیُّ بْنُ کَعْبٍ یُصَلِّیْ بِالنَّاسِ
بِالْمَدِیْنَۃِ عِشْرِیْنَ رَکْعَۃً **وایضا فیہ** عَنْ عَطَاءٍ قَالَ اَدْرَکْتُ النَّاسَ یُصَلُّوْنَ ثَلٰثًا
وَّعِشْرِیْنَ رَکْعَۃً بِالْوِتْرِ **وایضا فیہ** عَنْ اَبِی الْبَخْتَرِیِّ اَنَّہٗ کَانَ یُصَلِّیْ خَمْسَ تَرْوِیْحَاتٍ
فِیْ رَمَضَانَ بِاللَّیْلِ بِعِشْرِیْنَ رَکْعَۃً وَّیُوْتِرُ بِثَلَاثٍ وَّیَقْنُتُ قَبْلَ الرُّکُوْعِ **وایضا فیہ**
عَنْ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ اَمَرَ رَجُلًا یُصَلِّیْ بِالنَّاسِ عِشْرِیْنَ رَکْعَۃً **وایضا فیہ** اَنَّ عَلِیًّا

اَمَرَ رَجُلًا اَنْ يُّصَلِّيَ بِهِمْ فِيْ رَمَضَانَ عِشْرِيْنَ رَكْعَةً **مِنْهَا** مَا رَوَاهُ الْبَيْهَقِيُّ فِيْ مَعْرِفَةِ
السُّنَنِ بِاِسْنَادٍ صَحِيْحٍ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمٰنِ السُّلَمِيِّ اَنَّ عَلِيًّا رض دَعَا الْقُرَّاءَ فِيْ رَمَضَانَ فَاَمَرَ
رَجُلًا يُّصَلِّيْ بِالنَّاسِ عِشْرِيْنَ رَكْعَةً وَّكَانَ عَلِيٌّ يُوْتِرُ بِهِمْ **وَعَنِ** السَّائِبِ بْنِ
يَزِيْدَ اَنَّهُمْ كَانُوْا يَقُوْمُوْنَ عَلٰى عَهْدِ عُمَرَ رض بِعِشْرِيْنَ رَكْعَةً وَّفِيْ عَهْدِ عُثْمَانَ رض
وَعَلِيٍّ رض مِثْلُهُ **مِنْهَا** مَا رَوَاهُ الْمَالِكُ رح فِي الْمُوَطَّا عَنْ يَزِيْدَ بْنِ رُوْمَانَ قَالَ كَانَ
النَّاسُ يَقُوْمُوْنَ فِيْ زَمَنِ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ رض بِثَلَاثٍ وَّعِشْرِيْنَ رَكْعَةً انتهى
ازین آثار بخوبی واضح گشت که در عهد برکت عهد صحابهٔ کرام رض معمول و مروج در تراویح بیست
رکعت بود واز خلفای راشدین حضرت فاروق رض وحضرت علی رض هر دو بران امر فرمودند و
حضرت عثمان رض بران دوام فرمود وجمله صحابهٔ دیگر رض که دران زمان بقید حیات بودند
بران اتفاق فرمودند وبجان ودل بجا آوردند وتا این زمان جمله مسلمانان همبران
طریق بران عامل گشتند بنابران همین بیست رکعت عدد در تراویح مسنون گشت بموجب
احادیث اصحابی کالنجوم الخ ودیگر احادیث چنانچه ذکر آن در صدر گذشت والله اعلم

اما بیان امر دوم یعنی مبغوض ترین اشیا عند الصحابه احداث في الاسلام بود

انکه اَخْرَجَ التِّرْمِذِيُّ فِيْ جَامِعِهٖ عَنِ ابْنِ عَبْدِ اللّٰهِ الْمُغَفَّلِ قَالَ سَمِعَنِيْ اَبِيْ وَاَنَا
فِي الصَّلٰوةِ اَقُوْلُ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ فَقَالَ لِيْ اَيْ بُنَيَّ مُحْدَثٌ اِيَّاكَ وَالْحَدَثَ
قَالَ وَلَمْ اَرَ اَحَدًا مِّنْ اَصْحَابِ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ اَبْغَضَ اِلَيْهِ
الْحَدَثُ فِي الْاِسْلَامِ یعنی منه الحدیث یعنی چون پدرم از من در حالت نماز تسمیه بجهر
شنید فرمود که ای پسرم این امر نو پیداست یعنی بدعت ست واز بدعت بکمال درجه پرهیز کن
گفت و ندیدم کسی را از اصحاب آنحضرت صلی الله علیه وسلم که مبغوض ترین اشیا نزد ایشان
از حدث در اسلام دیگر چیز بود **وایضا** اَخْرَجَ التِّرْمِذِيُّ فِيْ جَامِعِهٖ عَنْ عُمَارَةَ بْنِ رُوَيْبَةَ
وَرَاٰى بِشْرَ بْنَ مَرْوَانَ يَخْطُبُ فَرَفَعَ يَدَيْهِ فِي الدُّعَاءِ فَقَالَ عُمَارَةُ قَبَّحَ اللّٰهُ هَاتَيْنِ
الْيُدَيَّتَيْنِ لَقَدْ رَاَيْتُ رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَمَا يَزِيْدُ عَلٰى اَنْ
يَّقُوْلَ هٰكَذَا وَاَشَارَ هُشَيْمٌ بِالسَّبَّابَةِ **وَاَخْرَجَ** [illegible]

فِي الاِختِيَارِ عَنْ عَلِيٍّ رض أَنَّهُ خَرَجَ إِلَى الْمُصَلَّى فَرَأَى قَوْمًا يُصَلُّوْنَ فَقَالَ مَا هٰذِهِ الصَّلٰوةُ الَّتِيْ لَمْ نَعْهَدْ هَا عَلٰى عَهْدِ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَاَخْرَجَ ابْنُ السَّاعَاتِيِّ فِي الْجَمْعِ اَنَّ رَجُلًا يَوْمَ الْعِيْدِ اَرَادَ اَنْ يُّصَلِّيَ قَبْلَ صَلٰوةِ الْعِيْدِ فَنَهَاهُ عَلِيٌّ رض فَقَالَ اِنِّيْ اَعْلَمُ اَنَّ اللّٰهَ تَعَالٰى لَا يُعَذِّبُ عَلَى الصَّلٰوةِ فَقَالَ عَلِيٌّ رض اِنِّيْ اَعْلَمُ اَنَّ اللّٰهَ تَعَالٰى لَا يُثِيْبُ عَلٰى فِعْلٍ حَتّٰى يَفْعَلَهُ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اَوْ يَحُثَّ عَلَيْهِ فَيَكُوْنُ صَلَاتُكَ عَبَثًا وَالْعَبَثُ حَرَامٌ فَلَعَلَّهُ تَعَالٰى يُعَذِّبُكَ لِمُخَالَفَتِكَ لِرَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ یعنی شخصی بروز عید اراده نماز نفل قبل از نماز عید نمود پس منع نمود از ان او را حضرت علی رض پس آن مرد گفت یا امیر المومنین من بیقین میدانم که الله تعالی بنماز کسی را عذاب نکند علی رض فرمود که هر آئینه من هم بدانم که الله تعالی ثواب ندهد بر فعلی تا آنکه آنحضرت صلی الله علیه وسلم آنرا بکند یا ترغیب دهد بر آن و این نماز تو همچنان نیست پس عبث باشد و عبث حرام ست پس شاید که حق تعالی ترا عذاب کند بسبب مخالفت تو مر رسول الله صلی الله علیه وسلم را **لطیفه** در ذہانت علی رض شاه ولی الله دهلوی رح در بعضی از تصانیف خود آورده که درمیان سه نفر هفده عدد شتر مشترک بودند یکی را نصف حصه بود دیگری را ثلث سوم را تسع حصه از جهت غیظ و غضب گفتند که همین هفده عدد شتر را تقسیم خواهیم نمود و اگر تقسیم درست نیاید بعد قتل شتران گوشت آن تقسیم نمائیم و برای تقسیم پیش حضرت علی رض حاضر گشتند حضرت مرتضی رض بیکی از غلامان گفت که از شتران بیت المال یک شتر را آورده درین شتران شامل کن پس بهر سه خصمان فرمود که اگر من یک شتر را از بیت المال برای شما در تقسیم شامل نمایم شما را ازان چه زیان ست هر همه بران راضی شدند پس بصاحب نصف فرمود که ترا از هیژده ۱۸ راس شتران نه راس میشود بگیر و برو و بصاحب ثلث فرمود که ترا شش راس شتر میرسد بگیر و برو و بصاحب تسع فرمود که ترا دو راس شتر میرسد بگیر و برو جمله هفده عدد شتر بتقسیم در آمدند و شتر بیت المال همچنان باند بغلام فرمود که این را در شتران بیت المال بگذار **الحاصل** وَاَخْرَجَ الْبُخَارِيُّ فِيْ صَحِيْحِهٖ عَنْ اَبِيْ بَكْرِ الصِّدِّيْقِ فِيْ جَمْعِ الْمُصْحَفِ قَالَ قُلْتُ لِعُمَرَ كَيْفَ تَفْعَلُ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ عُمَرُ رض هٰذَا وَاللّٰهِ خَيْرٌ فَلَمْ يَزَلْ يُرَاجِعُنِيْ حَتّٰى شَرَحَ اللّٰهُ صَدْرِيْ لِذٰلِكَ وَرَاَيْتُ فِيْ

... صاحب غاية الكلام ... اقوال را جمع ...

پس جای غور و مقام تامل ست کہ چون حضرت عمر رضہ برای جمع قرآن ہدایت کرد کہ نہایت امر اہم بود و صدیق اکبر رضہ و نیز زید بن ثابت رضہ از ہمچنین کار ضروری انکار میکرد و میگفت کاریکہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نکردہ ما چگونہ کنیم باز پس حضرت عمر رضہ امر نمود بہ بیست رکعت تراویح باوجودیکہ امر تراویح امر اہم و از ضروریات فی الدین نبود مگر ہیچ یکی از صحابۂ کبار نہ در غائب و نہ در حاضر و نہ در حیات و نہ بعد از ممات وی رضہ بر وی اعتراض کرد و از امر وے اعراض نمود و نہ گفت کہ ما چگونہ کارے را کنیم کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بعمل نیاوردہ بلکہ امر وی را درین بارہ تسلیم نمود و ہمچنین حضرت علی رضہ انکار فرمود بر نمازیکہ از آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم منقول نشدہ بود و فاعل آنرا از عذاب الٰہی ترسانید یعنی این نمازیکہ از آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بثبوت نرسیدہ و تو آنرا میخوانی محتمل ست کہ حق تعالی ترا عذاب نماید بسبب مخالفت تو مر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم را زیراکہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم این را نخواندہ و نہ ترغیب بآن فرمودہ و ہمین حضرت علی رضہ است کہ باداے بیست رکعت تراویح امر فرمود چنانچہ گذشت پس چگونہ خیال کردہ میشود کہ اینچنین اکابر و بزرگان دین این امر را بدون ضرورت بلا سند خلاف فعل رسول صلی اللہ علیہ وسلم ایجاد کردہ و اختیار نمودہ باشند الحاصل ازین بیان پیش ہر اہل ایمان با انصاف صاف ہویدا گشت کہ سند قوی در بارۂ بیست رکعت تراویح بصحابۂ کرام رضہ رسیدہ کہ بسبب آن جملہ صحابہ رضہ آنرا پذیرا شدند و از جملہ صحابہ اجماع سکوتی بران منعقد گشت چراکہ از ہیچکس از صحابہ انکاری در باب بیست رکعات تراویح بثبوت نرسیدہ اگرچہ آن روایت و سند بما نرسیدہ باشد و اگر رسیدہ باشد ممکن ست کہ بسبب ضعف راوی متاخر کہ قطعاً در وقت صحابہ نبود در متاخرین از مرتبۂ صحت در افتادہ باشد و اگر ہمین روایت غیر صحیح در قرن اول صحیح بودہ باشد چہ بعید چہ عدم صحت اصطلاحی عدم صحت واقعی را مستلزم نیست کَمَا هُوَ مُصَرَّحٌ فِي الْأُصُوْلِ و روایت ابن عباس رضی اللہ عنہ چنانچہ گذشت ازین قبیل ست هٰذَا خُلَاصَةُ مَا قَالَ بَعْضُ الْأَفَاضِلِ اَللّٰهُمَّ اَرِنَا الْحَقَّ حَقًّا وَّارْزُقْنَا اتِّبَاعَهٗ

سوال سوم در صحت نماز کہ در وقت خواندن مشابہت بنماز میداردیانہ

چہ میفرمایند علمای حقانین و فضلای ربانیین درینکہ عمرو باوجود قدرت ادا ضاد مشتبہ الدت

سوال سوم در تحقیق ضاد و دال

بظا میخوانند چنانچہ فاتحہ را با لفاظِ غَيْرِ الْمَغْضُوْبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الظَّالِّيْنَ عمداً میخوانند و زید او را
انسان مانع ست و میگوید کہ نمازِ اینچنین شخص تباہ ست و امامتش درست نیست کہ بلا وجود عجز قصداً
اینچنین خواندنِ قرآن تحریفِ آن ست و عمرو منکر از انست و نماز را ہمچنان بر دوام میخواند لہٰذا ازین
باعث در میان مسلمانان فساد برپاست پس درین ہر دو قول کدام یکی عند الشرع قابل قبول ست
و کدام یکی لائق تساقط بَيِّنُوْا تُوْجَرُوْا

الجواب أَقُوْلُ وَبِتَوْفِيْقِهٖ أَحُوْلُ کہ قول زید صحیح و قابل اعتبار ست و بلا ریب در نماز
ضاد فارسی خواندن یعنی بجای ضاد ظا خواندن مفسدِ نماز ست و در قرآن ضاد مشتبہ الصوت
بظا نیست۔ و نیز متوارث و مروج جملہ مسلمانانِ عرب و عجم خواندنِ ضاد ست در قرآن بدون
مشابہت بظا و این ست مضمونِ احادیث صحیحہ و تفاسیر قرآن و کتب فقہ و ہمین ست قول علمای
صرف و لغت و تجوید و غیر آن چنانچہ بالتفصیل بفضلہ تعالیٰ می آید مگر درین زمانۂ اخیرہ پر فتنہ و فساد
فرقۂ جدیدۂ محدثہ و زمرۂ بدعیۂ تجدیدیہ برای تفرق و تشتت انداختن در جماعت مسلمین این
بدعت سیئہ را از روافض ہند اخذ نمودہ مروج ساختند۔ و بالفرض اگر خواندنِ ضاد بدون
مشابہت ظا کہ از قدیم متوارث و مروج مسلمانانست صحیح نباشد پس لازم آید کہ قرآن شریف از
تغیر و تبدل محفوظ نباشد و حالانکہ حق تعالیٰ میفرماید اِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَاِنَّا لَهٗ لَحٰفِظُوْنَ
پس ازین وجہ وقوع کذب باری تعالیٰ لازم آید و آن محال بالذات ست پس ملزوم آن کہ آن عدم صحت
متوارث و مروج خواندنِ ضاد ست نیز محال گشت۔ پس وقتیکہ عدم صحت متوارث و مروج ممنوع شد
لامحالہ صحت آن فرض و واجب گشت۔ پس خواندنِ ضاد بدونِ مشابہت ظا فرض ست و ترکش
موجب فساد نماز ست و در حدیث ست عَنْ حُذَيْفَةَ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ
وَسَلَّمَ اِقْرَءُوا الْقُرْاٰنَ بِلُحُوْنِ الْعَرَبِ وَاَصْوَاتِهَا کذا فی کتاب فضائل القرآن من المشکوٰۃ
یعنی قرآن را بلحن و آواز عرب خوانید و در عرب کسی از علما و قرّا ضاد را بظائی خواند
علاوہ اینکہ در نماز ضاد فارسی خواندن از کلام الناس ست۔ و کلام الناس در نماز بالاتفاق
حرام ست و مفسد نماز چنانچہ کتب ازین مشحون ست بحکم حدیث صحیح قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ اِنَّ هٰذِهٖ
الصَّلٰوةَ لَا يَصْلُحُ فِيْهَا شَيْءٌ مِّنْ كَلَامِ النَّاسِ رواہ مسلم امام نووی در شرح این حدیث مینویسد

هٰذَا مَذْهَبُنَا وَمَذْهَبُ مَالِكٍ وَاَبِیْ حَنِیْفَةَ وَاَحْمَدَ رَضِیَ اللّٰهُ تَعَالٰی عَنْهُمْ اَجْمَعِیْنَ انتهی
ولہذا شاہ عبد العزیز رح در تفسیر عزیزی تحت آیت وَرَتِّلِ الْقُرْاٰنَ تَرْتِیْلًا مینویسد ترتیل در
لغت روشن و واضح خواندن را میگویند و در شرع چند چیز در خواندن قرآن ضرور است تا کمال
ترتیل حاصل شود اول تصحیح حروف که بجای ضاد ظا و بجای طا تا نه برآید انتهی و در همین
تفسیر عزیزی زیر آیت وَمَا هُوَ عَلَی الْغَیْبِ بِضَنِیْنٍ مینویسد که مخرج این هر دو حرف را (یعنی
ضاد و ظا) جدا جدا شناختن قاری قرآن را ضرور است پس مخرج ضاد کنارهٔ زبان است با مداد
دندانهای که آنرا اضراس گویند خواه از جانب راست گیرند خواه از جانب چپ و مخرج
ظا از طرف زبان است با مداد پنج دندانهای پیشین از جانب بالا که آنرا ثنایای علیا گویند انتهی
ملخصًا و علمای ما رحمهم الله تعالی جمله بآن قائل اند که در قرآن و حدیث است چنانچه در خزانة الروایات
آورده فِی التَّهْذِیْبِ وَلَوْ قَرَأَ الضَّادَ مَکَانَ الظَّاءِ اَوْ عَلَی الْعَکْسِ تَفْسُدُ صَلَاتُهٗ عِنْدَ اَبِیْ حَنِیْفَةَ
وَمُحَمَّدٍ رَحِمَهُمَا اللّٰهُ تَعَالٰی و در قاضیخان در قراءت قرآن خطا گفته وَکَذَا لَوْ قَرَأَ غَیْرِ
الْمَغْضُوْبِ بِالظَّاءِ اَوْ بِالذَّالِ تَفْسُدُ صَلَاتُهٗ و در سراجیه در زلة القاری گفته وَلَوْ قَرَأَ
وَلَا الضَّالِّیْنَ بِالذَّالِ اَوْ بِالظَّاءِ عِنْدَ عَامَّةِ الْمَشَایِخِ تَفْسُدُ و در قاضیخان است وَلَوْ
قَرَأَ الذَّالِّیْنَ بِالذَّالِ تَفْسُدُ صَلَاتُهٗ و بعضی از علمای متاخرین بسبب عموم بلوی قائل جواز
گشته اند فاما مختار و مفتی به علمای محققین اینکه اگر قصدًا و عمدًا خواند (چنانکه فرقه وهابیهٔ زمانهٔ ما
و فرقهٔ شیعهٔ شنیعهٔ هند) نمازش فاسد گردد و اگر از لغزش زبان سرزد شود و یا بلا التمیز زبان
بران جاری میگردد نمازش بسبب عموم بلوی فاسد نباشد چنانچه در شامی است وَفِیْ خِزَانَةِ
الْاَکْمَلِ قَالَ الْقَاضِیْ اَبُوْ عَاصِمٍ اِنْ تَعَمَّدَ ذٰلِكَ تَفْسُدُ وَاِنْ جَرٰی عَلٰی لِسَانِهٖ وَلَا یَعْرِفُ
التَّمْیِیْزَ لَا تَفْسُدُ وَهُوَ الْمُخْتَارُ وَفِی الْبَزَّازِیَّةِ وَهُوَ (ای قول القاضی ابی عاصم) اَعْدَلُ الْاَقَاوِیْلِ
وَهُوَ الْمُخْتَارُ اهـ وَفِی التَّاتَارْخَانِیَّةِ عَنِ الْحَاوِیْ حُکِیَ عَنِ الصَّفَّارِ رح اَنَّهٗ کَانَ یَقُوْلُ
الْخَطَاءُ اِذَا دَخَلَ فِی الْحُرُوْفِ (علامت انتهی ۱۲) لَا تَفْسُدُ لِاَنَّ فِیْهِ بَلْوٰی عَامَّةِ النَّاسِ لِاَنَّهُمْ لَا یُقِیْمُوْنَ
الْحُرُوْفَ اِلَّا بِمَشَقَّةٍ انتهی ازین عبارات صاف ظاهر است که قول مفتی به اینکه به عمد خواندن
نماز فاسد میگردد و برابر است که ضاد را بجای ظا خواند یا ظا را بجای ضاد و قول مشایخ که

درصورت تبدیل حروف متماثل بجواز اند مقید ست باینکه جاری گردد زبان بران بلا عمد پس درین صورت نزدیک ایشان مفسد نماز نباشد بسبب عموم بلوی و بسبب عدم امتیاز ایشان **فاما** عدم امتیاز بدو قسم ست یکی اینکه از قاریان ماهر می آموزد و شب و روز در ادای آن محنت میکند و گاهی ازین تغافلی و تکاسلی نمی ورزد و با اینهمه در میان دو حرف مثلاً **ضاد و ظا** فرقی و تمیزی نمیتواند کرد درینصورت بلاشبه نمازش جائز ست **دوم** اینکه از هیچ یکی قاریان ماهر نمی آموزد و از تصحیح آن غفلت می ورزد و در آموختن آن سعی نمی نماید درینصورت عجز او در ادای آن و عدم قدرت او بفرق و تمیز در میان دو حرف ظاهر نیست پس نمازش تباه گردد چنانچه علماے محققین تصریح بدین کرده قَالَ ابْنُ الْهُمَامِ فِي الْفَتْحِ وَالثَّانِي هُوَ الْاَقَامَةُ عَجْزًا كَالْحَمْدُ لِلّٰهِ وَالرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ بِالْهَاءِ فِيْهِمَا وَاَعُوْذُ بِالْمُهْمَلَةِ وَالصَّمَدُ بِالسِّيْنِ اِنْ كَانَ يَجْهَدُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ فِي تَصْحِيْحِهٖ فَلَا يَقْدِرُ فَصَلَاتُهٗ جَائِزَةٌ وَاِنْ تَرَكَ جَهْدَهٗ فَفَاسِدَةٌ وَلَا يَسَعُهٗ اَنْ يَتْرُكَ فِي بَاقِي عُمْرِهٖ انتهی چونکه برای جواز نماز کسانیکه تصحیح حروف و تمیز در ادای دو حرف متشابه کردن نمیتوانند عجز مع سعی بلیغ شرط ست چنانکه دانستی و نیز قبیل ازین از قول ابو عاصم و غیره دیافتی پس در قول بعضی علمای متاخرین دیگر که اطلاق جواز نماز اینچنین کسانست در اجازت بلحاظ این قید از واجبات ست و جریان آن قول بلا تقیید جائز نیست و آن قول را نیز بدین حالت عجز و خطا مقید دانستن ضروری ست چنانچه این قاعده را علامهٔ شامی در جلد اول از کتاب خود صفحه ۲۱۴ مذکور ساخته وَاِذَا صَرَّحَ بَعْضُ الْاَئِمَّةِ بِقَيْدٍ لَمْ يُرَدَّ عَنْ غَيْرِهٖ مِنْهُمْ تَصْرِيْحٌ بِخِلَافِهٖ يَجِبُ اَنْ يُعْتَبَرَ سِيَّمَا وَالْمَوْضِعُ مَوْضِعُ اِحْتِيَاطٍ انتهی و عدم فساد نماز در حالت خطا که بجای **ضاد** **ظا** را خواند قول متفق علیه نیست بلکه قول بعضی مشائخ متاخرین ست و اما نزد متقدمین درین صورت نیز نمازش تباه میشود و احتیاط در قول متقدمین ست چه در نماز احتیاط لازم ست که روز حشر اَوَّلُ مَا يُحَاسَبُ بِهِ الْعَبْدُ الصَّلٰوةُ حدیث صحیح ست چنانچه در رد المحتار گفته وَالظَّاءُ مَكَانَ الضَّادِ لَا تُفْسِدُ عِنْدَ بَعْضِ الْمَشَائِخِ قُلْتُ فَيَنْبَغِيْ عَلٰى هٰذَا عَدَمُ الْفَسَادِ فِيْ اِبْدَالِ الثَّاءِ سِيْنًا وَالْقَافِ هَمْزَةً كَمَا هُوَ لُغَةُ عَوَامِّ زَمَانِنَا فَاِنَّهُمْ لَا يُمَيِّزُوْنَ بَيْنَهُمَا وَيَصْعُبُ عَلَيْهِمْ جِدًّا كَالذَّالِ مَعَ الزَّايِ

وَلَا سِيَّمَا عَلٰی قَوْلِ الْقَاضِیْ اَبِیْ عَاصِمٍ وَقَوْلِ الصَّفَّارِ وَهٰذَا كُلُّهٗ قَوْلُ الْمُتَاَخِّرِيْنَ وَقَدْ عَلِمْتَ اَنَّهٗ اَوْسَعُ وَاَنَّ قَوْلَ الْمُتَقَدِّمِيْنَ اَحْوَطُ قَالَ فِیْ شَرْحِ الْمُنْيَةِ وَهُوَ الَّذِیْ صَحَّحَهُ الْمُحَقِّقُوْنَ وَفَرَّعُوْا عَلَيْهِ فَاعْمَلْ بِمَا تَخْتَارُ وَالْاِحْتِيَاطُ اَوْلٰی سِيَّمَا فِیْ اَمْرِ الصَّلٰوةِ الَّتِیْ هِیَ اَوَّلُ مَا يُحَاسَبُ الْعَبْدُ عَلَيْهَا انتهى **وضاد** یکہ درمیان ضاد وظا خوانده شود **ضاد** ضعیف ست وحکمش اینکه خواندن اینچنین ضاد مستهجن وقبیح ست چنانچه ثبوت این هردو امر از کتب صرف صاف هویداست در **نظامیه** شرح شافیه گفته است وَالضَّادُ الضَّعِيْفَةُ اَیِ الَّتِیْ تَكُوْنُ بَيْنَ الضَّادِ وَالظَّاءِ انتهى وهمچنین ست در کفایه شرح شافیه **و** در جاربردی شرح شافیه گفته عَلٰی سَبِيْلِ التَّفْرِيْعِ فَكَانَ بَيْنَهُمَا **و** در اصل موجد ضاد ضعیفه قومی ست که در لغت ایشان استعمال ضاد نیست وچونکه در تکلم عرب برای ادای ضاد محتاج گشتند مشکل گشت بر ایشان پس بارہا آنرا مانند ظا از مخرج آن ظاهر نمودند وبارہا در اخراج ضاد چون تکلف نمودند واز مخرج خود ادای آن خواستند بران قادر نشدند بلکه درمیان ضاد وظا ادایش نمودند چنانچه **امام** رضی از امام سیرافی در شرح شافیه آورده وَالضَّادُ الضَّعِيْفَةُ قَالَ السِّيْرَافِیُّ اِنَّهَا لُغَةُ قَوْمٍ لَيْسَ فِیْ لُغَتِهِمْ ضَادٌ فَاِذَا احْتَاجُوْا اِلَی التَّكَلُّمِ بِهَا فِی الْعَرَبِيَّةِ اِعْتَاصَتْ عَلَيْهِمْ فَرُبَّمَا اَخْرَجُوْهَا ظَاءً لِاِخْرَاجِهِمْ اِيَّاهَا مِنْ طَرَفِ اللِّسَانِ وَاَطْرَافِ الثَّنَايَا وَرُبَّمَا تَكَلَّفُوْا اِخْرَاجَهَا مِنْ مَخْرَجِ الضَّادِ فَلَمْ يَتَاَتَّ لَهُمْ فَخَرَجَتْ بَيْنَ الضَّادِ وَالظَّاءِ انتهى ازین جمله عبارات صاف معلوم گشت که ضاد ضعیفه آنست که درمیان ضاد وظا خوانده شود **و** حکم ضاد ضعیفه آنکه خواندنش مستهجن وقبیح ست که در کلام فصحا یافته نمیگردد چنانچه در **شافیه** است اَمَّا الضَّادُ كَالسِّيْنِ وَالطَّاءُ كَالتَّاءِ وَالْفَاءُ كَالْبَاءِ وَالضَّادُ الضَّعِيْفَةُ فَمُسْتَهْجَنَةٌ انتهى اَیْ قَبِيْحَةٌ واز حروف قبیحه غیر فصیحه قرآن مجید پاک ست لهذا در قرآن شریف ضاد مشابه بظا نیست پس کسیکه عمداً در قرآن ضاد را مشابه بظا میخواند گویا که وی تلفظ بحرف غیر منزل در قرآن میکند واین امر ظاهر ست که تعمیکه در قرآن خصوصاً در حالت قراءت نماز تلفظ بحرفی کرده آید که آن غیر منزل باشد ممنوع ست ونمازش ازان تباه میشود ورنه لازم آید که هر کلامیکه در نماز خواهیم ما نمائیم ونمازش ازان فاسد نگردد واین امر ظاهر البطلان ست

فا: بیان ضاد ضعیفه

فا: حکم ضاد ضعیفه

ونیز میگوئیم که اگر بجای با و دال و شین مثلاً تا و ذال و سین خوانده میشود کسی اورا جائز ندارد و از ادنیٰ تا اعلیٰ همه بر قاری مثل انکار آرند و ملام و مطعونش سازند پس همچنین بجای ضاد ظا وغیره خواندن نیز خلافِ عقلِ صحیح و نقلِ صریح ست پس حسب درایت و روایت اینچنین خواندن ضاد صاف تحریف است در قرآن که خود مذمت آن در کلام الله موجود ست فواعجبا که علمای زمانهٔ ما این اقوال معقوله را از کجا میگویند و باز اهل اسلام متدین این گفتار ناسزا را از چه تسلیم مینمایند بهر حال ضاد ضعیفه مستهجنه چنانکه از مشابهتِ ظا پیدا میشود همچنین از مشابهت ذال معجمه نیز متولد میشود چنانکه علامهٔ زمخشری که امام فن ست مینویسد وَالضَّادُ الضَّعِيفَةُ الَّتِي تَقْرُبُ بِالذَّالِ وَالظَّاءِ انتهى

و بودن این وحرفی دیگر در صوت حرف دیگر نوشانیدن آن حرف را از حروف متفرعه گردانیدن ست و از حروف متفرعه بعضی فصیح ست و بعضی غیر فصیح و مستهجن و از عبارتِ شاطبیه معلوم گشت که ضاد و طا و فا و ضاد مشابه بسین و تا و با و ظا و ذال معجمتین مستهجن و قبیح ست و این جمله از حروف متفرعه است که باشراب صوت غیر پیدا میشوند الغرض که بجای ضاد ظا یا ضاد را مابین ضاد و ظا و یا باشراب صوت ظا و ذال عمداً خواندن موجب افسادِ نماز ست از ینجاست که از مشابهت ضاد با دیگر حروف مثل دال و ذال و ظا و زا قرای قرآن منع نموده چنانچه در غایة البیان قاری محمد و در قواعد قرآن سمرقندی و در شرح مقدمهٔ جزری جونپوری آورده اِنَّ الضَّادَ اَعْسَرُ الْحُرُوْفِ عَلَى اللِّسَانِ فَلْيُحْسِنْ رِعَايَتَهَا لِئَلَّا تَكُوْنَ مُشَابِهَةً بِالظَّاءِ وَالذَّالِ وَالزَّاىِ انتهى و ملا علی قاری نیز در شرح مقدمهٔ جزری گفته لَيْسَ فِي الْحُرُوْفِ مَا يَعْسِرُ عَلَى اللِّسَانِ مِثْلَهُ (ای مثل الضاد) وَاَلْسِنَةُ النَّاسِ فِيْهِ مُخْتَلِفَةٌ فَمِنْهُمْ مَنْ يُخْرِجُهُ ظَاءً وَّمِنْهُمْ مَنْ يُخْرِجُهُ دَالًا مُهْمَلَةً اَوْ مُعْجَمَةً وَّمِنْهُمْ مَنْ يُخْرِجُهُ طَاءً مُهْمَلَةً وَّمِنْهُمْ مَنْ يُشِمُّهُ ذَالًا وَّمِنْهُمْ مَنْ يُشْرِبُهُ بِالظَّاءِ الْمُعْجَمَةِ لٰكِنْ كَانَ تَمْيِيْزُهُ مِنَ الظَّاءِ مُشْكِلًا بِالنِّسْبَةِ اِلٰى غَيْرِهٖ اَمَرَ النَّاظِمُ بِتَمْيِيْزِهٖ مِنَ الظَّاءِ انتهى یعنی حیث قال شعر

وَالضَّادُ بِاسْتِطَالَةٍ وَّمَخْرَجِهٖ	مُيِّزَ عَنِ الظَّا وَكُلُّهَا تَجِي

یعنی ضاد بسبب دراز خواندن و بسبب مخرج خود از ظا جدا است چنانچه بحث همه می آید **الحاصل** که قرآن و تفسیر و حدیث و اقوال فقها و کتب صرف و قراءت همه دلالت واضحه بران می نمایند که خواندن ضاد عمداً مثل ظا یا بصوت ظا و یا قریب بظا و یا مابین ضاد و ظا خلاف منزل ست پس

بلا شبهه بخواندن آن نماز فاسد نمیگردد و قول بالجواز مقید ست بحالت عجز و خطا و سهو و آن نیز قول بعضی متاخرین ست خلاف احتیاط چنانچه از محمد بن سلمه رح در سراجیه آورده وَلَوْ قَرَأَ وَلَا الضَّالِّيْنَ بِالذَّالِ اَوْ بِالظَّاءِ عِنْدَ عَامَّةِ الْمَشَايِخِ تُفْسِدُ وَقَالَ مُحَمَّدُ بْنُ سَلَمَةَ لَا لِعُمُوْمِ الْبَلْوٰى پس انچه در قاضیخان گفته وَلَوْ قَرَأَ الضَّالِّيْنَ بِالظَّاءِ اَوْ بِالذَّالِ الْمُعْجَمَةِ لَا تُفْسِدُ صَلَاتَهٗ تنها قول محمد بن سلمه رح است نه قول دیگر مشایخ و احتیاط در قول مشایخ ست نه در قول محمد بن سلمه رح و حالانکه درین امور احتیاط ضروری ست و قائل بفساد اکثر ائمه و عامه مشایخ اند چنانچه در صغیری شرح منیه می آرد قَرَأَ الظَّاءَ الْمُعْجَمَةَ مَكَانَ الضَّادِ الْمُعْجَمَةِ اَوْ عَلَى الْقَلْبِ كَالْمَغْضُوْبِ مَكَانَ الْمَغْضُوْبِ فِيْ ضَمِّ مَكَانَ ظَفَرٍ تَفْسُدُ صَلَاتُهٗ وَعَلَيْهِ (اي على القول بالفساد) اَكْثَرُ الْاَئِمَّةِ و در کبیری ست قَرَأَ غَيْرِ الْمَغْظُوْبِ بِالظَّاءِ اَوْ بِالذَّالِ الْمُعْجَمَتَيْنِ تُفْسِدُ اِذْ لَيْسَ لَهُمَا مَعْنًى و در خزانة الروایات ست وَلَوْ قَرَأَ وَلَا الضَّالِّيْنَ بِالذَّالِ اَوِ الظَّاءِ عِنْدَ عَامَّةِ الْمَشَايِخِ تُفْسِدُ و در فصول عمادی ست وَسُئِلَ عَمَّنْ يَقْرَأُ الظَّاءَ مَكَانَ الضَّادِ وَيَقْرَأُ كَيْفَ يَشَاءُ وَاَصْحَابَ الْجَنَّةِ مَكَانَ اَصْحَابَ النَّارِ قَالَ لَا يَجُوْزُ اِمَامَتُهٗ وَلَوْ تَعَمَّدَ يَكْفُرُ یعنی اگر کسی ظا را بجای ضاد خواند و یا بهر طوریکه میخواهد میخواند یا اصحاب الجنة را بجای اصحاب النار خواند امامت وی جائز نیست و اگر قصداً خواند کافر گردد وَفِي الْمُحِيْطِ سُئِلَ الْاِمَامُ الْفَضْلِيُّ عَمَّنْ يَقْرَأُ الظَّاءَ الْمُعْجَمَةَ مَكَانَ الضَّادِ الْمُعْجَمَةِ اَوْ يَقْرَأُ اَصْحَابَ الْجَنَّةِ مَكَانَ اَصْحَابَ النَّارِ اَوْ عَلَى الْعَكْسِ فَقَالَ لَا يَجُوْزُ اِمَامَتُهٗ وَلَوْ تَعَمَّدَ يَكْفُرُ انتهی و ملا علی قاری نیز در شرح فقه اکبر در بیان کلمات کفر بر عامد حکم کفر نقل کرده هٰكَذَا فِي الْاِفْتَاءِ تا اینجا بخوبی ثابت گشت که مذهب منصور ائمه دین اینکه عمداً ضاد را اگر کسی ظا یا مشابه ظا خواند نمازش تباه گردد و امامت وی درست نیست بلکه بروی خوف کفر ست و اگر بلا عمد بسبب لغزش زبان و یا عدم تمیز خواند بعضی از متاخرین مطلقا قائل جواز گشته اند و بعضی دیگر آن خطا را مقید ساخته بحیثیکه آن قائل بزعم خود آنرا کما حقه ادا ساخته باشد و بخطای خود او را گمان نباشد و در ان خطا او را تمیز از صحیح نباشد چنانچه در منیة المصلی گفته اِذَا قَرَأَ الظَّاءَ مَكَانَ الضَّادِ الْمُعْجَمَتَيْنِ اَوْ عَلَى الْقَلْبِ فَتَفْسُدُ صَلَاتُهٗ وَعَلَيْهِ اَكْثَرُ الْاَئِمَّةِ وَرُوِيَ مُحَمَّدُ بْنُ

سَلَمَةَ رح لَا تَفْسُدُ صَلٰوتُهٗ لِاَنَّ الْعَجَمَ لَا يُمَيِّزُوْنَ بَيْنَ هٰذِهِ الْحُرُوْفِ وَكَانَ الْقَاضِى الْاِمَامُ الشَّهِيْدُ يَقُوْلُ الْاَحْسَنُ فِيْهِ اَنْ يُّقَالَ اِنْ جَرٰى عَلٰى لِسَانِهٖ وَلَمْ يَكُنْ مُمَيِّزًا وَكَانَ فِىْ زَعْمِهٖ اَنَّهٗ اَدّٰى الْكَلِمَةَ (المطابقة بين القولين) عَلٰى وَجْهِهَا لَا تَفْسُدُ صَلَاتُهٗ وَكَذَا رَوٰى مُحَمَّدُ بْنُ مُقَاتِلٍ عَنِ الشَّيْخِ الْاِمَامِ اِسْمٰعِيْلَ الزَّاهِدِيِّ انتهى ومعنی عدم تمیز ہمان ست کہ باوجود محنت شب و روز در تصحیح آن بہ ادا قادر نگردد و تمیز دادن ضاد را از ظا در خواندن نتوانند کرد چنانچہ از فتح القدیر گذشت پس درین صورت نمازش جائز گردد وَاِلَّا فَلَا مگر درین ملک ہند از ینقسم تعذر در مردم تعلیم یافتہ و حُفَّاظِ قرآن کمتر ست کہ با وجود کوشش بلیغ در میان ضاد از غیر او تمیز کردن نتوانند چرا کہ اہل این دیار را استعمال ضاد عادت ست **خلاصہ** اینکہ درین ملک عمداً کسانیکہ بجای ضاد ظا میخوانند یا مشابہ بظا بلا تردد نماز ایشان فاسد ست و امامت ایشان جائز نیست بلکہ بروی خوف کفر ست چنانچہ از ما سبق بخوبی معلوم گشت لہذا ملا محمد قندھاری در شرع محمدی گفتہ **ابیات**

اور روایت ہی عمادی سے عیان
وہ نماز اسکی ہی فاسد بالیقین
بعضے کہتے ہین کہ وہ کافر ہوا
ظا سے ظِلّہ یعنی سایہ بیگمان

ضاد کو گر ظا پڑھے اے مہربان
اور امامت اسکی ہی فاسد تمام
ضَالِّيْن جسنے اگر ظا سے پڑھا
ور معنی ظَالِّيْن کے ای اَرجی

یعنی گر ظا سے پڑھیگا ضَالِّيْن
یاد رکھ یہ مسئلہ اے ذی مقام
ضَالِّيْن کے معنی آئے گمرہان
سایہ کرنے والے کہتے ہین سبھی

و نیز ہمد را انجا مینویسد قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ اَنَا اَفْصَحُ الضَّادِ یعنی سے

مین ہون اہلِ ضاد سے تو یاد کر
ضاد سے یعنی پڑھو تم ضَالِّيْن

یعنی کرتا ہون ادا حق ضاد کا
پڑھتے تھے جسطرح ختم المرسلین

اور فرماتے ہین یون خیر البشر
مؤمنو تم بھی کرو اسکو ادا
جان لینا چاہیے

چند کلمات برای عبرت اہل ہند بزبان اردو

کہ اِس فرقۂ محدثۂ نجدیہ وہابیہ کی عادتون مین سے ایک عادت قدیم یہ بھی ہی کہ کسی فقیہ کا قول جو مطلق ہو ظاہر مین اور مراد اُس سے مطلق نہو یا مجمل ہو کہ محتمل خاص اُس سے مراد ہو ہر محتمل مراد نہو (اور اِس قسم کے اقوال فقہا کے بہت سے ہوتے ہین) یا مقید و مبین ہو لکن علمائے محققین کا وہ قول مختار نہو یہ لوگ اُسکو کسی کتاب فقہ وغیرہ مین سے دکھا کر لوگون کو اپنے مذہب کی طرف بلاتے ہین اور بلا ضرورت داعیہ نئی نئی طرز کے مسائل عوام کو سکھلاتے ہین۔ اِس دھوکے کو انکی بھی خوب یاد رکھنا چاہیے اور انکی بات پر اعتماد کرنا نچاہیے۔ اور نیز ہر شخص قابل جاننے مفتی بہ مسائل کے

نہین ہوتا ہی جب ایسا واقعہ پیش آوے تو اپنے علمائے محققین سے جو انکے عقیدے سے خوب واقف ہون دریافت کرنا چاہیے اور مذبذب رکابی مذہب علماؤن سے بھی بہت بچین کیونکہ اسیطرح مستور الحالی مین بہت سے لامذہب در پردۂ تقیہ اپنے تئین حنفی المذہب ظاہر کرکے عوام بیچارون کو گمراہ کرتے ہین اور فقط کسی کتاب کا حوالہ دیدینا یا کسی عالم کا نام لے دینا یا کسی کتاب اُردو فارسی عربی مین دکھا دینا اِس فرقے کے یہان بہت مروج ہی۔ بدون تحقیق کے اپنے علما سے ہرگز ہرگز انکی بات پر اعتبار و اعتماد نہ کرنا چاہیے یہ قاعدہ ہر مسلمان دیندار کو چاہیے کہ محفوظ رکھے۔ جسطرح کہ سب احادیث قوی و قابل عمل کرنے کے نہین بلکہ بعضے احادیث ضعیف عمل کرنے کے حق مین غیر ملتفت ہوتے ہین اسیطرح کتب فقہ وغیرہ مین بھی بعضے بعضے مسائل ضعیف وغیر مفتی بہ موجود ہین لہذا حدیث پر چلانیکا سوائے علمائے محققین و فضلائے کاملین کے ہر شخص اور ہر عالم کا کام نہین فقط احادیث کے پڑھ لینے سے یہ معرفت و شناخت حاصل نہین ہوتی اسیطرح کتب فقہ مین سے مسائل قوی و مفتیٰ بہ نکال دینا فقط درسی کتابون کے پڑھنے سے نہین آجاتا جب تک مزاولت تامہ اور نظر عامہ کتب پر اور فہم کامل و فضل الٰہی شامل حال نہو اسی واسطے ہر عالم کو بھی نچاہیے کہ ہر روایت کو قابل حجت کے جانکر اسکی حقیت کا قائل ہوجائے اور یہ قاعدہ کتب حدیث اور کتب فقہ دونون مین جاری ہی اور اس سے لازم یہ نہین آتا کہ جب کتب فقہ مین روایات ضعیفہ پائے جاتے ہین تو لائق عمل کے نہے جیساکہ بعضے لامذہب عوام کو دھوکے دیتے ہین کیونکہ یہ اعتراض علم حدیث پر بھی جا پڑیگا اور جب تک یہ رتبہ کسیکو حاصل نہین ہی وہ اپنے سے جو بڑا عالم ہو اور مہارت و ملکہ زیادہ اسکو حاصل ہو اُس سے دریافت کرے اور غلطی مین پڑنے سے احتیاط کرے اپنے آپ کو ہمہ دان نہ خیال کرے فَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ کا بھی اعتقاد رکھنا چاہیے اور علمائے مجتہدین سابقین کا تبع رہے اسمین صلاح دارین و فلاح کونین تصور کرے۔ یہ چند کلمات بطور ہمدردی اسلام کے کہے گئے ہین تاکہ لوگ اِس فتنہ و فساد والے زمانے مین طُوْلُ الْاَمَلِ سُوْءُ الْعَمَلِ سے بچین اور نیز اہلِ بدعت و ضلالت مثل لامذہب وہابیہ و فرقۂ نیچریہ وغیرہ وغیرہ کے دھوکون سے محفوظ رہین خدائے تعالیٰ ہمکو اور سب بھائی مسلمانون کو ایسے لوگون کے دھوکون سے اپنے حفظ و امان مین رکھے آمین یارب العالمین

اعتراض لامذہب

مسئلہ چہارم در تحقیق مسح رقبہ در وضو

مسئلہ چہارم در تحقیق مسح گردن — سوال لامذہب

سوال حنفیہ کہ در وضو مسح گردن را از مستحبات میدانند بیدلیل ست - وانچہ حدیثی درین باب می آرند موضوع ست وا ین مسح بدعت ست چنانچہ امام نووی شارح مسلم کہ یکی از ایمہ حدیث ست وعلم وفضل وی مسلم جمہور ست در شرح مہذب گفتہ کہ این حدیث (یعنی رُوِیَ اَنَّ النَّبِیَّ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ قَالَ مَسْحُ الرَّقَبَۃِ اَمَانٌ مِّنَ الْغُلِّ) موضوع ست واز کلام نبی علیہ الصلوۃ والسلام نیست ودر جای دیگر گفتہ کہ از نبی صلی اللہ علیہ وسلم درباب مسح گردن چیزے صحیح نشدہ واین سنت نیست بلکہ بدعت ست چنانکہ علامہ قاضی شوکانی گفتہ کہ قَالَ النَّوَوِیُّ فِیْ شَرْحِ الْمُہَذَّبِ ھٰذَا حَدِیْثٌ مَّوْضُوْعٌ لَیْسَ مِنْ کَلَامِ النَّبِیِّ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَعَلٰی اٰلِہٖ وَسَلَّمَ - وَقَالَ فِیْ مَوْضِعٍ اٰخَرَ لَمْ یَصِحَّ عَنِ النَّبِیِّ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ فِیْہِ شَیْءٌ - وَقَالَ وَلَیْسَ ھُوَ بِسُنَّۃٍ بَلْ ھُوَ بِدْعَۃٌ لہذا حنفیہ را لازم کہ اینچنین بدعات مخترعہ را ترک نمایند وبخیال انیاب اغوال این را سنت ندانند کہ سنت دانستن آن ضلالت بر ضلالت ست وآنحضرت علیہ السلام فرمودہ کُلُّ بِدْعَۃٍ ضَلَالَۃٌ وَّکُلُّ ضَلَالَۃٍ فِی النَّارِ - وَقَالَ عَلَیْہِ السَّلَامُ مَنْ اَحْدَثَ فِیْ اَمْرِنَا ھٰذَا مَا لَیْسَ مِنْہُ فَھُوَ رَدٌّ عَلَیْہِ

جواب حنفیہ در تحقیق مسح گردن

الجواب الصحیح + وَبِیَدِہٖ اَزِمَّۃُ التَّنْقِیْحِ میگویم ہر چند کہ در کتب حنفیہ مثل فتح القدیر وبنایہ شرح ہدایہ للعلامۃ العینی وزیلعی ہدایہ وغنیۃ المستملی شرح منیۃ المصلی معروف بکبیری ورد المحتار شامی وشروح مشکوۃ وغیرہا تحقیق حقیت این بخوبی مندرج ست مگر چونکہ قاضی محمد بن علی شوکانی صنعانی یمنی را فرقہ ظاہریہ یکی از مشایخ کبار خود بیشمارند چنانچہ مولوی صدیق حسن قنوجی نیز باوجود وفور علم کہ با خود میدارد چونکہ در تحقیق مسائل دین از دست اہل سنت وجماعت بجان آمدہ استغاثہ بعد از مرگ وی از روی میطلبد ومیگوید

شیخ سنت مددی قاضی شوکان مددی	زمرہ رای درافتادہ ارباب سنن

ای اہل حنفیہ — ای لامذہب

لہذا ما نیز برای اسکات این خردماغان خاص از کتاب احکام وحدیث وی کہ بہ نیل الاوطار معروف است از باب مسح عنق جلد اول صفحہ (۱۵۸) و (۱۵۹) مطبوعہ مصر رقم مینمائیم چہ اگرچہ از احادیث نبویہ وآثار صحابہ ایشان را شرمی نمی آید مگر شاید کہ از قول پیشوای خود حیائی نمودہ اگرچہ خود مسح

عنق گاہی نکنند مگر حنفیہ را در این امر معاف نمایند چہ ایشان از اتباع طرق ہدی و پیروی سنت
مصطفی صلی اللہ علیہ وسلم چارہ ئی ندارند و بموجب قول عز وجل وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ از لعن و طعن
اتباع شیخ نجدی پروائی نی وَهُوَ هٰذَا قَالَ الشَّوْكَانِيُّ عَنْ لَيْثٍ عَنْ طَلْحَةَ بْنِ مُصَرِّفٍ
عَنْ اَبِيْهِ عَنْ جَدِّهٖ اَنَّهٗ رَاٰى رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَعَلٰى اٰلِهٖ وَسَلَّمَ يَمْسَحُ رَاْسَهٗ
حَتّٰى بَلَغَ الْقَذَالَ وَمَا يَلِيْهِ مِنْ مُّقَدَّمِ الْعُنُقِ رواہ احمد یعنی طلحہ از جد خود روایت میکند
کہ دیدم آنحضرت علیہ السلام را کہ سر خود را مسح میکرد تا آنکہ بقذال رسید و بانچہ کہ نزدیک ست
از مقدم گردن قذال بفتح قاف و ذال معجمہ انتہای سر و آغاز گردن را گویند چنانچہ در ابوداود ست
وَهُوَ اَوَّلُ الْقَفَاءِ وَرَوَى الْقَاسِمُ بْنُ سَلَامٍ فِيْ كِتَابِ الطُّهُوْرِ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمٰنِ بْنِ
مَهْدِيٍّ عَنِ الْمَسْعُوْدِيِّ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمٰنِ عَنْ مُوْسَى بْنِ طَلْحَةَ قَالَ مَنْ
مَسَحَ قَفَاهُ مَعَ رَاْسِهٖ وُقِيَ الْغُلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ یعنی ہر کہ مسح گردن خود کرد با سر خود نگہداشتہ شد
از طوق آتش بروز قیامت قَالَ الْحَافِظُ ابْنُ الْحَجَرِ فِي التَّلْخِيْصِ فَيُحْتَمَلُ اَنْ يُّقَالَ هٰذَا وَاِنْ كَانَ
مَوْقُوْفًا فَلَهٗ حُكْمُ الرَّفْعِ لِاَنَّ هٰذَا لَا يُقَالُ مِنْ قِبَلِ الرَّاْيِ فَهُوَ عَلٰى هٰذَا مُرْسَلٌ یعنی گفت
بل یتوقف علی السمع ۱۲
حافظ ابن حجر عسقلانی کہ این حدیث در ظاہر ہر چند کہ بر موسی بن طلحہ موقوف ست مگر این را
حکم رفع ست یعنی تا بہ رسول اللہ چرا کہ این چنین اخبار کہ بثواب و عقاب عقبیٰ شامل باشند کسی
از قیاس خود گفتن نمیتواند تا وقتیکہ از آنحضرت علیہ السلام مسموع نگردد پس بنا برین قاعدہ این
حدیث مرسل ست انتہی کاتب الحروف اصلحہ اللہ بالہ میگوید مرسل آن حدیث ست کہ از
آخر سند آن راوی را ساقط گردانند کَقَوْلِ التَّابِعِيِّ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
وَالْمُرْسَلُ مَقْبُوْلٌ عِنْدَ اَبِيْ حَنِيْفَةَ وَمَالِكٍ مُطْلَقًا وَهُمْ يَقُوْلُوْنَ اِنَّمَا اَرْسَلَهٗ
لِكَمَالِ الْوُثُوْقِ وَالْاِعْتِمَادِ الخ کذا فی کتب اصول الحدیث وَاَخْرَجَ اَبُوْ نُعَيْمٍ فِيْ تَارِيْخِ
اِصْبَهَانَ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ اَحْمَدَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمٰنِ بْنُ دَاوُدَ حَدَّثَنَا
عُثْمَانُ بْنُ خُرَّزَاذَ حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَمْرٍو الْاَنْصَارِيُّ
عَنْ اَنَسِ بْنِ سِيْرِيْنَ عَنِ ابْنِ عُمَرَ اَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَنْ تَوَضَّاَ وَمَسَحَ
بِيَدَيْهِ عَلٰى عُنُقِهٖ وُقِيَ الْغُلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَقَالَ اِنْ شَاءَ اللّٰهُ تَعَالٰى هٰذَا حَدِيْثٌ صَحِيْحٌ

در بیان تحقیق مسح عنق از ثقات محدثین

یعنی ابونعیم از عبداللہ بن عمر سنومی آرد کہ ہر آئینہ نبی علیہ السلام فرمود کہ ہر کہ وضو کرد و بہر دو
دست خود مسح گردن خود نمود بروز قیامت از طوق آتشین دوزخ محفوظ گردی و ابونعیم گفت
انشاء اللہ تعالیٰ این حدیث صحیح ست وَهُوَ فِي كُتُبِ اَئِمَّةِ الْعِتْرَةِ فِي أَمَالِي أَحْمَدَ بْنِ
عِيسَىٰ وَشَرْحِ التَّجْرِيدِ بِإِسْنَادٍ مُتَّصِلٍ بِالنَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَلٰكِنْ فِيهِ
الْحُسَيْنُ بْنُ عُلْوَانَ عَنْ أَبِي خَالِدٍ الْوَاسِطِيِّ بِلَفْظِ مَنْ تَوَضَّأَ وَمَسَحَ سَالِفَتَيْهِ وَقَفَاهُ
أَمِنَ مِنَ الْغُلِّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَكَذَا رَوَاهُ فِي أُصُولِ الْأَحْكَامِ وَالشِّفَاءِ یعنی این حدیث
در کتب ائمہ عترت وارد ست بدین الفاظ ہر کہ وضو کرد و مسح نمود ہر دو کنارہ گردن خود و
گردن خود را امن یافت از طوق روز قیامت وَرَوَاهُ فِي التَّجْرِيدِ عَنْ عَلِيٍّ عَلَيْهِ السَّلَامُ
مِنْ طَرِيقِ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَنَفِيَّةِ فِي حَدِيثٍ طَوِيلٍ وَفِيهِ أَنَّهُ لَمَّا مَسَحَ رَأْسَهُ مَسَحَ عُنُقَهُ
وَقَالَ لَهُ بَعْدَ فَرَاغِهِ مِنَ الطُّهُورِ افْعَلْ كَفِعَالِي هٰذَا یعنی در تجرید از حضرت علی رمی آرد
کہ وی رضی اللہ تعالیٰ عنہ وقتیکہ مسح سر خود نمود گردن خود را نیز مسح ساخت و بعد از فراغ از وضو
خود او را فرمود کہ مثل این وضوی من وضو میساز. تا اینجا تمام گشت قول قاضی شوکانی در دلائل
مسح عنق بعد ازین متوجہ شد بطرف جواب امام نووی رحمہ اللہ در انکار وی از مسح گردن
فَقَالَ - وَبِجَمِيعِ هٰذَا تَعْلَمُ أَنَّ قَوْلَ النَّوَوِيِّ مَسْحُ الرَّقَبَةِ بِدْعَةٌ وَأَنَّ حَدِيثَهُ
مَوْضُوعٌ - مُجَازَفَةٌ - وَأَعْجَبُ مِنْ هٰذَا قَوْلُهُ وَلَمْ يَذْكُرْهُ الشَّافِعِيُّ وَلَا جُمْهُورُ
الْأَصْحَابِ وَإِنَّمَا قَالَهُ ابْنُ الْقَاصِّ وَطَائِفَةٌ يَسِيرَةٌ - فَإِنَّهُ قَالَ الرُّويَانِيُّ مِنْ أَصْحَابِ
الشَّافِعِيِّ فِي كِتَابِهِ الْمَعْرُوفِ بِالْبَحْرِ مَا لَفْظُهُ قَالَ أَصْحَابُنَا هُوَ سُنَّةٌ - وَتَعَقَّبَ
النَّوَوِيَّ أَيْضًا ابْنُ الرِّفْعَةِ بِأَنَّ الْبَغَوِيَّ وَهُوَ مِنْ أَئِمَّةِ الْحَدِيثِ قَدْ قَالَ
بِاسْتِحْبَابِهِ - قَالَ وَلَا مَأْخَذَ لِاسْتِحْبَابِهِ إِلَّا خَبَرًا أَوْ أَثَرًا لِأَنَّ هٰذَا لَا مَجَالَ لِلْقِيَاسِ فِيهِ

جواب از اعتراض نووی از مسح گردن

صاحب نیل الاوطار میگوید کہ - از بیان این ہمہ اقوال مذکورہ بالا معلوم گشت کہ آنچہ امام نووی رح
مسح رقبہ را بدعت گفتہ و حدیثش را موضوع قرار داده از روی تخمین و انداز گفتہ (یعنی
از جہت تحقیق نیست) و عجب تر ازین دیگر قول وی ست کہ گفتہ کہ ذکر مسح رقبہ امام شافعی رح
نکرده و نہ جمہور اصحاب او جز این نیست کہ ابن قاص و قدری مردم ذکرش نموده مگر اکثر علما

رویانی رح از اصحاب امام شافعی رح در کتاب خود که بحر ست بدین الفاظ آورده که اصحاب ما گفته
که مسح گردن سنت ست و همچنین عبدری امام نووی در بین مسئله ابن الرفعه افتاده بدینطور که بغوی
صاحب تفسیر معالم التنزیل و مصابیح و دیگر کتب که از پیشوایان حدیث ست هر آئینه باستحباب
این قائل گشته و گفته که وجه استحباب آن نیست مگر اینکه باشد خبر یا اثر چرا که این مسئله از آن قبیل ست
که قیاس کسی را دران مجالی نیست مگر اینکه نقل آن از آن حضرت صلی الله علیه وسلم شده باشد
قَالَ الْحَافِظُ وَلَعَلَّ مُسْتَنَدَ الْبَغَوِيِّ فِي اسْتِحْبَابِ مَسْحِ الْقَفَا مَا رَوَاهُ أَحْمَدُ وَأَبُو دَاوُدَ
وَذَكَرَ حَدِيثَ الْبَابِ وَنَسَبَ حَدِيثَ الْبَابِ ابْنُ سَيِّدِ النَّاسِ فِي شَرْحِ التِّرْمِذِيِّ
إِلَى الْبَيْهَقِيِّ أَيْضًا- قَالَ وَفِيهِ زِيَادَةٌ حَسَنَةٌ وَهِيَ مَسْحُ الْعُنُقِ- فَانْظُرْ كَيْفَ صَرَّحَ
هٰذَا الْحَافِظُ بِأَنَّ هٰذِهِ الزِّيَادَةَ الْمُتَضَمِّنَةَ لِمَسْحِ الْعُنُقِ حَسَنَةٌ- ثُمَّ قَالَ قَالَ الْمَقْدِسِيُّ
وَلَيْثٌ مُتَكَلَّمٌ فِيهِ- وَأَجَابَ عَنْ ذٰلِكَ بِأَنَّ مُسْلِمًا قَدْ أَخْرَجَ لَهُ- یعنی حافظ (شاید که
ابن حجر عسقلانی مراد داشته باشد) فرمود شاید که دلیل امام بغوی در استحباب مسح گردن آن باشد که
امام احمد و ابوداؤد روایتش کرده و حدیث اول این باب را (یعنی عن لیث عن طلحة الحدیث)
ذکر کرده- و ابن سید الناس در شرح ترمذی گفته که این حدیث را بیهقی نیز روایت کرده باز گفت که درین
حدیث زیادت حسنه است و آن مسح گردن ست گفت شوکانی نظر کن که چگونه تصریح کرد این حافظ باینکه
این زیادت متضمنه مسح گردن را نیک ست پستر گفت این حافظ که مقدسی گفته که لیث راوی
این حدیث ضعیف ست- باز جوابش میدهد که هر آئینه لیث یکی از راویان امام مسلم ست
وَاخْتَلَفَ الْقَائِلُونَ بِاسْتِحْبَابِ مَسْحِ الرَّقَبَةِ هَلْ تُمْسَحُ بِبَقِيَّةِ مَاءِ الرَّأْسِ أَوْ بِمَاءٍ جَدِيدٍ
فَقَالَ الْهَادِي وَالْقَاسِمُ تُمْسَحُ بِبَقِيَّةِ مَاءِ الرَّأْسِ وَقَالَ الْمُؤَيَّدُ بِاللّٰهِ وَالْمَنْصُورُ
بِاللّٰهِ وَنَسَبَهُ فِي الْبَحْرِ إِلَى الْفَرِيقَيْنِ إِنَّهَا تُمْسَحُ بِمَاءٍ جَدِيدٍ انتهى قول صاحب نيل الاوطار
یعنی آنانکه قائل اند بجواز مسح گردن مختلف اند درینکه آیا این مسح بآب باقی ماندهٔ سر کرده شود
یا بآب نو- پس هادی و قاسم گفته که بباقی ماندهٔ آب سر این مسح کرده شود و مؤید بالله و منصور
بالله گفته و در بحر نسبت این قول بطرف هر دو فریق کرده و آن اینکه این مسح بآب نو کرده شود
انچه از تحقیق قاضی شوکانی درین مسئله بود انیست که گذشت نبذی تحقیق دیگر نیز باید شنید در رساله

فائده در بیان کیفیت آب مسح گردن

تحقیق مسح الرقبه می آرد که ابن السکن از عمرو بن کعب می آرد قَالَ رَاَیْتُ رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ تَوَضَّأَ فَمَسَحَ لِحْیَتَهٗ وَقَفَاهُ یعنی گفت که دیدم آنحضرت علیه السلام را که وضو کرد پس مسح فرمود بر محاسن مبارک خود و گردن خود انتهی **ونقل کرده ابن همام** رح از حدیث وائل در صفت وضوی آنحضرت علیه السلام ثُمَّ مَسَحَ عَلٰی رَاْسِهٖ ثَلَاثًا وَظَاهِرِ اُذُنَیْهِ ثَلَاثًا وَظَاهِرِ رَقَبَتِهٖ وَاَظُنُّهٗ قَالَ ظَاهِرِ لِحْیَتِهٖ ثُمَّ غَسَلَ قَدَمَهُ الْیُمْنٰی الحدیث **رواه** الترمذی ثم قَالَ ابْنُ الْهُمَامِ فِیْهِ دَلِیْلٌ عَلٰی اَنَّ مَسْحَ الرَّقَبَةِ اَدَبٌ یعنی پس آنحضرت علیه السلام سه بار بر سر مبارک خود مسح کرد و بر پشت گوش سه بار و بالای گردن مبارک خود و گمان میبرم که گفت بالای محاسن مبارک خود تا آخر تا آنکه گفت ابن همام رح که درین حدیث دلیل ست برینکه مسح گردن مستحب ست انتهی **وملا علی قاری** در رسالهٔ المصنوع فی معرفة الموضوع گفته رُوِیَ مَرْفُوْعًا فِیْ مُسْنَدِ الْفِرْدَوْسِ مِنْ حَدِیْثِ ابْنِ عُمَرَ لٰکِنَّ سَنَدَهٗ ضَعِیْفٌ وَالضَّعِیْفُ یُعْمَلُ بِهٖ فِیْ فَضَائِلِ الْاَعْمَالِ اِتِّفَاقًا وَلِذَا قَالَ اَئِمَّتُنَا اَنَّهٗ مُسْتَحَبٌّ اَوْ سُنَّةٌ انتهی **وامام نووی** در اربعین گفته اِتَّفَقَ الْعُلَمَاءُ عَلٰی جَوَازِ الْعَمَلِ بِالْحَدِیْثِ الضَّعِیْفِ فِیْ فَضَائِلِ الْاَعْمَالِ انتهی **وعلامه ابن حجر مکی** در فتح المبین شرح اربعین گفته لِاَنَّهٗ اِنْ کَانَ صَحِیْحًا فِیْ نَفْسِ الْاَمْرِ فَقَدْ اُعْطِیَ حَقَّهٗ وَاِلَّا لَمْ یَتَرَتَّبْ عَلَی الْعَمَلِ بِهٖ مَفْسَدَةُ تَحْلِیْلٍ وَتَحْرِیْمٍ وَلَا ضَیَاعُ حَقٍّ لِلْغَیْرِ انتهی **وملا جلال دوانی** در انموذج العلوم گفته اِذَا وُجِدَ حَدِیْثٌ ضَعِیْفٌ فِیْ فَضِیْلَةِ عَمَلٍ مِّنَ الْاَعْمَالِ وَلَمْ یَکُنْ هٰذَا الْعَمَلُ مِمَّا یَحْتَمِلُ الْحُرْمَةَ وَالْکَرَاهَةَ فَاِنَّهٗ یَجُوْزُ الْعَمَلُ بِهٖ وَیُسْتَحَبُّ لِاَنَّهٗ مَاْمُوْنُ الْخَطَرِ مَرْجُوُّ النَّفْعِ اِذْ هُوَ دَائِرٌ بَیْنَ الْاِبَاحَةِ وَالْاِسْتِحْبَابِ فَالْاِحْتِیَاطُ الْعَمَلُ بِهٖ رَجَاءَ الثَّوَابِ انتهی یعنی وقتیکه حدیثی ضعیف در بهتری کاری از کارها یافته گردد و آن کار از ان قسم نباشد که احتمال حرمت و کراهت داشته باشد پس هر آئینه جائز ست عمل بآن بلکه عمل بران مستحب ست چرا که از خوف هر چیز محفوظ ست و امید نفع دران موجود چرا که ترک آن ضرور نیست و در کردن آن امید ثواب ست پس احتیاط درین ست که بران حدیث عمل کرده شود از جهت امید ثواب **وابن الهمام** در فتح القدیر آورده وَالْاِسْتِحْبَابُ یَثْبُتُ بِالْحَدِیْثِ الضَّعِیْفِ غَیْرِ الْمَوْضُوْعِ **وشیخ دهلوی** رح در رسالهٔ اصول حدیث گفته

فـ در بیان آنکه احادیث ضعیفه در فضائل مقبول اند

[illegible]

وَالْحَدِيْثُ الضَّعِيْفُ الَّذِيْ بَلَغَ بِتَعَدُّدِ الطُّرُقِ مَرْتَبَةَ الْحَسَنِ لِغَيْرِهِ اَيْضًا مُجْتَمَعٌ (يَعْنِي لِلْعَمَلِ عَلَيْهِ بَيْنَ الْعُلَمَاءِ مِثْلُ الْحَسَنِ لِذَاتِهٖ) وَمَا اشْتُهِرَ اَنَّ الْحَدِيْثَ الضَّعِيْفَ مُعْتَبَرٌ فِيْ فَضَائِلِ الْاَعْمَالِ لَا فِيْ غَيْرِهَا الْمُرَادُ مُفْرَدَاتُهٗ لَا مَجْمُوْعُهَا لِاَنَّهٗ دَاخِلٌ فِي الْحَسَنِ لَا فِي الضَّعِيْفِ صَرَّحَ بِهِ الْاَئِمَّةُ انتہی بقدر الحاجۃ بنا برین احادیث مسح رقبہ اگرچہ ضعیف اند مگر طرقش متعدد ست پس در مرتبہ حسن لغیرہ میرسند فافہم و در بعضی روایات حدیث مسح عنق موقوف ست بر صحابی و مرفوع تا رسول اللہ نیست لہذا علامہ عینی در بنایہ شرح ہدایہ می آرد هٰذَا وَاِنْ كَانَ مَوْقُوْفًا لٰكِنْ لَهٗ حُكْمُ الرَّفْعِ لِاَنَّهٗ لَا مَجَالَ لِلرَّاْيِ فِيْهِ انتہی و درین مقام در تحفۃ الکملا می آرد کہ ترجمہ اش این ست - این حدیث اگرچہ موقوف ست در حقیقت لکن مرفوع ست حکما چنانچہ تصریح نمودہ برین ابن صلاح و ابن عبد البر و عراقی و نووی و غیرہم از ائمۂ حدیث در بحث قول صحابی - وآنچہ مشہور ست کہ قول صحابی حجت نیست با وجودیکہ مختلف فیہ است میان ائمۂ دین مختص ست بآن قول صحابی کہ اجتہاد را دران گنجایشی و دخلی باشد و بعقل معلوم میگردد اما آن قول وی کہ عقل را دران دخلی نباشد حجت میشود چراکہ آن قول حکما مرفوع ست انتہی وانچہ مجد الدین فیروز آبادی شیرازی صاحب قاموس در سفر السعادۃ در صفت وضوی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم گفتہ کہ - در مسح گردن حدیثی ثابت نشدہ - ہرچند کہ از ظاہر این چنان مستفاد میشود کہ درین بارہ اصلا حدیثی ثابت نشدہ نہ صحیح و نہ ضعیف مگر چنین نیست بلکہ مراد وے باین انکار از حدیث صحیح ست بدلیل قول دیگر وی در خاتمہ کہ - در باب تخلیل لحیہ و مسح از نین و رقبہ حدیثی صحیح نشدہ انتہی **فائدہ** صاحب تحفۃ الطلبہ میفرماید کہ حاصلش بطریق اختصار اینکہ مختلف اند علما در مسح رقبہ بر سہ اقوال **یکی** اینکہ این بدعت ست (چنانچہ از امام نووی گذشت) واین قول ہیچ چیز نیست چراکہ بعد از ثبوت آن بحدیث اگرچہ ضعیف الاسناد ست بدعت بودن آنرا معنے نیست نَعَمْ مَسْحُ الْحُلْقُوْمِ بِدْعَةٌ بِالْاِتِّفَاقِ لِعَدَمِ ثُبُوْتِ ذٰلِكَ و **دوم** اینکہ این سنت ست كَمَا ذَهَبَ اِلَيْهِ اَكْثَرُ الْمَشَائِخِ واین نیز چندان قوی نیست چراکہ مدار سنیت بر ثبوت استمرار ست و اذ لیس فلیس **سوم** اینکہ مستحب ست كَمَا ذَهَبَ اِلَيْهِ اَكْثَرُ اَصْحَابِنَا الْمُتَاَخِّرِيْنَ واین ست مذہب منصور چراکہ ثبوت آن از صاحب شرع احیانا ست واین ست مدار استحباب

ف احادیث مسح رقبہ گرچہ ضعیف اند بہ حسن لغیرہ میرسند

ف مسح گردن را آنچہ فیروز آبادی گفتہ کہ حدیثی در آن ثابت نیست مراد از آن حدیث صحیح است

مسح حلقوم بالاتفاق بدعت است

این ست انچہ از تحقیق درین مسئلہ نزدیک ما بود و اما تحقیق اصل الحال فھو عند اللہ المتعال ٭ اللّٰھم ارنا الحق حقا وارزقنا اتباعہ ٭ وارنا الباطل باطلا وارزقنا اجتنابہ ٭ امین یا رب العلمین

مسئلہ پنجم در تحقیق سبحہ داشتن باخود برای ذکر

سوال چہ میفرمایند علمای شرع مبین و فضلای ورع متقین اندرین مسئلہ کہ شخصے مسمی بہ زید از فرقہ نجدیہ وزمرۂ وہابیہ ہمہ صلحای زمانہ را مبتدع و مخترع می نامد و می گوید کہ اینہمہ کہ در ظاہر بصورت مشایخ کبار اند و نیز دیگر عوام کہ خود را باشعار و وقار و در شریعت تابع اسلاف نامدار میدانند ہمہ از جہت داشتن تسبیح در دست برای ذکر حق صاحب بدعت و ضلالت اند کہ تسبیح داشتن در شرع بدعت وحرام ست چرا کہ در زمانہ ثلاثہ وجود آن نبود و ہر فعل کہ چنین باشد بدعت ست کیونکہ بدعت کل وہ چیز ہی جو کہ بعد زمانۂ ثلاثہ کیجاوے ثواب جانکر اور اُسکے اصل شرع مین نہ پائی جاوے - یعنی بدعت ہر آن چیز ست کہ بعد از منۂ ثلاثہ شدہ باشد و بامید ثواب کردہ شود و اصلِ آن در شرع نباشد و نیز مارا از داشتنِ تسبیح سخت منع مینماید - پس چونکہ ما عامۂ مسلمانان را بطور توارث از آبا و اجداد مسابین خود و نیز از مشایخ عظام و صوفیہ کرام برای شمار اوراد خوانی خود ہدایت تسبیح داشتن باخود گشتہ اگر فی الواقع ہمچنان باشد کہ زید ما عوام بیچارگان را میگوید پس ما نیز ازین بدعت توبہ نمائیم و موافق قول زید آبای سابقین و مشایخ سلف صالحین خود را نیز گمراہ دانیم ورنہ وجہ ثبوت آن از کتب معتبر بحوالہ کتاب تحریر فرمایند کہ از اعتراض زید موصوف رہائی یابیم و بکار خود مشغول شویم بینوا باللہ توجروا عند اللہ

الجواب انقلاب روزگار از حد بالا گی گذشت	بر مکان شیر غران خوک صحرائی نشست

اولا باید دانست کہ زید انچہ از تعریف بدعت پیش کردہ خالی از بحث و نظر نیست چہ این تعریف مشتمل ست بر چند قیود **اول** بوجود شی بعد از منۂ ثلاثہ - **دوم** در کردن آن شی لحاظ ثواب داشتن ضرورست **سوم** عدم وجود آن در شرع - و در تعریف شی اگر قیدی لغو و مستدرک باشد آن تعریف عند المحققین نادرست و ناجائز باشد - پس میگوییم کہ از قید اول (یعنی وجود شی بعد از منہ ثلاثہ) لازم می آید کہ خروج فرقۂ خوارج کہ در زمانۂ علی کرم اللہ وجہہ خارج گشتہ اند چنانچہ در کتب عقائد و غیرہا مصرح ست بدعت نباشند و حالانکہ مذہب خارجی بالاتفاق بدعت ست و ایشان بدعتی اند پس معلوم شد کہ قید اول لغو و باطل ست **و نیز** از ہمین قید لازم می آید کہ تصنیف و تالیف کتب بزبان اردو باطل گردد

مسئلہ پنجم در تحقیق سبحہ داشتن باخود برای ذکر
جواب و ثبوت جواز آن

وهمچنین وعظ وپند ونصائح وترجمهٔ قرآن وحدیث بدین زبان باطل باشد چراکه تصنیف وتذکیر موصوف
در زمانهٔ ثلاثه یافته نگشته چراکه در ازمنهٔ متبرکهٔ ثلاثه خود وجود زبان اردو نبود که بعد از ان بوجود آمده
پس تصانیف وغیره درین زبان چه معنی دارد - واین همه امور مذکوره بامید ثواب کرده میشوند - واصل آن
یعنی در اردو وتصنیف وغیره در شرع ثابت نیست - پس میباید که بموجب این تعریف اینهمه امور
بدعت باشند ومرتکب آن مستحق نار باشد - پس ازین قاعدهٔ ایشان بر ایشان لازم می آید که اکثر
وهابیان هند - دوزخیان اند **سوال** اگر گفته شود که مطلق وعظ وتصنیف در ازمنهٔ ثلاثه موجود بود
واصل آن در شرع نیز ثابت ست - ومقید فرد مطلق میباشد پس ثبوت این تصانیف ودیگر امور
واضح ست **جواب** گوییم که بهمین طور جواب مسئله متنازع فیها نیز تصور باید نمود که مطلق شمردن
تسبیحات وغیره با نارجیل ونوی وحصی در جمیع ازمنهٔ ثلاثه بلکه وجود تسبیح در زمانهٔ تابعین حسن بصری
موجود بود - وشمار مقید بتسبیحهای کذائی فرد آن مطلق ست **ونیز** درین مقام بر تو مخفی نماند که انچه
بعضی مردم در خطبهای جمعه وعیدین از وعظ ونصیحت بزبان فارسی وهندی وافغانی مثلاً منع
می نمایند که این اشعار نصیحت آمیز خواندن بدعت ست که در زمانهٔ رسول الله صلی الله علیه وسلم بجز از
الفاظ عربی در خطبه گاهی لفظی دیگر خوانده نشده محض غلط فهمی ایشانست چه در خطبه النصیحت مسلمین
حاضرین لابدی ست چه غرض اصلی از خطبه تحمید وتصلیه واقرار شهادتین ونصائح مسلمین وشنوانیدن
احکام ست مر ایشانرا پس بهر زبانیکه آن مردم اصطلاح میدارند بر نصائح واحکام ایشانرا واقف
گردانیدن ضروری ست چنانچه حق تعالی فرموده است ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِن رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ﴾
وهیچ گونه بدعت را دران مجالی نیست چه اثبات این همه امور در ازمنهٔ ثلاثه ثابت ست
چنانچه در کتب مصرح ست **وانچه** از توهم بدعت بودن اشعار خوانی راپیش میکنند نیز جهل
ایشان ست که انچه در شرع منع از شعر خوانی آمده مطلق نیست که آن خود از آنحضرت علیه السلام
ونیز از بعضی خلفای راشدین ودیگر صحابه رضوان الله علیهم اجمعین ثابت ست[تحلیلیه ۱۲] بلکه منع از ان
اشعار خوانی آمده که از بیهودگی پر وبطور عاشقانه باشند چنانچه بر واقفان علم حدیث وبر مؤمنان
دانان وقائع صحابه پوشیده نیست **فی الجمله** از تعریف مذکور بطلان وبدعت بودن بعضی امور که
بالاتفاق جائز ست لازم می آید وجائز بودن بعضی امور دیگر که بالاتفاق حرام وبدعت ست

لازم می آید پس ازین تقریر بخوبی معلوم شد که تعریفِ بدعت نه آنست که زید بیان کرده بلکه
تعریفِ مستقیم بدعت آنست که علمای محققین در کتب خود آورده و آن اینکه بدعت عبارتست
از اعتقاد داشتن امریکه خلاف باشد از انچه ثبوتِ آن از آنحضرت علیه السلام و صحابهٔ کرام معروف
ومشهور باشد و این اعتقاد بسبب نوعی از شبهه وتاویل باشد نه بطریق انکار وجحود. چه اعتقاد
داشتن خلاف امریکه از آنحضرت علیه السلام ثابت باشد بطریق انکار نه بطریق شبهه وتاویل
کفرست چنانچه در درالمختار که کتابی از کتب مشهورهٔ فقه ست می آرد اِعْتِقَادُ اَمْرٍ عَلٰی خِلَافِ
مَا عُرِفَ عَنْ رَّسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَاٰلِهٖ وَاَصْحَابِهٖ بِنَوْعِ شُبْهَةٍ وَتَاوِيْلٍ لَا بِطَرِيْقِ
اِنْكَارٍ وَّجُحُوْدٍ فَاِنَّهٗ كُفْرٌ انتهى وهمچنین شیخ عبدالحق دهلوی رح در رسالهٔ اصول حدیث متصلهٔ
مشکوة می آرد اَلْبِدْعَةُ فَالْمُرَادُ بِهٖ اِعْتِقَادُ اَمْرٍ مُّحْدَثٍ عَلٰی خِلَافِ مَا عُرِفَ فِی الدِّیْنِ
وَمَا جَاءَ مِنْ رَّسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ وَاَصْحَابِهٖ بِنَوْعِ شُبْهَةٍ وَّتَاوِيْلٍ
لَا بِطَرِيْقِ جُحُوْدٍ وَّاِنْكَارٍ فَاِنَّ ذٰلِكَ كُفْرٌ انتهى وهمچنین در شرح شرح نخبة الفكر که کتابی معتبرست
در اصول حدیث ونیز در دیگر کتب معتبره نوشته مَنْ شَاءَ الْاِطِّلَاعَ عَلَيْهِ فَلْيَرْجِعْ اِلَيْهِ
پس می باید دید که تعریفِ بدعت مقید بقیدِ ازمنهٔ ثلاثه عند المحققین نیست وچگونه مقید بآن گردد
که ورود مفاسد عظیمه بآن بکسی پوشیده نیست چونکه تعریف بدعت باین طور متعین گشت که بدعت اعتقاد
داشتن ست خلاف امریکه معروف ومشهور باشد از آنحضرت علیه السلام وصحابهٔ کرام بسبب نوعی از
شبهه وتاویل مثل مسح رجلین در وضو چنانکه مذهب امامیه یعنی روافض ست چرا که امر معروف درین
باب از آنحضرت علیه السلام وصحابهٔ کرام رض غسل رجلین ست مگر فرقهٔ شیعه تاویل در نص میکنند و آن
اینکه انچه در بعضی از قراءات وَاَرْجُلِكُمْ مجرور بجر جوار آمده میگویند که این جر از جهت عطف
اَرْجُلِكُمْ بر قول بِرُءُوْسِكُمْ آمده نه از جهت قرب جوار وبسبب این تاویل در غلطی افتاده اند
پس لا محاله ازین تعریف صاف معلوم گشت که اتخاذ سُبْحَه وغیره در خطبها شنوانیدن نصائح
واحکام بموافق اصطلاح قوم بهر زبانیکه باشد اگرچه عربی نباشد جائزست وگاهی بدعت سیئه نیست
وثانیاً نیز باید دانست که لفظ تسبیح در عربی بچند معنی آمده چنانچه در نزهة الفکر آورده
اَلتَّسْبِيْحُ التَّقْدِيْسُ وَالتَّنْزِيْهُ وَيَكُوْنُ بِمَعْنَى الذِّكْرِ وَالصَّلٰوةِ وَالسُّبْحَةُ خَرَزَاتٌ

تعریف بدعت

معنی تسبیح

مَنْظُوْمَةٌ مُنْظُوْمَةٌ يُسَبِّحُ بِهَا وَجَمْعُهَا سُبَحٌ مِثْلُ غُرْفَةٍ وَغُرَفٍ - و در عرف و بلاد ما آنرا گویند

که در عربی بنام سُبحه موسوم ست چنانچه امام نووی در تهذیب الاسما آورده اَلسُّبْحَةُ بضم سین و

سکون باء خرزات منظومه است یعنی مهرهای سلک کشیده است که تسبیح بآن کرده میشود معروفست

و معادت کرده است بآن اهل خیر یعنی صلحای امت مرحومه مشتق ستاز تسبیح انتهی ترجمة پس این نام

از قبیل تسمیة آله است باسم ذی الآله چونکه این هر دو امر واضح است مع قول امام نووی رح لاکھا کما

اکمل الحنیفی پس در بیان جواز آن باید شنید در رساله نزهة الفکر فی سبحة الذکر آورده اَخْرَجَ

التِّرْمِذِيُّ مِنْ طَرِيْقِ هَاشِمٍ عَنْ كِنَانَةَ مَوْلٰى صَفِيَّةَ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهَا قَالَتْ دَخَلَ عَلَيَّ رَسُوْلُ اللّٰهِ

صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَبَيْنَ يَدَيَّ اَرْبَعَةُ اٰلَافِ نَوَاةٍ اُسَبِّحُ بِهَا قَالَ سَبَّحْتِ بِهٰذِهٖ

اَلَا اُعَلِّمُكِ بِاَكْثَرَ مِمَّا سَبَّحْتِ بِهٖ فَقُلْتُ بَلٰى قَالَ قُوْلِيْ سُبْحَانَ اللّٰهِ عَدَدَ خَلْقِهٖ

یعنی صفیه گفت رض که تشریف در آورد بخانهٔ من آنحضرت علیه السلام و در پیش من چهار هزار

استخوان خرما بود که تسبیح بران میخواندم فرمود هر آئینه تسبیح گفتی باین آیا نیاموزم ترا زیاده تر از

آنچه تسبیح بران خواندی گفتم بلی بیاموز پس فرمودند که بگو پاکی ست خدا را بشمار مخلوق او انتهی

و این حدیث را منذری و جزری نیز ذکر نموده و گفته که ترمذی و حاکم هر دو این را روایت کرده و

سیوطی گفته که طبرانی نیز ذکر این حدیث کرده و نیز ابو داود در سنن خود در کتاب النکاح در باب

مکروه بودن مرد را از ذکر حال جماع با زن خود آورده عَنْ اَبِيْ نَضْرَةَ حَدَّثَنِيْ شَيْخٌ مِنْ طُفَاوَةَ

قَالَ تَثَوَّيْتُ اَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللّٰهُ بِالْمَدِيْنَةِ فَلَمْ اَرَ رَجُلًا مِنْ اَصْحَابِ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ

عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اَشَدَّ تَشْمِيْرًا وَلَا اَقْوَمَ عَلٰى ضَيْفٍ مِنْهُ فَبَيْنَمَا اَنَا عِنْدَهٗ يَوْمًا وَهُوَ عَلٰى

سَرِيْرٍ لَهٗ مَعَهٗ كِيْسٌ فِيْهِ حَصًى اَوْ نَوًى وَاَسْفَلَ مِنْهُ جَارِيَةٌ لَهٗ سَوْدَاءُ وَهُوَ يُسَبِّحُ بِهَا

حَتّٰى اِذَا اَنْفَدَ مَا فِي الْكِيْسِ اَلْقَاهُ اِلَيْهَا فَجَمَعَتْهُ فَاَعَادَتْهُ فِي الْكِيْسِ فَرَفَعَتْهُ اِلَيْهِ فَقَالَ

اَلَا اُحَدِّثُكَ عَنْ رَسُوْلِ اللّٰهِ الْحَدِيْثَ یعنی شیخ طفاوه گفت مهمان شدم من ابو هریره رض را

در مدینه پس کسی را از اصحاب آنحضرت علیه السلام زیاده تر ساعی و مهمان نواز تر از وی ندیدم

پس اتفاقا روزی من نزد او بودم و وی رض بر سریر خود بود و با وی کیسه بود که دران سنگریزها بود

یا تخم خرما و نیز همراه کنیز وی از حبش بود و ابو هریره رض تسبیح بآن سنگریزه میخواند تا آنکه

تمام گشت آنچه در کیسه بود و آن کیسه را بطرف آن کنیز انداخت پس آن کنیز آنرا جمع کرده در کیسه
پر کرده باز بابو هریره داد پسپتر مرا گفت آیا بیان نکنم ترا حدیثی از رسول الله صلی الله علیه وسلم
تا آخر انتهی درین مقام صاحب آن رساله از رسالهٔ جلال الدین سیوطی که بنام المنحه فی السبحه
موسوم ست آثار دیگر می آرد تفصیلش در انجاست اختصارش اینکه - امام احمد رح در زهد از
مادر یونس می آرد که یکی از اصحاب رسول الله صلی الله علیه وسلم همسایهٔ ما بود و میبود که تسبیح بسنگریزها
میخواند و نیز ابن سعد از حکیم می آرد که سعد بن ابی وقاص رض تسبیح بحصی میخواند و نیز ابن ابی شیبه
در مصنف خود از مولای سعد می آرد که کَانَ لِاَبِی الدَّرْدَاءِ نَوًی مِّنَ الْعَجْوَةِ فِی کِیْسٍ اَلْحَدِیْث
یعنی مر ابی الدرداء رض را تخمهای قسمی از خرما در خریطهٔ میبود پس بعد از نماز فجر بیرون میکشیدی آنرا
و تسبیح بران میکرد تا آنکه تمام گشتی انتهی و نیز ابن سعد از ابی هریره می آرد اَنَّهٗ کَانَ یُسَبِّحُ بِالنَّوٰی
الْمُجَزَّعِ یَعْنِی الَّذِیْ حَکَّ بَعْضُهٗ بَعْضًا حَتّٰی اَبْیَضَّ شَیْئٌ مِّنْهُ وَتُرِکَ الْبَاقِیْ عَلٰی لَوْنِهٖ وَکُلُّ
مَا فِیْهِ سَوَادٌ وَّبَیَاضٌ فَهُوَ مُجَزَّعٌ یعنی چونکه ابو هریره رض بتخم خرما بکثرت تسبیح میخواند از جهت
سائیدن آن بیکدیگر بعضی سفید و بعضی بر رنگ سیاه اصلی خود باقی مانده و این قسم چیز سائیده را مجزع
میگویند و نیز ابن ابی شیبه از ابی سعید خدری رض می آرد که وی رض تسبیح به حصی میکرد و نیز
بغوی و ابن عساکر از ابی صفیه مولای رسول الله صلی الله علیه وسلم می آرد که برای او نطع (که نام فرشی است)
نهاده میشد که دران سنگریزها میبود پس تسبیح بآن میکرد تا نیم روز پس برخاستی پس وقتیکه نماز را
گذاردی پس تا شام بآنها تسبیح میخواندی انتهی اینقدر اخبار و آثار ببانگ بلند ندا میکنند
که هر آئینه شمردن تسبیح بانامل و تخم خرما و حصی و امثال آن امر مندوب و مستحب ست و بتحقیق آنحضرت
علیه السلام بطرف این ترغیب فرموده و صحابه رض که نجوم الاهتدا بودند این را اختیار نمودند پس
هر که حکم کراهت و یا بدعت بران میکند قول وی هم بروی مردودست و لائق اعتمادی و اعتباری
نیست - و معلوم ست که فرقی نیست درمیان شمردن تسبیحات به نوی و حصی وقتیکه پراگنده باشند
و درمیان آنکه خوانده شود بران وقتیکه برشته کشیده باشند پس هرگاه که جواز شمردن تسبیحات به نوای
پراگنده از بیان سابق واضح گشت پس لا محاله جواز اتخاذ سبحه نیز ثابت گردید انتهی کلام تلک الرسالة
و لهذا در در المختار می آرد وَلَا بَاْسَ بِاتِّخَاذِ الْمِسْبَحَةِ لِغَیْرِ رِیَاءٍ کَمَا بُسِطَ فِی الْبَحْرِ و درین مقام رد المحتار

حاشیۂ در المختار می نگارد وَدَلِيْلُ الْجَوَازِ مَارَوَاهُ اَبُوْدَاوُدَ وَالتِّرْمِذِيُّ وَابْنُ حِبَّانَ وَالْحَاكِمُ وَقَالَ صَحِيْحُ الْاِسْنَادِ عَنْ سَعْدِ بْنِ اَبِيْ وَقَّاصٍ اَنَّهٗ دَخَلَ مَعَ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ عَلَى امْرَاَةٍ وَبَيْنَ يَدَيْهَا نَوًى اَوْحَصًى تُسَبِّحُ بِهٖ فَقَالَ اُخْبِرُكِ بِمَا هُوَ اَيْسَرُ عَلَيْكِ مِنْ هٰذَا اَوْ اَفْضَلُ فَقَالَ سُبْحَانَ اللّٰهِ عَدَدَ مَا خَلَقَ فِي السَّمَاءِ وَسُبْحَانَ اللّٰهِ عَدَدَ مَا خَلَقَ فِي الْاَرْضِ وَسُبْحَانَ اللّٰهِ عَدَدَ مَا خَلَقَ بَيْنَ ذٰلِكَ وَسُبْحَانَ اللّٰهِ عَدَدَ مَا هُوَ خَالِقٌ۔ وَاللّٰهُ اَكْبَرُ مِثْلُ ذٰلِكَ ۔ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ مِثْلُ ذٰلِكَ ۔ وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰهِ مِثْلُ ذٰلِكَ فَلَمْ يَنْهَهَا عَنْ ذٰلِكَ وَاِنَّمَا اَرْشَدَهَا اِلٰى مَا هُوَ اَيْسَرُ وَاَفْضَلُ وَلَوْكَانَ مَكْرُوْهًا لَبَيَّنَ لَهَا ذٰلِكَ۔ وَلَا تَزِيْدُ السُّبْحَةُ عَلٰى مَضْمُوْنِ هٰذَا الْحَدِيْثِ اِلَّا بِضَمِّ النَّوٰى فِيْ خَيْطٍ وَمِثْلُ ذٰلِكَ لَا يَظْهَرُ تَاْثِيْرُهٗ فِي الْمَنْعِ فَلَا جَرَمَ اَنْ نُقِلَ اتِّخَاذُهَا وَالْعَمَلُ بِهَا عَنْ جَمَاعَةٍ مِّنَ الصُّوْفِيَّةِ الْاَخْيَارِ وَغَيْرِهِمْ اَللّٰهُمَّ اِلَّا اِذَا تَرَتَّبَ عَلَيْهِ رِيَاءٌ اَوْسُمْعَةٌ فَلَا كَلَامَ لَنَا فِيْهِ انتهى کلام الشامی یعنی سعد بن ابی وقاص رض میفرماید که من بارسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بخانۂ زنی رفتم که آن زن بر تخم خرما یا بر سنگریزها به تسبیح کردن مشغول بود آنحضرت علیہ السلام فرمود که بآسان زیاده وبهتر ازین ترا خبر میدهم پس تعلیم فرمود سُبْحَانَ اللّٰهِ عَدَدَ الخ پس آن زن را ازان منع نفرمود و جزین نیست که رهبری بطرف آسان تر وبهتر ازان ورا فرمود واگر مکروه بودی هر آئینه آنحضرت رابیان آن نیز فرمودی۔ وتسبیح بر مضمون این حدیث چیزی زیادت نمیکند مگر اینکه مهرها در رشته کشیده میشود واینقدر زیادت را در منع تاثیری نمیباشد پس هیچ جرم نیست اگر گرفتن تسبیح وعمل بران از جماعت صوفیۂ صافیه وغیرهم نقل گشته۔ یارب مگر اینکه تسبیح داشتن برای ریا ونموداری باشد پس در حرمت آن مارا کلامی نیست انتهی **تنبیه** انچه بعضی طلبای خراسان وپشاور برای ظاهر پرستی وخوبصورتی تسبیح بر بند دست می پیچند ویا فقرای هند هار تسبیح برای نموداری در گلو می بندند ازینجا صاف معلوم شد که آن فعل حرام ست مسلمانانرا ازان احتراز واجب ست **نکته در مذمت ریا که از زنا و ربا سخت ترست** باید دانست که زنا و ربوا و ریا هر سه چیز که در کتب مبسوطه ببیان قبائح مدام آن کما ینبغی پرداخته

در بیان آسان و افضل کردن تسبیحات که آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد فرموده اند

[illegible]

حرمت آن قطعی اتفاقی ست بآیات واخبار وآثار وعقل ذوی الابصار وبالتفصیل مذمت

زنا ورِبوا در بعضی اجزای تذکیر خود که در تفسیر آیت یَآ اَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا لَا تَاْکُلُوا الرِّبٰوا

اَضْعَافًا مُّضٰعَفَةً الآیة بتسوید آمده بالتشریح بیان نموده ام بطورِ لطیفه بیان مذمّتِ

ربا از آن اینکه در کتب معتبرهٔ تصوف واخلاق می آرد که هر که یکبار زنا کرد وبغیر توبه بمرد

در قبر برای وی سه صد دروازه دوزخ کشاده گردد که از هر دروازه عذابِ مخالف یکدیگر

بروی تا بقیامت قائم باشد وچون عرصات قائم شود زنِ مزنیه بر سرِ زانی برهنه تن

نشانده شود وآن آب منی حرام که در دنیا باهم ضائع کرده بودند از فرج وی جاری گشته

بالای بینی آنمرد زانی آمده در دهن وی میرسد وبناچارگی آنرا خواهد چشید آنحضرت

علیه السلام فرمود که تلخی وبدبوئے آن آب ناپاک چنان باشد که اگر قطرهٔ از آن در بحر دنیا

چکد از تعفن وتلخی آن همه زنده سرِ دنیا هلاک گردند. باز آن زنِ مزنیه را برهنه تن گرده

نیمهٔ رحل در شکمش ونیمهٔ دیگرِ آن از شرمگاهش بیرون شده - بدین عذاب ورسوائی درمیانِ

اهلِ عرصات ایشان هر دو را تا وقت وزن اعمال گرفتار سازند ومنادی بر سرِ ایشان

آواز میدهد که ایشان آن کسانند که در دنیا یکبار زنا کرده بغیر توبه مرده اند پستر در جهنم

خاص در مقام ویل در گروه زناکاران معذّب شوند العیاذ بالله ولهٰذا قال الله

عزّ وجلّ وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنٰی اِنَّهٗ کَانَ فَاحِشَةً وَّسَآءَ سَبِیْلًا یعنی میائید نزدیک زنا چراکه

آن بیحیائی ست وبدست از جهت راه که آن ذلت وخواری دنیاست وعقاب وعذاب

آخرت چونکه این را دانستی پس باید دانست که در حدیث آمده که آنحضرت علیه السلام فرمود

یکدرم ربوا که بخورد آدمی وی سخت ترست از سی وشش بار زنا کردن در اسلام وهر آن

گوشت که از حرام پیدا شود پس آتش دوزخ بآن سزاوار ترست چنانچه در احیاء العلوم و

مشکوة ست از این حدیث صاف معلوم شد که سی وشش مرتبه زنا کردن را هند الله آن قدر

عذاب نباشد که یکدرم ربوا را - وگیرندهٔ ربوا ودهندهٔ آن مایکم تنهاست چنانچه در حدیث

بخاری خوب روشن ست وانچه در عوام مشهورست که گرفتن وخوردن ربوا حرام ست

ودادن ربوا باکی ندارد محض غلط ست هیچ فرقی نیست بیاکه در نقد مبلغ نفع گیرند وبادرین

قدرے عذاب زنا

قدری حرمت ربوا از زنا

ومکان و جانور را گرد کرده منافع آنرا در صرف خود آرند که اینهمه یکسان حرام ست الحاصل

ربوا مذمت ربوا حق تعالی در کلام پاک میفرماید اَلَّذِیْنَ یَاْکُلُوْنَ الرِّبٰوا لَا یَقُوْمُوْنَ اِلَّا

کَمَا یَقُوْمُ الَّذِیْ یَتَخَبَّطُهُ الشَّیْطٰنُ مِنَ الْمَسِّ ط یعنی کسانیکه میخورند سود را برنه خیزند از

قبور در قیامت مگر چنانکه بر می خیزد کسیکه دیوانه ساخته ورا شیطان به آسیب رسانیدن و همدران رکوع جای

دیگر میفرماید وَذَرُوْا مَا بَقِیَ مِنَ الرِّبٰوا اِنْ کُنْتُمْ مُّؤْمِنِیْنَ ه فَاِنْ لَّمْ تَفْعَلُوْا فَاْذَنُوْا بِحَرْبٍ

مِّنَ اللّٰهِ وَرَسُوْلِهٖ ه خلاصه ترجمه آنکه اگر سود گرفتن را ترک نمیکنید پس خبردار باشید بجنگ

کردن با خدا و رسول وی صلی الله علیه وسلم یعنی هر که ربوا میخورد با خدا و رسول وی صلی الله

علیه وسلم می جنگد و چونکه این را نیز دانستی پس لطیفهٔ این ذکر را نیز باید دانست و آن اینکه

ریا ضعف ربوا ست یعنی در لفظ ربوا بای موحده و کلمه ریا بیای مثناة تحتانی باعتبار نقاط

تفاوت ضعف و تضعیف ست اشارتست باینکه ریا در اعمال بد و مرتبه عند الله از ربوا زشتتر و بدتر ست

یعنی هر آن عذابیکه برای ربوا دادن و خوردن مقررست دو چند آن برای ریا کاران معین ست

لهذا در حق ربوا خواران در قرآن شریف آمد که فَاْذَنُوْا بِحَرْبٍ مِّنَ اللّٰهِ وَرَسُوْلِهٖ ج چنانچه در حق

ریا کاران در آخر کهف نازل گشت وَلَا یُشْرِکْ بِعِبَادَةِ رَبِّهٖ اَحَدًا ه یعنی در عبادت رب

خود کسی را شریک مساز یعنی به ریا عبادت خدا کردن با خدا شریک ساختن ست چنانچه در تفاسیر

درین مقام بالتفصیل مشرح ست و این آیت خاص ست به ریا کاران خلاصه آنکه ریا کارانرا حق تعالی

فرمود وَلَا یُشْرِکْ و حالانکه در حق مشرکان میفرماید اِنَّ اللّٰهَ لَا یَغْفِرُ اَنْ یُّشْرَکَ بِهٖ وَیَغْفِرُ

مَا دُوْنَ ذٰلِکَ لِمَنْ یَّشَآءُ ط فافهم و تامل یعنی هر آئینه حق تعالی نمی بخشد شرک کنند گانرا و ماسوای

ایشان هر کرا میخواهد می بخشد پس مسلمانانرا لازم که از امور ریا بکلی حذر نمایند خاصة از تسبیح داشتن برای

نمایش مخلوق ازینجاست که کسی گفته

سبحه بر کف توبه بر لب دل پر از ذوق گناه	معصیت را خنده می آید ز استغفار ما

الحاصل که درین مقام صاحب نزهة الفکر برای جواز اتخاذ تسبیح دلیل ایچ می آرد و آن اینکه ابو نعیم در حلیة الاولیاء در ترجمهٔ ابی هریرة رض

می آرد اَنَّهٗ کَانَ لَهٗ خَیْطٌ فِیْهِ اَلْفَا عُقْدَةٍ فَلَا یَنَامُ حَتّٰی یُسَبِّحَ بِهٖ یعنی که یک رشته نزدیک

ابی هریره رض بود که دران دو هزار مهرها میبود پس نخفتی وی تا آنکه آن تسبیح را تمام خواندی

فائده در بیان ربوا و ریا

فائده در بیان تسبیح

وابن سعد در طبقات آورده چنانکه سیوطی رح گفته که زنی از فاطمہ بنت حسین بن علی بن ابی طالب
می آرد اَنَّهَا كَانَتْ تُسَبِّحُ بِخَيْطٍ مَعْقُودٍ فِيْهَا یعنی که وی تسبیح خواندی بآن رشته که دران مہرہا
یا گرہا می بود - پس این ہردو اثر خبر میدہد بجواز شمردن به تسبیحہای متداوله چراکه درمیان مضمون
ہردو اثر و درمیان این تسبیح فرقی نیست - و ہمدران رساله می آرد که دیلمی در مسند الفردوس از
علی کرم اللہ وجہہ آورده قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نِعْمَ الْمُذَكِّرُ السُّبْحَةُ
كَذَا اَوْرَدَهُ السُّيُوْطِيُّ یعنی سبحه نیک یاد دہانندہ است - ورواج سبحه بکذائی اگرچه در زمن خیریت
اقتران آنحضرت علیہ السلام نبود مگر فَقَدْ اَخْبَرَ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ كَثِيْرٍ مِّنَ الْاَشْيَاءِ
الَّتِيْ حَدَثَتْ بَعْدَهُ فَيَحْتَمِلُ اَنْ يَّكُوْنَ هٰذَا مِنْهَا یعنی این تسبیح ازان قبیل ست که آنحضرت
علیہ السلام قبل از وجود آن خبر ازان داده - ونیز وجودِ تسبیح در زمانۂ بعضی صحابہ وتابعین رض بود
اما در زمانۂ اصحاب پس آنست که از ابی ہریرہ رض گذشت ونیز ملا علی قاری رح در مرقاة شرح
مشکوة درباب الذکر بعد الصلوة می آرد وَقَالَ ابْنُ حَجَرٍ اَلرِّوَايَاتُ فِي التَّسْبِيْحِ بِالنَّوٰى وَالْحَصٰى
كَثِيْرَةٌ عَنِ الصَّحَابَةِ وَبَعْضِ اُمَّهَاتِ الْمُؤْمِنِيْنَ بَلْ رَاٰهَا النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
وَاَقَرَّهَا انتھی هذا كله مما اورده صاحب الرسالة یعنی روایات درباب تسبیح خواندن
به نوی وحصی بسیار اند از صحابه وبعضی امہات مؤمنان بلکہ آنحضرت علیہ السلام این را دیده وبرقرار
داشت یعنی منع ازان نفرمود و اما در زمانۂ تابعین پس صاحب این رساله از حسن بصری رح که
در زمانۂ صحابه بود بسند عجیب غریب می آرد که آخر آن این ست که بشر حافی رح تلمیذ خود را میفرماید که
عمر مکی رح استاذ خود را دیدم و در دست وی تسبیح بود پس پرسیدم از وی مثل پرسیدن تو از من فَقَالَ
رَاَيْتُ اُسْتَاذِيَ الْحَسَنَ الْبَصْرِيَّ وَفِيْ يَدِهٖ سُبْحَةٌ فَقُلْتُ يَا اُسْتَاذِيْ مَعَ عِظَمِ شَانِكَ
وَحُسْنِ عِبَادَتِكَ اَنْتَ اِلَى الْاٰنَ مَعَ السُّبْحَةِ فَقَالَ لِيْ هٰذَا شَيْءٌ كُنَّا اسْتَعْمَلْنَاهُ فِي
الْبِدَايَاتِ مَا كُنَّا نَتْرُكُهٗ فِي النِّهَايَاتِ اِنِّيْ اُحِبُّ اَنْ اَذْكُرَ اللّٰهَ بِقَلْبِيْ وَيَدِيْ وَلِسَانِيْ انتهى
یعنی فرمود که من استاذ خود حسن بصری رح را دیدم و در دست او سبحه بود پس گفتم ای استاذ باوجود
بلندی شان تو وحسن عبادت تو تا این دم با سبحه میباشی پس مرا فرمود که این آن چیز ست که در
ابتدای امر استعمال آن میکردیم پس نیستیم ما که بگذاریم آنرا در انتہای امر ہر آئینہ دوست میدارم

اینکہ یاد کنم خدا را بدل خود و بدست خود و بزبان خود فائدہ میگویم ازینجاست کہ قرآن را دیدہ خواندن ثواب بسیار دارد ازانکہ تلاوتش بیاد داشتہ بز میکنند چراکہ در دیدہ خواندن چشم و دل و دست و زبان و دیگر اعضا ہمہ یاد شغل قرآن و یاد خدا معروف و مشغول اند بخلاف تلاوت بحفظ - و بعد از نقل این قول ہم درین رسالہ می آرد کہ ترجمہ اش اینکہ سالم بن عبد اللہ بن سالم البصری المکی در رسالہ امداد فی علو الاسناد گفتہ کہ ازین قول حسن بصری کہ ہٰذا شیء كُنَّا اسْتَعْمَلْنَاهُ فِي الْبِدَايَاتِ صاف ظاہر است کہ سبحہ در عہد صحابہ موجود بود چراکہ بدایت حسن بصری رح بلاشک با اصحاب آنحضرت علیہ السلام بود چراکہ وی رح در دو سال آخرین باقی ماندہ از خلافت حضرت عمر رض تولد شدہ بود و حضرت عثمان و حضرت علی و حضرت طلحہ را رضی اللہ عنہم دیدہ بود و در فتنہ یوم الدار در قضیہ حضرت عثمان رض حاضر بود و درین ایام عمر وی چہاردہ سالہ بود و روایت حدیث از عثمان و علی و عمران بن حصین و معقل بن یسار و ابی بکرہ و ابی موسیٰ و ابن عباس و جابر رضوان اللہ علیہم اجمعین و خلق کثیر از صحابہ رض میکند انتہی **عبارات** دیگر علمای تبحرین در باب جواز اتخاذ سبحہ ملا **علی قاری** رح در مرقاۃ شرح مشکوٰۃ در بیان حدیث سعد مذکور در فصل اول مینویسد هٰذَا أَصْلٌ صَحِيحٌ لِتَجْوِيزِ السُّبْحَةِ لِتَقْرِيرِهٖ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَآلِهٖ وَسَلَّمَ تِلْكَ الْمَرْأَةَ إِذْ لَا فَرْقَ بَيْنَ الْمَنْظُومَةِ وَالْمَنْثُورَةِ وَلَا يُعْتَدُّ بِقَوْلِ مَنْ عَدَّهَا بِدْعَةً وَقَدْ قَالَ الْمَشَايِخُ إِنَّهَا سَوْطُ الشَّيْطَانِ - وَرُئِيَ مَعَ الْجُنَيْدِ سُبْحَةٌ فِي يَدِهٖ حَالَ انْتِهَائِهٖ فَسُئِلَ عَنْهُ فَقَالَ شَيْءٌ وَصَلْنَا بِهٖ إِلَى اللّٰهِ كَيْفَ نَتْرُكُهٗ وَلَعَلَّ هٰذَا أَحَدُ مَعَانِي قَوْلِهِمْ النِّهَايَةُ هِيَ الرُّجُوعُ إِلَى الْبِدَايَةِ انتہی و ملا **جلال الدین** سیوطی رح در رسالہ المنحہ بالسبحہ گفتہ لَمْ يُنْقَلْ عَنْ أَحَدٍ مِنَ السَّلَفِ وَلَا مِنَ الْخَلَفِ الْمَنْعُ مِنْ جَوَازِ عَدِّ الذِّكْرِ بِالسُّبْحَةِ بَلْ كَانَ أَكْثَرُهُمْ يَعُدُّونَهٗ بِهَا وَلَا يَرَوْنَهٗ مَكْرُوهًا وَقَدْ رُئِيَ بَعْضُهُمْ يَعُدُّ تَسْبِيحًا فَقِيلَ لَهٗ أَتَعُدُّ عَلَى اللّٰهِ فَقَالَ لَا وَلٰكِنِّي أَعُدُّ لَهٗ انتہی ناقل الحروف **مسکین عبد الجلیل** عَفَا اللّٰهُ عَنْ جَرَائِمِهِ الْحَقُّ الْوَكِيلُ درین محل میگوید کہ ہمہ سلف ابرار و خلف اخیار چونکہ بر جواز چیزی متفق باشند قطع لحاظ از دیگر دلائل باز در جواز آن ہیچ شکی نماند بموجب قولہ علیہ السلام مَا رَآهُ الْمُسْلِمُوْنَ حَسَنًا فَهُوَ عِنْدَ اللّٰهِ حَسَنٌ چنانکہ امام محمد رح در موطا آوردہ

فضائل ذکر و فضیلت و فوائد و فضیلت قرآن خواندن بدیدہ خواندن - فوائد سبحہ داشتن بزرگان دین و در خلافت حضرت عمر رض تولد شدہ بود - تبیان علمای دیگر در جواز اتخاذ سبحہ و تنقیح شد

وامام احمد و بزار و طیالسی و طبرانی و ابونعیم وغیرہم از قول ابن مسعود رضی اللہ عنہ آوردہ و لفظ ہرچند کہ موقوف ست مگر از روی معنی مرفوع باید انگاشت چراکہ مضمونش از ان قبیل ست کہ بجز از شارع کسی دیگر قائل آن نمیتواند شد فافہم ـ و محمد بن محمد بن محمد کہ بابن امیر حاج الحلبی مشہور ست و یکی از تلامیذ شیخ ابن الہمام و ابن حجر ست و در سنہ ۸۷۹ھ وفات یافتہ در حلیۃ المحلی شرح منیۃ المصلی بعد ذکر حدیث سعد و یسیرہ گفتہ هٰذِهِ الْاَحَادِيْثُ مِمَّا تَشْهَدُ بِجَوَازِ اِتِّخَاذِ السُّبْحَةِ الْمَعْرُوْفَةِ لِاِحْصَاءِ عَدَدِ التَّسْبِيْحِ وَغَيْرِهٖ مِنَ الْاَذْكَارِ مِنْ غَيْرِ اَنْ يَتَوَقَّفَ عَلٰى وُرُوْدِ شَيْءٍ خَاصٍّ فِيْهَا بِعَيْنِهَا بَلْ حَدِيْثُ سَعْدٍ كَالنَّصِّ فِيْ ذٰلِكَ اِذْ لَا تَزِيْدُ السُّبْحَةُ عَلٰى مَضْمُوْنِهٖ اِلَّا بِضَمِّ النَّوٰى وَنَحْوِهٖ فِيْ خَيْطٍ وَمِثْلُ ذٰلِكَ لَا يَظْهَرُ تَاْثِيْرُهٗ فِي الْمَنْعِ فَلَا جَرَمَ اِنْ نُقِلَ اِتِّخَاذُهَا وَالْعَمَلُ بِهَا عَنْ جَمَاعَةٍ مِنَ السَّادَةِ الْاَخْيَارِ انتہی و **زین العابدین** صاحب الاشباہ والنظائر و فتح الغفار شرح المنار در بحر الرائق شرح کنز الدقائق بعد ذکر حدیث سعد گفتہ هٰذَا الْحَدِيْثُ وَنَحْوُهٗ مِمَّا يَشْهَدُ بِاَنَّهٗ لَا بَاْسَ بِاِتِّخَاذِ السُّبْحَةِ الْمَعْرُوْفَةِ لِاِحْصَاءِ عَدَدِ الْاَذْكَارِ اِذْ لَا يَزِيْدُ السُّبْحَةُ عَلٰى مَضْمُوْنِ هٰذَا الْحَدِيْثِ اِلَّا بِضَمِّ النَّوٰى وَنَحْوِهٖ فِيْ خَيْطٍ وَمِثْلُ ذٰلِكَ لَا يَظْهَرُ تَاْثِيْرُهٗ فِي الْمَنْعِ اَللّٰهُمَّ اِلَّا اِذَا تَرَتَّبَ عَلَيْهَا رِيَاءٌ وَّسُمْعَةٌ فَلَا كَلَامَ لَنَا فِيْهِ انتہی و **علاء الدین** محمد بن علی بن محمد بن علی بن عبد الرحمن دمشقی معروف بحصکفی صاحب التصانیف کہ در دمشق در سنہ ۱۰۸۸ھ ہزار و ہشتاد و ہشت عاشر شوال انتقال فرمودہ در در المختار شرح تنویر الابصار گفتہ لَا بَاْسَ بِاِتِّخَاذِ السُّبْحَةِ لِغَيْرِ رِيَاءٍ كَمَا بَسَطَهٗ فِي الْبَحْرِ كَمَا مَرَّ **وایضاً** در مرقاۃ در شرح حدیث یسیرہ گفتہ فِيْهِ جَوَازُ عَدِّ الْاَذْكَارِ بِسُبْحَةِ الْاَبْرَارِ وَقَدْ كَانَ لِاَبِيْ هُرَيْرَةَ رضی اللہ عنہ خَيْطٌ عُقَدٌ كَثِيْرَةٌ يُسَبِّحُ بِهَا وَمَنْ زَعَمَ اَنَّهَا بِدْعَةٌ غَيْرُ صَحِيْحٍ لِوُجُوْدِ اَصْلِهَا فِي السُّنَّةِ وَلِقَوْلِهٖ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ اَصْحَابِيْ كَالنُّجُوْمِ بِاَيِّهِمُ اقْتَدَيْتُمُ اهْتَدَيْتُمْ وَاِنَّمَا الْعَقْدُ بِالْاَنَامِلِ

ل شیخ ابن الہمام [illegible] تاج العشید ابن حجر عسقلانی [illegible] شارح و علامہ عینی [illegible] ہمز حکوار ان باہم جمعی بود [illegible] بعلاوہ میان علامہ عینی و عسقلانی [illegible] باہم تہمت مناظرات [illegible] اتنا دو چنانچہ علامہ عینی [illegible] در انتہا اسے شرح بخاری [illegible] بعض مقامات از شرح [illegible] عسقلانی نے جمع نمودہ و عسقلانی [illegible] انسان [illegible] در انفس امی [illegible] ابن ساداده [illegible] واللہ اعلم محررہ الحقیر [illegible] ۱۲

دلالۃ علی الافضل ویدل علیہ التعلیل بقولہ فانھن ای الانامل مسئولات مستنطقات انتھی یعنی فرمود علیہ السلام کہ انامل بروز قیامت سوال کردہ شوند و نطق کردہ شوند و امام یافعی شافعی یمنی کہ در سنہ دو یا سنہ سال پیشتر از ہفت صد سال تولد یافتہ و در سنہ ہفتصد و شصت و ہشت در مکہ معظمہ در جمادی الاخری وفات یافتہ در الارشاد والتطریز فی فضل ذکر اللہ وتلاوۃ کتابہ العزیز گفتہ رأی بعضھم فی ید الجنید سبحۃ فقال لہ انت مع شرفک تأخذ بیدک سبحۃ فقال طریق وصلت بہ الی ربی لا افارقہ انتھی ھذا کلہ الا قدرا یسیرا مما لخصتہ من نزھۃ الفکر فی سبحۃ الذکر وان شئت الاطلاع علی لازید بھذا فارجع الی مطالعۃ تلک الرسالۃ العلیا

ذکر بعضی فوائد سبحہ داشتن باخود چنانکہ ہم درین رسالہ آوردہ اول اینکہ انہا مذکرۃ للہ تعالی کما مر یعنی تسبیح یاد میدہاند ذکر خدا را چنانچہ گذشت دوم اینکہ درین استعانت بر دوام ذکر خدا چرا کہ انسان ہر گاہ کہ می بیند تسبیح را یاد میکند کہ این اسباب ذکر خداست پس خواہد کشید او را بسوی ذکر خدا ذکرہ السیوطی سوم اینکہ در اتخاذ تسبیح اقتدا است بجماعت متصوفہ صالحین وعلما و محدثین و در ابو داود وغیرہ مرفوع از آنحضرت علیہ السلام می آرد من تشبہ بقوم فھو منھم چہارم اینکہ در داشتن تسبیح باخود نجات ست از مہالک دنیویہ و اخرویہ چنانکہ جلال الدین عبد الرحمن سیوطی رح از بعضے معتبرین حکایت می آرد کہ وے با قافلہ در دشت بیت المقدس بود پس یکایک قزاقان عرب بر سر ایشان ریختند وہمہ قافلہ را از جامہ و سامان مجرد ساختند پس مرا نیز با ایشان از جامہ مجرد ساختند وہر گاہ کہ عمامہ مرا از من گرفتند سبحہ من از سر من بزیر افتاد بجرد دیدن ایشان سبحہ را گفتند کہ این شخص صاحب سبحہ است پس واپس دادند مرا انچہ از من گرفتہ بودند پس رفتم من از میان ایشان سالم قال السیوطی فانظر یا اخی الی اھل الالۃ المبارکۃ الزاھرۃ وما جمع فیہ من خیر الدنیا والآخرۃ یعنی ببین ای برادرم بکسانیکہ اسباب مبارکہ زاہرہ باخود میدارند وانچہ جمع است در وی از خیر دنیا و آخرت پنجم اینکہ انچہ بعضی اوراد محدودہ و اذکار معدودہ متعینہ کہ در احادیث وارد گشتہ بجز از تسبیح شمردنش دشوار ست چنانچہ سیوطی رح گفتہ کہ اکثر ذکر

فائدہ: در ذکر بعضی فوائد سبحہ داشتن باخود برائے ذکر [margin note, partly illegible]

معدود که در سنت آمده اغلب اینکه بانگشتان شمرده نمیشود و بالفرض اگر ممکن باشد پس بسبب مشغول بودن وی بشمار انگشتان خشوع را از دل ببرد انتهی **فائده** ملا علی قاری رحمه در مرقات آورده که نزد بعضی شمردن تسبیحات بر سر انگشتان یعنی انامل بهتر ست از شمردن آن بر تسبیح (لقوله علیه الصلوٰة والسلام یا نساء المؤمنات علیکن بالتسبیح والتهلیل والتقدیس واعقدن بالانامل فانهن مسئولات مستنطقات) و نزد بعضی درین تفسیر ست و آن اینکه اگر در شمردن از خطا و سهو مامون باشد پس بر سر انگشتان اولی ست ورنه بر تسبیح افضل ست **قول فیصل** اینکه قول ثانی حق ست و رعایتش مقدم **فائدهٔ دیگر** جائز ست رشتهٔ تسبیح از حریر چه حرام پوشش ابریشم ست اگرچه حکماً باشد مثل لحاف نه مطلق استعمال آن قال محمد امین صاحب الشامی فی الشامی لا تکره الصلوٰة علی سجادة من الابریسم لان الحرام هو اللبس اما الانتفاع بسائر الوجوه فلیس بحرام کما فی صلوٰة الجواهر واقره القهستانی وغیره **فقوله** هو اللبس ای ولو حکما کما فی القنیة (نام کتاب ۱۲) استعمال اللحاف من الابریسم لا یجوز لانه نوع لبس انتهی **وعلامه** ابن حجر مکی رحمه که در سنه ۹۰۹ نهصد و نه تولد یافته و در سنه ۹۷۵ نهصد و هفتاد و پنج انتقال فرموده در کتاب زواجر عن اقتراف الکبائر آورده که جائز ست نقش کردن ابریشم بر تکیه و تنکه بقدر چهار انگشت باشد و همچنین خیط سبحه یعنی رشتهٔ تسبیح و علم نیزه و کیسهٔ قرآن جائز ست انتهی ترجمةً **والله اعلم بالصواب وعنده ام الکتاب**

سوال ششم

چه میفرمایند علمای دین و عاملان شرع مبین در مسئلهٔ ایصال ثواب باموات از عبادات مالیه و بدنیه که بارواح ایشان میرسد یا نه - و بر تقدیر تصحیح انکار زمرهٔ نجدیه و هابیه را چه جواب ست که میگویند (وَاَنْ لَّیْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰی) یعنی و بدرستیکه نیست برای انسان مگر آنچه سعی کرد وی **و نیز** میگویند (کُلُّ نَفْسٍ بِمَا کَسَبَتْ رَهِیْنَةٌ) یعنی هر نفس گرو ست بآنچه وی کرده انتهی بَیِّنُوْا لِلّٰهِ تُوْجَرُوْا عِنْدَ اللّٰهِ اِنَّ اللّٰهَ لَا یُضِیْعُ اَجْرَ الْمُحْسِنِیْنَ

الجواب اَقُوْلُ وَبِتَوْفِیْقِهِ اَحُوْلُ وَمِنْهُ الرَّجَاءُ اِلَی الْوُصُوْلِ که در بارهٔ اثبات ایصال ثواب بارواح اموات از عبادات مالیه و بدنیه ادلهٔ شرعیه بکثرت موجود اند و عموم آیت اول مؤول ست باینکه عامل اعمال ۱۲ و تنکه

اعمال خود برای روح میت به هیچ وجه از آن چیزی نمیرسد چنانچه می آید و بعضی بطرف نسخ آیت رفته اند نکته در حق همین منکرین ست انچه گفته شده و مشهور بر السنهٔ عوام گشته - مُرد مردود نه فاتحه نه درود سوال از منکرین پرسیده میشود که چون از سعی و عمل غیر مر مرده را فائده و نفع نمیرسد پس مردگان خویش نماز جنازه چرا میخوانید اگر گویند که این نماز در حقیقت دعاست و دران مضایقه نیست که ما بارواح ایشان چیزی نمیرسانیم بلکه در حق ایشان از حق تعالی دعا میخواهیم گوئیم که از دعای شما مر اموات را فائده میرسد یا نه اگر گویند که نمیرسد گوئیم که ارتکاب آن عبث گشت چرا که عبث هر آن فعل ست که از کردن آن فائده نمیباشد و حالانکه کل عبث حرام را شما نیز قائل اید پس مرتکب فعل حرام مستوجب تعزیر ست و ترک آن واجب است واگر گویند که بلی دعای ما در حق اموات مفید ست گوئیم که این اقرار شما از ظاهر مضمون آیت وَأَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ الخ مخالف ست یا موافق اگر گویند که موافق ست پس انکار از امر بدیهی ست وکذب صریحی واگر گویند که مخالف پس مطلوب ما یعنی ایصال ثواب باموات از قول منکر ثابت گشت وانکار منکر باطل - وهو المطلوب: فَانْظُرْ بِالنَّظَرِ الدَّقِيقِ فَإِنَّ هٰذَا التَّقْرِيرَ مُثْبِتٌ لِلْأَمْرِ الْحَقِيقِ - واما آیت كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ ما چیزی تعلق نیست با هدای اعمال خود بارواح غیر از مردگان وغیره نه اقرار ست دران ونه انکار چه در آیت مذکور حال گرفتاری عاصیان ست باعمال مذمومهٔ خود قطع لحاظ از ینکه از شفاعت وتبرعات غیر فائده می یابند یا نه فافهم اما دلائل جواز انیکه نماز جنازه که بر میت میگذارند وجمیع اهل اسلام بآن قائل اند واین نماز دعا شامل ست چرا که برای بالغ اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لِحَيِّنَا الخ وبرای صغیر وصغیره اللهم اجعله لنا الخ یا اللهم اجعلها لنا الخ خوانده میشود اگر از اعمال احیا مر مردگان را فائده نبودی پس شارع علیه السلام چگونه روا داشتی وقائم گذاشتی ونیز آنحضرت علیه السلام از طرف امت خود چرا قربانی فرمودندی ونیز در کلام ربانی برای دعا در حق والدین ودیگر مؤمنین چگونه تعلیما ماها گشتی رَبِّ اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ پس اینهمه اشیا از اعمال میت هرگز نیست واز ظاهر نص وَأَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ الخ مخالف ست وانکار ازین متحتم مکابره است ونیز آنحضرت صلی الله علیه وسلم در جواب صحابی چگونه فرمودندی که ثواب حج

وصدقه و دعا مرده را میرسد و آن مرده بدان خوش میگردد و چرا میفرمودند که با والدین بعد از مرگ
ایشان نیکی کردن اینکه برای ایشان نماز و روزه کن و نیز حضرت سعد رض باجازت آنحضرت
علیه الصلوة والسلام برای مادر خود بعد از مرگ وی صدقهٔ چاه و آب آن جاری کردی و همچنین دیگر
ادلهٔ بسیار موجود است که قدر مشترک آن بحد تواتر میرسد درین که ثواب جمیع عبادات بمردگان
میرسد تفصیل این اجمال اینکه در شرح عقائد نسفی می آرد وَفِي دُعَاءِ الْاَحْيَاءِ لِلْاَمْوَاتِ

وَصَدَقَتِهِمْ اَيْ صَدَقَةِ الْاَحْيَاءِ عَنْهُمْ اَيْ عَنِ الْاَمْوَاتِ نَفْعٌ لَهُمْ اَيْ لِلْاَمْوَاتِ
خِلَافًا لِلْمُعْتَزِلَةِ تَمَسُّكًا بِاَنَّ الْقَضَاءَ لَا يَتَبَدَّلُ وَكُلُّ نَفْسٍ مَرْهُوْنَةٌ بِمَا كَسَبَتْ
وَالْمَرْءُ مَجْزِيٌّ بِعَمَلِهِ لَا بِعَمَلِ غَيْرِهِ وَلَنَا مَا وَرَدَ فِي الْاَحَادِيْثِ الصِّحَاحِ مِنَ
الدُّعَاءِ لِلْاَمْوَاتِ خُصُوْصًا فِي صَلٰوةِ الْجَنَازَةِ وَقَدْ تَوَارَثَهُ السَّلَفُ فَلَوْ لَمْ يَكُنْ
لِلْاَمْوَاتِ نَفْعٌ لَمَا كَانَ لَهُ مَعْنًى وَقَالَ عَلَيْهِ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ مَا مِنْ مَّيِّتٍ
يُصَلِّيْ عَلَيْهِ اُمَّةٌ مِنَ الْمُسْلِمِيْنَ يَبْلُغُوْنَ مِائَةً كُلُّهُمْ يَشْفَعُوْنَ لَهٗ اِلَّا شُفِّعُوْا فِيْهِ
وَعَنْ سَعْدِ بْنِ عُبَادَةَ اَنَّهٗ قَالَ يَا رَسُوْلَ اللّٰهِ اِنَّ اُمَّ سَعْدٍ مَاتَتْ فَاَيُّ الصَّدَقَةِ
اَفْضَلُ قَالَ الْمَاءُ فَحَفَرَ بِئْرًا وَقَالَ هٰذِهٖ لِاُمِّ سَعْدٍ وَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ الدُّعَاءُ يَرُدُّ
الْبَلَاءَ وَالصَّدَقَةُ تُطْفِئُ غَضَبَ الرَّبِّ وَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ اِنَّ الْعَالِمَ وَالْمُتَعَلِّمَ
اِذَا مَرَّا عَلٰى قَرْيَةٍ فَاِنَّ اللّٰهَ تَعَالٰى يَرْفَعُ الْعَذَابَ عَنْ مَقْبَرَةِ تِلْكَ الْقَرْيَةِ اَرْبَعِيْنَ
يَوْمًا وَالْاَحَادِيْثُ وَالْاٰثَارُ فِيْ هٰذَا الْبَابِ اَكْثَرُ مِنْ اَنْ تُحْصٰى انتهی و در در المختار
گفته وَالْاَصْلُ اَنَّ مَنْ اَتٰى بِعِبَادَةٍ مَا لَهٗ جَعْلُ ثَوَابِهَا لِغَيْرِهٖ وَاِنْ نَوَاهَا عِنْدَ الْفِعْلِ
لِنَفْسِهٖ لِظَاهِرِ الْاَدِلَّةِ وَاَمَّا قَوْلُهٗ تَعَالٰى وَاَنْ لَّيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى اَيْ اِلَّا
اِذَا وَهَبَهٗ لَهٗ كَمَا حَقَّقَهُ الْكَمَالُ انتهی یعنی در آیت حذف استثنا است چنانچه گفت

در فضائل علم و تعلم

له قوله ما من میت آه یعنی نیست هیچ یکی از مردگان که نماز گزارند برو از مسلمانان ۳ صد کس و همه ایشان برای او شفاعت کنند مگر اینکه شفاعت ایشان در حق او [illegible]
عه قوله [illegible] یعنی سعد گفت یا رسول الله [illegible] بهتر است [illegible]
عه قوله بعبادة آه یعنی [illegible] بدیگران بخشد [illegible] باب وارد است و اما مضمون آیت [illegible]

الا ما سعى الا اذا الخ وعلامهٔ شامی درین محل مینویسد حیث قال اى الكمال ما حاصله
ان الاية وان كانت ظاهرة فيما قاله المعتزلة لكن يحتمل انها منسوخة او مقيدة وقد
ثبت ما يوجب المصير الى ذلك وهو ما صح عنه صلى الله عليه وسلم انه ضحى بكبشين
املحين احدهما عنه والاخر عن امته فقد روى هذا عن عدة من اصحابه وانتشر
مخرجوه فلا يبعد ان يكون مشهورا يجوز تقييد الكتاب به بما لم يجعله صاحبه لغيره
وروى الدارقطني ان رجلا ساله عليه السلام فقال كان لي ابوان ابرهما حال
حياتهما فكيف لي ببرهما بعد موتهما فقال صلى الله عليه وسلم ان من البر بعد الموت
ان تصلي لهما مع صلاتك وان تصوم لهما مع صومك وروى ايضا عن علي رض
عنه صلى الله عليه وسلم قال من مر على المقابر وقرأ قل هو الله احد احدى عشرة مرة ثم
وهب اجرها للاموات اعطي من الاجر بعدد الاموات وعن انس رض قال يا رسول الله
انا نتصدق عن موتانا ونحج عنهم وندعو لهم فهل يصل ذلك لهم قال نعم انه ليصل اليهم وانهم
ليفرحون به كما يفرح احدكم بالطبق اذا اهدي اليه رواه ابو حفص العكبري
وعنه انه صلى الله عليه وسلم قال اقرؤا على موتاكم يس رواه ابو داود فهذا
كله ونحوه مما تركناه خوف الاطالة يبلغ القدر المشترك بينه وهو النفع بعمل الغير
مبلغ التواتر وكذا ما في الكتاب العزيز من الامر بالدعاء للوالدين ومن الاخبار باستغفار
الملائكة للمؤمنين قطعي في حصول النفع فيخالف ظاهر الاية التي استدلوا بها اذ
ظاهرها انه لا ينفع استغفار احد لاحد بوجه من الوجوه لانه ليس من سعيه
فقطعنا بانتفاء ظاهرها فتقيد بما لم يهبه العامل وهذا اولى من النسخ لانه اسهل
اذ لم يبطل بعد الارادة ولانها من قبيل الاخبار ولا نسخ في الخبر انتهى كلام الشامی حاصل
عبارت اینکه حد مشترک درمیان این ادلهٔ شرعیه که آن یافتن نفع بعمل غیر ست بحد تواتر رسید چنانچه حدیث
انه صلى الله عليه وسلم ضحى بكبشين املحين باعتبار کثرت مخرجان و راویان به مرتبهٔ مشهور
پیوسته که تقیید کتاب الله بلکه نسخ آن بدان جائز ست و شک نیست که این ادله از استدلال معتزله
وان ليس للانسان مخالف ست پس بنابران آیت مذکور را مقید نمودیم باینکه تا وقتیکه عامل

عمل خود را بکسی نه بخشد پس آن کس را از عمل غیر فائده نباشد و اما بعد از بخشیدن برای وی عمل غیر مفید باشد بسبب ورود نصوص صریحه درین باره چنانچه امر بدعای والدین و استغفار ملائکه برای مؤمنین از قرآن و اخبار ثابت است از اینجاست که گفته شده ع

از بهرِ مرده زندگان بدهند صدقه یا دعا
گردد عذابی دور شان یابند راحت بیشتر

باید دانست که محمد بن عبدالوهاب نجدی برای ایجاد مذهب خود بعضی مسائل را از طرف خود خراش تراش کرده و اکثر مسائل را از کتب مذاهب مختلفهٔ اهلِ اسلام مانند خوارج و روافض و معتزله وغیر آنها جمع نموده مذهب مستقل آنرا قرار داده و کتابی را درین باب تالیف نموده بنام کتاب التوحید موسوم ساخته مردم را بر اتباع آن مجبور میگردانید چنانچه در فصل ششم از باب اول این کتاب بحث هذا را بخوبی بیان نموده ایم پس در بابِ عدم ایصال ثواب بارواح اموات مذهب معتزله را اختیار کرده استدلال ایشانرا اخذ نمود مگر تعجب است از لامذهبان هند که با وجود ادعای عمل بالحدیث احادیث صحیحه موصولا با آنکه دعوی صحتِ آن میدارند درین باره میگزارند و از استدلال معتزله که شیخ ایشان بران تمسک نموده اغماض نمی آرند و آیت مذکوره هر چند که بظاهر از صریح آیات و احادیث مخالف است چنانچه از کتب معتبره درینجا بیان کرده شد و علما برای تطابق و توافق درمیان نصوص محل نیک بیان کرده و آیت مذکور را مؤوّل یا منسوخ قرار داده فاما ایشانرا درین مسئله از مسلک معتزله که متمسک به شیخ ایشان شیخ نجدی است رو گردانی نیست و برای اضلال مردم بیجان لسانی و بحث مجادله بید طولانی است الحاصل شیخ شیخ محدث دهلوی رح در مدارج النبوة آورده که از جمله خصائص این امت است که مر ایشانراست چیزیکه سعی کردند ایشان بلمات خود و آنچه سعی کرده شود برای ایشان و نبود مر کسانی را که پیش از ایشان بودند مگر چیزیکه سعی میکردند بذات خود انتهی چنین گفته است عکرمه و درینجا اشکال می آرند بقول سبحانه و تعالی وَأَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى چه این دلالت دارد بر انکه آدمی را نفع نیست جز آنچه خود سعی نموده و عمل کرده و جواب میگویند ازین اشکال بچند وجه یکی آنکه این آیت منسوخ است بقول وی تعالی وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ پس گردانیده میشود ولدِ طفل در میزان والدین و عفو میگردد برای ایشان و قبول میکند حق تعالی شفاعت آباء در ابناء و شفاعتِ ابناء در آباء بدلیل قول وی سبحانه و تعالی

آبَاؤُكُمْ وَاَبْنَاؤُكُمْ لَا تَدْرُوْنَ اَيُّهُمْ اَقْرَبُ لَكُمْ نَفْعًا قرطبی رح گفتہ کہ احادیث بسیار دلالت
میکنند برین قول۔ و مومن میرسد بوی ثواب عمل صالح از غیر وی و در حدیث صحیح آمدہ کہ ہر کہ مرد و ماند
بر ذمہ وی روزہ۔ روزہ دارد از وی ولی وی و فرمود نبی صلی اللہ علیہ وسلم برای کسیکہ حج
میکرد از غیر خود حج بگزار نخست از خود پس از ان بگزار از وی۔ و از عائشہ صدیقہ رض آمدہ کہ اعتاق
کرد از برادر خود عبد الرحمن و اعتاق کرد از وی و گفت سعد بن عبادہ یا رسول اللہ مادر من مرد
آیا تصدق کنم از جانب وی فرمود نعم گفت کدام صدقہ فاضلتر ست فرمود آب دادن پس ساخت سعد رض
چاہی و گفت هٰذِهٖ لِاُمِّ سَعْدٍ و جدہ عبد اللہ بن بکر نذر کردہ بود کہ پیادہ رود بمسجد قبا پس
مرد و نتوانست و فا کرد پس فتوی داد ابن عباس پسر او را کہ از جانب او بر رود و دیگر اینکہ از مفسران
بعضی گفتہ اند کہ مراد باین انسان ابو جہل ست و بعضی گفتہ اند عقبہ بن معیط و بعضی گفتہ اند ولید بن
المغیرہ و بعضی گفتہ اند کہ مراد از انسان اینجا زندہ است نہ مردہ و بعضی گفتہ اند کہ این اخبار ست از شرائع من قبلنا و دلالت کردہ است
شریعت ما کہ انسان راست سعی وی و سعی غیر وی ہر دو ہست انتہی مختصرا با وجودیکہ اینچنین احادیث و اقوال در باب ایصال ثواب
باموات موجود اند مگر این زمرۂ غادیہ از اضلال مردم باز نمی آیند با آنکہ در صحیح مسلم نص صریح
در باب وصول ثواب الصدقۃ عن المیت درین مسئلہ موجود ست عَنْ عَائِشَةَ رض اَنَّ رَجُلًا اَتَى
النَّبِيَّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ يَا رَسُوْلَ اللّٰهِ اِنَّ اُمِّيْ افْتُلِتَتْ نَفْسُهَا وَلَمْ تُوْصِ وَاَظُنُّهَا
لَوْ تَكَلَّمَتْ تَصَدَّقَتْ اَفَلَهَا اَجْرٌ اِنْ تَصَدَّقْتُ عَنْهَا قَالَ نَعَمْ و نیز در باب قضاء الصوم
عن المیت فی المسلم چند احادیث بالتصریح از آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم موجود اند و آن احادیث
نہ تنہا در نفس ایصال ثواب بارواح اموات دال اند بلکہ نصوص صریحہ اند در بارۂ تساقط افعال
مفروضہ لازمہ از ذمہ اموات باداء احیا باراده قضا از موتی چونکہ اعمال مفروضہ باقیہ بعمل
زندگان از ذمہ مردگان رعند المحدثین قاطبتہ ساقط میگردد پس از نفس ایصال ثواب برای
ترقی درجات و نجات اندر کات انکار در دل چہ انصاف و کدام دینداری ست نظر بر خوف اختصار
بدین یک حدیث اکتفا نمودہ شد و جملہ دیگر احادیث را حوالہ بصحیح مسلم کردہ شد عَنْ عَائِشَةَ
اَنَّ رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَنْ مَاتَ وَعَلَيْهِ صِيَامٌ صَامَ عَنْهُ وَلِيُّهٗ
رَوَاهُ مُسْلِمٌ و لہذا در شامی آوردہ وَفِي الْبَحْرِ مَنْ صَامَ اَوْ صَلّٰى اَوْ تَصَدَّقَ وَجَعَلَ

ثوابه لغيره من الاموات والاحياء جاز ويصل ثوابها اليهم عند اهل السنة والجماعة
الخ وقد نقل عن جماعة انهم جعلوا ثواب اعمالهم للمسلمين وقالوا نلقى الله تعالى
بالفقر والافلاس والشريعة لا تمنع من ذلك ولا يشترط في الوصول ان يهديه
بلفظه كما لو اعطى فقيرا بنية الزكوٰة اه ويقول اللهم اوصل ثواب ما قرأنا الى
فلان او اليهم۔ نیز در شامی ست صرح علماؤنا في باب الحج عن الغير بان للانسان ان
يجعل ثواب عمله لغيره صلوٰة او صوما او صدقة او غيرها كذا في الهداية الافضل
لمن يتصدق نفلا ان ينوي لجميع المؤمنين والمؤمنات لانها تصل اليهم
ولا ينقص من اجره شيء وهو مذهب اهل السنة والجماعة الخ **فائدة** سئل ابن
حجر المكي عما لو قرأ لاهل المقبرة الفاتحة هل يقسم الثواب بينهم او يصل لكل منهم
مثل ثواب ذلك كاملا فاجاب بانه افتى جمع بالثاني وهو اللائق بسعة الفضل
انتهى مختصراً امع التقديم والتاخير رفيقی اصلح در وقت تحریر این مسئله **لطيفه** بمن رسانید
وآن اینکه در جانب اکبر آباد لامذہبی بر سر بازار وعظ بیان میکرد سخن بدینجا رسانید که قوم اہل بدعت
که خود را اہل سنت وجماعت مشہور میکنند ودم از حنفیت بر میدارند در پس مردگان از عبادات
بدنیه ومالیه بسبب بدعت صنائع ساخته میگویند که ایصال ثواب بارواح طیبات مشایخ واقارب
نمودیم ہر چند که در قرآن وحدیث منع آن آمده وان ليس للانسان الا ما سعى وكل نفس
بما كسبت رهينة مگر این جہلا از بداہۃ العقل نیز اینقدر نمی یابند که اگر کسی از ایشان بصحرا
یا بسفر گرسنه وتشنه ماند مادر یا پدرش بطریق ایصال بایشان چیزی تصدق نماید آیا از ان
بوی راحتی خواهد رسید یا از ان تنگی نجات یابد۔ وچون در حیات از تصدق که عمل غیر ست بہ غیوب
بکسی چیزی نمی رسد پس بعد ممات چگونه رسد ظریفی فی الفور جوابش بجا آورد وچنان دشنام
سخت بمادر مرده اش داد که آن لامذہب تحمل آن نتوانست وبجدال برخاست آن ظریف گفت
که از گفتن فحش آیا من بعد یک مادر مرده ات رسیدم وفعل ناکردنی با او کردم که ترا برمن یارا
تحمل نماند وکسیکه ثواب صدقات بد ونمیرسد تعجب ست که ایذای دشنام بد ورسد کس باکی مدا
اگر پدر دیوث ومادر زانیه تو سب وشتم کنم ویا بجای رحمهما الله لعنهما الله برایشان

فائده در ایصال ثواب باموات

لطیفه در ایصال ثواب

فرستم چرا که بایشان ازان هیچ نمیرسد چنانچه شامی گوید اگر با یصال تاثیر آن اقرار میکنی پس بدان ای
نادان چنانکه از تنها گفتن الفاظ مذکوره تاثیر میرسد همچنان آرام و راحت از بداهة العقل از تصدقات
وغیره بمردگان ممکن ست قطع لحاظ ازانکه درین باب اخبار و آثار و نصوص صریحه بکثرت وارد اند انتهی
و در بحر الرائق مینویسد اَلْاَصْلُ اَنَّ لِلْاِنْسَانِ لَهٗ اَنْ يَّجْعَلَ ثَوَابَ عَمَلِهٖ لِغَيْرِهٖ صَلٰوةً اَوْ صَوْمًا
اَوْ صَدَقَةً اَوْ قِرَاءَةَ قُرْاٰنٍ اَوْ ذِكْرًا اَوْ طَوَافًا اَوْ حَجًّا اَوْ عُمْرَةً وَغَيْرَ ذٰلِكَ عِنْدَ اَصْحَابِنَا
لِلْكِتَابِ وَالسُّنَّةِ وَاَمَّا قَوْلُهٗ عَلَيْهِ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ لَا يَصُوْمُ اَحَدُكُمْ عَنْ اَحَدٍ وَ
لَا يُصَلِّيْ اَحَدٌ عَنْ اَحَدٍ فَهُوَ فِيْ حَقِّ الْخُرُوْجِ عَنِ الْعُهْدَةِ لَا فِيْ حَقِّ الثَّوَابِ فَاِنَّهٗ مَنْ
صَامَ اَوْ صَلّٰى اَوْ تَصَدَّقَ وَجَعَلَ ثَوَابَهٗ لِغَيْرِهٖ مِنَ الْاَمْوَاتِ (فرضہ فرض وواجب) وَالْاَحْيَاءِ يَصِلُ ثَوَابُهٗ
اِلَيْهِمْ عِنْدَ اَهْلِ السُّنَّةِ وَالْجَمَاعَةِ كَذَا فِي الْبَدَائِعِ وَبِهٰذَا عُلِمَ اَنَّهٗ لَا فَرْقَ بَيْنَ اَنْ يَّكُوْنَ
الْمَجْعُوْلُ لَهٗ مَيِّتًا اَوْ حَيًّا وَالظَّاهِرُ اَنَّهٗ لَا فَرْقَ بَيْنَ اَنْ يَّنْوِيَ بِهٖ عِنْدَ الْفِعْلِ اَوْ يَفْعَلَ
لِنَفْسِهٖ ثُمَّ بَعْدَ ذٰلِكَ يَجْعَلُ ثَوَابَهٗ لِغَيْرِهٖ لِاِطْلَاقِ كَلَامِهِمْ وَلَمْ اَرَ حُكْمَ مَنْ اَخَذَ شَيْئًا
مِنَ الدُّنْيَا لِيَجْعَلَ شَيْئًا مِنْ عِبَادَتِهٖ لِلْمُعْطِيْ وَيَنْبَغِيْ اَنْ لَّا يَصِحَّ ذٰلِكَ - وَظَاهِرُ اِطْلَاقِهِمْ
اَنَّهٗ لَا فَرْقَ بَيْنَ الْفَرْضِ وَالنَّفْلِ فَاِذَا صَلّٰى فَرِيْضَةً وَجَعَلَ ثَوَابَهَا لِغَيْرِهٖ فَاِنَّهٗ يَصِحُّ
لٰكِنْ لَّا يَعُوْدُ الْفَرْضُ فِيْ ذِمَّتِهٖ لِاَنَّ عَدَمَ الثَّوَابِ لَا يَسْتَلْزِمُ عَدَمَ السُّقُوْطِ عَنْ
ذِمَّتِهٖ وَلَمْ اَرَهٗ مَنْقُوْلًا اِنْتَهٰى مُخْتَصَرًا بِقَدْرِ الْحَاجَةِ وَاَخْرَجَ الطَّبْرَانِيُّ فِي الْاَوْسَطِ عَنْ
اَنَسٍ رض قَالَ سَمِعْتُ رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُوْلُ مَا مِنْ اَهْلِ بَيْتٍ يَّمُوْتُ
مِنْهُمْ مَيِّتٌ فَيَتَصَدَّقُوْنَ عَنْهُ بَعْدَ مَوْتِهٖ اِلَّا اَهْدَاهَا لَهٗ جِبْرَئِيْلُ عَلٰى طَبَقٍ مِّنْ نُّوْرٍ
ثُمَّ يَقِفُ عَلٰى شَفِيْرِ الْقَبْرِ فَيَقُوْلُ يَا صَاحِبَ الْقَبْرِ الْعَمِيْقِ هٰذِهٖ هَدِيَّةٌ اَهْدَاهَا اِلَيْكَ
اَهْلُكَ فَيَدْخُلُ عَلَيْهِ فَيَفْرَحُ بِهَا وَيَسْتَبْشِرُ وَيَحْزَنُ جِيْرَانُهُ الَّذِيْ لَمْ يُهْدَ اِلَيْهِمْ شَيْءٌ
كَذَا فِيْ هَدِيَّةِ الْحَرَمَيْنِ و در اکثر شهرها جمع شدن مسلمانان برای قرآن خوانی که ثوابش بارواح
اموات هبه میکنند بغیر انکار از علمای محققین نیز ثابت ست چنانچه قاضی ثناء اللہ پانی پتی رح
در تذکرة الموتی والقبور مینویسد حافظ شمس الدین بن عبدالواحد گفته از قدیم در هر شهر مسلمانان
جمع میشوند و برای اموات قرآن میخوانند و نیز ملا علی قاری در شرح مشکوة می آرد

أَخْرَجَ الْخَلَّالُ فِي الْجَامِعِ عَنْ سُفْيَانَ قَالَ كَانَ لِلْأَنْصَارِ إِذَا مَاتَ لَهُمُ الْمَيِّتُ اِخْتَلَفُوا إِلَى قَبْرِهٖ يَقْرَءُوْنَ الْقُرْاٰنَ انتهى وعلامهٔ عینی در شرح هدایه می آرد اِنَّ الْمُسْلِمِيْنَ يَجْتَمِعُوْنَ فِيْ كُلِّ عَصْرٍ وَّزَمَانٍ وَيَقْرَءُوْنَ الْقُرْاٰنَ وَيُهْدُوْنَ ثَوَابَهٗ لِمَوْتَاهُمْ وَعَلٰى هٰذَا اَهْلُ الصَّلَاحِ وَالدِّيَانَةِ مِنْ كُلِّ مَذْهَبٍ مِّنَ الْمَالِكِيَّةِ وَالشَّافِعِيَّةِ وَغَيْرِهِمْ وَلَا يُنْكِرُ ذٰلِكَ مُنْكِرٌ فَكَانَ اِجْمَاعًا انتهى و همین ست مختار مشائخ حنفیه فِي الْخُلَاصَةِ رَجُلٌ اَجْلَسَ عَلٰى قَبْرِ اَخِيْهِ رَجُلًا يَقْرَأُ الْقُرْاٰنَ يُكْرَهُ عِنْدَ اَبِيْ حَنِيْفَةَ رض وَلَا يُكْرَهُ عِنْدَ مُحَمَّدٍ رض وَمَشَايِخُنَا اَخَذُوْا بِقَوْلِ مُحَمَّدٍ انتهى وَفِيْ خِزَانَةِ الْاَسْرَارِ وَالْمُخْتَارُ جَوَازُ الْاِسْتِيْجَارِ عَلٰى قِرَاءَةِ الْقُرْاٰنِ عَلَى الْقُبُوْرِ مُدَّةً مَّعْلُوْمَةً كَذَا فِي الطَّحْطَاوِيِّ الْحَاشِيَةِ فِيْ بَابِ الْاِجَارَةِ الْفَاسِدَةِ ونیز دلائل جواز استیجار قراءة قرآن بر قبور بلکه اکثر مسائل قراءت در فصل هفتم از باب اول در عقیدهٔ فاتحه ... از عقائد الفقیه درج نموده ایم در انجا باید دید والله اعلم و علمه احکم واتم

سوال هفتم

چه میفرمایند علمای امت و مفتیان ملت آنحضرت علیه السلام کثرهم الله اندرین مسئله که یا رسول الله و امثال آن گفتن جائزست یا نی اگر باشد بکدام دلیل و اگر نباشد پس درین صورت قائلش گنهگارست یا کافر بینوا لوجه الله اجرکم علی الله

الجواب اَقُوْلُ وَمِنَ اللّٰهِ الْوُصُوْلُ اِلٰى مَا هُوَ الْمَقْبُوْلُ عِنْدَ الْعُلَمَاءِ الْفُحُوْلِ که گفتن یا رسول الله و یا نبی الله در حضور روضهٔ مقدسه و غائبانه در هر دو حالت جائز و صحیح ست و قائل آن نه گنهگارست و نه کافر بلکه تکفیر وی کافر بموجب حدیث صحیحین که اگر گفتن کافر مسلمانرا خود کافر میشود برای اطمینان خاطر ناظرین چند نقول از کتب معتبره درین مقام می آرم که ازان بوجه اتم ثابت میشود که خطاب و ندا با آنحضرت علیه السلام بعد وفات بغیر حضور روضهٔ مقدسه و همچنین در حیات غائبانه صحابهٔ کرام و تابعین عظام و دیگر صلحای ذوی الافهام کرده و جائز داشته اند اول حدیث ابن ماجه و سنن نسائی ست چنانچه در شفای قاضی عیاض ست وَقَالَ ابْنُ مَاجَةَ قَالَ اَبُوْ اِسْحٰقَ هٰذَا حَدِيْثٌ صَحِيْحٌ عَنْ عُثْمَانَ بْنِ حُنَيْفٍ اَنَّ اَعْمٰى قَالَ يَا رَسُوْلَ اللّٰهِ اُدْعُ اللّٰهَ اَنْ يَّكْشِفَ لِيْ عَنْ بَصَرِيْ قَالَ فَانْطَلِقْ فَتَوَضَّأْ ثُمَّ صَلِّ رَكْعَتَيْنِ

ثُمَّ قُلِ اللّٰهُمَّ اِنِّیْ اَسْأَلُكَ وَاَتَوَجَّهُ اِلَیْكَ بِنَبِیِّكَ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ نَبِیِّ
الرَّحْمَةِ یَا مُحَمَّدُ اِنِّیْ اَتَوَجَّهُ بِكَ اِلٰى رَبِّكَ اَنْ یَّكْشِفَ عَنْ بَصَرِیْ اَللّٰهُمَّ شَفِّعْهُ
فِیَّ قَالَ فَرَجَعَ وَقَدْ كَشَفَ اللّٰهُ عَنْ بَصَرِهٖ (یعنی نابینائی عرض کرد که یا رسول الله دعا کن تا بینا
شوم فرمود که برو پس وضو کن پستر دو رکعت نماز بخوان پستر بگو ای بار خدایا هر آئینه من از تو میخواهم
و بسوی تو متوجه میشوم بوسیلهٔ نبی خود محمد علیه الصلوة والسلام که نبی رحمت است. یا محمد صلی الله
علیه وسلم هر آئینه من متوجه میشوم بوسیلهٔ تو بطرف رب تو تا که بکشاید بینائی من. خدایا ندا قبول
کن شفاعت آنحضرت علیه السلام در حق من (پس رفت آن نابینا و بجا آورد آنرا چنانکه
ظاهر است) گفت راوی پس باز آمد آن نابینا در حالیکه هر آئینه حق تعالی بینائی ویرا کشاده بود
انتهی پس ازین حدیث بخوبی واضح و لائح گشت که آن نابینا بفرمایش آنحضرت علیه السلام آنحضرت علیه السلام
را غائبانه مخاطب نموده ندا میکرد که یا محمد صلی الله علیه وسلم و ثبوت غائبانه ندا کردن بطرف آنحضرت
علیه السلام درین حدیث ازین الفاظ ظاهر است که فرمودش اِنْطَلِقْ فَتَوَضَّأْ یعنی از حضوری
مجلس برفتن او را فرمود و نیز فقرهٔ فَرَجَعَ وَقَدْ كَشَفَ اللّٰهُ عَنْ بَصَرِهٖ در آخر حدیث
صریح نص است برین که این ندا به یا مُحَمَّدُ و نماز خواندن وی همه در غیبت آنحضرت
علیه السلام بود. پس چنانکه غائبانه ندا کردن بسوی آنحضرت علیه السلام در حین حیات
ازین حدیث ثابت گشت همچنین ندا با آنحضرت صلی الله علیه وسلم پس از انتقال فرمودن
علیه السلام نیز ثابت است چنانکه مروی است که شخصی دیگر در خلافت عثمان رض برای حصول غرضی
که غیر از غرض آن صحابی نابینا بود این دعای ندا و خطاب را خواند و مطلبش بر آمد. كَمَا قَالَ
فِیْ اِنْجَاحِ الْحَاجَةِ شَرْحِ ابْنِ مَاجَةَ وَالْحَدِیْثُ یَدُلُّ عَلٰى جَوَازِ التَّوَسُّلِ وَالْاِسْتِشْفَاعِ
بِذَاتِهِ الْمُكَرَّمِ فِیْ حَیَاتِهٖ وَاَمَّا بَعْدَ مَمَاتِهٖ فَقَدْ رَوَى الطَّبْرَانِیُّ فِی الْكَبِیْرِ عَنْ
عُثْمَانَ بْنِ حُنَیْفٍ الْمُتَقَدِّمِ اَنَّ رَجُلًا كَانَ یَخْتَلِفُ (می آمد ۱۲) اِلٰى عُثْمَانَ بْنِ عَفَّانَ رض فِیْ حَاجَةٍ
لَهٗ فَكَانَ لَا یَلْتَفِتُ اِلَیْهِ وَلَا یَنْظُرُ فِیْ حَاجَتِهٖ فَلَقِیَ ابْنَ حُنَیْفٍ فَشَكٰى اِلَیْهِ ذٰلِكَ فَقَالَ
لَهُ ابْنُ حُنَیْفٍ اِئْتِ الْمِیْضَاۃَ (جای وضو ساختن ۱۲) فَتَوَضَّأْ ثُمَّ ائْتِ الْمَسْجِدَ فَصَلِّ رَكْعَتَیْنِ ثُمَّ قُلِ اللّٰهُمَّ
اِنِّیْ اَسْأَلُكَ وَاَتَوَجَّهُ اِلَیْكَ بِنَبِیِّنَا مُحَمَّدٍ صَلَّى اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ نَبِیِّ الرَّحْمَةِ یَا مُحَمَّدُ اِنِّیْ

أَتَوَجَّهُ إِلَيْكَ إِلَىٰ رَبِّكَ فَيَقْضِي حَاجَتِي وَتَذْكُرُ حَاجَتَكَ فَانْطَلَقَ الرَّجُلُ وَصَنَعَ مَا قَالَ
ثُمَّ أَتَىٰ بَابَ عُثْمَانَ فَجَاءَ الْبَوَّابُ حَتَّىٰ أَخَذَ بِيَدِهٖ فَأَدْخَلَهُ عَلَىٰ عُثْمَانَ فَأَجْلَسَهُ مَعَهُ
عَلَى الطِّنْفِسَةِ فَقَالَ مَا حَاجَتُكَ فَقَضَاهَا لَهُ ثُمَّ قَالَ مَا ذَكَرْتَ حَاجَتَكَ حَتَّىٰ كَانَ السَّاعَةَ
وَقَالَ مَا كَانَتْ لَكَ حَاجَةٌ فَاذْكُرْهَا ثُمَّ إِنَّ الرَّجُلَ خَرَجَ مِنْ عِنْدِهٖ فَلَقِيَ ابْنَ حُنَيْفٍ فَقَالَ
لَهُ جَزَاكَ اللّٰهُ خَيْرًا مَا كَانَ يَنْظُرُ فِي حَاجَتِي وَلَا يَلْتَفِتُ إِلَيَّ حَتَّىٰ كَلَّمْتَهُ فِيَّ فَقَالَ ابْنُ
حُنَيْفٍ وَاللّٰهِ مَا كَلَّمْتُهُ وَلٰكِنْ شَهِدْتُ رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَتَاهُ
ضَرِيرُ الْبَصَرِ فَشَكَا إِلَيْهِ ذَهَابَ بَصَرِهٖ فَقَالَ لَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَآلِهٖ وَسَلَّمَ
أَوَتَصْبِرُ فَقَالَ يَا رَسُولَ اللّٰهِ مَا لِي قَائِدٌ وَقَدْ شَقَّ عَلَيَّ فَقَالَ لَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ
وَعَلَىٰ آلِهٖ وَسَلَّمَ ائْتِ الْمِيضَأَةَ فَتَوَضَّأْ ثُمَّ صَلِّ رَكْعَتَيْنِ ثُمَّ ادْعُ بِهٰذِهِ الدَّعَوَاتِ
قَالَ ابْنُ حُنَيْفٍ فَوَاللّٰهِ مَا تَفَرَّقْنَا وَطَالَ بِنَا الْحَدِيثُ حَتَّىٰ دَخَلَ عَلَيْنَا الرَّجُلُ كَأَنْ لَمْ
يَكُنْ بِهٖ ضَرٌّ انتهى وايضاً رواه البيهقي مِنْ طَرِيقَيْنِ بِنَحْوِهٖ واخرج الطبراني في
الكبير والمتوسط انتهى **ومحدث** دہلوی در جذب القلوب آوردہ کہ ابن ابی شیبہ بسند صحیح
آوردہ کہ در زمان عمر رض قحطے افتاد شخصے بقبر شریف نبوی صلی اللہ علیہ وسلم آمد و گفت یا رسول اللہ
اِسْتَسْقِ لِأُمَّتِكَ فَإِنَّهُمْ قَدْ هَلَكُوا آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در خواب او آمد و فرمود عمر را
بعمر رض بشارت دہ کہ باران خواہد شد۔ و این نوع توسل طلب دعا ست از آنحضرت صلی اللہ
علیہ وسلم از پروردگار خود تا این حاجت مقضی گردد چنانچہ در حالت حیات بود انتہی **و نیز**
در انوار الرحمٰن لتنویر الجنان آوردہ کہ طبرانی از رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم روایت میکند
إِذَا أَضَلَّ أَحَدُكُمْ دَابَّةً أَوْ أَرَادَ عَوْنًا وَهُوَ بِأَرْضٍ لَيْسَ بِهَا أَنِيسٌ فَلْيَقُلْ يَا عِبَادَ اللّٰهِ
أَعِينُونِي يَا عِبَادَ اللّٰهِ أَعِينُونِي يَا عِبَادَ اللّٰهِ أَعِينُونِي فَإِنَّ لِلّٰهِ عِبَادًا لَا تَرَوْنَهُمْ در شرح
حصن حصین ترجمہ اش بدین مضمون مندرج ست وقتیکہ از شما چیزی یا جانوری گم کند و یا
مددی خواہد و حالانکہ وی در زمینی باشد کہ دران سر زمین کسی انیس و ہمنشین نباشد پس باید
کہ ۳ بار بگوید کہ ای بندگان خدا مدد من کنید۔ چراکہ مر خداوند تعالی را بندگانی اند کہ شما ایشان را
نمی بینید۔ **و میرک شاہ** از بعضی علمای ثقات نقل کردہ کہ این حدیث حسن ست۔ و تمام مسافر

حاشیہ: ۱؎ یعنی پیادہ رسید ۱۲ ؛ فرش ۱۲ ؛ ۲؎ حاجت نبود مگر این ساعت ۱۲ ؛ ۳؎ اگر بخواهی صبر کن ۱۲ ؛ ای الخلیفہ ۱۲ ؛ ۴؎ باشد مرا ؛ کشیده عصا ۱۲ ؛ ۵؎ از شخص بدون اشد ازا انحی ۱۲ ؛ ۶؎ آنکه درحق من سفارش کردی ۱۲ ؛ ۷؎ بجز آنکه بالانیز ؛ ۸؎ مجتبی جد ۱ بخشنده بعد ونم و در از گرفته گفتگوی ما ۱۲

محتاج اند بآن انتهی کلام صاحب انوار الرحمن **انتباه** ازین حدیث و بیان بر کسی مخفی نماند که

چنانکه استمداد از احیا ثابت گشت از اموات بوت و نیز ثابت گشت پس آنچه بعضی از فضلای ما در

بطریق توسل ۱۲

بطرف این رفته که استمداد از اموات بدعت ست و در از منهٔ متبرکهٔ ثلثه کسی نکرده شاید که این حدیث

اگرچه بطریق توسل باشد ۱۲

از نظر ایشان نگذشته و یا از خاطر عاطر ایشان زائل گشته والله اعلم **الحاصل** که گفتن یا رسول الله

بعد از انتقال فرمودن علیه السلام در حالت غیبوبت از صحابه و تابعین ثابت ست و انکار ازین انکار

از حدیث ست و منکر حدیث آحاد بدعتی ست و احتمالات رکیکه و وجوهات ضعیفه برای کفر و شرک کسی

بیان نمودن که رسول الله را مثل خدا بهر جا حاضر و ناظر میدانند کار متعصبین زمانهٔ ماست چه ازین

قسم احتمالات واهیه و خدشات تباهیه در خطاب و ندا کردن بخدا نیز ممکن ست چه شاید که قائل یا الله

خداوند تعالی را حاضر و ناظر بمعنی شاهد و محسوس و متمکن فی الامکان اراده کرده باشد و او را بیننده از

ای مثل مخلوق ۱۲

چشمان و شنونده از گوش که هر دو اعضای مخصوصه اند تصور نموده باشد بعد ازان بخطاب یا الله

مخاطب نموده باشد و این امور در حق خدا تصور کردن حق تعالی را مثل مخلوق قرار داده است

و از قوله تعالی لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ انکار نمودن - و این احتمالات نیز مثل احتمالات رکیکهٔ ما تقدم موجب کفر ست

نعوذ بالله مِنْ سُوْءِ الْفَهْمِ وَكَثْرَةِ الزَّعْمِ عَلَى الزَّعْمِ علاوه اینکه سمیع و بصیر و ناظر بودن

نفو

مطلق انسان یعنی بدون تخصیص آنحضرت علیه السلام از کلام ربانی ثابت ست و انکار ازان کفر ست

چنانکه در حق مطلق انسان وارد ست جَعَلْنٰهُ سَمِيْعًا بَصِيْرًا و نَاضِرَةٌ اِلٰى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ

چنانکه در شان پاک وارد ست اِنَّهٗ هُوَ السَّمِيْعُ الْبَصِيْرُ مگر فرق در کمیت و کیفیت ست از نقص

و کمال و اصل و نقل مثل بذات شی و سایهٔ آن و آلات و غیر آن فافهم فَاِنَّ هٰذَا الْمَقَامَ

مِنْ تَسْوِيْلِ هٰذِهِ الشَّيَاطِيْنِ الْعِظَامِ ❁ وَتَشْوِيْشِ قُلُوْبِ حُمَقَاءِ الْاَيَّامِ

ای جهلای این زمانه ۱۲

دلیل دیگر بر جواز خطاب بآن حضرت علیه السلام اینکه در خلافت خلیفهٔ ثانی رض در شب

عجوزه در بیت الاحزان خود آنحضرت علیه السلام را مخاطب نموده اشعار مترنم میخواند چونکه خلیفه رض

برای جا بطور گشت رسید آنرا شنیده بنشست و بگریست و نزدیک زاعمین ای کلمه کفر آن عجوزه را

منع نفرمود فی الشفاء عن زيد بن اسلم قال خرج عمر رض ليلة يحرس فرای مصباحا في

بيت واذا عجوز تنفش صوفا و تقول ~~ه~~ | | عَلٰى مُحَمَّدٍ صَلٰوةُ الْاَبْرَارِ

ای تندف ۱۲

صَلّٰی عَلَیْهِ الطَّیِّبُوْنَ الْاَخْیَار	قَدْ کُنْتَ قَوَّامًا بُکًا بِالْاَسْحَار
هَلْ تَجْمَعُنِیْ وَحَبِیْبِ الدَّار	یَا لَیْتَ شِعْرِیْ وَالْمَنَایَا اَطْوَار

تَعْنِی النَّبِیَّ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ فَجَلَسَ عُمَرُ رض یَبْکِیْ وَفِی
الْحِکَایَةِ طُوْلٌ وَرُوِیَ اَنَّ عَبْدَ اللّٰهِ بْنَ عُمَرَ خَدِرَتْ رِجْلُهٗ فَقِیْلَ لَهٗ اُذْکُرْ اَحَبَّ
النَّاسِ اِلَیْكَ یَزُلْ عَنْكَ فَصَاحَ یَا مُحَمَّدَاهُ فَانْتَشَرَتْ انتہی و تحقیق زائد ازین کہ از ملا علی
قاری رح و دیگر علماء ما قبل در فصل ہفتم از باب اول گذشتہ است یادش کن کہ اعادہ اش
موجب طوالت ست ـ پس کلمۂ کُنْتَ از مقولۂ عجوز و لفظ یا مُحَمَّدَاهُ از مقولۂ عبد اللہ بن عمر رض
برای اسکات مکابرۂ مجادلین کافی و وافی ست مزید بر تمام ماذکر اینکہ در ہر نماز در
اَلتَّحِیَّاتُ تمام مسلمانان خطاب بآنحضرت علیہ السلام میکنند پس تکفیر کنندگان بموجب قاعدۂ خود
درینجا برتبۂ اعلی میرسند چنانچہ ظاہر ست زیرا کہ در کتب مصرح ست کہ از الفاظ التحیات معانی
علی وجہ الانشاء مراد گرفتہ میشوند لَا عَلٰی وَجْهِ الْحِکَایَةِ عَمَّا وَقَعَ مِنْ رَسُوْلِ اللّٰهِ
صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ لَیْلَةَ الْمِعْرَاجِ و چنین خیال کردہ میشود کہ گویا حق تعالی را تحیہ میکند
و سلام بر آنحضرت علیہ السلام و بر نفس خویش و عباد صالحین از امام و مقتدیان و ملک میفرستد
قَالَ فِی الدُّرِّ الْمُخْتَارِ وَیَقْصُدُ بِاَلْفَاظِ التَّشَهُّدِ مَعَانِیْهَا مُرَادَةً لَهٗ عَلٰی وَجْهِ الْاِنْشَاءِ
کَاَنَّهٗ یُحَیِّی اللّٰهَ وَیُسَلِّمُ عَلٰی نَبِیِّهٖ وَعَلٰی نَفْسِهٖ وَاَوْلِیَائِهٖ لَا الْاِخْبَارِ عَنْ ذٰلِكَ ذَکَرَهٗ فِی الْمُجْتَبٰی
وَظَاهِرُهٗ اَنَّ ضَمِیْرَ عَلَیْنَا لِلْحَاضِرِیْنَ لَا حِکَایَةُ سَلَامِ اللّٰهِ تَعَالٰی وَفِیْ رَدِّ الْمُحْتَارِ **قوله**
لَا الْاِخْبَارُ عَنْ ذٰلِكَ اَیْ لَا یَقْصِدُ الْاِخْبَارَ وَالْحِکَایَةَ عَمَّا وَقَعَ فِی الْمِعْرَاجِ مِنْهُ صَلَّی اللّٰهُ
عَلَیْهِ وَسَلَّمَ وَرَبِّهٖ وَمِنَ الْمَلَائِکَةِ عَلَیْهِمُ السَّلَامُ وَتَمَامُ بَیَانِ الْقِصَّةِ مَعَ شَرْحِ اَلْفَاظِ
التَّشَهُّدِ فِی الْاِمْدَادِ فَرَاجِعْهُ **قوله** لِلْحَاضِرِیْنَ اَیْ مِنَ الْاِمَامِ وَالْمَأْمُوْمِ وَالْمَلَائِکَةِ
قَالَهُ النَّوَوِیُّ وَاسْتَحْسَنَهُ السَّرُوْجِیُّ (نہر) **قوله** لَا حِکَایَةُ سَلَامِ اللّٰهِ الصَّوَابُ
لَا حِکَایَةُ سَلَامِ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ انتہی و امام غزالی رحمہ اللہ
در جلد اول از احیاء العلوم صفحہ ۹۹ میفرماید کہ در حالت خواندن التحیات و فرستادن سلام بر
آنجناب صلی اللہ علیہ وسلم آنحضرت علیہ السلام را در دل خود حاضر کردہ سلام فرستادن میباید
و پستر بر نفس خود و بر ہمہ عباد صالحین سلام فرستادن مناسب ہکذا عبارتہ و اَمَّا التَّشَهُّدُ فَاِذَا

جَلَسْتَ لَهُ فَاجْلِسْ مُتَأَدِّبًا وَصَرِّحْ بِاَنَّ جَمِيعَ مَا تَدَلَّى بِهِ مِنَ الصَّلَوَاتِ وَالطَّيِّبَاتِ اَيْ مِنَ الْاَخْلَاقِ الطَّاهِرَةِ لِلّٰهِ وَكَذٰلِكَ الْمُلْكُ لِلّٰهِ وَهُوَ مَعْنَى التَّحِيَّاتُ۔ وَاَحْضِرْ فِيْ قَلْبِكَ النَّبِيَّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ وَشَخْصَهُ الْكَرِيْمَ وَقُلْ سَلَامٌ عَلَيْكَ اَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ وَبَرَكَاتُهٗ وَلْتَصْدُقْ اَمَلُكَ فِيْ اَنَّهٗ يَبْلُغُهٗ وَيَرُدُّ عَلَيْكَ مَا هُوَ اَوْفٰى مِنْهُ ثُمَّ تُسَلِّمُ عَلٰى نَفْسِكَ وَعَلٰى جَمِيْعِ عِبَادِ اللّٰهِ الصَّالِحِيْنَ ثُمَّ تَامَّلْ اَنْ يَرُدَّ اللّٰهُ سُبْحَانَهٗ عَلَيْكَ سَلَامًا وَافِيًا بِعَدَدِ عِبَادِهِ الصَّالِحِيْنَ انتهى مختصرا مرادش اینکه در وقت اداے سلام در التحیات آنحضرت علیه السلام را در دل خود حاضر کرده سلام بطریق خطاب بفرست و امید صادق کن که سلام مذکور آنحضرت علیه السلام را میرسد و از ایشان جواب کامل تر می آید پس از حدیث نبوی و افعال و تقریر صحابه و اقوال علمای متبحرین شافعیه وغیره صاف ظاهر گشت که خطاب و ندا با آنحضرت علیه السلام بلا تردد جائز ست فَانْظُرْ وَاَنْصِفْ چونکه اکثر فرقهٔ نجدیه را از علوم عربیه وقوف نمیباشد لهذا در انکار از یا رسول الله و امثال آن چندان غلو و تشدد نمودند که بشرک صفاتی قائل آن قائل گشتند و میگویند که این قائل صفات خدائی را از حاضر و ناظر و همه جا سمیع بودن برای آنحضرت علیه السلام ثابت نمود چه در دخول یا بمنادی از حاضر و سمیع بودن لابدی ست و حالانکه طلبای کافیه و شرح ملا خوانان جهالت و حماقت ایشان را خوب میدانند که مبنای اعتراض ایشان بر جهل ست از قواعد علوم عربیه کلمات کفر را علمای متبحرین در کتب فقه وغیره بکثرت نوشته اند که وقوع بعضی از انها گاهی متصور نیست مگر از جهت احتمال وقوع آنرا مهمل نگذاشتند باوجود این احتیاط هیچ کسی از ایشان در کتب معتبرهٔ متداوله لفظ یَا رَسُوْلَ اللّٰهِ گفتن را کفر و شرک ننوشتند آری مبتدعان سیزده صد این را الحال ایجاد نمودند و مرغوبات فاسدهٔ شیخ نجدی را رواج دادند و بر بسی از اهل اسلام حکم تکفیر کرده از مصداق شدن حدیث مَنْ سَنَّ سُنَّةً سَيِّئَةً كَانَ عَلَيْهِ وِزْرُهَا وَوِزْرُ مَنْ يَّعْمَلُ بِهَا اِلٰى يَوْمِ الْقِيَامَةِ خوفی و هراسی ننمودند لهذا قدری تحقیق یا حرف ندا از کتب نحودرین مقام بهتر و اولی مے نماید و آن اینکه برای دخول یا قریب بودن مدخول یعنی منادی شرط نیست و نه سماع آواز ندا کننده و کذا دخول یا بر مندوب در کلام عرب شائع و ذائع ست و مندوب

در لغت آن مرده را میگویند که بروی گریه وزاری کرده میشود ونیکی ومحاسن وی شمرده میشود تا که عام ازا
معلوم گردد که مرگ اینچنین شخص امر عظیم وغم جسیم ست ووی در تفجع این معذور ست ودر سوگ با وی
شریک شوند ودر اصطلاح آنرا میگویند که از وجود آن ویا عدم آن با یا یا وا دردمندی کرده
شود اما آنکه بر وجود آن دردمندی کرده شود مصیبت وحسرت وویل ست وقتیکه از فقدان
میت لاحق وعارض میشود پس گفته میشود یا حسرتاه یا مصیبتاه یا ویلاه ومثال آنکه
از جهت معدوم وفوت شدن آن تفجع کرده میشود میت ست که بروی کسی دردمندی ظاهر
کند وگریه نماید مثل یا زیداه یا عمراه کما فی الکافیة وشرحه لملا عبد الرحمن الجامی
قدس الله سرهما السامی وقد استعملوا یعنی العرب صیغة النداء یعنی یا
خاصة فی المندوب لانه لا یدخل علیه سواها لکونها اشهر صیغها فکانت
اولی بان یتوسع فیها باستعمالها فی غیر المنادی والمندوب فی اللغة میت یبکی
علیه احد ویعد محاسنه لیعلم الناس ان موته امر عظیم لیعذروه فی البکاء
ویشارکوه فی التفجع - وفی الاصطلاح هو المتفجع علیه وجودا او عدما بیا او وا
فالمتفجع علیه عدما ما یتفجع علی عدمه کالمیت الذی یبکی علیه النادب
والمتفجع علیه وجودا ما یتفجع علی وجوده عند فقد المتفجع علیه عدما کالمصیبة
والحسرة والویل اللاحقة للنادب لفقد المیت فالحد شامل لقسمی المندوب
مثل یا زیداه ویا عمراه ومثل یا حسرتاه ویا مصیبتاه ویا ویلاه انتهی
از تحریر این عبارات صاف ظاهر گشت که موجود بودن ونیز شنیدن مدخول - یا - را هر دو
ضرور نیست چه مصیبت وحسرت وویل مدخول - یا - بکثرت میشوند وصلاحیت شنوائی در انها نی
ونیز مرده اگرچه دور میباشد که امکان شنوائی ندارد ونزدیک مانعان مرده اگرچه نزدیک باشد نیز نمیشنود
که ایشان از سماع موتی منکر اند نزد جمیع عرب از علما وجهلا بلا نزاع مدخول یا میگردد وانچه کلمه یا
بلفظ رسول الله ویا دیگر اسماء اوصاف آنحضرت علیه السلام داخل میکنند برای اظهار دردمندی ست
بر معدوم بودن وی صلی الله علیه وسلم در دار دنیا پس آنحضرت علیه السلام از قبیل آن مندوب اند که بر عدم و
فقد وی ندبه کرده میشود و اشتیاق محبت باو ظاهر کرده میشود پس یا رسول الله ومثل این بدون

قریب بودن و سامع بودن بطریق اشتیاق و سبیل عرف و محاورۂ اہل علم جائز ست - و الف و ہا در آخر مندوب برای مد صوت مثل یا زیداہ و یا عمراہ زائد کردن جائز ست نہ واجب (کشش آواز) پس یا رسول اللہ را از جہت عدم زیادت الف در آخرش از مندوب نشمردن حماقت و اقرار بہ جہالت ست چنانچہ جہل ایشان بر طلبای کافیہ خوانان محتجب نیست و نزدیک صاحب مفصّل و ملّا جامی مندوب در منادیٰ داخل ست و از کلام سیبویہ نیز ہمین ظاہر ست چنانچہ در شرح ملا جامی ست فَاِنَّ الْمَنْدُوْبَ اَیْضًا کَمَا قَالَ بَعْضُہُمْ مُنَادًی مَطْلُوْبٌ اِقْبَالُہٗ حُکْمًا عَلٰی وَجْہِ التَّفَجُّعِ فَاِذَا قُلْتَ یَا مُحَمَّدَاہْ فَکَاَنَّکَ تُنَادِیْہِ وَتَقُوْلُ لَہٗ تَعَالَ فَاِنَّا مُشْتَاقٌ اِلَیْکَ فَالْاَوْلٰی اِدْخَالُہٗ تَحْتَ الْمُنَادٰی کَمَا فَعَلَہٗ صَاحِبُ الْمُفَصَّلِ وَقِیْلَ الظَّاہِرُ مِنْ کَلَامِ سِیْبَوَیْہِ اَیْضًا اَنَّہٗ دَاخِلٌ فِی الْمُنَادٰی انتہی الحاصل یا رسول اللہ گفتن بطور اشتیاق و محبت و ظہور درد مندی جائز ست برابر ست کہ منادیٰ قرار دادہ شود یا نی - و چنین احتمالات بیرون آوردن کہ از ان عدم جواز مفہوم و معلوم شود بدگمانی و وسوسۂ شیطانی ست - تا بامکان ہر برادر مؤمن را بموجب نص قرآنی اِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ اِثْمٌ احتراز و اجتناب از ان واجب ست و اللہ یہدی من یشاء الی صراط مستقیم

من آنچہ شرط بلاغ ست با تو میگویم
تو خواہ از سخنم پند گیر و خواہ ملال
و بعد از تحقیق این تدقیق در حق منکرین زیادہ ازین چہ نویسم
جواب جاہلان را گر نیوشے
خموشی دان خموشی دان خموشی

و اللہ اعلم و علمہ اتم

ف (مسئلہ ہشتم سماع و ادراک اموات و جواب آن از شاہ عبدالعزیز دہلوی)

این ہر سہ مسائل از افتای شاہ عبدالعزیز دہلوی رحمہ اللہ بجنسہ درینجا نقل کردہ شد

سوال اول چہ میفرمایند علمای دین اندرین معنی کہ انسان را بعد موت ادراک و شعور باقی میماند چنانچہ زائران قبر خود را شناسد و کلام شان شنود جواب از شاہ صاحب رحمہ اللہ انسان را بعد از موت ادراک و شعور باقی میماند و برین معنی شرع شریف و قواعد فلسفی اجماع دارند اما شرع شریف پس عذاب القبر و تنعیم القبر بتواتر ثابت ست و تفصیل آن دفتری طویل میخواہد و در کتاب شرح الصدور فی احوال الموتی و القبور تصنیف شیخ جلال الدین سیوطی رح و دیگر کتب حدیث باید دید و اثبات عذاب القبر در کتب کلامیہ از مباحث عمدہ ہست حتی کہ بعضی از اہل کلام منکر آنرا تکفیر کردہ اند - و عذاب و تنعیم بغیر ادراک و شعور نمیتواند شد و نیز در احادیث صحیحہ

مشهوره در باب زیارت قبور و سلام بر موتی و هم کلامی بآنها که اَنْتُمْ سَلَفُنَا وَنَحْنُ بِالْاَثَرِ وَاِنَّا اِنْ شَاءَ اللّٰهُ بِكُمْ لَاحِقُوْنَ ثابت ست و در بخاری و مسلم موجود ست که آنحضرت علیه السلام با کفاریکه در بدر کشته شده بودند فرمودند هَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا مردم عرض کردند که یَا رَسُوْلَ اللّٰهِ اَتُكَلِّمُ مِنْ اَجْسَادٍ وَلَيْسَ فِيْهَا اَرْوَاحٌ فرمودند که مَا اَنْتُمْ بِاَسْمَعَ مِنْهُمْ وَلٰكِنَّهُمْ لَا يُجِيْبُوْنَ رواه مسلم والبخاری و در قرآن مجید ثابت ست وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِيْنَ قُتِلُوْا فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ اَمْوَاتًا بَلْ اَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُوْنَ فَرِحِيْنَ بِمَا اٰتٰهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖ بلکه از احوال پس ماندگان خود هم خوش وقتی و استبشار ثابت ست وَيَسْتَبْشِرُوْنَ بِالَّذِيْنَ لَمْ يَلْحَقُوْا بِهِمْ مِّنْ خَلْفِهِمْ اَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُوْنَ بالجمله انکار شعور و ادراک اموات اگر کفر نباشد در الحاد بودن او شبهه نیست **واما قواعد فلسفی** پس بقای روح بعد از مفارقت و بقای شعور و ادراک او و لذات روحانی مجمع علیه فلاسفه است الا جالینوس و لهذا او را در فلاسفه نشمرده اند و ظاهر ست که بدن دائما در تحلیل ست و روح در شعور و ادراک دائما در ترقی پس مفارقت بدن در سلب ادراک و شعور چه قسم تأثیر تواند نمود **سوال دوم** در قبور رفته که آب پاشی میکنند و گل و دیگر خوشبو که می نهند درست ست و از ان بر اهل قبر امیر سد یا نه

جواب آب پاشی بر قبر بعد از دفن آمده است لیکن بعد از طول مدت نیامده لیکن اگر قبر خام باشد برای استحکام آن و پاک کردن قبر از بخال جانوران پرنده و بول و براز جانوران چرنده باشد مضایقه ندارد والا بدعت ست - و نهادن گل و خوشبو ماخوذ از ان ست که کفن میت را بخوشبو و کافور و دیگر چیزها ازین جنس مثل حنوط یعنی اخر گچه مالیدن آمده است حالا که میت در قبر ست این چیزها را بر قبر می نهند تا مشابهت بمیت تازه بهم رسد و محتمل ست که ازین نهادن خوشبو سرور بمیت هم برسد زیرا که حالت زندگی که قوت شامه است مفقود ست اما قیاس بر لذات دیگر که میت را بعد از موت از روی شرع ثابت ست یعنی لذتهای عالم غیب که در احادیث صحیحه آمده که فیأتیه من روحها و طیبها و در حق شهدا در قرآن مجید وارد ست يُرْزَقُوْنَ فَرِحِيْنَ اثبات میتوان نمود -

مسئلہ دهم [illegible]

[illegible] ۱۲

[illegible]

سوال سوم و نذورِ ایشان بر ذمهٔ خود کردن و قبر پوش گذرانیدن چه حکم دارد **جواب**
ایضاً از فتاوای عزیزیه ۱۲
حکم نذر برای موتے کردن تفصیلی دارد که در فتاوی عالمگیری در کتاب الصوم مذکور ست که قدرے
عبارت عالمگیری اینست وَالنَّذْرُ الَّذِیْ یَقَعُ مِنْ اَکْثَرِ الْعَوَامِّ بِاَنْ یَّاْتِیَ اِلٰی قَبْرِ بَعْضِ الصُّلَحَاءِ
وَیَرْفَعُ سِتْرَہٗ قَائِلًا یَا سَیِّدِیْ فُلَانُ اِنْ قُضِیَتْ حَاجَتِیْ فَلَکَ مِنِّیْ مِنَ الذَّهَبِ
مَثَلًا کَذَا - بَاطِلٌ اِجْمَاعًا - نَعَمْ لَوْ قَالَ یَا اللهُ نَذَرْتُ لَکَ اِنْ شَفَیْتَ مَرِیْضِیْ اَوْ نَحْوَہٗ
اَنْ اُطْعِمَ الْفُقَرَاءَ الَّذِیْنَ بِبَابِ السَّیِّدِ نَفِیْسَةَ اَوْ نَحْوِهَا اَوْ اَشْتَرِیَ حَصِیْرًا لِمَسْجِدِهَا
اَوْ زَیْتًا لِوُقُوْدِهَا اَوْ دَرَاهِمَ لِمَنْ یَقُوْمُ بِشَعَائِرِهَا مِمَّا یَکُوْنُ فِیْهِ نَفْعُ الْفُقَرَاءِ - وَالنَّذْرُ
لِلّٰهِ وَذِکْرُ الشَّیْخِ اِنَّمَا هُوَ مَحَلٌّ لِتَصَرُّفِ النَّذْرِ الْمُسْتَحِقَّةِ یَجُوْزُ لٰکِنْ لَا یَحِلُّ صَرْفُہٗ اِلَّا اِلَی
الْفُقَرَاءِ لَا اِلٰی ذِیْ عِلْمٍ بِعِلْمِهٖ وَلِحَاضِرِ الشَّیْخِ اِلَّا اَنْ یَکُوْنَ وَاحِدًا مِنَ الْفُقَرَاءِ -
وَاِذَا عُرِفَ هٰذَا فَمِمَّا یُوْخَذُ مِنَ الدَّرَاهِمِ وَنَحْوِهَا وَنُقِلَ اِلٰی ضَرَائِحِ الْاَوْلِیَاءِ
تَقَرُّبًا اِلَیْهِمْ فَحَرَامٌ بِالْاِجْمَاعِ مَا لَمْ یَقْصِدْ صَرْفَهَا الْفُقَرَاءَ الْاَحْیَاءَ قَوْلًا وَاحِدًا
وَقَدِ ابْتُلِیَ النَّاسُ بِذٰلِکَ - و ترجمهٔ این عبارت این ست یعنی و نذریکه واقع میشود از اکثر
عوام باین صورت که می آیند بسوی قبر بعضی صلحا و بزرگان و بر میدارند پردهٔ مزار ایشان
در حالیکه میگویند ای سیدی فلان اگر حاجت روا می من شود پس برای شما از طرف من
اینقدر زر باشد مثلاً - این چنین نذر باطل ست با جماع - آری اگر گفته شود یا الٰهی نذر کردم
برای تو اگر شفا میدهی مریض مرا یا مانند آن - طعامے خواهم داد فقرا را که بر دروازه سید نفیسه اند
ای غائب من حاضر شود مثلاً ۱۲
یا مانند آن - یا خرید خواهم کرد بوریا ی مسجد آنها یا روغن زیت برای روشنی آن مسجد یا دراهم خواهم داد
ای خادم درگاه اند مثلاً ۱۲
برای کسیکه خبر گیرے شعار مسجد میکند از قسمیکه دران نفع فقرا باشد و نذر برای خدا و ذکر نمودن
ای همراہ خدا یاد شده ۱۲
شیخ جز این نیست که آن محل صرف نذر ست برای مستحقان - نذر جائز ست لیکن حلال نیست
صرف کردن مگر بسوی فقیران نه سوی صاحب علم بسبب علم او و نه حاضرین شیخ مگر که باشد از
که فقیر نباشد ۱۲
جنس فقرا و وقتیکه معلوم کرده شد این مقدمات پس چیزیکه گرفته میشود از دراهم و مانند آن
و نقل کرده میشود بسوے قبور اولیا برای تقرب ایشان پس حرام ست با جماع مادامیکه قصد
کرده نشود صرف آنها بفقرای زنده بقول واحد یعنی بلا خلاف - و تحقیق مبتلا شده اند

مردمان باین نذور و چادر پوشانیدن بر قبر حرکتِ لغوست ۞ و سقف بندی ازان لغوتر چراکه در دیوارگیری بند شدن عناکب و دیگر حیوانات موذیه - و همچنین در سقف بندی دفع بیخال گنجشکان و مانند آن متوقع ست و درینجا هیچ نیست مگر زینت و خوشنمائی بیجا و در حدیث وارد کرده نهی رسول الله صلعم اَنْ تَكْسُوا الْحِجَارَةَ وَالطِّيْنَ والله اعلم بالصواب انتهی نقل کرده شد این ستّه مسائل از فتاوای عزیزیه بجنسه

سوال یازدهم در اثبات سماع اموات

سوال در اثبات سماع اموات

علمای ملتِ بیضا - و فضلای دین غرا در بابِ سماع موتی چه میفرمایند بر تقدیر تسلیم و اثبات هر دو آیت قرآنی را که منکرین بآن استدلال میارند چه جواب - اِنَّكَ لَا تُسْمِعُ الْمَوْتٰى - وَمَا اَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَّنْ فِى الْقُبُوْرِ

الجواب الصحیح وبیده ازمة التحقیق میگویم که سماع موتی از ادلهٔ شرعیه و براهین قویه ثابت ست و این مذهب جمهور اهلِ حق چنانکه در تذکرة الراشد علامه عبدالحی فرموده - لکنه (ای عدم السماع) مَرْدُوْدٌ عِنْدَ النَّاقِدِيْنَ ۞ وَمَطْرُوْدٌ عِنْدَ الْمَاهِرِيْنَ ۞ وَقَدْ وَرَدَتْ اَخْبَارٌ وَاٰثَارٌ بِسَمَاعِ كُلِّ مَيِّتٍ وَلَوْ كَانَ مِنَ الْكُفَّارِ ۞ مُكَفَّرًا انتهی بقدر الحاجة - و از حدیث صحیح بخاری و غیره ثابت ست که وقتیکه از مقتولین کفار بدر چند صنادید و اشراف عرب بامرِ آنحضرت علیه السلام در مغاکی و چاهی ویران شده انداخته شدند پس آنحضرت علیه السلام بر سر ایشان برآمده بایشان خطاب فرمود که - ما وعدهٔ پروردگار خود را راست یافتیم آیا شما نیز وعدهٔ خدای تعالی را راست یافتید و بعد از مرگ دانستید که اسلام حق ست پس حضرت عمر رض عرض نمود که یا رسول الله با مردگان کلام میفرمائید یعنی مردگان نمیشنوند باز با ایشان گفتن چه فائده - آنحضرت علیه السلام فرمود که قسم ست بذاتیکه جانِ من در دستِ قدرتِ اوست شما از ایشان زیاده نمیشنوید (یعنی در شنیدن با شما برابر اند یا از شما زائد اند) لیکن جواب نمیدهند و راوی این حدیث چند اصحاب کبار اند رض - و در صحیح بخاری از ابن عمر مرویست قَالَ اِطَّلَعَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اَهْلَ الْقَلِيْبِ فَقَالَ هَلْ وَجَدْتُّمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا فَقِيْلَ لَهٗ تَدْعُوْ اَمْوَاتًا قَالَ مَا اَنْتُمْ بِاَسْمَعَ مِنْهُمْ وَلٰكِنْ لَّا يُجِيْبُوْنَ و چونکه حضرت عائشه رض در معرکهٔ بدر حاضر نبود و کلام آنحضرت علیه السلام بگوش خود نشنیده و در بادی الرای این کلام با آیت لَا تُسْمِعُ الْمَوْتٰى معارض معلوم می شد پس این حدیث را تاویل فرمود - مگر چونکه فرمودن حضرت عائشه رض محض از رای خود بود و حدیث ابن عمر رض از چند صحابهٔ دیگر نیز مرویست سوءظن

ف: در جواب کسانیکہ امام و صاحبین رحمہم اللہ را منکر سماع میدانند

خطا مرتفع ست ودر نفس الامر آیتِ مذکور معارض حدیث سماع موتی نیست لہذا جمہور علما مخالفت را با

حضرت عائشۂ صدیقہ رضی اللہ عنہا کردہ بحدیثِ مذکور عمل نمودند۔ وعدمِ تعارضِ حدیث و آیت بیان

نمودند چنانچہ علامۂ عینی حنفی شارح کنز وہدایہ وصحیح بخاری در عمدة القاری شرح بخاری ونیز ابن حجر

شافعی در فتح الباری مینویسند۔ هٰذَا مِنْ عَائِشَةَ رَدٌّ عَلَى ابْنِ عُمَرَ لٰكِنَّ الْجُمْهُوْرَ خَالَفُوْهَا

وَقَبِلُوْا رِوَايَةَ ابْنِ عُمَرَ رض لِمُوَافَقَتِهٖ مِنْ رُوَاةِ غَيْرِهٖ وَقَالَ السُّهَيْلِيُّ عَائِشَةُ لَمْ

تَحْضُرْ قَوْلَ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ۔ فَغَيْرُهَا مِمَّنْ حَضَرَ اَحْفَظُ لِلَفْظِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ

عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقَالَ وَاَمَّا الْاٰيَةُ فَاِنَّهَا كَقَوْلِهٖ تَعَالٰى اَفَاَنْتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ اَوْ تَهْدِى الْعُمْىَ

اَىْ اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الَّذِىْ يُسْمِعُ وَيَهْدِىْ انتهى بقدر الحاجة۔ پس نزدیک علامۂ عینی حنفی

اگر سماع موتی ثابت نبودی و یا کدامی روایتِ عدمِ سماع از ایمۂ ثلاثہ مارحمہم اللہ تعالی درین باب

مروی بودی بالضرور علامۂ عینی نقل آن کردی و اولۂ آن نیز درانجا درج فرمودی چنانکہ از قاعدۂ

وی در شرح بخاری بہر کس از ناظرین این امر ظاہر و ہویداست وگاہی تسلیم سماع موتی نکردی و این

امر از علامۂ عینی صریح الدلالہ ست برینکہ عدمِ سماع موتی از ایمۂ ثلاثہ ما کسی را مذہب نیست بلکہ

در شرح ہدایہ از کلام علامۂ عینی سماع موتی ظاہرست کما سیاتی۔ واگر بعضی از حنفیہ قائل این گشتہ

باشد ازین لازم نمی آید کہ مذہب جمہور حنفیہ چنین باشد۔ واما انچہ در ایمان ذکری یافتہ جوابش

عنقریب می آید فانتظرہ۔ وچونکہ منکرین سماع موتی ازین حدیث گاہی جواب میدہند کہ این

خصوصیت آنحضرت علیہ السلام ست از روی معجزہ و زیادت حسرتِ کفار۔ پس ملا علی قاری حنفی

صاحب مرقاة شارح مشکوة ازان جواب میدہد کہ قرار دادنِ خصوصیت با آنحضرت علیہ السلام

صحیح نیست چہ بر خصوصیت ہیچ دلیلی نیست۔ ونیز سوالِ صحابہ رض وجواب دادن حضرت صلی اللہ

علیہ وسلم بطریقِ عام منافی تخصیص ست۔ وگاہی منکرین این حدیث را بضرب المثل حمل میکنند (یعنی اگر

زندہ بودندی می شنیدندی) پس ملا علی قاری مذکور رح مدجواب ایشان میفرماید کہ ضرب المثل

قرار دادن باطل و مدفوع ست بفرمودن آنحضرت علیہ السلام کہ شما از ایشان زیادہ نمی شنوید

یعنی اگر ضرب المثل بودی آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم قسم خوردہ چگونہ جواب فرمودندی۔ وعبارتہ

هٰكَذَا وَاَجَابُوْا عَنْ هٰذَا الْحَدِيْثِ تَارَةً بِاَنَّ ذٰلِكَ خُصُوْصِيَّةٌ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَعَلٰى اٰلِهٖ وَسَلَّمَ

مُعجِزَةٌ وزِیَادَةُ حَسرَةٍ عَلَی الکَافِرِینَ - اَقُول یرُدُّہٗ اَنَّ الاِختِصَاص لایثبُتُ الّا بِدَلِیلٍ وَھُوَ
مَفقُودٌ ھٰھُنَا بَلِ السُّوَالُ وَالجَوَابُ یُنَافِیَانِہٖ - وَتَارَةً بِاَنَّہٗ ضَربُ المَثَلِ - اَقُول وَیدفَعُہٗ
جَوَابُہٗ صَلَّی اللہُ عَلَیہِ وَسَلَّمَ انتہیٰ - ونیز از حضرت عائشہ رضہ مثل حدیثِ موصوف کہ دران
الفاظِ مَا اَنتُم بِاَسمَعَ لِمَا اَقُولُ - وارد ست روایت کردہ پس گویا کہ از انکار خود کہ بر ابن عمر رضہ
کردہ بود رجوع نمودہ - در مواہب لدنیہ می آرد فِی المَغَازِی لِابنِ اِسحَاقَ بِرِوَایَةِ یُونُسَ بنِ
کُثَیرٍ بِاِسنَادٍ جَیِّدٍ عَن عَائِشَةَ رضہ مِثلُ حَدِیثِ اَبِی طَلحَةَ وَفِیہِ مَا اَنتُم بِاَسمَعَ لِمَا اَقُولُ مِنھُم
وَاَخرَجَہُ الاِمَامُ اَحمَدُ بِاِسنَادٍ حَسَنٍ فَاِن کَانَ مَحفُوظًا فَکَاَنَّھَا رَجَعَت عَنِ الاِنکَارِ لِمَا ثَبَتَ عِندَھَا
بِی رِوَایَةِ ھٰؤُلَاءِ الصَّحَابَةِ لِکَونِھَا لَم تَشھَدِ القِصَّةَ انتہیٰ ونیز در ترمذی شریف می آرد کہ
وقتیکہ حضرت عائشہ رضہ در مکۂ معظمہ بقبر برادر خود رفتہ بود با برادر خطاب کردہ گفت کہ اگر در وقت مرگِ
تو من حاضر بودمی پس ترا در جائیکہ انتقال کردی دفن کردمی و اگر در وقت موت تو حاضر بودمی
الحال زیارت تو نکردمی انتہیٰ از ین صاف معلوم شد کہ نزدیکش رضہ سماع موتیٰ ثابت ست ورنہ چگونہ
با برادر خود کہ مردہ بود و در قبر مدفون بود خطاب کردی چہ با غیر سامع خطاب لغو ست - ومعنی غیر ظاہر
خلافِ اصل بدون قرینۂ صارفہ عن الظاہر و عن الاصل محض باطل ست - پس معنی ظاہر و اصل
کہ آن سماع موتیٰ ست ثابت ست - ونیز از حضرت عائشۂ صدیقہ رضہ مرویست کہ تا وقتیکہ
حضرت عمر رضہ در حجرۂ من کہ آنحضرت علیہ السلام دران مدفون ست مدفون نبود من بغیر از بستنِ چادر
بر خود دران حجرہ رفتمی بدین خیال کہ شوہر و پدر من دران مدفون اند نہ غیر و بعد از دفن شدنِ حضرت عمر رضہ
چادر مضبوط بر خود بستہ در انجا میروم از جہت حیا از عمر رضہ پس اگر نزدیک حضرت عائشہ رضہ میت را
سمع و بصر نبودی پس این معاملہ کہ با سمیع و بصیر کردہ میشود چگونہ کردی - ازین نیز صاف ظاہر ست
کہ حضرت عائشۂ صدیقہ رضہ قائلِ سماع و تبصر میت در آخر گشتہ بود اگرچہ در اول امر نبود - و با وجودِ
امکانِ معنی حقیقی حمل کردن بر معنی مجازی بتکلف بدونِ ضرورت و بغیر وجود قرینۂ صارفہ عن الحقیقہ
نزد عقلا جائز نیست پس حدیث موصوف از ردِّ حضرتِ عائشہ رضہ سالم ماند کہ رجوع حضرت عائشہ
از قول وی ثابت گردید فافہم - سوال اگر گفتہ شود کہ چونکہ در حقِ حدیث قائلِ سماع گشتید کہ بدون وجود
قرینۂ صارفہ عن الحقیقہ حمل بر مجاز نزدیک عقلا جائز نیست بنا بران میگوئیم کہ در آیت

محاکمہ

إِنَّكَ لَا تُسْمِعُ الْمَوْتٰى وَمَا أَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَّنْ فِي الْقُبُوْرِ - و مثل این نیز حمل بر مجاز بدون ضرورت جائز نیست و آن درینجا مفقود و منتفی ست **جواب** گویم سماعیکه درین آیات مذکور ست مرادش نفس سماع نیست بلکه مقصود ازان اجابتِ حق و ثمرهٔ سماع و تعمیل بر مضمون سماع ست زیراکه در کلام ربانی هرجاکه حق تعالیٰ نفی سماع از کفار میفرماید ازان همین اجابت حق و ثمرهٔ سماع و تعمیل بر مضمون آن مراد گرفته می شود چه اگر از سماع نفس سماع مراد گرفته شود و اجابت حق و ثمرهٔ سماع و تعمیل بر مضمون سماع گرفته نگردد پس این امر بدیهی ست که ابوجهل و ابولهب و ولید بن مغیره و غیرهم از کفار کران نبودند که قوت شنوائی نمیداشتند پس با وجود ایشان و کر نبودن ایشان و وجود قوت شنوائی در ایشان چون حق تعالیٰ میفرماید که قوت شنوائی در ایشان نیست درین صورت وقوع کذب باری تعالیٰ نعوذ بالله منه و من امکانه علیه که از جمیع عیوب پاک و منزه ست لازم آید پس متصف گردد بقبیح ذاتی و این امر منافی الوهیت ست ازین زائد تر دیگر چه استحاله باشد پس هرگاه که معنی حقیقی گرفتن از سماع درین محل محال گشت لامحاله مصیر الی المجاز ضروری شد که آن ثمرهٔ سماع و اجابت حق و تعمیل بر مضمون آن ست پس بالضرور معنی مجازی متعین گشت (ای در هر دو آیت ۱۲) - و این تاویل از ملقای نفس خود نیست بلکه مذهب مفسرین چنین ست که ایشان از سماع اجابت حق و ثمرهٔ آن گرفته اند چنانچه امام شروانی در حاشیهٔ بیضاوی تحت آیه - صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَرْجِعُوْنَ میفرماید إِنَّهُ لَمَّا كَانَ الْمَعْلُوْمُ مِنْ حَالِهِمْ أَنَّهُمْ كَانُوْا يَسْمَعُوْنَ وَيَنْطِقُوْنَ وَيُبْصِرُوْنَ امْتَنَعَ حَمْلُ ذٰلِكَ عَلَى الْحَقِيْقَةِ فَلَمْ يَبْقَ إِلَّا تَشْبِيْهُ حَالِهِمْ لِشِدَّةِ تَمَسُّكِهِمْ بِالْعِنَادِ وَإِعْرَاضِهِمْ عَمَّا سَمِعُوْهُ مِنَ الْقُرْاٰنِ وَمَا يُظْهِرُهُ الرَّسُوْلُ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الْأَدِلَّةِ وَالْاٰيَاتِ بِمَنْ هُوَ أَصَمُّ فِي الْحَقِيْقَةِ (الباء متعلق بالتشبیه ۱۲) فَلَمْ يَسْمَعْ فَإِذَا لَمْ يَسْمَعْ لَمْ يَتَمَكَّنْ مِنَ الْجَوَابِ فَكَذٰلِكَ جَعَلَهُ بِمَنْزِلَةِ الْأَبْكَمِ فَإِذَا لَمْ يَنْتَفِعْ بِالْأَدِلَّةِ وَلَمْ يُبْصِرْ طَرِيْقَ الرُّشْدِ فَهُوَ بِمَنْزِلَةِ الْأَعْمٰى انتهى و در تفسیر بیضاوی مینویسد إِنَّمَا شُبِّهُوْا بِالْمَوْتٰى لِعَدَمِ انْتِفَاعِهِمْ بِاسْتِمَاعِهِمْ مَا يُتْلٰى عَلَيْهِمْ كَمَا شُبِّهُوْا بِالصُّمِّ فِي قَوْلِهِ تَعَالٰى وَلَا تُسْمِعُ الصُّمَّ الدُّعَاءَ إِذَا وَلَّوْا مُدْبِرِيْنَ فَإِنَّ اسْتِمَاعَهُمْ فِي هٰذِهِ الْاٰيَةِ أَبْعَدُ انتهى - و در تفسیر مدارک ست فَإِنَّكَ لَا تُسْمِعُ الْمَوْتٰى أَيْ مَوْتَى الْقُلُوْبِ فَلَا تَطْمَعْ أَنْ يَّقْبَلُوْا مِنْكَ انتهى - و ایضاً فیه تحت قوله تعالیٰ - إِنَّكَ لَا تُسْمِعُ الْمَوْتٰى الْاٰيَةَ لَمَّا كَانُوْا لَا يَعُوْنَ مَا يَسْمَعُوْنَ وَلَا بِهٖ يَنْتَفِعُوْنَ شُبِّهُوْا بِالْمَوْتٰى وَهُمْ أَحْيَاءٌ

جواب

تاویل مفسرین

تاویل بیضاوی

تاویل مدارک

صِحَاحُ الْحَوَاسِّ انتہی وایضا فیہ اِنَّ اللّٰہَ یُسْمِعُ مَنْ یَّشَاءُ وَمَا اَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَّنْ فِی الْقُبُوْرِ
یَعْنِیْ اَنَّہٗ تَعَالٰی قَدْ عَلِمَ مَنْ یَّدْخُلُ فِی الْاِسْلَامِ مِمَّنْ لَّا یَدْخُلُ فِیْہِ فَیَھْدِیْ مَنْ یَّشَاءُ
ھِدَایَتَہٗ وَاَمَّا اَنْتَ فَخَفِیَ عَلَیْکَ اَمْرُھُمْ فَلِذٰلِکَ تَحْرِصُ عَلٰی اِسْلَامِ قَوْمٍ مُّخْذُوْلِیْنَ
شَبَّہَ الْکُفَّارَ بِالْمَوْتٰی حَیْثُ لَا یَنْتَفِعُوْنَ بِمَسْمُوْعِھِمْ اِنْ اَنْتَ اِلَّا نَذِیْرٌ اَیْ مَا عَلَیْکَ
اِلَّا اَنْ تُبَلِّغَ وَتُنْذِرَ فَاِنْ کَانَ الْمُنْذَرُ مِمَّنْ یَّسْمَعُ الْاِنْذَارَ نَفَعَ وَاِنْ کَانَ مِنَ الْمُصِرِّیْنَ
فَلَا عَلَیْکَ انتہی وفی معالم التنزیل للامام البغوی اِنَّ اللّٰہَ یُسْمِعُ مَنْ یَّشَاءُ فَیَتَّعِظُ وَیُجِیْبُ
وَمَا اَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَّنْ فِی الْقُبُوْرِ یَعْنِی الْکُفَّارَ شَبَّھَھُمْ بِالْاَمْوَاتِ فِی الْقُبُوْرِ حَیْثُ
لَا یُجِیْبُوْنَ انتہی ودر تفسیر حسینی ست صُمٌّ بُکْمٌ الایۃ ایشان کراند از شنیدن حق یعنی
قبول سخن نمیکنند گنگانند از گفتن حق چہ زبان ایشان در اقرار بایمان با دل موافقت ندارد پس
گویا سخن نمیگویند کور انند بدیدۂ بصیرت از دیدن حق - پس ایشان باز نگردند ازین صفتہا و بر
ہمین وجہ محشور شوند وَنَحْشُرُھُمْ یَوْمَ الْقِیٰمَۃِ عَلٰی وُجُوْھِھِمْ عُمْیًا وَّبُکْمًا وَّصُمًّا انتہی از عبارات این
تفاسیر شافعیہ وحنفیہ ثابت ست کہ از نفی سماع وغیرہ من الحواس نفس سماع وغیرہ مراد نیست
بلکہ ثمرات وتمثیل بر مضمون مرادست - وہمین طور دیگر آیات کثیرہ دلالت میکنند برینکہ معنی حقیقی ازین
اوصاف مراد نیست پس معنی شرعی سماع کہ آن اجابت حق ست محقق گشت وہمین ست مدعا -
وآنچہ بعضی در کتب فقہ بحث ایمان را از سماع موتی مخالف می پندارند وبدان باعث از سماع
اموات انکار می آرند جوابی شافی ازان در رسالۂ صمصام البیان لنذیر الدہقان
آوردہ وآن اینکہ اَمَّا قَوْلُ الْفُقَھَاءِ فِیْ کِتَابِ الْاَیْمَانِ اِنْ ضَرَبْتُکَ اَوْ کَلَّمْتُکَ اَوْ دَخَلْتُ
عَلَیْکَ اَوْ قَالَ لِامْرَاَتِہٖ اَوْ وَطِئْتُکِ فَعَبْدُہٗ حُرٌّ یَتَقَیَّدُ بِالْحَیٰوۃِ - حَتّٰی لَوْ فَعَلَہٗ ھٰذِہِ
الْاَشْیَاءَ بَعْدَ الْمَوْتِ لَا یَحْنَثُ - فَھٰذَا مَبْنِیٌّ عَلَی الْعُرْفِ وَالْعَادَۃِ فَلَا یَلْزَمُ مِنْہُ نَفْیُ
حَقِیْقَۃِ السَّمَاعِ کَمَا صَرَّحَ بِہٖ عَلِیُّ الْقَارِیُّ فِیْ شَرْحِہٖ عَلَی الْمِشْکٰوۃِ تَحْتَ حَدِیْثِ
قَلِیْبِ بَدْرٍ اِنْ شِئْتَ التَّفْصِیْلَ فَلْتُرَاجِعْہُ ونظیر هذه المسألة العرفیة
مَسْاَلَۃٌ اُخْرٰی فِیْ بَابِ الْاَیْمَانِ - وَھِیَ اَنَّ رَجُلًا حَلَفَ اَنْ لَّا یَاْکُلَ لَحْمًا فَاَکَلَ السَّمَکَ
لَا یَحْنَثُ لِاَنَّ لَحْمَھَا لَا یَکُوْنُ لَحْمًا فِی الْعُرْفِ کَمَا فِیْ فتح القدیر - مَعَ اَنَّ اللّٰہَ سُبْحَانَہٗ تَعَالٰی

تفسیر معالم التنزیل

تفسیر حسینی

قَدْ سَمَّاهُ لَحْمًا طَرِيًّا فِي الْقُرْآنِ وَكَذَا لَوْ حَلَفَ لَا يَأْكُلُ رَأْسًا فَالرَّأْسُ وَإِنْ كَانَ مُسْتَعْمَلًا عُرْفًا فِي رَأْسِ كُلِّ حَيَوَانٍ لٰكِنْ لَمَّا أَنَّهُ مَعْلُومٌ عَادَةً أَنَّهُ غَيْرُ مُرَادٍ إِذْ لَا يَدْخُلُ فِيهِ عَادَةً رَأْسُ الْعُصْفُورِ وَالْجَرَادِ يَخْتَصُّ بِمَا يَكُونُ مُتَعَارَفًا - وَبِاعْتِبَارِ اخْتِلَافِ الْعَادَاتِ بِحَسَبِ الْأَزْمِنَةِ وَالْأَمْكِنَةِ خَصَّهُ أَبُو حَنِيفَةَ رح أَوَّلًا بِرَأْسِ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ وَالْإِبِلِ وَثَانِيًا بِرَأْسِ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ - وَهُمَا [ای الرأس ۱۲] بِرَأْسِ الْغَنَمِ خَاصَّةً هٰكَذَا فِي التَّلْوِيحِ فَاحْفَظْ وَإِلَّا سَيَغْلِبُ عَلَيْكَ الشَّيْطَانُ * فَيُخْرِجُكَ عَنْ صِفَةِ الْآدَمِيَّةِ إِلَى صِفَةِ الْحَيَوَانِ * حاصل معنی آنکه اما این قول فقها که در کتاب الایمان می آرند که اگر بزنم ترا یا با تو هم کلام شوم یا بیایم نزدِ تو یا گفت بزنِ خود که اگر وطی کنم ترا (درین همه صور) پس بندهٔ من آزاد ست - مقید ست بحیاتِ آن شخص - فائده اش اینکه اگر این امور را بعد از مرگ آن شخص کند (چنانچه با آن زن بعد از مردن جماع کند مثلا) حانث نگردد آن قسم خورده - پس این عدم حنث مبنی ست بر عرف و عادت (چراکه بنای ایمان بر عرف ست) پس ازین لازم نمی آید نفی حقیقت سماع از اموات چنانچه ملا علی قاری رح در شرح مشکوٰة زیرِ حدیث قلیب بدر تصریح بدین کرده تفصیل او در انجا باید دید - و نظیر این مسئلهٔ عرفیه یک مسئلهٔ دیگر ست در ایمان و آن اینکه - اگر شخصے قسم خورد که نخورم گوشت را پس خورد ماهی را حانث نمیگردد چراکه گوشت ماهی از جهت عرف گوشت نیست چنانچه در فتح القدیر ست با وجودیکه حق تعالی از ان در قرآن بگوشتِ تازه تعبیر فرموده و همچنین اگر قسم خورد که نخورم سر را پس لفظِ سر در عرف اگرچه در سرِ هر حیوان مستعمل ست مگر از جهت عادت معلوم ست اینکه مراد از ان سرِ هر حیوان نیست چراکه سرِ کنجشک و ملخ در ان در عادت داخل نیست - پس بالضرور بسرِ بعضے حیواناتِ متعارف مختص گردد پس باعتبار اختلافِ مردم بموافق زمانه و امکنه پیشتر امام اعظم رحمه الله درین صورت لفظ سر را بسر بقر و غنم و شتر خاص کرد - و بار دیگر براس بقر و غنم - و صاحبان رحمهما الله خاص کردند آنرا براس غنم و بس چنانچه در تلویح ست یاد کن این مسئله را ورنه غالب آید بر تو شیطان و بیرون کند ترا از صفت انسانیت بطرف صفت حیوان چراکه إِنَّ الشَّيْطَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوٌّ مُبِينٌ

وَأَمَّا قَوْلُهُمْ (اى فى التعليل) لِأَنَّ الضَّرْبَ اِسْمٌ لِفِعْلٍ مُؤْلِمٍ وَالْمَيِّتُ لَا يَتَأَلَّمُ بِضَرْبِ بَنِي آدَمَ [مبتدا ۱۲] هُوَ أَيْضًا مَحْمُولٌ عَلَى الْعُرْفِ وَالْعَادَةِ وَإِلَّا فَهُوَ مَنْقُوضٌ حَقِيقَةً بِمَا جَاءَ فِي الْحَدِيثِ قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ إِنَّ كَسْرَ عِظَامِهِ كَكَسْرِ عِظَامِ الْحَيِّ كَذَا فِي الدَّيْلَمِي وَأَبِي دَاوُدَ

ويمكن ان يقال ان الميت يتألم بفعل بني آدم وذلك ثابت لان اهل الكوفة قتلوا
حسينا رض وضربوه بالسنان فما مر عليه رض من الايلام والايذاء يتألم به النبي صلى الله
عليه وسلم لان ايذاء الولد يستلزم ايذاء الاب كما صرح به صاحب الكشاف
تحت قوله تعالى ان الذين يؤذون الخ كيف وقد اخرج الحاكم والبيهقي في
الدلائل عن سلمى رض قالت دخلت على ام سلمة رض ام المومنين وهي تبكي فقلت
ما يبكيك قالت رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم في المنام يبكي وعلى راسه
ولحيته التراب فقلت مالك يا رسول الله صلى الله عليه وسلم قال شهدت قتل
الحسين انفا - ومن المعلوم ان بكاء رسول الله صلى الله عليه وسلم في عالم الرؤيا
انما كان من التألم الذي مر على الحسين رض بافعال الخوارج والالم والاحساس انما يكون
في الحي - ولذا جاء حكم النبي صلى الله عليه وسلم على الغسال ان لا يشتد الميت في
غسله لئلا يتألم - وقد اخرج ابن ابي الدنيا عن سفيان قال ان الميت ليعرف كل شيء
حتى انه ليناشد غاسله بالله عليك ان تخفف عني - انتهى قول الصمصام ترجمه اش اینکه

واما قول فقها (که در تعلیل ما سبق - یعنی که این امور مقید بحیات آن شخص اند - مینویسند) زیراکه
زدن نام آن فعل ست که درد دهنده باشد وحالانکه مرده بزدن بنی آدم ایذا نمی یابد این نیز محمول
بر عرف وعادت ست ورنه این قول منقوض ست درحقیقت باآنکه در حدیث آمده که فرمود علیه السلام
که هر آئینه شکستن استخوان مرده مثل شکستن استخوان زنده است چنانچه دیلمی وابی داود ست - وممکن ست اینکه
گفته شود که هر آئینه مرده ایذا مییابد بفعل بنی آدم - واین امر ثابت ست زیراکه اهل کوفه قتل کردند حضرت
حسین را رضی الله تعالی عنه وزدند اورا بر سر سنان پس آنچه بروی رض از درد وایذا گذشت متأذی شد
بآن نبی صلی الله علیه وسلم زیراکه ایذای اولاد مستلزم ایذای آبا ست چنانچه صاحب کشاف برین تصریح
کرده تحت این آیت ان الذین یؤذون الله الخ چگونه نباشد وحالانکه حاکم وبیهقی در دلائل از حضرت سلمی
رضی الله عنها روایت کرده اند گفت که در آمدم من بر ام المومنین حضرت ام سلمه رض در حالیکه وی میگریست
گفتم چه چیز میگریاند ترا فرمود که دیدم آنحضرت علیه السلام را در خواب که میگریست وبر سر وریش مبارکش خاک
افتاده بود پس پرسیدم که حالت چیست یا رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمود حاضر شدم قتل شدن حسین رض را الحال

وظاهرست که گریهٔ رسول الله صلی الله علیه وسلم در عالم خواب جز این نیست که بود از آن درد یکه از افعال
خوارج میگذشت بر حضرت حسین - والم واحساس جز این نیست که در زنده میباشد واز این باعث بر غاسل
حکم نبی صلی الله علیه وسلم آمده که در حالت غسل بر میت سختی نکنند برای آنکه مرده متالم نگردد - و هر آئینه
ابن ابی الدنیا از حضرت سفیان روایت کرده گفت که هر آئینه مرده می شناسد هر شی را تا آنکه مرده قسم
میدهد غاسل خود را که ترا بخدای قسم ست که بر من نرمی کن تمام شد ترجمه و همدران رساله جای دیگر
میفرماید - باید دانست که انعقاد یمین از احکام دنیاست - و موتی در احکام دنیا حیات ندارند لهذا
در کتب حنفیه مرقوم شده که اگر کسے را گفت که اگر بزنم ترا یا بپوشانم یا کلام کنم ترا غلام وی آزاد ست
این مقید بحیات آن کس ست اگر این را بعد ممات آنکس خواهد کرد حانث نخواهد شد یعنی غلام او
آزاد نخواهد شد لِعَدَمِ انْعِقَادِ الْيَمِيْنِ - اما در حکم آخرت احیا اند و ادراک و شعور و سماع میدارند چنانچه
آیات قرآنی و احادیث رسول الله صلی الله علیه وسلم و آثار بر همین مدعی موجود اند **اما الآیات**
فَمِنْهَا قوله تعالی وَلَا تَقُوْلُوْا لِمَنْ يُّقْتَلُ فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ اَمْوَاتٌ ط و قتل شدن مجاهد در راه خدای تعالی
دو طریق دارد یکی آنکه قتل در جهاد اصغرست و آن عبارت از مقتول شدنست از دستهای کفار و این
درجهٔ عظمی در اندک زمانه حاصل آید لهذا مسمی بجهاد اصغر گشت - دوم قتل شدن در جهاد اکبر - و آن
عبارتست از آنکه نفس اماره را بسیوف مجاهدات و خلاف خواهش آن را قتل سازند و این در اندک
زمانه میسر نمیگردد با دامیکه تمام عمر خود را صرف در انها ننمایند و انقا نکنند لهذا این جهاد را جهاد اکبر خوانند
پس آیت مذکوره برای هر دو شهید شامل گشت وَمِنْهَا فَالْمُدَبِّرَاتِ اَمْرًا است علی ما قال
الْبَيْضَاوِيُّ وَمِنْهَا اَلنَّارُ يُعْرَضُوْنَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَّعَشِيًّا - وَمِنْهَا اِنْ تُسْمِعُ اِلَّا
مَنْ يُّؤْمِنُ بِاٰيٰتِنَا فَهُمْ مُّسْلِمُوْنَ ؕ - **واما الاحادیث والاخبار** فمنها قوله
علیه السلام اَلْقَبْرُ رَوْضَةٌ مِّنْ رِّيَاضِ الْجَنَّةِ وَالْقَبْرُ حُفْرَةٌ مِّنْ حُفَرِ النِّيْرَانِ وَمِنْهَا
مَا اَخْرَجَهٗ اِبْنُ مَاجَةَ وَابْنُ اَبِي الدُّنْيَا وَابْنُ اَبِيْ عَاصِمٍ عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللّٰهِ قَالَ سَمِعْتُ
رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اِذَا اُدْخِلَ الْمَيِّتُ قَبْرَهٗ مُثِّلَتْ لَهُ الشَّمْسُ عِنْدَ
غُرُوْبِهَا فَيَجْلِسُ يَمْسَحُ عَيْنَيْهِ فَيَقُوْلُ دَعُوْنِيْ اُصَلِّيْ وَمِنْهَا حدیث معراج ست که
ارواح انبیا علیهم السلام با آنحضرت علیه السلام جواب سلام دادند - و گفتگوے حضرت

ف بل احیاءٌ ولکن لا تشعرون

موسی علیه السلام با آنحضرت صلی الله علیه وسلم در تخفیف نماز از پنجاه تا بر پنج - و دیگر احادیث واخبار که دران کتاب یعنی صمصام مرقوم اند از انجا باید طلبید که بیان آن بدرازا می میکشد - تا آنکه در آخر مینویسد و بالجمله احادیث واخبار بسیار مشتمل اند بر حیات وادراک وسماع میت هر که انکار آرد خاطی ست - و در رسالهٔ انیس الارواح که یکی از تصنیفات صاحب مدارک است مذکورست که بهزاران صحابه وتابعین وتبع تابعین مثل انس بن مالک وعثمان بن عفان وجابر بن عبد الله وعمر بن الخطاب وحذیفه ومعاذ بن جبل وابی سعید خدری وابی هریره وابی موسی اشعری وبراء وتمیم داری وبشیر وثوبان وضمرهٔ بن حبیب وعبادهٔ بن الصامت وعبد الله بن رواحه وعبد الله بن عباس وابی قتاده رضی الله تعالی عنهم برانند که میت را حیات وادراک وسماع در برزخ حاصل ست هر که انکار آرد فاسق وخاطی ست واز جرگهٔ اهل سنت خارج ست بلکه از جملهٔ زنادقه است تمام شد تا اینجا کلام صاحب الصمصام ملخصًا - و در عینی شرح هدایه در کتاب الجنائز در تلقین میت نیز تفصیل این موجودست درانجا نیز مطالعه باید کرد اللهم اغفر لنا ولساعی الخیر **جواب دوم** باید دانست که از آیت اِنَّكَ لَا تُسْمِعُ الْمَوْتٰى ونحوها منکرین - منع سماع موتی او هم وخیال میکنند این محض وهم فاسد وزعم کاسد ست - زیرا که حق تعالی در کلام پاک لَا تُسْمِعُ بصیغهٔ مخاطب را از اسماع وهمین طور در همین قول پاک مَا اَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَّنْ فِی الْقُبُوْرِ اسم فاعل را نیز از اسماع اختیار کرده است وکدامی صیغه را که دال بر نفی سماع موتی باشد ارشاد نفرمود یعنی اِنَّ الْمَیِّتَ لَا یَسْمَعُ ویا اِنَّ الْمَوْتٰى لَا تَسْمَعُ ویا اِنَّ الْمَوْتٰى لَیْسَتْ بِسَامِعَةٍ از سمع نفرمود وظاهرست که حق تعالی را نفی سماع موتی مقصود نیست بلکه نفی اسماع منظورست واز نفی اسماع نفی سماع وسمع لازم نیست چه معنی اسماع شنوانیدن بدیگرست ومعنی سمع خود شنیدن است پس در آیت لَا تُسْمِعُ ونحوها که نفی اسماع ست معنیش چنین میشود که ای محمد صلی الله علیه وسلم تو در گوش موتی آواز را رسانیدن نمیتوانی - پس ازین معنی که لازم می آید که خداوند تعالی نیز آواز را در گوش مرده نمیرساند ویا رسانیدن نمیتواند نعوذ بالله منه تا که ازین نفی اسماع منکرین مطلقًا از موتی نفی سماع مینمایند دلیل از کجا ومدعی از کجا

نقل کلام از رسالهٔ صاحب مدارک در حیات موتی از صمصام [illegible]

عینی شارح هدایه در کتاب الجنائز در بحث تلقین میت سماع را ثابت کرده

جواب دوم از دلیل منکرین

ببین تفاوتِ راه از کجاست تا بکجا | و نفی سماع از موتی وقتی ثابت شود که اگر از قرآن

وغیره ثابت گردد که در گوشِ مرده کسی آواز رسانیدن نمیتواند نه خاص خالق بذاته و نه کسی
از مخلوق و اذ لیس فلیس پس ممکن بلکه واقع ست که حق تعالیٰ در گوشِ مردگان آواز رامیرساند
و ایشان سامعان کلامِ ما و شما میشوند چنانچه در شبِ معراج آنحضرت با موسیٰ علیهما الصلوٰة والسلام
دربارهٔ نماز و نیز با دیگر پیغمبران ؑ همکلام شده بود. پس چگونه نفی سماع موتی را منکرین از قرآن شریف
وغیره ثابت نمایند که اَلضِّدَّانِ لَا یَجْتَمِعَانِ چرا که شنوانیدن حق تعالیٰ هر کس را از قرآن ثابت
چنانچه گذشت اِنَّ اللّٰهَ یُسْمِعُ مَنْ یَّشَآءُ وَمَآ اَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَّنْ فِی الْقُبُوْرِ یعنی هر آئینه
حق تعالیٰ می شنواند هر کرا میخواهد موتی باشد یا غیر موتی و نیستی تو ای محمد صلی اللّٰه علیه وسلم شنوانندهٔ
کسانی را که در قبور اند. پس مطلقاً انکار از سماع موتی از هر که باشد موجب خرابی ست که درین صورت
انکار از نص الٰهی یعنی اِنَّ اللّٰهَ یُسْمِعُ مَنْ یَّشَآءُ لازم می آید. پس آنچه از قرآن ثابت ست
اعنی نفی اسماع من غیر اللّٰه آنرا کسی قائل نیست سوچیز یرا که مثبتین سماع قائلند اعنی سماع
موتی بشنوانیدن حق تعالیٰ ردِّ آن از قرآن وغیره ثابت نیست بلکه ثبوت آن از آیت
اِنَّ اللّٰهَ یُسْمِعُ مَنْ یَّشَآءُ ظاهر ست پس از آیت مذکوره خیال ردِّ حدیث کردن. خیال پر از
اختلال ست پس آیت اِنَّكَ لَا تُسْمِعُ الْمَوْتٰى وغیره نظیر آیت اِنَّكَ لَا تَهْدِیْ مَنْ اَحْبَبْتَ
وَلٰكِنَّ اللّٰهَ یَهْدِیْ مَنْ یَّشَآءُ. و آیت وَمَا رَمَیْتَ اِذْ رَمَیْتَ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ رَمٰى. و آیت
ءَاَنْتُمْ تَزْرَعُوْنَهٗٓ اَمْ نَحْنُ الزّٰرِعُوْنَ. و دیگر آیات قرآنی که در آنها نفی کدام فعلی از مخلوق و اثبات آن
از خالق میباشد متصور میباید کرد. و از تفصیلِ بالا بخوبی ثابت گشت که در آیت اِنَّكَ لَا تُسْمِعُ
الْمَوْتٰى معنی حقیقی لغوی مراد نیست بلکه معنی مجازی که اجابت حق ست مراد ست و شیخ عبدالحق
دهلوی رحمه اللّٰه در ترجمهٔ مشکوٰة در کتاب الجهاد مینویسد. که درینجا سخن دیگر ست که فرضاً اگر از
ثبوتِ سماع تنزل کنیم باعتبارِ آنکه سماع بجاسهٔ سماع میباشد و سمع بجز ابی بدن خراب شده. نگوئیم
از نفی سمع نفی علم لازم نمی آید و علم بروح بود و او باقیست. پس مبصرات و مسموعات حاصل باشد.
نه بروجه ابصار. چنانکه بعضی متکلمین سمع و بصرِ اللّٰه تعالیٰ را بالعلم بمسموعات و مبصرات تاویل کرده اند
دیدن ۱۲
و تحقیق وارد شده اخبار و آثار در علم موتی باحوال زیارت کنندگان و شناختن ایشان را

ف: در اثبات سماع موتی از [illegible]

تا آنکہ زیارتِ روزِ جمعہ محبوب ترست زیرا کہ درین روز علمِ میت اتم و اکمل میباشد و احوالِ زائران
بر ایشان اکشف و اظہر میشود۔ و نیز شک نیست در حصولِ علم مر موتی را در برزخ و آخرت بحقیقتِ دینِ
اسلام و احوالِ آخرت چنانکہ عائشہ رضہ گفتہ۔ و متفق علیہ ست مراد بحدیث پس ممکن ست علم باحوال دنیا
و اہلِ دنیا سو چیست دلیل بر زوالِ علم و نسیان با وجود بقای روح۔ و آمدہ است کہ بعضی از ایشان تمنا خواہند کرد
برای عود بدنیا۔ و نیز آمدہ است کہ چون میت از سوالِ منکر و نکیر جواب بخیر دہد و راحت یابد آرزو میکند
و میگوید ای کاش کسی باشد کہ خبر کند با اہلِ من کہ در راحتم و خوشتم میگویم شاہد این قول قولِ خدای تعالیٰ ست
کہ حسب حال حبیب نجار میفرماید۔ قِیْلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ ط قَالَ یٰلَیْتَ قَوْمِیْ یَعْلَمُوْنَ بِمَا غَفَرَ لِیْ
رَبِّیْ وَجَعَلَنِیْ مِنَ الْمُكْرَمِیْنَ چنانکہ در حسینی وغیرہ آوردہ) و بالجملہ کتاب و سنت مملو و مشحون اند باخبار
و آثار کہ دلالت میکنند بر وجود علم مر موتی را بدنیا و اہلِ آن۔ پس منکر نشود آنرا مگر جاہل باخبار۔ و طبعی
منکرِ دین انتہی کلام الشیخ۔ و نیز شیخ در جلد دوم مدارج النبوۃ در وقائع سال دوم درین باب فصلی را
منعقد ساختہ و تحقیق رشیق را بکار بردہ و چونکہ از انجا چیزی نقل نمودہ ام لہذا انشاء اللہ تعالیٰ آنرا بجای دیگر نمودہ و باللہ التوفیق للسداد

جواب سوم

بدانکہ از آیت اِنَّكَ لَا تُسْمِعُ الْمَوْتٰی الآیۃ و وَمَا اَنْتَ بِمُسْمِعٍ الآیۃ اگر نفی سماع حقیقی مراد باشد
چنانچہ منکران میگویند پس ازین لازم آید کہ انبیا علیہم السلام در قبور خویش زندہ و احیا نیستند حالانکہ
حیات ایشان علیہم السلام در عقائد جمیع اہل سنت و جماعت ثابت ست و برین ست اجماع و ظاہر ترا کہ
بر حیات جملہ انبیا علیہم الصلوۃ والسلام برای تسکین ہر کس و ناکس اینکہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در شب
معراج مر جملہ انبیا را علیہم الصلوۃ والسلام در بیت المقدس دو رکعت نماز خوانانید چنانچہ در صحاح موجودست
و بازدر آسمانہا با اکثر انبیا ملاقات نمود خاصۃً قضیہ کہ با موسیٰ علیہ السلام واقع شدہ بود در بارۂ صلوات
خمسہ کہ ابتدائی پنجاہ نماز بود چنانچہ در بخاری و مسلم مصرح ست و از احادیث لا تعد و لا تحصی ثابت
کہ ہر کہ نزدیک روضۂ مطہرۂ آنحضرت علیہ السلام درود شریف میخواند آنرا آنحضرت علیہ السلام خود می شنود
و اگر از دور از خواندہ شود بوسیلۂ ملائک بآنحضرت علیہ السلام رسانیدہ میشود و درین کسی را
از اہلِ حق اختلافی نیست۔ و حالانکہ آنحضرت علیہ السلام با دیگر انبیا علیہم السلام در مَنْ فِی الْقُبُوْرِ
داخل ست پس بنا بر معنی حقیقی مراد در آیتین لازم میشود کہ تمام اہلِ حق بر خلاف قرآن شریف اعتقاد میدارند

واعتقادِ تمام اہلِ حق مخالفِ قرآن بودن باطل و محال ست و این استحاله از مراد داشتن معنی حقیقی لازم آمد - و چیزیکه مستلزم محال میباشد خود محال میباشد - پس معنی حقیقی مراد داشتن محال و باطل گشت و معنی مجازی متعین - قَالَ عَلِیُّ نِ الْقَارِیُّ فِی رِسَالَۃِ آدَابِ زِیَارَۃِ رَسُوْلِ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ؛ ثُمَّ اعْلَمْ اَنَّہٗ عُلِمَ مِنْ ہٰذِہِ الْاَحَادِیْثِ اَیْضًا اَنَّہٗ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ حَیٌّ عَلَی الدَّوَامِ اِذْ مِنَ الْمُحَالِ الْعَادِیِّ اَنْ یَّخْلُوَ الْوُجُوْدُ کُلُّہٗ عَنْ وَّاحِدٍ یُّسَلِّمُ عَلَیْہِ فِیْ لَیْلٍ اَوْ نَہَارٍ فَنَحْنُ نُؤْمِنُ بِاَنَّہٗ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ حَیٌّ یُّرْزَقُ وَاَنَّ جَسَدَہُ الشَّرِیْفَ لَا تَاْکُلُہُ الْاَرْضُ وَسَائِرِ الْاَنْبِیَاءِ کَمَا وَرَدَ فِیْ حَدِیْثٍ اِنَّ اللّٰہَ حَرَّمَ عَلَی الْاَرْضِ اَنْ تَاْکُلَ لُحُوْمَ الْاَنْبِیَاءِ - وَالْاِجْمَاعُ عَلَیْہِ ہٰذَا انتہی پس حدیث متفق علیہ مَا اَنْتُمْ بِاَسْمَعَ مِنْہُمْ از جمیع شکوک و شبہات سالم ماند پس استدلال علماے دین بر سماع موتی باین حدیث صحیح گشت

دلیل دیگر بر سماع موتی

حدیث بخاری و مسلم ست کہ از انس رضی اللہ عنہ مرویست قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ اِنَّ الْعَبْدَ اِذَا وُضِعَ فِیْ قَبْرِہٖ وَتَوَلّٰی عَنْہُ اَصْحَابُہٗ اِنَّہٗ لَیَسْمَعُ قَرْعَ نِعَالِہِمْ اَتَاہُ مَلَکَانِ فَیُقْعِدَانِہٖ فَیَقُوْلَانِ مَا کُنْتَ تَقُوْلُ فِیْ ہٰذَا الرَّجُلِ یَعْنِیْ لِمُحَمَّدٍ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ فَاَمَّا الْمُؤْمِنُ فَیَقُوْلُ اَشْہَدُ اَنَّہٗ عَبْدُ اللّٰہِ وَرَسُوْلُہٗ فَیُقَالُ لَہُ انْظُرْ اِلٰی مَقْعَدِکَ مِنَ النَّارِ قَدْ اَبْدَلَکَ اللّٰہُ بِہٖ مَقْعَدًا مِّنَ الْجَنَّۃِ فَیَرَاہُمَا جَمِیْعًا - وَاَمَّا الْمُنَافِقُ وَالْکَافِرُ فَیُقَالُ لَہٗ مَا کُنْتَ تَقُوْلُ فِیْ ہٰذَا الرَّجُلِ فَیَقُوْلُ لَا اَدْرِیْ کُنْتُ اَقُوْلُ مَا یَقُوْلُ النَّاسُ فَیُقَالُ لَا دَرَیْتَ وَلَا تَلَیْتَ وَیُضْرَبُ بِمَطَارِقَ مِنْ حَدِیْدٍ ضَرْبَۃً فَیَصِیْحُ صَیْحَۃً یَّسْمَعُہَا مَنْ یَّلِیْہِ غَیْرُ الثَّقَلَیْنِ - خلاصہ ترجمہ اش اینکہ وقتیکہ مردم مردہ را دفن کردہ واپس میشوند پس آن مردہ آواز کفشہای ایشان می شنود اگر مسلمان باشد فرشتگان را جواب نیک میدہد و راحت و آرام می یابد و اگر منافق یا کافر باشد بجواب قادر ناشدہ فرشتگانش

جواب بہ نیز ما بر فنحن نؤمن بانہ صلعم الخ ۱۲ عبد الجلیل [illegible] کہ آنحضرت علیہ السلام [illegible] دیگر احادیث بہ ثبوت [illegible] در روز و شب علیہ السلام درود [illegible] در ان وقت [illegible] آنحضرت [illegible] زمانہ موجود [illegible] از خالی شود الوجود کلہ [illegible] از عادت محال است [illegible] یعنی [illegible]

[illegible]

به پتکهای و خائسکهای آهنین میزنند و آن مرده از بیتابی آن فریادی و غوغائی بر آرند که ما سوای از الانس و جن تمام نزدیکان آنرا می شنوند پس ازین حدیث حالاتیکه بحیات متعلق ست برای مرده بخوبی ثابت گردید - مگر چونکه بعضی منکرین درین حدیث تاویلی مینمایند بدین طریق که - آواز کفشها شنیدی اگر زنده بودی زیرا که قبل از آمدن فرشتها مرده چیزی را معلوم کردن نمیتواند - پس علمای محققین ضعفِ آن تاویل رکیک را بیان نمودند که - از احادیث صحیحه ثابت ست که مرده کفن کنندهٔ خود را می شناسد - و همچنین نماز جنازه خواننده و بر دارنده و دفن کنندهٔ خود را - چنانچه محقق و مدقق ملا علی قاری رح در مرقاة شرح مشکوة میفرماید - قِيْلَ يَسْمَعُ صَوْتَ نِعَالِهِمْ لَوْ كَانَ حَيًّا فَاِنَّ جَسَدَهٗ قَبْلَ اَنْ يَّاْتِيَهُ الْمَلَكُ فَيُقْعِدُهٗ مَيِّتٌ لَا يُحِسُّ بِشَيْءٍ - وَهُوَ ضَعِيْفٌ اِذْ ثَبَتَ بِالْاَحَادِيْثِ اَنَّ الْمَيِّتَ لَيَعْلَمُ مَنْ يُّصَلِّيْ عَلَيْهِ وَمَنْ يُّدْفِنُهٗ - قَالَ ابْنُ الْمَلَكِ وَفِيْهِ دَلَالَةٌ عَلٰى حَيٰوةِ الْمَيِّتِ فِي الْقَبْرِ لِاَنَّ الْاِحْسَاسَ بِدُوْنِ الْحَيٰوةِ مُمْتَنِعٌ - انتهى و چونکه بعضی از منکرین درین حدیث تاویلی بدین نمط کرده اند که - سماع قرع النعال مخصوص ست باول وضع میت در قبر برای مقدمهٔ سوال - پس علامه ملا علی قاری حنفی رح مذهب ایشانرا رد کرده اولاً ضمناً که از جواب اللهم هویداست و ثانیاً صراحةً که سلام بر میت که از آنحضرت علیه السلام مطلقاً ثبوت رسیده جواب اللهم را رد میکند - و عبارته هٰكذا وَيُشْكِلُ عَلَيْهِمْ خَبَرُ مُسْلِمٍ اَنَّ الْمَيِّتَ يَسْمَعُ قَرْعَ نِعَالِهِمْ اِذَا انْصَرَفُوْا اَللّٰهُمَّ اِلَّا اَنْ يُّخَصُّوْا ذٰلِكَ بِاَوَّلِ الْوَضْعِ فِي الْقَبْرِ مُقَدَّمَةً لِلسُّؤَالِ - جَمْعًا بَيْنَهٗ وَبَيْنَ الْاٰيَتَيْنِ فَاِنَّهُمَا يُفِيْدَانِ تَحَقُّقَ عَدَمِ سَمَاعِهِمْ فَاِنَّهٗ تَعَالٰى شَبَّهَ الْكُفَّارَ بِالْمَوْتٰى لِاِفَادَةِ فَقْدِ سَمَاعِهِمْ - وَهُوَ كَمَا تَرٰى فِيْهِ نَقْضٌ لَا يَحْصُلُ بِهٖ جَمْعٌ مَعَ اَنَّ مَا وَرَدَ مِنَ السَّلَامِ عَلَى الْمَوْتٰى يَرُدُّ عَلَى التَّخْصِيْصِ بِاَوَّلِ اَحْوَالِ الدَّفْنِ انتهى

جواب تاویل منکرین در این حدیث

تاویل خواننده و دفن کننده خود را می شناسد

دلیل دیگر بر سماع موتی

دلیل دیگر بر سماع اموات

حدیث ابن عباس ست رضی الله عنهما که اخراج کرده است آنرا قاضی عبد البر در کتاب الستذکار و التمهید قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا مِنْ اَحَدٍ يَمُرُّ بِقَبْرِ اَخِيْهِ الْمُؤْمِنِ كَانَ يَعْرِفُهٗ فِي الدُّنْيَا فَيُسَلِّمُ عَلَيْهِ اِلَّا عَرَفَهٗ وَرَدَّ عَلَيْهِ السَّلَامَ صححه عبد الحق یعنی هیچ کسی بقبر برادر مسلمان خود گذر نماید بدین طور که سلام کند بران مرده و آن مرده در حالت زندگانی

اورامی شناخت مگر اینکه آن مرده اورامی شناسد و سلام اورا جواب میدہد تصحیح این حدیث عبدالحق کرده رحمه الله و این محدث غیر ست از شیخ عبدالحق دہلوی متقدم بروی انتہی - ونیز ابن ابی الدنیا درکتاب خود و بیہقی در شعب الایمان می آرند - عَنْ اَبی هریرة رض قَالَ اِذَا مَرَّ رَجُلٌ بِقَبْرِ اَخِیْهِ یَعْرِفُهٗ فَسَلَّمَ عَلَیْهِ رَدَّ عَلَیْهِ السَّلَامَ وَعَرَفَهٗ وَاِذَا مَرَّ بِقَبْرٍ لَا یَعْرِفُهٗ فَسَلَّمَ عَلَیْهِ رَدَّ عَلَیْهِ السَّلَامَ وَلَمْ یَعْرِفْهُ یعنی اگر گذر کند شخصی بر قبر برادر خود که می شناسد آنمرده ویرا و سلام نماید بران مرده آن مرده جواب میدہد سلام اورا و می شناسد اورا و اگر مرور نماید بر قبریکه نمی شناسد اورا و سلام نماید بروی آن مرده سلام ویرا جواب میدہد و نمی شناسد اورا انتہی وعلامه سیوطی در شرح صدور می آرد که اخراج کرده است ابن ابی الدنیا رح درکتاب القبور و صابونی رح در مائتین عَنْ اَبِی هریرة رض عَنِ النَّبِیِّ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ مَا مِنْ عَبْدٍ یَمُرُّ بِقَبْرِ رَجُلٍ یَعْرِفُهٗ فِی الدُّنْیَا فَیُسَلِّمُ عَلَیْهِ اِلَّا عَرَفَهٗ وَرَدَّ عَلَیْهِ السَّلَامَ انتہی و در احیاء العلوم ودر قبور ابن ابی الدنیا و شرح الصدور ست عَنْ اُمِّ الْمُؤْمِنِیْنَ عَائِشَةَ رض قَالَتْ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ مَا مِنْ رَجُلٍ یَزُوْرُ قَبْرَ اَخِیْهِ وَیَجْلِسُ عِنْدَهٗ اِلَّا اسْتَاْنَسَ وَرَدَّ یعنی السلام عَلَیْهِ حَتّٰی یَقُوْمَ انتہی ازین احادیث جواب دادن مرده سلام گوینده را و شناختن وی دوست خود را ثابت ست - پس اگر مرده را سماع نبودی و علم بمسموعات و مبصرات حاصل نگشتی پس چگونه مرده شناخت زائران خود و جواب سلام ایشان کردندی + وہو المدعی - ونیز در مشکوة ست عَنْ عَمْرِو بْنِ حَزْمٍ قَالَ رَاٰنِی النَّبِیُّ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ مُتَّکِئًا عَلٰی قَبْرٍ فَقَالَ لَا تُؤْذِ صَاحِبَ هٰذَا الْقَبْرِ اَوْ لَا تُؤْذِهٖ رواه احمد یعنی وقتیکه رسول علیه السلام مرا بقبر تکیه کننده دید فرمود که صاحب قبر را ایذا مده - ازین حدیث ایذا یافتن مرده ثابت ست پس بر عدم حیات و سماع مرده ہیچ دلیلی نیست - و در باب عرض اعمال الاحیا علی الموتی در شرح صدور از انس بن مالک رض می آرد که فرمود علیه السلام اِنَّ اَعْمَالَکُمْ تُعْرَضُ عَلٰی اَقَارِبِکُمْ وَعَشَائِرِکُمْ مِنَ الْاَمْوَاتِ فَاِنْ کَانَ خَیْرًا اسْتَبْشَرُوْا وَاِنْ کَانَ غَیْرَ ذٰلِکَ قَالُوا اللّٰهُمَّ لَا تُمِتْهُمْ حَتّٰی تَهْدِیَهُمْ یعنی اعمال شما بر اقربا و قبیلهای شما پیش کرده میشود پس اگر اعمال شما نیک باشند خوش می شوند و اگر چنین نباشند دعا میکنند که خداوندا تا وقتیکه ایشانرا ہدایت نکنی ممیران انتہی -

وطبرانی در اوسط و امام احمد و ابن ابی الدنیا از ابی سعید خدری می آرد که آنحضرت علیه السّلام فرمود

إِنَّ الْمَيِّتَ يَعْرِفُ مَنْ يَغْسِلُهُ وَيَحْمِلُهُ وَمَنْ يُكَفِّنُهُ وَمَنْ يُدَلِّيهِ فِي حُفْرَتِهِ۔

ولهذا در مرقاة شرح مشکوة مینویسد لِلْأَنْبِيَاءِ فِي قُبُورِهِمْ أَحْيَاءٌ وَالْعَرْضُ (ای قبر ۱۲) وَالسَّمَاعُ

بَعْدَ الْمَوْتِ لَيْسَ مَخْصُوصًا بِالْأَنْبِيَاءِ بَلْ سَائِرُ الْمَوْتَى يَسْمَعُونَ السَّلَامَ وَالْكَلَامَ (ای عرض الاعمال ۱۲)

وَيُعْرَضُ عَلَيْهِمْ أَعْمَالُ أَقَارِبِهِمْ فِي بَعْضِ الْأَيَّامِ - نَعَمْ لِلْأَنْبِيَاءِ يَكُونُ حَيَاتُهُمْ عَلَى

الْوَجْهِ الْأَكْمَلِ انتهى وَقَالَ ابْنُ الْحَجَرِ إِنَّ لِلْأَنْبِيَاءِ حَيٰوةً بِهَا يَتَعَبَّدُونَ وَيُصَلُّونَ فِي

قُبُورِهِمْ مَعَ اسْتِغْنَائِهِمْ عَنِ الطَّعَامِ وَالشَّرَابِ، كَالْمَلَائِكَةِ وَهٰذَا أَمْرٌ لَا مِرْيَةَ فِيهِ

وَقَدْ صَنَّفَ الْبَيْهَقِيُّ جُزْءًا فِي ذٰلِكَ وَقَالَ حُلُولُهُمْ فِي أَوْقَاتٍ مُخْتَلِفَةٍ وَأَمَاكِنَ مُتَعَدِّدَةٍ (ای الانبیاء ۱۲)

جَائِزٌ عَقْلًا انتهى - وَفِي الْمَوَاهِبِ اللَّدُنِّيَّةِ - أَنَّهُ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَيٌّ وَكَذٰلِكَ الْأَنْبِيَاءُ

وَلِهٰذَا قِيلَ لَا عِدَّةَ عَلَى أَزْوَاجِهِ - وَقِيلَ يُصَلِّي فِيهِ بِأَذَانٍ وَإِقَامَةٍ - وَقَالَ صَلَّى اللّٰهُ

عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ صَلَّى عَلَيَّ عِنْدَ قَبْرِي سَمِعْتُهُ - وَمَنْ صَلَّى عَلَيَّ غَائِبًا بُلِّغْتُهُ وَقَالَ صَلَّى اللّٰهُ

عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عِلْمِي بَعْدَ وَفَاتِي كَعِلْمِي فِي حَيَاتِي كَذَا فِي بَعْضِ الرَّسَائِلِ - و در فتح المبین با زطیة الاولیا

می آرد که ثابت بن اسلم تابعی که از عبدالله بن عمر رض و عبدالله بن زبیر رض روایت میکند و مدت چهل سال

بخدمت حضرت انس رض مانده وقتیکه انتقالش شد حضرت سنان رض از پدر خود می آرد که او گفت والله که

ثابت را من در قبر فرود آوردم و با من حمید طویل و یا شخصی دیگر همراه بود (و این شک از محمد بن سنان

راوی واقع شده) پس وقتیکه با خاک را بر وی برابر کردیم یک خشت خام از قبرش بیفتاد پس دیدم او را

که در قبر خود ایستاده است و نماز را میگزارد پس همراه خود را گفتم که آیا نمی بینی او گفت خاموش باش

پس وقتیکه برابر کردیم بر وی خاک را نزدیک دخترش در آمدیم از وی دریافت نمودیم که عمل پدر تو

چه بود گفت شما چه دیدید پس خبر دادیم او را بآنچه که دیده بودیم پس او گفت که از مدت پنجاه سال تمام شب

قیام کردی و هر گاه که صبح گشتی گفتی ای الله اگر تو کسی را از مخلوق خود در قبر نماز عطا کردهٔ پس مرا نیز عطا

کن پس نبود خدا که رد نماید دعای او را و عبارته بلفظها مرّ فی الباب الخامس فی مناقب الامام

مِنَ السِّلْسِلَةِ الثَّالِثَةِ فِي بَيَانِ جَوَازِ قِيَامِ اللَّيْلِ - واز ین قبیل ست قصهٔ **دامس ابوالهول**

غلام که بعد از فتح الطاکیه برای فتح اطراف و جوانب آن با جیوش اسلامیه در شعب جبال و دره های

حیات نبی علیه السلام در قبر ثابت است

حکایات بعض بر حیات اموات

کریهما منتشر شده تا آنکه بمعرکهٔ با چند اشخاص اسیر گشت و چون در میان کفار در قید شدید گرفتار گشت آخر الامر در خواب خود آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم را دید که میفرماید که ای ابو الهول ترا چه شد که از ینجا نمیروی وی به پیش آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم از بار قید آهنی سخت بنالید آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بدست مبارک خود قید وی را بکشاد و بطرف سلاح اشاره فرمود چون از خواب بیدار شد خود را از قید گران آزاد یافته فی الفور دست بسلاحیکه آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم وی را بدان اشاره کرده بود برد و دیگر همراهان خود را بدست خود کشاده سلاح بدست ایشان داده تا آنکه بعد از قتال و جدال کثیر خود را زنده به پیش امیر اسلام رسانید و از ماجرا اطلاعش داده از شنیدنش جمله مسلمانان متعجب تر گشتند چنانچه بالتفصیل در تاریخ واقدی رح مذکور است اگر خوف طوالت نبودی زیادت حکایات

برین کردمی لهذا بموجب اگر در خانه کس است حرفی بس است عمل کرده شد

دلیل دیگر بر سماع موتی

از ینجا لبعضی آیات قرآنی را باید شنید که از انها حیات اموات و دیگر حالات ایشان دریافت میگردد و آنرا دلیل جداگانه باید فهمید، در حق حبیب نجار رضی اللہ عنہ نازل گشته - قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ - یعنی وقتیکه کفار حبیب نجار را قتل کردند گفته شد (یعنی او را) که در جنت در آ می گفت کاشکے دانستی قوم من آنچیز را که به آن پروردگار من مرا بخشیده است و مرا از کرم کرده شدگان گردانیده - وَقَالَ اللهُ تَعَالٰى وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللهُ مِنْ فَضْلِهِ وَيَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ - یعنی آنانکه در راه حق تعالی مقتول گشته اند ایشان را مرده مپندارید بلکه زنده اند نزدیک پروردگار خویش رزق داده میشوند در حالیکه خوش میشوند بآنچه میدهد ایشان را اللہ تعالی از فضل خود و خوشوقت میگردند بر حال پس ماندگان خویش که با ایشان پیوسته نشده اند و از عبد اللہ بن عباس مروی است که آنحضرت علیہ السلام فرمود که ارواح شهدا در حوصلهای جانوران سبز میباشند و در بهشت سیر میکنند و بر شاخهای طوبی می نشینند و از نهر فردوس آب مینوشند بوقت استراحت در قنادیلی که در سایهٔ عرش آویخته اند میروند و میگویند یا اللہ

فائده: از بعض آیات قرآنی ثبوت سماع و حیات اموات

یاران و برادران ما را خبر کن ازین عیش و عشرت ما تا که رغبت ایشان در جهاد زیاده شود۔ حق تعالی برای آگاهش از حالات ایشان آیت مذکوره را فرستاد۔ و وقتیکه عبد الله انصاری پدر حضرت جابر رضی الله عنہ بدرگاه پروردگار عرض کرد که خداوندا از حال عیش و عشرت ما بوا پسماندگان ما اطلاعی بخش حق تعالی آنرا قبول فرموده این آیت فرستاد۔ و اینهمه در احادیث مروی ست۔

وقال الله تعالی وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ ط بَلْ أَحْيَاءٌ وَلَٰكِنْ لَا تَشْعُرُونَ ط اگر گفته شود که ازین آیات قرآنی ثبوت حیات شهدا است نه دیگر اموات و اگر حیات همه اموات ثابت باشد پس تخصیص بشهدا چرا است **جواب** اَمَّا اَوَّلًا پس بفرض تسلیم می گویم که استدلال منکرین که بآیات مذکوره میکنند عام ست شامل ست مر جمیع اموات را شهدا باشند یا غیر شهدا پس ثبوت حیات بعضی اموات اگرچه منتفی باشد استدلال ایشانرا باطل میکند پس اعتراض مذکور بلا سود ست در حق ایشان **وَاَمَّا ثَانِيًا** پس میگویم که بعضی مفسرین از علمای محققین فرموده که تخصیص شهدا بسبب خصوصیت قرب حق تعالی ست و بسبب زیادت خوشی و کرامت بر ایشان چنانچه در بیضاوی تحت این آیت مینویسد فِيهَا دَلَالَةٌ عَلَى أَنَّ الْأَرْوَاحَ جَوَاهِرُ قَائِمَةٌ بِأَنْفُسِهَا مُغَايِرَةٌ لِمَا يُحَسُّ مِنَ الْبَدَنِ تَبْقَى بَعْدَ الْمَوْتِ دَرَّاكَةً وَعَلَيْهِ جُمْهُورُ الصَّحَابَةِ وَالتَّابِعِينَ وَبِهِ نَطَقَتِ الْآيَاتُ وَالسُّنَنُ۔ وَعَلَى هٰذَا فَتَخْصِيصُ الشُّهَدَاءِ لِاخْتِصَاصِهِمْ بِالْقُرْبِ مِنَ اللّٰهِ تَعَالَى وَمَزِيدِ الْبَهْجَةِ وَالْكَرَامَةِ انتهی ازین عبارت بیضاوی صاف ثابت است که نزدیک جمهور صحابه و تابعین رحمهم الله ارواح را بعد از موت ادراک و شعور باقیست و نیز از کتاب و سنت رسول الله صلی الله علیه وسلم ثابت ست۔ و بعضی از مفسرین میفرمایند که حیات دیگران فقط حیات ارواح ست و حیات شهدا حیات ارواح و اجساد هر دو ست قال فی تفسیر النیسابوری۔ وَالْأَكْثَرُ ذَهَبُوا إِلَى أَنَّهُمْ أَحْيَاءٌ فِي الْحَالِ بِحَيٰوةٍ جَسَدَانِيَّةٍ انتهی مختصرا و فی تفسیر ابو حیان اِخْتَلَفَ النَّاسُ فِي هٰذِهِ الْحَيٰوةِ فَقَالَ قَوْمٌ مَعْنَاهَا بَقَاءُ أَرْوَاحِهِمْ دُونَ أَجْسَادِهِمْ لِأَنَّا نُشَاهِدُ فَسَادَهَا وَفَنَاءَهَا۔ وَذَهَبَ آخَرُونَ إِلَى أَنَّ الشُّهَدَاءَ أَحْيَاءٌ بِالْأَجْسَادِ وَالْأَرْوَاحِ۔ وَلَا يَقْدَحُ فِي ذٰلِكَ عَدَمُ شُعُورِنَا بِهِ فَنَحْنُ نَرَاهُمْ عَلَى صِفَةِ الْأَمْوَاتِ وَهُمْ أَحْيَاءٌ كَمَا قَالَ اللّٰهُ تَعَالَى۔ وَتَرَى الْجِبَالَ

تَحْسَبُهَا جَامِدَةً وَّهِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ - وَكَمَا تَرَى النَّائِمَ عَلَى هَيْأَتِهِ وَهُوَ يَرَى فِيْ مَنَامِهِ مَا يَنْتَعِمُ بِهِ وَيَتَأَلَّمُ عَنْهُ قُلْتُ وَلِذٰلِكَ قَالَ اللهُ تَعَالَى بَلْ اَحْيَاءٌ وَّلٰكِنْ لَّا تَشْعُرُوْنَ - فَنَبَّهَ بِقَوْلِهِ ذٰلِكَ خِطَابًا لِلْمُؤْمِنِيْنَ عَلٰى اَنَّهُمْ لَا تَدْرُكُوْنَ هٰذِهِ الْحَيٰوةَ بِالْمُشَاهَدَةِ وَالْحِسِّ - وَبِهٰذَا يَتَمَيَّزُ الشُّهَدَاءُ عَنْ غَيْرِهِمْ وَلَوْ كَانَ الْمُرَادُ حَيٰوةَ الرُّوْحِ فَقَطْ لَمْ يَحْصُلْ لَهُمْ تَمْيِيْزٌ عَنْ غَيْرِهِمْ لِمُشَارَكَةِ سَائِرِ الْاَمْوَاتِ لَهُمْ فِيْ ذٰلِكَ - اِذِ الْمُؤْمِنُوْنَ يَعْلَمُوْنَ حَيٰوةَ كُلِّ الْاَرْوَاحِ فَلَمْ يَكُنْ لِقَوْلِهِ تَعَالٰى وَلٰكِنْ لَّا تَشْعُرُوْنَ مَعْنًى انتھى واللہ اعلم وعلمہ اتم میگوید بندۂ ضعیف اصلح اللہ تعالیٰ حالہٗ کہ بعد اتمام رسالۂ ہذا را بغرۂ ماہ محرم ۱۳۰۴؁ھ بمقام لکھنؤ فرنگی محل نزد عالم بے بدل و فاضل بے مثل حضرت ابو الحسنات محمد عبدالحی مرحوم رضی اللہ تعالیٰ عنا و عنہ حاضر نمودم چونکہ ایشان دران ایام برائے دفع دورہای صرع نضج میگرفتند از کتب بینی ممنوع بودند بنابران تا دو روز از مضامین کتاب ہذا ایشان را بر مکان ایشان واقف گردانیدم و در باب تقلید قول ضعیف را پسندیدند بعد از سماعت مضامین غایت مسرور شدہ کتاب تذکرۃ الراشد از تصانیف خود باین ذرۂ بی ذرہ مرحمت فرمودند کہ درین بارہ ممد و معاون تو خواہد شد و بعد از صحت و مطالعہ خود انشاء اللہ مہر و دستخط نیز کردہ آید چونکہ ایشان بعد از چندی ہم ازان عارضۂ مہلکہ وفات یافتند و ثانیا از ملاقات بابرکات ایشان محروم ماندم لہذا تیمنا و تبرکا دلیل ہفتم را بر سماع اموات از کتاب مذکور بطریق تلخیص درینجا درج نمودم تا بجای مہر و دستخط ایشان تصور کردہ آید

دلیل ہفتم بر سماع اموات

قَدْ وَرَدَ كَثِيْرٌ مِّنَ الْاَخْبَارِ الْمَرْفُوْعَةِ الصَّحِيْحَةِ بِاِثْبَاتِ الْعَقْلِ وَالْاِدْرَاكِ وَالسَّمَاعِ لِكُلِّ مَيِّتٍ وَّلَوْ كَانَ مِنَ الطَّوَائِفِ الْقَبِيْحَةِ وَشَهِدَتْ بِذٰلِكَ اٰثَارٌ مَّوْقُوْفَةٌ عَلَى الصَّحَابَةِ وَمَنْ بَعْدَهُمْ مِّنْ حَمَلَةِ الشَّرِيْعَةِ وَالْمَوْقُوْفَةُ فِيْ هٰذِهِ الْمَسْاَلَةِ فِيْ حُكْمِ الْمَرْفُوْعَةِ وَلَيْسَ خَاصًّا بِوَقْتِ عَوْدِ الرُّوْحِ اِلَى الْجَسَدِ فِي الْقَبْرِ عِنْدَ سُؤَالِ نَكِيْرٍ وَّمُنْكَرٍ بَلْ هُوَ حَاصِلٌ لَّهٗ فِيْمَا تَقَدَّمَ وَتَاَخَّرَ فَاَخْرَجَ ابْنُ اَبِيْ شَيْبَةَ عَنْ اَبِيْ هُرَيْرَةَ قَالَ لَا يُقْبَضُ الْمُؤْمِنُ حَتّٰى يَرَى الْبُشْرٰى فَاِذَا قُبِضَ نَادٰى فَلَيْسَ فِي الدَّارِ دَابَّةٌ صَغِيْرَةٌ وَّلَا كَبِيْرَةٌ اِلَّا وَهِيَ تَسْمَعُ صَوْتَهٗ اِلَّا الثَّقَلَيْنِ مِنَ الْاِنْسِ وَالْجِنِّ تَعَجَّلُوْا بِيْ اِلٰى اَرْحَمِ الرَّاحِمِيْنَ فَاِذَا وُضِعَ

فائدہ: درین دلیل ثبوت سماع کفار و فساق ہم ازین روایت
فائدہ: درین ثبوت سماع اموات

عَلٰی سَرِیْرِهٖ قَالَ مَا اَبْطَأَ مَا تَمْشُوْنَ الحدیث ـ وَاَخْرَجَ اَیْضًا عَنِ الرَّبِیْعِ قَالَ قِیْلَ لِیْ مَاتَ
اَخُوْكَ فَجِئْتُ سَرِیْعًا وَقَدْ سُجِّیَ بِثَوْبِهٖ فَاَنَا عِنْدَ رَاْسِهٖ اَسْتَغْفِرُ لَهٗ وَاَسْتَرْجِعُ اِذْ كُشِفَ
الثَّوْبُ عَنْ وَجْهِهٖ فَقَالَ اَلسَّلَامُ عَلَیْكُمْ فَقُلْنَا وَعَلَیْكُمُ السَّلَامُ سُبْحَانَ اللّٰهِ فَقَالَ
سُبْحَانَ اللّٰهِ اِنِّیْ قَدِمْتُ عَلَی اللّٰهِ فَتَلَقَّیْتُ بِرَوْحٍ وَّرَیْحَانٍ وَرَبٍّ غَیْرِ غَضْبَانٍ وَاِنِّیْ
اِسْتَاْذَنْتُ رَبِّیْ اَنْ اُخْبِرَكُمْ وَاُبَشِّرَكُمْ وَاحْمِلُوْنِیْ اِلٰی رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ
فَاِنَّهٗ عَهِدَ اِلَیَّ اَنْ لَّا یَبْرَحَ حَتّٰی اٰتِیَهٗ انتہی وَاَخْرَجَ جُوَیْبِرٌ عَنْ اَبَانٍ قَالَ حَضَرْنَا وَفَاةَ
مُوَرِّقِ الْعِجْلِیِّ فَلَمَّا سُجِّیَ رَاَیْنَا نُوْرًا سَاطِعًا قَدْ سَطَعَ مِنْ عِنْدِ رَاْسِهٖ حَتّٰی خَرَقَ السَّقْفَ
ثُمَّ رَاَیْنَا نُوْرًا اَسْطَعَ مِنْ وَّسْطِهٖ ثُمَّ اَنَّهٗ كَشَفَ الثَّوْبَ عَنْ وَّجْهِهٖ فَقَالَ هَلْ رَاَیْتُمْ
شَیْئًا فَقُلْنَا نَعَمْ وَاَخْبَرْنَاهُ بِالَّذِیْ رَاَیْنَاهُ فَقَالَ تِلْكَ سُوْرَةُ الٓمّٓ السَّجْدَةُ قَدْ كُنْتُ
اَقْرَاُهَا فِیْ كُلِّ لَیْلَةٍ الحدیث ـ وَاَخْرَجَ ابْنُ اَبِی الدُّنْیَا عَنِ الْحَارِثِ قَالَ اٰلٰی
رَبِیْعُ بْنُ حِرَاشٍ اَنْ لَّا یَفْتَرَّ اَسْنَانُهٗ ضَاحِكًا حَتّٰی یَعْلَمَ اَیْنَ مَصِیْرُهٗ فَمَا ضَحِكَ اِلَّا
بَعْدَ مَوْتِهٖ وَاٰلٰی رِبْعِیٌّ بَعْدَهٗ اَنْ لَّا یَضْحَكَ حَتّٰی یَعْلَمَ اَفِی الْجَنَّةِ هُوَ اَمْ فِی النَّارِ
قَالَ فَلَقَدْ اَخْبَرَنِیْ غَاسِلُهٗ اَنَّهٗ لَمْ یَزَلْ مُتَبَسِّمًا عَلٰی سَرِیْرِهٖ وَنَحْنُ نَغْسِلُهٗ اِنْتَهٰی
وَاَخْرَجَ اَیْضًا عَنْ مُغِیْرَةَ بْنِ خَلَفٍ اَنَّ رَبِیْعَةَ مَاتَتْ فَغَسَلُوْهَا وَكَفَّنُوْهَا ثُمَّ
اَنَّهَا تَحَرَّكَتْ فَنَظَرَتْ اِلَیْهِمْ فَقَالَتْ اَبْشِرُوْا فَاِنِّیْ وَجَدْتُ الْاَمْرَ اَیْسَرَ مِمَّا كُنْتُمْ

يتخوفون به الحديث واخرج ايضا عن خلف[1] بن حوشب قال مات رجل بالمدائن وسجي
فتحرك الثوب فكشف عنه وقال قوم مخضبة لحاهم في هذا المسجد يلعنون ابا بكر
وعمر ويتبرؤن منهما - الذين جاؤا في يقبضون روحي يلعنونهم ويتبرؤن منهم
انتهى واخرج[2] ايضا عن عطاء الخراساني استقضى رجل من بني اسرائيل اربعين سنة
(الابتلاء بالقضاء ۱۲)
فلما حضرته الوفاة قال اني ارى اني هالك في مرضي هذا فان هلكت فاحبسوني
عندكم اربعة ايام او خمسة ايام فان رايتم مني شيئا فلينادِ في رجل منكم فلما قضي جعل
في تابوت فلما مضت ثلثة ايام اذاهم بريحة فنادى رجل منهم يا فلان ما هذه
الريح فقال قد وليت القضاء فيكم اربعين سنة فما رابني شيء الا رجلان اتياني
فكان لي في احدهما هوى فكنت اسمع منه باذني التي تليه اكثر مما اسمع بالاخرى فهذه
الريح منها انتهى واخرج[3] احمد في مسنده والطبراني في الاوسط وابن ابي الدنيا وغيرهم
عن ابي سعيد الخدري قال قال رسول الله صلعم ان[4] الميت يعرف غاسله ومن يحمله
ويكفنه ومن يدليه في حفرته انتهى واخرج ابن ابي الدنيا عن مجاهد قال اذا
مات الميت[5] فما من شيء الا وهو يراه عند غسله وحمله حتى يوصله الى قبره انتهى
واخرج ايضا عن عمرو بن دينار وبكر بن عبد الله وسفيان وحذيفة نحوه واخرج[6]
عن ابن ابي ليلى قال الروح بيد ملك يمشي به مع الجنازة فيقول له اسمع ثناء الناس عليك انتهى

۱؎ خلف گفت مردی در مدائن وفات کرد چون کفن کرده شد پس بعد از جنبش ثوب جامه از روی کشاده شد گفت که درین مسجد قومی ست خضاب کرده شده ست ریشهای ایشان که ابوبکر و عمر رضی الله تعالی عنهما لعنت میکنند و بیزاری ازان ایشان میجویند و زشتکانی که قبض روح من میکنند بر ایشان لعنت میکنند و از ایشان بیزاری میجویند ۱۲

۲؎ روایت ست از عطا که شخصی از بنی اسرائیل از مدت چهل سال قاضی کرده شد چون موت وی نزدیک گشت گفت میدانم که درین مرض خواهم مرد اگر مردم من پس مرا تا چهار یا پنج روز نزد خود بدارید اگر چیزی را از من بینید باید که یکی از شما را ندا کند پس چون مرد در تابوت نهاده شد بعد از سه روز بوی بد از وی آمد پس آواز داد یکی از ایشان که ای فلان این بوی چیست گفت که تا چهل سال در شما والی عهده قضا بودم پس هیچ چیزی مرا نیاورد مگر دو شخص که آمدند نزد من که با یکی از آن هر دو محبت بود پس میشنیدم سخن وی را بگوشی که نزدیک وی بود زیاده از آن که میشنیدم بگوش دیگر پس این بوی ازان ست ۱۲

۳؎ ...

۴؎ ...

۵؎ ...

۶؎ ...

وأخرج البخاري ومسلم عن أنس أن النبي صلعم وقع على قتلى بدر فقال يا فلان
يا فلان الحديث وأخرج أبو الشيخ عن عبيد بن مرزوق كانت امرأة تقم المسجد
فماتت فلم يعلم بها رسول الله صلى الله عليه وسلم فمر على قبرها فقال ما هذا
القبر قالوا قبر أم محجن فقال أي العمل وجدت أفضل قالوا يا رسول الله أتسمع
فقال ما أنتم بأسمع منها فذكر أنها أجابت قم المسجد انتهى وأخرج البخاري
ومسلم وغيرهما عن أبي سعيد الخدري قال قال رسول الله صلعم إذا وضعت الجنازة
واحتملها الرجال على أعناقهم فإن كانت صالحة قالت قدموني وإن كانت
غير صالحة قالت يا ويلها أين تذهبون يسمع صوتها كل شيء إلا الإنسان ولو
سمعه لصعق انتهى وأخرج ابن أبي الدنيا عن عمر بن الخطاب مرفوعا ما من ميت
يوضع على سريره فيخطا به ثلث خطوات إلا تكلم بكلام يسمعه من شاء الله
تعالى إلا الجن والإنس يقول يا إخوتاه يا حملة نعشاه لا تغرنكم الدنيا كما غرتني
ولا يلعبن بكم الزمان كما لعب بي الحديث وأخرج أحمد في كتاب الوعيد
عن أم الدرداء قالت إن الميت إذا وضع على سريره فإنه ينادي يا أهلاه
يا جيراناه يا حملة سريره لا تغرنكم الدنيا كما غرتني الحديث ـ وأخرج الطبراني في
الأوسط وابن أبي شيبة وابن جرير وابن حبان وابن مردويه والحاكم والبيهقي وهناد
في كتاب الزهد مرفوعا والذي نفسي بيده إن الميت إذا وضع في قبره أنه ليسمع

خفق نعالهم حتی یولون عنه الحدیث وَاخرج البخاری[۱۸] ومسلم وغیرهما مرفوعا ان العبد اذا وضع فی قبره وتولی عنه اصحابه وانه یسمع قرع نعالهم الحدیث

وَاخرج[۱۹] مسلم ان النبی صلعم مر علی موسی لیلة الاسراء وهو قائم یصلی فی قبره انتهی

وَاخرج[۲۰] ابو نعیم فی الحلیة ان ثابتا البنانی راوه قائما یصلی فی قبره انتهی وَاخرج[۲۱] ابو نعیم وابن جریر فی تهذیب الاثار عن ابراهیم قال حدثنی الذین کانوا یمرون بالمقابر قالوا کنا اذا مررنا بجنبات قبر ثابت البنانی سمعنا قراءة القرآن انتهی

وَاخرج[۲۲] الترمذی وحسنه والحاکم والبیهقی عن ابن عباس قال ضرب بعض اصحاب النبی صلی الله علیه وسلم خباءه علی قبر وهو لا یحسب انه قبر فاذا فیه انسان یقرأ سورة الملک حتی ختمها فاتی النبی صلی الله علیه وآله وسلم فاخبره فقال هی المانعة هی المنجیة تنجیه من عذاب القبر انتهی

وَاخرج[۲۳] ابن عدی والبیهقی والترمذی وابن ماجة والعقیلی والخطیب وغیرهم مرفوعا انهم یتزاورون فی اکفانهم انتهی وَاخرج[۲۴] العقیلی عن ابی هریرة قال قال ابو رزین یا رسول الله ان طریقی علی الموتی فهل من کلام اتکلم به اذا مررت علیهم قال قل السلام علیکم یا اهل القبور من المسلمین والمؤمنین انتم لنا سلف ونحن لکم تبع وانا ان شاء الله بکم لاحقون قال یا رسول الله ایسمعون قال یسمعون انتهی

[illegible]

وَفِي الْبَابِ حِكَايَاتٌ كَثِيرَةٌ، وَرِوَايَاتٌ غَفِيرَةٌ، فَانْظُرْ إِلَى هٰذِهِ الْأَمْوَاتِ كَيْفَ أَنْكَرُوا اسْتِمَاعَ الْأَمْوَاتِ، وَشَبَّهُوهُمْ بِالْجَمَادَاتِ الْخَالِيَةِ عَنْ مُطْلَقِ الْإِدْرَاكَاتِ، مَعَ ثُبُوتِ ذٰلِكَ بِمَا يَبْلُغُ بِمَجْمُوعِهِ إِلَى حَدِّ التَّوَاتُرِ الْمَعْنَوِيِّ، وَإِنْ لَمْ يَكُنْ شَيْءٌ مِنْهُ مُتَوَاتِرًا بِعَيْنِهِ بِالتَّوَاتُرِ اللَّفْظِيِّ، فَمَنْ لَمْ يَنْفَتِحْ بَصَرُهُ، وَلَمْ يَرْتَفِعْ كَدَرُهُ، فَلْيَبْكِ عَلَى نَفْسِهِ إِلَى أَنْ يَدْخُلَ فِي رَمْسِهِ، فَيَسْتَمِعُ فِيهِ خِطَابَاتِ الْأَحْيَاءِ، وَيَبِيدُ وَلَهُ مَا لَمْ يَكُنْ يَحْتَسِبُ حِينَ كَوْنِهِ مِنَ الْأَحِبَّاءِ، وَيَحْصُلُ لَهُ عِلْمُ الْيَقِينِ، بِسَمَاعِ الْمَيِّتِ الدَّفِينِ، فَيَتَحَسَّرُ عَلَى مَا فَاتَ مِنْهُ مِنَ الْاِعْتِقَادَاتِ وَالْيَقِينِ، عَصَمَنَا اللّٰهُ وَجَمِيعَ خَلْقِهِ، مِنْ مِثْلِ هٰذِهِ الْحَسْرَةِ بَعْدَ فَوْتِهِ، وَحَفِظَنَا اللّٰهُ وَجَمِيعَ عِبَادِهِ، مِنْ مِثْلِ هٰذِهِ التِّرَةِ بَعْدَ مَمَاتِهِ

تا آنکہ فرمود وکسی کہ ارادۂ ازالۂ شبہات رکیکہ دارد باید کہ کتب مفصلۂ ذیل را مطالعہ نماید مثل کتاب الروح لابن القیم الجوزی تلمیذ ابن تیمیۃ الحنبلی والصارم المنکی علی نحر بن السبکی از مؤلفات ابن عبد الہادی الحنبلی وشفاء السقام فی زیارۃ خیر الانام للسبکی وارتیاح الاکباد بفقد الاولاد للسخاوی وشرح الصدور بشرح حال الموت والقبور للسیوطی وتذکرۃ القرطبی وشروح صحیح البخاری کفتح الباری للعسقلانی وعمدۃ القاری للعینی انتہی مختصراً کلامہ

مسائلۂ دوازدہم در تحقیق تشبیہ دادن درود فرستادن بحضرت صلی اللہ علیہ وسلم با درود ابراہیمی صلی اللہ علیہ وسلم

ما قولکم رحمکم اللہ اندرین کہ زیدی پرسد کہ مرتبۂ آنحضرت صلعم برتر ست یا رتبۂ خلیل اللہ علیہ السلام اگر مرتبۂ ابراہیم خلیل اللہ زائد دانستہ شود انکار از نصوص ونیز خلاف از عقیدۂ اہل سنت لازم می آید واگر فضیلت مر آنحضرت صلعم را تسلیم کردہ شود چنانکہ مسلم ست پس در تشبیہ صلوات بر آنحضرت صلعم با صلوۃ ابراہیم علیہ السلام خیلی خلاف عقل اولو الالباب لازم می آید زیرا کہ مشبہ بہ را اکمل وافضل از مشبہ می باید بود وتشبیہ افضل با مفضول در مقدم مدح ظاہرا غیر تام ست فافہموا وتاملوا

الجواب الصحیح وبیدہٖ ازمۃ التوضیح والتنقیح

اقول وباللہ التوفیق کہ جواب این سوال را بسیاری از علمای امت مرحومہ در کتب خود مانند شرح صحیح مسلم

للامام النووی رح در رسالهٔ اجوبهٔ عجیبه و شواهد الحسنات فی فضل الصلوة و در المختار و رد المحتار و غیرها چند
وجه بیان نموده بطریق تلخیص بعضی از انها اینست **اول** اینکه امر ابراهیم ع و خلیل گرفتن حضرت حق
سبحانه و تعالی ویرا و تعظیم و تشریف وی ع اشهر و معروف تر گشته و مُشَبَّهٌ بِهٖ را چنانکه اعلی بودن
میباید همچنان تنها اشهر بودنش نیز گاهی سبب تشبیه میشود **دوم** اینکه از امام شافعی رح معنی صلوة
ابراهیمی را بدین طرز نقل کرده اند که این تشبیه راجع ست لِقَولِنَا وَعَلٰی اٰلِ مُحَمَّدٍ یعنی که اَللّٰهُمَّ
صَلِّ عَلٰی مُحَمَّدٍ کلام تام ست و از لفظ وَعَلٰی اٰلِ مُحَمَّدٍ جملهٔ مستانفه شروع شده ای وَصَلِّ
عَلٰی اٰلِ مُحَمَّدٍ کَمَا صَلَّیْتَ عَلٰی اِبْرَاهِیْمَ وَعَلٰی اٰلِ اِبْرَاهِیْمَ پس مَسْئُوْلٌ لَهٗ درین تشبیه
آل آنحضرت صلعم ست نه نفس ذات معجز آیات صلعم **ثالثا** اینکه مُشَبَّهٌ بِهٖ بعضی از فضائل جزئیه
و خصائص خاصهٔ ابراهیمی ست نه جملهٔ فضائل من کل الوجوه و از وجدان خاصهٔ در مفضول
موجب فضیلت وی بر افضل لازم نیست **و** این امر بظاهر ست ورنه ماسیه کاران صنعتِ کتابت
که آلهٔ بقای علم شریعت ست در مخلوق **و نیز** قراءت آن بخوبی میدانیم نه حضرت ما صلعم تا آنکه
در نامهٔ صلح حُدَیْبِیَه نام نامی خود را در کاغذ مکتوبهٔ حضرت علی رض بمقابلهٔ کفار مکه نمیدانست چنانچه با التفصیل
در کتب سیر خاص در مدارج شیخ مندرج ست و آن جزوی خاص مانند اتخاذ خلت و امام الملل بودن نسبت و غیره تا آنکه
تا آنکه آن سرور علیه السلام نیز باتباع ابراهیمی مامور گشت بسبب ورود امر در اقتدا بوی ع فی قوله تعالی
اَنِ اتَّبِعْ مِلَّةَ اِبْرَاهِیْمَ حَنِیْفًا و نیز پیدا شدن جملهٔ انبیای پیشین از اولاد وی ع که موجب حصر نبوت
است تا قیام قیامت در ذریت وی ع و نیز کثرت اجر ابراهیم ع و عدم انقطاع آن اِلٰی یَوْمِ الْقِیَامَةِ که بمقتضای
مَنْ سَنَّ سُنَّةً حَسَنَةً فَلَهٗ اَجْرُهَا وَاَجْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا بوجه امام الملل بودن ابراهیم ع
لازم گشته و نیز بسبب رفعت شان وی ع در انبیای مرسل و بسبب بودن وی ع افضل باقی انبیا
بر قول راجح و بسبب موافقت ما و راه در معالم ملت و طرق شریعت که اشاره بطرف آن درین
قول حق سبحانه و تعالی ست مِلَّةَ اَبِیْکُمْ اِبْرَاهِیْمَ و بسبب دوام ذکر جمیل وی ع که مترشح ست ازین
قول پاک وَاجْعَلْ لِّیْ لِسَانَ صِدْقٍ فِی الْاٰخِرِیْنَ **و** در تشبیه لازم نیست که تفضیل ذات
مشبه به من کل الوجوه بر مشبه ثابت باشد بلکه تفضیل وی محض در وجه تشبیه میباید ورنه امثال
مشهوره محض غلط تصور کرده شوند چنانچه زَیْدٌ کَالْاَسَدِ که تشبیه در نفس شجاعت ست و این صفت

از صفات اسد جزو وی ست ورنه اسد حیوان مفترس موذی واجب القتل ست و انسان مکرم بکرامت کما
قال سبحانه و تعالی وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ و چنانکه گویند حَبِيبِي كَالْقَمَرِ که تشبیه فقط در نفس حسن ست
ورنه قمر در اصل حجر ست از معبودان کفار داخل درین قول حق تعالی اِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُوْنَ مِنْ دُوْنِ
اللّٰهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ و همچنین ازامت بسیاری شهدا اند نه آنحضرت صلعم و قس علیه پس
گویا درود فرستنده بسبب تشبیه مذکور لبقای ملت و امامت آنحضرت صلعم را مانند ابراهیمؑ تا قیام قیامت
می طلبد و نیز حصر ولایت را در آل و اتباع آنحضرت صلعم مانند حصر نبوت در ذریت ابراهیمؑ و نیز تکثر
اجر و عدم انقطاع آن برای آنحضرت صلعم و آل پاکش تا آخر انتظام عالم میخواهد رابعاً اینکه این تشبیه
بطریق اغلب نیست زیراکه گاهی مشبه به مساوی مشبه میباشد و گاهی ادنی نیز میباشد لیکن درین
هر دو صورت وجه تشبیه یا وضاحت مشبه به میباشد بسبب بودن مشبه به حسی و مشاهد (ای
محسوس و دیده شده) و یا شهرت وی در مشابهت چنانچه بالتفصیل علامهٔ تفتازانیؒ در مطول نیز
بیان نموده مثال وضاحت این قول حق تعالی ست مَثَلُ نُوْرِهٖ كَمِشْكٰوةٍ که درینجا حق تعالی
نور پاک خود را بنور قندیل بسبب وضاحت آن تشبیه داده ورنه ظاهر و باهر ست که نور قندیل را با نور
پاک ایزدی کدام دعوای همسری ست پس چه جای برتری و مثال شهرت در مشابهت چنانچه
همدرین مسئلهٔ درود شریف زیراکه تعظیم ابراهیمؑ و آل وی در بارهٔ رحمت الٰهی در حق ایشان واضح تر ست
درمیان اهل الملل پس درینجا نیز این تشبیه نیک ست و این ضعیف اصلحه اللّٰه حاله میگوید که مثال
تشبیه بنابر شهرت خارج از مسئلهٔ متنازع فیها تشبیه خوبان جهان ست در حسن با لیلی ورنه از کتب
تواریخ صاف هویدا ست که حسن لیلی خاص از بسیاری همعصران خود بسا کم بود تا بدیگر از زمان سابق
ولاحق چه میرسد چنانچه شیخ سعدیؒ نیز در گلستان در حکایت مقابلهٔ پادشاه با مجنون بران تصریح کرده
خامساً اینکه کاف در كَمَا صَلَّيْتَ برای تعلیل ست یعنی لمعنی زیراکه نه برای تشبیه و اگر برای
تشبیه تسلیم کرده شود پس این تشبیه در نفس صلوة ست نه در مقدار نظیرش این چند اقوال
حق تعالی ست یکی اِنَّا اَوْحَيْنَا اِلَيْكَ كَمَا اَوْحَيْنَا اِلٰى نُوْحٍ و ظاهر ست که درینجا مقدار ملحوظ
نیست دوم كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِيْنَ مِنْ قَبْلِكُمْ چراکه صیام رمضان
بر هیچ یکی از امم سابقه مکتوب نشده بود سوم اَحْسِنْ كَمَا اَحْسَنَ اللّٰهُ اِلَيْكَ که غرض موسیٰ

جواب لوجه چهارم

تنبیه [illegible]

جواب لوجه پنجم

درین قول بقارون مساوات باحسان حق تعالی نبود چه آن از کسی ممکن نیست خاصةً از ان پلید و فائده ازین چنین تشبیه نفس تاکید میباشد در طلب پس معنی چنین میباشد چنانکه برابراهیم ع صلوة فرستادی پس بران محمد صلعم که ازوی بهترست نیز صلوة بفرست **سادسًا** اینکه این تشبیه برای تکمیل صلوة برابراهیم وآل پاک وی ست علیه وعلیهم الصلوة والسلام نه برای تکمیل صلوة برآنحضرت صلعم چنانچه در تشبیهات مقلوبه غرض تشبیه راجع میباشد به تکمیل وتشریف مشبه به بسبب مشبه بودنش مراعلی ترین خود را مثل قول شاعر

وَجْهُ الْخَلِيفَةِ حِيْنَ يُمْتَدَحُ		وَبَدَا الصَّبَاحُ كَأَنَّ غُرَّتَهُ

که درینجا وجه خلیفه مشبه به ست وظهور صباح را مشبه باوجه خلیفهٔ خود ساخته **سابعًا** اینکه معنی این تشبیه چنین گفته شود ای خداوند عالم رحمت کامله نازل کن از طرف خود بر نبی ما صلعم چنانکه باقتضای مرتبهٔ آن سرور علیه السلام بنزدیک تست زان سان که رحمت فرستادی برابراهیم علیه السلام باقتضای آن مرتبه که وی را نزدیک تو بود پس درین صورت صلوة بر سرور ما صلعم بقدر اقتضای مرتبهٔ آن سرور علیه السلام میباشد چنانچه درود برابراهیم ع بقدر اقتضای مرتبهٔ ابراهیم ع بود پس تشبیه در نفس فوات هردو صلوة نبود بلکه در کیفیات هردو صلوة بود وازین هیچ نقص لازم نیست بلکه صلوة نبی ما صلعم اکمل صلوات میباشد واین تشبیه ازان قبیل ست که گویند اَلشِّتَاءُ اَبْرَدُ مِنَ الصَّيْفِ وَالصَّيْفُ اَحَرُّ مِنَ الشِّتَاءِ یعنی شتا در مرتبهٔ برودت ابرد ست از صیف در مرتبهٔ حرارت وصیف در مرتبهٔ حرارت احر ست از شتا در مرتبهٔ برودت یا چنانکه گویند اَلْاَصْمَعِيُّ فِي الْفَصَاحَةِ مِثْلُ الْحَاتِمِ فِي السَّخَاءِ یعنی اصمعی در صفت فصاحت اکمل ست از جمیع اقران وامثال خود چنانکه حاتم در سخاوت اکمل ست از جمیع اقران وامثال خود و شک نیست در صحت این هردو معنی گو در ظاهر معنی تشبیه وتفضیل بسبب فقدان جنسیت درست نمی نماید **ثامنًا** اینکه درود بفرست از سوی خود بر محمد وآل وی صلعم چنانچه درود فرستادی برابراهیم وآل وی پس مسئول شده مشارکت ست در اصل درود نه در مقدار آن یعنی درود بر نبی ما نازل کن مانند نازل کردن درود برابراهیم ع وازین لازم نیست که درود بر نبی ما از درود ابراهیمی ع زائد نباشد چنانچه امام نووی گفته **تاسعًا** اینکه ابراهیم علیه السلام سلام فرستاد بر ما در شب معراج حَيْثُ قَالَ اَبْلِغْ اُمَّتَكَ مِنِّي السَّلَامَ **دوم** اینکه ما را بنام مسلمین وی موسوم ساخت چنانچه در کلام پاک ازان خبرداده هُوَ سَمّٰكُمُ الْمُسْلِمِيْنَ مِنْ قَبْلُ

پس مانیز قصد اظہار فضل وی نمودیم از برای مجازات و بدلہ بدین ہر دو احسان وی کہ هَلْ جَزَآءُ الْاِحْسَانِ اِلَّا الْاِحْسَانُ **عاشراً** اینکہ مطلوب ازین تشبیہ آن صلوٰۃ ست کہ ببرکت آن حق تعالی آنحضرت صلعم را نیز مانند ابراہیم مرتبۂ خلت عنایت فرماید پس حق تعالی دعای بندگان خود را مستجاب فرمودہ تا آنکہ آنحضرت صلعم را باین مرتبہ بنواخت چنانچہ در حدیث صحیحین ست وَلٰكِنَّ صَاحِبَكُمْ خَلِيْلُ الرَّحْمٰنِ **الحادی عشر** اینکہ این تشبیہ بسبب اُبُوَّتِ وی ست مر نبی مارا صلعم نہ بنا بر فضیلت ابراہیم علیہ السلام از ان حضرت صلعم و حال آنکہ تشبیہ در فضائل حمیدہ بہ آبای خود ہمہ را پسند ست و مرغوب **الثانی عشر** بنا بر قول امام نوویؒ در شرح صحیح مسلم این تشبیہ برظاہر خود ست و حاصلش اینکہ نازل کن بر محمد و آلہ علیہ السلام صلوٰۃ را بمقدار صلوٰتی کہ مر ابراہیم علیہ السلام و آل وی را ست پس مسئول شدہ مقابلۂ این جملہ ست با آن جملہ چرا کہ قول مختار در تفسیر آل نبی صلعم چنانچہ مقدم گذشت اینست کہ لفظ آل نبی جمیع اتباع وی علیہ السلام را شامل ست و در آل ابراہیم علیہ السلام خلائق کثیرہ آن چنان داخل اند کہ لاتعد و لاتحصی از ایشان انبیا اند و در آل محمد صلی اللہ علیہ وسلم یک نفر پیغمبر ہم نیست پس سوال کردہ شد از حق تعالی الحاق این گروہی کہ درینہا بجز از نبی واحد نبی دیگر نیست بآن گروہی کہ دران خلائق کثیرہ از انبیا اند علیہم الصلوٰۃ و السلام انتہی کلام النوویؒ میگوید بندہ ضعیف اَصْلَحَ اللّٰهُ حَالَهٗ وَ اَفْلَحَ مَآلَهٗ کہ مؤید این قول ست آنچہ حق تعالی فرمودہ ست ثُلَّةٌ مِّنَ الْاَوَّلِيْنَ وَقَلِيْلٌ مِّنَ الْاٰخِرِيْنَ و از نزول این آیت آنحضرت صلعم خستہ خاطر میبود تا آنکہ نازل شد ثُلَّةٌ مِّنَ الْاَوَّلِيْنَ وَثُلَّةٌ مِّنَ الْاٰخِرِيْنَ چنانچہ در تفاسیر برین تصریح کردہ اند واللہ اعلم **پس** از وجوہات مذکورہ بالا این تشبیہ نیک و حسن واقع شدہ است فتدبر

مسئلۂ سیزدہم در تحقیق استعمال کلمات صلوٰۃ و سلام در غیر انبیا علیہم الصلوٰۃ والسلام

چہ میفرمایند واقفان رموزات شرع و ماہران احکام دین از اہل ورع اندرین مسئلۂ مروجۂ ہند کہ آنچہ در اکثر اہل ہند مروج ست کہ در وقت ذکر نام نامی کسی از اہل بیت نبوت عموماً ہر کہ باشد و بالخصوص در وقت اسمای مبارک حضرات حسنین و علی و فاطمہ رضوان اللہ تعالی علیہم اجمعین بدرود فرستادن و سلام گفتن بالاستقلال بدون تبعیت ذکر نبی صلعم و یا ملائکہ بالضرور مشغول میشوند آیا این امر جائز ست و باعث اجر و یا فعل نادرست و سبب زجر و اگر فرضاً این امر ناجائز تصور کردہ شود پس نص قرآنی را کہ صَلِّ عَلَيْهِمْ اِنَّ صَلٰوتَكَ سَكَنٌ لَّهُمْ و نیز آیت هُوَ الَّذِيْ يُصَلِّيْ عَلَيْكُمْ

نادر جواب این ہا از ایشان یاد عا بالصلوٰۃ بخواہ ... صلوٰۃ ... ایشان ... ۱۲

حق تعالی آن ذات پاک را ... صلوٰۃ میفرستد ... ۱۲

در تحقیق استعمال صلوٰۃ و سلام بر غیر انبیا علیہم السلام

وَمَلٰئِكَتَهٗ و نیز حدیث صحیح مسلم را عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ اَبِیْ اَوْفٰی قَالَ کَانَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صلعم اِذَا اَتَاهُ قَوْمٌ بِصَدَقَتِهِمْ قَالَ اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلَيْهِمْ فَاَتَاهُ اَبِیْ اَبُوْ اَوْفٰی بِصَدَقَتِهٖ فَقَالَ اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰٓی اٰلِ اَبِیْ اَوْفٰی انتهیٰ چه جواب ست و نیز وقت ذکر اسمای سامی ایشان چه باید گفت واسمای این بزرگواران را از اسمای دیگر بزرگان دین از سابقین و لاحقین رضوان الله علیهم اجمعین بعلامتے و نشانی ممیز گردانیم یا نه بَيِّنُوْا رَحِمَكُمُ اللّٰهُ تُوْجَرُوْا عِنْدَ اللّٰهِ

الجواب

اَقُوْلُ وَبِاللّٰهِ التَّوْفِيْقُ وَهُوَ خَيْرُ الرَّفِيْقِ که درود فرستادن و سلام گفتن غائبانه بر غیر انبیا و غیر ملائکه علیهم الصلوٰة والسلام من الله الملك العلام بالاستقلال امر ناجائز ست و مکروه بنا بر اصح و بعضی بطرف تحریم آن نیز رفته اند چنانچه امام نووی در اذکار خود آورده است وَاَمَّا غَيْرُ الْاَنْبِيَاءِ فَالْجُمْهُوْرُ عَلٰی اَنَّهٗ لَا يُصَلّٰی عَلَيْهِمْ اِبْتِدَاءً فَلَا يُقَالُ اَبُوْ بَكْرٍ صَلَّی اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَاخْتُلِفَ فِیْ هٰذَا الْمَنْعِ فَقَالَ بَعْضُ اَصْحَابِنَا هُوَ حَرَامٌ انتهیٰ مقتصرًا بِالمقصود و متفق اند جمله علما بر اینکه طریقهٔ مذکور از شعار شیعهٔ شنیعه است احتراز از آن واجب و لازم ست پس گفته نشود عَلِیٌّ صلی الله علیه وسلم و سلام در معنی صلوٰة ست پس چنانکه درود بر غیر انبیا و ملائکه فرستاده نشود همچنان سلام نیز بر غیر ایشان غائبانه فرستادن ممنوع ست و مکروه بنا بر اصح اگرچه بر تحریم آن نیز قولی باشد پس گفته نشود مثلاً عَلِیٌّ علیه السلام و اگر درود و سلام فرستادن بطریق تبعیت باشد بلا اختلاف جائز ست چنانکه گفته میشود اَللّٰهُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ عَلٰی مُحَمَّدٍ وَّاٰلِهٖ وَاَزْوَاجِهٖ وَاَصْحَابِهٖ وَاَتْبَاعِهٖ و این بیان که کرده شد ملخص و لُبّ لباب آنهاست که هم از کتب تفسیر و هم از کتب حدیث و هم از کتب فقه و هم از کتب سیر بخوبی روشن ست چنانچه بر ماهران مخفی و محتجب نیست و من بر نقل عبارت یک یک یا دو دو کتابها ازین فنون بطور حواله اختصار میکنم تا تسکین خاطر ناظرین از ان کرده آید و بالله التوفیق

در جامع التفاسیر تحت آیت يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا صَلُّوْا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوْا تَسْلِيْمًا نوشته که ماحصل آن از روی ترجمه اینکه اگر کسی درود فرستد بر غیر آنحضرت علیه الصلوٰة والسلام بطور تبعیت وی صلعم

له [illegible]

چنانکه گوید صَلَّی اللّٰہُ عَلَی النَّبِیِّ وَاٰلِہٖ پس هیچ کلام در جواز آن نیست و در صورتی که تنها بر کسی از
اہل بیت درود فرستد مکروه است و از شعار روافض ست انتہی و امام نووی در شرح صحیح مسلم و نیز در
اذکار نوویہ هر دو کتاب نوشته است لِاَنَّهٗ شِعَارٌ لِاَهْلِ الْبِدَعِ وَقَدْ نُهِیْنَا عَنْ شِعَارِهِمْ
یعنی این صلوٰة و سلام بر غیر انبیا و ملائکه بالاستقلال فرستادن طریق اہل بدعت ست و ہر آیینه
ما ممنوع گشته ایم از طریقهٔ ایشان و شیخ عبد الحق محدث دہلوی در تخصیص انبیا علیہم السلام بصلوٰة
و سلام بدون شراکت دیگران بطور استقلال در مدارج النبوة آورده که دلیلش اینکه تحقیق گفته است
حق تعالی در کلام مجید لَا تَجْعَلُوْا دُعَاءَ الرَّسُوْلِ بَیْنَكُمْ كَدُعَاءِ بَعْضِكُمْ بَعْضًا پس واجب ست
که باشد دعاء آنحضرت صلعم را مخالف مر دعای ناس را انتہی و برین تقدیر معنی آیت اینکه مگردانید دعا دادن
مر رسول علیہ السلام را در میان خود مانند دعای بعضی از شما مر بعضی دیگر را و ازین قبیل ست آنچه علامه
عبد الوہاب شعرانی مالکی در میزان کبری در باب صلوٰة النفل آورده وَنَظِیْرُ مَا قُلْنَاهُ هُنَا تَخْصِیْصُ
الْاَنْبِیَاءِ عَلَیْهِمُ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ بِالدُّعَاءِ لَهُمْ بِلَفْظِ الصَّلٰوةِ دُوْنَ لَفْظِ الرَّحْمَةِ وَالتَّرَضِّیْ
وَاِنْ كَانَتِ الصَّلٰوةُ مِنَ اللّٰهِ فِی اللُّغَةِ الرَّحْمَةُ تَفْخِیْمًا لِشَانِهِمْ عَلٰی شَانِ الْاَوْلِیَاءِ و ترجمه اش
از ما بعد هویدا گردد و لهذا در معدن شرح کنز آورده وَلَا یُصَلِّیْ عَلٰی غَیْرِ الْاَنْبِیَاءِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ اِلَّا بِطَرِیْقِ
التَّبَعِ هٰذَا جَوَابُ الْاِسْتِحْسَانِ وَاَمَّا الْقِیَاسُ فَیَقْتَضِیْ جَوَازَ الصَّلٰوةِ عَلٰی كُلِّ مُؤْمِنٍ لِقَوْلِهٖ تَعَالٰی
هُوَ الَّذِیْ یُصَلِّیْ عَلَیْكُمْ كذا فی تفسیر اللطائف و در در مختار در فصل بیع از کتاب الحظر والاباحة آورده
وَكَذَا لَا یُصَلِّیْ اَحَدٌ عَلٰی اَحَدٍ اِلَّا عَلَی النَّبِیِّ صلعم و در شامی تحت این قول آورده لَا یُصَلِّیْ اَحَدٌ
عَلٰی اَحَدٍ اِسْتِقْلَالًا اَمَّا تَبَعًا فَكَقَوْلِهٖ اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰی مُحَمَّدٍ وَّعَلٰی اٰلِهٖ وَاَصْحَابِهٖ جَازَ - وَالْمُرَادُ
غَیْرُ الْمَلَائِكَةِ اَمَّا هُمْ فَیَجُوْزُ عَلَیْهِمْ اِسْتِقْلَالًا وَالسَّلَامُ یُجْزِیْ (اَیْ یَكْفِیْ) عَنِ الصَّلٰوةِ
عَلَی النَّبِیِّ صلعم فَمَنْ صَلّٰی عَلٰی غَیْرِهِمْ اَثِمَ وَیُكْرَهُ وَهُوَ الصَّحِیْحُ انتہی ما حصلش اینکه
بالاستقلال درود فرستادن بر غیر نبی علیہ السلام و فرشتگان جائز نیست اما تبعا پس جائز ست
چنانکه گوئی اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰی مُحَمَّدٍ وَّعَلٰی اٰلِهٖ وَاَصْحَابِهٖ و سلام کفایت میکند از صلوٰة بر نبی صلعم پس
هر که صلوٰة فرستد بر غیر انبیا و ملائکه گنهگار میشود و مکروه ست و این ست صحیح فائده و در مفتاح الصلوٰة
و نیز در بسیاری کتابهای دیگر آورده که درود بر پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم در تمام عمر یک بار فرض ست داخل نماز باشد

یا خارج آن یعنی بحکم نص قرآنی إِنَّ اللّٰهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا
عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا ط ودرین هیچکس را از علمای امت خلاف نیست مگر نزد علمای حنفیه در وجوب آن
هرگاه که بشنود از خود یا از غیر بحیثیتی که از ترک آن فاسق گردد خلاف ست بقول کرخیؒ یک مرتبه درود بعد از سماع اسم شریف یعنی
واجب ست وچون مکرر بشنود مستحب ست وبقول طحاویؒ هر مرتبه واجب ست مگر در طحطاوی در توضیح قول طحاویؒ گفته باید دانست که مراد
از وجوب کفایه است یعنی اگر نزد جماعتی ذکر نام پاک آنحضرت صلعم آید درود فرستادن همگنان واجب گردد پس از فرستادن یکی از آن جماعت
از ذمهٔ باقی ماندگان ساقط گردد والا همهٔ ایشان گنهگار گردند انتهی و همین قول طحاویؒ را در تحفه ومحیط صحیح
گفته **باز** هم درین قول طحاوی اختلاف کردند برین وجه که اگر در مجلس واحد مکرر نام نامی آنحضرت صلعم شنیده شود
تداخل در وجوب میشود یا نه یعنی از گفتن یک مرتبه درود ادای تمام واجبات میشود یا نه **در کافی** اول را
صحیح گفته **و در** مجتبی ثانی را صحیح گفته **و فرق** کرده اند میان تکرار اسم سامی پیغمبر صلعم در مجلس احد و میان
تکرار اسم پاک حق تعالی در مجلس واحد ازین حیثیت که کفایت میکند از شنونده ثنای واحد بر اسم جل جلاله
واگر ترک کند ثنا را در باقی پس نمی ماند بر ذمهٔ شنونده واین حکم بخلاف درود ست که آن در باقی نیز
بر ذمه میماند انتهی مختصرا والکلام الرشیق فی البحر الرائق وغیره فی هذا المبحث والله اعلم **ونیز** در شامی
در آخر کتاب در آخر مسائل شتّیٰ تحت قول ماتن وَلَا يُصَلَّى عَلَى غَيْرِ الْأَنْبِيَاءِ وَلَا عَلَى غَيْرِ الْمَلَائِكَةِ إِلَّا
بِطَرِيقِ التَّبَعِ آورده که درود فرستاده نشود بر غیر انبیا زیرا که تعظیمی وتفخیمی که در و موجود ست در دیگر ادعیه
مثل آن گاهی متصور نیست واین درود مختص ست بزیادت رحمت وبمزید قرب از حق تعالی واین معنی
لائق وسزاوار نیست بکسانی که از ایشان خطایا وذنوب متصور می باشد مگر بالتبع باین طور که گفته شود
اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَصَحْبِهِ وَسَلِّمْ زیرا که درین ست تعظیم نبی صلعم **واما سلام** پس در معنی
صلوة ست پس استعمال کرده نشود در غائب وبجز از انبیا علیهم الصلوة والسلام کسی دیگر بسلام یاد کرده نشود
پس گفته نشود علی علیه السّلام ویکسان ست در عدم جواز سلام زندگان ومردگان مگر در زندهٔ حاضر
(یعنی نه غائب) که گفته شود او را السَّلَامُ عَلَيْكَ أَوْ عَلَيْكُمْ یا سَلَامٌ عَلَيْكَ أَوْ عَلَيْكُمْ که جمله جا
صورتش بر آمده واین ست مجمع علیه ومتفق علیه **وظاهرا** علت در منع سلام بر غیر انبیا آنست که امام نووی
در علت منع صلوة گفته و آن این که این شعار وطریقهٔ اهل بدعت ست **و** دیگر بسبب این که این صلوة
وسلام که ما را از سلف صالحین منقول شده در زبان وعبادات ایشان خاص گشته هست به پیغمبران علیهم الصلوة

والسلام چنانچہ مخصوص گشتہ است بحق تعالیٰ الفاظ عز وجل پس گفتہ میشود خدای عز وجل و گفتہ نشود محمد عز وجل اگرچہ وی علیہ السلام نیز عزیز القدر وجلیل المرتبہ است و نیز بسبب اینکہ این کاری ست کہ نبود مشہور و معروف در زمانہ صحابہ کہ ما مامور بر اتباع او شانیم چنانچہ حدیث عَلَيْكُمْ بِسُنَّتِي وَسُنَّةِ الْخُلَفَاءِ الرَّاشِدِيْنَ الْمَهْدِيِّيْنَ وَعَضُّوْا عَلَيْهَا بِالنَّوَاجِذِ وآیت وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيْلِ الْمُؤْمِنِيْنَ نُوَلِّهِ مَا تَوَلّٰى الآیۃ خاص تصریح برین ست بلکہ ہر آینہ پیدا کردہ است این را رافضیان یعنی شیعہ در بعضی ایمہ دین و حال آنکہ تشبیہ باہل بدعت ممنوع ست پس واجب ست بر ما مخالفت ایشان انتہی مختصراً چنانچہ عبارتش اینکہ وَلَا يُصَلّٰى عَلٰى غَيْرِ الْأَنْبِيَاءِ لِأَنَّ فِي الصَّلٰوةِ مِنَ التَّعْظِيْمِ مَا لَيْسَ فِيْ غَيْرِهَا مِنَ الدَّعَوَاتِ وَهِيَ لِزِيَادَةِ الرَّحْمَةِ وَالْقُرْبِ مِنَ اللّٰهِ تَعَالٰى وَلَا يَلِيْقُ ذٰلِكَ بِمَنْ يُتَصَوَّرُ مِنْهُ الْخَطَايَا وَالذُّنُوْبُ إِلَّا تَبَعًا بِأَنْ يَّقُوْلَ اللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰى مُحَمَّدٍ وَّاٰلِهٖ وَصَحْبِهٖ وَسَلِّمْ لِأَنَّ فِيْهِ تَعْظِيْمَ النَّبِيِّ صلعم **وَأَمَّا السَّلَامُ** فَفِيْ مَعْنَى الصَّلٰوةِ فَلَا يُسْتَعْمَلُ فِي الْغَائِبِ وَلَا يُفْرَدُ بِهٖ غَيْرُ الْأَنْبِيَاءِ فَلَا يُقَالُ عَلِيٌّ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَسَوَاءٌ فِيْ هٰذَا الْأَحْيَاءُ وَالْأَمْوَاتُ إِلَّا فِي الْحَاضِرِ فَيُقَالُ السَّلَامُ أَوْ سَلَامٌ عَلَيْكَ أَوْ عَلَيْكُمْ وَهٰذَا مُجْمَعٌ عَلَيْهِ **وَالظَّاهِرُ** أَنَّ الْعِلَّةَ فِيْ مَنْعِ السَّلَامِ مَا قَالَهُ النَّوَوِيُّ فِيْ عِلَّةِ مَنْعِ الصَّلٰوةِ أَنَّ ذٰلِكَ شِعَارُ أَهْلِ الْبِدَعِ وَلِأَنَّ ذٰلِكَ مَخْصُوْصٌ فِيْ لِسَانِ السَّلَفِ بِالْأَنْبِيَاءِ عَلَيْهِمُ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ كَمَا أَنَّ قَوْلَنَا عَزَّ وَجَلَّ مَخْصُوْصٌ بِاللّٰهِ تَعَالٰى فَيُقَالُ قَالَ اللّٰهُ عَزَّ وَجَلَّ وَلَا يُقَالُ مُحَمَّدٌ عَزَّ وَجَلَّ أَوْ قَالَ النَّبِيُّ عَزَّ وَجَلَّ وَإِنْ كَانَ عَزِيْزًا جَلِيْلًا وَأَيْضًا فَهُوَ أَمْرٌ لَمْ يَكُنْ مَعْرُوْفًا فِي الصَّدْرِ الْأَوَّلِ وَإِنَّمَا أَحْدَثَهُ الرَّافِضَةُ فِيْ بَعْضِ الْأَئِمَّةِ وَالتَّشْبِيْهُ بِأَهْلِ الْبِدَعِ مَنْهِيٌّ عَنْهُ فَيَجِبُ مُخَالَفَتُهُمْ انتہی **و نووی** در شرح مسلم در باب صلوٰۃ علی النبی صلعم بعد التشہد آوردہ أَمَّا الصَّلٰوةُ عَلَى الْآلِ وَالْأَزْوَاجِ وَالذُّرِّيَّةِ فَإِنَّمَا جَاءَ عَلَى التَّبَعِ لَا عَلَى الْاِسْتِقْلَالِ فَيُقَالُ اللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰى مُحَمَّدٍ وَأَصْحَابِهٖ وَأَزْوَاجِهٖ وَذُرِّيَّتِهٖ وَلَا يُقَالُ اللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰى أَبِيْ بَكْرٍ أَوْ عُمَرَ أَوْ عَلِيٍّ أَوْ غَيْرِهِمْ وَقَدْ بَيَّنَّا أَنَّهٗ يُقَالُ تَبَعًا لِأَنَّ التَّابِعَ يُحْتَمَلُ فِيْهِ مَا لَا يُحْتَمَلُ اِسْتِقْلَالًا وَالسَّلَامُ فِيْ مَعْنَى الصَّلٰوةِ فَإِنَّ اللّٰهَ تَعَالٰى قَرَنَ بَيْنَهُمَا فَلَا يُفْرَدُ بِهٖ غَائِبٌ غَيْرُ الْأَنْبِيَاءِ فَلَا يُقَالُ أَبُوْ بَكْرٍ وَعُمَرُ وَعَلِيٌّ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ وَإِنَّمَا يُقَالُ ذٰلِكَ خِطَابًا لِلْأَحْيَاءِ وَالْأَمْوَاتِ فَيُقَالُ

اَلسَّلَامُ عَلَیْکُمْ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ اِنْتَهٰی مختصراً یعنی درود فرستادن بر آل وازواج وذریت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بطریق تبع پس وارد ست در احادیث صحیحہ چنانچہ در صلوة نمازیہ مثلا مگر درود بالاستقلال بر ایشان نیامده چنانچہ از امثلۂ مذکورهٔ عبارت ظاہر ست وجز این نیست کہ درود بالتبع بر ایشان گفتہ میشود زیرا کہ در توابع برداشتہ میشود چیزی کہ بالاستقلال برداشت آن نمی تواند وسلام در معنی صلوة ست زیرا کہ حق تعالی قرین نموده است این ہر دو را در یک جا چنانچہ در پاره ومن یقنت فرمود یَآ اَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا صَلُّوْا عَلَیْهِ وَسَلِّمُوْا تَسْلِیْمًا پس افراد کرده نشود غائب بسلام بجز از انبیا صلعم پس گفتہ نشود علی علیہ السلام مثلا چنانچہ گفتہ نشود ابوبکر وعمر علیہما السلام وہر آئینہ سلام گفتہ میشود ودر خطاب برابر ست کہ مرده باشد یا زنده پس گفتہ میشود السلام علیکم ورحمة اللہ انتہی فائده اشارهٔ تنہا بدست بدون تلفظ برای سلام مکروه ہست چنانچہ نووی گفتہ برابر ست کہ آن اشاره از انگشت باشد چنانچہ رسم سلام یہودیان ست ویا بکف دست باشد چنانچہ طریق سلام نصاری است ودرین باره وعید شدید از آن حضرت صلعم وارد شده ہست چنانچہ امام نووی رحمہ اللہ در اذکار نوویہ از ترمذی بروایت عمرو بن شعیب عن ابیہ عن جده عن النبی صلعم آورده کہ فرمود علیہ السلام لَیْسَ مِنَّا مَنْ تَشَبَّهَ بِغَیْرِنَا لَا تَشَبَّهُوْا بِالْیَهُوْدِ وَلَا بِالنَّصَارٰی فَاِنَّ تَسْلِیْمَ الْیَهُوْدِ الْاِشَارَةُ بِالْاَصَابِعِ وَتَسْلِیْمَ النَّصَارٰی الْاِشَارَةُ بِالْکَفِّ واگر جمع در میان اشاره وتلفظ بسلام باشد باکی ندارد چنانچہ ہم از ترمذی امام نووی آورده عَنْ اَسْمَاءَ بِنْتِ یَزِیْدَ اَنَّ رَسُوْلَ اللّٰهِ صلعم مَرَّ فِی الْمَسْجِدِ یَوْمًا وَعُصْبَةٌ مِّنَ النِّسَاءِ قُعُوْدٌ فَاَشَارَ بِیَدِهٖ بِالتَّسْلِیْمِ قَالَ التِّرْمِذِیُّ حَدِیْثٌ حَسَنٌ فَهٰذَا مَحْمُوْلٌ عَلٰی اَنَّهٗ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ جَمَعَ بَیْنَ اللَّفْظِ وَالْاِشَارَةِ یَدُلُّ عَلٰی هٰذَا اَنَّ اَبَا دَاوٗدَ رَوٰی هٰذَا الْحَدِیْثَ وَقَالَ فِیْ رِوَایَتِهٖ فَسَلَّمَ عَلَیْنَا انتہی کلام النووی رح یعنی آنکہ گذشت آن حضرت صلعم روزی در مسجدے وگروہی از زنان نشستہ بودند پس اشاره بدست مبارک خود برای سلام کردن کرد ترمذی گفت کہ این حدیث حسن ہست واین حدیث محمول ست برینکہ آن حضرت صلعم جمع کرد در میان لفظ واشاره ہر دو بدین دلیل کہ ابو داؤد نیز این حدیث را روایت کرده است ووی در روایت خود چنین گفتہ کہ پس سلام کرد آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر ما از مضمون این ہر دو روایت چنان مستفاد گشت کہ آن حضرت صلعم اشاره بدست وتلفظ بسلام ہر دو کرده بود واللہ اعلم

ف سلام بمعنی صلوة ست بدلیل قرآنی

ف در کراہت تنہا اشارت کردن برای سلام بدون تلفظ

ومحقق نامی شیخ محدث دهلویؒ در مدارج النبوة بحث طویل درین باره آورده که قدری از ان اینکه
جمعی بر آنند که جائز نیست صلوة بر غیر آنحضرت صلعم در شفا میگوید که روایت کرده شده است از ابن عباس
که گفت جائز نیست صلوة بر غیر آن حضرت صلعم و در مواهب میگوید که ثابت شده است این روایت
از ابن عباسؓ و روایت کرده است ابن ابی شیبه از طریق عثمان از عکرمه از ابن عباسؓ که گفت
نمیدانم صلوة را که سزاوار بود بر هیچ یکی مگر بر نبی صلعم و سند این صحیح ست و امام مالکؒ در مبسوط
گفته است مکروه میدارم صلوة بر غیر انبیا علیهم السلام و گفت نمی رسد و نمی سزد ما را که تجاوز و تعدی
کنیم از انچه امر کرده شده ایم بدان و در حدیث ست که فرمود علیه السلام صَلُّوا عَلَى الْأَنْبِيَاءِ قَبْلِي فَإِنَّ
اللّٰهَ بَعَثَهُمْ كَمَا بَعَثَنِي پس صلوة مخصوص ست با نبیا صلعم و بر غیر ایشان جائز نیست و از سفیان
ثوریؒ نیز این چنین منقول ست و از ابن عباس نیز در روایت دیگر آمده است که گفت لَا يَنْبَغِي
الصَّلٰوةُ عَلٰى أَحَدٍ إِلَّا النَّبِيِّيْنَ انتهی مختصرا و بعد ازان باز هم در انجا قول فیصل نوشته
که هیچ خدشه را نگذاشته است و آن اینکه قاضی عیاض مالکی گفته که انچه محققین علما گفته و نیز در
مواهب آورده که جمهور علما بران رفته و نیز اختیار کرده اند آنرا کثیری از فقها و متکلمین آنست که
جائز نیست افراد غیر انبیا علیهم السلام بصلوة بلکه این چیزیست که مخصوص اند بدان انبیا و گشته است
شعار ایشان در توقیر و تعظیم پس گفته نشود ابو بکر صلی الله علیه وآله وسلم اگرچه از روی معنی صحیح ست
چنانکه مخصوص ست الله سبحانه به تنزیه و تقدیس پس گفته نشود قال محمد عز وجل اگرچه وی علیه السلام
عزیز و جلیل ست و همچنین واجب ست تخصیص نبی صلعم و سائر انبیا بصلوة و سلام و شریک
گردانیده نشود کسی با ایشان و گفته اند که نبود این امر معروف در صدر اول بلکه پیدا کرده این را بعضی
اهل بدعت در بعضی ایمه خود و شریک و مساوی گردانیده اند ایشان را با پیغمبر صلعم و واجب ست
اجتناب از طریقهٔ ایشان و ذکر آل و از واج و ذریت بر وجه تبعیت و اضافت ست نه بطریق
استبداد و اصالت و لا کلام فیه و همچنین کلام در لفظ سلام گفته که سلام بمعنی صلوة ست پس استعمال
کرده نشود در غائب و افراد کرده نشود در غیر انبیا و اما حاضر خطاب کرده میشود بآن و گفته شود
سَلَامٌ عَلَيْكَ وَعَلَيْكَ السَّلَامُ و گفته است که این امر مجمع علیه ست و گفته اند که این طریق
اسلم و اقرب ست باحتیاط و رعایت آداب بجناب نبوت انتهی مختصرا چونکه از بیان سابق بخوبی

پیش تو روشن و ہویدا گشت کہ صلوة وسلام بر دو بدون انبیا وملائکہ علیہم الصلوة والسلام بر کسی دیگر ہر گہ باشد بطریق استقلال جائز نیست بلکہ این طریق روافض ونیز شیوۂ بعضی اہل بدعت ست و احتراز ازان واجب ست پستر جوابہای نصوص مذکورۂ سوال را کہ بطرز استدلال پیش کردہ شدہ بودند باید شنید وآن اینکہ امام نووی در شرح مسلم در بحث تشہد آوردہ کہ احتجاج گرفتہ اند بسیاری از علما باین طور کہ صلوة وسلام بر غیر انبیا (یعنی از بشر) از باب امور توقیفی ست بر نقل و بر استعمال سلف صالحین وحال آنکہ منقول نگشتہ است از سلف استعمال آن در غیر انبیا بلکہ خاص کردہ اند ایشان بدان انبیا علیہم السلام را چنانچہ خاص گردانیدہ اند ایشان حق تعالی را بتقدیس وتسبیح وجواب دادہ اند ایشان از آیت وحدیث سوال مذکور را باین طور کہ ہرگاہ کہ ذکر صلوة از جانب حق سبحانہ وتعالی ویا از جانب رسول مقبول صلعم میباشد پس آن صلوة بمعنی مجرد دعا وترحم میباشد ودر معنی آن صلوة ہمان توقیر وتعظیم کہ از دیگران مستعمل گردد یعنی صلوة وقتی کہ از دیگران مستعمل گردد دران معنی کمال توقیر وتعظیم می باشد وچون از شارع مستعمل شود محمول میباشد بمجرد دعا وترحم وہذہ عبارتہ وَاحْتَجَّ الْاَكْثَرُوْنَ بِاَنَّ هٰذَا النَّوْعَ مَاْخُوْذٌ مِنَ التَّوْقِيْفِ وَاسْتِعْمَالِ السَّلَفِ وَلَمْ يُنْقَلِ اسْتِعْمَالُهُمْ ذٰلِكَ بَلْ خَصُّوْا بِهِ الْاَنْبِيَآءَ كَمَا خَصُّوا اللّٰهَ تَعَالٰى بِالتَّقْدِيْسِ وَالتَّسْبِيْحِ وَاَجَابُوْا عَنْ قَوْلِ اللّٰهِ عَزَّ وَجَلَّ هُوَ الَّذِيْ يُصَلِّيْ عَلَيْكُمْ وَمَلٰٓئِكَتُهٗ وَعَنِ الْاَحَادِيْثِ بِاَنَّ مَا كَانَ مِنَ اللّٰهِ عَزَّ وَجَلَّ وَرَسُوْلِهٖ فَهُوَ دُعَاءٌ وَتَرَحُّمٌ وَلَيْسَ فِيْهِ مَعْنَى التَّعْظِيْمِ وَالتَّوْقِيْرِ الَّذِيْ يَكُوْنُ مِنْ غَيْرِهِمَا انتہی ونیز دعا دادن آن حضرت صلعم مر دیگران را بصلوة بسبب اتباع وامتثال امر الٰہی بود کہ خاص حق آنحضرت وارد گشتہ است درین آیت وَصَلِّ عَلَيْهِمْ اِنَّ صَلٰوتَكَ سَكَنٌ لَّهُمْ پس جمہور علما فرمودہ اند کہ دعای نبی صلعم وصلوة وی علیہ السلام تسکین بخش مردم بود بحکم صریح النص بخلاف دعای دیگر کسان وعبارتش اینکہ وَهٰذَا الدُّعَاءُ وَهُوَ الصَّلٰوةُ اِمْتِثَالٌ لِقَوْلِ اللّٰهِ عَزَّ وَجَلَّ وَصَلِّ عَلَيْهِمْ فَاَجَابَ الْجُمْهُوْرُ بِاَنَّ دُعَاءَ النَّبِيِّ صلعم وَصَلَاتَهٗ سَكَنٌ لَّهُمْ بِخِلَافِ غَيْرِهٖ انتہی مختصرا و شیخ محدث دہلوی رح در مدارج النبوة از استدلال مذکور مستدل بدین الفاظ جواب دادہ است کہ انچہ در کتاب وسنت واقع شدہ است محمول بر معنی دعاست نہ بر وجہ شعار ولہذا جائز نیست مثلا در آل ابی اوفی وغیروی کہ شعار ساختہ شود مر ایشان را کہ ہر جا کہ ذکر ایشان رود صلوة فرستادہ شود ماسوای انبیا انتہی و بعد ازین

فاصلہ باز ہم در انجا نوشتہ است معلوم شد کہ این بحث در صدر اول نبود بلکہ مومنان مامور بودند بصلوۃ وسلام
بر پیغمبر علیہ الصلوۃ والسلام ونیز بر انبیای دیگر بحکم آنحضرت صلعم کہ صَلُّوْا عَلَی الْاَنْبِیَاءِ قَبْلِی الخ وشیعہ
درین مسالہ مخالف افتادہ بر اہل بیت نبوت صلوۃ وسلام میفرستند اصالۃ والا بروجہ تبعیت جائز ست
بی خلاف انتہی وانچہ سائل پرسیدہ بود کہ چون درود وسلام بر اہل بیت جائز نشد بچہ دعا ایشان را
یاد کنیم جوابش اینکہ درین بارہ جملہ اہل بیت نبوت با جملہ صحابہ دیگر یکسان اند رضوان اللہ علیہم
اجمعین وچونکہ در حق جملہ صحابہ رض وتابعین رض در صریح آیت کریمہ وَالسَّابِقُوْنَ الْاَوَّلُوْنَ مِنَ الْمُهَاجِرِيْنَ
وَالْاَنْصَارِ وَالَّذِيْنَ اتَّبَعُوْهُمْ بِاِحْسَانٍ رَّضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَضُوْا عَنْهُ دعا بلفظ رضی اللہ عنہم
وارد ست ازین باعث علامہ مرحوم در مدار الحق آوردہ فَلِذَا كَانَ الْاَوْلٰى اَنْ يُكْتَبَ عِنْدَ ذِكْرِ الصَّحَابِيِّ
وَالتَّابِعِيِّ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ لِاَنَّهٗ مَدْلُوْلُ ظَاهِرِ الْاٰيَةِ وَيُكْتَبُ عِنْدَ ذِكْرِ غَيْرِهِمَا مِنَ الْعُلَمَاءِ
رَحِمَهُمُ اللّٰهُ تَعَالٰى انتہی وہمین را ملا علی قاری نیز اختیار کردہ است چنانچہ در شرح شفا در فصل رویت
آنحضرت صلعم مر خدای عز وجل را زیر این قول ماتن وَقَالَ اَبُو الْحَسَنِ عَلِيُّ بْنُ اِسْمٰعِيْلَ الْاَشْعَرِيُّ
رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ الخ نوشتہ است اولی وبہتر اینکہ ماتن بجای رَضِيَ اللّٰهُ رَحِمَهُ اللّٰهُ گفتی چہ ابو الحسن رحمہ اللہ
از صحابہ رض نیست انتہی ومعلوم باد کہ خاص بعد ذکر نام نامی حضرت علی بن ابی طالب رض کلمہ کَرَّمَ اللّٰهُ وَجْهَهٗ
را بجای دعا نیز یاد می کنند وجہش آنست کہ وی گاہی پیش بت وغیرہ بجز از ذات باری تعالی سجدہ نکردہ است
بخلاف دیگر صحابہ کہ قبل از مشرف شدن باسلام ایشان سجدہ را بہ پیش بت بردہ اند آمدم بر اصل
مدعا وچونکہ کلمہ رضی اللہ عنہ دعاست از خدای تعالی برضوان اگر دیگر صلحا بدان یاد کردہ شوند نیز جائز ست
اگرچہ در حق ایشان دعا برحمت وغفران اولی میباشد برای فرق مذکور ودر شامی آوردہ وَالَّذِيْ ذَهَبَ
اِلَيْهِ الْمُحَقِّقُوْنَ وَاخْتَارَهٗ غَيْرُ وَاحِدٍ مِّنَ الْفُقَهَاءِ وَالْمُتَكَلِّمِيْنَ اَنَّهٗ يَجِبُ تَخْصِيْصُ النَّبِيِّ
صلعم وَسَائِرِ الْاَنْبِيَاءِ بِالصَّلٰوةِ وَالتَّسْلِيْمِ كَمَا يَخْتَصُّ اللّٰهُ سُبْحَانَهٗ عِنْدَ ذِكْرِهٖ بِالتَّقْدِيْسِ
وَالتَّنْزِيْهِ وَيُذْكَرُ مَنْ سِوَاهُمْ بِالْغُفْرَانِ وَالرِّضَا كَمَا قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰى رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمْ
وَرَضُوْا عَنْهُ - يَقُوْلُوْنَ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِاِخْوَانِنَا الَّذِيْنَ سَبَقُوْنَا بِالْاِيْمَانِ انتہی وشیخ
نیز ہمچنین در مدارج نوشتہ است بدین عبارت بلکہ غیر انبیا بغفران ورضا یاد کردہ شوند چنانکہ در قول وی
سبحانہ وتعالی ست رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِاِخْوَانِنَا الَّذِيْنَ سَبَقُوْنَا بِالْاِيْمَانِ وفرمود رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمْ

جواب از سوال دیگر

تخصیص کرم اللہ وجہہ برای حضرت علی رض

در رضوا عنه و بقدری فاصله باز هم در انجا نوشته و در مردم متاخرین بعضی اصطلاحات دیگر پیدا شده
اما در دیار عرب جمله مشایخ را رضی الله عنه و رحمة الله علیه میگویند و صاحب هدایه برای خود
میگوید قال رضی الله عنه و در طریقه صوفیه می نویسند قدس الله سره العزیز یا قدس سره
بتفاوتی که درین دو عبارت ست و بعضی قدس الله روحه می نویسند (تا قوله) و در حق آنحضرت صلعم
اولی ست علیه الصلوٰة والسلام و لفظ صلی الله علیه وآله وسلم در نهایت ایجاز و سلامت
واقع شده است انتهی و تفصیل شافی درین باره آنست که امام نووی در فصول مقدمه شرح صحیح مسلم
به بسط و شرح تمام نوشته که ما حصلش از روی ترجمه اینکه مستحب ست مرکاتب حدیث را وقتیکه که می گذرد بذکر نامی از
نامهای حق تعالی اینکه بنویسد ازین الفاظ هر که را میخواهد عز وجل یا تعالی یا سبحانه و تعالی
یا تبارک و تعالی یا جل ذکره یا تبارک اسمه یا جلت عظمته یا مانند آن از اوصاف دیگر
و همچنین مستحب ست که بنویسد نزدیک ذکر نبی صلعم الفاظ صلی الله علیه وسلم بتمام و کمال و اقتصار
نکند بر یک چیز از صلوٰة و سلام و نه ناقص بطریق رمز و اشاره و همچنین در وقت ذکر نام صحابی بنویسد
رضی الله تعالی عنه و اگر ذکر پسر و پدر هر دو در میان افتد و آن هر دو از صحابه باشند در انجا بنویسد
رضی الله تعالی عنهما چنانچه عبدالله بن عمر رضی الله تعالی عنهما مثلا و بترضی و ترحم یاد کنند باقی
علما و اخیار و صلحا را و بنویسد این الفاظ را اگرچه در اصل نسخه که از ان نقل کرده میشود مکتوب نباشد
چراکه این الفاظ در نقل و روایت داخل نیست بلکه دعاست یا ثنا و خواننده را نیز
پر ضرور ست که این الفاظ را بخواند اگرچه مکتوب نباشند و ناخوش نکند از تکرار این و هر که این را
ترک دهد از خیر عظیم و فضل فخیم محروم و بی نصیب ماند انتهی والله اعلم و علمه اکمل و اتم

مسئله چهاردهم در تحقیق مقدار فصل نمودن درمیان نماز مفروضه و مسنونه که مابعدش باشد

ما قولکم رحمکم الله اندرین مسئله که در حدیث شریف وارد شده است عن عائشة رضی قالت
کان رسول الله صلعم اذا سلم لم یقعد الا مقدار اللهم انت السلام و منک السلام
تبارکت یا ذا الجلال والاکرام رواه مسلم ازین معلوم و مفهوم شد که بعد از نماز مفروضه

فاصلهٔ زائد ازین مقدار تا ادای دوگانهٔ مسنونه که مابعدش باشد در نماز آنحضرت صلعم نبود پس مارا باید وشاید که ادعیهٔ دیگر را مانند خواندن آیت الکرسی وتسبیحات (یعنی سبحان الله ۳۳-بار) وتحمیدات (یعنی الحمد لله ۳۳-بار) وتکبیرات (یعنی الله اکبر ۳۴-بار) جمله صد بار خواندن ومثل این دیگر اوراد را بر دوگانهٔ مابعد مفروضه مقدم نداریم چراکه مقدار دعای صدر ازین اوراد مجموعةً باشد یا فرادی کمتر ست وحالانکه بعضی از مردم چنان اند که درمیان مفروضه تا ادای دوگانهٔ مسنونه بفاصلهٔ زائد از زائد باکی ندانند وازین باعث درمیان مفروضه ودوگانهٔ بعدیه بخواندن آیة الکرسی ودیگر ادعیهٔ طویله مشغول میگردند ومیگویند که در احادیث فضیلت خواندن آیة الکرسی وهمچنین فضیلت این دیگر ادعیه درپس هر نماز بسیار وارد ست وقائل اند برین که این طرز وطریقه احسن ست مدلّل باحادیث وهم بقول فقها **امّا الاحادیث - اول** اینکه در احادیث درحق این ادعیه الفاظ دُبُر الصّلوٰة[عه] وارد ست چنانچه در مشکوة بالتفصیل مذکور ست **دوم** اینکه در سنن ابی داؤد مروی ست که مختصر ما حاصلش اینکه حضرت ابی رِمثه صحابیؓ گفت که ما یان باآن حضرت صلعم نمازی را خواندیم وشخصی که همراه آنحضرت صلعم ازان نماز مفروضه فارغ شد بطرف ادای دوگانهٔ مسنونه برخاست وآن حضرت صلعم از سوی قبله روی مبارک خودرا بطرف دیگر گردانیده نشست حضرت عمرؓ برجست وآن مرد را هردو دوشش گرفته بجنبانید وفرمود که اهل کتاب هلاک نشده اند مگر بدین سبب که فصل درمیان نماز ایشان نمی بود پس آنحضرت صلعم بعمرؓ فرمود اَصَابَ اللّٰهُ بِكَ يَابْنَ الْخَطَّابِ انتهٰی یعنی رسانید حق تعالی ترا درین مسئله بحق یا عمرؓ **سوم** اینکه در احادیث صحیحه وارد ست که آنحضرت صلعم نماز سنن را در منزل خود خواندی بلکه باری برکسانی که نوافل را در مسجد خواندندی انکار فرمود چنانچه در ابوداؤد وترمذی ونسائی وارد ست که اَنَّهٗ عَلَيْهِ السَّلَامُ اَتٰی مَسْجِدَ عَبْدِ الْاَشْهَلِ فَصَلّٰى فِيْهِ الْمَغْرِبَ فَلَمَّا قَضَوْا صَلَاتَهُمْ رَاٰهُمْ يُسَبِّحُوْنَ اَیْ يَتَنَفَّلُوْنَ فَقَالَ هٰذِهٖ صَلٰوةُ الْبُيُوْتِ یعنی تشریف ارزانی فرمود آنحضرت صلعم بمسجد عبد الاشهل قبیله پس نماز مغرب دران ادا نمود وهرگاه که ایشان نماز مغرب خود را ادا نمودند دید رسول مقبول صلعم ایشان را که نماز نفل میگذارند فرمود علیه السلام مر ایشان را این نمازِ خانهای شماست انتهی وشک نیست درین که در رفتن تا بمنزل فاصلهٔ زائد واقع میشود از مقدار درنگ نمودن در دعای مذکور **واما قول فقها** پس اینست قال الحلوانی لَا بَاْسَ بِاَنْ يَّقْرَاَ بَيْنَ الْفَرِيْضَةِ وَالسُّنَّةِ الْاَوْرَادَ انتهی فافهم وتأمل

[عه] یعنی در پس نماز مفروضه ۱۲

الجواب

اَقُولُ وَبِاللّٰہِ التَّوْفِیْقُ کہ فاصلۂ مسنونہ در مفروضہ اگر مابعدش دوگانۂ مسنونہ باشد تا ادای آنہا مانند نماز ظہر و مغرب و عشا و نماز جمعہ بمقدار دعای اَللّٰھُمَّ اَنْتَ السَّلَامُ ہست (ای بطریق مسنون ۱۲) و بس و فاصلۂ زائد برین مقدار نمی شاید و حدیث عائشہ رض درین بارہ صحیح ست و لہٰذا بحسب مذہب حنفیہ تَغَشَّھُمُ اللّٰہُ بِرَحْمَتِہٖ ابن ہمام در شرح حدیث الصدر کہ از عائشہ رض مروی ست در فتح القدیر نوشتہ وَمُقْتَضَی الْعِبَارَۃِ ح اَنَّ السُّنَّۃَ اَنْ یُّفْصَلَ بِذِکْرٍ قَدْرَ ذٰلِکَ۔ وَذٰلِکَ یَکُوْنُ تَقْرِیْبًا فَقَدْ یَزِیْدُ قَلِیْلًا وَقَدْ یَنْقُصُ قَلِیْلًا فَاَمَّا مَا یَکُوْنُ زِیَادَۃً غَیْرَ مُقَارِبَۃٍ مِثْلَ الْعَدَدِ السَّابِقِ مِنَ التَّسْبِیْحَاتِ وَالتَّحْمِیْدَاتِ وَالتَّکْبِیْرَاتِ فَیَنْبَغِیْ اِسْتِنَانُ تَاخِیْرِہٖ عَنِ السُّنَّۃِ اَلْبَتَّۃَ وَکَذَا اٰیَۃُ الْکُرْسِیِّ انتہی ازین عبارت صاف معلوم شد کہ آیۃ الکرسی و یا مثل آن دیگر اوراد و ادعیۂ طویلۂ زائدہ بر مقدار مذکور بعد از مکتوبہ تا ادای مسنونہ نمی باید خواند بلکہ بالضرور مسنون ست تاخیر این ادعیہ از دوگانۂ مسنونہ چنانچہ ہم در فتح القدیر بعد تحقیق علی الطلیق مرقوم ست کہ از آن حضرت صلعم بپایۂ ثبوت نرسیدہ این فصل کہ مواظبت کردہ میشود بران در مساجد در زمان ما از خواندن آیۃ الکرسی و تسبیحات و تحمیدات و تکبیرات ہر یک سی و سہ بار و مانند این دیگر ادعیہ بلکہ مستحب ست تاخیر آن از سنت و عبارتش اینکہ وَالْحَاصِلُ اَنَّہٗ لَمْ یَثْبُتْ عَنْہُ عَلَیْہِ الصَّلٰوۃُ وَالسَّلَامُ اَلْفَصْلُ بِالْاَذْکَارِ الَّتِیْ یُوَاظَبُ عَلَیْہَا فِی الْمَسَاجِدِ فِیْ عَصْرِنَا مِنْ قِرَاءَۃِ اٰیَۃِ الْکُرْسِیِّ وَالتَّسْبِیْحَاتِ وَاَخَوَاتِہَا ثَلَاثًا وَّثَلٰثِیْنَ وَغَیْرِہَا بَلْ نُدِبَ تَوَالِیْہَا انتہی چونکہ در مفتاح الصلوۃ کہ کتابی مختصر و کمال معتبر ست آوردہ و از مکروہات شمردہ اند کہ امام بعد از نماز نشستہ ماند زیادہ از دعای ماثورۂ اَللّٰھُمَّ اَنْتَ السَّلَامُ وَمِنْکَ السَّلَامُ وَاِلَیْکَ یَعُوْدُ السَّلَامُ تَبَارَکْتَ یَا ذَا الْجَلَالِ وَالْاِکْرَامِ و مکروہ گفتہ اند در نمازی کہ بعد او سنت ست انتہی از تحقیق نفس مسئلہ واقف شدی کہ چون ست پس تر جوابہا و اہمال استدلالات مستدلان باید شنید و آن اینکہ ورود این ادعیہ در پس نماز مفروضہ مقتضی آن نمیدارد کہ خواندن این ادعیہ اتصال بمفروضہ نیز داشتہ باشد کہ در میان این ہر دو امر فرق بین است بلکہ خواندن این اوراد پس از دوگانۂ بعدیہ صحیح و درست میگردانند بودن این اوراد را در دُبُرِ الصَّلٰوۃِ بشرطی کہ بعد ادای مسنونہ اشتغال ننماید بآن چیزہا کہ از توابع نماز نباشند مانند تکلم وغیرہ

نا اہمال استدلالات مستدلان

درین تصریح کرده اند بسیاری از علمای محققین چنانچه در فتح القدیر ست وَمَا وَرَدَ مِنْ اَنَّهُ عَلَيْهِ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ كَانَ يَقُوْلُ دُبُرَ كُلِّ الصَّلٰوةِ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَحْدَهٗ لَا شَرِيْكَ لَهٗ اِلٰى اٰخِرِ مَا قَالَ لَا يَقْتَضِيْ وَصْلَ هٰذِهِ الْاَذْكَارِ بَلْ كَوْنُهَا عَقِيْبَ السُّنَّةِ مِنْ غَيْرِ اِشْتِغَالٍ بِمَا لَيْسَ هُوَ مِنْ تَوَابِعِ الصَّلٰوةِ يُصَحِّحُ كَوْنَهٗ دُبُرَهَا **اما انچه** در استدلال برای زیادت فصل حکایت عمرؓ با شخصی دیگر از سنن ابی داؤد نقل کرده این استدلال تمام نیست چراکه مراد عمرؓ بفصل همین فصل بمقدار اَللّٰهُمَّ اَنْتَ السَّلَامُ هست نه زائد ازین چراکه خلاف مسنون ست و آن مرد مطلقا فصل نکرده بود و آن ممنوع ست بنابران عمرؓ ویرا از دوگانه بلا فصل منع نمود و هرکه مدعی زیادت فصل ست برین مقدار پس بروی نقل آن بجنسه ضرورست چنانچه هم برین ست قول صاحب فتح القدیر بدین الفاظ فَلَا يَرِدُ عَلَى الثَّانِيْ اِذْ قَدْ يُجَابُ بِاَنَّ قَوْلَهٗ اَللّٰهُمَّ اَنْتَ السَّلَامُ وَمِنْكَ السَّلَامُ اِلَخ فَصْلٌ فَمَنِ ادَّعٰى فَصْلًا اَكْثَرَ مِنْهُ فَلْيَنْقُلْهُ **وانچه** در استدلال گفته که خواندن دوگانه مسنونه در منزل و مکان مروی ست از انحضرت صلعم و شک نیست درین که رفتن تا بمنزل برای ادای مسنونه بمقتضی درنگ زائد ست بر مقدار خواندن دعای مذکور هیچ مخل و مضر تحقیق مسئله صدد نیست و مسنونیت فصل زائد ازان گاهی متصور نه چراکه کلام ما دران ست که چون دوگانه مسنونه در محل مفروضه خوانده میشود بدون نقل تا بمنزل پس بهتر و اولی درین صورت چیست **و اگر** مسنونه را در منزل ادا نماید آن خود مسئله دیگر ست در فضیلت آن کلامی نیست و این ست مختار ابن همام و عبارته هكذا وَقَوْلُهُمُ الْاَفْضَلُ فِي السُّنَنِ حَتَّى الَّتِيْ بَعْدَ الْمَغْرِبِ الْمَنْزِلُ لَا يَسْتَلْزِمُ مَسْنُوْنِيَّةَ الْفَصْلِ بِاَكْثَرَ اِذِ الْكَلَامُ فِيْمَا اِذَا صَلَّى السُّنَّةَ فِيْ مَحَلِّ الْفَرْضِ مَا يَكُوْنُ الْاَوْلٰى انتهى **و اما انچه** از فقها بقول امام حلوانیؒ استدلال گرفته حيث قال لَا بَأْسَ بِاَنْ يَقْرَأَ بَيْنَ اِلَخ این استدلال وی از تحقیق مسئله و تدقیق نمودن فقها مخالفت ست چراکه در شرح هدایه محقق حنفیه رحمهم الله جمیعا در تشریح این قول چنین فرموده که امام حلوانی درین عبارت اتیان بکلمه لا بأس فرموده و معنی آن بنابر مشهور اینکه جانب مخالف وی ازوی بهتر و اولی ست پس معنی قول امام حلوانیؒ چنین گشت که اولی اینکه پیشتر از ادای سنن اوراد نباید خواند و اگر این فعل احیانا ازوی صادر گردد باکی ندارد پس این قول مفید آن گشت که سقوط سنت از اوراد خواندن نمی آید اگرچه در ثواب آن کمی و تقلیل رو نماید پس اگر ادای سنت بعد اوراد نمود این سنت وی ادا گردد مگر نه بر وجه مسنون و ازینجاست که فقها گفته اند که تکلم بعد فرض مسقط سنت نیست اگرچه در ثواب آن کمی پیدا شود پس خواندن اوراد کمتر از تکلم نیست که مسقط نماز مسنون گردد

جواب از استدلال دوم

جواب از استدلال سوم

جواب از استدلال چهارم بقول امام حلوانی

وَهٰذِهٖ عِبَارَتُهٗ وَقَوْلُ الْحَلْوَانِیِّ عِنْدِیْ اَنَّهٗ حُکْمٌ اٰخَرُ لَا یُعَارِضُ الْقَوْلَیْنِ (اَیْ وَصْلَ السُّنَّةِ بِالْفَرْضِ وَفَصْلَهَا مِنْهُ) لِاَنَّهٗ اِنَّمَا قَالَ لَا بَأْسَ الخ وَالْمَشْهُوْرُ فِیْ هٰذِهِ الْعِبَارَةِ کَوْنُهٗ لِمَا خِلَافُهٗ اَوْلٰی فَکَانَ مَعْنَاهَا اَنَّ الْاَوْلٰی اَنْ لَا یَقْرَأَ الْاَوْرَادَ قَبْلَ السُّنَّةِ وَلَوْ فَعَلَ لَا بَأْسَ بِهٖ فَاَفَادَ عَدَمَ سُقُوْطِ السُّنَّةِ بِذٰلِکَ حَتّٰی اِذَا صَلّٰی بَعْدَ الْاَوْرَادِ تَقَعُ سُنَّةً مُؤَدَّاةً لَا عَلٰی وَجْهِ السُّنَّةِ وَلِذَا قَالُوْا لَوْ تَکَلَّمَ بَعْدَ الْفَرْضِ لَا تَسْقُطُ السُّنَّةُ لٰکِنْ ثَوَابُهَا اَقَلُّ فَلَا اَقَلَّ مِنْ کَوْنِ قِرَاءَةِ الْاَوْرَادِ لَا تُسْقِطُهَا انتهی وههنا بسط فی الکتاب ان شئت فارجع الی مطالعته

مسئلهٔ ۱۵ پانزدهم در اثبات خواندن ادعیه و درود شریف و ذکر بجهر و مانند آن خاص در رد قول مجادل نامحمود و خاذل نامسعود که محض در مرض حسد مبتلا و از بغض درود ویلا است از باشندگان پرگنهٔ یوسف زای از مضافات پشاور

عَنْ اَبِیْ هُرَیْرَةَ رضؓ وَاَبِیْ سَعِیْدٍ رضؓ قَالَا قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ لَا یَقْعُدُ قَوْمٌ یَذْکُرُوْنَ اللّٰهَ اِلَّا حَفَّتْهُمُ الْمَلٰٓئِکَةُ وَغَشِیَتْهُمُ الرَّحْمَةُ وَنَزَلَتْ عَلَیْهِمُ السَّکِیْنَةُ وَذَکَرَهُمُ اللّٰهُ فِیْمَنْ عِنْدَهٗ **رَوَاهُ مُسْلِمٌ** یعنی ابوهریره و ابوسعید رضی الله تعالی عنهما گفتند که فرمود آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم نمی نشینند قومی که یاد می کنند خدای عز وجل را مگر این که در میگیرند ایشان را فرشتگان رحمت و می پوشد ایشان را رحمت خاصه الٰهی و فرود می آید بر ایشان طمانینت و وقار و از روی افتخار حق تعالی ذکر ایشان در فرشتگان مقرب و ارواح طیبات انبیا علیهم الصلوات والتسلیمات که نزد حق تعالی می باشند میفرماید انتهی **وَعَنْ اَنَسٍ** رضؓ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ اِذَا مَرَرْتُمْ بِرِیَاضِ الْجَنَّةِ فَارْتَعُوْا قَالُوْا وَمَا رِیَاضُ الْجَنَّةِ قَالَ حِلَقُ الذِّکْرِ **رَوَاهُ التِّرْمِذِیُّ** یعنی روایت ست از انس رضؓ گفت که فرمود آنحضرت صلعم وقتی که می گذرید بباغهای جنت پس بچرید از آنها که عبارت ست از محظوظ شدن و برداشتن حصه از آن صحابهؓ پرسیدند چیست باغهای بهشت یا رسول الله فرمود که مجالس و حلقهای ذکر حق تعالی

ذکر گو ذکر تا ترا جان ست	پاکی دل ز ذکر یزدان ست

چونکه درین زمانهٔ اخیره که روز بروز گلشن شوق ذکر الٰهی بباد خزان غفلت و تکاسل اهل زمانه مانند اوراق کتاب

بلا شیرازه پراگنده و پژمرده میگردد و چمن محبت یاد خدائی بسبب سموم قرب قیامت و صرصر بُعد زمانهٔ
خیر و برکت از دلها افسرده و پژمرده می شود غفلت بجدی رو نموده که تختهای قلوب یک لخت سیاه گشته لهذا
علمای حقانی و فضلای ربانی را لازم بلکه واجب که عام مردم عوام را و خاص مردم خواص را ترغیب در امور
دینیه نمایند و ترهیب بترک آن کما حقه بجا آرند تا که بموجب قول بزرگان اَلْعَالَمُ صُوَرُ الْاَحْلَامِ وَعُكُوسُ
الْاَوْهَامِ و یا اَلْعَالَمُ طَسْلِلٌ مَا لَهُ اَصْلٌ نه تنها طُوْلُ الْاَمَلِ سُوْءُ الْعَمَلِ را ترک داده چه
كُلُّ اُمِّ يَ طَالَ الْاَمَلُ اَسَاءَ الْعَمَلَ وا دست بلکه محبت یاد الهی نیز چشمه وار از دل ایشان جوش زده
همه را در خروش آورده از کمال اشتیاق باهم متفق شده مشغول ذکر حق سبحانه و تعالی گردند تا آنکه
مصداق احادیث مذکورة الصدر شوند انفرادًا باشد یا جماعةً سرًا باشد یا جهرًا چنانچه در جلد ثانی
از **الحدیقة الندیه** شرح الطریقة المحمدیه آورده وَالنَّاسُ غَالِبُهُمْ فِيْ زَمَانِنَا هٰذَا
مِنْ غَيْرِ مَنْعٍ عَنْ رَفْعِ الصَّوْتِ بِالذِّكْرِ وَاجْتِمَاعٍ لَهُ تَرَكُوا الذِّكْرَ اِلَّا قَلِيْلًا وَاشْتَغَلُوْا بِرَفْعِ
الصَّوْتِ بِالسُّوْءِ وَالضَّرَرِ لِبَعْضِهِمْ بَعْضًا فَكَيْفَ اِذَا نُهُوْا عَنْ ذٰلِكَ وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ
اِلَّا بِاللّٰهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيْمِ یعنی اکثر مردم زمانهٔ ما با وجودی که کسی ایشان را از ذکر جهری و از اجتماع
ایشان برای ذکر منع نکرده باز هم ذکر را گذاشتند مگر چند مردم و مشغول گشتند بر برداشتن آوازهای بد
(مثل اشعار خوانی جاهلانه و مستانه و غزل خوانی عاشقانه و رندانه) و بر رفع اصوات ضرر بعضی مر بعضی دیگر را
پس چگونه باشد که از ذکر جهری و از اجتماع برای آن مانع شوند و این منع ایشان زشت گردد و منکر
و هم در انجا می نویسد وَلَا يَنْبَغِيْ لِاَحَدٍ فِيْ هٰذَا الزَّمَانِ الْقَلِيْلِ الْخَيْرِ جِدًّا الَّذِيْ تَجَاهَرَ النَّاسُ
فِيْهِ بِالْمَعَاصِيْ وَالْمُخَالَفَاتِ كَالْغِيْبَةِ وَالنَّمِيْمَةِ وَالْكَذِبِ وَالشَّتْمِ وَغَيْرِ ذٰلِكَ اَنْ يَّقُوْلَ رَفْعُ
الصَّوْتِ بِذِكْرِ اللّٰهِ تَعَالٰى حَرَامٌ وَالتَّشْدِيْدُ فِيْ ذٰلِكَ عَلَى النَّاسِ كَمَا هُوَ عَادَةُ الْمُتَعَصِّبِيْنَ فِيْ
زَمَانِنَا الْجَاهِلِيْنَ بِمَنَافِعِ النَّاسِ وَمَضَارِّهِمْ یعنی درین زمانی که بسیار کم خیرست و مردم درین زمانه
علانیه مرتکب معاصی و مخالفات شرعیه میشوند مانند غیبت و سخن چینی و دروغ و دشنام دهی و غیر آن کسی را
لائق و سزاوار نیست که گوید که رفع صوت بذکر الهی حرام ست و یا بر مردم درین باره خشونت و درشتی نماید
چنانچه این تشدد عادت متعصبین زمانهٔ ماست که از منافع و مضرات مردم جاهل اند انتهی نه که محض از علت حسد و بغض درونی

منع بعض از ذکر جهری و غیره

برعکس قدری راغبین نیکی را از عوام بسبب شنوانیدن فضائل ذکر وغیره و ذاکرین عند الصباح و المساء
را بدعتی و مخترع تخویف نمودن و ترک سلام اسلام با ایشان کردن واز همین باعث مجالس ذکر ایشان را
تشتت و متفرق ساختن و همین را سبب مانع آن ذکر گشتن و حلقهای ذکر را از سر جهالت بمجلس مطربان
تشبیه دادن واز روی تمسخر باصوات مذمومۀ شرعیه آنرا قرار دادن که این در حقیقت استهزا الشریعت کردن
و تحقیر ملت نمودن ست که این امر از شان جمله اہل اسلام بمراحل بعید ست فافهموا و تأمل ع

	گوشت خر بگذار و دیگر گوشت خر	کین سخن را می نباید گوشت خر	

و خواه مخواه دیگر مسلمانان را از جهت حماقت خود در وعید عَنْ اَبِیْ هُرَیْرَةَ رض قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ
صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ مَا جَلَسَ قَوْمٌ مَجْلِسًا لَمْ یَذْکُرُوا اللّٰهَ فِیْهِ وَلَمْ یُصَلُّوْا عَلٰی نَبِیِّهِمْ اِلَّا
کَانَ عَلَیْهِمْ تِرَةً فَاِنْ شَاءَ عَذَّبَهُمْ وَاِنْ شَاءَ غَفَرَ لَهُمْ رَوَاهُ التِّرْمِذِیُّ یعنی آنحضرت صلعم
فرمود نمی نشینند مردم در مجلسی که ذکر خدا دران نمی کنند و نه درود بر نبی خود می فرستند مگر اینکه باشد
آن مجلس بر ایشان حسرت و نقصان بروز حساب اگر خدا خواهد عذاب کند ایشان را بدان و اگر خواهد
بنجشد انتهی در آوردن و خود نیز در وعید قوله تعالی اَلَا لَعْنَةُ اللّٰهِ عَلَی الظّٰلِمِیْنَ الَّذِیْنَ یَصُدُّوْنَ
عَنْ سَبِیْلِ اللّٰهِ وَیَبْغُوْنَهَا عِوَجًا یعنی آگاه باش که لعنت خداست بر ظالمانی که بند میکنند مردم را
از راه حق تعالی و میطلبند آنرا کج انتهی در آمدن و سد سبیل ذکر دیگر مؤمنان گشتن و از جهل براه ابوجهل
علیه اللعنة رفتن که مانع بودن از ذکر الٰہی کار آن لعین بود چه وی لعنة الله علیه مانع ذکر آنحضرت علیه
الصلوٰة والسلام میشد چنانچه حق تعالی در کلام پاک خود ازان خبر میدهد اَرَاَیْتَ الَّذِیْ یَنْهٰی عَبْدًا اِذَا صَلّٰی
یعنی آیا دیدی آن شخص را (یعنی اباجهل لعین را) که منع میکند بنده را (یعنی محمد علیه الصلوٰة والسلام را) وقتیکه نماز میخواند انتهی

	مگر زان کسی کا دمی پیکر ست		ع زنجم اگر عالمی پر خر ست	

چونکه محض بفضل الٰہی و طفیل آن حضرت صلی الله علیه وسلم کسی را از امت مرحومه مانند امتان سابق
بسبب گناههای کثیره از صغیره و کبیره مسخ صورت ظاهری نمی شود بلکه بحکم قول مولوی معنوی ع

	لیک مسخ دل بود ای ذوالفطن		اندرین امت نه بُد مسخ بدن	

اثر ش بر دل میرسد ورنه حقا که مجادل غافل و مکابر جاهل خر بی دم ضال و مضل مردم را بینی خوک
چهرهٔ لنگور گوش و دندان پیل دم کفتار شاخ گاومیش جسم کرگدن پای استر آواز خر عمر سگ دیوانه

در گرفتنی که عصیان وی متعدی به نیک مردان گشته که فرستندگان درود معظم بر نبی اکرم وسیلهٔ اعظم ذریعهٔ افخم فخر بنی آدم مبعوث عرب و عجم را عَلَيْهِ مِنَ الصَّلَوَاتِ أَفْضَلُهَا وَأَدْوَمُهَا وَمِنَ التَّحِيَّاتِ أَكْمَلُهَا وَأَشْمَلُهَا مبتدع و مخترع می نامد و حالانکه در رسالهٔ الکلام المبرور از علامه ابن حجر مکی رح در حق تارکان صلوة بران حضرت علیه السلام اصالةً و بالاستقلال و در حق تارکان زیارت قبر نبوی صلعم قیاساً بران می آرد که عُلِمَ مِمَّا مَرَّ أَنَّ بَيْنَ تَرْكِ الصَّلٰوةِ عَلَيْهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَعَلَى آلِهِ وَسَلَّمَ وَتَرْكِ زِيَارَتِهِ مَعَ الْقُدْرَةِ عَلَيْهَا تَسَاوِيًا فِي أَنَّ كُلًّا مِنْهُمَا جَفَاءٌ لَهُ صلعم یعنی درمیان هر دو قسم تارکان مساوات است درین که هریک فرقه ازین هر دو ظالمان اند بران حضرت علیه السلام پس حال هر ظالم ظاهر ست و خاصةً حال ظالم آن حضرت علیه السلام از ان بدتر ست و این حال آن کسان ست که خود تارک درود شریف باشند و بس پس حال کسی که خود تارک و دیگران را از ان مانع باشد چگونه تصور کرده شود و لهذا هم درین رساله بقدری فاصله می آرد فَيُخْشٰى عَلَيْهِ أَنْ يَكُوْنَ شَقِيًّا رَاغِمَ الْأَنْفِ مُسْتَحِقًّا لِدُخُوْلِ النَّارِ بَعِيْدًا مِنَ اللّٰهِ وَرَسُوْلِهٖ مَدْعُوًّا عَلَيْهِ مِنْ جِبْرَئِيْلَ وَمِنْ نَبِيِّنَا صلعم بِذٰلِكَ وَبِالسُّحْقِ بَخِيْلًا مَلْعُوْنًا لَا دِيْنَ لَهٗ وَلَا يَرٰى وَجْهَ نَبِيِّهٖ صلعم فَاسْتَحْضِرْ ذٰلِكَ وَاحْفَظْهُ انتهی یعنی پس بران شخص خوف این ست که باشد شقی هلاک شده یا بینی بخاک آلوده شده مستحق برای دخول دوزخ و دور شده از خدای تعالی و رسول علیه السلام و بددعا کرده شده از طرف جبرئیل علیه السلام و از جانب نبی صلعم بسبب این فعل و مستحق عذاب و باشد بخیل و دشمن خدا و ملعون و نیست همراه او دین و نه روی مبارک آنحضرت علیه السلام خواهد دید و این اقوال را خوب یاد کن تمام گشت عبارت النظم فی معنی

که تشمید مغز دلش بوی دین — بدنیا ز کف نقد دین رفته مفت
دگر با چنین مذهب و اعتقاد — باحکام دانی زهے اوستاد
ز کذبش در دغش سیه چهره است — چو حیوان ناخوانده غافل علم
سپردند بر گفتهای تو گوش — فرو زند از قصهای تو هوش
ازین رو شده مورد لعن و قهر — دل آگنده از مهر دیرین شان
باین مذهب و ملت و اعتقاد — باین گمرهی از طریق رشاد
ز جهال گردد بیان واه واه — اگر جاے آن جمله من بوے

معاذ الله از اعتقاد چنین
بعقبی وبال آیدش انچه گفت
درین قصه از صدق بی بهره است
بناخواندگی جمله جاهل ز علم
کمین خانه زادی و طماع دهر
غلام و هواخواه این حاسدان
روایات واهے خبرها تباه
چنین گفتها از تو نشنودمی

بصد زجر و توبیخ در انجمن — سزا داد مت جمله دندان شکن — ز کفرت باسلام آورده روی
همی داد مت توبه زین گفت و گوی — تراکرد تشهیر شهر و دیار — همی کرد مت چون عزازیل خوار
کنون گوش دل کن بقولم گرو — ز من پاسخ هرچه گفتی شنو — نخست اینکه چون از ره دین ولد
مسلمان نگشتی مجوسی نژاد — تو اول بخود ثابت اسلام کن — دگرستی و بدعتی نام کن
دلت گبر و جان گبر و گبری بیان — بگبران ز گبری بیان قصه خوان — دل و جان بفرمان کیشش کشیش
ز اسلام بیگانه با کفر خویش — ز حد گلیمت برون برده پا — فرو بسته دو چشم شرم و حیا
بدل ذره گر ز دین داشتی — باین گمرهی پای نگذاشتی — نه باک از خدایت نه شرم از رسول
ز نادِ ز دلی فطرتی بوالفضول — بقول محمد صلی اللہ علیہ وسلم بحکم خدا — بود دشمن دین بکشتن سزا
چه در اصل بودی ز نسل دگر — رساندی نسب ابا جد ادبر — ازان ره چو آخر مسلمان شدی
ز اسلامت آخر پشیمان شدی — بهر مبتدع باز گفت و شنفت — شدی مرتد و رافضی در نهفت
تو محراب و منبر چه دانی که چیست — تو ذکر معظم چه خوانی که چیست — تو هدیه با حمد چه دانی که چیست
درود محمد چه دانی که چیست — ز من گوش کن چونکه من مسلم — بریدم سر اشقیا چون قلم

و چه راست آمد کُلُّ اِنَاءٍ یَتَرَشَّحُ بِمَا فِیْهِ چونکه خود از خباثت پرداز خساست مشحون ست پس بموجب اَلْمَرْءُ یَقِیْسُ عَلٰی نَفْسِهٖ دیگران را در آئینهٔ زنگ آلودهٔ دل خود نیز بشکل خود می بیند

بیت از برون طعنه زنے بر بایزید — وز درونت ننگ دارد صد یزید

و درین باب نه تنها از وی شکایتی ست که حال پدر بزرگوارش نیز چنین بود و حدیث اَلْوَلَدُ سِرٌّ لِاَبِیْهِ زبان زد جمیع اہل عقول و نقول ست و نیز در عرف معروف ابیات

کلامت را که آرد در حسابے — که عقل خویش را دادی جوابی — ترا هر کس که اولی الک بگوید
زبان صد بار زین گفتار شوید — نه اولے بلکه وا ویلا بحالت — سراپا پوچ و مهمل شد مقالت
خدایا در دل زاغی چه افتاد — که باب کینهٔ انسان چه بگشاد — ز خالت تیره وجه لیلته القدر
شیاطین را فجورت مطلع البدر — ظهورت با بطونت گشته همرنگ — باحجار آمده قلب تو هم سنگ
شد از ظلمت دلت شام غریبان — شبا شب می گریزد از تو ایمان — پر پرواز بگشا بهر همجنس
نزیبد انس تو با زمرهٔ انس — کند هر جنس با همجنس پرواز — کبوتر با کبوتر باز با باز

ابیات در [illegible] قول [illegible] اول

بوصفت یادم آمد قول جامی که بودت آشیان بیرون ازین کاخ	سخن را می دهم بروی تمامی چرا زان آشیان بیگانه گشتی	توئی آن دست پرور مرغ گستاخ چو در ونان چنداین ویرانه گشتی

علاوه اینکه برای منع از درود شریف خواندن میگوید که درود دعاست الخ میگویم چونکه مسلم توشد که درود دعاست پس بدان که در حدیث ست عَنِ النُّعْمَانِ بْنِ بَشِيْرٍ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الدُّعَاءُ هُوَ الْعِبَادَةُ الحديث رواه احمد والترمذی وابوداؤد والنسائی وابن ماجة یعنی فرمود آنحضرت علیه السلام که دعا عین عبادت ست انتهی و هرگاه که ازین حدیث بالتصریح ثابت گشت که دعا عین عبادت ست پس در حق کسانی که از عبادت خداوند تبارک و تعالی

در امتزاء مجادل

استکبار می نمایند در کلام ربانی وارد ست اِنَّ الَّذِيْنَ يَسْتَكْبِرُوْنَ عَنْ عِبَادَتِيْ سَيَدْخُلُوْنَ جَهَنَّمَ دَاخِرِيْنَ یعنی هر آئینه کسانی که تکبر میکنند از عبادت من بزودی در آیند در دوزخ در حالت ذلت و خواری انتهی پس وای برحال کسے که نه تنها خود از عبادت مذکوره محروم ماند بلکه دیگران را نیز مانع گشته

بی ادب تنها نه خود را داشت بد ے زنانش عار میدارم که گیرم	بلکه آتش در همه آفاق زد ولی از مکر او بس ناگزیرم	

ونیز در سباحة الذکار از رسالهٔ شیخ محدث دهلوی آورده اَلْجَهْرُ وَالْاِعْلَانُ بِالذِّكْرِ وَالتِّلَاوَةِ وَالْاِجْتِمَاعُ لِلذِّكْرِ فِي الْمَسَاجِدِ وَالْمَجَالِسِ جَائِزٌ (الی قوله) اَمَّا جَوَازُ الْاِجْتِمَاعِ لِلدُّعَاءِ فَهُوَ ثَابِتٌ مِنْ حَدِيْثٍ رَوَاهُ الْحَاكِمُ وَقَالَ عَلٰى شَرْطِ مُسْلِمٍ مَرْفُوْعًا لَا يَجْتَمِعُ مَلَاءٌ فَيَدْعُوْ بَعْضُهُمْ وَيُؤَمِّنُ بَعْضُهُمْ اِلَّا اسْتَجَابَ اللّٰهُ دُعَاءَهُمْ وَاَمَّا الْاِجْتِمَاعُ لِلتِّلَاوَةِ فَهُوَ ثَابِتٌ مِنْ حَدِيْثِ مَا اجْتَمَعَ قَوْمٌ فِيْ بَيْتٍ مِنْ بُيُوْتِ اللّٰهِ يَقْرَؤُوْنَ الْقُرْاٰنَ وَيَتَدَارَسُوْنَهٗ اِلَّا حَفَّتْ بِهِمُ الْمَلَائِكَةُ صَحَّحَهُ النَّوَوِيُّ وَمِنْ هٰهُنَا اَخَذَ جَوَازَ قِرَاءَةِ الْاَحْزَابِ وَالْاَوْرَادِ فِي الْمَسَاجِدِ وَالْمَجَالِسِ انتهی یعنی بهر حال جواز اجتماع مردم برای دعا پس آن ثابت ست از حدیثی که حاکم آنرا بر شرط مسلم مرفوعا روایت کرده که جمع نمی شود گروهی که بعضی از ایشان دعا می خوانند و بعضی از ایشان آمین بران میکنند مگر اینکه آن دعای ایشان حق تعالی مستجاب میکند انتهی مختصرا پس از دعا بودن درود شریف استدلال مجادل هذا و منع خواندن درود شریف بجمع بهیچ گونه تام نمی گردد و چون درحرب تا بغداد شریف باری اتفاقش افتاده بود در انجا شاید از همین یک قول محمد بن عبدالوهاب نجدی در جمله بلاد مسلمین دیگر چیزی

پسندش نیامد که درین خطهٔ پاک از خبیثان نجدیه آن را جاری نموده چنانچه علامهٔ احمد دحلان مکی مفتی شافعیه در فتوحات اسلامیه از عقائد خبیثهٔ نجدیه نوشته وَيَمْنَعُوْنَ مِنَ الصَّلٰوةِ عَلَيْهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى الْمَنَابِرِ بَعْدَ اَذَانٍ حَتّٰى اَنَّ رَجُلًا صَالِحًا كَانَ اَعْمٰى كَانَ مُؤَذِّنًا وَصَلّٰى عَلَى النَّبِيِّ صلعم بَعْدَ الْاَذَانِ بَعْدَ اَنْ كَانَ الْمَنْعُ مِنْهُمْ فَاَتَوْا بِهٖ اِلَى ابْنِ عَبْدِ الْوَهَّابِ فَاَمَرَ بِهٖ اَنْ يُقْتَلَ فَقُتِلَ انتہٰی مگر نمی داند که سزای خود مانند سزای کلب عقور و جزای نجدیه بی شعور از ان در یابد هر چند که حق تعالی در قرآن مجید فرموده که جَزٰٓؤُا سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا و نیز شاعری گفته ؎

جناب من جواب ست این نه جنگ ست		کلوخ انداز را پاداش سنگ ست

مگر من بحکم اَلدِّيْنُ النَّصِيْحَةُ قول سعدی ایش نظر ساخته ؎ | بدی را بدی سهل باشد جزا |

اگر مردی اَحْسِنْ اِلٰى مَنْ اَسَآءَ | زبان را از پاداش ما مضی از وی باز بسته و بموافق ؎

بسا کارے که نامحبوب باشد		چو واقع گردد آن بس خوب باشد	
اگر خواهی که این معنے بدانی		عَسٰى اَنْ تَكْرَهُوْا شَيْئًا بخوانی	

بدین آیهٔ کریمه خُذِ الْعَفْوَ وَاْمُرْ بِالْعُرْفِ وَاَعْرِضْ عَنِ الْجٰهِلِيْنَ کاربندی نموده از جهل مجادل اغماض کرده مصلحةً برای صحت مسئلهٔ هذا مختصرا چند دلیل پیش مینمایم اگر نصیحت گردد فبها و الا پس بمصداق ع | درخت خبیث ست بخیش بر آر | | عمل کرده آید ؎

خرد چون دفتر تلقین گشاید		ز من آن در وجود آید که باید	

و تحقیق این حال بحسب مجال در رساله مستقلهٔ دیگر که در فضائل صلوات بر آن سرور کائنات ست علیه التحیات الزاکیات و التسلیمات الطیبات و باسم صمصام الاسلام علی رد من یضلل العوام موسوم ست ان شاء الله تعالی با دلائل ظاهره و شواهد باهره و بمناسبت ؎ | شیوهٔ جهل و تقیه و تبرا و کبود | انچه شیعه همه دارند تو تنها داری |

مع حکمهای افعال قبیحه و اقوال شنیعهٔ مجادل هذا از خوردن مال یتیمان که حلال دانسته بی باکانه با جهل لسانی با وجود اطلاع بعد اطلاع میخورد و حکم تمسخر و استهزا که باحکام شرع می نماید و ذکر بالجهر را با وجودے که از لحن و غنا و دیگر جمله منهیات شرعیه خالی باشد بمصداق

شعر اِنْ كُنْتَ لَا تَدْرِيْ فَتِلْكَ مُصِيْبَةٌ		وَاِنْ كُنْتَ تَدْرِيْ فَالْمُصِيْبَةُ اَعْظَمُ

باصوات قبیحهٔ تحرمن کوبان اهل ولایت و خراسان و سرود گویان بوجه تحقیر تشبیه تام می دهد ؎

در همه جاهست ادب شرط راه | چه درِ درویش چه ایوان شاه | آنکه ادب نیست درو خاک باد

نام وی از لوح بقا پاک باد | ونیز ذکر احکام دیگر اقوال نامشروعه واطوار مذمومهٔ وی بوجه اکمل واتم

باسواهیر علمای عرب وعجم ان شاء الله تعالی درج گردد رباعی | سرت همه دارای فلک میداند

رازت همه بی شبهه وشک میداند | گیرم که بزرق خلق رابفریبی | با او چه کنی که یک بیک میداند

اگر بدیدن این تحقیق حقیق از گذشته درگذشته وتوبهٔ نصوح نموده ومردم توابع خود را هدایت نموده فبها

وهو المدعی والا بحکم این قول | قطعه ای که حکم شرع رارد میکنی | راه باطل میروی بد میکنی

چون تو بدکردی بدی یابی جزا | پس بدیها جمله باخود میکنی | بفضله تعالی در رسالهٔ

صمصام الاسلام بتمقام براهین قاطعه وحجج ساطعه گردن خبیثش را چنان خواهم زد که

تالب گور از درد آن نالان گشته خارهای حسرت وخسکهای ندامت در دل وجگرش پیوسته مانده

ازکمال تحسر وتعسر از خاک تربتش بجز لالهای سینه پرداغ تا قیام قیامت چیزی دیگر رسته نگردد تاکه بموجب

س دیو را رهبری نفرماید | هر که از خرد خبر باشد | در بیابان لوط مردان به

که ترا او زد را هبر باشد | دیگر مسلمانان از شطحیات بی معنی وسفسطیات لایعنی وی بپرهیزند

العاقل تکفیه الاشارة وما علینا الا البلاغ ع | اگر دشمن از تیغ دارد ستیز

مرا هم سنان زبان هست تیز | چو من آرزوی نبرد آورم | دل دشمنان را بدرد آورم

وتاوقتیکه وی از اخلاق زبون باوصاف میمون نیاید و فرط عناد را فرط فساد نداند بفضله تعالی

ان شاء الله سنان قلم وقلم لسان بنده سنان وار تا سنین عمر وی از گوشمالی وتادیب وی نیز باز نماند ع

جوان مردان نتابند از میان روی | همین میدان همین چوگان همین گوی

رب انصرنی بما کذبون وچونکه در ظاهر مقلد مشایخ است از کتب مشایخ نیز جابجا برای

اسکات وی دلائل آورده میشود واگر مثل لامذهب بدمذهب ومذبذب گردد ان شاء الله تعالی

دران وقت نیز جواب ترکی بترکی خواهد یافت غرض بهر راه ورسم که میرود من برای خدمت گذاری وی

بهمان رنگ وروش موجودم س | چه قدر بدرست وحشت بیش وبیده ام من | بکجا رسیده است او وبکجا رسیده ام من

۱ دلیر است خدا [illegible] ۱۲ ۲ در صحت [illegible] ۳ [illegible] در خطابی [illegible] الاستعمال ۴ [illegible] در اصل مستعمل میشود [illegible] وزیر عوام الناس [illegible] اهل تصوف ۱۲ [illegible] ۵ یعنی از دلیل [illegible]

ای حاسد مبغض خوف خدا و سزای روز جزا بدل کرده هر چه را مبدأ گشته مرجع شو و باب اباطیل خود را باز بند ورنه بدنیا رسوا و بعقبی سزا خواهی یافت ع

ای باد خزان این همه آورده تست

بهر حال حالا من حسب تعلیم مولانا جامی قدس الله سره السامی

قطعه

اگر بلا جلالم کرد تکفیر | دروغی را جواب آمد دروغی

چراغ کذب را نبود فروغی | مسلمانیش بخوانم در مکافات

در حق وی بجز اینکه محی السنة و قامع البدعة بگویم چاره دیگر نمی بینم که روی سخن در مبصران ست نه در حمقای کوردلان

ه

از مغز معانی تو نگردی آگاه | لا حول و لا قوة الا بالله

فرد

کج ادائیهای لیلی کرد مجنون را خراب | ورنه این بیچاره را شوق گرفتاری نبود

باید دانست که اصل مسئله اینکه علی الصباح و المسا و بعد الجمعه بعد از فراغت نماز ذکر بالجماعة از مدتی می نمودیم و درود شریف را بآن سرور علیه الصلوة و السلام میفرستادیم چونکه این طریق مردم را پسند افتاد و شوق درود خوانی در قلوب عام مسلمانان جای گیر گشت این حاسد از جهت حسد تابش نیاورده در مردم نیش زنی شروع نمود که جهر بدعت ست چون عوام ازان باز ماندند و حاسد را غلبه و اعانت چند جهلا بهم رسید بر فقیر حکم مبتدع اجرا نمود ناچار بعد از تحمل بسیار در مباحثه علمی پیش چند علمای حکم الزامش دادیم ازان بعد محض از جهت حسد و بغض خاص در جهر درود شریف نیش زنی گرفت که این دعاست باز بعد از الزام بعد از مدتی بر ذکر جماعت و جهر ایشان حکم بدعت کرد باز بعد از الزام و پس از مدتی بهیئت کذائی حکم ابتداع درداد و درین بار قول عبدالله بن مسعود که در مجالس الابرارست بر فقیر حجت گرفت باز الزامش در پیش فضلای نامی بواجبی دادم باز نیش زنی آغاز نموده که علمای حکم این حکم بریا و رعایت کرده لهذا آن باوراد خوانی اجلة جمله اوراد خوانان گذشتند و فقیر را متهم ساختند بنابر آن من بحکم استقرای خود جمله شقوق مسئله هذا را دلائل پیش نمایم وَاللّٰهُ يَهْدِىْ اِلٰى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيْمٍ

حامدًا و شاكرًا | بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ وَنُصَلِّيْ عَلٰى رَسُوْلِهِ الْكَرِيْمِ | مُصَلِّيًا وَّمُسَلِّمًا

اما بعد پس بتوفیقه تعالی میگویم که اگر انکار وی از نفس درود خواندن باشد پس ثبوتش از نص قرآنی و احادیث نبوی ست صلی الله علیه وسلم و نیز از کتب فقه اما القرآن فَقَدْ قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰى يٰۤاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا صَلُّوْا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوْا تَسْلِيْمًا يعنی ای گروه گرویدگان درود خوانید بروی صلعم و سلام فرستید بسلام فرستادن ع

چه نعمت ست بزرگ از خدا که بر ثقلین | سپاس سرا این نعمت فرض العین

بجای دل ... فا
فائده اصل تحقیق ازین مسئله
علم ... ۱۲ ... پیغمبر دوم
فائده تحقیق مسئله ... ابطال ... قول خصم با ... شقوق
فائده در ... باب درود شریف

امّا الاحادیث پس درین باب بسیار اند مگر برای نمونه چند احادیث اینکه عَنْ اَبِیْ هُرَیْرَةَ رض قَالَ سَمِعْتُ رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ یَقُوْلُ لَا تَجْعَلُوْا بُیُوْتَکُمْ قُبُوْرًا (اَیْ خَالِیًا عَنْ ذِکْرِ اللّٰهِ کَالْقُبُوْرِ) وَلَا تَجْعَلُوْا قَبْرِیْ عِیْدًا وَصَلُّوْا عَلَیَّ فَاِنَّ صَلَاتَکُمْ تَبْلُغُنِیْ حَیْثُ کُنْتُمْ رَوَاهُ النَّسَائِیُّ یعنی گفت ابوهریرة رض که آنحضرت علیه السلام فرمود که خانهای خود را از ذکر مثل قبور خالی مسازید و قبر مرا عید و تماشاگاه مگردانید بلکه درود خوانید بر من چه درود شما بمن می رسد شما هر جا که می باشید انتهی

غم نخورد آنکه شفیعش توئی	پایه ده قدر رفیعش توئی
هر کرا چون تو پیشوا باشد	نا امید از خدا چرا باشد

ای گدایان کوی محمدی وای شیفتگان روی احمدی خوش باشید و در چشم حاسدان خاک انباشید که تحفهٔ تصلیهٔ ما گنهگاران را در حضور پر نور حضرت رسالت پناه صلعم شرف حضوری ست و آز بارگاه بی نیاز سلطان حقیقی عوض یک بار درود فرستادن بخلعت کرامت ده بار درود حق عزّ و جلّ و دور شدن ده گناهان از عمل نامهٔ وی و بلند شدن ده درجات را در جنات مستحق میگردد چنانچه در حدیث ست عَنْ اَنَسٍ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ مَنْ صَلَّی عَلَیَّ صَلٰوةً وَاحِدَةً صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ عَشْرَ صَلَوَاتٍ وَحُطَّتْ عَنْهُ عَشْرُ خَطِیْئَاتٍ وَرُفِعَتْ لَهٗ عَشْرُ دَرَجَاتٍ رَوَاهُ النَّسَائِیُّ و چونکه آنحضرت صلی الله علیه وآله واحبابه وسلم بسبب کمال عنایت خود بموجب آیهٔ کریمهٔ لَقَدْ جَاءَکُمْ رَسُوْلٌ مِّنْ اَنْفُسِکُمْ عَزِیْزٌ عَلَیْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِیْصٌ عَلَیْکُمْ بِالْمُؤْمِنِیْنَ رَءُوْفٌ رَّحِیْمٌ برامت خود کمال شیفته و از خوشی و بهبود ایشان خوش و از مضرات ایشان مغموم بودی از ینجاست خوشی آنحضرت علیه السلام انچه در مشکوة از ابی طلحة رض آورده که هر آینه آنحضرت صلعم روزی تشریف در آورد در حالی که آثار خوشی در بشرهٔ چهرهٔ مبارک جوش میزد پس فرمود که آمد جبرئیل ع نزد من و مرا گفت که آیا خوش نمی شوی یا محمد صلعم برین که هیچ کسی از امت تو بر تو درود نمی فرستد مگر اینکه ده بار بر وی من درود میفرستم و نه هیچ کسی از امت تو بر تو سلام میفرستد مگر اینکه ده مرتبه من بر وی سلام میفرستم انتهی رباعی

ای دست تو سرمایه بر سر خاکان	ای روی تو محراب دل غمناکان
روزی که روند سوی جنت پاکان	جز تو که کند شفاعت بی باکان

چونکه نتیجهٔ درود شریف خود راجع بماست که یکی شاد شدن آنحضرت صلعم بآن از ما دوم رضای مولی تعالی از ما سوم بعوض یک بار درود خاص از جناب باری تعالی ما روسیاهان به ده بار درود مشرف میگردیم

پس ای گروه مومنان ما را باید و شاید که از سر سوز دل بار بار بتکرار بدرود شریف مشغول گردیم اَللّٰهُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ عَلٰی سَیِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَّعَلٰٓی اٰلِ سَیِّدِنَا مُحَمَّدٍ بِعَدَدِ مَا فِیْ عِلْمِ اللّٰهِ تَعَالٰی مَا دَامَتِ السَّمٰوٰتُ وَالْاَرْضُ

	نور هدی حبیب خدا سید انام		شاه رسل شفیع امم ختم انبیا	
	در دست ما همین صلوات ست والسلام		نزدیک او چه تحفه فرستیم ما ز دور	

حدیث سوم اینکه عَنْ اُبَیِّ بْنِ کَعْبٍ قَالَ قُلْتُ یَا رَسُوْلَ اللّٰهِ اِنِّیْ اُکْثِرُ الصَّلٰوةَ عَلَیْكَ فَکَمْ اَجْعَلُ لَكَ مِنْ صَلَاتِیْ فَقَالَ مَا شِئْتَ قُلْتُ الرُّبُعَ قَالَ مَا شِئْتَ فَاِنْ زِدْتَ فَهُوَ خَیْرٌ لَّكَ قُلْتُ النِّصْفَ قَالَ مَا شِئْتَ فَاِنْ زِدْتَ فَهُوَ خَیْرٌ لَّكَ قُلْتُ فَالثُّلُثَیْنِ قَالَ مَا شِئْتَ فَاِنْ زِدْتَ فَهُوَ خَیْرٌ لَّكَ قُلْتُ اَجْعَلُ لَكَ صَلَاتِیْ کُلَّهَا قَالَ اِذًا یُّکْفٰی هَمُّكَ وَیُکَفَّرُ لَكَ ذَنْبُكَ رَوَاهُ التِّرْمِذِیُّ یعنی ابی ابن کعب گفت که گفتم یا رسول الله میخواهم کثرت درود بر تو پس از اوقات مقرره ورد خود چه قدر برای درود خواندن بتو مقرر کنم فرمود هر قدر که میخواهی گفتم چهارم حصه از اوقات مقرره خود فرمود هر قدر که میخواهی مگر اگر زیادت کنی پس آن برای تو بهتر باشد گفتم نیمه اوقات خود را فرمود هر قدر که میخواهی مگر در زیادت برای تو خیر ست گفتم دو حصه فرمود هر قدر که میخواهی مگر در زیادت خیر تست گفتم که همه اوقات ورد خود برای درود بتو میگردانم فرمود که هنوز کفایت کند مقاصد ترا و گناهان ترا بدله گردد انتهی فوائد این حدیث بر کسی مختفی و محتجب نیست از ینجاست که در جامع صغیر جلال الدین سیوطی رحمه الله آورده که فرمود علیه السلام زَیِّنُوْا مَجَالِسَکُمْ بِالصَّلٰوةِ عَلَیَّ فَاِنَّ صَلَاتَکُمْ عَلَیَّ نُوْرٌ لَّکُمْ یَوْمَ الْقِیٰمَةِ یعنی زینت دهید مجالس خود را بدرود فرستادن بر من که آن برای شما در قیامت نور باشد ع

تا زنده ام مدام درود و سلام خوان

حدیث چهارم اینکه عَنِ ابْنِ مَسْعُوْدٍ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ اَوْلَی النَّاسِ بِیْ یَوْمَ الْقِیٰمَةِ اَکْثَرُهُمْ عَلَیَّ صَلٰوةً رَوَاهُ التِّرْمِذِیُّ یعنی آنحضرت علیه السلام فرمود که بهترین مردم برای رسیدن بمن و سزاوار تر بشفاعت من بروز قیامت کسی ست که از همه مردم بر من درود بیشتر میفرستد

	کس را نبود در همه آفاق غمی		ای آنکه ترا هست شفیعی چو تو صاحب کرمی	
	کار همه عاصیان بسازی بدمی		گر رنجه کنی بهر شفاعت قدمی	

حدیث پنجم وَعَنْهُ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ اِنَّ لِلّٰهِ مَلٰٓئِکَةً سَیَّاحِیْنَ فِی الْاَرْضِ یُبَلِّغُوْنِیْ مِنْ اُمَّتِی السَّلَامَ رَوَاهُ النَّسَائِیُّ وَالدَّارِمِیُّ یعنی بهر آئینه مر حق تعالی را

درود بهمه اوقات خود را در اول حاجات را کفایت کند و آن ... را ... الله

فرشتگان سیر کنندگان اند در زمین کہ میرسانند مرا از امت من درود و سلام را انتہی ای فرستندگان درود مصطفوی وای گوبندگان سلام مجتبوی آگاہ باشید و قدر این نعمت عظمی را بشناسید کہ درود خوانان ما آلودگان بواسطہ فرشتگان بآنحضرت علیہ السلام میرسد کہ یا رسول اللہ فلان بن فلان بر تو یکبار درود خواند تا آنکہ آنحضرت علیہ السلام بذات پاک خود دہ بار بعوض آن بران بندہ درود میفرستد چنانکہ بر ماہران علم حدیث پوشیدہ نیست ؎ | یارب تو کریمی و رسول تو کریم | صد شکر کہ ہستیم میان دو کریم | پس وای صد وای برحال کسانی کہ خود ازین نعمت محروم اند و دیگران را نیز بہ تخویف بدعت بی بہرہ و بی نصیب ساختند ؎ بوقت صبح شود ہمچو روز معلومت | کہ باکہ باختہ عشق در شب دیجور | وحال آنکہ در دلائل الخیرات آوردہ قال صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم من نسی الصلوۃ علیّ فقد اخطأ طریق الجنۃ یعنی ہر کہ فراموش کند بر من درود شریف را پس بالضرور آن شخص راہ جنت را غلط کردہ پس پشت گذاشت پس چون فراموشی کنان را چنین سزاست انصاف دہ کہ مانعین درود معظم را بجز ازین چہ نعم البدل از حضرت لم یزل عطا گردد فبشرھم بعذاب الیم یوم یحمیٰ الآیۃ الغرض ؎ | چہ توان کرد مردمان این اند | با ہمین مردمان بباید ساخت |

اما کتب الفقہ در شامی آوردہ ونص العلماء علی استحبابھا (ای الصلوۃ علی النبی صلعم) فی مواضع۔ یوم الجمعۃ ولیلتھا۔ وعند الصباح والمساء۔ وعند الاجتماع والافتراق وبین یدی سائر الامور المھمۃ۔ انتہی ملخصا ونیز دران مقام می نویسد کل الاعمال فیھا المقبول والمردود الا الصلوۃ علی النبی صلی اللہ علیہ وسلم فانھا مقبولۃ غیر مردودۃ یعنی ہر عمل عند اللہ مقبول و مردود ہر دو میباشد بخلاف درود کہ آن ہمہ مقبول است دران مردود نیست شعر

سلموا یا قوم بل صلوا علی الصدر الامین	مصطفی ما جاء الا رحمۃ للعالمین

واگر انکار وی از جہر بالذکر باشد پس جوازش نیز بآیات قرآنی و احادیث نبوی صلعم و کتب فقہ و تصوف ثابت است اما الآیات فکثیرۃ منھا قال اللہ تعالی فاذکروا اللہ کذکرکم آباءکم او اشد ذکرا و در سنابل ہم درین باب آوردہ منھا قولہ تعالی اذکروا اللہ ذکرا کثیرا یعنی کہ عام است شامل جملہ اقسام را منھا قولہ تعالی یذکرون اللہ قیاما وقعودا الآیۃ قال ابن عباس رضی اللہ تعالی عنھما لم یفرض اللہ تعالی فریضۃ الا جعل لھا حدا معلوما غیر الذکر

اثبات درود از کتب فقہ

اثبات جہر بالذکر از قرآن مجید

فَاِنَّهٗ لَمْ يَجْعَلْ لَهٗ حَدًّا يَنْتَهِيْ اِلَيْهِ وَاَمَرَهُمْ بِذِكْرِهٖ فِي الْاَحْوَالِ كُلِّهَا وَقَالَ اُذْكُرُوا اللّٰهَ ذِكْرًا كَثِيْرًا بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْحَضَرِ وَالسَّفَرِ وَعِنْدَ الْغِنَاءِ وَالْاِفْتِقَارِ وَالْاِعْلَانِ وَالْاِسْرَارِ وَعَلٰى كُلِّ شَيْءٍ مِّنَ الْاَحْوَالِ یعنی برای هر امر مفروضه حق تعالی حدی مقرر نموده که بدان منتهی میشود بخلاف ذکر که آنرا حدی مقرر نفرموده بلکه مردم را بذکر خود در جمیع احوال امر فرموده که ذکر کثیر کنید در شب و روز و حضر و سفر و در حالت غنا و فقر و در جهر و خفیه و بهر حال **ومنها** قوله تعالی اِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ ذُكِرَ فِيْ عَقِيْدَةِ الشَّيْخِ اَبِي النَّجِيْبِ السُّهْرَوَرْدِيِّ اَنَّ الْمُرَادَ مِنْهُ الْجَهْرُ بِالذِّكْرِ بَيْنَ السُّنَّةِ وَالْفَرِيْضَةِ **وَمِنْهَا** اِنَّ اِبْرَاهِيْمَ لَاَوَّاهٌ حَلِيْمٌ فِيْ تَفْسِيْرِ دُرِّ الْمَعَانِيْ اَلْاَوَّاهُ هُوَ الَّذِيْ ظَهَرَ صَوْتُهٗ بِالذِّكْرِ وَالدُّعَاءِ وَالْقُرْاٰنِ **منها** مَا ذُكِرَ فِيْ تَفْسِيْرِ النَّبِيِّ اَنَّ قَوْلَهٗ تَعَالٰى سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰى فِيْهِ اَرْبَعَةُ اَقَاوِيْلَ ـ وَحَاصِلُ الْجَمُوْعِ اِرْفَعْ صَوْتَكَ وَذِكْرَكَ بِاَمْرِ رَبِّكَ **امّا الاحادیث** در **فصل** ثالث از کتاب اسماء الله در مشکوٰة آورده عَنْ بُرَيْدَةَ قَالَ دَخَلْتُ مَعَ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْمَسْجِدَ عِشَاءً فَاِذَا رَجُلٌ يَقْرَاُ وَيَرْفَعُ صَوْتَهٗ فَقُلْتُ يَا رَسُوْلَ اللّٰهِ اَتَقُوْلُ هٰذَا مُرَاءٍ قَالَ بَلْ مُؤْمِنٌ مُنِيْبٌ یعنی بریده گفت که من با رسول الله برای عشا در مسجد در آمدم پس ناگاه دیدم شخصی را که میخواند و رفع صوت بآن میکرد پس پرسیدم که یا رسول الله آیا این شخص ریاکار است فرمودنی بلکه مؤمن است و از غفلت بطرف ذکر آینده و گفت بریده که هم درین حالت حضرت ابو موسی اشعری که صحابی جلیل القدر است نیز میخواند و جهر بآن میکرد پس آنحضرت علیه السلام بطرف سماعت قراءت وی متوجه شد پس ابو موسی نشست و دعا میخواند تا آخر قَالَ وَاَبُوْ مُوْسَى الْاَشْعَرِيُّ يَقْرَاُ وَيَرْفَعُ صَوْتَهٗ فَجَعَلَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَسْتَمِعُ لِقِرَاءَتِهٖ ثُمَّ جَلَسَ اَبُوْ مُوْسٰى يَدْعُوْ الْحَدِيْثَ **رواه** رَزِيْنٌ **منها** مَا رُوِيَ عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ الزُّبَيْرِ قَالَ كَانَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صلعم اِذَا سَلَّمَ مِنْ صَلَاتِهٖ يَقُوْلُ بِصَوْتِهِ الْاَعْلٰى لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَحْدَهٗ لَا شَرِيْكَ لَهٗ اِلَخ رَوَاهُ مسلم كذا فی المشکوٰة و در سنابل آورده **منها** مَا ذُكِرَ فِيْ رَوْضَةِ الْعُلَمَاءِ عَنِ ابْنِ عُمَرَ رض عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ قَالَ فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ اَللّٰهُ اَكْبَرُ رَافِعًا صَوْتًا بِهَا كَتَبَ اللّٰهُ لَهٗ رِضْوَانَهُ الْاَكْبَرَ اِلَخ **ومنها** مَا ذُكِرَ فِيْ خِزَانَةِ الْجَلَالِيْ قَالَ صلعم الْمُسْتَمِعُ شَرِيْكُ الذَّاكِرِ اِلَخ انتهی و نیز شیخ در ترجمهٔ مشکوٰة جلد دوم صفحه ۱۴۱ در فوائد ذکر جهری تفصیلی بیان کرده و نیز در جلد اول صفحه ۱۳۲

در حدیث وَذَكَرَهُمُ اللهُ فِيمَنْ عِنْدَهُ جواز ذکر جهری ست واما حدیث اِرْبَعُوا عَلٰى اَنْفُسِكُمْ الخ پس
در لمعات گفته که درین اشاره است بطرف اینکه این منع از جهر بجهت تیسیر وارفاق بود لا لِكَوْنِ الْجَهْرِ غَيْرَ
مَشْرُوعٍ انتهى ودر شامی وغیره مخصوص بدفع مضرات نموده چنانچه بر واقفان پوشیده نیست اما

كتب الفقه در سنابل آورده اَمَّا الرِّوَايَاتُ فَقَدْ ذُكِرَ فِي شَرْحِ الْاَوْرَادِ وَعُمْدَةِ الْاَبْرَارِ
وَمَجْمُوعِ النَّوَازِلِ وَالْفَتَاوٰى الْخَانِيَةِ وَالْحَامِيَةِ وَالْمُلْتَقَطِ وَالْمَزِيْدِ وَلَا يُكْرَهُ التَّسْبِيْحُ وَالتَّهْلِيْلُ
اَىْ فِي الْحَمَّامِ وَاِنْ رَفَعَ صَوْتَهُ قَالَ الْجَامِعُ عِصْمَةُ اللهِ مَعْلُوْمٌ اَنَّ الْحَمَّامَ لَا يَخْلُوْ عَنِ
الْقَاذُوْرَاتِ وَمَا شَاكَلَهَا غَالِبًا وَقَدْ كَانَ بَعْضُ النَّاسِ مَكْشُوْفَ الْعَوْرَةِ فَاِذَا كَانَ جَوَازُ
التَّسْبِيْحِ وَالتَّهْلِيْلِ فِي الْحَمَّامِ بِصَوْتٍ رَفِيْعٍ فَلَاَنْ يَجُوْزَ فِي الْمَسَاجِدِ وَالْبُيُوْتِ وَالزَّوَايَا وَالْخَلْوَةِ
فِيْ مَكَانٍ طَاهِرٍ اَوْلٰى اَيَّدَهُ مَا ذَكَرَهُ الْفَقِيْهُ الزَّاهِدُ اَبُو اللَّيْثِ فِيْ كِتَابِهِ التَّنْبِيْهِ اَنَّ حُرْمَةَ
الْمَسَاجِدِ خَمْسَةَ عَشَرَ وَذَكَرَ مِنْ جُمْلَتِهَا لَا يَرْفَعُ فِيْهِ الصَّوْتَ فِيْ غَيْرِ ذِكْرِ اللهِ تَعَالٰى انتهى
واگر کسی را دلائل جهر بالاستیعاب بکثرت مطلوب باشد پس رساله مجمع سلوک را بنظر در آرند شعر

فَقُلْ اَىْ بَابٍ تَرَاهُ صَوَابٌ	اَلِلْجَهْرِ بَابٌ وَلِلسِّرِّ بَابٌ

انتهى ما فى السنابل ودر کنز العباد
اَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَجْهَرُ بِالذِّكْرِ مَعَ الصَّحَابَةِ بَعْدَ كُلِّ صَلٰوةٍ وَالتَّسْبِيْحِ وَالتَّهْلِيْلِ
انتهى ودر برهنه در باب اذکار آورده وبیشتر در وقت اسحار گویند یعنی این کلمات را يَا حَيُّ يَا قَيُّوْمُ لَيْسَ
كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيْعُ الْبَصِيْرُ بآواز بلند چنانکه اهل وجیران نیز حظی گیرند اگر نمی گویند باری شنوند
انتهى اما كتب التصوف در حدیقة الندیه آورده وَذَكَرَ الْوَالِدُ رَحِمَهُ اللهُ تَعَالٰى عَنْ شَرْحِ
الْمَشَارِقِ اَنَّهُ قَالَ لِلذَّاكِرِ رَفْعُ الصَّوْتِ جَائِزٌ بَلْ مُسْتَحَبٌّ اِذَا لَمْ يَكُنْ عَنْ رِيَاءٍ اِلٰى اَنْ قَالَ
فَمَنْ كَانَتْ نِيَّتُهُ صَادِقَةً فَرَفَعَ صَوْتَهُ بِقِرَاءَةِ الْقُرْاٰنِ وَالذِّكْرِ اَوْلٰى لِمَا فِيْهِ مِنْ اِظْهَارِ
الدِّيْنِ وَوُصُوْلِ بَرَكَتِهِ اِلَى السَّامِعِيْنَ فِي الدُّوْرِ وَالْبُيُوْتِ وَالْحَانُوْتَاتِ وَمَنْ خَافَ عَلٰى
نَفْسِهِ الرِّيَاءَ فَالْاَوْلٰى لَهُ اِخْفَاءُ الذِّكْرِ لِئَلَّا يَقَعَ فِيْهِ انتهى وَلَا يَنْبَغِيْ لِاَحَدٍ فِيْ هٰذَا الزَّمَانِ
الْقَلِيْلِ الْخَيْرِ جِدًّا اِلٰى اٰخِرِهٖ كَمَا مَرَّ وبعد از فاصله باز آورده وَفِيْ كُتُبِ اَئِمَّتِنَا الْحَنَفِيَّةِ اَنَّ
مَا صَرَّحُوْا بِحُرْمَةِ رَفْعِ الصَّوْتِ بِالذِّكْرِ فَاِنَّ مُرَادَهُمْ اِنَّمَا كَانَ عَنْ رِيَاءٍ وَسُمْعَةٍ لَا عَنْ صِدْقٍ
وَاِخْلَاصٍ وَالْاَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ انتهى ودر انیس الواعظین ست که ذکر بر دو گونه ست یکی بلند

و دوم آهسته بعضی علما آهسته را افضل می دانند بر بلند و بعضی بلند را افضل میدانند بر آهسته و بلند و آهسته هر دو
گفتن جائز ست چنانچه در تفسیر بستی مذکورست قوله تعالی سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى أَيْ ارْفَعْ صَوْتَكَ
بِذِكْرِ رَبِّكَ و در شرح الاربع گفته است وَيَجُوزُ أَنْ يُذْكَرَ اللهُ جَهْرًا وَلَا يَمْنَعُهُ أَحَدٌ وَإِنْ مَنَعَهُ
عُذِّرَ انتهى بكلامه فقير محرر هذا اصلح الله حاله در حق مبالغه انکار مجادل از مطلق جهر في الذكر میگوید
که ازین بیان معلوم شد که وی مستحق تعزیرست فافهم وتامل و نیز در انیس ست روایت کند ابن عمر رضی الله عنه از
رسول الله صلعم که گفت که ذکر گفتن آهسته افضل ترست از بلند و بلند گفتن افضل ست کسی را که اقتدا خواهد
و در قبیل ازین گفته که در جامع الفتوی مذکورست که امام ابراهیم بن یوسف رحمه الله در روزهای ده ذی الحجه
بغیر حاجت در بازارها گشتی و تکبیر باواز بلند گفتی انتهی و مثل این ست آنچه در عالمگیری آورده و کذا اذا
سَبَّحَ فِي السُّوقِ بِنِيَّةِ أَنَّ النَّاسَ غَافِلُونَ مُشْتَغِلُونَ بِأُمُورِ الدُّنْيَا وَهُوَ مُشْتَغِلٌ
بِالتَّسْبِيحِ وَهُوَ أَفْضَلُ مِنْ تَسْبِيحِهِ وَحْدَهُ فِي غَيْرِ السُّوقِ بلکه در باب قراءت قرآن آورده اذا اراد
أَنْ يَقْرَأَ الْقُرْآنَ وَيَخَافُ أَنْ يَدْخُلَ عَلَيْهِ الرِّيَاءُ لَا يَتْرُكُ الْقِرَاءَةَ لِأَجْلِ ذَلِكَ - محيط
و اگر انکار وی از جهر ذکر با جماعت باشد پس جوازش نیز باحادیث صحیحه و کتب فقهیه ثابت اما الاحادیث
اما اولا پس در احیای علوم باب مجلس حلق الذکر را مطالعه باید و اما ثانیا پس نشان چند احادیث صحیحه را می دهم از
جهت طوالت بمطالعه کتب حدیث حواله می کنم عَنْ أَبِي سَعِيدٍ قَالَ خَرَجَ مُعَاوِيَةُ عَلَى حَلْقَةٍ فِي الْمَسْجِدِ
فَقَالَ مَا أَجْلَسَكُمْ قَالُوا نَذْكُرُ اللهَ (الى ان قال) وَلَكِنَّهُ أَتَانِي جِبْرِيلُ فَأَخْبَرَنِي أَنَّ اللهَ عَزَّ
وَجَلَّ يُبَاهِي بِكُمُ الْمَلَائِكَةَ رَوَاهُ مُسْلِمٌ وَعَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رضي قَالَ قَالَ رَسُولُ اللهِ صلعم إِنَّ
لِلّٰهِ مَلَائِكَةً يَطُوفُونَ فِي الطُّرُقِ يَلْتَمِسُونَ أَهْلَ الذِّكْرِ فَإِذَا وَجَدُوا قَوْمًا يَذْكُرُونَ اللهَ
(الى قوله) قَالَ تَعَالَى هُمُ الْجُلَسَاءُ لَا يَشْقَى جَلِيسُهُمْ متفق علیه و علامه جلال الدین سیوطی
در رساله نتیجة الفکر فی الجهر بالذکر احادیث کثیره را در باب جهر بالذکر وارد کرده منجمله آنها یکی این ست
عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رضي قَالَ قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ أَنَا عِنْدَ ظَنِّ
عَبْدِي بِي وَأَنَا مَعَهُ إِذَا ذَكَرَنِي فَإِنْ ذَكَرَنِي فِي نَفْسِهِ ذَكَرْتُهُ فِي نَفْسِي وَإِنْ ذَكَرَنِي فِي مَلَإٍ
ذَكَرْتُهُ فِي مَلَإٍ خَيْرٍ مِنْهُمْ وَالذِّكْرُ فِي الْمَلَإِ يَكُونُ مِنْ جَهْرٍ انتهى ازین حدیث کمال فضیلت
جهر بالذکر در ملا و مجمع دریافت گردید که حق تعالی در عوض آن ذاکرین بالجهر را از روی تفاخر در چنین مجالس

ما ذکر من الاحادیث

ذکر می فرماید که از ملأ ایشان بهتر باشند که آن ملأ ارواح طیبات انبیا علیهم السلام و ملائک مقرب اند چنانچه
ملا علی قاری وغیره بران تصریح کرده و پر ظاهر ست که ذکر جهر کسی برای افتخار و مدح وی در مجمع افضل تر ست
از ذکر وی در تنهائی و بعد از ذکر احادیث کثیره برای اثبات ذکر بالجهر هم دران رساله میفرماید اِذَا
تَاَمَّلْتَ فِیْ مَا اَوْرَدْنَاہُ مِنَ الْاَحَادِیْثِ عَرَفْتَ مِنْ مَجْمُوْعِهَا اَنَّهٗ لَا کَرَاهَةَ اَلْبَتَّةَ فِی الْجَهْرِ
بِالذِّکْرِ بَلْ فِیْهِ مَا یَدُلُّ عَلٰی اِسْتِحْبَابِهٖ اِمَّا صَرِیْحًا اَوِ الْتِزَامًا انتهی و در نزهة المجالس در باب
مناقب امیر المؤمنین حضرت عمر رض وجه اسلام وی در حدیث طویل آورده فَخَرَجَ النَّبِیُّ صلعم وَقَالَ
اَللّٰهُمَّ اهْدِ عُمَرَ اَللّٰهُمَّ اَعِزَّ الْاِسْلَامَ بِعُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ فَقَالَ اَشْهَدُ اَنْ لَّا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ
وَاَنَّكَ رَسُوْلُ اللّٰهِ فَکَبَّرَ الْمُسْلِمُوْنَ تَکْبِیْرَةً سَمِعَهَا اَهْلُ مَکَّةَ الحدیث و در نبیس الواعظین
بحواله بستان النوری آورده اِنَّ النَّبِیَّ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ کَانَ یَجْهَرُ مَعَ الصَّحَابَةِ بِالْاَذْکَارِ
وَالتَّهْلِیْلِ وَالتَّسْبِیْحِ وَالصَّلٰوةِ انتهی **اما کتب الفقه** پس در شامی آورده اَجْمَعَ الْعُلَمَاءُ سَلَفًا
وَّخَلَفًا عَلَی اسْتِحْبَابِ ذِکْرِ الْجَمَاعَةِ فِی الْمَسَاجِدِ وَغَیْرِهَا اِلَّا اَنْ یُّشَوِّشَ جَهْرُهُمْ عَلٰی نَائِمٍ
اَوْ مُصَلٍّ اَوْ قَارِئٍ انتهی و در اشباه آورده **فَاِنْ قُلْتَ** هَلْ یُشْرَعُ الْاِجْتِمَاعُ لِلدُّعَاءِ بِرَفْعِهٖ
کَمَا یَفْعَلُهُ النَّاسُ بِالْقَاهِرَةِ بِالْجَبَلِ (اِلٰی اَنْ قَالَ) وَبِهٖ عُلِمَ جَوَازُ الْاِجْتِمَاعِ لِلدُّعَاءِ بِرَفْعِهٖ
انتهی **واما** جَوَابُ مَا قَالَ ابْنُ حَجَرٍ فَهُوَ شَغْوَی لَا یَتِمُّ اِسْتِدْلَالُهٗ عَلَیْنَا و چونکه نزدیک
فقها در جواز جهر با جماعت شکی نیست اما در فضلیت اختلاف ست بعضی جهر را ترجیح داده بسبب تاثیر
آن در غیر و خاصةً درین زمانه و بعضے اخفا را بسبب بعد آن از ریا لهذا در فتاوای عالمگیرے آورده
قَاضٍ عِنْدَهٗ جَمْعٌ عَظِیْمٌ یَرْفَعُوْنَ اَصْوَاتَهُمْ بِالتَّسْبِیْحِ وَالتَّهْلِیْلِ جُمْلَةً لَا بَاْسَ بِهٖ وَالْاِخْفَاءُ
اَفْضَلُ و نیز هم درین ست قَوْمٌ یَجْتَمِعُوْنَ وَیَقْرَءُوْنَ الْفَاتِحَةَ جَهْرًا دُعَاءً لَا یُمْنَعُوْنَ عَادَةً
و نیز هم درین ست وَلَا بَاْسَ بِاجْتِمَاعِهِمْ عَلٰی قِرَاءَةِ الْاِخْلَاصِ جَهْرًا عِنْدَ خَتْمِ الْقُرْاٰنِ وَلَوْ
قَرَأَ وَاحِدٌ وَاسْتَمَعَ الْبَاقُوْنَ فَهُوَ اَوْلٰی و نیز هم درین ست اِتِّخَاذُ عَا بِالدُّعَاءِ الْمَاْثُوْرِ جَهْرًا
وَمَعَهُ الْقَوْمُ اَیْضًا لِیَتَعَلَّمُوا الدُّعَاءَ لَا بَاْسَ بِهٖ و نیز هم درین ست بِخِلَافِ الْعَالِمِ اِذَا قَالَ
فِی الْمَجْلِسِ صَلُّوْا عَلَی النَّبِیِّ صلعم اَوِ الْغَازِیْ یَقُوْلُ کَبِّرُوْا (ای یجهرون) حَیْثُ یُثَابُ انتهی هٰذَا الْکُلُّ
مُوَافِقٌ لِمَا اُمِنَّا و اگر انکار وی در تعیین وقت و تعداد اوراد و اذکار باشد پس جوازش در کتب احادیث

ع معاشی عدم ذکر جهری تقریبا صحیحه واقعی ضد ۱۲

ف مستحسن ست ذکر الجهر

ف علاوه تعیین وقت و اوراد و انداز ذکر

وفقه ست ونیز توارث وترویج مسلمین برین ست از ابتدای اسلام تا این زمان چنانچه اوراد و وظائف اسبوعیه مثل حصن حصین وغیره اما کتب الاحادیث عن ابی هریرة جاءت فاطمة الی النبی صلی الله علیه وسلم تسأله خادما فقال الا ادلک علی ما هو خیر من خادم تسبحین الله ثلثا وثلثین وتحمدین الله ثلثا وثلثین وتکبرین الله اربعا وثلثین عند کل صلوة وعند منامک رواه مسلم ومنها عن الحارث بن مسلم التمیمی عن ابیه عن رسول الله صلی الله علیه وسلم انه اسر الیه فقال اذا انصرفت من صلوة المغرب فقل قبل ان تکلم احدا اللهم اجرنی من النار سبع مرات فانک اذا قلت ذلک ثم مت فی لیلتک کتب لک جوار منها واذا صلیت الصبح فقل کذلک فانک ان مت فی یومک کتب لک جوار منها رواه ابوداود ومثل الحدیثین احادیث کثیرة واما الفقه

قال فی الشامی فی حق الصلوة علی النبی صلعم وهو المقصود نص العلماء علی استحبابها فی مواضع یوم الجمعة ولیلتها وعند الصباح والمساء الخ ودر برهنه آورده که باید که ذاکر رعایت اوراد کار کند بر وفق آثار ومستحب ست مداومت کار با نامل انتهی ودر عالمگیری آورده فی الجندی امام یعتاد کل غداة مع جماعته قراءة آیة الکرسی واخر البقرة وشهد الله ونحوها جهرا لا بأس به انتهی واگر انکار وی در تقدیم وتاخیر ذکر میباشد یعنی که پیشتر یکی درود را برای افادهٔ تعلیم وشرکت مستمعین دران ونیز برای عادت وهانیدن ایشان را بگوید پس تر همان مستمعین بالاتفاق همان کلمه مسطور را بغیر از خلاط منهیات شرعیه از صراخ ورذکر وایذا بغیر ولحن ولهجهٔ جاهلانه اعاده نمایند پس جواز این چنین تقدیم وتاخیر از فعل آنحضرت علیه السلام باصحابهٔ کرام ونیز از آثار ظاهر وهویدا ست چنانچه در تفسیر عزیزی تحت آیت وربک فکبر آورده که آنحضرت علیه السلام بعد از شنیدن این آیت از زبان جبرئیل با آواز بلند فرمودند الله اکبر وبشنیدن این تکبیر حضرت خدیجه خاتون رضی الله عنها نیز تکبیر گفتند واهل خانه نیز بمتابعت ایشان تکبیر گفتند انتهی بقدر الحاجه ونیز چنانچه در حدیث متفق علیه وارد ست عن انس قال جعل المهاجرون والانصار یحفرون الخندق وینقلون التراب وهم یقولون شعر

علی الجهاد ما بقینا ابدا	نحن الذین بایعوا محمدا

یقول النبی صلی الله علیه وسلم وهو یجیبهم شعر

اللهم لا عیش الا عیش الاخره
فاغفر الانصار والمهاجره

ونیز در صحیح بخاری در باب تکبیر ایام منی آورده وقال اذا حتی الی عرفة وکان ابن عمر یکبر فی قبته بمنی فیسمعه اهل المسجد فیکبرون ویکبر اهل الاسواق

فائده در عدم ذکر بعض جزو یا بعض ...

فائده استدلال باحادیث

حَتّٰی تَرْتَجَّ مِنًی تَکْبِیْرًا و حافظ ابن حجر در فتح الباری شرح بخاری آورده وَصَلَهٗ سَعِیْدُ بْنُ مَنْصُوْرٍ مِنْ رِوَایَةِ عُبَیْدِ بْنِ عُمَیْرٍ قَالَ کَانَ عُمَرُ یُکَبِّرُ فِیْ قُبَّتِهٖ بِمِنًی وَیُکَبِّرُ اَهْلُ الْمَسْجِدِ وَیُکَبِّرُ اَهْلُ السُّوْقِ حَتّٰی تَرْتَجَّ مِنًی تَکْبِیْرًا و علامه قسطلانی نیز در شرح بخاری آورده وَیُکَبِّرُ اَهْلُ الْاَسْوَاقِ بِتَکْبِیْرِهٖ حَتّٰی تَرْتَجَّ مِنًی بِتَشْدِیْدِ الْجِیْمِ اَیْ تَضْطَرِبُ وَتَتَحَرَّکُ مُبَالَغَةً فِی اجْتِمَاعِ رَفْعِ الْاَصْوَاتِ و نیز جلال الدین سیوطی رح در توشیح حاشیهٔ بخاری گفته قوله ترتج بتشدید الجیم تضطرب و تتحرک و هی مبالغة فی اجتماع رفع الاصوات و در منتهی الارب فی لغات العرب آورده ارتجاج لرزیدن و موج زدن دریا پس معنی حدیث این چنین باشد که ابن عمر رض در منی در خیمهٔ خود تکبیر گفتی پس می شنیدی آن تکبیر وی را اهل مسجد پس تکبیر گفتندی ایشان و بموافقت ایشان تکبیر گفتندی دیگر اهل اسواق تا آنکه منی از تکبیر گفتن ایشان بر خود می لرزیدی و جنبش خوردی انتهی و نیز در بخاری ست وَکَانَ ابْنُ عُمَرَ وَاَبُوْ هُرَیْرَةَ رض یَخْرُجَانِ اِلَی السُّوْقِ فِی الْاَیَّامِ الْعَشْرِ یُکَبِّرَانِ وَیُکَبِّرُ النَّاسُ بِتَکْبِیْرِهِمَا یعنی حضرت عبد الله بن عمر رض و حضرت ابو هریره رض هر دو در عشرهٔ اولی ذی الحجه بطرف بازارها بیرون شدندی و بآواز بلند تکبیر گفتندی و مردم بسبب تکبیر ایشان نیز تکبیر گفتندی و همین ست مدعی (یعنی ترغیب بمردم) فافهم و همچنین ست در کتب فقه چنانچه در برهنه آورده که بعد از توضیح و تنقیح مسئلهٔ اجتهادیهٔ امام اعظم رح در مسجد آدینهٔ کوفه از کمال فرحت و سرور تکبیر بلند می فرمودندی حضار مجلس بموافقت وی به یک بارگی نیز تکبیر گفتندی چون آواز تکبیر ایشان باهل کوفه رسیدی با ایشان نیز دریافتندی که جزئیهٔ فقهیه از مسائل شرع بصحت رسید پس بموافقت ایشان مردم بازاری وغیره نیز تکبیر آغاز کردندی چنانچه بالتفصیل در مناقب امام گذشت فلحفظه پس این امر امام رح و تلامذهٔ ایشان که عظام بودند و نیز دیگر اتباع کنندگان از مومنان اهل اسواق بعینه موافق بر هم ماست حلاوه بر جمیع ماذکر اینکه بموجب

هیچکس برهان نجوید بر وجود آفتاب | بر وجود او ظهور او دلیل روشن ست

بر جواز این امر و تمنازعه فی نی بلکه بر لزوم آن ترویج و توارث جمیع اهل مدینهٔ طیبه دلیلی مسکت و برهانی مقطع است چه در ایشان در وقت عصر گرد بگرد روضهٔ مقدسه علی صاحبها افضل الصلوات و اکمل الطیبات بر همین قسم درود خواندن بعینه جاری و ساری ست بالخصوص در اشهر حج که در مقابل باب السلام مزور انجا با حجاج برین طریق مذکوره با جماعت و تقدیم و تاخیر مزور و حجاج درود میخوانند چنانچه بر حجاج پوشیده نیست و تا حال بر فعل ایشان کسی معترض نشده مگر فرقهٔ نجدیه فاما قول و فعل ایشان قابل قبول نیست نزد ایشان

روضۂ مطہرۂ حضرت رسالت پناہ را بہ ھٰذَا صَنَمٌ اَکْبَرُ تعبیر میکنند و نیز میگویند عَصَایَ ھٰذِہٖ خَیْرٌ مِّنْ جَسَدِ مُحَمَّدٍ صلعم العیاذ باللہ وکیف با وجودی کہ عادات و توارث حرمین شریفین زَادَھُمَا اللہُ شَرَفًا وَّتَکْرِیْمًا۔ عِنْدَ الْعُلَمَاءِ قَاطِبَۃً حجتی ست شرعی و دلیلی ست قوی بالتخصیص در وقتیکہ در خلاف آن دلیل دیگر و متمسک ببرہان آخر نمی باشد چنانچہ در ہدایہ در باب تراویح می آرد وَالْمُسْتَحَبُّ فِی الْجُلُوْسِ بَیْنَ التَّرْوِیْحَتَیْنِ مِقْدَارُ التَّرْوِیْحَۃِ وَکَذَا بَیْنَ الْخَامِسَۃِ وَبَیْنَ الْوِتْرِ لِعَادَۃِ اَھْلِ الْحَرَمَیْنِ انتھی و ہمچنین در ہدایہ ہست قَالَ اَبُوْ یُوْسُفَ وَھُوَ قَوْلُ الشَّافِعِیِّ یَجُوْزُ (ای الاذان) لِلْفَجْرِ فِی النِّصْفِ الْاَخِیْرِ مِنَ اللَّیْلِ لِتَوَارُثِ الْحَرَمَیْنِ انتھی پس درین اصرار و انکار مجادل صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ بر ساکنان مدینۂ طیبہ و جمیع زائرین روضۂ مقدسہ بخار خاطر عاطر و غبار دل حسد منزل خود را نیز بیرون کرد ؎

تا زم کہ از رقیبان دامن کشان گذشتی ‖ گو مشت خاک ما ہم بر باد رفتہ باشد

پس درین باب نسبت بدعت بطرف ایشان نمودن سزاوار آنست کہ بر چنین شیاطین نژادان لاحول گویم دیگر چہ گفتہ آید و قول وی مر عوام را در بارۂ منع کردن بزعم اینکہ ع ہیچو من نیست در جہان ثانی

کہ دلیل جواز این چنین ذکر تا حال مرا معلوم نیست و شک دلم باقی ست اگرچہ علمای مکہ معظمہ حکم بر جوازش کردند بالتصریح دال ست بر کمال خری و بی بہرگی وی از علوم چراکہ عدم وجدان وی دلیلی را مقتضی عدم وجدان حکم ست در علم وی و ازین لازم نیست کہ چیزی کہ از جہالت وی بر وی مختفی ماند در دین شریعت محمدی آنرا جوازی نباشد ؎

گر نہ بیند بروز شپرہ چشم ‖ چشمۂ آفتاب را چہ گناہ

و یا در حق قائلین و مجوزین از ان قدحی لازم آید چنانچہ در نور الانوار ست اَلْاِحْتِجَاجُ بِلَا دَلِیْلٍ کَاَجْلِ النَّفْیِ بَاطِلٌ بِاَنْ یَّقُوْلَ ھٰذَا الْحُکْمُ غَیْرُ ثَابِتٍ لِاَنَّہٗ لَا دَلِیْلَ عَلَیْہِ فَاِنْ اِدَّعٰی اَنَّہٗ غَیْرُ ثَابِتٍ فِیْ ذِھْنِ الْمُسْتَدِلِّ فَلَا شَکَّ فِیْ جَوَازِہٖ لِاَنَّ عَدَمَ وِجْدَانِہِ الدَّلِیْلَ یَقْتَضِیْ عَدَمَ وِجْدَانِہِ الْحُکْمَ فِیْ عِلْمِہٖ (و ازین لازم نیست کہ در نفس الامر نیز آن حکم را ثبوت نباشد) وَاِنْ اِدَّعٰی اَنَّہٗ غَیْرُ ثَابِتٍ فِیْ نَفْسِ الْاَمْرِ لِعَدَمِ وِجْدَانِہِ الدَّلِیْلَ عَلَیْہِ فَاخْتَلَفُوْا فِیْہِ (الیٰ قولہ) وَعِنْدَ الْجُمْھُوْرِ لَیْسَ بِحُجَّۃٍ اَصْلًا لَا فِی النَّفْیِ وَلَا فِی الْاِثْبَاتِ الخ و قال المحشی ای عِنْدَ اَصْحَابِنَا وَالشَّافِعِیَّۃِ لَیْسَ بِحُجَّۃٍ اَصْلًا فَاِنَّ عَدَمَ وِجْدَانِ الدَّلِیْلِ لَا یُوْجِبُ اِنْتِفَاءَ الدَّلِیْلِ فِی الْوَاقِعِ وَلَا اِنْتِفَاءَ الْمَدْلُوْلِ فِیْہِ انتھی و آنچہ میگوید کہ فلان شی درین باب صحیح نیست

فائدہ تکبیر بیجا الاسبابیجز
فائدہ توارث حرمین
دلیل شرعی
ماجواب قول العصم
ماجواب قول الزبیدی

چراکه فلان دلیلش صحیح نیست بفرض تسلیم این قول وی نیز موجب جهالت وی ست از کتب اصول چراکه از انتفای دلیل واحد انتفای جمیع دلائل لازم نیست چنانچه در نور الانوار و نیز در دیگر کتب اصول آورده وَمِثْلُهُ التَّعْلِيلُ بِالنَّفْيِ اَیْ مِثْلُ الْاِطِّرَادِ فِیْ عَدَمِ صَلَاحِيَّتِهِ لِلدَّلِيْلِ التَّعْلِيْلُ بِالنَّفْيِ حاصلش اینکه اَلتَّعْلِيْلُ بِالنَّفْيِ لَا يَصْلُحُ لِلدَّلِيْلِ لِاَنَّ اِسْتِقْصَاءَ الْعَدَمِ لَا يَمْنَعُ الْوُجُوْدَ مِنْ وَجْهٍ اٰخَرَ لِاَنَّ الْحُكْمَ قَدْ يَثْبُتُ بِعِلَلٍ شَتّٰى فَلَا يَلْزَمُ مِنْ اِنْتِفَاءِ عِلَّةٍ مَا اِنْتِفَاءُ جَمِيْعِ الْعِلَلِ مِنَ الدُّنْيَا حَتّٰى يَكُوْنَ نَفْيُ الْعِلَّةِ دَالًّا عَلٰى نَفْيِ الْحُكْمِ انتهی واگر ذات خسیس او از بضاعت علم نفیس خالی و از خباثت مملو و نجاسات مشحون نبودی مستعد خوردن مردار بچه گوسفند در شکم مذبوحه را چگونه گشتی با وجودی که او مدعی حنفیت ست ؎ | چون سگ درنده گوشت یافت نپرسد

کین شتر صالح ست یا خر دجال | صَدَقَ اللّٰهُ تَعَالٰی حَيْثُ قَالَ اَلْخَبِيْثَاتُ لِلْخَبِيْثِيْنَ

وَالْخَبِيْثُوْنَ لِلْخَبِيْثَاتِ ؎ | بی بصیرت را نباشد در حق و باطل تمیز | کور یک اند عصا سحر و اعجاز کلیم

چونکه خود را علامه در علم فقه میداند لهذا میخواهم که درین مسئله قول فقها تحفه بوی فرستم شاید که بخلعت تسلیم ممتاز نماید ؎ | گر قبول افتد زهی عز و شرف | مگر قول شاعر را چه جواب رباعی

بی فهم اگر چشم بدوزد بکتاب | نتوان دید روی معنی در خواب | کی غور کنند در سخن بیمغزان

غواصی بحر نیست مقدور حباب | خیر ما را ازین چه که گاو رفت و خر آمد باید دانست که در بنایه شرح هدایه للعلامة العینی در کتاب الذبائح آورده که وَالْجَوَابُ عَنْ هٰذَا الْحَدِيْثِ (اَیْ ذَكَاةُ الْجَنِيْنِ ذَكَاةُ الْاُمِّ) اَنَّهُ لَا يَصِحُّ الْاِسْتِدْلَالُ بِهِ فَاِنَّهُ رُوِیَ ذَكَاةَ اُمِّهِ بِالنَّصْبِ وَالرَّفْعِ - فَاِنْ كَانَ مَنْصُوْبًا فَلَا اِشْكَالَ فَاِنَّهُ لِلتَّشْبِيْهِ (یعنی ذبح جنین مثل ذبح مادرش ست) وَاِنْ كَانَ مَرْفُوْعًا فَكَذٰلِكَ لِاَنَّهُ اَقْوٰی مِنَ التَّشْبِيْهِ مِنَ الْاَوَّلِ يُعْرَفُ ذٰلِكَ فِیْ عِلْمِ الْبَيَانِ انتهی وانچه بموجب اَلْغَرِيْقُ يَتَشَبَّثُ بِكُلِّ حَشِيْشٍ از جهت پیروی هوای نفسانی نه برای احقاق حق در آخر که بعد از جست وجوی بسیار بدستش آمد بقول عبداللہ بن مسعود چنانچه در مجالس الابرار آورده استدلال میگرفت که وَهٰذَا الْمَعْنٰی اَرَادَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ مَسْعُوْدٍ لَمَّا اُخْبِرَ بِالْجَمَاعَةِ الَّذِيْنَ كَانُوْا يَجْلِسُوْنَ بَعْدَ الْمَغْرِبِ وَفِيْهِمْ رَجُلٌ يَقُوْلُ كَبِّرُوا اللّٰهَ كَذَا وَكَذَا وَسَبِّحُوا اللّٰهَ كَذَا وَكَذَا وَاحْمَدُوا اللّٰهَ كَذَا وَكَذَا فَيَفْعَلُوْنَ فَحَضَرَهُمْ فَلَمَّا سَمِعَ مَا يَقُوْلُوْنَ قَامَ فَقَالَ اَنَا عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ مَسْعُوْدٍ فَوَاللّٰهِ الَّذِیْ لَا اِلٰهَ غَيْرُهُ لَقَدْ جِئْتُمْ بِبِدْعَةٍ ظَلْمَاءَ الخ

فی [illegible]

در بیان [illegible] استدلال [illegible] بقول ابن مسعود [illegible]

نیز غیر مستقیم ست زیراکہ قول وی رض کہ ہر آینہ آوردید شما بدعت سیاہ وسینۂ را نزد یک خصم خالی نباشد
چراکہ مراد ازان یا مطلق ذکر باشد و یا ذکر با جماعت و یا جہر بذکر و یا جلوس در وقت معین یعنی بعد
مغرب یا عدد ذکر و یا مجموع من حیث المجموع و ابطال این جملہ شقوق در ماقبل گذشت چنانچہ
دانستی و یا مرادش آن باشد کہ انکار ابن مسعود رض بران قوم از جہت آن بود کہ آن مردِ امر کنندہ بود
مرقوم خود را بتکبیر و تسبیح و تحمید و خود نمی گفت چنانچہ از الفاظ کَبِّرُوا اللہَ وَ اَحْتَسِبُوْہُ ظاہر ست کہ صیغ
جمع امر حاضر اند و ہمچنین از صیغۂ فَیَفْعَلُوْنَ کہ در جواب واقع شدہ و ظاہر ست کہ از صیغہای امر و نیز
از جواب آن اشتراک نفس آمر در ان مستفاد نیست و نہ الفاظ دیگر چنین موجود اند کہ اشتراک آمر از ان
مستفاد گردد پس مسلم و مستقیم ست چراکہ منہی عنہ بنصوص قرآنی ست قَالَ اللہُ عَزَّ وَجَلَّ اَتَاْمُرُوْنَ
النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ اَنْفُسَکُمْ الایۃ **وایضا** قَالَ لِمَ تَقُوْلُوْنَ مَا لَا تَفْعَلُوْنَ ۞ کَبُرَ مَقْتًا
عِنْدَ اللہِ اَنْ تَقُوْلُوْا مَا لَا تَفْعَلُوْنَ **وقَالَ فِیْ کُبْرِیَّۃِ شعر** اَمَرْتُكَ الْخَیْرَ لٰكِنْ مَا ائْتَمَرْتَ بِهٖ
فَمَا اسْتَقَمْتَ فَمَا قَوْلِیْ لَكَ اسْتَقِمْ فانکار ابن مسعود رض بران قوم لازم بود مگر تقریب حضرت مجادل
ہذا درین صورت تام نمی گردد و اندرین صورت کہ بیان کردہ شد درمیان قول ابن مسعود رض و جبار و قول
فقہای کبار کہ بالا مذکور شدہ است چیزی تضاد نیست چراکہ محل ہر یک جدا است **و نیز** بتساقط قول
ابن مسعود رض اگرچہ مذکور بلا سند ست ضرورتی نیست کہ محمول بمحل خاص ست موافق بنصوص قرآنی و بارِوایات
بالانسبت منی الفتی ندارد فَلَا یَتِمُّ مِنْ هٰذَا تَقْرِیْبُ الْمُجَادِلِ بِاَنَّ جَهْرَ الْجَمَاعَةِ بِالصَّلٰوۃِ
عَلَى النَّبِیِّ صَلَّى اللہُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ بِدْعَةٌ لِاَنَّ مَا هُوَ مَوْجُوْدٌ فِیْ جَهْرِنَا بِالْجَمَاعَةِ فَلَیْسَ بِمَذْکُوْرٍ
فِیْ قَوْلِ ابْنِ مَسْعُوْدٍ رض فَلَا یَکُوْنُ بِدْعَةً وَمَا هُوَ مُسْتَفَادٌ مِنَ الْبِدْعَةِ مِنْ قَوْلِهٖ رض غَیْرُ مَوْجُوْدٍ
فِیْ جَهْرِنَا بِالْجَمَاعَةِ جَمْعًا فَقِیَاسُ هٰذَا الْحَاسِدِ الْمَارِدِ فَاسِدٌ رَاْسًا وَلَنِعْمَ مَا قِیْلَ ع
لَنْ یُصْلِحَ الْعَطَّارُ مَا اَفْسَدَ الدَّهْرُ **علاوہ** اینکہ حضرت بقیۃ المحدثین شیخ محمد صاحب رحمہ اللہ
در رسالۂ خود کہ در باب ذکر جہری با ترقیم نمودہ در اقوال عبد اللہ بن مسعود رض تناقض بیان کردہ و رجوع وی رض
ازان قول ثابت نمودہ **و در کتب** دیگر بطرز دیگر ازان جوابی دادہ **و اگر** خدا خواہد در رسالۂ
صمصام الاسلام ما آنرا بالتفصیل بیان نمائیم وَمَا حَرَّرْتُ هٰهُنَا فِیْ جَوَابِهٖ فِیْمَا اَظْفَرَنِیْ
اللہُ الْعَزِیْزُ الْعَلَّامُ بِهٖ فَاِنْ اَصَبْتُ فَبِهٖ فَمِنَ اللہِ وَاِلَّا فَمِنْ نَفْسِیْ اَللّٰهُمَّ اِنِّیْ اِلَیْكَ اَتُوْبُ

وَإِلَيْكَ أَتُوبُ وَمَا أُبَرِّئُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّي ○

شر بود از حسود و خیر از دوست ∴ فکر هر کس بقدر همت اوست

مسئلهٔ شانزدهم در تحقیق اسقاط از اموات

چه میفرمایند علمای دین و مفتیان شرع متین درین که در بعضی مقامات بعضی کسان از جانب میت از فوائت مفروضه و واجبه او مثل نماز از فرض و واجب و روزه و زکوة و اضحیه و ایمان و فطره و عشر و نذر بال و دین خراج وغیر ذالک غله و نقد را بطریق فدیه و اسقاط بفقرا و مساکین میدهند و امید قوی بران از حق تعالی میدارند که انشاء الله تعالی بعوض مافات از میت قبول فرماید ورنه در ماحی السیئات بودن آن کلامی نیست و بعضی دیگر از علمای حنفیه بران اعتراض مینمایند که این بدعت ست و از مخترعات جهال و فریب علمای قصه خوانان ست آمید از فضلای دیندار و فقهای ذوی الاعتبار اینکه مسئلهٔ مذکوره را از کتب معتبره بحواله باب و فصل تحریر نمایند که آیا فعل این باصحت ست یا محض بدعت بَيِّنُوا بِاللهِ تُؤْجَرُوا عِنْدَ اللهِ

الجواب

أَقُولُ وَبِحَوْلِ اللهِ أَصُولُ که از جانب میت فدیه دادن بطریق اسقاط لازم و واجب ست بشرط وصیت نزد ما و نزد امام شافعی رح مطلقا واجب ست وصیت کند یا نکند **صورتش** نزد ما اینکه شخصی مرد و بروی قضای رمضان بود مثلا قبل از مرگ وصیت باداى آن کرده بود پس بر ولی وی لازم که بعوض هر روزه نیم صاع یعنی نیم پیمانه از گندم و یا آرد آن و یا صاع از جو وغیره بمساکین و فقرا دهد و همچنین ست حال زکوة و نماز مفروضه و واجبه مانند صلوة وتر و نماز عیدین بشرط وجوب آن و ایمان وغیرها- مگر در نماز اصح این ست که هر نماز مثل یک روزه ست بخلاف روایت ضعیف که نمازهای پنجگانه شبانه روز (بلکه نماز وتر نیز) را بالصوم یک روزه قیاس مینمایند چنانکه در **هدایه** در کتاب الصوم می آرد که وَمَنْ مَاتَ وَعَلَيْهِ قَضَاءُ رَمَضَانَ فَأَوْصَى بِهِ. أَطْعَمَ عَنْهُ وَلِيُّهُ لِكُلِّ يَوْمٍ مِسْكِينًا نِصْفَ صَاعٍ مِنْ بُرٍّ أَوْ صَاعًا مِنْ تَمْرٍ أَوْ شَعِيرٍ لِأَنَّهُ عَجَزَ عَنِ الْأَدَاءِ فِي آخِرِ عُمُرِهِ فَصَارَ كَالشَّيْخِ الْفَانِي- ثُمَّ لَا بُدَّ مِنَ الْإِيصَاءِ عِنْدَنَا خِلَافًا لِلشَّافِعِيِّ وَعَلَى هٰذَا الزَّكٰوةُ وَالصَّلٰوةُ كَالصَّوْمِ بِاسْتِحْسَانِ الْمَشَايِخِ- وَكُلُّ صَلٰوةٍ تُعْتَبَرُ بِصَوْمِ يَوْمٍ هُوَ الصَّحِيحُ انتهى و همچنین در **جامع الرموز** در کتاب الصوم آورده وَفِدْيَةُ كُلِّ صَلٰوةٍ مَكْتُوبَةٍ أَوْ وَاجِبَةٍ كَالْوِتْرِ دُوْنَ

السُّنَّةِ فَإِنَّهَا فِي سِعَةٍ مِنَ التَّرْكِ كَصَوْمِ يَوْمٍ أَيْ كَفِدْيَتِهِ (ثُمَّ قَالَ بِعَيْدِ ذٰلِكَ) وَعَلَيْهِ الْفَتْوٰى كَمَا فِي الْكِرْمَانِي۔ وَالْقِيَاسُ أَنْ لَا يَجُوْزَ الْفِدَاءُ عَنِ الصَّلٰوةِ وَإِلَيْهِ ذَهَبَ الْبَلْخِيُّ كَمَا فِي قَاضِيخَان۔ وَالْاِسْتِحْسَانُ أَنْ يَجُوْزَ الْفِدَاءُ عَنْهُمَا۔ أَمَّا فِي الصَّوْمِ فَلِوُرُوْدِ النَّصِّ۔ وَأَمَّا فِي الصَّلٰوةِ فَلِعُمُوْمِ الْفَضْلِ وَلِذَا قَالَ مُحَمَّدٌ رح إِنَّهُ يُجْزِيْهِ إِنْ شَاءَ اللّٰهُ تَعَالٰى انتهٰى

وهمچنین ست در دُرِّ الْمُخْتَار وَلَوْ مَاتَ وَعَلَيْهِ صَلَوَاتٌ فَائِتَةٌ وَأَوْصٰى بِالْكَفَّارَةِ يُعْطٰى لِكُلِّ صَلٰوةٍ نِصْفُ صَاعٍ مِنْ بُرٍّ كَالْفِطْرَةِ وَكَذَا حُكْمُ الْوِتْرِ وَالصَّوْمِ وَإِنَّمَا يُعْطٰى مِنْ ثُلُثِ مَالِهٖ انتهٰى **و در شامي** أُضْحِيه وَأَيْمَان را (یعنی حلفهای کاذبه را) نیز ملحق باین نموده **بدان** که قسم بسه نوع است یکی قسم لغو دوم قسم غموس سوم یمین منعقد یمین لغو آنست که قسم خورد بفعل امر گذشته بظن غالب وحال آنکه وی در نفس الامر درین قسم صادق نباشد پس حکمش اینکه وی درین قسم عند الله ماخوذ نباشد اما یمین غموس آنکه وی حلف نماید بامر فعل گذشته دعمدا دران صادق نباشد بلکه دیده و دانسته دروغ گفته باشد پس درین مادر دنیا هیچ کفاره وبدله آن بروی نیست مگر در آخرت بعوض آن بعذاب سخت تر گرفتار گردد و اگر در دنیا بصدق توبه نماید امید عفو ست اما قسم منعقد آنکه قسم خورد بکردن یا نکردن کاری در مستقبل اگر در زمان آینده ایفای آن نماید فبها ورنه در دنیا فدیه از ان بروی ده مساکین را لازم ست و از کفارهٔ ایمان در مذهب ما همین یمین منعقد مراد میباشد والله اعلم **و فدیه** بعد از وصیت میت بر ولی وی ادای آن تا ثلث مال واجب ست و در زائد از ثلث مال بر ولی ادای آن لازم نیست و اگر بر میت تبرع کند جائز باشد چنانچه در **فتح القدیر** ست لَا يَجِبُ عَلٰى وَارِثِهٖ أَنْ يُخْرِجَ عَنْهُ الزَّكٰوةَ وَالْعُشْرَ إِلَّا أَنْ تُوْصِيَ بِذٰلِكَ ثُمَّ إِذَا أَوْصٰى فَإِنَّمَا يَلْزَمُ الْوَارِثَ إِخْرَاجُهُمَا إِذَا كَانَا يَخْرُجَانِ مِنَ الثُّلُثِ فَإِنْ زَادَ دَيْنُهُمَا عَلَى الثُّلُثِ لَا يَجِبُ عَلَى الْوَارِثِ أَيِ الْقَدْرُ الزَّائِدُ فَإِنْ أَخْرَجَ (أَيِ الزَّائِدَ) كَانَ مُتَطَوِّعًا عَنِ الْمَيِّتِ وَيُحْكَمُ بِجَوَازِ إِجْزَائِهٖ وَلِذَا قَالَ مُحَمَّدٌ رح فِي تَبَرُّعِ الْوَارِثِ يُجْزِيْهِ إِنْ شَاءَ اللّٰهُ تَعَالٰى كَمَا إِذَا أَوْصٰى بِالْإِطْعَامِ عَنِ الصَّلٰوةِ انتهٰى **و شیخ عبد الحق** محدث دهلوی رح در کتاب الصوم در باب القضاء در ترجمه مشکوة می آرد کسی که مرد و بروی صوم واجب بود جمهور علما بران اند که جائز ست و متعین ست اطعام که آنرا فدیه می گویند و باین قائل شده امام ابو حنیفه و مالک و شافعی رح در اصح قولین نزد اکثر اصحاب وی لیس نزد ما اگر وصیت کند میت پس گرفته میشود از ثلث مال و نزد شافعی رح وصیت کند یا نکند پس گرفته میشود

فدیه بعد از وصیت مال واجب ست

از کل مال انتہی یعنی نزدیک امام شافعیؒ در حقوق حق تعالی و عباد در باب دین ہیچ فرق نیست بخلاف مذہب ما
و نیز در مظاہر الحق ترجمہ مشکوۃ صفحہ ۸۶ و ۸۷ نیز بتفصیل مذکورست مشککان ہند را باید کہ بران نظر اندازند
و در شامی ست و نیز در فتح القدیر آوردہ کہ فدیہ از روزہ کہ وصیت بدان رفتہ باشد قطعا جائزست
چرا کہ منصوص علیہ ست و اگر وصیت بفدیہ آن نرفتہ باشد و ولی از طرف خود تبرع کند بر مردہ امام محمدؒ در زیادات
ذکر کردہ کہ آن نیز جائزست انشاء اللہ تعالی و ہمچنین ست حال فدیہ نماز فائتہ وقتی کہ وصیت بدان
رفتہ باشد کما قال ثُمَّ اعْلَمْ اَنَّهُ اِذَا اَوْصٰى بِفِدْيَةِ الصَّوْمِ يُحْكَمُ بِالْجَوَازِ قَطْعًا لِاَنَّهُ مَنْصُوْصٌ
عَلَيْهِ وَاَمَّا اِذَا لَمْ يُوْصِ فَتَطَوَّعَ بِهَا الْوَارِثُ فَقَدْ قَالَ مُحَمَّدٌ فِي الزِّيَادَاتِ اَنَّهُ يُجْزِيْهِ
اِنْ شَاءَ اللّٰهُ تَعَالٰى وَكَذَا عَلَّقَهُ بِالْمَشِيَّةِ فِيْمَا اِذَا اَوْصٰى بِفِدْيَةِ الصَّلٰوةِ لِاَنَّهُمْ اَلْحَقُوْهَا
بِالصَّوْمِ اِحْتِيَاطًا لِاِحْتِمَالِ كَوْنِ النَّصِّ فِيْهِ مَعْلُوْلًا بِالْعَجْزِ فَتَشْمَلُ الْعِلَّةُ الصَّلٰوةَ وَاِنْ لَمْ يَكُنْ
مَعْلُوْلًا تَكُوْنُ الْفِدْيَةُ بِرًّا مُبْتَدَأً يَصْلُحُ مَاحِيًا لِلسَّيِّئَاتِ انتہی و در فتح القدیر در باب
جواز فدیہ از نماز تحت قول صاحب ہدایہ وَالصَّلٰوةُ كَالصَّوْمِ بِاسْتِحْسَانِ الْمَشَائِخِ می آرد وجہش اینکہ
از روی شرع مماثلت در میان روزہ و دادن طعام بمساکین ثابت ست و حال آنکہ در میان روزہ و نماز نیز مماثلت
ثابت ست و ہرگاہ در میان دو چیز مماثلت میباشد پس اگر یکے را ازین ہر دو مثلی دیگر پیدا شود بالضرور آن چیز
ثالث مماثلِ این چیز دیگر نیز باشد چرا کہ مِثْلُ مِثْلِ الشَّيْءِ مِثْلٌ لِذٰلِكَ الشَّيْءِ مشہور ست یعنی طعام
و یا قیمت آن دادن مماثل صوم ست و صوم مماثل صلوۃ ست پس اطعام مماثل نماز نیز میشود پس بنا برین تقدیر
واجب ست اطعام و بنا بر تقدیر عدم مماثلت (یعنی در میان روزہ و نماز) واجب نیست پس احتیاط در
واجب دانستن ست چرا کہ اگر ثبوت مماثلت واقعی باشد پس مقصود و مطلوب ما (کہ آن ساقط شدن
قضاست از ذمہ میت) بخوبی حاصل گردد و اگر احسان و تصدق باشد (یعنی در صورتی کہ فدیہ مافات نگردد)
پس مصلح این ست کہ ماحی سیآت و دافع خطیئات گردد و ازین باعث امام محمدؒ فرمود جائز گردد انشاء اللہ تعالی
وہذہ عبارتہ - وَجْهُهُ اَنَّ الْمُمَاثَلَةَ قَدْ ثَبَتَتْ شَرْعًا بَيْنَ الصَّوْمِ وَالْاِطْعَامِ وَالْمُمَاثَلَةُ
بَيْنَ الصَّلٰوةِ وَالصَّوْمِ ثَابِتَةٌ وَمِثْلُ مِثْلِ الشَّيْءِ جَازَ اَنْ يَكُوْنَ مِثْلًا لِذٰلِكَ الشَّيْءِ وَعَلٰى تَقْدِيْرِ
ذٰلِكَ يَجِبُ الْاِطْعَامُ وَعَلٰى تَقْدِيْرِ عَدَمِهَا لَا يَجِبُ فَالْاِحْتِيَاطُ فِي الْاِيْجَابِ فَاِنْ كَانَ الْوَاقِعُ
ثُبُوْتَ الْمُمَاثَلَةِ حَصَلَ الْمَقْصُوْدُ الَّذِيْ هُوَ السُّقُوْطُ وَاِنْ كَانَ بِرًّا مُبْتَدَأً يَصْلُحُ مَاحِيًا

للثبات. ولذا قال محمد تجزیه ان شاء الله تعالی انتهی **مسئله** وصیت شرط است برای لزوم فدیه بر ورثه نزد ما تا آنکه اگر میت وصیت نکرده باشد لازم نیاید بر ورثه چیزی اما اگر تبرع کند وارث بدون وصیت میت جائز گردد ان شاء الله تعالی چنانچه در بحر الرائق ست و در صورتی که تبرع کند وارث جائز افتد از فدیهٔ میت و باشد ثواب مر وارث را نیز کذا فی العینی شرح الکنز و شرط در تبرع آنست که باشند ورثه از اهل تبرع (یعنی ورثهٔ صغار دران نباشند) پس جائز شود تبرع ایشان چنانچه در خزانة المفتین ست **واز تحقیق** بالا بخوبی معلوم شد که برای وجوب فدیه بر وارث در مذهب ما دو شرط ست **یکی** مالدار بودن میت **دوم** وصیت کردن میت بران پس در صورت موجود بودن هر دو شروط بر ولی میت واجب است ادای کفارهٔ وی تا ثلث مال وی و نزد عدم آن لزومش نیست **مسئله** درین جمله صور مراد بولی کسی ست که باشد مر او را ولایت تصرف در مال میت بعد موت وی وارث باشد یا وصی کذا فی البحر الرائق والنهر الفائق **مسئله** انچه گذشت که چون وصیت کرد لازم آید بر ورثه تنفیذ وصیت او از ثلث مال مرادش اینست که اگر وصیت نمود بقدر زائد از ثلث مال خود بر ورثهٔ وی لازم نیست ادای مقدار زائد از ثلث

چون وصیت کند بفدیهٔ خویشش
نیست واجب ز ثلث مالش بیش

و این وقتی ست که باشد میت را وارثی اما اگر او را وارثی نباشد پس نافذ گردد وصیت او از جمیع مال چنانچه در جامع الرموز ست و مراد از ثلث مال که مذکور شد ثلث جمیع مال ست ولیکن آن نیز وقتی ست که نباشد در ترکه دینی از دیون عباد تا آنکه اگر باشد دینی از آنها در ترکه نافذ گردد وصیت از ثلث باقی مانده نه از ثلث جمیع مال کذا فی البرجندی شرح مختصر الوقایه **مسئله** اگر لازم باشد بر میت زکوة یا عشر یا نذر بمال یا اضحیه فدیه دهد ولی وی بمقدار انچه بروی از روی قدر و قیمت مانده است کذا فی القنادی الحاوی و همین حکم ست اگر مانده باشد بروی دین خراج و جزیه کذا فی فتح القدیر

ضابطهٔ حسنه

هر چیزی که از عبادات بدنیه از میت فوت شده باشد پس فدیه دهد ولی میت از هر واجبی از انها مقدار صدقهٔ فطر را غله باشد یا قیمت یا اطعام و هر آن چیز که از عبادات مالیه باشد چنانکه زکوة و عشر پس اخراج کند ولی میت مقداری را که باقی مانده است بروی و واجب ست ادای آن بر ذمهٔ وی و هر چیزی که مرکب باشد از عبادات بدنیه و مالیه چنانکه حج پس حج کناند ولی میت

از مال وی مرمردی را کذا فی البحر **مسئله** جائزست دفع قیمت در فدیه کذا فی جامع الرموز وهمچنین جائزست دفع قیمت در زکوٰة وکفارات وصدقهٔ فطر وعشر ونذر یعنی در غیر حالت فدیه کذا فی الهدایة فی کتاب الزکوٰة **مسئله** لابدیست در کفارهٔ ایمان از دهٔ مساکین وجائز نیست دادن مرمسکین واحد را زائد از نصف صاع گندم در یک روز بسبب ورود نص بر عدد مذکور درین کفاره بخلاف فدیهٔ نمازها که جائزست دران دادن چند فدیه بیک مسکین کذا فی الشامی ودر شرح منیة المصلے آورده که جائزست دفع فدیهٔ صلوات کثیره بسوی فقیر واحد بیک بار بخلاف کفارهٔ یمین وظهار وافطار یعنی مرهر کفاره را در ینها قبض جداگانه باید واگر چند کفارهٔ یمین یا ظهار یا افطار را بمسکینے بیک بار وهد از یک کفاره جائز گردد نه از ان جمله وهمچنین جائزست تفریق فدیهٔ یک نماز ویک روزه بر مساکین بخلاف فدیهٔ کفارات که جائز نیست در انها دادن بمسکینی کمتر از نصف صاع کذا فی الحاوی فی الوصایا **مسئله** جائزست خاص در فدیهٔ صلوات وصیام تملیک واباحت هر دو اگر اختیار کند تملیک را پس بدهد بمقابلهٔ هر یک نماز وروزه فقیری را نصف صاع گندم ویا صاع جو وغیره واگر اختیار کند اباحت را پس بخوراند بمقابلهٔ هر یک نماز وروزه مسکین واحد را در دو وقت برابرست که رسد قیمت آن مر نصف صاع گندم را یا نرسد وتقیید نمودیم بدو وقت خورانیدن زیراکه فرق نیست میان آن که هر دو خورانیدن در وقت بامداد باشد یا هر دو در خفتن یا یکی غدا باشد ودیگری عشا یا یکی غدا ودوم سحور باشد ویا عشا وسحور باشد اما خوردنی یک وقت پس کفایت نمی کند دروی چنانچه کفایت نمی کند در کفارات ونیز تقیید نمودیم بمسکینے پس اگر خورانید بامداد مسکینی را وخفتن مر مسکین دیگر را جائز نباشد مگر آنکه اعاده کند بر یکی ازان هر دو خوردنی دیگر را ولابدیست از بودن هر دو خوردنی سیر کننده تا آنکه اگر سیر باشد مسکینے قبل از خوردن طعام یا آنکه باشد صبی غیر مراهق جائز نیفتد خورانیدن وی در فدیه ولازم بود بروی که بخوراند در عوض آن مرمسکین دیگر را واگر صبی مراهق باشد جائز گردد وضرور درست در نان جوین از نان خورش تا ممکن گردد ایشان را استیفاء اکل تا حد شبع بخلاف نان گندمی کل ذلک من مناسک الاوسط للفاضل السندی

عـــه در یک روز دادن از یک فدیه بفقیر دادن جائز نیست در کفارهٔ یمین که آن جائز نیست

عـــه فدیهٔ صلوٰة را گفتہ اند

فائده در بیان مصرف فدیه

در مصرف فدیه

مصرف فدیه مصرف صدقهٔ فطرست پس جائز نباشد دادن فدیه مر اصل خود را ونیز فرع خود را ونه مملوک خود را ونه هاشمی را ونه احد الزوجین مر دیگری را وهمچنین جائز نیست دادن مرغنی را وجائزست دادن فدیه مر ذمی را

زیراکه مصرف فدیه و صدقهٔ فطر مصرف زکوة ست مگر ذمی که وی مصرف ست در ماسوای زکوة بخلاف حربی که وی مصرف نیست در جمیع کذا فی السراج الوهاج والبحر الرائق **وچونکه** جواز اسقاط بلکه وجوب آن را کما حقه از کتب معتبره دریافتی پس طریق تفصیل اسقاط کفارات از ذمهٔ اموات را بجان و دل محفوظ دار و ارواح مردگان خود را محظوظ کن که بعوض صرف مال یسیر از بار عقاب کثیر و عذاب نار سعیر و برد زمهریر ایشان را رهائی میسر میشود و باعث نجات در کات و موجب نیل درجات جنات ایشان میگردد و چون در دفع اذیات دنیویه از اقارب خود میکوشند پس در رفع تکلیفات اخرویه از ایشان بطریق اولی کوشیدن لازم برای معالجهٔ بیماری دنیوی ایشان از دوا و دعا ترا آرامی نه و برای رهائی ایشان از صدمهای نار دوزخ ترا التفاتی و توجهی نه با آنکه ثمرهٔ این بتو نیز عائد گردد **الحاصل** در عالمگیری برای براءت ذمهٔ میت طریق آسان درباب قضای فوائت بدین تفصیل آورده که اگر کسی بمیرد و بروی صلوات فائته باشد پس بورثه نمود وصیت کفارهٔ آن کرد برای هر نماز نیم پیمانه گندم داده شود و همچنین برای نماز وتر و هر یک روزه از ثلث مال وی و اگر مال را نگذاشته باشد پس وارثان وی نصف صاع گندم را (و یا یک صاع را از جو وغیره و یا قیمت آن) قرض گرفته مسکینے را دهد پس آن مسکین آن غله را (یا قیمت آنرا) بر یکی از ورثهٔ آن میت تصدق نماید پس آن وارث آنرا در فدیهٔ فوائت مرده باز تصدق بمسکینے نماید و هکذا تا آنکه بر ذمهٔ میت هیچ نمازی باقی نماند (و نه روزه وغیره) و اگر وصیت بدان نکرده باشد مگر کسی از ورثا تبرع بروی کند جائز ست و مر هر نماز را نیم پیمانه گندم دهد و اگر همه فدیهٔ نمازها را بمسکینے دهد جائز ست بخلاف کفارهٔ یمین و کفارهٔ ظهار و کفارهٔ افطار انتهی (یعنی که در ان بیک بار دادن مسکینے را بجز از فدیهٔ یک روزه جائز نمی گردد پس اگر مسکینے را دادن خواهد نوبت بنوبت دهد و در هر روز از نصف صاع زائد ور اندهد و در کفارهٔ یمین بمسکین واحد در یک روز زیاده از یک فدیه ندهد و یا درین هر سه کفاره مساکین متفرق را قسمت نماید والله اعلم) و همچنین ست در درّ المختار حَيْثُ قَالَ وَلَوْ لَمْ يَتْرُكْ مَالًا يَسْتَقْرِضُ وَارِثُهُ نِصْفَ صَاعٍ مَثَلًا وَيَدْفَعُهُ لِفَقِيرٍ ثُمَّ يَدْفَعُهُ الْفَقِيرُ لِلْوَارِثِ ثُمَّ وَثُمَّ حَتَّى يَتِمَّ و در **شامی** زیر قول شارح رحمه الله يَسْتَقْرِضُ وَارِثُهُ الخ گفته که یا قیمت آنرا قرض گیرد و طریق سهل درین باب اینکه فوائت مرده را حساب کنند و بقدر آن استقراض کنند باین طریق که تمام عمر مرده را محسوب نماید پس دوازده سال از عمر مرد و نه سال از عمر زن کم نماید که اقل مدت بلوغ مذکر و مؤنث این ست پس سال آن مرده را حساب بیار

در تفصیل اسقاط کفارات از ذمهٔ اموات

پیشتر از بلوغ را بدر آر	بزنان نه دوازده با مرد
قدر مجموع آن کر گشت عیان	فدیهٔ مرده را بگیر همان

اعتبار بلوغ باید کرد

و نیز در فدیهٔ زن علاوه از ایام نابالغی ایام حیض نیز سه روز در هر ماه در حق فدیهٔ نماز تا عمر پنجاه و پنج سال خارج کرده شود و بعد از ان ایام ایاس ست که حیض زنان دران منقطع میشود پس فدیهٔ مرد و زن دران یکسان ست پس در هر سال فدیهٔ سی و شش روز را از فدیهٔ نماز زنان نیز بیرون باید کرد) پستر بحساب شش نماز هر روزه تا یک هفته و یا یک ماه و یا یک سال فدیه را طعام باشد یا قیمت آن قرض گرفته بفقیر دهد پستر از فقیر بطریق هبه بازپس گرفته و قبض بران نموده تا که هبه تمام گردد بعد از ان بآن فقیر یا فقیر دیگر باز آنرا بخشد و همچنان کند تا آنکه ساقط شود بهر بار کفارهٔ سالی (یا ماهی یا هفته یعنی بقدر مالیت) و اگر مالیت زائد یا قرض گرفته باشد اسقاط بقدر آن باشد و بعد از اتمام کفارهٔ نماز باز برای کفارهٔ صیام اداره در کند پستر برای اضحیه پستر برای ایمان و اگر بر ذمهٔ میت زکوة باشد بغیر از وصیت ساقط نگردد پستر بعد از اتمام آن همه بقدری از ان مال بر فقرا تصدق نماید و یا صرفش نماید بچیزی که میت بران وصیت کرده باشد یعنی از مسجد و چاه و مانند آن انتهی و باید که هر بار دافع مسکین را گوید که من این قدر مال را برای فدیهٔ این قدر صیام از طرف فلان بن فلان متوفی بتو دادم و آن مسکین گوید قبولش نمودم چنانچه در جامع الرموز ست و جمله عبارتش در کیفیت اسقاط میت از ملک وی اینکه وَكَيْفِيَّتُهُ أَنْ يُسْقِطَ مِنْ عُمُرِهِ اِثْنَتَا عَشْرَةَ سَنَةً وَمِنْ عُمُرِهَا تِسْعَةً (وَكَذَا ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ مِنْ كُلِّ شَهْرِ الْحَيْضِ) ثُمَّ يَدْفَعُ لِلْبَاقِي مِنَ الْعُمُرِ إِلَى الْمِسْكِينِ مِنْ مِلْكِهِ دَفْعَةً وَاحِدَةً إِنْ كَانَ الثُّلُثُ وَافِيًا بِالْفِدْيَةِ وَإِلَّا فَيَدْفَعُ إِلَيْهِ مَا يَمْلِكُهُ فَيَقْبِضُهُ ثُمَّ يَهِبُهُ مِنَ الدَّافِعِ فَيَقْبِضُهُ ثُمَّ يَدْفَعُهُ إِلَى الْمِسْكِينِ ثُمَّ وَثُمَّ إِلَى أَنْ يَنْتَهِيَ عُمُرُهُ وَإِنْ لَمْ يَمْلِكْ شَيْئًا اِسْتَقْرَضَ وَارِثُهُ وَيَنْبَغِي أَنْ يَقُولَ الدَّافِعُ لِلْمِسْكِينِ فِي كُلِّ مَرَّةٍ إِنِّي أَدْفَعُ مَالًا كَذَا لِفِدْيَةِ صَوْمِ كَذَا لِفُلَانِ بْنِ فُلَانٍ الْمُتَوَفَّى وَيَقُولُ الْمِسْكِينُ قَبِلْتُهُ انتهی و بهتر آنست که این فدیه قبل از دفن میت باشد اگرچه بعد از دفن نیز جائز ست

برای فدیه مرد و زن شش نماز ست

سله یعنی اگر جمله ... بجای فرض ... نماز ... ۱۲ منه
سله اجمالی ... کافی ست ... ابن فلان ...
معنی بعبارت ابن فلان ...
ملعوز ... اشاره کردم ... ۱۲ منه
دافع ... مسکین ... ۱۲
سله و این وقتی ست که ... ۱۲ منه
برای ... ۱۲
سله اگر از فقیر ... ۱۲
سله یعنی ... ۱۲
دو روز ...
در کتاب ... ۱۲ منه
نماز ... روزه ... ۱۲ منه
سله یعنی ...

چنانچه در جامع الرموز ست وَلَا خِلَافَ اَنَّهٗ اَمْرٌ مُسْتَحْسَنٌ يَصِلُ ثَوَابُهٗ اِلَيْهِ وَيَنْبَغِي اَنْ يَفْدِيَ قَبْلَ الدَّفْنِ وَاِنْ جَازَ بَعْدَهٗ و نیز معلوم باد که فدیهٔ صوم در حین حیات از شیخ فانی جائز ست چنانکه در آیت ست امّا فدیهٔ نماز و غیره از هیچ کسی در حیات جائز نیست و بعد از ممات بالاتفاق جائز ست چنانچه در دُرّ المختار ست وَلَوْ فَدَى عَنْ صَلَاتِهٖ فِي مَرَضِهٖ لَا يَصِحُّ بِخِلَافِ الصَّوْمِ و در عالمگیری آورده سُئِلَ الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ عَنِ الْفِدْيَةِ عَنِ الصَّلٰوةِ فِي مَرَضِ الْمَوْتِ هَلْ يَجُوْزُ فَقَالَ لَا وَسُئِلَ حِمْيَرُ الْوَبَرِيُّ وَاَبُوْ يُوْسُفَ بْنُ مُحَمَّدٍ رَحِمَهُمَا اللّٰهُ تَعَالٰى عَنِ الشَّيْخِ الْفَانِي هَلْ يَجِبُ عَلَيْهِ الْفِدْيَةُ عَنِ الصَّلٰوةِ كَمَا يَجِبُ عَلَيْهِ مِنَ الصَّوْمِ وَهُوَ حَيٌّ فَقَالَ لَا واین عبد الضعیف اَصْلَحَ اللّٰهُ حَالَهٗ میگوید که در باب اسقاط از میت طریق احسن طریق اهل پشاور و اهل خراسان ست و آن اینکه طلباء و علمای مساکین و دیگر فقرای مسلمین مصلین بعد نماز جنازه در جای حلقه وار بحضور متوفی قبل از دفن میت می نشینند و یک نسخهٔ کلام مجید را که وقف شده نباشد (قیمت غالی تا هزار درم مثلاً متعین نموده اگر از آنِ ولی میت باشد و الا بقیمت موصوف از غیر که واقف میباشد گرفته بالای دیگر مالیت فدیه قیمت باشد یا غله ملفوف نموده می نهند ولی میت امام محله را که مسکین و معتمد علیه درین باب میباشد متولی ساخته اجناس مذکوره را با قرآن شریف برای اسقاط بوی میدهد پس آن امام موصوف هر دو دست را بر آن اسباب موجوده نهاده میگوید

صلوات زکوة صیام نذر کفارات و دیگر حقوق باری تعالی از فرائض و واجبات که بذمهٔ این میت (ادیان و ظهار و افطار)

حاضر (درین وقت بطرف میت حاضر اشاره میکند) لازم الادا می بودند پس ظاهر از شان مسلمان اینکه آنهمه

را ادا ساخته باشد و اگر بعضی از وی فوت شده باشد و یا بوجهٍ مِنَ الْوُجُوْهِ بدرجهٔ قبولیت نرسیده باشد حالا

وی (باز اشاره بطرف متوفی میکند) از ادای ما فات بسبب موت عاجز ست پس این قرآن شریف

که قیمتش هزار درم ست مثلاً مع این مال موجوده از آن حقوق فوتیه که فدیه از آن در شرع صحیح میشود برای

فراغت ذمهٔ این حاضر متوفی بطریق فدیه ترا بخشیدم و کسی که در حلقه به یمین امام باشد آنرا می بخشد پس آن مسکین از امام آنرا گرفته میگوید قبولش نمودم پس وی نیز آنرا به مسکین دیگر که بیمین وی باشد می دهد و او را میگوید که بطریق اسقاط ازین متوفی ترا بخشیدم ثُمَّ وَ ثُمَّ تا آنکه دورهٔ آن باز بآن امام رسد آن امام همین عمل را تا سه بار مکرر بعمل می آرد و در آخر چون دورهٔ آن با امام رسد امام با حاضرین دعای مغفرت و قبولیت فدیه از میت خواسته ولی میت را طلبیده آن مال و فرقان را با وهبه میکند بعد از آن

آن مال را ولی میت بفقرای موصوفین مقسوم می نماید و قرآن را اگر بقیمت غالی برای حیلہ از امام محلہ یا غیر آن گرفتہ باشد باز با و بقیمت معلومہ اقالہ می کند و اگر از آن خود میباشد تصدقش میکند یا نزد خودش میدارد

بیان الفاظ اسقاط بزبان افغانی کہ در مضافات پیشاور اکثر مروج ست

الفاظ اسقاط بزبان افغانی

ھر حق لہ حقوقودہ باری تعالیٰ نہ چہ لازم الادا وُ پہ ذِمّہ ددِٰ حاضرِ متوفیٰ بانْدِلہ صلوات لہ زکوٰۃ لہ صیام لہ نذرُ لہ کفارات اوْلہ سائرِ واجبات بعضی بہ دہ اداکرِی وِی او بعضی بہ تِرِ فوت شوِی وِی حلالہ دِی لہ ادادمافات نہ پسبب دہ موت سرہ عاجزدِی اوس پہ بدل لہ دھغی حقوق فوتیتوکبن لہ دِی حاضر متوفی نہ چہ فدیہ تِر پشرع کبن صحیح کیکی دا قرآن مجید چہ دہ زرِّ و رُو پو مثلا قیمت لری سرہ لدِ مالہ پحیلہ دہ اسقاط سرہ ما تا تہ فدیہ کری دی + تھغہ بل بیا وائی چہ ما قبول کریٔ دی ساو پہ طریق مذکور سرہ ما تا تہ فدیہ کری دی **باید دانست** کہ معتبر نزد امام ابوحنیفہؒ در صدقۂ فطر وغیرہ صاع عراقی ست و آن از روی وزن چہار من ست و ہر منی دو رطل پس ہر صاع ہشت رطل ست و ہر نصف صاع چہار رطل و ہر رطلی بست استار ست پس ہر من شرعی چہل استار ست **و اما** استار مقدر ست بدراہم و مثاقیل اما بحساب دراہم پس ہر استاری شش نیم درم شرعی ست کما صرح بہ فی شرح المجمع وغیرہ **و اما** بحساب مثاقیل پس ہر استاری چہار نیم مثقال ست کما فی شرح الوقایہ والبحر الرائق مگر علامۂ چلپی در حاشیۂ شرح وقایہ گفتہ کہ این قول بعضی علماست و نزد بعضے دیگر ہر استاری چہار نیم مثقال ست و یک قیراط یعنی بستم حصۂ مثقال و در منح الغفار گفتہ کہ انچہ در شرح مجمع وغیرہ گفتہ کہ ہر استاری شش نیم درم شرعی ست آن نیز افادہ میکند زیادتی قیراط را **و این ضعیف** اَصْلَحَ اللّٰہُ تَعَالیٰ شَانَہٗ میگوید کہ در کتب فقہ ہر چند کہ مدار حساب وزن بدراہم و مثاقیل ست فاما چونکہ متعارف در بلاد ما تولہ و ماشہ ست نہ دراہم و مثاقیل لہذا من انداز صاع عراقی را بتولہ و ماشہ ظاہر میکنم از پیشتر معلوم گشت کہ ہر رطلی بست استار ست و ہر استاری شش نیم درم شرعی ست پس برین حساب در ہر رطلی یکصد و سی[۱۳۰] درم شرعی و در ہر منی دویست و شصت[۲۶۰] درم شرعی و در نصف صاع پانصد و بست[۵۲۰] درم شرعی و در یک صاع یک ہزار و چہل درم شرعی می گنجد کما صرح بہ فی الحاوی للزاہدی و در شرح غرر گفتہ کہ معتبر در صدقۂ فطر صاعی ہم وزنش یک ہزار و چہل درم شرعی بودہ باشد انتہی چونکہ این را دانستی پس بدانکہ در ترغیب الصلوۃ

در انداز صاع

انداز صاع بحساب تولہ و ماشہ

دربحث اضحیه آورده که درم شرعی بوزن دهلی سه ماشه وچهار جو وربع جو است وبرین حساب دویست[۲۰۰]
درم شرعی پنجاه وچهار[۵۴] توله وپنج ماشه ودو جو میشود وهر توله دوازده[۱۲] ماشه وهر ماشه شانزده[۱۶] جو میشود انتهی
پس در نصف صاع عراقی بحساب توله یکصد وچهل ویک[۱۴۱] توله وشش ماشه ودو جو وزنا گنجیده میشود وتوضیحش این است

از ۲۸۳	توله وچهار جو	یک صاع عراقی
از ۱۲	ماشه	یک توله
از ۸	سرخ	یک ماشه
از ۲	دانهٔ جو	یک سرخ یعنی رتی
از ۴	دانهٔ برنج	یک دانهٔ جو

ایضا تفصیل دیگر

از ۱۴۱	توله وشش ماشه ودو جو	نصف صاع عراقی
از ۱۲	ماشه	یک توله
از ۱۶	دانهٔ جو	یک ماشه

اما نصف صاع عراقی بحساب مثاقیل اینکه شیخ عبدالحق محدث دهلوی رح در شرح صراط مستقیم در بحث صدقهٔ فطر آورده که نصف
صاع عراقی دو من ست ومن چهل استار واستار چهار ونیم مثقال پس من صد وهشتاد مثقال بود انتهی پس برین
تقدیر نصف صاع عراقی سه صد وشصت[۳۶۰] مثقال بود انتهی توضیح نصف صاع عراقی باز مثاقیل وارطال اینکه

نصف صاع عراقی	از ۳۶۰	مثاقیل
من	از ۱۸۰	مثاقیل
رطل	از ۹۰	مثاقیل
استار	از ۴½	مثاقیل
از ۲	من	نصف صاع عراقی
از ۲	رطل	یک من
از ۲۰	استار	یک رطل
از ۴½	مثقال	یک استار
از ۴½	ماشه	یک مثقال
از ۸	سرخ	یک ماشه
از ۸	دانهٔ برنج	یک سرخ یعنی رتی
از ۴	دانهٔ خردل یعنی رائی	یک دانهٔ برنج

نیم صاع عراقی از یک سیر وسه ارباع (یعنی پاؤ) ویک توله ۶ ماشه ۲ جو میباشد
واگر کفاره غیر از گندم بود باید که دوچند نقشهٔ ذیل دهد

ماشه	از ۱۶ جو	ایضا	لفظا باهندسه
توله	از ۱۲ ماشه	ایضا	لفظا باهندسه
ربع پاؤ یعنی چهٹانک	از ۵ توله	ایضا	رر ثار
نصف پاؤ	از ۱۰ توله	ایضا	ر ثار
ربع سیر یعنی پاؤ	از ۲۰ توله	ایضا	– ثار
نصف سیر	از ۴۰ توله	ایضا	۰ ثار
ثار سیر	از ۸۰ توله	ایضا	ثار باهندسه
من	از ۴۰ سیر	علامتش	لفظا باهندسه

نقشهٔ هذا الحساب تولها ست بدین تفصیل

نقشۂ کفارہائے نماز و روزۂ مرد و زن مردہ از روی حساب یومیہ تا سی روز

[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
۱	۱۰ ثار ۱ تولہ ۶ ماشہ ۲ جو	۱۰ ،، ثار ۴ تولہ ۱۲ جو	۱۲ ، ثار ۶ ماشہ ۱۴ جو	۱۰ ،، ثار ۴ تولہ ۱۲ جو	+	۱۲ ، ثار ۶ ماشہ ۱۴ جو
۲	۳۰ ثار ۳ تولہ ۴ جو	۲۱ ، ،، ثار ۳ تولہ ۱ ماشہ ۸ جو	۴۲۰ ثار ۱ تولہ ۱ ماشہ ۱۲ جو	۲۱ ، ،، ثار ۳ تولہ ۱ ماشہ ۸ جو	+	۴۲۰ ثار ۱ تولہ ۱ ماشہ ۱۲ جو
۳	۵ ثار ۴ تولہ ۶ ماشہ ۶ جو	۳۱ ،، ثار ۲ تولہ ۲ ماشہ ۴ جو	۳۷ ، ثار ۱ تولہ ۸ ماشہ ۱۰ جو	۳۱۰ ،، ثار ۲ تولہ ۲ ماشہ ۴ جو	+	۳۷ ، ثار ۱ تولہ ۸ ماشہ ۱۰ جو
۴	۷ ،، ثار ۱ تولہ ۸ جو	یک من ۲ ، ،، ثار ۱ تولہ ۳ ماشہ	یک من ۹ ثار ۲ تولہ ۳ ماشہ ۸ جو	یک من ۲ ، ،، ثار ۱ تولہ ۳ ماشہ	+	یک من ۹ ثار ۲ تولہ ۳ ماشہ ۸ جو
۵	۵ ،، ثار ۲ تولہ ۶ ماشہ ۱۰ جو	یک من ۱۳ ،، ثار ۳ ماشہ ۱۲ جو	یک من ۱۲۰ ، ثار ۲ تولہ ۱۰ ماشہ ۶ جو	یک من ۱۳ ،، ثار ۳ ماشہ ۱۲ جو	+	یک من ۱۲۰ ، ثار ۲ تولہ ۱۰ ماشہ ۶ جو
۶	۴۰ ،، ثار ۴ تولہ ۱۲ جو	یک من ۲۳۰ ، ثار ۴ تولہ ۴ ماشہ ۸ جو	یک من ۴۳ ثار ۳ تولہ ۵ ماشہ ۴ جو	یک من ۲۳۰ ، ثار ۴ تولہ ۴ ماشہ ۸ جو	+	یک من ۴۳ ثار ۳ تولہ ۵ ماشہ ۴ جو
۷	۱۲ ، ثار ۶ ماشہ ۱۴ جو	یک من ۴۳ ثار ۳ تولہ ۵ ماشہ ۴ جو	۲ من ۰۶ ، ثار ۴ تولہ ۲ جو	یک من ۴۳ ثار ۳ تولہ ۵ ماشہ ۴ جو	+	۲ من ۰۶ ، ثار ۴ تولہ ۲ جو
۸	۱۴ ، ثار ۲ تولہ ۱ ماشہ	۲ من ۴۰ ، ثار ۲ تولہ ۶ ماشہ	۲ من ۱۹ ثار ۴ تولہ ۷ ماشہ	۲ من ۴۰ ، ثار ۲ تولہ ۶ ماشہ	+	۲ من ۱۹ ثار ۴ تولہ ۷ ماشہ
۹	۵۱ ، ثار ۳ تولہ ۷ ماشہ ۲ جو	۲ من ۵۱ ثار ۱ تولہ ۶ ماشہ ۱۲ جو	۲ من ۳۱ ، ثار ۱ ماشہ ۱۴ جو	۲ من ۵۱ ثار ۱ تولہ ۶ ماشہ [illegible]	+	۲ من ۳۱ ،، ثار ۱ ماشہ ۱۴ جو

[illegible]	[illegible]	[illegible]	میزان کفاره‌های نماز و صیام مردان	[illegible]	[illegible]	میزان کفاره‌های صیام و نماز زنان
۱۰	۱۷،۰ و ۱۱ مار ۱ ماشه ۴ جو	۲ من ۲۶ و مد ۷ ماشه ۸ جو	۳ من [illegible] مار ۸ ماشه ۱۲ جو	۲ من ۱۲۶ مد ۷ ماشه ۸ جو	+	۳ من [illegible] مار ۸ ماشه ۱۲ جو
۱۱	۱۹ و ۱۱ مار ۱ توله ۷ ماشه ۶ جو	۲ من ۳۶،۰ و ۱۱ مار ۴ توله ۸ ماشه ۴ جو	۳ من ۱۶ و ۱۱ مار ۱ توله ۳ ماشه ۱۰ جو	۲ من ۳۶،۰ و ۱۱ مار ۴ توله ۸ ماشه ۴ جو	+	۳ من ۱۶ و ۱۱ مار ۱ توله ۳ ماشه ۱۰ جو
۱۲	۲۱ و ۱۱ مار ۳ توله ۱ ماشه ۸ جو	۳ من [illegible] مد ۳ توله ۹ ماشه	۳ من [illegible] مار ۱ توله ۱۰ ماشه ۸ جو	۳ من [illegible] مد ۳ توله ۹ ماشه	+	۳ من ۲۰،۰ مار ۱ توله ۱۰ ماشه ۸ جو
۱۳	۲۲ و ۱۱ مار ۴ توله ۷ ماشه ۲ جو	۳ من ۱۷ و ۱۱ مار ۲ توله ۹ ماشه ۱۲ جو	۴ من [illegible] مار ۲ توله ۵ ماشه ۶ جو	۳ من ۱۷ و ۱۱ مار ۲ توله ۹ ماشه ۱۲ جو	+	۴ من [illegible] مار ۲ توله ۵ ماشه ۶ جو
۱۴	۴ [illegible] مار ۱ توله ۱ ماشه ۱۲ جو	۳ من ۲۸،۰ و ۱۱ مار ۱ توله ۱۰ ماشه ۸ جو	۴ من ۱۳ مار ۳ توله ۴ جو	۳ من ۲۸،۰ و ۱۱ مار ۱ توله ۱۰ ماشه ۸ جو	+	۴ من ۱۳ مار ۳ توله ۴ جو
۱۵	۲۶،۰ مار ۲ توله ۷ ماشه ۱۴ جو	۳ من ۳۹ و ۱۱ مار ۱۱ ماشه ۴ جو	۴ من ۲۵،۰ و ۱۱ مار ۳ توله ۷ ماشه ۲ جو	۳ من ۳۹ و ۱۱ مار ۱۱ ماشه ۴ جو	+	۴ من ۲۵،۰ و ۱۱ مار ۳ توله ۷ ماشه ۲ جو
۱۶	۸ [illegible] مار ۴ توله ۲ ماشه	۴ من [illegible] مد	۴ من ۳۸ مار ۴ توله ۲ ماشه	۴ من [illegible] مد	+	۴ من ۳۸ مار ۴ توله ۲ ماشه
۱۷	۳۲ و ۱۱ مار ۸ ماشه ۲ جو	۴ من [illegible] و مار ۴ توله ۱۲ جو	۵ من [illegible] مار ۴ توله ۸ ماشه ۱۴ جو	۴ من [illegible] و مار ۴ توله ۱۲ جو	+	۵ من [illegible] مار ۴ توله ۸ ماشه ۱۴ جو
۱۸	[illegible] مار ۲ توله ۲ ماشه ۶ جو	۴ من ۱۳ مار ۴ توله ۸ جو	۵ من [illegible] مار ۱ توله ۲ ماشه ۱۲ جو	۴ من ۱۳ مد ۴ توله ۸ جو	+	۵ من [illegible] مار ۱ توله ۲ ماشه ۱۲ جو

چند سال از عمر بالغ	کفارهٔ روزهٔ مرد و زن بیمار که حیض یا نفاس نبوده است روزه نگرفت	کفارهٔ نماز شش سال روزه و نماز مرد و زن که معذور نبود نماز نخواند	میزان کل کفارهای نماز و صیام مردان	کفارهٔ نماز شش سال زنان با استثنای کفارهٔ ایام حیض (۱۰) ماه	منهای ایام حیض کفارهٔ نماز و ایام حیض زنان	میزان کل کفارهای صیام و نماز زنان
۱۹	۳۳۰٫۱۱ مار ۳ توله ۸ ماشه ۶ جو	۵ من ۱۰۱ مار ۳ توله ۱ ماشه ۴ جو	۵ من ۳۵ مار ۱ توله ۹ ماشه ۱۰ جو	۵ من ۱۰۱ مار ۳ توله ۱ ماشه ۴ جو	+	۵ من ۳۵ مار ۱ توله ۹ ماشه ۱۰ جو
۲۰	۵۳ مار ۲ ماشه ۸ جو	۵ من ۱۲ مار ۲ توله ۲ ماشه	۶ من ۰۷ مار ۲ توله ۴ ماشه ۸ جو	۵ من ۱۲ مار ۲ توله ۴ ماشه	+	۶ من ۰۷ مار ۲ توله ۴ ماشه ۸ جو
۲۱	۳۷ مار ۱ توله ۸ ماشه ۱۰ جو	۵ من ۲۲٫۰ مار ۱ توله ۲ ماشه ۱۲ جو	۶ من ۲۰ مار ۲ توله ۱۱ ماشه ۶ جو	۵ من ۲۲ مار ۱ توله ۲ ماشه ۱۲ جو	+	۶ من ۲۰ مار ۲ توله ۱۱ ماشه ۶ جو
۲۲	۴۳٫۰ مار ۳ توله ۲ ماشه ۱۲ جو	۵ من ۳۳٫۰ مار ۳ ماشه ۸ جو	۶ من ۳۲ مار ۳ توله ۶ ماشه ۴ جو	۵ من ۳۳٫۰ مار ۳ ماشه ۸ جو	+	۶ من ۳۲ مار ۳ توله ۶ ماشه ۴ جو
۲۳	یک من ۰ مار ۴ توله ۸ ماشه ۱۴ جو	۶ من ۴۳ مار ۴ توله ۴ ماشه ۴ جو	۷ من ۴ مار ۳ توله ۱ ماشه ۲ جو	۶ من ۴۳ مار ۴ توله ۴ ماشه ۴ جو	+	۷ من ۴ مار ۴ توله ۱ ماشه ۲ جو
۲۴	یک من ۱۱ مار ۱ توله ۳ ماشه	۶ من ۱۴٫۰ مار ۳ توله ۵ ماشه	۷ من ۱۷ مار ۴ توله ۸ ماشه	۶ من ۱۴٫۰ مار ۳ توله ۵ ماشه	+	۷ من ۱۷ مار ۴ توله ۸ ماشه
۲۵	یک من ۴ مار ۲ توله ۹ ماشه ۲ جو	۶ من ۲۵ مار ۲ توله ۵ ماشه ۱۲ جو	۷ من ۲۹٫۰ مار ۲ ماشه ۱۴ جو	۶ من ۲۵ مار ۲ توله ۵ ماشه ۱۲ جو	+	۷ من ۲۹٫۰ مار ۲ ماشه ۱۴ جو
۲۶	یک من ۵ مار ۴ توله ۳ ماشه ۴ جو	۶ من ۳۵ مار ۱ توله ۶ ماشه ۸ جو	۸ من ۱ مار ۹ ماشه ۱۲ جو	۶ من ۳۵ مار ۱ توله ۶ ماشه ۸ جو	+	۸ من ۱ مار ۹ ماشه ۱۲ جو
۲۷	یک من ۶ مار ۹ ماشه ۶ جو	۷ من ۰۶ مار ۷ ماشه ۴ جو	۸ من ۱۴ مار ۱ توله ۴ ماشه ۱۰ جو	۷ من ۰۶ مار ۷ ماشه ۴ جو	+	۸ من ۱۴ مار ۱ توله ۴ ماشه ۱۰ جو

خانهٔ شمار ایام تا سی عدد	کفارهٔ روزهٔ مرد و زن	کفارهٔ نمازهای مرد	میزان کفارهٔ روزه و نماز مرد	کفارهٔ نمازهای زنان باستثنای سه روز حیض در هر ماه	منهائی ایام حیض یعنی تعداد اخراج کفارهٔ نمازهای سه روز حیض در هر ماه	میزان کفارهٔ نماز و صیام زنان
۲۸	یک من ۹۰ مار ۲ تولہ ۳ ماشہ ۸ جو	۷ من ۱۷ مار ۴ تولہ ۸ ماشہ	۸ من ۲۶ مار ۱ تولہ ۱۱ ماشہ ۸ جو	۱ روز حیض	۱۰ مار ۴ تولہ ۱۲ جو	۸ من ۱۶ مار ۶ تولہ ۱۰ ماشہ ۱۲ جو
۲۹	یک من ۱۱ مار ۳ تولہ ۹ ماشہ ۱۱ جو	۷ من ۲۰ مار ۲ تولہ ۸ ماشہ ۱۲ جو	۸ من ۳۹ مار ۲ تولہ ۲ ماشہ ۶ جو	۲ ״	۲۱ مار ۳ تولہ ۱ ماشہ ۸ جو	۸ من ۷ مار ۴ تولہ ۴ ماشہ ۱۴ جو
۳۰	یک من ۱۳ مار ۳ ماشہ ۱۲ جو	۷ من ۳۱ مار ۲ تولہ ۹ ماشہ ۸ جو	۹ من ۱۱ مار ۳ تولہ ۱ ماشہ ۴ جو	۳ ״	۳۱ مار ۲ تولہ ۲ ماشہ ۴ جو	۸ من ۱۹ مار ۱۱ ماشہ

نقشهٔ کفارهٔ نماز و روزهٔ مرد و زن مجرده از روی حساب یازده ماهها و بعد از آن تا صد سال

خانهٔ شمار ماهها	کفارهٔ روزهٔ مرد و زن	کفارهٔ نمازهای مرد	میزان کفارهٔ روزه و نماز مرد	کفارهٔ نمازهای زنان باستثنای سه روز حیض در هر ماه	منهائی یعنی تعداد اخراج کفارهٔ نمازهای سه روز حیض در هر ماه	میزان کفارهٔ نماز و صیام زنان
۱	+	۷ من ۳۱ مار ۲ تولہ ۹ ماشہ ۸ جو	ایضا	۷ من ۶ مار ۷ ماشہ ۴ جو	۳۱ مار ۲ تولہ ۲ ماشہ ۴ جو	تا یازده ماه میزان همان کفارهٔ نماز است و بس
۲	+	۱۵ من ۲۶ مار ۷ ماشہ	ایضا	۱۴ من ۱۳ مار ۱ تولہ ۲ ماشہ ۸ جو	یک من ۲۲ مار ۴ تولہ ۴ ماشہ ۸ جو	+
۳	+	۲۳ من ۳۵ مار ۳ تولہ ۴ ماشہ ۸ جو	ایضا	۲۱ من ۱۹ مار ۱ تولہ ۹ ماشہ ۱۲ جو	۲ من ۲۵ مار ۱ تولہ ۶ ماشہ ۱۲ جو	+
۴	+	۳۱ من ۳۳ مار ۱ تولہ ۴ ماشہ	ایضا	۲۸ من ۲۶ مار ۲ تولہ ۵ ماشہ	۳ من ۷ مار ۳ تولہ ۹ ماشہ	+

عدد شمار ماہہا	کفارہ روزہ مرد و زن	کفارہ نماز ہای مرد	میزان کفارہ روزہ و نماز مرد	کفارہ نماز ہای زنان با استثنائے سہ روز حیض در ہر ماہ	میزان کفارہ ہای ایام حیض تعداد کفارہ نماز سہ روز حیض در ہر ماہ	میزان کفارہ نماز و روزہ زنان
۵	+	۹۳ من ۲۳ مار ۳ تولہ ۱۱ ماشہ ۸ جو	ایضا	۳۵ من ۲۳ ۱۱ مار ۳ تولہ ۴ جو	۴ من ۹ ۱۱ مار ۱۱ ماشہ ۴ جو	+
۶	+	۴۷ من ۳۰ ۱ مار ۱ تولہ ۹ ماشہ	ایضا	۴۲ من ۳۹ ۱ مار ۳ تولہ ۹ ماشہ ۸ جو	۵ من ۱ مار ۳ تولہ ۱ ماشہ ۸ جو	+
۷	+	۵۵ من ۲۸ ۱۱ مار ۴ تولہ ۶ ماشہ ۸ جو	ایضا	۵۰ من ۵ ۱۱ مار ۴ تولہ ۲ ماشہ ۱۲ جو	۵ من ۳۲ ۱ مار ۳ ماشہ ۱۲ جو	+
۸	+	۶۳ من ۷ مار ۲ تولہ ۴ ماشہ	ایضا	۵۷ من ۱۲ مار ۴ تولہ ۱۰ ماشہ	۶ من ۲۴ ۱۱ مار ۲ تولہ ۶ ماشہ	+
۹	+	۷۱ من ۲۵ ۱۱ مار ۱ ماشہ ۸ جو	ایضا	۶۴ من ۱۹ ۱ مار ۵ ماشہ ۴ جو	۷ من ۱۶ مار ۴ تولہ ۸ ماشہ ۴ جو	+
۱۰	+	۷۹ من ۳۴ مار ۲ تولہ ۱۱ ماشہ	ایضا	۷۱ من ۳۵ ۱۱ مار ۱ تولہ ۸ جو	۸ من ۵ ۱ مار ۱ تولہ ۱۰ ماشہ ۸ جو	+
۱۱	+	۸۷ من ۳۲ مار ۸ ماشہ ۸ جو	ایضا	۷۸ من ۳۲ مار ۱ تولہ ۷ ماشہ ۱۲ جو	۹ من ۱۱ مار ۴ تولہ ۱۲ جو	+
۱۲ ماہ یعنی یک سال ۱	یک من ۱۳ ۱۱ مار ۳ ماشہ ۱۲ جو	۹۵ من ۱۰ ۱ مار ۳ تولہ ۶ ماشہ	۹۶ من ۳۳ ۱۱ مار ۳ تولہ ۹ ماشہ ۱۲ جو	۸۵ من ۸ ۱۱ مار ۲ تولہ ۳ ماشہ	۱۰ من ۳۲ مار ۱ تولہ ۳ ماشہ	[illegible] من ۱۱ ۱ مار ۲ تولہ ۶ ماشہ ۱۲ جو
۲	۲ من ۲۶ ۱ مار ۷ ماشہ ۸ جو	۱۹۱ من ۱۱ مار ۲ تولہ	۱۹۳ من ۷ ۱۱ مار ۲ تولہ ۷ ماشہ ۸ جو	۱۷۱ من ۳۷ ۱ مار ۳ تولہ ۹ ماشہ	۱۹ من ۲۴ مار ۲ تولہ ۶ ماشہ	۱۷۴ من ۳۳ ۱۱ مار ۲ تولہ ۱ ماشہ ۸ جو

تا مدت شمار سالها	کفارهٔ صوم بوزن	کفارهٔ نماز با وزن ری	میزان کفارهٔ صوم و نماز ری	کفارهٔ نماز زنان با وزن تشرای سوای ایام حیض در هر ماه	مثل بالا با ایام حیض کفارهٔ صوم و نماز زنان سوای ایام حیض در هر ماه	میزان کفارهٔ صوم و نماز زنان
۳	۳ من ۳۹ آثار ۱۱ ماشه ۴ جو	۲۸۶ من ۲۲ آثار ۶ ماشه	۲۹۰ من ۱۱ آثار ۱ توله ۵ ماشه ۴ جو	۲۵۷ من ۳۶ آثار ۱ توله ۹ ماشه	۲۶۹ من ۱۶ آثار ۳ توله ۹ ماشه	۲۶۱ من ۳۵ آثار ۸ ماشه ۴ جو
۴	۵ من ۱۲ آثار ۱ توله ۳ ماشه	۳۸۲ من ۳۰ آثار ۴ توله	۳۸۷ من ۱۵ آثار ۳ ماشه	۳۴۳ من ۳۵ آثار ۴ توله	۳۰۹ من ۵ آثار	۳۴۹ من ۷ آثار ۴ توله ۳ ماشه
۵	۶ من ۲۵ آثار ۱ توله ۶ ماشه ۱۲ جو	۴۷۷ من ۲۴ آثار ۲ توله ۶ ماشه	۴۸۴ من ۹ آثار ۴ توله ۱۲ جو	۴۲۹ من ۳۴ آثار ۱ توله ۳ ماشه	۴۰۹ من — آثار ۱ توله ۳ ماشه	۴۳۴ من ۱۹ آثار ۲ توله ۹ ماشه ۱۲ جو
۶	۷ من ۳۸ آثار ۱ توله ۱ ماشه ۸ جو	۵۷۳ من ۵ آثار ۱ توله	۵۸۱ من ۳ آثار ۲ توله ۱۰ ماشه ۸ جو	۵۱۵ من ۳۳ آثار ۳ توله ۶ ماشه	۵۸ من ۳۲ آثار ۲ توله ۶ ماشه	۵۲۳ من ۳۱ آثار ۱ توله ۴ ماشه ۸ جو
۷	۹ من ۱۱ آثار ۲ توله ۲ ماشه ۴ جو	۶۶۸ من ۲۶ آثار ۴ توله ۶ ماشه	۶۷۷ من ۳۷ آثار ۱ توله ۸ ماشه ۴ جو	۶۰۱ من ۳۰ آثار ۹ ماشه	۶۸ من ۲۴ آثار ۳ توله ۹ ماشه	۶۱۱ من ۳ آثار ۴ توله ۱۱ ماشه ۴ جو
۸	۱۰ من ۴۲ آثار ۲ توله ۲ ماشه	۷۶۴ من ۷ آثار ۳ توله	۷۷۴ من ۱۳ آثار ۶ ماشه	۶۸۷ من ۳۹ آثار ۳ توله	۷۸ من ۱۶ آثار	۶۹۸ من ۱۵ آثار ۳ توله ۶ ماشه
۹	۱۱ من ۳۷ آثار ۲ توله ۹ ماشه ۱۲ جو	۸۵۹ من ۲۸ آثار ۱ توله ۶ ماشه	۸۷۱ من ۲۵ آثار ۴ توله ۳ ماشه ۱۲ جو	۷۷۳ من ۲۸ آثار ۳ ماشه	۸۸ من ۸ آثار ۱ توله ۳ ماشه	۷۸۵ من ۲۷ آثار ۲ توله ۱۲ جو
۱۰	۱۳ من ۱۰ آثار ۳ توله ۱ ماشه ۸ جو	۹۵۵ من ۹ آثار	۹۶۸ من ۱۹ آثار ۳ توله ۱ ماشه ۸ جو	۸۵۹ من ۲۷ آثار ۲ توله ۶ ماشه	۹۸ من ۲۰ آثار ۲ توله ۶ ماشه	۸۷۲ من ۹ آثار ۷ ماشه ۸ جو
۲۰	۲۶ من ۱۲ آثار ۱ توله ۳ ماشه	۱۹۱۰ من ۱۸ آثار	۱۹۳۶ من ۹ آثار ۱ توله ۳ ماشه	۱۷۱۹ من ۴۱ آثار	۱۹۶ من ۱۰ آثار	۱۷۴۵ من ۳۸ آثار ۱ توله ۳ ماشه

عمر از سالہا	کفارۂ روزۂ مرد و زن	کفارۂ نماز ہائے عمر	بیان کفارۂ روزہ و نماز مرد	کفارۂ نماز ہائے ... بحساب بعض عمر	نماز ہائے ... کفارہ ... بحساب بعض عمر	بیان کفارۂ روزہ و نماز زنان
۳۰	۳۹ من ۱.۳۱ سیر ۴ تولہ ۴ ماشہ ۸ جو	۲۸۶۵ من ۲۶.۰ سیر	۲۹۰۵ من ۱۹.۰۱ سیر ۴ تولہ ۴ ماشہ ۸ جو	۲۵۷۹ من ۱۲ سیر ۲ تولہ ۶ ماشہ	۲۹۴ من ۱۲ سیر ۲ تولہ ۶ ماشہ	۲۹۱۸ من ۷ ۳۰ سیر ۱ تولہ ۱۰ ماشہ ۸ جو
۴۰	۵۳ من ۱۰.۲ سیر ۲ تولہ ۶ ماشہ	۳۸۲۰ من ۹ ۳۱ سیر	۳۸۷۳ من ۹ ۳۱ سیر ۲ تولہ ۶ ماشہ	۳۴۳۸ من ۲۹.۰ سیر	۳۹۲ من ۳۰ سیر	۳۴۹۱ من ۶ ۳۱ سیر ۲ تولہ ۶ ماشہ
۵۰	۶۶ من ۱۳ سیر ۷ ماشہ ۸ جو	۴۷۷۶ من ۵ سیر	۴۸۴۲ من ۱۹ سیر ۷ ماشہ ۸ جو	۴۲۹۸ من ۱۷ سیر ۲ تولہ ۶ ماشہ	۴۹۰ من ۳۱ سیر ۲ تولہ ۶ ماشہ	۴۳۶۴ من ۳۵ سیر ۳ تولہ ۱ ماشہ ۸ جو
۵۵	۷۲ من ۳۸.۰۱ سیر ۲ تولہ ۲ ماشہ ۴ جو	•	•	۴۷۲۸ من ۱۳ سیر ۳ تولہ ۹ ماشہ	۵۳۹ من ۱۲ سیر ۳ تولہ ۹ ماشہ	۴۸۰۱ من ۱ سیر ۱۱ ماشہ ۴ جو
۶۰	۷۹ من ۲۳.۰ سیر ۳ تولہ ۹ ماشہ	۵۷۳۱ من ۱۵ سیر	۵۸۱۰ من ۳۹ سیر ۳ تولہ ۹ ماشہ	۵۲۰۷ من ۹ سیر ۱ تولہ ۳ ماشہ	•	۵۲۸۶ من ۳۳.۰ سیر
۷۰	۹۲ من ۳۴.۰ سیر ۱ تولہ ۱۰ ماشہ ۸ جو	۶۶۸۶ من ۲۴ سیر	۶۷۷۹ من ۸ ۱ سیر ۱ تولہ ۱۰ ماشہ ۸ جو	۶۱۶۴ من ۳۸ سیر ۱ تولہ ۳ ماشہ	•	۶۲۵۷ من ۳۴.۰ سیر ۳ تولہ ۱ ماشہ ۸ جو
۸۰	۱۰۶ من ۵ سیر	۷۶۴۱ من ۳۳.۰ سیر	۷۷۴۷ من ۸ ۳۸ سیر	۷۱۲۲ من ۲۶ سیر ۱ تولہ ۳ ماشہ	•	۷۲۲۸ من ۳۱.۰ سیر ۱ تولہ ۳ ماشہ
۹۰	۱۱۹ من ۵ ۱ سیر ۳ تولہ ۱ ماشہ ۸ جو	۸۵۹۷ من ۲.۰ سیر	۸۷۱۶ من ۱۸.۰ سیر ۳ تولہ ۱ ماشہ ۸ جو	۸۰۸۰ من ۱۱ سیر ۱ تولہ ۳ ماشہ	•	۸۱۹۹ من ۳ سیر ۴ تولہ ۴ ماشہ ۸ جو
۱۰۰	۱۳۲ من ۲۶.۰ سیر ۱ تولہ ۳ ماشہ	۹۵۵۲ من ۱۱.۰ سیر	۹۶۸۴ من ۳۸.۰ سیر ۱ تولہ ۳ ماشہ	۹۰۳۸ من ۰۲ سیر ۱ تولہ ۳ ماشہ	•	۹۱۷۰ من ۲۹ سیر ۲ تولہ ۶ ماشہ

مَا قَوْلُكُمْ رَحِمَكُمُ اللهُ تَعَالٰی اندرین کہ اکثر مردم وہابیہ امور ذیل را با فترای بعضی جہال حنفیہ منسوب مینمایند و از سخنان خانہ ساز مقلدان امام ابو حنیفہ رح می انگارند و میگویند کہ اگر ہمین امور واقعی و نفس الامری بودندی از علمای معتبرین و فضلای متبحرین مذاہب دیگر نیز منقول گشتی کہ ایشان نیز مؤرخین معتمدین بودند و حسب علم خود از احوال سلف صالحین تحریرات نمودہ اند پس بہ مفتی جہال حنفیہ منحصر نبودندی **آول** اینکہ مشایخ امام اعظم رح کہ از انان امام ہمامؒ احادیث را سماعت کردہ بود بغیر از صحابہ سہ صد نفر تابعین بودند و جملہ مشایخ و اساتذہ امام علامؓ در علوم متفرقہ چہار ہزار کس بودند دوم اینکہ نزد امامؓ بہرہ وافی از علم حدیث بود چنانچہ چند صندوق پر کردہ از کتب حدیث با خود میداشت سوم با وجود وفور علم حدیث وی رض قلت نقل حدیث از امام علامؓ بدو جہت بود یکے باشتغال امامؓ باہم امور از روایت کہ آن درایت و تدوین مسائل دین بود دوم بسبب کمال احتیاط و دیانت امامؓ در احادیث پس در شروط روایت بغایت صعوبت و تشدد فرمودہ تا آنکہ روایت بالمعنی را نیز معتبر نمیدارد بخلاف جملہ محدثین دیگر کہ ایشان دران توسع نمودہ پس روایت بالمعنی را نیز جائز داشتہ اند بشرط حفظ اصل و نیز میگویند کہ تشدد در شروط حدیث بدین مرتبہ کہ روایت بالمعنی را نیز درست نمیدارد اگر از امام راست گردد پس در حق وی موجب قدح می باشد نہ باعث مدح کہ خلاف محدثین مسلکے را اختیار کردہ و حق درین بارہ اینکہ بباعث قلت بضاعت در علم حدیث عدم نقل از وی رض متحقق ست ورنہ خود چگونہ صورت بندد کہ با وجود وفور علم حدیث روایت از وی رحمہ اللہ کمتر آید۔ بَیِّنُوْا رَحِمَكُمُ اللهُ تُوْجَرُوْا عِنْدَ اللهِ

الجواب ~ رسن حیلہای اہل دغا　　جملہ بگسست از رہ الزام
چارہ اش نیست جز بجز حسام　　بعد ازین ہر کہ سر بر آرد باز

اَقُوْلُ وَبِاللهِ التَّوْفِیْقُ وَھُوَ خَیْرُ الرَّفِیْقِ کہ این جملہ امور را محققین از اجلہ شافعیہ و حنفیہ در کتب و رسائل خود درج ساختہ معترضین را از ان اقوال اطلاعی نباشد پس بسبب جہالت ہرچہ میگویند محض بیجاست و یا بباعث تعصب دیدہ و دانستہ از ان اغماض کردہ باشند پس وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةً عِنْدَهٗ مِنَ اللهِ را مصداق گشتہ باشند وَاللهُ یَقُوْلُ الْحَقَّ وَھُوَ یَھْدِی السَّبِیْلَ ؎

بشنو سخنے رہِ عالم روحانے　　دیوی و ددی و ملکی و انسانے
ای آنکہ خلاصہ چہار ارکانی　　در سر ہر آنچہ غالب آمد آنے

فصل هفتم در ذکر مشایخ امام ابوحنیفه رض

در فتح از خیرات الحسان علامه ابن حجر مکی شافعی رح آورده که حاصلش اینکه
وایشان بسیار اند که این مختصر گنجایش آن نمیدارد و بتحقیق از جمله مشایخ امام ابوحنیفه رض ذکر کرده امام ابوحفص کبیر
چهار هزار مشایخ را و بجز از امام ابوحفص کبیر دیگر علماء چنین گفته که از تابعین مشایخ امام ابوحنیفه رض
چهار هزار بودند پس غیر تابعی چه قدر باشند و کسانی که از امام ابوحنیفه رح اخذ حدیث و علم فقه کرده استیعاب
آنان متعذر ست و ضبط آنها ممکن نیست لهذا بعضے از ائمه گفته که کسی را از ائمه مشهورین اسلام این امر
میسر نشده چنانکه امام ابوحنیفه رح را از مشایخ و تلامذه نصیب شده و از جمله علماء و همه مردم هیچ کس آن قدر
نفع نیافته چنانکه امام ابوحنیفه رح و شاگردان وی رح بر داشته است از تفسیر احادیث مثبته و مشتبهه و مسائل
مستنبطه انتهی و هم در خیرات الحسان جای دیگر گفته مَرَّ اَنَّهٗ اَخَذَ عَنْ اَرْبَعَةِ اٰلَافِ شَیْخٍ
مِنْ اَئِمَّةِ التَّابِعِیْنَ وَغَیْرِهِمْ وَمِنْ ثَمَّ ذَکَرَهُ الذَّهَبِیُّ وَغَیْرُهٗ فِیْ طَبَقَاتِ الْحُفَّاظِ
مِنَ الْمُحَدِّثِیْنَ اِنْتَهٰی پس ازین عبارت صاف معلوم شد که نزد ذهبی رح و ابن حجر مکی رح امام رض از
حفاظ محدثین بود و مشایخ وی رح چهار هزار بودند و ایشان هر دو از اجلهٔ شافعیه و از ناقدین مؤرخین اند
و در حدائق از شرح صراط مستقیم آورده که امام ابوحنیفه رح ماسوا از جماعت صحابه رض از سه صد نفر تابعین
مشایخ خود سماع حدیث کرده و جمله مشایخ امام اعظم رح چهار هزار نفر بودند و جماعتی اساتذهٔ امام را بترتیب
حروف تهجی جمع نموده انتهی و مؤید این قول ست آنچه امام شعرانی در جلد اول از میزان خود نوشته
که من سه مسندات امام را دیده ام و در آنها هیچ یکے حدیث را چنین نیافتم که در آنها بجز از عدهٔ تابعین
عادل و ثقه مثل اسود و علقمه و عطا و عکرمه و مجاهد و مکحول و حسن بصری و مثل ایشان رحمهم الله کسی دیگر
نیز روایت کرده باشد پس تمام رواة حدیث درمیان ابوحنیفه رض تا رسول الله صلی الله علیه وسلم عادل
و ثقه اند انتهی مختصرا چنانچه بالتفصیل در وجه دوم از هفده حدیث در باب پنجم سلسلهٔ دهم بیان نموده ام
و در مسانید امام رض جمله مشایخ وی که بقول امام شعرانی جمله تابعین عدول اند قریب سه صد نفر ست چنانچه
در وجه ششم از هفده حدیث بیان نموده ام پس قول به سه صد مشایخ بودن امام رض از تابعین قول
درست و معتبر ست چیزی مخالف از روایات معتبره نیست و در تذکرة الواعظین از امام شافعی رح
در وصف امام اعظم رحمه الله اشعارے چند آورده که شعرے از آن این ست ؎

ثَلٰثَةُ اٰلَافٍ وَّاَلْفٌ شُیُوْخُهٗ | وَاَصْحَابُهٗ مِثْلُ النُّجُوْمِ الثَّوَاقِبِ

وآنچه در باب پنجم سلسلهٔ دوم از مسند خوارزمی وغیره در باب تعداد مشایخ امام وتنازع حنفیه وشافعیه متبحثی در گذشته ملحوظ باید داشت پس ازین جمله نقول ثابت گشت که فحول علما بر چهار هزار مشایخ امام اعظم متفق اند وکسی از ایشان درین باره ترددی وتفکری ننموده نمیدانم که فرقهٔ خبیثهٔ وهابیه اچه قدر عداوت قلبی باسلف صالحین عموماً وایمهٔ مجتهدین خصوصاً وامام ابوحنیفه امام المسلمین وجوباً حتماً افتاده که از اوصاف حمیدهٔ ایشان خواه مخواه انکار می آرند وکاری که از ایشان ممکن نباشد بهیچ گونه نمی خواهند که دیگر صلحا نیز بآن موصوف گردند

چون حسینی نیست گو گردد شهید	ورنه بسیار اند در عالم یزید

وچارناچار در نفی آن از ایشان بجان ودل میکوشند وبدین شرک خفی که عبارت از حسد است گرفتار میگردند

آن ابوجهل از محمد ننگ داشت	ننگ نی بل تخم کین در دل بکاشت
بوالحکم نامش بدو بوجهل شد	ای بسا اهل از حسد نااهل شد

فی الجمله بعضی از مشایخ امام که از مشاهیر علماست آنان است که جلال الدین سیوطی در تبییض الصحیفه ذکر ایشان کرده که امام ابوحنیفه رح روایت کرد از ابراهیم بن محمد بن المنتشر واسمعیل بن عبد الملک بن ابی الصغیر وجبلة بن سحیم وابو هند الحارث بن عبد الرحمن الهمدانی وحشن بن عبد الله الحکم بن عتیبه وحماد بن ابی سلیمان وخالد بن علقمه وربیعه بن ابی عبد الرحمن وزبید الیامی وزیاد بن علاقه وسعید بن مسروق الثوری وسلمة بن کهیل وسماک بن حرب وابو رویه شداد بن عبد الرحمن القشیری وشیبان بن عبد الرحمن النحوی وطاؤس بن کیسان وطریف بن سفیان السعدی وابو سفیان طلحه بن نافع وعاصم بن کلیب وعامر السبیعی وعبد الله بن ابی حبیبه وعبد الله بن دینار وعبد الرحمن بن هرمز الاعرج وعبد العزیز بن رفیع وعبد الکریم بن ابی امیة البصری وعبد الملک بن عمیر وعلی بن ثابت الانصاری وعطاء بن ابی رباح وعطاء بن السائب وعطیه بن سعد العوفی وعکرمه مولی ابن عباس وعلقمة ابن مرثد علی بن اقمر وعلی بن الحسن الزراد وعمرو بن دینار وعون بن عبید الله بن عبد الله بن عتبة ابن مسعود وقابوس بن ابی ظبیان وقاسم بن عبد الرحمن بن عبد الله بن مسعود وقتادة بن دعامة وقیس بن مسلم الجدلی ومحارب بن دثار ومحمد بن زبیر الحنظلی ومحمد بن السائب الکلبی وابو جعفر محمد بن علی بن ابی طالب ومحمد بن قیس الهمدانی ومحمد بن مسلم بن شهاب الزهری ومحمد بن المنکدر ومخول بن راشد ومسلم البطین ومسلم الملائی ومعن بن عبد الرحمن ومقسم ومنصور بن المعتمر

و موسی[۵۳] بن عائشه و ناصح[۵۴] بن عبدالله المحلی و نافع[۵۵] مولی ابن عمر و هشام[۵۶] بن عروه و ابو[۵۷] غنا الشیم بن جبیب الصرف و ولید[۵۸] بن ربیع المخزومی و یحیی[۵۹] بن سعید الانصاری و ابو[۶۰] محمد یحیی بن عبدالله الکندی و یحیی[۶۱] بن عبدالله الجابر و یزید[۶۲] بن صهیب الفقیر و یزید[۶۳] بن عبدالرحمن الکوفی و یونس[۶۴] بن عبدالله بن ابی الجهیم و ابو[۶۵] حباب الکلبی و ابو[۶۶] حصین الاسدی و ابو[۶۷] زبیر المکی و ابو[۶۸] السوادی و ابو[۶۹] عون الثقفی الجهنی و ابو[۷۰] سعید مولی ابن عباس رض و ابو[۷۱] غفور العبدی وغیرهم رضی الله تعالی عنا وعنهم اجمعین انتهی

و در حدائق در تفصیل بعضی اساتذهٔ امام اعظم رح چنین رقم نموده که بترغیب دهانیدن امام شعبی رض حضرت امام اعظم تجارت خرید و فروخت را گذاشته بتحصیل علوم مشغول گشت تا آنکه در علم کلام مشارالیه زمانه شد پستر امام اعظم رح خیال آن نمود که صحابه و تابعین این علوم را نخوانده بلکه ایشان ازین چنین علوم ممانعت نموده اند و بجز از علم شریعت و فقه در علوم دیگر خوضی ننموده بدین خیال در پی تحصیل حدیث و فقه گشت چنانچه از چهار هزار مشایخ از تابعین و کبار تبع تابعین فقه و حدیث را اخذ نمود که ازان جمله اسمای بعضی اساتذهٔ امام اعظم رح بترتیب حروف تهجی حسب ذیل درج است

ردیف الالف ابراهیم[۱] بن عبدالرحمن سکسکی ابراهیم[۲] بن محمد منتشر الاجدع الهمدانی الکوفی ابراهیم[۳] بن مسلم العبدی البحری ابراهیم[۴] بن مهاجر بن جابر البجلی الکوفی ابراهیم[۵] بن یزید الخوزی المکی ابان[۶] بن ابی عیاش فیروز البصری ابی[۷] عبیده بن معتب الضبی ابی[۸] یعفور ابی[۹] السوار قال محمد البخاری الصواب ابی[۱۰] المالیه ابی[۱۱] خویطر بن طریق ابی[۱۲] ماجد آدم[۱۳] بن علی البکری اسحق[۱۴] بن ثابت بن عبیده الانصاری اسمعیل[۱۵] بن بهلول بن عمرو الصیرفی المعروف بالمجنون اسمعیل[۱۶] بن عبدالملک اسمعیل[۱۷] بن ابی خالد الاحمصی اسمعیل[۱۸] بن امیه اسمعیل[۱۹] بن عیاش الحمصی اسمعیل[۲۰] بن مسلم المکی ایوب[۲۱] بن عائذ الکوفی ایوب[۲۲] بن تمیمه کیسان سختیانی **باب[۲] الباء** بشر[۲۳] بن فرة الکوفی بشر[۲۴] بن سلمان الکوفی بلال[۲۵] بن مرداس القرائی بیان[۲۶] بن بشر الکوفی **باب[۳] التاء** تمیم[۲۷] بن سلمه کوفی **باب[۴] الثاء** ثابت[۲۸] بن السلم البنانی **باب[۶] الجیم** جابر[۲۹] بن زید الجعفی جامع[۳۰] بن ابی راشد الکوفی جامع[۳۱] بن شداد المحاربی الکوفی جبله[۳۲] بن سحیم الکوفی جریر[۳۳] بن سعد الکوفی امام[۳۴] جعفر صادق بن محمد بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب رض **باب[۶] الحاء المهملة** حاتم[۳۵] بن وردان البصری حارث[۳۶] بن عبدالرحمن الهمدانی الکوفی حبیب[۳۷] بن ثابت بن قیس حبیب[۳۸] بن ابی عمرة الکوفی حجاج[۳۹] بن ارطاة الکوفی حسن[۴۰] بن حسن

رجوع نمودن امام اعظم بعلوم دینی از تحریض امام شعبی رض

عدم ادای بجلال السوار ۱۲

بن علی بن ابی طالب حسن بن الحر بن الحکم الکوفی حسن بن سعد الکوفی مولی امام حسن حسن بن عبید اللہ الکوفی
حسن بن عبید الکوفی حصین بن عبد الرحمن الکوفی حکم بن عتیبہ الکوفی حکیم بن جبیر الکوفی حماد بن ابراہیم
حماد بن ابی سلیمان الکوفی حمید بن ابی حمید الطویل البصری حمید بن قیس الاعرج المکی **باب**
الخاء المعجمۃ خالد بن عبد الاعلی خالد بن علقمہ خالد بن سعید الشعبی المدنی خارجہ بن عبد اللہ الانصاری
خیثم بن عراک بن مالک المدنی خصیب بن عبد الرحمن خلف بن یاسین خوات بن عبد اللہ التیمی
باب الدال المہملۃ داود بن عبد الرحمن المکی **باب الذال المعجمۃ** ذر بن عبد اللہ
المرہبی **باب الراء المہملۃ** ربیعہ بن ابی عبد الرحمن الرائی **باب الزای المعجمۃ**
زبید بن الحارث الکوفی زیاد بن ابی زیاد المدنی زیاد بن علاقہ الکوفی زیاد بن کلیب الکوفی زید بن اسلم
العدوی المدنی زید بن ابی انیسہ زید بن عبد الحمید بن عبد الرحمن المدنی زید بن علی بن حسین بن
علی بن ابی طالب زید بن الولید **باب السین المہملۃ** سالم بن عجلان الافطس
الاموی سالم بن عبد اللہ بن عمر بن الخطاب سعد بن طارق الکوفی سعید بن مسروق الثوری سعید بن
یسار سعید بن مرزبان مولی حذیفہ بن الیمان العبسی البقال الکوفی سعید بن ابی سعید بن مرزبان سفیان
بن سعید الثوری سلمہ بن نبیط الکوفی سلمہ بن کہیل الکوفی سلیمان بن سلیمان الکوفی سلیم سبباتے
سلیمان بن یسار الہلالی سلیمان بن مہران الاعمش الکوفی سلیمان بن مغیرۃ القیسی سماک بن حرب
الکوفی سہیل بن ابی صالح سیار بن سلامۃ الریاحی **باب الشین المعجمۃ** شداد بن عبد الرحمن
شرحبیل بن مسلم شعبہ بن دینار الکوفی شیبان بن عبد الملک شیبہ بن مساور البصری **باب**
الصاد المہملۃ صالح بن حبان القرشی الکوفی صلت بن بہرام **باب الطاء المہملۃ**
طاؤس بن کیسان الیمانی طریف بن شہاب طلحہ بن نافع طلحہ بن مصرف الیامی الکوفی **باب**
العین المہملۃ عاصم بن ابی النجود الکوفی عاصم بن کلیب عامر بن السمط الکوفی عاصم بن الاحوص
حکیم عامر بن شراحیل الشعبی عامر بن ابی موسی عبد اللہ بن قیس الاشعری عبد اللہ بن ابی زیاد القطوانی
الکوفی عبد اللہ بن دینار العدوی عبد اللہ بن خیثمہ عبد اللہ بن موہب القرشی الشامی عبد اللہ بن
ابی حبیبہ المدنی عبد اللہ بن عمر العمری المدنی عبد اللہ بن میسرۃ الکوفی عبد اللہ بن ابی الجہم العدوی
عبد اللہ بن سعید بن ابی سعید المقبری عبد اللہ بن حمید بن عبید الانصاری الکوفی عبد اللہ بن داود الہمدانی الکوفی

عبد الله[129] بن عثمان بن خيثم عبيد الله[130] بن عمر بن حفص المدني عبد الرحمن[131] بن حزام يعني عبد الرحمن بن حسان
ابن ثابت بن منذر بن عمرو بن حزام الانصاري عبد الرحمن[132] بن هرمز الاعرج المدني عبد الرحمن[133] بن شرحبيل
عبد الرحمن[134] بن عمرو الاوزاعي عبد الملك[135] بن اياس الشيباني الكوفي عبد الملك[136] بن عمير الكوفي عبد الملك[137]
بن عمرو بن قيس الانصاري عبد الملك[138] بن ميسرة الهلالي الكوفي عبد الكريم[139] بن ابي المخارق عبد الكريم[140] بن
ابي المخارق عبد الاعلى[141] بن عامر الثعلبي الكوفي عبد العزيز[142] بن رفيع المكي نزيل كوفة عبد العزيز[143] بن ابي رواد
عتبة[144] بن عبد الله الكوفي عثمان[145] بن راشد عثمان[146] بن عبد الله بن موهب التيمي عثمان[147] بن عاصم الكوفي عدي[148]
بن ثابت الانصاري الكوفي عدي[149] بن سعد عطاء[150] بن ابي رباح عطاء[151] بن يسار الهلالي عطاء[152] بن العجلان
البصري عطاء[153] بن السائب الكوفي عطية[154] العوفي الكوفي عطية[155] بن الحارث الكوفي عكرمة[156] بن عبد الله مولى
ابن عباس علقمة[157] بن مرثد الكوفي علي[158] بن الاقمر الكوفي علي[159] بن الحسن البراد المدني علي[160] بن مدرك علاء[161] بن زهير
بن عبد الله الكوفي عمرو[162] بن عبد الله الهمداني عمرو[163] بن مرة بن عبد الله الكوفي عمرو[164] بن شعيب بن عبد الله
عمرو[165] بن ذر الهمداني الكوفي عمار[166] بن عبد الله بن بشار الجهني عون[167] بن عبد الله بن عتبة الكوفي **باب**[1]
الغين المعجمة غالب[168] بن الهذيل الكوفي **باب[2] الفاء** فراس[169] بن يحيى الهمداني الكوفي فرات[170]
بن ابي عبد الرحمن الكوفي الطفيل[171] بن ثابت بن ابي داود **باب[3] القاف** قابوس[172] بن ابي ظبيان الكوفي
قتادة[173] بن دعامة البصري قيس[174] بن مسلم الجدلي الكوفي قيس[175] بن مسلم المذحجي **باب[4] الكاف**
كثير[176] الرماح الاصم الكوفي كدام[177] بن عبد الرحمن الاسلمي **باب[5] اللام** لاحق[178] بن خيزار اليماني ليث[179] بن
ابي سليم الاموي الكوفي **باب[6] الميم** مبارك[180] بن فضالة البصري مجالد[181] بن ابي سعيد بن عمير الهمداني
الكوفي محارب[182] بن دثار الكوفي محمد[183] بن عبد الرحمن بن سعد بن زرارة محمد[184] بن بشر الكوفي محمد[185] بن السائب
الكلبي الكوفي محمد[186] بن ... بن تدرس المكي محمد[187] بن مسلم بن شهاب الزهري محمد[188] بن علي بن حسين بن علي بن
ابي طالب محمد[189] بن يزيد الحنفي الكوفي العطار محمد[190] بن عبيد الله بن سليمان الكوفي محمد[191] بن عمرو بن حسن
ابن علي بن ابي طالب محمد[192] بن مالك بن المنتصر الهمداني محمد[193] بن المنكدر محمد[194] بن عبد الله الثقفي محمد[195] بن
قيس بن مخرمة الهمداني محمد[196] بن زبير الحنظلي محمد[197] بن سوقة الكوفي مخول[198] بن راشد الكوفي مرزوق[199] التيمي
الكوفي مزاحم[200] بن نضر بن الحارث الكوفي مسعر[201] بن حبيب الجرمي البصري مسلم[202] بن سالم الكوفي مسلم[203] بن
صبيح الهمداني الكوفي مسلم[204] بن كيسان الضبي الكوفي مسلم[205] بن عمران البطين الكوفي معاوية[206] بن اسحاق

ابن طلحه معن[۱۹۷] بن عبد الرحمن بن عبد الله بن مسعود الکوفی مقسم[۱۹۸] مولی ابن عباس مکحول[۱۹۹] الشامی منصور[۲۰۰] بن
المعتمر الکوفی منصور[۲۰۱] بن زاذان منذر[۲۰۲] بن عبد الله بن المنذر منصور[۲۰۳] بن دینار منہال[۲۰۴] بن الجراح الشامی
الزہری منہال[۲۰۵] بن عمرو الکوفی منہال[۲۰۶] بن خلیفة الکوفی موسی[۲۰۷] بن ابی کثیر الانصاری موسی[۲۰۸] بن ابی عائشة
الہمدانی الکوفی موسی[۲۰۹] بن مسلم الکوفی موسی[۲۱۰] بن طلحة بن عبید الله التیمی میمون[۲۱۱] الاعور میمون[۲۱۲] بن سیاه
البصری **باب ۴ النون** نافع[۲۱۳] مولی ابن عمر نافع[۲۱۴] بن درہم العبدی ابی الہیثم الکوفی ناصح[۲۱۵] بن
عبد الله ابو عبد الله الحائک ناصح[۲۱۶] بن عجلان ناصح[۲۱۷] بن محمد نافذ[۲۱۸] مولی ابن عباس نمیر[۲۱۹] بن حکیم بن
معاویة نوبة[۲۲۰] بن عبد الله **باب ۵ الواو** وائل[۲۲۱] بن داود التیمی الکوفی واصل[۲۲۲] بن حیان الاسدی
الکوفی ولید[۲۲۳] بن سریع الکوفی ولید[۲۲۴] بن عبد الله بن جمیع الزہری المکی ولید[۲۲۵] بن سریع مولی عمر
ابن الخطاب **باب ۶ الہاء** ہاشم[۲۲۶] بن ہاشم بن عتبة ہیثم[۲۲۷] بن حبیب الصیرفی الکوفی ہیثم[۲۲۸]
الصراف ہیثم[۲۲۹] بن عبد الرحمن بن عبد الله بن مسعود ہشام[۲۳۰] بن عروة بن الزبیر ہشام[۲۳۱] بن عائذ
ابن نصیر الاسدی الکوفی **باب ۷ الیاء** یزید[۲۳۲] بن حبیب الفقر الکوفی یزید[۲۳۳] بن ابی یزید الرشک
البصری یزید[۲۳۴] بن عبد الرحمن بن ابی مالک الہمدانی یزید[۲۳۵] بن ابی ربیعة یزید[۲۳۶] بن عبید الاسلمی
یعلی[۲۳۷] بن عطاء الطائفی یونس[۲۳۸] بن محمد بن مسلم البغدادی یونس[۲۳۹] بن زہران یونس[۲۴۰] بن عبید الله
ابن ابی فروة یحیی[۲۴۱] بن عمرو بن سلمة یحیی[۲۴۲] بن سعید بن قیس الانصاری یحیی[۲۴۳] بن عبد الله جابر الکوفی
یحیی[۲۴۴] بن عبد الحمید الکوفی یحیی[۲۴۵] بن عامر الکوفی الحمیری یحیی[۲۴۶] بن حبیب بن ثابت الاسدی الکاہلی
الکوفی یحیی[۲۴۷] بن ابی حیة یحیی[۲۴۸] بن عبد الله بن معاویة المعروف بالاجلح ابی حجیة چونکه این ادانستی
پس بدان که کسی را که از تلامذه و شاگردان کاملین معتمدین چندان باشند که امام اعظم را بودند
(چنانچه ذکر ایشان در ماقبل گذشت) واز مشایخ و اساتذۂ محدثین تابعین وغیره چندانکه بندی را
از ایشان درینجا درج نمودم پس بفرض تسلیم اگرچه جمله مشایخ وی تا بچهار ہزار نرسند تاہم خیال
باید داشت که نزد وی از علم حدیث چه قدر سرمایۂ عظیم باشد پس چه جای آنکه بشہادت جم غفیر
از مشاہیر علمای نامدار ماسوا از فضلای حنفیه که ایشان نیز ہمه عدول و ثقه اند از شافعیه وغیره بتحقیق
پیوست که ہر آینه جمله مشایخ امام اعظم رح در علوم متفرقه چہار ہزار نفر بودند پس درین صورت خدشه
باقی نماند دران که شیخ عبد الحق محدث دہلوی در شرح صراط مستقیم نوشته و نیز دیگر علما تصریح بدان نموده

که علما گفته اند که نزد امام ابوحنیفه رض چند صندوق بودند که دران امام ابوحنیفه رض خاص احادیث مسموعهٔ خود را بند کرده بود چنانکه در حدائق ست و کمی روایت مقتضی آن نیست که نزد وی علم حدیث نبود و اینچنین قول بغیر از متعصب بے دین از کسی دیگر صادر نگردد بلکه همین تعصب ایشان وال ست بر عین کمالات وے رض

وَاِذَا اَتَتْكَ مَذَمَّتِيْ مِنْ نَاقِصٍ	فَهِيَ الشَّهَادَةُ لِيْ بِاَنِّيْ كَامِلٌ

وجه قلت روایت امام اعظم

پس انچه علمای محققین درباب وفور علم حدیث و قلت روایت امام رض وجوه را بیان کرده که یکی بباعث شغل امام در اهم امور بود لهذا از درایت بروایت کمتر پرداخت و دیگر بباعث تشدد در شروط نقل حدیث بسبب کمال احتیاط امام رح دران پس بالتفصیل در باب پنجم سلسلهٔ دهم وجه سوم و چهارم از هفده حدیث درگذشت درانجا باید دید بنابران بریک دو نقل از کتب معتبره دربنجا اختصار ورزیدم وآن اینکه علامه ابن حجر مکی شافعی رح در خیرات الحسان آورده وَمَنْ زَعَمَ قِلَّةَ اعْتِنَائِهٖ بِالْحَدِيْثِ فَهُوَ اِمَّا لِتَسَاهُلِهٖ اَهْلَهٗ اَوْ حَسَدِهٖ اِذْ كَيْفَ يَتَاَتّٰى لِمَنْ هُوَ كَذٰلِكَ اسْتِنْبَاطُهٗ مِثْلَ مَا اسْتَنْبَطُوْا مِنَ الْمَسَائِلِ الَّتِيْ لَا يُحْصٰى كَثْرَتُهٗ مَعَ اَنَّهٗ اَوَّلُ مَنِ اسْتَنْبَطَ مِنَ الْاَدِلَّةِ عَلَى الْوَجْهِ الْمَخْصُوْصِ الْمَعْرُوْفِ فِيْ اَصْحَابِهٖ عَنْهُ وَلِاَجْلِ اشْتِغَالِهٖ بِهٰذَا الْاَهَمِّ لَمْ يَظْهَرْ حَدِيْثُهٗ فِي الْخَارِجِ كَمَا اَنَّ اَبَا بَكْرٍ وَعُمَرَ رض لَمَّا اشْتَغَلَا بِمَصَالِحِ الْمُسْلِمِيْنَ الْعَامَّةِ لَمْ يَظْهَرْ عَنْهُمَا مِنْ رِوَايَةِ الْحَدِيْثِ مِثْلَ مَا ظَهَرَ عَمَّنْ دُوْنَهُمَا حَتّٰى صِغَارِ الصَّحَابَةِ رَضِيَ اللّٰهُ تَعَالٰى عَنْهُمْ۔ وَكَذٰلِكَ مَالِكٌ وَالشَّافِعِيُّ لَمْ يَظْهَرْ عَنْهُمَا مِثْلَ مَا ظَهَرَ عَمَّنْ تَفَرَّغَ لِلرِّوَايَةِ كَاَبِيْ زُرْعَةَ وَابْنِ مَعِيْنٍ لِاشْتِغَالِهِمَا بِذٰلِكَ الْاِسْتِنْبَاطِ عَلٰى اَنَّ كَثْرَةَ الرِّوَايَةِ بِدُوْنِ الدِّرَايَةِ لَيْسَ فِيْهِ كَثِيْرُ مَدْحٍ بَلْ عَقَدَ لَهُ ابْنُ عَبْدِ الْبَرِّ بَابًا فِيْ ذَمِّهٖ ثُمَّ قَالَ اَلَّذِيْ عَلَيْهِ فُقَهَاءُ جَمَاعَةِ الْمُسْلِمِيْنَ وَعُلَمَاؤُهُمْ ذَمُّ الْاِكْثَارِ مِنَ الْحَدِيْثِ بِدُوْنِ تَفَقُّهٍ وَّلَا تَدَبُّرٍ انتهی یعنی هرکس که ظن قلت اعتبار امام ابوحنیفه رض باحادیث می برد پس درین ظن آن شخص مساهله بکار برده و مسامحه کرده باشد با اهل حدیث و یا بوجه حسد این قول گفته باشد چراکه کسی را که چند حدیث حاصل باشد از وی این چنین استنباط مسائل بی شمار را چگونه ممکن و متصور گردد با وجودیکه امام اعظم رح اول ازان کسانی ست که ایشان از ادلهٔ شرع بطور خاص که در حنفیه از ابوحنیفه رض مشهور ست استنباط کرده ست و از جهت این امر اهم در خارج حدیث

از امام ابو حنیفه ظاهر نگشت چنانکه از ابو بکر رض و عمر رض بسبب اشتغال ایشان با هم امور مسلمین نیز ظهور حدیث کمتر گشت نسبت بصحابهٔ ادون از ایشان و همچنین ست کلام در حق امام مالک رح و امام شافعی رح علاوه آنکه روایت بدون درایت مذموم ست نزد فقهای جماعت مسلمین چنانکه ابن عبد البر رض گفته انتهی

روایت بی درایت معتبر گر در جهان بودی		نماندی فرق اندر نقل حالک عقل لقمانی

اما حال درایت و تبحر امام اعظم رح در علم حدیث بدین مرتبه بود که ابن حجر شافعی رح در قلائد نوشته که حافظ احادیث نبویه صلعم یعنی امام اعمش رض باری از امام ابو حنیفه رض چند مسائل پرسید امام او را از احادیث نبویه صلعم جواب فرمود چون اعمش چنان تبحر امام ابو حنیفه رض در علم حدیث دید گفت ای گروه فقها شما طبیب اید و ما محدثین عطارانیم یعنی صرف نام راویان و الفاظ احادیث را ما می شناسیم و معانی آن شما میدانید و در عقود الجواهر المنیفه این روایت ما بدین تفصیل آورده که علی بن معبد بن شداد از عبید الله بن عمرو روایت کرده که من در مجلس اعمش امام المحدثین بودم که شخصی در آمد و از وی مسئلهٔ دریافت نمود اعمش از جوابش متحیر ماند و هیچ جوابش نفرمود که درین اثنا امام ابو حنیفه رض در آمد اعمش گفت ای نعمان جواب این مسئله را بگوی پس امام اعظم رح چنانچه میباید و میشاید جواب آن مسئله گفت امام اعمش رض از ابو حنیفه رض پرسید که از کجا استخراج این جواب نمودهٔ امام رض گفت از آن فلان حدیث که تو آنرا بمن بیان کردهٔ پس اعمش رض گفت که ای گروه فقها شما بیشک اطبا اید و ما صرف دوا فروش انتهی اما آنچه میگویند که تغلظ و تشدد امام عالی مقام رح در شروط موجب ذم وی ست رض سراسر غلط و محض بیجاست و منشای آن جهالت معترض ست از قواعد اصول حدیث چرا که چون آنحضرت صلعم در باب کذب بر نبی صلی الله علیه وسلم وعید فرموده که مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهٗ مِنَ النَّارِ و در حدیث دیگر آمده كَفٰى بِالْمَرْءِ كَذِبًا اَنْ يُّحَدِّثَ بِكُلِّ مَا سَمِعَ پس جمله محدثین رض در باب روایت از آنحضرت صلعم کمال احتیاط بکار برده بدو وجه یکی بسبب وعید مذکور دوم بباعث آنکه مدار مسائل دین بر اقوال آنحضرت صلعم منوط و مربوط ست پس اگر قول زور در ان و خطی یابد تا قیام قیامت وزر و بزهٔ آن بر ناقل باشد بنا بر ان ایشان همه بکمال سعی و جد و جهد نموده در رفع کذب بر نبی صلعم پس هر یکی از ایشان حسب رای خود در نقل احادیث نبویه صلعم شروط را بیان نموده چنانچه اکثر قواعد اصول حدیث اجتهادیست بغرض مرقومه و این امر از اصحاب کتب صحاح سته عموما و از صحیحین خصوصا

فائده در تبحر امام اعظم در علم حدیث

فائده جواب طعن بر امام اعظم

واز کتب اصول فقہ وتصریحا ہویداست ولہذا در شروط نقل روایت بعضے از ایشان بسبب احتیاط دران حسب اجتہاد خود تشدد نمودہ مانند بخاری رح وغیرہ پس روایتش بموجب قواعد خود نسبت بحفظ احادیث وی ازوے نہایت کمتر بظہور آمدہ چنانچہ تخمینا از سہ لاکھ احادیث محفوظہ از حضرت بخاری رض قریب دوازدہ ہزار احادیث مع التکرار ازوی بظہور آمدہ وبعضی دیگر بموجب اجتہاد خود دران فراخی ووسعت نمودہ پس نقل احادیث ازوی بکثرت بظہور آمدہ وچونکہ این امر از ہر یک از ایشان اجتہادی ست برای اجتناب از کذب بر نبی صلعم پس ہیچ کس از ایشان بسبب مخالفت ورای از دیگران عند المحققین ملام ومطعون نیست ورنہ طعن مسلم صاحب الصحیح بر امام بخاری در حق شروط ملاحظہ باد چونکہ این را دانستی پس بدانکہ در حدیث ست عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ ابْنِ مَسْعُوْدٍ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صلعم نَضَّرَ اللّٰهُ عَبْدًا سَمِعَ مَقَالَتِيْ فَحَفِظَهَا وَوَعَاهَا وَاَدَّاهَا فَرُبَّ حَامِلِ فِقْهٍ غَيْرُ فَقِيْهٍ وَرُبَّ حَامِلِ فِقْهٍ اِلٰى مَنْ هُوَ اَفْقَهُ مِنْهُ رواه الشافعی والبیہقی ورواه احمد والترمذی وابو داؤد والدارمی عن زید بن ثابت یعنی تر وتازہ دارد حق تعالی آن بندہ را کہ شنید حدیث من پس یاد داشت آنرا (چنانکہ شنید) ونگاہداشت آنرا (از تغییر وتبدیل) ورسانید آنرا بمسلمانان دیگر زیرا کہ بسا اوقات راوی حدیث فقیہ ومجتہد نمی باشد (پس اصل مطالب ومغز حدیث را نمی فہمد) وبسا اوقات حامل حدیث فقیہ می باشد ولیکن بسوی افقہ از خود میرساند آنرا انتہی وَعَنْ ابْنِ مَسْعُوْدٍ رض قَالَ سَمِعْتُ رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُوْلُ نَضَّرَ اللّٰهُ اِمْرَأً سَمِعَ مِنَّا شَيْئًا فَبَلَّغَهُ كَمَا سَمِعَهُ فَرُبَّ مُبَلَّغٍ اَوْعٰى لَهُ مِنْ سَامِعٍ رواه ابن ماجة قولہ فرب مبلغ یعنی اکثر اوقات کسی کہ رسیدہ شدہ باشد احفظ ونگہدارندہ تر میباشد از شنوندہ از من انتہی پس بحکم رعایت لفظی این ہر دو حدیث روایت بالمعنی افضل وبہتر نباشد چرا کہ الفاظ فَحَفِظَهَا وَوَعَاهَا وَاَدَّاهَا در حدیث اول وکلمات فَبَلَّغَهُ كَمَا سَمِعَهُ در حدیث ثانے از روایت بالمعنے بآواز بلند اِبا می نمایند وانکار مے آرند پس حق درین بارہ بنزد امام اعظم رضی اللہ تعالی عنہ است واین تشدد ازوی بجہت احتیاط وتقوے موجب کمال مدح وی ست نہ باعث قدح کما زعموا ٥

سخن چین را توانم چارہ کردن	کہ تا من خود نگویم او چہ چیند
ولی از مفتری نتوان برآمد	کہ او از خود سخن می آفریند

باب ہفتم و این باب مشتمل ست بر دو فصل و یک تتمہ و خاتمۂ کتاب

فصل اول در اثبات تابعیت امام ابوحنیفہ رض و بعضی فضائل تابعین رض

نُعِیْدُ ذِکْرَ نُعْمَانٍ لَنَا اَنَّ ذِکْرَہٗ	هُوَ الْمِسْکُ مَا کَرَّرْتَهٗ یَتَضَوَّعُ
کجائی ای قلم از دیدہ مستور	بکن از واقعات دیدہ مسطور
بچشم و سر روان شو چشم بد دور	رقم زن معنی نُوْرٌ عَلٰی نُوْر

قال اللہ تعالی وَالسَّابِقُوْنَ الْاَوَّلُوْنَ مِنَ الْمُهَاجِرِيْنَ وَالْاَنْصَارِ وَالَّذِيْنَ اتَّبَعُوْهُمْ بِاِحْسَانٍ رَّضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَضُوْا عَنْهُ وَاَعَدَّ لَهُمْ جَنّٰتٍ تَجْرِيْ تَحْتَهَا الْاَنْهٰرُ خٰلِدِيْنَ فِيْهَآ اَبَدًا ذٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيْمُ بدانکہ مراد از آیت وَالَّذِيْنَ اتَّبَعُوْهُمْ نزدیک محققین مفسرین تابعین اند و معنی آیت اینکہ کسانی کہ سبقت کنندگان و اولین اند در اسلام از مهاجرین و انصار و کسانی کہ اطاعت ایشان کردند بوجہ احسن و خلوص راضی شدہ است حق تعالی از ایشان و راضی گشتہ اند ایشان از حق تعالی مر ایشان راست بهشتهائی کہ جاری ست زیر محل آن جویہا در حالی کہ باشند ایشان دران بهشتہا ہمیشہ۔ ہمین مراد یابی نزدیک حق تعالی نہایت عظیم ست

وقال علیہ السلام لَا تَمَسُّ النَّارُ مُسْلِمًا رَاٰنِیْ اَوْ رَاٰی مَنْ رَاٰنِیْ رواہ الترمذی وقال ھذا حدیث حسن یعنی نرسد آتش دوزخ مسلمانی را کہ مرا دید یا بینندۂ مرا دید

وعن عبد اللہ بن عمر رض قال خَطَبَ عُمَرُ بِالْجَابِیَۃِ فَقَالَ یَا اَیُّهَا النَّاسُ اِنِّیْ قُمْتُ فِیْکُمْ کَمَا قَامَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ فِیْنَا فَقَالَ اُوْصِیْکُمْ بِاَصْحَابِیْ ثُمَّ الَّذِیْنَ یَلُوْنَهُمْ ثُمَّ الَّذِیْنَ یَلُوْنَهُمْ ثُمَّ یَفْشُو الْکَذِبُ رواہ الترمذی وقال ھذا حدیث حسن صحیح یعنی خطبہ خواند حضرت عمر رض بمقام جابیہ و گفت کہ ای مردم ایستادم من در میان شما چنانچہ ایستاد آنحضرت صلعم در میان ما پس فرمود کہ وصیت و نصیحت میکنم مر شما را در حق اصحاب خود یعنی کہ ایشان را معزز و مکرم دین خود بہمہ حال بدانید و از عیب جوئی ایشان بپرہیزید

در اثبات تابعیت امام ابوحنیفہ رض

در بعضی مناقب تابعین

حدیث اول در فضل تابعین رض

ایضاً حدیث دوم

لغت: بعض بار آور، بارور دین نعمان، نعمان رض، بہشت، ۱۲

که ایشان همه از که تا به عدول و ثقه‌اند پستر درحق کسانی که متصل اند با صحابه رض پستر در حق کسانیکه بپیوست

با ایشان پستر عام گردد دروغ وعن عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ مَسْعُوْدٍ رض قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صلعم خَيْرُ النَّاسِ

قَرْنِيْ ثُمَّ الَّذِيْنَ يَلُوْنَهُمْ ثُمَّ الَّذِيْنَ يَلُوْنَهُمْ الحديث متفق عليه فرمود آنحضرت صلعم

بهترین مردم اهل زمانهٔ من اند یعنی صحابه رض پستر تابعین رح که متصل و پیوست اند با صحابه رض پستر اتباع تابعین

که متصل و پیوست اند با تابعین رح وعن عِمْرَانَ بْنِ حُصَيْنٍ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صلعم خَيْرُ أُمَّتِيْ قَرْنِيْ

ثُمَّ الَّذِيْنَ يَلُوْنَهُمْ ثُمَّ الَّذِيْنَ يَلُوْنَهُمْ ثُمَّ إِنَّ بَعْدَهُمْ قَوْمًا يَشْهَدُوْنَ وَلَا يُسْتَشْهَدُوْنَ

الحديث متفق علیه یعنی بهترین امت من صحابهٔ من اند رض پستر تابعین رض پستر تبع تابعین رضوان

اللّٰه تعالی علیهم اجمعین پستر هر آینه که بعد ازین قرن قومی خواهند بود که گواهی میدهند و حالانکه ایشان طلب

گواهی کرده نمی‌شوند انتهی بدانکه شیخ محدث دهلوی رح در اشعة اللمعات تحت حدیث در باب مناقب صحابه

آورده است که قرن جماعهٔ باشد از اهل زمان که متقارب متقارن باشند در امری از امور و اصح این ست

که مضبوط و معتبر در آن عددی معین از زمان نیست زیرا که قرن آنحضرت صلعم که صحابه رض اند تا صد و ده سال باقی

بودند و قرن تابعین رح از سنه صد تا هفتاد سال باقی بودند و قرن اتباع تابعین از انجا تا سنه

دوصد و شصت سال و درین وقت ظاهر شد بدعتها و پیدا شد اشیای غریب و بر داشتند فلاسفه سر

خود را و کشادند معتزله زبانها را و ممتحن گشتند اهل علم بقول بخلق قرآن و متغیر شد احوال و فاحش گشت

اختلافات و نقصان پذیرفت احکام سنت روز بروز و ظاهر شد مصداق قول مخبر صادق صلی اللّٰه علیه

ثُمَّ إِنَّ بَعْدَهُمْ قَوْمًا الخ چونکه در اثنای بیان افضلیت ازمنهٔ ثلاثه ازان نیز واقف گشتی که بعد

خیریت تابعی زائد تر ست از خیریت تبع تابعی رح چنانکه خیریت ایشان نیز از جمله دیگر امت مرحومه بیشتر ست

پس بموجب مضمون این احادیث و آیت کریمه بالضرورة معلوم تو گشت که امام همام مقتدی الانام آن

منبع علوم جلی و خفی و آن برای اقتدا احق و حقی و آن اسرار دان شرع صافی الصوفی امامنا و مقتدانا الا ملا

ابو حنیفة الکوفی رضی اللّٰه تعالی عنا و عنه و عن سائر المسلمین بفضله الوفی بهترین ائمهٔ ثلاثهٔ مجتهدین دیگر ست

رضی اللّٰه تعالی عنهم چراکه وی رض تنها تابعی ست از میان ایشان نه کسی دیگر از ایشان رض پس پیشتر از اثبات

تابعیت امام همام - فخر انام مفخر ایام صاحب الصیام والقیام رضی اللّٰه عنه بدلائل ظاهره و حجج باهره دلیل

از ثبوت شد روایت وی رض از بعضی صحابهٔ کرام رض برابین قاطعه و قرائن ساطعه از معرفت صحابی بودنش

افضلیت قرن سوم

افضلیت قرن چهارم

در تفصیل ازمنهٔ ثلاثه

و از تمیز در میان تعریفین ایشان لابدی ست تا که خدشه و وسوسه باقی نماند مر ناظر منصف غیر متعصب را
در تابعیت امام اعظم رحمہ و از اقوال واہیہ قوم نجدیہ اعراض نمایند که بجز از نفاق و انکار دیگر کار ایشان
نیست پس میگوییم که صحابی بنابر قول اصح که معتمد علیه جماہیر محدثین و اصولیین ست مسلمانی ست
که لقای آنحضرت صلعم کرده باشد در حالت اسلام خود اگرچه لحظه باشد و باز هم در حالت اسلام مرده باشد
و لقا در لغت بمعنی دیدن ست مگر در اصطلاح محدثین عام ست از آنکه نشست باہمی کرده باشند
یا باہم رفته باشند یا یکی بدیگری رسیده باشد اگرچه کلام باہمی نکرده باشند و داخل ست درین لقا دیدن
قصدی و غیر قصدی یکی مر دیگری را اگرچه لحظه باشد و اما تابعی کسی ست که ملاقات صحابی کرده باشد اگرچه
لحظه باشد بنابر مذہب جمہور مگر در وقت دیدن تابعی صحابی را اسلام شرط نیست بخلاف صحابی کما مر
و دیدن بمعنی عام ست از مجالست و مماشاة باہمی وغیره چنانکه گذشت قَالَ الْإِمَامُ النَّوَوِيُّ فِي مُقَدِّمَةِ
شَرْحِ صَحِيحِ مُسْلِمٍ فِي فَصْلِ مَعْرِفَةِ الصَّحَابِيِّ وَالتَّابِعِيِّ فَأَمَّا الصَّحَابِيُّ فَكُلُّ مُسْلِمٍ رَأَى
رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَلَوْ لَحْظَةً هٰذَا هُوَ الصَّحِيحُ فِي حَدِّهِ وَهُوَ مَذْهَبُ أَحْمَدَ بْنِ
حَنْبَلٍ وَأَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْبُخَارِيِّ فِي صَحِيحِهِ وَالْمُحَدِّثِينَ كَافَّةً. وَذَهَبَ كَثِيرٌ مِنْ أَصْحَابِ
الْفِقْهِ وَالْأُصُولِ إِلَى أَنَّهُ (ای الصحابی) مَنْ طَالَتْ صُحْبَتُهُ لَهُ صلعم وَأَمَّا التَّابِعِيُّ
فَهُوَ مَنْ لَقِيَ الصَّحَابِيَّ وَقِيلَ مَنْ صَحِبَهُ كَالْخِلَافِ فِي الصَّحَابِيِّ انتهى وَاللِّقَاءُ فِي اللُّغَةِ بِمَعْنَى
الرُّؤْيَةِ وَفِي الْاِصْطِلَاحِ أَعَمُّ قَالَ ابْنُ حَجَرٍ الْعَسْقَلَانِيُّ رح فِي نُخْبَةِ الْفِكَرِ الصَّحَابِيُّ مَنْ لَقِيَ
رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ مُؤْمِنًا بِهِ وَمَاتَ عَلَى الْإِسْلَامِ ثُمَّ قَالَ الْعَسْقَلَانِيُّ
فِي الشَّرْحِ وَالْمُرَادُ بِاللِّقَاءِ أَعَمُّ مِنَ الْمُجَالَسَةِ وَالْمُمَاشَاةِ وَوُصُولِ أَحَدِهِمَا إِلَى الْآخَرِ
وَإِنْ لَمْ يُكَالِمْهُ وَيَدْخُلُ فِيهِ رُؤْيَةُ أَحَدِهِمَا الْآخَرَ سَوَاءٌ كَانَ ذٰلِكَ بِنَفْسِهِ أَوْ بِغَيْرِهِ
وَلَوْ لَحْظَةً ثُمَّ قَالَ فِي الْمَتْنِ وَالشَّرْحِ وَالتَّابِعِيُّ مَنْ لَقِيَ الصَّحَابِيَّ كَذٰلِكَ وَهُوَ (یعنی اشاره
بلفظ کذلک) مُتَعَلِّقٌ بِاللُّقِيِّ وَمَا ذُكِرَ مَعَهُ إِلَّا قَيْدَ الْإِيمَانِ بِهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ
فَإِنَّهُ خَاصٌّ بِالنَّبِيِّ صلعم انتهى قَالَ بَعْضُ الْمُحَشِّينَ فِي الْحَاشِيَةِ وَقَدْ أَشَارَ النَّبِيُّ صلعم إِلَى
الصَّحَابَةِ وَالتَّابِعِينَ بِقَوْلِهِ طُوبَى لِمَنْ رَآنِي وَآمَنَ بِي وَطُوبَى لِمَنْ رَأَى مَنْ رَآنِي
الْحَدِيثَ حَيْثُ اكْتَفَى فِي تَعْرِيفِ التَّابِعِينَ بِمُجَرَّدِ الرُّؤْيَةِ انتهى كلامه مختصرا

در تعریف صحابی

در تعریف تابعی

ودر اقامة الحجه آورده که ملا علی قاریؒ در شرح شرح نخبة الفکر آورده قَالَ العِرَاقِيُّ وَعَلَيْهِ (اَیْ عَلَی التَّعْرِیفِ الَّذِی ذَکَرَهُ العسقلانی للصحابی و التابعی) عَمَلُ الْاَکْثَرِیْنَ وَقَدْ اَشَارَ النَّبِیُّ صلعم اِلَی الصَّحَابِیِّ وَالتَّابِعِیِّ بِقَوْلِهٖ طُوْبٰی لِمَنْ رَاٰنِیْ وَلِمَنْ رَاٰی مَنْ رَاٰنِیْ فَاَکْتَفٰی بِمُجَرَّدِ الرُّؤْیَةِ قُلْتُ وَبِهٖ یَنْدَرِجُ الْاِمَامُ الْاَعْظَمُ فِیْ سِلْکِ التَّابِعِیْنَ فَاِنَّهٗ قَدْ رَاٰی اَنَسًا وَغَیْرَهٗ مِنَ الصَّحَابَةِ عَلٰی مَا ذَکَرَهُ الشَّیْخُ الْجَزَرِیُّ فِیْ اَسْمَاءِ رِجَالِ الْقُرَّاءِ وَالتُّوْرُبُشْتِیُّ فِیْ تُحْفَةِ الْمُسْتَرْشِدِ وَصَاحِبُ کَشْفِ الْکَشَّافِ فِیْ سُوْرَةِ الْمُؤْمِنِیْنَ وَصَاحِبُ مِرْاٰةِ الْجِنَانِ وَغَیْرُهُمْ مِنَ الْعُلَمَاءِ الْمُتَبَحِّرِیْنَ فَمَنْ نَفٰی اَنَّهٗ تَابِعِیٌّ فَاِمَّا مِنَ التَّتَبُّعِ الْقَاصِرِ اَوِ التَّعَصُّبِ الْفَاتِرِ انتهی ماحصل ترجمہ اینکہ شیخ ولی الدین عراقیؒ گفتہ کہ برین تعریف مذکور عمل اکثر علماست وہمین ست مستفاد از قول آنحضرت صلعم پس ملا علی قاریؒ بطریق تفریع برین تعریف میگوید کہ امام ابو حنیفہؓ از تابعین ست چراکہ ویؓ دیدہ است حضرت انسؓ و دیگر صحابہؓ را چنانچہ بعضے از علمای متبحرین و از محدثین ناقدین برین تصریح کردہ مانند شیخ جزری در اسمای رجال قُرا و تورپشتی در تحفة المسترشد و صاحب کشف الکشاف در سورۂ مؤمنین و صاحب مرآة الجنان و غیرہم پس ہر کہ از تابعیتِ امام ابو حنیفہؓ نفی کردہ و انکار آوردہ پس از جہت قصور تلاش وی ست یا از جہت تعصب شدید وی انتہی مختصرا تفصیل این مقام و توضیح این مرام اینکہ امام اعظمؒ کہ نعمان نام نامی و ابو حنیفہ کنیت گرامی و امام اعظم لقب سامی وی ستؒ بقولی در عہد حضرت عبداللہ بن زبیرؓ بسنہ ہفتاد تولد یافتہ چنانچہ سر علما تاریخ آن گفتہ شد و بقول مشہور در عہد عبد الملک بن مروان بسنہ ہشتاد تولد یافتہ چنانچہ سر فقہا تاریخش گفتہ شدہ و دران زمان بسیاری از صحابہؓ در بلاد متفرقہ موجود بودند بلکہ بعضے صحابہؓ تا عہد شباب امامؒ درین عالم فانی رونق افروز بودند چنانچہ عامر ابو الطفیلؓ بن واثلہ کہ بقول صحیح بسنہ یک صد و دہ در مکہ معظمہ انتقال نمودہ چنانچہ علامہ ابن حجر مکیؒ در خیرات الحسان نوشتہ وَفَاتُهٗ سَنَةَ عَشْرٍ وَمِائَةٍ بِمَکَّةَ وَھُوَ اٰخِرُ الصَّحَابَةِ مَوْتًا پس بقول معتبر عمر امامؒ دران ایام سی سالہ بود و تا پانزدہ بار بالیقین امام اعظمؓ در حیات ویؓ حج بیت اللہ رفتہ ست چنانچہ از پنجاہ و پنج بار حج گزاردن امامؓ این امر صاف ظاہر ست و بزیارت صلحا رفتن متوارث جملہ مسلمانان ست ہم از زمان با برکت آنحضرت صلعم پس روایت رویت امام از حضرت ابو الطفیلؓ بی کم و کاست صحیح و درست ست اگرچہ بعضے در وفات حضرت ابو الطفیلؓ

[illegible]

[illegible]

سنہ ۱۰۲ یک صد و دو نیز گفتہ چنانچہ علامہ ابن اثیر جزری رح در جامع الاصول فی احادیث الرسول
در حق وی نوشتہ مَاتَ سَنَۃَ مِائَۃٍ وَاثْنَتَیْنِ بِمَکَّۃَ وَھُوَ اٰخِرُ مَنْ مَاتَ مِنَ الصَّحَابَۃِ
فِیْ جَمِیْعِ الْاَرْضِ مگر معتبر و صحیح قول اول ست چنانچہ در ابراز الغی نوشتہ وَصَحَّحَ الذَّھَبِیُّ سَنَۃَ عَشَرَ
وَمِائَۃٍ بلکہ در زمانۂ تولد امام رض بعینہ در کوفہ یک دو صحابہ رض نیز موجود بودند یکی عبد اللہ بن ابی اوفی
کہ بعد از وصال آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از مدینۂ منورہ بطرف کوفہ آمدہ و ہم دران جا
بنابر قول صحیح و معتبر سنہ ۸۷ انتقال فرمود چنانچہ علامہ ابن اثیر جزری رح در جامع الاصول در ترجمۂ عبد اللہ
ابن ابی اوفی نوشتہ لَمْ یَزَلْ بِالْمَدِیْنَۃِ حَتّٰی قُبِضَ النَّبِیُّ صَلَّی اللہُ عَلَیْہِ وَاٰلِہٖ وَسَلَّمَ ثُمَّ تَحَوَّلَ
اِلَی الْکُوْفَۃِ وَھُوَ اٰخِرُ مَنْ مَاتَ مِنَ الصَّحَابَۃِ بِالْکُوْفَۃِ سَنَۃَ سَبْعٍ وَّثَمَانِیْنَ وَقِیْلَ
سَنَۃَ سِتٍّ پس بقول غیر مشہور عمر امام رض دران ایام ہفدہ سالہ بود و بنابر مشہور ہفت سالہ چنانچہ ظاہر است
دوم عمرو بن حریث کہ ایشان نیز در کوفہ آمدہ بودند و در انجا مکانی برآوردہ در آخر والی کوفہ گشتند و ہم در انجا
سنہ ۸۵ وفات نمودند چنانچہ در جامع الاصول در حق وی نوشتہ اِتَّخَذَ بِالْکُوْفَۃِ دَارًا وَوَلِیَ اِمَارَۃَ
الْکُوْفَۃِ وَمَاتَ بِھَا سَنَۃَ ۸۵ خَمْسٍ وَّثَمَانِیْنَ لہذا فحول علما را در روایتِ امام رض از صحابہ رض
کلامی ست اگرچہ عند المحققین آن ہم ثابت ست چنانچہ بفضلہ تعالی تشریحش می آید مگر در رویت امام
مر صحابہ رض را جملہ متفق اند اگرچہ در عدد ایشان مخالفت باہمی راہ یافتہ فاما در رویت امام رض مر حضرت
انس بن مالک رض را کہ صحابی جلیل القدر ست ہیچ شکی نیست و نہ کسی را اختلافی چنانچہ علامہ مزی
در تہذیب الکمال و یافعی در مرآۃ الجنان و امام ذہبی در کاشف و تذہیب نوشتہ رَاٰی اَنَسًا
یعنی امام ابو حنیفہ رض حضرت انس رض را دیدہ و حافظ ابن حجر عسقلانی رح در تہذیب التہذیب نوشتہ
اَلنُّعْمَانُ بْنُ ثَابِتٍ اَبُوْحَنِیْفَۃَ الْکُوْفِیُّ مَوْلٰی بَنِیْ تَیْمِ اللہِ وَقِیْلَ اِنَّہٗ مِنْ اَبْنَاءِ فَارِسٍ
رَاٰی اَنَسَ بْنَ مَالِکٍ انتھے و ازین روایتِ حافظ ابن حجر عسقلانی رح دفع شد آن اعتراض کہ منکرین
از تقریب می آرند کہ امام را در تقریب از طبقۂ سادسہ نوشتہ فافہم و تشریحش ان شاء اللہ عنقریب می آید
و نیز علامہ ذہبی کہ امام فن رجال ست در تذکرۃ الحفاظ این روایت را بدین تفصیل نوشتہ مَوْلِدُہٗ سَنَۃَ
ثَمَانِیْنَ رَاٰی اَنَسَ بْنَ مَالِکٍ غَیْرَ مَرَّۃٍ لَمَّا قَدِمَ عَلَیْھِمُ الْکُوْفَۃَ رَوَاہُ ابْنُ سَعْدٍ
عَنْ سَیْفِ بْنِ جَابِرٍ اَنَّہٗ سَمِعَ اَبَا حَنِیْفَۃَ یَقُوْلُہٗ یعنی ولادت امام در سنہ ۸۰ وقوع یافتہ

فائدہ: در تحقیق دیدن امام اعظم صحابہ را

فائدہ: در تحقیق دیدن امام اعظم انس را

و چونکه حضرت انس رض در کوفه آمده بود ازین باعث امام رض ویرا چند مرتبه دیده بود چنانچه ابن سعد از سیف
بن جابر روایت کرده که من خود از امام ابو حنیفه رض این را شنیده ام انتهی واین ابن سعد که در تذکرة
الحفاظ امام ذهبی از وی روایت کرده مصری ست همعصر امام ابو حنیفه و امام شافعی ست حافظ صاحب
طبقات نامش محمد بن سعد ست حافظ ذهبی در کاشف در حق وی نوشته که محمد بن سعد کاتب مهدی
بنی هاشم صاحب طبقات بود حافظ صدوق روایت حدیث از هشیم و سفیان بن عیینه می کند
و از وی حارث بن ابی اسامه و ابن ابی الدنیا و در ۲۳۰ سنه دو صد و سی وفات نمود انتهی و چونکه در لقای امام
با صحابه رض شکی و تردد نیست لهذا در فتح المبین از اقامة الحجة آورده که از علمای ثقه مانند دار قطنی و ابن سعد
و خطیب و ذهبی و ابن حجر و ولی عراقی و سیوطی و علی قاری و اکرم سندی و ابو معشر و حمزه و یافعی و جزری
و توربشتی و ابن جوزی و شارح صاحب کشف الکشاف بتابعی بودن امام ابو حنیفه رح تصریح کرده اند و هر که
از ایشان انکار کرده محض از روایت امام صاحب رح از صحابه منکر ست نه از تابعیت و دیدن وی مر بعضی صحابه را
اگرچه جماعت دیگر از محدثین و مؤرخین تصریح باثبات روایتش نیز کرده و نقل عبارات ایشان بوجه
طول کلام ترک نمودیم و ما هر چه نقل کرده ایم بعد از دیدن این کتابها نقل نموده ایم و بمجرد اعتماد بر نقل
دیگران نقل آن نموده ایم و هر که همین کتابهای مذکوره را ببیند تصدیق نقل من بخوبی نماید و اما اقوال
فقهای ما رحمهم الله تعالی خاص درین باره پس بے شمار ست و هر که از مؤرخین از تابعیت امام رض انکار
نموده آن شخص در اعتماد و قوت حفظ و وسعت نظر بمرتبه همین مثبتین تابعیت امام رض هرگز نمیرسد پس
قول وی را در جنب اقوال همین مثبتین اعتباری نیست که قول منکر معارض قول همه ایشان ست و بالخصوص
همین شیخ الاسلام امام ذهبی رح که نزد همه مردم نقل وی معتبر ست و میگویم حافظ عسقلانی در شرح نخبة الفکر در حق
وی گفته قَالَ الذَّهَبِيُّ وَهُوَ مِنْ اَهْلِ الْاِسْتِقْرَاءِ التَّامِّ فِيْ نَقْدِ الرِّجَالِ و شاه عبد العزیز دهلوی
در حق وی در بستان المحدثین گفته که ذهبی مشهور ترین مؤرخان اسلام ست اگر تنها تصریح بتابعی بودن
امام اعظم رح کردے هر آینه قول وی برای رد قول نفی کنندگان کافی بودے پس چه جای آنکه با قول امام ذهبی
موافقت کرده است امام الحفاظ ابن حجر عسقلانی رح و سردار ثقات ولی الدین عراقی و خاتم الحفاظ جلال الدین
سیوطی و معتمد مؤرخین امام یافعی و غیر هم رحمهم الله و نیز سبقت نموده بطرف آن خطیب و دار قطنی و حالانکه
میدانی تو حالات خطیب و دار قطنی را که ایشان از ائمه کاملین و از معتمدین مستندین اند و ما سوای از ایشان

دیگران هم تصریح این امر نموده پس برای منکر هیچ امرے باقی نماند بغیر ازینکه تکذیب این ثقات نماید پس
این امر شنیع اگر ازوی واقع شود پس درین باره باوی جای سخن نماند - ویا اقوال ادنی را بر اقوال اعلا و اولی
(ای گذشت تر ۱۲)
و اقدم دارد و درین صورت ترجیح مرجوح و تصحیح امر مقبوح لازم می آید و شناعت آن از بس ظاهر ست پس
امید از علمای منصفین بعد از ملاحظۂ این تصریحات اینکه در تابعیت امام همام اقوال همین فحول علما از معاصرانِ
نظر رایگان نگمارند و در انکار از تابعیتِ امام اعظم رض انکار از اقوال همین حفاظ لازم می آید وَاَحَقُّ اَلحَقُّ
اَن یُتَّبَعَ انتهی کلام صاحب الفتح اگرچه مجملا از عبارات سابقه بطریق احسن تابعیت امام ابو حنیفه رض ظاهر گردید
مگر برای تفصیل درین محل بعض عبارات و تصریحات بعضے فضلای کاملین و ایمۂ مؤرخین لابدی دانستم
پس بدانکه جمِ غفیر از محققین و جمعی از اجلۂ محدثین قائل اند به تابعیت امام همام و در رویت وی رض مر بعضے
صحابه را رض اگرچه در روایتِ امام رض از صحابه رض اختلاف باهمی کرده و عند التحقیق آن هم ثابت و محقق ست چنانچه
می آید ان شاء الله تعالی پس ذکر بعضے از اقوال ایشان درین مقام اینکه مولوی عبد الحی در ابراز الغی آورده که
بعضے از انان ابن سعد ست و امام ذهبی رحمها الله تعالی چنانچه امام ذهبی در تذکرة الحفاظ در ترجمۂ امام اعظم
گفته مَوْلِدُهُ سَنَةَ ثَمَانِيْنَ رَاٰى اَنَسَ بْنَ مَالِكٍ رض غَيْرَ مَرَّةٍ لَمَّا قَدِمَ عَلَيْهِمُ الْكُوْفَةَ رَوَاهُ
ابْنُ سَعْدٍ عَنْ سَيْفِ بْنِ جَابِرٍ اَنَّهٗ سَمِعَ اَبَا حَنِيْفَةَ رض يَقُوْلُهٗ انتهے یعنی پیدایش امام اعظم رض در سنه
(در طبقات خود)
هشتاد واقع شده و دیدوی رحمة الله تعالی حضرت انس بن مالک صحابی را رض بارها وقتی که درآمد حضرت انس رض
بر ایشان در کوفه روایت کرد این را ابن سعد از سیف بن جابر که وی از امام ابو حنیفه بقوله شنیده یعنے
بگوش خود از زبان مبارک امام صاحب شنیده - پس دیدن امام صاحب مر انس رض را یک بار بهرِ
اثباتِ تابعیت امام کافی و وافی ست چنانچه از تعریف تابعی صاف هویدا ست پس چه جای آنکه بارها
دیدن امام رض مر انس رض را و نیز امام ذهبی رح در کاشف گفته رَاٰی اَنَسًا رض دید امام رض مر انس رض را
و بعضے از انان خطیب بغدادی و امام نووی اند که ایشان هر دو نیز نص کرده و تصریح نموده بر بودن امام
ابو حنیفه رض از تابعین چنانچه امام نووی رح در تهذیب الاسماء واللغات گفته قَالَ الْخَطِیْبُ الْبَغْدَادِیُّ فِی
التَّارِيْخِ هُوَ اَبُوْ حَنِيْفَةَ التَّيْمِيُّ اِمَامُ اَصْحَابِ الرَّاْيِ وَفَقِيْهُ اَهْلِ الْعِرَاقِ رَاٰى اَنَسَ بْنَ
مَالِكٍ رض و بعضے از انان دار قطنی ست و ابن جوزی که ایشان هر دو نیز باین تصریح کرده و اقرار نموده
چنانچه ابن الجوزی در العلل المتناهیة فی الاحادیث الواهیة فی باب الکفالة برزق المتفقه آورده

قَالَ الدَّارُقُطْنِيُّ لَمْ يَسْمَعْ اَبُوْ حَنِيْفَةَ اَحَدًا مِّنَ الصَّحَابَةِ وَاِنَّمَا رَاٰى اَنَسَ بْنَ مَالِكٍ بِعَيْنِهٖ

یعنی دار قطنی گفتہ کہ امام ابو حنیفہ رضہ از ہیچ کسے از صحابہ رضہ سماعت نکردہ ہر آیینہ انس بن مالک صحابی رضہ را

بچشم خود دیدہ و مانند ابن جلال الدین سیوطی رح در تبییض الصحیفہ از حمزہ سہمی نقل کردہ است کہ اَنَّہٗ سَمِعَ

الدَّارَقُطْنِيَّ يَقُوْلُ اِنَّ اَبَا حَنِيْفَةَ لَمْ يَسْمَعْ اَحَدًا الخ و بعضے از امامان الشیخ و لی الدین العراقی

و ابن حجر العسقلانی اند کہ قول ایشان ہر دو را حافظ الحدیث خاتم الحفاظ جلال الدین سیوطی در ین بارہ

در تبییض الصحیفہ نقل کردہ حَیْثُ قَالَ قَدْ وَقَفْتُ عَلٰی فُتْيَا رُفِعَتْ اِلَى الشَّيْخِ وَلِيِّ الدِّيْنِ الْعِرَاقِيِّ

هَلْ رَوٰى اَبُوْ حَنِيْفَةَ عَنْ اَحَدٍ مِّنَ الصَّحَابَةِ وَهَلْ يُعَدُّ فِي التَّابِعِيْنَ فَاَجَابَ بِمَا نَصُّهٗ

لَمْ تَصِحَّ لَهٗ رِوَايَةٌ عَنْ اَحَدٍ مِّنَ الصَّحَابَةِ وَقَدْ رَاٰى اَنَسَ بْنَ مَالِكٍ فَمَنْ يَّكْتَفِيْ بِمُجَرَّدِ

رُؤْيَةِ الصَّحَابَةِ يَجْعَلُهٗ تَابِعِيًّا وَرُفِعَ هٰذَا السُّؤَالُ اِلَى الْحَافِظِ ابْنِ حَجَرٍ فَاَجَابَ

بِمَا نَصُّهٗ اَدْرَكَ اَبُوْ حَنِيْفَةَ رضہ جَمَاعَةً مِّنَ الصَّحَابَةِ لِاَنَّهٗ وُلِدَ بِالْكُوْفَةِ سَنَةَ ثَمَانِيْنَ

وَبِهَا يَوْمَئِذٍ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ اَبِيْ اَوْفٰى فَاِنَّهٗ مَاتَ بَعْدَ ذٰلِكَ وَبِالْبَصْرَةِ يَوْمَئِذٍ اَنَسٌ رضہ

وَقَدْ اَوْرَدَ ابْنُ سَعْدٍ بِسَنَدٍ لَا بَاْسَ بِهٖ اَنَّ اَبَا حَنِيْفَةَ رَاٰى اَنَسًا رضہ وَكَانَ غَيْرُ هٰذَيْنِ مِنَ

الصَّحَابَةِ بِعِدَّةٍ مِّنَ الْبِلَادِ اَحْيَاءً وَقَدْ جَمَعَ بَعْضُهُمْ جُزْءًا فِيْمَا وَرَدَ مِنْ رِوَايَاتِ

اَبِيْ حَنِيْفَةَ عَنِ الصَّحَابَةِ رضہ وَلٰكِنْ لَا يَخْلُوْ اِسْنَادُهٗ مِنْ ضُعْفٍ وَالْمُعْتَمَدُ عَلٰى اِدْرَاكِهٖ

مَا تَقَدَّمَ وَعَلٰى رُؤْيَتِهٖ لِبَعْضِ الصَّحَابَةِ مَا اَوْرَدَهُ ابْنُ سَعْدٍ فِي الطَّبَقَاتِ فَهُوَ

بِهٰذَا الْاِعْتِبَارِ مِنَ التَّابِعِيْنَ وَلَمْ يَثْبُتْ ذٰلِكَ لِاَحَدٍ مِّنْ اَئِمَّةِ الْاَمْصَارِ الْمُعَاصِرِيْنَ

لَهٗ كَالْاَوْزَاعِيِّ بِالشَّامِ وَالْحَمَّادِيِّ بِالْبَصْرَةِ وَالثَّوْرِيِّ بِالْكُوْفَةِ وَالْاِمَامِ مَالِكٍ

بِالْمَدِيْنَةِ وَمُسْلِمِ بْنِ خَالِدٍ الزَّنْجِيِّ فِيْ مَكَّةَ وَلَيْثِ بْنِ سَعْدٍ فِي الْمِصْرِ اِنْتَهٰى

ماحصلش اینکہ گفت جلال الدین سیوطی رح ہر آیینہ واقف گشتم بر فتوٰی کہ دران سوال از شیخ ولی الدین

عراقی رح کردہ شدہ بود کہ آیا امام ابو حنیفہ رضہ روایت از کسی از صحابہ کردہ است و آیا وی رحمہ اللہ از تابعین رضہ

شمردہ میشود پس جوابش ہمین الفاظ فرمود کہ مر امام رح را روایت بصحت نرسیدہ از کسی از صحابہ رضہ و تحقیق انس

بن مالک رضہ را دیدہ است پس ہر کہ در تابعی بودن بمجرد دیدن صحابہ رضہ اکتفا میکنند چنانچہ مذہب صحیح ہمین است آنکس حکم میشود

ایشان امام رضہ از تابعین است و ہمین سوال از حافظ ابن حجر عسقلانی رح کردہ شدہ پس بدین عبارت

ه ایضاً از مصر بود جلال الدین سیوطی

۲ ابن حجر عسقلانی ہم از مصر بود

ازان جواب فرمود که امام ابو حنیفه رض جماعتی را از صحابه رض دریافته چراکه وی رض در کوفه در سنه هشتاد تولد یافته و در کوفه
دران ایام عبدالله بن ابی اوفی صحابی رض موجود بود چراکه وی رض بعد ازان وفات یافته و در بصره دران ایام
حضرت انس رض موجود بود و بتحقیق ابن سعد بسند لا باس به آورده (چنانکه ذکرش در ماقبل کرده شد)
که هرآینه امام ابو حنیفه رح حضرت انس رض را دیده و حالانکه بغیر ازین دو صحابه رض دیگر صحابه رض نیز در چند شهرها زنده
بودند و بتحقیق بعضے از فضلا رساله مستقل در روایات امام ابو حنیفه رض از صحابه رضی الله تعالی عنهم جمع کرده
ولکن در اسناد آن ضعف ست پس سخن معتمد در باب ادراک امام ابو حنیفه رض صحابه رض را تحقیق ما تقدم
کافی ست و سخن معتمد در رویت امام رض مر بعض صحابه رض را آنست که وارد کرده ست ابن سعد در طبقات خود
پس امام ابو حنیفه بدین اعتبار از تابعین ست و این امر هیچ کسی را از ائمه شهرها که معاصر و هم زمانه امام
ابو حنیفه بودند ثابت نشده مانند اوزاعی رح در شام و حمادی رض در بصره و ثوری در کوفه و امام مالک رح در مدینه
و مسلم بن خالد زنجی یعنی شیخ امام شافعی رض در مکه و لیث بن سعد در مصر **بیت**

دریغ ست روا زکسے تافتن		که دیگر نشاید چنون یافتن	

انتهی کلام صاحب ابراز الغی و میگوییم که **بعضے از انان** ابن طاهر صاحب مجمع البحار ست
که وی نیز یکے از ائمه نقل ست در تذکرة الموضوعات بروایت دار قطنی گفته قَالَ الدَّارَقُطْنِيُّ لَمْ يَلْقَ
اَبُوْ حَنِيْفَةَ اَحَدًا مِنَ الصَّحَابَةِ اِنَّمَا رَاٰی اَنَسًا بِعَيْنِهٖ وَلَمْ يَسْمَعْ مِنْهُ انتهی یعنی بچشم خود
امام ابو حنیفه رض حضرت انس را دیده مگر سماعت از وی نکرده انتهی مختصرا و **بعضی از انان** سند مورخین
معتمد ناقلین امام یافعی رض ست چنانچه در مرآة الجنان در حوادث سنه ۱۵۰ خمسین ومائة گفته وَفِيْهَا تُوُفِّيَ
فَقِيْهُ الْعِرَاقِ الْاِمَامُ اَبُوْ حَنِيْفَةَ رض النُّعْمَانُ بْنُ ثَابِتٍ الْكُوْفِيُّ مَوْلِدُهٗ سَنَةَ ثَمَانِيْنَ رَاٰی
اَنَسًا وَرَوٰی عَنْ عَطَاءِ بْنِ اَبِيْ رَبَاحٍ وَطَبَقَتِهٖ وَكَانَ قَدْ اَدْرَكَ اَرْبَعَةً مِنَ الصَّحَابَةِ
هُمْ اَنَسُ بْنُ مَالِكٍ بِالْبَصْرَةِ وَعَبْدُ اللّٰهِ بْنُ اَبِيْ اَوْفٰى بِالْكُوْفَةِ وَسَهْلُ بْنُ سَعْدٍ
السَّاعِدِيُّ بِالْمَدِيْنَةِ وَاَبُو الطُّفَيْلِ عَامِرُ بْنُ وَاثِلَةَ بِمَكَّةَ انتهی مختصرا یعنی در سنه
یک صد و پنجاه امام ابو حنیفه رض وفات کرده و بود تولد وی رض در سنه هشتاد و دید وی رض حضرت انس رض را و روایت
کرد از عطاء بن ابی رباح و از هم طبقه و معاصرین وی رض و چهار صحابه رض را دریافته که یکی انس بن مالک رض ست
در بصره دوم عبدالله بن ابی اوفی رض ست در کوفه سوم سهل بن سعد الساعدی رض ست در مدینه چهارم عامر بن واثله رض ست

درکمه انتهی **وبعضی ازانان** خلف المتقدمین سند المتاخرین ملا علی قاری ست چنانچه در رسالهٔ تسییغ الفقهاء الحنفیه آورده فَاِنَّهُ اَعنِي الْاِمَامَ اَبَاحَنِیْفَةَ مِنْ بَیْنِ اَئِمَّةِ الْمُجْتَهِدِیْنَ مَخْصُوْصٌ بِکَوْنِهٖ مِنَ التَّابِعِیْنَ دُوْنَ غَیْرِهٖ بِاتِّفَاقِ الْعُلَمَاءِ الْمُعْتَبَرِیْنَ انتهی ودرین مقام درشیه گفته وانچه خیالی درحق امام مالک بصحابیت قائل گشته بر ثبوت نرسیده که مخالف تحقیق ست **وبعضی ازانان** علامهٔ مزی ست که در تهذیب الکمال درحق امام نوشته تمامی انتهی **وبعضی ازانان** عَیْنُ الْاَعْیَانِ وَاِنْسَانُ الْاِنْسَانِ شیخ الاسلام علامهٔ ابومحمد بن احمد العینی ست که در عمدة القاری شرح صحیح البخاری درباب مَنْ لَمْ یَرَ الْوُضُوْءَ اِلَّا مِنَ الْمَخْرَجَیْنِ آورده که تفصیلش در مدار الحق موجود ست وحاصلش مختصرا اینکه **قوله ابْنُ اَبِیْ اَوْفٰی** نام وی عبدالله ست ودر کوفه از صحابه کسی که در آخر وفات یافت ابن ابی اوفی بود که در سنهٔ هشتاد وهفت رحلت نمود و وی رضی الله تعالی عنه یکی ازانان اصحاب ست که ابوحنیفه ملاقات نموده وروایت ازوی کرده والتفاتی مکن بطرف قول منکر متعصب وعمر ابوحنیفه درانوقت هفت ساله بود انتهی پس قول علامهٔ عینی که هیچ التفات مکن بطرف قول منکر متعصب اشاره هست بسوی اتفاق علمای معتبرین غیر متعصبین بر تابعیت امام اعظم چنانچه گذشت ونیز اشاره بآن ست که منکر تابعیت امام متعصب ست نه منصف پس بر قول متعصب اعتباری نیست

گر بدی گفت ترا دشمن دون باکی نیست	
سنگ بد اصل کجا قیمت گوهر شکند	طعن خفاش کجا رونق خورشید برد · ممن نشناخت کآن مرتبه زر شکند

وبعضی ازانان فقیه نامی محدث گرامی علامهٔ ابن حجر مکی شافعی ست چنانچه در قلائد العقیان فی مناقب النعمان آورده که عبارتش بالتصریح در مدار الحق موجود ست وماحصلش اینکه وی چهار نفر را از صحابه دریافته وبعضی کم وبعضی زیاده ازین گفته که آن چهار کس انس بن مالک وعبدالله بن ابی اوفی وسهل بن سعد وابوالطفیل اند رضی الله تعالی عنهم وبعضی گفته اند که کسی را ندیده مگر زمانهٔ ایشان را دریافته مگر صحیح ومعتمد قول اول ست انتهی **وبعضی ازانان** امام سمعانی ست که در کتاب انساب گفته که ابوحنیفه نعمان بن ثابت بن نعمان بن مرزبان انس بن مالک را دیده انتهی وبابسط در مدار الحق عبارتش مذکور ست **وبعضی ازانان** صاحب قسطلانی شافعی ست که در شرح صحیح بخاری درباب وُجُوْبُ الصَّلٰوةِ فِی الثِّیَابِ زیر حدیث سُئِلَ رَسُوْلُ اللهِ صَلَّی اللهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الصَّلٰوةِ فِیْ ثَوْبٍ وَاحِدٍ امام اعظم را در زمرهٔ تابعین ذکر کرده حیث قَالَ وَهٰذَا مَذْهَبُ الْجُمْهُوْرِ مِنَ الصَّحَابَةِ کَابْنِ عَبَّاسٍ وَعَلِیٍّ وَمُعَاوِیَةَ

وَاَنَسِ بْنِ مَالِكٍ وَخَالِدِ بْنِ وَلِيْدٍ وَاَبِیْ هُرَیْرَةَ وَعَائِشَةَ وَاُمِّ هَانِیٍ وَمِنَ التَّابِعِیْنَ الْحَسَنُ الْبَصْرِیُّ
وَابْنُ سِیْرِیْنَ وَالشَّعْبِیُّ وَابْنُ الْمُسَیَّبِ وَعَطَاءٌ وَاَبُوْ حَنِیْفَةَ وَمِنَ الْفُقَهَاءِ اَبُوْ یُوْسُفَ وَمُحَمَّدٌ
وَالشَّافِعِیُّ وَمَالِكٌ وَاَحْمَدُ و نیز در باب مَنْ لَمْ یَرَ الْوُضُوْءَ نوشته که نام ابن ابی اوفی رض عبد الله
بن ابی اوفی ست کہ وی رض در کوفه در ۸۷ شه یس از جمله صحابه رض وفات یافته و قبل ازانکه امام ابو حنیفه رض
او را دید نابینا گشته بود انتهی و بعضی ازانان قاضی القضاة ابو المؤید محمد بن محمود الخوارزمی ست که
در مسند امام نوشته اَنَّهٗ رَوٰی عَنْ اَصْحَابِ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ
فَاِنَّ الْعُلَمَاءَ اتَّفَقُوْا عَلٰی ذٰلِكَ وَاِنِ اخْتَلَفُوْا فِیْ عَدَدِهِمْ ٥

نخواهم درین نوع گفتن بسی	که حرفی بس ار کار بندد کسی

باقی ماند کلام در اینکه امام اعظم رض را از صحابه رض

بلا واسطه روایت حاصل ست یا نه پس کلام در ثبوت روایت امام اعظم رح از صحابه رض اینکه چنانچه در
فتح المبین ست که ابو معشر عبد الکریم بن عبد الصمد طبری شافعی در رسالهٔ خود در بارهٔ روایت امام اعظم رض
از صحابه رض منوسیه قَالَ الْاِمَامُ اَبُوْ حَنِیْفَةَ رض لَقِیْتُ مِنْ اَصْحَابِ النَّبِیِّ صلعم وَهُمْ اَنَسُ بْنُ
مَالِكٍ وَعَبْدُ اللّٰهِ بْنُ اُنَیْسٍ وَعَبْدُ اللّٰهِ بْنُ جُزْءٍ الزُّبَیْدِیُّ وَجَابِرُ بْنُ عَبْدِ اللّٰهِ
وَمَعْقِلُ بْنُ یَسَارٍ وَوَاثِلَةُ بْنُ الْاَسْقَعِ وَعَائِشَةُ بِنْتُ عَجْرَدٍ رَضِیَ اللّٰهُ تَعَالٰی
عَنْهُمْ ثُمَّ رَوٰی عَنْ اَنَسٍ ثَلٰثَةَ اَحَادِیْثَ وَعَنِ ابْنِ جُزْءٍ حَدِیْثًا وَعَنْ وَاثِلَةَ
حَدِیْثَیْنِ وَعَنْ جَابِرٍ حَدِیْثًا وَعَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ اُنَیْسٍ حَدِیْثًا وَعَنْ عَائِشَةَ
بِنْتِ عَجْرَدٍ حَدِیْثًا اِنْتَهٰی معنی آنکه فرمود امام ابو حنیفه رض ملاقی گشتم باصحابهٔ آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم
که آن انس بن مالک و عبد الله بن انیس و عبد الله بن جزء الزبیدی و جابر بن عبد الله و معقل بن یسار
و واثله بن اسقع و عائشه بنت عجرد اند رضی الله تعالی عنهم پس از حضرت انس سه حدیث را روایت
کرده و از پسر جزء حدیثی را و از واثله دو حدیث را و از جابر حدیثی را و از عبد الله بن انیس حدیثی را
و از عائشه حدیثی را و امام خوارزمی رح در مسند امام اعظم رح نوشته که متفق اند علما برینکه امام ابو حنیفه رض از
اصحاب آنحضرت صلعم روایت کرده است مگر در عدد آن اختلاف ست بعضی گفته اند که از شش نفر مرد
و یک کس زن روایتش ثابت ست و بعضی دیگر از پنج نفر مرد و یک تن زن گفته و قول بعضی دیگر

آنست کہ ہفت کس مرو ویست پس بموجب قول اول اسمای ایشان این ست انس بن مالک و عبد اللہ بن انیس و عبد اللہ بن حارث بن جزء زبیدی و جابر بن عبد اللہ و عبد اللہ بن ابی اوفی و واثلہ بن اسقع و عائشہ بنت عجرہ و بموجب قول ثانی جابر از ایشان خارج ست و بحسب قول ثالث معقل بن یسار نیز در ایشان داخل ست واما ابو الطفیل در ہر سہ قول داخل ست انتہی کلامہ ترجمۃً راس المحققین رئیس المدققین ملا علی قاری در طبقات حنفیہ آوردہ قد ثبت رُؤْیَتُہٗ لِبَعْضِ الصَّحَابَۃِ۔ وَاخْتُلِفَ فِیْ رِوَایَتِہٖ عَنْھُمْ وَالْمُعْتَمَدُ ثُبُوْتُھَا کَمَا بَیَّنْتُہٗ فِیْ سَنَدِ الْاَنَامِ شَرْحِ مُسْنَدِ الْاِمَامِ حَالَ اِسْنَادِہٖ اِلٰی بَعْضِ الصَّحَابَۃِ الْکِرَامِ فَھُوَ مِنَ التَّابِعِیْنَ الْاَعْلَامِ کَمَا صَرَّحَ بِہِ الْعُلَمَاءُ الْاَعْیَانُ دَاخِلٌ تَحْتَ قَوْلِہٖ تَعَالٰی وَالَّذِیْنَ اتَّبَعُوْھُمْ بِاِحْسَانٍ وَفِیْ عُمُوْمِ قَوْلِہٖ عَلَیْہِ السَّلَامُ خَیْرُ الْقُرُوْنِ قَرْنِیْ ثُمَّ الَّذِیْنَ یَلُوْنَھُمْ رَوَاہُ الشَّیْخَانِ انتہی ماحصلش اینکہ دیدن امام اعظم رح مر بعضے صحابہ رض را بالتحقیق ثابت ست و اختلاف در این ست کہ امام از صحابہ رض روایت کردہ ست یا نہ لیکن معتبر روایت امام ست از صحابہ رض چنانچہ این را در سند الانام شرح مسند الامام بخوبی ثابت کردہ ام پس وے رضی اللہ تعالیٰ عنا و عنہ از تابعین اعلام ست چنانچہ علمای اعیان تصریح این امر کردہ و داخل ست در قول حق تعالیٰ وَالَّذِیْنَ اتَّبَعُوْھُمْ۔ الآیۃ و در حدیث خَیْرُ الْقُرُوْنِ۔ الحدیث انتہی و در رد المحتار از آخر منیۃ المفتی آوردہ کہ بتحقیق این سخن صحیح ست کہ امام ابو حنیفہ از ہفت کس صحابہ رض حدیث را شنیدہ ست انتہی ترجمۃً و نیز در شامی آوردہ کہ بعضے از فضلا گفتہ کہ ہر آئینہ علامہ طاش کبری بسیارے از روایات صحیحہ چنین آوردہ کہ از ان سماع امام ابو حنیفہ از حضرت انس بن مالک رض ثابت ست و حالانکہ مثبت بر نافی مقدم ست انتہی ترجمۃ محدث دہلوی رح در شرح سفر السعادۃ آوردہ کہ صاحب جامع الاصول گفتہ کہ امام ابو حنیفہ رح را با صحابہ رض ملاقات و روایات نزدیک ارباب نقل ثابت نیست و اصحاب ابو حنیفہ رض میگویند کہ امام رض چند اصحاب را دریافتہ و از ایشان روایت کردہ الخ و در غایۃ الاوطار نوشتہ کہ از راہ روایت و درایت حق بجانب حنفیہ ست چرا کہ حنفیہ ملاقات و روایت امام را از صحابہ رض مثبت اند و جماعتے نافی و حالانکہ این قاعدہ در جملہ اہل اسلام مسلم ست کہ قول مثبت بر نافی مقدم ست و نیز اثبات فقط در حنفیہ منحصر نیست بلکہ طبری شافعی و ابن حجر شافعی بشہادت جلال الدین سیوطی شافعی بجانب اثبات یا تجویز رفتہ اند

ایضاً نقل ثالث

ایضاً نقل رابع

ایضاً نقل خامس

ایضاً نقل سادس

انتہی کلامہ اضعف العباد اصلح اللہ تعالی حالہ میگوید کہ از روی انصاف خدشۂ نافیین را در تابعیت امام دخلی نیست چہ کسانیکہ از لقای صحابہ رض انکار نمودہ ایشان را دلیل رویت بہم نرسیدہ و کسانیکہ اقرار بران نمودہ ایشان را دلیل لقا بدست بیامدہ پس در مقابلۂ اثبات نفی را چہ اعتبار پس در ثبوت رویت چہ کلام ست فافہم بنظر الانصاف لا بالاعتساف چونکہ بالاجمال از اقوال محققین سماع امام ابو حنیفہ رض از صحابہ رض نزد تو ثابت گشت حالا بعضے ہمان روایات را کہ امام ابو حنیفہ رض از صحابہ رض بلا واسطہ روایت کردہ بالتفصیل بیان کردہ میشود مگر انچہ بعضی فضلا مانند حافظ ابن حجر وغیرہ رض در اقوال خود فرمودہ کہ لا یخلو اِسنادُ رِوایاتِ الاِمامِ اَبِی حَنِیفَۃَ عَن ضُعفٍ بنابران از دفع آن لابدی دانستہ از نقل اقوال محققین نیز چارہ ندیدم پس میگویم کہ خاتم الحفاظ جلال الدین سیوطی رح از تحقیقات والغیہ خود آن ضعف را از میان بر داشتہ چنانچہ روایات مرویۂ امام از صحابہ رض با تقریر و تحقیق جلال الدین سیوطی از تبییض الصحیفہ بالفاظہ نقل کردہ میشود و آن اینکہ قَالَ اَبُو مَعشَرٍ فِی جُزئِہٖ اَنَا اَبُو عَبدِ اللّٰہِ الحُسَینُ بنُ مُحَمَّدِ ابنِ مَنصُورِ الفَقِیہُ الوَاعِظُ ثَنِی اَبُو اِبرَاہِیمَ اَحمَدُ بنُ حُسَینِ القَاضِی اَنبَأَنَا اَبُو بَکرٍ مُحَمَّدُ بنُ حَمدَانَ الحَنَفِیُّ ثَنِی اَبُو سَعِیدِ اِسمٰعِیلُ بنُ عَلِیِّ السَّمَّانُ ثَنِی اَبُو الحُسَینِ اَحمَدُ بنُ مُحَمَّدِ بنِ مَحمُودِ البَرَّادُ ثَنِی اَبُو سَعِیدِ الحُسَینُ بنُ مُحَمَّدِ بنِ المُبَارَکِ ثَنِی اَبُو العَبَّاسِ اَحمَدُ بنُ مُحَمَّدِ بنِ الصَّلتِ بنِ المُغلِسِ الحِمَّانِیُّ ثَنِی بِشرُ بنُ الوَلِیدِ الفَانِی عَن اَبِی یُوسُفَ عَن اَبِی حَنِیفَۃَ سَمِعتُ اَنَسَ بنَ مَالِکٍ رَضِیَ اللّٰہُ تَعَالٰی عَنہُ یَقُولُ سَمِعتُ رَسُولَ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیہِ وَاٰلِہٖ وَسَلَّمَ یَقُولُ طَلَبُ العِلمِ فَرِیضَۃٌ عَلٰی کُلِّ مُسلِمٍ وَبِہٖ عَن اَنَسٍ سَمِعتُ رَسُولَ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیہِ وَسَلَّمَ یَقُولُ الدَّالُّ عَلَی الخَیرِ کَفَاعِلِہٖ وَبِہٖ عَن اَنَسٍ سَمِعتُ رَسُولَ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیہِ وَسَلَّمَ یَقُولُ اِنَّ اللّٰہَ یُحِبُّ اِغَاثَۃَ اللَّہفَانِ یعنی از امام ابو حنیفہ رض روایت ست کہ شنیدم از انس بن مالک رض کہ وی میگفت کہ شنیدم از آنحضرت صلعم کہ میفرمود کہ طلبیدن علم بر ہر مسلمان فرض ست و بہمین سند مذکور امام صاحب از انس رض روایت میکند کہ شنیدم از آنحضرت صلعم کہ میفرمود کہ دلالت کنندہ بر خیر و ساعی در نیکی مانند نیکی کنندہ ست و بہمین سند

فائدہ در بیان اسماء صحابہ کہ امام ابو حنیفہ از ایشان روایت کردہ

فائدہ در روایات احادیث ... امام از انس رض

امام ابو حنیفہ رض از انس رض روایت میکنند کہ شنیدم از آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کہ میفرمود کہ ہر آئینہ حق تعالی
فریاد رسی غمگین را دوست میدارد۔ پس تحقیق احادیث مذکورہ سیوطی رح میفرماید و کلامیکہ بعضی در روایات
امام ابو حنیفہ رح از کمی و بیشی گفتہ آنرا از تدقیق حقیق و تحقیق علی ما یلیق خود دفع نمودہ میگوید اَقُولُ اَحْمَدُ بْنُ مُفْلِسٍ
مَجْرُوْحٌ۔ وَالْحَدِيْثُ الْاَوَّلُ مَتْنُهٗ مَشْهُوْرٌ وَقَدْ قَالَ الشَّيْخُ مُحْيِ الدِّيْنِ النَّوَوِيُّ فِيْ فَتَاوَاهُ هُوَ حَدِيْثٌ
ضَعِيْفٌ وَاِنْ كَانَ الْمَعْنٰى صَحِيْحًا وَقَالَ الْحَافِظُ جَمَالُ الدِّيْنِ الْمِزِّيُّ رُوِيَ مِنْ طُرُقٍ تَبْلُغُ رُتْبَةَ
الْحَسَنِ۔ **قُلْتُ** وَعِنْدِيْ اَنَّهَا تَبْلُغُ رُتْبَةَ الصَّحِيْحِ لِاَنِّيْ وَقَفْتُ لَهٗ عَلٰى نَحْوِ خَمْسِيْنَ طَرِيْقًا
وَقَدْ جَمَعْتُهَا فِيْ جُزْءٍ۔ **وَالْحَدِيْثُ الثَّانِيْ** مَتْنُهٗ صَحِيْحٌ وَرَدَ مِنْ رِوَايَةِ جَمْعٍ مِنَ الصَّحَابَةِ
وَاَصْلُهٗ فِيْ صَحِيْحِ مُسْلِمٍ مِنْ حَدِيْثِ ابْنِ مَسْعُوْدٍ رض بِلَفْظِ مَنْ دَلَّ عَلٰى خَيْرٍ فَلَهٗ مِثْلُ اَجْرِ
فَاعِلِهٖ۔ **وَالْحَدِيْثُ** الثَّالِثُ مَتْنُهٗ صَحِيْحٌ وَرَدَ مِنْ رِوَايَةِ جَمْعٍ مِنَ الصَّحَابَةِ وَصَحَّحَهٗ
ضِيَاءُ الْمَقْدَسِيُّ فِي الْمُخْتَارَةِ مِنْ حَدِيْثِ بُرَيْدَةَ **ترجمہ** آنکہ میگویم کہ احمد بن مفلس (کہ یکے از
رواۃ احادیث ثلثہ است) جرح کردہ شدہ است (مگر از جرح وی در احادیث ثلثہ نقصانے نیست چراکہ) حدیث
اول متن آن مشہور ست و شیخ محی الدین نووی در فتاوای خود گفتہ کہ این حدیث ضعیف ست اگرچہ معنی آن
صحیح ست و حافظ جمال الدین مزی گفتہ کہ روایت کردہ شدہ است این حدیث از انقدر طرق کہ میرسد
بمرتبہ حسن۔ و من میگویم کہ نزد من این حدیث بمرتبہ صحیح میرسد چراکہ من از پنجاہ طریقہای این حدیث
واقف شدہ ام و من این بحث را در جزو علیحدہ جمع کردہ ام ثُمَّ قَالَ اَبُوْ مَعْشَرٍ **اَنَا** اَبُوْ عَبْدِ اللّٰهِ
ثَنِيْ اَبُوْ اِبْرَاهِيْمَ **ثَنِيْ** اَبُوْ بَكْرِ الْحَنَفِيُّ **ثَنِيْ** اَبُوْ سَعِيْدِ الْحُسَيْنِيُّ بْنُ اَحْمَدَ **ثَنِيْ**
عَلِيُّ بْنُ اَحْمَدَ الْحُسَيْنِيُّ النَّعَمِيُّ الْبَصْرِيُّ **ثَنِيْ** اَحْمَدُ بْنُ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ حِرَامٍ **ثَنِيْ**
الْمُظَفَّرُ بْنُ سَهْلِ بْنِ مُوْسٰى بْنِ عِيْسٰى بْنِ الْمُنْذِرِ الْحِمْصِيُّ **ثَنِيْ** اَبِيْ **ثَنِيْ** اِسْمٰعِيْلُ بْنُ
عَيَّاشٍ **عَنْ** اَبِيْ حَنِيْفَةَ **عَنْ** وَاثِلَةَ بْنِ الْاَسْقَعِ رض اَنَّ رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ
قَالَ دَعْ مَا يُرِيْبُكَ اِلٰى مَا لَا يُرِيْبُكَ **وَبِهٖ** عَنْ وَاثِلَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ
اَنَّهٗ قَالَ لَا تُظْهِرِ الشَّمَاتَةَ بِاَخِيْكَ فَيُعَافِيْهِ اللّٰهُ وَيَبْتَلِيْكَ باز ابو معشر از امام صاحب روایت
کردہ وے از واثلہ بن الاسقع صحابی رض روایت میکند کہ فرمود آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ترک کن آنچیز را
کہ در شک می اندازد ترا بسوے آن چیزے کہ در شک نمی اندازد ترا و باز امام از حضرت واثلہ رض روایت دیگر

در تحقیق حدیث اول

در تحقیق حدیث ثانی

در تحقیق حدیث ثالث

سہ روایت دو حدیث امام از واثلہ صحابی رض

میکند که فرمود علیه السلام که ظاهر مکن خوشی را بر گرفتاری و مبتلائی برادر خود پس الله تعالے او را عافیت دہد
و ترا مبتلا گرداند **پستر** حافظ جلال الدین سیوطی در تحقیق احادیث مذکوره میگوید اَقُوْلُ اَلْحَدِيْثُ الْاَوَّلُ مَتْنُهٗ
صَحِيْحٌ وَرَدَ مِنْ رِوَايَةِ جَمْعٍ مِّنَ الصَّحَابَةِ رض وَقَدْ صَحَّحَهُ التِّرْمِذِيُّ وَابْنُ حِبَّانَ وَالْحَاكِمُ وَالضِّيَاءُ مِنْ
حَدِيْثِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ اَبِيْ طَالِبٍ رَضِيَ اللهُ تَعَالٰى عَنْهُمَا **وَالْحَدِيْثُ الثَّانِيْ** اَخْرَجَهُ
التِّرْمِذِيُّ مِنْ وَجْهٍ اٰخَرَ عَنْ وَّاثِلَةَ وَحَسَّنَهٗ وَلَهٗ شَاهِدٌ مِّنْ حَدِيْثِ ابْنِ عَبَّاسٍ یعنی حدیث
اول متنش صحیح ست و از جماعتی از صحابه رض وارد شده و ہر آئینه صحیح گفت او را ترمذی و ابن حبان و حاکم و ضیا از حدیث
حضرت حسن بن علی رض **وحدیث دوم** را ترمذی از وجه دیگر بیرون آورده و روایتش کرده از واثله و این حدیث
را حسن گفته و مر این حدیث را شاهد دیگر نیز ست از حدیث ابن عباس رض ثُمَّ قَالَ اَبُوْ مَعْشَرٍ اَنَا عَبْدُ اللهِ
ثَنِيْ اَبُوْ اِبْرَاهِيْمَ **ثَنِيْ** اَبُوْ بَكْرِ الْحَنَفِيُّ **ثَنِيْ** اَبُوْ سَعِيْدِ السَّمَّانُ **ثَنِيْ** اَبُوْ عَلِيِّ الْحُسَيْنُ
اَبُوْ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ اِسْحٰقَ التَّمِيْمِيُّ **ثَنِيْ** اَبُوْ حُسَيْنٍ عَلِيُّ بْنُ مَامُوْمَةَ الْاَسْوَادِيُّ **ثَنِيْ**
اَبُوْ دَاؤدَ الطَّيَالِسِيُّ عَنْ اَبِيْ حَنِيْفَةَ رض قَالَ وُلِدْتُ سَنَةَ ثَمَانِيْنَ وَقَدِمَ عَبْدُ اللهِ بْنُ اُنَيْسٍ
اِلَى الْكُوْفَةِ سَنَةَ اَرْبَعٍ وَّتِسْعِيْنَ وَرَاَيْتُهٗ وَسَمِعْتُ مِنْهُ وَاَنَا ابْنُ اَرْبَعَ عَشَرَةَ سَنَةً سَمِعْتُهٗ يَقُوْلُ
قَالَ رَسُوْلُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حُبُّكَ الشَّيْءَ يُعْمِيْ وَيُصِمُّ یعنی ابو داؤد طیالسی از امام
ابو حنیفه رح روایت میکند که فرمود امام تولد من در سنه هشتاد شده و عبد الله بن انیس صحابی آن حضرت صلعم در
سنه نود و چهار در کوفه تشریف آورد و من او را دیدم و احادیث رسول الله صلے الله علیه و آله وسلم از وی شنیدم و در آن
ایام من چهارده ساله بودم از جمله احادیث مسموعه من از وی یکی این ست که فرمود آنحضرت صلعم که محبت تو چیز را
ترا نابینا و کر میسازد **پستر** در تحقیق روایت امام رض از عبد الله بن انیس حافظ جلال الدین سیوطی رح مینویسد
هٰذَا الْحَدِيْثُ رَوَاهُ اَبُوْ دَاؤدَ فِيْ سُنَنِهٖ مِنْ حَدِيْثِ اَبِي الدَّرْدَاءِ **وَاَصْعَبُ** مَا هٰهُنَا اَنْ يُّقَالَ
اِنَّ عَبْدَ اللهِ بْنَ اُنَيْسٍ الْجُهَنِيَّ الصَّحَابِيَّ الْمَشْهُوْرَ مَاتَ سَنَةَ اَرْبَعٍ وَّخَمْسِيْنَ وَذٰلِكَ قَبْلَ
مَوْلِدِ اَبِيْ حَنِيْفَةَ بِدَهْرٍ **وَالْجَوَابُ** اَنَّ الصَّحَابَةَ الْمُسَمَّيْنَ عَبْدَ اللهِ بْنَ اُنَيْسٍ خَمْسَةٌ
فَلَعَلَّ الَّذِيْ رَوٰى عَنْهُ الْاِمَامُ اَبُوْ حَنِيْفَةَ وَلَحِقَهٗ اٰخِرُهُمْ غَيْرُ الْجُهَنِيِّ الْمَشْهُوْرِ یعنی
این حدیث را ابو داؤد در سنن خود از حدیث ابی درداء روایت کرده ست **و** دشوار تر درین مقام اینکه گفته شود
که هر آئینه عبد الله بن انیس جهنی که صحابی مشهور ست در سنه پنجاه و چهار وفات یافته ... عظم ...

بسا بیشتر ست جواب‌ش اینکه هر آینه از صحابهٔ مسلمین پنج کس بنام عبدالله بن انیس موسوم بودند پس شاید آن عبدالله بن انیس که امام اعظم رض از وی روایت کرده یکی دیگر باشد از آن پنج کس نه جهنی مشهور پس اشکالے نیست قَالَ اَبُو مَعْشَرٍ اَنَا عَبْدُ اللّٰهِ ثَنِیْ اَبُو اِبْرَاهِیْمَ اَنَا اَبُو بَکْرِ نِ الْحَنَفِیُّ ثَنِیْ اَبُو سَعِیْدِ ابْنُ السَّمَّانِ ثَنِیْ اَبُو عَلِیِّ نِ الْحَسَنُ بْنُ عَلِیِّ نِ الدِّمَشْقِیُّ ثَنِیْ اَبُو الْحَسَنِ عَلِیُّ بْنُ غِیَاثِ نِ الْقَاضِی الْبَغْدَادِیُّ ثَنِیْ مُحَمَّدُ بْنُ مُوْسٰی ثَنِیْ ابْنُ عَبَّاسِ نِ الْجُلُوْدِیُّ عَنِ السَّمَّانِ یَحْیَی بْنِ الْقَاسِمِ عَنْ اَبِیْ حَنِیْفَةَ سَمِعْتُ عَبْدَ اللّٰهِ بْنَ اَبِیْ اَوْفٰی یَقُوْلُ سَمِعْتُ رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ یَقُوْلُ مَنْ بَنٰی لِلّٰهِ مَسْجِدًا وَّلَوْ کَمَفْحَصِ قَطَاةٍ بَنَی اللّٰهُ لَهٗ بَیْتًا فِی الْجَنَّةِ یعنی یحیی بن قاسم از ابو حنیفه رض روایت میکند که شنیدم از عبدالله بن ابی اوفی گفت که شنیدم از آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم که میفرمود هر که بنا کرد برای خدا مسجدے را اگرچه مانند آشیانهٔ قطاة یعنی مرغ سنگ خواره که بقدر گنجشک میباشد بنا میکند حق تعالے مر او را خانه را در بهشت پس حافظ جلال الدین سیوطی در تحقیق این حدیث میگوید اَقُوْلُ هٰذَا الْحَدِیْثُ صَحِیْحٌ بَلْ مُتَوَاتِرٌ میگویم که این حدیث صحیح ست بلکه بمرتبهٔ متواتر رسیده وَبِهٖ اِلٰی اَبِیْ سَعِیْدِ نِ السَّمَّانِ ثَنِیْ اَبُو مُحَمَّدٍ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ کَثِیْرِ نِ الرَّازِیُّ ثَنِیْ عَبْدُ الرَّحْمٰنِ بْنُ اَبِیْ حَاتِمِ نِ الرَّازِیُّ ثَنِیْ عَبَّاسُ بْنُ مُحَمَّدِ نِ الدُّوْرِیُّ ثَنِیْ یَحْیَی بْنُ مَعِیْنٍ عَنْ اَبِیْ حَنِیْفَةَ اَنَّهٗ سَمِعَ عَنْ عَائِشَةَ بِنْتِ عَجْرَدٍ رَضِیَ اللّٰهُ تَعَالٰی عَنْهَا تَقُوْلُ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ اَکْثَرُ جُنْدِ اللّٰهِ فِی الْاَرْضِ الْجَرَادُ لَا اٰکُلُهٗ وَلَا اُحَرِّمُهٗ یعنی فرمود آن حضرت صلعم اکثر لشکر خدا در زمین ملخ ست نه من آنرا میخورم و نه من آنرا حرام میکنم اَقُوْلُ هٰذَا الْحَدِیْثُ مَتْنُهٗ صَحِیْحٌ اَخْرَجَهٗ اَبُوْ دَاوٗدَ مِنْ حَدِیْثِ سَلْمَانَ وَصَحَّحَهُ الضِّیَاءُ فِی الْمُخْتَارَةِ میگویم که متن این حدیث صحیح ست و صحیح گفت اورا الضیاء در کتاب مختاره قَالَ ابْنُ النَّجَّارِ اَنَا الْقَاضِیْ اَبُو الْحُسَیْنِ عَبْدُ الرَّحْمٰنِ اَحْمَدُ عَنْ اَبِیْ عَبْدِ اللّٰهِ الْبَلْخِیِّ ثَنِیْ اَبُو الْفَضْلِ بْنُ خَیْرُوْنٍ قَالَ قَرَأْتُ عَلَی الْقَاضِیْ اَبِیْ سَعِیْدِ عَبْدِ الْمَلِکِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمٰنِ بْنِ مُحَمَّدِ نِ الرَّاحِیِّ ثَنِیْ اَبِیْ ثَنِیْ مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللّٰهِ اَنَا اَبُوْ عَلِیِّ نِ الْحَسَنُ بْنُ عَلِیِّ نِ الدِّمَشْقِیُّ ثَنِیْ الْحَسَنُ بْنُ عَبَّاسِ نِ الْقَاضِی الْبَغْدَادِیُّ

ثنی محمد بن موسی ثنی الجلودی ثنی محمد بن عباس عن الیمامی یحیی بن القاسم عن ابی حنیفۃ رض عن جابر بن عبد اللہ رض قال جاء رجل من الانصار الی النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فقال لہ یا رسول اللہ ما رزقت ولد اقط وقال فاین انت عن کثرۃ الاستغفار والصدقۃ یرزق اللہ بہا الولد قال فکان الرجل یکثر الصدقۃ ویکثر الاستغفار فولد لہ سبعۃ من الذکور یعنی امام اعظم از حضرت جابر رض روایت میکند کہ مردے از انصار نزد آنحضرت صلعم در آمد وگفت یا رسول اللہ مرا گاہے فرزندے نصیب نگشت فرمود چرا کثرت صدقہ واستغفار نمی کنی کہ حق تعالے ازین وجہ اولاد عنایت میفرماید گفت جابر رض کہ کرد آن شخص کثرتِ صدقہ وکثرتِ استغفار پس مر او را ہفت کس از مردان متولد گشتند انتہی کلامہما پس مقام غور وجای انصاف ست کہ محققین مانند خاتم الحفاظ جلال الدین سیوطی رح نشانہای جملہ مرویات امام اعظم رض از صحابہ رض ظاہر وہویدا نمودہ وتحقیق حقیق منصفانہ وتدقیق رشیق محدثانہ زیر ہر حدیث باحسن وجہ کردہ وخدشہ را دران نگذاشتہ وجملہ فرقۂ زائغۂ ظاہریہ بنا بر قول ابن جوزی بلا فہم ودریافت از جہت بغض وحسد درونی ہمین احادیث را موضوع میگویند وخوفی انخداو شرمے از محمد مصطفے صلعم نمیدارند واز قساوت قلبی وعداوت جبلی بتحقیقات اہل علم توجہی نمایند وحالانکہ بسیارے از علماے محدثین اعتبار قول ابن جوزی رح تجاوز اللہ تعالی عنا وعنہ نمے دارند چہ درین بارہ تعصب ابن جوزی رح از حد اعتدال درگذشتہ تا آنکہ وے رح بعضے احادیث صحیح بخاری را نیز تسلیم نمی نماید ؎

زرے کہ پاک بود زافترائے ناپاکی	نباشد از زر کامل عیار ش باکے

آرے بعضے از علما این احادیث را ضعیف گفتہ مگر تحقیق آنہا را کما ینبغی جلال الدین سیوطی رح تحت ہر حدیث بیان نمودہ کہ از ان صاف معلوم گشت کہ اکثر ازین احادیث صحیح اند وہر کہ از راویان متہم باشند فاما چونکہ روایت وے مطابق ثقہ باشد بالاتفاق مقبول میباشد ودرین جملہ احادیث ہیچکس این چنین راوی نیست کہ روایت احادیث موضوعہ مینماید پس انکار ایشان محض تعصب وحسد ست و از اقوال ملا علی قاری رح وغیرہ از پیشتر معلوم گردید کہ ثبوتِ روایت امام قوی تر ست پس اگر بعضے از صحت آن انکار آردوا کثرین بہ ثبوت روایت آن اقرار مینمایند پس ثبوت را بہر نہج ترجیح باشد ؎

منصفے باید کہ انصافے کند		میخ حسرت بر دلِ حاسد زند	
چشم او از تیرگی آگندہ بہ		در دل او آتش سوزندہ بہ	

علاوہ اینکہ اگر این مرویات امامؒ با تحقیقے کہ از جلال الدین سیوطی در گذشت ضعیف گردانیدہ شوند
تا ہم در صحتِ سماعت و تابعیتِ امام اعظمؒ قدحی ازان لازم نیاید حسب قاعدۂ مسلمۂ جملۂ محدثین و آن
اینکہ حدیث ضعیف در باب فضائل و ثواب و عقاب مقبول کل محدثین ست نہ در احکام حلت
و حرمت و صفات باری تعالی و حدیث موضوع مقبول نیست در چیزے ازان چنانچہ امام نووی
در شرح مسلم در باب صحت احتجاج بحدیث مُعنعَن گفتہ کہ ہر آیینہ اہل حدیث روایت میکنند از محدثین
احادیثِ ضعیف را در باب ترغیب و ترہیب و فضائل اعمال و قصص و احادیث زہد و مکارم اخلاق
و مانند آن تا وقتیکہ از احکام حلال و حرام و سائر احکام نباشند و این جائز ست نزدیک اہل حدیث
و غیرہم بسبب تساہل و چشم پوشی دران نہ در روایت حدیث موضوع و عمل بران انتہی و نیز امام نوویؒ
در صدر اربعین گفتہ قَدِ اتَّفَقَ الْعُلَمَاءُ عَلٰی جَوَازِ الْعَمَلِ بِالْحَدِيْثِ الضَّعِيْفِ فِيْ فَضَائِلِ
الْاَعْمَالِ انتہی و ملا علی قاریؒ در شرح موطای امام محمد در باب قیام رمضان گفتہ کہ عمل کردن
در فضائل اعمال بحدیث ضعیف جائز ست عند الکل انتہی و سید شریفؒ در اصول حدیث گفتہ کہ
جائز ست نزدیک علما تساہل در اسانید ضعیف نہ در موضوع بغیر از بیان ضعف آن در مواعظ و قصص
و فضائل اعمال نہ در صفات اللہ تعالے و احکام حلال و حرام انتہی و ہمچنین ست در خاتمۂ مجمع البحار
در فصل جرح و تعدیل باین تذکرہ يَجُوْزُ التَّسَاهُلُ فِيْ رِوَايَةِ الضَّعِيْفِ بِلَا شَرْطِ ضُعْفِهٖ فِي
الْمَوَاعِظِ وَالْقَصَصِ وَالْفَضَائِلِ لَا فِيْ صِفَاتِ اللّٰهِ تَعَالٰى وَالْحَلَالِ وَالْحَرَامِ اِنْتَهٰى
ہرگاہ دانستی کہ حدیث ضعیف در فضائل مقبول ست عند الکل پس بدانکہ مرویات امام اعظمؒ
از صحابہؓ بفرض تسلیم محال اگر ضعیف قرار دادہ شوند نہ موضوع چنانکہ ظاہر گشت از ما قبل پس بر سماعت
امام از صحابہؓ قدحی و نقصے ازان لازم نیاید کہ مرویات وی اکثر در فضائل اعمال اند نہ در احکام حلت و حرمت و نہ
در تابعیتِ وےؒ ہیچکے را تاملے چراکہ از روایت حافظ ابن حجر عسقلانیؒ در ما قبل واضح ست کہ ہر آیینہ ابن سعدؓ بسند لا باس ؏

انتہی کلام الذہبی [illegible] عفی عنہ
و صدوق [illegible]
و ابن ابی الدنیا در [illegible]
[illegible] علیہ [illegible]
و سلیمان بن [illegible]
و روایت [illegible] ابن [illegible]
صاحب [illegible]
بن سعد [illegible]
در [illegible]
حافظ [illegible] طبقات [illegible]
[illegible] محمد بن [illegible]
امام اعظم [illegible]
کہ ابن سعد [illegible]
در [illegible]

روایت کرده که بتحقیق امام ابو حنیفه رضی حضرت انس رض را دید پس ابو حنیفه رض بدین اعتبار از طبقهٔ تابعین ست انتهی و این حدیث حسن ست نه ضعیف چه لفظ لَا بَاْسَ بِهٖ از الفاظ حدیث حسن ست چنانچه حافظ عسقلانی در صدر تقریب گفته **امام راتب** پس اول مرتبه صحابه رض ست **و مرتبهٔ ثانیه** اینکه مؤکد باشد مدح آن بصیغهٔ اسم تفضیل کَاَوْثَقِ النَّاسِ **یا** بتکریر صفت در لفظ کَثِقَةٍ ثِقَةٍ **یا** بتکرار صفت در معنی کَثِقَةٍ حَافِظٍ **و ثالثه اینکه** مفرد باشد صفت او کَثِقَةٍ - یا - مُتْقِنٍ - یا - ثَبَتٍ - یا عَدْلٍ **و رابعه اینکه** از درجهٔ ثالثه قدرے کم باشد و بدان طرف اشاره میشود بِصَدُوْقٍ - یا - لَا بَاْسَ بِهٖ - یا - وَلَیْسَ بِهٖ بَاْسٌ انتهی کلامه پس چونکه حدیث غیر موضوع در فضائل و مناقب عند الکل معمول به ست پس این حدیث بطریق اولی مقبول و معمول به باشد نزد جمیع علماء محدثین چرا که این حدیث حسن ست نه ضعیف و حدیث حسن مثل صحیح ست در احتجاج بران عند الکل مگر فرق درمیان صحیح و حسن مثل فرقِ فرض ست از واجب پس ازین حدیث ثابت گشت که بلاریب و شک امام ابو حنیفه تابعی ست بحسب قاعدهٔ مسلمهٔ جملهٔ محدثین چنانچه بحسب نقل نیز تابعیت امام با حسن الوجوه ثابت گردید پس انکار منکرین متعصبین از اقوال ائمهٔ شافعیه وغیره بر روی ایشان رد گشت از روی نقول قویه و قاعدهٔ مسلمهٔ جملهٔ محدثین رحمهم الله تعالی ســه

فعل رحمانی ست کار عاشقان		کار شیطانی ست فعل فاسقان

قُلْ جَآءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ اِنَّ الْبَاطِلَ کَانَ زَهُوْقًا **و لهذا** بسیارے از علمای محققین مانند تصریحات جلال الدین سیوطی رح برادراک و نیز روایت امام اعظم رح مر بعضے صحابه را رض قائل اند چنانچه بعضے ازیشان ست العلامة شمس الدین محمد ابو نصر ابن عرب شاه الانصاری الحنفی انه قد ذکر فی منظومته المسمّٰی بِجَوَاهِرِ الْعَقَائِدِ وَدُرَرِ الْقَلَائِدِ ثمانیة من الصحابة رض عمّن روی عنهم الامام الاعظم رض

حَیْثُ قَالَ **اشعار**	مُعْتَقِدًا مَذْهَبَ عَظِیْمِ الشَّانِ	اَبِیْ حَنِیْفَةَ الْفَتَی النُّعْمَانِ
اَلتَّابِعِیْ سَابِقِ الْاَئِمَّةِ	بِالْعِلْمِ وَالدِّیْنِ سِرَاجِ الْاُمَّةِ	جَمْعًا مِّنْ اَصْحَابِ النَّبِیِّ اَدْرَکَا
اِذْ هُمْ قَدِ اقْتَفٰی وَسَلَکَا	طَرِیْقَةً وَّاضِحَةَ الْمِنْهَاجِ	سَالِمَةً مِّنَ الضَّلَالِ الدَّاجِ
فَرَوٰی عَنْ اَنَسٍ وَّجَابِرٍ	وَابْنِ اَبِیْ اَوْفٰی کَذَا عَنْ عَامِرٍ	اَعْنِیْ اَبَا الطُّفَیْلِ بْنَ وَاثِلَهْ
وَابْنِ اُنَیْسِ الْفَتٰی وَوَاثِلَهْ	عَنِ ابْنِ جَزْءٍ قَدْ رَوَی الْاِمَامُ	وَبِنْتِ عَجْرَةَ هِیَ التَّمَامُ
رَضِیَ اللّٰهُ الْکَرِیْمُ دَائِمًا	عَنْهُمْ وَعَنْ کُلِّ الصَّحَابَةِ الْعُظَمَا	کذا وجدت فی بعض الاوراق

چونکه از ماذکر بخوبی واقف گشتی پیشتر بدانکه امام ابو حنیفه رض باعتبار زمانه زاند از بیست نفر صحابهٔ آنحضرت صلعم را دریافته گشته و زمانهٔ امام رح بازمانهٔ ایشان رض مشترک شده و از اشتراک زمانهٔ ایشان تبرکات بیغایات باو رسیده چنانچه از کتاب تقریب مؤلفهٔ حافظ عسقلانی رح زمانهٔ تولد امام و تاریخ وفات بعض صحابهٔ کرام رضوان الله علیهم اجمعین ذکر کرده میشود بغور باید دید و بگوش انصاف باید شنید قال فی التقریب

نعمان بن ثابت کوفی امام ابو حنیفه رض در سنه هشتاد تولد یافت و عمر تا هفتاد سال بود

۱ انس بن مالک انصاری رض خادم رسول الله صلعم صحابی مشهورست بروایتی در سنه ۹۲ نود و دو و بروایتی ۹۳ نود و سه وفات یافت ۲ اسعد بن سهل بن حنیف الانصاری ابوامامه رض معدودست در صحابه رض که برای وی رویت آنحضرت صلعم بود در سنه ۱۰۰ یکصد وفات یافت ۳ بسر بن ارطاة قریشی رض از صغار صحابه رض است در سنه ۸۶ هشتاد و شش وفات یافت ۴ سائب بن یزید کندی رض صحابی صغیرست در سنه ۹۱ نود و یک سال انتقال نمود و گفته شده که قبل ازان ۵ سهل بن سعد الساعدی رض صحابی مشهورست در سنه ۸۸ هشتاد و هشت وفات کرد و بعضی بعد ازان گفته ۶ صدی بن عجلان ابو امامة الباهلی رض صحابی مشهورست در سنه ۸۶ هشتاد و شش وفات کرد ۷ طارق بن شهاب البجلی کوفی رض ابوداود گفت که وی رضی الله عنه نبی صلی الله علیه وآله وسلم را دیده و در سنه ۹۲ ۹۳ هشتاد و دو یا سه سال باختلاف در آحاد وفات کرد ۸ عبد الله بن ابی اوفی رض صحابی صغیرست و آخرترین آن صحابه است که در کوفه وفات یافتند یعنی در کوفه بعد از وی صحابی دیگر نماند در سنه ۸۷ هشتاد و هفت وفات کرد ۹ عبد الله بن بسر صحابی صغیرست در سنه ۸۸ هشتاد و هشت وفات کرد وقیل سنه ۹۶ ست و تسعین ۱۰ عبد الله بن ثعلبه مراو را رویت آنحضرت صلعم ثابت است در سنه ۸۷ هشتاد و هفت یا ۸۹ نه بنابر اختلاف در احاد وفات یافت ۱۱ عبد الله بن حارث بن نوفل ابو محمد مرا او را رویت ست و مر پدر و جد وی را صحبت بود در سنه ۹۹ نود و نه وفات کرد ۱۲ عبد الله بن حارث بن جزء ابو الحارث رض صحابی ست در سنه ۸۵ هشتاد و پنج یا شش یا هشت بنابر اختلاف روایات در آحاد وفات کرد مگر قول دوم صحیح ست ۱۳ عتبه بن عبد السلمی رض صحابی مشهورست در سنه ۸۷ هشتاد و هفت وفات کرد و بعضی از نود باختلاف عشره گفته

نقل رحمه الله ۱۲ منه باد کرد مطلب قیاس در اجتهاد مجتهد غرض ...

سنہ ۱۴ عامر بن واثلہ ابو الطفیل رض ویدہ وے رضہ رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را در سنہ ۱۱۰ یکصد و دہ وفات کردہ است علی الصحیح سنہ ۱۵ عمر بن ابی سلمہ صحابی صغیر ست در سنہ ۸۳ ہشتاد و سہ بروایت صحیح وفات کردہ سنہ ۱۶ عمرو بن حریث القریشی صحابی صغیر ست در سنہ ۸۵ ہشتاد و پنج وفات نمودہ سنہ ۱۷ قبیصہ بن ذویب مراورا رویت ست در سنہ ہشتاد و چند بالا وفات نمودہ سنہ ۱۸ مالک بن حویرث صحابی ست در سنہ ۹۴ نود و چہار وفات کردہ سنہ ۱۹ محمود بن لبید صحابی صغیر ست در سنہ ۹۶ نود و شش وفات کردہ سنہ ۲۰ مقدام بن معدیکرب صحابی مشہور ست در سنہ ۹۲ نود و دو وفات نمودہ سنہ ۲۱ مالک بن اوس مراورا رویت ست در سنہ ۹۲ نود و دو وفات کردہ سنہ ۲۲ واثلہ بن الاسقع صحابی مشہور ست تا سنہ ۸۵ ہشتاد و پنج سال زندہ ماند انتہی کلام الامام العسقلانی فی التقریب وصاحب مشکوٰۃ شریف در کتاب اسماء الرجال گفتہ کہ عمرو بن حریث القرشی در کوفہ آمدہ ساکن آنجا گشتہ و والی عمارت کوفہ یعنی آبادی کوفہ گشت و در کوفہ در سنہ ۸۵ ہشتاد و پنج وفات نمود چنانچہ گذشت عبد اللہ بن ابی اوفی در غزوۂ حدیبیہ و خیبر و آنہا را کہ بعد ازین ہر دو جہادہا واقع شدہ بارسول اللہ صلعم حاضر بود و ہمیشہ در مدینہ میبود تا آنکہ وفات یافت آنحضرت صلعم بیشتر بکوفہ آمد وہو آخر من مات من الصحابۃ بالکوفۃ سنۃ سبع وثمانین انتہی کلامہ پس از نقول بالا بخوبی ظاہر گشت کہ در زمانۂ ولادت امام اعظم رض در اطراف و اکناف جماعتے از صحابہ رض موجود بود چنانچہ ما قبل نیز گذشت چنانچہ تحریر کردہ شد و بالخصوص عبد اللہ بن ابی اوفی و عمرو بن حریث و طارق بن شہاب بعد از ولادت امام رض خاص در کوفہ تا تاریخہائے مسطورہ موجود بودند و در مکۂ معظمہ تا سنہ ۱۱۰ یکصد و دہ ابو الطفیل صحابی رض زندہ بود و عمر شریف امام اعظم رض تا ہفتاد سال بود از ابتدائے سنہ ۸۰ ہشتاد بنا بر روایت مشہور و تا پنجاہ و پنج بار حج بیت اللہ ادا کردہ بود چنانچہ در ما سبق معلوم کردہ شد پس بالیقین تا پانزدہ بار در حیات ابو الطفیل رض امام ابو حنیفہ رض بحج رفتہ است و این امر از بداہت عقل صحیح و رائے نجیح و درست بمراحل دور ست کہ امام ابو حنیفہ رض باوجود مولع بودن وے رض بجملہ کارہائے خیر بطورے کہ از دیگران ممکن نبود چنانچہ از قول ابن المبارک رض در ما قبل بخوبی ثابت گشت کہ فما نالتہم عن خلق من الاخلاق الحسنۃ الا وقالوا کلہم لا نعلم احدا اتخلق بذلک غیر الامام ابی حنیفۃ رض قصد ملاقات ایشان رض بغرض حصول تابعیت نماید و از تحصیل این چنین نعمت عظمے

کہ در کافۂ مسلمین فخر الدین والدنیاست محروم ماند و باوجود اعبد الناس و ازهد الناس بودن امام رض و باوجود امکان و قدرت او از رویت و روایت صحابۂ کہ بموجب بشارت آنحضرت صلعم طُوبٰى لِمَن رَاٰنِى الحدیث وَلَا تَمَسُّ النَّارُ مَنْ رَاٰنِى الحدیث سراسر سعادت ابدی و عنایت سرمدی ست باآنکہ از ہزاران ہزار مسائل دینیہ دقیقۂ را فرو گذاشت نفرمود و از اہم ترین امور دین کہ مِنْ كُلِّ الْوُجُوهِ از مغتنمات غیر مترقبہ ست و کسے از عوام المسلمین از اینچنین فضیلت کاملہ و رحمت شاملہ نیز گاہے اغماضے و اعراضے نمی نماید چگونہ از ان خاص الخواص باوجود کمال بیدار دماغی و معنی رس چنین تساہل و تکاسل بظہور آید فافهموا وانصفوا وَلَا تَكُنْ مِّنَ الْمَاكِرِيْنَ ؎

بگذر از ظن خطا اے بدگمان	اِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ اِثْمٌ را بخوان

علاوہ اینکہ ہم از زمانۂ خیر و برکت آنحضرت صلعم متوارث جملہ مسلمین ست کہ اولاد صغار خود را بخدمت بزرگان دین می برند چنانچہ صحابہ رض اولاد اطفال خود را بخدمت بابرکت آنحضرت صلعم می بردند و خود جد امجد امام اعظم رض پسر خود را یعنی پدر بزرگوار امام ہمام رض را کہ ثابت نام میداشت در عہد طفولیت بغرض حصول دعای خیر و برکت بہ پیش حضرت علی کرم اللہ وجہہ بردہ بود چنانچہ اسمعیل بن حماد بن الامام ابو حنیفہ رض ہموارہ بران فخر فرمودے کہ ما از حق تعالے امید آن میداریم کہ دعای حضرت شاہ مردان در حق ما قبول کردہ باشد خاصتہً وقتیکہ حصول این نعمت تا مدت مدید در شہر خود و نیز در ہمان شہر ہا باشد کہ بعد از بلوغ و درستی عقل سلیم بار ہا در ان بہ نیت حج بیت اللہ مرور و یا خود در انہا اتفاق اقامت افتادہ باشد سستی از ان کسی از عوام نمی نماید پس مقام غور و جای تعجب ست کہ تا بست سال بلکہ تا سی سال از عمر شریف امام رض بالاختر اک زمانۂ صحابۂ کبار رض بگذشت و از جہت غفلت والدین خود در عالم طفولیت و خود بنفس نفیس بعد از بلوغ و درستی فہم دوربین از حضور پر نور صحابہ رض و از حصول فضیلت و شرافت تابعیت بسبب کمال تساہلی در امور خیر برائے دوام کہ ہمین طور سستی از احدامن الائمۃ متصور نیست حسب انکار منکرین خاص از ان بزرگواران پدیدار گردد پس قول برین امر اقبح نزدیک ارباب فہم صحیح و اصحاب رای صائب و نجیح ہرگز پذیرا نخواہد بود پس قول اصحاب امام رض درین بارہ کہ امام ابو حنیفہ رض جماعتی را از اصحاب آنحضرت صلعم دریافتہ و رویت و روایت ہر دو طور از ایشان حاصل کردہ بلا ریب و ریا صحیح و احق و درست ست انتقوا اہل الغرر

که بخوبی از احوال امام بسبب عدم اختلاط ایشان با امام رض چندان از ان واقف نبو وند زیراکه ع

اِنتمادوا الدِّیارِ وَالْاِبعَادِ ‖ اَدرٰی بِمَا فِیْهَا مِنَ الْاَعْبَادِ

ولهذا صاحب ردّ المحتار علامه ابن عابدین رح درباب ثبوت رویت ورِوایت امام از انس رض میفرماید

قَالَ ابْنُ حَجَرٍ قَدْ صَحَّ کَمَا قَالَ الذَّهَبِیُّ اَنَّهُ رَاٰهُ وَهُوَ صَغِیْرٌ وَفِیْ رِوَایَةٍ قَالَ رَاَیْتُهٗ مِرَارًا وَکَانَ

یَخْضِبُ بِالْحُمْرَةِ وَجَاءَ مِنْ طُرُقٍ اَنَّهٗ رَوٰی عَنْهُ اَحَادِیْثَ ثَلٰثَةً لٰکِنْ قَالَ اَئِمَّةُ الْمُحَدِّثِیْنَ

مَدَارُهَا عَلٰی مَنِ اتُّهِمَ عِنْدَ الْاَئِمَّةِ بِوَضْعِ الْاَحَادِیْثِ وَاَلَّ بَعْضُ الْفُضَلَاءِ وَقَدْ اَطَالَ الْعَلَّامَةُ

طَاشُ کُبْرٰی فِیْ سَرْدِ النُّقُوْلِ الصَّحِیْحَةِ فِیْ اِثْبَاتِ سَمَاعِهٖ مِنْهُ وَالْمُثْبِتُ مُقَدَّمٌ عَلَی النَّافِیْ

انتهی یعنی ابن حجر رح فرمود که بتحقیق صحیح ست موافق گفتن ذهبی که امام اعظم رض انس رض را دیده است و دران وقت

امام صغیر السن بود و بروایت دیگر امام فرمود که دیدم من حضرت انس رض را بارها که وی خضاب میکرد بسرخی

و از طرق بسیار مروی ست که امام روایت کرد از انس رض سه حدیث را لیکن ائمه حدیث گفتند که مدار روایت آن

هر سه حدیث بران کسان ست که اونان نزد ائمه حدیث متهم کرده اند بوضع احادیث انتهی یعنی کلام ابن حجر تا اینجا

ختم گشت پستر در عبارت آینده علامه محمد امین جواب محققانه برائے ردّ قول همین محدثین هم باحسن الوجوه قرر

میکند که بعض فضلای دیگر گفته اند که علامه طاش کبری رح بسیارے از نقول صحیحه درباب روایت کردن امام از

انس رضی الله تعالی عنهما جمع کرده ست پس بمقابله روایات صحیحه در اثبات خبر نفی روایت امام از انس رض

قابل اعتبار و قبول نیست زیراکه درصورت متنازع فیها اثبات مقدم ست بر نفی انتهی یعنی تا اینجا کلام شامی

نیز باتمام رسید میگویم که بموجب تشریح بعضے فضلاے مرحومین توضیح این اجمال اینکه اخبار عن الشیء

نزدیک محققین اهل اصول در حکم شهادت ست پس چنانکه شهادت علی النفی غیر معتبر و بالخصوص در مقابله

شهادت علی الاثبات کالعدم ست همچنین اخبار نفی ملاقات و عدم روایت امام از صحابه رض در مقابله اخبار اثبات

ملاقات و اثبات روایت ساقط و لغو ست چنانکه مذهب امام شافعی رض و قول مختار امام کرخی رض همین ست

قَالَ فِیْ مُسَلَّمِ الثُّبُوْتِ الْاِثْبَاتُ مُقَدَّمٌ عَلَی النَّفْیِ کَمَا فِی الشَّهَادَةِ عِنْدَ الْکَرْخِیِّ وَالشَّافِعِیَّةِ

انتهی و همچنین ست در کتب اصول حدیث چنانچه حافظ ابن حجر رح در نخبة الفکر و شرح آن گفته اَلْمُثْبِتُ مُقَدَّمٌ

عَلَی النَّافِیْ یَعْنِیْ اَنَّ الْفَرْعَ ثِقَةٌ عَدْلٌ وَهُوَ یَقْتَضِیْ صِدْقَهٗ وَعَدَمُ عِلْمِ الْاَصْلِ لَا یَنْفِیْهِ

وَهُوَ مُثْبِتٌ جَازِمٌ فَالْمُثْبِتُ الْجَازِمُ مُقَدَّمٌ عَلَی النَّافِی الْغَافِلِ وَکَمَا تَقَدَّمَ انتهی فوجه تقدم

بثبت بر نافی این ست که اگر نافی را بمقابلہ مثبت ترجیح داده شود پس دو بار نسخ لازم آید چراکه عدم و نفی در اشیا اصلی ست و وقتیکہ کدامی امر مثبت بران نفی اصلی برآمد آن نفی منسوخ گشت باز در مقابلہ آن مثبت اگر کدامی نافی دیگر واقع گردد پس اگر این نافی را بر مثبت ترجیح داده شود پس نسخ مکرر واقع گردد ازینجہت کہ از بیشتر مثبت آن نفی اصلی را نسخ کرد پسترا گر باز نافی طاری ترجیح یابد اثبات عارضی راکه بر نفی اصلی عارض گشته و آنرا منسوخ ساخته بود منسوخ کند نسخ دو بار لازم آید و حتی الوسع اہل اصول از تکرار نسخ پرہیز میکنند **و وجہ دوم** برای ترجیح اینکه قول مثبت مشتمل ست بر زیادت علم بخلاف نفی و حالانکه مثبت که موصوف ست بزیادت علم بہتر و اولی ست از غیر چنانچہ در مقابلہ جرح و تعدیل جرح را ترجیح میدہند بجہت استعمال جرح بر زیادت علم **و نیز وجہ دیگر اینکہ** نافی موکد نفی اصلی ست و مثبت موسس امر جدید ست و حالانکه تاسیس اولی ست از تاکید قَالَ فِي التَّلْوِيحِ إِذْ لَوْ جُعِلَ النَّافِي أَوْلَى يَلْزَمُ تَكْرَارُ النَّسْخِ بِتَغْيِيرِ الْمُثْبِتِ لِلنَّفْيِ الْأَصْلِيِّ ثُمَّ النَّافِي لِلْإِثْبَاتِ **وَأَيْضًا** الْمُثْبِتُ مُشْتَمِلٌ عَلَى زِيَادَةِ الْعِلْمِ كَمَا فِي تَعَارُضِ الْجَرْحِ وَالتَّعْدِيلِ يُجْعَلُ الْجَرْحُ أَوْلَى **وَ**لِأَنَّ الْمُثْبِتَ مُؤَسِّسٌ وَالنَّافِي مُؤَكِّدٌ وَالتَّأْسِيسُ خَيْرٌ مِنَ التَّأْكِيدِ انتهى

چند ابیات در مذمت حاسدان **نظم**

چو آگاه گشتی ز شر شرار (جمع شریر)
برو ہم حسد حاسد بے حیا
چہ گویم خباثت ز حقد و حسد
ہر انجا کہ وصف نکوحق سرشت
ز اول نگہ تا بدین انتہا
بیوسف کہ بود ست زرشک چنین
ہر آنجا کہ گل ماہ تابان شده
نہنگے کہ مردم ربايد چو مور
بگنجے چو رنجے کشی بہر او
ہماد بہاری خزان در پے ست
بجنت کہ پایان ندارد خوشی

ز افساد حساد ہم ہوشدار
بران حضرت احمد و چاریار
کہ حاسد کند حملہ بر وی ستدار
ز ایذای شومان شده نا قرار
با دم شده رشک این نابکار (یعنی شیطان)
ببین جور این حاسد نابکار
ز ایذا اسے خارے شده خارخار
بدان تا کہ در را آشکار (یاے تحقیر)
بلائے بر آرد سرے ہچو مار
بعقل لبیبان دہر رو خمار (نشہ شراب)
ز ضدش پنہ جوے لیل و نہار

نمبر از حسد ما بیان ارا شکار

باسلام سالم شده مرد و زن
همانا رخ روز روشن سواد
ز ابر سیه دل که بالاے تست
بآبے که زنده ست دنیا ازو
زخبث حاسدان تا چند جوشی
بگویند اہل حسد ذو ولد
چو ابزو نرسته زخبث حسد
نهد رشک بر خیره داغی ز شر
خصوصا بوقتے که مرد خدا
بعلم و ورع همچو روشن چراغ
به چرخ تو ترع مه چار ده
ندانی که محسود گردد به دهر
چو بنمود حاسد در و قیل و قال
زشیطان نرنجم نه از گفت او
جلیلا تو مخروش صبرے بکن

بفضلش نه بینی بتان و زنار
چو دیجور شب شد ز گرد و غبار
همی پوشد این گنبد زرنگار
زغصه همی پیچدش نار خوار
که حق را ذی ولد گویند کفار
خدا را که هست از ولد بر کنار
ازان کی شوند این و آن رستگار
حسد نیک را بد کند آشکار
کند اجتهادے بصد اعتبار
به فیض وندی همچو ابر بهار
به تخت تفقه شه تاجدار
اگرچه بود بوحنیفه به کار
بگوبر و چو شیطان تو خود را شمار
که از گل گل و لاله و زخار خار
که الله یفصل به روز شمار

چونکه از تحقیق علمای محققین و تفصیل اقوال رنگین ایشان بخوبی واقف گشتی پس می گویم که استشهاد منکرین از تابعیت امام اعظم رحمه الله تعالی بقول ابن حجر رح که در تقریب نوشته که اَلنُّعْمَانُ بْنُ ثَابِتٍ الْكُوفِيُّ اَبُوْ حَنِيْفَةَ الْإِمَامُ رض يُقَالُ اَصْلُهُ مِنْ فَارِسٍ وَيُقَالُ مَوْلَى بَنِيْ تَيْمِ اللهِ فَقِيْهٌ مَشْهُوْرٌ مِنَ السَّادِسَةِ انتهی که درین عبارت تقریب امام اعظم رح را از طبقه سادسه نوشته و مردم این طبقه کسانے اند که ایشان را تَلَاقِيْ بِاَحَدٍ مِنَ الصَّحَابَةِ رض بهم نرسیده باشد پس این استدلال بیکار ست بچند وجه وجه اول اینکه این قول ابن حجر رح که در تقریب ست مبنی ست بر قول بعض ارباب تاریخ که نافی ملاقات امام اند نه بر وجه تحقیق پس مفید مدعای منکرین نخواهد شد چنانچه از نقل عبارت امام یافعی رح وغیره مورخین صاف ظاهر می شود حیث قال فِيْ مِرْاٰةِ الْجِنَانِ فِيْ حَوَادِثِ سَنَةِ خَمْسِيْنَ وَمِائَةٍ وَفِيْهَا تُوُفِّيَ فَقِيْهُ الْعِرَاقِ الْإِمَامُ

اَبُوْحَنِیْفَةَ النُّعْمَانُ بْنُ ثَابِتٍ اَلْکُوْفِیُّ مَوْلٰی بَنِیْ تَیْمِ اللّٰهِ بْنِ ثَعْلَبَةَ مَوْلِدُهٗ سَنَةَ ثَمَانِیْنَ رَأٰی اَنَسًا وَرَوٰی عَنْ عَطَاءِ بْنِ اَبِیْ رَبَاحٍ وَّطَبَقَتِهٖ وَکَانَ قَدْ اَدْرَكَ اَرْبَعَةً مِّنَ الصَّحَابَةِ رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُمْ اَنَسُ بْنُ مَالِكٍ بِالْبَصْرَةِ وَعَبْدُ اللّٰهِ بْنُ اَبِیْ اَوْفٰی بِالْکُوْفَةِ وَسَهْلُ بْنُ سَعْدٍ السَّاعِدِیُّ بِالْمَدِیْنَةِ وَاَبُو الطُّفَیْلِ عَامِرُ بْنُ وَاثِلَةَ بِمَکَّةَ قَالَ بَعْضُ اَرْبَابِ التَّارِیْخِ وَلَمْ یَرَ اَحَدًا مِّنْهُمْ وَلَا اَخَذَ عَنْهُ انْتَهٰی عِبَارَتُهٗ بِعِبَارَتِهٖ بِعَقْلًا کہ دین عبارت از شیر قول محقق وصحیح را در باب رویت امام رضی از اصحاب بالتفصیل بیان نمود و در آخر قول مرجوح را نیز برای اظہار اشارت نمود حَیْثُ قَالَ۔ قَالَ بَعْضُ اَرْبَابِ التَّارِیْخِ الخ وجه دوم اینکه خود ابن حجر بنا بر قول اصح اقرار بر تابعیت امام رضی نموده و فتیکه خاص در باب تابعیت امام اعظم رضی از وی استفتا کرده شد این امر از ابن حجر عسقلانی رحمه بقول وشهادت ثقات تحقیق پیوسته چنانچه حافظ الحدیث خاتم الحفاظ جلال الدین سیوطی رح قول وی را مع قول شیخ ولی الدین العراقی در تبییض الصحیفه آورده چنانچه بالفاظه در ما قبل نقلش کرده شد و در عبارت افتای مذکور ابن حجر عسقلانی رح تصریح کرده ونص نموده بدیدن امام اعظم رض مر انس بن مالک رض را وچون رویت امام رح مر انس رض را عند التحقیق نزد وی به ثبوت رسید پس استدلال منکرین از قول وی رح که در تقریب گفته ناتمام ست غیر مفید چه مبنای این کلام بر قول بعض ارباب تاریخ ست نه بر قول اصح پس سزاوار نیست اخذ وعمل نمودن بر کلام وی که در تقریب ست از کلام وی رض که محض در همین معامله خاص با تحقیق خود در جواب مستفتی ومستفسرے تحریر نموده وسوال سائل را بدان جواب گفته۔ وکدام وجه ترجیح ست مر کلام تقریب را بر کلام افتای وی رض وحالانکه محقق نامی ابو الحسنات مولوی عبد الحی مرحوم لکهنوی برای تفصیل این مقام در ابراز الغی فی شفاء العی آورده که هر آئینه مقرر وثابت گشته است اینکه هر ان عالمیکه صادر شود از وی دو کلامیکه باهم مختلف باشند پس احق بقبول از ان هر دو کلامهای وے آنست که موافق باشد در ان دیگر ائمه از علما وبرین ست دلالت ادله واقتضای این قاعده بران ست که ترجیح داده شود آن کلام حافظ ابن حجر رح را که در فتیا نوشته بر کلام وی رض که در تقریب تحریر نموده لِکَوْنِهٖ مُوَافِقًا لِجَمْعٍ مِّنَ الْاَجِلَّةِ وجه سوم اینکه در اتحفة الجید ص۲۴۲ آورده که حافظ ابن حجر عسقلانی رح در تهذیب التهذیب که اصل وماخذ تقریب ست وتقریب را برای آسانی از ان ملخص کرده) نوشته که اَلنُّعْمَانُ بْنُ ثَابِتٍ اَبُوْ حَنِیْفَةَ الْکُوْفِیُّ مَوْلٰی بَنِیْ تَیْمِ اللّٰهِ وَقِیْلَ اِنَّهٗ

ذکر وجه دوم

در ترجیح قول و امر از بیان اقوال مختلفه

ذکر وجه سوم

مِنْ اَبْنَاءِ فَارِسٍ رَأَى اَنَسَ بْنَ مَالِكٍ اِنْتَهٰى پس بعد ازین تحقیق مرقومه که در تهذیب التهذیب
نوشته قول تقریب را اعتبارے نیست بجز ازینکه گفته آید که برای مجرد اظهار اختلاف مؤرخین در رویت
امام مر بعضے صحابہؓ را در تقریب این قول را تحریر کرده اگرچه عند التحقیق این اختلاف را اعتبارے
وانکار این بعضے مورخین را عند المحققین من العلماء المعتمدین من المؤرخین والناقلین اعتمادے و
التفاتے نیست لِكَوْنِهٖ مُخَالِفًا لِلْجَمْعِ مِنَ الْاَجِلَّةِ كَمَا مَرَّ وجه چهارم اینکه اهل حدیث گاہے
شخص واحد را باعتبارین مختلفین از دو طبقه می شمارند كَمَا قَالَ الْعَلَّامَةُ ابْنُ حَجَرٍ فِيْ شَرْحِ
نُخْبَةِ الْفِكَرِ وَالطَّبَقَةُ فِيْ اِصْطِلَاحِهِمْ عِبَارَةٌ عَنْ جَمَاعَةٍ اِشْتَرَكُوْا فِي السِّنِّ
وَلِقَاءِ الْمَشَايِخِ وَقَدْ يَكُوْنُ الشَّخْصُ الْوَاحِدُ مِنْ طَبَقَتَيْنِ بِاعْتِبَارَيْنِ كَاَنَسِ بْنِ مَالِكٍ رضؓ
فَاِنَّهٗ مِنْ حَيْثُ ثُبُوْتِ صُحْبَتِهٖ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُعَدُّ فِيْ طَبَقَةِ الْعَشَرَةِ مَثَلًا
وَمِنْ حَيْثُ صِغَرِ السِّنِّ يُعَدُّ فِيْ طَبَقَةِ مَنْ بَعْدَهُمْ چونکه جمله محدثین گاہے شخص واحد را از
دو طبقه بدو اعتبار مختلفه می شمارند پس ممکن ست که علامه ابن حجرؒ بموجب همین قاعدهٔ مذکورهٔ خود
در تقریب امامؒ را بدین اعتبار که در وقت ملاقات صحابہؓ عمر شریف کمتر می داشت از طبقهٔ سادسه
شمرده باشد و ملاقات صغیر السن را کالعدم قرار داده باشد و باعتبار حصول نفس ملاقات که در نفس الامر
متحقق و ثابت ست در فتیای مذکوره و نیز در تهذیب التهذیب امامؒ را از تابعین شمرده باشد پس بدین
اعتبار بودن امامؒ در نفس الامر از طبقهٔ خامسه نزد حافظ ابن حجرؒ منافی آن قول وی نیست که در
تقریب گفته و ازینجاست که گفته شده لَوْ لَا الْاِعْتِبَارَاتُ لَبَطَلَتِ الْحِكْمَةُ بلکه همین توجیه
رابع برای مطابقت کلام ابن حجرؒ متعین ست كَمَا هُوَ ظَاهِرٌ مِنِ اخْتِلَافِ كَلَامِهٖ مَعَ كَمَالِ دِقَّةِ نَظَرِهٖ
فِي الْعُلُوْمِ وَعُلُوِّ شَاْنِهٖ فِيْ مَعْرِفَةِ اَحْوَالِ الرِّجَالِ پس منکرین تابعیت امامؒ که همه تن مصروف احتمالات
تخطیه و تغلیط در اقوال علمای محققین اند باوجود موجود بودن محل صحت و مطابقت هرگز این احتمالات
زعمی ایشان درین باره قابل اصغای فحول و لایق اقتضای عقول نیست و نخواهد شد اعتراض
(عقیدن ۱۲ — زمرادش علمای کامل اند ۱۲)
دیگر بر تابعیت امامؒ وانچه منکرین در باب عدم ثبوت تابعیت امامؒ بدین عبارت امام یافعی
که در مرآت الجنان گفته و یا باین کلمات ابن طاہر که در تذکرهٔ موضوعات آورده که اَلْاِمَامُ اَبُوْ حَنِيْفَةَ
النُّعْمَانُ بْنُ ثَابِتٍ الْكُوْفِيُّ مَوْلٰى بَنِيْ تَيْمِ اللّٰهِ بْنِ ثَعْلَبَةَ مَوْلِدُهٗ سَنَةَ ثَمَانِيْنَ رَأَى

وجه چهارم

اعتراض دیگر

اَنَّا وَرَوٰی عَنْ عَطَاءِ بْنِ اَبِیْ رَبَاحٍ وَّطَبَقَتِهٖ وَکَانَ قَدْ اَدْرَكَ اَرْبَعَةً مِّنَ الصَّحَابَةِ هُمْ اَنَسُ بْنُ مَالِكٍ بِالْبَصْرَةِ وَعَبْدُ اللّٰهِ بْنُ اَبِیْ اَوْفٰی بِالْکُوْفَةِ وَسَهْلُ بْنُ سَعْدٍ السَّاعِدِیُّ بِالْمَدِیْنَةِ وَاَبُو الطُّفَیْلِ عَامِرُ بْنُ وَاثِلَةَ بِمَکَّةَ قَالَ بَعْضُ اَرْبَابِ التَّارِیْخِ وَلَمْ یَرَ اَحَدًا مِّنْهُمْ وَلَا اَخَذَ عَنْهُ وَاَصْحَابُهٗ یَقُوْلُوْنَ لَقِیَ جَمَاعَةً مِّنَ الصَّحَابَةِ وَرَوٰی عَنْهُمْ وَلَمْ یَثْبُتْ ذٰلِكَ عِنْدَ اَهْلِ النَّقْلِ انتھٰی (من انتصی به ۱۲ الامام ۱۲) و بامثال این بدیگر عبارات مورخین دیگر که نقل کرده استدلال میگیرند بدین طریق که اگر امام رح بیقین از تابعین بودے جملہ ارباب تاریخ چگونه ازان انکار نمودندے واما قول اصحاب امام رح پس بدان اعتبارے واعتمادے نیست که درین باره قول مورخین معتبر می باشد نه قول دیگران بلکه قول اصحاب امامؒ خالی از خدشۂ قویه نیست که اینچنین اقوال غالبا در حق بزرگواران خود از حسن ظن بوقوع می آیند اگرچه موافق نفس الامری باشند پس این استدلال ایشان باطل ست چراکه امام یافعی وغیرہؒ در مثل اینچنین عبارات از پیشتر قول معتمد وفی نفس الامری راکه مبین ملاقات امامؒ است مر بعضے صحابہؓ را ذکر کرده اند پستر اختلاف بعضے ارباب تاریخ راکه نزد ایشان از پایۂ اعتبار ساقط وخلاف واقع بود به قَالَ بَعْضُ اَرْبَابِ التَّارِیْخِ الخ بیان نمودند ونیز ازین کلام هویدا است که عدم ملاقات وعدم روایت امام اعظم رح از صحابہؓ قول بعض ارباب تاریخ ست نه قول کل پس قول معترض که جمله ارباب تاریخ چگونه ازان انکار نمودندے از سر غفلت از وے سرزده است نه بروجه تحقیق تحقیق این مقام اینکه مانند عبارت مذکورۂ سوال صریح دلالت می کند بر اینکه ملاقات وروایت کردن امامؒ از صحابہؓ مختلف فیه ست بدین طریق که نزد بعضے اهل نقل به ثبوت نرسیده واما اصحاب امامؒ وبعض اهل نقل مانند سیوطی وعسقلانی رحمهم الله پس ایشان می گویند که رویت وروایت یعنی ملاقات ونقل حدیث امام از صحابہؓ هر دو ثابت ست بلکه رویت امامؒ مر انس را خود از همین کلام ابن طاهرؒ وامام یافعیؒ ثابت ست پس میگویم که نزد جمله ارباب عقل خوب واضح ست که احوال امامؒ چنانچه اصحاب امامؒ را معلوم بود دیگر اهل نقل را هرگز همان مقدار علم بدان نخواهد رسید بلکه ایشان هم از اصحاب امام نقل خواهند نمود با آنکه اصحاب امام عدول وثقات اند ومدار تمام فقه حنفی بر روایات ایشان ست پس قطع نظر از روایت دارقطنی در باب رویت امام مر انس رض راکه خود صاحب مجمع البحار در تذکرة الموضوعات آورده که مثبت تابعیت امام

است چنانچه گذشت قول اصحاب امامؒ درحق اثبات تابعیت امام ثبت وافی و برہان ازبس شافی ست
و قطع کلام از آنجمله از کلام ابن طاہر وغیرہ نفی ملاقات ونفی روایت مطلقاً ثابت نمی گردد بلکه کلام
وی دال ست بر نفی عند البعض و مقصود منکرین نفی مطلقاست پس مرید نفی مطلق ہم از نقل خود مثبت نفی آنجله
گردید وَهُوَ بَيِّنٌ نَقِضُ دَعْوَاهُ وَهُوَ يُخَالِفُ مَا يَهْوَاهُ و نیز می گویم که در کلام ابن طاہر وغیرہ مراد
از اہل نقل جمیع اہل نقل اند یا بعضے اگر جمیع باشند نفسه کلام ایشان که وَأَصْحَابُهُ يَقُولُونَ إِنَّهُ لَقِيَ
جَمَاعَةً مِّنَ الصَّحَابَةِ وَرَوٰى عَنْهُمْ منافی آن ست چراکه اصحاب امامؒ نیز بعض از اہل
نقل اند پس قول عدم ثبوت نزد جمیع اہل نقل چگونه صحیح گردد و اگر مقصود بعضے از اہل نقل باشند
پس عدم ثبوت عند البعض رافع ثبوت واقعی گاہے نمی شود كَمَا لَا يَخْفٰى عَلَى الْمُتَأَمِّلِ الْعَاقِلِ
پس انکار بعضے ناقلین از تابعیت امام دلیل نفی تابعیت امام نمی گردید غایة الامر اینکه علم تابعیت
امام منکر را نرسید و آن ہیچ مضر نیست چنانچه حدیث معقل بن سنانؓ درام زوجۂ بلال بن مُرّہ و
حدیث فاطمہ بنت قیسؓ که وارد ست در عدم تجویز نفقه و سکنی برای مطلقه وحدیث ربط
براق در بیت المقدس در قصۂ معراج که انکار می کند از انہا علی الترتیب حضرت علیؓ و حضرت عمرؓ و حضرت
حذیفه بن الیمانؓ فاما از انکار ایشان در صحت احادیث قدحے لازم نمی آید قَالَ فِي التَّوْضِيْحِ
حَدِيْثُ مَعْقِلِ بْنِ سِنَانٍ فِيْ بَرْوَعَ مَاتَ عَنْهَا زَوْجُهَا بِلَالُ بْنُ مُرَّةَ مَا سَمّٰى لَهَا مَهْرًا
(نام زوجه ۱۲)
وَمَا دَخَلَ بِهَا فَقَضٰى عَلَيْهِ السَّلَامُ لَهَا بِمَهْرِ مِثْلِ نِسَائِهَا فَقَبِلَهُ ابْنُ مَسْعُوْدٍ وَرَدَّهُ
عَلِيٌّ رض وحدیث فَاطِمَةَ بِنْتِ قَيْسٍ أَنَّهُ عَلَيْهِ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ لَمْ يَجْعَلْ لَهَا
نَفَقَةً وَّلَا سُكْنٰى وَقَدْ طَلَّقَهَا زَوْجُهَا ثَلٰثًا فَرَدَّهُ عُمَرُ رض وَغَيْرُهُ اِنْتَهٰى مُلَخَّصًا و
قَالَ فِي السِّيْرَةِ الشَّامِيَّةِ أَنْكَرَ حُذَيْفَةُ رض رَابِطَ الْبُرَاقِ فَرَوَى الْإِمَامُ أَحْمَدُ وَ
التِّرْمِذِيُّ عَنْهُ لَمَّا قِيْلَ لَهُ رَبَطَ الْبُرَاقَ قَالَ أَخَافُ أَنْ يَّفِرَّ مِنْهُ وَقَدْ سَخَّرَهُ
عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ اِنْتَهٰى وہمچنین بسیارے احادیث واخبار را بسبب ناداںستگی
بعضے انکار کردہ است مگر کسے از اہل تحقیق انکار ہمان بعضے را برہان غلطی آن احادیث نگردانیدہ
اگر گفته شود که اصحاب امام از آنان نیستند که تاریخ نویسی کار ایشان باشد پس قول ایشان را
اعتبارے نباشد جوابش اینکه ابن حجر عسقلانی رحمہ و امام ذہبی و خطیب بغدادی و امام نووی رحمہ

دار قطنی و جلال الدین سیوطی و ابن حجر هیتمی و امام یافعی و غیر هم رحمهم الله جمله از ارباب نقل بمعنی مذکور اند که بعضے از ایشان نفس رویت امام رح مر صحابه رض را که برای ثبوت تابعیت کافی ست نقل کرده و بعضے رویت و روایت امام رح از صحابه هر دو امر را نقل میکنند پس این قول معترض گاہے صحیح و درست نمی تواند شد که ملاقات و روایت امام رح از صحابه رض نزد جمیع اہل تاریخ ثابت نیست و تفصیل نقول این اکابرین در گذشت یاد ش کن علاوه اینکه کسے از اہل علم برای صحت خبر نقل ارباب تواریخ شرط نکرده بلکه تمام اہل اصول و فقه برین متفق اند که در ہمه آن اخبارہا که الزام حق بر کسے نباشد وران اخبار خبر فاسق بلکه خبر صبی و کافر نیز معتبر ست چنانچه علامه صدر الشریعة در توضیح فرموده وَمَا لَيْسَ فِيْهِ اِلْزَامٌ كَالْوُكَالَاتِ وَالْمُضَارَبَاتِ وَالرِّسَالَاتِ فِي الْهَدَايَا وَمَا اَشْبَهَ ذٰلِكَ كَالْوَدَائِعِ وَالْاَمَانَاتِ يَثْبُتُ بِاَخْبَارِ الْوَاحِدِ بِشَرْطِ التَّمْيِيْزِ دُوْنَ الْعَدَالَةِ فَيُقْبَلُ فِيْهَا خَبَرُ الْفَاسِقِ وَالصَّبِيِّ وَالْكَافِرِ انتہی و محب الله البہاری رح صاحب سلم العلوم در مسلم الثبوت فرموده وَمَا لَا اِلْزَامَ فِيْهِ كَالْوُكَالَاتِ وَالْهَدَايَا وَنَحْوِهَا فَلَا شَرْطَ سِوَى التَّمْيِيْزِ مَعَ تَصْدِيْقِ الْقَلْبِ دَفْعًا لِلْحَرَجِ وَكَانَ عَلَيْهِ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ يَقْبَلُ خَبَرَ الْهَدِيَّةِ مِنَ الْبَرِّ وَالْفَاجِرِ و ہمچنین ست در تلویح و نور الانوار و کشف منار و دوائر و حسامی و غیرہا و برای صحت روایت حدیث که مدار اکثر اصول و فروع دین بران منحصر ست چہار شرط است عقل و ضبط و عدالت و اسلام چنانچه صاحب توضیح و مسلم و غیرہما گفته شَرَائِطُ الرَّاوِيْ اَرْبَعَةٌ اَلْعَقْلُ وَالضَّبْطُ وَالْعَدَالَةُ وَالْاِسْلَامُ انتہی پس چون در اخبار غیر ملزمه و نیز در روایت حدیث که مشتمل ست بر احکام حقوق حق تعالی کسے از علمای دین نقل کردن از ارباب تواریخ شرط صحت نگردانیده پس در حکایت احوال صالحین که از ان حق کسے متعلق نیست و مبنای احکام دین ہم بران نیست نقل آن از ارباب تاریخ چگونه شرط گردانیده شود پس مع قطع النظر از غلطی دعوی عدم ثبوت ملاقات و عدم روایت امام رح از صحابه رض نزدیک جمله ارباب نقل بنا بر تسلیم و تنزل می گوئیم که اگرچه اصحاب امام از ارباب تواریخ نیستند مگر خبر دادن ایشان از احوال امام رح معتبر و صحیح ست و چه برای صحت و اعتبار خبر نقل ارباب تاریخ ضرور نیست ہمچنین خبر از فاسق بلکه از کافر نیز مقبول ست پس ہیچ جای آنکه اصحاب امام رح که از ائمه مجتہدین و ثقات

[illegible] ای پیغام دادن در نحوها ۱۲

معتمدین اند فافهموا انصف ولا تکن من الماکرین تنبیه هرچند که علمای حق بین وفضلای ربانیین از متقدمین ومتاخرین درین مبحث از روی تحقیقات مرضیه وتدقیقات علمیه خدشهٔ برای معاندین امام ابوحنیفہ رض فرو نگذاشته اند۔ مگر چشم آشوب حسد دیدهٔ حاسدین متعصبین را چنان بربسته که این جمله تحقیقات معلومهٔ غیر مخفیه را نادیده انگاشته مانند کژدم از نیش زنی باز نمی ایستند۔ فالحمد لله که مکر وکذب ایشان بعد از تعمق هم از کلام ایشان ظاهر وباهر می گردد فسبحان الذی اذهب عنا الحزن وانا الی ربنا لمنقلبون ۔ پس از جملهٔ آنان که درین زمانه یکی از ائمهٔ کاملین این فرقهٔ قلیله است نواب صدیق حسن خان رئیس بوپال هست بغور تمام در عبارت کتاب ابجد العلوم وی باید نگریست که در اول در تاریخ تولد امام چه نوشته است۔ آخر از رویت وروایت چه نبشته بلکه در انکار از نفس معاصرت وهم زمانه بودن امام رح باصحابه رض چه قدر غلو وبچه مقدار مبالغت نموده که از مرتبهٔ انصاف بحد اعتساف کمال اتصاف یافته فنعوذ بالله من شرور انفسنا ومن سیئات اعمالنا وقائل برین گشته که گویا بجز از حنفیه کثرهم الله تعالی کسے دیگر از علمای محدثین رح وفضلای مورخین بهم زمانه بودن امام رح بر صحابه را قائل نشده وحال آنکه در عهد تولد امام رح بنا بر هر دو قول وی قرن صحابه براسه منقطع نشده بود چنانچه بالتفصیل در ما قبل گذشت سه چه دلاور است دزدے که بکف چراغ دارد ٭ وچونکه صاحب مدینة العلوم حسب اقتضای عقل ونقل لقا وروایت هر دو را ثابت کرده پس آنرا به لیس کما ینبغی مخدوش ساخته فسبحان ربک رب العزة عما یصفون ۔ فهذه عبارته ۔ ابو حنیفة نعمان بن ثابت رض امام الحنفیة ومقتدی اصحاب الرأی ولد سنة ثمانین من الهجرة کذا ذکره الواقدی والسمعانی عن ابی یوسف وقیل عام احدی وستین والاول اکثر واثبت ولم یر احدا من الصحابة باتفاق اهل الحدیث وان کان عاصر بعضهم علی رأی الحنفیة وبالغ فی مدینة العلوم فی اثبات اللقاء والروایة عن بعضهم ولیس کما ینبغی انتهی ولهذا ابو الحسنات محمد عبد الحی مرحوم در ابراز الغی فی شفاء العی در رد این قول وی نوشته وانکارا بلیغا فهو ان عبارته هذه توهم ان الحنفیة مقتصرون علی اثبات المعاصرة ولیس کذلک فان اکثرهم بل کلهم ذهبوا الی رؤیة الصحابة وانما اختلفوا فی روایته عن الصحابة فجمع منهم نفوها کجمع من المحدثین وجمع منهم اثبتوها وقالوا هو

اَلْمَذْهَبُ الْمَتِیْنُ وَلَقَدِ اقْشَعَرَّ جِلْدِیْ وَتَوَحَّشَ فُؤَادِیْ حِیْنَ رَأَیْتُ عِبَارَةَ الْاَبْجَدِ وَکَمْ مِنْ نَهِیْمَا اَنَّهَا تُجَاوِزُ عَنِ الْحَدِّ وَهُوَ الَّذِیْ اَزْعَجَنِیْ اِلٰی جَمْعِ نُبَذٍ مِّنْ مُسَامَحَاتِهٖ فِیْ تَصَانِیْفِهٖ لِئَلَّا یَغْتَرَّ الْجَاهِلُوْنَ بِاَمْثَالِ هٰذِهِ الْکَلِمَاتِ فِیْ تَالِیْفَاتِهٖ وَاللّٰهَ اَسْاَلُ اَنْ یُّجَنِّبَنِیْ وَیُجَنِّبَهٗ مِنْ اَمْثَالِ هٰذِهِ الْمُغَالَطَاتِ یعنی اعتراض چهارم برین قول وی اینکه این عبارت وی موهم ست که فقط حنفیه اثبات معصر بودن امام صاحب رض مر صحابه رض را میکنند و حالانکه اینچنین نیست چرا که اکثر محدثین بلکه جمهٔ ایشان رویت امام رض مر صحابه رض را قائل اند و جز این نیست که ایشان در روایت امام رض از صحابه رض باهم اختلاف کرده اند پس جماعتے از ایشان نفی روایت کرده مانند جماعتے از محدثین و جماعتی از ایشان روایت امام رض را ثابت کرده و گفته اند که همین مذهب قوی ست و هر آئینه بخزید جلد و بدن من و موی بر بدنم از خاست و خوف زده شد دل من وقتیکه عبارت ابجد العلوم مصنفهٔ مولوی صدیق حسن خان رئیس بهوپال را دیدم و هر که آن عبارت را دانست حکم کرد بر اینکه این عبارت از حد تجاوز کرده و همین عبارت وی برانگیخته کرد مرا بر جمع قدر قلیل از مسامحات و عدم تحقیق وی در تصانیف وی تا فریفته نگردند مردم بے علم و فریب نخورند ایشان بامثال اینچنین کلمات در تالیفات وے و از حق تعالے همی خواهم و سوال می کنم که مرا و او را ازین قسم فریب دادن و لغزانیدن مردم نگهدارد انتهی ؎

خنده ها بر سینه صافان میکنی هشیار باش		هر که بر آئینه خندد بر ریش خندی می کند

وازین قسم مغالطات در تصانیف این فرقهٔ غویه بسے ست که در جمع کردن آن تضییع اوقات ست بنابران تنبیه بران کرده شد مثنوی

ببین سوی کیادی خود غرض
زاقوال مکذوب گوید حرون
کتاب خدا را تحریف نمود
به بغض درونی زخود می تند
بے بدزبانے چنین ناکسان
چنین ست نزدیک هر مرد و زن
بر غان خدا اکمل محکم چو داد

چو آگاه گشتی زتحقیق این
که در سینه از کینه دارد مرض
زغیشے که دارند اهل کتاب
هر آنس و چار از دل برزود
تعجب نمائی که قول بشر
به یادم رسیده یکے داستان
که از گفت فرغان یکے پادشاه
بجلغش سر خویش هر یک نهاد

مکن گوش بر قول ارباب کین
زبغض و عداوت که دارد درون
کتاب خدا را نموده خراب
کتاب خدا را چو اهل حسد
زخود بر تنند ش بکین و بر شر
که مسموع شد زاهل راز سخن
شده واقف از جمله خوب تباه
فرستاد روزی بر شاه مرغ

فرستاده کو بُد بهوا خواه مرغ
به تعجیل حاضر شو ای نیک رای
که سهر دار با آید از یک نفس
اگر حکم ما را نداری نگاه
شهنشه ترحم کند بر فقیر
بانصاف آن مهلتم زدی داد
ز داوا نه آنگه که جاش رسید
بگفتش که این جنگ مرغان چه بود
یکی گفت کون ست پیش از دهن
برابر مساوی بایکدگر
به فیصل درآور دسوم جدال
بزاری دعا کرد و گفت این سخن
ندادی تو فتوی بشرع رسول
چگونه زدی در فضولی سخن
دهن جای گنج ست و آن جای گنج
دهانے که بهوده بفتوای شرع
ز انجاس آنها بتر بر شمر
بشستن شود پاک اسفل پلید
بپاکی نباشد دهن چرک ناک
که در پرده از شرم گشته نگون
ز سوراخ اسفل زبون تر شود

بگفتش که تعجیل کن در حضور
که از تو رسانم مهمی بجای
بمهلت درآمد بر شاه انس
بغاوت کنی از سر حکم شاه
رعایا دو مرغان بتر دم رسید
که فیصل ز حاکم همین ست داد
تعجب فزود چون ز گفتار وی
که از جان و دل هوش و عقلم ربود
دگر مرغ گفتا که ای کینه ور
مکن خیره روئی تو ای بے بصر
تعجب نموده چو بشنید حال
که اسفل بود بهتر از دهن
که مخلوق ما یک ره اسفل ست
که شد راه پس بهتر از دهن
تو دانی که این ست سوراخ زیر
همین ست اسفل بفتوای شرع
زبانے بگفتار زشت و درم
دهان پلیدان بپاکی که دید
دهانے که باشد پلید و خراب
ز شرم ندامت شده اندرون
دهان پلید از کسان ذلیل

مهمی بجل تو دارم ضرور
فرستاده مرغے در آمد زپس
چرا نامیدی گفت همراه جنس
چنین گفت گریان که عذرم پذیر
مخاصم به یکدیگر اندر گزید
بانصاف مظلوم باید رسید
که در مرغ وحشی جدال ست کی
تضرع کنان گفت کای شاه من
شمار دهنها با سفل شمر
چو بگذشت از حد شان این مقال
که فیصل نمودی چگونه جدال
برآشفت شه گفت کای بوالفضول
دو ره از که دیدی ز بالا و پست
بگفتا چنین نیست شاها بسنج
دهن جای بالا مکن دست چیر
دهنها که باشند ناپاک تر
بسا زشت تر ز اندرون شکم
بشستن بود مبر زکنده پاک
همین کون از و بهتر ست دخوب
دهانیکه ظاهر بلا لا شده
چو آن سفل بود ترد عبد الجلیل

بحکم حدیث نبی کریم پلعن و بلعنت چه گویند راز	باسلاف امت که گویند شیم باسلاف امت بسا زنهار

حکایت دیگر

زلقمان خبر داری ای خوش گمان
شده معتق آن بندهٔ نیک کیش
وے داد حکمش کہ ہر گہ رود
ز بزغالهٔ بہ رغبت دو عضوی خرد
چو مالک ہمین دید شوریده سوخت
تو این را چہ آوردی ای بکمال
ازان بهره ور در جہان نیست کس
تبر دم بیار انچہ باشد غدود
چو آن ہر دو را بُرد و بار دگر
اگر قول من می نیاری بہ رو
بہ بہتر بہ کہتر چو کردم بیان
کہ زشتی و خوبی ست از ہم تہی
زخشمے کہ مولا بر و بر نمود
چو دیدم ندیدم چنین بے تمیز
ز اعضای بد چون بتر یافتم
ندیده ست چشم کسے در جہان
الا ای کہ داری زبان دراز
چو باد شکم بر خطایش مزن
کہ از فضل اتباع صحب رسول
بہ شیرین زبانی درون تباه
بہ پاکیزه دینی اگر شد عیان
بہ فقہ و بہ تقوے نماید جمال

کہ بود ست عبدے باوزن مان
شنیدم کہ مولای وی گوشت را
ہمان گوشت آرد کہ بہتر بود
کہ در گوشت بہتر دل ست و زبان
کہ حکمت نمودم بدین خون و پوست
بگفتش کہ بہتر ہمین را بدان
کہ مدحش نہ کار زبان ست و بس
ہمان گوشت آور کہ بدتر ازان
ہمان ہر دو را باز کرده ز سر
تمسخر چہ گیری تو ہر قولِ من
تو از گوشتِ دل آوری با زبان
منافی بود لاغری فربہی
تو گفتی کہ جانش ز تن در ربود
اگر کج زبان کس بود کج درون
بیا ور دم آقا چو دریافتم
چو بدتر ز جملہ بحکم تو پیش
بہ بیہوده گوئی ذلیلش مساز
ز تحقیر اسلاف گیری کنار
چو دیوے ز آدم رمد بوالفضول
ز اوصاف صالح بماند ترند
امام ہمے گردد اندر جہان
بدانند مردم ورا پیشوا

بآخر ز اخلاص در کار خویش
روانہ نمودش بدکانہا
ببازار شد تا کہ لحم آورد
دگر کی بگیرم کہ باشد زیان
بافضلترین گوشت کردم مقال
چو دل راست شد ہم درا با زبان
بگفتش کہ این را ببر زود زود
ندیده نداده بتر زان نشان
خرد شید و جوشید مالک براه
تو خود مسخرہ احمق انجمن
دو ضد را بیک چیز چون برنہی
چو زشتی بدارد ندارد دہی
بگفتش کزاینان بتر چیز نیز
دگر عضو نبود بمثلش زبون
بگفتی بیار انچہ بدتر ازان
چہ رنجی چو آوردم از پاک کیش
الا ای کہ داری زبان در دہن
حسد را میاور چو آن نابکار
بہ تغلیط مردم رباید نہ راه
نہ خواہد کہ رحمت بجانش کنند
بخیر القرون خاصہ آن باکمال
بہ رحمت بخوانند فضل خدا

چو وارد خراب درونی ازان
که ناچار فریاد خیزد ز درد
گہے می بگوید کہ علتش نہ بود
تو پاکان دین را نمائی غوی
تو راه سعادت طلب کن بزور
زطعن سلف الحذر الحذر
دہان بد اندیش چون کون خوار
بہ خرده گرفتن فتد در ملیح
بہ مرضات حق گر بجوئی سبیل
زعیب فرو خفتگان کن حذر
چہ حاجت کہ خود را خرابی کنی
ز درگاه حق گشتہ خوار و خوددل
زنیکان بہ نیکان نوازیم ساز
بری رانہ بخشی شفیع آرد ت

بہ ہرزه سرائی کشاید زبان
گہے می سراید کہ او را لقا
بہ زہد و ریاضات بدعت نمود
گہے چون نمایند دیوان سیاه
ز احسن گمانی ہبری تو سود
زبان بد اندیش برکنده بہ
کہ وقرے ندارد چو کون حمار
ز صوت قبیحش ندارید عار
ہمین ست انداز عبد الجلیل
چو نیک ست شخصے بقول تو بد
زتیشہ بہ غفلت تو پا بشکنی
خدایا زنیکان نکن گر بدم
میان دو نیکان بدی را نواز

ازین بغض آہے برارند سرد
نہ بوده بہ اصحاب خیر الورا
الا اے سگ مبطل حق قوی
بہ معتق نمایند او را تباه
بہ قول نبی راه بردی اگر
تو بنگر فبہدٰہم اقتده
زنتیکہ دارد بہ صوت قبیح
چو آواز بطن خرش می شمار
کہ اسمای نیکان بہ نیکی ببر
نگردد کہ گردی ازان خیره خود
نہ بینی کہ شیطان زطعن قبول
کہ احسن گمانی بہ نیکان برم
نوازی بدان راز فضل خود ت

فصل دوم در بعضے از معانی عمده مضامین چیده۔ لطائف حیرت انگیز ظرائف دل آویز۔ مطالب نگین۔ مقاصد دلنشین۔ نکات تعجب خیز۔ موشگافیہای ظرافت آمیز۔ فوائد عجیب فرائد غریب۔ نفائس نادره۔ عرائس باہره۔ مفاخر یگانہ۔ نوادر زمانہ۔ اصول نایاب۔ حکایات باصواب منقولہ از امام ہمام۔ مقتدی الانام۔ امام ابو حنیفہ کوفی رضی اللہ تعالی عنہ کہ لائق دید و قابل شنید اند و در ضمن آنہا اقوال نکتہ زا و افعال فرحت افزای دیگر علمای اعصار و فضلای ذوی الاقتدار برای تبصر ناظرین و تفکر حاضرین بقدر وسع زائد کرده شد فعلیہ التکلان

لعل اللہ یرزقنی صلاحا		احب الصالحین ولست منہم

عن ابن مسعود قال جاء رجل الی النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فقال یا رسول اللہ کیف تقول فی رجل احب قوما ولم یلحق بہم فقال المرء مع من احب متفق علیہ
یعنی شخصے نزد آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در آمده پرسید چہ می فرمائی در حق کسے کہ دوست می دارد قومے را و حالانکہ در عمل یا در صحبت آن قوم نرسیده باشد فرمود کہ آن مرد با کسے باشد کہ او را دوست میدارد و عن انس

اَنَّ رَجُلاً قَالَ يَا رَسُوْلَ اللّٰهِ مَتَى السَّاعَةُ قَالَ وَيْلَكَ وَمَا اَعْدَدْتَ لَهَا قَالَ مَا اَعْدَدْتُ لَهَا اِلَّا اَنِّیْ اُحِبُّ اللّٰهَ وَرَسُوْلَهُ قَالَ اَنْتَ مَعَ مَنْ اَحْبَبْتَ (اَیْ فِی الدَّرَجَةِ وَالدُّخُوْلِ فِیْ زُمْرَتِهٖ) قَالَ اَنَسٌ فَمَا رَاَیْتُ الْمُسْلِمِیْنَ فَرِحُوْا بِشَیْءٍ بَعْدَ الْاِسْلَامِ فَرَحَهُمْ بِهَا (اَیْ بِتِلْكَ الْكَلِمَةِ) مُتَّفَقٌ عَلَیْهِ یعنی پرسید شخصے کہ یا رسول اللہ قیامت کی باشد فرمود علیہ السلام ہلاکی باد ترا چہ ساختۂ برای آن روز (یعنی کہ آن روز خوشی نیست کہ منتظر خوشخبری آن میباشی بلکہ ترا خوف ازان می باید) گفت چیزے مہیا برای آن نکردہ ام بجز ازینکہ دوست می دارم خدا و رسول او را فرمود علیہ السلام تو با کسے باشی کہ او را دوست میداری حضرت انس رض گفت از شنیدن این کلمہ جملہ اہل اسلام چنان خوشوقت گشتند کہ بعد از اسلام آنچنان بدیگر چیز خوشوقت نشدہ بودند وَعَنْ عُمَرَ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَیْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ اِنَّ مِنْ عِبَادِ اللّٰهِ لَاُنَاسًا مَا هُمْ بِاَنْبِیَاءَ وَلَا شُهَدَاءَ یَغْبِطُهُمُ الْاَنْبِیَاءُ وَالشُّهَدَاءُ یَوْمَ الْقِیٰمَةِ بِمَكَانِهِمْ مِنَ اللّٰهِ قَالُوْا یَا رَسُوْلَ اللّٰهِ تُخْبِرُنَا مَنْ هُمْ قَالَ هُمْ قَوْمٌ تَحَابُّوْا بِرُوْحِ اللّٰهِ عَلٰى غَیْرِ اَرْحَامٍ بَیْنَهُمْ وَلَا اَمْوَالٍ یَتَعَاطَوْنَهَا فَوَاللّٰهِ اِنَّ وُجُوْهَهُمْ لَنُوْرٌ وَاِنَّهُمْ لَعَلٰى نُوْرٍ لَا یَخَافُوْنَ اِذَا خَافَ النَّاسُ وَلَا یَحْزَنُوْنَ اِذَا حَزِنَ النَّاسُ وَقَرَاَ هٰذِهِ الْاٰیَةَ اَلَا اِنَّ اَوْلِیَاءَ اللّٰهِ لَا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَلَا هُمْ یَحْزَنُوْنَ یعنی حضرت عمر رض گفت کہ فرمود آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کہ از بندگان حق جل وعلا چنان کسانے اند کہ ایشان انبیا و شہدا نیستند وحالانکہ غبطہ برند و تمنا منزلت ایشان کنند انبیا و شہدا بروز حشر بسبب علو مرتبت ایشان نزدیک خدای تعالی گفتند یا رسول اللہ خبر دہی ما را بآنان کہ کیستند فرمود کہ ایشان قوسے اند کہ باہم محبت می کنند بروح حق تعالی یعنی بقرآن و یا بحبے کہ موجب حیات دل اند مانند روح یعنی کہ محبت می کنند با اہل قرآن و یا اہل اللہ بغیر از قرابت باہمی ایشان و بغیر از ارتباط اموال کہ بیکدیگری دہند پس بخدا کہ ہر آئینہ روہای ایشان نور عظیم باشد وایشان بر نورے بوند کہ نترسند ایشان وقتیکہ مردم می ترسند واندوہ گین نگردند وقتیکہ مردم اندوہ گین شوند و خواند آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم این آیت را یعنی برای استشہاد انچہ مقصود از نقل این احادیث اینکہ بر فرد بشر را از مسلمانان لازم و واجب ست کہ محبت اہل علم و اہل تقوی را بر خود لازم و واجب گردانند کہ تا مستحق این منازل و مراتب علیا گردد و از شنیدن ذکر جمیل ایشان فرحت دل و تسکین خاطر

به تمام تر میسر گردد فلهذا این عبد ذلیل مدعو به محمد عبد الجلیل اصلح الله تعالی حاله وجعل الی الخیر مآله در ضمن لطائف امام همام رضی الله تعالی عنا وعنه بدون رعایت ترتیب در تقدیم وتاخیر ذکر بعضے عجائب وغرائب دیگر ائمہ دین صالحین از سلف وخلف درج نمود وبالله التوفیق اللهم ارزقنا محبة الصالحین وادخلنا فی زمرتهم یوم الدین

مثنوی

گوش گل اینجا ندارد هیچ سود
گوش سر چون جانب گوینده است
گوش سر با جملہ حیوان همدم ست
گوش سر سهل ست گر آگنده است
این سخن از گوش دل باید شنود
گوش سر مخصوص نسل آدم ست

حکایت در تذکرة الاولیا در تذکره ابراهیم ادهم رحمة الله علیه هم از وی نقل آورده که جبرئیل علیه السلام در خواب دیدم صحیفه در دست گرفته گفتم چه خواهی کرد گفت دوستان خدای را می نویسم گفتم نام من می نویسی گفت تو از ایشان نه گفتم آخر از دوستان دوستان هم ایم ساعتے اندیشه کرد پس گفت فرمان آمد که اول نام تو بنویسم که امید درین راه از نومیدی پدید آید

همه می گفتم و در چه پرداختم
کجا بود اشهب کجا تاختم

نظم

بنام خدای زمین و زمان
که بنمود ره از هدایت کنان

که افضل ز جمله است آن برضا
چو جان کرد در جسم آن شاه را

ببین قدرت ایزدی را طلسم
شفیع امم جان و مخلوق جسم

همین عالمانند چشمان نور
ولے مردم چشم نور یقین

پے بوحنیفه چه گویم زیاد
جنابے امامے که مثلش نه زاد

که گشتند فقها عیالش برین
فقیهیکه خامه بصد اضطراب

که غسل و طهارت کند بعد ازان
بوصف نکویش کشاید زبان

ز شرمش شده رنگ روشن سیاه
ز دهشت ندانست روی و رہے

چو تیغش دل و سپر دریده و بریده
ازان بعد نقشے به کاغذ کشید

ز وصف امامی چنین ست گرم
که مخلوق را چونکه حق آفرید

پس آن برگزیده جهان را توئی
که در دین چو مه آسمان را توئی

به فقه مبین و به ذهن بدیع
به عقل بلیغ و به علم وسیع

ز تعریف علمش نه اهم نوشت
که حق طینتش را ز حکمت سرشت

به جمله رسل سرور انبیا
رسول کریم و نبی هدے

ز دیده بود جسم ما را سرور
امام جهان بوحنیفه رض ببین

فقیه زمان نکته دان نکته بین
بتعظیم نامش شده غرق آب

باوصاف خوبش چو کرده نگاه
که جرأت نماید بوصف شہے

باشک دونده بآواز نرم
یکے راز دیگر همیشه گزید

به رای متین و به فهم سریع
نمودی همه امتحان را بلیغ

بفکر رسا و به فهم درست

همه گردِ اسلام را خوب شست
چو فرقے نکردند در زینت و راست
به چرخ طریقت چو ماهی بریق
به چرخ معانی توئی تابدار
که چون مهر تابد به روی زمین
ازان نام تو همچو ماه آمده
به ملکِ معانی توئی تاجدار
به دانش بزرگی به همت بلند
همان به که آرم ز تو داستان
به ادراکِ ذهنِ خدا دادِ ان تو
چو شیطان ز لاحول جوید فرار
همین ست مطلب دگر دِ اسلام
که این در تو صحت بود یا مرض
چو از کارایشان نمائیم ما
نمائی مرا هم در ایشان درون

ز قرآن و قولِ رسولِ کریم
بنا چار معتاد و ملت بخاست
حقیقت چو درجے ست گوهر توئی
چو خورشیدِ تابان بنصف النهار
ازان و جهان مهر نامت شده
ضیا بخش هر ملک با جاه شده
به ظاهر به گوری بمعنے برون
که دینِ نبی را توئی بس پسند
که جولان طبعت دران صاف صاف
رسد آفرین ز آفرین خوان تو
ز گفتارِ خصمت ندارم باک
بدشنام دِه یا به نیکی پیام
خدایا به حق همان عالمان
بایشان رسانی چو آئیم ما
کنون ست مطلب بعرض سخن

تو کردی نمودار خوب از سقیم
به بحر شریعت چو ماهی غریق
به برجِ معارف چو اختر توئی
چو تو دیگرے را ندانم چنین
ضیا بخش هر ملک و ملت شده
نه در یک وطن بلکه در هر دیار
چو بوے گلی خود به برگ اندرون
چه گویم ز وصفت برِ راستان
چو خمشیر بران نماید مصاف
خلافِ مخالف نگیر دست یار
که حق هم رهم به ازین مشت خاک
ازین گفت تو من ندارم غرض
که در دین احمد چو روح اندر جان
به پاکیِ پاکانِ صافی درون
اگر مرد کاری تو غفلت مکن

جواب از سوال مقدر ست که در قرآن و حدیث... از کجا یافته ۱۲

حکایت (۱) در تذکرة الاولیا آورده که خلیفهٔ وقت بخواب دید ملک الموت را از وے پرسید که عمر من چند مانده است ملک الموت به پنج انگشت اشارت کرد تعبیر این خواب را از بسیار کس پرسید معلوم نه می شد ابوحنیفه رض را بخواند و از وے پرسید گفت به پنج علم اشارت کرد یعنی که این هر پنج علم را کسے نمیداند الا ما شاء الله و آن پنج علم درین آیت ست إِنَّ اللّٰهَ عِنْدَهٗ عِلْمُ السَّاعَةِ ط وَيُنَزِّلُ الْغَيْثَ ط وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ ط وَمَا تَدْرِيْ نَفْسٌ مَّاذَا تَكْسِبُ غَدًا ط وَمَا تَدْرِيْ نَفْسٌۢ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوْتُ ط یعنی علم آمدن قیامت و نزول باران و علم انچه در رحم زنان باشد از بچه وغیره و صحیح و سقیم و سالم و ناقص و زنده و مرده و مانند آن و علم انچه روز آینده چه خواهد کرد و بکدام سرزمین خواهد مرد بجز از حق تعالی هیچکس نمیداند بدانکه درینجا بس ست اشارات لطیف و ودیعت ست چنانچه بعضے ازان می آید ان شاء الله تعالی لطیفه چونکه در خلافت مامون و معتصم با لله د

وائق بالله که همه ایشان باعتزال گرائیده بودند خلقے کثیر را بحدوث و خلق قرآن طوعًا و کرهًا دعوت نمودند و درین باب از قتل و قید های سخت هیچ باقی نگذاشتند و بعضے ازان ائمه دین که درین بلا و فتنه ممتحن شده بودند امام احمد بن حنبل رض بود چنانچه بالاجمال در خلافتهای ایشان این بحث درگزشت و گویند که امام شافعی رض نیز سه بار درین بلا ممتحن گشت مگر از دانش خداداد خود هر بار نجات می یافت بدین تفصیل که بار اول برای اقرار آنکه قرآن مخلوق است نه قدیم چون در حضور خلیفه طلبیده شد سر خود را در پیش انداخت و چون از وی سوال کرده شد که مَا تَقُوْلُ فِي الْقُرْاٰنِ قَدِيْمٌ اَمْ حَادِثٌ پس بطریق تعارف تجاهلا نه خود را آنا غرض ساخت که گویا این سوال نه از من ست و چون از حضار مجلس کسے بجوابش نپرداخت سر برآورد و از سائل پرسید تَعْنِيْ بِيْ یعنی مرا مرادمیگیری آن پس در ذهن سائل چنان واقع گشت که وی می پرسد که این سوال از من ست بنابران جواب داد نَعَمْ امام رض فرمود حَادِثٌ چون ازانجا رهائی یافته بمجلس خود بازگشت در معرض معاندان در افتاد که امام برای جان ترک ایمان کرده قائل بکلمهٔ کفر گردید در آخر امام رض فرمودند چنین ست که معاندین می گویند بلکه سوال ایشان را در حق قرآن بتوقف و سکوت از جواب رد کرده در حق ذات خود بار دیگر از سائل سوال کردم که یعنی بدان سوال قدم و حدوث مرا مرادمیگیری قَالَ نَعَمْ قُلْتُ حَادِثٌ یعنی که من حادث ام نه که قرآن ؎

همان لحظه کین راز در خفیه رفت		حدیثش بگوش ملک باز رفت	

از شنیدنش ملک بهم برآمد و امام شافعی رض دیگر باره گرفتار گشت و در جواب مَا تَقُوْلُ فِي الْقُرْاٰنِ الخ چنین فرمود که کدام قرآن را می گوئید بیارید و بدستم دهید مبادا که حاسدان بغرض گویند که باز در مسئله حیله را بکار برده از شنیدنش خوش شده همچنان کردند امام رض کلام الله را از جا بجا و اکرده نظر فرمود و بردم چنان نمود که گویا باور م شد که این کتاب همان منزل ایزد پاک ست نه مرکب از کلام مخلوق فرمود که این کلام پاک حادث ست یعنی نه قدیم و هر که این را بصفت قدم موصوف نماید کافر گردد و این قول بران سبب فرمود که این کتاب که در دست امام رض بود مرکب از نقوش و کاغذ و غیرها بود نه غیر- و هر مرکب حادث می باشد و آنچه قدیم ست کلام نفسی ازلی است که مدلول این نقوش ست نه این مرکب و منقوش و آنچه از حروف و صوت و غیرها بر کلام ازلی عارض می شود از آنها در قدیم کلام ربانی نقصانے نه که اینها برائے کلام الله مانند جامه است مر وجود شخص را چنانچه جامی در اعتقادنامهٔ خود گفته ؎

چون کتاب خدا کلام خداست		از صفات کلام بنده جداست
لایزالش بدان و لم یزلے		حرف و صوتے که از تو شد حادث

لکن از حق گرانگی چو معتزلی

لطیفه در امتحان امام شافعی رح

لطیفه در امتحان امام شافعی رح

ناهجو تو شد به نیستی لابث	باشد آن پیش عقل خرده شناس
مهدم گر شود لباس بدل	شخص صاحب لباس راچه خلل

مر کلام قدیم را چو لباس

الغرض برای رد قول طاعنین چون امام شافعی رض این توجیه را بیان فرمود بموجب ؎ | که جاسوس هم کاسه دیدم بسے | همین نکته را گوش ملک باز گفتند

وبحکم سلطانی بار سوم باز گرفتار گردید و در جواب ما تقول فی القرآن الخ انکار نمود فرمود تا فارغ خلی نگیرم این بار چیزے نگویم کتاد قتیکه عیب جویان مرا مقتول و ملک را بخون ناحق من ماخوذ نگردانند بنا بر مند آخر الامر اتفاق بران افتاد که امام شافعی را رض بر سر منبر برآرند و به آواز بلند به حدوث قرآن اقرار نماید و اگر کلام با حیله گوید بر امام رض رد کرده شود و چون از سر منبر بحکم سلطانی فرود آید بستر اعتراض معترض را تا ابد اعتبارے نخواهد بود و امام رض چون بر سر منبر بر آمد فرمود أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ الصُّحُفَ كُلَّهَا وَتَوْرٰىةَ مُوسٰى وَزَبُوْرَ دَاوٗدَ وَإِنْجِيْلَ عِيْسٰى وَفُرْقَانَ مُحَمَّدٍ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَوٰاتُ اللّٰهِ عَلَيْهِمْ وَالتَّسْلِيْمَاتُ اِعْلَمُوْا اَنَّ هٰذِهِ الْخَمْسَةَ كُلَّهَا حَادِثَةٌ و در وقت تکلم بدین کلمات رو بسوی مردم کرده پنجه دست راست را بری فهمانیدن ایشان حرکت دادے و بزبان سحر البیان خود فرمودے اِعْلَمُوْا اَنَّ هٰذِهِ الْخَمْسَةَ كُلَّهَا حَادِثَةٌ مردم چنان دانستندے که هذه الخمسة صحف و هر چهار کتب را می گوید و امام رض هر پنج انگشت خود به پیش مردم وا نمودے و هذه الخمسة بدان اشاره کردے ازینجاست که امام شافعی رض از پنجه ظلم اهل اعتزال رهائی یافت و امام احمد بن حنبل رض که تلمیذ وی بود ازین صدمه عظیم شربت شهادت چشید چنانچه در تذکرة الاولیاست وَاللّٰهُ اَعْلَمُ تبرکًا و تیمنًا در بعضے حالات امام شافعی رح از کتب ذیل طبقات کبری معروف بلواقح الانوار للشعرانی و ابجد العلوم للنواب و کفایة المواعظ من المجلس الثانی والثلثین من المجلد الثانی و اخبار الجمال و غیره و مقدمه اشعة اللمعات للمحقق الدهلوی رح و ارشاد الطالبين و تذکرة الاولیاء و غیرها فنقول وَبِاللّٰهِ التَّوْفِيْقُ هُوَ مُحَمَّدُ بْنُ اِدْرِيْسَ الشَّافِعِيُّ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ اِبْنُ عَمِّ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَلْتَقِيْ مَعَهٗ فِيْ عَبْدِ مَنَافٍ كما فی اللواقح و در اخبار الجمال گفته از جهت پدر قریشی مطلبی هاشمی اند که بهشتم واسطه با آنحضرت صلی الله علیه وسلم در عبد المطلب یکجا می شوند و محدث دهلوی در مقدمه ترجمه آورده هو محمد بن ادریس بن العباس ابن عثمان بن شافع بن سائب بن عبید بن عبد یزید بن هاشم بن المطلب بن عبد مناف القرشی المطلبی و او را نسبت بجد او شافع کرده شافعی گفتند و مطلبی ازان گویند که جد اعلای او مطلب بن عبد مناف است و از طرف مادر

امتحان بار سوم و رهائی امام شافعی رض

در بعض حالات امام شافعی رض

علوی فاطمی تولد ایشان در سنه یک صد و پنجاه بود به شب فوت امام اعظم رضی الله عنه پانزدهم رجب بمقام غزه و بقولے
در عسقلان یا در منا یا در یمن و در بر همنه بروز وفات امام اعظم گفته و در ارشاد الطالبین آورده که وفات
امام اعظم رضی الله عنه با تجهیز و تکفین مقدم بود بر تولد امام شافعی نه نماز بر جنازهٔ امام رضی الله عنه والله اعلم و بعد دو سالگی بمکه معظمه
برده شد و در کنار مادر خود در حالت یتیمی و بیکسی در قلت عیش و تنگی حال نشو و نما یافته و نزد مسلم بن خالد
زنگی هم در مکه معظمه علم فقه آموخت پس بعد سیزده سالگی بمدینه منوره نزد امام مالک رسید و وی هفتاد ساله بود چنانچه در
کوکب الاولیاست و مؤطای وی را از پیشتر حفظ کرده بود چون بروی خواند از وی خوش شد و فرمود از خدا بپرهیز
زود باشد که ترا شانی بهم دست دهد و از امام مالک کسب علوم کرده بعد وفات امام مالک به یمن و از یمن
بعراق آمد و از امام محمد شاگرد امام اعظم رضی الله عنه تلمذ حاصل نمود کذا فی اخبار الجمال و اللوائح و شیخ در مقدمه آورده
که بعد از ملازمت مالک بغداد رفت و دو سال آنجا اقامت نمود و علمای آنجا بر وی جمع شدند و اخذ حدیث و
فقه از وی کردند و کتاب قدیم خود را در آنجا تصنیف نموده بعد از آن بمکه باز گشت پس بار دیگر بغداد رفت بعد از آن
عزیمت مصر کرد و بتدریس و نشر علوم مشغول شد و کتب جدیده در آنجا تصنیف نمود و چون در آخر ۱۹۹ تسع و
تسعین و مائة در مصر آمد کتب فقه جدید را تصنیف نمود و با این رفعت فرمودے چون با کسے مناظره می کنم
دوست می دارم اینکه حق تعالی ظاهر گرداند حق را بر دست وی، و وی رضی الله عنه فرموده که برای نفس خود ظالم تر از آن
کس نیست که فروتنی نماید مر کسے را که وی را عزت نمی دهد بجهت کسے گر اینکه او را نفع نه دهد و خوش شود بمدح
کسے که او را نشناسد و فرمود که ده سال با صوفیه صحبت داشتم این دو حرف را از ایشان پسندیدم اَلْوَقْتُ سَیْفٌ
وَاَفْضَلُ الْعِصْمَةِ اَنْ لَّا تَجِدَ ای محرومی و فرمود هر که طلب کرد علم را با عزت نفس نجات نیافت و هر که
طلب کرد علم را با ذلت نفس و خدمت علما نمود مر علما را رهائی یافت و فرمود که علم آن نیست که حفظ کرده شود علم
آن ست که نفع دهد و فرمود فقر علما اختیاری ست و فقر جهلا اضطراری ناقل الحروف اَصْلَحَ اللّٰهُ حَالَهٗ
در حق خود بعون الله این کلمه را بکمال تصدیق می نماید والله اعلم و فرمود که مردم ازین سورت غافل اند
وَالْعَصْرِ اِنَّ الْاِنْسَانَ لَفِیْ خُسْرٍ و خود شب را سه اجزا کرده بود در حصهٔ اول کتابت مسائل می کرد و در
ثانی نماز می خواند و در سوم می خوابید و بروایت دیگر نمی خفت در شب مگر اندک و فرمود که گاهے دروغ نگفته ام
و قسم نیز نخورده ام نه صادق و نه کاذب کاتب الحروف اَصْلَحَ اللّٰهُ حَالَهٗ بِاَعَانِیْهِ وَاَفْضَالِهٖ درین
زمانهٔ اخیر که ۱۳۱۷ هجری ست و تخمینا از عمر من تا چهل و چهار یا پنج سال گذشته باشد بموجب قوله تعالی وَاَمَّا

بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ همچنین دو امر را اظهار می کنم کہ از صغر سنی خود نہ گاہے تارک فرض و نہ مرتکب زنا گشتہ ام وَلِلّٰہِ التَّوْفِیْقُ وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰہِ الْعَلِیِّ الْعَظِیْمِ وَمَآ اُبَرِّئُ نَفْسِیْ اِنَّ النَّفْسَ لَاَمَّارَةٌ بِالسُّوْٓءِ اِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّیْ الآیة وشیخ در مقدمہ ترجمہ آوردہ کہ از شافعی رض منقول ست کہ اگر علما اولیای حق تعالے نیستند پس بر او رآخرت ولی نباشد مَا اتَّخَذَ اللّٰہُ وَلِیًّا جَاهِلًا قَطُّ وفرمود کہ گاہے غسل جمعہ ناغہ نکردہ ام در سرما و نہ در سفر و از شانزدہ سال بسیری نخوردم مگر آن قدر کہ آن ساعت را دفع کردم و ہموارہ بر عصا رفتی پس ازین عصا از وے سوال کردہ شد فرمود کہ برائے تذکر انکہ من مسافرام از دنیا وفرمود اگر کسے از شما جہد کامل کند برای آنکہ جملہ مردم را از خود خوشنود گرداند ممکن نیست پس لازم ست بر بندہ کہ خالص کند عمل را در میان خود و درمیان حق تعالی وفرمود عاقل آنست کہ عقل آموخت او را عقل وی از ہر مذموم وفرمود چہل سال ست کہ از اجای خود کہ تزوج کردہ احوال ایشان می پرسم پس کسے را از ایشان ندیدم کہ گفت کہ در تزوج گاہے نیکیے دیدم وفرمود کہ برادر تو نیست کسے کہ بہ ادروی محتاج می باشی وفرمود مشورت مطلب از کسیکہ در خانہ وی آرد نباشد یعنی از چنین مفلس وفرمود بشناس کسے را کہ چون خوش کردی او را مدح تو کرد بچیزیکہ در تو نبود پس ہرگاہ کہ ناخوش کنی او را نیز در عیب تو گوید چیزے را کہ در تو نباشد و بود وی رض اکرم الناس تا آنکہ بارے با خود از یمن دہ ہزار دینار بمکہ منورہ برد و خیمہ خود را بیرون مکہ زد و می آمدند مردم او را تا آنکہ آنہمہ را بر مردم متفرق نمود وزبر بہنہ آوردہ کہ تا نماز پشین ہیچ با وی نماند و گاہے کسے از شے سوال نکرد مگر اینکہ از شرم خوبیش سائل روی مبارک وی سرخ شدے و بر محاسن خود حنای سرخ کردے و گاہے زرد برائے اتباع سنت و وی رض کثیر الامراض بود یکے از ان امراض بواسیر بود بطوریکہ ہموارہ خون افشاندے گاہے برای حدیث نشستے مگر اینکہ طشت بزیر وی بودے کہ تقاطر دم دران شدے و یونس بن عبد الاعلی گفت مانند امام شافعی رض کسے را از تقی با مراض ندیدم و چنان صاحب رعب و ہیبت بود کہ کسے را از اصحاب او پیش روی وی جرأت آب نوشیدن نبودے وفرمود ہرگاہ کہ بینم اصحاب حدیث را گویا دیدم اصحاب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم را و صاحب بدعت اگر بر ہوا پرد قبول اش نکنم وفرمود کہ حذر کنید از اعور و احول و اعرج و احدب و اشقر و کوسج و از ہر کہ بروی آفت بدنی باشد چرا کہ در وی تباہی ست و زندگانی با وی سختی ست و نعم ما قیل

ز کران کوران و کلان و شل | ہر انجا کہ باشد دران جا خلل

اَلْکُلُّ مِنَ اللَّوَاقِحِ وزبر بہنہ آوردہ کہ در حدیث ست لَا تَسُبُّوْا قُرَیْشًا فَاِنَّ عَالِمَهَا یَمْلَأُ الْاَرْضَ عِلْمًا قَالُوْا الْمُرَادُ بِهِ الشَّافِعِیُّ کَمَا فِی الْخَیْرَاتِ الْحِسَانِ یعنی دشنام مدہید قریش را کہ عالم آن قریش

پر می کند زمین را از علم مراد ازین عالم امام شافعی ست و در غالیه گفته که وی مجدد راس صدی دوم ست چنانچه از
حدیث ابی داؤد مستفاد ست يَبْعَثُ اللّٰهُ عَلٰى كُلِّ نَاسِ مِائَةِ سَنَةٍ مَنْ يُجَدِّدُ لِهٰذِهِ الْاُمَّةِ اَمْرَ دِيْنِهَا
و در تذکرة آورده که احمد بن حنبل رض گفت در معنی این حدیث که مصطفی صلی الله علیه وسلم فرمود که بر سر هر صد سال
مردے را برانگیزانند تا دین من بر خلق الله رسانند و آن شافعی ست و بلال خواص گوید که خضر را پرسیدم که
در شافعی چه گوئی گفت او از اوتاد ست و در ابجد العلوم ست که مادر امام شافعی در وقت حمل وی بخواب دید
که گویا مشتری از شکم وی بدر شده پاره پاره گشت و در هر شهرے ازان لمعه و نورے رسید معبرے در تعبیرش گفت که از
شکم تو عالم بزرگ تولد یابد و همچنان شد چنانچه علم اصول را پیشتر وی تدوین کرده و در تذکرة آورده ثوری رض گفت
اگر عقل شافعی را وزن کردندے با عقل یک نیمهٔ خلق پس عقل او راجح آمدے و احمد حنبل که امام جهان
بود و سه صد هزار حدیث یاد داشت بشاگردی او آمدے قومے بر وی اعتراض کردند که در پیش پسرے
بیست و پنج ساله می نشیند و صحبت مشایخ و استادان عالی را ترک می کند احمد گفت هر چه ما یاد داریم
معانی آن او میداند و آنچه از حقائق آیات و اخبار او فهم کرده فهم ما بدان نمی رسد چنانچه در برهان ست
و در سیزده سالگی در حرم می گفت سَلُوْنِيْ عَمَّا شِئْتُمْ بپرسید از من هر چه می خواهید و در پانزده سالگی فتوے
می داد و در غالیه گفته وَاَذِنَ لَهُ الْاِمَامُ مَالِكُ بْنُ اَنَسٍ رض بِالْفَتْوٰى وَهُوَ ابْنُ خَمْسَ عَشْرَةَ
سَنَةً وَحَفِظَ الْقُرْاٰنَ وَهُوَ ابْنُ سَبْعِ سِنِيْنَ و شیخ دهلوی در مقدمهٔ اشعة اللمعات آورده و چون
ده ساله شد موطای مالک یاد داشت و محمد بن حسن شیبانی در مقام مدح شافعی گفت که وی کتاب اوسط
امام ابو حنیفه را از من بعاریت گرفت و تمام آن را در یک شبانروز حفظ کرد و وی در حفظ و ضبط حدیث
و فقه و فصاحت و معرفت و ثبات و تمکن و حسن صورت و سیرت و جودت ذاتی و فراست و شجاعت
و حسن اخلاق و کرم و جود و سخاوت و مروت درجهٔ کمال داشت و تصانیف او در اصول دین چهارده
مجلد و در فروع از صد متجاوز ست و از احمد حنبل منقول ست که ما نشناختیم ناسخ حدیث رسول را
صلی الله علیه وسلم از منسوخ آن و خاص آن را از عام آن و مجمل آن را از مفصل آن تا با شافعی ننشستیم
و وی رض هر وقت نزد شافعی بودے برای استفاده و هم در تذکرة آورده که با هارون الرشید که خلیفهٔ
عهد بود گفتند که شافعی قرآن حفظ ندارد و همچنان بود لیکن قوت حافظهٔ او چنان بود که هارون خواست
که امتحان کند باه رمضان امامتش فرمود شافعی رض هر روز جزوے قرآن را مطالعه می کرد و هر شب در تراویح

می خواند تا در ماه رمضان همه قرآن حفظ کرد و شافعی رض گفت علم همه عالم در علم من رسید و علم من در علم
صوفیان نرسید و علم ایشان در علم یک سخن پیر ایشان نرسید که گفت اَلْوَقْتُ سَیْفٌ قَاطِعٌ و امام
شافعی رض پیوسته گریان و سوزان بودے و هنوز طفل بود که خلعت هزار ساله در سر او افگندند یکبار
در میان درس ده بار برخاست و نشست گفتند چه حال ست گفت علوی زادهٔ بر در بازی می کند هر بار
که او در برابر من می آید حرمت او را برخیزم که روا نبود که فرزند رسول صلی الله علیه وسلم فراز آید و برنخیزم و هم
او گفت رض رسول را علیه السلام بخواب دیدم مرا گفت ای پسر تو کیستی گفتم یا رسول الله یکے از گروه تو گفت
نزدیک آی نزدیک شدم آب دهن خود بگرفت تا من دهن باز کردم به دهن من انداخت چنانکه بلب و دهان
و زبان من رسید پس گفت اکنون برو که برکات خدائے بر تو باد و هم در آن ساعت علی مرتضی را بخواب
دیدم که انگشترین خود بیرون کرد و در انگشت من کرد تا علم مرتضی نیز بر من سرایت کرد چنانکه بعد از آن
بشاگردی امام مالک رض افتاد و مالک رض هفتاد ساله بود بر در سرای مالک رض بایستادے و هر فتوی که بیرون آمدے
بدیدے و اگر نه چنان بودے مستفتی را بگفتے که باز گرد و بگو که احتیاط کن چون تفحص کردندے حق بدست
شافعی بودے و مالک رض بد و نازیدے۔ و در غالیه آورده که امام شافعی رض پیوسته هر روز ختمی بکردے و در
رمضان شصت بار ختم قرآن کردے وَکُلُّ ذٰلِكَ فِی الصَّلٰوةِ و امام احمد حنبل رض را پسرے بود
عبد الله نام از پدر خود پرسید چیست مرا که می بینم ترا ای پدر بزرگوار من که بر امام شافعی رض کثرت ثنا و مدح
و زیادت دعا برای او می کنی فرمود کای پسرک من او چون آفتاب ست روز را و عافیت ست
خلق را فَانْظُرْ هَلْ لِهٰذَیْنِ مِنْ خَلَفٍ اَوْ عَنْهُمَا عِوَضٌ و نیز دخترے داشت عفیفه صالحه
که همواره قیام لیل و صوم نهار می کرد مناقب و اخبار صالحین را محبوب داشتے و بسبب شهرت و صلاحیت
امام شافعی رض دیدار روی او در دل داشتے تا شبے در بغداد امام شافعی رض نزد امام احمد رض پدر وی بمهمانی درآمد
آن دختر از آرزوی دل خود خوشوقت گردید که امشب افعال و اقوال وی رض خواهم دید امام احمد
همه شب بورد و وظائف خود مشغول گشت و امام شافعی تا فجر مستلقی بر پشت خود خوابید آن دختر چون
حالتش را چنان دید تعجبا از پدر خود پرسید که فوقیت تامه وی را بچه میدهی و درین شب از نماز و
ذکر و ورد وی چیزے ندیدم ایشان درین سخن بودند که امام شافعی رض برخاست امام احمد از وے
پرسید شب چون گذشت فرمود که شبے اطیب و مبارک تر و انفع از دین بر من نیامده پرسید چگونه

در تعظیم سادات و احتراز بزرگی شیخ

فرمود زیرا که درین شب همان صد مسائله را ترتیب دادم که نفع دہد مسلمانان را در حالیکه مستلقی بر پشت خود بودم واز ہمدیگر رخصت گشتند پس امام احمدؓ بدختر خود گفت که این عمل وے که تمام شب دران نائم بود بهتر ست از عملیکه کردم و من قائم بودم **نقلی** بیادم رسید گویند که در آخر عمر علامۂ تفتازانی صاحب مطول وغیرہ سید السند میر سید شریف نور الله مرقدهما بزیور علوم آراسته و پیراسته گردید و بحکم سلطان تیمور باہم ایشان را مناظرہ مقرر گشت علامه فربه اندام و سمین بدن بود و از ضعف پیری نرم رفتار و میر سید شریف نوجوان نحیف البدن تیز رفتار از عیب جویان کسے پیش علامه آمده گفت که میر از سبکی گویا مانند خس ست که پا بزمین نمیدارد و فرمود باین مقدار از وی راضی شوید که اگر از کثرت علوم مانند مرغان بهوا پرو بجاست واز نسبو بہ پیش میر سید شریف کسے طعنه زد که علامه از فربهی از زمین قدم برداشتن نمی تواند فرمود خاموش الحمد لله که از زور علوم وی زمین بار وی می کشد واز ہم نمی درد راست ست **مصرع** دو عاقل را نباشد کین و پیکار والله اعلم و در **وفيات الاعيان** آورده قد اتفق العلماء قاطبة من اهل الفقه والاصول واللغة والنحو وغير ذلك على ثقته وامانته وعدالته وزهده وورعه ونزاهة عرضه وعفة نفسه وحسن سيرته وعلو قدره وسخائه و در **غالیه** آورده که در سنه ۱۹۶ یکصد و نود و پنج امام شافعیؒ در بغداد در آمد و تا دو سال در انجا بود پس بمکه رفت و از مکه باز در سنه ۱۹۸ یکصد و نود و هشت ببغداد آمده بعد از یکماه بمصر روانه گشت و در مصر بود الی ان توفی فی يوم الجمعة آخر يوم من رجب سنة اربع ومائتين ودفن بالقرافة الصغرى بمصر المحروسة وقبره مشهور وعلى قبره قبة و در **لواقح** آورده که تا چهار سال در مصر بماند و بشب جمعه بعد مغرب وفات کرد یعنی در خلافت مامون و در **وفيات** از ربیع بن سلیمان آورده وقتیکه از جنازۂ امام شافعی واپس می آمدم هلال شعبان را دیدم و زنده ماند پنجاه و چهار سال کذا فی البرهنه و ربیع **خثیم** گفت در خواب دیدم پیش از چند روز از مرگ شافعیؒ که آدم علیه السلام وفات کرده بود و خلق خواستند که جنازه بیرون آرند چون بیدار شدم از معبرے پرسیدم گفت کسیکه عالم ترین زمانه باشد وفات کند که علم خاصیت آدم ست وعلم آدم الاسماء كلها پس دران نزدیکی شافعی وفات کرد **نقل** ست که وقت وفات وصیت کرد که فلان کس را بگوئید تا مرا بشوید و آن شخص بمصر بود چون باز آمد باوے گفتند که شافعی چنین وصیتے کرده است گفت تذکرهٔ او بیارید بیاوردند بعد او ہزار درم وام داشت آن مرد بگزارد و گفت شستن من او را این بود انتهى من التذكرة رضي الله تعالى عنهم اجمعين

حکایت (۲) ؎ بیا بشنو زمن تو داستانے | کہ من بشنیدم از شیرین زبانے در تذکرۃ الاولیا
آوردہ کہ مردے مالدار بود امیر المومنین عثمان رض را دشمن داشتے تا حدیکہ اورا جہود خواندے این سخن
با بوحنیفہ رض رسید اورا بخواند وگفت دختر تو بفلان جہود خواہم داد او گفت تو امام مسلمانان باشی روا
داری کہ دختر مسلمانے بجہودے دہی ومن خود ہرگز ندہم ابوحنیفہ رض گفت سبحان اللہ روا نمیداری دختر
خود را بجہودے دادن پس چون روا باشد کہ محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دو دختر خود را بجہودے
دہد آن مرد درحال بدانست کہ سخن از کجاست از آن اعتقاد برگشت وتوبہ کرد از برکات امام ابوحنیفہ رض
ہمچنین مسلمانان را در حق جملہ صحابہ رض خاصۃً در بارۂ خلفاے راشدین اربعہ رضوان اللہ علیہم
نیک اعتقاد بودن واجب ست ؎ درین معنی شنو یک قصہ گویم | اگر دل سامعے داری بسوم
لطیفہ بدانکہ جملہ شش کلماتے آنچنان ست کہ ہر یکے را از انہا دواندہ حروف اند یکے لَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ
(۲) مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰہِ (۳) اَبُوْبَکْرِ الصِّدِّیْقُ (۴) عُمَرُ ابْنُ الْخَطَّابِ (۵) عُثْمَانُ
ابْنُ عَفَّانَ (۶) عَلِیُّ بْنُ اَبِیْ طَالِبٍ۔ پس درین اتحاد وارتباط باہمی این کلمات اشارات
لطیفہ اند یکے اینکہ چنانچہ حروف این کلمات باہم متحد العدد اند ہمچنان مدلولات ومسمیات آنہا ہم مسلک
وہم مشرب اند وبکلی از اتحاد باہمی محظوظ ومربوط اند تباعد وتخالف را درمیان ایشان مجالے نہ
؎ ہر چار چار رکن تمکین | بل چار حد وکعبۂ دین | پس ہر کہ در سلک ارتباط ایشان از ہم
تشتت وتفرق روا دارد یا در امر خلافت کہ حسب ترتیب مراتب ایشان بوقوع آمدہ بتقدیم وتاخیر
تفرق نماید حقا کہ از جادۂ مستقیم منحرف ودر لجۂ ہلاک منہمک اند رباعی پشت عسہ ورخ دست مانمودم چو
اللہ بکل بود گشتم آگاہ | گردید مرا الیقین کہ بیشک اللہ | با پنج تن ست وپنج تن با اللہ | دوم اینکہ
در حدیث شریف آمدہ چنانچہ در مشکوۃ ست فرمود علیہ السلام کہ بنی اسرائیل ہفتاد ودو فرقہ متفرق شدہ بودند
وامت محمدیہ صلی اللہ علیہ وسلم ہفتاد وسہ فرقہ مختلف گردند این جملہ در دوزخ باشند مگر فرقۂ واحدہ
از آنہا یعنی (۷۲) فرقہ از امت محمدیہ بعدد فرقہاے بنی اسرائیل بدوزخ روند مگر آن یکے کہ از عدد
اسرائیلیہ زائد ست صحابہ رض پرسیدند آن فرقۂ ناجیہ کدام ست فرمود علیہ السلام مَآ اَنَا عَلَیْہِ وَاَصْحَابِیْ
یعنی کسانیکہ بطریقۂ من واصحاب من می باشند انتہی چون از بیان این حدیث واقف گشتی پس بدانکہ
جملہ فرقہاے اسلامیہ چون شیعہ ومعتزلہ وخوارج وناصبیہ وغیرہا ہر گروہے از ینہا تنہا خود را از آنان

عسہ لفظ این در عثمان وعثمان بانبات جزء جملہ دور علی بودن جزء ۱۲ منہ

عسہ یعنی پشت پنج دولت راست درد دست پنج در دست چپ نہم دست تامل ۱۲ منہ

بیان دوم از امام رض

بیان وجوہ خلافت خلفای اربعہ رض

فرقۂ ناجیہ می شمرد بدلیل این حدیث و ما کہ پیروان ائمۂ اربعہ و فرقۂ اہل سنت و جماعت ایم
حمل این حدیث بر خود مینمائیم و ہمین ست حق و ہمین ست مطلوب حدیث مَآ اَنَا عَلَیْہِ وَ
اَصْحَابِیْ و دلائل تحقیقیہ درین بارہ بسیار ست کہ برائے تبصر اہل انصاف بعضے ازان
درینجا مجملا بیان کردہ می آید مگر بطریق لطیفہ نیز از تشریحش لابدی ست اما بیان امر اول اینکہ
ایشان سواد اعظم اند و نیز صفت مَآ اَنَا عَلَیْہِ وَاَصْحَابِیْ در فرقۂ اہل سنت بوجہ اتم واکمل موجود ست
و در جملۂ ہفتاد و دو فرقہائے زائغۂ دیگر مفقود بلکہ ضد صفت مذکور دران دیگران موجود و از فرقۂ ناجیہ
قطعا مسلوب و مفقود و ہمین ست مقصود توضیحش از کلام اللہ کردہ می آید تا کہ ہیچ فرقہ را بران اعتراضے
از ضعف و وضع نرسد و آن اینکہ در سورۂ انفال در مذمت کفار خاص در حق معاملۂ مسجد حرام وارد ست

وَمَا كَانُوْٓا اَوْلِيَآءَهٗ ؕ اِنْ اَوْلِيَآؤُهٗٓ اِلَّا الْمُتَّقُوْنَ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُوْنَ ۝ ای اَنْ لَا
وِلَایَۃَ لَھُمْ عَلَیْہِ جلالین یعنی و نیستند (ای فرقۂ مخالفان) سزاوار ولایت آن مسجد حرام آن مقام
متبرک را نیستند لائق بولایت مگر متقیان ولیکن بیشترین ایشان نمی دانند این را کہ ایشان را ولایت
بر مسجد حرام نمی رسد چنانچہ در جلالین ست پس درین آیت تصریح ست برینکہ ولایت بیت اللہ محصور بر
متقیان خواہد بود و بس و ہمچنان شد و اگر وقتا غاصبے بران تا چندے قابض و متصرف گردید بحکم آیت

فَاَمَّا الزَّبَدُ فَيَذْهَبُ جُفَآءً ۚ وَاَمَّا مَا يَنْفَعُ النَّاسَ فَيَمْكُثُ فِى الْاَرْضِ ؕ كَذٰلِكَ يَضْرِبُ
اللّٰهُ الْاَمْثَالَ ۝ ای کَذٰلِکَ الْبَاطِلُ یَضْمَحِلُّ وَیَنْمَحِیْ وَاِنْ عَلَا عَلَی الْحَقِّ فِیْ بَعْضِ الْاَوْقَاتِ
وَالْحَقُّ ثَابِتٌ بَاقٍ چنانچہ بالتفصیل در جلالین مذکور ست ترجمہ اینکہ اما آن کف آب پس می رود ناچیز
شدہ و اما انچہ سود می رساند بر دمان می ماند در زمین ہمچنین بیان می کند خدا مثلہا را برائے حق و باطل
کہ باطل مثل کف دریا و سیل ناچیز و نابود می شود اگرچہ در بعضے اوقات بالائے حق بر می آید و
حق مانند مَا يَنْفَعُ النَّاسَ ابدا ثابت و باقی خواہد بود وَالتَّفْصِیْلُ فِیْ قُبَیْلِ الْاٰیَۃِ انتہی
ہم بزودی متلاشی گشت و ازین وعدۂ الٰہی ست کہ دجال مسیح را باوجودیکہ تمام دنیا را مسخر خود گرداند
بر حرم کعبہ و نیز بر حرم مدینہ تصرفے نخواہد بود پس ازین وعدۂ الٰہی کہ در آیت قرآنی موجود ست ہویدا ست
کہ طریقۂ فخیم و جادۂ مستقیم مَآ اَنَا عَلَیْہِ وَاَصْحَابِیْ آن ست کہ والیان مسجد حرام را می باشد و ما را از اتباع
آن طریق لابدی ست کہ فرقۂ ناجیہ ہمان ست چہ ایشان متقیان اند و متقی بودن بغیر از پیروی دین —

صحیح و راه راست نمی تواند شد از ینجاست که در شرع اطلاق متقی بر اہل اللہ و اہل الجنۃ و ار دوست نہ بر اشرار
و عدوان دین متین پس ہر کہ از دین و مذہب والیان و حکام بیت اللہ مخالف روند بلا ریب در گروہ
وَمَا كَانُوا أَوْلِيَاءَهُ داخل آیند و از صفت مَا أَنَا عَلَيْهِ وَأَصْحَابِي بیقین بیرون خواہند افتاد
و از مشاہدہ بداہت معلوم ست کہ والیان بیت اللہ بجز از پیروان مذاہب اربعہ کسے دیگر نمی باشد
فَافْهَمُوا وَأَنْصِفُوا و نیز آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در عام حدیبیہ قبل از خروج خود بسوی مکہ در خواب
دید کہ من با صحابۂ خود ہر آئینہ در مکہ برائے حج در آیم با امن و اطمینان کہ بعضے از ما حلق کنند و بعضے
قصر بمقراض نمایند چنانچہ حکم محللان حج ست در شرع و این خواب را با اصحاب خود ظاہر فرمود ایشان
بران خوش شدند و ہمہ بعزم حج روانہ شدند و چون در مقام حدیبیہ از دست کفار محصور شدند بر ایشان
شاق گذشت بلکہ بعضے را از منافقان در فرمان واجب الاذعان آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ریب و
شک واقع شد این آیت بوفق خواب آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نازل شد و ہمچنان بوقوع آمد لَقَدْ
صَدَقَ اللّٰهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيَا بِالْحَقِّ لَتَدْخُلُنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِنْ شَاءَ اللّٰهُ آمِنِينَ
مُحَلِّقِينَ رُءُوسَكُمْ وَمُقَصِّرِينَ لَا تَخَافُونَ ای ابداً جلالین قَوْلُهُ تَعَالَى لَتَدْخُلُنَّ بصیغہ
جمع مخاطب بلام تاکید و نون تاکید یعنی ہر آئینہ و البتہ داخل خواہید شد شما اے نبی برحق و گروہ با شکوہ
صحابہ بمسجد حرام ایمن شدہ ترسان نشدہ ہمیشہ انتہی و این نست بیان صفت مَا أَنَا عَلَيْهِ وَأَصْحَابِي
پس باید دید کہ این صفت بالتمام و الکمال کہ حق تعالی در کلام معجز نظام خود برائے تعلم و وقوف ما
غائبین بر آن صفت مَا أَنَا عَلَيْهِ وَأَصْحَابِي ارشاد فرمودہ و شک مرتابین را دران بجائے نگذاشت
و معیار کامل و فارق بین برائے امتیاز فرقۂ ناجیہ واحدہ از دیگر ہفتاد و دو فرقہائے زائغہ تا قیام
قیامت قائم و دائم داشتہ در کدام فرقہ موجود ہست و از کدام کسان مسلوب و مفقود یعنی بصفت آمِنِينَ
لَا تَخَافُونَ أَبَداً برای حج در مکۂ معظمہ رآمدن کرا نصیب ست و تقیہ کنان و نا فشای مذہب خود ترسان
کدام کسانند فَابْصِرُوا وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْغَافِلِينَ تا اینجاست موجود بودن صفت مَا أَنَا عَلَيْهِ وَ
أَصْحَابِي در فرقۂ ناجیہ و مفقود بودن آن در غیر آنہا بیان عکس یعنی موجود بودن ضد این صفت در غیر
و مسلوب شدن آن از فرقۂ ناجیہ اینکہ حق تعالی در حق کفار مکہ بوقت مزاحم بودن ایشان مر آنحضرت صلی
اللہ علیہ وسلم و اصحاب را رضی در سال حدیبیہ فرمودہ است أُولٰئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا

دوم از اعلام نبوی

سوم از اعلام نبوی

إِلَّا خَائِفِينَ أَيْ فَلَا يَدْخُلُهَا أَحَدٌ آمِنًا جلالین مختصرًا یعنی نمی رسد این مخالفین را اینکه بیایند در حرم کعبه و مساجد حق تعالی با امن مگر ترسان انتهی مختصرًا ازین آیت ظاهر ست که هر که مذهب خود را از خوف پوشیده و از روے تقیهٔ منافقانه در مذہب حق در آمده بعد ازان بمکه راه می یابد ورنه امن او را نمیباشد وی بطریق زائغه است که ضد صفت مَا أَنَا عَلَيْهِ وَأَصْحَابِي ست و از فرقهٔ ناجیه مسلوب و در دیگر ہفتاد و دو گروه ناریه موجود خواهد بود ۵ از برای تو اینقدر گفتم | | یا دگیرش که مختصر گفتم

چونکه این را دانستی پس بیانش بطریق لطیفه نیز باید شنید و آن اینکه جمله حروف این ہر شش جملهاے سابقه یعنی لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ وغیره ہفتاد و دو میشوند چنانچه از ضرب (۱۲) در (۶) این امر بر محاسبان واضح تر است پس (۷۲) فرقهاے ناریه از امت مرحومه کسانے اند که از مدلولات اصلی این ہفتاد و دو حروف انکار می آرند لِأَنَّ الْاِعْتِبَارَ لِلْأَصْلِ لَا لِلْفَرْعِ بطریق مانعة الخلو نه بطرز مانعة الجمع مثل خوارج و نواصب و روافض خَذَلَهُمُ اللّٰهُ چه انکار ایشان ظاهر و باہر ست و گروه ناجیه کسانے باشند که از مدلولات اصلیهٔ این حروف روگردانی نمایند و قدم بقدم اتباع ایشان نمایند چنانچه فرقهٔ واحدهٔ اہل سنت و جماعت که منحصر اند درین زمانه بمذاہب ائمه اربعهٔ متفقة الاصول مختلفة الفروع بموجب اِخْتِلَافُ أُمَّتِي رَحْمَةٌ و اما فرقهٔ جدیدهٔ محدثهٔ وہابیه ایشان نیز در فرقهاے زائغهای منکره داخل اند بسبب آنکه امیر المومنین عمر رض را صاحب بدعت می دانند بسبب ترویج بیست رکعات تراویح و نیز بسبب استنجا بکلوخ بعد از بول چنانچه در جامع الشواہد ست نکته دوزخی بودن بدو وجه می باشد اول بجهالت دوم بحسد چنانچه قوله تعالے يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمْ دال برین معنے ست و مذموم ترین ایشان فرقهٔ اخیره است چه دیده و دانسته محض از جهت حسد مبغوض حق تعالی میگردند پس میگویم که دوزخی بودن (۷۲) فرقه از امت مرحومه محض از جهت حسد ست ورنه ظهور فرقهٔ ناجیه که اہل سنت و جماعت اند اظہر من الشمس ست چنانچه گذشت مگر بطریق نکته یکے از دلائلش اینکه لفظ حسد سه حرفی ست و بحساب جمل عددش (۷۲) می شود پس خود کلمهٔ حسد دال ست برینکه دوزخی بودن ایشان محض از حسد ست و بس و بحکم مشتے نمونه از خروارے تصدیق این دعوے اینکه صاحب تفسیر مظهر العجائب یعنی مولوی لطف الله لکهنوی مرحوم از کتب معتبرهٔ شیعه نقل کرده که ائمهٔ ایشان گفته اند- استنجا بکلوخ بعد از بول خوب ست مگر فعل سُنّیان ست و بدعت عمری نباید کرد انتهی ظریفے این مقولهٔ ایشان دیده یا شنیده از یکے از ینان

پرسید که بعد از بول چه می باید کرد گفت آب پاک باید نمود پرسید اگر جائی آب میسر نباشد گفت از آب دهن
مگر استعمال کلوخ نباید کرد آن ظریف خندید که برای پاکی مبرز یعنی مخرج غائط چندکس باید که آب دهن انداز [چنانچه بیابان]
چه همواره نتیجه حسد خذلان می باشد ولنعم قیل ه‍ ۵ ه‍ فضل و خفت در عدد آمد یکے ؛ خارجی خارجی ـ خارابه
شد شیکے ؛ سنی و محب علی را کن حساب ؛ نیک دان تعداد آن باشد یکے ؛ لطیفه دیگر هم در معنی
قبل از تسلط حکام انگلشیه والیان لکهنئو و دهلی از روافض بودند بارے چو بیمارسنی که بر سر سلطان قائم بود از
عجز بشریت بول او را گرفته مضطر گشت بجائے خود را بگوشه رسانیده از بول استفراغ نمود از کلوخ استنجا
نتوانست آب را بکار طهارت برد سلطان این امر از وے مشاهده کرده دانست که وی نیز از امامیه است
بوقت نماز او را همراه خود به نماز برد ایشان چون بامامت خاستند چو بیمار تنها بگوشه از مسجد بطریق اهل تسنن
نماز را ادا نمود سلطان را عجب آمده بطریق اعتراض باز وے پرسید که چو بیمار پیشاب را چگونه می کنی و نماز را
چون میگزاری چو بیمار دانست که سخن از کجاست دست بسته عرض نمود که شاها بمذهب اهل تشیع بول کنم
و بمذهب اهل تسنن نماز میخوانم چونکه شاه عالی حوصله والاهمت بود بر عیب و شوکت شاهی از وی حمل کرده

تبسم نمود ـ آمدم بر اصل مدعا سوم اینکه هر دو جمله سابقه از این هر شش جملها از حروف منقوطه مجرد اند فقط
بسبب یکتا و متفرد بودن مسمیان هر دو جمله از سائر مخلوق چنانچه در حق آنحضرت صلی الله علیه وسلم گفته اند
ع بعد از خدا بزرگ توئی قصه مختصر چهارم اینکه از مدلولات این هر شش جمله در خارج تنها ذات حق تعالی
از نظائر و امثال پاک و منزه است و شان آنحضرت صلی الله علیه وسلم اگرچه از روی مراتب و قرب حق
فوقیت تامه مطلقه میدارد و اما بموجب قوله تعالی قُلْ اِنَّمَآ اَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوْحٰٓى اِلَيَّ در خارج از
نظائر و امثال منافات نمی دارد و بنابران گفته می شود که حق تعالی از مدلولات اصلیه جمل پنجگانه باقی مانده
نظیرے کامل خود در وجود هر دوست و بیگانه و دیعت کرده و پنجه دست از ان تعبیر نموده پس هر
خاصیتے که حق تعالی بذات پاک هر یک از ایشان مخصوص ساخته یک یک انگشت پنجه را بهمان صفت
مخلوق کرده است پس هر که از اوصاف انگشتان همین پنجه عبرت نگیرد و از حکمت ایزدی چشم دوزی
اختیار نماید بحکم آیت يَوْمَ يَعَضُّ الظَّالِمُ عَلٰى يَدَيْهِ بحشر از همین پنجه دست بتعذیبهای گوناگون
چشم واکرده شود چنانچه در عرف نیز از پنجه تعذیب داده می شود العیاذ بالله و آن اینکه انگشت نر
را از چهار انگشتان دیگر بریک طرف و قوی تر و در کمیت و کیفیت مخالف از همه آفریده و قیام کل پنجه بدان

اشاره سوم

اشاره چهارم

موقوف ساخته که بدون آن همه پنجه بیکار می باشد و این ست بجنسه نظیر آنحضرت صلی الله علیه وسلم که در کیفیت و کمیت قرب و منزلت از همه یکتای اهل دنیا و آخرت ست و موقوف علیه آفرینش مخلوق و اگر وی صلی الله علیه وسلم در مردم نبودے همه مخلوق معطل و بیکار بودندے و لبس فافهم

نظم چراغے که تا او نیفروخت نور ز چشم جهان روشنی بود دور

واما خاصیت انگشت شهادت یکی اتصال با ابهام ست و دیگر بهر جا و بهمه حال و در هر کارے از خرد و بزرگ معیت ابهام نمی گزارد چنانچه ظاهر ست بخلاف دیگر انگشتان که در هر کارے با انگشت نر چنین علاقه و خصوص نمیدارند و این ست صفت و اتصال خلیفهٔ اول با آنحضرت صلی الله علیه وسلم در قرب و منزلت و هم معیت تامه در مام خلافت و در سائر امور چنانکه بر ارباب سیر محتجب نیست و بنابران قوله تعالی ثَانِيَ اثْنَيْنِ إِذْ هُمَا فِي الْغَارِ در قرآن خاص در حق وی ورود یافته و این تعمیه بطرز غریبه بنام نامی وی ست

نظم ابوجهل شد نیم و پایش فتاده ز قلب رکاب تهی پا نهاده

یعنی کلمهٔ رکاب را از الف تهی و خالی ساخته عکس نموده بالای ابوجهل ترکیب داده نام سامی ابوبکر گردد و خاصیت انگشت میانه اینکه از هر سه انگشتان همسران خود قد آور و قوی تر هوست و این ست صفت خلیفهٔ دوم عمر رض که وی از هر سه خلفای حقانی دیگر در حق انتظام و سلام بر همه کفار اقوی و سخت تر و نیز اطول القامت بود که اسلام از غلاظت وی پر تو ظهور گرفت و لهذا فاروق لقب یافت که اسلام را از کفر و حق را از باطل وی فرق داد و خاصیت بنصر اینکه انگشتان راست و چپ چون از وی پیچیده شوند و منعقد گردند و تنها او را راست نمایند چار ناچار بکجی میگراید و راست ایستادن نمی تواند و از ایستادن یکین و یسار روی آن نیز بغیر خمیدگی قیام تام می نماید بخلاف هر سه انگشت دیگر که از پیچیدن انگشتان یمین و یسار آنها چندان خمیدگی نمیدارند و این نشان کمال ترحم ست که با وجود آسودگی و آرام خود از افتادن و تکلیف همسایگان راست ایستادن نمی تواند و همه عیش بر وی تلخ تر می گردد چنانچه جوان مردے هم درین معنی گفته

نظم من از بینوائی نیم روی زرد غم بینوایان دلم خسته کرد

یکے را بزندان بود دوستان کجا ماندش عیش در بوستان

و این ست صفت امیر المومنین عثمان رض چنانچه نثار مال و نوال وی در رجال چون روز روشن ست و خاصهٔ ترحم وی در بلوای مصریان که با تشنگی و گرسنگی بچه سختیها شربت شهادت چشید و حضرت ایشان با وجود قدرت نخواست که اهل قبله بود و امیر المومنین علی رض را نیز اجازت بدفع شر ایشان

دیگر از حضرت ایشان ممکن نبود نداچنانچه برماهران پوشیده نیست. ومثال امیرالمومنین علی رض مثل خنصر است که از همه پست قد واخیرین همه بود چنانچه فقرهٔ کُلُّ شَیْئٍ یَشْتَدُّ اِلَّا عَلِی مشهور ست ونیز مشهور ست که بارے علی رض درمیان خلیفهٔ اول وثانی براہے می گذشت رضوان الله علیهم ایشان هر دو بلند بالا و وی رض درمیان پست قد بود یکے از ایشان بطریق ظرافت فرمود یاعَلِیُّ اَنْتَ فِیْنَا کَالنُّوْنِ بَیْنَ لَنَا یعنی تو درمیان ماهر دو چنان کوتاه قدی باشی که حرف نون درمیان لفظ لنا علی رض تبسم کنان جواب فرمود لَوْ لَا اَنَا فِیْکُمَا لَکُنْتُمَا لَا یعنی من اگر درمیان شما نمی بودمے شما بجز لا هیچ باقی نماندے وظاهر است که چون از کلمهٔ لنا حرف نون دور کرده شود لا که حرف نفی ست باقی می ماند والله اعلم **تنبیه**
واین تشریح که در تفصیل پنجه دست کرده شده از تلقای نفس خود ست بلکه حق تعالی در قرآن مجید خود ایشان را بدین اوصاف موصوف ساخته چنانچه در غنیة الطالبین در فصول عقائد آورده رَوٰی جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ اَبِیْهِ فِیْ قَوْلِهٖ عَزَّ وَجَلَّ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰهِ که بالاستقلال اورا تنها ذکر فرمود وَالَّذِیْنَ مَعَهٗ اَیْ فِی الْعُسْرِ وَالْیُسْرِ وَالْغَارِ وَالْعَرِیْشِ اَبُوْ بَکْرٍ رض اَشِدَّآءُ عَلَی الْکُفَّارِ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ رُحَمَآءُ بَیْنَهُمْ عُثْمَانُ بْنُ عَفَّانَ رض تَرٰهُمْ رُکَّعًا سُجَّدًا عَلِیُّ بْنُ اَبِیْ طَالِبٍ فِی الْحَدِیْثِ وعلی رض از کثرت نماز بوترابی الصلوة ملقب شده بود چونکه پستی قد از لوازم رکوع وسجود است بنابران رُکَّعًا سُجَّدًا فرمود ونفرمود تَرٰهُمْ قَائِمًا یُّصَلِّیْ چنانچه در حق دیگر انبیا چنین ارشاد شده قَائِمًا یُّصَلِّیْ فِی الْمِحْرَابِ تاکه یقینا بلوازمات خارجیه نیز حمل این کلمات قرآنیه بر علی رض باشد نه بر غیر
رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا اِنْ نَّسِیْنَا اَوْ اَخْطَاْنَا ۵ زبان من بزبان من مگردان ۞ **حکایت** (۳) سه

چه از ذکار وی دل گشت شادم	حدیث دیگرش آمد بیادم	در تذکرة الاولیاست که روزے

ابوحنیفه رض در گرمابه بود یکے را دید بے ازار بعضے گفتند فاسقے ست وبعضے گفتند دہریے ست ابوحنیفه رض چشم بربست آن مرد بے حیا گفت ای امام روشنائی چشم از تو کی باز گرفتند گفت آنگاه که ستر از تو برداشتند **لطیفه** گویند که بارے اکبر بادشاه هند نزد پارسائے صحرانشین بحکم زیارت رفت چون نشستند فقیر پای خود را بسوی سلطان دراز کرد یکے از مصاحبان بطنز از وی پرسید که ای درویش پای را از کی دراز کرده گفت از وقتیکه دست را درکشیده ام شاه گفت راست ست ۵

چو سرو دست طمع گر کنی زخود کوتاه	سزد که پای درین انجمن دراز کنی	**حکایت** (۴) در اشباه والنظائر

حاشیه: ۱۲ ای مبیع نماز — ۱۲ که برهنه بود — ۱۲ که چشم پوشیده

حاشیه: بیان وجه تشبیه ... علی ... رسول خواست ... وکسانیکه بالا و ... بلند درونچیزی واسانی ... اشاره ... بابوبکر ... عمر ... عثمان ... علی ... است می یعنی ... اشاره به رکوع ... اشاره بعلی است ۱۲ منه رح

حاشیه: حکایت سوم از امام اعظم رحمة الله علیه

حاشیه: ... حکایت ...

آورده و نیز در تذکرة الواعظین از ظهیریه نقل کرده که از تقوای ابوحنیفه رضه آن ست که چون ابو یوسف رضه از مرض صحت یافته بتدریس علم مشغول گشت باعتماد آنکه ابوحنیفه رض در عیادت وی کمال افسوس بر فوت علم وی نموده بود اگر بمیرد چون خبر بابوحنیفه رض رسید شخصے را پنج مسائل آموزانیده پیش وی فرستاد تاکه بر قصور علم خود واقف گردد و از فوائد علم محروم نماند و چون از جواب مسائل عاجز گشت رجوع بامام رض نمود امام اورا فرمودیا ورد تر از دس نگر مسائله قصار سبحان الله کسیکه در اجاره مسائل رانمی داند چگونه تکلم در دین مینماید ابو یوسف نادم گشت پستر از جواب باصواب مستفید گشت و آن هر پنج مسائله اینکه مسائله اول گازرے از جامه شخصے انکار نمود و بعد از انکار نزد مالکش شسته رسانید پس باین قصار مستحق اجرت ست یا نے ابو یوسف گفت بلی سائل گفت خطا گفتی پستر ساعتے تامل کرده گفت که مستحق اجرت نیست باز سائل گفتش غلط گفتی از دو بار غلط کاری خود متحیر گشت مسائله دوم دخول در نماز بفرض می شود یا بسنت گفت بفرض سائل گفت خطا کردی بعد از تاملے گفت که بسنت باز سائل تخطیه وی کرد فتحیر ابو یوسف مسائله سوم مرغے از بالا در دیگے که بالای آتش بود درافتاد و بمرد و در آن دیگ گوشت و شوربا می پخت آیا این گوشت و شوربا خورده گردد یا نے ابو یوسف گفت بلی سائل گفت خطا گفتی و پس از تاملے گفت نے باز خطا گفتش پس متحیر گشت ابو یوسف مسائله چهارم زن کتابیه که منکوحه مسلمے بود بمرد حالانکه از زین شوهر مسلمان حامله بود پس در کدام مقبره دفن کرده شود گفت در مقابر مسلمین گفت خطا گفتی پس از تاملے گفت در مقابر اهل ذمه گفت خطا گفتی ابو یوسف از دوبار تخطیه وے حیران ماند مسائله پنجم ام ولده شخصے بغیر از اجازت از مولاے خود بکسے دیگر نکاح خود بست پستر مولای وے وفات یافت آیا برین کنیز عدت از مولی لازم ست یا نے سائل در هر دو صورت نعم و لا تخطیه وی نمود پس متحیر گشت ابو یوسف رح و بر قصور علم خود معترف گشته نزد امام اعظم رض رجوع نمود و برای این معنی حق تعالی برای تعلیم ما آنحضرت فرموده صلی الله علیه وسلم که هر وقت بگو رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا و مانند لامذهبان هند بر یکیدو رسالهای اردو تخطیه ائمه مجتهدین نباید نمود و پس از طعن و تشنیع بسیار و فوز تحریص تحصیل علوم جوابهای هر پنج مسالها از امام رض شنید

ز دانایان شنو رمز معانی	که شاید کار بندی چون بدانی

توضیح مسائله اول اینکه اگر قصار آن جامه را پیشتر از انکار شسته باشد مستحق اجر ست چراکه درین صورت گازر مزدور ست و باجازت مالک مزدوری کرده

واگر بعد از انکار رشسته باشد پس مستحق مزد نباشد چراکه وی با نکار غاصب گشت پس عقد اجاره فاسد گشت
و تو که بلا تفصیل مذکور مطلقا در هر دو صورت لا یا نعم گفتی خطا کردی توضیح ثانیه اینکه شروع در نماز بهر دو دست
چه تکبیر فرض ست و رفع یدین سنت و تو که تنها تنها گفتی خطا کردی توضیح سوم اینکه مرغ بالاجماع
مردار ست بهر حال پس قابل خوردن نیست و همچنین ست حال شوربا در ناپاک شدنش و تخلیط وی با حرام
و حال گوشت آنکه اگر بعد از پخته شدنش و سکون غلیان مرغ دران افتاده باشد آن گوشت را سه بار در
آب طاهر جوش داده بخورد که از مرغ درین صورت چیزے جذب نکرده و اگر در حالت جوشیدن
دیگ افتاده باشد پس همه ناپاک ست قابل انداختن و تو که مطلقا بدون تفصیل لا و نعم گفتی خطا
کردی توضیح چهارم اینکه آن کتابیه بریک طرف از مقابر کفار و یا اهل کتاب دفن کرده شود مگر روی
او از قبله گردانیده شود بطوریکه روی بچه اش بسمت قبله آید چه روی بچه در شکم مادر بطرف پشت مادر می باشد
توضیح مسائه پنجم اینکه اگر شوهرش با وی دخول کرده باشد عدت لازم نیست که بسبب دخول شوهر علوق
مولی منقطع گشت ورنه عدت واجب ست ع زاعظم به نقدر راضی مشو | پسندیده تر ماجرا ها شنو
نکته در گلزار دبستان از سقراط حکیم آورده که هر بدنے که از اخلاط فاسده پاک نیست هر چه او را غذائے
دهی موجب تزاید مادهٔ مرض گردد و این رفرے ست از انکه اگر نفس ناطقه از اخلاق ذمیمه پاک نباشد
تعلیم علوم او را موجب از دیاد و فساد میشود و همدرین معنی گفته شده ع آنکس که بداند و بداند که بداند

اسپ طرب ز گنبد گردون بجهاند
آنکس که نداند و بداند که نداند
در جهل مرکب ابدالدهر بماند
آنکس که بداند و نداند که بداند
بیا بشنو ز من این قصهٔ خوب

آنکس که بداند و بداند که نداند
او نیز خر خویش بمنزل برساند
آنکس که نداند و نداند که نداند
بیدار کنش زود که او خفته نماند
که آن بسیار مرغوب ست و محبوب

ای علوم را
او همچو گهر در ته دریا ماند
آنکس که نداند و بداند که بداند
مرده همین ست کش زنده نخواند

حکایت (۵) ع

در سیرة النعمان آورده و نیز در
تفسیر کبیر ست که شخصے یمین طلاق نمود که من بماه رمضان در روز با زن خود مباشرت کنم پستر در تفکر آن
رفت که ازین جماع بر من و نیز بر زنم هر دو کفاره لازم آید و اگر از مباشرت دریغ نمایم زنم مطلقه گردد
چه توان کرد در حل آن از هر که می پرسید بمنزل مقصود نرسید تا آنکه از ابو حنیفه رض پرسید فرمود که از مکان
خود بماه رمضان سفر کن و در حالت سفر با زن خود مباشرت نمای که درین صورت یمین نماند و باعث

سرور اسرار دل [illegible]

۱ ای بسبب جهل علم خود ۲ جاهل باشد ۳ ای خود را عالم داند ۴ ای جهل خود

[illegible]

سفر کفاره نیز لازم نیاید لطیفه علامه شعرانی رح در طبقات خود که لواقح ست آورده و هم نیز در رساله
غوثیه آورده که در زمان محبوب سبحانی غوث صمدانی حضرت شیخ عبد القادر جیلانی شخصی حلف بطلاق ثلثه
نمود که وی برای رضای حق تعالی چنان طاعتی نماید که وبوقت آن طاعت با وی در روی زمین
کسی شامل و مساهم نباشد و انجام کار در فعل این چنین طاعت متحیر بماند و از هر که می پرسید فائز المرام
نگردید تا آنکه علمای عراق از جواب عاجز گشتند و چون نوبت استفتا بحضرت ایشان رسید حضرت ایشان بالبداهه
فرمودند که وی را لازم که طواف کعبه بجا آرد مگر آنکه که طواف کنندگان دیگر همه تمام نمایند پس تنها از وی مگر از آنرا
دران ساعت از طواف باز دارند پس بیقین وی خدای بزرگ خود را طاعتی بجا آورد که در کل روی
زمین با وی کسی دران شامل نبود چرا که طواف عمره مخصوص بخانه کعبه است بالفاظ وجیز بدین عبارت یأتی
مکة ويخلى له المطاف ويطوف اسبوعا وحده وينحل يمينه درینجا عظمتش از زان بیانست
که آن تعظیم برابس گمانست در مناقب و دیگر حالات حضرت ایشان هر چند که رسائل بسیار ست مگر معتبر
و معتمد مانند کتاب لواقح الانوار علامه شعرانی رض و اخبار الاخیار مؤلفه علامه عصر فهامه دهر محقق نامی مدقق
سامی شیخ عبد الحق محدث دهلوی رحمة الله علیه یکی نیست لهذا این چند کلمات بطریق اختصار از انها در
حالات حضرت غوث پاک قدس سره تبرکا و تیمنا نقل کرده می شود و هر که طالب تفصیل باشد بروی لازم
است که اصل هر دو کتاب را مطالعه نماید قطب الاقطاب فرد الاحباب الغوث الاعظم شیخ شیوخ العالم
غوث الثقلین امام الطائفتین شیخ الاسلام محی الدین ابو محمد عبد القادر الحسنی الحسینی الجیلانی رضی الله
تعالی عنه از اکمل اولیای اہل بیت و از اعاظم سادات حسنیه است از احفاد عبد الله محض بن حسن
مثنی بن امام المسلمین حسن بن امیر المومنین علی مرتضی ست رضوان الله و سلامه علیهم اجمعین منسوب ست
بجیل که آنرا جیلان و گیلان نیز گویند تولد آنحضرت رض سنه سبعین و بروایتی احدی و سبعین و اربعمائة
است و مدت تصدر او مر تدریس و فتوی را سی و سه سال و مدت کلام او بر مردم و ارشاد خلق چهل سال
و عمر آنحضرت نود سال و وفات او سنه احدی و ستین و خمس مائة بود و در بعضی رسائل چنین آورده که
آنحضرت رض بتاریخ یکم رمضان المبارک بروز دوشنبه وقت صبح صادق مانند آنحضرت صلی الله علیه و سلم
عالم افروز گلشن دنیا گردید چنانچه نام تاریخی ایشان عاشق ست یعنی در سنه چهار صد و هفتاد و یک
بوجود در آمده و بعمر نود و یک سالگی بشب دوشنبه بعد نماز عشا بتاریخ یازدهم ماه ربیع الثانی سنه پانصد و شصت و دو

لطیفه در استفتا از حضرت غوث اعظم رض

در بعض حالات حضرت غوث پاک شیخ عبد القادر جیلانی رض

عالم فانی را پدرود فرمود اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُوْنَ در بغداد در باب الکرخ مدفون گردید رضی اللہ عنہ

ـه جناب غوث الاعظم قطب عالم | که نورش تافت از مه تا بماهی
سنینش کامل عاشق تولد | وصالش دان تو معشوق الٰهی

و در سنہ ثمان و ثمانین و اربعمائہ که سال عمر آنحضرت هژده بود به بغداد قدوم سعادت لزوم ارزانی داشت و قصد اشیاخ و علمای سنت و اعیان دین نمود اول قرآن عظیم را بنعت ایقان تجوید فرمود و از اعلام محدثین استماع حدیث نموده تحصیل علوم و تکمیل آن فرمود و در جمیع علوم اصولاً و فروعاً و مذہباً و خلافاً از جمیع اعلام بغداد بلکه کافہ علمای بلاد در گذشت حَتّٰی فَاقَ الْکُلَّ فِی الْکُلِّ وَصَارَ مَرْجَعَ الْجَمِیْعِ فِی الْجَمِیْعِ بعد از ان حق تعالی او را رنہ قبول تام و عظمت عظیم در قلوب خواص و عوام عام نهاد و بمرتبہ قطبیت کبری و ولایت عظمی مخصوص گردانید و جمیع طوائف از فقها و علما و طلبه و فقرا از اقطار ارض و آفاق عالم توجہ بجناب عرش مآب او داده و ینابیع حکمت از محیط قلب او بر ساحل لسان جاری ساخت و از ملکوت اعلی تا ہبوط اسفل صیت کمال و آوازه جلال او در افگند و علامات و کرامات او از آفتاب نصف النهار ظاهر و باهر تر گردانید و کل اولیای وقت را در ظل قدم او و دائرہ امر او گذاشت تا مامور شد من عند اللہ بدین قول او قَدَمِیْ هٰذِہٖ عَلٰی رَقَبَةِ کُلِّ وَلِیِّ اللّٰہِ و جمیع اولیای وقت از غائب و حاضر و قریب و بعید و ظاهر و باطن گردن اطاعت و سر انقیاد بزیر او نهاد خَوْفًا مِّنَ الرَّدِّ وَطَمَعًا فِی الْمَزِیْدِ فَهُوَ قُطْبُ الْوَقْتِ وَسُلْطَانُ الْوُجُوْدِ انتهی

نقل ست که چون کار ایشان بشهرت رسید یک صد فقیه از اذکیای بغداد برای امتحان علم ایشان جمع گشتند پس هر یکے از ان صد فقیه مسائل خویش را مستحضر ساخته چون در مجلس شریف گرد آمدند شیخ رحمه اللہ سر مبارک خود را در گریبان تفکر انداخت پس از سینہ مبارک شیخ رض برقے از نور ظاهر گشته و در سینہ آن هر صد کس در آمد و هر انچه در صدر ایشان بود آنرا محو نابود گردانید و ایشان مبهوت و مضطرب ماندند و یکبارگی شور و غوغاے بر آوردند و جامها را پاره کرده منبرهای خود را برهنه نمودند انگاه حضرت ایشان بکرسی بر آمدند و جوابهای شافی جملہ مسائل ایشان را فرمودند تا آنکه آن همه بفضل شیخ رض معترف گشتند کَمَا قَالَہُ الشَّعْرَانِیُّ فِی الطَّبَقَاتِ انتهی و در بعضے رسائل معتبره مناقب آورده که از شیخ محمد عثمان بغدادی منقول ست که بارے آنحضرت رض بارادہ حج بمکہ معظمہ تشریف برده بعد از ادای مناسک چون بقصد زیارت روضہ مطهره و حظیرہ قدسیہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم رسید تا چهل روز دست بستہ رو بروی

مرقد مقدس ایستاده با جوش درونی و خروش باطنی این اشعار را شعار خود ساخت ؎

ذُنُوبِی کَمَوَاجِ الْبَحْرِ بَلْ هِیَ اَکْثَرُ	کَمِثْلِ الْجِبَالِ بَلْ هِیَ اَکْبَرُ
وَلٰکِنَّ عِنْدَ الْکَرِیْمِ اِذَا عَفَا	کَجَنَاحِ الْبَعُوْضِ بَلْ هِیَ اَصْغَرُ

ولادت حضرت شیخ محی الدین ابن العربی

چون چهل روز برین نمط درگذشت یکایک دست مبارک از حظیرهٔ مقدس نمودار گشته تا آنکه بعد از بوسه دادن و مصافحه نمودن غائب شد و از ان ایشان از سعادت دارین و مفاخرت کونین حاصل گردید و بهدران رساله آورده که فرزندان صلبی مردانه آنحضرت رضی الله عنه ۹ نفر بودند و حضرت محی الدین ابن العربیؒ و هم پسر روحی ایشان ست و آنچنان ست که شیخ علی والد ابن عربی بسبب نبودن اولاد اکثر اوقات پژمرده دل و افسرده خاطری ماندے و یکی از معتقدان خالص آنحضرت می بود بارے از بے تابی دل تمنای اولاد را بحضرت ایشان عرض نمود و همت خواست فرمود که در قسمت و نصیبهٔ تو فرزندے نیست فاما یکے از فرزندان خود بتو خواهم داد و او را حکم داد که فردا وقتیکه من در اوراد خود مشغول میباشم بیا و پشت خود را باپشت من متصل نموده باید نشست و درین باره ترک ادب را خیال نیاورده موافق حکم من عمل باید کرد امید که فرزندے عنایت کرده شود مگر بنام محمد باید نامید و بمحی الدین ملقب شیخ علی بغدادی آن همچنان بعمل آورد و شب آینده را با منکوحه بسر برد که بهدران شب بارور گردید و بعد از گذشتن ۹ ماه چون حضرت محی الدین ابن العربی متولد گشته بحضور اقدس آورده شد فرمود سبحان الله چه عجب شخصے متولد گشت که زبان و لسان من خواهد بود و اسرارهائے که اولیاء الله آنرا نانا اندم و سینهای خود داشته اند آنهارا اظاهر خواهد نمود و در وقت خود قطب گردد حسب فرمودهٔ آنحضرت رض در عهد خود در علوم ظاهری و باطنی یکتای زمانه گشت و ایشان را علم لدنی بود که وقتے از استادے نخوانده و نه گاهے از مرشدے تعلیم یافته ؎ یک نظر فرما که مستغنی شوم زانبای جنس چنانچه در علم توحید و غیره تصنیفهای عالیه یادگار خود گذاشته منجملهٔ آنها کتاب مطهر فصوص الحکم و نسخهٔ متبرکهٔ فتوحات مکیه اند که مشهور ترین زمانه اند الغرض که فضل ظاهری و کمال باطنی محمد محی الدین ابن العربی رحمة الله علیه هم بسبب دعا و توجه غوث پاک بود آرے ؎

اولیاراهست قدرت از اله	تیر رفته باز گرداند ز راه
آنانکه خاک را بنظر کیمیا کنند	آیا بود که گوشهٔ چشمے بما کنند

تا باشد که در زمرهٔ فارغ بالان درآیم اَللّٰهُمَّ احْشُرْنَا مَعَ الْمُتَّقِیْنَ

و در کلام آنحضرت رض نوعے از سرعت و جبر بود که سامع را عجبی و هیبتی در دل می افزود و از جملهٔ خوارق کلام او آن بود

که در شنیدن آن قریب و بعید یکسان بودند و بحسب قرب و بعد مکان مجلس تفاوتے ظاهر نمی شد و در وقت تکلم اهل مجلس را جز سکوت و انصات گنجایش نداشت و هر کرا نظر بر جلال با کمال او افتادے اگرچه در وی قساوت قلبی متمکن بودے خشوع و خضوع دست دادے و هر گاه بمسجد جامع بر آمدے خلائق همه دست بدعا بر آوردندے و حاجات خود از قاضی الحاجات خواستندے نقل ست که از قبرے شور و غوغا بر می آمد تا آنکه مردم ازان کمال آزرده گشتند خبر آن بجناب ویؓ عرض ساختند فرمودند که صاحب این قبر مرا بارے دیده بود و بالضرور حق تعالی او را بدان سبب رحمت کند بعد ازان ساعت کسے ازان قبر فریادے نشنید قاله الشعرانی نقل ست که روزے آنحضرتؒ در مسجد جامع عطسه زد و از مردم آواز یَرْحَمُكَ اللّٰهُ وَيَرْحَمُ بِكَ چندان برخاست که خلیفه عهد مستنجد بالله که در مقصوره جامع نشسته بود متوهم شد و پرسید که اینچه فریاد ست گفتند که شیخ عبد القادرؓ عطسه زده است و مردم تشمیت او کرده و اما علم آنحضرت چنان بود که بارے شخصی نزد ایشان آورده شد که دعوی میکرد که حق تعالی را بچشم سر دیده ام از وی پرسید که این نقل راست میکنند گفت بلے او را زجر فرمودند و ازان قول او را منع فرمودند پس کسے درین باب از حضرت ایشان پرسید که وی درین قول محق ست یا مبطل فرمودند که محق ست مگر التباس شده است بروی بدین طور که وی ببصیرت خود یعنی ببینش دل نور جمال مطلق را مشاهده کرده پس ترشیدی گشت از بصیرت وی بسوی بصر و چشم سر وی لمعه از نور مذکور پس دید بصر وی بسبب بصیرت وی درحالیکه شعاع بصیرت وی متصل بنور شهود بود پس گمانش آن شد که بچشم سر وی دید آنچه مشاهده اش ببصیرت میکرد و جز این نیست که بصر وی بسبب بصیرت وی دیده است و بس و وی نمیدانید این فرق را قال الله تعالی مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ[1] يَلْتَقِيَانِ بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَّا يَبْغِيَانِ جمع کثیر از علمای حاضرین بسبب شنیدن این بیان پر فصاحت ویؓ از هوش رفتند و بسیارے از ایشان جامها را چاک زده برهنه سر و پا راه بیابان گرفتند قاله الشعرانی روزی قاریے آیتے را از قرآن در مجلس او برخواند و آنحضرت وجهی در تفسیر آن بیان فرمود و وجهی دیگر و دیگر تا یازده وجه و تا اینجا علم حاضران مجلس همراه بود بعد ازان در بیان وجوه دیگر شروع نمود و تا اربعین وجه افادها تمام فرمود و هر وجه را سندے باتصال رسانیدے و بر هر وجه دلیلے و هر دلیلے را تفصیلے داد که موجب تعجب حاضران گردید و بعد ازان فرمود گذاشتیم قال و باز آمدیم بحال لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰهِ این کلمه گفتن و شورشے و اضطرابے در دلهای حاضران افتادن و جامها پاره کردن و روی بصحرا نهادن آنحضرت

[1] مرج البحرین [illegible] دو دریا [illegible] روم و فارس [illegible] کہ از آن [illegible] و در یکی [illegible] در نمی آمیزد ۱۲ منہ

فرمود و هرگز عهدی که با خدا بستم نشکستم و فرمود وقتے در بعضے سیاحات شخصے پیش من آمد و استدعای
صحبت کرد با شرط صبر و عدم مخالفت پس مرا در یکجای بنشاند و برفت و وعده کرد که تا نیایم
از ینجا برنخیزی سال تمام برین حال گذشت و من بر وعده آنجا نشسته بودم بعد انقضای مدت
یکسال بیامد و مرا نشسته یافت بار دیگر همچنین وعده کرد و رفت تا سه مرتبه اینچنین واقع شد
نوبت آخر با خود نان و شیر آورد و گفت که من خضرم و مامورم که با تو این طعام بخورم طعام را
خوردیم پس گفت برخیز و در بغداد برو و بنشین و ترک سیاحت کن پرسیدند درین مدت سه سال
قوت از کجا بود گفت از هر چه پیدا میشد و بر زمین افتاده میبود بار ے از وے رض پرسیدند که حسن
خلق چیست فرمودند که حسن خلق این ست که جفای خلق در تو اثرے نکند چون در حق مطالعه نمائی
نقل ست که در وقتیکه آنحضرت رض برای وعظ بکرسی بر می آمد بانواع علوم تکلم میکرد و حاضران
همه از مشاهده هیبت و عظمت ساکت و صامت میبودند ناگاه در میان کلام میفرمودند مضی
الْقَالُ وَعَطِفْنَا بِالْحَالِ این گفتن در مردم اضطراب و وجد و حال در آمدن یکے در گریه و فریاد
می در آمد و دیگرے در جامه پاره کردن و راه صحرا گرفتن و دیگرے بیهوش می افتاد و جان میداد
و وقتها بودے که از مجلس وعظ آنحضرت رض جنازها بیرون می آمد از جهت غلبه شوق و هیبت
و تصرف و قهرمان عظمت و جلال او و وا انچه از خوارق و کرامات و تجلیات و عجائب و غرائب
و حدوث اشیای عجیبه و ظهور امور غریبه در مجلس وعظ آنحضرت رض نقل کرده اند خارج از حد حصر
و احصار ست **و وی** رض فرمودند که دوام بلا خاص ست باهل ولایت کبری تا که همواره ایشان بدان
سبب در حضرت رب باشند و بدان سبب از میل کردن بسوی غیر منع شوند و نیز چون بلائے بر بنده
دائم شود دل وی قوی گردد و هوا و هوس وی ضعیف شود **و نیز** فرمودند علامت بلائیکه برای عقوبت
و مقابله معاصی باشد آنست که دران صبر نباشد و باشد دران بلا شکوه و شکایت بمردم و جزع و فزع
بسیار و علامت ابتلائیکه برای تکفیر گناهان و نیست و نابود کننده خطاها باشد آنست که وجود صبر جمیل
باشد دران بدون شکوه و بدون جزع و بدون گران شدن اوامر و طاعات و علامت ابتلا که برائے
رفع درجات باشد آنست که وجود رضا باشد دران و موافقت و طمانینت نفس نیز همراهش بود تا وقت
انکشاف آن و نیز فرمودند هرگاه که در دل خود بغض شخصے را یافتی یا محبت او را پس در هر دو صورت

ملفوظات غوث پاک رض در قرآن

در تاثیر وعظ غوث پاک رض

افعال وی را بر کتاب الله و سنت رسول الله صلی الله علیه وسلم پیش کن پس افعال وی اگر دران هر دو محبوب باشد
ترا لازم ست که او را محبوب خود سازی و اگر مکروه باشد افعال وی دران پس مکروه داری او را تا که محبت
و دشمنی تو او را بهوای نفسی نباشد قال الله تعالی وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوٰى فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ قاله العلامة
الشعرانی رح **نقل** ست که تاجری پیش آنحضرت رض آمد و عرض کرد که پیش من مالی ست از غیر زکوة خواهم که
آنرا بفقرا و مساکین صرف کنم ولیکن مستحق را از نا مستحق باز نمیدانم حضرت شیخ هر کرا مستحق واننید بدهند
فرمود بده هر کرا خواهی از مستحق و غیر مستحق تا ترا نیز حق تعالی بدهد آنچه مستحق آنی و آنچه مستحق آن
نیستی **اما در حق فضل اصحاب و مریدان وی رضی الله تعالی عنه** نقل ست از جماعت مشایخ
قدس الله اسرارهم که فرموده اند ضامن شده است شیخ عبد القادر رض مریدان خود را تا روز
قیامت که نمیرد هیچ یکی از ینها مگر بر توبه **نقل** ست از مشایخ که از آنحضرت رض پرسیدند که اگر شخصی
خود را بتو باز بست و نام زد کرد منتسب شد بتو ولیکن بیعت نکرد بتو و از دست تو خرقه نپوشید
وے در اصحاب تو معدود باشد و در فضائل ایشان شریک بود یا نه فرمود هر که انتساب کرد بمن
و خود را باز بست بنام من قبول کند او را حق سبحانه و تعالی و رحمت کند بروے و توبه بخشد او را اگرچه
بر طریق مکروه باشد و وی از جمله اصحاب و مریدان من ست و پروردگار من عز و جل بفضل خود
وعده کرده ست مرا که اصحاب مراد اهل مذهب و تابعان طریق مراد هر که محب من بود در بهشت
در آرد و در حق مریدان من حق تعالی فرمود که اینها را بتو بخشیدم بعزت پروردگار که دست حمایت
من بر مریدان من مثل آسمان ست بر زمین اگر مرید من جید نیست من خود جیدم بعزت پروردگار و جلال
او که از پیش او عز و جل نروم تا مرا با اصحاب من به بهشت نبرد و فرمود من دستگیری میکنم هر کرا
از مریدان من هر کب بلغزد و از پای در آید تا روز قیامت و فرمود مرا در هر طویله محلی ست که مقاومت
کرده نشود و خیلے ست که مسابقت کرده نشود و مرا در هر لشکر سلطانی ست که مخالفت کرده نشود
و در هر منصب خلیفه ایست که عزل کرده نشود و فرمود هر گاه از خداوند تعالی چیزے خواهید
بوسیلهٔ من خواهید تا خواهش شما با جابت رسد و فرمود هر که استعانت کند بمن در کربتے
کشف کرده شود آن کربت ازوے و هر که منادی کند بنام من در شدتے کشاده شود آن شدت
ازوے و هر که توسل کند بمن بسوی خدا در حاجتے قضا کرده شود آن حاجت مرا و را و فرمود کسیکه

نقل ست در حق فضل اصحاب — در بیان احوال مریدان غوث پاک رض

دو رکعت نماز بگذارد و بخواند در هر رکعت بعد از فاتحه سورهٔ اخلاص یازده بار بعد از آن درود بفرستد
به پیغمبر صلی الله علیه وسلم پس از سلام دادن بخواند آن سرور صلی الله علیه وسلم را بعد از آن یازده گام بجانب عراق برود و نام
مرا گیرد و حاجت خود را از درگاه خداوندی بخواهد حق تعالی آن حاجت او قضا گرداند بمنه و کرمه اَللّٰهُمَّ
اجْعَلْنَا فِیْ زُمْرَةِ الَّذِیْنَ اَنْعَمْتَ عَلَیْهِمْ مِّنَ النَّبِیِّیْنَ وَالشُّهَدَآءِ وَالصِّدِّیْقِیْنَ وَالصّٰلِحِیْنَ
بِوَسِیْلَةِ شَیْخِ اَسْلَافِنَا الشَّیْخِ عَبْدِ الْقَادِرِ الْجِیْلَانِیْ رَضِیَ اللّٰهُ تَعَالٰی عَنَّا وَعَنْهُمْ اَجْمَعِیْنَ
اٰمِیْنَ ثُمَّ اٰمِیْنَ وَتَقَبَّلْ مِنَّا اِنَّكَ اَنْتَ السَّمِیْعُ الْعَلِیْمُ

حکایت (۶) ۵

بیا بشنو ز من رمز معانی	که هست این دُر بحر خوش بیانی	در خیرات الحسان عینی در سیرة النعمان

آورده که ابن هبیره والی عراق نزد امام ابوحنیفه رض انگشتری را حاضر کرد که بران منقوش بود
عطاء بن عبد الله و گفت که این انگشتری را نیک دوست میدارم مگر چونکه نام غیر بران منقوش
است ازین سبب استعمالش پسند نمیکنم و حک آن نیز ممکن نیست که بدنما گردد امام رض بمجرد دیدنش
فرمود اگر بای بن را مدور کنانی و نقطهٔ عبد را بالا دهانی (یعنی نقطهٔ زیرین هر دو بالا نقش بسازی)
عطاء من عند الله گردد ابن هبیره از شنیدنش غایت خوش وقت گردید و از سرعت
استخراج امام رض متعجب بماند **لطیفه** در تفسیر کبیر در فوائد علم و علما آورده که فرزدق که شاعری
مشهور ست یکی را از امرا هجو کرد و گفت **شعر** لَقَدْ ضَاعَ شِعْرِیْ عَلٰی بَابِكُمْ + كَمَا ضَاعَ
دُرٌّ عَلٰی خَالِصَه + یعنی شعر من در حق تو که گفتم ضائع شد چنانچه جواهر بر خالصه ضائع شده و خالصه
نام معشوق سلیمان بن عبد الملک بود و خالصه فطین و ذهین و غایت او بینه بود و نیز در مروانیین
مانند سلیمان بن عبد الملک خلیفهٔ ذی هیبت و صاحب شوکت نبوده چون خبر این شعر بخالصه
رسید شکایتش را بخلیفه رسانید پس به حکم سلطانی به بدترین وجوه از قید گران و زنجیر بر دست
و پا چون فرزدق بمعرض سلطانی پیش کرده شد و از شدت هیبت در وی لمحه چنان مانده بود
که بتکلیف تمام پیش خلیفه بپا ایستاد خلیفه سلیمان بن عبد الملک از وی پرسید که این شعر را
تو گفتی لقد ضاع الخ فرزدق گفت که این شعر را کسی از حاسدان من تغیر داده است و من این
شعر را چنین گفته ام لقد ضاء شعری الخ یعنی ضاء که بمعنی روشن ست در هر دو جا گفته ام پس حاسدی
سر همزه را حلقهٔ عین مهمله زائد کرده است برای بدی من و خالصه دید پس پرده بود چون این را بشنید

از غایت سرور بے اختیار از پس پردہ بر آمدہ ہمہ زیور کہ برو بود بر فرزدق نثار کرد و آن زیور از
دہ لک درم زیادہ بود پس سلیمان دربان خود را ہمراہ وے کرد و چون از حضور خلیفہ غائب شدند
بقیمت یک لک درم حاجب از وے آن ہمہ زیورہا گرفتہ بخالصہ واپس دادند این ست یکے
از نتائج علم کہ فرزدق بسبب علم بجای ہلاک نفس خود گنج و مال یافت نکتہ در تفسیر کبیر گفتہ
اگر دزدے عالم باشد دست وی قطع نگردد چہ وے پیش امیر رسد کہ گوید این مال نزد من ودیعت ست
و ہمچنین ست حال شارب خمر کہ بظن سرکہ نوشیدہ بودم و ہمچنین زانی را میر رسد کہ من جماع بسبب
نکاح کردہ ام نہ بزنا کہ درین ہمہ وجوہ حد ساقط گردد ہ | وَفِي الْجَهْلِ قَبْلَ الْمَوْتِ مَوْتٌ
لِأَهْلِهِ | وَأَجْسَامُهُمْ قَبْلَ الْقُبُوْرِ قُبُوْرُ | وَإِنِ امْرُؤٌ لَمْ يَحْيَ بِالْعِلْمِ مَيِّتٌ ۞
وَلَيْسَ لَهُ حَتَّى النُّشُوْرِ نُشُوْرُ | ترجمہ آنکہ در جہل پیش از مرگ جہلا را مرگ ست
و اجسام ایشان پیش از قبر در گورند و اگر کسے بعلم زندہ نشد مردہ ایست کہ قبل از حشر او را حرکت
نیست **حکایت (۷)** ہ زاعظم بدین نکتہ راضی مشو ۞ پسندیدہ فرما جرائے
شنو ۞ در تفسیر کبیر آوردہ کہ جماعہ از محدثین مدینہ مطہرہ برای مناظرہ امام ابو حنیفہ رض در قرات
خلف الامام حاضر شدند تا کہ او را ذلیل و خوار سازد امام رض ایشان را فرمود ممکن نیست کہ با ہمہ
شما مناظرہ کردہ آید پس امر مناظرہ خود با علم شما تفویض نمائید ایشان بیکے از میان خود
اشارت نمودند امام رض پرسید کہ اعلم شما این ست گفتند بلے باز پرسید کہ مناظرہ من با او مناظرہ
من ست با شما گفتند بلے باز پرسید کہ الزام با و الزام شما است و اقامت حجت من بر و مانند اقامت
حجت من ست بر شما قالوا نعم امام رض فرمود این خود چگونہ صورت بندد ایشان ہمہ گفتند
زیرا کہ ما ہمہ با مام بودن وے رضا دادہ ایم پس قول وے قول ما ست پس امام ابو حنیفہ رض
فرمود بموجب تقریر شما ما نیز چون امامی را برائے نماز خود مختار نمودیم قرات وے قرات ما ست
پس ہمہ بلا زم شدہ بازگشتند **لطیفہ** در عمدۃ التحقیق فی بشارۃ آل الصدیق و نیز در
طریف از کتب ادب و نیز در مظاہر الحق و ترجمہ شیخ از کتب حدیث وغیرہا در ترجمہ
ابن جوزی آوردہ بارے بروز جمعہ ابن جوزی بر سر منبر وعظ میفرمود در تسلط و سلطنت
روافض کہ اہل تسنن در اظہار مسائل خلافیہ عاجز بودند یکے از قوم شان دست در گریبان سنی زدہ

بسبب اختلاف ہر دو ایشان در فضیلت امیر المؤمنین ابوبکر صدیق و امیر المؤمنین علی مرتضی
دبرای فیصلہ نزد ابن جوزی در آمدند و علانیہ از وی پرسیدند مَنْ اَفْضَلُ الْخَلْقِ بَعْدَ رَسُوْلِ اللّٰہِ
صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ اَبُوْبَکْرٍ اَمْ عَلِیٌّ یعنی بہترین خلق پس از آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ابوبکر ست یا علی رض
ابن جوزی برای دفع مکروہے از خود چنین گفت اَفْضَلُہُمَا بَعْدَہٗ مَنْ کَانَتْ اِبْنَتُہٗ تَحْتَہٗ
یعنی بعد از آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بہترین ہر دو ایشان کسی ست کہ دخترش زیر نکاح وی ست وَفِیْ
رِوَایَۃٍ مَنْ کَانَتْ بِنْتُہٗ فِیْ بَیْتِہٖ از شنیدنش ہر دو فریق خوش شدہ بیرون مسجد رفتند
و ابن جوزی از منبر فرود آمدہ تا چند روز روپوش گشتہ تا آنکہ فتنہ فرو نشست و مراد ابن جوزی
و نیز آن فرقہ سنیہ مدعیہ بود مگر ابوبکر رض چہ ضمیر مذکر در ابنتہ راجع بہ مَن ست و در
تحتہ عائد بہ رسول اللّٰہ و آن ام المؤمنین عائشہ رض ست زیر نکاح آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم
و روافض تبدیل این ضمائر نمودہ و از ابنتہ سیدۃ النساء فاطمۃ الزہراء ارادہ کردہ
کہ تحت نکاح اسد اللہ بود پس این کلمہ از وی رض لطیفۂ جیدہ است کہ چشم ہر دو فریق را در
حال ابتلا از خود باز بست و در آخر چون بہ تفصیل و تشریح مسائلہ متدعویہ پرداختند ہر فریق حریف
خود را مخالف مذاق خود یافتہ ہمچنان خود را در مناقشہ و خرخشہ گرفتار دیدند و در ابجد العلوم
چند اجوبۂ عجوبۂ دیگر نیز از وی نقل کردہ یکے اینکہ پرسیدہ شد کہ چہ باعث ست کہ در ظروف
سفالین جدیدہ چون آب ریختہ گردد آب را جذب می نماید و آوازی میدہد گفت شکایت
و شکوہای آزارہای کند کہ از آتش او را رسیدہ باز پرسیدہ شد چہ باعث است کہ
کوزۂ آب اگر لبریز پر کردہ شود خنکی نمی پذیرد مگر آنگاہ کہ ناقص و کم کردہ شود گفت تا بدانید کہ ہوا
داخل نشود دگر در ناقص ولنعم ما قیل ع تو از خود پری زان تہی میروی ٭ و پرسیدہ شد
چگونہ منسوب میشود قتل حسین رض بسوی یزید در حالیکہ یزید در دمشق بود این شعر را انشا کرد
و گفت ؎ سَہْمٌ اَصَابَ وَرَامِیْہِ بِذِیْ سَلَمٍ ٭ مَنْ بِالْعِرَاقِ لَقَدْ اَبْعَدْتَ مَرْمَاکَ
یعنی تیری رسید در حالیکہ تیر اندازِ آن در قبیلہ بنوی سلم بود کسی را کہ در عراق بود ہر آئینہ
دور ترست جای تیر زدن تو ۔ تولد وے در سنۃ ثمان او عشرۃ و خمس مائۃ
و وفاتش بہ دوازدہم رمضان المبارک ۵۹۷ھ سبع و تسعین و خمسمائۃ ہجری بغداد

واقع شده و بباب حرب مدفون گشت وجوز موضعی مشهورست پدر بزرگوارش بدان منسوب است
و وی رض ابو الفرج (بالجیم) عبد الرحمن بن ابی الحسن علی بن محمد القرشی التیمی
الصدیقی البغدادی الفقیه المحدث المفسر الواعظ الحنبلی المعروف بابن الجوزی است
و کتب کثیره را در علوم متفرقه تصنیف کرده و گفته اند که برادهٔ آن قلمهای وی جمع کرده شد که
حدیث رسول الله صلی الله علیه وسلم بران نوشته بود پس شئی کثیر ازان حاصل گشت پس وصیت نمود
که پس از مرگ برای غسل من آب ازان گرم کرده شود همچنان کردند و ازان هم چیزی فاضل بماند
کذا فی الابجد و وی یکی از مشایخ شیخ مصلح الدین سعدی شیرازی ست چنانچه در گلستان
در حکایت مطرب ناخوش آهنگ تصریح بران رفته و شیخ محدث دهلوی رض در مقدمهٔ اشعة اللمعات
آورده که ابن جوزی را کتابی ست در موضوعات حدیث که افراط کرده است در آنجا در نسبت
وضع باحادیث و حکم کرده است در وی بر بسیاری از احادیث بمجرد توهم و مخالفت آنچه
نزد وی بود از علم و شیخ ابن حجر عسقلانی در بسیاری از مواضع بروی بحث کرده و گفته اعتماد
نیست بروی در نسبت وضع باحادیث و ابن جوزی را کتابی است مسمی بتلبیس ابلیس بیان
کرده است در وی طریقهائے که راه یافته است شیطان بطوائف مردم و واقع شده اند در
بدعت و خلاف سنت ـ خصوصاً بر طائفهٔ صوفیه و مبالغه کرده در رد و انکار بر ایشان و نسبت
کرده بزرگان این طائفه را بجهل و جنون و حماقت و بحقیقت این نیز از تلبیس ابلیس ست که
بروی ازین راه در آمده و مغرور ساخت او را و ظاهر میشود که وی از منکران این طائفه
علیه ست و نزاع حقیقی دارد با ایشان و سیدی احمد رزوق هم گفته که تحذیر کرده اند اصحاب
ازین کتاب وی که مورث سوء ظن ست بر کبار مشایخ و تحقیق جواب داده اند از آنچه گفته
است ابن جوزی و افراط کرده است در شان این طائفه بجوابهای شافی مما جمع می کند
میان طریقین و اصلاح میدهد بین الفریقین و ترجمه کردم من بعض مسائل آنرا در رسائل
خود خصوصاً در رسالهٔ مرج البحرین فی الجمع بین الطریقین و بالجمله بود ابن جوزی عالم فاضل
و لاکن مغرور شد بعلم و فضل و جوانی خود و بود متعسف غلیظ خشن عافانا الله و بعید بود
از طریقهٔ قوم و محبت و اعتقاد ایشان و سخت تر از همه آنکه کند او بوده در طلب کرامت نشان

شیخ محی الدین عبدالقادر جیلانی و محروم بود از برکات محبت و حسن عقیدت بایشان و
سلوک میکرد با آنحضرت رض طریقهٔ اجتناب اَعَاذَنَا اللّٰهُ مِنْ ذٰلِكَ و شمرده شده است این
حال از وی جهل و غرور را بظاهر علم و فضل و شیخ عالم عارف کامل خواجه محمد پارسا قدس سره در
فصول ستهٔ خود در ذکر ابن جوزی بتقریب فرموده که وی رض امام حافظ فصیح متبحر مصنف در اقسام
علوم ست و دویست و پنجاه تصنیف کرده و بود مر او را قبول تام نزد خاص و عام و بیرون
آورده شد از زندان واسط و پنهان ماند در نهان خانه پنج سال بسبب انکار وی بر شیخ
عبدالقادر جیلانی قدس الله روحه و بر غیر وی از شیوخ اهل المعارف و بود این انکار وی
از جملهٔ خذلان و تلبیس شیطان و غرور و عجب از وی در انکار وی بر ایشان و هم محقق دهلوی
گفته است که دیدم من در حرم شریف مکه زَادَهَا اللّٰهُ تَشْرِيفًا وَّتَعْظِيمًا رساله را که بود در وی
ذکر ابن جوزی و انکار او بر شیخ محی الدین عبدالقادر جیلانی رض مؤلف آن رساله می گوید برده شد
برده شد او را بعض مشایخ و علما در حضرت شیخ عبدالقادر و طلب کردند از شیخ عفو و صفح و تجاوز
از وی پس عفو کرد شیخ عبدالقادر رضی الله عنه از وی و در گذشت از جریمهٔ وی پس رفتم
من بر سیدی الشیخ عبدالوهاب و ذکر کردم قصهٔ این کتاب را و نقل کردم حکایت عفو حضرت شیخ را
از ابن جوزی پس گفت شیخ عبدالوهاب رض اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ عَلٰى ذٰلِكَ و فرمود وی عالم محدث کبیر ست
الحمد لله نجات یافت ازین ورطه انتهی کلام الشیخ الدهلوی مختصرًا - **فائده** و بود نام نامی
محدث و محقق دهلوی شیخ عبدالحق رضی الله تعالے عنه جامع کمالات صوری و معنوی بود و
تعداد تصانیف وی تا بصد میرسد وُلِدَ فی محرم سنة ثمان و خمسین و تسعمائة [۹۵۸] و توفی سنة اثنین و خمسین و الف [۱۰۵۲]
کذا فی الجید رضی الله عنه در زمان سلطنت جهانگیر شاه بن اکبر بادشاه بود چنانچه در ترجمهٔ مشکوة
در باب غسل در فصل اول خود بدان اشاره نموده است - **حکایت (۸)** ــــ

دگر یک داستان در گوش خود گیر	وگرنه راه نای و نوش خود گیر

در خیرات الحسان و نیز
در تفسیر کبیر آورده که لیث بن سعد رض گفت من در مکهٔ معظمه بودم و ذکر ابوحنیفه می شنیدم
پس تمنای ملاقات وی میکردم تا آنکه روزی مجمع مردم کثیر را بر شخصے دیدم پس شخصے را
از آن مجمع شنیدم که گفت یا ابا حنیفه رض پس دانستم که این ست آن ذات مجمع الصفات پس

فائده در ولادت و وفات محقق دهلوی

حکایت [illegible] امام اعظم رح

شخصے از وی پرسید که مرا مالی ست بسیار و پسری دارم ناهنجار هموارہ چون اورا بصرف مال کثیر
تزویج نمایم بعد چندے زن را طلاق میدهد چون کنیزکی بعوض مال عظیم برای او بگیرم اورا آزاد میکند
پس همه مال من ضائع می شود چسان حیله سازم که ازین ورطه نجات یابم فرمود اورا همراه خود ببازار
کنیزان ببر و بگیر آن کنیز را که پسند او گردد پس تزویج وی بدهی پس اگر طلاقش دهد مملوکۂ تست بتو باز
گردد و اگر عتق وی کند جائز نباشد که مملوکۂ وی نیست لیث گفت یحییٰ را که در تعجب نینداخت مرا جواب
ابوحنیفه آنچنانکه در تعجب انداخت مرا سرعت وی در جواب گفتن لطیفه در الف لیله مسطور
آورده که باری فاضلے را با جاریۂ علامه در حضور هارون رشید مناظره در افتاد آن فاضل از وی
پرسید خبرم ده از شخصے که چون نماز فجر خواند و نظر بر کنیزی کرد آن کنیز بر وی حرام بود و چون ظهر
خواند بر وی حلال گردید و بعد از عصر باز بر وی حرام گشت و پس از مغرب حلال و بعد از عشا باز
حرام و پس از نماز فجر بر وی باز حلال گشت چگونه باشد آن جاریۂ علامه گفت این مردیست
که در وقت صبح نظر بر کنیز غیر کرد آن بر وی حرام بود و بعد از ظهر آنرا خریده بر وی حلال گشت و بعد از
عصر آنرا آزاد کرد و بر وی حرام گشت و بعد از مغرب آنرا بنکاح در آورد و بر وی حلال گشت و بعد
از عشا طلاقش داد ازین جهت بر وی حرام گشت و پس از فجر بسبب رجعت باز بر وی حلال گردید
باز از وی پرسید کیست آنکه نماز خواند مگر نه بر زمین و نه بسما جاریه گفت سلیمان علیه السلام بود
بن
که نماز بر بساط خود خوانده درحالیکه باد آنرا بحکم خدا بهوا می برد باز پرسید که از قبری مرا خبر ده که مدفون
خود را بجا بجا میگردانید گفت آن ماهی یونس بن متیٰ بود در وقتیکه ماهی او را خورده بود باز گفت
آن چیست که در اول هیزم بود و در آخر صاحب روح گردید گفت عصای موسیٰ حیث قال تعالیٰ
فَاِذَا هِیَ حَیَّةٌ تَسْعٰی گفت مرا خبرم کن از زنیکه از مرد است و از مردیکه از زن ست گفت
که حوا رض از آدم ع است و عیسیٰ از مریم رض گفت خبرم ده از چهار آتش یکی آنکه می خورد و می نوشد
دوم آنکه نمیخورد و نمی نوشد سوم آنکه می خورد فاما نمی نوشد چهارم آنکه می نوشد ولیکن نمیخورد
گفت آنکه میخورد و می نوشد آتش جهنم ست و آنکه نمیخورد و نمی نوشد آتش دنیاست و آنچه می نوشد
و نمیخورد تاب آفتاب و حرارت خورشید ست و آنچه هر دو نمیکند آتش و نور قمر است پس تر پرسید
چیست آنچه شیرین تر ست از شهد و آنچه تیز تر ست از تیغ و آنچه سریع و زود تاثیر تر ست از زهر

[illegible]

و چیست لذت یکساعت و سرور سه روز و فرحت یکماهه هفته و آن کدام حق ست که صاحب باطل نیز
ازان انکار نمی کند و زندان قبر چیست و فرحت دل کدام ست و مرگ زندگانی چیست و آن کدام مرض
است که لا دواست و آن کدام ننگ و عارست که دور نمیشود و آن کدام جانورست که با آبادانی تعلق
نمیدارد و در صحرا و خرابه می ماند و با بنی آدم اُنس نمیگیرد و مخلوق ست در وی علامت خلقت هفت
جانوران زبردست جاریه گفت انچه شیرین ترست از عسل حب اولادی ست که تابع والدین
می باشند و انچه تیز ترست از تیغ آن زبان ست و انچه زود تاثیر ترست از زهر آن چشم بدست که اگر
برقضا چیزی غالب آمدی چشم بد بودی چنانچه در حدیث ست و لذت یک ساعت جماع ست و سرور سه
روز فهو النورة المتساع و فرحت یک هفته کدخدائی ست و حقی که منکرش صاحب باطل نیز نیست
مرگ ست و زندان قبر ولد بدکردارست و فرحت قلب آن زن مطیعه ست مر زوج خود را و موت
الحیوة آن فقر ست اما آن درد که لا دواست خوی بدست و آن شرم که رفع نشود آن دختر بدکردار ست
و اما آن جانور موصوف آن جرادو ملخ ست که سرش بسر اسپ می ماند و گردنش بگردن ثور یعنی نرگاو
و بعضے بگردن پیل نیز گفته و پرش به پر نسر و عقاب و پایش بپای شتر و دمش بدم مار و شکمش بشکم کژدم
و شاخش بشاخ آهو مشابهت میدارد حکایت (۹) سه نگاهت گر بیاد گر بین ست؛ درین
یک نکته بهر خرده بین ست؛ در شروح هدایه از فتح القدیر و غیره فی باب الربوا آورده که چون امام ابو حنیفه رح
در بغداد در آمد علمای آنجا بروی طعن میزدند در ینکه ابو حنیفه رض فروخت رُطب یعنی خرمای تر بخرمای خشک
و تر هردو چگونه جائز میدارد چه در حدیث ست که سعد بن وقاص رض گفت که شنیدم از آنحضرت صلی الله علیه وسلم
وقتیکه سوال کرده شد از خریدن رطب بعوض تمر یعنی خرمای خشک پرسید نبی که آیا کم میشود خرمای
تر وقتیکه خشک گردد گفتند بلی یا رسول الله پس منع فرمود آنحضرت صلی الله علیه وسلم ازان رواه الاربعة
و الخمسة پس اهل حدیث بغداد بروی جمع گشتند و ازوی پرسیدند که بیع رطب به تمر چگونه جائز میکنی
ابوحنیفه رض فرمود که رطب از دو حال خالی نباشد از تمر بود یا نبود اگر رطب از تمر باشد پس بیع رطب با تمر
جائز گشت بدلیل این حدیث التمر بالتمر و اگر از تمر نباشد نیز عقدش جائز ست بدلیل آخر این
الفاظ این حدیث اذا اختلف النوعان فبیعوا کیف شئتم پس علمای بغداد حدیث سعد را رض
بروی وارد کردند که در وی صریحاً بیع مذکور ممانعت فرموده است صلی الله علیه وسلم ابو حنیفه فرمود که مدار این حدیث

بر زید بن عیاش است و حدیث زید بن عیاش مقبول نیست پس حیران ماندند جملہ علمای محدثین و رد کردن نتوانستند حجت امام را رض میگوییم کہ بعضے راویان حدیث ازین قبیل بودند کہ حدیث ایشان رد کردہ می شود چنانچہ **لطیفہ** قَالَ فِیْ شَرْحِ الشَّرْحِ عَلٰی نُخْبَۃِ الْفِکَرِ فِیْ اُصُوْلِ الْحَدِیْثِ تَحْتَ قَوْلِ الشَّیْخِ وَ تُحَامِلُ الْوَاضِعِ عَلَی الْوَضْعِ اِمَّا عَدَمُ الدِّیْنِ اِلَخْ کہ در خلاصۃ طیبی آوردہ کہ بعضے از واضعین حدیث قوم سائلین اند کہ بر سر بازارہا و در مساجد می ایستند و وضع میسازند احادیث را بر آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم با سانید صحیحہ کہ محفوظ داشتہ باشند پس الحاق احادیث موضوعہ بدان اسانید صحیحہ می نمایند چنانچہ جعفر بن محمد طیالسی رض گفت کہ روزی امام احمد حنبل و یحیی بن معین در مسجد رصافہ نمازی را ادا نمودند کہ قصہ خوانی در پیش ایشان ایستاد و گفت حَدَّثَنَا اَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ وَّ یَحْیَی بْنُ مَعِیْنٍ قَالَا حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ حَدَّثَنَا مَعْمَرٌ عَنْ قَتَادَۃَ عَنْ اَنَسٍ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ مَنْ قَالَ لَآ اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ یَخْلُقُ مِنْ کُلِّ کَلِمَۃٍ مِّنْهَا طَائِرٌ مِّنْقَارُہٗ مِنْ ذَهَبٍ وَّ رِیْشُہٗ مِنْ مَرْجَانٍ و تا طول این چنین در ان مبالغہ نمود پس امام احمد رض بسوی یحیی نگریست و یحیی بسوی احمد نظر کرد و پرسید کہ این حدیث را تو بیان کردہ فرمود بخدا کہ بجز ازین ساعت نشنیدہ ام این را پس ہر دو ایشان خاموش ماندند تا آنکہ آن قصہ خوان فارغ گشت پس یحیی ابن معین رض او را با شارۂ دست نزد خود خواند بگمان اینکہ چیزے عطا می بخشد نزد ایشان آمد ازوی پرسید کہ این حدیث ترا کدام کس روایت کردہ است گفت احمد بن حنبل و یحیی بن معین فرمود کہ ابن معین منم و این ہست احمد بن حنبل و ما گاہی این حدیث را نشنیدہ ایم پس اگر ترا از افترا سازی و دروغ بندی لا بدی باشد بدیگر کسان باید بغیر از ما آن قصہ خوان گفت کہ ابن معین توئی قَالَ نَعَمْ گفت ہموارہ می شنیدم کہ ابن معین احمق ست و من نشناختم او را بدین صفت مگر این زمان ابن معین گفت چگونہ واقف شدی کہ من احمقم گفت زیرا کہ نزد شما یحیی بن معین و احمد بن حنبل در دنیا بجز از شما کسے دیگر نیست و ہر آئینہ من از ہفدہ احمد بن حنبل دیگر احادیث را روایت کردہ ام کہ این احمد حنبل از ایشان نیست پس امام احمد رض دست خود بر روی ابن معین نہاد و فرمود بگذار او را کہ برود پس خندہ کنان بر سر ایشان از انجا برخاست انتہی در **بعضے از مناقب امام احمد بن حنبل رضی اللہ تعالی عنا و عنہم اجمعین** ؎

بیا تا داستانی بہ تو خوانم	ز گلزار دگر گل بر فشانم
درود ایزدی بر جان او باد	بر اہل بیت و بر یاران او باد

ولی رضا ابوعبداللہ احمد بن محمد بن حنبل

لطیفہ در وضع احادیث

فائدہ: بعض مناقب امام احمد رض

بن هلال شیبانی مروزی است در بغداد در سنه ۱۶۴ یکصد و شصت و چهار تولد یافته و هم در بغداد
در سنه ۲۴۱ احدی و اربعین و مائتین بعمر هفتاد و هفت سالگی رحلت فرمود چنانچه شیخ در مقدمه و نواب
در ابجد نوشته و علامه شعرانی در طبقات خود آورده که بوفات وی رض غریوا از جهان برخاست
و در صحرای بغداد نماز جنازه بروی خواندند و از رجال کسانیکه بر جنازهٔ وی حاضر شده بودند ثمانمائة [۸۰۰۰۰۰]
الف بودند و از نسا شصت هزار [۶۰۰۰۰] زنان بودند بغیر ازانانکه در کنارها و کشتیها و سقفها بودند که آن هم
از الف الف [۱۰۰۰۰۰۰] زائد میشوند و بروایتی شمار آنجمله تا الفی الف و خمسمائة الف [۲۵۰۰۰۰۰] میرسد و دران روز بیست
هزار نفر از یهود و نصاری و مجوس ایمان آوردند یعنی بسبب جنازه دیدن وی رض انتهی و در تذکره
آورده چون جنازهٔ امام رض برداشتند مرغان می آمدند و خود را بر جنازهٔ او میزدند و تا ده هزار جهود
و گبر و ترسا مسلمان شدند و زنارها می بریدند و نعره میزدند که لا اله الا الله محمد رسول الله
می گفتند و بسبب موت او حق تعالی گریه بر چهار قوم انداخت یکی بر مرغان و دیگر بر جهودان
و سوم بر ترسایان و چهارم بر مسلمانان و سبب اسلام کفار همانان که دعای امام رض بود که گفته
بود بار خدایا هر کرا ایمان ندادی بده پس اثر این دعای وی در پس ممات وی ظاهر گشت
یعنی هر که جنازه اش را دید ایمان آورد این است مضمون روایت تذکره و در اخبار الجمال
آورده که تا چهل هزار گبر و جهود و ترسا مسلمان شدند و وفات ایشان در بغداد بوقت چاشت روز
جمعه دوازدهم ربیع الاول در سنه ۲۴۱ بود و قبر ایشان در کنار شط بغداد (ای نهر دجله ۱۲) بود و شیخ گفته دفن وی بعد العصر
بود کاتب الحروف اصلح الله حاله و مآله می گوید که درین زمان آن همه مقبره زیر دریا در آمده که اثری از انجمله مقبره
نمانده چنانچه در غایة المواعظ آورده و امام احمد رض بدریای رحمت ایزدی صوری و معنوی مانند
حضرت یوسف صدیق با قرب و جوار خود مستغرق گشته و ایشان امام چهارم اند
از ائمه اربعه مجتهدین و شاگرد امام شافعی رح و معتقد بشر حافی رح و در تذکره آورده که باری
بر لب نهری وضو میساخت و مرد دیگر بالای او وضو میساخت آن شخص حرمت امام را بجا داشت
و بزیر امام رفت و وضو ساخت چون آن مرد وفات کرد او را بخواب دیدند گفتند خدای با تو چه کرد
گفت رحمت کرد بدان حرمت داشت که امام رض را کردم در وضو ساختن و از زهد و خوف خدا و
ورع و تقوی وی رض در تذکره و طبقات شعرانی و مقدمه اشعة اللمعات و ابجد العلوم بحثها نوشته اند

در اقسام زهد

که بسبب دلالت ترک آنها کردم **از وی** پرسیدند که زهد چیست گفت زهد سه است ترک حرام واین زهد عوام است وترک افزونی از حلال واین زهد خواص است وترک انچه ترا از حق مشغول کند واین زهد عارفان است و**علامه شعرانی** آورده که امام احمد رض گفتی که الله تعالی را درخواب دیدم وپرسیدم که یارب بهترین انچه نزدیک شوندگان را بتو نیک نزدیک سازد چیست فرمود که بکلام وکتاب من یا احمد پرسیدم که بفهم معنی باشد یا بغیر فهم فرمود که بفهم بود یا بدون فهم معنی یعنی بهره وصورت نیک نزدیک میسازد بنده را بمن و وی رض در اتباع سنت واجتناب بدعت ضرب المثل بود در مردم ودر هر شعبان روزی خفیه از مردم ختمی بکردی ودر گرسنگی پارهٔ نان خشک شده برداشته غبار صاف نموده در پیالهٔ از آب تر ساخته تا نرم گشتی انگاه با نمک خوردی ودر وقت مرض وی رض چون بول او را برای دریافت مرض پیش طبیبی بردند گفت این بول کسی است که غم وحزن جگر وی را تمام نیست ونابود کرده است و از عهد طفلی شب را زنده داشتی ودر هر شعبان روزی سه صد رکعت نماز ورد وی بود رض وبعد از انکه در خلق قرآن بسوط هازده شد بسبب ضعف بدن یکصد وپنجاه رکعات نماز خواندی وبعد از زده شدن وی تا چند سال از مقاعد وی رحمه الله علیه سر زانوهای وی گوشت وجلد وی را قطع میکردند تا آنکه وفات نمود رحمة الله علیه یعنی از زخمهای ضرب تا وفات به نشد وَكَانَ اَحْمَدُ رض حُجَّةُ اللّٰهِ عَلٰى اَهْلِ زَمَانِهٖ وفضیل رض حجت حق تعالی بود بر اهل زمان خود وَهٰكَذَا الْاَمْرُ فِيْ كُلِّ زَمَانٍ **واز عجائب مسائل منقوله** از وی رض یکی اینکه همسایهٔ وی بیمار شد پس امام رض بعیادت وی نرفت پسرش عرض کرد که ای پدرم چرا بعیادت همسایهٔ خود نمیروی فرمود کای پسر وی ما را عیادت نکرده تا که ما او را عیادت کنیم و**فرمودی** که هیچ یکی را از صحابه رض آن قدر فضائل نیامده چنانکه علی بن ابی طالب را رض و**باری** خضر علیه السلام درویشی را نزد وی فرستاد وفرمود کای احمد جمله ساکنان آسمانها وآنانکه حَوْلَ عرش اند راضی اند از تو بسبب آنکه صبر دادی نفس خود را برای حق تعالی و دراجد آورده که یکی از مشائخ کبار او را بخواب دید واز امام رض پرسید که خدا با تو چه کرد قَالَ غَفَرَ لِيْ رَبِّيْ وفرمود که ای احمد در راه من زده شده گفتم بلی یارب قَالَ هٰذَا وَجْهِيْ فَانْظُرْ اِلَيْهِ ترا آئینه مباح کردم تا نظر بسوی وجه نمودی بعد طبقات

در فضیلت قرآن

آورده که تا بست و هشت ماه در حبس بود و کمتر زده شد تنش آن مقدار میبود که بیهوش شدی و ترسانیده
شدی به سیف لیستر بر من اورا انداختندی و پامالش ساختندی و همواره این چنین حال وی بود تا آنکه
معتصم وفات یافت و واثق خلیفه گشت پس سخت تر گشت کار امام احمد رض و فرمود که سکونت نکنم در شهرے که
دران الحاد کرده می شود پس پوشیده گشت امام تا آنکه بنماز و غیره بیرون نیامدی تا آنکه واثق نیز مرد و متوکل
متولی گشت پس جمله محنت از وی رض برداشته شد و حکم باحضار و اعزاز و اکرام وی شد و بنواحی مملکت نیز
حکم با آسانی و رفع محنت صادر گشت و استقرار بران شد که قرآن غیر مخلوق ست و غلبه معتزله فرو نشست
وَکَانُوْا اَشَرَّ الطَّوَائِفِ الْمُبْتَدِعَةِ و احمد بن عسان گفت که چون من همراه امام احمد گرفتار شده بسوی
مامون روانه کرده شدم (یعنی بجانب روم چنانچه در خلافت مامون و معتصم بیان کرده شد) خادمی گریان
پیش ما آمد که اشکهارا مسح میکرد و می گفت گران تر شد بر من ای امام رض آنچه بر تو خواهد رسید که خلیفه
شمشیری را آهیخته است که گاهی آنرا نیاهیخته و نطعی را گسترانیده که گاهی آنرا نگسترانیده پستر گفت
که قسم بقرابت من است مارسول الله صلی الله علیه وسلم که بر ندارم این سیف را از احمد و رفیق وی تا آنکه ایشان
هر دو نگویند که قرآن مخلوق ست پس درافتاد امام رض بر دو زانوی خود و بگوشه چشم بسوی آسمان
نگریست و دعای خواند پس پاس اول از شب نگذشته بود مگر اینکه شور و غوغا برخاست و پیش آمد
ما را آن خادم و گفت صَدَقْتَ یَا اَحْمَدُ اَلْقُرْاٰنُ کَلَامُ اللّٰهِ غَیْرُ مَخْلُوْقٍ بخدا که وفات کرد خلیفه

گنج قارون که فرو میرود تا بقعر هنوز	خوانده باشی که هم از غیرت درویشان ست	افغانی
چه پچالِنه د غضب کاندِ غرقه .	خطا ند دُوی گوزار ده د درویشانو	ده روت سجن دی

در بهروهای وی چهار قبیلها آهنین ... و معتزلی که با امام رض مجادله کردی با امام گفتی که خلیفه حلف
کرده که ترا بسیف قتل نکند اِنَّمَا هُوَ ضَرْبٌ بَعْدَ ضَرْبٍ اِلٰی اَنْ تَمُوْتَ و در غالیه آورده که چون امام شافعی رض
در مصر آمد آنحضرت صلی الله علیه وسلم را بخواب دید که میفرمود که خرده رسان احمد بن حنبل را به بهشت بسبب آن بلوی
که او را رسد که وی گرفتار گردد بقول بخلق قرآن پس اقرار نکند بران و گوید هُوَ مُنَزَّلٌ غَیْرُ مَخْلُوْقٍ
علی الصباح شافعی نوشت آنچه در خواب دید و بذریعه ربیع بسوی بغداد نزد امام احمد رض فرستاد و
ربیع با احمد رض گفت که این ست کتاب برادر تو شافعی پس آنرا گرفته و بخواند و بنا لیهد و گفت مَا شَاءَ
اللّٰهُ لَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰهِ و دو پیراهن را در بر کرده بود پس پیراهن زیرین که با جسم امام متصل بود

بربیع در اجرت داد وی خرد امام شافعی بسوی مصر واپس گشت وحکایت اجرت قمیص لشافعی رضہ باز گفت شافعی رضہ باو گفت کہ ترا درین قمیص غمگین نمیسازم مگر این را شستہ آن آب را بمن باز دہی ہچنان کرد امام شافعی رضہ آن آب را بر تمام جسد خود انداخت وعلی بن المدینی گفت کہ ہر آئینہ حق تعالے اعزاز داد این دین را بدو شخص کہ سوم آنا نرا نیست یکی ابو بکر صدیق یَوْمَ الرِّدَّةِ دوم احمد بن حنبل یَوْمَ الْمِحْنَةِ وشیخ در مقدمہ آوردہ کہ باو شناختہ شد صحیح حدیث از سقیم و مجروح از معدل واخذ حدیث از یحیی قطان وسفیان بن عیینہ وشافعی وخلائق بسیار کردہ و روایت دارند از و مشایخ عظام مثل محمد بن اسمعیل بخاری ومسلم بن حجاج قشیری وابو زرعہ و ابو داؤد سجستانی وغیر ایشان ومسند او درمیان مردم مشہور ست ودران مسند زیادہ از سی ہزار حدیث جمع کردہ وکتاب او در زمان او اعلیٰ وارفع واجمع کتب بودہ واین مسند را انتخاب کردہ ست از زیادہ از ہفتصد وپنجاہ ہزار حدیث ویکی از اعاظم مناقب ومفاخر این امام اجل آنکہ شیخ الشیوخ غوث اعظم محی الدین عبد القادر جیلانی رضی اللہ تعالی عنہ حامل مذہب وتابع اقوال اوست انتہی مختصرا اَللّٰهُمَّ اجْعَلْنَا فِیْ زُمْرَتِهِمْ جَمِیْعًا بِبَرَكَةِ اَنْفَاسِهِمْ ودر تذکرہ ذکر کردہ چون امام را بر عقابین کشیدند واو پیر ضعیف بود وہزار تازیانہ بزدند کہ قرآن را مخلوق گوئی نہ گفت ودران میانہ بند ازارش کشادہ شد ودستہای او بستہ بودند دو دست از غیب پدید آمد وازارش ببست چون این برہان بدیدند رہا کردند وہمدران وفات کرد ودر آخر کارش قومی پیش او آمدند وگفتند درین قوم کہ ترا رنجانیدند چہ گوئی گفت از برای خدا مرا میزدند پنداشتند کہ من بر باطلم بمجرد زخم چوب بقیامت با ایشان ہیچ خصومت ندارم وچون وفاتش نزدیک رسید از ان زخم کہ گفتیم ودر درجہ شہدا بود دران حالت بدست اشارت میکرد وبزبان می گفت نہ ہنوز پس پسرش گفت ای پدر اینچہ حالست گفت وقتی با خطر ست چہ جای جواب ست بدعا مدد میکن کہ آن حاضران بربالین اند عَنِ الْيَمِيْنِ وَعَنِ الشِّمَالِ قَعِيْدٌ یکی ابلیس است در برابر ایستادہ وخاک بر سر میریزد ومیگوید ای احمد جان وایمان بردی از دست من ومن میگویم نہ ہنوز کہ یک نفس ماندہ ست جای خطر ست نہ جای امن اَللّٰهُمَّ اَنْتَ الرَّفِيْقُ الْاَعْلٰى وَاَعِنَّا عَلٰى سَكَرَاتِ الْمَوْتِ **حکایت (۱۰)** س بیا بشنو دہم رمز واشارت ؛ کہ تا مالی

بہلوی راست ... نشستند ... اندہ ۱۲

بخود عطر بشارت ÷ برین دعوی کنون آرم گواہے ÷ کہ مخبر را بود بشت و پناہے ÷ در اشباہ وخیرات الحسان وارشاد الطالبین آوردہ کہ مردی کہ امام را رضؓ مبغوض می داشت در محفل علما از امام رضؓ پرسید از حال کسیکہ میگوید کہ از بہشت امید نمیدارم ۲ و از دوزخ نمیترسم ۳ و نہ از خدا می ترسم ۴ و کفر یہود و نصاری را راست میدانم و تصدیقش می کنم و بروایت دیگر چنین ست کہ تصدیق قول یہود و ترسا میکنم ۵ و دخول با زن بدون نکاح حلال میدانم ۶ و از جنابت غسل نمیکنم ۷ و خون خوردن را جائز میدارم ۸ و مردار را حلال دانستہ میخورم ۹ و یصلی بلا رکوع و سجود یعنی بدون قراءت و بغیر از رکوع و سجود نماز میگزارد ۱۰ و وضو ناکردہ سجدہ میکنم ۱۱ و بدانچہ کہ ندیدہ ام گواہی میدہم ۱۲ و الغض و دشمن میدارم حق را ۱۳ و دوست میدارم فتنہ را ۱۴ و از رحمت خدا میگریزم ابو حنیفہ رضؓ از امام رضؓ پرسید کہ ترا بدین اشیا علمی ست گفت نہ ولیکن شنیع تر ازین چیزی ندیدم لہذا از تو پرسیدم امام رضؓ فرمود ای یاران درین مسائل امتحان چہ می گوئید گفتند کسیکہ بدین صفت موصوف باشد بدترین مردم ست و حال وی مشکل ست امام رضؓ تبسم نمودہ فرمود کہ این شخص از اولیاء اللہ ست و ہمین است عین مسلمانی پس تر آمرد گفت اگر ترا خبر دار کنم بدانچہ کہ گفتم ایا کف لسان از من خواہی کرد و نگہداری فرشتگان حفظہ را از انچہ ترا زبان زبان را بند نمائے ۱۲ وہ قال نعم پس امام رضؓ فرمود آن شخص امید از خدای بہشت میدارد نہ از بہشت و از خدای دوزخ میترسد نہ از دوزخ **فائدہ** باید دانست کہ این مسائل برای عوام نیست بلکہ درحق اخص الخواص ست چنانچہ از رابعۂ بصریہ رضؓ منقول ست کہ عبادت بامید جنت و یا از خوف دوزخ شرک ست و ازینجا است کہ گفتہ اند طَالِبُ الدُّنْیَا مُؤَنَّثٌ وَطَالِبُ الْعُقْبٰی مُخَنَّثٌ وَطَالِبُ الْمَوْلٰی مُذَکَّرٌ وَاما درحق عوام و نیز از روی شرع پس این مسئلہ درست نباشد چنانچہ درحموی از فتاوی ظہیریہ آوردہ چرا کہ حق تعالے عباد خود را از آتش دوزخ می ترساند و میفرماید فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِیٓ اُعِدَّتْ لِلْکٰفِرِیْنَ و اگر کسے را گفتہ شود کہ بترس از انچہ خدا ترا از ان ترسانیدہ است و آن شخص برای رد قول وی گوید نمی ترسم کافر گردد انتہی پس عامہ مسلمانان را واجب ست کہ از دوزخ خوف نماید و ہمچنین ست حال جنت درحق امید - و انچہ گفت کہ از خدا نمی ترسم بدین معنے گفتہ

فائدہ

۱۴ و الفتنۃ یحبون المال والاولاد ... وَقَالَتِ الْیَھُوْدُ عُزَیْرُ ابْنُ اللّٰہِ وَقَالَتِ النَّصٰرٰی الْمَسِیْحُ ابْنُ اللّٰہِ ... از اقوال یہود و نصاری ... معلوم ۱۲

کہ از حق تعالے خوف آن نیست کہ در عدل و سلطنت خود جور و ستم بر کسے نماید چہ اگر کسے را عذاب
نماید این عدل ست از وی تعہ نہ ظلم کہ بسبب عصیان وی باشد و اگر مراتب و درجات عنایت
فرماید این فضل ست از وی تعہ نہ استحقاق کسے چنانچہ امام نووی گفتہ و تصدیق یہود درین قول ست
وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارٰى عَلٰى شَيْءٍ الٰیٰس و تصدیق نصاری درمنقول ست وَقَالَتِ النَّصَارٰى
لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلٰى شَيْءٍ الٰیٰس یعنی یہود میگویند کہ دین نصاری چیزی نیست و ترسا الطرق جہود
انکاری آرند و ما در منقول تصدیق ہر دو فریق می کنیم کہ دین ہر دو منسوخ ست و مراد از زن
کنیز ست کہ جواز دخول با کنیز بعقد یمین میباشد نہ بزوجہ نکاح و در حالت عجز و عذر تیمم از جنابت
کفایت میکند بغسل ضرورت نیست و از خوردن خون جگر و طحال مراد داشتہ چنانچہ در حدیث
است عَنِ ابْنِ عُمَرَ رض قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اُحِلَّتْ لَنَا مَيْتَتَانِ اَلْحُوْتُ وَالْجَرَادُ
وَالدَّمَانِ اَلْكَبِدُ وَالطِّحَالُ رَوَاهُ ابْنُ مَاجَةَ وَغَيْرُهٗ و از دو میتہ ماہی و ملخ مراد
داشتہ کہ بدون ذبح خوردہ میشوند و یُصَلِّیْ بِلَا رُكُوْعٍ وَّسُجُوْدٍ مراد ازان نماز جنازہ است
و یا درود فرستادن است بآنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم و درین محل بعض سوال دیگر مع جواب زائد
کردہ اند و آن اینکہ نماز را بغیر از طرف قبلہ بدون خوف در حالت رفتن میگزارم کہ مراد ازان
نماز نافلہ ست بر دابہ در وقت ضرورت مشی چنانچہ در کتب فقہ و حدیث مسطور ست و تیمم
کردہ سجدہ بجا آوردن در وقت ضرورت بدون وضو جائز ست و آنچہ گفتہ کہ بنا دیدہ گواہی
میدہم یعنی کلمات شہادتین میگویم و حال آنکہ حق تعالی و رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم را ندیدہ و این ست
حکم قرآن قولہ تعہ وَيُؤْمِنُوْنَ بِالْغَيْبِ و آنچہ گفتہ کہ حق را دشمن میدارم مرگ ست کہ حق است
وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ و چون مرگ را دشمن دارد دینا چاری اطاعت حق تعہ خواہد کرد
و زشت آنکہ از سختی مرگ غافل باند و مراد از فتنہ مال و اولاد ست و ہر کس آن را دوست میدارد
و آن فتنہ ست قولہ تعالی اِنَّمَآ اَمْوَالُكُمْ وَاَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ و مراد از رحمت باران ست کہ
در قرآن آنرا رحمت گفتہ قولہ تعالی وَيَنْشُرُ رَحْمَتَهٗ پس استاد سائل و سر و چشمش بوسید
و گفت اَشْهَدُ اَنَّكَ عَلَى الْحَقِّ او قَالَ اِنَّكَ بِالْعِلْمِ وِعَاءٌ اَيْ ظَرْفٌ لطیفہ در حیوۃ
الحیوان دمیری رح در بحث طواطی خفاش آوردہ کہ شخصے از حبر الامت ابن عباس رض

چند سوال نمود یکے اینکه چیست آن چیز که گوشت و خون نمیدارد و سخن میگوید دوم اینکه چیست آن چیز که گوشت و خون نمیداشت و میدوید سوم اینکه چیست آن چیز که خون و گوشت نمیدارد و دم میزند و تنفس میکند چهارم آن کدام دو چیز اند که گوشت و خون نمیدارند و مخاطب کرده شده اند و هر دو جواب گفته اند پنجم آن یکدام قاصد ست که الله تعالی او را فرستاده بود و از جن و انس و فرشته نبود ششم آن کدام جان ست که خود مرده بود و جان مرده دیگر بروی زنده گشت هفتم آن کدام مرغ ست که بیضه نمیدهد و حائض میگردد هشتم بگوئی که مادر موسیٰ ع (که یوخائذ نام میدارد چنانچه در تکمیل الایمان و تفسیر عباسی است) موسیٰ ع را قبل از انداختن بدریا تا چند مدت شیر داده بود و بکدام دریا او را انداخته بود و بکدام روز نهم قد مبارک آدم ع بچه مقدار بود و عمرش چه اندازه دهم وصی آدم ع که ام کس بود ابن عباس رض در جواب فرمود اول دوزخ است که گفت هَلْ مِنْ مَّزِيْدٍ دوم عصای موسیٰ ع است سوم صبح صادق است که در قرآن است وَالصُّبْحِ اِذَا تَنَفَّسَ چهارم آسمان و زمین اند که گفتند اَتَيْنَا طَآئِعِيْنَ در خطاب حق تعالی پنجم آن غراب است که بعثه الله تعالی الی ابن آدم ششم بقرهٔ موسیٰ ع است که پارهٔ از ان بر سینه یا دل مقتول نهاد و زنده شده قاتل خود را نام گرفت و بمرد که ذکرش در قرآن است هفتم وطواط است که عیسیٰ ع در روی دم زد باذن خدا مرغ گشت هشتم رضاعت مادر خود موسیٰ ع قبل از القا بحر ۳ ماه بود پس در بحر قلزم او را انداخت بروز جمعه نهم طول آدم ع شصت گز بود و عمرش هزار سال مگر شصت سال کم انتهیٰ دهم وصی آدم ع حضرت شیث ع بود و بس سوهمچنین است انچه در مسودهٔ خود نقلش کرده ام مگر بسبب سهو نام کتاب را درج نساخته ام که از دانشمندے پرسیده شد که چه گوئی در کسیکه می گوید که باطل را دوست می دارم و خود را مسلمان میدانم ۱ ۲ اَضْعَافًا مُّضٰعَفَةً ربا را میخورم و آنرا موجب ازدیاد میدانم از خدای تعالی ۳ و حرام را میخورم و حلالش میدانم ۴ و آن چیست که مرا هست و خدا را نیست ۵ و آن کدام زمین ست که بجز از یکبار آفتاب را ندیده ۶ و آن کدام درخت است که ثمره اش جمله اهل شرق و غرب میخورند و هیچ کم نمیشود ۷ و چون نعیم بهشت در بهشت خوهند و بقضای حاجت محتاج نباشند در دنیا نظیر وی چیست در جوابش فرمود که چیز اول زندگی دنیاست محبوب و مرغوب در قرآن است اِنَّمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَّلَهْوٌ که باطل ست

وانچه در حق ربا گفت راست است که آن صدقه است که یکے را دہ میگیرند مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ
عَشْرُ أَمْثَالِهَا وآنچه حرام خوردن کظم غیظ است که غصه حرام است و خوردنش موجب ثواب وانچه
او راهست وحق را نیست زن و فرزند و کل مایحتاج است که حق تعالیٰ ازین عیوب و نقائص منزه است
قُلْ هُوَ اللّٰهُ أَحَدٌ الخ و زمین رود نیل جائی که فرعون غرق شده بجز ازان یکبار که بمعجزهٔ موسیٰ
آب دریا شق شده بود دیگر بار آفتاب را ندیده و مراد از ثمرهٔ درخت که کم نشود روشنی آفتاب است
و نظیر النعمة بهشت در دنیا که خورده شود و بغائط محتاج نباشد خوردن جنین است در شکم مادر که از راه ناف
خون حیض مادر می خورد و بس والله اعلم - **حکایت (۱۱)** ــ از فضل امام جهانی شنو بگوش
همایون همین بحث نو؛ در خیرات الحسان علامه ابن حجر مکی رض آورده که باری یکے از روافض از امام رض
پرسید که اشد الناس و اشجع مردم کیست فرمود بنا بر قول ما حضرت علی است کرم الله وجهه چه وی رض
دانست که امر خلافت حق ابوبکر رض است پس خلافت را باوی سپرد و بنا بر قول شما اشجع الناس ابوبکر است
چه وی رض خلافت را که حق علی رض بود از علی رض بزور و غلبه گرفت و علی رض عاجز آمد از انکه از ابوبکر رض
حق خود بگیرد فَتَحَیَّرَ الرَّافِضِیُّ و همین حکایت را حضرت جامی قدس الله
سره السامی در سلسلة الذهب چنین تشریح نموده

[illegible]

شیعیی پیش سنیی فاضل	گفت کای در علوم دین کامل	بازگو رمزی از علی ولی
که ترا یافتم ولی علی	گفت کی در ولای من واهی	از کدامین علی سخن خواهی
زان علی کش توئی ظهیر و معین [دوست ۱۲]	یا ازان کش منم رهی و رهین [دوستی ۱۲]	گفت من گرچه اندکے دانم
در دو عالم علے یکی دانم	شرح این نکته را تمام بگوی [غلام ۱۲]	آن کدام است و این کدام بگوی
گفت آن کو بود گزیدهٔ تو	نیست جز نقش نو کشیدهٔ تو	پیکرے آفریدهٔ بخیال
گذرانیدهٔ بر و احوال	پهلوانے بروت مالیده	بهر کین در وغا سگالیده
گربزی پر تهور و بی باک	کینه جوی و مفتن و سفاک	بندهٔ نفس خویش چون من و تو [جنگ ۱۲]
فارغ از دین و کیش چون من و تو	در خیبر بزور خود کنده [خونریز ۱۲]	برده تا دوش و دورش افگنده
بخلافت دلش بسی مائل	شد ابوبکر در میان حائل	بعد بوبکر خواست دیگر بار
لیکن آن بر عمر گرفت قرار	چون ازین ورطه رخت بست عمر	شد خلافت نصیب یار دگر

در تنگ بوی بهر این مطلوب
همه غالب شدند و او مغلوب
با چنین وهم و ظن زنا دانی
اسد الله غالبش خوانی
این علی در شمارهٔ که و مه
خود نبود است ور نباشد به
وان علی کش منم بجان بنده
سبلت نفس شوم را کنده
برصف اهل تیغ با دل صاف
بهر اعدای دین کشیده مصاف
بوده از غایت فتوت خویش
خالی از حول خویش و قوت خویش
قدرت و فعل حق ازو زده سر
کنده بی خویشتن در خیبر
خود چه خیبر که خیبر گردون
پیش آن دست و پنجه بود زبون
دید ز آفات خود خلافت را
بی ضرورت نخواست آفت را
بود با او موافق و منقاد
در جنگ و مخالفت نگشاد
چون همه روی در نقاب شدند
ذره سان محو آفتاب شدند
غیر از و کس ز خاص و عام نبود
که تواند با او قیام نمود
لاجرم نصرت شریعت را
متکفل شد آن ودیعت را
بود سر کمال مصطفوی
گشت ختم خلافت نبوی
بود ختم رسل نبی و ز پی
شد علی خاتم ولایت وی
جمعی از بیعتش ابا کردند
واندران سرکشی خطا کردند
این علی در کمال خلق و سیر
عین بوبکر بود و عین عمر
لعن ایشان مکن که لعنت اوست
زشت باشد ز دوست لعنت دوست
نیست در هیچ معنی و جهتی
رافضی را با او شباهتی
او بموهوم خویش دارد رو
زانکه موهوم اوست در خور او
علی بهر خود تراشیده
خاطر از مهر او خراشیده

لطیفه ۵ اگر خواهی سکوت و عجز شیعه * بیا بشنو همین رمز وسیعه * راقم الحروف اصلح الله تعالی احاله باری در سیاحی خود از احوال رئیس رافضی که در نواحی لکهنو بود خبر یافت که وی علمای اهل سنت را بدین لحاظ که در مسائل اختلافیه ایشان را ملزم ساخته رمزاً و کنایةً خوار و ذلیل میساز چیزی عطا میدهد و بغیر از مباحثه و الزام کسی را وا نمیگذارد مگر نه از روی خشونت بلکه از راه تملق و خنده پیشانی تا نفرت اهل تسنن از وی نشود چنانچه از عادات روافض لکهنو است و گاهی چنان عالمی سنی نزد وی نرسید که وی را ملزم سازد چون که ابتدای تحصیل علوم بود و بفضله تعالی چیزی از جودت طبع نیز مهیا بود در اوائل ایام عشرهٔ اول از محرم غالباً در سنه ۱۳۰۶ هـ با کمی و بیشی در آن که چند علمای مجتهد و مرثیه خوانان برای سوگ عاشورا نزد وی از لکهنو رسیده بودند رسیدم فقیر اصلحه الله حاله عالم سنی تصور نموده پیش آن نواب حاضر کردند و بجا...

ذلیل مرا نشانیدند و همه مرثیه خوانان در پس پشت رئیس بر کرسیها نشستند و آن رئیس با شارت آنان تبسم کنان باز من تا سه سوال برای الزام مذهب نمود و جوابهاے مسکت و شافی در صورت کمال غریبی این شنیدند در این اثنا از ایشان پرسیدم که این چه شناعت است که شما آن را ترویج داده اید نفاق را که اشنع ترین معاصی ست در لباس تقیه و زنا را که افحش ترین منکرات ست در پردهٔ متعه مباح نموده اید آیا نزد شما دلیلے بر آنها موجود ست یا نه گفتند آری که از هر دو از دوگانه ائمه معصومین ما در باب تقیه تاکید تام رفته کما اَلتَّقِیَّةُ دِیْنِیْ وَدِیْنُ اٰبَائِیْ پرسیدم که این قول مسلم کل ست نزد شما یا اختلافی است گفتند بلا اختلاف نزد ما ثابت است پس یکایک دست بسته پیش آن امیر عرض کردم که جناب را از مذهب خود نیز خبری هست یا محض کور کورانه در پس شکارت مذاهب غیر افتاده می باشی گفت چگونه گفتم که در جمله کتب مذهب شما شنیع ترین قولی را ذکر کرده اند که بر زبان آوردنی نیست اگر اجازت باشد بگویم پس گفتم که در کتب شما یزید پلید را غازی فی سبیل الله و حضرت امام حسین شهید دشت کربلا را رضه مقتول مردود نوشته اند از سخن همین گفتن در همه ایشان آتش زدن همان بود و از لعن و طعن هیچ باقی نگذاشتند پس سخن را از جای دیگر گرفتم و گفتم که چه باعث است که چون خلافت خلیفهٔ اول نزد شما حقه نبود امیر المؤمنین علی رضه چرا بر دست وی بیعت نمود گفتند از روی تقیه و همچنین کلام در امر خلافت خلیفهٔ دوم و سوم رضی الله تعالے عنهم رفت و جواب ایشان همین بود از روی تقیه چه تقیه دین من و دین آبای من است گفتم با امیر معاویه رضه گشتے خون چرا بود و تقیه نکرد گفتند زیرا که درین وقت انبوه دوستان و شیعهٔ علی رضه بکثرت بود تقیه حاجتی نمانده پرسیدم که سبب دشمنی یزید پلید با امیر زاده حسین رضه چه بود گفتند که چون یزید فاسق و یا کافر بود و اتقا بعید بنا بر آن امام حسین رضه بیعت وے را نمی گرفت گفتم که امیر المؤمنین علی کرم الله وجهه با وجودیکه شیر خدا لقب میداشت و در وطن مالوف خود با جمله دوستان و اقربا و اعزا و اهل بیت رسول الله صلی الله علیه وسلم در مکانات خود متمکن بود تا سے حیلهٔ را بکار برده بتقیه عمل میفرمود چرا که تقیه دین وی بود و دین آبای وی که ابراهیم علیه السلام و اسمعیل علیه السلام اند و امام حسین رضه که نه ملقب باسد الله بود و نه در وطن مالوف با شیعهٔ خود همراه بود و نه تقویتے و اطمینانے میداشت بلکه باتنی چند از پرده نشینان حرم محترم رسول الله صلعم در دشت کربلا

مبتلای رنج و بلا بود یکبار نیز تقیه نمیکرد چه باعث است اینجا تقیه که نفاق تام است دین وی و دین آبای وی نبود بنا بران عرض کرده بودم که در جمله کتب شما یزید را چنان وامام حسین را رض چنین نوشته اند چرا که بنا بر قول مردود شما چون تقیه از دین گشت و وی رض با وجود اینچنین اشد ضرورت (که از قتل معصومین وقید پرده نشینان معصومات و بی حرمتی تمام در حرم محترم نبوی صلی الله علیه وسلم بنا بر روایت کتب شما هیچ باقی نماند) تقیه نکرد پس نعوذ بالله وی رض بر روایت کتب شما مرتد گشت و قتل مرتد از واجبات است و قاتل کفار ومرتدان مجاهد فی سبیل الله است پس لابدی است درینجا شما را ازینکه مذهب خود را چنانکه هست بر باطل دانید ورنه در صورت صحت آن بر شما لازم است که امیر المومنین علی را رض در سه جا به تقیه کردن خاطی قرار دهید ورنه امام حسین رض را در وقت اشد ضرورت بیکبار تقیه نکردن اَلْعِیَاذُ بِاللّٰهِ مرتد دانید ویزید پلید قاتل ویرا مجاهد فی سبیل الله پس درین محل عوض آن همه لعن وطعن را از جمله ایشان چنان در گرفتم که بزبان حال از زبان آن امیر وجمله هم مشربان وی از صغیر وکبیر صدای این شعر بری آمد ؎ چنان ماند قاضی بجور ش اسیر | که گفت اِنَّ هٰذَا الْیَوْمُ عَسِیْر | وَالْحَقُّ اَنَّ اللّٰهَ هُوَ الْهَادِیْ وَاِنَّ اللّٰهَ هُوَ یَهْدِیْ اِلَی الرَّشَادِ

حکایت (۱۲) ؎

دگر می بگویم اندرین باب | اگر شوقت بود در یاب بیاب | در خیرات الحسان وغیره در حدائق از تاریخ ابن خلکان آورده ولیکن با قدری اختلاف باهمی در مضمون که فی الجمله ما حصلش اینکه شخصی را شک واقع شد در ینکه در حالت نشهٔ شراب زن خود را طلاق داده باشد پس درین باب مسأله را از ابو حنیفه پرسید فرمود تا وقتیکه ترا بطلاق زن خود تیقن نباشد زن تو بر تو طلاق نمیگردد (شاید سببش آن باشد که نکاحش قوی است بسبب تیقن در آن ووقوع طلاق ضعیف بسبب ظنه ووقوع وقوی از ضعیف ساقط نمیگردد والله اعلم) بعد ازان از ثوری رض پرسید فرمود که بزن خود رجوع نمای چه اگر طلاق داده باشی ازین رجوع تلافی آن کرده آید ورنه ازین رجوع نقصانی ترا نیست بعد از قاضی شریک رض پرسید فرمود که از پیشتر زن خود را طلاق بدهی تا بیقین مطلقه گردد بعد رجوع نمای پس این مسأله را از زفر رض پرسید زفر گفت اگر از کسی دیگر دریافت کرده بگو گفت از سه نفر علمای دیگر پرسیده ام یکی از آنان ابو حنیفه است رض که بعدم طلاق حکم داده است زفر گفت مسأله همین است که وی رض گفته دوم ثوری رض است که برجعت حکم نموده است زفر گفت این است وبس سوم شریک است که از پیشتر

بطلاق آن زن حکم داده است پیشتر برجعت از شنیدنش زفر رض بسیار خندید و گفت این مسائله از روی تمثیل برین طرز است که شخصی را شک آن شد که بجامۂ وی قطرات بول رسیده پس ابوحنیفه رض اورا می گوید که تا وقتیکه ترا یقین بر سیدن رشحات بول نباشد جامۂ تو پاک است و سفیان ثوری رض میگوید که تو آنرا بشوی اگر ناپاک باشد نجاست از وی دور شود ورنه از آن شستن ترا عیبی نه و شریک میگوید که از پیشتر بران بول باید کرد پس تر آنرا باید شست بعد از اتمام این بحث صاحب کتاب بسبب این تمثیل توصیف رای زفر نموده که مثال عجیب مطابق واقعه بیان کرده است میگویم لهذا اصحاب دانا تاریخ وفات امام زفر گفته اند مگر در خیرات الحسان ابوحنیفه رض را بجای زفر ذکر کرده است و گفته که از همه در آخر نوبت سوال با ابوحنیفه رض رسید ازین باعث این حکایت را نیز از نوادرات امام ابوحنیفه رض در شمرده اند و الله اعلم تنبیه در خیرات الحسان است که این هر سه ائمه رض را در اصل مسائله اختلافی نیست بسبب اتفاق و اجماع بر ینکه هر کرا در طلاق زن تجویز شک واقع میباشد بروی چیزی لازم نیست بلکه آن زن در نکاح وی است هر آئینه خلاف درمیان ایشان در اولویت و بهتریست پس نزدیک شریک بهتر ایقاع طلاق دیگر است چه وی بسبب شک در طلاق سابق جازم و تیقن کننده نیست در رجعت و حالانکه تعلیق رجعت مختلف فیه است درمیان علما تا که وی بسبب ایقاع طلاق دیگر از تعلیق رجعت که مختلف فیه است قطعاً محفوظ ماند و نزد ثوری رض بهتر رجعت است مع التعلیق اگرچه مختلف فیه است چه وی التفات نکند اختلاف علما را در تعلیق رجعت - واما زفر رض یا ابوحنیفه رض بنابر اختلاف روایت پس اعراض نمود از ان همه بیان کرد حکم اصلی را که آن عدم وقوع طلاق است فافهم لطیفه حکایت نحوی و حامی و صوفی است که هر یک بفهم خود سخن گفته است مولانا جامی رض

مثنوی

کان گهی ناقص است گاهی تام	تام از اسم بهره ور باشد
دانکه ناقص بود خبر دار است	خبرش هیچو اسم ناچار است
مولوی قول منعکس تا کی	بیخبر را بعکس خوانی تام
تام آنکس بود که با خبر است	ناقص آن کز خبر نه بهره ور است
جمل بجبر پان نقص و گمراهی	پیش ارباب دانش و عرفان
نحوی گفت درمیان عوام	لیک همواره بیخبر باشد
حامی بانگ بر کشید که هی	باخبر را بنقص را نی نام
خبرت آمد دلیل آگاهی	کی بود این تمام و آن نقصان

تاریخ وفات امام زفر رض
لطیفه در اختلاف دادن مسائله حسان از حکمت ... بیاید
عه کان یکون از افعال ناقصه است ۱۲

صوفیی بود دور بنشسته
گفت خوش نکته که نحوی گفت
ساخت حق زاسم خویش بهره ور ش
نکنندش خبر ز غیر سوا ے
متکلم ست و کلام سیکے
معنیے خواسته مناسب خویش

عقد صحبت ز خلق بگسسته
کامل و تمام آن بود الحق
نیست ان خیال باسوی حمیرش
تشنۀ محو اسم حق اثر ش ش
نیست کس را درین مقام شکے
وین خلافیکه می شود مفهوم

لب کشاد و در حقیقت گفت
که در اسم حق هست مستغرق
وانکه ناقص فتاد - اسم خدای
باشد از اسم غیر حق مجبر ش
هر کسے ز ان کلام کامده پیش
هست ناشی ز اختلاف فهوم

حکایت (۱۳) سلیما بشنو همین طرز نوادر را | که فکر ما و تو زان هست قاصر | در خیرات

الحسان آورده که زنی دو بچه را بیکجا چنان زائید که پشت هر دو بچه یکے بود پس یکے از ان هر دو بمرد و در تفریق بچۀ زنده از مرده جمله عاجز آمدند و آخر علمای کوفه فتوی دادند که بچۀ زنده و مرده هر دو را بیکجا دفن نمایند انجام کار استفسار درین امر از ابوحنیفه کرده شد فرمود که بچۀ مرده را تا جای بپوند هر دو بچه که قطع این زنده از ان ممکن باشد در خاک دفن کنید همچنان کردند بقدرت ایزدی خود بخود آن زنده از مرده جدا گشت و تا مدتی زنده ماند پس او را مولای ابوحنیفه نام کردند یعنی غلام و بندۀ وی رضی الله عنهم قایل ع ببین هر قول او روشن کتابے ؛ لطیفه در الغالیة المواعظ ذکر کرده و نیز در تذکرۀ امام مالک از ابن خلکان رض آورده که در زمانۀ امام مالک رض در مدینۀ منوره زنی غاسلۀ زن مردۀ صالحه را غسل میداد و چون دست غاسله بر فرج متوفیه رسید گفت طالما عصی هذا الفرج ربه پس چسپیده و ملتصق بماند دست وی در فرج آن زن مرده هر چند که سعیها نمودند سر بجای نکشید تا آن که این امر خفیه از زنان بمردان رسید مگر فائده نبخشید پس از علمای مدینۀ منوره استفسار کرده شد بعضے بقطع دست غاسله حکم دادند و بعضے دیگر بشگافتن فرج زن مرده و بعضے دیگر درین امر ماندند دیگران متحیر بماندند در آخر استفتا از امام مالک رض نمودند فرمود که از غاسله باید پرسید که در وقتے که این دست می نهاد در فرج آن مرده در حق وے چیزی گفته بود بعد از دریافت معلوم شد که در حق وے چنین گفته بود که نافرمانی نمود این فرج از حکم رب خود تا مدتے امام مالک رض فرمود که این قذف است برای حد قذف هشتاد جلد و تازیانه او را بزنید تا دستش از انجا باز گردد و چون غاسله را هشتاد جلد زدند دست وی خود بخود از انجا منفصل گشت از ظهور این واقعه عظمت و شان علم

امام مالک رضہ در دلهای مردم جا گرفت و حکم کرده شد تا وقتیکه امام مالک رضہ در مدینه می باشد دیگر فتوی
ندهد - وقبل ازین چندان شهرت امام مالک رضہ نبود انتهی سه | ز خامه نامه را عنبر فشان کن
درایت ازچنین فاضل بیان کن | ور ذکر امام السنة فقیه الامة رئیس المحدثین راس المجتهدین
الامام ابو عبد الله مالک بن انس بن مالک بن ابی عامر بن عمیر بن
الحارث الاصبحی الحمیری پیشوا و مقتدای دار الهجرة یعنی مدینه مطهره بوده کان ثقة مأمونًا
ورعًا فقیهًا محدثًا حجة وی از تبع تابعین هست از نافع مولی ابن عمر رضہ و از جماعه کثیر
از تابعین وتبع تابعین روایت حدیث کرده اند و ابن جریج و سفیان ثوری و سفیان بن عیینه
و اوزاعی و شعبه و لیث بن سعید و ابن مبارک و شافعی و خلائق بیشمار از وی سماع نموده و بجلالت
شان و تقدم او در علم و حفظ احادیث و تقوی و ورع وی رضہ قائل شده قاله الشیخ الدهلوی
فی مقدمة ترجمته ولد فی خلافة الولید بن عبد الملک کذا فی الغالیة و در سن تولد وی
اختلاف ست بعضے در سنه نود و پنج از هجرت گفته و بعضے احدی وتسعین یا اربع وتسعین گفته
چنانچه در اخبار الجمال و مقدمه شیخ دهلوی و برهنه آورده و در طبقات شعرانی و غالیه سنه ثلاث
وتسعین نیز گفته و در اخبار الجمال گفته که تولد و وفات وی رضہ هر دو در مدینه مطهره میبود و وفات
ایشان در خلافت هارون رشید در سال صد و هفتاد و نه بود چنانچه شیخ دهلوی و صاحب غالیه
و ابجد العلوم و لواقح الانوار وغیره گفته و در برهنه از ملتقط در سنه ۱۷۷ سبع و سبعین و مائة نقل آورده
و در بقیع الغرقد مدفون گشت و عمره خمس وثمانون سنة کذا فی الغالیة
و در ابجد العلوم آورده که امام مالک رضہ وقتیکه تولد یافت دندانها برآورده بود بنا بر ان اورا
ضحاک می گفتند اضحکه الله فی جنانه و در تذکره امام مالک رضہ آورده که در مدت
حمل وی بعضے بدو سال قائل اند و بعضے به سه سال والله اعلم و بود یکے از ائمه اربعه مجتهدین
رضوان الله علیهم و در برهنه آورده و فی الحدیث یوشک ان یضرب الناس اکباد الابل
یطلبون العلم فلا یجدون اعلم من عالم المدینة یعنی قریب ست که برای طلب علم مردم
جگرهای شتران را در سواری خویش بزنند و تکلیف تمام دهند آنها را مگر عالمتر از عالم مدینه نیابند پس
بعضے مراد ازین عالم امام مالک رح گرفته و بقولی خلیفه خامس عمر بن عبد العزیز مروان الاموی ست کما فی المصابیح

بیان ذکر احوال امام مالک رضہ

وشعرانی رض در طبقات آورده که اخذ علم از نهصد ۹۰۰ مشایخ کرده است که سه ۳۰۰ صد مشایخ وی
از آنان از تابعین بودند رض و فرمودی که علم بکثرت روایت نیست بلکه علم نوری ست که می نهد
آن را حق تعالی در اندرون دل و تا بست و پنج ۲۵ سال در خانه می بود که بجماعت حاضر نمی شد
پرسیدند از وی که چه چیز منع داشت ترا از برآمدن فرمود از ترس آنکه در راه منکری یعنی
امری شنیع ببینم که بر دفع آن قادر نشوم قُلْتُ وَاِنَّمَا سُوْمِحَ فِیْ ذٰلِكَ لِاَنَّهٗ مُجْتَهِدٌ وَلَوْ
فَعَلَ ذٰلِكَ غَیْرُهٗ لَا یُقِرُّ عَلٰی ذٰلِكَ وفرمودی که عالم را سزاوار نیست که بیان نماید
علم را نزد کسیکه اتباع وی نکند چه این ذلت و اهانت علم ست و باری از مطرف رح پرسید که
مردم در حق من چه میگویند گفت که دوستان بر ثنا مشغول اند و بدخواهان در عیب جوئی فرمود که
همواره مردم را صدیق و عدو میباشند مگر پناه میگیرم بخدا از ینکه جمله مردم در پس من بعیب جوئی
درافتند و باری سوال کرده شد از معنی قوله تعالیٰ اَلرَّحْمٰنُ عَلَی الْعَرْشِ اسْتَوٰی ۹ از شنیدنش
عرق برآورد و سر در پیش افگند و چوبیکه در دست داشت زمین میکاوید پس تر سر برآورد و گفت
که کیف از ان غیر معقول است و استوا از ان غیر مجهول و ایمان بران واجب است و پرسیدن
از ان بدعت و گمان میبرم ترا ای سائل که صاحب بدعت می باشی و حکم داد تا آنکه او را بدر
کردند و بود وی رض صاحب هیبت عظیم تا آنکه سلاطین از وی هیبت خوردندی و در
تذکره وی رض آورده که بود سکونت وی رض در مدینه منوره در مکانیکه سکونت عبد الله بن مسعود
بود و در مسجد نبوی صلی الله علیه وسلم همانجا نشستی که دران مقام عمر فاروق رض می نشست و بود وی رض
مانند حضرت عمر رض و حضرت علی رض اصلع یعنی که موی بر پیشانی کمتر میداشت و بود قد آور فربه
اندام سپید رنگ مائل بزردی کشاده پیشانی ریش مبارکش دراز و انبوه بود و در لواقح
و تذکره هر دو آورده که مکروه میدانست و معیب می داشت حلق سباله یعنی بروت را و گفتی که
این نوعی مُثله ست و درین معامله تمسک بطریق عمر فاروق رض میداشت که اِنَّهٗ یَفْتِلُ سُبْلَتَهٗ
اِذَا اَهَمَّهٗ اَمْرٌ یعنی در وقت تفکر در امری سباله را تاب میداد و در لواقح است و نیز در
تذکره وی رض از کتاب ابن جوزی که بنام شذور العقود موسوم است در تحت حوادث سنه ۱۴۷ نقل آورده
فِیْهَا ضُرِبَ مَالِكُ بْنُ اَنَسٍ سَبْعِیْنَ سَوْطًا لِاَجْلِ فَتْوٰی لَمْ تُوَافِقْ غَرَضَ السُّلْطَانِ

در بعضی ... فضائل امام مالک رح ...

وجش آنکه عیب جویان بخلیفه جعفر بن سلیمان عباسی گفتند که مالک رضه بیعت خلافت تو قبول نمیکند
جعفر ازین خشمناک شده به بهانه آنکه وی رضه بطلاق مکره قائل نمی بود پیش خود طلبید و از جامها
او را برهنه ساخته حکم تازیانها بروی داد و آن ظالمان در وقت بستنش دستهای مبارکش را چنان
کشیدند که از شانها جدا گشتند پس تا مدت عمر به بستن دستها در نماز قادر نشد و در قیام دست را
ارسال فرمودی و شاگردان امام مالک را رضه اینقدر جرأت نیفتاد که از وی وجه ارسال الیدین
فی الصلوٰة دریافت کردندی لاجرم فعل نفس الامر وی را استدلال کرده مذهب وی دانستند
باوجودیکه ضم الیدین فی الصلوٰة بروایت امام مالک رضه در مؤطا موجود است و بعد از ضرب او را
بر شتری نشانیدند تا که در همین مسأله برخود ندا کند پس ندائی برآورد و فرمود کسیکه مرا می شناسد پس
وی مرا می شناسد و کسانیکه مرا نمی شناسند پس من مالک بن انس ام اقول طلاق المکره لیس
بشیء چون خبر این ندا بجعفر رسانیدند حکم داد که فی الفور او را از شتر بزیر آرید چه وی رضه این معامله
را برعکس مقصود وا نمود و از کمال التعظیم وی مرحدیث نبوی صلی الله علیه وسلم را یکی اینکه در تذکره وی رضه از
ابن حبیب که یکی از ارشد تلامذه امام مالک ست رضه نقل میکنند که در وقت تدریس و اسماع حدیث
بر یک نشست جلسه تدریس را اتمام فرمودی بغایت ادب وگاهی زانو را الطرف دیگر بدل نساختی
و کمال احتیاط درین باره مرعی داشتی و از عبد الله بن مبارک روایت است که روزی من
در خدمت امام مالک رضه حاضر بودم و وی روایت حدیث میفرمود کژدمی در ان جلسه ده یا
یازده مرتبه او را نیش زد مگر وی رضه بهمان طریق روایات احادیث میفرمود و از شدت تکلیف بار
بار رنگ رویش متغیر میشد و از غایت تکلیف بشرش زرد گشت و بعد از تدریس چون مردم از وی
متفرق گشتند گفتم ای امام رضه امروز ترا چه حالت بود که اینقدر تغیرات در روی مبارکت راه میبافت
از ماجرای گذشته اطلاع بخشید و فرمود که این امر برای اظهار جرأت و یا صبر آزمائی خود نبود بلکه
محض برای تعظیم و ادب نمودن بحدیث رسول الله صلی الله علیه وسلم بود لهذا الشیخ دهلوی در مقدمه ترجمه آورده
که وی رضه در تعظیم و احترام حدیث رسول الله صلی الله علیه وسلم تا بحد قصی الغایت میکوشید گویم ازین جاست
که هیبت وی در دل سلاطین می نشست و خود چگونه فوائد تعظیم احادیث نبویه صلی الله علیه وسلم اینچنین نباشد
و حالانکه در تذکرة الاولیا در حالات ابو الحسن خرقانی قدس سره آورده نقل است که ابو علی سینا هم

باد آرده شیخ عزم خرقان کرد چون بوثاق آمد شیخ بهیمه رفته بود پرسید که شیخ کجاست زنش گفت
زندیق کذاب را چه میکنی همچنین بسی جفا گفت در خاطرش آمد چون زنش منکر است شیخ را حالش (آتش از وی مختفی تا)
چه بود بهر حال ابوعلی رح عزم صحرا کرد تا شیخ را بیند شیخ را یافت که همی آمد خرواری درمنه بر شیر
نهاده ابوعلی رح از دست برفت و گفت شیخا این چه حالت است گفت آری تا ما بار چنان گرگی
نکشیم یعنی زن چنین شیری بار ما نکشد **و طریق** روایت حدیث وی را رح چنین بود که هر که
بطلب علم بدرسه وی مالک رض در آمدی بذریعه جاریه یا غلامی دریافت نمودی که بطلب استفتا
آمده یا بغرض استماع حدیث اگر گفتی فتوی میخواهم مالک رض خود بیرون آمدی و جواب فتوای
او بگفتی و اگر گفتی استماع حدیث میخواهم او را بنشاندی و غسل تازه برآوردی و لباس پاکیزه
پوشیدی و خود را معطر و منظف ساختی و وساده نهادی و بر بالای وساده با هیبت و وقار
(خوشبودار ۱۲ — ای فرش و بالش ۱۲)
بنشستی آنگاه دستوری دادی تا آن شخص در آمدی و او را حدیث شنواندی و چون مردم سبب
این اهتمام و احتیاط از وی دریافت نمودند فرمود اُحِبُّ اَنْ اُعَظِّمَ حَدِیْثَ رَسُوْلِ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ
وَسَلَّمَ وَلَا اُحَدِّثُ بِہٖ اِلَّا مُتَمَکِّنًا عَلَی الطَّہَارَۃِ و گاهی در وقت رفتن براه و یا ایستاده سماع حدیث بکسی نفرمودی
کذا قال فی التذکرۃ والمقدمۃ للشیخ و در تذکره ذکر کرده که ابونعیم یعنی صاحب حلیه از امام
مالک روایت کرده که باری هارون رشید با من مشوره کرد که میخواهم که موطای ترا در خانه کعبه آویخته
مردم را حکم دهم که هر چه در موطا است بر آن عمل نمایند امام مالک رض فرمود که یا امیر المؤمنین این چنین
مناسب نیست چرا که اصحاب آنحضرت صلی الله علیه وسلم در فروعات مسائل اختلافها نموده و آن اختلافات
در جمله ممالک مشهور گشته اند و هر یک از آن اختلافات صحیح و درست است هارون رشید گفت
وَفَّقَکَ اللّٰہُ یَا اَبَا عَبْدِ اللّٰہِ و شیخ در مقدمه چنین گفته که مالک رح گفت حاشا این کتابی است
که من باندازه علم و دانش خود جمع کرده و فراهم آورده ام و شاید که در آن خطاها کرده باشم و دیگری
داناتر از من باشد دیگران را بمذهب خود در آوردن چه معنی دارد و ابن سعد در طبقات از وی رض
روایت میکند وقتیکه خلیفه منصور در حج آمد با من گفت که اراده آن میدارم که موطا را تحریر کنانیده
در تمام شهرها روانه کنم و جمله مسلمانان را حکم دهم تا که برین عمل نمایند و هیچ یکی مسائل بر خلاف موطا اعلام
کرده نشود امام مالک رض گفت یا امیر المؤمنین این چنین نکنید چرا که مردم را بسیار اقوال مختلف متعلق

باحادیث رسیده و مردم سماعت احادیث بسیار کرده و از انها اخذ احکام نموده و چون ایشان را پیشتر
ازین همان احادیث واحکام رسیده آنها را بنهایت صحیح و درست میدانند و در اصل در صحت آن
هم شکی نیست پس ایشان را بر حالت خود بگذار پس منصور همچنان کرد و هرچند که از جهت پیری
ضعیف ترگشت مگر گاهی در مدینه طیبه سوار نشدی و فرمودی لا اَرْکَبُ فِیْ مَدِیْنَۃٍ فِیْهَا جُثَّۃُ رَسُوْلِ اللّٰہِ
صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ مَدْفُوْنَۃٌ و شیخ در مقدمه آورده که شافعی در شان او گفته لَوْلَا مَالِكٌ
وَابْنُ عُیَیْنَۃَ لَذَھَبَ عِلْمُ الْحِجَازِ و هم از شافعی منقول ست که در حق او گفته اِذَا ذُکِرَ الْعُلَمَاءُ
فَمَالِكٌ النَّجْمُ و در تعریف کتاب او که موطاست گفته که زیر ادیم آسمان کتابی اصح از موطای مالک نیست
و دران زمان صحیح بخاری و مسلم مؤلف نشده بودند و مالک رض در تعظیم محبت مدینه رسول الله صلی الله علیه وسلم بأقصی
الغایت کوشیدی و هرگز از مدینه بیرون نرفت الا یکبار برای حج و مدت عمر در مسجد آنحضرت صلی الله علیه وسلم
در روضه شریف درس گفت رَحْمَۃُ اللّٰہِ عَلَیْہِ رَحْمَۃً وَّاسِعَۃً شَامِلَۃً حکایت (۱۴۱) نـ ۵

بیا بشنو دگر رمزے عجائب | که گردد دور ز آن دل ما مصائب

در ارشاد الطالبین آورده که جمعی
از یهودان بغداد پیش امام رض در آمدند و از وی رض سوالات کردند و از جمله سوالات ایشان یکی
این بود که در عالم شهریست و آن شهر شصت محلها میدار د سی محله از ان روشن ست و سی محله
تاریک و دران سے محلهای تاریک یکی محله چنان ست که بهترست از هزار شهر بگو آن شهر
کدام ست و آن محلها کدام ابو حنیفه رض فرمود که آن شهر ماه رمضان ست که سی محله روز او روشن
است و سی محله شب آن تاریک و آن یک محله تاریک که بهترست از هزار شهر شب قدرست که
لَیْلَۃُ الْقَدْرِ خَیْرٌ مِّنْ اَلْفِ شَھْرٍ چون امام رض این بیان را ارشاد فرمود بسیاری از آن
جهودان مسلمانان گشتند **نکته** علمای اشارات گفته که شب قدر غالباً در شب بیست و هفتم
است از ماه رمضان المبارک بدو اشاره لطیف ماسوا از اخبار و آثار وارده دران یکی اینکه
کلمات سوره قدر را چون در شمر دیم جمله سی کلمات بر آمد بعدد ایام ماه کامل باز چون تفحص نمودیم تخصیص
آن شب دیدیم که کلمه هی باز میگردد بسوی شب قدر و چون عدد آنرا تا ابتدا در گرفتیم بست و
هفت کلمه در عدد بر آمد از ین رمز معلوم شد که شب قدر در همین سی ایام رمضان است عموماً و خصوصاً

درهمین شب بیست و هفتم ۵ | دین ما ایمان ما قرآن ما | از خدا بر درد ما درمان ما

سرور عالم رساند این نعمتم	باد بر جانش فدا صد جان ما

دوم اینکه حروف کلمهٔ لَیْلَةُ الْقَدْرِ نه عدد است از روی شمار و حق تعالے این کلمه را درین سوره ۳ بار بتکرار یاد کرده است پس چون جمله حروف این کلمه را ۳ بار بشمر دیم بست و هفت بر آمد تا که ترا معلوم گردد که حق تعالے این نعمت عظمی خبب قدر را در شب بیست و هفتم از ماه مبارک ودیعت کرده است هٰکَذَا قَالُوْا وَالْعِلْمُ عِنْدَ اللّٰهِ تَعَالٰی

لطیفه در الف لیله آورده که باری فاضلے را با کنیز فاضله در حضور خلیفه هارون مناظره در افتاد و آن فاضل ازان کنیز چند در چند مسائل پرسید و جواب آنها ازان کنیز شنید چنانچه از جملهٔ آنها یکی اینکه آن فاضل گفت که خبر ده مرا از شئ و از نصف شئ و از لاشئ قَالَتِ الشَّیْءُ هُوَ الْمُؤْمِنُ وَنِصْفُ الشَّیْءِ هُوَ الْمُنَافِقُ وَاللَّاشَیْءُ هُوَ الْکَافِرُ پس آن جاریه گفت ای فقیه خبر ده مرا از فرض ۱ و از فرضی که در ابتدای هر فرض فرض است ۲ و از فرضی که هر فرض محتاج آن است ۳ و از فرضی که فراگیرد هر فرض را ۴ و ازان سنت که داخل ست در فرض ۵ و ازان سنت که فرض بدان بکمال میرسد پس لاجواب گشت آن فاضل از جواب پس باشارهٔ خلیفه آن جاریه سوال خود را چنان حل نمود اَمَّا فَرْضُ الْفَرْضِ فَمَعْرِفَةُ اللّٰهِ تَعَالٰی وَاَمَّا الْفَرْضُ فِی ابْتِدَاءِ کُلِّ فَرْضٍ فَهِیَ شَهَادَةُ اَنْ لَّا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا رَّسُوْلُ اللّٰهِ وَاَمَّا الْفَرْضُ الَّذِیْ یَحْتَاجُ اِلَیْهِ کُلُّ فَرْضٍ فَهُوَ الْوُضُوْءُ وَاَمَّا الْفَرْضُ الْمُسْتَغْرِقُ کُلَّ فَرْضٍ فَهُوَ الْغُسْلُ مِنَ الْجَنَابَةِ وَاَمَّا السُّنَّةُ الدَّاخِلَةُ فِی الْفَرْضِ فَهُوَ تَخْلِیْلُ الْاَصَابِعِ وَتَخْلِیْلُ اللِّحْیَةِ الْکَثِیْفَةِ وَاَمَّا السُّنَّةُ الَّتِیْ یَتِمُّ بِهَا الْفَرْضُ فَهُوَ الْخِتَانُ لِاَنَّ الْاِسْلَامَ فَرْضٌ وَهُوَ یَتِمُّ وَیَکْمُلُ بِالْخِتَانِ

حکایت (۱۵) ۵ | ز اعظم معظم امور دگر | اگر شوق داری کتب را نگر |

مردی را نقل میکنند که از فقاهت و کیاست امام رضا متحیر گشته امتحاناً برای استفسار نزد امام رضا آمد و گفت که علامت بلوغ سگ چیست فرمود وقتیکه پا برداشته شاشد آنگاه بدانی که سگت ببلوغ رسیده است از شنیدنش شرمنده باز پس گردید والله اعلم

نکته شیخ سعدی گفته رحمه الله

سگی شکایت ایام با یکی میگفت	ببینم که چه برگشته حال و مسکینم	نه آشیانه چو مرغان نه غله چون موران
قناعتم صفت و بردباری آئینم	اگرم دهند خورم ورنه میروم آزاد	نه همچو آدمیان خشمناک بنشینم
مرا نه برگ زمستان نه عیش تابستان	کفایت است همین پوستین پارینم	هزار سنگ پریشان بیفکنند نخورم

که او فتاده نبینی برابر دوان چینم
بلقمه که تناول کنم ز دست کسی
ور او فتاده بود ریزه ریزه بر چینم
مرا که صورت از این جنس خوی باین صفت است
که خیره گشت ز وصف زبان تحسینم

نه در ریاضت و خلوت مقام میسازم
روا است گر بزنند بعد از آن بپرچینم
بجای من که نشینند که در مقام فنا
چه کرده ام که سزاوار سنگ و نفرینم
همین دو خصلت ملعون کفایت است مرا

که جایگاه کلوخ است و سنگ بالینم
چو گربه هیچ نربایم ز دست مردم چیزم
برابر است گلستان و تل سرگینم
جواب داد که این پیش نعمت خویش مگوی
غریب و شکن و مردار رو خوار می بینم

لطیفه گویند در زمان مولانا شاه عبدالعزیز دهلوی رح برهمنان چند از هنود برای اعتراض بر اهل اسلام خیال این بستند که جمله مسلمانان مانند سگان گوشت میخورند از ین معلوم میشود که مذهب سگ و مسلمان یکی است تا آنکه پیش آنحضرت آمدند و عرض نمودند که مشکلی داریم اگر اجازت باشد پس گفتند ما درین امر متردد یم که سگ را چه مذهب است از هندو و مسلمان که درین دیار ما همین دو مذهب است و بس یعنی بفرمائی که سگ هندوست یا مسلمان شاه صاحب رح عذرها خواست و فرمود که این سخن تمیست بسخن دیگر شغل باید نمود مگر اصرار ایشان بار بار باین مدعا بود تا آنکه حضرت ایشان فرمود که برای دریافت مذهب سگ خوردنی چند سگان در میان ایشان نهاده اگر باهم متفق شده با ادب و تعظیم خورند پس مذهب سگ مسلمانی است ورنه بدانید که سگ هندو است که تمیز هندو و مسلمان بهمین خوردن میباشد والله اعلم اگر گفته شود که هنود گوشت نمی خورند بخلاف سگ پس قول شاه صاحب چگونه درست گردد گوئیم که تشبیه من کل الوجوه شرط نیست دوم آنکه هنود که ربا خواری می کنند از جمله کتب شاستر که دین ایشان است خلاف است چنانچه تحقیق آن بخوبی تمام از برهمنان هنود نموده ام پس ایشان در مردار خواری مانند سگان جهان اند که خون خام مردم بخلاف دین خود می خورند **فائده** حضرت مولانا شاه عبدالعزیز دهلوی قدس سره عمری النسب حنفی المذهب بود تولد ایشان در سنه ۱۱۵۹ء تسعة و خمسین ومائة والف بوده چنانچه اسم تاریخی ایشان غلام حلیم ست چنانچه در تحفهٔ اثنا عشریه که کتابی نایاب مانه ست در رد روافض بسبب غلبهٔ ایشان همین نام تاریخی را تحریر فرموده است و بعمر نود سالگی در سنه ۱۲۳۹ یک هزار و دو صد و سی و نه انتقال نمود و در دهلی بیرون دروازهٔ ترکمان بپهلوی گور پدر بزرگوار خود حضرت شاه ولی الله صاحب رح مدفون است الحق

لطیفه در بیان مذهب سگ و هنود و مسلمان

فائده در بیان احوال حضرت مولانا شاه عبدالعزیز دهلوی رح

که ریاست دانش و دانشمندی بروی ختم بود و وی رضی الله عنه بچهار واسطه در سند علم حدیث نبوی صلی الله علیه
وسلم شیخ این فقیر ست اسمعه الله تعالی حلاوة ذکره بر گنبه و مولوی شیخ فضل الرحمن صوفی مرحوم گنج مرادآبادی
که یکی از تلامذهٔ شاه عبد العزیز دهلوی رح بود بارها بخدمت پابوس ایشان فائز المرام گشته بودم و تفصیل احوال
ایشان در انجوبهٔ اتحاف النبلاء و حدائق الحنفیه بخوبی مسطور است حکایت (۱۲)

سه
زوصفش چه سازم بنوک قلم
که وصفش نمی گنجد اندر رقم

سه
زمن یک داستان بشنو درین باب
رسد بد را بدی در یاب دریاب

درخیرات الحسان است و نیز در رسالهٔ فضائل امام رضا از تاریخ ابن خلکان آورده که ابو العباس
طوسی که مصاحب خلیفه منصور بود با امام رضا عداوتی میداشت باری امام را رضا در حضور خلیفه
یافته با خود گفت که امروز امام را بالقتل خواهم رسانید پس بوقت فرصت بحضور خلیفه از امام رضا پرسید
که خلیفه بزدن گردن شخصی مرا حکم داده و مرا سبب آن معلوم نیست آیا جائز است که گردن وی
بزنیم امام رضا از وی پرسید که حکم خلیفه را چگونه می بینی برحق است یا بر باطل ناچار شده گفت که امر
امیر المؤمنین برحق میباشد امام رضا فرمود که حکم حق بغیر از پرسیدن بجا می آر و تاملی دران مکن بستر
امام بکسی که نزدیکش بود فرمود که ابو العباس بر من فریب میکرد خود بران گرفتار گشت و بروایت دیگر
چنین فرمود که وی ارادهٔ توشیق من کرده بود پس مضبوطتر بستم او را آری چنین میباشد سزای
مکاری لطیفه گویند باری برهمنان چند از هنود بخیال اینکه خدا قدیم است و دین ما نیز نسبت باهل
اسلام قدیم ست نزد حضرت شاه عبد العزیز دهلوی رح در آمدند و گفتند که مسلمانان و هنود همواره
باهم نزاع می کنند که هر فرقه از ایشان خود را محق و خصم را مبطل میدانند و فکر ما آنست که اینهمه هیچ است
بلکه مذهب خدا را معلوم باید کرد پس بالاتفاق ما را پیروی آن میباید کرد یعنی اگر خدا مسلمان میباشد
ما همه را مسلمان شدن لازم است و اگر خدا هندو میباشد نعوذ بالله ما را هم چنان شدن واجب ست
پس بفرمائی که خدا هندو ست یا مسلمان نعوذ بالله من ذلک شاه صاحب حسب فهم ایشان فرمود که از بیشتر سوال مرا
جواب دهید آنگاه شما را از دین خدا و تحقیق بنمائیم و آن اینکه اگر چیزی را خدا میخواهد و خلاف آن را بندگان میجویند در صورت خواست
خدا بظهور آید یا خواستهٔ بندگان ایشان گفتند خواستهٔ بندگان را در مقابلهٔ خواسته و مشیت ایزدی
چه یارا و چه مجال است باز از ایشان پرسید که اگر یکی از برهمنان معتبر و معتمد در دین خود با وجود
قدرت تامه کسی را از ذبح ماده گاو منع نکند بلکه در صدد امداد ذابح میگوشد بگوئید که آن برهمن

در دین شما معتمد و معتبر ماند یا نہ ہر ہمہ گفتند کہ ما این چنین شخص را از دین نہند و ان نمی شمریم چہ جای آنکہ از برہمنان معتمد او را اقرار دہیم شاہ صاحب رحمۃ اللہ ایشان را فرمود کہ از ینجا دین خدا را قیاس نمائید کہ با وجود قدرت کاملہ خود کسی را از ذبح مادہ گاؤ منع نمیفرماید و در ہمہ روی زمین گاؤ کشی میشود از شنیدنش متحیر ماندند و شرمندہ باز گشتند واللہ اعلم **حکایت (۱۷)** س

زاعظم برینقدر قانع مشو	ور فضل ور اتو مانع مشو	در تفسیر کبیر و خیرات الحسان است کہ روزی خلیفہ

منصور از عباسیہ ابو حنیفہ را رضہ طلبید ربیع نام کہ مصاحب خلیفہ بود با ابو حنیفہ رضہ عداوتے میداشت وقت را غنیمت دانستہ گفت یا امیر المؤمنین ابو حنیفہ رضہ جد تو ابن عباس را خلاف می کند چہ وی میفرماید کہ اتصال در استثنا شرط نیست و ابو حنیفہ منکر آنست (یعنی اگر کسی قسم خورد و انشاء اللہ تعالیٰ بعد از ان گوید این استثنا است پس نزد ابو حنیفہ رضہ متصل مقبول است نہ منفصل و نزد ابن عباس رضہ استثنا متصل و منفصل ہر دو مقبول ست و در کتب فقہ می آرد کہ قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ مَنِ اتَّصَلَ بِكَلَامِهِ اِنْ شَاءَ اللّٰهُ اَبْطَلَ كَلَامَهُ) ابو حنیفہ رضہ گفت یا امیر المؤمنین ربیع قائل آنست کہ اخذ بیعت تو از لشکر و مردم رعایا بر قبول خلافت تو چیزی نیست چہ ایشان در حضور تو با قسم و سوگند بر دست تو بیعت نمایند و خلافت ترا قبول نمایند لیکن بمنازل خود در رفتہ استثنا کنند و انشاء اللہ گویند پس باطل گردد بیعت ایشان بر خلافت تو و قسم و سوگند ایشان باقی نمی ماند از شنیدنش خلیفہ را خندہ گرفت و گفت ای ربیع تعرض بابی حنیفہ مکن و نگہدار خود را از ابو حنیفہ را و چون از حضور بیرون رفتند ربیع گفت یا ابا حنیفہ امروز ارادۂ قتل من نمودہ بودی فرمود نہ چنین است بلکہ تو ارادۂ ہلاک من نمودی س قتل این خستہ بشمشیر تو تقدیر نبود ؛ ورنہ ہیچ از دل بیرحم تو تقصیر نبود ؛ و من خود را و ترا ہر دو ان را نجات بخشیدم س

ورنہ ابلیسے شوی اندر جہان	ہان دہان ترک حسد کن با شہان	رانجات بخشیدم س
آری حسد زہری است	تو اگر شہدی خوری زہری بود	کو اگر زہری خورد شہدی شود

کہ از بیشتر اثر آن بر صاحب خود باز گردد و او را ہلاک میسازد چنانچہ **لطیفہ** در رسالۂ اخلاق یوسفی آوردہ کہ در عہد سلطان سکندر جانوری پیدا گردید کہ ہر کہ نظر وی در افتادی در حال ہلاک گشتے سکندر ہمہ حکمای خود را برای دفع جانور مذکور حکم فرمود جملہ از تدبیر آن عاجز آمدند

مگر ارسطو که بمقدار قد آدم آئینه ساخت و بسمت مقدم گردابی یعنی گردونی آنرا ببست و خود در پس آئینه دران گردون نشست و آن گردون را گردانیده بجانب آن جانوری بردند و از دریافت بوی آدم آن جانور باین سو در آمد و دران آئینه آن جانور را جسم خود دیدن همان بود و خود بخود مرده بزمین افتادن همان از حیرت تعجب چون از ارسطو سبب آن دریافت کرده شد گفت که در چشمان وی اثر زهر قاتل بود بهر که نگریستی در حال او را هلاک ساختی و چون عکس نظر وی از آئینه بروی تافت از تاثیر آن خود هلاک گردید همچنین است تاثیر زهر حسد که عکس آن بر حاسد باز گردد

حکایت (۱۸) | از علم که ذکری نویسم کنون | اگر مردی انظر بآن ذوفنون |

در تفسیر زاهدی از عبد الله بن المبارک رض آورده که در بارهٔ ایمان از سفیان ثوری رض پرسیدم فرمود الْإِيمَانُ قَوْلٌ بِاللِّسَانِ وَعَمَلٌ بِالْأَرْكَانِ وَإِخْلَاصٌ بِالْقَلْبِ یعنی ایمان مرکب از سه چیز است از اقرار زبان و از تصدیق جنان و از عمل ارکان پس با بو حنیفه ماجرا باز گفتم فرمود که از ثوری باید پرسید که هاروت و ماروت از فرشته کردند آنچه کردند پس ایشان هر دو بسبب آن از ایمان بسوی کفر در آمدند یا از طاعت بجانب معصیت و چون از ثوری رض همچنین پرسیدم متحیر گشت و متفکر سر در پیش انداخت (بسبب آنکه اگر عمل در ایمان داخل گردد بسبب ترک عمل هر دو فرشته کافر گردند و قائل این کسی نباشد) بهتر سر بر آورد و گفت این گفتگو انظر از امام ابو حنیفه است

لطیفه همچنین جوابی شافی است آنچه در حکایات لطیف آورده که شخصی پیش درویش دانشمند رفت و سه سوال از وی کرد اول اینکه چرا میگوئی که خدا همه جا حاضر است و ما هیچ جا او را نمی یابیم اگر خدا جائی باشد بما بنمائی دوم آنکه انسان را برای تقصیری چرا سیاست میکنند هر چه میکند خدا میکند انسان را هیچ قدرت نیست و بی ارادت خدا هیچ نمیتواند کرد و اگر انسان را قدرت بودی همه کارها برای خود بهتر کردی سوم آنکه خدا شیطان را در آتش دوزخ چگونه عقوبت تواند کرد زیرا که سرشت او نیز از آتش است و آتش را در آتش دیگر چه تاثیر خواهد بود درویش کلوخی بزرگ بر سر او زد آن شخص از انجا نالان و گریان پیش قاضی رفت و گفت که از فلان دانشمند سه سوال کردم او بر سر من چنان کلوخی زد که سر من درد میکند و هیچ جواب نداد قاضی درویش را طلبید و گفت چرا کلوخ بر سرش زدی و سوال او را جوابی نگفتی درویش دانشمند

ماخذ حکایت ۱۸ از امام رض

لطیفه در حل سه سوال از دانشمندی

گفت آن کلوخ جواب سخن اوست چرا میگوید که از زدن کلوخ درد در سر دارم بنماید کجاست تا من
خدا را باو بنمایم و دیگر چرا پیش حضور قاضی نالش نمود هر چه کرد خدا کرد بی ارادت خدا او را نزدم
مرا چه قدرت ست و دیگر سرشت او از خاک ست از زدن خاک چگونه او را رنج رسید از شنیدن
آن شخص شرمنده گردید و قاضی جواب دانشمند را بسیار پسندید۔ **حکایت (۱۹)** ص

در مناقب امام رض مذکور ست || عجائب قصهٔ آمد بیادم || بیا بشنو که فرمود اوستادم

که ابو حنیفه رض آنحضرت صلی الله علیه وسلم را بخواب دید که ارشاد میفرماید که سجدهٔ سهو را چگونه واجب
گردانیدی بر کسیکه در قعدهٔ اولی بر من درود فرستد امام رض بعرض رسانید از انکه او فراموشی
بر تو درود فرستاد (یعنی باعثش غفلت ست نه عمد) پس آنحضرت صلی الله علیه وسلم این جواب
را از وی رض غایت پسندیدند کذا فی الشامی۔ **لطیفه** همچنین ست انچه در مطلع العلوم آورده
که شخصے پیش قاضی آمد و گفت اگر خرما خورم خللے در دین ما باشد گفت نه باز گفت اگر قدرے کشمش
شونیز دران داخل کنم مضایقه دارد گفت نه باز گفت اگر آبے بر و ریزم حرام شود گفت نه
گفت پس شراب که از همین اشیا ست و بس پس چرا حرام گشت **قاضی گفت** اگر قدرے
خاک بر سرت ریزم سر ترا المی و زخمی رسد گفت نه گفت اگر با آب بیامیزم و بر سرت زنم
تکلیفی دهد گفت نه گفت اگر آن را خمیر سازم و خشتی طیار کنم و بر سرت بزنم چگونه باشد گفت
سرم بشکند قاضی گفت شراب نیز همین حکم خشت میدارد۔ **حکایت (۲۰)** ص

درین معنی خنو یک داستانے || که از کنز الجواهر هست کانے || در برهنه از

حاوی در حالات امام ابی یوسف رض آورده که باری وی رض مریض شد و بامام ابو حنیفه رض
خبر فوت وی کردند قبول نکرد و بعده ظاهر شد که زنده بود از ابو حنیفه سران پرسیدند فرمود
که حق تعالی میفرماید مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهُ
حَيَاةً طَيِّبَةً و ابو یوسف عمل صالح کرده است و این را نیافته که حیوة طیبة عبارت از انست

لطیفه ص بهشت بگویم حدیث درست || اگر گوش با بنده داری نخست || نقل

است که پادری از ترسا از فاضلے پرسید چه میگوئی درین آیت لَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ إِلَّا
فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ یعنی از رطب و یابس هر چه باشد ذکرش در کتاب الله موجود است اگر

قرآن شما براستی کتاب الله می باشد پس بحکم آیت مذکور را ذکر همه اشیا در قرآن لابدی ست و حالانکه ما عجائب ترین مصنوعات بنی آدم را در ان نمی یابیم که آن ریل سواری ست تا عجوبه ترین اشیا چه میرسد بعد از تاملے آن فاضل فرمود که جمله آلات سواری ریل باشد یا غیر آن درین آیت موجود ست وَالْخَيْلَ وَالْبِغَالَ لِتَرْكَبُوهَا وَزِينَةً ط وَيَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ یعنی بیافرید حق تعالے اسپ و اشتر را برای سواری و آرایش شما و می آفریند آنها را که شما نمیدانید پس ریل ازان قبیل ست که در ان زمان کسی او را نمی شناخت شعر جَمِيعُ الْعِلْمِ فِي الْقُرْآنِ لٰكِنْ | تَقَاصَرَ عَنْهُ أَفْهَامُ الرِّجَالِ

حکایت (۲۱)

س زخامه نامه را عنبر فشان کن | درایت از امام خود بیان کن

در رساله فضائل امام از غررالمضاحک نقل آورده که شخصے از امام رض در مسجدی پرسید که اگر تو نبیذ را حلال میگوئی پس من اکنون آن را در مسجد مینوشم فرمود که زن تو بر تو حلال ست یا حرام گفت حلال فرمود که اگر با زن خود در مسجد مجامعت کردن میتوانی پس نبیذ را نیز در مسجد بنوش **لطیفه** در طریف از کتب ادب آورده که یکی از ترسایان با محدثی که بدین و بیباک بود در کشتی نشست و قدحی را از خمریکه با خود میداشت پر کرده نوشیدن گرفت و بار دیگر قدح را از باده پر کرده بآن محدث داد و گفت که این پیاله شراب فدای تو باد کیا دلخوشگوار ست از دی پرسید ترا چگونه معلوم گشت که این شراب است ترسا گفت که غلام من این را از یار باده فروشان از جهودی بعد ازان خریده است که وی قسم خورده ست که این خمر ست از شنیدنش بزودی آنرا نوشید و ترسا را گفت ای حمق ما فرقه اصحاب حدیث تضعیف می نمائیم مانند سفیان بن عیینه و یزید بن هارون را آیا تصدیق نمائیم نصرانی را از غلام خود و روایت وی را از یهودی و بخدا که بسبب ضعف اسناد این را نوشیدم و حق تعالے بکرم خود آنرا شیر خالص گردانید

حکایت (۲۲)

س بیا بشنو دگر رمز نهانی | گلشن دانی ز گلزار معانی

در رساله فضائل امام رض از فتاوے سراجیه آورده که یکی از اعرابیان از ابو حنیفه رض پرسید از یک واو یا از دو واو امام فرمود از دو واو آن اعرابی گفت بَارَكَ اللّٰهُ فِيكَ كَمَا بَارَكَ فِي لَا وَلَا و باز گشت حاضر درین متحیر ماندند و از معانی آن از امام رض پرسیدند فرمود که از تشهد می پرسید که از دو واو ست چنانکه بروایت

ابن مسعود رضہ آمدہ اَلتَّحِيَّاتُ لِلّٰهِ وَالصَّلَوَاتُ وَالطَّيِّبَاتُ و یا از یک او چنانچہ روایت ابی موسیٰ است رضہ اَلتَّحِيَّاتُ الْمُبَارَكَاتُ وَالصَّلَوَاتُ الطَّيِّبَاتُ پس تر آن اعرابی مراد عای داد کہ برکت کند خدا بر تو چنانکہ در لا و لا است اشارہ نمود بدین آیت مِنْ شَجَرَةٍ مُّبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَّا شَرْقِيَّةٍ وَّلَا غَرْبِيَّةٍ

نکتہ در بعضے مصطلحات علما در اشارات

نکتہ در حروف اشارات

مخفف	اصل	مخفف	اصل	مخفف	اصل	مخفف	اصل
رض-رضہ	رضی اللہ عنہ	ج-	جمع الجمع	تعر-تع	تعالی-	صح-صہ	صحیح
رح-رحہ	رحمہ اللہ تعالیٰ	ع-	عربی-	مم	ممنوع-	ج-	جمع
اھ-	انتہی کلامہ	فع-	فاعل-	لانم-	لانسلم	س-	سؤال
نا-ثنا	حدثنا	الش-	الشارح	ھف	ھذا خلف	ج-	جواب
انا-	انبأنا اخبرنا	الظ-	الظاھر-	عہ عط عف	عطف	ع-	موضع فی کتب القوم
ح-	التحویل عند المحدثین	ابح-	ابی حنیفۃ	ف-	فارسی بیتہ بجمیل	عم-	علیہ السلام
ف-	فائدہ	م- م	متن-	مف-	مفعول	مکد	من کل واحد
بط-	باطل	ح-	حینئذ	المص-	المصنف	ہ-	ھندی
لہ-لہ	بدلہ	الخ-	الی آخرہ	ص-	اصل	ع-	معروف
ن-ن	نسخۃ اخری	الآیۃ	الی آخر الآیۃ	صلعم-عم	صلی اللہ علیہ وسلم	ل-	مجہول-
ھ-	ھجریۃ	الحدیث	الی آخر الحدیث	ش-	شرح-		
ع-	عیسویۃ	کک	کذلک	یقر-	یقال-	کذا فی الطریف وغیرہ	

لطیفہ در نقل بعض کلمات مختصر

لطیفہ در نقل اقوال متداولہ بطریق اختصار - قَالَ الْفَرَّاءُ وَغَيْرُهُ اَلْبَسْمَلَةُ مراد از آن نقل بِسْمِ اللّٰہ ست اَلتَّعَوُّذُ اَعُوْذُ بِاللّٰہِ گفتن اَلْحَوْقَلَةُ نقل کردن لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰہِ ست اَلسَّبْحَلَةُ حکایت قول سُبْحَانَ اللّٰہ ست اَلْهَيْلَلَةُ وَ الْهَيْهَلَةُ حکایت قول لَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہ ست اَلْحَمْدَلَةُ حکایت قول الحمد للّٰہ ست اَلْحَيْعَلَةُ حکایت این قول مؤذن ست حَيَّ عَلَى الصَّلٰوةِ وَحَيَّ عَلَى الْفَلَاحِ اَلطَّبْقَةُ

حکایت قول اطال الله بقاءک **اَلْاَمْعَزَّۃُ** حکایت قول وی ست ادام الله عزک **اَلْجَعْلَفَۃُ** نقل قول وی ست جُعِلْتُ فِدَاءَکَ **اَلْمُعَوَّذَتَیْنِ** عبارت از سورۂ فلق و سورۂ ناس ست **اَلتَّرْجِیْعُ** نقل این قول خداست اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُوْنَ کذا فی الطریف وغیرہ

حکایت (۲۳) ۵

دگر رمزے شنو بُراز عجائب	کہ باشد گل ز گلزار غرائب

در رسالۂ فضائل از آثار البلاد و اخبار العباد آوردہ و نیز در خیرات الحسان است کہ شخصے در کوفہ امانت خود را نزد کسی نہادہ بطرف حج رفت وقتیکہ از حج باز پس آمد امانت خود طلبید آن شخص انکار آورد و سوگندہا نمود مظلوم نزد امام رضا در آمد و ماجرا باز گفت امام رضا او را فرمود کہ بجلدی ازینجا برو و با کسی ذکر حال خود نکنی پس تر آن ظالم را کہ از امانت انکار کردہ بود در تخلیہ فرمود کہ این چند نفر نزد من بطلب منشور کہ قاضی آمدہ اند آیا عہدۂ قضا را قبول نمائی فَتَمَانَعَ الرَّجُلُ قَلِیْلًا (ای تمنعا) یعنی در ظاہر قدری از ان سر باز زد آخر الامر آن مرد رضا بعہدۂ قضا در داد بعد ازان آن مظلوم را در خفیہ طلبیدہ او را فرمود کہ حالا پیش امین خود رفتہ او را بگوی گمان می برم کہ از امانت من ترا فراموشی روی در دادہ و من فلان امانت خود را با فلان و فلان علامات بفلان مقام ترا ودیعت کردہ بودم ہمچنان کرد آن شخص بدین خیال کہ اگر درین امر مردم را خیانت من معلوم گردد از عہدۂ قضا محروم گردانند امانتش را بوی رد نمود و چون نزدیک امام رضا بطلب عہدۂ قضا در آمد فرمود کہ این عہدۂ قضا ترا نشاید کہ قاضی امین جہان می باید بود نہ خائن در حق یک کس **آری** ہموارہ کارہای دانایان زمان و دانشمندان جہان چنان می باشد کہ عقل عوام از تحمل و وسعت آن عاجز و قاصر میماند بطوریکہ نہ طاقت تسلیم دارند نہ قوت و مجال انکار

لطیفہ در سنبلۂ ششم از سبع سنابل آوردہ کہ در عہد ہمایون بادشاہ در شہر شمس آباد مردی بود ہندو راگھو نام کہ در علم سیمیا مہارتے تمام داشت و بسی بو العجبیہا بمردم می نمود تا آنکہ روزی شیخ احمد فرملی و شیخ احمد اہل علم کہ با خوبی معروف بود ہر دو بجہت تماشا نزد وی در آمدند و گفتند کہ اعجوبہ ما را بنمای راگھو ایشان ہر دو را بخانہ در نشانید و چند ٹاٹے از گیاہ بستہ در گوشۂ ازان خانہ ایستادہ کرد و شیخ احمد فرملی را گفت شما درین ٹاٹہا در آئید و بمجرد درون رفتن وی بخاطرش یقین شد کہ من بعزیمت گجرات از خانہ بدر آمدہ ام ہر روز راہہا میرفت و ہر شب بمنزلی می آسود تا بعد از مدتی بگجرات رسید آنجا باغی نوا زرنشاوہ دیدہ ثمرے چند ازان باغ چید کہ باغبانے بروے رسیدہ بانگ بر سرش زد کہ کیستی و از کجائی کہ از باغ

سلطان بدون رخصت میوه‌ها را بریده و با درشتیها و زجرهای تمام او را پیش سلطان آورد بادشاه چون باغبان را درشت دید او را توبیخ نموده فرمود چه شد که اگر مردی غریب ثمرات چند بنادانی گرفت بعد ازان از شیخ احمد دریافت نمود که کیستید و از کجا اید و بچه عزم آمدید عرضه نمود که من مردی فرلی ام و وطن من در قنوج است عزم نوکری میدارم و چون مرد غریب و نا آشنا بودم ذریعه و وسیله برای حضور بارگاه حضور نداشتم بهمین طریق باعانت این باغبان بملازمت سرفراز گشتم فرمود خوب شمارا بنوکری خود قبول کردم فی الفور دو اسپ و نقدی برای خرج و وجه علوفه برای وی معین فرمود و سالها در ملازمت بادشاه بماند تا آنکه کار خیر خود کرده فرزندان آورد و سلطان او را همراه خود بشکار و بمیدان می برد تا آنکه بمرور پنجاه سال پیر و ضعیف گشت آخر الامر روزی بدان طالاب آمده قدم چند ازانجا بیرون رفت شیخ احمد اخوند را نشسته دید با وی معانقه کرده ملاقات کرد و در کنار گرفت و گفت در گجرات کی آمدید اخوند گفت گجرات اینجا کجاست این خود شمس آباد است ما و تو هر دو برای تماشا در مکان رالمو سیما گرنه در آمده بودیم که همین زمان در میان این طالاب رفتید و آمدید شاید ساعتی گذشته باشد از شنیدنش واقعه را بیاد آورد و خود را نوجوان یافت چنانکه بود و ازان پیری و ضعیفی و سپیدی موی خود را بری دید حیران و پشیمان فرو ماند و آن تمام واقعات را بر شیخ احمد اخوند خواند بعد ازان در تمام عمر خود حیرتش از دل نرفت که در یک ساعت عمر پنجاه سال چگونه گنجید یا در چار دیوار اینخانه مسافت راههای گجرات و نیز شهر گجرات از کجا رسید و چون این واقعه خود بر شیخ احمد فرلی گذشته بود اگرچه با عقل وی راست نمی آمد مگر مجال انکار نیز او را ازان نبود پس کسانیکه امثال این را بجز از اتفاق خواب ندیده باشند حالات معراج را اعجوبه پندارند مگر چونکه در قرآن مذکور است بناچار او را مقبول و منظور است ۔ **حکایت (۱۴۱)** کنون است لطف سخن را سروش ∴ اگر گوش بارمز داری بهوش ∴ در قلائد العقیان فی مناقب النعمان و نیز در روض الفائق آورده که روزی زنی برقع پوش در مسجد پیش ابو حنیفه رضه در آمد و سیبی نیمه اش سرخ و نیمه اش زرد در میان جمعی از فقها بنهاد ابو حنیفه رضه از انجا بر داشته بکارد آن را دو پاره نموده حواله اش نمود و قتیکه آن برقع پوش رفت حاضرین ازان حیران مانده از امام رضه تفتیش نمودند فرمود که این زن را خون حیض گاهی سرخ و گاهی زرد می آید برای دریافت حالت طهر از حیض آمده بود که سرخی و زردی سیب مراد ازان داشته بود گفتم که نشان طهر سفیدی است لهذا سیب را بریدم و سپیدی آنرا باو ظاهر نمودم که علامت طهر این چنین است **آری** برای کشف گوهرهای مکنون

صد تنقی از ذات چنین حاذقان یکتای زمان لابدی است **لطیفه** در تذکرهٔ اطبا خاص در سوانح عمری شیخ الرئیس بوعلی بن سینا آورده که وی از خوف سلطان محمود غزنوی که بسبب سوء عقاید شیخ نزدیک سلطان مذکور در پی قتل وی بودی امارت شاه خوارزم را گذاشته در جرجان که از غلبهٔ محمود غزنوی دور بود در آمده پیشهٔ طبابت آغاز کرده راندکی بکمال شهرت یافت اتفاقا حکمران آنجا را که مردی صاحب عز و وقار بود و قابوس نام میداشت خواهرزاده نیک رنجور گشت و از اشتداد مرضی که او را در گرفت آنچنان گردید که اطبای آن شهر هر چند که در معالجهٔ وی دقیقهٔ نگذاشتند مگر بجز از مایوسی ثمرهٔ نه بخشید بالآخر ترک معالجه کردند و روز بروز مرض را ترقی بودی و مریض را ضعفی بر ضعفی شاه قابوس را ازین حادثه غایت صدمه و رنج بود و ازین مرض لاعلاج بکمال غم و الم دامنگیر بود تا آنکه روزی بدرگاهش مذاکره افتاد که درین روزها درین شهر طبیبی وارد شده که در تشخیص امراض او را دستگاه کامل است و نیز در علاج امراض دم مسیحا در دست میدارد قابوس بشنیدن این ماجرا برای حاضری وی حکم فرمود چون او را بدرگاه حاضر آوردند در ایوان خاص سلطانی شیخ را نزد مریض بردند دید که جوانی ماه پیکر نهایت متناسب الاعضا که تا حال بعمر بیست سالگی نرسیده قریب است که بزودی راه عدم کوبد و طعمهٔ مور و مار لحد گردد نزدیکتر بوی نشسته حالات ابتدای مرض وی دریافت میکرد و قاروره وی را معاینه می نمود از اسباب و علامات دریافته حکم داد که از جملهٔ حاضرین کسی با ما درینجا نماند الا همین مریض و چنان شخصی دیگر که از جملهٔ محلات این شهر و راههای و مکانهای اینجا بخوبی واقف باشد تا آنکه اینچنین شخصی را حاضر کردند پس نزد مریض بجز از شیخ و بغیر از همان شخص کسی دیگر نماند شیخ دست خود بر نبض مریض نهاده بآنمرد حکم داد که از پیشتر نام محلهای این شهر گفته میباش آن مرد یک بیک محلهها را نام می گرفت و شیخ الرئیس در نبض مریض متوجه میبود تا آنکه نام محلهٔ گرفت که از شنیدنش شریان مریض باهم مختلف شدند و قرار نبض باضطراب متبدل گشت از مشاهده و دریافت این حالات بآنمرد حکم داد که هنوز نام مکانهای همین محله را گرفته میباش و خود بغور تمام متوجه بسوی نبض مریض گشت تا آنکه آنمرد در آخر نام مکانے گرفت که از شنیدنش در نبض مریض کیفیات عجیب و غریب هویدا گردید. شیخ الرئیس نبض را گذاشته فرمود که حالا مرا چنین شخصی دیگر در کار است که از ناحیهٔ همه باشندگان این مکان بخوبی واقف باشد همچنان کردند پس آن مرد نام باشندگان آن مکان میگرفت و شیخ الرئیس در کیفیات نبض مریض بغور تمام متوجه میبود تا آنکه آن مرد نام زنی از باشندگان

لطیفه در حذاقت شیخ بوعلی سینا

آن مکان گرفت که از شنیدنش نبض مریض بکمال متغیر و بهم درهم گشت و حرکت طبعی نبض بالکل متبدل گردید پستر شیخ انان مرد از دیگر حالات آن مکان استفسار نمود درین نوبت تغیر و تبدل در نبض زیاده تر گشت من بعد شیخ با معتمدان شاه قابوس در خفیه چنان گفت که خواهرزادهٔ شاه از مرض عشق ماه وشی پری پیکری که در فلان محله و فلان مکان سکونت پذیر است و بفلان نام موسوم ذی فراش گشته است و از صدمهٔ فراق و رنج مهاجرت ماه جبینی حالتش تا بدین غایت رسیده علاجش بجز دیدار محبوب و وصل معشوق وی نیست مقربان سلطان بعد از تفتیش کامل حادثه را همچنان دریافته بحضور سلطانی بعز عرض رسانیدند که تجویز شیخ الرئیس این است شاه قابوس این امر را بکمال مستبعد و غایت غریب و عجیب دانسته شیخ را بحضور خود طلبید و با شیخ ملاقات نموده پرسید که ای حکیم دانشمند چونکه اسباب ظاهری این مرض نهایت پوشیده میبودند چگونه تشخیص این مرض چنین نمودی شیخ گفت هرگاه که هیچ علامتی از امراض جسمانیه در وی نیافتم دانستم که این مرض از اعراض نفسانیه خواهد بود و بیقین دانستم که این مریض بسبب حیا و آزرمے (شرم) که میدارد این درد درونی را پوشیده میدارد پس با من نیز گاهی درمیان نیارد و من بجز ازین تدبیر اینکه بعمل آوردم چارهٔ دیگر برای دریافت مطلوب وی ندیدم و این مرض لاعلاج ازین امارات و علامات مشخص گردید و ماجرا بعرض رسانید شاه قابوس از شنیدنش از پیشتر زیاده تر معتقد شیخ گردید و بخلعت فاخره و نعمت وافره وی را سرفراز و ممتاز فرمود و با شیخ گفت که این مریض نوجوان و آن پری پیکر باهم خاله زاد برادر و خواهر اند و مرا هر دو خواهرزادگانند پس بوقت میمون عقد نکاح ایشان میباید بست شیخ الرئیس همچنان کرد و بعد از عقد نکاح در اندک مدت آن مریض شفای کامل یافت و گویند که همین حکایت است آنچه مولانای روم رح در ابتدای دفتر اول از مثنوی شریف بلباس عاشق شدن شاهی بر کنیزی و رسیدن طبیب الٰهی بعد عجز اطبا بیان فرموده و چونکه مقصود و مطلوب مولانا نصیحت بود محض بطریق تمثیل این را بیان فرموده نه بطرز واقعات تاریخی۔

حکایت (۲۵) | ز اعظم معظم همین را مبین |

| اگر شوق داری بیا و ببین | درخیرات الحسان آورده که باری ابوحنیفه رض در مجلس قاضی ابن ابی لیلی رح

در آمد دید که در حضور قاضی یکی از خصما بر دیگری دعوی قذف نمود که وی مرا بدشنام یا ابن الزانیة یاد کرده قاضی از مدعیٰ علیه پرسید که در دعوی مدعی چه می گوئی ابوحنیفه رض قاضی را گفت چگونه از وی جواب میطلبی و حالانکه این مدعی را خصومت نمیرسد بلکه خصومت کننده مادر وی است آیا وکالت مدعی

فهیدن آن طبیب الٰهی در مثنوی مذکور کرده

حکایت ۲۵ ... [illegible]

از مادر خود از پیشتر نزد تو ثابت شده است قاضی گفت نه ابو حنیفه گفت از وی باید پرسید که مادرش زنده است
یا مرده چون قاضی از مدعی پرسید مدعی گفت مادرم مرده است گفت اقامت بینه لازم است پس بر موت مادر خود
گواهان گذرانید بعد از ان قاضی خواست که حالا جواب مدعی علیه گیرد باز ابو حنیفه رض بقاضی فرمود که از مدعی باید
پرسید که مادر ویرا بغیر از وی کسی دیگر نیز وارث است یا تنها وی مدعی گفت بجز از من وارث دیگر نگذاشته گفت
اقامت بینه بران کن مدعی گواهان بران گذرانید باز قاضی از مدعیٰ علیه پرسید ابو حنیفه رض گفت از مدعی باید پرسید
که مادرش حره بود یا کنیز مدعی گفت مادرم آزاد بود گواهان از وی طلبید بعد از اتمام شهادت باز قاضی از مدعی علیه
پرسید ابو حنیفه رض قاضی را گفت از مدعی باید پرسید که مادرش مسلمه بود یا ذمیه کتابیه مدعی گفت مسلمه بود ابو حنیفه رض
گواهان بران طلب نمود بعد از اقامت بینه ابو حنیفه رض قاضی را گفت اکنون از مدعی علیه باید پرسید صدق الله
تعالیٰ حیث قال وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ **لطیفه** مذکره اطبا آورده که از تقدیرات
الٰهی باری سلطان علاء الدین بادشاه اصفهان بکاری از کارها از شیخ الرئیس بوعلی سینا که دستور المعظم بود
تا بحدی رنجید که بقتل وی مستعد گشت شیخ را از واقعه خبر شده به تبدیل لباس اصفهان را گذاشته بملک ری
در آمد جائیکه هجوم مردم دید از پرسیدن معلوم گردید که این ازدحام بیماران است نزد طبیبی نوجوان که دوا بمریضان
میدهد شیخ در مطب آن نوجوان در آمد اقوال و احوال ویرا ملاحظه می نمود که درین اثنا زنی شیشهٔ قاروره در دست
گرفته پیش وی رفت آن حکیم قیافه دان بمجرد دیدن قاروره بلا تأمل فرمود که این قارورهٔ زن یهودیه هست و امروز
در غذای خود ماست خورده آن مریضه گفت همچنین است پستر فرمود که خوابگاه این مریض در جای پست
واقع است آن زن گفت بلی بعد از ان چون نظر آن نوجوان حکیم قیافه شناس بر شیخ افتاد فوراً ویرا نزد خود
طلبیده با عزاز و اکرام تام در پهلوی خود نشانید و بعد از فراغ از معالجها با شیخ گفت میدانم که تو شیخ الرئیس
میباشی و از خوف سلطان علاء الدوله گریخته درین ملک در آمدهٔ شیخ را از شنیدن این کلام کمال تعجب در حلوشان
آن نوجوان گرفت فی الجمله شیخ را مهمانیها نمود روزی شیخ از ان واقعها که از وی دیده بود و شیخ را متعجب ساخته
از وی دریافت نمود چگونه معلوم تو گردید که صاحب قاروره یهودیه است و در غذای خود ماست خورده
و خوابگاهش در جای پست واقع است نوجوان گفت وقتیکه آن زن دست خود را از پیراهن بیرون کرد
دیدم که لباسش نهایت قیمتی است مگر نهایت کثیف و چرکین و این از خواص یهودیان است و بر دست
وی نشان قطرهای ماست بود از ینجا معلوم کردم که وی یهودیه است و ماست تناول کرده و چونکه درین شهر

[illegible]

محلهٔ بیهوده مقام پست افتاده ازین جهت گفتم که خوابگاهش پست است باز ازوی پرسید که مرا چگونه شناختی و فرار مرا از علاء الدوله بچه طور دریافتی گفت که از پیشتر کیفیت فضل و کمال تو شنیده بودم و چون نظرم بر چهرهٔ مبارکت افتاد همان آثار از پیشانی تو مرا ظاهر گردید و دانستم که شیخ الرئیس تو میباشی و بیقین میدانستم که علاء الدوله گاهی ترا از خود جدا نکند مگر تا وقتیکه کدامی امر اتفاقا چنین در میان نیاید که ازان او را رنجی رسد و درین اثنا خبر آن مشهور گردید که علاء الدوله کمربند و خنجر خاص خود که از زر و جواهر مکلل و مرصع بودند بشیخ الرئیس عطا نمود و شیخ آن عطیهٔ شاهی را مناسب حال خود ندانسته بیکی از غلامان شاه ارزانی داشت همون وقت دانستم که اگر علاء الدوله ازین واقف گردد از شیخ ناخوش گردد ازین وجه شیخ را و فرار وی را دریافتم شیخ از صحبت آن نوجوان بکمال مسرور و بتهیج شده گفت از من چیزی طلب نمای تا در برآوردن آن آرزوی تو از تهِ دل کوشش نمایم آن جوان همه دان قیافه شناس گفت میدانم که علاء الدوله را تاب جدائی تو نماند و بزودی ترا طلب نماید و بر عهدهٔ سابق ترا مقرر نماید پس آرزوی من آنست که ذکر آن کمالات من که خود آنرا از من مشاهده کردهٔ بحضور علاء الدوله بیان کنی و سفارشش نموده در مصاحبین وے مرا داخل نمائی بعد از چندے همان معامله که آن نوجوان حاذق گفته بود بظهور در آمد و علاء الدوله از ما مضے نادم شده با خلعت فاخره و عطاے عهدهٔ وزارت بطور سابق بطریق معذرت بذریعهٔ خاصان بارگاه نزد خود شیخ را طلبید شیخ آن نوجوان حاذق را همراه خود برده تا بحلقهٔ مصاحبان خاص علاء الدوله او را در آورد **فائده** در قدری از حالات شیخ الرئیس بوعلی در ابجد العلوم جلد ثانی در بحث علم الٰهی آورده که نام وی حسین است بن عبد الله بن سینا حکیمی مشهور و معروف و یکی از اساطین حکمت است پدر وی از بلخ بود پستر به بخارا رفت و شیخ از بخارا بدیگر مقامات بسیار گردیده برای شغل علوم و حصول فنون و چون بعمر ده سالگی رسید از علم قرآن مجید و ادب و نیز از حفظ اشیای کثیره از اصول دین و حساب علم هندسه و جبر و مقابله فراغت کرده بود پستر کتاب ایساغوجی نزد ابی عبد الله نابلی خواند و بر ظاهر منطق حاوی گشت مگر از دقائق آن غافل بود پستر از نفس خود همان دقائقهای آنرا حل نمود که در اوائل ازان ناواقف بود و قادر گردید بر اقلیدس و مجسطی و فائق گردید دران بمراتب و با وجود این اشیا برای تحصیل علم فقه نزد اسمعیل الزاهد آمد و رفت میداشت پستر بتحصیل علم طبعی و علم الٰهی و غیر ذلک مشغول گردید تا آنکه حق تعالیٰ بر وی ابواب علوم مفتوح گردانید پستر در اندک مانده

فائده در حالات شیخ بوعلی سینا

در علم طب اوائل و اواخر فائق گردید تا آنکه بعمر شانزده سالگی در اقران و اماثل عدیم النظیر گردید و در مدت اشتغال خود شبی بتمامها نیاسوده و در روز بجز از علم و مطالعه بچیزی شغلی ننموده و چون بر وی مسائلهٔ مشکل گشتی وضو نموده در جامع مسجد رفته بنماز و دعا مشغول گشتی تا که حق تعالی بر وی آن مشکل را حل نماید و حق تعالی همچنان بر وی عنایت فرمودی پستر بسبب طب بخدمت نوح بن نصر سامانی بادشاه خراسان پیوست و در خزانهٔ کتب وی در آمد بر کتابهائی در آنجا مطلع گردید که گوشهای اهل زمانه آوازی ازان نشنیده بود و بخلاصهٔ فوائد و بنفائس فرائد ازانها خود را آراسته گردانید و در قوت حافظهٔ وی هم ازوی نقل کرده اند که تا آخر عمر خود بهر مسائله که مطلع شده بود همچنان آنرا میشناخت و در عمر هژده سالگی بود که ازوی نقل میکنند که تا این زمان هر چه آموخته ام همچنان آنرا یاد میدارم که گویا همدرین آن آموخته ام و تا امروز هیچ نقصانی در ان راه نیافته پستر احوال عجیب و غریب بر وی گذشته که ذکرش بطول میکشد و درین اثنا بوزارت رسیده و باز ازان معزول شده و محبوس گشته باری مریض گشت چون صحت یافت ضعفی کثیر میداشت غسل نموده تائب گشت و هر چه باخود میداشت بفقرا التصدق نموده و در هر سه روز ختم قرآن شریف نمودی پستر بروز جمعه در رمضان المبارک در سنه ۴۲۸ ثمان و عشرین واربعمائه بهمدان وفات یافت و بود ولادت وی در سنه ۳۷۰ سبعین و ثلث مائه بماه صفر و بعضی وفات وی را در اصفهان نیز گفته و در تذکرة الاطبا گفته که در سنه ۳۷۳ هجری تولد یافته و در سنه ۳۹۱ بعمر بست و یکسالگی از جملهٔ علوم فراغت یافته و در سنه ۴۲۷ در همدان بروز جمعه یکم رمضان المبارک وفات یافته و در همدان مدفون است و در تولد و وفات و فراغت وی از علوم این قطعه گفته شده

حجت الحق ابو علی سینا		در شجع آمد از عدم بوجود
در شصا کسب کرد کل علوم		در تکز کرد اینجهان بدرود

انتهی و در منة از ابجد گفته اگر روایت توبهٔ وی بصحت رسد بهتر است والا شیخ ابن تیمیه و نیز تلمیذ وی ابن القیم در مؤلفات خود تصریح برین نموده که شیخ رئیس ملاحده است بسبب آنکه در کتب خود از شفا وغیره چیزی گفته که مخالف شریعت غرا و مقابل دین اسلام است و بنای ایمان را برهم میکند و هو ظاهر لا یخفی علی من طالع کتبه و عرف منشأه و شیخ عبد الحق دهلوی رح در کتاب خود مرج البحرین نوشته بعضی از ارباب کشف که بصحبت معنوی سید کائنات صلی الله علیه وسلم مشرف شدند و از حقیقت حال فخر الرازی از حضرتش استغفار نمودند فرمود ذلک رجل معاتب و چون از حال ابوعلی بن سینا پرسیدند فرمود ذلک رجل اضله الله تعالی علی علم و در شان

شهاب الدین مقتول فرمود هو من متبعیه یعنی وی نیز از تابعان و پیروان ابو علی

بن سینا است والله اعلم انتهی و در حاشیهٔ ابجد آورده که امام غزالی رح در کتاب خود که بنام المنقذ من الضلال
موسوم است تکفیر ابن سینا و فارابی هر دو کرده و گفته که ایشان هر دو در بحث الٰهیات انچه غلطی کرده تا به
بست اصل میرسد که در سه اصول تکفیر ایشان لازم و واجب است و در هفده اصول تبدیع ایشان اما
انچه در سه مسائل از کافهٔ مسلمین خلاف کرده **اول** اینکه ایشان گفته که حشر اجساد نیست هر آئینه مثاب
و معاقب ارواح میباشند **دوم** این قول ایشان است که علم حق سبحانه و تعالی در کلیات منحصر است
و جزئیات را حق تعالی نمیداند **سوم** این قول ایشانست که بقدم عالم قائل اند و هذا کفر صریح نعوذ بالله منه
کذا حکاه ابن الوردی فی تاریخه **میگوئیم** از ینجا است انچه سلطان محمود غزنوی در پی قتل و نکال ساعی
بودی که سوء عقائد وی سلطان را برین برانگیخته بود چنانچه این بحث در تذکرهٔ وی بالتفصیل ذکر یافته
در انجا باید دید و عمر خود را اکثر درین اوطان بسر برده بخارا - خوارزم - جرجان - همدان - اصفهان - و از
خوف سلطان بیکجا استقرار نگرفتی و چون علمای زمان تکفیر وی کرد این رباعی را در جواب ایشان گفت ؎

کفر چو منی گزاف و آسان نبود
محکم تر از ایمان من ایمان نبود
در دهر یکی چون من و آنهم کافر
پس در همه دهر یک مسلمان نبود

و در وصف باده گفته ؎

غذای روح دهد باده کار رقیق الحق
کز رنگ و بوی زند رنگ و بوی گل را دق
بطعم تلخ چو پند پدر ولیک مفید
به پیش مبطل و باطل بنزد دانا حق
حلال گشته بفتوای عقل بر دانا
حرام گشته بفتوای شرع بر احمق

و در عجز خود از مرگ گفته ؎

از قعر گل سیاه تا اوج زحل
کردم همه مشکلات گیتی را حل
بیرون جستم از قید هر مکر و حیل
هر بند گشاده شد مگر بند اجل

و در وصف علی رض گفته ؎

بر صفحهٔ چهره خط لم یزلی
معکوس نوشته است نام دو علی
یک لام و دو عین با دو یای معکوس
از حاجب و عین و انف با خط جلی

عبارت از ابروان

و در ابتدای زمان که هنوز شهرت نیافته بود باری در مجلس وعظ ابو سعید ابو الخیر که علامهٔ زمان بود فی البدیهه
یکی رباعی را بموافق بحث وعظ در اطاعت و معصیت و عفو و عتاب به پیش ابو سعید ابو الخیر بر خواند وی رض
نیز رباعی در جواب فی البدیهه بر خواند چنانچه آن هر دو رباعی این است رباعی شیخ ؎

مائیم بعفو تو تولا کرده
وز طاعت و معصیت تبرا کرده
آنجا که عنایت تو باشد یاور
ناکرده چو کرده کرده چون ناکرده

جواب ابو سعید ابو الخیر رض ؎

ای نیک کرده و بدیها کرده

واگه بخلاص خود تمنا کرده	بر عفو مکن تکیه که هرگز نبود	ناکرده چو کرده کرده چو ناکرده

فی الجمله شیخ در پنجم حصه کتاب ادویه مرکبه برای علاج سل و قرحها که در صدر واقع شوند نوشته که بارها تجربه کرده شد و کمال مفید یافته و آن اینکه اصحاب سل را با استعمال گلقند سکری مداومت باید و هر روز هر قدر که خواهد بخورد اگرچه آن مقدار مقابل طعام افتد **و صاحب** ضیق النفس را از استعمال شربت زوفا لابدی است و اگر دق باشد قرص کافور و یا ضرور است که استعمال کند اگر ازین طریقه علاج مریض کنند مریض را حکمی فائده باشد و هرگز در معالجه خطائی نیفتد **پس** ترشیخ مینویسد که زنی در مرض سل مبتلا بود و مرضش چنان مزمن شده بود که امید زندگی از وی نبود بالآخر برادرش استعمال گلقند سکری گرفت و گلقند آنقدر را ورا خورانید که وزن آن از مقدار بیرون رفت آخر الامر ازین مداومت و کثرت گلقند آن زن را صحت کامل **نصیب گردید** الکل

من تذکرة الاطباء **ایضا** در تذکره اطبا در حالات حکیم ابوطاهر ابن برخش هم از وی نقل آورده که در واسط بعلاج یکی که بمرض استسقا گرفتار بود در آویختم و در معالجه وی تا بامکان دقیقه را فرو نگذاشتم مگر مرضش روز بروز در ترقی میبود من از علاج و مریض از زندگی به تنگ آمدیم علاجش گذاشته گفتم هر چه دلت میخواهد بخور و از خداوند تعالی شفای خود بخواه آن مریض ازین کلام من بکمال متاسف شده راه خانه خود گرفت در راه یکی را دید که ملخهای پخته و کباب شده هر دو را میفروخت آن مریض از جهت مایوسی خود و نیز از جهت آنکه از زمانه ممتد از هر چیز اجتناب میداشت بخوردن آن ملخها دلش بتافت و از آن ملخهای کباب شده بسیری تناول نمود بعد ساعتی دستهای زرد رنگ از وی جاری گشت و وی را اسهال بسیار روی داد و مواد بسیار از وی خارج گردید آب رقیق که در اسهالش بیرون شده بود بکمال متعفن بود بعد از چندی ازین جلابهای قدرتی مریض را صحت کلی عنایت شد چون ابن برخش را خبر صحت مریض و کیفیت معالجه قدرتی وی رسید حیرت بر حیرتش افزود چرا که ملخ بالطبع قابض است نه که برعکس باعث خلو معده گردد آخر الامر این عقدهٔ مالاینحل را چنین حل نمود که نزد آن ملخ فروش رفته از وی پرسید که این ملخها را از کجا گرفته آورده بود وی بموجب نشان دهی وی ابوطاهر آنجا رفته دید که ملخها در آنجا در کشت زار مازریون میچرند از دیدنش ابوطاهر را تسلی کلی حاصل گردید چرا که مازریون بالخاصه دافع رطوبات رقیقه است و در ملخها اثر آن باقی بود که مریض را از آن شفا حاصل گشت **گویند** که اگر یک درم وزن مازریون کسی را بخورانند آنمقدار اسهالش آیند که بند کردنش نتوانند ازین سبب استعمال آن بغیر مصلحات نمیکنند و

ودرین معامله استعمال آن بعد ازده طبخ شده بود یکی در شکم اطفا دهم با آب و نمک بطور کباب لهذا مفید وبحیر خیز
فائده بخشید فی الجمله ابوطاهر ازین قدرتی تعلیم غایت مستفیض گشت وبعد اصلاح مازیهان برای دیگر مستسقیان
بکار برد بکمال مفید گشت. حکایت (۳۶) سه | نه این نکته کافی است از وی فقط
دگرها شنو خوبتر زین نمط | در تفسیر کبیر و نیز در خیرات الحسان آورده که جوانی در قرب جوار ابوحنیفه رض
میبود روزی در مجلس ابوحنیفه رض درآمد وگفت که اراده تزویج خود با دختریکه از فلان قبیله است مصمم میدارم مگر
ایشان مهر از اندازه وسع من ازمن میطلبند امام رض بعد از استخاره اورا بتزویج فرمود جوان همچنان کرد و
خطبه نمود پس ازچندی باز نزد امام رض متحیر شده آمد که اولیای زن تا وقتیکه ایفای کل کابین از من نکنند
زنم را بمن نمی سپارند مرا که جز خدا کسی نمی سازد امام رض اورا فرمود که حیله بکن والحال بقدر مطلوبه ایشان وامی
بگیر تا دخول با زن خود بکنی که هر آئینه آسان کنند کارها خداست شاید که بعد از آن کار تر ابر تو آسان نماید پستر
امام رض از نزد خود اورا وامی بقدر حاجت وی داد و بعد از حصول دخول اورا فرمود که چرا نزد ایشان نمیروی
وظاهر نمی کنی که من زن خود را همراه خود گرفته اراده سفر بوطن بعید میدارم جوان همچنان کرد پس غاق گذشت
این امر بر اقربای زن وی وناچار شده نزد امام رض شکایت کنان و استفتا نمایان آمدند امام رض فرمود زوج
را بردن زوجه بسفر میرسد یعنی بعد دخول گفتند چگونه دفع این امر غاق مارا میسر گردد فرمود که راضی بکنید اورا
بهمه آنچه ازوی گرفته اید ایشان قبول نمودند پس امام رض جوان را طلبیده از ماجرا واقف گردانید جوان گفت
الحال من بقدر رد مال خود کی راضی میشوم اگر ز ایشان بازپس بمن می دهند والا من زوجه خود را بسفر
خواهم برد واز قول امام رض ابا نمود امام رض فرمود که ام یکی را دوست ترمیداری آیا برد مال خود راضی گردی
ویا زن تو برای کسی اقرار نماید بوامی پس تا وقتیکه ادای قرض آن شخص تمامی زن خود را بسفر بردن نتوانی
از شنیدنش جوان متحیر مانده گفت الله الله غبوا ارکه ایشان این نکته را نشنوند والا چیزی بمن باز پس ندهند
و راضی گشت برد مال خود تحصنا. ببرکة علم ابی حنیفة رض فرج کل واحد
من الخصمین سه | چنین بشنو از علم آن شمع شرع | که او همچو اصل است و دیگر چو فرع
مراد رار سد فقه و احکام دین | اگر طرفی به بستند از و تابعین | آری برای سلب ساختن همین
امراض شاهکر نفسانیه آن واحد از وجود انجنین حاذقان یکتای زمان و اکمال ابدی است نادره
همچنین است آنچه در سلسلة الذهب مختصر مولانا جامی آورده و تفصیل در تذکرة الاطباء در حالات حکیم ابونصر

بخاری که یکی از اجلهٔ اساتذهٔ ابوعلی سیناست آورده وقتیکه وی در فن طبابت بکمالات لائقه کمل بوده ان زمانه ریاست و سلطنت امیر منصور سامانی را بود و امیر منصور سامانی حکیم ابومنصور بخاری را بپایهٔ بلند سرفراز ساخته بود تا آنکه با امیر ممدوح بر یک سفره خوراک تناول نمودی روزی حسب معمول وقت تناول ظلی رسید حکم شد که خواصه (خوان خاص ۱۲) حاضر سازند ۵

یکی از ملوک سامانی — داشت دوران (زمانه ۱۲) طبیبی ارزانی

در همه کارها بد و همدم — در همه رازها بد و محرم — دادیش در حضور خود پیوست

نبض جمع مخدرات (بیگمات پرده نشین ۱۲) بدست — روزی از گفتگوی خلق خلاص — بود با او درون خلوت خاص

پای نامحرمان از آنجا پی — نامهٔ محرمان از آنجا طی — ناگه آمد کنیزکی چون ماه

خوان بکف پیش شاه گشت دوتاه — تا نهد خوان خوردنی بزمین — ریخت خلطی به پشت او زکمین

الف قامتش چو دال بماند — خم چو پیران دیرسال بماند

ملک را حیرت گرفت که آناً فآناً این خواص را چه شد چونکه وقت تناول شاهی بود مزاجش برهم گشته بارها بخصه کنیز را فرمود که ایستاده شود مگر بسبب تشنج پی و اعصاب هرچند که کنیز میخواست که راست شده ازینجا بر طرف شود نتوانست و همچنان خمیده بماند ملک بسوی حکیم نگریسته فرمود که علاجش پیشتر ازان باید که وقت تناول خواصه از من فوت گردد ۵

گرد چندان که زور راست نشد — پشت او همچنانکه خواست نشد — گفت با آن حکیم شاه کریم

کای شفابخش هر مزاج سقیم — هم درین دم گشای دست علاج — چاره‌هاش ازین فساد مزاج

ماند حیران حکیم چون اسباب — بود بهر علاج او نایاب

از شنیدن حکم ملک آن حکیم در تحیر او فتاد که همین مرض صعب را اینچنین معالجهٔ سریع الشفا چگونه متصور است مگر حکم حاکم مرگ مفاجات را نیز چاره ندید بعد از تاملی با خود اندیشید که تدبیرش از علاج نفسانیه میباید پس بدست خود از سر آن کنیز خاص معجرش یعنی خمارش را در کشید و یکی از غلامان خاص حکم داد که ازارش را بگشا تا که بی حجاب گردد نفس زن کی میخواست که بر سر اجلاس همچنین برهنه و بی ستر گردد بکمال کوشش در حفظ ستر خود نموده با آنمرد مقابل گردید و بی اختیار برای دفع آن غلام دست را بگشاد و بهزار دقت از جای خود برجست با آنچنانکه جامی گفت ۵

دست زد معجرش ز فرق کشید — جامه اش را ز پیش و پس بدرید — از ازارش گشاد بند ازار

کرد بیرونش از سرین شلوار — غرق شد از خجالت اندر خوی — خلط بگداخت در مفاصل وی

قامت خود چو سرو بستان راست — کرد و آزاد از زمین برخاست — در طبیبی چو نیک ماهر بود

پیش او هر کار ظاهر بود | چون بماند از علاج جسمانی | دست زد در علاج نفسانی

لطیفه در دزدی طرار هندوی

لطیفه و مناسب حکایت امام رضا است و در روشنی طبع انچه ابو المعالی در کتاب خود آورده که شخصی از صرافان با صرهٔ پر از طلا بر چند نفر از رندان بیباک بگذشت از ان میان یکی که از همه شاطر و عیار تر بود برخاست و با رفیقان خود گفت که من کیسهٔ این صراف را از وی میتوانم گرفت گفتند انگاه از میان ما همه فضیلت ترا میباشد پس در پی صراف تا بخانهٔ وی در افتاد صراف در خانه در آمده صرهٔ طلا را در دهلیز نهاده بکنیز خود گفت آفتابهٔ آب برای طهارتم بیار و خود به بیت الخلا رفت درین اثنا آن هندوی طرار فرصت یافته کیسه را برداشته نزد رفیقان برده بر حسب واقعه ایشان را مطلع گردانید گفتند دانشکاری کردی که از هر کسی اینچنین هنر نمی آید مگر آفت این امر همه بر جان کنیزک بیگناه میگردد و از ظلم و جور صراف جان آن بیجان ضائع گردد اگر کنیز بیگناه را درین باره از جور و ستم صراف وا رهانی دانیم که در فن خود کاملی گفت ذمهٔ من است که این امر نیز نزد من چیزی دشواری نمیدارد بر حسب واقعه در صراف رسید و دید که در بارهٔ صرهٔ طلا زد و کوب سخت بر جان کنیز بیگناه می افتد در را کوفت و صراف را طلبید و گفت که من غلام فلان دوست توام و مولای من ترا بسلام یاد کرده است و گفته که عقل ترا چه شد که مانند اینچنین صرهٔ پر طلا را بر در می اندازی اگر از روی اتفاق گذر من بران نیفتادی همه مال تو ضائع شدی و آن کیسه را بوی نمود صراف دست دراز کرده که آنرا بگیرد دزد گفت بخدا که تا دستخط تحریری از تو نگیرم ندهم شاید که خواجهٔ من مرا صادق نداشته مانند کنیز تو مرا تادیب نماید صراف برای مهر و دستخط بخانه رفت و آن هندو باز بر رفیقان بپیوست پس بر هر دو کاری گری وی آفرین خوان شدند

حکایت ۱۰۲ از امام رضا

حکایت (۲۷) ۱۰۲ | بیا بشنو دگر رمز معانی | که باشد پر ز اسرار نهانی

در خیرات الحسان آورده که باری شخصی از امام رضا در بارهٔ کشادن روزنی در دیوار خود پرسید امام رضا او را فرمود که در دیوار خود هر چه میخواهی بکن و بچار خود اطلاعی مکن پس جار وی را اجری شد و نالش کنان در حکومت قضای ابن ابی لیلی در آمد قاضی آنمرد را از ان منع نمود آن سائل نزد امام رضا وا پس شده ماجرا را بعرض رسانید بار دیگر امام رضا او را فرمود افتح فیه بابا بار دیگر باز قاضی ابن ابی لیلی او را منع نمود آن شخص باز نزد امام باز گشت امام از وی پرسید قیمت دیوار تو چقدر باشد گفت سه دینار فرمود دیوار خود را منهدم ساز و از نزد من سه دینار بگیر آنمرد بافگندن دیوار خود مستعد گردید همسایش او را گرفت تا بمحکمهٔ قضا رسانید قاضی ابن ابی لیلی گفت که وی هدم دیوار خود میکند و تو مرا میگوئی که من او را از ان منع نمایم پس تر آن مرد گفت برو و دیوار خود را بینداز و هر چه میخواهی در دیوار خود بساز پس آن جار وی غوغا کننده برخاست و گفت که کشادن روزنی بر من آسان بود

از افگندن دیوار وی قاضی گفت حکیم از اینکه میرود لابد بر نزد کسی که راه مینماید او را بر خطای من و بعد از آن من حکیم که خطای من بر من ظاهر گردد **میگوئیم** همواره دانایان زمان خواص مردمان را چنین حیران و سراسیمه میگردانند فلله درّ ذلک **لطیفه** در تتمهٔ ابجد از مدینة العلوم آورده که باری معلم ثانی حکیم ابونصر فارابی ترکی در مجلس سلطان دمشق سیف الدوله حاضر شده بر گردن مردم خط کشیده تا آنکه بمجلس خاص سیف الدوله در آمده نزدیک وی رسید و آن مجلس مجمع الفضلا بود از بهجت او را از آنجا بیرون کرد پستر سیف الدوله ممالیک خود را بطریق رازداری بزبان خاص فرمود که این شیخ سوء ادب نمود و هر آئینه من از وی چند چیزی پرسیدنی میدارم اگر آنها را نداند پس او را از اینجا بیرون نمائید از شنیدنش ابونصر فارابی هم بدان زبان خاص عرض کرد یا امیر صبر کن که چند امور را از پس آمدنی است سیف الدوله از وی پرسید این زبان را خوب میدانی گفت بلی بلکه اکثر از هفتاد زبانها میدانم پس تعظیم کرد او را سیف الدوله و آغاز کردند سخنها را در هر فن تا آنکه متحیر گشتند جمیع الحاضرین پستر تخلیه کرد سیف الدوله با او و از وی پرسید آیا چیزی میخوری گفت نی باز از وی پرسید آیا شوق سماع میداری گفت بلی پس آلات سماع را حاضر گردانید پس نواخت کسی از ایشان چیزی را مگر که ابونصر بهیچ آن سرائید پستر از میان خریطهٔ خود چند چوبها را اندکشیده ترکیبی داده آنرا نوبرا نوازی کرد پس هر که آنرا دید بخنده در آمد پستر آنها را از هم کشاده ترکیب دیگر داد و آن چوبها را بنواخت همه از حاضران بگریه در آمدند پستر آنها را از هم کشاده و ترکیبش را متغیر ساخته حرکتش داد همه مردم در خواب شدند تا آنکه دربان نیز بخواب برفت پس ایشان را خفته گذاشته از میان ایشان بیرون رفت **فائده** در بعضی حالات فارابی ابونصر در ابجد العلوم آورده که وی ابونصر محمد بن محمد از اساتذه و اساطین حکمت است حکیمی ذکی و مشهور است در منطق و حکمت و دیگر علوم صاحب تصانیف است و وی اکبر فلاسفهٔ اهل اسلام است و در فنون وی کسی از اهل اسلام بمرتبهٔ وی نرسیده و ابن سینا در کتب خود تخریج از وی کرده و در تصانیف خود از کتب وی انتفاع یافته و وی مردی ترکی بود چنانچه فاراب یکی از شهرهای ترک است در ماوراء النهر و در اسفار بسیار میگردید تا آنکه در بغداد در آمد و وی بزبانهای بسیار تکلم نمودی بجز از لسان عربی و در آنجا آنرا نیز بخوبی واقف گردید پستر مشغول گشت بکتب حکمت و نزد حکیم ابی بشر متی بن یونس که شیخ کبیر بود و صیت عظیم میداشت و در حلقهٔ درس وی هر روز صدها از طالبین جمع گشتند وی در آمد و در منطق از شرح کتاب ارسطو هفتاد سفر خواند و در بلدهٔ حرّان از حکیم ابی حنا بن خیلان نصرانی نیز طرفی از منطق اخذ کرد باز به بغداد در آمده از علوم فلسفه بهره ور گردید و در جملهٔ کتب ارسطو ماهر گردید **گویند** کتاب النفس مؤلفهٔ ارسطو از جائی بدست آمد و بخط فارابی بران مکتوب بود که من این کتاب را دو صد بار خواندم

در لطیفهٔ معلم ثانی ابونصر فارابی ترکی [illegible]

فائده در بعضی حالات معلم ثانی ابونصر فارابی [illegible]

وکتاب السماع الطبیعی ارسطو را چهل بار خواندم وبطرف باز خواندن آن همچنان محتاجم وفارابی میگفت اگر ارسطو را
دریافتمی انا اکبر تلامذهٔ وی می بودمی پستر سفر نمود بسوی دمشق واز دمشق بسوی مصر واز مصر باز بسوی دمشق
پس ملک دمشق سیف الدوله با وی نیکوئیها نمود وروزینه برای وی چهار درم مقرر نمود چه فارابی در امور دنیا
ازهد الناس بود وبکسبی نمی پرداخت وبیمکانی وتنهائی بود لِذٰلِکَ اِقْتَصَرَ عَلٰی اَرْبَعَةِ دَرَاهِمَ
واکثر اوقات در مجمع آب می بود یا در باغها که درختانش درهم بودی وکتب خود را در انجا تصنیف کردی
منقول است که هر آئینه آلا تیکه مسمی بقانون است از ترکیب وی است واز کتب ورسالجات مصنفهٔ وی
تا هفتاد شمرده اند که همه نافع اند ودر عمر زائد از ثمانین سال در دمشق فی سنه ۳۳۹ تسع وثلثین وثلثمائة وفات
یافت۔ حکایت (۲۸) ص

چنین بشنو از علم آن شمع دین	که دانش قوی قول دارد متین

در خیرات الحسان آورده که یکی از محدثین همواره در عیب جوئی ابوحنیفه رض بودی اتفاقاً باری در ورطهٔ در افتاد
که بجز از امام رض کسی دیگر را چنان نیافت که از ان گرداب اورا نجاتی بخشد و آن اینکه وی زن خود را در وقت شب
گفت اگر امشب طلاق را از من طلب نمائی ومن ترا طلاق ندهم پس تو را طلاق است آن زن در جواب گفت اگر
امشب من از تو طلاق را طلب ننمایم پس آن بندهٔ که میدارم آزاد است پس از ساعتی چون غضب
طرفین فرو نشست ودر انجام کار دید متحیر گشته هر دو برای حل مسأله نزد امام رض در آمدند امام رض آن زن را
فرمود که از شوهر خود طلاق را بخواه پستر شوهرش را گفت بزن خود چنین بگو اَنْتِ طَالِقٌ اِنْ شِئْتِ
پستر هر دو را حکم فرمود که بروید وبشما هر دو حنث نماند و آن محدث را فرمود توبه نمائی از عیب جوئی کسیکه ترا علم
آموخت پس توبه نمود آن مرد و همواره آن هر دو زن وشوی بعد از فراغ نماز امام رض را بدعا یاد نمودندی
همواره علمای فحول وفضلای ذوی العقول جهلای تحیر بادیهٔ ضلالت را چنین براه هدایت می آرند
لطیفه باری پادریی از ترسایان پیش شاه عبد العزیز دهلوی رح در آمد وبرای اتباع مردم عیسی علیه السلام
را چنین مثلی بیان نمود که شخصی در صحرائی راه گم کرده بجائی رسید که در انجا مردی را خفته ودیگری را بیدار
یافت پس این شخص راه راست خود از ین خفته دریافت نماید یا ازین بیدار حضرت شاه صاحب رح دانست
که همین سائل از خفته آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم واز بیدار حضرت عیسیٰ وانگاره همین پیروان ایشان
خواسته است در جواب فرمود که ازین خفته دریافت باید نمود چه این بیدار خود گمراه است بپاس کرامت
وعظمت شان این خفته منتظر بیداری وی درین صحرای بی راه نشسته که چرا بی بیداری این خفته نمیداند

حکایت ۲۸ از امام رض

لطیفه در رد قول نصاری از شاه صاحب دهلوی

ورنه او را درین صحرای بی راه با وجود بیداری بیکار نشستن برای چیست و بموجب ع او نیز خود گم است کرا رهبری کند
آن بیدار قابل هدایت آن گمراه نیست از شنیدنش پادری شرمنده بازگشت — حکایت (۲۹) ص

جمله تاریک است این محنت سرای	علم دروی چون جواهر رهنمای
علم و فهمت فهم و علم جانفزای	رهبر جانت درین تاریک جای

تفسیر کبیر و نیز در خیرات الحسان ست که شخصی نزد ابو حنیفه رض در آمد و گفت
که از جهت جدال باهمی زن خود را که از ناخوشی با من ترک سخن نموده بود گفتم تا وقتیکه تو با من سخن نگوئی اگر من با تو تکلم
نمایم ترا طلاق است از شنیدنش زنم نیز سوگند نمود ما دامیکه تو تکلم با من ننمائی اگر من با تو سخن گویم همه اسباب
و املاک من صدقه وقف ست پس متحیر است فقها در حل آن تا آنکه سفیان ثوری رض گفته هر که از شما با دیگری سخن
گوید قسم خود حانث گردد از شنیدنش امام اورا فرمود که برو با زن خود سخن گوی تا بهر دو شما حنث لازم نیاید آن شخص نزد
ثوری رح در آمد از قول امام رض خبرش داد از شنیدنش سفیان رض را غضب گرفته نزد امام در آمده از سر خشونت
گفت تُبِيحُ الْفُرُوجَ امام رض سبب این غیظ و غضب از وی پرسید سفیان رض مستفتیان را فرمود
اَعِيدُوا فَاَعَادُوا یعنی سوال خود را از وی باز پرسیا ایشان همچنان کرد امام رض باز همان جواب را فرمود
گفت از کجا میگوئی این را فرمود از انکه حلف شوی بر حلف زوجه مقدم است و زوجه در حلف خود باز وج بعد از آن
خطاب نمود پس حلف زوج بسبب خطاب زن با وی ساقط گردید چه زنش پیشتر از وی با وی سخن گفت پس
ایمرد اگر با زن خود گفتگو نماید آن زن نیز از حلف رهائی یابد و بر زن و شوی هر دو حنث لازم نیاید از شنیدنش
سفیان رض فرمود هر آئینه برای تو از علم آن چیزها مکشوف میگردد که ما همه انسان غافل میباشیم و لهذا ملا علی
قاری در رسالهٔ خود که در جواب امام الحرمین گفته می آرد وَرُوِيَ عَنْ سُفْيَانَ الثَّوْرِيِّ رض اَنَّهُ
قَالَ كُنَّا عِنْدَ اَبِي حَنِيْفَةَ رح كَالْعَصَافِيْرِ بَيْنَ يَدَيِ الْبَازِيِّ همچنین از نتائج کمال
تبحر است در علوم دین انچه از امام بخاری رحمه الله تعالی می آرند **لطیفه** در تعلیقات نخبة الفکر مولانا و استاذنا
و شیخنا المولوی عبد الله ادام الله تعالی فیوضاته علینا و علی سائر المسلمین از مقدمهٔ صحیح البخاری آورده وقتیکه حضرت
امام بخاری رضی الله تعالی عنه در بغداد در آمد و محدثین آنجا بآمدن وی رض مطلع گشتند برای امتحان گرفتن
وی رض بیکجا جمع شده یکصد احادیث را منتخب نمودند بنطور که اسانید و متون آن احادیث را از هم منقلب
گردانیدند یعنی سند حدیثی را با متن دیگر حدیث پیوست نمودند و متن آن دیگر حدیث را بسند این حدیث متصل
نمودند و ده نفر را از میان خود برگزیده هر یکی را از ان ده کسان ده ده حدیث از ان یکصد احادیث مقلوبه

حکایت ۲۹ - از امام رض

لطیفه در تحقیق امام بخاری رح

درآموختند و بمجلس بخاری رضـ بفرستادند و چون تقرر و طمانینت گرفت اهل مجلس که از اہل بغداد و خراسانیان مسافر وغیرہ بکثرت بودند یکی ازان ده کسان پیش امام بخاری رضـ درآمده و از ہر ده گانه احادیث خود یکی بعد دیگری ازوی رضـ می پرسید پس ہر حدیث وی امام بخاری رضـ در جواب وی فرمودی لَا أَعْرِفُهٗ و بعد از تمام سوالات وی آن دوم کس در پیش حضرت بخاری رضـ ہمچنین ہر ده کسان یکی بعد دیگری برای استفسار ہر ده گانه احادیث مقلوبه خود پیش امام بخاری رضـ درآمدند و از وی سوال احادیث خود کردند و امام بخاری رضـ در پس ہر حدیث ہر یکے ازآنان بجز ازین قول خود که لَا أَعْرِفُهٗ چیزی زیادت نکردی و جمله فقها که درانجا حاضر بودند بعد از قول بخاری که لَا أَعْرِفُهٗ بیکدیگر نگریستندی و باہم گفتندی که دانست این شخص حال این حدیث را و آنانکه غیر فقیه بودند این قول وی را بر عجز و قلت فهم وی حمل کردندی و ہرگاه که امام بخاری رضـ از قرینه حال بر انتها و اتمام ایشان عالم گردید آنگاه بسوی سائل اول ازان ده نفر التفات فرموده گفت که از حدیث فلان پرسیده بودی و صحیح و صواب آن چنین است و تمام حدیث وی را با سند و متن اصلی وی باہم ضم کرده برخواند تا آنکه ہر ده حدیث وی را بطور صحیح بروی برخواند و بعد از جوابات سائل اول بجمله سائلان دیگر متوجه شده ہمہا را ہمچنین جوابہا فرمود پس ہر صد احادیث مقلوبه ایشان را با اصل خود رد کرده بطور صحیح و اصلی بر ایشان برخواند از شنیدن آنہا جمله علمای آنجا بر کمال حفظ و نہایت تبحر وی درین باب و علو محل و منزلت وی مقر گشتند فَلِلّٰهِ دَرُّ ذٰلِكَ

در ذکر بعضی حالات امام بخاری رضـ

فائده تبرکاً و تیمناً ورقدری حالات امام بخاری رضی الله تعالی عنا و عنه ہمدرین تعلیقات از بستان المحدثین وغیره آورده که آنچه از حکایت بالا ذکر شده از جلالت امام بخاری است در حفظ و اما جلالت وی رضـ از جہت فقه پس صحیح بخاری وی شاہد عادل است و تفصیل این اجمال مختصراً چنانچه شیخ دہلوی رضـ در مقدمه مشکوة آورده اینکه در عصر صحابه و کبار تابعین رضوان الله علیہم اجمعین احادیث و آثار در جوامع مدون نبود و رسم تصنیف بوجود نیامده بچند وجوه مذکوره درانجا که یکی ازانہا اینکه دائرۀ حفظ ایشان بواسطۀ برکت صحبت رسول الله صلی الله علیه وسلم و قرب زمان آنحضرت صلی الله علیه وسلم بغایت وسیع و اذہان در نہایت صفا و سیلان بود تا آنکه طرق تصانیف اخبار و احادیث در آخر عصر تابعین پیدا آمد پس زہری رضـ و ربیع رضـ و سعید رضـ وغیر ایشان ہر بابی را علحده تصنیف نمودند تا زمانیکه کبار اہل طبقۀ ثالثه پیدا شدند و تدوین و تالیف حدیث بر ترتیب ابواب فقه بنیاد کردند مانند امام مالک رضـ در مدینه و مانند ابو محمد عبد الملک بن عبد العزیز رضـ در مکه و مانند ابو عمرو رضـ و عبد الرحمن اوزاعی رضـ در شام و سفیان ثوری رضـ در کوفه و حماد بن سلمه رضـ در بصره که ہر یکی از ایشان

کتابے تصنیف کرد بعد از آن ہر یکے از اعیان علمای مجتہدین تالیفے نمودند و از کبرای محدثین مثل احمد بن حنبل رض و اسحاق بن راہویہ و غیر ایشان رضوان اللہ علیہم اجمعین مسانید نوشتند ولیکن صحیح کدام از مؤلفات صحیح حدیث را از ضعیف تمییز ننمودند پس اول کسیکہ در مجرد حدیث صحیح تصنیف کرد امام بخاری رض بود و اطلاع برین تصانیف باعث گشت او را بر جمع صحیح **و از وی رض مروی ست** کہ گفت در خواب دیدم کہ پیغامبر صلی اللہ علیہ وسلم تشریف آوردند و من در مقابل آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم استادم و مروحہ بر دست من ست و آن سرور صلی اللہ علیہ وسلم را باد میکنم و مگس را از روی مبارک وی میرانم و این واقعہ را بر معبری عرض کردم گفت تو چنان شوی کہ از وے صلی اللہ علیہ وسلم دروغ را دور کنی و این واقعہ و تعبیر نیز مرا باعث و مؤکد شد بر تالیف و تحریر صحیح جامع **و بہ ثبوت پیوستہ کہ** بخاری رض گفتہ من صحیح جامع خود را از ششصد ہزار حدیث تخریج نمودہ ام وَجَعَلْتُہٗ حُجَّۃً بَیْنِیْ وَبَیْنَ اللّٰہِ **و گویند** بخاری در مدت شانزدہ سال تصنیف صحیح نمودہ و گفت در نیاوردم دین کتاب الا احادیث صحیحہ و آنچہ ترک نمودہ ام از احادیث صحاح بیشتر ست و تصنیف آن در مسجد الحرام نمود و ہیچ حدیثے را در ان کتاب در نیاورد و کتابت نکرد تا استخارہ نمود از خداوند تبارک و تعالی و دو رکعت نماز گذارد **و بروایتے آمدہ** کہ غسل بآب زمزم میکرد و دو رکعت نماز خلف مقام میگزارد و ہر چہ تردد در صحت آن بیقین می پیوست دران کتاب ایراد می نمود **و ابن عدی رض** از جماعتے از شیوخ خود نقل کرد کہ بخاری تحویل تراجم کتاب خویش در مدینہ در میان قبر و منبر حضرت رسالت پناہ صلی اللہ علیہ وسلم تبیض میکرد و ہر ترجمہ کہ مینوشت دو رکعت نماز میگذارد **و وجہ توفیق** میان نقل مکہ و مدینہ آن گفتہ اند کہ مسودہ کتاب در مسجد الحرام کردہ باشد و در مدینہ مطہرہ آنرا بہ بیاض بردہ و از وے منقول ست کہ گفت کہ کتب خود را سہ نوبت تصنیف کردہ و بران گذشتہ و تنقیح نمودہ بہ بیاض بردہ ام و کثرت اختلاف نسخ بخاری ازین جہت ست و نسخ وی در حقیقت روایات ست کہ مختلف آمدہ و گفتہ اند شاید کہ احادیث را بر آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم عرض میکرد و ہر چہ او را یقین میشد و از حضرت وے صلی اللہ علیہ وسلم در واقعہ یا بالہام مجاز مرخص میگشت مینوشت واللہ اعلم **و ابو زید مروزی** گوید کہ در میان رکن و مقام ابراہیم در خواب بودم کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم را دیدم کہ گفت ای ابو زید چرا کتاب ما درس نمیگوئی گفتم یا رسول اللہ کتاب تو کدام ست گفت کتاب محمد بن اسماعیل بخاری **و از بعضے**

علمای عظام آورده اند که درخواب دیدند که بخاری از عقب پیغامبر صلی الله علیه وسلم میرفت و هرقدم که
آنحضرت صلی الله علیه وسلم برمیداشت بخاری بر همان محل قدم می نهاد و جمهور علما برانند که کتاب او
در صحت مقدم است بر جمیع کتب مصنفه در حدیث تا آنکه گفته اند که اَصَحُّ الْکُتُبِ بَعْدَ کِتَابِ اللّٰهِ
صَحِیْحُ الْبُخَارِیِّ و شیخ شهاب الدین ابن حجر در شرح صحیح البخاری گفته که جمله احادیث صحیح بخاری مع
تعلیقات والشواهد والتابعات و مع المکررات نه هزار و شش صد و هشتاد و دو حدیث است [۹۶۸۲] و باسقاط
مکررات احادیث مرفوعه آن دو هزار و شش صد و بست و سه حدیث است [۲۶۲۳] انتهی و درینجا در میان علمای
اصول حدیث و شراح بخاری اختلافی نیز هست والله اعلم بدانکه اعلی و اقرب اسانید احادیث جامع
صحیح او آنست که میان او و پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم سه واسطه باشد و ازین قبیل بست و دو حدیث
است مع المکررات و باسقاط مکررات شانزده و نزد محدثین به ثلاثیات بخاری مشهور است و اعلی
اسانید مسلم آنست که میان مسلم و پیغمبر صلی الله علیه وسلم چهار واسطه باشد و هشتاد و چند حدیث در صحیح مسلم
اینحال دارد و به رباعیات مسلم شهرت دارد و خطیب بغدادی گفته که مسلم پیروی کرده است بخاری را
و نظر کرده است در علم وی و راست میرود برابر باوی و چون بخاری در آخر عمر خود به نیشاپور آمد مسلم ملازمت او
کرد و بخدمت وی بشتافت و آمد و رفت بسیار بروی کرد و بالجمله مسلم از مستفیدان آثار بخاری و مقتبسان
انوار اوست و بسیارے از مشایخ و علمای ثقات از برای حصول مرادات و کفایت مهمات و قضای
حاجات و دفع بلیات و کشف کربات و برای صحت و شفای بیماران و در مضایق و شدائد جامع صحیح بخاری
را خوانده اند و بمراد رسیده اند و مقصود خود را دریافته اند و آنرا مانند تریاق مجرب دانسته و این معنی نزد
علمای حدیث بمرتبه شهرت و استفاضه رسیده و از محدث فاضل آورده که گفت قریب صد و بست بار
صحیح بخاری را در وقائع و مهمات برای خود و برای مردم خوانده ام و بهر نیت که خوانده ام مقصود حاصل شد
و مهم بکفایت انجامیده است و میان علما اینمعنی بحد شهرت رسیده است که صحیح بخاری را در هیچ شدتے
نخوانده اند الا که نجات و کشادازان شدت حاصل شده و در هر کشتی و هر خانه که آن کتاب بوده
خداوند تعالی آنرا از غرق و حرق نگاه داشته و نزد ثقات بثبوت رسیده که بخاری مستجاب الدعوات بوده

[illegible]

و در شان قاری صحیح نمود دعای خیر کرده و نیز ذکر استجابت دعای وی در قصه وفات وی می آید انشاء الله تعالی
چونکه از تفصیل بالا اطلاع شدی پس بدانکه در تعلیقات نخبة الفکر از مقدمه بخاری وغیره آورده اما
جلالت بخاری رح از جهت ورع آنست که وی گفته رضا امید میدارم که حق تعالی در روز قیامت از غیبت
کسی از من نپرسد و اما جلالت وی رح از جهت احتیاط در تالیف صحیح خود آنست که وی گفته ما وضعت
فِي كِتَابِ الصَّحِيحِ حَدِيثًا إِلَّا اغْتَسَلْتُ قَبْلَ ذٰلِكَ وَصَلَّيْتُ رَكْعَتَيْنِ و نیز آنست که وی
گفت مَا أَدْخَلْتُ فِي كِتَابِ الْجَامِعِ إِلَّا مَا صَحَّ و نیز آنست که وی گفت صَنَّفْتُ كِتَابَ
الصَّحِيحِ لِسِتَّ عَشَرَةَ سَنَةً خَرَّجْتُهُ مِنْ سِتِّ مِائَةِ أَلْفِ حَدِيثٍ وَجَعَلْتُهُ حُجَّةً بَيْنِي
وَبَيْنَ اللّٰهِ و لهذا امام نووی در تهذیب الاسماء آورده که مناقب وی رح از شماره بیرون ست و آن
مناقب وی منقسم ست بسوی حفظ و درایت و اجتهاد در تحصیل و روایت و نسک و افاده و ورع و زهاده
و تحقیق و اتقان و عرفان و احوال و کرامات وَغَيْرِهَا مِنَ الْمَكْرُمَاتِ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ وَأَرْضَاهُ
انتهى اَللّٰهُمَّ اجْمَعْ بَيْنِي وَبَيْنَهُمْ مَعَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ
فِي يَوْمِ الْحِسَابِ وَمَا ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ بِعَزِيزٍ و چونکه تولد وی در بخارا بوجود در آمده بود از بخارا ورا
بخاری میگویند و بخاری بمنزله علم گشته هم او را و هم کتاب او را و وی رح پیشوا و مقتدای فن حدیث و اهل آن
بوده و او را در میان محدثان امیر المؤمنین فی الحدیث و ناصر الاحادیث النبویة و ناشر المواریث
المحمدیة القاب ست و مسلم صاحب الصحیح چون نزد او می در آمد میگفت بگذار مرا تا بوسه زنم دو پای ترا
یا طبیب الحدیث یا استاذ الاستاذین یا سید المحدثین و ترمذی میگفت ندیدم مانند او
دیگر دانیده ست خدای تعالی او را از نیشاپور این امت و بعضی از علما در شان او گفته اند که وی رح آیتی
از آیات الٰهی ست که بروی زمین میرود و تفصیل در مقدمه مشکوٰة و بخاری بتمامتر مذکور ست در انجا
باید دید مروی ست که نوبتی در نماز بود زنبور هفده نوبت او را نیش زد و نماز را قطع نمود رَحْمَةُ اللّٰهِ
عَلَيْهِ رَحْمَةً وَاسِعَةً كَامِلَةً الکلام من مقدمة المشکوٰة در ذکر قصه وفات بخاری آورده اند
که محمد بن اسمٰعیل بخاری چون از طلب علوم و رحلت بلاد و ملازمت مشایخ فارغ شد و به بخارا که وطن
و مولد او بود باز گشت اهل بخارا تعظیم و تکریم و احترام او نموده یک فرسخ برای او استقبال کردند و
قباب و خیام در ان یک فرسنگ برای او زدند و در اهم و دنانیر بروی نثار ساختند پس مدتی در بخارا بود

قصه وفات سلطان المحدثین امام بخاری رح

وبیشتر در احادیث وافادهٔ علوم اشتغال داشت بعضی از اصحاب غرض وحسد حاکم بخارا را بران
داشتند که بخاری را التماس نمودند که صحیح جامع خود وتاریخ کبیر را بیارد تا سماع آن دو کتاب از تو نمائیم
امام بخاری رح فرستادهٔ او را گفت من خوار نمیگردانم علم را ونمی برم آنرا بدر سرای مردم اگر او را حاجتی
هست بچیزی از علم باید که نزد من حاضر شود در مسجد من یا در سرای من وعلم را بشنود ودر روایتی آنکه
والی بخارا التماس نمود از بخاری که مجلس خاص با او واولاد او معین سازد که دران مجلس غیر ایشان نباشد و
اسماع حدیث خود نماید بخاری در جواب گفته فرستاد که من نمیتوانم که قومی را دون قومی بسماع حدیث مخصوص
سازم پس این امر سبب وحشت شد میان بخاری وحاکم بخارا ومنجر بآن شد که حاکم مذکور امر داد که محمد
بن اسمعیل رح از بخارا بیرون رود بخاری رح از بلده بیرون آمد ولیکن چون وقت در رسیده بود
وبی سبب اوقات او را تشویش دادند بر والی بخارا وجمعی از اعیان آن بلده که با وی درین امر اتفاق
نموده بودند دعای بد کرد وگفت اَللّٰهُمَّ اَرِهِمْ مَا قَصَدُوْنِيْ بِهٖ فِيْ اَنْفُسِهِمْ وَاَوْلَادِهِمْ وَاَهَالِيْهِمْ
خداوندا بنمای ایشان را جزای آنچه قصد کردند مرا بدان در ذاتهای ایشان واهل واولاد ایشان حق تعالی
دعای او را در شان آن جماعت قبول کرد ماهی ازین امر نگذشته بود که از دار الخلافه سلطان بعزل والی
بخارا فرمان نازل شد وبآنکه او را بر دراز گوش ماده نشانند وگرد شهر گردانیدند وندا میکردند که سزای
بدکاری وی این ست ودر زندان حبس کردند تا بمرد وآن جمعی از اعیان که با وی موافقت کرده بودند
هر یکی ببلائی گرفتار شد که مادهٔ عبرت خلائق گردید فی الجمله چون بخاری از بخارا بیرون رفت این
خبر بسمرقند رسید اهل سمرقند مکتوبی باو نوشتند وازوی التماس نمودند که بسمرقند آید بخاری بجانب
سمرقند توجه نمود وچون بقریهٔ خرتنگ رسید که نزدیک سمرقند ست معلوم وی شد که اهالی آن بلده در
بودن وی در انجا باهم اختلافی دارند دران قریه توقف کرد تا ببیند که امر بر چه قرار یابد شبی از ملاحظهٔ
اختلاط خلائق واختلاف ایشان وخوف وقوع در فتنهٔ ایشان ملول ودل تنگ شده منجر بدین گردید که
بعد از نماز تهجد دست بدعا برداشت وگفت اَللّٰهُمَّ قَدْ ضَاقَتْ عَلَيَّ الْاَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ فَاقْبِضْنِيْ اِلَيْكَ
خداوندا تنگ آمد زمین بر من با این فراخی که میدارد مرا بسوی خود بکش پس در همان ماه همانجا بیمار شد وبعمر
شصت ودو ۶۲ سالگی وفات یافت وبود ولادت بخاری رح در روز جمعه بعد از نماز عصر سیزدهم یا دوازدهم از شوال سنه ۱۹۴ اربع وتسعین
ومائة ببلدهٔ بخارا وبود وفات وی رض در شب شنبه غرهٔ شوال سنه ۲۵۶ ست وخمسين ومائتين وبود وی رح

مستجاب الدعوات تا آنکه بارها میگفت خداوندا دعای مرا همه در دنیا مستجاب مگردان وچیزے برای آخرت
نگاهدار و مادرش نیز مستجاب الدعوات بود تا آنکه بخاری رضؒ در صغر سن خود نابینا گشت واطبا از معالجت
وے عاجز آمدند مادر وی رضؒ بدرگاه حق تعالی توجه آورده دعا کرد ابراهیم علیه السلام را در خواب دید که با او
میگفت حق سبحانه وتعالی بصر پسر ترا باو باز گردانید بسبب کثرت دعا و بکای تو پس وی رضؒ در صباح
آن بینا برخاست فی الجملہ خطیب بغدادی بسند خویش از عبد الواحد طراویسی نقل میکند که گفت
پیغامبر را صلی الله علیه وسلم در خواب دیدم که با جمعے از اصحابؓ استاده بودند و انتظار میکشیدند سلام
کردم وآنحضرت صلی الله علیه وسلم جواب سلام من بازداد گفتم یا رسول الله سبب توقف شما درین موضع
چیست فرمود اَنْتَظِرُ لِمُحَمَّدِ بْنِ اِسْمٰعِیْلَ بعد از چندروز خبر فوت بخاری رسیدؒ چون تفحص نمودم
از وقت وفاتش همان ساعت بود که من در واقعه دیده بودم پیغمبر را صلی الله علیه وآله وسلم نقل ست
که چون وی را دفن کردند رائحۂ طیبۂ مشک از قبر او میدمید و این رائحه مدتے از خاک تربت او استشمام
میکردند و مردم بزیارت او می آمدند و از خاک تربت وی تبرک می بردند چنانکه مغاکی بر تربت او پیدا شد
پس مردم پنجره از چوب بر سر تربت او ترتیب دادند بعد ازان مردم خاک ماحول پنجرۂ وی می بردند
وهمان رائحه می شنیدند وتا مدتهای مدید آن رائحه باقی بود ۵ | هرجا که تو بگذری و برداری پے
گل روید ولاله رویدا اندر تہ وے | رَضِیَ اللهُ تَعَالٰی عَنَّا وَعَنْهُمْ اَجْمَعِیْنَ وَاحْشُرْنَا فِیْ زُمْرَتِهِمْ وَزُمْرَةِ الَّذِیْنَ

حکایت (۳۰) ۵	چو اعظم معظم شده درجهان	به دین نبی بود برق جهان
بر آنجا که برق جهانے بود	زظلمت نماند نشانے دران	در مناقب کردری و فتاوی ظهیریہ

آورده که بعد از اختلاف باهمی هر دو کتاب ماحصل آن اینکه بارے قتاده صاحب تفسیر در کوفه در آمد
چون مردم بروی جمع گشتند فرمود که سوال کنید از من از مسائل فقه امام اعظم نیز حاضر بود از وی پرسید
که در زن مفقود الخبر چه میگوئی فرمود که قول حضرت عمر رضؓ و آن اینکه انتظار چهار سال کشید بعد ازان
عدت وفات گذرانیده با هر که خواهد نکاح کند امام رضؒ پرسید که چون از شوهر ثانی ولادت کرد پسِ شوهر سابق
آن زن در آمد و زن را گفت ای زانیه نکاح با دیگرے کردی و من شوهر تو بودم و شوهر ثانی وی نیز گفت
که ای زانیه نکاح خود با من نمودی وحالانکه ترا شوهرے بود درین صورت کدام یکے لعان کند و بکدام
یکے حد قذف واجب گردد و اولاد کدام یکے را باشد قتاده رضؓ از شنیدنش متفکر ماند پس پرسید که آیا این چنین

وقوع یافته است ابوحنیفه رض فرمود سلی و لکن نستعد للبلاء قبل نزوله قتاده رض بغضب درآمده فرمود
بچیزے جواب نخواهم داد تفنیه بدانکه اگر زنے را بزنا متهم گردانند در صورت عدم اقامت بینه اگر
دشنام دهنده شوهر آن زن باشد زن و شوی باهم لعان کنند چنانچه در کتب فقه مصرح و مفصل مذکور است
واگر اجنبی باشد بوی حد قذف جاری گردد و همین حکایت را در خیرات الحسان و نیز در سیر النعمان
از تاریخ بغدادی چنین ذکر کرده وقتیکه قتاده تابعی رح در کوفه درآمد گفت هر که مسائل حلال و حرام را از
من پرسد جواب آن خواهم گفت ابوحنیفه رح از وے پرسید که چه میگوئی در کسیکه از اهل خود تا چند سال
غائب گشت پس تر خبر موت وی بزن وی رسید چنانچه زنش را بمرگ وی ظن حاصل گشته باکسے عقد
نکاح خو بست و اولاد را زائید بعد ازان همان شوهر سابق وی درآمد و از اولاد زن انکار نمود که از من
نیست و شوهر ثانی دعوی آن اولاد نمود که از من است درین صورت آیا هر یکے ازین هر دو شوهر آن
زن را قذف داد یا تنها شوهرے که از اولاد انکار آورده بود پس تر ابوحنیفه رض با همجلیسان خود فرمود اگر
از رائے خود درین مساله گفتگو نماید هر آینه خطائی کرده باشد و اگر حدیثے را بیان نماید هر آینه دروغ
گفته باشد بعد از تاملے قتاده رض پرسید آیا این مساله را وقوعے شده است گفتند نے گفت چرا از چیزی
می پرسید که تا حال نشده ابوحنیفه رح گفت اِنَّ العُلَمَاءَ یَستَعِدُّونَ لِلبَلَاءِ وَیَتَحَرَّزُونَ مِنهُ قَبلَ
نُزُولِهِ لِیَعرِفُوا الدُّخُولَ فِیهِ وَالخُرُوجَ مِنهُ قتاده رض گفت بگذارید این را و بپرسید از من تفسیر قرآن
ابوحنیفه رض پرسید کیست آنکه نزد وی علم کتاب بود حیث قال الله تعالی قَالَ الَّذِی عِندَهُ عِلمٌ مِّنَ الکِتٰبِ
اَنَا اٰتِیکَ بِهٖ قَبلَ اَن یَّرتَدَّ اِلَیکَ طَرفُکَ که نزول این آیت در قصه حضرت سلیمان ع است وقتیکه
ای پیش از چشم زدن ۱۲
برائے تخت آوردن بلقیس از شام تا یمن بحاضران بارگاه فرموده بود قتاده رح گفت آصف بن برخیا کاتب سلیمان
علیه السلام که وی اسم اعظم نیز میدانست ابوحنیفه پرسید آیا سلیمان علیه السلام نیز آنرا میدانست گفت
نه ابوحنیفه رض پرسید آیا جائز است اینکه باشد در زمان نبی کسیکه اعلم از نبی باشد گفت نه پس تر گفت بخدا
که از تفسیر چیزے با شما نخواهم گفت بپرسید از من چیزے که علما را دران باهم اختلاف میباشد ابوحنیفه رض
از وی پرسید آیا تو مومن میباشی قتاده رح گفت امید میدارم ابوحنیفه رض از وی پرسید چرا چنین میگوئی که امید
میدارم اَنَا مُؤمِنٌ حَقًّا چرا نمیگوئی گفت لقوله تعالی وَالَّذِی اَطمَعُ اَن یَّغفِرَ لِی خَطِیٓئَتِی یَومَ
الدِّینِ یعنی که درین آیت اَطمَعُ اَن یَّغفِرَ لِی الآیة فرموده حقا و یقینا نگفته ابوحنیفه رض گفت چرا مانند قول

ابراہیم علیہ الصلوٰۃ والسلام بلیٰ بدون تقییداز شک وشبہہ میگوئی وقتیکہ حق تعالیٰ اورا فرمود اَوَلَمْ تُؤْمِنْ
قَالَ بَلٰی وَلٰکِنْ لِّیَطْمَئِنَّ قَلْبِیْ پس برخاست قتادہ رض درحالت غضب وحلف نمود کہ بچیزے باشما سخن

نخواہم گفت ؎

چنین بشنو از علم آن شمع شرع		گر او ہیچو اصل ست و دیگر چو فرع

آرے ہموارہ
محققین نکتہ سنجان وفحول دانایان از دانش خود مقابل خودرا چنین اسکات میدہند لطیفہ بارے
عالم ترسا یعنی پادرے بر سر جمعے از اہل اسلام در بزرگی عیسےٰ علیہ السلام بر محمد علیہ الصلوٰۃ والسلام میگفت کسیکہ
در زمین میباشد اورا باشخصی کہ بالاتفاق بالای چہارم آسمان ست چہ نسبت میباشد وخود انصاف نمائید
درکسیکہ در پستی ست باشخصی کہ دربلندی میباشد کہ باہم چہ تفاوت میدارند از شنیدنش ہمہ مستمعان
سرنگون گشتہ متحیر ماندند کہ مردی سبزہ فروش مسلمان ترازو وسنگ ترازو ہردو در دستہا گرفتہ در
مقابل پادری مذکور بیامد وترازو را با پلہہای خالی پیش وی راست کرد وپرسید کہ در پلہہاے
این ترازو باہم برابری ست یا یکی را بر دیگرے فضیلتی ست چونکہ ہر دو گفتین ترازوی خالی باہم مساوی
بودند گفت باہم برابر اند بعد از آن دریک پلہ از آن ترازو سنگے را نہادہ وآن دیگر پلہ را خالی گذاشتہ
باز از پادری موصوف پرسید کہ اکنون نیز چیزے خواہی گفت کہ فضیلت وگران وزنی ازین ہردو
پلہ کدام یکی راست گفت بلے پلہ کہ بہ پستی ست گران وزن ست اما آنچہ بہ بلندی ست کہ سبک
سنگ ست گفت ازینجا ترا لازم ست کہ فرق مراتب میان ہردو انبیای اولوالعزم علیہم الصلوٰۃ والسلام
معلوم نمائی کہ ازین ہردو گران وزنی کراست ویکے از شعرای ہند مضمون سابق را چنین ادا ساختہ ؎

کیون فلک پر گئے جیسے خفقان ہوتا ہی		آپ کیون نیچے رہے کیا کیا گمان ہوتا ہی
کُھل گئی فضل الٰہی سے حقیقت ساری		پلہ جھکتا ہی وہی جو کہ گران ہوتا ہے

وحضرت خاقانی قدس سرہ السامی درتحفۃ العراقین این وسوسہ فاسدہ را بچند وجہ رد کردہ

وجہ اول ؎

آن از سبکی فلک نشین ست
احمد بحق ست شاہ دنیا
وان ہست بلند جا چہ بودست
یک موی زشاہ ہر دو عالم

خاکش ز چہارم آسمان بہ
وین بہر کمال در زمین ست
چو یک زن بام اوست عیسیٰ ع
در قصر شہان چو بنگری سیر
یک جو سر پاسبان بل کم

ذاتش ز ہیچ جا و دان بہ

وجہ دوم ؎

گر صورت جای این فرودست
نہ خارش از بر ست دشتہ زیر

وجہ سوم ؎

آفاق چو دخمه ایست یکسر	سلطان پیمبران بدعوی	در چرخ نگر که دخمه سان ست
عیسی زبرش چو دخمه بان ست	بشناس که فرق این و آن چیست	سلطان چه کس ست و دخمه بان کیست
وجه چهارم —	این رفته بناز در شکر خواب	وان حارس بام اوست برباب
برباب چهارمین نشستیش	دو چوب بشکل لا بدستش	در دیده شکسته خار وسواس
از شهر ءَأَنتَ قُلتَ لِلنَّاس	دو چوب همیزند به آوا	یاصاحِ مَنِ آجَرنا آجِرنا
ودیگری چنین گفته —	حسن ار اباتو سنجیدم بهزاران شد کمی	پله‌ام سر برفلک رفت و تو ماندی بر زمی

ومشهورست که حضرت شاه عبدالعزیز دهلوی را نیز درین امر چنین بحث بوقوع در آمده است

مقولهٔ پادری —	گفت عیسی ز مصطفی اولی ست	زیر ارض این و آن براوج سماست
جواب شاه صاحب قدس سره —	بگفتمش که نه این حجت قوی گردد	حباب برسر آب و گهر ته دریاست

واگر این سوال از فقیر اصلح الله حاله کرده شود در جواب چنین گفته آید للمؤلف —

ز تثلیث ترسا مسیح نبی	گریزیده از ظلم قوم غوی	چو از جور قوم خود آمد ستوه
بدرگاه حق گشت بالا پژوه	ز نیکی روش چونکه کرد اهل دین	گزیده زمین را پیمبر از زمین
که باشند مردان همه با محب	بدان سرکه اَلمَرءُ مَعَ مَن اَحَبَّ	ز پیغار خود چند لافی مگر
که از مدح و ذم می نداری خبر	وبطریق اختصار مضمونش چنین ست	— ز جور عیسویان ابن مریم
بگردون رفت نالان چشم پرنم	نا خوشنود بوده چون پیمبر	ز بهر آن زمین را کرده بستر

بهر حال اَلحَقُّ یَعلُو وَلَا یُعلٰی فَلِلّٰهِ الحَمدُ **تنبیه** بدانکه سر درین امر اینکه در ذات بابرکت حضرت عیسی علیه الصلوة والسلام از روی تولد با دو جنس مختلف مشابهت ست از طرف مادر با بشر واز جهت آنکه از اثر نفخهٔ حضرت جبرئیل بوجود در آمده بود با ملک پس حق تعالی بدان سبب اورا بصفات هر دو جنس متصف گردانید چنانچه خوردن طعام وبرزمین رفتن از خاصیت بشرست ولهذا در حق حضرت مریم وعیسی هر دو وارد ست کَانَا یَاکُلَانِ الطَّعَامَ وعروج برآسمان وعدم احتیاج باکل وشرب باوجود حیات

[illegible]

از صفات ملکی ست فلهذا در حق وی بواز د شده بَلْ رَّفَعَهُ اللّٰهُ اِلَیْهِ و با جماع امت فضیلت تامه خواص بشر راست بر خواص ملا یعنی انبیای بنی آدم افضل اند از کل فرشتگان مقرب پس همچنین از بعضی صفات ملکی حضرت عیسی ع را بر آنحضرت صلی الله علیه وسلم چه فضیلتی میسر گردد و نزد محققین آنحضرت صلی الله علیه وسلم را اجازت رفتن بعالم بالا بعد وفات رسیده بود مگر آنحضرت صلی الله علیه وسلم بر حال امت ضعیف خود رحم فرموده که اگر من در میان ایشان میباشم شاید که ایشان بسبب نافرمانیها از تهلکه و غضب الٰهی محفوظ مانند و همچنان شد و نیز اَلْمَرْءُ مَعَ مَنْ اَحَبَّ خود مشهور ست

خاتمه: حکایت ۳۱ از امام رض

حکایت (۳۱) ؎

ز حسن عقل گر یابی نشانے | بدنیا و بدین یابی امانے

در اشباه و النظائر آورده که بارے امام ابو حنیفه رض در راه حج محتاج آب گشت و از اعرابی مشکیزه آب بقیمت طلبید اعرابی از فروخت آب انکار نمود تا آنکه بران مقدارے آب مبلغ پنج درم نگیرد نفروشد امام بعد از گرفتن آب از ان اعرابی پرسید که سویق را میخوری گفت بلے امام سویق را پیش وی نهاد و بهر قدرے که خواهش وے بود از ان سویق خورد تشنگی بروے غالب آمده آب را از امام رض طلبید امام آب او را نه بخشید چراکه ؎

درخاک ریختن زر و زیور دریغ نیست | با ناکسان دریغ بود لطف و مردمی

تا آنکه آن اعرابی یک شربت آب بقیمت پنج درم از امام رض باز خرید ؎

گر زمین را با آسمان دوزی

مذ بندت زیاده از روزی | آنانکه بدل رحم ندارند بکس

ما اَصْدَقَ قَوْلُهٗ عَلَیْهِ السَّلَامُ مَنْ حَفَرَ لِاَخِیْهِ فَقَدْ وَقَعَ فِیْهِ ؎

یاری ز دیگران نیابند از پس

لطیفه همچنین نتیجه دانائی ست آنچه در جواب گفته شده است مثنوی

سوالے کرد مستورے ز جامی | که ای ملاے من باشی حرامی

گلے کز مهر بت آدم سرشتند | محبت را با گنه آمیز کردند
اگر آن گل بگنه آمیز بودے | ترا تر قیدگی در ترچه بودے
بعلم و عمل هم بدانش سترگ | ز فضل خدا مرد گرد و بزرگ

جواب مولانا جامی رحمه الله ؎

حکایت ۳۲ از امام رض

حکایت (۳۲) ؎

در تفاسیر مثل کبیر و کشاف و مدارک در سوره نمل تحت آیت حَتّٰی اِذَا اَتَوْا عَلٰی وَادِ النَّمْلِ آورده که بارے قتاده تابعی رض در کوفه در آمد و گرد گشتند گرد وی مردم برای دریافت مسائل قتاده رض فرمود بپرسید از هرچه میخواهید و ابو حنیفه رض دران ایام نوعمر بود چونکه وے رض صاحب قضیه بود ابو حنیفه رض گفت که از قتاده بپرسید که نمله سلیمان علیه السلام مذکر بود یا مونث و لعه از پرسیدن مردم قتاده رض دران متفکر و ساکت ماند که ابو حنیفه رض گفت که آن نمله مونث بود

قتادہ گفت این راز کجا میگوئی گفت از کتاب اللہ وھو قولہ تعالی قالت نملۃ واگر مذکر بودے چنین
ارشاد فرمودے قال نملۃ تنبیہ لفظ نملۃ مثل حمامۃ وشاۃ است کہ اطلاق آن بر مذکر و
مونث یکسان ست وفرق آن برین ست کہ گویند حمامۃ ذکر وحمامۃ انثی وھو من لطیفہ
قسم اول در الفاظیکہ بر مذکر ومونث یکسان بدون تفاوتی اطلاق آن کردہ میشود ثیب بکر
زوج عاج اثمر بغل ظئر طائر ناکح حمام بط قمری قطا نحل مسکین
بقرۃ ضبع فیل قرم عیشوم جواد زور شر بوت رسول ضباع ارنب
فارون کنود صدیق علامۃ ضراب ملوب فروقۃ مفضال منطیق
نفر طوال ضحکۃ صدیق قال الشیوطی شاب املود وجاریۃ املود
آف ما عمر - العانس زنیکہ در خانۂ پدر ماند بدون تزوج وہمچنین مرد را نیز عانس میگویند
بعیر وناقۃ ہر دو را طہیر میگویند وقتیکہ قوی میباشند وآن ہر دو آن زن کہ اولاد ایشان زندہ
نمی ماند ہر یکے را رقوب گویند ویقال جمل ضامر وناقۃ ضامر قسم دوم در الفاظیکہ
گاہے مذکر کردہ شوند وگاہے مونث قلیب سلاح صاع سکین ازار سراویل
عنق سبیل طریق دلو سوق عسل عاتق عضد عجز سلم فلک
خمر نہر حال متن کراع ذراع لسان زقاق صراط روح ذنوب
غماش سنان موسی قسم سوم در الفاظیکہ اطلاق آن بر اضداد واقع میشود ای
یطلق علی معنیین متضادین یکی ولیکن در وقت تکلم ارادہ احد المعنیین کردہ شود وآن
دیگر معنی متروک میگردد لعلم جواز اجتماع الضدین الجون بمعنی سپید وسیاہ القرء
بمعنی طہر وحیض ہر دو الصریم شب وروز وصبح ہر دو را گویند الخیلولۃ بمعنی شک ویقین
الند بمعنی المثل والضد الزوج مرد وزن ہر دو را گویند القانع بمعنی سائل وکسیکہ
گاہے سوال نمیکند الجادی بمعنی سائل وعطا کنندہ ہر دو الناھل تشنہ بمعنی سیراب نیز
البلق بمعنی سواد وبیاض البین بمعنی وصال وفراق ہر دو المرتب بمعنی انعام کنندہ
وکسیکہ بروے انعام کردہ شدہ است العجباء زنیکہ از حسن وی ونیز زنی کہ از قبح وی تعجب
کردہ میشود البسل بمعنی حلال وحرام ہر دو الشعب بمعنی جمع وتفریق ونیز بمعنی اصلاح وافساد

هردو آمده الاستداد بمعنی تاریک کردن شب و روشن کردن هردو الرّسّ بمعنی اصلاح بین
الناس و افساد هردو الشّدفة بمعنی تاریکی و روشنی ست الرّجاء بمعنی امید و خوف هردو
التّهجّد بمعنی خواب و بیخوابی هردو الهاجد بمعنی نماز خواننده در شب و نیز نائم العَرف
بمعنی ریح طیبه و کریه هردو الاسرار بمعنی اخفا و اظهار هردو الخفی ایضا بمعنی کتمان و اظهار
هردو الشّراء بمعنی خرید و فروخت هردو الأید بمعنی قوت و ضعف هردو الطّرب بمعنی
فرح و حزن هردو الزّعم القول الحق والباطل الخصلة بمعنی خوی نیک و بد هردو التّلعة
بمعنی زمین مرتفع و زمین پست هردو الورود آمدن و رفتن هردو الذّفر ریح ذکیه از طیب و بمعنی
ریحیکه از بدبوی خیزد النّبیل بمعنی کبیر و صغیر هردو الضّمد بمعنی رطب اشیای زمین و یابس آن
و بمعنی فربه و لاغر نیز عسعس اللیل بمعنی اقبل و ادبر اقنع رأسه بمعنی برداشت سر را و نیز
بمعنی فرو برد آن را وَرَاء بمعنی خلف و قدام هردو فوق بمعنی فوق و بمعنی دون هردو وَلّی
بمعنی اقبل و ادبر ای پیش آمد و پس رفت الغابر بمعنی ماضی و باقی هردو المُنّة بمعنی
قوت و ضعف هردو الساجد بمعنی منحنی و منتصب هردو الغریم بمعنی از هم طلب کننده
و از هم طلب کرده شده هردو الحبل المتین بمعنی قوی و ضعیف هردو الجمادة بمعنی سخا و بخل
هردو الثّاقب بمعنی قریب و بعید هردو الاشراط بمعنی ارذال و اشراف هردو الکثیر
بمعنی قلیل و کثیر هردو القشیب بمعنی جدید و خلق یعنی کهنه هردو الصّارخ بمعنی المغیث
و المستغیث هردو و غیر ذلک فاحفظ الکل من النظر فی الادب

حکایت (۳۳) ۵

نگار من که بمکتب نرفت و خط ننوشت	بغمزه مسأله آموز صد مدرس شد	الاشباه و النظائر و حکایات الصالحین

و فتاوای ظهیریه مذکور ست و نیز علامه کفوی از خطیب خوارزمی نقل کرده که کلب روم یعنی بادشاه آنجا
که نصرانی بود بسوی خلیفه منصور در بغداد قاصد خود را با مال بسیار فرستاد بدین غرض که از علمای
اهل اسلام آنجا سه مسائل را (بلکه چهار مسائل را چنانچه می آید) دریافت نماید اگر جواب مسائل
مقصوده ما را جوابهای مقنع گویند این همه اموال بذل ایشان باید کرد و اگر از جواب عاجز آیند
پس از همه مسلمانان خراج را باید طلبید و اگر از خراج دادن انکار آرند بدین عیسوی گرایند
و دین اسلام را باز گذارند قاصد مذکور چون ببغداد رسید از علما سوال مسائل خود نمود از مجلس

جواب شافی و مُقنع نیامد بنابران تا چهل روز دیگر مهلت خواستند و درین مدت هر چند که تامل نمودند و یا در کتب تفتیش کردند بمقصود نرسیدند و جوابی نیافتند پس بروز موعود آن قاصد بر سر منبر بلند بر آمد و گفت که ای معاشر اسلام جواب سوالهای خود میخواهم ورنه جزیه را قبول نمائید و یا دین اسلام را بگزارید و بدین عیسوی گرائید امام ابو حنیفه رض در آن ایام طفل کم عمر بوده با پدر خود در آنجا حاضر بود برای جواب رومی از پدر خود اجازت طلبید پدرش آنرا رخ آمده

کودکی کو بعقل پیر بود	نزد اهل خرد کبیر بود	
ور بود پیر سست و بد تدبیر	بدتر او را بدان ز طفل صغیر	آنگاه بوقت فرصت از خلیفه درخواست

خلیفه اجازتش فرمود پس نزد منبر که آن رومی بران نشسته بود در آمد و گفت که آیا سائل تو میباشی رومی گفت بلی فرمود که بزیر در جای که مکان تو زمین است و سر منبر مکان من (یعنی مفتی بجای معزز از مستفتی میباشد که ایشان هر دو با هم بمنزلهٔ استاذ و شاگرد اند) آن رومی از تخت فرود آمد و ابو حنیفه رض بالای تخت نشسته فرمود که از مسائل خود بپرس رومی پرسید بگو که پیشتر از حق تعالی چه بود امام رض فرمود که اسماء و مراتب اعداد را میشناسی گفت بلی فرمود بگوئی که پیشتر از یک چه میباشد گفت که آن اول همه اعداد است پیشتر از وی چیزی نمیباشد فرمود وقتیکه پیشتر از واحد مجازی لفظی چیزی نمیباشد پس پیشتر و مقدم از واحد حقیقی چگونه چیزی متصور گردد **سوال دوم اینکه** روی او تعالی بکدام جهت است امام رض در جواب فرمود وقتیکه شمع را روشن نمائی پس بکدام سمت میباشد روی نور آن رومی گفت آن همه نور میباشد مستوی است در وی همه جهات امام رض فرمود وقتیکه روی نور مجازی مستفاد زائل شونده را القرر بطرفی و جهتی متصور نگردد پس نور خالق سماوات و ارضین را که باقی و دائم و مفیض است چگونه مقید بجهتی و جانبی توان گفت (قوله تعالی اَیْنَمَا تُوَلُّوْا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ مصدق این جواب است) **سوال سوم اینکه** وجه حق تعالی یعنی ذات باری عزاسمه درینوقت بچه شغل مشغول است امام فرمود وقتیکه باشد بر سر تخت اهل تو خسیس و خبیث دشمن او تعالی مشیت وی سبحانه و عظم شانه فرود می اندازد او را و وقتیکه باشد بر زمین موحدی مانند من بلند میکند او را بر سر تخت می نشاند کُلَّ یَوْمٍ هُوَ فِیْ شَاْنٍ و از چند مشائخ عظام بسماع در آمده که آن رومی چهار مسئله را پرسیده بود **سوال چهارم اینکه** آنچه شما میگوئید که حق تعالی همه جا موجود است و ما هیچ جا او را نمی یابیم اگر خدا جائی باشد بما بنمائی که کجا است امام رض فرمود که روغن در شیر و جان در قالب جسم میباشد

تعیین کرده خواهی نمود که کجاست تا من خالق آنرا بتو باز نمایم که کجاست از شنیدن این عاجر گشت کلب روم و بمرام دلی فائز نشد و بناچاری مال را اینان مسلمانان کرده خود عود بطرف روم نمود **لطیفه** — در تذکرة الاولیا و نیز خزینة الاصفیا آورده که از روم هر سال مال بدربار هارون الرشید میفرستادند سالی عوض مال رهبانی چند را فرستاد و بخلیفه گفتند که با علمای اهل اسلام اراده بحث دینی میداریم اگر ایشان بهتر دانند مال را خواهیم داد والا از ما دیگر مال را مطلبید چهارصد مرد ترسا بیامدند و بحکم خلیفه ندا در داده جمله علمای بغداد برلب دجله حاضر شدند پس هارون رشید امام شافعی را رح طلبید و گفت جواب ایشان ترا میباید داد چون همه برلب دجله حاضر آمدند امام شافعی سجاده بر آب انداخت بنشست و برفت و گفت هر که با ما بحث میکند اینجا بیاید ترسایان چون این را بدیدند منفعل گشته جمله مسلمان شدند چون خبر اسلام ایشان بقیصر روم رسید گفت الحمد لله که آنمرد اینجا نیامد ورنه در همه روم زناردار نماندے

حکایت (۳۴۳)

نه این نکته کافی است از وی فقط	دگر یا شنو خوب تر زین نمط

در اشباه آورده که روزی ابو حنیفه رض با یاران خود بطرف باغ بیرون رفت در وقت مراجعت با ابن ابی لیلی که یکی از تابعین کبار است و قاضی کوفه و محدث مشهور است ملاقی شد هر دو سیر کننده براهی میرفتند که یکایک بر زنانیکه سرود و تغنی میکردند برگذشتند پس آن زنان از تغنی ساکت شدند امام اعظم رض فرمود. آحسنتن یعنے ای زنان خوبتر کردید بعد از آن روزی ابن ابی لیلی رض و بکا غذهای مقدمات نظر میکرد که در قضیه گواهی امام اعظم رح نوشته است پس برای ادای شهادت امام رض را طلبید وقتیکه امام رض شهادت را ادا ساخت قاضی شهادتش را رد کرد و گفت که در حق زنان مغنیات آحسنتن گفته امام رض جواب داد که این کلمه در وقت سکوت ایشان گفته بودم یا در حالت تغنی ایشان قاضی ابن ابی لیلی رض فرمود وقتیکه ایشان ساکت گشتند امام رض گفت که بآن آحسنتن سکوت ایشان اراده کرده بودم نه تغنی ایشان پس شهادتش را قبول نمود والحق ان الانصاف خیر الاوصاف **لطیفه** در تذکرة الاولیا آورده که بمذهب امام احمد حنبل رض هر که یک نماز عمداً ترک نماید کافر شود و بمذهب امام شافعی رض نشود اما او را چنان عذاب کنند که کفار را نکنند روزی امام شافعی رض احمد را رح گفت چون کسی یک نماز عمداً ترک کند کافر شود باز چه کند تا مسلمان شود گفت نماز کند شافعی رض گفت نماز کافر چون درست شود امام احمد رض خاموش شد

حکایت (۳۴۵)

علم طلب که علم است گنج	طالب دینار بود باد سنج

در تفسیر کبیر و خیرات الحسان هر دو آورده

کہ باری نفری چند از دزدان از اوباش محلت بخانۂ شخصی در آمدند و ہر چہ در خانہ می یافتند برداشتہ
آن مرد را در گرفتند و تا بسہ طلاق او را حلف دادند کہ کسی را بر ما عالم نگردانی چون بامداد شد صاحب متاع
دزدان را می دید کہ اسباب وی را می فروختند و از جہت خوف وقوع طلاق چیزی گفتن نمیتواند ناچار شدہ
برای طلب مشورہ نزدیک ابو حنیفہ رح شد در آمد امام او را فرمود کہ امام مسجد و اہل محلہ خود را نزدیک من بیار
جوان ہمچنان کرد پس ابو حنیفہ رح ایشان را فرمود کہ پسند شما است کہ اسباب وی بوی باز پس کردہ شود
گفتند بلی پس ایشان را فرمود کہ شما جمیع اہل محلہ از صالح نیک و ظالم فاجر در سرائی جمع شوید پس یک یک نفر را
از آن خانہ بیرون کشید و از مالک متاع بپرسید کہ این است دزد مال تو اگر دزد مال وی نباشد بگوید کہ نی
و اگر آن شخص دزد مال وی باشد مالک متاع ساکت ماند و از گاو و قسم ہیچ نگوید پس شما آن مرد را گرفتار کنید
ہمچنان کردند فرد اللہ علیہ جمیع ما سرق منہ فانظر الی فاطنۃ العلم فبلّٰہ در العلوم
و حق بہ ومعتصد الجہل و محتفی آو دیتہ لطیفہ نقل است کہ در خلافت امیر المومنین عمر فاروق رض
مشرکی بت پرست دو کلہای بنی آدم را حاضر آوردہ گفت کہ یکی کلۂ پدر من است و آن دیگر کلۂ جد من
و آن ہر دو مشرک و بت پرست بودند و بموجب قولہ تعالیٰ ان اللہ لا یغفر ان یشرک بہ
و یغفر ما دون ذلک لمن یشاء چونکہ مشرک را بخشش نیست لازم چنان است کہ این ہر دو
کلہا سوختہ خاکستر شدندی و از تاب و تیزی آتش دوزخ چنان بودندی کہ بنزدیک آن کسے رفتن
نتوانستی بلکہ بر عکس از دست ما ہمچنان سرد معلوم میشوند و از اثر عذاب بر آن ہیچ علامتی ظاہر نیست
برای جواب آن مشرک امیر المومنین علی کرم اللہ وجہہ حکم کردہ شد ایشان سنگ چقماق را بدست آن
مشرک دادند کہ ظاہر او در مساس سرد بود و در باطن از جہت وجود آتش در آن گرم فرمود کہ حال این ہر دو
کلہا بجنسہ در علم الٰہی ہمچنان است کہ در باطن مانند این سنگ چقماق از آتش پر است و در ظاہر بعلم
ما سرد مگر چشم ظاہر بین ما را با قدرت حق سبحانہ و تعالیٰ چہ نسبت است از دیدن این برہان قوی آن
مشرک خاموش ماند و اللہ اعلم **تنبیہ** اگر گفتہ شود کہ در گور مردہ را از رنج و یا راحت چونکہ لابدی است
پس چرا اثر آن بر ظاہر نمیشود گوییم کہ امام غزالی رح و دیگر علمای علم عقائد دفع آن چنان کردہ کہ اگر
شخصے رو بروی حاضرین بر بستری خوابد و در خواب خود او را بنعیم جنت رسانند و حور و قصور بدو
نمایند و یا برنج و الم شدید گرفتار کردہ شود و از خوف در نظر ہیچ دقیقہ نباشد مگر اینکہ بروی بگذرانند ہر گاہ

که آن خوابیده از خواب بیدار گردد و هر چه از خواب خود گوید تصدیق آن می نمائیم با وجودیکه در پیش
ما بود و ما از وی چیزی مشاهده نکرده ایم پس ما همچنان قول خدا تعالی که آنحضرت صلی الله علیه وسلم ما
را داده تر تصدیق مینمائیم از قول این خواب جنبنده فالقصه [illegible] حکایت

ز اعظم بدین نکته راضی شو | پسندیده تر باجرا زین مشو

[illegible] ابن حجر مکی رحمه الله در خیرات الحسان
فی مناقب النعمان آورده که روزی جمع خوارج از اهل [illegible] شمشیرها برهنه بگناه کافر [illegible]
برامیمة بر سر امام ابوحنیفه رح در آمدند و گفتند که ما برای پرسیدن دو سخن پیش تو آمده ایم اگر جواب را
با صواب نگوئی اینک سر تو را از تن جدا می سازیم امام رح فرمود که شمشیرها را در غلاف کنانید [illegible]
جواب داده شود گفتند که ما از [illegible] بدن تو غلاف سیوف خود سازیم [illegible] میدانیم فرمود که با دلیل
یا بدون آن گفتند با دلیل فرمود پس بپرسید آنچه میخواهید گفتند دو جنازه بیرون است اول جنازه
خمر خواریکه در حالت مستی و سکر مرده و آن دیگر جنازه زنیکه در حالت وضع حمل از زنا مرده یعنی هردو جنازه
از حرام کاری توبه نصیب ناشده مرده اند پس چه میگوئی در حق آنها امام فرمود که آیا آن هردو کسان گمراه
یهود بودند گفتند نی باز پرسید که نصاری یا مجوس یا بت پرست بودند گفتند نی پرسید باز چه کسان بودند
گفتند مسلمانان فرمود که شما خود آنان را چون مسلمانان میگوئید من چگونه ایشان را کافر گویم پستر
این مدعی را باطل نمود باز از وی دریافت نمودند که این هردو جنازه جنتی اند یا دوزخی امام فرمود که من
در حق این هردو سخنی میگویم که حضرت ابراهیم علیه السلام در حق بدترین از ایشان یعنی کفار فرموده است
فَمَنْ تَبِعَنِي فَإِنَّهُ مِنِّي وَمَنْ عَصَانِي فَإِنَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ یعنی هر که پیروی من کند پس او از من است
و کسیکه نافرمانی کند از کفر و بت پرستی پس هر آئینه تو بخشش کننده و رحم نماینده میباشی سخنی میگویم در حق
ایشان انچه حضرت عیسی علیه السلام در حق بدترین ایشان (یعنی کسانیکه عیسی و مریم را غیر خدا میدانستند)
فرموده إِنْ تُعَذِّبْهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ وَإِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ فَإِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ یعنی ای خدا
اگر عذاب کنی نصاری را پس هر آئینه ایشان بندگان تو اند و اگر بخشی مر ایشان را پس هر آئینه تو غالب
و صاحب حکمت میباشی وقتیکه امام رض این مضمون را تقریر فرمود همه ایشان از مذهب غلط خود تائب
گشتند ببرکت انفاس امام رض شعر

آنانکه خاک را بنظر کیمیا کنند | آیا بود که گوشه چشمی بما کنند

آری همواره کارهای جمله اکابر دین از حد علم و عقل ما بیرون ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ

چنانچه از حضرت بخاری صاحب صحیح می آرند **لطیفه** در تعلیقات نخبة الفکر از بستان المحدثین مؤلفه شاه عبد العزیز دهلوی رح آورده که حامد بن اسماعیل رح که از همعصران امام بخاری و یکی از محدثین زمان است گفت که امام بخاری با ما در طلب علم حدیث نزد مشایخ زمان آمد و رفت میکرد و از انچه میشنید چیزی نمی نوشت باری او را گفتیم که ازین آمد و رفت ترا چه فائده میباشد که از انچه از علما می شنوی چیزی نزد خود نمی نویسی که بحکم ؎

سخن را بنوک قلم بند کن	که از یاد مردم گریزد سخن

بعد از پانزده روز بما باز گفت که بیارید انچه شما نوشته اید و بر انچه من حفظ کرده ام پیش کنید و تا دران مدت پانزده هزار حدیث را کتابت کرده بودیم پس شروع کرد امام بخاری که می خواند آنها را از حفظ خود بطوریکه ما صحت احادیث مکتوبه خود ازان میکردیم پس دانستیم ما که امام بخاری رض شخصے شدنی است که او را نظیری نباشد و او رض بفضله تعالی همچنان شد۔

حکایت (۳۷) ؎

ز غوغا بر آوردن روبهان	چه برخیزد اندر دل پهلوانان
هزبری چو ابری قوی بازوان	خصوصا بجائیکه باشد دلیر

در سیف النعمان است و بطرز روایت در خیرات الحسان نیز آورده که چون خوارج خذلهم الله جمیعا با غلبه و تسلط در کوفه در آمدند و رای خود تکفیر میکردند همه آنان را که مخالفت ایشان میکردند پس حاسدان ابو حنیفه رض ایشان را گفتند که شیخ این گروه مخالف ابو حنیفه رض است ایشان امام رض را حاضر کردند و گفتند که از کفر خود توبه نمای امام رض گفت که من تائب ام از هر کفریکه باشد و یا چنین گفت از کفریکه شما میگوئید عیب جویان بایشان گفتند که امام رض شما را مخادعت و فریب انداخت که معنی این قول نزد وی چنان است که من تائب ام از کفر شما بار دیگر باز امام رض را گرفتند امام رض از ایشان پرسید این سخن را از علم خود بر من گفتید یا از ظن گفتند از ظن امام رض گفت اِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ اِثْمٌ و چونکه بعض ظن اثم و گناه است و گناه نزد شما کفر است پس شما توبه نمائید از کفر خود گفتند تو نیز توبه نمای از کفر **تنبیه** علامه ابن حجر درین تنبیه گفته که بعض حاسدان امام رض چنانند که تنقیص امام رض میکنند بچیزیکه وی رض از ان من کل الوجوه بری است و آن اینکه از مثل اینچنین نقائص و نوادرات وی رض گفته اند که ابو حنیفه رض دو بار کافر گشته است معاذ الله و دو مرتبه تائب از ان گردانیده شده است و در حقیقت این نقص وی نیست بل از ین غایت است

دیگمال رفعت وی رض چرا که در همه موسوم کسی دیگر بغیر از وی رض چنان نبود که با ایشان حجت گرفتن توانستی رَحْمَةُ اللّٰهِ عَلَيْهِ رَحْمَةً وَّاسِعَةً حق این است که در همه جا و بهمه حال خیرخواه دین و جمله برادران مسلمین بود وَالْحَقُّ اَحَقُّ اَنْ تَقُوْلَ مردان آنکه کار را بر سر خود گیرند نه آنانکه بر خود بار خس کشیدن نمیتوانند و وزن کوه را بر دیگران کمتر از پر مگس دانند۔ **لطیفه** روزی شاعری تقصیری کرد بادشاه جلاد را فرمود که روبروی من او را بکش لرزه بر اندام شاعر افتاد۔ ندیمی او را گفت این چه نامردی و بیجگری است مردان گاهی اینچنین نمی ترسند شاعر گفت هرآئینه من نامردم اگر تو مردی بیا و بجای من بنشین تا من برخیزم از خنده‌ نقش رنگ رویش بر بخت و بجائے پوشیده از بادشاه گریخت بادشاه ازین لطیفه پسندیده خندید و تقصیر او معاف فرمود۔ **حکایت (۳۰۸)** بذکرش گر همی خواهی لطافت

حکایت بین پس دیگر حکایت در نوادرات علامه شیخ احمد شهاب الدین قلیوبی و نیز در خیرات الحسان آورده و ملا علی قاری در شرح فقه اکبر ذکر کرده که باری گروهی از دهریه بقصد قتل ابو حنیفه رض نزد وی رض در آمدند (دهریه آنکه جهان را بغیر از وجود صانع حقیقی محض از تاثیر زمانه موجود می پندارند و تا ابد همچنین خواهد بود و از قیامت و حساب همه را منکر میباشند) امام ایشان را فرمود که بجای خود باشید تا آنکه در مسئله با شما بحث نمایم آنگاه هرچه که میخواهید بکنید آنگاه فرمود چه میگوئید در حق آن کشتی که پر است از اسباب و متاع و در میان دریائیکه پر طلاطم است بعمده ترین صورتیکه آنرا میباید بدون وجود ملاح و مدبر کشتی میرود و از مقامات خوف و شکستن و غرق شدن با امن تمام جاری میگردد آیا این امر ممکن است گفتند این محال است امام رض فرمود وقتیکه حسن تدبیر یک کشتی بغیر از مدبران ممکن نیست پس حال حسن دنیا و آسمانها و زمینها باوجود تباین اطراف و اختلاف احوال و تغیر اعمال و افعال آنها بدون صانع حکیم و مدبر علیم چگونه جائز عقل سلیم و فکر مستقیم گردد پس ایشان همه متوجه او شدند که قدمهای او را می بوسیدند و از اعتقاد فاسد خود توبه نمودند و از خطای فاحش خود برگشتند ببرکت امام ابو حنیفه رض **لطیفه** همچنین است آنچه از علی کرم الله وجهه نقل میکنند که باری برای نماز بعجلت میرفت ملحدی دهری در راه با وی گفتگو نمود که ای علی رض اینهمه عجلت برای چیست فرمود برای ادای نماز گفت نماز برای چه میگذاری فرمود برای امتثال حکم حق عزوجل گفت ترا لازم که از پیشتر ذات حق تعالی را ثابت نمائی آنگاه اتباع او بری کنی فرمود که انجام کار ما و تو چیست گفت بمردن فرمود بعد از مردن اگر آنچه تو میگوئی راست گردد

که هیچ پرسنده و خالقی نباشد نه از ابراهیم است و نه از طالی اگر چه حسب زعم نگاری عبث میکنم و اگر
اینچنان شد که من معتقد آنم درین صورت چه جواب خواهی داد و از شنیدن این آن شقی لاجواب گشت و همین
مضمون را در فتوحات مکی صفحه ۹ چنین ادا ساخته **شعر**

زَعَمَ الْمُنَجِّمُ وَالطَّبِيبُ كِلَاهُمَا	لَا تُبْعَثُ الْأَجْسَامُ قُلْتُ إِلَيْكُمَا
إِنْ صَحَّ قَوْلُكُمَا فَلَسْتُ بِخَاسِرٍ	أَوْ صَحَّ قَوْلِي فَالْخَسَارُ عَلَيْكُمَا

تنبیه همچنین منقول است از علی رض که گفت عَرَفْتُ رَبِّي بِفَسْخِ الْعَزَائِمِ یعنی شناختم رب خود را
باطل شدن اراده های مصمم خود چه بطل اراده های من کسی قوی دیگر است که بر خلاف عزائم من حکم خود را انجام
میدهد ورنه خود بخود خلاف اراده من چگونه کرده آید **حکایت ۳۹ ص** | بعلم و عمل هم براے نجیح |

| بجوا عظم نبوده ملیح و فصیح | هم در نوادرات قلیوبی آورده که باری شخصی را گذر بر ابوحنیفه رض افتاد دید

که مردم را در وعظ خود پند و نصائح میدهد برای عبرت وی در ان مجمع نیز شریک گشت در اثنای وعظ در بحث
تهذیب اخلاق امام رض فرمود کسے را که به بیت الخلا ضرورت افتد باید که در وقت قضای حاجت مانند
غمگینان دست را بر رخسار ها و بینی نهد این مسالہ را آن شخص یاد گرفت روزی از روز ها بجائے میرفت که
او را بول و غائط در گرفت چون برای قضای حاجت ضروری خود جائے نشست برای عمل کردن بر مسالہ
که از امام رض شنیده بود دست بر بینی و رخسار ها نهاد اتفاقاً شخصے از دشمنان او که در پی قتل او بود موجود بود
تیر را در کمان کرده بروی کشید میتردد شک او فتاد که مبادا کسی بجرم دیگر را بکشم و هر چند که غور نمود مگر بسبب وی
پوشیدن وی او را نه شناخت از قتل وی باز گشت و اذیتی بوی نرسانید پس همان مسالہ سبب نجات
وی شد از هلاک **همواره** چون وقت نوشته قضا از نیک و بد هر چه باشد چون در رسد اسباب آن را نیز از ان سا
مهیا سازند آنچنانکه فکر ها انسان تمام میباشد چنانچه **لطیفه** در مطلع العلوم آورده که روزی علامه قطب الدین
در راهی میرفت شخصے از بامی در افتاد و بگردن علامه در آمد مهره گردن علامه صدمه عظیم برداشت و تا چند
مدت صاحب فراش شد جمعی بعیادتش در آمدند گفتند چه حال داری مولانا گفت ازین حال بدتر چه باشد
که دیگری از بام افتد و گردن من شکسته شود **حکایت (۴۰) ص** | توفیق عزیز است بهر کس ندهند |

| وین گوهر ناسفته بهر خس ندهند | در هدیه اسنیٰ ترجمه هدایة الاعمیٰ آورده روزی صوفی ناقص الحال بر روی
مبارک ابوحنیفه رض سیلے زد امام رض بطرف وی دید گفت بمن چه می نگری که فاعل حقیقی خداست متراکفر قه
حاصل است یا جمعیت امام رض فرمود که هر اه هر چند که جمعیت حاصل است مگر بسوی تو برای آن می نگرم

کہ تا چہ مقدار لعنت بر تو میبارد صوفی گفت چگونہ فرمود زیرا کہ درین باب ارادۂ خدا و رضای تو و نیز امتحان تو بود صوفی پرسید آیا درین کار ارادۂ خدا نبود فرمود بلی ولیکن بسبب کدورت دل تو در نیت تو بدی پیدا گشت و ارادۂ تو بران درست و مضبوط گشت و تو بران نیت بد و عزم قبیح کوشش نمودی از شنیدنش صوفی خاموش ماند **تنبیہ** اگر ارادۂ خدا و نیت مرد با هم موافق شوند پس آن کار یعنی باختیار بدون اضطرار امور عمل آید و اگر این هر دو باهم موافق نشوند پس آن کار بظهور نمی آید پس بنده بسبب اراده ماخوذ یا ماجور میباشد چه پیشتر از طرف وی کوشش و عزم میباشد بلکہ بارہا برای درستی امور خود دعا نیز میکند فافهم.

لطیفہ جاہلی مدعی تصوف درین زمانۂ ما کہ معاند علمای - اهلِ شرع شریف میبود و نزد یکی از سادات کہ از اجل فضلای زمان ماست در آمد و گفت کہ در حق شما خوابی دیده ام کہ بیان آن شایان حال ما نیست مگر بغرض هدایت اگر اجازت باشد بگویم فرمود بلی بفرمای گفت ترا در خواب خود بصورت خوک دیده ام از حاضران هر کہ شنید سخت رنجید مگر آن عالم بخندید و فرمود راست گفتی همچنین است کہ تو دیدی مگر بموجب قول نبی صلی اللہ علیہ وسلم آن صورت تو بود کہ در من مشاهده کردۂ و من محض برای معاینۂ صورت تو بر تو آئینہ گشتہ ام چنانچہ صحابہ رض نسبت بذات پاک آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم چون ازین قبیل چیزی عرض کردندی همین جواب شنیدندی چنانچہ مولانای روم نیز گفتہ

زشت نقشی کز بنی هاشم شگفت	گفت احمد مرا ورا کہ راستی	دید احمد را ابو جهل و بگفت
دید صد یقش بگفت ای آفتاب	نہ ز شرقی نہ ز غربی خوش بتاب	راست گفتی گرچہ کار افزاستی
ای رهیده تو ز دنیاے نہ چیز	حاضران گفتند ای صدر الورا	گفت احمد راست گفتی ای عزیز
گفت من آئینہ ام مصقول دست	ترک و هندو در من آن بیند کہ هست	راست گوگفتی دو ضد گو را چرا
زشت و خوبی خویش می بیند در و	اهل ترک و اهل هند از خوب و زشت ۱۲	هر کرا آئینہ باشد پیش رو
جوی عقل بهتر ز دینار و گنج		بنزدیک مردان اسرار سنج

حکایت (اہم) در خیرات الحسان آورده کہ مردی غریب زنی داشت نادر الحسن فائقۃ الجمال و در کوفہ در آمد پس یکی از اهل کوفہ بران شیفتہ شد و دعوی کرد کہ این زن من است کہ از من گریختہ با این مسافر آمیختہ است آن مرد مسافر از اثبات نکاح خود عاجز گشتہ صورت واقعہ را با بو حنیفہ رض عرض کرد پس ابو حنیفہ رض با قاضی ابن ابی لیلی و جماعتی از مردم بسوی قیامگاه آن مرد مسافر رفت و بجز زنان دیگر حکم نمود کہ نزدیک آن مرد مسافر بروید پس سگان آن مرد بران زنان شور و شغب برداشتند بستر امام رض آن زن را

تنبیہ

لطیفہ در خواب دیدن صوفی آن عالم را خوک را

عمرہ ...

حکایت امام اعظم رح در تحقیق زن

حکم در آمدن بران مرد نمود جمله سگان گردا گرد آن زن چاپلوسیها میکردند از مشاهدهٔ این حال ابوحنیفه رض
فرمود که حق ظاهر گشت پس آن زن نیز اقرار نمود و نظیر این واقعه بعینه آن است که از علمای مذهب
ابوحنیفه رض منقول است که وقتیکه خلوت نمود مردی با زوجهٔ خود در حالتیکه سگ آنمرد نیز با وی بود این خلوت
صحیح است و صداق یعنی کابین آن زن بر وی مؤکد گشت و اگر سگ آن زن دران حالت موجود
باشد کابین مؤکد نگردد انتهی ما قال العلامة ابن الحجر رض فی حیات الحیوان و میرمی در بحث کلب حکایات
رنگین و عجیب ذکر کرده که بخوبی تصدیق قول ابوحنیفه رض نمایند بهر حال برای درستی اینچنین منقلب و
معکوس کارهای اهل زمانه فکر صائب حکام عادل و صاحبان رای مستقیم بر ضرور است - **لطیفه**
سید نعمت الله در کتاب زهر الربیع می آرد که روزی کنیزک ابو العیناء از وی به تنگ آمده سوگندها میخورد
که بار دیگر در عمر خود صورتش نخواهم دید اگرچه وی مالک من است گفتم چرا گفت یَا سَیِّدِیْ اِنَّهٗ
یُوَاقِعُنِیْ مِنْ قِیَامٍ وَّیُصَلِّیْ قَاعِدًا وَّیَشْتِمُنِیْ بِالْاِعْرَابِ وَیَلْحَنُ فِی الْقِرَاءَةِ وَیَصُوْمُ الْخَمِیْسَ
وَالْاِثْنَیْنِ وَیُفْطِرُ فِیْ رَمَضَانَ وَیُصَلِّی الضُّحٰی وَیَتْرُکُ الصُّبْحَ یعنی جماع با من در قیام میکند
و نماز نشسته ادا میکند و دشنام میدهد مرا با صحت اعراب و فصاحت و قرآن را با غلطی و غیر فصیح
میخواند و پنجشنبه و دوشنبه روزه میدارد و در همه ماه رمضان مفطر و روزه نادارنده میباشد و نماز
چاشت را بجامی آرد و نماز صبح را میگذارد از شنیدنش گفتم که حق تعالی اینچنین مردم را در میان ما
زیاده نکند و از این قبیل جمله امور ابو العیناء نابینا برعکس بودند چنانچه در تذکرهٔ وی آورده که باری در سنه ۲۴۶ھ
دو صد و چهل و شش متوکل خلیفهٔ عباسی از بغداد در قصر جعفری در مکانیکه نو تعمیرش کرده بود جلوس
نمود با ابو العیناء حکم نمود که تعریف این مکان نو تعمیر کردهٔ من بنما ابو العیناء نابینا گفت **شعر**

اَلنَّاسُ بَنَوُا الدَّارَ فِی الدُّنْیَا	وَاَنْتَ بَنَیْتَ الدُّنْیَا فِی الدَّارِ

یعنی تمام مردم در دنیا دار را آباد میکنند
بجز از شما که شما تمام دنیا را درین دار آباد ساختید **باری** نجاح بن سلمه مالی ابیت المال معتز بالله خلیفه
عباسی بماه ذی القعده سنه ۲۴۵ھ ضبن نمود برای تحقیقات مقدمهٔ وی را موسی بن عبد الله اصفهانی حواله
نمود که بعد از اخذ مال مسروقه سزا بوی دهند خبر این حکم به نجاح مجرم رسیده بجائی روپوش شده
گریخت چون خبر فرار وی بخلیفه معتز رسید در مجمعی از اعیان دولت از ابو العیناء پرسید که چه
خبر از فرارگاه نجاح مجرم با خود داری فی الفور در جواب خلیفه گفت فَوَکَزَهٗ مُوْسٰی فَقَضٰی عَلَیْهِ

[illegible] ابو العیناء

یعنے موسی چنان طپانچہ اش زد کہ کار وی تمام کرد و بملک عدم او را رسانید از شنیدن این ماجرا موسی اصفہانی
از ابو العینا بکمال رنجیدہ خاطر گشت روز دیگر چون موسی اصفہانی را با ابو العینا اتفاق ملاقات افتاد کلمات خشونت آمیز باوی
گفت و او را تر سانید ابو العینا در جوابش گفت أَتُرِيدُ أَنْ تَقْتُلَنِي كَمَا قَتَلْتَ نَفْسًا بِالْأَمْسِ یعنی امروز
ارادۂ قتل من نیز میداری چنانچہ وی روز جان دیگر را بقتل رسانیدی و خونش ریختی **حکایت (۴۲)**

س | بیا بشنو ز فقه و بهای النور | که باشد چشم دل را کحل جوهر | در شرح الیاس در بحث طلاق صریح در کمال
ذہانت امام اعظم رض آوردہ کہ توضیح آن از حواشی وغیرہ آنکہ امام زفر رض ابتدا را مانند غایہ نیز در مغیا داخل نمی نماید
بخلاف امام اعظم رض کہ تنہا غایہ را خارج از مغیا میدارد نہ ابتدا را پس امام زفر رض در ما سند لال خود میگوید کہ اگر بائع
مشتری را گوید بِعْتُ مِنْكَ مِنْ هٰذَا الْحَائِطِ إِلٰى ذٰلِكَ الْحَائِطِ پس بالاتفاق ہر دو حائط کہ یکی
ابتدا است و دیگری غایہ داخل در مبیع نمیباشد ہمین قول متفق علیہ درین مادۂ خاص موجب اثبات مدعاے
من است در عموم **پس** بنابرین اگر کسی زوجۂ خود را گفت کہ ترا طلاق است از یک طلاق تا دو نزد زفر رض
ہیچ واقع نشود کہ درین صورت ابتدا و غایہ موجود است بغیر وجود مغیا و اگر گفت کہ ترا طلاق است از یک طلاق
تا سہ درین صورت نزد وی یک طلاق واقع میشود و **ہمچنین است** مذہب وی اگر کسی کلام سابق را
بدین الفاظ ادا نمود ترا طلاق است از میان یک طلاق تا دو درین صورت ہیچ واقع نمیشود و اگر چنین گفت ترا
طلاق است از میان یک طلاق تا سہ درین صورت یک طلاق واقع میشود **و ابو حنیفہ** رض میفرماید
کہ از مثل اینچنین کلام اکثر از کمتر و کمتر از اکثر مراد میگیرند یعنے کہ مراد قائل بدان از ابتدای کلام زائد میباشد
مگر کہ تا بانتہای عدد کہ غایت این کلام واقع شدہ نرسد و از ان در عدد کمتر باشد **پس** در جملۂ اول یکطلاق
میشود چرا کہ در انجملہ مرتبۂ ثالث کہ فارق باشد میان ابتدا و انتہا واقع نیست پس بالضرور بر ابتدا
و بکمتر از انتہا اکتفا نمائیم و آن یک طلاق است **و در** فقرۂ ثانی دو طلاق واقع میشود چنانچہ ظاہر است
لِوُجُوْدِ الْفَصْلِ بَيْنَ الْاِبْتِدَاءِ وَالْاِنْتِهَاءِ چونکہ این را دانستی پس بدانکہ در عنایہ و شرح الیاس
لطیفۂ آوردہ کہ ماحصلش آنکہ استجاج کرد ابو حنیفہ رض با امام زفر رض و گفت مَا تَقُوْلُ فِيْمَنْ قَالَ لِامْرَأَتِهٖ
(حجت گرفتن)
اَنْتِ طَالِقٌ مَا بَيْنَ وَاحِدَةٍ اِلَى ثَلٰثٍ زفر رض گفت بیکطلاق مطلقہ میگردد باز ابو حنیفہ رض از وی پرسید
کہ عمر تو تا چند میباشد زفر رح گفت عمر من مَا بَيْنَ سِتِّيْنَ اِلَى سَبْعِيْنَ امام رض او را گفت بموجب قاعدۂ تو کہ
ابتدای کلام کہ ستین است و غایۂ کلام کہ آن عاشر سبعین است چون از مغیا خارج نمائیم عمر تو ۶۹ سالہ می ماند

حکایت ۴۲ - از امام زفر رح

فَتَحَيَّرَ ثُمَّ حَسُرَ رض و رجوع کرد از قول خود بطرف قول امام رض. **لطیفه** در تذکره ابن ابی لیلی قاضی کوفه رض آورده که باری در سفر با مردی شامی همراه شده در مقامی آن شامی از مردی چند عدد انار ظلماً و جبراً گرفت قدری راه رفته فقیری به پیش وی آمد و آنجمله انار بوی داد از کار وی تعجب کرده از وی پرسید که ای مرد خدا این چه جرأت و دلیری است که بر مال بیگانه میکنی از یکی ظلماً گرفتن و بدیگری بدون ضرورت بخوشی خاطر دادن گفت مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ اَمْثَالِهَا وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزٰى اِلَّا مِثْلَهَا در حقیقت که من ظلم کردم و مال بیگانه گرفته بدیگری دادم مگر عوض ظلم مرا یک سزا است و بدل نیکی ده چندان آن مستحق گشته ام پس از ده گونه ثواب خود یکی بخصم حواله کنم و نه حصه دیگر فضله نزد من می ماند انتهی **گویم** از ینجا است آنچه گفته شده که هَلَكَ مَنْ غَلَبَ اٰحَادُهٗ عَشَرَاتِهٖ وَسَيِّئَاتُهٗ حَسَنَاتِهٖ چه وی بیخبر بود از آنچه آنحضرت صلی الله علیه وسلم در احادیث صحیحه فرموده لَا يَقْبَلُ اللّٰهُ اِلَّا الطَّيِّبَ که حق تعالی بغیر از مال حلال و پاک قبول نمیفرماید و باتفاق علما ثابت است که اگر کسی حرام قطعی را به نیت ثواب در راه خدا صرف کند کافر گردد **آری** اگر نزد کسی مال حرام جمع گردد برای مخلصی ذمه اگر مالکش میداند بمالک خود واپس کند ورنه به نیت برائت ذمه در میان فقرا صرف نمایند نه بنیت ثواب چنانچه در کتب فقه بتفصیل مذکور است و در آخر بقره پاره سوم است قال الله تعالی يَا اَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا اَنْفِقُوْا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ تا آنکه فرمود وَمَا اَنْفَقْتُمْ مِنْ نَفَقَةٍ اَوْ نَذَرْتُمْ مِنْ نَذْرٍ فَاِنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُهٗ وَمَا لِلظّٰلِمِيْنَ مِنْ اَنْصَارٍ پس بعضی از ظالمان آنکه مال حرام را در راه خدا صرف نماید و غرض است برای آن مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ ۵

مردکے غرقه بود در جیحون ... از سمرقند بود پندارم
بانگ میکرد و زار می نالید ... گاهی در یغا کلاه و دستارم
زفقه امام توی مغرور راسے ... چنین گفت هاتف همین است را ای

حکایت (۳۴۴)

در حموی آورده که زنی را که از همسایگان ابوحنیفه رض غلامی بود که آن غلام با آن سیده خود جماع نمود مگر نه از راه فرج تا آنکه بکارت وی همچنان باقی بود و آن موطوئه را از آن حمل بماند پس خویشاوندان آن زن امام رض را گفتند زنیکه بکر وی باقی باشد ولادت از وی بسیار مشکل میباشد پس این زن وضع حمل چگونه کند و حالانکه بکر وی همچنان باقی است امام رض از ایشان پرسید که آیا این زن را آنچنان معتمدی میسر میشود که در مال خود بر آن اعتماد کلی کردن میتواند گفتند بلی عمه میدارد امام رح ایشان را گفتند که این زن غلام خود را بعمه خود هبه نماید بعد از این زن

حکایت ۳۴۴ - از امام رض
در حرام مال

باوی نکاح خود نماید وچون از وطی وی بکارتش زائل شود حمد وی آن غلام را باز پس بآن زن هبه نماید که ازین صورت نکاح وی باطل گردد ونیز غلام در ملک وی باز خواهد آمد ایشان همچنان کردند **لطیفه** در طرایف از عقبه آزدی رحمه آورده که باری مرا نزد دختری بردند که در شب زفاف مجنون و دیوانه گشت ولی و اقارب آن دختر میخواستند که امشب اورا نزد شوهر وی ببرند وچون افسون بروی خوانده هشد بیهوش شده بیقتاد عقبه گفت که اقارب آن زن را گفتم تنها کنید مرا با این دختر و در تنهائی اورا گفتم که براستی حال خود را بمن عرض نمای وچیزی از آنها خود از من بپوش دبر من است برآوردن مقصود تو گفت که مرا دوستی است پوشیده که از وی بکارت من زائل شده است وچونکه ایشانرا از آن اطلاعی نیست بنابران میخواهند که مرا پیش شوی برسانند وچونکه بکر من نمانده است از فضیحت خود اندیشناکم پس برای پرده پوشی من اگر حیله میتوانی بکن گفت اطمینان دار پس تر عقبه نزد اقارب آن زن برآمد و گفت که این جن عهد بست با من بخروج ازین دختر پس اختیار بدست شما است که از کدام عضو دختر اورا راه دهم مگر بدانید که از هر عضو یکه این جن بیرون شود آن عضو وی هلاک شده بیکار گردد اگر از چشم راه یابد نابینا گردد اگر از گوش راه یابد کر گردد و اگر از دهن راه او باشد ابکم و گنگ شود و اگر از دست و یا از پا راه یابد لنگ گردد و اگر از فرج راه یابد بکر وی زائل گردد پس همه اقارب آن دختر گفتند که ما آسان تر از زائل شدن بکر وی دیگر چیزی نمی یابیم پس بیرون کن شیطان را از فرج وی پس زرد هم ایشان در آمد که جنی از راه فرج وی بیرون شد بدان سبب بکارت وی نماند **حکایت (۴۴)** لِكُلِّ زَمَانٍ وَاحِدٌ يُقْتَدَىٰ بِهِ

وَهٰذَا الزَّمَانُ أَنْتَ لَا شَكَّ وَاحِدٌ در حواشی هدایه در کتاب الدیات در بحث دیت دندان آورده که زنی شوهر خود را بطعن گفت ای کوسه شوهرش گفت اگر من کوسه میباشم ترا طلاق است و تا حال ریش وی بر نیامده بود در وقوع طلاق وعدم آن متحیر شده نزد ابوحنیفه رضی الله عنه آمده از وی این مسئله را دریافت نمودند فرمود که دندانهای وی شمار کرده شود اگر دندان وی سی و دو باشند گاهی کوسه نباشد و اگر دندان وی بیست و هشت عدد باشد پس وی کوسه خواهد بود. **لطیفه** در مطلع العلوم آورده که بادشاهی را درد چشم برخاست از طبیب دوا طلبید طبیب گفت حنا بر کف پای بادشاه بمالند خواجه سرائی حاضر بود گفت ای طبیب چشم را با کف پا چه نسبت است گفت همان نسبتی که خصیه را با زنخدان است یعنی

چون خواجه سرایان را خصیه نباشد موی بر زنخدان ایشان نیز بر نمی آید شاه ازین لطیفه بخندید وطبیب را
زر ونعمت بخشید. **حکایت (۵ بهم)** در سیرة النعمان آورده که امام صاحب رح اگرچه نهایت ثقه
ومتین وباوقار میبود تاهم از تیزی ذهن گاه گاهی سخنان ظرافت میفرمود چنانچه روزی از حلاق موی را
می تراشانید باحلاق گفت موی سفید را بر کن وی عرض نمود که یا امام هر آن موئیکه بر کنده شد زیاده تر
(یعنی از بیخ تر از بیشتر)
میروید امام صاحب رح فرمود چون قاعده چنین است که تو گفتی باید که موی سیاه را بر کنی تا زیاده تر روید
نقل این حکایت تا بقاضی شریک رسید وی گفت که امام ابوحنیفه رض با حلاق نیز قیاس را نگذاشت.

لطیفه در لطائف اشرفی آورده که حکیم سنائی غزنوی رح در وقتیکه محتضر بود این بیت را خواند

باز گشتم زانکه گفتم زانکه نیست　　در سخن معنی و در معنی سخن

عزیزی این سخن را شنید گفت (الحمد بر نزع جان)
عجب حالی است که در وقت باز گشتن از سخن هم بسخن باز گشت. **حکایت (۶ بهم)**

افسوس دلا که همگنان رفتند　　سیمین بدنان و گلعذاران رفتند
چون بوی گل آمد بر باد صبا　　در خاک چو قطره های باران رفتند

در سیرة النعمان آورده که از مختصات امام است که وی رض مشکل ترین
مسائل را چنان عام فهم بیان نمودی که بآسانی ذهن نشین مخاطب شدی و بحث بزودی طی گشتی چنانچه
روزی ضحاک خارجی که مشهور سردار خارجیان است و در خلافت بنوامیه قابض کوفه بود شمشیر را
برآهیخته نزد امام در آمد و گفت که توبه نمای امام گفت از چه چیز ضحاک گفت ازانکه عقیدۀ شما است که
علی رض در معرکۀ معاویه رض بفیصلۀ ثالثی راضی شده بود حالانکه چون نزد شما وی بحق بود تسلیم ثالثی چرا
میکرد امام رض فرمود اگر قتل من مقصود تو بود امر دیگر است و رنه اگر تحقیق حق منظور باشد مرا اجازت تقریر
دهی ضحاک گفت من نیز مناظره میخواهم امام رض فرمود اگر بحث در میان ما طے نشود چه چاره کرده آید
ضحاک گفت ما هر دو کسی را منصف قرار می دهیم که حَکَم باشد میان ما چنانچه یکی را از همراهیان ضحاک برای
ثالثی انتخاب نمودند تا که صحت و غلطی هر دو فریق را تصفیه نماید امام صاحب رح فرمود اینچنین علی رض نیز
کرده بود دیگر بر وی چه الزام است یعنی چنانچه در مقابلۀ من تو خود را برحق تصور میکنی و در آخر بفیصلۀ
حکم راضی شدی ضحاک از شنید نش هیچ نگفت و برگشت و با قدری تغیری این حکایت را در خیرات الحسان
نیز آورده. **لطیفه** وقتی در هند با یکی از رؤسا که در عشرۂ محرم تعزیه میساختند و در تعزیه داری
سرگرم بود ملاقی شدم دانستم که از جهالت مسائل دین گاهی نشنود پس بموجب کَلِّمُوا النَّاسَ عَلٰى قَدْرِ عُقُولِهِمْ

ازوے پرسیدم که چون این تعزیه را با چنین شوکت و عزت تیار کنید انجام کار با او چه میکنید که اینچنین
مکان اعلی و مرتفع کجا باشد که این را در انجا محفوظ دارید گفت این را شکسته در قبور مانند شهدای کربلا
مدفون میسازیم گفتم اَسْتَغْفِرُ اللّٰه شمایان از قوم یزید باقی مانده اید که تا قیام قیامت انتقام شما از اہل بیت
رسول الله صلے الله علیه وسلم انجام پزیر نمیشود و صفر ای شما در حق اہل بیت کرام تا حال فرو نمی نشیند لیکن
میکنید آیا تقاضای محبت ست یا منبع کمال شقاوت گفت نی بدست خود ما آنرا نمی شکنیم بلکه با دیگر مساکین
چیزے منفعت داده از دست اوشان می شکنیم گفتم سُبْحَانَ اللّٰه تمثالهای شهدا را برین نیت تیار
کردن که مال دنیا یا بدیگران برای استیصال آئین عظام و تفضیح و تشنیع اہل بیت کرام دادن باز همین را
دعوی محبت نمودن لمآل بو العجبی ست دوستان را می باید که اموال دنیویه در حفظ و ستر محبان خود صرف
نمایند نه که در اہلاک و تذلیل ایشان خرج کنند ع برعکس نهند نام زنگی کافور | از شنیدنش خاموش

گشت در خبث فعل خود قایل ؎
؎ این خرجلان قوم روافض بخیال
یک سال یزید کرد و اینها همه سال
که قدرش خلق را معلوم گردد

عاشقانند که هر دم بمحبت سوزند
بستند ز احوال شهیدان تمثال

حکایت (۴۷) ؎

بسا کس کز هنر جائی رسیده است

عشق یک سلسله سگ از است که تا تنگ با
آن کار که تا حشر برو لعنت بلا
زردی قدر - عالم بیش از ان است
که کمتر خادمش مخدوم گردد

در سیرة النعمان آورده که بارے امام صاحب با جمع تلامیذ در مسجد نشسته بود که یکایک گروہے از خوارج در مسجد
در آمده دم اندیدن ایشان مضطر شدند امام رضہ تسلی داده فرمود که خوفی نیست اطمینان دارید یکے از ان خوارج
که سردار ایشان بود نزد امام رضہ آمده گفت که شما کیستید فرمود که ما مستجیریم و حق تعالی فرموده وَاِنْ اَحَدٌ
مِّنَ الْمُشْرِكِيْنَ اسْتَجَارَكَ فَاَجِرْهُ حَتّٰى يَسْمَعَ كَلَامَ اللّٰهِ ثُمَّ اَبْلِغْهُ مَاْمَنَهٗ یعنی اگر کسے از مشرکین
از تو پناه طلبد پناه ده او را تا که وی کلام حق تعالی شنود بعد تر تا بجای امنی وی او را برسان انتهی چونکه خوارج
مسلمانان خود جمله فرقهای مسلمین را مشرک دکافر میدانستند و قابل قتل می انگاشتند درین موقع باین عزم
آمده بودند که امام ابو حنیفه رضہ عقیدهٔ وی را شنیده پس الزام کفر داعه قتلش نمایند فاما از جواب امام اعظم رضہ
درین محل من کل الوجوه عاجز گشتند تا آنکه سردار ایشان همراهان خود را امر نمود که ایشان را
قدرے قرآن مجید شنوانیده بعد ازان ایشان را بمکانات ایشان که مامن ایشان هست برسانید
تنبیه هموا ره کار علمای ربانیین اینکه دیدی که در عین حالت جزع و فزع ملجا و ماوای برادران مسلمین خود بود

اطمینان کلی می بخشید ند غم داند و ایشان را خود سپر میگشتند تاسف وافی بر حال آنان که پیشوایان و مجددان
فرقهٔ وهابیهٔ محدثهٔ زمانهٔ ما گشته و برای طعن و تشنیع ابوحنیفه در هر کلمه موجود میباشند و خود در عین بکار بر
سلطان اسلام که در امن و حفاظت او از قدیم محفوظ میبودند از حکام غیر اهل دین که بر سر همین سلطان
اسلام برآمده بودند در خفیه اختصاص برا پرورش کردن و از جهاد باز ماندن و بعد از تغلب مخالفین و برملا انقیاد آن
این راز ایشان برای فریب همین جواب دادن که این همه کارها برای ابقای علم حدیث در ملک هند عموما
و در بلده دهلی خصوصا میکردیم چرا که بدون این حیله ما نیز مانند دیگران در قتل علم مقتول گشتیم
و بمفقودی ما علم حدیث مفقود شدے فلا حول ولا قوة الا بالله العلی العظیم اگر امر علم چنین
بودی هیچ پیغمبرے که در زمانهٔ خود غالب تنها بودے جهاد را بنفس نفیس خود عازم نشدے
از درون طعنه زنی بر بایزید | از درون عار و از قصد یزید | مردان آنکه در تجربه درست آینه آنکه در تول
جست در امتحان سست لطیفه در ظریف آورده که روباهی در باغ او بر درختی بگذشت خروسے دید که بالای
آن بانگها میداد گفت بانگهای بسیار گفتی چرا بزیر نمی آئی که نماز با جماعت ادا سازیم خروس گفت امام در پس
این درخت خفته است از خواب او را بیدار کن چون روباه آنجا رفت سگے را یافت از دیدنش بانگ بهنگام
از شکم برآورده یعنی تیزی داده رو بگریز نهاد خروسش گفت بکجا میروی بیا که نماز را بگذاریم روباه گفت وضوی
من شکسته میروم که تجدید وضو نمایم بعد از آن می آیم حکایت (۴۲۸) | اگر از فقه فقها نبودے اثر
بجا کار مردم شدے باهنر | در خیرات الحسان آورده که شخصے زن خود را گفت ترا طلاق است اگر پخته نسازی
مرا دیگے چنانکه سه پیمانه دران نمک باشد و حالانکه دران طعام مطبوخه آن نمک را اثرے نباشد آن زن از
چارهٔ آن عاجز مانده نزد امام رفته درآمد امام رضا او را فرمود که در دیگے بیضهٔ مرغ را بپز و همان قدر نمک را که بران
شوهرت سوگند خورده بران تخم مرغ بیفکن از یا اکثر از آن که اثرے از آن دران طعام مطبوخه ظاهر نخواهد بود
لطیفه در مطلع العلوم آورده که در مجمعے مذمت حجاج بن یوسف و ذکر جفا کاریهای او میکردند یکے از حاضران
مجلس بطلاق زن خود سوگند خورد که حجاج سفاک (ای خونریزنده) و ظالم بیشک دوزخی است اهل مجلس او را ملامت کردند که
چون حقیقت حال و انجام کار جمله مفوض بمشیت ایزدی است پس طلاق زن بر تو لازم آمد آن شخص مغموم شده
از مجلس برخاست و نزد عمر بن عبیده که یکے از فقهای عهد و مفتیان روزگار بود آمد و ماجرا با وی در میان نهاد
عمر گفت زن خود را نزد خود نگاه دار که اگر حق تعالی حجاج را با آنهمه جورها که میکرد و بدوزخ نبرد پس بخشیدن این یک گناه تو

نیز هیچ دریغ نفرماید **حکایت ۴۹ - ۵** | چو رای و علم با هم یار باشد | مقاصد را ثمر بسیار باشد

در خیرات الحسان و نیز در سیرة النعمان آورده که شخصی صُرّهٔ هزار دینار نزد یکی امانت نهاد و وصیتش نمود که
چون فرزند من بالغ گردد ازین هزار دینار و کیسهٔ خالی شده هر دو هر چه ترا محبوب باشد بفرزند من بدهی چون
آن صغیر بالغ گشت از وصی پدر مال خود را طلب نمود وی کیسهٔ خالی را حواله اش ساخته گفت که پدر تو در او
مال و صرّهٔ خالی شده مرا مختار گردانیده بود آخر الامر آن طفل بالغ نزد امام رض در آمد و ماجرا باوی باز گفت امام رض
بدل خود گفت که هر آینه میت ازین وصیت نفع فرزند خود اراده کرده بود نه نفع غیر و مقصود اصلی وی آن
بود که این جمله دنانیر بفرزند وی رسد مگر بخیال خیانت اینچنین وصیت کرد پس امام رض وصی را طلبیده بوی
گفت که وصیت پدرش درین مال چگونه بود گفت که پدر وی بمن چنین گفت ازین صره و ازین هزار
دینار هر چه را محبوب داری بفرزند من بدهی امام رض او را گفت ازین هزار دینار و ازین کیسه کدام یکی را
دوست تر میداری گفت این دنانیر را دوست تر برای خود میدارم امام رض گفت که این جمله دنانیر را بوی
حواله نمای و تنها کیسه که محبوب تو نیست نزد خود دار چه پدر روی وصیت چنین کرده بود که محبوب ترین
چیز خود را بفرزند من بدهی پس بالضرور چیزی که محبوب تو باشد نزد تو بماند پس امام رض فرمود که حق تعالی
رحمت کند بر پدر روی که وی مردی دور اندیش بود **لطیفه** در جامع الفنون از تذکرهٔ شمشیرخانی آورده
که بصحن دخمهٔ نوشیروان که بر قلعهٔ کوه واقع است چهار سوار مسلح با شمشیرهای علم کرده از طلسم تیار ساخته اند
هرگاه شخصی مقابل اینها آید بر وی حمله نمایند مامون الرشید خلیفهٔ بغداد بهدایت دخمه بان (قبرستان آتش پرست) که از دفع اذیت
طلسم آگهی داشت اندرون آن دخمه در آمده دید که پیکر نوشیروان بر تخت مرصع نشسته جمله اعضایش
سالم مگر لباسش به کهنگی رسیده مامون لباس تازه بمشک و عنبر معطر کرده بآن قالب بیجان پوشانید
و ماق حال دید که زیر زانوی نوشیروان لوحی از طلا است و در آن لوح نوشته اند که یکبار از بنی اعمام پیغمبر
آخر الزمان بزیارت ما رسیده لباس لطیف و معنبر بمن خواهد پوشانید و آن وقت قالب بیجان ما تواضع
او اقدام نتواند نمود لهذا فلان جانب این دخمه گنجی برای ضیافت او ودیعت نهاده ام تصرف خود در آرد
و ما را معذور دارد مامون رشید گنج شایگان از انجا برداشت گویند که دولت بنی عباس بدولت آن گنج
بی قیاس بود حاکه از دانش و علم کارها بر آیند که دانایان زمان در آن حیران باشند **حکایت (۵۰) - ۵**

چو دانش فضل را انباز باشد | در رحمت برویش باز باشد | در ارشاد الطالبین آورده که حاصلش

لطیفهٔ مامون با انوشیروان

اینکه چونکه امام شافعی رض در زمانهٔ حیات خود بکمال علم و بمبلغ اجتهاد رسید پس بموجب فَاَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ نه از راه فخریه العیاذ باللہ روزے برسر ممبر در مجلس جم غفیر فرمود که اگر درین زمانه مافی المثل ابوحنیفه رض زنده بودے از کمال تبحر که در خود می یابم در اول مسالهٔ او را الزام دادمی چون دران شب بخفت ابوحنیفه رض را در خواب دید که بادی میفرمود مسالهٔ اول در حق مسلمانان لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰهِ گفتن ست پس بگو که درین مسالهٔ اول مرا چگونه الزام میدهی امام شافعی رض دانست که چون وچرا در کلمهٔ طیب کردن کفرست پس از تبحر امام حیران بمانده ساکت گشت بفردای آن منادی کرده بکوچه و برزن ندا در دهانیده که امام شافعی در مسجد جامع وعظ میدهد هرکه میل شنیدن دارد حاضر گردد گویند که از کثرت مردم جامع به تنگ آمد شافعی رض درمیان آن مجمع برسر ممبر بعد از فضائل امام ابوحنیفه رض فرمود اَلنَّاسُ عِيَالٌ لِاَبِيْ حَنِيْفَةَ فِي الْفِقْهِ

لطیفه در تفسیر کبیر و نزهته المجالس وغیرہما در لطائف کلمهٔ طیب عجائب و غرائب ذکر کرده که بعضے از انها اینکه کلمهٔ طیب که اصل توحید انسان ست از دو جمله مرکب ست اول لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ که تنها مثبت توحید ست دوم مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰهِ که مثبت رسالت آنحضرت صلے اللہ علیه وسلم ست و هریک ازین دو جمله از دوازده[۱۲] حروف مرکب ست و همچنین ساعات لیل و نهار در اوقات معتدل دوازده[۱۲] میباشند پس جمله ساعات ملوین شب و روز مانند جمله حروف کلمهٔ طیب بست و چهار[۲۴] میشوند پس سر درین اینکه هرکس که این کلمهٔ طیب را که از (۲۴) حروف مرکب ست یکبار بصدق و حضور دل در شبا روزی خواند ثواب یک شبا روز که از (۲۴) ساعات مرکب ست در نامهٔ اعمال او ثبت نمایند و گناهان ۲۴ ساعات شبا روزی او را معاف فرمایند و نیز در بهشت برین به ۲۴ درجه او را سرفراز نمایند ازین جهت این کلمه را از ۲۴ حروف مرکب فرموده

سوال این فضیلت عام ست بهر کس که باشد و بهر طوریکه بخواند از حضور و خلوص چون این الفاظ را برزبان راند مستحق اجر مذکور گردد یا چیزے خصوصیت دارد **جواب** درین جمله حروف که معلوم شد اعلی ترین صفتے دیگر ست و آن اینکه این همه حروف بے نقط اند اشارهٔ لطیف بسوی آن میدارد که بلا ریب فضائل این کلمهٔ طیب صحیح و درست همچنان ست که دیدی و شنیدی مگر بشرطیکه در وقت خواندن این کلمه پاک خود را از خیال ماسوی اللہ مانند این حروف مجرد و بے نقط گردانی ؏ | بر زبان تسبیح و در دل گاوخر | این چنین تسبیح کے دارد اثر |

لطیفهٔ دوم اینکه هرچند که حروف این کلمه ۲۴ اند مگر اجزای او هفت اند چنانچه لا ۱ اله ۲ الا ۳ الله ۴ محمد ۵ رسول ۶ الله ۷ و دو جمله نیز هفت اند و اجزای جبی آدم که در محشر

عه یعنی بطریق عمل بنعمت خود اقرار نمای ۱۲

لطیفه اول لطائف کلمهٔ طیب

لطیفه دوم در لطائف کلمهٔ طیب

بسبب آن ماجور یا ماخوذ باشد نیز هفت اند که از جهت آن هفت اندام او را محاسبه باشد که تفصیل آن موجب
تطویل ست لیس در مرکب بودن این کلمهٔ پاک از هفت اجزا اشارهٔ لطیف بسوی این ست که هر کس که
این کلمه را میخواند بموجب مَنْ قَالَ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ اَدْخَلَهُ الْجَنَّةَ رواه البخاری وغیره حق تعالی هر هفت
اعضای بدن او را از هر هفت دوزخها نجات بخشیده بفضله وکرمه در جنات درآرد سوال این فضیلت
عام ست هر یک کلمه گو را شامل ست یا مخصوص ست بخاصیت جواب گوییم که هر هفت کلمات این جلاله
مُجَوَّف اند یعنی هر هفت اجزا را چون بخط النسخ نوشته نمایند جوف دار می برآیند یعنی سپیدی درمیان آنها
نماید چنانچه لا اله الا الله محمد رسول الله که درمیان لا و اله و الا و الله و محمد و رسول هر یک
خالی باقی میماند یعنی چشمه دار اند پس ایمای لطیف درین آن ست که این فضیلت جائز و صحیح ست مگر بشرطیکه
دل را در وقت خواندن این کلمه مانند این اجزا از ما سوی الله خالی و صاف دارد

زبان در ذکر دل در فکر خانه	چه حاصل زین نماز پنجگانه

نکته در عین الجاری وهمو آورده کرد
چنانکه عدد حروف این هر دو کلمه ساعات لیل و نهار دوازده اند همچنین بروج فلکی و ماههای سالیانه
و انتهای سالهای معصومیت انسان یعنی زمانهٔ نابالغیت بنی آدم و ایمهٔ معصومین و نیز حروف اسمای متبرکه
این سه انبیای اولوالعزم یعنی موسی-عیسی-محمد علیهم الصلوات والتسلیم دوازده اند و نیز حروف
غیر مکرر از توریت-زبور-انجیل-فرقان ۱۲ اند بدین طریق از توریت (ت و ر ی) و از زبور
(ز ب) و از انجیل (ا ن ج ل) و از فرقان (ف ق) پس طریق ترتیب تهجی این حروف این ست
ا ب ت ج ر ز ف ق ل ن و ی-پس ازین شش گانه حرف فهما یکه از ت فی ما قبل واقع اند اشارهٔ
لطیف بسوی آن میدا... که بعد از نزول هر سه کتابهای اولین بفاصلهٔ شش صد سال فرقان حمید نیز
یعنی توریت و زبور و انجیل ۱۲
نازل خواهد بود و همچنان شد چنانچه عدد آن هر شش حروف یعنی (ا ب ت ج ر ز) نیز شش صد و هشت
و از هر چهارگانه حروف فهما یکه بعد از ف ق واقع شده اند یعنی (ل ن و ی) همین مراد ست که کتابهای
الهامی و آسمانی این هر چهار اند چنانچه ل دلالت بر انجیل و ن بر فرقان و و بر زبور و ی بر توریت مینماید
و اشارهٔ حروف بطریق تلخیص بر لحاظ طریق قدیم ست نه که از خود ایجادش کرده ایم چنانچه ص بر صراح
و م بر منتخب و ش بر شرح و م بر متن و ف بر عدد و در شروع حواشی پیدا و هویدا ست و در مشارق انوار ... هم
از خ بخاری و از م مسلم و از ق متفق علیه خواسته و همچنین اشارات در حصن حصین و طریقهٔ محمدیه وغیرها

عمل ... (حاشیه)

از کتب سلف و خلف بکثرت موجود است فافهم و حروف مکرره که باقی ماند بود ند این است از توریت (ت) و از زبور (و د) و از انجیل (ی) و از فرقان (د ا ن) پس ازین حروف آنچه از حروف فرقان مقدم است این چهار است (ت و د ی) و این هر چهارگانه حروف بیکبار بهر دو اشاره سابقه دلالت تامه می دارند یعنی یکی اینکه این هر چهار کتب آسمانی و الهامی است چنانچه از ت توریت و از و زبور و از د فرقان و از ی انجیل مراد است دوم اینکه فرقان بفاصله شش صد سال از کتب سابقه در آخر نازل خواهد شد همچنان شد چنانچه عدد این هر چهار حروف همین است یعنی شش صد و شانزده ۶۱۶ و با ختلاف کسرات یعنی بعدد زائد از مئات خوفی نیست که کسرات در مثل اینچنین لطائف محسوب نمی باشند فانظر و تنصیف حکایت (۵۱۰) | چو شمع جمالش چراغم بود | مرا در دو عالم چراغم بود | در خیرات الحسان و نیز در سیرة النعمان آورده که شخصی نزد امام رض آمد و گفت که من قدری مال برای حفاظت دفن کرده بودم که حالا موضع آنرا فراموش کرده ام چه تدبیر نمایم که بمال خود دوباره قابض گردم امام رض فرمود که این مسائل فقهیه نیست که برای تو بیان نمایم پس من چه چاره کنم مگر سائل بالحاجت و عجز بسیار نمود آخرش فرمود که برو و امشب همه شب تا بامداد نماز بخوان پس مکان مال مدفونه ترا بیاد خواهد آمد چون آن مرد در آن شب چندی نماز خواند یعنی یکم از چهارم حصه شب در همین نماز بیادش رسید که فلان موضع مدفن مال من است پس تر نزد امام رض آمد و گفت تدبیر تو راست آمد و مال را جا خبرش داد امام فرمود هر آینه میدانستم که شیطان ترا تمام شب بر اینکه نماز خواندی گاهی نخواهد گذاشت و لهذا بزودی برای حفظ تو سعی بلیغ نمود تا هم ترا لازم بود که تمام شب بشکریه آن مر حق تعالی را دل نگذاردی لیس بود بهی گفته در بستان المحدثین در تذکره کتاب الامام مصنفه شیخ تقی الدین ابن دقیق العید آورده که روزی شخصی پیش ابن دقیق العید آمد و گفت که من نزد درویشی جاهل رفتم و گفتم که مرا در نماز وسوسه و خطرات بسیار می آید و رنجیده میشوم آن درویش در جواب فرمود که افسوس بر آن دل که دروی غیر خدا بگذرد پس بسبب این حروف او علت وسواس از من بالکلیه زائل گشت شیخ ابن دقیق العید گفت که این درویش جاهل نزد من بهتر از هزار فقیه است راقم الحروف گوید (یعنی شاه عبد العزیز رح) که بعضی از متفقه علما درین سخن شیخ در آویخته اند که این سخن وی خلاف حدیث صحیح است که فَتِيشُوْا وَاهلِيُّ اَنشَدَ هُنَّ حَلَّ الشَّيطَانِ بِيْنَ كَفَتَ عَاهِدِيْ و شیخ بر عکس حدیث گفته لیکن نفهمیدند که هر چند که آن حدیث با صحت صفا

لطائف در حصول حضور

وگفتار جاهل بود اما در حقیقت فقه در دین نصیب او بود و مراد از حدیث شریف همین فقه ست نه کسی که علم باصطلاحات نماید و از معانی مقصود شارع غافل بود لطیفه از عالمی پرسیدند چه باعث ست که خاطر جامع میباشد در همه امور عبادت باشد یا معصیت بخلاف نماز که بالتخصیص نماز موجب خطور خطرهای قدیمه وجدیده و باعث خیالات فاسده و کاسده میباشد و حضوری نماز بالکلیه از دل زائل میگردد فرمود که همین میباید بود چرا که نماز که راس العبادات هست مانند روشنی ست و قاعده کلیه ست که در ظلمت همه چیزها مختفی میباشند نیک باشند یا بد و هرگاه که روشنی پدیدار آید همه اشیای موجوده از نیک و بد هرچه باشند پدید آید پس چون که باطن ما همه ظلمت ست و لسبب نماز که مانند روشنی ست چراغ برما پدیدار گردد همه گاؤ خر که باطن ماست برما ظاهر میگردد ؎

عمرت از پنجه گذشت و یک سجود ۔۔۔ کست بکار آید نکردی ای عنود

پس حضور ما در نماز لسبب آن ناپاکی ما بر جانمی ماند ؎

نی درون نماز نی بیرون ۔۔۔ گشته‌ام کی بمهاسنی
این چنین حالتی پریشان را ۔۔۔ شرم ناید نماز می‌خوانی

وپاکانیکه باطن ایشان مصفا میباشد برایشان بجز از حضوری مولا تعالی دیگر هیچ حاصل نمی آید چنانچه از خلط ماسوی الله تا آنکه از نفس خود هم در نماز خبری ندارند ؎

نماز عابدان رکوع و سجود ست ۔۔۔ نماز عاشقان ترک وجود ست

وحکایات نماز ابرار و حصول حضوری ایشان در آن چنانچه کتب تصوف و اخلاق از آن مشحون ست دلالت اند بر آن ولذا فرمود علیه الصلوة والسلام اَلصَّلٰوةُ مِعْرَاجُ الْمُؤْمِنِيْنَ ودر حق خود فرمود قُرَّةُ عَيْنِيْ فِي الصَّلٰوةِ جواب بوجه دیگر و از فاضل دیگر همین سوال کرده شد در جواب فرمود که حالت نماز همچنین میباید بود چرا که شیطان دزد اعمال ماست و هم او مکار و دزدان است که نفیس ترین اموال را تجسس میکنند و بموجب قوله علیه السلام اَلصَّلٰوةُ مِعْرَاجُ الْمُؤْمِنِيْنَ نفیس ترین اعمال ما نماز ست پس جدوکدیکه شیطان را برای افساد نماز ماست همان کد و سعی برای افساد دیگر اعمال ما و برانمی باشد لهذا اکثر حضور ما در نماز نمی ماند و نماز ما بر ما تباه می شود ؎

خواجه پندارد که دارد حاصلی ۔۔۔ حاصل خواجه بجز پندار نیست

وپاکانیکه بر نفس خود قادر می باشند شیطان را در نماز خود دخل نمیدهند لهذا حضور ایشان در نماز زیادتر حاصل می آید تا آنکه از نفس خود نیز در نماز غائب می باشند ؎

می نیرزد این نماز ما دو جو ۔۔۔ زانکه با اغیار باشد دل گرو
زانکه ترک تن بود اصل نماز ۔۔۔ ترک خویش و ترک فرزند و نیاز
از خلیل آموز قربان کن ولد ۔۔۔ تن بنه در آتش نمرود رو

چنانچه در مشکوة در باب رقاق آورده که مروی است از آن حضرت صلی الله علیه وسلم پند سه مختصر طلبید فرمود علیه السلام
اِذَا قُمْتَ فِیْ صَلَاتِکَ فَصَلِّ صَلٰوةَ مُوَدِّعٍ در لمعات در تفسیر صلٰوة مُوَدِّعٍ گفته که ترک کن نفس
و جمیع ما سوی الله را و بتمام تر و بتوجه کامل و اخلاص کلی بسوی جناب حق تعالی روی خود آر یا آنکه رخصت کن
حیات خود را بطوریکه این نماز گزاردن همان و مردن تو همان است و بس **در بعضے اسرار نماز - سوال**
درین چه علت و کدام حکمت است که در وقت شب یعنی از وقت غروب شمس تا طلوع فجر هفت رکعت نماز
بر ما فرض کرده شده و افراط و تفریط را در آن مدخلے نماند **جواب** بسبب آنکه دوزخها هفت اند و هر همه مانند
شب دیجور سیاه اند چنانچه در حدیث است و نیز هر بنده مومن باشد یا کافر بسبب هفت اعضای خود که
آن هر دو پا - و فرج - و بطن بالسینه و دل - و هر دو دست - و دهن با زبان و گوش - و چشم است محاسبه کرده شده
بشومی گناه معذب و گرفتار دوزخ خواهد گردید پس برای نجات از آن در تاریکی شب که با دوزخ مشابهت
تام میدارد از فضل خود هفت رکعت نماز را در روز دنیا برما در مغرب و عشا فرض گردانیده که از خوف
حق تعالی هر که امر وی را بجا آرد و این هر هفت رکعات نماز را در تاریکی شب ادا می نماید حق تعالی از جهت
آن هر هفت اعضای وی را از هر هفت طبقات دوزخ خلاصی بخشد بمنه و کرمه چنانچه در حدیث است
لَنْ یَّلِجَ النَّارَ اَحَدٌ صَلّٰی قَبْلَ طُلُوْعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوْبِهَا یَعْنِی الْفَجْرَ وَالْعَصْرَ رَوَاهُ مُسْلِمٌ
یعنی هرگز بدرون دوزخ نیاید کسی که نماز فجر و عشا را ادا کند و مانند این احادیث دیگر بسیار اند **سوال** در روز
روشن یعنی ما دامیکه آفتاب طلوع کرده باشد حصر نماز مفروضه در هشت رکعات چرا افتاد یعنی نماز ظهر و عصر
هشت رکعت چرا منحصر گشت **جواب** بهشتها که از نور اند و بلا تشبیه مثل روز روشن اند هشت اند
حق تعالی در ادای این هر هشت رکعت نماز روزانه همین اشاره ظاهر ساخته که هر که از شما برین هشت
رکعات برای رضای مولی تعالی قیام نماید حق تعالی برای رضای آن بنده نیز بموجب قوله تعالے
رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَضُوْا عَنْهُ در عقبی هر هشت بهشت را مباح گردانند و در هر بهشتے که خواهد بدون
مزاحمت در آید یعنی بسبب هفت رکعات سابقه اگر چه از دوزخها که در راه بهشت واقع اند نجات یابد مگر
بدون ادای این هشت رکعات روزانه مستحق دخول جنت نخواهد شد چنانچه تمثیلاً در حدیث آمده **عَنْ**
اَبِیْ مُوْسٰی قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ مَنْ صَلَّی الْبَرْدَیْنِ یَعْنِی الْفَجْرَ وَالْعَشَاءَ
دَخَلَ الْجَنَّةَ **متفق علیه** یعنی هر که نماز هر دو وقت خنکے را یعنی نماز فجر و عشا را ادا نماید در بهشت در آید

در بعضی اسرار نماز

سله یعنی دوزخ هفت که درین زمین است شرعی نمی گزارد نماز جدائی کنند درحصه شب ۱۲

عه یعنی از بسبب نماز مستحق دخول جنت گردد ۱۲

وماننداین احادیث دیگر هم آمده **سوال** چونکه بسبب هفت رکعات شب از دوزخ نجات حاصل شد وبسبب هر هشت رکعات روزانه هر هشت بهشت مباح گردیدند باز در وقت فجر دو رکعت نماز دیگر چگونه فرض گردید **جواب** گویم دو مقام دیگر باقی ست یکی آنکه از دوزخ سخت ترست ودیگر آنکه از جمله نعیم بهشت اولی ترست اما انچه از دوزخ سخت ترست میدان عرصات ودهشت قیامت ست که هر کس بحکم یَوْمَ تَرَى النَّاسَ سُکَارٰی بندای نفسی نفسی گرفتار میباشد الا آنحضرت صلی الله علیه وسلم و این وقت بهزار مراتب از دوزخ مشکل ست که آتش دوزخ تاب وتوانائی نور ایمان ادنی مومن نمیدارد واز طلوع پرتو آن پژمرده میگردد تا بایمان خواص وانبیا علیهم الصلوٰة والتسلیم چه میرسد بخلاف عرصات قیامت **وچون** اهل بهشت نعمت وآرام بهشت را در یابند بجود دیدن آنها جمله مشقات ولذات دنیا را فراموش سازند مگر باز چونکه از دیدار حق تعالی مشرف گردند اَللّٰهُمَّ ارْزُقْنَا لِقَاءَكَ بِكَرَمِكَ پس بهشت وجمله نعمتهای بهشت را فراموش سازند پس دیدار حق تعالی از بهشت بهزار درجات اعلی واولی ست **وظاهرست** که وقت فجر بهر وجوه از تمام روز وتمام شب بهترست اگر بیمارست درین وقت فجر در شدائد مرض خود تخفیف می یابد واگر غنچه وگل ست از باد صبا خوشبو وشگفتگی بهم دارد **ونیز** اوقات جنت مشابه بوقت فجرست یعنی بوقتیکه تا حال طلوع آفتاب نشده باشد که نه شب باشد ونه روز پس ازین وجوه مذکوره دو رکعت دیگر خاص در وقت فجر زیاده فرض کرده شدند تا که از جهت برکت رکعت اول که خواب نوشین بامداد را برای ادای همین نماز ترک میدادند از صعوبت وطول عرصات نجات یابند چنانچه در حدیث آمده عَنْ عَبْدِ الرَّحْمٰنِ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اَنَّهٗ ذَكَرَ الصَّلٰوةَ يَوْمًا فَقَالَ مَنْ حَافَظَ عَلَيْهَا كَانَتْ لَهٗ نُوْرًا وَّبُرْهَانًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ الحدیث کذا فی المشکوة یعنی آنحضرت صلی الله علیه وسلم فرمود هر که حفاظت نمود بر نماز باشد آن نماز او را منور وحجت بروز حشر **وبرای** طول قیامت چنین ارشاد شده عَنْ اَبِيْ سَعِيْدِ الْخُدْرِيِّ قَالَ سُئِلَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهٗ خَمْسِيْنَ اَلْفَ سَنَةٍ مَا طُوْلُ هٰذَا الْيَوْمِ فَقَالَ وَالَّذِيْ نَفْسِيْ بِيَدِهٖ اِنَّهٗ لَيُخَفَّفُ عَلَى الْمُؤْمِنِ حَتّٰى يَكُوْنَ اَهْوَنَ عَلَيْهِ مِنَ الصَّلٰوةِ الْمَكْتُوْبَةِ يُصَلِّيْهَا فِي الدُّنْيَا یعنی مردے از آنحضرت صلی الله علیه وسلم از درازی روز قیامت که بمقدار پنجاه هزار سال ست پرسید که طول این روز بسیار درازست فرمود آنحضرت صلی الله علیه وسلم بخدا که این روز سبک تر گردد بر مومن تا آنکه باشد آسان تر بروے از نماز مفروضه که در دنیا

آنرا ادا میساخت **و** از برکت رکعت دیگر از دیدار حق تعالی مشرف گردد که هر چند که خواب بامداد خوشین و لذیذتر
بود که برای نماز آنرا ترک نموده بود مگر دیدار حق تعالی از آن بهتر و خوشتر و لهذا در حق نماز در احادیث جابجای چنین
ارشاد شده اَلصَّلٰوةُ عِمَادُ الدِّیْنِ و جای چنین بَیْنَ الْعَبْدِ وَبَیْنَ الْکُفْرِ تَرْکُ الصَّلٰوةِ و جای
چنین اَلصَّلٰوةُ الْخَمْسُ وَالْجُمُعَةُ اِلَی الْجُمُعَةِ وَرَمَضَانُ اِلٰی رَمَضَانَ مُکَفِّرَاتٌ لِّمَا بَیْنَهُنَّ
اِذَا اجْتُنِبَتِ الْکَبَائِرُ یعنی هر پنجوقته نمازها در مابین خود و نیز نماز جمعه تا نماز جمعهٔ دیگر و نیز روزهٔ رمضان
تا روزهٔ رمضان دیگر پوشنده و عوض ست مر آن گناهان را که در میان اینها شده باشند بدون کبائر **سوال**
وقت مغرب را چرا در شب محسوب ساختند و وقت فجر را با آنکه تاریکی شب هنوز باقی ست نه در شب داخل ساختند
و نه از روز محسوب نمودند بلکه با سه وقت مستقل قرار داده از هر دو وقت خارج داشتند **جواب** در وقت مغرب
چونکه آغاز شب و شروع سیاهی میباشد و ابتدای هر شئ در شئ داخل میباشد لهذا مغرب را از شب محسوب نمودند
و در وقت فجر دو حیثیت میباشند یکے اینکه تاریکی شب دران شق گشته باشد و دیگر آثار روشنی دران نمودار میباشد
بنابران در شب داخل نیست و از روز نیز محسوب نمی شود چرا که علامت اکبر روز که قرص آفتاب ست دران
وقت مفقود ست **سوال** در شبانروزے در نماز مفروضه بر هفده رکعات چرا حصر نمودند و کمی و بیشی را در عدد
آن دخلے ندادند **جواب** اگر افراط و تفریط را در تعداد آن دخلے دادندے مقصود شارع که آن اظهار فضائل
مخصوصهٔ نماز ست چنانکه بالتفصیل بطریق لطائف گذشتند فوت شدے و اهل بصائر از ادراک خوبی نماز
محروم ماندندے پس ذوق و وجد را در نمازهای خود چندان نیافتندے **سوال** ادای نمازهای مفروضه
را با اوقات خمسه چرا حصر نمودند **جواب** صعب ترین اوقات پنج ست که برای هر فرد بشر پیش آمدنی ست
یکے حالت نزع و سکرات موت اَللّٰهُمَّ اَعِنَّا عَلٰی سَکَرَاتِ الْمَوْتِ که شیطان در پس ایمان می باشد
و ملک الموت در پس جان و ورثه در پس مال و متاع این جهان و زن و فرزند را خوار و خسته گذاشتن و
بسختی تمام روح از وے برون و از خویش و اقارب او را جدا ساختن و در خانهٔ تنگ و تاریک بگو گلان قبر
او را سپردن **دوم** شدائد قبر **سوم** عرصات قیامت **چهارم** وزن اعمال و پران شدن اعمال نامها
پنجم گذشتن بر صراط **و** در حدیث ابی داؤد آمده که بارے حضرت عائشه رض دوزخ را یاد کرده گریست آنحضرت
صلی الله علیه وسلم از وے پرسید از چه جهت گریه میکنی گفت از خوف دوزخ پس ترپرسید که ای گروه انبیا آیا در قیامت
اهل خود را یاد آرید یا نه فرمود صلی الله علیه وسلم بلے مگر بجز از سه مقام که در آنها کسی کسی را یاد نخواهد آورد یکے

عہ یعنی نماز درمیان بندهٔ مومن و کفر زکی? ترک صلوة ست ۱۲

وقت میزان تا آنکه داند که میزان او سبک آمد یا گران وزن دوم وقت پران شدن اعمال نامها تا آنکه داند
عمل نامهٔ وی در دست راست وی آمد یا در دست چپ از طرف پشت سوم وقت صراط وقتیکه بر پشت جهنم
نهاده شود کذا فی المشکوة **پس** هر کس که ازین مرصادهای خمسه و هر پنج کمینگاههای مذکوره نجات یابد
در عیش جاودانی و رضای حق تعالی پیوسته خواهد رسید پس حق تعالی محض از فضل خود برای رهائی آن پنج
صعوبات همین وسیله را بما بخشید که هر کس که از خوف حق تعالی در شبا روزی همین صعوبات خمسه را
پنج نوبت یاد نماید حق تعالی او را بالضرور از آن نجات بخشد چنانکه در حدیث ست که حق تعالی در هر دو
جهان کسی را رنج و تکلیف نمیدهد نه در هر دو جهان کسی را راحت و آرام می بخشد هر که در دنیا از و غافل ماند
در آخرت او را راحتے نباشد و هر کس که در دنیا از حق تعالی خوفی میداشت و حدود او سبحانه و تعالی از اوامر
و نواهی نگاه میداشت او را در آخرت خوفے و هراسے نباشد **سوال** باز در امم سابقه برای ادای نماز شبا روزی پنجاه وقت
چرا مقرر شده بود **جواب** همین ست یکے از اسباب فضائل آنحضرت صلی الله علیه وسلم بر انبیای ماضیه علیهم
الصلوة والتسلیم و نیز سبب افضلیت امت مرحومه بر امتهای گزشته چرا که ظاهرا چونکه طول عرصات قیامت برای
اشرار خمسین الف سنة خواهد بود چنانکه در قرآن ست پس برای آسانی آنها خمسین اوقات را یعنی پنجاه
ساعات را در شبا روزے در دنیا برائے نماز بر ایشان تعیین فرمود والله اعلم **سوال** نماز جماعت را باوجودیکه
ذکر و اذکار و قرارت قرآن دران کمتر میباشد بر نماز تنها گزار به بست و پنج مرتبه یا زائد ازان چنانچه در احادیث
است چرا مضاعف نمود **جواب** هر چند که در ظاهر مقصود از نماز نظافت بدن و نیز تعبد معبود حقیقی ست مگر
در حقیقت غرض شارع ازان اتحاد باهمی و خلوص فیما بین اهل ایمان ست لهذا هر روز برای تزاید محبت ایشان
بغرض پنجوقته ملاقات ایشان که باعث ارتباط و محبت باهمی میباشد حکم جماعت در نمازهای روزمره بر اهل محله
که موجب چندان حرج نیست فرمود و برای ملاقات باهمی جمله اهل شهر که در هر روز بر ایشان تکلیف مالایطاق لازم
می آمد از محض فضل خود هفته وار نماز جمعه و برای ملاقات مدنی و بدوی یعنی بغرض باهمی الفت گرفتن شهری و
روستائی نماز عیدین در هر سال و برای الفت گرفتن و خو گیر شدن و بغرض حصول ملاقات جمله برادران اسلام از
شرق تا غرب بدون ارتکاب موانع الفت و محبت که کارهای فسق و جدال ست بمکان معهود و وقت موعود حکم
ادای حج بشرط استطاعت در تمام عمر یکبار بر ما لازم و واجب نمود از ینجهت نماز جماعت را که موجب اتحاد و ارتباط
باهمی ست فضیلت ست و تارک جماعت را بوعیدات شدیده ترسانید والله اعلم ربنا لا تؤاخذنا ان نسینا

اَوَاَخْطَاُنَا ـــه	آنانکه خاک را بنظر کیمیا کنند	آیا بود که گوشهٔ چشمی بما کنند
حکایت (۵۲) ـــه	ز فهم و ز علمش چه دم میزنی	جدا گانه در هر فنے یک فنی

در سیرة النعمان آورده که همچنین روزے شخصے نزد امامؑ آمد و گفت که مبلغے مال را در کدام یکے از اطراف و گوشهاے خانه مدفون نموده بودم حالا بیادم نمی آید که کجا بخاک درکرده ام امام رضؑ اورا فرمود چون تراحال خود یاد نمانده مرا بطریق اولی یاد نخواهد آمد که آن تنها فعل تو بود از شنیدن ش آن مرد بگریست امامؑ را بروی ترحم افزود و چند نفر شاگرد را با خود گرفته تا بخانهٔ وی رسید و با تلامذهٔ خود فرمود که هر یکے از شما تصور آن نمائید که اگر این مکان خانهٔ شما بودے و برائے حفاظت مال را در ینجا مدفون می ساختید برای و فکر خود هر شخص مال را کجا بخاک درمیکردید هر همه از قیاس خود چند مواضع مختلف را بیان نمودند امامؑ فرمود که بالضرور این شخص نیز مال خود را درین دو سه مواقع نهان کرده باشد برای کندیدن آن مقامات حکم فرمود از مشیت ایزدی چون موضع سومی را کندیدند بجنسه مال مدفون آن مرد را از انجا بر آوردند آرے علم و عقل هر دو چیزیست که گوهر را از تهٔ دریا بیرون می آرند تا بقدرے حائل شدن بعضے خاک چه میرسد **لطیفه** در گل سوری شرح گلستان تحت بحث آیت کُلُوْا وَاشْرَبُوْا از تفسیر کشاف آورده که هارون رشید را طبیبے بود نصرانی حاذق روزے به علی بن حسین که یکے از علمای اهل دین بود گفت در کتاب شما از علم طب چیزے نیست حالانکه علم دو علم ست

علم ابدان و علم ادیان نظامی گفته ـــه	درناف دو علم بوی طیب ست	زان هر دو فقیه یا طبیب ست
میباش فقیه علمت آموز	امانه فقیه حیلت اندوز	میباش طبیب عیسوی هُش
امانه طبیب آدمی کُش	جوابش گفت که او تعالی تمام طب را در نصف آیت جمع نموده پرسید	
آن کدام ست گفت کُلُوْا وَاشْرَبُوْا وَلَا تُسْرِفُوْا ـــه	گرچه خدا گفت کُلُوْا وَاشْرَبُوْا	
لیک نگفت ست کُلُوْا تا گلو حلق	یارع	درعقبش گفت وَلَا تُسْرِفُوْا (یعنی درین صورت امراض

کمتر متوجه میشوند) نصرانی گفت از پیغمبر شما نیز در طب چیزے هست گفت بلے فرمود آنحضرت صلے الله علیه وسلم اَلْمَعِدَةُ بَيْتُ الدَّاءِ وَالْحِمْيَةُ رَأْسُ كُلِّ دَوَاءٍ وَاَعْطِ كُلَّ بَدَنٍ مَا عَوَّدْتَهُ یعنی معده خانهٔ مرض ست و پرهیز سر همه دواهاست و بده هر بدن را چیزے که بآن عادتش کرده شده باشد نصرانی گفت که کتاب و نبی شما برای جالینوس طبے نگذاشت چراکه اگر بآیت عمل کرده شود از امراض محفوظ مانند چه جملهٔ امراض از پری معده بر میخیزد پس اگر بقول نبی صلے الله علیه وسلم عمل نمایند از فضل ایزدی صحت یاب گردند

حکایت ۵۲ - از امام رضؑ

لطیفه در علم طب از علم ادیان

المعدة

پس حاجتے بطب جالینوسی نماند. **حکایت (۵۳)** | بعلم خدا داد و عقل سلیم |
| شده بوحنیفه چه در تیمم | در خیرات الحسان آورده که امام اعمش بسبب حدت خلق و تیزی طبیعت

اکثر ناخوش منش بودے بارے حلف نمود بطلاق زن خود اگر در خانه آرد تمام گردد چیزے برای خوراک از آرد نماند و آن زن وی را بتمام شدن آرد خبر دهد یا درین معامله نزد وی کتابت نماید یا قاصدے را نزد وی فرستد که آرد در خانه نمانده یا نزد کسے دیگر ذکر آن کند و آن شخص نزد امام اعمش باتمام آرد تکلم کند یا این زن مرا باشاره فهماند که آرد در خانه نمانده پس درین همه وجوه این زن را طلاق ست پس آن زن درین باره حیران بماند که چه چاره نماید کسی او را گفت برتو باد که نزد ابوحنیفه رض بروی که قفل مقصود ترا بجز از رای وی کلیدے نخواهد بود پس آن زن نزد امام رض در آمد و از قصهٔ خود او را اطلاعی بخشید امام او را فرمود وقتیکه ظرف آرد خالی گردد پس در حالت خواب اعمش که غفلت بروی قائم باشد آن خم آرد را یکدامی یکے جامهٔ وی به بندد وقتے که از خواب بیدار گردد خود بخود آن خم خالی شده را معاینه نماید و بداند که آرد نمانده آن زن باز پس شده همچنان کرد پس از مشاهدهٔ این معامله امام اعمش رض باتمام آرد عالم گردیده میگفت بخدا که این امر از حیل ابوحنیفه رض هست چگونه نجات یابیم ما حالانکه وی زنده هست و وے رسوامی سازد ما را در حق زنان ما که می آموزد زنان ما را عجز ما و رقت فهم و سستی رای ما

لطیفه در مطلع العلوم آورده که بعضے از ظریفان بصره نزد رابعهٔ بصری رض رفتند و گفتند ای رابعه ایزد تعالیٰ مردان را سه فضیلت بخشیده که زنان از آن محروم اند اول آنکه مردان کامل العقل اند و زنان ناقصات العقل از این جهت شهادت دو زن برابر یک مرد ست دوم آنکه زنان ناقص الدین اند که بعلت معلومه بهر ماهے از نماز باز مانند سوم آنکه هیچ زنے به پیغمبری نرسیده رابعه گفت بلے راست ست اما زنان را نیز سه فضیلت ست که مردان را از آن بهره نیست اول اینکه در میان زنان مخنث نیست دوم اینکه هیچ زنے دعوی خدائی نکرده سوم اینکه همه انبیا و اولیا از بطن زنان برآمده اند از شنیدن این الشان خجل باز گشتند **حکایت (۵۴)** | از بهره در گشتت خوار و نفی |
| جدا گانه در هر فنے یک فنی | در سیرة النعمان آورده که از امام اعمش رض زنش ناخوش می بود

(شاید که این زن دیگر باشد و در حکایت سابق زن غیر وے باشد) و رنج در میان ایشان تا بحدے رسید که زنش با امام ترک گفتگو نمود و می خواست که امام اعمش رض از من ناخوش شده طلاق دهد تا آنکه شبے اعمش از کمال غصه با وے گفت اگر امشب با من گفتگو

ننمائی تا سه طلاق ست زنش از شنیدن لفظ طلاق مسرور گشت چه طلاق عین مطلوب وی بود و سکوت
ورزید مگر چونکه امام اعمش فریفتهٔ وی بود فرقت وی را گاهے نمی خواست متفکر گشته با خود گفت چون این زن
از من ناخوش می ماند پس گاهے با من سخنے نخواهد گفت و فردا مطلقه خواهد گشت پس چه چاره نمایم که گفتهٔ
خویش را علاج جویم آخر الامر نزد امام ابوحنیفه رض در آمد و همه داستان را پیش وی عرض نمود ابوحنیفه رض
مؤذن مسجد اعمش را طلبیده تاکیدش نمود که امشب مصلحةً اذان فجر را در پاسی از شب قبل از طلوع صبح
صادق بگوی مؤذن همچنان کرد آن زن از شنیدن اذان دانست که صبح دمید برخاست و با اعمش
گفت که حالا من مطلقه گشته از قید تو رهائی یافتم و سخنان ناسزا گفتن گرفت امام او را گفت کجا میروی
ترا طلاق نیفتاده چه تو با من همکلام شدی و حال آنکه شب تا حال باقی ست چون نظر نمود معلوم شد که
پاسے از شب هنوز باقی بود چار ناچار در حبالهٔ نکاح وی بماند راقم میگوید که درین باب دلیل قول ابی حنیفه رض
آنست که در حدیث آمده که آنحضرت صلی الله علیه وسلم فرمود که بر اذان بلال رض خورد و نوش کرده باشید که
در وقت شب میباشد یعنی استحبابا برای تهجد وغیره و بر اذان ابن ام مکتوم بس کنید انتهی **لطیفه**
در جامع الفنون آورده که در نقشخانهٔ چین شبیه سه کس با وضاعهای مختلف کشیده اند و کیفیت
هر یکے پائین هر شبیه نوشته شکل اول را بصورت مرد متفکر کشیده اند و زیر آن نوشته که این مرد فکر آن
میکند که زن کند یا نکند و صورت دومی را بهیأتی کشیده که هر دو دست بر سر میزند و ریش میکند تحت آن
نوشته که این شخصی ست که زن کرده و پشیمان شده و نقش سومی را خندان و شادان کشیده و اسفل آن
تحریر کرده که این مرد زن خود را طلاق داده و از جور و اذیت زن خود نجات یافته و از بند او رها گشته است

جدا گانه در هر فنے یک فنی		زکان امامی بکن کند نی		حکایت (۵۵) ـــ ۵

حکایت ۵۵ - از امام رض

در خیرات الحسان ست که شخصے زنی را در خفیه بحضور شهود مجهول یعنی مستور الحال بنکاح خود در آورد چون
آن زن را پسرے از وی تولد گشت آن مرد از ولد انکار آورد بلکه از نکاح نیز منکر بود پس آن زن آن طفل
را بطریق استغاثه پیش قاضی ابن ابی لیلی رض برد قاضی گفت گواهان را برای اثبات نکاح باید گذرانید زن گفت
که ما بنکاح خود بدین طور در آورده بود که خداوند تعالی ولی نکاح ست و هر دو فرشتهٔ راست و چپ گواه اند قاضی
آن زن را از محکمهٔ قضا بیرون نمود پس ناچار شده نزد ابوحنیفه رض در آمد و از ماجرا اورا خبر داد امام رض آن
زن را فرمود که نزد قاضی رفته او را بگوی که شوهرم را حاضر کن تا گواهان برو بگذرانم و چون حاضر شود او را بگوی

که بگوید من کافرم بر ولی و گواهان نکاح آن زن، همچنان کرد پس آن مرد از گفتن این کلمه ناچار گشته اقرار بنکاح نمود قاضی کابین را بذمهٔ وی لازم گردانید و نیز ولد را باوی ملحق ساخت **نکته** در بستان المحدثین از حافظ قاضی ابی بکر بن العربی مغربی اندلسی که صاحب تصانیف کثیر ست می آرد که از ابن عقیل که امام حنابله است روزے شنیدم که میگفت که ولد تابع امّ ست در مالیت و در حکم اوست در رقیّت و حُریت از آنجهت که چون از پدر جدا شد نطفهٔ بے قیمت بود و هیچ مالیت نداشت آنچه از قدر و منزلت پیدا کرده در شکم مادر کرده پس تابع او گشته چنانچه اگر کسے در زمین کسی دیگر خرما خورده استخوان او را انداخته رفت پس از قدرت ایزدی از آن تخم خرما درخت باردار بر آمد آن درخت ملک صاحب زمین ست نه ملکیت خورندهٔ خرما زیرا که در وقت خوردن و انداختن استخوانش هیچ قیمت نداشت **فائدهٔ عظیمه** و نیز شیخ مذکور میگوید هنگامیکه در مکه معظمه اقامت داشتم التزام کرده بودم که هرگاه از آب زمزم جرعهٔ نوشم نیت علم و ایمان در خاطر بگذارم خدای تعالی بر من علم را بغور تمام کشاده ساخت درین افسوسم که چرا به نیت عمل یک دو جرعه ننوشیدم که توفیق عمل در من کمتر از میل علم ست **و نیز** میگوید که از ماهران سحر در زمین بابل شنیدم که هر که آخر آیت از هر سوره نوشته در گلوی خود اندازد سحر ساحران بروی کارگر نشود انتهی کلامه رحمة الله علیه **لطیفه** در بستان المحدثین از حکیم ترمذی که یکے از محدثین سوائے ابوعیسی ترمذی صاحب صحیح ست آورده که از لطائف ایشان است که گفته پنج کس را بهتر از پنج جا نیست کودک را مکتب و جوان را مکان طلب علم و پیر را مسجد و موذی را زندان و زن را خانهٔ خود **و از** عبدالله بن مبارک رض آورده که وی رض گفته که من از چهار هزار حدیث چهار سخن انتخاب کرده ام **یکے آنکه** بر مال دنیا مغرور نباید بود و فریب نباید خورد **دوم آنکه** در شکم آنچه طاقت آن ندارد کمًّا یا کیفًا نباید در آورد **سوم آنکه** از علم همانقدر باید آموخت که نافع باشد **چهارم آنکه** بر زن در هیچ چیز اعتماد نباید کرد **حکایت (۵۶)** از فضل امامے ببر بردنی جداگانه در هر فنے یک فنی در خیرات الحسان آورده که شخصے نزد قاضی ابن شبرمه آمد و وصیتے که او را شده بود نزد قاضی طلبید و گواهان را بر آن گذرانید بعد از قبول شهادت گواهان قاضی آن مرد را گفت که اکنون سوگند بخور بر آنکه گواهان تو گواهی بحق داده اند آن مرد گفت سوگند بر من نیست که من در وقت وصیت وصی غائب بودم امام ابوحنیفه رض بقاضی گفت که این قیاس تو چیزی نیست چه میگوئی در نابینائیکه شکسته گشت سر او پس گواهان برای آن نابینا گواهی دادند یعنی که قصاص تو

برخلاف ست) آیا برین نابینا حلف آن نیز لازم ست که گواہان من گواہی برای من بحق داده اند حالانکه آن نابینا کسی را بچشم خود ندیده پس قاضی از گفته خود باز آمد و برای آن مرد حکم وصیت فرمود لطیفه همچنین در دادن مال در مطلع العلوم آورده که شخصی نزد مامون رشید آمده گفت که مردی غریب و بینوایم مامون گفت عجب نباشد آن شخص گفت میخواهم که بحج بروم گفت برو راه کشاده است گفت چیزی زاد و راحله ندارم مامون گفت که حج از تو ساقط شد که آدم بے استطاعت را حج فرض نیست آن مرد گفت من آمده ام تا از تو چیزے بگیرم نه آنکه فتوے خواهم مامون بخندید او را صله داد و رخصت فرمود

حکایت (۵۷) | زخوان امامے بخور خوردنی | جدا گانه در هر فنے یک فنی

در خیرات الحسان ست که بارے در جنازهٔ سید هاشمی رؤسا و علمای کوفه جمع بودند که یکایک مادر آن متوفی برهنه سر در روی درآمده از کمال وجد و محبت جامهای خود بوے انداخت پس زوج آن زن حلف نمود بطلاق و بزن گفت که باز پس برو و آن زن نیز حلف بعتق ممالیک و بندگان خود نمود که باز پس از پسر خود نروم مگر آنگاه که نماز جنازه بروے خوانده شود و مردم درین حیران ماندند و کسے درین باره سخنی نگفت پس والد آن مرده که حلف نموده بود خود از ابوحنیفه رح درین معامله پرسید که چه کرده آید امام رح از شوی و زن هر دو استعادهٔ حلف ایشان نمود پستر بشوهرش گفت که تنها نماز را بر جنازه بخوان پستر زنش را حکم برجوع نمود ابن شبرمهؒ دران وقت حاضر بود گفت عاجز اند زنان دنیا از ینکه مثل تو ولدے را زایند و هر آیینه در علم چیزے کلفت بر تو نیست لطیفه باوجود این علم و تبحر امام رح که میداشت ملاعلی قاری در موضوعات کبیر آورده که از لطائف غریب ست اینکه در مسجد کوفه قصه خوانے یعنی واعظے زرعه نام بود پس والدهٔ ماجدهٔ امام ابوحنیفهؒ ارادهٔ پرسیدن مسائلے از وے نمود امام ابوحنیفه او را فرمود که مسأله چنین ست مادرش از وی قبول ننمود و گفت من قبول نکنم مگر آنچه زرعه واعظ بگوید پس ابوحنیفه مادر خود را نزد وی برد و گفت این مادر من ست و در مسأله کذا از تو می پرسد زرعه گفت که تو اعلم و افقه از من هستی پس خود جواب این مسأله را پیش وے بیان نمای امامؒ فرمود که من جواب این مسأله پیش وے چنان و چنین گفته ام زرعه بجانب والدهٔ امامؒ مخاطبه کرده گفت مسأله چنین ست که ابوحنیفهؒ گفت از شنیدن قول زرعه خوشنود شده باز گشت

حکایت (۵۸) | ببین هر قول او روشن کتابے

بقصد تجربه بنگر جوابے | در فتح القدیر و ایمان آورده که شخصے حلف نمود از خوردن گوشت ناگاه

حیله لطیفه در بیان حلف و وصیت - حکایت ۵۷ - از امام اعظم
لطیفه زرعه از موضوعات صاحب
حکایت ۵۸ از امام اعظم

روزی گوشت ماهی را خورده پیش سفیان ثوری رض آمد و قصه را بدو باز گفت ثوری رض گفت که حنث بر تو لازم گشت چرا که حق تعالے در گوشت ماهی فرموده است لِتَأْكُلُوا مِنْهُ لَحْمًا طَرِيًّا اَفَ مِنَ الْبَحْرِ وَهُوَ السَّمَكُ پس رجوع کرد آن شخص نزد ابوحنیفه رض در آمد و از تمام سرگذشت خود او را واقف گردانید امام رض آن مرد را گفت که باز نزد سفیان رض رفته از وی سوال نمائی که چه میگوئی در کسیکه قسم نمود که من بر بساط نه نشینم و بر زمین بنشست سفیان ثوری رض در جواب گفت که درین صورت آن حالف حانث نیست سائل گفت آیه در حق زمین در قرآن شریف نیامده وَاللّٰهُ جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ بِسَاطًا از شنیدنش سفیان رض پرسید شاید که تو آن مردی که دیروز از من مسأله گوشت ماهی پرسیده بودی گفت بلی گفت برو که درین هر دو مسأله بر تو حنث لازم نمیشود پس رجوع کرد سفیان ثوری رض از قول خود ببرکت تعلیم ابوحنیفه رض انتهی و سر درین مسأله اینکه حنث و عدم آن در ایمان باعتبار عرف است و بس **لطیفه** بارها در خاطر قاصر می آمد که بموجب آیت آینده هرچه از حدیث مستخرج گردد آن نیز حکمًا در حکم احکام قرآنی است فالحمد لله که بهمان طور بقول امام شافعی رح ظفریاب گشتم چنانچه در ابجد العلوم آورده که بارے امام شافعی رض بمکه مکرمه فرمود بپرسید از من از هرچه میخواهید که من جواب شما از کتاب الله خواهم داد پس گفته شد مراد را چه میگوئی از کتاب الله در حق مُحرِم که زنبور را بکشد فرمود بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰى مَا اٰتٰىكُمُ الرَّسُوْلُ فَخُذُوْهُ وَمَا نَهٰىكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوْا یعنے هرچه داد شما را رسول الله صلعم آنرا لازم گیرید و از هرچه منع کرد شما را ازان باز ایستید یعنے حکم آنحضرت علیه السلام بعینه حکم کتاب الله است) پستر امام شافعی رض روایت از حذیفه بن الیمان از نبی صلعم بسند خود کرد و گفت اِقْتَدُوْا بِالَّذِيْنَ مِنْ بَعْدِيْ اَبِيْ بَكْرٍ وَّ عُمَرَ رض پستر روایت از عمر بن الخطاب رض آورد که اِنَّهٗ اَمَرَ بِقَتْلِ الْمُحْرِمِ الزُّنْبُوْرَ یعنی که زنبور نیز از موذیات مباح الدم است

حکایت (۵۹) ـ

بسوے حدیث و گر قصد کن	ز حال امامے به شهر نبی	در نزهة المجالس در بحث علم
	ازین خوبتر گر تو می بشنوی	ازان پیشواے جهانی قوی (ای کوفی جهانے)

آورده که بارے ابوحنیفه رض در درس امام مدینه امام مالک رض در آمد و کسی او را نشناخت پس امام مالک رض بر تلامیذ و اصحاب خود در مسأله بطریق امتحان اعتراض نمود چونکه ابوحنیفه رض در صف تلامیذ وی نشسته بود آن سوال او را انکار نمی بغی جواب شافی و کتفی داد امام مالک رض پرسید من اینَ

لطیفه از امام شافعی رح

حکایت ۵۹ از امام اعظم رح

الرَّجُلُ یعنی این مرد از کجاست ابو حنیفه رض گفت مِنْ اَهْلِ الْعِرَاقِ امام مالک رض
فرمود مِنْ اَهْلِ بَلَدِ النِّفَاقِ وَالشِّقَاقِ یعنی از شهر منافقان واشقیا می باشی و درین اشاره
بسوی معرکهٔ حضرت امام حسین رضی الله تعالی عنه وعنه و غدر اهل کوفه نمود امام اعظم رض فرمود
اگر اجازتے باشد قدرے از قرآن شریف پیش تو بخوانم مالک رض فرمود بلے
پس امام اعظم رح خواند وَمِمَّنْ حَوْلَكُمْ مِّنَ الْاَعْرَابِ مُنٰفِقُوْنَ وَمِنْ اَهْلِ الْعِرَاقِ
مَرَدُوْا عَلَى النِّفَاقِ یعنے بعضے از دستان عرب که گرداگرد شماست منافق
اند و بعضے از اہل عراق نیز ثابت و صابر اند بر نفاق یا متمرد و سرکش اند بر نفاق مالک رض
فرمود ما قال الله هٰكَذَا خدا چنین نفرمود ابو حنیفه رض گفت کَیْفَ قَالَ اللهُ تَعَالٰی خدا چگونه
فرمود مالک رض فرمود که قول حق تعالے چنین است وَمِنْ اَهْلِ الْمَدِیْنَةِ یعنے بعضے از اہل مدینه
متمرد و سرکش اند بر نفاق ابو حنیفه رض فرمود اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ حَكَمْتَ عَلٰى نَفْسِكَ ستایش مر خدای را
که خود بر خویشتن حکم نفاق کردی و از مجلس وے برجست و روانه گشت امام مالک رح از ذہانت و ذکاوت
وی متحیر گشته تفتیش حال وی نمود کسی گفتش که امام ابو حنیفه کوفی همین جوانست بعد از شناختنش
باعزاز و اکرامش در آورده و باہم تعارف ایشان را حاصل گشت انتهی و بعضے نوشته اند که ایشان را
باہم مباحثه شد و در آخر امام مالک رض از بسیار اقوال خود بطرف قول ابو حنیفه رض رجوع نمود و تلمذ و
شاگردی از وے کرد چنانچه ملا علی قاری در رساله رد امام الحرمین رح گفته وَذَكَرَ الْكُرْدَرِيُّ
اَنَّ مَالِكًا لَقِيَ اَبَا حَنِيْفَةَ رض وَنَاظَرَهُ بِالْمَدِيْنَةِ فَرَجَعَ اِلٰى
قَوْلِ اَبِيْ حَنِيْفَةَ فِيْ مَسَائِلَ كَثِيْرَةٍ وَقَالَ ابْنُ الْحَجَرِ الْمَكِّيُّ وَتَلَمَّذَ لَهُ
كِبَارٌ مِّنَ الْمَشَايِخِ الْاَئِمَّةِ الْمُجْتَهِدِيْنَ وَالْعُلَمَاءِ الرَّاسِخِيْنَ كَالْاِمَامِ الْجَلِيْلِ
الْمُجْمَعِ عَلٰى جَلَالَتِهٖ وَتَقَدُّمِهٖ وَزُهْدِهٖ وَبَرَاعَتِهٖ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ الْمُبَارَكِ وَكَالْاِمَامِ
اللَّيْثِ بْنِ سَعْدٍ وَكَالْاِمَامِ مَالِكِ بْنِ اَنَسٍ وَنَاهِيْكَ (اَیْ كَافِيْكَ) بِهٰؤُلَاءِ
الْاَئِمَّةِ الْاَعْلَامِ وَمَشَايِخِ الْاِسْلَامِ فِيْمَا بَيْنَ الْاَنَامِ ∴ شَرْقًا وَّغَرْبًا وَّعَجَمًا
وَّعَرَبًا الٰى

لطیفه ؎

جَمِیْعُ الْعِلْمِ فِی الْقُرْاٰنِ لٰكِنْ	تَقَاصَرَ عَنْهُ اَفْهَامُ الرِّجَالِ

قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰی وَاَنْزَلْنَا عَلَیْكَ الْكِتٰبَ تِبْیَانًا

[illegible] در قرآن

لِكُلِّ شَيْءٍ وَقَالَ اللّٰهُ تَعَالٰى مَا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ
چنانچه در ابجد العلوم وکتاب نظریف آورده ونیز در کتابے بزبان فارسی از نظرم گذشته که عبد اللّٰه
بن المبارک رض گفت که بارے بقصد حج بیت اللّٰه وزیارت مسجد نبوی صلے اللّٰه علی صاحبه والتسلیم
بیرون شدم وقتیکه براه میرفتم از دور سوادے یعنے شبح دیدم چون بر آنجا رسیدم دیدم که
پیرزالے است که پیراهن وخمارش از پشم است گفتم اَلسَّلَامُ عَلَيْكِ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ وَبَرَكَاتُهٗ
جوابم از آیت داد وگفت سَلَامٌ قَوْلًا مِّنْ رَّبٍّ رَّحِيْمٍ ومرادرا گفتم رحمت خدا بر تو باد
درین مکان چه میکنی گفت مَنْ يُّضْلِلِ اللّٰهُ فَلَا هَادِيَ لَهٗ پس دانستم که این پیرزن راه گم
کرده است از و پرسیدم که عزم کجا داری گفت سُبْحٰنَ الَّذِيْٓ اَسْرٰى بِعَبْدِهٖ لَيْلًا
مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ اِلَى الْمَسْجِدِ الْاَقْصَا پس دانستم که از حج خود فارغ شده
قصد بیت المقدس میدارد گفتم از چند روز درینجا می باشی گفت ثَلٰثَ لَيَالٍ سَوِيًّا
اورا گفتم که چیزے طعام براے خوردن تو با تو نمی بینم گفت هُوَ يُطْعِمُنِيْ وَيَسْقِيْنِ گفتم وضوا
از چه می سازی گفت فَلَمْ تَجِدُوْا مَآءً فَتَيَمَّمُوْا صَعِيْدًا طَيِّبًا گفتم آیا چیزے طعام بتو دهم گفت
ثُمَّ اَتِمُّوا الصِّيَامَ اِلَى الَّيْلِ گفتم که این ماه رمضان نیست گفت وَمَنْ تَطَوَّعَ
خَيْرًا فَاِنَّ اللّٰهَ شَاكِرٌ عَلِيْمٌ گفتم که هر آئینه در سفر افطار براے ما حلال ست گفت وَاَنْ
تَصُوْمُوْا خَيْرٌ لَّكُمْ گفتم که با ما چرا سخن آنچنان نمی گوئی که من با تو میگویم گفت مَا يَلْفِظُ مِنْ
قَوْلٍ اِلَّا لَدَيْهِ رَقِيْبٌ عَتِيْدٌ گفتم که از کدام مردم می باشی یعنے چه نسب میداری گفت
وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهٖ عِلْمٌ اِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ
اُولٰٓئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُوْلًا گفتم خطا کردم مرا معاف فرمائی گفت لَا تَثْرِيْبَ
عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ يَغْفِرُ اللّٰهُ لَكُمْ گفتم اجازت میدهی مرا تا آنکه بر ناقه یعنے شتر مادین خود ترا سوار
کنم تا با قافله برسی گفت وَمَا تَفْعَلُوْا مِنْ خَيْرٍ يَّعْلَمْهُ اللّٰهُ پس ناقه خود براے وے
نشانیدم گفت قُلْ لِّلْمُؤْمِنِيْنَ يَغُضُّوْا مِنْ اَبْصَارِهِمْ پس چشم خود از وے بر بستم و گفتم
بر شترم سوار شو چون اراده سواری کرد شترم گریخت وجامه اش را درید گفت وَمَآ اَصَابَكُمْ مِّنْ
مُّصِيْبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ اَيْدِيْكُمْ گفتم اورا صبر کن تا پاے شتر را به بندم گفت فَفَهَّمْنٰهَا

سلیمین وچون از بستن پاے ناقه فارغ شدم گفتم که هنوز سوار شو از گفتن من چون سوار شد گفت
سُبْحٰنَ الَّذِیْ سَخَّرَ لَنَا هٰذَا وَمَا كُنَّا لَهٗ مُقْرِنِیْنَ وَاِنَّا اِلٰی رَبِّنَا لَمُنْقَلِبُوْنَ
پس زمام شتر گرفتم وبتیزی تمام روان شدم واز شوق وطرب بآواز بلند اشعار خوانی گرفتم گفت
وَاقْصِدْ فِیْ مَشْیِكَ وَاغْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ اِنَّ اَنْكَرَ الْاَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِیْرِ پس بمیانه روی روان
شدم وباشعار خوانی ترنم میکردم گفت فَاقْرَءُوْا مَا تَیَسَّرَ مِنَ الْقُرْاٰنِ گفتم این نیز
حرام وممنوع نیست گفت وَمَا یَذَّكَّرُ اِلَّاۤ اُولُوا الْاَلْبَابِ وبروایتے اورا گفتم هر آئینه ترا
بهتری وفضیلت بسیار هست گفت وَمَا یَذَّكَّرُ اِلَّاۤ اُولُوا الْاَلْبَابِ ساعتی خاموش شده
پس از وے پرسیدم وگفتم هَلْ لَكِ زَوْجٌ درجوابم گفت یٰۤاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا لَا تَسْـَٔلُوْا
عَنْ اَشْیَآءَ اِنْ تُبْدَ لَكُمْ تَسُؤْكُمْ پس خاموش ماندم وبعد ازان باوے چیزے نگفتم تا آنکه
اورا با قافله رسانیدم پس گفتم اورا این است قافله وترا درمیان ایشان کیست گفت اَلْمَالُ وَالْبَنُوْنَ
زِیْنَةُ الْحَیٰوةِ الدُّنْیَا پس دانستم که اورا اولاد ومال است درین قافله گفتم درمیان حاجیان نشان
ایشان چیست گفت وَعَلٰمٰتٍ وَبِالنَّجْمِ هُمْ یَهْتَدُوْنَ دانستم که ایشان اَدِلَّاءُ الرَّكْبِ
یعنے رهنماے شتر سواران اند پس اورا بخیمها ومکانات رسانیدم وگفتم که اسماے خویشان تو چیست
گفت وَاتَّخَذَ اللّٰهُ اِبْرٰهِیْمَ خَلِیْلًا وَكَلَّمَ اللّٰهُ مُوْسٰی تَكْلِیْمًا یٰیَحْیٰی خُذِ الْكِتٰبَ بِقُوَّةٍ
پس آواز برآورده گفتم یا ابراهیم ویا موسے ویا یحیے پس ایشان نزد من لبیک
گویان دویدند وبودند جوانانے که گویا ماهها اند که بمن روبرو شده اند چون ساعتے آرام
گرفت آن زال بایشان گفت فَابْعَثُوْۤا اَحَدَكُمْ بِوَرِقِكُمْ هٰذِهٖۤ اِلَی الْمَدِیْنَةِ
فَلْیَنْظُرْ اَیُّهَاۤ اَزْكٰی طَعَامًا فَلْیَاْتِكُمْ بِرِزْقٍ مِّنْهُ وَلْیَتَلَطَّفْ
پس یکے از ایشان رفت وطعامے خریده پیش من آورد آن عجوز بمن گفت كُلُوْا
وَاشْرَبُوْا هَنِیْٓـًٔا بِمَاۤ اَسْلَفْتُمْ فِی الْاَیَّامِ الْخَالِیَةِ ایشانرا گفتم که طعام شما بر من حرام
است تا وقتیکه مرا خبر از حال این عجوز ندهید نخورم گفتند که این مادر ماست واین چهل سال است
که اورا کلامے بجز از آیات قرآنیه بچیزے دیگر نیست از جهت خوف آنکه لغزش در کلام
خود کند وحق تعالے بروے بسبب آن خشمناک گردد (سبحان الله مقام خائفین یکی این است)

فَسُبْحَانَ اللّٰهِ الْقَادِرِ عَلٰی مَا یَشَاءُ پس گفتم ذٰلِکَ فَضْلُ اللّٰهِ یُؤْتِیْهِ مَنْ یَّشَاءُ وَاللّٰهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِیْمِ انتهت الحکایة ولهٰذا قال بعض السلف مَا مِنْ شَیْءٍ اِلَّا وَیُمْکِنُ اسْتِخْرَاجُهُ مِنَ الْقُرْاٰنِ لِمَنْ فَهَّمَهُ اللّٰهُ تَعَالٰی ؁

اول و آخر قرآن زچه با آمد و سین | یعنی اندر ره دین رهبر تو قرآن بس

حکایت (۶۰) ؁

ببین هر قول او روشن کتابے | که هست از علم او گشت آفتابے

در برهنه از مسند امام ملجی آورده که چون امام اعظم رح بصحبت امام زاده زید بن علی بن الحسین رضی الله تعالی عنهم درآمد گفتند که وے فقیه و عالم کوفه است امام زاده رض متوجه امام گشت و پرسید مفتاح و افتتاح نماز و استفتاح او چه چیز است ابو حنیفه رض گفت مِفْتَاحُهَا الطُّهُوْرُ وَ اِفْتِتَاحُهَا التَّکْبِیْرُ وَاسْتِفْتَاحُهَا مِنْهُمْ مَنْ یَّقُوْلُ وَجَّهْتُ وَجْهِیَ الخ وَنَحْنُ نَخْتَارُ سُبْحَانَکَ اللّٰهُمَّ امام زاده رض فرمود اِنَّکَ لَفَقِیْهٌ

لطیفه ملحدی در مجمعی از اهل اسلام گفت بنیاد اسلام عجیب بنیاد است چه اول طاعات در اسلام بعد از ایمان بالاتفاق نماز است و نماز ایشان موقوف است بر طهور و وضو پس مدار اسلام بوضو است و حالانکه در وضوی مسلمانان عجیب بیوقوفی است که بجاے ناپاکی پایزار و دستار را پاک می کنند و پایزار را همچنان میگذارند و آنرا طهور می نامند چنانچه چون باد وے از شکم ایشان بیرون رود مخرج آنرا گذاشته بجا لیش اعضاے چهارگانه میشویند از شنیدنش ظریفی در جواب او دشنام داد و ناسزا گفت چنانکه آن ملحد را بغضب در آورد و گفت که سزاے این سقط گفتن تو آنکه سر ترا پاره پاره کنند و شکم ترا چاک نمایند تا عبرت دیگران گردد ظریف گفت عجب احمق مردمی باشی که قول خود را خود درین مجمع غلط می نمائی پس دشنامی که از زبان من سرزد شده بجاے آن سرم را پاره پاره کردن و شکم را دریدن بموجب قول تو بغیر از کمال بیوقوفی تو نیست نظر کن بسوے همه حکام جهان و جمله دانشمندان زمان که در باب زنا که فعل شنیع است و از فرج مرد و زن بظهور مے آید بجاے آن سزا بجمله جسد وی متعلق می نمایند نه بریدن ذکر مرد و دریدن فرج زن که آن بجز احمقی تام و بیحیائی تام نیست و از ینکه تو گفتی نجاستی در ظاهر بدن متوضی لاحق نمیشود و الا شستن آن ضرور می باشد پس تعرض تو بجز نادانی تو نیست **نکته** سر در باب تخصیص شستن اعضاے چهارگانه

در ارشاد الطالبین چنین گفته که چون جد ما حضرت حوا رضی الله عنها در جنت بغیر از حکم خدا قصد خوردن دانه باغواے شیطان نمود و دست را بسویش دراز کرد درخت بهشتی از خوف حق تعالی بخود بالا بالیدن گرفت چنانکه از قد حوا رض در گذشت حضرت حوا از جهت عجلت بر سر انگشت پاے خود برجست و دستها را بالاے سر خود بسوی دانه دراز نمود درین حالت حلۂ بهشتی که از نازدر پای کشید تا شتالنگ وی بالا رفت و آستین وے از سر انگشت دست تا آرنج وے رسید و برقع از روے او منکشف گشت و خمار از سرش کشاده گشته تا آنکه ناصیۂ وے ازان ظاهر گردید برای سزاے آن در طهارت حصر غسل اعضا برین چهار اندام فرمود اگر تعمیل این امر کرده شد در قیامت عوض آن غرّا محجّلین خواهند بود یعنے که همین اعضاے وضو روشن تر باشند **سوال** بخروج بول و براز وریح شکمے چرا حکم نقض وضو از شارع صادر گشت **جواب** سبیش آنکه از خوردن دانه بغیر امر خدا آدم و حوا علیهما السلام را بول و براز بسبب گندگی آن دانه گرفت بخلاف دیگر اطعمۂ بهشت که سفلۂ آن عرق خوشبو از پیشانی ایشان ظاهر میشد چونکه خروج اشیاے مذکوره از اثر آن دانه میباشد لهذا بخروج آن از جانب شارع حکم حدث و نقض طهارت مرتب گردید پس اگر نجاستے از تن بظاهر بدن متوضی ماند شستن آن نیز در شرع ضرور است والا برای طهارت غسل اعضای چهارگانه کافی ست چنانکه گذشت **سوال** بخروج خون وریم وغیره چرا نقض وضو میشود **جواب** زیرا که تولد این اشیا از خوردن غذا می باشد و الله اعلم **لطیفۂ دوم همدر همین معنی در الف لیله** آورده که بارے فقیهی بحضور خلیفه هارون رشید از کنیزک علامه بطریق امتحان پرسید و گفت اَخْبِرِیْنِیْ مَا مِفْتَاحُ الصَّلٰوةِ قَالَتْ اَلْوُضُوْءُ باز پرسید که مفتاح وضو چیست کنیز گفت تسمیه گفتن باز پرسید که کلید تسمیه چیست گفت یقین باز پرسید که مفتاح یقین چیست گفت طاعت حق تعالی باز پرسید که مفتاح طاعت چیست گفت اعتراف به بندگی خود مر خدا را و اقرار بر ربوبیت وی عزوجل عالم گفت خوب فتی انتهی **حکایت (۶۱)**

چه خور در راے او نورست و تابے		۵ ببین هر قول او روشن کتابے

دهم در برهنه آورده که نوبتی بخدمت حضرت امام جعفر صادق رض رسید پس از ابو حنیفه رض پرسید که کدام سورت است که مفتح وے تحمید و وسط وے اخلاص و آخر وے دعا است ابو حنیفه رض گفت فاتحه باز پرسید که کدام کلمه است که اولش کفر و آخرش شهادت است گفت لا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ و

باز پرسید قتل بناحق زیاده است در گناه یا زنا گفت قتل پرسید پس چرا در قتل دو نفر گواه بسنده است و در زنا چهار نفر گفت که در قتل ملحوظ احیاء حق مردم است و در زنا مقصود پوشیدن منکر و رفع اشاعت فاحشه و دیگر آنکه زنا گناهی است میان خدای تعالی و بنده و قتل حق بنده است باز پرسید که ذکر را مثل حظ الانثیین چرا باشد گفت که زن عیال مرد است باز پرسید که غائط غلیظ و انجس از منی است پس چرا در ان استنجا است و درین غسل گفت دفعًا للحرج پس حضرت امام صادق رض زبان مبارک به ثنا و دعا کشود و گفت لا عدمت شخصك في امة جدي **لطیفه** هفت حروف چنانست که در سورهٔ فاتحه نیست در یک آیت دیگر از قرآن موجود اند پس آن هفتگانه حروف کدامند و آن آیت کدام **جواب** حروف هفتگانه این است ث ج خ ز ش ظ ف و آیت اینکه اومن كان ميتا فاحييناه وجعلنا له نورا يمشي به في الناس كمن مثله في الظلمات ليس بخارج منها كذلك زين للكافرين ما كانوا يعملون **سوال** در کل قرآن کدام دو کلمه چنان است که اگر عکس نمائی باز همان کلمه گردد **جواب** اول كل في فلك دوم وربك فكبر **سوال** تعداد حروف فاتحه چند است **جواب** بقدر تعداد افراد انبیا علیهم الصلوة و السلام بنابر قول اصح کذا قیل والله اعلم **میگویم** که در تعداد انبیا علیهم السلام سه قول است مگر اصح اینکه یک لک و بست و چهار هزار بوند چنانکه شیخ در ترجمهٔ مشکوة گفته **لطیفهٔ دوم** از بعضا ذکیا منقول ست که چون فعل زنا بدو کس قائم میگردد لاجرم بر فعل هر یکی از آنان از دو گواه لابدی **ایضا لطیفهٔ دیگر** از بعضے بزرگان معنی شناس مروی است که چون در خروج منی تلذذ تمام بدن میباشد بنابرین غسل تمام جسد نیز لازم آمد بخلاف خروج دیگر نجاست از بدن۔

حکایت (۶۲) ببین هر قول او روشن کتابی | که هر کس زو شده پر نور و تابی

در برهنه و خیرات الحسان آورده که روزے امام اعظم رض را با امام زاده محمد بن حسن بن علی رضی الله تعالی عنهم ملاقات شد فرمود توئی که مخالفت حدیث جد من میکنی بقیاس امام رض گفت معاذ الله من ذلك بنشین که ترا حرمتے است چون حرمت جد تو

امام زاده رض بنشست و امام رض پیش وے بدو زانوی ادب بنشست و از وی پرسید که مرد ضعیف
تر است یا زن فرمود زن گفت حصهٔ او از میراث چند است فرمود نصف از مرد امام رض گفت
اگر بقیاس میگفتمی حکم بر عکس این کردمی باز گفت نماز فاضلتر است یا روزه فرمود نماز امام رض
گفت اگر حکم بقیاس میکردمے بر زن قضای نماز بودی نه روزه باز گفت بول پلید تر است
یا نطفه فرمود بول امام گفت اگر بقیاس عمل کردمے غسل از ان بودی نه ازین مَعَاذَ اللّٰه
که مخالفت حدیث کنم بلکه خادم اویم انگاه امام زاده رض برخاست و ابوحنیفه رض را در کنار
گرفت و بروے مبارک وے بوسه داد و در اول امام رض را برائے آن سخت گفت که حساد
چنان شنوانیده بودند ع هٰكَذَا كُلُّ ذِيْ نِعْمَةٍ مَحْسُوْدٌ همواره مباحثه و تحقیق علما
خالی از نکات عجیب نمی باشد **لطیفه** در بستان المحدثین آورده که علامهٔ دمامینی صاحب
التصانیف از استاد خود ابن عرفه لطیفهٔ عجیب نقل کرده که روزے در درس او در اسکندریه
حاضر بودم شخصے از تلامذهٔ او مختصر او را در فقه از وے میخواند و مقام کتاب الحج بود و دران
مجلس بعضے طلبهٔ علم که شوق به بحث و اعتراض داشتند نیز حاضر بودند ناگاه عبارتی وارد شد
که ضمیر دران بمضاف الیه عائد میشد طالب العلم مذکور جرأت کرده پرسید که نحویان میگویند
که ضمیر را بمضاف الیه عائد نباید کرد پس این عبارت چه قسم درست میشود شیخ بدیهه جواب گفت
که قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰی كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ اَسْفَارًا یعنے که در یحمل ضمیر عائد بحمار است و آن
مضاف الیه است مگر درین جواب لطافتے است که پوشیده نمی ماند **تنبیه** عود ضمیر بمضاف الیه
ممنوع نیست آرے اگر ممکن باشد عود ضمیر بهر یک از مضاف و مضاف الیه اولی آنست که بمضاف
عائد سازند زیرا که مقصود از کلام او ست انتہے۔ **حکایت (۶۳) ۹**

دگر ره یادم آمد یک حکایت | که کرده راویش زاهد روایت | در اشباه و النظائر و خیرات

الحسان آورده که بارے ابوحنیفه رض با علما و دیگر اشراف کوفه در طعام ولیمهٔ حاضر بود که صاحب آن
ولیمه هر دو پسران خود را با دو خواهران عقد مناکحت کرده بود که یکایک صاحب ولیمه از خانه
برآمده گفت اَصَابَنَا مُصِيْبَةٌ عَظِيْمَةٌ که زنان بسبب غلطی و خطائ زن هر یک برادر را درین
شب زفاف بدیگرے فرستادند پس شب گذرانید هر یکے از ان دو خواهر نزد غیر شوهر خود درین باب

استفتا از سفیان ثوری کرده شد گفت باکی نیست که درین مسأله بعینه فیصلهٔ علی کرم الله وجهه موجود است وقتیکه معاویه رض از وے درین معامله دریافت کرده بود و آن اینکه هر زن را لازم که از وطی خود کابین خود گرفته بعد از گذرانیدن عدت بسوی شوهر خود رجوع نماید فَاسْتَحْسَنَ النَّاسُ مِنْهُ ذٰلِكَ وابوحنیفه ساکت بود ابن زیاد رح در روایتے مسعر رض این مسأله را از ابوحنیفه پرسید امام ثوری رنجیده گفت بیشتر از وی چرا دریافت نکردی وخلاف این چه خواهد گفت که این حکم حضرت علی رض است در موطوءة بالشبهه ابوحنیفه رض فرموده هر دو شوهران را نزد من بیارید چون حاضر شدند از ایشان پرسید که راضی نمیشوید بر اینکه هر یکے از شما مدخولهٔ خود را نزدیک خود دارید نه منکوحهٔ خود را هر دو گفتند بلی ما همچنان خوشنودیم فرمود که هر یکی از شما طلاق دهید منکوحهٔ خود را که مدخولهٔ دیگر یست ایشان همچنان کردند پستر بتجدید نکاح هر یکی با مدخولهٔ خود حکم فرمود فَعَجِبَ النَّاسُ مِنْ فُتْيَاهُ بِذٰلِكَ ولیستاد مسعر بوسه داد مر ابوحنیفه را و گفت که مرا در محبت او ملامت می نمائید و خاموش بود سفیان ثوری و تقریرے عجیب و الهام الٰهی بسوے ابوحنیفه رض درین مسأله در خیرات الحسان بیان نموده و در اشباه گفته که سفیان ثوری از ابوحنیفه رض پرسید که این چنین حکم چرا کردی فرمود که ازین حکم در میان ایشان دوستی و محبت باقی ماند که سبب عداوت از میان ایشان برخاست و الا اگر تا بعدت انتظار کردندی باهم ایشان را عداوت پیدا گشتی پس ایستاد سفیان ثوری رح در پیشانی ابوحنیفه بوسه داد و بروی ثنا خواند ه

کنون روشن کنی گر شمع انصاف	شود این ره همه از تیرگی صاف

آرے تحقیقات علما خالی از نزاکت نمیباشد **لطیفه** در اتحاف النبلا و نیز در بستان المحدثین در حالات حافظ الحدیث ابن حجر عسقلانی صاحب فتح الباری شرح بخاری آورده که از لطائف و ظرائف شیخ آنست که چون سلطان مولانا مؤید مدرسهٔ مؤیده را بنا کرده تمام نمود منارهٔ از منارهای آن مدرسه که بر برج شمالی بنا شده بود میلان کرد و قریب بسقوط شد پادشاه حکم فرمود که آنرا هدم کرده باز تیار نمایند اتفاقاً علامه عینی شارح بخاری همعصر شیخ در زیر آن مناره نشسته درس میگفت حافظ ابن حجر این قطعه را نظم نموده بحضور پادشاه خواند **شعر**

لِجَامِعِ مَوْلَانَا الْمُؤَيَّدِ رَوْنَقٌ	مَنَارَتُهُ بِالْحُسْنِ تَزْهُو وَبِالزَّيْنِ

[illegible]

نقول وقد مالت عن القصد اسهلوا	فليس على جسمي اضرمن العين

مردم این قصه را با ابن ازه تعصبی رسانیدند که حافظ ابن حجر بتو تعریض نموده بدرالدین عینی خشمناک شده نواجی شاعر مشهور را طلبیده یک قطعه در تعریض ابن حجر نظم کنانید و شلغ ساخت بدرالدین عینی خود چندان قدرت شعر نداشت و آن قطعه این است و خالی از لطائف نیست شعر

منارة لعروس الحسن قد جليت	وهدمها بقضاء الله والقدر
قالوا اصيبت لعين قلت ذا غلط	ما اوجب الهدم الا خيبة الحجر

فائده تولد قاضی القضاة خاتمة الحفاظ شهاب الدین احمد بن علی بن محمد بن علی بن محمود بن احمد بن حجر عسقلانی مصری شافعی در بست و سوم شعبان سال هفتصد و سه در مصر بود و فاتش شب شنبه بست و هشتم ذی الحجه سال هشتصد و پنجاه و دو در قاهره مصر اتفاق افتاد چنانچه در بستان المحدثین گفته ازین حساب عمر شریفش یکصد و چهل و نه سال میشود و در نظم و نثر قدرت تمام میداشت و تصانیف او زیاده بر یکصد و پنجاه کتاب ست و همه مقبول افتادند و بهتر و محکم تر از تصانیف جلال الدین سیوطی است اگرچه تصانیف جلال الدین در عدد بیشتر است کذا فی البستان **اما تولد امام** فاضل محدث کامل فقیه بیعدیل علامهٔ بے تمثیل عارف تصریف و عربیت حافظ لغت سریع الکتابت و فی تخریج الاحادیث کامل الوسعت محمود بن احمد عینی که بدرالدین لقب و قاضی القضاة خطاب داشت در نصف ماه رمضان سنه ۷۶۲ هفتصد و شصت و دو در مصر بود و **محدث مسلیم القلب** تاریخ وفات وی است یعنی بسال هشتصد و پنجاه و پنج بعمر نود و سه سالگی باه ذی الحجه جهان فانی را پدرود نمود صاحب تصانیف کثیره است منجمله آنها عمدة القاری شرح بخاری و رمز الحقائق شرح کنز الدقائق و بنایه شرح هدایه اند گویند که شرح هدایه قریب بعمر نود سالگی نوشته است و عین تاب نام شهری است بفاصله سه منزل از حلب که پدرش در آنجا قاضی بود و برا بدان شهر منسوب کرده عینی گفتند کذا فی حدائق الحنفیه **حکایت (۶۸)** **بیین قول او را چو روشن کتاب**

که ظلمت زعلمش شده آفتابی | در خیرات الحسان آورده که باری ابن هبیره والی عراق مرا بوحنیفه را گفت که آمد و رفت نزد من چرا بسیار ننمائی در جوابش فرمود من نزد تو چه خواهم کرد زیرا که اگر مرا مقرب خود سازی در فتنه و فساد خواهی انداخت و اگر از خود دور اندازی مرا رسوا خواهی کرد وَلَيْسَ عِنْدِيْ مَا اَخَافُكَ عَلَيْهِ وهمچنین در جواب خلیفه منصور و امیر کوفه عیسی بن موسی فرمود وقتیکه ایشان او را گفتند اَكْثِرِ الْمَجِيْءَ اِلَيْنَا همواره محققین جواب سلاطین زمان را بظرافت رد کرده اند **لطیفه** در مطلع العلوم وغیره آورده چون امیر تیمور ولایت فارس را مسخر کرده بشیراز آمد حافظ شیرازی را طلب کرد حافظ گوشه نشین بود بفقر و فاقه گذران می نمود سید زین العابدین رکنا آبادی که مرید او بود نزد امیر تیمور قرب تمام داشت حافظ را بملازمت امیر تیمور در آورد دید که آثار فقر از ناصیهٔ حال او ظاهر است گفت ای حافظ من بضرب شمشیر تمام روی زمین را خراب کرده تا سمرقند و بخارا را معمور کنم و تو آنرا بخال هندو می بخشی و میگوئی ؎ اگر آن ترک شیرازی الخ حافظ در جوابش گفت ازین سخاوتها است که بدین فقر و فاقه افتاده ام امیر تیمور بخندید و برای حافظ وظیفهٔ فائق معین فرمود

حکایت (۶۵) ؎ ببین هر قول او روشن کتابی | چو مه از خور زنورش گیر تابی

در خیرات الحسان در ختم فصل حادی و عشرون آورده که باری شخصی در مسجدی بر ابوحنیفه گذر نمود از فراست خود امام رض در حق آن شخص فرمود که این شخص غریب یعنی مسافری است که در آستین خود چیزی شیرینی میدارد و نیز معلم صبیان است مردمان تفحص حال وی کردند همچنان یافتند پس از سر این راز از امام رض پرسیدند فرمود که دیدم او را که چپ و راست می نگریست ازین صفت غریب بودن او دانسته و مگسان را بر آستین وی هجوم دیدم و در گذشتن خود باطفال مسجدی نگریست آری تعمق نظر محققان از مشاهدهٔ عوام سبقت میگیرد **لطیفه** در بستان المحدثین آورده که در زمان خطیب بغدادی که از حفاظ متقنین و علمای متبحرین بود و در بغداد در سنه ۴۶۳ چهارصد و شصت و سه با قاضی ابن عبدالبر مالکی هم درین سال وفات یافت بعضی یهودیان که در خیبر سکونت داشتند و در وقت حضرت عمر رض از آنجا برخاسته در اطراف و جانب شام منتشر شدند

بحضور خلیفه بوقت نامهٔ پیغمبر صلعم ظاهر نمودند و بخط حضرت علی رض و مهر نبوی و شهادت جمعی کثیر از صحابه رض مرقوم بود مضمون آنکه از فلان و فلان قبیلهٔ یهود جزیه را ساقط کردم و معاف نمودم خلیفه آنرا نزد خطیب فرستاد خطیب بعد از تامل گفت این هیچ مزور و جعل است زیرا که در روی شهادت معاویه و سعد بن معاذ باهم ثبت است و **معاویه** در وقت فتح خیبر مسلمان نبود و شرف صحبت نبوی صلعم حاصل نکرده **و سعد** در غزوهٔ خندق زخم تیر خورده و متصل غزوهٔ قریظه وفات یافت در وقت فتح خیبر زنده نبود ا نتهی

حکایت (۶۶) سـ۵

دگر بشنو از فقه آن مقتدا	سراج امم آفتاب هدا

در خیرات الحسان آورده که زنی نزد ابو حنیفه رح درآمد و گفت که برادرم از سر ششصد دینار وفات یافت و از آنجمله مال مرا دیناری بدست آمد و پس امام رض پرسید که مال متروکه را در میان شما کدام کس تقسیم کرده بود گفت که داؤد طائی امام رض او را فرمود که ترا بجز از آن یک دینار چیزی دیگر نمی رسد آیا برادر تو از پس خود دو دختر و مادر و زوجه و دوازده نفر برادران و خواهری نگذاشت آن زن گفت بلی فرمود که مسالهٔ نیز آنچنان است که داؤد رح گفته است سبحان الله بدین تیز ذهنی و سرعت فکر امام رض **لطیفه** مولوی عماد الدین عثمانی شاگرد رشید بحر العلوم مولوی عبد العلی لکهنوی و مولوی حسن شارح سلم هر دو در عقدهٔ وثیقه آورده **نظم**

شخصی بسفر رفت ازو ماند بسی مال
وارث دو نفر داشت یکی عم و دگر خال
خالش پسر عم و عمش پسر خال
ای مفتی آفاق چه فتوی است درین حال

درینجا دو اشکال است

یکی بودن خال میت یعنی اموی وی پسر عم وی درست نمیشود که عم برادر پدر را میگویند و خال برادر مادر را می نامند وقتیکه خال این مرده پسر عم وی میباشد بالضرور مادرش نیز بنتهٔ همان عم وی میباشد چراکه خال و مادرش باهم برادر و خواهر اند پس مادر وی برادرزادهٔ پدر وی گشت درین صورت نکاح عم با بنتهٔ برادر خود لازم می آید و آن در شرع درست نیست پس تولد این مسافر ازین چنین مادر از روی شریعت چگونه صورت پذیرد که این زن از محرمات پدر وی است **دوم** عم وی ابن خال وی نیز راست نمی آید زیرا که عم مرده چون پسر خال وی شد ناچار پدرش نیز پسر همان خال وی خواهد بود چه ایشان هر دو باهم برادر اند پس مادر میت عمهٔ پدر وی گشت (یعنی خواهر پدر پدر میت) درین صورت نکاح برادرزاده

باخواہر پدر خود لازم میشود و آن جائز نیست پس تولد این مسافر از ان ہر دو چگونہ متصور گردد
و **بہترین جواب آنست** کہ گفتہ شود کہ این محذور وقتے لازم می آید کہ اگر عم و خال
این مرده از بنی الاعیان باشند یعنے عم وے اخ عینی و برادر حقیقی پدر وے باشد و نیز خال
مرده اخ عینی مادر ش را باشد و چون برادرے ایشان را عم از حقیقی گرفتہ شود درین شق
ہیچ محذور لازم نمی آید **توضیح آن** اینکہ فرضاً خلیل و فرید باہم برادران اخیافی اند
(یعنے از یک مادر بدون اتحاد والد) پس خلیل زن بیوه را کہ از شوہر سابق با خود دخترے
رابعہ نام میداشت در نکاح خود در آورد و خلیل را ازین زن کریم نام پسری تولد نمود و
آن دختر رابعہ نام را فرید بنکاح خود در آورد کہ رحیم نام پسرے ازین زن اورا تولد گشت
پس کریم خال رحیم است از جہت مادر و پسر عم اخیافی وی است از جہت قرابت پدرے
وحالانکہ بود مر این رحیم را خال دیگر علاتی یا اخیافی کہ نعیم نام میداشت و نعیم ضره مادر فرید
را بنکاح گرفت کہ فہیم نام پسرے ایشان را متولد گشت پس کریم خال رحیم است و نیز ابن عم
اخیافی وی است و فہیم عم علاتی وی است و نیز پسر خال علاتی یا خال اخیافی وی است
چونکہ این را دانستی پستر بدانکہ رحیم مال کثیر را در وطن خود جمع نموده خود بسفر رفت و از ورثہ
در پس خود نگذاشت مگر کریم را کہ خال وے و نیز ابن عم وی است و دیگر فہیم را کہ عم وے
و نیز ابن خال وی است این ست صورت این مسألہ واللہ اعلم و حکم مال متروکہ رحیم مسافر
اینکہ اگر موت وے قطعاً معلوم گردد پس این مال در میان ایشان بطریق مناصفہ فی الحال
تقسیم یابد و اگر بیقین معلوم نگردد پس مال وے برای حفظ بدست امینی گذاشتہ شود تا کہ
خیانت دران کرده نشود و انتظار کرده شود تا آنکہ تعداد سالہای عمر وی بنود سال رسد
بعد از ان این مال در میان ہر دو ورثہ مذکور بہمان طریق نصفا نصف منقسم گردد چہ
ایشان ہر دو از ذوی الارحام میت اند و مستوی اند در درجہ و در میان اصول این ہر دو ورثہ
اختلافی از روی ذکورت و انوثت نیز نیست و وارث دیگر بجز ایشان ہم ندارد فیستویان
فی القسمۃ و تصویر این مسألہ بوجوه دیگر نیز ممکن است کہ بخوف طوالت ترک کرده شد انتہی۔

حکایت (۶۷) ببین ہر قول او روشن کتابے | کہ خورشیدی ست پر از نور و تابی

در خیرات الحسان است کہ شخصے نزد امام آمد و گفت کہ نزد شخصے قرضۂ ہزار درم میدارم و وی انکاری است و سوگند می خورد و مرا بجز از شاہد واحد بر وی نیست چہ کنم چون ابوحنیفہ را صدق وی بخوبی معلوم گردید او را فرمود کہ یکی را از محبان جانی خود نزد آن گواہ آوردہ و آن ہمہ درہم را او بر وی گواہ خود بوی ہبہ کن جوان ہمچنان کرد ابوحنیفہ آن یار دیرا حکم دعوی ہزار درم بر آن مدیون داد و آن گواہ و واہب یعنی مالک اول را حکم برای شہادت داد ایشان ہر دو گواہی دادند قاضی ہزار درم را بر ذمۂ مدیون برای موہوب لہ لازم گردانید حقا کہ علم شہ چنان گوہر روشن و تابدار است کہ نظر ظاہر بینان بدان استقرار گیرد و یا فہم عوام باور اک کنہش پے فشرد۔ لطیفہ بارے در سفر ہند اتفاقاً در مطالعہ لطائف اشرفی در بحث طبقۂ شعرائے صوفیۂ کرام در تذکرۂ نظامی گنجوی از نظرم گذشت کہ وی از کاملین معنوی و صوری بود یکی از اکابر گنجہ نقل کردہ کہ شیخ از علوم غرائب و عجائب بہرۂ وافی داشتہ اند چنانکہ کیمیا و سیمیا و ہیمیا کہ عالم سکر است منسوب بایشان بود چنانچہ پادشاہی بود شیخ را تکلیف کرد کہ بیایند شیخ از جہت قناعت و عزلت التفات بحکم پادشاہ نکرد پادشاہ گفت باز ما بملازمت شیخ میرویم پس باجمعے از ارکان دولت و امرا و نواب روان شد چون بنزدیک حجرۂ شیخ رسید دید کہ سراپردۂ زرین و خرگاہ سیمین و انواع خیام برپا کردہ اند و لشکری بے نہایت گرد سراپردہ بود با تعظیم پادشاہ را پیش آمدہ از یک سراپردہ تنہا او را راہ بدرون دادند باقی ارکان و دولت بیرون ماندند و خود را گم کردند چون پادشاہ را درون بردند دید کہ بر کرسی زرین و تخت مرصع شیخ نشستہ است و بانواع لباس فاخرہ و در و فرجیان بسیار در پیش شیخ ایستادہ و زرین کمر بستگان و خنجر کشیدگان در گرد شیخ بپا برخاستہ اند از دیدن این ماجرا پادشاہ خوف خورد و بہلاکت خود یقین نمود چون شیخ بخوف سلطان دانست فی الحال تصرف خود را برطرف ساخت پادشاہ چون نظر کرد دید کہ شیخ را نمد کہنہ در بر و در ویرانہ است شیخ تبسم کرد و گفت کہ دولت و جاہ دنیوی مہمل چیز است کہ مردم بآن و ناز می کنند و مفاخرت می نمایند پادشاہ در محل عذر در آمد و امثال این از شیخ بسیار منقول است۔

تنبیہ

تاریخ خواجہ رض در سکندر نامہ در مختتم گفتہ کہ اثنین وتسعین وخمسمائة بود انتہی واز این روایت

کہ دیدم تصدیق این قول خواجہ است — بیت — چہ گنجے است کان ارمغانیم نیست

د ریغا جوانی جوانیم نیست | بخوبی در دلم شمن گشت فلِلّٰہِ درُّ ذٰلِکَ حکایت

(۶۸) بیت — ببین ہر قول او روشن کتابے | کہ فکرش گشت بہر باکتابے

در خیرات الحسان آوردہ کہ یکے از ہمسایگان ابوحنیفہ رض را طاؤسی بدزدی بردہ شد آن مرد شکایت کنان نزد امام رض آمد امام رض او را فرمود کہ خاموش باش وچیزے درین باب مگو پس بامدادان چون مردم در مسجد محلہ جمع گشتند امام رض در میان ایشان فرمود کہ شرم نمیدارد آن کسی کہ طاؤس ہمسایۂ خود بدزدی مے برد پستر بہ نماز خواندن می آید ونشانۂ پر وبال آن بر سر وے ہمچنان می باشد از شنیدن آن شخصے دست را بر سر خود مالید امام رض او را فرمود کہ طاؤس ہمسایۂ خود را چرا بوے واپس نمیدہی تا آنکہ آن مرد آن طاؤس را واپس داد **لطیفہ** چونکہ زنان باہم در میان خود اسباب ہمسایگان خود را درین زمان اکثر بدزدی می برند برائے رد آن کہ از جہت عدم اصابت زنان بحقیقت حال رعب می خورند واسباب را باز پس می اندازند استادان ذی فن چند طرق را ایجاد کردہ اند کہ **بعضے از انہا اینکہ** زنان متہمہ را خصوصًا وغیر متہمہ را مع دیگر اطفال عمومًا در مکانے جمع نمایند وبموافق تعداد ایشان شاخہا را کہ ہمہ بقدر یک وجب یعنی شبر دراز باشند یا قدرے زائد جمع آوردہ ہر یکے را یکے از انہا بدہد وبگوید کہ بروز سوم یا چہارم من از ہمہ اینہا باز خواہم گرفت وتا بہ شب من آورا وخود را خواہم خواند ہر کسیکہ دزد این مال باشد شاخچۂ وے بقدر یک سر انگشت ہمان وز ۔ از این معتد اردراز شدہ باشد اگر مال مسروقہ در خانۂ صاحب مال انداختہ شد فبہا وگرنہ بروز موعود در میان این مجمع شرمندہ ورسوا گردد سغالب اینکہ اگر دزد درین فریب آید مال را در شب در خانۂ صاحب مال اندازد ورنہ بروز موعود شاخچۂ خود را بقدر یک سر انگشت خود بخوف درازی آن کم کردہ باشد پس ازین حیلہ دزد شناختہ گردد **طریق دوم** اینکہ یکے از خوانندگان در عوام ظاہر نماید کہ غالبًا

اگر دزد مال درمیان جمع حاضر باشد من او را می شناسم پیشتر درمیان زنان متهم بدزدی وغیر متهم
درآید وظاهر نماید که من دزد را ازمیان حاضران می شناسم مگر نمی خواهم که خواه مخواه او را
شرمنده ورسوا نمایم وبرای تصدیق شما میگویم که این فلان چیز را شمایان درمیان خود بیکی
پوشیده از من بسپرید اگر آنرا ظاهر کنم که نزد فلان است اعتماد بقول من کنید که دزد را نیز
خواهم شناخت ورنه کذب من همین ساعت هویدا خواهد شد این بگوید واز انجا بیرون رود وبحاضران
حکم دهد که این فلان چیز را هر که از شما بدزدی گرفت مرا بطلبید که دزد را از میان شما بشناسم
مگر وی را لازم است که بطریق خفیه یکے را از رازداران خود دران مجمع شریک سازد
وچون او را باز پس بطلبند دائرۂ کلان برزمین کشند یا از جامه وغیره در آنجا دائرۂ وسیع نمایند
وآنگه حاضران را حکم دهد که دست راست خود را برین دائره نهید وبسوے دست خود نظر
کنید ودی بر سر هر یکے سر عصای خود نهاده بایستد وزیر لب آیتی را از قرآن می خوانده باشد تا که مزعوم
حاضران گردد که ازین خواندن دزد را خواهد شناخت پسترِ بر سر دیگر همین عمل کند تا آنکه آن همه دائره با تمام رسد
وبر هر کس که عمل مذکور میکند بسوے رفیق مستور خود نظرے میکرده باشد هرگاه که نوبت بر سر دزد رسد
رفیق وی را لازم که سر خود را بطریق خفیه آهسته آهسته از جانب یمین بطرف چپ برد ویا بر عکس کند اگر دزد
غیر وے باشد واگر خود دزد باشد سر خود را با آهستگی فرو برد پس چون دائره با تمام رسد بگوید که
دزد را شناختم مگر برای احتیاط بار دیگر عمل معلومه می نمایم ودرین نوبت باز چون بر سر دزد رسد دائم
رفیق خود او را بتیقن بر دزد آید بعد ازان دزد را بگوید چیز دزدیده نزد تست آنرا ظاهر کن —
طریق سوم میخ چوبی را که بقدر آرنج دست دراز باشد در شب بروشنی چراغ رد بروی همه در دیوار
حجره تا قد آدم از زمین مرتفع مستحکم بکوبد ونیمه اش را بیرون گذارد وپستر ایشان همه را از نزد چراغ
را از حجرۂ مذکور بیرون کرده در خفیه روغن ودود چراغ یا سیاهی بیخ دیگ وغیره بر میخ
مذکور که بیرون است بمالد تا که میخ مذکور مرغن وسیاه گردد وپستر خود نیز از آنجا بیرون شده دران
مجمع شریک گشته آن همه را خوب بفهماند که تاثیر این عملیکه حالا من بعمل مے آرم اینکه اگر دزد این
میخ را بدست راست خود بگیرد دستش با میخ معلوم بسته بماند وتا من آواز ندهم دستش همچنان
بسته بماند وبعد ازان چون من دست وی را ببینم خواهم شناخت که این دزد است واین دزد

بیست و دست این با میخ بسته شده بود یا نه پستوگی را از ایشان حکم دهد که اندرون حجره
موصوف رفته از پنجهٔ دست راست خود تنهٔ میخ مذکور را مستحکم گرفته مرا آواز بدهد که میخ را
در قبضهٔ خود گرفتم تا که من افسون گرفتاری دزد بخوانم و چون آنمرد درون رفته آواز و بدهد
آهسته آهسته زیرلب چیزی خوانده بسوی میخ مسطور بدمد پستر بآنمرد بگوید که میخ را گذاشته
انگشتها را بند نموده پیش من بیا چون بیاید در تنهائی پوشیده از همه و نیز از وی در روشنی چراغ
قبضهٔ وی را بگشاید و پنهان از وی در پنجهٔ وی خود نگاه کند تا که وی نیز معلوم نکند که پنجهٔ وی سیاه
و مرغن گشته است یا نه بعد از ان بپارچهٔ خرقه که با خود داشته باشد دست وی را خشک نماید تا که
سر و راز معلومه بکسی ظاهر نگردد و درین اثنا عرضانه از سر ناخن خود بر دست وی غمزهٔ زند که
گویا قسمی بدو اشاره کرده شد بعد از ان دیگری را درون خانهٔ موصوف بفرستد تا آنکه جمله حاضران
در تحت این عمل آیند. پستر خطاب بهمه نموده بگوید که از میان شما دزد را شناختم چنانکه اشارهٔ بوی
کرده ام اگر درین شب مال را در خانهٔ صاحب مال انداز دبها و رنه در شب دیگر بعد از عمل معموله
و معلومه که کردم دزد را رسوا نمایم و این عمل را تا چند شب بکار آرد اغلب که دزد در فریب آمده
خیال نماید که غمزهٔ ناخن که بر دست من کرده بود مرا شناخته است و مرا در شب دیگر شرمنده نماید
رعب خورده مال را باز پس اندازد و نیز اگر دزد کم فهم باشد از خوف خود میخ مذکور را نخواهد گرفت
و بیهوده آواز دهد که میخ را گرفتم پس هر که دزد نباشد کف دست وی بسبب گرفتن میخ مذکور
داغدار باشد و هر که دزد باشد کف دست وی صاف باشد در روشنائی چراغ پیش وی معلوم
گردد پس در پوشیدگی با وی بگوید که مال را بمن بسپار تا بمالک رسانم و پرده تو فاش نخواهم کرد و الا
شرمنده خواهی شد **طریق چهارم** اینکه با جمع مذکور بگوید که من دزد را از میان حاضران بعملیکه
با خود میدارم می شناسم اگر دزد از میان این جمع غائب نباشد مگر در بدو الامر (ای از آغاز) رسوائی وی نمی خواهم
و برای تصدیق شما میگویم که بطریق خفیه از من شما باهم قیمت یکدرم را یا یک فلوس را مثلاً چند عدد
آنار فرضاً بگیرید و شمار آنها را با خود از بر داشته مرا آواز دهید که آنار را خریدیم و خود از ایشان
علیحده نشیند تا که از سرگوشی ایشان مطلع نگردد و چون آواز دهند وی را لازم که از طرف خود عدد وی را
پسند نموده با ایشان بگوید که همین مقدار دانه ها را (مثلاً چهار دانه) از هر انار یکه گرفته آید بیرون کنید

و عدد آنجمله دانها را جمع نموده باخود یاد داشته مرا آواز دهید و چون آواز دهند دیرا لازم
که بایشان بگوید که اینهمه دانها را برای درختان نشاندن در زمینی کاشت نموده فرضا هر قدر دانها
که کاشت کرده بودید بهمان مقدار از انها درختان روئید و هر یک درخت همین قدر آنار را بار آورد
پس آنمقدار را یعنی همین عدد را که درباره اثمار بایشان گفت نیز باخود یاد دارد که با عدد سابقه این را
باهم ضرب خواهد داد و پستر بایشان بگوید که انجمله انار را که بر سر درختان موجود است جمع نموده تعداد
آنرا معلوم و مفهوم کنید بعد از ان آنهمه انار را بهمان نرخ بفروشید که خود شما از پیشتر بقیمت یکدرم
گرفته بودید و انجمله قیمتش را اندازه نموده که تا چند بدست آمد و بعد از دریافت آنجمله قیمت بمن
آواز دهید که آنهمه را کسی بدزدی برد پس من معلوم خواهم نمود و بشما ظاهر نمایم که این مقدار مبلغات
از شما بدزدی رفته است **پس** عدد دانهای انار را که از پیشتر ایشان از ابدا حکم داده بود در عدد میوه آنار که بر سر درخت برآمده
و بدان نیز حکم داده بود ضرب دهد هر چه از حاصل ضرب برآمد همان مقدار تعداد مبلغات ایشان خواهد بود و بس

حکایت (۶۹) سـ ٥ | او در اسلام صوفی و صافی | در شریعت وفی و هم وافی | در خیرات الحسان است

که باری عبد الله ابن مبارک رض از ابو حنیفه رض پرسید که در حق این واقعه چه میفرمائی که مردی را دو درهم
با یک درهم دیگری اختلاط افتاد پستر آن دو درهم از ان هر سه درا باهم مخلوط شده ضائع شد و یکی بماند و بیقین
تعیین آن گم شده معلوم نیست که از انِ که بود فرمود که درهم باقیمانده درمیان ایشان هر دو کس لبسه
حصه مقسوم است ابن مبارک رح گفت که بعد از ان با ابن شبرمه رض ملاقات نمودم و این واقعه را
از وی پرسیدم وی رض از من پرسید که این را از کسی دیگر نیز پرسیده گفتم بلی از ابو حنیفه رض دریافت
آن کرده ام ابن شبرمه رض بمن گفت که ابو حنیفه رض ترا حکم لبسه حصه داده در درهم موجوده درمیان هر دو
گفتم بلی گفت خطائی نموده ابو حنیفه رض بلکه از احاطه علم یعنی از روی علم الیقین معلوم است که درآن
هر دو درهم گم شده یکی از انِ صاحب دو درهم ضائع گشته و درهم دیگر احتمال ملکیت هر دو نفر میدارد
پس درهم باقیمانده درمیان ایشان هر دو نصفی است کما آثلاثاً - پس نیکو دانستم قول وے را
بعد از ان با ابو حنیفه رض ملاقی شدم و اگر عقل وی رض با عقل یک نیمه اهل زمین وزن گردد هر آئینه عقل
ابو حنیفه رح بر ایشان غالب آید از استبصار خود دانسته مرا گفت کیفیت ابن شبرمه

فَقَالَ لَكَ قَدْ أَحَاطَ الْعِلْمُ أَنَّ أَحَدَ الدِّرْهَمَيْنِ ضَائِعٌ - وَبَقِيَ الدِّرْهَمُ الْبَاقِي - فَهُوَ بَيْنَهُمَا - قُلْتُ نَعَمْ فرمود وقتیکه

هر سه دراهم باهم مختلط گشت درمیان هر دو نفر شرکت در هر سه دراهم در آمد پس مالک یکدرهم را

ثلث هر درهم ازین دراهم ثلاثه میرسد و مالک دو درهم را دو ثلث هر درهم پس هر درهمی که ضائع شد

بدین حصه ایشان ضائع میگردد تنبیه قول ابو حنیفه رض ظاهر است در حق کسیکه قائل میباشد بر اینکه

اختلاط اموال مردم مع عدم التمیز مقتضی شرکت است علی الشیوع و قول ابن شبرمه رح را وجهی است

نزد کسی که در صورت اختلاط قائل باشتراک نمیگردد وجهش آنکه یکی از آن دو درهم ضائع شده بیقین

از ملک صاحب درهمین است اکنون هر یکی را از آن دو نفر یکیک درهم ماند و محتمل است که این درهم

موجود ملک هر یکی باشد و هیچ یکی را بر دیگری ترجیح نیست بنابران درهم موجود درمیان ایشان نصفی

خواهد بود انتهی ما قال العلامة ابن الحجر المکی فی الخیرات الحسان حنفا که اختلاف کاملین موجب تبصر

غیر مدرکین میباشد لطیفه در شامی در باب صلوة مسافر تحت این مسئله که اگر مسافری در دو جاے

مستقل نیت اقامت کند چنانچه مکه و منیٰ در آنجا وی نیز قصر نماید - آورده که این یک مسئله سبب تفقه

عیسیٰ بن ابان گردید (بعد ازین) چه وی رح مشغول بود بطلب علم حدیث پس در عشره اول از ذی الحجه در مکه

معظمه بایکی از رفیقان در آمد تا یکماه هم در مکه نیت اقامت کرد گفت که بنابران نماز را تمام میگزاردم

و قصر را بگزاشتم تا آنکه بعضے از اصحاب ابو حنیفه رض را ملاقی شده مرا گفت که خطا کردی درین اتمام (ایے که نیت را اقامت کرده بودم ۱۲)

نماز چرا که ترا از خروج بسوی منیٰ و عرفات لابدی است و چون از منیٰ باز پس آمدیم رفیقم را قصد

رفتن مصمم شد و من نیز رفاقت وی را نمیگزاشتم بنابران در مکه در نماز خود قصر میکردم باز مرا همان صاحب

ابو حنیفه رح گفت خطا کردی چرا که تا حال تو در مکه مقیم میباشی و تا وقتیکه از مکه بیرون نروی مسافر (ایے که نیت سفر کرده بودم ۱۲)

نمیگردی پس با خود گفتم سبحان الله در یک مسئاله در دو مقام خطائی کردم پس بسوی مجلس امام محمد

شیبانی رح رفتم و شغل فقه را از سر گرفتم در بدائع گفته که این حکایت را برای آن ذکر کردیم تا که طلبا را

مبلغ علم معلوم گردد و نیز باعث طلب علم خواهد بود انتهی -

حکایت (۷۰) سه

هر که او طالب لطیفه بود		مقتدا لیث ابو حنیفه رح بود

در سیرة النعمان از مختصر تاریخ بغداد از ترجمه

ابو حنیفه رح آورده که از عطا بن ابی رباح که یکی از ائمه حدیث و نیز از اساتذه امام است کسی پرسید

از معنی این آیت که وَآتَيْنَاهُ أَهْلَهُ وَمِثْلَهُمْ مَعَهُمْ عطا رض فرمود که خدای تعالی آل و
اولاد ایوب علیه السلام را که مرده بودند برای او زنده کرده با ایشان دیگر انها نیز پیدا کرده داد ابوحنیفه رض
گفت هر که از صلب کسی پیدا نشده باشد وی انها اولاد وی چگونه محسوب گردد در خیرات الحسان
این حکایت را چنین نقل کرده که عطا رح از ابوحنیفه رض از معنی این آیت پرسید ابوحنیفه رض گفت
رد کرد حق تعالی بر ایوب علیه السلام اهل وی را و مانند اهل و ولد وی را نیز عطا گفت آیا رد میکند
حق تعالی بر پیغمبری اولادی را که از صلب وی نمیباشند گفت عافاك الله تع من درین
باره چیزی نشنیده ام ولکن میگویم که رد کرد حق تعالی بروی اهل و ولد صلبی وی را و مانند اجر ولد وے
عطا گفت این است احسن تنبیه چیست مانع درینکه گفته شود که عطا کرد حق تعالی مر ایوب علیه السلام
را عدد اولاد وی و مانند آن عدد اولاد دیگر نیز انهان زوجه وی که حق تعالی درحق وی یا ایوب علیه السلام
حکم فرمود وَخُذْ بِيَدِكَ ضِغْثًا فَاضْرِب بِّهِ وَلَا تَحْنَثْ وَهٰذَا هُوَ الظَّاهِرُ كما
قَالَ فِي الْكَشَّافِ وَرُوِيَ أَنَّ امْرَأَتَهُ وَلَدَتْ بَعْدُ سِتَّةً وَعِشْرِينَ
أَبْنًا - فَكَانَ لَهُ قَبْلَ الْابْتِلَاءِ سَبْعَةُ بَنِيْنَ وَسَبْعُ بَنَاتٍ انتہیٰ
بهر حال خوبی علم و لطافت آن بر کسی پوشیده نیست لطیفه وقتیکه بحر العلوم مولوی عبد العلی
مرحوم از لکھنؤ به بنگاله میرفت چون در بنارس رسید فاضلی برای ملاقات او پیش وی آمد بحر العلوم از
نام گرامی وی از وی پرسید گفت عبد الحق یک فنی نام من است باز از بحر العلوم از اسم تشریف وی
دریافت نمود فرمود به عبد العلی هر فنی مشهورم گردانیده اند آن فاضل گفت هر فنی هیچ فنی بحر العلوم
فرمود این شکل اول است که نتیجه اش اینکه یک فنی هیچ فنی از شنیدنش آن فاضل کمال شکر گزار وی
گردید و بر تبحر وی آفرین خواند گوئیم درین ماده صورت شکل اول اینچنین است - عبد الحق یک فنی
عبد العلی هر فنی - صغری است هر فنی هیچ فنی کبری گشت نتیجه اش اینکه یک فنی هیچ فنے -

حکایت (۱۷) سـ | نور او صافش روایت با درایت | بیا بشنو حکایت در حکایت

در خیرات الحسان آورده که باری در باب تنحنح مؤذنین که در وقت اقامت میکنند از ابوحنیفه رضی الله عنه
پرسیدند که این را اصلی هست فرمود بلی که این تنحنح از ایشان اعلام است بر نیکه ایشان اراده اقامت
میدارند و هر آئینه مروی است از علی کرم الله وجهه که دیار را هی بود در وقت شب بسوے

آنحضرت صلی الله علیه وسلم گفت علی رض وقتیکه می در آمدم در غیب بر آنحضرت صلی الله علیه وسلم و وی صلی الله علیه وسلم در نماز بودندی اذن دادی مرا به تنحنح **آری** آدابیکه صحابه رضوان الله علیهم را با آنحضرت صلی الله علیه وسلم بود ما را اصلی کافی و دلیلی از بس وافی میباشد **لطیفه** در مطلع العلوم آورده که روزی سرور عالم صلی الله علیه وسلم نهایت متفکر بود از وفور تفکر تغیر در بشرهٔ مبارکش ظاهر شده از صحابه رض کسی را مجال آن نبود که سبب آن استفسار نماید ابوذر رض حاضر شد بعد دعا و ثنا گفت یا رسول الله شنیده ام وقتیکه دجّال پدید آید قحط عظیم باشد و او خلق را با انواع نعمت دعوت کند رای مبارک نبوی صلی الله علیه وسلم چیست اگر من او را دریابم اول دست بنعمتهاے او زنم و چون خوب سیر شده باشم از وی منحرف شوم آنحضرت صلی الله علیه وسلم را تبسم آمد و آثار انبساط در بشرهٔ مبارک پیدا شد و فرمود که اگر تو او را دریابی خدای تعالی از نعمتهای او ترا بی نیاز گرداند انتهی این لطیفه نیز برای ما اصلی است در ینکه اهل دین کاملین را گاهی احتیاج به بیگانگان ملت خود نیفتد انشاء الله تعالی

لطیفه از ابوذر رضی غفاری صحابی رض

حکایت ۷۲

زاد صافش حکایت در حکایت	بیا بشنو روایت با درایت

حکایت ۷۲ از امام رح

در خیرات الحسان است که باری ابن المبارک رح از ابوحنیفه رض پرسید که چه میگوئی در دیگی که در وی گوشت پخته جوش خورده باشد و اتفاقاً مرغی دران بیفتد و بمیرد ابوحنیفه رض بیاران خود نگریسته فرمود که رای شما چیست ایشان روایت از ابن عباس رض آوردند که شوربا ریخته گردد و گوشت را شسته بخورند امام رح فرمود این حکم وقتیست که وقوع مرغ در حالت سکون دیگ باشد و اگر وقوع مرغ در حالت جوش و غلیان دیگ بود گوشت نیز انداخته گردد ابن مبارک رض پرسید برای چه فرمود بسبب وصول نجاست در باطن آن گوشت بخلاف شق اول که دران نجاست بظاهر پیوسته بود و بس پس این فرق غایت پسند افتاد ایشان را **آری** جواهر علم را اهل علم میشناسند **لطیفه** در نزهة المجالس للامام الصفوری الشافعی آورده که مردی بشنیدن این حدیث شریف اِنَّ الْمَلَائِكَةَ لَتَضَعُ اَجْنِحَتَهَا (می نهند پرهاے خود را) لِطَالِبِ الْعِلْمِ چنانکه در صحاح نیز وارد است میخهاے آهنین در نعلین خود مستحکم نمود و گفت که اراده آن میدارم که پایمال سازم برین پرهای فرشتگان را حق تعالی در هر دو پای وی زخم آکله انداخت (بیماری که گوشت را بخورد) و نیز بعضے از طلبا الطلب علم حدیث نزد بعضے محدثین رض میرفتند منکری استهزا کنند گفت بردارید قدمهای خود را از اجنحهٔ ملک تا که شکسته نگردند (پرهای فرشتگان) آن هم واز انجا

بر نجاست تا آنکه هر دو پای وی خشک گردید اَللّٰهُمَّ اِنَّا نَعُوْذُبِكَ مِنْ سُوْءِ الْاِعْتِقَادِ

حکایت (۴۳) ست | قصۂ نادر در آمد در نظر | زان امام ذو المعالی ذو البصر

هم در خیرات الحسان است که یکی از امام رض پرسید چه میگوئی در حق شخصے که مر زن خود را گفت وحالانکه در دست آن زن پیالۂ پر از آب بود اگر این پیالہ را نوشیدی ویا بکسی دیگر دادی ویا بزمین ریختی ویا بزمین نهادی ترا طلاق است فرمود که جامۂ دران پیالہ انداخته تا که آن همه آب را جذب کند **لطیفه** هم در نزهة المجالس از بعضے فضلا آورده که من از اقوال امام ابو حنیفه رض کمال منکر بودم پس زخم آنکه در دست من در افتاد تا آنکه آنحضرت صلی الله علیه وسلم را در خواب دیدم پس از اقوال امام ابو حنیفه رض از وی صلی الله علیه وسلم پرسیدم فرمود که کلام ابو حنیفه رض مشابه بکلام حضرت لقمان است مگر اینکه لقمان زائد است بر ابو حنیفه رضی الله عنه انتهی **فائده** لقمان خواهر زادۂ ایوب علیه السلام است وقیل ابن خالته وتا هزار سال عمر داشت وبقول عکرمه وشعبی نبی است وبقول دیگر علما ولی است نه نبی کذا فی نزهة المجالس **حکایت (۴۴) ست** | آن دو صافش تعجب خیز دانورا | بیا بشنو تو رمزی پاک واطهر | در خیرات الحسان است که بار ی امام رض پرسیده شد از حال شخصے که زن وی بر نردبان رفته بود وبا زن خود گفت اگر بالا بر نردبان رفتی ویا از نردبان بزیر آمدی ترا طلاق است که چه حیله کرده آید تا که طلاق نیفتد در جواب آن فرمود که نردبان را بردارند درحالیکه آن زن بران باشد وبر زمین بنهند ویا آن زن را بدون ارادۂ وی از نردبان برداشته بزمین نهند که درین هر دو صورت بر وی طلاق نیفتد **نکته** در نزهة المجالس مؤلفۂ علامۂ شافعی المذهب آورده که علامه علائی در قوله تعالی لَا تَقْصُصْ رُؤْيَاكَ عَلٰی اِخْوَتِكَ گفته که این منع بطریق وحی از طرف حق تعالی نبود بلکه بطریق اجتهاد از یعقوب علیه الصلوة والسلام بود پس درین تحقیق رد است بر کسیکه انکار میکند بر ابو حنیفه رض که وی از اهل الرای است که این طعن در وی مانند طعن است در یعقوب علیه السلام انتهی حقا که رای صائب غالبا مطابق واقع میباشد پس انکار از ان بجز از سفاهت محضه دیگر چه باشد چنانچه **لطیفه** بدانکه خلافت حقه در چهار کس منحصر گشته است که اول ایشان امیر المومنین ابو بکر رض است وآخر ایشان امیر المومنین علی رض است که ایشان هر دو درمیان خلافت خود ها احاطۂ خلافت حقه کرده اند چنانکه محطروف تمی

الف و یاست که حرفی از میان ایشان بیرون نی بنابران حرف اول از حروف تہجی در آغاز نام نامی خلیفۂ اول و حرف اخیر از حروف تہجی در اختتام اسم سامی خلیفۂ اخیر در آمده اندیس ہر کہ در ترتیب خلافت ایشان براہ بوالفضولی میرود گویا آن بوالفضول در ترتیب حروف تہجی کہ از الف تا یا ترتیب یافتہ است بسبب ریشخندی خود تغیری میخواہد و مضمون سابق را شاعری ہندی چنین ادا ساختہ

ابیات ہندے

خلافت کو گھیرے ہین باصد صفائی	الف اور یا کیطرح انکو جانو	ابوبکرؓ و گیسو علیؑ ایک جانب
یہہ تشبیہہ ہی واقعی تو جگہ بھی	الف اور یی نے بہ ترتیب پائی	کہ محصور ہی جنمین ساری خدائی
یہ آخر خلیفہ کے آخر مین آئی		وہ اول خلیفہ کے اول مین آیا
کہ ہاشند سر و سر نور مطہر	حکایت (۷۵) ہفتاد و پنج	بیا بشنو دگر رمز منور

علامہ ابن حجر مکی شافعیؒ در خیرات الحسان آوردہ کہ بارے امامؑ زن دیگر بر زوجۂ اول کہ مادر حمادؒ بن امام بود بخواست چون خبر غش بمادر حماد رضؓ رسید پیش امامؑ آمدہ گفت تا وقتی کہ زن جدیدہ را بطلاق ثلاثہ مطلقہ نمائی گاہی شما ہمراہی و مصاحبت نمایم از شنیدنش امام رضؓ حیلۂ نمودہ بزن جدیدہ حکم فرمود وقتیکہ من نزد زوجۂ اول بیباشم نزد من ہمای واز من این مسالہ را سوال نما آیا زن را میرسد کہ شوہر خود را از خود جدا سازد پس زن جدیدۂ امام رضؓ ہمچنان کرد یعنے کہ من زن اجنبیہ ام و محض برای دریافت مسالۂ معلومہ نزد امام رضؓ در آمدہ ام از شنیدن جواب مسالۂ مذکور مادر حماد رضؓ کہ زوجۂ اول است گفت کہ ترا از طلاق دادن زوجۂ جدیدہ لابدی است یعنے اگرچہ زن را ترک مصاحبت شوہر خود در شرع شریف درست نیست مگر تا وقتیکہ جدیدہ را طلاق ندہی مصاحبت با تو نخواہم نمود و مادر حمادؓ سائلہ را نمید انست کہ این است منکوحۂ امامؑ امامؓ برای رضای زوجۂ اول فرمود كُلُّ امْرَأَةٍ لِي خَارِجَ هٰذِهِ الدَّارِ فَهِيَ طَالِقٌ ثَلَاثًا از شنیدنش زوجۂ اول راضی گردید و زوجۂ ثانی نیز برامامؓ مطلقہ نشد چہ آن درآن دار داخل بود نہ خارج از ان۔ **لطیفہ** در مطلع العلوم است کہ جوانی نزد فقیہی آمد و گفت زن جمیلہ دارم کہ از نازک مزاجی طاقت سرانجام امورات خانہ داری ندارد و زر نیز ندارم کہ کنیزے بدست آرم زنی را بہم رسانیدہ ام میخواہم کہ باو مناکحت کنم تا امورات خانہ را وی متکفل باشد اما و البیان آن زن میگوید کہ تا وقتیکہ زن اولین را طلاق ندہی عقد نکاح تو محال است مرا حیلۂ

حکایت ۷۵ از امام رضؓ

حیلۂ فقیہی در عدم تطلیق زن

بیاموز که محبوبهٔ مرا نوبت بطلاق نرسد و زن مطلوبه بعقد نکاحم در آید فقیه او را گفت که محبوبهٔ خود را بگورستان بفرست پیشتر پیش و الیان زن مطلوبه برو و بگو برای رضای شما بجز از آن زنم که در گورستان است دیگر هر زن که مرا باشد طلاقش دادم جوان همچنان کرد و الیان زن مطلوبهٔ وی دانستند که شاید وی را از زن مرده نیز باشد و آن زن را بحبالهٔ نکاح وی آوردند نکته از حکیمی پرسیدند که چگونه در حق نکاح گفت یکماه شادمانی و بعد از ان اندوه جاودانی و خاک افشاندن بر سر جوانی. و همچنین از حکیم عرب پرسیدند مَا تَقُوْلُ فِی النِّکَاحِ قَالَ فِی النِّکَاحِ فَرْحَةُ الشَّهْرِ وَكَسْرُ الظَّهْرِ وَغَمُّ الدَّهْرِ عجیبه حکیمی گفته که تا من مجرد بودم کدخدایان گنگ بودند که مرا بر خرابیهای کدخدائی مطلع نکردند و اکنون که من کدخدا شدم مجردان کر شدند که هرگز گوش نصیحت ندارند. حکایت (۶۷) ـــ ۵

بیا بشنو وگر رمز لطیفه | که باشد مظهر آن بوحنیفه

در خیرات الحسان است که شخصی در زمانهٔ امام رضا دعوی نبوت نمود و گفت مهلتی مرا دهید تا که علامتی برای تصدیق دعوی خود ظاهر نمایم امام رضا را خبر شد فرمود هر که از وی علامتی طلب نماید کافر گردد چه طلب علامت از وی بعد از ان باشد که تکذیب این فرمان آنحضرت صلی الله علیه وسلم نماید قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ لَا نَبِيَّ بَعْدِيْ لطیفه در جامع الفنون است که در عهد خلافت هارون رشید شخصی دعوی نبوت کرد هارون او را طلبیده از وی پرسید که چه دعوی میکنی گفت دعوی پیغمبری هارون گفت چه معجزه میداری گفت هر چه میخواهی گفت عصای خود را بیند از تا بصورت مار شود چنانکه معجزهٔ موسی علیه السلام بود آنمرد گفت عصای موسی وقتی مار شدی که فرعون دعوی خدائی کرد اگر تو نیز دعوی خدائی میکنی عصای من مار شود هارون گفت ارباب انجمن من خربزهٔ شیرین طلب میدارند بمعجزهٔ خود پیدا کن گفت مهلت سه روز بده هارون گفت همین وقت حاضر کن مرد گفت زهی انصاف که حق تعالی با چنین قدرت و توانائی از روز تخم ریزی بسه ماه پیدا میکند و تو با من بسه روز صبر نمیکنی هارون بخندید و دانست که مرد ظریف است او را گفت از دعوی خود توبه کن و نعمتی با و ارزانی فرمود و رخصت نمود نکته جامی رحمة الله علیه در بهارستان خود در روضهٔ هفتم در تذکرهٔ شیخ سعدی شیرازی گفته ـــ ۵

در شعر سه تن پیمبر انند | هرچند که لا نبی بعدی | اوصاف و قصیده و غزل را

فردوسی و انوری و سعدی
در شعر سہ کس پیمبرانند
ہر چند کہ لا نبی بعدی

و در تاریخ آئینہ اوده ابیات بالا را چنین ذکر کرده ه
قولی است کہ جملگی برانند فردوسی و انوری و سعدی
ایضاً شاعری بحافظ شیرازی نوشت - ه

منم رسول کہ یعنے پیمبر شعرا — کلام من ہمہ وحی و سخنوران اصحاب

جواب از حافظ شیرازی

پروردگار تازه سخن در جہان منم — ای مدعی تو لاف فضولی چہ میزنی
من خود نگفتہ ام نفرستاده ام ترا — دعوئ پیمبری و رسولی چہ میزنی

حکایت (۷۷) ه

زینت ده گیتی زمان شد حنیفہ بو العلا — زیب زمین و آسمان شد بو حنیفہ بو العلا

در خیرات الحسان است کہ شخصے حلف نمود کہ وی بیضہ مرغ نخورد پستر باز حلف نمود کہ ہر آئینہ خواہم خورد ہر انچہ در آستین فلان است وچون دیدند در آستین آن فلان تخم مرغ بود درین باب از ابوحنیفہ رض پرسیده شد کہ چہ کرده آید فرمود کہ آن بیضہ را در زیر کنار ماکیان نہند وچون ازان بچہ متولد گردد بعد ازان او را بریان کرده بخورد ویا آنرا پختہ مع شوربا بخورد تا کہ چیزے از وے باقی نماند- **تنبیہ** علامہ ابن حجر دریجا نوشتہ کہ نزدیک ما درین باره حیلہ اینکہ آن بیضہ را در ظرف شکر بیامیزد وآن شکر را بخورد کہ درینصورت وی از حنث بری گردد کہ صدق علیہ انّہ اکل ما فی کمّہ وصادق نیست بروی اینکہ گفتہ آید کہ وے بیضہ خورد چراکہ آنرا در شکر نیست ونابود کرده است حقا کہ اطمینان دلہاے ناواقفان از کلام صداقت انجام ہمین علماے ربانی تواند بود وبس لطیفہ در مجالس الابرار و مجلس نو زدہم آورده کہ شخصے بروز عید در عیدگاه قبل از نماز عید اراده نماز نفل نمود امیر المومنین علی رض او را ازان منع نمود آن مرد گفت یا امیر المومنین من خوب میدانم کہ حق تعالے کسی را بنماز خواندن عذابی نده یعنی در اوقات غیر کروه در جوابش امیر المومنین فرمود من نیز خوب میدانم کہ حق تعالی کسی را ثواب بکارے نمیدہد تا آنکہ آن کار را آنحضرت صلعم خود بعمل آرد ویا کسی را تعلیم نماید واین نماز تو ازین قبیل نیست پس لا یعنی وعبث است وکعبث حرام شاید کہ حق تعالی ترا بدان نماز

در حکایت ۷۷ - از امام رض

تنبیہ در بیان حیلہ

ونیز بمخالفت تو از رسول الله صلعم عذاب نماید انتهی تنبیه انچه دیگر نمازها که درین زمانه ما از کتب غیر متداوله مروج گشته و در عصر صحابه و تابعین ونیز در عهد ائمهٔ مجتهدین رضوان الله علیهم اجمعین وقوع آن نشده بلکه اکثر متقدمین آنها را نشناخته چنانچه هیچ بحث و تکلم در کتب ازان نفرموده جمله ازین قبیل است والاِنصافُ خَیرُ الاَوصافِ وَالسَّلَامُ عَلٰی مَنِ اتَّبَعَ الهُدٰی

حکایت (۷۸) ہ

رحمتِ حق چو رہنما گردد	عقل بنده چو کیمیا گردد

هم در خیرات الحسان است که بارے از امام رح از حال شخصے پرسیده شد که بطلاق ثلاثه حلف نمود که اگر امروز غسلے از جنابت نمایم پستر باز بطلاق ثلاثه حلف نمود که اگر نمازی را از نمازهاے این روز ناغه نمایم پستر باز بطلاق ثلاثه حلف نمود که اگر همدرین روز با زن خود جماع نکنم امام رح در جوابش فرمود که آنمرد را لازم هست که بعد از اداے نماز عصر با زن خود جماع کند و بعد از غروب آفتاب غسل از جنابت کند بعد ازان نماز مغرب و نماز عشا را ادا نماید که درینصورت از حلف بری گشت چه هم دران روز قبل از غروب با زن خود جماع نمود ونیز هر پنج نمازهاے روزانه ادا کرد زیرا که مراد وی از نمازهاے این روز همین پنج نمازها بود انتهی اگر زنش متقی و مطیع بودی همین مسئله براے وے خوب بود ورنه معالجه اش همین طلاق بود دبس لطیفه در بستان المحدثین آورده که پدر بزرگوار عبدالله بن مبارک در ابتدا غلام یکی از ترکان بود که تجارت میکرد و در تاریخ عامری مذکور هست که مبارک رض خیلی مرد متورع و متقی بود تا آنکه انار ترش را از انار شیرین نمی شناخت با آنکه بحکم آقاے خود باغبانی باغ انار مولاے خود میکرد و درین مدت اناری را نچشیده بود و قصه اش در بستان مذکور است پس مالک وی ازین دیانت و امانت او بسیار راضی شد و از باغبانی او را بحضور خود طلبید تا آنکه روزے در مقدمهٔ کدخدائی دختر خود که بحد جوانی رسیده بود ازو مشوره پرسید مبارک گفت که اہل عرب جاہلیت براے نسب و حسب دختران خود میداد ند و یهود براے مال و نصاری براے جمال و در اسلام دین و اتقا را اعتبار هست ازین هر چهار راه هر چه پسند خاطر تو باشد بران عمل باید مالکش از عقل و کیاست او بسیار خوش شده بخانه خود رفت و بوالدهٔ آن دختر این مشوره بیان نمود و گفت که دادن این دختر بمبارک خیلی مبارک میدانم که در ورع و تقوے و دینداری سرآمد زمانه است گو غلام هست مادرش نیز راضی شد دختر را باو دادند و ازان دختر

عبداللہ بن مبارک رض در سنہ ۱۱۶ یا ۱۱۹ ہژده یا نوزده ویکصد از ہجرت بوجود آمد کہ ذکر خیر ایشان در بستان بکمال ہست ودر وقت مراجعت از جہاد کفار در حدود موصل در ماه رمضان المبارک در سال یکصد و سنہ ۱۸۱ ہشتاد و یک بعمر شصت و پنج یا دو سالگی جان بحق تسلیم نمود رضی اللہ تعالیٰ عنا وعنہ

حکایت (۷۹) سادۀ | کنون بحثِ فقہا و اعظم شنو | دگر ہا شنیدی و این ہم شنو

در تفسیر مظہری تحت آیت وَحَرَّمَ الرِّبٰوا آورده کہ ابن حزم در محلی وطبرانی در اوسط وحاکم در علوم الحدیث وخطابی از طریق محمد بن سلیمان دیلمی آورده کہ عبدالوارث بن سعید گفت در آمدم در مکہ معظمہ ودر آنجا اباحنیفہ وابن ابی لیلیٰ وابن شبرمہ را رضی اللہ عنہم یافتم از ابوحنیفہ رح از مسالۂ شخصے پرسیدم کہ چیزے را بفروخت ودر ان شرط نیز لازم نمود فرمود کہ بیع باطل است وشرط نیز را وے گفت باز نزد ابن ابی لیلیٰ رض در آمدہ از وی پرسیدم گفت بیع جائز است وشرط باطل باز نزد ابن شبرمہ رض در آمده از وے پرسیدم گفت کہ بیع وشرط ہر دو جائز است باخود گفتم سبحان اللہ سہ نفر از علماے عراق اند مشہور ودر یک مسالہ باہم مختلف اند پستر باز نزدیک ابوحنیفہ رح در آمدم واز ماجرا خبرش دادم گفت می ندانم آنچہ ایشان ہر دو فرموده اند وَحَدَّثَنِیْ عَمْرُو بْنُ شُعَیْبٍ عَنْ اَبِیْہِ عَنْ جَدِّہٖ عَنِ النَّبِیِّ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ اَنَّہٗ نَہٰی عَنْ بَیْعٍ وَّشَرْطٍ پس بیع مع الشرط ہر دو باطل ہست بعد ازان نزد ابن ابی لیلیٰ در آمدم واز ہر دو قول دیگر کہ مخالف او بود اطلاعش دادم فرمود من ندانم آنچہ ایشان فرمودند وَحَدَّثَنِیْ ہِشَامُ بْنُ عُرْوَۃَ عَنْ اَبِیْہِ عَنْ عَائِشَۃَ اَمَرَنِی النَّبِیُّ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ اَنْ اَشْتَرِیَ بَرِیْرَۃَ فَاَعْتِقَہَا یعنے بگیرم بریره را بشرط اینکہ آزاد کنم او را پس بیع جائز است درینصورت (یعنی خریدن بریره) وشرط باطل (یعنے اعتاق) پستر نزد ابن شبرمہ رض در آمدم پس از گذشتہ اطلاعش دادم (یعنے از اختلاف ایشان بدون دلیل یکدیگر) فرمود کہ من ندانم آنچہ ایشان گفتند وَحَدَّثَنِیْ مِسْعَرٌ عَنْ مُحَارِبِ بْنِ دِثَارٍ عَنْ جَابِرٍ قَالَ بِعْتُ مِنَ النَّبِیِّ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ نَاقَۃً وَّشَرَطَ لِیْ حُمْلَانَہَا اِلَی الْمَدِیْنَۃِ یعنی شترماده را از آنحضرت صلے اللہ علیہ وسلم فروختم وبراے من شرط نمود سواری آن تا مدینہ پس بیع جائز است وشرط نیز جائز است انتہی در مظہری درینمقام برای تطابق بحث طویل آورده در آنجا باید دید مگر در ظاہر وجہ امام اعظم رض قوی است چراکہ

حکایت ۷۹ سادۀ امام اعظم رح

دران حدیث تعمیم است بخلاف هر دو حدیث دیگر که در آنها احتمال تخصیص باقی است و دو اقعهٔ
جزئیه را بر قوانین کلیه ترجیح نمیتواند شد فافهم حقا علم هرچند که زائد تر باشد غالبًا فوائدش بیشتر
لطیفه در کفایه حاشیهٔ هدایه در باب استیلاء آورده که بمذهب داؤد اصفهانی ظاهری و اتباع
وی از ظواهر جائز است بیع ام ولده درین باره از ابی سعید بردعی استاذ امام کرخی رح
مروی است که از بردع باراده حج بیرون شدم تا بروز جمعه در بغداد رسیدم و بعد از نماز جمعه
قومی را دیدم که برای نظر کردن در مسائل نشسته اند و در ایشان داؤد موصوف بود یکی از
حنفیان از بیع ام ولده از وی پرسید جوابش گفت که جائز است بیع آن چراکه پیشتر از حامل
گشتن کنیز بیع آن بالاجماع جائز است و بعد از تولید عدم جواز بیع او اختلافی ست پس ما عمل
برین اجماع میکنیم تا آنکه اجماع دیگر منعقد گردد چراکه چیزیکه بالیقین ثابت باشد مرتفع نگردد مگر بدیگر
امر یقینی مثل آن از شنیدنش آن سائل متحیر ماند چراکه داؤد منکر قیاس بود و خبر آحاد یقین را
واجب نمیکند یعنی بطلان قول وی ازین دو چیز است و آن هر دو مقابل دلیل وی ضعیف
بودند ابو سعید رح در جوابش گفت که بر عدم جواز بیع آن کنیز در وقتیکه حامل باشد اجماع کردیم
چراکه در شکم وی بچهٔ حر موجود است پس ما برین اجماع قائم ایم تا آنکه اجماع دیگر مثل این منعقد
گردد فتحیر داؤد و از جواب ساکت ماند و چون ابو سعید در فقه ضعف طائفهٔ ظاهریه
دریافت برای تدریس هم در آنجا ماند تا آنکه اصحاب داؤد نزد وی در آمدند و همچنان بود تا آنکه
شبی ندائی شنید که که قائلی میگفت فَاَمَّا الزَّبَدُ فَيَذْهَبُ جُفَآءً وَاَمَّا مَا يَنْفَعُ
النَّاسَ فَيَمْكُثُ فِي الْاَرْضِ ترجمه اما کف روی آب و خبث بالای فلز پس برود در
حالتیکه مطروح و ساقط باشد (ای بیکاره) و آنچه سود رساند مردمانرا چون آب صافی یا فلزی
گداخته بغش پس بماند در زمین تا خلق بدان منتفع شود کذا فی الحسینی و بدون لبث و تاخیر شخصی
نزد ابو سعید در آمده از موت داؤد ظاهری خبرش داد بعد از ان امر وی بر قرار گردید **فائده**
آری علم بحریست ناپیدا کنار و آفتابیست فی نصف النهار **در کتابی** قلمی نوشته
دیده ام که چون این حدیث نبوی صلی الله علیه سلم اَنَا مَدِيْنَةُ الْعِلْمِ وَعَلِیٌّ بَابُهَا بسمع فرقهٔ از خوارج
در آمد بر ایشان شاق گذشته بر علی کرم الله وجهه حسد بردند و ده نفر از کبرای ایشان باهم متفق شده

حکایت داؤد ظاهری در بیع ام ولد

گفتند کہ ما ہمہ از دی تبفاریق مسأله واحده را می پرسیم ومی بینیم که جواب ما را چگونه میدہد اگر جواب هر یکی را از ما بطرز نو وطور علیحده دہد ہر آئینه وی آنجا نست که فرمود علیه السلام ولا فلا بعد از ان یکی از ایشان نزد وی رضؑ درآمد و پرسید یا علیؓ علم افضل است یا مال؟ فرمود اَلْعِلْمُ اَفْضَلُ مِنَ الْمَالِ گفت بکدام دلیل فرمود زیراکه علم میراث انبیاست ومال متروکۂ قارون وہامان وفرعون وشداد وغیرہم است آمرد این جواب را گرفته نزد ایشان باز پس آمد بعدازان مرد دوم از ایشان نزد وی درآمد وہمان سوال سابق را پرسید که یا علیؓ اَلْعِلْمُ اَفْضَلُ اَمِ الْمَالُ وہمان جواب که اول را فرموده بود با وی نیز فرمود که علم بہتراست از مال گفت بکدام دلیل فرمود زیراکه مال محتاج ست بحراست تو وعلم صاحب خود را نگهبانی میکند نه وی علم را بعد از آن وی رفته مرد سوم نزد وی رضؑ درآمد وہمان سوال نمود وہمان جواب یافت که علم بہتراست گفت بکدام دلیل فرمود زیراکه صاحب مال را دشمنان بسیار میباشند وصاحب علم را دوستان بیشمار پس تر مرد رابع درآمد وبعد از سوال مذکور ہمان جواب یافت گفت بکدام دلیل فرمود زیراکه مال از خرج کردن نقصان می پذیرد وعلم از تصرف نمودن وران زیادت میگیرد پس تر مرد پنجم نزد وی رضؑ درآمده بعد از سوال مسطور ہمان جواب یافت گفت بکدام دلیل فرمود زیراکه صاحب مال در مردم بنام بخیلی ولیئمی شہرت میابد وصاحب علم باسم اشرف وصف الطف نام میگیرد وپس تر نزد وی رضؑ مرد سادس درآمد وبعد از سوال مذکور ہمان جواب یافت گفت بکدام دلیل فرمود اَلْمَالُ تُحْفَظُ مِنَ السَّارِقِ وَالْعِلْمُ لَا يُحْفَظُ مِنَ السَّارِقِ یعنی غنی بمال تا آنست که از وی دزدیده نشود وغنی بعلم تا ابد است که او را دزدی نیست فافهم للفرق الکامل من الوجه الثانی وور فیصله نزاع اہل بصره با اہل شام این وجه را چنین فرموده که مال ہمراه قست تالب گور وبس وعلم بعد از مرگ نیز ہمراه میرود وہمین وجه را در دیوان علیؓ چنین ادا نموده **اشعار** رَضِيْنَا قِسْمَةَ الْجَبَّارِ فِيْنَا ؏ لَنَا عِلْمٌ وَّلِلْجُهَّالِ مَالٌ فَاِنَّ الْمَالَ يَفْنٰى عَنْ قَرِيْبٍ وَاِنَّ الْعِلْمَ يَبْقٰى لَا يَزَالُ پس تر نزد وی مرد سابع درآمد وبعد از سوال مرقوم ہمان جواب یافت گفت بکدام دلیل فرمود

؏ یعنے ما راضی ایم بقسمت حق تعالی درمیان ما باین طور که ما را علم عطا فرمود وجہال را مال چراکه مال بزودی فانی گردد وعلم ہمواره باقی خواہد ماند ۱۲ منہ رضؑ

صاحب مال بروز حشر محاسب شود و صاحب علم دیگر آنرا شفاعت نماید پیشتر نزد وی مرد ثامن
درآمد و بعد از سوال معلوم همان جواب بیافت گفت بکدام دلیل فرمود که مال بکشت و مرور زمان
مندرس میگردد و بوسیده میشود که ازان او را نقصان میباشد و علم بطول زمان فنائی پذیرد
بلکه انجلا بر انجلا میابد پیشتر نزد وی مرد تاسع درآمد و بعد از سوال و جواب مشروحه گفت بکدام
دلیل فرمود که مال دل را سیاه و سخت میکند و علم قلب را منور میسازد پیشتر نزد وی مرد عاشر
درآمد بعد از سوال سابقه و جواب مکتوبه گفت بکدام دلیل فرمود اصحاب مال دعوی ربوبیت کرده اند
بسبب مال و صاحب علم گاهی اینچنین نکرده بلکه صانع را از مصنوعات شناخته و با منکران
بمقام تحقیق درآمده یعنی چنانچه ابراهیم علیه السلام پیش نمرود فرمود رَبِّيَ الَّذِي يُحْيِي
بعد ازان علی رض فرمود پرسید از من ازین یک مسأله تا حیات من و بفضله تعالی من آنرا جواب
جداگانه خواهم گفت پس آن فرقه نزد امیر المؤمنین علی و آمدند و همه مشرف باسلام شدند انتهی
و همچنین در مقام دیگر چنین از نظرم گذشته که کسی از امیر المؤمنین علی رض پرسید که علم را بر متاع دنیا
چه فضیلت است فرمود چیزیکه اندک است چنانکه حق تعالی در حق آن فرمود قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا
قَلِيلٌ مارا ادراک کمیت و مقدار آن ممکن نیست پس چه گمان تست در حق چیزیکه آنرا کثیر فرموده
حَيْثُ قَالَ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا و درین مقام در تفسیر کبیر در جلد
اول آورده که برهان عقلی بر قلت دنیا و کثرت حکمت و علم اینکه دنیا متناهی القدر متناهی العدد
متناهی المدت است و علم آنست کہ لَا نِهَايَةَ لِقَدْرِهِ وَعَدَدِهِ وَمُدَّتِهِ وَلَا لِسَعَادَاتِ
الحاصلة منه واین کتبه میسازد ترا بر فضیلت علم فلله درّ العلم

ابیات

ای که کردی استفاده زین کتاب بی عدیل	یاد آری در دعایت عاصی عبد الجلیل
گر نکردی او رقم این چند سطور خسته را	کی شدی تو مستفیض از این کتاب بی دلیل
چونکه گشتم دال خیرت از برایت ای جوان	بارے الحمدی بخوانی از برای این ذلیل

حکایت (۸۰)   زوصفش چه آرم بنوک قلم | که وصفش قلم را نموده قلم

در سیرة النعمان آورده که روزے از حسن اتفاق امام سفیان ثوری و قاضی ابن ابی لیلی و شریک
و امام ابوحنیفه رضی الله عنهم همه در مجلسے شریک بودند شائقان علم را موقعه عمده میسر شده

شخصی از ایشان مسائلہ پرسید کہ چند نفر باہم مجتمع بودند ناگاہ مارے در آمدہ ببدن شخصے بر آمد آنمرد ترسیدہ از خود بینداخت کہ بالاے دیگرے افتاد آن شخص نیز مضطرب شدہ ہمچنان بعمل آورد ہمچنین ہر یکے از خود بدیگرے می انداخت تا آنکہ آن مار مرد اخیر ترین را بگزید واز گزیدنش بمرد پس دیت وی بکدام یکی از ایشان لازم می آید چونکہ از مسائل فقہ این مسالہ دقیق بود جملہ را تامل روی نمود بعضی گفت ہمہ را دیت لازم است بعضی گفت تنہا مرد اول ذمہ دار است تا آنکہ ہر سہ امام باہم مختلف الرائے بودند باوجود مباحثہ ہیچ تصفیہ درمیان ایشان نمیشد وامام ابوحنیفہ رض خاموش بود وتبسم مینمود آخر آنہا بوے خطاب نمودند کہ شما نیز خیال خود ظاہر نمایند فرمود وقتیکہ مرد اول بدیگری انداخت ووی از گزیدنش محفوظ ماند مرد اول بری الذمہ گشت ہمچنین دوم وسوم نیز بری الذمہ گشتند مگر مرد آخر ترین را دو حالت است اگر بمجرد انداختن وی آن مار آن مرد دیگر را گزیدہ باشد پس بر وی دیت لازم است واگر بعد از وقفہ وی را خوردہ باشد پس این شخص نیز بری الذمہ گشت چرا کہ درین صورت آن مار آنمرد را از غفلت وی خوردہ است کہ در حفاظت نفس خود بکار بردہ چرا آن مار را از خود بجلدی نمی انداخت تا او را ایذا نمادی واز ان ہلاک نشدی ازین بیان امام رض ہمہ خوش شدند وتحسین امام رض نمودہ بران اتفاق نمودند ووسوسۂ وخدشۂ کہ در قلوب متمکن گردد بجز از علم کامل انکشافی وانجلائے نمی پذیرد چنانچہ لطیفہ در حیات الحیوان علامۂ دمیری در بحث بوض آوردہ کہ شعبی گفت کہ چون حجاج بن یوسف را خبر آن رسید کہ یحیی بن یعمر میگوید کہ حسن وحسین رضی اللہ عنہما از ذریت رسول اللہ اند صلے اللہ علیہ وسلم از شنیدنش بجانب قتیبہ بن مسلم والی خراسان بہر ملا فرستاد کہ یحیی یعمر را کہ قائل قول مذکور است نزد من روانہ نمائی چہ وی رض در خراسان بود قتیبہ والی خراسان وی را رض نزد حجاج فرستاد شعبی راوی گفت در وقت رسیدن یحیی بن یعمر من نزد حجاج حاضر بودم حجاج گفت مرا از تو چنین رسیدہ کہ تو میگوئی کہ حسن وحسین رض از ذریت رسول اللہ صلعم اند گفت بلی یا حجاج شعبی گفت از جرأت وی بقولہ یا حجاج تعجب کردم حجاج گفت اگر بیرون نشوی از ذمۂ آن وبر ذریت بودن ایشان دلیل واضح از کتاب اللہ نیاری ہر آئینہ با تو چنان وچنین کنم مگر کہ آیت مباہلہ نَدْعُ اَبْنَآءَنَا وَاَبْنَآءَكُمْ وَنِسَآءَنَا وَنِسَآءَكُمْ الآیۃ نباشد یحیی بن یعمر رض گفت اگر از ذمۂ آن بیرون بر آیم ودلیل واضح بران از کتاب اللہ

لطیفہ در ثبوت ذریت حسنین از رسول اللہ صلعم

بغیر از آیت مباہلہ پیش تو بگذرانم مرا از ان امانی خواہد بود گفت بلی فقال قَالَ اللّٰهُ تعالیٰ
وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ ۚ كُلًّا هَدَيْنَا ۚ وَنُوحًا هَدَيْنَا مِنْ قَبْلُ
وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِ دَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ وَأَيُّوبَ وَيُوسُفَ وَمُوسٰى
وَهٰرُونَ ۚ وَكَذٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ وَزَكَرِيَّا وَيَحْيٰى
وَعِيسٰى وَإِلْيَاسَ ط بعد از ان یحیی بن یعمر رض از حجاج پرسید که پدر عیسیٰ ع کیست حالانکہ
حق تعالیٰ او را بذریت ابراہیم ع ملحق گردانید با وجودیکه در میان عیسیٰ ع و ابراہیم ع بُعد و دوری اکثر
است از ان دوری که در میان حسنین رض و محمد صلوات اللہ علیہم و سلامہ واقع است حجاج
گفت میدانم که این را ہم تو دانستهٔ و ہر آئینہ این را دلیل واضح آوردهٔ و اگرچه بارہا این را
خوانده ام مگر گاہے برین واقف نشده ام ۵ سادات نور دیدهٔ اعیان عالمند
از حرمت محمد ص و از عزت علی رض فردا طعام معدهٔ دوزخ بود کسی کامروز از محبت شان نیست ممتلی
پس حجاج بوالی خراسان نوشت که بمجرد رسیدن پروانهٔ من یحیی بن یعمر را قاضی خود گردان
والسلام تنبیہ یحیی بن یعمر رض تابعی بود عالم بقرآن و نحو و محب اہل بیت و لیکن کسی را از اصحاب
و یاران آنحضرت صلعم تنقیص نمیکرد انتہی نکتہ در بخاری در باب ادب و در ترمذی در باب
مناقب حسنین رض آورده که کسی از خون پشہ از ابن عمر رض پرسید ابن عمر رض فرمود کیستی و از کجائی
گفت از اہل عراق ابن عمر رض فرمود بنگرید بسوی این که از خون پشہ از من می پرسد و ہر آئینہ خون
ابن بنت رسول اللہ را صلعم بناحق ریخته اند و من از آنحضرت صلعم شنیده ام که میفرمود که ایشان ہر دو
از دنیا ریحان من اند - **حکایت (۸۱)** ۵ ز وصفت چہ آرم بنوک قلم
قلم کرد وصفت صفت را قلم ہم در سیرة النعمان آورده که بارے شخصے از ابوحنیفہ رض پرسید
که درباره معرکہ ہای امیر المومنین رض با امیر معاویہ رض چہ میگوئی فرمود در قیامت از ہرچه پرسش
باشد مرا خوف آن بسیار ہست و ازین واقعات حق تعالے از من نخواہد پرسید لہذا توجہ نمودن را
بران چندان ضرورتی نیست ۵ درشان صحابہ رض مکنی چون و چرا ای مرد احمق که گم کرد ترا
ہر کرا شقی ازلی گردانیده اند خطرات ناصواب اندر دل وی چنان اندازند که از جادهٔ مستقیم میدہ
در بادیہ ضلال قدم را استوار نماید چنانچہ لطیفہ دمیری رض در بحث حلم که نوعی از قردا است

از عالمی صاحب التصانیف آورده که من به شعبهٔ از شعوب و قبیلهٔ از قبائل اندلس در آمدم "ہم ملکی است" در آنجا با جوانی فقیه از اہل قرطبه ملاقی شدم که از مذاکرهٔ علم او خوشش شده او را دعا دادم و گفتم وَاسْأَلُوا اللّٰهَ مِنْ فَضْلِهِ آن جوان گفت ازین آیت که گفتی حکایت عجیب پیش تو بیارم گفتم بلے پس آن جوان از بعض سلف خود بمن چنان بیان نمود که از طلیطله که ملک نصاری است دو راہب عظیم القدر نزد مایان در آمدند که اظهار اسلام خود نمودند و زبان عربی میدانستند علم فقه و قرآن را می آموختند و مردم بر ایشان گمانها از جاسوسی وغیره می بردند مگر من آن ہر دو را در حمایت خود گرفتم و بکار ایشان ایستادم و چون بخوبی تجسس ایشان نمودم کار ایشان را با غایت تبصر یافتم و دوران نزدیک یکی از ایشان بجوار رحمت حق تعالی پیوست و آن دیگر تا چند سال باند تا آنکه وے نیز مریض گشت روزی سبب اسلام ایشان از وی پرسیدم ناخوش شد مگر چونکه فوق ملاطفت پیش گرفتم گفت که یکی اسیر مسلمان قرآن خوان خدمت آن کنیسه میکرد که ما ہر دو در صومعهٔ از ان میبودیم پس آن مرد را در خدمت خود گرفتیم و بسبب طوالت صحبت وی زبان عربی "ای در حجرۂ واحد" از وے آموختیم بسبب کثرت تلاوت کردن وی و آیات کثیره را از وی حفظ نمودیم تا آنکه روزے در تلاوت خود خواند وَاسْأَلُوا اللّٰهَ مِنْ فَضْلِهِ پس ہمین رفیق خود را که نہایت دانا و باریک بین بود گفتم آیا دعاوی و رفعت این آیت را می شنوی مرا زجر و توبیخ نمود (یعنی که کلمات تحسین درحق قرآن چرا میگوئی) باز روزے این آیت را در تلاوت خود خواند وَقَالَ رَبُّكُمُ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ باز آن یار خود را گفتم که این آیت از ان سابق زیاده تر است در جواب من گفت که من بزعم خود میگویم کار آنچنانست که ایشان می گویند و بشارت عیسیؑ در حق صاحب ایشانست یعنی پیغمبر ایشانست باز روزی اتفاقاً لقمهٔ مرا گلوگیر شد درحالیکه آن اسیر برائے خدمت ما ایستاده بود و بر خوراک ما مارا خمر نوشانیدی پس قدح خمر را از وی گرفتم مگر مرا از ان نفعی نرسید پس در دل خود گفتم که یارب ہر آئینه محمد صلے اللّٰه علیه وسلم از تو میگوید که میگوئی وَاسْأَلُوا اللّٰهَ مِنْ فَضْلِهِ و نیز میگوئی ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ اگر وی راست گو

باشد مرا آبی بنوشان پس دیدم که از صخرهٔ آب بارد روان شد و بعد از اتمام حاجت من
خشک گردید ازین وقوع مرا در دل رغبت اسلام خاست و آن امیر را در اسلام
شک در افتاد پس تر یار خود را از حال خود خبر دادم و هر دو مشرف باسلام گردیدیم و علی الصباح آن امیر
نزد ما در آمد که دیر انصرانی کنیم او را توبیخ نموده از خدمت خود دور انداختیم فاما آن امیر جاے
دیگر نصرانی گشت و ما هر دو در کار خود حیران ماندیم که چه چاره کنیم که از ملک نصاری رهائی
یابیم تا آنکه آن یار من که نهایت دور اندیش بود گفت چرا بدان دعا خدای خود را نخوانیم پس
خواندیم او را در باب فرج کار خود و در شب آینده در خواب مرا چنان نموده شد که ۳ نفر نورانی
در صومعهٔ من در آمدند و بسوی تمثالهائیکه در آنجا بودند اشاره نمودند که همه محو شدند و کرسی را آورده
در آنجا نصب کردند پس تر جماعتی دیگر که در بهجت و نورانیت مانند ایشان بودند در آمدند و در میان
این جمع شخصے بود که گاهی احسن تر از وی ندیده ام در آمد و بر آن کرسی جلوس فرمود من بخدمت
وی در آمده عرض کردم که اَنْتَ السَّیِّدُ الْمَسِیْحُ فرمود نه بلکه من برادرش احمدم و مرا فرمود
که اسلام بیار پس اسلام آوردم و عرض کردم یا رسول الله چگونه بسوی بلاد امت تو خروج
یابیم آنحضرت صلعم یکی از یاران خود که در پیش روے مبارکش ایستاده بود حکم داد که بجانب
پادشاه اینجا برو و او را بگوی که این هر دو را بجائیکه از بلاد مسلمین میخواهند برسان و فلان
اسیر را بحضور خود حاضر کن و او را بگوی که عود بدین خود نماید اگر بدین خود عود نماید او را رها کن
ورنه خون او را بریز گفت بعد از دیدن این واقعه بیدار گشتم و صاحب خود را بیدار نمودم
و از آنچه دیده بودم او را واقف گردانیدم و گفتم که تدبیر کار خود چه سازیم گفت نمیدانی که
تفریج کار ما در آمد نظر بسوی این صور بیجان نمیکنی که همه محو گردیده اند ازین واقعه یقین من
دکامل تر گشت پس یار من بمن گفت برخیز که پیش ملک خود برویم از آمدن ما ملک تعظیم
ما را حسب عادت نمود مگر از نزدیک آمدن منع نمود صاحب من عرض کرد و گفت بجا آر آنچه
در حق ما و نیز در حق فلان اسیر مامور شده بدان از شنیدنش رنگ وی بشگرفت و لرزه بروے
در افتاد بعد از آن آن اسیر را طلبیده از وے پرسید که تو مسلمان می باشی یا نصرانی گفت نصرانی
پادشاه او را گفت که بسوے دین خود بازگرد ما را حاجت نیست بسوی کسیکه وی حفظ دین

خود نمیکند گفت من ازین دین گاهی باز نمیگردم پس بادشاه سیف خود را برآهیخت و بدست خود خونش بریخت بعد ازان آهسته در گوش ما گفت کسیکه نزد ما و شما آمده بود شیطان بود و لیکن بگوئید که چه اراده میدارید گفتیم خروج ببلاد مسلمین گفت بلی من همچنان کنم مگر بشرطیکه شما بروم اینجا چنان نمائید که اراده بیت المقدس میداریم تا آنکه ما را ببهانهٔ بیت المقدس بسوی ملک اهل اسلام بیرون نمود انتهی۔

حکایت (۸۲) ؎

چو خورشید رایت قلم را علم نموده۔ نمودی قلم را قلم در مختار مختصر تاریخ بغداد آورده که ابو یوسف الثمنی گفت که خلیفه ابو جعفر منصور مر ابو حنیفه را در چند نوبت سی هزار درم داد (حالانکه امام رض را از مال سلاطین انکار بود و بظاهر قدرت رد آن نداشت) برای آن روزی بخلیفه گفت یا امیر المؤمنین من در بغداد مرد غریبم و مر این مقدار مبلغات را نزد من جائی نیست پس این را در بیت المال نگهدار منصور همچنان کرد چون ابو حنیفه وفات کرد بسیار ودیعتهای مردم از خانهٔ امام رض برآمد بعد ازان منصور دانست و گفت که در مخادعت و فریب انداخت مرا ابو حنیفه رض و هم درین کتاب قبیل ازین گفته که محمد بن عبد الرحمن المسعودی گفت که هیچکسی را در امانت از ابو حنیفه رض نیکتر ندیدم چه روزیکه وفات کرد نزدیک وی پنجاه هزار ودائع بود که از انجمله درمی ضائع نشده بود انتهی

لطیفه ؎

همان رای بهتر ز دینار و گنج که آورد مردم را براحت ز رنج
ولی رای دیگر که باشد غوی ازان ناتوانی چو شیران قوی

در تفسیر سعودی که با تفسیر کبیر یکجا مرکب است تحت آیت وَاِذْ نَجَّیْنٰکُمْ مِّنْ اٰلِ فِرْعَوْنَ آورده که فرعون موسی مصعب بن ریان است و بعضی گفته که وی عطار اصفهانی بود زیر بار دیون آمده مفلس گشت و از مفلسی بسفر رفته در شام رسید و ازانجا در مصر در آمد دید که در ظاهر بیرون شهر یکبار از خربزه بدرهمی می ارزد و در درون شهر خربزهٔ بدرهمی با خود تصور نمود که ازین تجارت ادای دیون من ممکن گردد پس در سواد شهر رفته یکبار خربزه ها را بدرهمی گرفته بسوی بازار می آورد۔ هر که از مکاسین یعنی تشویش کنندگان در بیع با وی ملاقی شدی خربزهٔ را زجرا از وی در گرفتی و تا در شهر رسید بجز بطیخ واحد

؎ آن مرد و دا این قول را برای آن گفت که ایشان بدین گفتن وی از اسلام باز مانند و نیز بگراز اثر غیبا اسلام نرهند ۱۲ منه رض ؎ بار بمعنی حمل که بر پشت بردارند ۱۲ منه

باوی چیزی دیگر نمانده بود آنرا بره‌ی فروخته همچنان براه راست رو بروی خود رفته تا بقریه رسید که در ایشان وبای عظیم در افتاده بود پس وی در مقابر ایشان رسیده دید که جای میت را دفن میکنند متعرض اولیاے میت شده گفت که من امین این گورستانم وتا وقتیکه پنج درم ندهید تدفین میت نده‌هم تا آنکه پنج درم از ایشان گرفته همچنان میکرد تا آنکه در مقدار ۳ ماه مال عظیم فراهم آورد وکسی متعرض حال وی نگردید تا آنکه برحسب عادت روزی براقارب مردهٔ متعرض شد ومامول خود از ایشان طلبید ایشان ازان انکار آورده گفتند که ترا بدین منصب که نصب کرده ودرا گرفتار ساخته پیش فرعون یعنے بادشاه مصر بردند از وی پرسید که تو کیستی وترا برین منصب که قایم کرده گفت که مرا کسی قایم نکرده مگر این عمل را برای آن میکردم که بدین بهانه تا حضور تو حاضر کرده شوم تا که ترا بر نقصان حال قوم تو واقف گردانم ومن ازین حیله همین مقدار مال راجمع کردم وآنجمله مال را حاضر کرده بفرعون مصر تفویض نمود وگفت که مرا برامور خود متولی نموده که امین کافی خواهی یافت پس ویرا متولئ امور خود گردانید تا آنکه وے با سیرت حسنه با ایشان در ساخت وانتظام مصالح لشکر واستقامت احوال رعیت بواجبی نمود وتا زمانهٔ دراز هم ایشان متولی ماند تا آنکه کار وی همه در عدل وصلاح دیدند وچون فرعون مصر وفات یافت ویرا بجایش فرعون نمودند یعنی بادشاه مصر فکَانَ مِنْ اَمْرِهٖ مَاکَانَ یعنے بعد از بادشاه شدنش کرد آنچه کرد از دعوی خدائی وقتل وبندی بنی اسرائیل وغیره ودر زمان یوسف علیه السلام فرعون مصر ریان نام داشت که فاصله درمیان این هردو فرعون اکثر از چهار صد سال بود انتهے

حکایت (۸۳)

زذکرش چه آرم بنوک قلم که اندک بود آنچه سازم رقم
در کتب کثیره آورده چنانکه در باب پنجم در فصول مناقب امام ذکر کرده شده که باری ابوجعفر منصور سلاح طلبیده با امام ابوحنیفه رض گفت که عهدهٔ قضا را قبول کن امام رض گفت مرا هرگز صلاحیت این امر نیست سلطان گفت دروغ میگوئی که ترا صلاحیت آنست فرمود که اگر این قول حنیفه راست باشد پس تعجب است که سلطان دروغگوئی را قاضی میسازد ورنه عدم لیاقت من ثابت گشت انتهی پس ازان واقع شد بروے رضی الله تعالی عنه وعنه آنچه واقع شد وشاید که همین در حق وی رض

بهتر بوده باشد **تنبیه** امام شعرانی در طبقات کبری آورده که ابوحنیفه رض بعد از وفات در خواب دیده شد و از وی دریافت کرده شد که مَا فَعَلَ اللّٰهُ بِکَ فَقَالَ غَفَرَ لِیْ فَقِیْلَ بِالْعِلْمِ فرمود نه چه علم را بسیاری از شروط و آداب است و کم تر کسی بران قایم بوده باشد فَقِیْلَ فَبِمَاذَا غَفَرَ لَکَ الله مغفر مود بوقوع مردم در من بچیزها یکه در من نبودند انتهی

لطیفه در حیوة الحیوان آورده که یکی را از صحرا نشینان یعنی خانه بدوشان خرے و سگے و خروسے بود که آن خروس ایشان را برای نماز از خواب بیدار ساختی و آن سگ حرست آنها یعنی نگہبانی ایشان نمودی و آن خر برای آوردن آب و خیمهای ایشان مقرر بود تا آنکه روزی روباهی خروسش را در ربوده که ایشان از ان کمال غمگین شدند مگر چونکه آن مرد غایت صالح بود گفت شاید که در حق ما همین بهتر باشد روز دیگر گرگی خر وی را از هم درید آن نیکمرد باز همان کلمه بر زبان راند که عَسٰی اَنْ یَّکُوْنَ خَیْرًا بعد از ان آن سگ ایشان نیز مرد باز همان کلمه را اعاده نمود تا آنکه شبی چون صبح دمید نگاه کردند همه صحرا نشینان دیگر را از قرب جوار خود مبتلاے بلای عظیم یافتند که همه بدست دشمنان یعنی راهزنان اسیر گشته بودند و بجز ازیشان کسی دیگر از صحرا نشینان در آنجا نمانده بود و چون تفحص نمودند معلوم شد که بسبب نشانه آوازهای خران و سگان و خروسان که نزد ایشان بودند در شب تار جمله اسیر گشته بغارت رفتند پس از مرگ جانوران خویش در تعجب افتادند فَمَنْ عَرَفَ خَفِیَّ لُطْفِ اللّٰهِ رَضِیَ بِفِعْلِهٖ حقا هر که از اسرار خفیۂ حق تعالیٰ مطلع گشت بهر فعل او سبحانه و تعالی راضی شد

حکایت (۸۴) ۵

بعلم و ذکا گشته انگشت نما ازان گشت نامش امام الفتی

در عقود العقیان از الموضح القتال آورده که بارے دو کس امانت خود نزد صاحب حمام نهادند برای غسل در حمام رفتند یکی ازان هر دو بزودی غسل نموده از حمام بیرون شده آن امانت را از صاحب حمام گرفته رفت چون آن دیگر از حمام بیرون آمد متاع خود نیز از وی طلبید گفت که بشریک تو دادم صاحب مال بعدالت قاضی استغاثه نمود قاضی مودَع را الزام مال وی داد که چون هر دو مشترک تو ودیعت نهاده بودند ردِ آن نیز ترا همچنان بهر دو کس واجب بود آن ملزم هیبت زده نزد ابوحنیفه رح در رسید امام رض او را فرمود که مدعیٔ خود را بگوی که امانت تو بتو واپس میدهم اما تنها ترا دادن نمی توانم شریک خود را بیار و امانت خود از من بگیرید مدعی

بجوری ازان دعوی دست بردار گشت چنانکه در سیرة النعمان گفته همواره کارآگاهان
معنی شناس جواب مسکت را از روی دانش حسب حال میداده اند لطیفه از پیشتر آنکه
در علم صرف تعبیر از حروف اصلیهٔ ثلاثیه بفا و عین و لام مینمایند و در رباعیه بلام ثانیه
و در خماسیه بلام ثالثه و از حروف مزیده غیر اصلیه هم بدان حروف تعبیر مینمایند چنانچه
ضَرَبَ بروزن فَعَلَ است وضَارِبٌ بروزن فَاعِلٌ پس تعبیر از استغفار
و افتقار باستفعال و افتعال تواند بود مگر در حروف مکرره که بغرض الحاق زائد کرده
شده باشند که تعبیر ازان بهمان لام ثانیه یا ثالثه مانند حروف اصلیه مینمایند و لهذا در شافیه گفته که
چون تای ثانیهٔ حِلْتِیتٌ برای الحاق به قِنْدِیلٌ مکرر گشته تعبیر ازان بوزن فِعْلِیلٌ
باشد نه فِعْلِیتٌ چونکه این را دانستی پستر بدانکه از اساتذهٔ خود شنیده ام و نیز با قدری
تغیر در حواشی شافیه هم درین مقام مرقوم است که بایمای سلطان زمان مجلس مباحثهٔ علمی
درمیان سید میر زاهد هروی رح و مولوی عبدالحکیم سیالکوٹی رح منعقد گشت مگر چونکه مولوی صاحب
موصوف را ذهانت طبع و تیزی فهم سید صاحب ممدوح الیه معلوم بود و از پیش بینی خود
میدانست که در علوم متداولهٔ عالیهٔ منتهیان از جهت فطانت و ذکاوت وی یارای
مقاومت ناممکن بنابران از حکمت عملی خود هم در ابتدای جلوس یکایک از مسئلهٔ متداولهٔ
مبتدیان در اوزان صرفیه از سید صاحب روبروی سلطان پرسید چه میدانست که سید مذکور
را درین علم مبتدیان چندان مداولت نباشد و گفت که وزن حِلْتِیت چیست چونکه
تای ثانیه در حلتیت زائد بود و از تحقیق مقام ذهن وی ذاهل و نیز این سوال را بر بازی
اطفال حمل نموده در جوابش گفت فِعْلِیتٌ از شنیدنش مولوی صاحب تبسم
نموده از مجلس مباحثه برخاست و گفت خلاف قول صاحب شافیه جواب گفتی که وی در
شافیه چنین گفته ومن ثَمَّ حِلْتِیتٌ فِعْلِیلٌ لا فِعْلِیتٌ سید صاحب ازین در غیظ و غضب
درآمده هم در چند روز شرحی بسیط بر تمام شافیه تالیف نموده پیش مولوی صاحب فرستاد
(که غالبا جاربردی باشد) در جوابش مولوی صاحب فرمود مشتی که بعد از جنگ بیاد آید
بکلهٔ خود باید زد و تنبیه در ابجد العلوم و نیز در حدائق الحنفیه آورده که تولد مولوی عبدالحکیم

صاحب التصانیف در بلدۂ سیالکوٹ از توابع صوبۂ لاهور واقع شده عالم فاضل و فاضل کامل فقیه محدث مفسر بالخصوص در علم منطق طاق ویگانۂ آفاق بود صاحب تصانیف عالیه اند وی آن کسی است که پیشتر از همه شیخ احمد سرهندی را رحمة الله علیه رحمةً واسعةً بخطاب مجدد الف ثانی یاد نمود و شیخ احمد سرهندی رح ایشان را بآفتاب پنجاب ملقب فرمود و در عهد جهانگیر شاه بافاده و نشر علوم مشغول بود و وی استاذ شهزادگان ست و در بارگاه جهانگیر و شاهجهان کمال عزت و توقیر میداشت چنانچه شاهجهان دو بار او را در میزان سنجید و بهر نوبت شش هزار ربابی یعنے روپیه وی را عطا فرمود و نیز چند عدد قریه ها را که محصول سالیانه از ان یک لاکھ و بست و پنجهزار روپیه میرسید بطریق جاگیر بوے عنایت شده بود چنانچه نسلا بعد نسل بر اولاد وی برقرار ماند و بدان زندگانی کردی و بتدریس و نیز تصنیف کتب مصروف ماندی تا آنکه در سنه ۱۰۶۸ھ هزار و شصت و هشت و یا در سنه ۱۰۹۷ھ هزار و نود و هفت در بلدۂ خود بجوار حق پیوست شیخ محقق ۱۰۶۸ھ مادۂ تاریخ وفات وی است رحمة الله علیه

و در هردو کتب مذکوره آورده که میر زاهد بن قاضی محمد اسلم هردی کابلی است تولد و نشو و نمای وے در هندوستان واقع شده تحصیل علوم از والد خود و نیز از دیگر علماے هند کرده فاضل اجل متبحر بیدل صاحب ذهن ثاقب و فکر صائب آنچنان بود که در تدقیقات گوی سبقت از سابقین در ربوده و در حاضرین نظیرے نمیداشت در سنه ۱۰۶۲ھ هزار و شصت و دو شاهجهان بادشاه او را محرر وقایع کابل کرد و چون عالمگیر تخت نشین شد وی را در سنه ۱۰۷۷ھ محاسب عسکر خود مقرر نمود بعد از ان بسبب خواهش وی صدارت کابل بوی تفویض فرمود که در آنجا هنگامۂ افاده علوم گرم نمود و علم تدریس فنون برپا ساخت و کتب کثیره از تصانیف وی یادگار زمان است در سنه ۱۱۰۱ھ هزار و یکصد و یک هجری وفات یافت فاضل بی مقابله ۱۱۰۱ مادۂ تاریخ وفات وے است

حکایت (۸۵) ۵ ازین تیز نغزی شدی تیز بین که نامت چو ماه گشته پرتو گزین

در سیرة النعمان و خیرات الحسان آورده که ضحاک مروزی خارجی که در خلافت بنو امیه سردار خارجیان و قابض کوفه بود بارے با شمشیرهای برکشیده در کوفه درآمده حکم قتل عام داد ابوحنیفه رض را خبر ش شده در قمیصے و ردائی پیش ضحاک درآمده پرسید که بکدام جرم و نافرمانی حکم بقتل همه اهل کوفه صادر شده است

گفت که اینان همه مرتد شده اند امام رضؑ پرسید آیا از پیشتر دین ایشان دیگر بود که آنرا گذاشته
بدینی که هنوز بران قائم اند در آمدند واز دین سابق مرتد گشتند یا از قدیم همبرین دین که حالا
بران استوار اند میبودند ضحاک گفت چه گفتی باز بگو بار دیگر امام رضؑ بوضاحت تمام قول خود
را اعاده نمود ضحاک دانست وگفت بے شبهه این خطا از من است در آنچه کردم بعدازان
سیوف خود را و نیام ها کردند واهل کوفه ببرکت انفاس امام رضؑ از قتل وغارت نجات یافتند آرے
درچنین مواضع مصنعه از ذوات کیمیا خاصیت محققین بیدار مغزان لابدی است تا سر سخن دریابند
ورنه از تهی مغزان ظاهر بین چه عقدهٔ لاینحل حل کرده شود چنانچه **لطیفه** در سبع سنابل آورده
که زنی صاحب جمال را که در کمال اعتدال بود عزم ملاقات خویشان اتفاق افتاد برقع پوشیده بر اسپ
سوار شده روان شدند در بادیه بر سر راه درختی دیدند از گرمی هوا ساعتی زیر درخت آرامی گرفته برقع
را از روی برداشت اتفاقاً مسافرے را نظر بر جمالش افتاده مبتلا گشت آن زن شیفتگی و
آشفتگی آن مسافر را معلوم کرده برقع بر روے خود کشیده روان شدند بروز سیوم چون مراجعت
کردند باز زیر آن درخت رسیدند وبمقامیکه آن مسافر نشسته بود قبر جدید را دیدند از حال این قبر
از کسی دریافت کرد چنان معلوم گشت که این قبر آن مسافر است که از ولولهٔ عشق وی جان خود
را در پس وے روان ساخت وجسم وی را همدرینجا سپردند چون آن زن ازین ماجرا واقف گشت
سلسلهٔ پیوندیکه درمیان حسن وعشق میباشد بجنبید از اسپ فرود آمد وبرقع از روی خود برانداخت
وآن قبر را در کنار گرفت وهم در قبرش غائب شد بغیر ازینکه در قبر روزنے یا نشانی پیدا
گردد از رفیقانش عزیزی بر آمد ودر آخر آن قبر وا بشگافتند آن زن را در قبر نیافتند مگر پیرایهٔ آن
زن که در دست وپا وگوش وگردن وی بود در دست وپا وگوش وگردن آن مرد مسافر دیدند
تا آنکه سرمهٔ چشم محبوب در چشم آن محب صادق ونیز سرخی برگ تنبول که بر لب معشوق بود بر لب
عاشق یافتند هر چند که جزع وفزع نمودند سودے نداشت بالآخر آن زیورها را از دست وپا
وگوش وگردن آن مرد برگرفته او را همچنان دفن ساختند وروان شدند ولنعم ما قیل

من تو شدم تو من شدی من تن شدم تو جان شدی تا کس نگوید بعد ازین من دیگرم تو دیگری -

حکایت (۸۶) ۵ ازین تیز مغزی بترک وبچین چو ماه گشت نامت صدارت نشین

در سیر النعمان آورده که امام شعبی رح که از ائمه مشهورین و یکی از اساتذهٔ ابوحنیفه رض است قائل بود
که در نذر معصیت که ترک کرده شود کفاره لازم نمی آید روزی ابوحنیفه رض با استاذ خود شعبی در کشتی
نشسته بود ذکر این مسأله در میان آمد ابوحنیفه رض فرمود بالضرور در ترک نذر معصیت نیز کفاره لازم می آید
در ظهار کفاره مقرر فرموده با وجودیکه حق تعالی درین آیت وَإِنَّهُمْ لَيَقُولُونَ مُنْكَرًا
مِنَ الْقَوْلِ وَزُورًا تصریح فرمود که ظهار معصیت است امام شعبی رح جواب دادن
نتوانست ناخوش شده گفت اَقَيَّاسٌ اَنْتَ آری علم گوهری
است از دل هر که تا قفت اسرار مخفیه را در جیب و دامان ظاهربینان انداخت
لطیفه امام یافعی رح در روض الریاحین آورده که روزی ابوالمعالی امام الحرمین که یکی
از اساتذه حجة الاسلام امام غزالی است بعد از نماز صبح در مسجدی درس میداد بعضی صوفیه را
بروی گذر افتاد که با چند نفر از یاران خود بجای برای ضیافت میرفتند امام الحرمین
در دل با خود گفت که این فرقه را بجز از خورد و نوش و رقص شغلی دیگر نیست وقتیکه آن شیخ
از ان دعوت مراجعت نمود باز اتفاق مرور وی بر امام الحرمین افتاد و از وی پرسید
که ای فقیه چه میگوئی در حق کسیکه نماز صبح خوانده و وی جنب است و در مسجد نشسته
درس علوم میدهد و غیبت مردم میکند از شنیدنش امام الحرمین را یاد آمد که بر من غسل
بود بعد از ان وی را رض در حق صوفیه حسن اعتقاد پیدا گشت اَللّٰهُمَّ اجْعَلْنَا
فِي زُمْرَتِهِمْ وَاخْتِمْ لَنَا بِحُسْنِ خَاتِمَتِهِمْ كَمَا خَتَمْنَا مِنَ الْكَرَامَةِ
اللَّطَائِفِ بِذِكْرِ بَعْضِ اَحْوَالِهِمْ اٰمِين يَا رَبَّ الْعٰلَمِين **تنبیه** یکدو نقل دیگر آنچنان
که بجز از تهدید فی وجوب التقلید در کتاب دیگر بنظر نیامده بنابران بطریق الحاق آنرا نیز
درینجا ذکر میکنم **حکایت** (۸۷) در تهدید آورده که بارے شخصی از امام رض
پرسید که مزهٔ پس افگندهٔ انسان یعنی غائط چگونه میباشد فرمود از پیشتر شیرین میباشد
پستر ترش میگردد بعد از ان تلخ میشود آنمرد شوخ گفت که آیا تو از ان چشیدهٔ امام رض بکمال
بردباری در جوابش فرمود نه بلکه از عقل چنان دریافته ام زیرا که در ابتدا بر نجاست
مذکور مگس می نشینند و مگسان غالباً چیز شیرین دوست میدارند پستر در ان کرم می افتد

و تولد کرم اکثر در اشیا بعد از ترشی میشود بعد از ان هیچ حیوانی آنرا نخورد معلوم شد که تلخ میگردد

نقل دوم اینکه (۸۸) شخصے از امام ابو حنیفه رض پرسید که در یکی از خانها در آوندی

جغراتی میبود ناگاه سگے از ان خانه بیرون گشت که زبان خود را می لیسید و بر دهان وی اثر جغرات

ظاهر بود بر حوالی ظرف بر زمین نیز اثر جغرات پیدا بود پس حکم این جغرات چیست امام رض از وے

پرسید که آیا کسی آن سگ را دهن انداخته در ظرف جغرات دیده است یا نی گفت نی امام

فرمود رض جغرات از روے افتا پاک است آنمرد گفت که این جغرات چگونه طاهر باشد که صریح

سگ دهن لیسیده از خانه بیرون شد و بر دهن وی نیز اثر جغرات آشکارا بود **اتفاقاً**

روزی شخصے مردی دیگر را بقتل رسانید و سکین یعنے پیش قبض و کارد را بر سینهٔ مقتول

گذاشت ناگاه همین پرسندهٔ مسأله از انطرف بگذشت و از سینهٔ مقتول کارد را بر داشته

نگریسته باز بر سینهٔ مقتول نهاد مردم او را در وقت نهادن کارد دیدند و گرفتار نمودند

و پیش همان حاکم آوردند تا آنکه این مقدمه با مام رض سپرد گشت پس امام رض از وے پرسید

که آیا آنچنانکه تو جغرات را نجس قرار داده بودی بهمان طریق فتوی در حق تو جاری گردد

و رویت را دخلی داده نشود و یا موافق مذهب من که بدون دیدن تیقن حاصل نمیگردد

از شنیدنش آنمرد بقصور خود معترف گردید و از انکار باقرار در آمد بعد از ان امام رض از گرفتار

کنندگان پرسید که شما وی را بچشمان خود مرتکب قتل دیده اید ایشان انکار نمود و ماجراے

پیش امام رض ظاهر کردند که وی را کارد بر سینهٔ مقتول نهنده دیده ایم و بس امام رض فرمود که

ازین قدر قتل بر وے ثابت نمیگردد و آنمرد را رهائی داد انتهے **تتمهٔ کتاب**

در ذکر بعضے از ملحقات این باب که مشتمل بر دو فصل است

فصل اول در ذکر بعضے از حالات امام المتقدمین سند المتاخرین تاج العلما

سراج الفضلا معدن تفضلات آلهی مخزن عنایات لاتناهی مفسر احکام شرعیه مبین

مسائل خفیه ان مقتدای لاثانی آن ملقب به **الثانی** آن زبدهٔ ارباب تحقیق ان قدوهٔ اصحاب

تحقیق آن قاضی القضات الاسلامیه آن مجمع کمالات انسیه آن بری از تکلف و تعسف

حضرت امام ابویوسف الانصاری البلخی الکوفی روّح اللہ روحہ وزاد
توفیقہ از کتب ذیل حالاتش بیان کردہ می آید مقدمۂ ہدایہ ونیز بعضے شروح ہدایہ
وشرح وقایہ وکنز الدقائق تعلیق ممجد اتحاف النبلا حدائق الحنفیہ تراجم حنفیہ تفسیر کبیر تفسیر
نقر قمر تذکرۃ الاولیا خزینۃ الاصفیا اشباہ والنظائر مع حموی برہنہ سیرۃ النعمان اخبار الجمال
وحیوۃ الحیوان دمیری وغیرہا۔ تام نامی الشان **یعقوب** بن ابراہیم بن حبیب
بن خنیس بن سعد حُتبہ الانصاری صحابی است وسعد بن حُتبہ یکے از صحابۂ انصار است
مشہور بمادر خود کہ حُتبہ بنت مالک باشد از بنی عمرو بن عوف وسی رض ابویوسف کنیت وثانی
لقب داشت از فرزندان ابی دجانہ رض انصاری است در کوفہ در عہد ہشام بن عبد الملک
در ۱۱۳ سنہ یکصد وسیزدہ ہجری تولد یافتہ۔ امام اجل فقیہ اکمل عالم ماہر۔ فاضل متبحر
حافظ سنن۔ ماہر فن۔ حامل حدیث وثقہ۔ مجتہد فی المذہب افقہ۔ از اصحاب امام ابوحنیفہ رض
واز ہمہ متقدم بود در **مناقب ضمیری** آوردہ کہ امام ابویوسف رض گفت کہ جدّ اعلای
من سعد بن حُتبہ در غزوۂ خندق بنظر مبارک آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم در آمد کہ باوجود
حداثت عمر وصغر سنی باکمال سرگرمی در جنگ کفار مشغول است آنحضرت صلعم او را طلبید
پرسید کہ نامت چیست عرض کرد سعد آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در حق وی دعا فرمود کہ حق تعالی
کوششت را اسعد کند وسر وپیشانی جدّ مرا بدست مبارک مسح کرد کہ اثر آن مسح تا قیامت
در خاندان ما خواہد ماند وحال ابویوسف رض چنان بود کہ چون کسی با بویوسف نظر کردی پیشانی
وی چنان لامع بنظر وی در آمدی کہ گویا روغن مالیدہ است از اثر آن مسح **وبعضے** از اوصاف
وے رض اینکہ بعضے از اولیات نیز بوی منسوب اند کہ پیشتر از وی نبودند چنانچہ **وی** رض **اول**
کسی است کہ تالیف کرد کتابہا در اصول فقہ بر مذہب امام اعظم رض ومسائل مذہب
ابوحنیفہ رض را املا ونشر کرد ومذہب ویرا در اقطار عالم منتشر نمود **ونیز** وے رض اول کسی است
کہ بلقب قاضی القضاۃ وافقہ الفقہاء وسید العلماء ملقب گشت **ونیز وی** رض
اول کسی است کہ لباس علما را باین ہیئت مغیر کرد وقبل از آن ملبوس مردم بر یک وضع
بود ہیچ یکی از دیگرے در لباس امتیاز نداشت **طلحہ بن محمد** رض گفتہ وے رض مشہور الامر

در ذکر احوال امام ابویوسف رض

در ذکر بعض اولیات امام رض

ظاہر افضل افقہ اہل عصر خود است مقدم نشد او را احدے در زمانِ خود کسی را یر وسے
در علم و حکم و دریاست و قدر تقدیم نبود کما فی الاتحاف والحدائق و برہنہ و نیز در ہما نجاست
کہ امام احمد بن حنبل رض و یحیی ابن معین رض و علی بن مدینی رح در ثقہ و معتمد بودن امام ابویوسف رح
در نقل فی الحدیث باہم ہیچ اختلاف نکردہ اند یعنے بر ثقت وی رض متفق اند ابن عبد البر رح
در کتاب الانتقاء فی فضائل الثلثۃ الفقہاء گفتہ کہ ابویوسف رض حافظ بود و نزد محدث حاضر
میشد پنجاہ و یا شصت حدیث از وی یاد می گرفت و از انجا برخاستہ بر مردم املا مینمود
و بود رض کثیر الحدیث انتہی من اتحاف النبلاء للنواب و امام غزالی رح گفتہ کہ در حدیث
متابعت ابویوسف رح از ہمہ اولی است کذا فی الحدائق و در تذکرۃ الحفاظ ذہبی رض
او را از حفاظ حدیث نوشتہ و در تراجم آوردہ کہ وی رض صاحب حدیث و حافظ بود
و امام مزنی رض کہ یکی از ارشد تلامیذ امام شافعی رح است گفتہ کہ امام ابویوسف رض
اتباع محدثین میکرد برائے حدیث و ابراہیم بن ابی داؤد از یحیی بن معین رض روایت میکند
کہ میفرمود کہ در صاحبان رائے کسی از وی تیز و اکثر از وے حدیث نبود و نہ اثبت یعنی
ثقہ از وے و نیز عباس از یحیی بن معین روایت میکند کہ امام ابویوسف رض صاحب حدیث
و صاحب سنن بود و امام احمد فرمود کہ وے رض در حدیث منصف بود و ذہبی رض
گفتہ لَہٗ اَخْبَارٌ فِی الْعِلْمِ وَالسِّیَادَۃِ و ہر آئینہ ابویوسف رض را و صاحب او امام محمد رض را
تنہا تنہا در یک جزو مستقل ذکر نمودہ ایم الکلام فی المقدمۃ و غیرہا و در برہنہ
مبرہن ساختہ کہ وے رض در علم تفسیر و مغازی و اشعار بکمال بود خاصہ در فقہ کہ در و متبحر
بود و منزلت عظیم داشت تا عماد بن مالک رح گوید کہ در میان یاران امام اعظم رض کسی مثل او
نبود و صاحب جامع الاصول گفتہ کَانَ اِمَامًا عَالِمًا حَافِظًا کَثِیْرَ
النَّقْدِ فَقِیْھًا فَاضِلًا عَظِیْمَ الْمَحَلِّ فِی الْحَدِیْثِ وَالْفِقْہِ انتہی و با وجود کہ
بقضا اشتغال میداشت ہر روز دو صد رکعت نماز نافلہ میخواند چنانچہ ابن سماعہ رض گفتہ
وی رض اولاً از اصحاب حدیث بود بعد از ان بفقہ پیش عبد الرحمن بن ابی لیلی رض شغل
کرد بعدہ پیش امام اعظم رح آمد و بکمال فقاہت رسید گویند ۹ سال شاگردی ابن ابی لیلی رض

در حافظ بودن امام رض

کرده بود بعده بخدمت امام رض پیوست و امام رض او را بسبب تنگدستی صرۂ چهار صد درم
داد بعد از گذشتن مدتی صد درم دیگر بداد و همچنین در هر مدتی مقداری انعام میکرد و قبل
از اتمام درم اول در منتظم گفته که امام ابو حنیفه رض شهادت میکرد که ابو یوسف رض داناترین
مردم است نقل است که چون وی بسخن در آمدی مردم متحیر و بیهوش میشدندی از دقت
و باریکی کلام او و وی رض گفته هفده سال مصاحب ابو حنیفه رض بودم که مفارقت نکردم
او را در هیچ فطر و اضحی و هرگز نمازی نکردم از فرض و نفل مگر که دعا کردم ابی حنیفه رض را
الکل من برهنه سماع حدیث از امام ابو حنیفه رض و ابو اسحاق شیبانی و سلیمان تیمی
و یحیی بن سعد انصاری و سلیمان اعمش و هشام بن عروه و عبید الله بن عمر العمری و
عطا بن سائب و محمد بن اسحاق بن یسار و لیث بن سعد و طبقۂ ایشان دارد و امام
محمد بن حسن شیبانی فقیه و بشر بن الولید الکندی و امام احمد بن حنبل و یحیی بن معین و احمد بن
منیع و علی بن جعد و محمد بن سماعه و معلی بن منصور و بشر بن غیاث مریسی و خلف بن ایوب
و عصام بن یوسف و هشام بن عبد الله و حسن بن ابی مالک و ابو علی رازی و هلال رازی
سماعت حدیث از وے کرده اند چنانچه در اتحاف و حدائق است و زیاده ازین بر عظمت
دینی گرچه دلیل در کار است که مانند امام احمد صاحب مذهب رض و یحیی ابن معین رض و دیگر ائمۂ حدیث از وی روایت
حدیث کرده اند و هر آن پایه که وی را رض در فقه بود از ان کسی را مجال انکار نیست تا آنکه خود امام ابو حنیفه رض را
بر کمال وے اعتراف بود چنانچه باری وی رض بیمار گشت ابو حنیفه رض بعیادتش رفت چون واپس آمد با همراهان خود فرمود
خدا نخواسته اگر این شخص وفات یابد هر آئینه عالم دنیا هلاک شود چنانچه در اشباه و سیر النعمان
آورده و از افضلترین اوصاف حمیدۂ او یکے اینکه در بارگاه سلاطین جبابره مانند
هارون رشید اجرای احکام مفروضه با کمال جرات و آزادی کردی چنانچه در کتاب الخراج
جائے برشید مینویسد که یا امیر المومنین اگر برای انصاف رعایا در هر ماه یکبار دربار می کردی
و فریاد مظلومان می شنیدی امید میکنم که شمار تو دران مردم نباشد که ایشان از رعیت حجاب
میکنند و اگر یکدو بار دربار میکردی این خبر در تمام اطراف و اکناف مشهور شدی و جمله ظالمان
از ظلم خود باز آمدندی بلکه اگر این خبر به عمال و صوبه داران رسد که در همه سال باری بر سلے

انصاف می نشینی پس ظالمان را گاہے جرأت نشدی اینچنین الفاظ بغیر از قاضی القضاۃ
امام ابو یوسف دیگر کرا مجال بود کہ بہارون نویسد چنانچہ در سیرۃ نعمان آوردہ و مانند این است
آنچہ رد شہادت خلیفہ رشید و وزیر وے کردہ چنانچہ در لطائف می آید انشاء اللہ تعالی
و در حدائق آوردہ کہ وے رض گفتہ کہ من در خدمت امام ابو حنیفہ رض بیست و نہ[29]
سال بلا ناغہ ہر روز علی الصباح میرفتم کہ نماز صبح من فوت نشد۔ و در بغداد سکونت
اختیار کردہ بود و قضاے بغداد در عہد سہ خلفای عباسیہ سپرد وے بود یکی مہدی عباسی
دوم دو پسرانش ہادی و ہارون رشید و رشید تکریم و اجلال او بسیاری کردی
و چون ہارون رشید از لیاقت وی بخوبی واقف گشت او را قاضی القضاۃ جملہ
ممالیک اسلامیہ گردانید چنانچہ در سیرۃ ست و در اتحاف آوردہ کہ در سنہ ۱۶۶ یکصد
و شصت و شش قاضی شدہ بود و ازینجا معلوم میشود کہ مدت قضاے وے رض تا شانزدہ
سال بود چراکہ وفاتش در سنہ ۱۸۲ بود چنانچہ می آید چہل ہزار احادیث موضوعہ یاد میداشت
براے احتراز ازان در مسائل پس ازینجا قیاس باید کرد کہ احادیث صحیحہ چہ قدر یاد داشتہ
باشد چنانچہ در حدائق و نور الانوار گفتہ و ملا علی قاری رض در حق وے رض نوشتہ کہ
بست ہزار احادیث منسوخہ ویرا رض یاد میبود و لابدی است این را از یاد داشتن احادیث
ناسخ چنانچہ در سلسلۂ دوم گذشت پس احادیث صحیح غیر منسوخ را چہ شمار میباشد و لہذا
ائمۂ حدیث نیز بر حدت ذہن (ای تیزی او) و قوت فہم وی معترف بودند چنانچہ امام اعمش رض کہ دران
زمانہ محدث مشہور بود بارے از امام ابو یوسف رض مسألہ پرسید امام ابو یوسف گفت جواب
آن دادم گفت این مسئلہ را از کجا بیرون آوردہ گفتم ازان فلان حدیثیکہ از تو شنیدہ ام
و آن حدیث را پیش وے بیان نمودم گفت من این حدیث را یاد دارم قبل از انکہ ابوین
تو مجتمع شوند یعنی قبل از عقد نکاح ایشان اما تاویل آن نشناختم مگر ایندم چنانچہ در اتحاف
و حدائق و سیرۃ آوردہ و در مدار الحق از مسند خوارزمی بسند صحیح و متصل از امام
ابو یوسف رض آوردہ کہ وے رض میفرمود کہ امام المحدثین اعمش ملاقات من کرد و فرمود
کہ صاحب این فتوے یعنی ابو حنیفہ رح خلاف میکند عبد اللہ بن مسعود را رض گفت کہ از وے

[illegible]
در مدت قضاے وی
در قوت حافظہ وی
در جواب امام ابو یوسف مر امام اعمش را

پرسیدم در چه چیز ابو حنیفه رض مخالف وی است اعمش رض فرمود که عبد الله بن مسعود رض میفرماید
که بیع کنیزک طلاق وی است و صاحب تو میگوید که بیع کنیزک طلاق نیست پس کجاست
حدیث این گفتم اَنْتَ حَدَّثْتَنَا عَنْ اِبْرَاهِیْمَ عَنِ الْاَسْوَدِ عَنْ عَائِشَةَ بِنْتِ الصِّدِّیْقِ رض
اَنَّ النَّبِیَّ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ خَیَّرَ بَرِیْرَةَ فَلَوْ کَانَ بَیْعُ الْاَمَةِ طَلَاقَهَا لَمَا خَیَّرَهَا
النَّبِیُّ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ پس اعمش رض فرمود یا یعقوب آیا این حدیث درین مسئله است
ابو یوسف رض گفت بلی اعمش رض فرمود که هر آئینه ابو حنیفه رض خوب می شناسد مواضع باریک
فقه را و می بیند آن را در مکانهاے سیاه و پر ظلمت از کمال روشنی قلب خود حیث قال
النَّبِیُّ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ هُوَ سِرَاجُ اُمَّتِیْ النُّعْمَانُ بو در برهنه و حدائق آورده که حماد بن
ابو حنیفه رض میگوید که روزے پدرم ابو حنیفه رض در میان یاران خود نشسته بود ابو یوسف رض
از یمین وے و زفر رض از یسار وی رض نشسته بودند و بهم در مسئله مباحثه همیکردند و هر یکے
از ایشان بر کلام دیگرے نقض وارد میکردی و تسلیم قول صاحب خود نمیکرد تا آنکه
نماز را گفتند همان دم ابو حنیفه رض دست خود بر زانوے زفر رض زد و راے ابو یوسف رض را
ترجیح داد و گفت ای زفر طمع مبر ریاست آن شهرے را که ابو یوسف رح در انجا باشد
و روزے ابو طالب خال او در حلقۂ ابو حنیفه رض در آمد و اصحاب و مذاکره میکردند
می بیند که در حالت مذاکره امام ابو یوسف رح با آواز سخت بلند کلام میکرد از مشاهدۂ این
حال ابو طالب خاموش شده بر سر وے ایستاد آنچنانکه معلوم وے نشد چون ساعتے
برین رفت ابو حنیفه رض او را فرمود تَقَدَّمْ مَا قِیَامُكَ یعنی در آنجا چرا
ایستاده پیش بیا ابو طالب گفت تعجب می آید مرا از شدت صوت و نشاط وی در مذاکرۂ
علم و امروز سوم روز است که وے و عیال وے چیزے نخورده اند و ازینجا است که
امام ذهبی رح گفته نَشَأَ فِیْ طَلَبِ الْعِلْمِ و پدر وے رض فقیر بود و در مقدمه
آورده که والدین وے رض از تحصیل علوم و شغل آن او را منع میکردند و بسبب افلاس
تحریص به تحصیل مال و طلب معاش مینمودند و وے قول ایشان را درین باب تسلیم نکرد
تا آنکه نفع داد او را حق تعالے بعلم و بلند کرد او را بدرجۂ بلند در دین و دنیا و ترکها هم

اوست اَلْعِلْمُ شَیْءٌ لَا یُعْطِیْکَ بَعْضَہٗ حَتّٰی تُعْطِیَہٗ کُلَّکَ یعنی علم چیزے است
کہ ترا چیزے نخواہد داد تا وقتیکہ خود را ہمہ بعلم نسپاری نکتہ در اتحاف از مقولات
ابن مبارک رض آوردہ کہ وے گفتہ تَعَلَّمْنَا الْعِلْمَ لِلدُّنْیَا فَدَلَّنَا عَلٰی تَرْکِ الدُّنْیَا
واز بعضے بزرگان منقول است کہ میفرمودند برائے ہر غرض کہ باشد تحصیل علم باید
کہ علم بعد از حصول مرد را بسوے خود خواہد کشید فافہم در برہنہ آوردہ کہ خلف بن
ایوب رض گوید کہ در سفر حج میرفتم و چند مشکل میداشتم نزد امام ابو یوسف رض در آمدم
در ہر مسالہ کہ میگفتم وے رض حل میکرد تا عجوزے در آمدہ در گوش او چیزے گفت کہ امام
از گفتن لبستہ شد گفتم چہ شد فرمود کہ در خانۂ من دخترے تولد شدہ است و زن خشم
گرفت و از جہت شدت دختر را گذاشتہ رفت با من چہار درم بود باین پیرزن دادم کہ
برائے آن صبیہ گوسفندے خرد و بہ شیر آن دخترم را پرورد اکنون آمد و گفت کہ بہم ان
پنج درم نمیدہد و من درمے ندارم ازین جہت دل من مشغول شد پس من صرۂ زر را
از کمر خود کشیدم و پیش وے نہادم و گفتم این حلال طیب است امام آنرا گرفت و
باز بعلم گوئی مشغول شد و من ازانجا بر آمدم و گفتم حلال است مرا کہ اکنون الحمد للہ علم کنم و حج
رفتم چون باز گشتم یافتم کہ قاضی شدہ است ما در گوشۂ ایستادیم کہ از سرائے خلیفہ بر آمد
و گفت یَفْعَلُ اللّٰہُ مَا یَشَاءُ وَیَحْکُمُ مَا یُرِیْدُ کتاب الخراج کتاب الامالی کتاب
النوادر از تصنیفات وی رض است کذا فی الحدائق فقیہ ابو اللیث سمرقندی رض
در بستان العارفین در بحث کتابتُ العلم آوردہ کہ کتابتِ علم حسن است نزد امام
محمد رح و غیر حسن است نزد امام ابی یوسف رض یعنے از جہت کامل بودن حافظۂ وے و
چنانچہ وے رض بارے مر امام محمد را رض در حق کتاب علم معیوب داشت در جوابش
امام محمد رض فرمود کہ مرا خوف ذہاب علم ست ؎ سخن را بنوک قلم بند کن
کہ از یاد مردم گریزد سخن وامّا ابو یوسف پس او را چہ ذکر است لَا یَأْتِیْ النِّسَاءُ
لَا یَلِدْنَ مِثْلَ اَبِیْ یُوْسُفَ لطیفہ وہم در بستان در باب الرؤیا آوردہ کہ
امام ابو یوسف رض از مسئلہ خواب پرسیدہ شد در جواب آن فرمود باش کہ تا از امر

حاشیہ: ... نعم الحجج فی العلم ... خواب ... مناقب ابی یوسف ... مشکلات ... نوٹ

بیداری فارغ شویم بعد ازان بکار و بار خواب شغل نمائیم **در مقدمہ** وغیرہ آوردہ کہ در وقت
رحلت میفرمود بہرچہ فتوے دادہ ام برگشتہ ام الا آنچہ موافق کتاب اللہ و سنت رسول خدا
است صلی اللہ علیہ وسلم **و در حدائق** آوردہ کہ خطیب بغدادی وغیرہ حسب فحوائے
ہر کہ فاضل تر محسود تر در حق امام ابویوسف سخنان سخت و درشت نقل کردہ است
مگر شک نیست درینکہ در توصیف و تعریف و تعظیم وی رض بسیاری از علمائے فحول
و فضلائے ذوی العقول اکثار نمودہ و از ذکر خیر وے کتب مملو است پس از طعن خطیب
وغیرہ باکے نیست و کافی است ترا برائے رد کلام طاعنین مادح بودن آئمہ دین اورا
مانند احمد بن حنبل رح صاحب مذہب و یحیی بن معین رح و علی بن مدینی رح چنانچہ گذشت **و لہذا**
نواب در اتحاف النبلا براہ انصاف رفتہ و گفتہ کہ خطیب بغدادی در تاریخ الفاظہا را
در حق وے رح ذکر کردہ کہ گوش از شنیدنش می رمد لہذا ذکر آن ترک نمودہ شد
و در حدائق از تاریخ ابن خلکان و در برہنہ از مختصر شعبی آوردہ وقتے کہ امام
ابویوسف رح محتضر شد مناجات کرد الٰہی میدانی کہ در ہر حادثہ نظر بکتاب تو میکردم
أي قريب الموت ١٢
و اگر دران نمی یافتم نظر در حدیث پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم میکردم و اگر دران نیز نمی یافتم
نظر در اقوال صحابہ رض میکردم و اگر نمی یافتم ابوحنیفہ را رض دلیل و جسر میکردم میان خود و تو
الٰہی میدانی کہ ہیچ ضعیف و قوی پیش من مخاصمہ نکردہ مگر آنکہ درنہا برابری کردہ ام و دل من مائل نشدہ است
بقوی الٰہی اگر چنین ہست بیامرز **و بروایتے** چنین فرمود مگر جہودی را با خلیفہ ہارون مخاصمہ شد و من نتوانستم
کہ خلیفہ را بگویم کہ برابر جہود نشود لیکن جہود را گفتم کہ با خلیفہ برابر نشیند کہ در عدالت کسی را بر کسی تقدم نیست اینجا
شاہ و گدا برابر اند **راقم الحروف** اصلح اللہ حالہ میگوید آنچہ فرمود الٰہی اگر چنین است
بیامرز بدان سبب فرمود کہ از احادیث صحیحہ و مرویات صریحہ مانند قصۂ سہ نفر در غار چنانچہ
در بخاری است وغیرہ ثابت است کہ بموجب وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ توسل از
اعمال صالحہ بسیار مرغوب حق تعالے است فَافْهَمْ **در برہنہ** از ظہیریہ و مستخلص الحقائق
آوردہ کہ ابراہیم بن الجراح رح کہ یکی از کبار اصحاب عطا بن ابی رباح رض تلمیذ ابن عباس بودہ
رضی اللہ تعالیٰ عنہم و مخصوص بود بعلم مناسک گوید کہ بعیادت امام ابویوسف رض در حالت
بیمار یہ سی ١٢

قول طاعنین

آخر نزدیک وی رض در آمدم وے در غایت مرض بیهوش بود چون چشم بکشاد مرا دید و پرسید که رمی پیاده فاضلتر ست یا سواره گفتم پیاده وے رض مرا تخطیه کرد باز گفتم سواره هم تخطیه کرد پستر فرمود آنچه بعد او وقفه است پیاده فاضلتر است والا سواره یا (یعنے زدن سنگریزه در ایام حج ۱۲)
چنین فرمود هر آن رمی که بعد از ان نیز رمی دیگری باشد پیاده فاضلتر است ورنه سواره دو آل هر دو یکی ست) پس وداع گرفتم چون پیش در وی رض در آمدم شور و شغب زنان شنیدم که جان امام رض برحمت جوار حق تعالے پیوست تعجب نمودم از حرص وی رض بر علم در مثل اینچنین حالت واگر چیزے از مذاکرهٔ علم فاضلتر بودی امام رض دریحالت آنرا برگزیدی **فائده** در فضیلت علم بمناسبت مقام **در سنن دارمی** از عبد الله بن عمر رض مروی است اِنَّ رَسُوْلَ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ مَرَّ بِمَجْلِسَیْنِ فِیْ مَسْجِدِہٖ فَقَالَ کِلَاھُمَا عَلٰی خَیْرٍ وَاَحَدُھُمَا اَفْضَلُ مِنْ صَاحِبِہٖ اَمَّا ھٰؤُلَاءِ فَیَدْعُوْنَ اللّٰہَ وَیَرْغَبُوْنَ اِلَیْہِ فَاِنْ شَاءَ اَعْطَاھُمْ وَاِنْ شَاءَ مَنَعَھُمْ وَاَمَّا ھٰؤُلَاءِ فَیَتَعَلَّمُوْنَ الْفِقْہَ اَوِ الْعِلْمَ وَیُعَلِّمُوْنَ الْجَاھِلَ فَھُمْ اَفْضَلُ وَاِنَّمَا بُعِثْتُ مُعَلِّمًا فَجَلَسَ فِیْھِمْ یعنے بارے آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم در مسجد نبوی بر مردم مجلس گزر کرد و فرمود که این هر دو بر سر نیکی اند لیکن یکی از ینان افضل ست از ان دیگری چنانچه جماعتیکه میخوانند خدا را و رغبت میکنند بسوے او اگر خواهد خدا مطلوب ایشان بایشان بخشد واگر خواهد محروم سازد ایشانرا و آما مردم مجلس دومی که در علم مشغول اند می آموزند فقه را یا چنین فرمود علم را و می آموزند جهلا را پس ایشان افضل اند و هر آئینه فرستاده شده ام من تعلیم دهنده پس خود نیز دران مجلس نشست **و در ترمذی** بروایت ابو هریره رض آورده لَا یَجْتَمِعَانِ فِیْ مُنَافِقٍ حُسْنُ سَمْتٍ وَّلَا فِقْہٌ فِی الدِّیْنِ یعنے دو خصلت اند که در منافق جمع نشوند یکی نیکخوئی دوم فقه در دین **و در مشکوٰة** بروایت حضرت علی آورده که آنحضرت صلی الله علیه وسلم فرمود نِعْمَ الرَّجُلُ الْفَقِیْہُ فِی الدِّیْنِ اِنِ احْتِیْجَ اِلَیْہِ نَفَعَ وَاِنِ اسْتُغْنِیَ عَنْہُ فَاَغْنٰی نَفْسَہٗ یعنے خوب است

فائده در فضیلت علم

مرد فقیہ در دین اگر احتیاج کردہ شود بوی نفع میدہد و اگر بے پروائی کردہ شد از وے نیز بے پرواساز د نفس خود را **و در دار قطنی** و بیہقی ہر دو آوردہ کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود مَا عَبَدَ اللّٰهَ تَعَالٰی بِشَیْءٍ اَفْضَلَ مِنْ فِقْهٍ فِی الدِّیْنِ وَلِکُلِّ شَیْءٍ عِمَادٌ وَعِمَادُ هٰذَا الدِّیْنِ الْفِقْهُ یعنی تعبد نکرد کسی حق تعالے را بچیزیکہ بہتر باشد از فقاہت فی الدین و مر ہر چیزے را ستونے می باشد و ستون دین من فقاہت ہست **و در احیاے علوم** است کہ فرمود آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مَنْ تَفَقَّهَ فِیْ دِیْنِ اللّٰهِ عَزَّ وَجَلَّ کَفَاهُ اللّٰهُ تَعَالٰی مَا اَهَمَّهٗ وَرَزَقَهٗ مِنْ حَیْثُ لَا یَحْتَسِبُ یعنی کسیکہ در دین خدائے عز وجل تفقہ نمود مقاصد او را حق تعالے کفایت میکند و رزق میدہد او را از انجا کہ گمانش نباشد انتہی **الحاصل** در برہنہ آوردہ بروزیکہ امام ابو یوسف رض برحمت حق پیوست عبادہ بن العوام رح گفت کہ امروز چنان سزاوار است کہ اہل اسلام میان خود تعزیہ کنند کما فی الملتقط للمؤلف

در زمانہ مثل یوسف ع گرچہ آدم می نباشد ۔ لیک در مہرش نیاید در چہ و زندان مقامی
ز دست حاسدانِ شوم آن صدیق یوسف ع ۔ گہے مجروح گرگان گہ گریزندہ غلامی
چون بصری شد ہمان یوسف ع منادی حیف حیف ۔ ابو یوسف رض ز وہم و ہم ہم گشتہ بدامی
ز نیرنگی زمانہ چشم انصافے چہ میدارند ۔ کہ دانا زہر مینوشد بجاے بادۂ جامی
ز موتِ دیگران چون قصہ میخواند **جلیل** ۔ ز مرگش نیز روزے درد ہد دوران پیامی

یکی را از اعداے امام رض کہ بنماز جنازۂ وے رض حاضر نشدہ بود بروز دیگر محزون و متاسف دیدند پرسیدندش گفت دوش امام رض را در خواب دیدم در بستانہاے آراستہ و مواضع پاکیزہ کہ بکمال زینت پیراستہ است گفتم کہ این کرامت او را بچہ سبب حاصل شد گفتند بسبب صبر و تحمل وے بر مشقت تعلم علم کما فی التوصیف **گویند** کہ بروز وفات امام رض شیخ معروف کرخی رض بعد از نماز فجر کسے را تلقین کرد تا بخانۂ امام ابو یوسف رض رود و خبر جنازۂ شریف ایشان بیارد آنکس چون بمنزل ایشان رفت ازدحام عجیب و غوغاے غریب

دید و فرصت آن نیافت که باز گردد تا آنکه جنازهٔ امام رض را گذارد بعد ازان خبر بشیخ رسانید
شیخ بسیار متاسف و متألم شد پرسیدند که آیا تاسف میکنی بر فوت جنازه مردی از
اصحاب سلطان که قاضی شده و رغبت در دنیا نموده گفت شب در خواب دیدم
درهای بهشت کشاده اند و من اندرون شدم می بینم که درگاه بلند و پایگاه ارجمند است
و دران انواع باغها و اجناس نعمتها موجود و حوران و غلمان همه منتظر و او را آرایش
و صفا داده اند پرسیدم که این ازان کیست گفتند که امروز امام ابو یوسف قاضی رض می آید
گفتم سبحان الله بچه سبب مستحق این کرامت شده گفتند بسبب تعلیم او مردم را علم
و صبر کردن او بر ایذاء ایشان کما فی الطبقات **حق اینکه** امام ابو یوسف رح علم را
در کمال مشقت و تنگدستی حاصل کرده بود چنانچه از ابو طالب خال وی و نیز تیمارخوری
ابو حنیفه رض مر او را معلوم شد و نیز در لطائف وی از تفسیر نقر قعر می آید انشاء الله تعالی
مگر اثر مرتب بران در دنیا و آخرت باحسن الوجوه یافت اللّٰهُمَّ ارْزُقْنَا عِلْمًا
نَافِعًا غَيْرَ مُضَارٍّ بِحُرْمَةِ نَبِيِّنَا مُحَمَّدِنِ الْمُخْتَارِ وَاٰلِهٖ
وَاَصْحَابِهِ الْاَخْيَارِ وَعُلَمَائِنَا سَادَاتِ الْاَبْرَارِ وَاحْشُرْنَا
مَعَهُمْ يَوْمَ الْفِرَارِ اِلٰى دَارِ الْقَرَارِ **وفات ایشان** رض بعمر هفتاد و سالگی
بحالت عهدهٔ قضا در خلافت رشید بروز پنجشنبه اول وقت ظهر پنجم ربیع الاول چنانچه
در مقدمه و اتحاف است یا ربیع الآخر چنانچه در برهنه و حدائق وغیره است سنه ۱۸۲ اثنتین
و ثمانین و مائة بوده است **و در وقت وفات** وصیت کرد که چهار صد هزار
درم را بحاجتمندان مکه معظمه و مدینه منوره و کوفه و بغداد داده شود چنانچه در سیرة النعمان است

وفاتش ۱۸۲ھ

ابو یوسف رض آن زیب علم و عمل — فقیه معظم امام اجل — سعید ازل بود بیشک ازان
شده سال فوتش سعید ازل — **ایضا** ابو یوسف رض آن یوسف دین حق — ولی جهان مقتدای زمان
خرد گفت وصلش سعید ازل ۱۸۲ — دلم گفت عابد ولی جهان ۱۸۲ — **ایضا** آن امام خلق و مقبول آله
هست یوسف زبدهٔ اهل یقین ۱۸۲ — باه دین گو قطب خوان تولید او — سال ترحیلش امام اهل دین ۱۸۲

بدانکه در سال تولید ایشان سه روایت است یکصد و ده ۱۱۰ و یازده ۱۱۱ و سیزده ۱۱۳

مگر اہل تحقیق بطرف سیزدہ رفتہ اند چنانچہ در اول فصل نوشتہ شد و در سنہ وصالش دو قول است یکصد و ہشتاد و دو ۱۸۲ یا یکصد و ہشتاد و یک ۱۸۱ و آنچہ بعضے سن وصال ایشان یکصد و نود و دو ۱۹۲ نوشتہ غالبًا از سہو کاتب باشد کہ آن تاریخ وفات پسرش یوسف نام باشد نہ امام ابو یوسف رضؓ چنانچہ در اتحاف النبلاء آوردہ کہ پسرش یوسف رضؓ ہم نظر در رائے و فقہ کردہ بود و حدیث از یونس بن اسحاق سبیعی و سری بن یحییٰ و غیرہما شنیدہ و قاضی جانب غربی بغداد در حیات پدر خود بود و در مدینہ منصور بامر ہارون رشید نماز جمعہ بامردم گذاردہ و تا وفات قاضی ماند مات ہو فی رجب سنۃ ۱۹۲ اثنتین و تسعین و مائۃ ببغداد انتہی واللہ اعلم

تتمۂ در لطائف منقولہ

از امام ابی یوسف رضؓ

لطیفۂ (۱) در حیات الحیوان علامۂ دمیری فی بحث البغل آوردہ کہ شخصے نزد ابو یوسف رضؓ می نشست مگر خاموش و چیزے نمیگفت روزی ابو یوسف رحؒ از وے پرسید کہ چرا چیزے کلام نمیکنی گفت یا امام بارے مرا بنمائی کہ صائم کی افطار میکند فرمود وقتیکہ آفتاب غروب گردد آنمرد گفت اگر آفتاب تا نصف شب غروب نکند چہ کردہ شود از شنیدنش امام رضؓ را خندہ گرفت و فرمود کہ ہر آئینہ مصیب بودی تو در خاموشی خود و خطا کردم کہ از تو استدعاے تکلم نمودم **فائدہ** وہم در حیات آوردہ است کہ شخصے نزد امام شعبی رحؒ خاموش نشستی روزی امام شعبی رضؓ او را فرمود کہ چرا شکر ریزی نمیفرمائی و با ما بسخن گفتن در نمی آئی گفت اَصْمُتُ فَاَسْلَمُ وَاَسْمَعُ فَاَعْلَمُ و ہر آئینہ بہرۂ مرد در گوش وی است مراو را و در زبان وی بہرۂ مرد دیگر است **لطیفہ (۲)** در تفسیر کبیر آوردہ است کہ روزے نزدیک ہارون رشید مجمع علماے نامدار و فقہاے کبار موجود بود و امام ابو یوسف رضؓ نیز حاضر بود شخصے حاضر کردہ شد دیگرے بروے دعوی بر مال نمود کہ درین شب وی از خانہ من مال بردہ آنشخص نیز بر اخذ مال وی اعتراف نمود آن مجمع فقہا بقطع دست وی متفق گشتند امام ابو یوسف رضؓ فرمود کہ بروے قطع نیست گفتند چرا فرمود زیرا کہ وے مقر باخذ مال گشتہ نہ بدزدی کردن و در اخذ مال حکم قطع لازم نمے آید

الجملہ فقہا قول وے را رض تصدیق نمودند باز مدعی بروے دعوے دزدی نمود و مدعی علیہ
نیز اقرار بران کرد ہر ہمہ بالاتفاق گفتند کہ الحال واجب گشت بروے قطع چہ وے مقر
بدزدی گشت ابو یوسف رح گفت کہ نے فقہا گفتند کہ ہنوز وجہ عدم قطع چیست فرمود کہ وی
اگرچہ مقر بسرقہ گشت مگر این اقرار وے بعد ازان است کہ بروی ضمان مال بسبب اقرار
وے بر اخذ مال غیر لازم گشتہ است وقطع ید ساقط شد و بعد از ضامن شدن وے مر
مال غیر را اقرار کردن بسرقہ این حیلہ است از وے براے اسقاط ضمان از خود پس این
اقرار وے مسموع نباشد از شنیدنش ہمہ علما از تبحر وے متحیر گشتند **نکتہ** مولانا مولوی
محمد اشرف علی صاحب سلمہ اللہ تعالے نکتۂ را بر حاشیۂ مسودۂ این لطیفہ تحریر فرمودہ
بمن داد آن اینکہ دو کس یعنے یکی مرد و دیگر زنے را پیش قاضی آوردند کہ این ہر دو
را از ازار در دست از فلان مکان برآمدہ دیدہ ایم دران مکان دیگر ہیچکس نبود پس
حکم بر جم شان باید کرد قاضی فرمود تا چہار نفر گواہ بر رویت زناے ایشان نیایند
رجم روا نباشد یہودی کہ در آنجا بود این کیفیت را دیدہ قانون اہل اسلام را ضعیف
دانستہ خندید قضا را بعد از چندے ہمین معاملہ آن یہودی را پیش آمد کہ در خرابہ براے
حاجت رفتہ میخواست کہ بنشیند واتفاقاً از جانب دیگر ہمین ارادہ زنے نشستن میخواست
آمد از خوف تحت ازار در دست مضطربانہ از در برآمد وہمچنین آن زن ترسیدہ
ازار در دست از در دیگر برآمد مردم این معاملہ را معاینہ نمودہ ہر دو را گرفتہ پیش
قاضی بردند فرمود تا چہار کس بر زناے ایشان گواہی ندہند حد جاری نشود آنگاہ
آن یہودی معتقد قوت قانون اسلام شدہ مشرف باسلام گشت **لطیفہ (۳۲)**
در مرقات شرح مشکوۃ و نہایہ وکفایہ شروح ہدایہ ومستخلص الحقائق آوردہ کہ بارے
امام ابو یوسف رض با ہارون نزدیک امام مالک رض در آمد واز وے از مسألۂ سجدہ
سہو نماز پرسید امام مالک رض فرمود اگر سہو از نقصان است در نماز سجدہ قبل از سلام
باید چہ این سجدہ براے جبر آن نقصان ہست واگر سہو از جہت زیادت باشد در نماز
پس سجدۂ بعد از سلام ادا باید نمود چہ این براے ترغیم شیطان است ابو یوسف بعض از و

پرسید کہ چہ میگوئی در حق کسیکہ از وے دریک نماز زیادت ونقصان ہردو بہم آید در
جواب خاموش ماند امام مالک رضہ ابویوسف رضہ گفت اَلشَّیْخُ تَارَةً یُخْطِی وَتَارَةً
لَایُصِیْبُ یعنے کہ این علامہ گاہی خطا میکند وگاہے بمطلب نمیرسد امام مالک رضہ
فرمود کہ من مشایخ خود را برین یافتہ ام وگمان برد مالک رضہ کہ ابویوسف مرا چنین
گفت کہ شیخ گاہی خطا میکند وگاہے میرسد **نکتہ** در حیات آوردہ کہ روزے
جوانی نزد امام شعبی رضہ سخنے گفت امام شعبی گفت من گاہی نشنیدہ ام آنچہ تو
گفتی آن جوان گفت کہ آیا ہمہ علوم را تو شنیدۂ شعبی گفت نے جوان گفت کہ بعض
علوم را شنیدہ باشی گفت بلی جوان گفت کہ سخنے ناشنیدۂ مرادران علوم گردان
کہ آنرا نشنیدۂ از شنیدنش امام شعبی حیران ماند **لطیفہ (۴)** در مستطرف
فی کل فن مستظرف مطبوعۂ مصر ونیز در حیات الحیوان باقدرے اختلاف باہمی آوردہ
کہ ماحصلش اینکہ یحیے بن اکثم ویا عبدالرحمن بن مسہر بر اہل جبلہ یا بر قریۂ مبارک نام
کہ درمیان بغداد وواسط واقع است قاضی بود پس از رفتن خلیفہ رشید بسوے بصرہ
واقف گردید باشندگان آنقریہ گفت کہ پیش خلیفہ رفتہ تعریف وتوصیف مرا بیان
کنید ایشان وعدہ دادند وچون رشید در موضع حراقہ رسید اہل قریہ از ایفاے وعدہ
باز ایستادند قاضی مذکور ریش خود را شانہ کردہ وعمامۂ بزرگ بر سر نہادہ واحسن
جامہا را در بر نمودہ با خلیفہ ملاقات کرد درحالیکہ امام ابویوسف رضہ نیز ہمراہش بود وگفت
کہ خوب است از قضاۃ قاضی ماکہ انصاف نمود درمیان ما وچنان وچنین افعال
نیک درمیان ما کرد وثناے نیک بر تفنغ خود نمود بعدہ بجاے دیگر رفتہ دہمان قول را
بر خلیفہ وابویوسف باز خواند از شنیدنش رشید با بویوسف رضہ نگریستہ گفت یا یعقوب
قاضی موضع فلان را کسی نمی ستاید الا ہمین یک شخص پس زشت است این قاضی و
چون ابویوسف رضہ بسوے وے نگریستہ ویرا شناخت او را خندہ گرفت خلیفہ گفت
از چہ خندہ گرفت ترا فرمود یا امیرالمؤمنین عجب این است کہ ثنا گویندہ بر قاضی خود ہمان
قاضی ست کہ ثناى خود خود میکند خلیفہ را نیز خندہ گرفت وگفت ھٰذَا اَظْرَفُ النَّاسِ

لطیفہ دربیان غرابت از امام
لطیفہ در اعتراض امام

هٰذَا لَا یُعْزَلُ اَبَدًا چنانچہ در حیات است و در مستطرف گفتہ کہ خلیفہ بعزل
وے حکم نمود واللہ اعلم **لطیفہ (۵)** در مستطرف آوردہ کہ بارے تنازع نمود
ہارون رشید و زبیدۂ خاتون و قاضی ابو یوسف رض را حکم نمودند در ینکہ فالودہ بہتر است
یالوزینہ ابو یوسف رض فرمود کہ من قضا بغائب نمیکنم و اجرائے حکم بر غیر حاضر نمی نمایم
خلیفہ بحاضر آوردن فالودہ و لوزینہ حکم نمود تا آنکہ ہر دو را پیش قاضی نہادند پس شروع
نمود ابو یوسف کہ بارے از فالودہ میخورد و بار دیگر از لوزینہ تا آنکہ ہر دو جام را تا بنصف
رسانید چون سیر گشت فرمود یا امیر المؤمنین من ندیدم ہیچ یکی را از ین ہر دو بہتر و
اعدل از ان دیگر چہ ہر گاہ کہ ارادہ کنم کہ حکم نمایم برائے یکے آن دیگر حجت خود را به
پیش من مے آرد **لطیفہ (۶)** در خیرات الحسان و نیز سیرۃ النعمان آوردہ کہ یحیی بن
سعید انصاری در کوفہ قاضی بود و در بارگاہ منصور عباسی اعتبار بسیار و رتبۂ عالی
می داشت باز ہم در کوفہ اثر و قدر وے بآن مرتبہ نمیرسید کہ امام ابو حنیفہ را رض بود وے
را ازان تعجب می آمد و میگفتی کہ اہل کوفہ عجیب مردم سادہ دل اند کہ تمام شہر باشارہائے
شیخے (یعنی امام) حرکت میکنند و انکار می نمود از اجماع اہل کوفہ بر رائے ابو حنیفہ رض
روزے ابو حنیفہ رح ابو یوسف و زفر و دیگر چند تلامیذ ممتاز خود را برائے مناظرہ پیش
قاضی موصوف فرستاد امام ابو یوسف تقریر مناظرہ درہمین مسألہ آغاز نمود و از وے
پرسید کہ اگر غلامے درمیان دو شریک مشترک باشد و یکی از انان عتق حصۂ خود را
ازان غلام میخواہد قاضی یحیی گفت لَا یَجُوْزُ لِاَنَّہٗ ضَرَرٌ وَّھُوَ مَنْھِیٌّ عَنْہُ چہ در حدیث
است لَا ضَرَرَ وَلَا ضِرَارَ یعنے کاریکہ ازان کسی را ضررے میرسد جائز نیست و
در صورت مذکور چونکہ شریک دوم را ضرر است لہذا عتق شریک اول جائز نیست ابو یوسف
گفت اگر شریک دوم حصۂ خود را آزاد نماید گفت این عتق جائز گردد ابو یوسف رض گفت
کہ از قول خود مخالفت نمودی چراکہ نزد شما چونکہ از اعتاق شریک اول بندہ آزاد
نیشود بلطوریکہ غلام بود ہمچنان غلام ماند حالا تنہا از اعتاق شریک دوم چگونہ آزاد
گردد از شنیدنش قاضی یحیی ساکت ماند و مناظرۂ ایشان منقطع گردید **لطیفہ (۷)**

لطیفہ ۵ از امام رح

لطیفہ ۶ از امام رح

لطیفہ ۷ از امام رح

در چلپی حاشیۂ شرح وقایہ آوردہ است کہ بارے امام ابو یوسف رض با ہارون رشید بحج رفت و در مکہ معظمہ ہمراہ خلیفہ رشید نماز قصر میخواند و بعد از سلام دادن بدو رکعت بپا خاست و فرمود یا اہل مکہ شما نماز خود را اتمام کنید کہ ما مسافرانیم شخصے از اہل مکہ در نماز خود اورا جواب داد کہ نَحْنُ اَفْقَہُ مِنْكَ وَاَعْلَمُ بِهٰذَا مِنْكَ یعنے ما از تو فقیہ زیادہ تریم و خوب میدانم این مسئلہ را از تو امام ابو یوسف رض فرمود سُبْحَانَ اللّٰہِ چہ خوب کہ دعوی فقاہت کردن و باز در نماز سخن گفتن

نہ بیند مدعی جز خویشتن را	+	کہ دارد پردۂ پندار در پیش

نکتہ در متخلص در بحث امامت اعرابی آوردہ است کہ مکروہ است امامت اعرابی زیرا کہ جہالت در ایشان غالب است نقل است کہ یکی از اعراب در نماز مغرب در پس امامی اقتدا نمود و آن امام بعد فاتحہ این آیت خواند اَلْاَعْرَابُ اَشَدُّ كُفْرًا وَّنِفَاقًا الآیۃ ترجمہ اش اینکہ بادیہ نشینان عرب سخت ترند از روے کفر و نفاق و ایشان سزاوار ترند باآنکہ ندانند اندازہای چیزیکہ خدای تعالی فرو فرستادہ بر پیغمبر خود از فرایض و سنن شرع وَاللّٰہُ عَلِيْمٌ حَكِيْمٌ از حسینی چون آن اعرابی از امام خود این مذمت در حق خود شنید از نماز برگشت و چوبدستی گرفتہ بر دوش امام زد پستر باز اقتدا بوے نمود تا آنکہ امام بدین آیت رسید وَمِنَ الْاَعْرَابِ مَنْ يُّؤْمِنُ بِاللّٰہِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ الآیۃ یعنے و از اہل بدو کسان ہستند کہ میگروند بخدا و بروز بازپسین و فرا میگیرند آنچہ نفقہ میکنند اسباب قربت نزدیک خدا مراد آنست کہ وسیلہ میسازند صدقات را برای قرب الٰہی انتہی از تفسیر حسینی از شنیدن این کلام از ان امام آن اعرابی در نماز خود بامام جواب داد نَفَعَتْكَ عَصَايَ یعنے یک عصای من ترا نفع رسانید۔ لطیفہ (۸)

ز علم و عمل بہ نباشد ہنر	+	اگر ہیچ فن داری بہ دانش گذر

در مقدمۂ ہدایہ مذکور است و نیز در حیات الحیوان از تاریخ بغداد و در برہنہ از ترصیف در الف لیلۂ عربی از ابو المعانی آوردہ مگر در بعضے امور ہر یکی را از دیگران قدری خلاف است چنانچہ در برہنہ این حکایت را بجاریۂ زبیدہ خاتون منسوب ساختہ وَقِسْ عَلٰى هٰذَا بہر حال تا بامکان بیانش اینکہ عیسی بن جعفر برمکی کہ وزیر ہارون رشید بود شبی با رشید یکجا بود رشید ویرا گفت کہ مرا خبری رسیدہ کہ فلانہ جاریہ خریدۂ من از مدتی آنرا میطلبم کہ دلم بر حسن وے کمال شیفتہ است پس آنرا بمن بفروش عیسی گفت نفروشم آنرا یَا اَمِيْرَ الْمُؤْمِنِيْنَ ہارون گفت

کہ جہالت در اعراب از کثرت بعدشان از علماء و اہل علم است از ایشان

نقصان علم است و کمال اعرابی است

پس آنرا بمن هبه کن گفت آنرا هبه نیز نمیکنم رشید گفت که زبیده بر من بسته طلاق مطلقه است که اگر
یکی را ازین دو امر نکنی و ترا بقتل ترسانم عیسی نیز قسم خورد که اگر من این کنیز را بفروشم یا بخشم کل مال
من صدقه است و هر مملوک من آزاد است و زنم بر من بسته طلاق طلاق است بعده چونکه ایشان هر دو
از مدهوشی خود بهوش آمدند دانستند که هر آئینه ما هر دو در کار بزرگ در آمده ایم و عاجز شدند از تدبیر حیله
و هیچ صورت مخلصی ندیدند رشید گفت این حادثه ایست که بجز از ابویوسف کسی حل آنرا نمیتواند
پس ویرا هم دران نیم شب طلبید چون قاصد رشید نزد امام رسید در حالت فزع و خوف از فرش
خود برخاست و بر اشتر خود سوار شده غلام را گفت که توبره بغله همراه خود بیار شاید که علف کفایت
نکند و چون در دار الخلافت در آیم توبره به پیش بغله بنه تا آنکه من از انجا بیرون آیم وقتیکه ترسان پیش
رشید رسید رشید برای وی بپا خاست و بر سریر خود ویرا جای داد و بجز از ابویوسف کسی دیگر را
بالای تخت همراه خود نمی نشاندی ابویوسف رحمه گفت چون نزد خلیفه در آمدم دیدم که رشید نشسته است
و از یمین وے عیسی بن جعفر برمکی است سلام بخلیفه کردم و نشستم رشید گفت گمان می برم که بخیالت
رسیده باشد که ما ترا می ترسانم گفتم بلی بخدا بلکه پس ماندگان مرا نیز همین ظن پیدا شده ساعتی خاموش
ماند بعده گفت میدانی که برای چه ترا طلبیده ایم گفتم نی گفت برای آن ترا طلبیده ایم که ترا گواه
میسازم برین شخص برینکه نزد وی کنیزکی است و من از وی میخواهم که آنرا بمن هبه کن ورنه بفروش
وی از هر دو انکار می آرد و بخدا اگر این شخص ازین دو یکی را بعمل نیارد هر آئینه ویرا بقتل خواهم
رسانید امام ابویوسف رحمه گفت که بسوی عیسی نگریسته گفتم که مرتبهٔ جاریه نزد تو تا بچه مرتبه رسیده است
تا که از امیر المؤمنین آنرا باز میداری و جان خود را برای آن در محل خوف شدید می اندازی و بهر حال
این جاریه از دستت رفتنی است عیسی گفت جلدی کردم برائے خود بتوبیخ پیشتر از انکه شناسم
آن چیز را که بر من می آید گفتم آن چیست گفت که من نیز قسم خورده ام بطلاق و عتاق و بتصدق بودن
جَمِیْعَ مَا اَمْلِکُهٗ اگر این را بفروشم یا ببخشم رشید بطرف من نظر کرد و گفت که از برای این مسئله
بیجا بیج ترا طلبیده ایم درین باره چیزی مخلصی میدانی گفتم بلی که این مسئله از همه آسان تر است
گفت چگونه گفتم که عیسی را لازم که نیمه کنیز را بر تو هبه کند و نیمه اش را بر تو بفروشد پس گفت
عیسی چنین که نه همه کنیز را بر تو بخشید و نه همه کنیز را بر تو فروخت نمود درینصورت نه حنث وی لازم می آید

وبہ حنث تو میسی بسوی یم نظر کردہ گفت اَوَ یَجُوزُ ذٰلِکَ گفتم بلی ورشید ازین حیلہ بکمال
خوشی رسید فی الجملہ عیسی نیمہ آن کنیز را بخلیفہ بخشید و نیمہ باقی آنرا بقیمت یکصد ہزار دینار فروخت
رشید گفت جاریہ را ہمو نوقت حاضر کنید و بعد از اتمام شدن بیع و ہبہ چون رشید قابض جاریہ گشت
بامام ابو یوسف رح گفت ہر آئینہ این کنیز ممکوکہ بود و در وقت تبدل ملک از استبرا و بیر الابدی است و واللہ اگر
من ہمین شب را باوی بیکجا نگزرانم گمان بجان خود میبرم کہ از بدنم بیرون شود چیست حیلہ درین بارہ
ابو یوسف رح گفت یا امیر المؤمنین اورا آزاد کن و نکاحش در آر چرا کہ بر حرہ استبرا نمیباشد چنانچہ
در مقدمہ وحیات است وابو المعنی روایت خود چنین گفتہ کہ امام ابو یوسف رض در جوابش چنین گفت کہ غلامی آزاد
شدہ از غلامان امیر المؤمنین بمن واد شود چون غلام حاضر کردہ شد امام رض بخلیفہ گفت کہ اجازت دہ مرا تا کہ نکاح این کنیز با این
غلام کنم پس غلام آنرا قبل از دخول طلاق نماید درینصورت وطی این کنیز ہم درین وقت بلا استبرا حلال گردد و کنیز ہمچنان کنیز
ماند از شنیدنش رشید از پیشتر بیشتر خوشدل گردید و اجازت نکاح کنیز با غلامش داد قاضی نکاح ایشان باہم بستہ آن غلام را
فرمود کہ این را طلاق دہ و ترا صد دینار است غلام انکار آورد تا آنکہ نوبت عوض طلاق تا ہزار دینار
رسید آخر کار غلام با قاضی گفت کہ آیا اختیار طلاق بدست من است یا بدست تو یا بدست امیر المؤمنین
قاضی گفت بلکہ بدست تست غلام گفت واللہ کہ گاہے طلاقش ندہم تا ابد از وقوع این معاملہ رشید
بکمال غضب رسید و بامام ابو یوسف رح گفت بزودی حیلۂ طلب کن کہ کار از دست میرود قاضی گفت
جزع مکن چرا کہ این کار آسان است این مملوک را باین کنیز بہ بخش رشید گفت بخشیدم قاضی کنیز را
گفت بگو کہ این غلام را در بخشش قبول نمودم وی قبول نمود قاضی گفت درمیان ایشان بتفریق
نکاح حکم نمودم چرا کہ شوہر کنیز کہ مملوک باشد چون در ملک ہمان کنیز در آمد باہم نکاح ایشان فسخ گشت
امیر المؤمنین بپا خاست و قاضی را باعلی مناقب بستود و گفت کہ در زمانہ مثل تو قاضی دیگر نیست
بہرحال درہمان ساعت بحضور گواہان عقد نکاح باوی بعوض مہر بیست ہزار دینار بعد از
عتق بستند و کابین اورا ہمون ساعت ادا نمود و امام ابو یوسف رض را در صلۂ این فتوی دو صد ہزار ۲۰۰۰۰۰
درم و بیست تخت[۲] ثیاب عطا نمود چنانچہ در مقدمہ وحیات گفتہ و بنا بر قول ابو المعانی بنکاحش
حاجتی نبود مگر برای قاضی ابو یوسف رض طبق ہای زر در پیش نہاد و گفت کہ آیا چیزی داری کہ این طشتہا
را دران نہی پس یاد کرد توبرۂ بغلۂ خود را پس پر کردہ شد آن توبرہ برای وی از طلا قاضی آنرا گرفتہ

[۲] قولہ تخت جامہ ای تعبیر از و کیدان زین تنگہدارند بربن تیغ عربی است ۱۲ م

بخانه آمد و بعد نماز فجر تلامیذ خود را فرمود که هیچ طریق برای تحصیل دین و دنیا آسان تر و نزدیکتر نیست
از طریق علم چرا که یافتم این مال بزرگ در صلهٔ دو یا سه مسئله انتهی **نکتهٔ غریب** گویند که همچنین معامله
در عهد امام شافعی رض یکی از خلفای عباسیه پیش آمده بود که غلام حبشی کنیز خاصهٔ شاهی را بعد از
عقد نکاحش یاو طلاق نمیداد و از عوض گرفتن انکار آورده دل بر هلاک و گردن را پیش ملک بقتل
نهاد خلیفه چون عاجز آمد بعلما رجوع نمود و بعد عجز ایشان که طلاق از دست زوج میباشد و بس امام
شافعی را رض طلبید فرمود که خلیفه را تنها وقوع طلاق از حبشی منظور است یا قدری سزای وی نیز
خلیفه خوش شده گفت اگر هر دو امر حاصل شود که هم از وی طلاق گرفته شود و هم بر وی سزا آید
غایت غریب باشد و چون حاضران زبان طعنه کشادند خلیفه گفت جواب علما خواهی گفت فرمود بلی
بعده خلیفه را فرمود که کنیز را آزاد کن تا باختیار نفس خود نکاح خود را باطل گرداند و درین سزای حبشی است
و اگر حبشی ناسزا نبودی خلیفه را حکم بآزادی وی دادمی که درینصورت نیز مطلوب حاصل میشد
سلطان نهایت خوش گشته همچنان کرد والله اعلم **فائده سوال** اگر جای تعلیق طلاق ثلاثه و
یا عتاق و یا تصدق اموال کرده آید چنانچه از عیسی بن جعفر بر مکی گذشت و جواب باصواب امام
ابو یوسف رض آنجا صورت نه بندد چه کرده آید **جواب** گویم برای احتراز از وقوع ثلاثه وی را
لازم که زن خود را یکبار طلاق گوید تا عدتش بگذرد و عبید و اموال مملوکهٔ خود را بمعتمدان خود هبه
نماید بعد از ان مرتکب آن فعل گردد که از ان بر وی حنث لازم می آید بعده باز بازن خود تجدید نکاح نماید و
عبید و اموال خود را از معتمدان خود بطریق هبه باز پس گیرد وَاللّٰهُ هُوَ الْمُلْهِمُ لِلصَّوَابِ
نادره در حیات الحیوان آورده که عیسی بن موسی بر زن خود کمال محبت می داشت شبی وی را گفت
اَنْتِ طَالِقٌ ثَلَاثًا اگر نباشی حسین تر از ماه از شنیدنش زنش روی خود را از وی پوشید
و بهزار تنگی شب گذرانیده علی الصباح بخلیفه منصور در آمد و از طلاق شوهر خود خلیفه را خبر داد
خلیفه فقها را حاضر کرده مسئلهٔ مذکور را از یشان پرسید همه ایشان حکم بطلاقش دادند چرا که از قمر حسین
تر نبود مگر فقیهی گفت که درینصورت طلاق لازم نمی آید لقوله تعالی لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ
فِيْ أَحْسَنِ تَقْوِيْمٍ منصور خوش شده گفت قول قول تست ـ **لطیفه ۹** در تفسیر کبیر
آورده است که شبی قاصد هارون رشید بعجلت تمام ابو یوسف را رض طلبید امام رض بر جان خود ترسید

فائده در حیلهٔ تعلیق طلاق ثلاثه

نادره در مسئلهٔ [illegible]

فائده از امام [illegible]

تا آنکہ ترسندہ نزد رشید رسید و سلام خواند خلیفہ جواب سلام او بوجہ احسن دادہ قریب خود نشانید دران وقت خوف خود از دلش رفت خلیفہ گفت زیورات ما از دار گم شدہ جاریۂ خاص از کنیزکان حرم بران متہم گشتہ است او را نزد خود طلبیدہ قسم خوردہ ام کہ یار است خواہی گفت ورنہ ترا بقتل رسانم اکنون نادم شدہ ام کہ صورتش ممکن نیست پس برای رہای من صورتے طلب کن ابو یوسف رضہ فرمود کہ اجازتِ رفتن نزد آن کنیز مرادہ باجازت خلیفہ در محل سرای خاص در آمدہ اہل مجلس را از گرد وی دور کرد و آن کنیز مثل قمر درخشندہ تنہا ماند از وی پرسید کہ آیا حُلی نزدیک تست فَقَالَتْ لَا وَاللّٰہِ امام رضہ او را فرمود کہ آنچہ من ترا میگویم خوب یاد دار و کمی و بیشی دران مکن و آن اینکہ ہنوز خلیفہ ترا خواہد طلبید و از تو خواہد پرسید کہ آیا زیورہا را دزدیدہ بگو بلی و چون ترا بگوید کہ آنرا بیار بگو کہ من ندزدیدہ ام بعدہ امام رضہ از انجا بمجلس خلیفہ حاضر شد و حکم باحضار جاریہ دادہ خلیفہ را فرمود کہ ازین کنیز حال زیورات دزدیدہ شدہ باید پرسید خلیفہ از وی پرسید کہ زیورات را دزدیدہ گفت بلی گفتش بیار گفت من نہ دزدیدہ ام امام ابو یوسف رضہ گفت کہ جاریہ پیش امیر المومنین درین اقرار و انکار راست گفت کہ خلیفہ بدان از یمین خود بیرون بر آمد از شنیدنش غضب ہارون فرو نشست و برای امام صد ہزار درم حکم فرمود خادمان عرض کردند کہ صاحب خزانہ درینوقت غائب است اگر تا فردا مہلت دادہ شود خلیفہ گفت قاضی مرا درین غم از یمین آزاد نمود در صلۂ او تا فردا تاخیر نخواہم کرد گویم از ینجاست کہ گفتہ شدہ اَلسَّلَاطِیْنُ سَلَاطِیْنُ النَّاسِ وَالْعُلَمَاءُ سَلَاطِیْنُ السَّلَاطِیْنِ ولہذا ملا علی قاری رضہ در رسالۂ رد قفال از سفیان بن عُیَیْنَہ رحمہ آوردہ کہ مَنْ اَرَادَ الْمَغَازِیَۃَ فَالْمَدِیْنَۃَ وَمَنْ اَرَادَ الْمَنَاسِکَ فَمَکَّۃَ وَمَنْ اَرَادَ الْفِقْہَ فَالْکُوْفَۃَ یُلَازِمُ اَصْحَابَ اَبِیْ حَنِیْفَۃَ رضہ وقال الشافعی رضہ مَنْ لَمْ یَنْظُرْ فِیْ کُتُبِ اَبِیْ حَنِیْفَۃَ رض لَمْ یَتَبَحَّرْ فِی الْفِقْہِ انتہی فَالْاِنْصَافُ مِنَ النَّاظِرِیْنَ فِیْ ھٰذَا الْمَقَامِ مِمَّنْ لَہُ الدِّیَانَۃُ وَالْاَمَانَۃُ فِی الْاِسْلَامِ لَا مِنَ الَّذِیْنَ لَا مَذْھَبَ لَھُمْ مِنَ الْخَوَاصِّ وَالْعَوَامِّ فَاِنَّھُمْ بِاَسْرِھِمْ ھُمُ الْمُعَانِدُوْنَ الْحَاسِدُوْنَ اللِّئَامُ

حَسَدُوْا لَہٗ اِذَا لَمْ یَنَالُوْا فَضْلَہٗ	فَالْقَوْمُ اَعْدَاءٌ لَہٗ وَخُصُوْمٗ

در بعضی نسخ سلاطین الاسلام

كَضَرَائِرِ الْحَسْنَاءِ قُلْنَ لِوَجْهِهَا	حَسَدًا وَّبَغْيًا اَنَّهٗ لَدَمِيْمٌ

لطیفہ ۱۰ از امام ابو یوسف رح

یعنی حسد بردند بروی وقتیکہ بفضل وعلم وی نرسیدند پس این قوم مر اورا دشمنان اند وتنازع کنندگان مانند دختر ہای زن جمیلہ کہ از جہت حسد وبغاوت بر روی او میگویند کہ این دملغ تباہ شدہ وبیعقل است **لطیفہ (۱۰)** در شمہ از ترغیب الصلوۃ آوردہ کہ باری در قضیہ وزیر خلیفہ رشید برای گواہی پیش قاضی القضاۃ امام ابو یوسف رض حاضر شد چون گواہی را بجا آورد امام فرمود کہ گواہی ترا قبول نخواہم کرد چرا کہ روزی تو بحضور من بعرض سلطان رسانیدی کہ من بندۂ سلطان ام اگر راست گفتہ باشی پس شہادت غلام در شرع مقبول نیست واگر دروغ گفتہ باشی پس گواہی دروغگو نیز مردود است عند الشرع وزیر خاموش ماند سلطان فرمود کہ درین قضیہ من نیز عالم ام اگر شہادتم را امام مسلمانان قبول فرماید قاضی ابو یوسف رح فرمود کہ گواہی خلیفہ نیز قبول نیست رشید گفت چرا فرمود کہ تو تارک نماز باجماعتی ہارون گفت کہ تاخیر من از جماعت برای انتظام مسلمانان میباشد نہ بغرض دیگر امام فرمود قال عَلَيْهِ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ لَا طَاعَةَ لِلْمَخْلُوْقِ فِيْ مَعْصِيَةِ الْخَالِقِ از شنیدن این مقال رشید حکم داد کہ بر دروازۂ مکانش مسجدی تیار گردد بعد از ان ہارون رشید از ترک جماعت تائب گشت وپنجگانہ نماز ہا را باجماعت میگذارد۔

لطیفہ ۱۱ - از امام ابو یوسف رح

لطیفہ (۱۱) در برہنہ آوردہ کہ روزی خلیفہ با امام ابو یوسف رض بدر بر آمد در زینت وحشمت وآنجا کناسی بود مجوسی یکی گفت کہ با امام رح بگوئید کہ پیغمبر شما گفتہ اَلدُّنْيَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ وَجَنَّةُ الْكَافِرِ وتو با این حشمت ومن با این تنگی - امام رح فرمود کہ آنچہ حق تعالی برای کفار از عذاب اخروی آمادہ کردہ نسبت بآن معاش وزندگانی دنیا برای ایشان گویا جنت است وآنچہ از نعیم بہشت وعدہ از خود مر مؤمنان را مہیا ساختہ راحت واکرام دنیوی بجنب آن گویا سجن است پس معترض ساکت ماند **تنبیہ** حدیث مذکور را مسلم اخراج کردہ است وشراح معانی آنرا بیان نمودہ یکی اینکہ غالبًا مؤمن در دنیا گرفتار محن وبلا باشد وکافر متمتع بشہوات ومتلذذات بود دوم اینکہ جملہ مومنان از امیر وفقیر در زیر قید امر ونواہی حق تعالی دائما در دار دنیا مقید ومسجون اند واز ینجاست کہ در احادیث دیگر آنحضرت فرمودہ اَلْمُؤْمِنُ كَالْجَمَلِ الْاَنِفِ یعنی مؤمن مانند شتر مہار دار است طایع ومطیع مر احکام الٰہی را کہ خود را از این حبس وتکلیف در دار عقبی رہا خواہد یافت وکافر چونکہ در دار دنیا از امر ونواہی حق تعالے

غافل میباشد و تابع هوای نفسی گویا از قید منفک است ازین جهت دنیا در حق وے جنت است چرا که در عقبی بسجن حقیقی مسجون گردد که اِنَّ الْفُجَّارَ لَفِیْ سِجِّیْنٍ سجین از سجن است بطریق مبالغه سوم اینکه امام رضـ از ذهانت خود در جواب آن خاک بوب گفته و او را ساکت نموده است

نکته ابیات

زبهر مؤمنان نامش بود سجن
بصحرا شکل آزادی هویداست
ولی یک نکته دیگر بهترین است
بر و تیمار و اجب شد که مولیٰ است
بهر دم فکر کارش مالکش راست
ربوبیت کند نوعیکه زیباست
مگر مرغیکه مانوس است و خوانا (پرورش ۱۲)
غمِ صیاد و فکرِ دانه او راست
بذبح و کشتن و صید و اسیرش
نه در دنیا خطرنی خوفِ عقبیٰ است
همین وحشی که در صحرا کنی صید
بعینه حال او چون مرغ خواناست
پس اینجا اندکی غور است درکار
چو آن مرغیکه هم مانوس و خواناست
بقیدِ بندگی هر کس که آمد
شکارِ فَاقْتُلُوا چون مرغ صحراست

چو مرغ اندر قفس مومن بدنیاست
زبهر کافران جنت مسمیٰ است
ازین اکثر مصائب مومنانراست
که راحت در قفس هم مومنانراست
خور و نوش و زما یحتاج هر شے
دگر هر گونه حفظ از شرِ اعداست
مر او را در قفس هم راحت و عیش
براحت هم درینجا هم در انجاست
بر و بالش بظاهر گونه بستند
نه کس مانع نه پروا اگرچه پرواست
نظیرش فَاقْتُلُوهُمْ خود عیانست
چو شد پرورده از آفت مبراست
چو گوید کلمۂ توحید از صدق
که فرقِ قیدی و آزاد پیداست
وگر بالعکس باشد عکس باشد
مقید زین نمط در سجن دنیاست
مقدم فکر ایمان ای فقیر است

ولی کافر درین چون مرغ صحراست
که مرغ اندر قفس البته قیداست
باکثرِ کافران راحت ازینجاست
کسی گردر قفس پرورد مرغی
مهیا میکند هر چیز نی خواست
مفید و مصلحت کار آنچه باشد
چو شد آزاد خود راحت مهیاست
خلاف آنکه در صحرا است آزاد
دلش را لیک هر دم بند برپاست
اُحِلَّ لَکُمْ خدا هم گفت او را
که هر کافر برنگِ صیدِ صحراست
چو آن کافر که ایمان آرد آخر
معاً در قیدِ ایمان امن او راست
بشرطِ آنکه در هر حال راضی است
تو خود بنگر گزین هر دو چه اولیٰ است
وگر بیرون ز قید بندگی شد
که در هر دو جهان کارِ تو بالاست

[illegible] الدنیا سجن المؤمن وجنة الکافر

لطیفه (۱۲) در تذکرة الاولیا وغیره آورده که باری خلیفه هارون از امام ابو یوسف رح درخواست که مرا پیش داؤد طائی بر تا زیارت کنم ابو یوسف رض بدرِ خانۂ داؤد رض آمد بار نیافت از مادر داؤد رض درخواست تا شفاعت کرد و گفت که خلیفه را نزد خود راه ده قبول نمیکرد و گفت مرا با اهل دنیا و ظالمان

چه کار است مادرش گفت بحق شیر من که او را راه دهی گفت من هرگز این ظالم را نه بینم پس گفت الٰهی تو فرمودی که حق مادر نگاهدار که رضای من در آنست و اگر نه مرا با ایشان چکار پیش بار داد ایشان در آمدند و بنشستند چون هارون باز گشت صرۂ زر بنهاد و گفت حلال است داؤد رض گفت برگیر که مرا بدین حاجت نیست من خانۂ فروخته ام از وجه حلال آنرا نفقه میکنم و از خدای تعالی خواسته ام که چون این نفقه تمام شود جانمن بستانند تا مرا بکسی حاجت نباشد و امید وارم که حاجتم روا کرده باشد پس هر دو باز گشتند ابو یوسف رض از وکیل ـ خرج داؤد رض پرسید که نفقات داؤد رض چند مانده است گفت ده درم سیم و هر روز دانگی سیم خرج میکند ابو یوسف رض حساب کرد تا روز آخر پشت بمحراب باز داده بود گفت امروز داؤد رض وفات کرده است نگاه کردند همچنان بود گفتند بچه دانستی گفت از نفقۂ او حساب کردم که هیچ نمانده است و دانستم که دعای او مستجاب باشد **لطیفه (۱۳)** در عنایه شرح هدایه در شرح این قول هدایه وَلَوْ خَرِبَ مَا حَوْلَ الْمَسْجِدِ وَاسْتُغْنِيَ عَنْهُ (اهل المحلة او القرية عن الصلوة فيه) يَبْقٰى مَسْجِدًا عِنْدَ اَبِيْ يُوْسُفَ وَعِنْدَ مُحَمَّدٍ عَادَ اِلٰى مِلْكِ الْبَانِيْ اَوْ اِلٰى وَارِثِهٖ بَعْدَ مَوْتِهٖ آورده که باری امام محمد رض بزبلۂ گذشت و گفت این است مسجد ابی یوسف رض بدین اراده که چون مسجد ویران شده بملک مالک باز نمیگردد پس بمرور زمانه و آمد و رفت مردم در آخر مزبلہ خواهد شد بعده امام ابو یوسف رض را مرور بر اصطبلی واقع شد و گفت این است مسجد امام محمد رض بدین اراده که چون بموجب قول محمد رض مسجد ویران شده باز بملک مالک اعاده میکند بسا اوقات مالک آنرا اصطبل سازد انتهی درین باب قول امام ثانی رض اظهر است ـ **لطیفه (۱۴)** در عالمگیریه در باب ختان و قلم اظفار از کتاب الکراهیة آورده که باری رشید از ابو یوسف در باب جواز ناخن گرفتن در شب پرسید امام گفت جایز است رشید گفت بکدام دلیل فرمود لقوله علیه الصلوٰة والسلام اَلْخَيْرُ لَا يُؤَخَّرُ سُبْحَانَ اللّٰهِ چه مختصر دلیلے مسکت ادا بیان فرمود ـ **لطیفه (۱۵)** در تفسیر نقر قعر تحت آیت ثُمَّ يَاْتِيْ مِنْۢ بَعْدِ ذٰلِكَ عَامٌ فِيْهِ يُغَاثُ النَّاسُ وَفِيْهِ يَعْصِرُوْنَ آورده و نیز در انیس الواعظین با اختصار موجود است و در تذکرة الاولیا هم مذکور است مگر منسوب بامام شافعی رض که امام ابو یوسف رح را دان اکتساب علوم

لطیفه (۱۳) از امام رحم

لطیفه (۱۴) از امام رحم

لطیفه (۱۵) از امام رحم

واستحضار قواعد و رسوم بمرتبۂ مفلس و بینوا بود کہ مسائلے کہ اجتہاد فرمودی بر سفالہا و شانہای گوسفند می نوشتی و در ظرفی می نہادی آن مقدار از درم و دینار نداشت کہ کاغذ سرانجام کند روزی بخانہ درآمدہ از مادر طعام خواست چون چیزے حاضر نبود مادرش اشارہ بران ظرف نمود کہ گنجینۂ علوم و خزینۂ رقوم وی بود یعنی کہ ہمہ عمر بخلاف مرضای من مصروف بتحصیل سفال پارہ چند ساختۂ و بر انجا رقمی چند برکشیدۂ و از تحصیل امور معیشت و مایحتاج ضرورت فارغ بودۂ پس ازان مکتب خود بخواہ از من خواستن چیست چون امام انام ضعف ہمت آن ضعیفۂ عفیفہ مشاہدہ نمود سوگند یاد کرد کہ تا حلوای عسلی در طبق سیمین بکفچۂ زرین در دہان تو نکنم بامر دیگر نپردازم وہمان روز ہمسایۂ امام خانۂ خود را عمارت میکرد و راہ گذر امام را تنگ تر ساخت امام رض گفت ای عزیز راہ گذر را تنگ مکن و در حق ہمسایۂ خود تصرف منمای آن شخص در جوابش گفت کہ ہرگاہ قطار مہار شتران تو درین رہ گذر نگنجد من این راہ را بکشایم از سخن آن جاہل خاطر امام کوفتہ ترشد اتفاقاً ہمان روز خلیفہ ہارون را با زبیدہ خاتون کہ خلیلۂ جلیلہ و جمیلۂ وی بود گفت و شنید پدید آمد و باہم مناظرہ میکردند تا حدیکہ زبیدہ خلیفہ را بدوزخیان منسوب ساخت و گفت ای دوزخی ہارون گفت اگر من دوزخیم فانت طالق و ازیکدیگر جدا شدند و ہارون زبیدہ را عظیم دوست میداشت نفیر از جان او برآمد منادی بفرمود علمای بغداد را حاضر کردند و این مسئلہ را فتوی کردند ہیچکس جواب آن ننوشت گفتند عالم الغیب میداند کہ ہارون دوزخی است یا بہشتی تا حکم بحلت و حرمت زبیدہ در حق وی نمایم بابو یوسف رحمہ اللہ کہ قائم مقام ابو حنیفہ رض بود التجا نمودند از وے استفسار کردہ حکم طلبیدند فرمود من جواب دہم خلق تعجب کردند گفتند مگر دیوانہ است جای کہ چندین علمای فحول عاجز باشند او را چہ مجال سخن باشد امام فرمود کہ حاجت تراست بمن یا مرا بتو ہارون گفت مرا بتو فرمود پس از تخت فرود آی کہ جای علما کہ وارث انبیا اند بلند تر است خلیفہ او را بر تخت نشاند و خود بزیر آمد امام رض بعد از تامل بخلیفہ گفت اول تو مسئلۂ مرا جواب گوی تا آنکہ من مسئلۂ ترا جواب گویم ہارون گفت سوال تو چیست امام رض گفت ہرگز بر ہیچ معصیتی قادر شدہ و از بیم خدا باز ایستادۂ ازان ہارون گفت بلی بخدا کہ چنین است تا آنکہ روزی مرا کنیزی از کنیزان زبیدہ خاتون کہ بکمال حسن و جمال آراستہ بود اتفاقاً خلوتی افتاد و نفس را با باغرت ادسیل تمام بود ناگاہ در دلم آمد کہ امروز روز پنجشنبہ است

ونامهٔ اعمال امتحان بحضور جناب رسالت مآب صلعم درین روز می برند حیف است که امروز سر نامهٔ اعمال
من ازین زنا باشد پس از حق تعالی ترسیده برخود لرزیدم واز سر آن امر نامرضیه درگذشتم امام رض فرمود
که تو از اهل بهشتی نه از زمرهٔ دوزخیان وطلاق از تو نافذ نشده علما آوازبر آوردند که بچه دلیل و حجت فرمود
بقرآن که حق تعالی میفرماید ۔ وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ
فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَىٰ یعنے اما کسیکه ترسنده باشد از ایستادن بحضور پروردگار خود
و باز داشته باشد نفسی را از شهوت هر آئینه جنت همان جای اوست از حسینی انتهی همه علما را
جواب امام رض پسند افتاد هارون حکم نمود تا آنکه دهن امام رض پُر از جواهر نفیس کردند و بانواع عطایا و هدایا
مخصوص گردانیدند و زبیده خاتون بعد از شنیدن اقتضای حلت بفرمود تا چندین شتر در زیر بارهای
قیمتی با امام رض بوثوق خلیفه بردند ۔ وگویند هدران مجلس حلوای عسلی در طبق سیمین کرده و کفچهاے
زرین بروی نهاده بنظر امام در آوردند امام رض را چون نظر بآن افتاد واقعهٔ سوگند خود نزد مادر بخاطرش
خطور کرد آن طبق را برداشته باز او در راحله بخانه آمد هنوز همسایهٔ او از عمل فارغ نشده بود که قطار رهان
امام رسید امام رض راه را کشاده ساخته حلوای عسل بکفچهٔ زرین در دهان مادر کرد تا دانی که اَلْعِلْمُ
يُعْطِي وَإِنْ كَانَ يُبْطِي از مسائل یقینیه است انتهی راقم الحروف اصلح الله حاله
میگوید که درین محل چه انسب است آنچه فرمود آنحضرت صلی الله علیه وسلم عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ
قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رُبَّ أَشْعَثَ مَدْفُوعٍ بِالْأَبْوَابِ
لَوْ أَقْسَمَ عَلَى اللَّهِ لَأَبَرَّهُ رواه مسلم یعنے بسیار مردمانی اند که از جهت افلاس موی سر ایشان
پراگنده باشد و بمجالس مردم و درهای اغنیا کسی ایشانرا نمیگذارند اگر در کاری بخدا قسم خورند هر آئینه
حق تعالی آنان را از آن قسم خلاصی دهد انتهی آری بغوامض خفیه رسیدن کار علما است غریبه
باری اسد الله خان غالب شاعر دهلوی که از اهل تشیع بود بزیارت صدر الصدور حضرت مفتی صدر الدین
مرحوم دهلوی در آمد ایشان براه خاطرداری حسب رسم و عرف برگ تنبول پیش او نهاد با یحتاج را
از آن برداشت مفتی صاحب بپاس خاطر او را در گرفتن تنبول دیگر فرمود غالب بسویش نگریسته گفت
بس است از شنیدنش مفتی صاحب رمزوی دانسته در جوابش فرمود + به :: باهم نگریسته
تبسم نمودند حاضران از تبسم ایشان متعجب ماندند چون غالب از انجا رخص گفت از سر آن از مفتی

صاحب پرسیدند فرمود که آن پلید مرا چنین فرمود که + از خرس موی بس است :. چون برمزدی رسیدم در جوابش گفتم + دهن سگ بلقمه دوخته به :. ازین جهت با هم دیگر نگریسته نموده بودیم **فصل دوم** در تذکرهٔ منتخب المجتهدین + ملتقط المحدثین + فخر الفقهاء المتبحرین + بدر الفضلاء الکاملین :. وحید الدهر :. فرید العصر :. آن معلم مجتهدین :. آن مرشد راسخین :. آن امجد الناس والاوحد :. اعنی الامام محمد بن حسن بن فرقد :. الشیبانی :. الملقب بامام ربانی :. رضی الله تعالی عنه از کتب ذیل اتحاف النبلاء وحدائق الحنفیه وتذکرهٔ مرآة الخیال واخبار الجمل وتفسیر کبیر وتفسیر عزیزی وتعلیق ممجد ومقدمهٔ هدایه وشامی ودر مختار وتراجم حنفیه وسیرة النعمان وخزینة الاصفیا وتذکرة الاولیا وغیرها :. **وی** رضی الله تعالی عنه از شاگردان امام ابوحنیفه رض وقاضی ابو یوسف رض است وبرای فقه حنفی بازوی دوم است پدر بزرگوارش از قبیلهٔ شیبان (بفتح شین معجمه) از باشندگان شهر حَرَستاد بفتح حا وسین مهملتین وسکون را) بود که دریاب دمشق در وسط غوطه واقع است پدرش که یکی از امرا بود از شام بسوی عراق آمده در واسط اقامت نمود ومحمد رین واسط در سنه ۱۳۱ یکصد وسی ویک یا دو یا پنج بنابر اختلاف امام محمد از وی متولد گشت مگر در بر هنر آورده که اکثر برانند که در سنه ۱۳۲ اثنین وثلثین ومائة واقع شده ودر کوفه نشو ونما یافت وی در بغداد ساکن گشت **وی** رض موصوف بود بکمالات فائقه ودر کثرت روایت ودرایت ورع وتقوی وتصنیف علوم منزلت عظیم داشت عالم وماهر علم فقه وحدیث ولغت بود فصیح وبلیغ وادیب بی نظیر **ابوعبید** رض میگوید که من بغیر از امام محمد رض کسی دیگر را اعلم بکتاب الله ندیدم ودر عربیت ونحو وحساب ماهر با حِس بود طلب حدیث نمود وجماعتی را از اعلام ائمه ملاقات کرد وسالها حاضر مجلس ابی حنیفه رض شد وبر ابو یوسف رض تفقه نمود وکتب کثیره نادره تصنیف ساخت واورا در مصنفاتش مسائل مشکله خصوصا متعلق بعربیت بسیار است ناشر علم ابوحنیفه رض وافصح مردم بود چون کلام میکرد در خیال سامع می آمد که مگر قرآن کریم بلغت وی نازل شده کذا فی الاتحاف و هم در اتحاف از امام محمد رض آورده که وی رض میگفت ابوحنیفه را رض پرسیدند که زنی مرده است ودر شکم او بچه حرکت میکند چه کنند گفت شکمش شق کرده برآرید همچنان کردند آن کودک مدتی بزیست وطلب علم میکرد ومجلس محمد بن حسن می آمد واورا ابن ابی حنیفه رض میگفتند قاسم بن سلام محدث متوفی سنه ۲۲۳ در غریب الحدیث بوی رض اسناد نموده

در برہنہ آوردہ کہ مدت ملازمت او مر امام ابو حنیفہ رضہ را دو سال بیش نبود چنانچہ در حقائق منظومہ و طبقات و تذهیب تصریح برین کردہ اند کہ وی رضہ در وقت فوت امام اعظم رضہ ہژدہ سالہ بود و وی رضہ گفت اول نوبت کہ بخدمت امام ابو حنیفہ رضہ در آمدم پرسید قرآن یاد داری گفتم نہ فرمود برو قرآن را یاد گیر و بعدہ بفقہ مشغول شو بر گشتم و بحفظ قرآن پرداختم بعد از ہفت روز آمدم فرمود نگفتہ بودم کہ قرآن یاد گیر گفتم یاد گرفتم انتہی تنبیہ کسی کہ در ہفت روز قرآن کریم را حفظ نماید پس در مدت العمر با وجود طلب و تحریص وی چہ قدر احادیث و اخبار ائمہ را ضبط کردہ باشد فافہم و بعد از وفات ابو حنیفہ رضہ بقیہ تحصیل را از قاضی ابو یوسف رضہ نمودہ رحمہ اکثر کتب را نزد وی خواندہ **و از ینجا است** انچہ در شامی گفتہ ہر تالیف امام محمد رضہ کہ موصوف بصغیر است مانند جامع صغیر و یا سیر صغیر و امثال این آن روایت وی است از ابو یوسف رضہ عن ابی حنیفہ رضہ و ہر آن تصنیف وی رحمہ کہ موسوم بکبیر است آن روایت وی است رضہ از امام اعظم رضہ بلا واسطہ و این کمتر است مانند **المضاربۃ الکبیر و المزارعۃ الکبیر و الماذون الکبیر و الجامع الکبیر و السیر الکبیر** در **حدایق** و **برہنہ** ہر دو آوردہ کہ یکی از احبار نصاری بسیاری از علما را یافتہ بود و مسلمان نشد و ایمان نیاورد چون امام رضہ جامع کبیر را تصنیف کرد وی آنرا مطالعہ نمود فوراً مسلمان شد و گفت اگر این شخص دعوی پیغمبری کردی و معجزهٔ خود این را پیش کردی کسی مقاومت او نتوانستی و بر ہمہ ایمان آوردن بروی لازم شدے پس چہ جای کسیکہ این اجادی امت (ای مقلدہ) وی است **و در تذکرهٔ مرآة الخیال** در حالات مولانا جامی رحمہ کہ از اولاد امام محمد رضہ (ای شیبانی) است این حکایت را بدین تفصیل آوردہ کہ امام حصیری در خطبہ شرح جامع کبیر امام محمد رضہ آوردہ کہ چون امام محمد رضہ این کتاب را تصنیف کرد و شہرت یافت در روم بمطالعہ یکی از احبار نصاری در آمد وی با چندین گبران دیگر بدین اسلام مشرف گردید از وی سوال کردند از سبب اسلام گفت کسیکہ این کتاب را تصنیف کردہ است اگر وی دعوی پیغمبری نماید القصہ **و در شامی و حدایق و سیرة** آوردہ کہ در طبقات تمیمی از شرح امام سرخسی رضہ کہ بر سیر کبیر امام محمد رضہ نوشتہ است آوردہ کہ سیر کبیر آخرین تصنیف امام محمد است از تصانیف وی رضہ در فقہ سببش آن بود کہ چون سیر صغیر امام محمد رضہ از نظر امام اوزاعی رضہ امام اہل شام گذشت از روی طعن گفت کہ اہل عراق را با فن سیر چہ نسبت است کہ ایشانرا علم سیر نیست چون این خبر بامام رضہ رسید سیر کبیر را تصنیف نمود چون امام اوزاعی رضہ آنرا مطالعہ نمود گفت اگر انضمام احادیث درین کتاب نبودی

در حفظ محمد رضہ قرآن را در ہفت روز

در اسلام آوردن یکی از احبار نصاری بمطالعہ جامع کبیر امام محمد رضہ

در سبب تصنیف سیر کبیر امام محمد رضہ

ہر آئینہ گفتے کہ وی رض علمے را وضع کردہ است و البتہ حق تعالی اصابت جواب در فکر وی تعین نمودہ است
وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ بعدہ در شصت مجلدات کتابش کنانیدہ بر اشتر بار کردہ نزد خلیفہ
رشید آنرا رسانید وچون رشید را ازبیشتر خبر آن رسیدہ بود بلحاظ قدر دانی آن ہر دو پسران خود را روانہ نمود
کہ خود رفتہ از امام محمد رض سند آن گیرید و ہر کہ او را دید غایت پسندید و ہر آئینہ شمردہ شد این کتاب یکی از مفاخر
امام محمد رض و در خزینۃ الاصفیا از راحت القلوب آوردہ کہ حضرت سلطان المشایخ نظام الدین دہلوی
رحمۃ اللہ علیہ رَحْمَةً وَاسِعَةً میفرماید کہ امام شافعی رض در کتاب امام محمد رض میرفت ومیگفت کہ اگر بگویم کہ قرآن
بلغت محمد بن حسن شیبانی نازل شدہ است راست است بسبب فصاحت کہ در کلام وی بود وبسبب
کمال فصاحت وی رض چون کتاب مبسوط وی را یکی از حکمای اہل کتاب مطالعہ نمود بجہت علو شان و
غایت فصاحت آن کتاب ایمان آورد وگفت هٰذَا كِتَابُ مُحَمَّدٍ كُمُ الْأَصْغَرِ فَكَيْفَ
كِتَابُ مُحَمَّدٍ كُمُ الْأَكْبَرِ انتہی ودر ایام قضای مقام رقہ کتب رقیات تصنیف نمود محقق
دہلوی رح در شرح صراط مستقیم نوشتہ است کہ امام شافعی رض در شان محمد بن الحسن الشیبانی رض فرمود کہ اگر
اہل کتاب از یہود ونصاری تصانیف امام محمد رض را بہ بینند بے اختیار ایمان آرند میگویم راست است
چنانکہ ایمان بعضے اہل کتاب را بر کتب امام محمد رض دیدی) وامام محمد رض شش کتاب راچنان تالیف کردہ
کہ ہر یکی ازان شصت مجلد وہفتاد مجلد بلکہ بیشتر است و امام احمد حنبل رض اکثر مسائل دقیق از
کتب امام محمد رض نقل میکرد وازان استفادہ می نمود انتہی در سیرۃ النعمان آوردہ کہ یکی از تصانیف
امام محمد رض کتاب الحج است سببش آن بود کہ چون مدت آن سہ سال کہ نزد امام مالک رض احادیث میخواند
اہل مدینہ را در مسائل بسیار مخالف از ابو حنیفہ رض دید وقتیکہ از مدینہ واپس آمد این کتاب را تصنیف
نمود بدین طرز کہ اولا قول امام را رض بیان نمود بستر اختلاف اہل مدینہ را بعد ازان از حدیث واثر وقیاس
ثابت کرد کہ مذہب امام صحیح است ومذہب دیگران غلط واین کتاب وی درین زمانہ بقالب طبع درآمدہ
دستیاب میگردد انتہی صاحب شامی گفتہ کہ مسائل اصحاب حنفیہ ما بر سہ طبقات است طبقۂ
اول مسائل اصول است وظاہر الروایت نیز آنرا می نامند وآن ہمان مسائل است کہ از اصحاب
مذہب ما یعنی ابو حنیفہ رض وابو یوسف رض ومحمد رض مروی است رضی اللہ عنہم وزفر رض وحسن بن زیاد وغیرہما
نیز بایشان درین مسائل ملحق میگردند مگر شایع در ظاہر الروایت آنست کہ قول ہر سہ امامان باشد

در ذکر کتب ظاهر الروایة

و بس و کتب ظاهر الروایت هر شش کتب امام محمدؒ است که مبسوط و زیادات و جامع صغیر
و سیر صغیر و جامع کبیر و سیر کبیر اند و مبسوط را اصل نیز می نامند که همه هر چه دران است جمله معتبر است
و نیز این کتاب اول تصنیف وی است در سیرة گفته که در اصل این کتاب از تصنیف امام ابو یوسف رض
است که امام محمد رض آنرا بزیاده تر توضیح نوشته است دوم جامع صغیر که بعد از مبسوط آنرا تصنیف کرد
و درین کتاب نام محمد رض بروایت امام ابو یوسف رض جمله اقوال ابو حنیفه رض را جمع نموده و گویند که کل مسائل
آن (۱۵۳۲) است کذا فی السیرة بعد ازان جامع کبیر را نوشته کتاب ضخیم ست درین کتاب
با اقوال امام اعظم رض اقوال قاضی ابو یوسف رض و زفر نیز نوشته و با هر مسئله دلیل نیز ذکر نموده متاخرین
حنفیه مسائل اصول فقه که قایم نموده زیاده تر از طرز استدلال و طریق استنباط این کتاب اخذ نموده اند
و علمای نامور شروح برین کتاب نوشته اند بعد ازان زیادات را تالیف کرد و همان بعضی فروع
که بعد از جامع کبیر بیادش آمد درین کتاب درج نمود و ازین باعث بزیادات موسوم کرده شد بعد
ازان هر دو سیر را بترتیبی که گذشت یعنے از طعن امام اوزاعی - و این هر شش کتب را
برای آن بظاهر الروایت می نامند که آنها از امام محمد بروایات ثقات مروی است پس این کتابها
از روی بنقل متواتر یا مشهور ثابت اند و نیز در شامی آورده که باید دانست که از کتب مسائل اصول

در ذکر کافی و منتقی

کتاب کافی است مؤلفهٔ حاکم شهید رض که کتب ستهٔ ظاهر الروایت امام محمد رض را دران جمع کرده است
و این کتاب معتمد است در نقل مذهب که جماعتی از مشایخ بران شروح نوشته اند چنانچه شرح شمس الائمة
السرخسی رح که بمبسوط سرخسی مشهور است چنانچه علامهٔ طرطوسی در حق وی گفته که عمل کرده نشود
بانچه از مبسوط سرخسی مخالف باشد که معتبر و مُفْتیٰ بِهٖ وَمُعَوَّلٌ عَلَيْهِ همین مبسوط سرخسی است رض
و نیز از کتب مذهب است المنتقی مؤلفهٔ حاکم الشهید مگر اینکه دران بعضے نوادرات را نیز درج کرده
است انتهی کلام الشامی و در حموی و اشباه تفصیل این هر دو کتاب را چنین درج کرده که الحاکم
الجلیل الشهید فرمود که مطالعه نمودم سه صد کتابها را مثل امالی و نوادر ابن سماعه رض تا آنکه برچیدم
از آنها کتاب منتقی را و این کتاب از اجل کتب مذهب است در وی مسائل ظاهر الروایت و مسائل
نوادر هر دو جمع اند و چون وی رض در کتب ظاهر الروایات امام محمد رض مکررات و تطویلات را
مشاهده نمود برچید ازان مسائل را و مکررات را حذف نمود و بنام کافی آنرا نام نهاد و این کتاب در نقل

مسائل مذہب معتمد است (چنانچہ مفتی الثقلین صاحب تفسیر مدارک کنز الدقائق را از ان تلخیص
نمودم) وجماعتی از مشایخ بران شرحہا نوشتہ مانند امام اسبیجابی رح ومبسوط سرخسی و در شرح ہدایہ
وقتیکہ مطلق ذکر مبسوط نماید مراد آن ازان ہمین مبسوط سرخسی میباشد وگویند کہ سبب قتل حاکم جلیل آن بود کہ
بعد از تالیف کافی امام محمد رح را در خواب دید کہ با وی میگفت کہ بکتابہای من این فعل را چرا کردی عرض
کرد بسبب آنکہ در فقہا کسالت وسستی واقع شدہ پس برای تسہیل افنای تکرارات وابقای مقررات
نمودم از گفتن وی امام محمد رح بغضب در آمد واو را گفت قطعک اللہ کما قطعت کتبی
بسبب آن بعد و بدست اتراک گرفتار گردید تا آنکہ ترکیان او را بالای سر دو درخت بردہ بدو نیمہ او را
پارہ پارہ کردہ شہید نمودند انتہی و در در مختار گفتہ کہ مقدار علم امام محمد رح از تصانیف وی ظاہر میشود
و گویند کہ وی در علوم دینیہ نہصد ونود ونہ ۹۹۹ کتاب را تصنیف کردہ است وہمچنین در حدایق واتحاف
نیز گفتہ بلکہ مزید بران صاحب اتحاف این ہم نوشتہ کہ وی رض منصف مزاج بود صاحب موطا است و
در حدایق است کہ نوادر ونوازل ورقیات وہارونیات وکیسانیات وجرجانیات وکتاب الآثار
وموطا از بعضے تصانیف وی است و در برہنہ ونیز در حدایق آوردہ کہ جملہ مسائل امام محمد ہزار ہزار
وہفتاد ہزار وسی مسئلہ است یعنی دہ لاکھ وہفتاد ہزار وسی مسئلہ است در روایت دیگر نیز وارد است
و در برہنہ ونیز در کتب دیگر گفتہ کہ زراعت کرد فقہ را ابن مسعود وآب داد او را علقمہ ودرو نمود آنرا
نخعی وبکوفت آنرا حماد وآرد کرد او را ابو حنیفہ وخمیر کرد او را ابو یوسف ونان پخت از وی محمد پس مردم
از نان او میخورند وکالاعتبار للوصف الاخیر در حدایق آوردہ کہ شبی را امام شافعی رح نزد امام
محمد بسر برد وتا صبح در نماز قایم ماند وامام محمد رح بر بستر خود آرام نمود امام شافعی رح را ناخوش آمد چون فجر گشت
امام محمد رح از بستر خود برخاست وبغیر از تجدید وضو نماز را ادا نمود امام شافعی رح سبب آن از وی دریافت کرد
در جوابش فرمود کہ تو برای نفس خود عمل نمودی ومن برای امت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم عمل کردم
بقدری زمانہ یکہزار مسائل را از کتاب اللہ بر آوردم انتہی شعر

سرور الناس فی لبس اللباس	وجمع العلم فی ترک النعاس
الی کم تنام اللیل والعمر ینقضی	فجد اللیل یا ہذا لعلک ترشد

ودر برہنہ آوردہ کہ امام در لیالی ہرگز نمی خفت ومی نشست وگرداو کتابہا میبود وپیراہن از بر میکشید
ونزد وی ذہ اکنیز مروسیہ علم میخواند تا خواب نیاید ودر یک کراسیہ یعنی کتاب میدید باز می نہاد ودیگرے
می نگریست پرسیدہ شد کہ چرا نمی خسپی گفت چگونہ بخسپم وچشم خلقی بتوکل ما خفتہ اند کہ اگر مشکلی شود
از عالم خواہم پرسید پس تضئیع کار امت وتخریب دین کنم گفتند چرا بے پیراہن می نشینی گفت کہ
خواب از گرمی است وآن از جامہاست ودر برابر طشتی داشتی پر آب ہرگاہ کہ خواب آمدی بر تن
از ان آب ریختی وکثرت کتب برای آنست کہ علم ثقیل است چون یکی گران میشود دیگری می گیرم
کما فی الحاوی انتہی وہمین مضمون را برہان الاسلام الشیخ الزرنوجی تلمیذ صاحب ہدایہ رحمہما اللہ
تعالی در تعلیم المتعلم چنین آوردہ وَكَانَ مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ رض لَا يَنَامُ اللَّيْلَ وَكَانَ يَضَعُ عِنْدَهُ الدَّفَاتِرَ
وَكَانَ إِذَا مَلَّ مِنْ نَوْعٍ يَنْظُرُ فِي نَوْعٍ آخَرَ وَكَانَ يَضَعُ عِنْدَهُ الْمَاءَ وَيُزِيلُ نَوْمَهُ بِالْمَاءِ وَ
كَانَ يَقُولُ إِنَّ النَّوْمَ مِنَ الْحَرَارَةِ فَلَا بُدَّ مِنْ دَفْعِهِ بِالْمَاءِ الْبَارِدِ انتہی تنبیہ ہرگاہیکہ
از مطالعۂ علمی ملال وگرانی خاطر خیزد میباید کہ بعلم دیگر مشغول گردد چنانکہ در تعلیم المتعلم گفتہ وَكَانَ ابْنُ
عَبَّاسٍ رض إِذَا مَلَّ مِنْ عِلْمِ الْكَلَامِ يَقُولُ هَاتُوا دِيوَانَ الشُّعَرَاءِ انتہی واز محمد بن سماعہ رض
روایت است کہ امام محمد رض باہل وعیال خود گفتہ بود کہ از من از حوائج دنیاوی آنچنان چیز را کسی طلب
نکند کہ دل من بسوی آن متوجہ ومتفکر ماند وہر چیزیرا کہ حاجت باشد از وکیل من طلب نمائید ودر برہنہ
وحدایق گفتہ است گویند کہ اشتغال وی بعلم بحدی رسیدی کہ جامۂ او رنگین میشد واز برای نزع
او فراغ نمی یافت تا بشویند جامۂ دیگر بروی می انداختند واولین را از وی بر آوردہ میشستند واورا
در خانہ خروسی بود بانگ میکرد گفت مرا مشغول میکند اورا ذبح کنید ہمچنان کردند مروی است
کہ چون سر از زانوی اجتہاد برمی آورد میفرمود لَذَّاتُ الْأَفْكَارِ خَيْرٌ مِنْ لَذَّاتِ الْأَبْكَارِ
ودر کتاب تعلیم المتعلم آوردہ وَكَانَ مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ إِذَا سَهِرَ اللَّيَالِيَ وَانْجَلَتْ
لَهُ الْمُشْكِلَاتُ يَقُولُ أَيْنَ أَبْنَاءُ الْمُلُوكِ مِنْ هٰذِهِ اللَّذَّاتِ
أَخُو الْعِلْمِ حَيٌّ خَالِدٌ بَعْدَ مَوْتِهِ وَأَوْصَالُهُ تَحْتَ التُّرَابِ رَمِيمٌ وَذُو الْجَهْلِ مَيْتٌ وَهُوَ يَمْشِي عَلَى الثَّرَى
يُظَنُّ مِنَ الْأَحْيَاءِ وَهُوَ عَدِيمٌ وَلِنِعْمَ مَا قِيلَ لَا غُرْبَةَ لِلْفَاضِلِ وَلَا وَطَنَ لِلْجَاهِلِ
ودر کتب کثیرہ مذکور است کہ اسمعیل بن ابی رجا میگوید بعد از وفات وی در رویای صادقہ خود اورا دیدم

وگفتم کہ حق تعالی با توجہ کرد فرمود کہ مرا بخشید و فرمود کہ اگر ترا عذاب دادن منظور من بودی تا نقدر علم در تو ننہادمی انتہی مختصرا و در برہنہ وحدایق وغیرہا آوردہ کہ امام محمد رح گفت کہ از پدر من سی ہزار درم ماند پانزدہ ہزار درم را صرف نحو وشعر کردم وبقیہ را در حدیث وفقہ خرج نمودم ودر تعلیم المتعلم چنین گفتہ وَقَدْ كَانَ لِمُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ مَالٌ كَثِيرٌ حَتّٰى كَانَ لَهُ ثَلٰثُ مِائَةِ مِنَ الْوُكَلَاءِ فَانْفَقَهُ كُلَّهُ فِي الْعِلْمِ وَالْفِقْهِ وَلَمْ يَبْقَ لَهُ ثَوْبٌ نَفِيسٌ فَرَاٰهُ اَبُوْ يُوْسُفَ فِيْ ثَوْبٍ خَلَقٍ فَاَرْسَلَ اِلَيْهِ ثِيَابًا نَفِيْسَةً فَلَمْ يَقْبَلْهَا فَقَالَ عُجِّلَ لَكُمْ وَاُجِّلَ لَنَا یعنے شمارا فائدۂ علم در دنیا داد وبراے ما در آخرت گذاشت ولہذ در تذکرۃ الاولیا آوردہ کہ چون امام محمد رح وامام ابو یوسف رح را در مسائل مخالفت افتادی درمیان خود داؤد طائی را حکم ساختندی وایشان ہر دو نزدیک وے رض آمدندے داؤد طائی رح بطرف ابو یوسف رح پشت کردے وبطرف امام محمد رح متوجہ شدی وباوے اختلاط کردی وبا امام ابو یوسف سخنے نمی کرد پس در مسئلہ اگر قول امام محمد رح موافق بودی طائی رح فرمودی ہمان قول درست ہست کہ قائل آن امام محمد ہست واگر در ان مسئلہ قول امام ابو یوسف موافق بودی فرمودی ہمین قول موافق است ونام وی را نمی گرفتے از وے پرسیدند کہ در علم ہر دو بزرگ اند پس شما خاص با امام محمد رح چرا سخن میگوئید واورا دوست میدارید وابو یوسف را نزدیک خود آمدن نمیدہید فرمود ازین جہت کہ محمد بن حسن نعمت را ترک کردہ تحصیل علم کردہ ہست وعلم سبب عزت دین وذلت دنیاست وامام ابو یوسف رح فقر وفاقہ گذاشتہ علم را حاصل کردہ واو را سبب عزت وجاہ خود دانستہ پس امام محمد رح از وے بہتر است چرا کہ ابو حنیفہ رح تازیانہا زدند تا کہ قضا قبول کند وے رض ہیچ حال قبول نفرمود وابو یوسف رح قبول نمود وہر کہ از استاد خود خلاف کند گاہے باوے سخن نگویم انتہی میگویم از ینجاست کہ در کتب فقہ امام محمد رح بربانی ملقب گشتہ ہست واللہ اعلم ودر برہنہ از ترصیف آوردہ کہ امام محمد را بجہت قبول قضا بند کردند تا دو ماہ ودر اتحاف گفتہ است کہ ہارون رشید اورا قاضی رقہ کردہ بود بعدہ معزول شدہ ببغداد آمد وہمیشہ ملازم او ماند وعلم ابو حنیفہ رح را ایشان در عالم منتشر نمود در مقدمہ آوردہ ونیز در حدائق گفتہ کہ خطیب بغدادی از اسمعیل بن حماد بن ابی حنیفہ رضوان اللہ علیہم روایت میکند کہ امام محمد در عمر

بست سالگی فارغ التحصیل شده برای تدریس علم در مسجد کوفه می نشست (وازماقبل معلوم شد که
در وقت وفات ابو حنیفه محمد رح هژده ساله بود) و امام نووی رح از خطیب باسناد خود از محمویہ
آورده که میگفت بودیم ماکه می شمردیم امام محمد را از ابدال ویحیی بن شرف بن حسن النووی
الدمشقی که در سنه ششصد وهفتاد وهفت وفات یافته وشارح صحیح مسلم وبامام نووی مشهورست
در کتاب تهذیب الاسماء واللغات آورده که امام محمد طلب علم حدیث نمود وسماعت حدیث بسیار
کرد وبا ابو حنیفه رض نشست وازوی حدیث شنید ونظر در فقه وقیاس نمود تا آنکه غلبه یافت
بروی وبآن مشهور گشت ومتقدم دران گردید وبعد از اقامت گرفتن وی در بغداد می آمد
خلقت کثیر نزدیک وی برای سماعت حدیث وفقه وهرگاهیکه از امام مالک رح حدیث را
بیان نمودی منزل وی از مردم پر شدی تا آنکه مکان بروی تنگ گشتی وحافظ ابن حجر رح
در لسان المیزان از ابن عبد الحکیم آورده که از امام شافعی رح شنیدم که میگفت که فرمود
امام محمد رح که بدر واذه امام مالک رض تا سه سال اقامت کردم وشنیدم از وی زیاده از
هفتصد حدیث وعبد الله بن علی المدینی از پدر خود که علی المدینی ست در حق امام محمد بن الحسن رح
روایت کرد که وی صدوق است وامام ذهبی در میزان الاعتدال آورده است که
مُحمدُ بن الحَسَن رح يَروِي عَن مَالِكِ بنِ اَنَس رض وَغَيرِهٖ وَكَانَ مِن بُحُورِ العِلمِ وَالفِقهِ قَوِيًّا
فِي مَالِكٍ رض یعنے امام محمد روایت حدیث از امام مالک وغیره می کند وبود وی رض از دریا ہاے
علوم خصوصا علم فقه وقوی بر امام مالک رض انتہی وسماعت کرد وی رض حدیث را از امام ابو حنیفه رض
ومسعر بن کدام وسفیان ثوری وعمرو بن دینار ومالک بن مغول وامام مالک بن انس صاحب
مذهب وامام اوزاعی وربیعه بن صالح وبکیر وقاضی ابو یوسف وغیرہم رضوان الله تعالے
علیہم واز کوفه سکونت را در بغداد اختیار نمود ودر انجا علم حدیث را بیان می نمود وروایت
کرد از وی رض امام شافعی رض محمد بن ادریس صاحب مذهب وابو موسی بن سلیمان الجوزجانی
وہشام بن عبید الله الرازی وابو عبید القاسم بن سلام وعلی بن مسلم الطوسی وابو حفص
الکبیر احمد بن حفص وخلف بن ایوب وموسی بن نصیر رازی واسمٰعیل بن توبه ومحمد بن سماعه
ومعلی بن منصور وابراہیم بن رستم وعیسی بن ابان ومحمد بن مقاتل وشداد بن حکیم رحمهم الله تعالے

در بر ہنہ آوردہ کہ محمد بن سماعہ رح گوید کہ عیسی بن ابان را دلالت میکردم بمجلس امام محمد رض او می گفت
کہ ایشان مخالفت حدیث می کنند الغرض یکبار او را در صحبت امام رض آوردم و گفتم کہ ابن پسر برادر
تو ابان است و او را معرفت حدیث بسیار است و میگوید کہ شما مخالفت حدیث می کنید امام رض
فرمود اے فرزند چہ دیدی از ما کہ چنین گفتی اگر گواہ با خود داری بیار تا بعد از آن از من بشنوی
پس وی رح از بست و پنج نوع از حدیث پرسید امام رض جواب میگفت و از منسوخ خبر میداد تا
جواب تمام کرد چون از مجلس بدر آمدیم گفت میان ما و تو ستری بود الحمد للہ کہ مرتفع
شد پس صحبت امام لازم گرفت تا فقیہ شد کذا فی مختار کلا ختیار در سیرۃ آوردہ کہ اندازۂ
فضل و کمال امام محمد رض از اقوال ائمۂ مجتہدین ظاہر میگود چنانچہ امام شافعی رض فرمودہ ہرگاہ
امام محمد رض مسئلہ را بیان می نماید معلوم میشود کہ گویا وحی نازل میگردد و نیز می گفت کہ من از امام
محمد رض بقدر بار شتری علم را برداشتہ ام و از امام احمد حنبل رض کسی پرسید کہ این مسائل دقیقہ
ترا از کجا بہم رسیدہ فرمود کہ از کتب محمد بن الحسن چنانچہ اینجملہ اقوال را امام نووی رح در تہذیب
الاسماء و اللغات نقل کردہ و از حلقۂ درس وی رض اگرچہ بسیاری از علمائے کبار مستفید شدہ اند
مگر از انجملہ بطریق فخریہ نام امام شافعی رض کافی ست کہ وی رض در حق امام محمد رض گفتہ چنانچہ حافظ
ابن حجر در توالی التاسیس بمعالی ابن ادریس قول امام شافعی را رح نقل کردہ کان محمد
ابن الحسن جید المنزلۃ عند الخلیفۃ فاختلفت الیہ و قلت ہو اولی من جہۃ
الفقہ فلزمتہ و کتبت عنہ فاما امام محمد رض نیز در قدر و منزلت امام شافعی رض مراعات فرمودی
و از جملہ تلامید دیگر بطریق خاص با وی پیش آمدی چنانچہ روزی امام محمد رض بدربار خلیفہ رشید
میرفت در راہ با امام شافعی رض ملاقی گشت کہ برائے ملاقات امام محمد رح می آمد ہمون وقت از اسپ
فرو د آمد و با نوکر خود گفت کہ نزد خلیفہ رفتہ معذرت کن کہ من حالا حاضر شدن نمیتوانم امام شافعی رح
فرمود کہ من بوقت دیگر بیایم شما بدربار شاہی تشریف ببرید امام رض فرمود کہ رفتن در انجا چندان
ضرور نیست چنانچہ حافظ ابن حجر رح در کتاب مذکور گفتہ اگرچہ زیادہ تر شہرت امام محمد رض در فقہ
ست فاما وی رح در تفسیر و حدیث و ادب نیز بپایۂ اجتہاد رسیدہ بود چنانچہ امام شافعی رض
فرمود کہ من عالم تر بقرآن مجید از امام محمد رض کسی را ندیدم و وی رض در ادب و عربیت اگرچہ کہ ای

در ذکر عیسی بن ابان

فائدہ در اعلمیت امام محمد رح

فائدہ در تبحر بودن امام محمد رح در تفسیر و حدیث و ادب

تصنیف نفرموده مگر مسائل فقهیه که بر جزئیات نحو مبنی شده اکثر در جامع کبیر وی مذکور است ازان ثابت میشود که درین فن نیز بلند پایه بود چنانچه ابن خلکان وغیره باخصوصیت ذکر وی رض کرده انتهی در حدایق از شامی آورده که امام محمد رض ابن خالهٔ فرّاست که امام نحو و لغت بود و امام محمد رض در لغت نیز مثل ابی عبید و اصمعی و خلیل و کسائی وغیرهم امام ست تقلید وی رض در لغت واجب است چنانچه ابو عبید رح باوجود جلالت قدر وی در لغت تقلید امام محمد رض کرده و از قول وی حجت گرفته و همچنین ابوالعباس رح در لغت تقلید وی رض کرده و ثعلب رح میگفتی که نزد من امام محمد رض از اقران سیبویه ست و در لغت قول وی حجت است انتهی در اتحاف وغیره گفته چون امام شافعی رض داخل بغداد شد میان او و امام محمد رض مجالس و مسائل بحضور هارون رشید جریان یافت شافعی رض گفته ندیدم هیچ یکے را که پرسیده شود از کدام مسئله مشکله که دران نظر باشد مگر آنکه کراهت در چهرهٔ او ظاهر شود مگر محمد بن حسن را و نیز گفته که برداشتم از علم او بار یک شتر و شافعی رح کتب او را طلبیده استنساخ کرد و گفت ندیدم هیچ فربه ذکی مگر او را انتهی و در حقایق شرح منظومه و نیز در برهنه آورده که امام شافعی رض فرموده الحمد للہ الذی اعاننی علی الفقہ بمحمد بن الحسن رض و در حدایق آورده که امام شافعی رض فرموده است که هر که اراده فقه نماید ویرا صحبت اصحاب امام ابوحنیفه رض لازم است چراکه معنی قرآن و حدیث اینان را میسر شده و بخدا که من از کتب امام محمد فقیه گشته ام و نزد من امام محمد از امانت دار مردم است در فقه و در مقدمه هدایه وغیره از سمعانی رح آورده که امام شافعی رض گفت که با هیچ یکے مناظره نکردم مگر اینکه چهرهٔ وی متغیر میشود بخلاف محمد بن حسن رض و اگر زبان ایشان یعنی سه کسان شناخته نگشتی حکم کردمی که ایشان از فرشتگان اند یعنی امام محمد در فقه خود و کسائی در نحو خود و اصمعی در شعر خود و گفت که عاقل تر از امام محمد رض کسی را ندیدم و نه فصیح تر از وی و هرگاه که در قرات قرآن او را دیدی گمان بردی که گویا قرآن کریم بلغت وی نازل شده و نووی رح در تهذیب الاسما از امام شافعی رض آورده که ذکی تر از امام محمد رض کسی را ندیدم و هرگاه که آغاز مسئله کردی گویا که آن کلام وی قرآن بود که نازل می شد آن چنانکه حرفے ازان نه مقدم گشتی و نه مؤخر و گفت که بود محمد رض که همه چشم و دلها بر وی سیر گشتی و گفت که برداشتم از وی رض وِقْرَ بُخْتِیٍّ کُتُبًا وقر بالکسر بار شتر وغیره یعنی دو بار شتران کتابها را و در بعضے روایت وِقْرَ بَعِیْرٍ

امام محمد را در نحو ... و امام محمد را در لغت بود

بصیغۂ مفرد وارد ست ونیز در مقدمہ گفتہ کہ امام محمد رح با مادر امام شافعی رح تزوج نمود کتب خانہ وجملہ
اسباب خود را با امام شافعی رح تفویض نمود لہذا گفت امام شافعی رح برداشتم از وی آنچہ بردا شتم
میگویم ازین جہت در کتب حنفیہ رحمہم اللہ بکثرت می نویسند خِلَافًا لِلشَّافِعِیِّ وکمتر می نویسند
خِلَافًا لِمَالِكٍ وَأَحْمَدَ مثلا پس امام شافعی رض بعد از مطالعۂ کتب حنفیہ اظہار مذہب خود بہمہ را ان
کتب درج فرمود كَذَا سَمِعْتُ مِنَ الْمَشَائِخِ وَاللهُ أَعْلَمُ نقل ست کہ باری شخصے از امام شافعی رح
مسئلہ را دریافت نمود بعد از جواب امام رح آن شخص گفت کہ فقہا ترا اختلاف کردہ است شافعی رح
ورا گفت آیا گاہی فقیہ دیدہ می باشی اَللّٰهُمَّ مگر اینکہ محمد بن حسن رض را دیدہ باشی اِنْتَهٰى كَلَامُهٗ
و در بر ہنہ آوردہ کہ شافعی گوید ندیدم عالم تر بحلال وحرام وناسخ ومنسوخ از محمد بن الحسن رح کسی را
وہم وی گفتہ امام سخن میکند بقدر عقول ما واگر سخن کند بقدر عقل خود ہر آئینہ فہم نتوانیم کرد وامام
سمعانی رح در کتاب خود ذکر کردہ کہ از احمد بن حنبل رح مروی ست کہ میگفت وقتیکہ در مسئلہ از
مسائل قول سہ کس یکسان باشد پس مخالفت از ایشان مسموع نباشد گفتند کہ آن کدام سہ کسانند فرمود
کہ ابو حنیفہ وابو یوسف ومحمد بن الحسن رضی اللہ عنہم کہ ابو حنیفہ رح ابصر ایشان است در قیاس وابو یوسف رح
ابصر خلق ست در آثار ومحمد ابصر خلق است در عربیت ونیز در مقدمہ وغیرہ آوردہ کہ شخصے نزد امام
مزنی یعنے شاگرد رشید امام شافعی رح رفت واز وی حال مردم اہل عراق پرسید وگفت چہ
میگوئی در حق امام ابو حنیفہ رح فرمود سردار اہل عراق است گفت ابو یوسف فرمود تابع تر ایشان
ست حدیث را گفت محمد بن الحسن فرمود اکثر ایشان است در تفریعات گفت زفر فرمود احدّ وتیز تر
ایشان است در قیاس انتہی ولہذا علامۂ عصر خود مولوی عبد الحی رح مرحوم در تعلیق بعد از نقل اقوال
ائمۂ کاملین در مناقب مشائخ ما رحمہم اللہ مینویسد کہ از تعریف فرمودن ومناقب بیان نمودن چنین
فضلاے ثقات کاملین از ہمہ مذاہب باین عبارات گوناگون وکلمات بوقلمون در حق ائمۂ بزرگوار ما کہ
دیدی وشنیدی پیش ہر عاقل منصف ونزدیک ہر مؤمن غیر متعسف جلالت قدر وفضل جمیل ائمۂ ما
رَحِمَهُمُ اللهُ تَعَالٰى صاف ظاہر وہویدا است پس کسانیکہ بر ایشان طعن میکنند شاید بگوش
ایشان سماع این مناقب ازین علماے متبحرین متصل نگشتہ وَيُحْتَمَلُ کہ بصر ایشان بطرف کتب
اینچنین کاملین نرسیدہ وبالخصوص در مناقب امام محمد رح کافی ست تراحم امام شافعی رح مراورا

بعبارات رفیقه وکلمات لطیفه ودوانی سعت ترا روایت امام شافعی رح از وی فانظر وانصف ولاتکن
من المکابرین وچون وی رض در بغداد آمد همواره از ملازمان هارون رشید می بود تا آنکه رشید اراده
ری نمود وی را رح نیز همراه خود برد پس در مقام رنبویه که قریه ایست از قریهای ری (وری از
بلاد عراق ست) وفات یافت رحمة الله علیه رحمة واسعة بقول صحیح بچهاردهم تاریخ جمادی الاخری
سنه ۱۸۹ یکصد وهشتاد ونه هجری چنانچه امام مدین ماده تاریخ آن گفته شده وبعضی بروز غرهٔ رمضان
المبارک سال مذکور گفته وبعضی گفته که وفات ایشان بروز شنبه بتاریخ بست ودوم صفر المظفر
سال یکصد وهشتاد وشش شده است مگر قول اول صحیح ترست پس از حساب سال تولیدا که در سنه ۱۳۵
یکصد وسی وپنج وبقول دیگر ۱۳۱ سی ویک وبقول ثالث ۱۳۲ سی ودو بود) وسال وصال ایشان بروایت صحیح
چنان معلوم شد که عمر مبارک ایشان پنجاه سال وچهار سال ودیگر یا هفت یا لابود ولیس والله اعلم
وعلمه اتم واحکم پس آنچه در برهنه بعد از قول که در ری در سنه تسع وثمانین ومائة وفات کرد
این را نیز تحریر کرده که دران وقت هشتاد وپنج ساله بود انتهی از سهو کاتب معلوم میشود ودر روز که
ایشان وفات کرد همدران روز امام علم نحو وقرارت ابو الحسن علی بن حمزة المعروف به کسائی نیز وفات
یافت حتی قیل ان الرشید کان یقول دفنت الفقه والعربیة بالری در برهنه
وحدایق آورده گویند که چون امام محمد رض بریاض قدس خرامید بخوابش دیدند واز حال سکرات
از وی پرسیدند گفت درانحال متامل بودم در مسئلهٔ از مسائل مکاتب بر وجهیکه حاضر نشدم بر قبض
روح ولوازم آن سبحان الله صحبت علم چیزی است که بسبب آن از سکرات موت خبرش نه پس ازین
ازین دیگر چه فضیلت علم گفته آید درینمقام چه انسب معلوم میشود آنچه در ابو داؤد وابن ماجه وارد است
عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ عُمَرَ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صلعم اَلْعِلْمُ ثَلٰثَةٌ اٰیَةٌ مُحْکَمَةٌ اَوْ سُنَّةٌ قَائِمَةٌ
اَوْ فَرِیْضَةٌ عَادِلَةٌ وَمَا سِوٰی ذٰلِكَ فَهُوَ فَضْلٌ یعنی علوم اصول دین سه است
قرآن وحدیث وانچه ازین هر دو مستنبط است یعنی فقه وهرچه ماسوا ازین سه ست لاینبغی است انتهی

چون محمد رض از عطای ذو الجلال رفت از دنیای دون اندر جنان
زاهد مقبل ۱۸۹ بگو تاریخ او هم دگر محبوب سبحانی ۱۸۹ بخوان
صوفی ۱۸۶ آمد نیز سال رحلتش دیگر آمد ظاهر امام جنان ۱۸۶

در بعضی نفایس نفیسه امام محمد رض

سے ۵ ز بعد تجربہ روشن شد این باخر حال کہ قدر مرد بعلم است و قدر علم بمال

در تفسیر وجیز در فضائل آیۃ الکرسی آوردہ کہ باری امام محمد را احتیاجی رسید پیش قفاعی آمد گفت اگر اعانت کنی مرا بشربتے اعانت کنم ترا بدو مسئلہ از فقہ قفاعی گفت مرا بمسئلہ تو حاجتے نیست

بیت ؎ در گرانمایہ چہ دانند عوام حافظا گوہر یکدانہ مدہ جز بخواص الغرض روزی آن قفاعے سوگند خورد کہ اگر در جہیز دختر خود ہمہ آنچہ در دنیاست ندہم زنش را سہ طلاق ست بعد از تامل ناچار شدہ رجوع بعلمائے زمان خود آورد جملہ فتوی بحنث وی و ابانت زوجہ وی از وی دادند چہ دادن جمیع ما فی الدنیا از وی ممکن نبود متحیر شدہ نزد امام محمد رح آمد بعد استفسار وی از وی امام محمد رح بوی فرمود وقتیکہ از تو شربتے طلبیدہ بودم در دلم بود کہ بیاموزانم ترا در عوض آن دو مسئلتی از آن دو این مسئلہ بود کہ آنرا اکنون از من دریافت میکنی و یکی مسئلہ دیگر فاما حالا این مسئلہ بتو نخواہم گفت تا وقتیکہ جہت تعظیم شان این مسئلہ از تو ہزار دینار نخواہم گرفت ع اِنَّ النَّاسَ اَعْدَاءٌ لِمَا جَهِلُوْا + بحکم ضرورت چون ہزار دینار بہزار انکسار حاضر نمود بعد از ان امام اورا گفت کہ مصحفی را در جہیز بدختر خود بدہ تا بری گردی تو در سوگند خود و حنث بتو عائد نشود بعضی از علما از وی رح استفسار دلیل شدند کہ این چگونہ صورت بندد امام گفت حق تعالی در وصف قرآن گفتہ است وَلَا رَطْبٍ وَّلَا يَابِسٍ اِلَّا فِیْ كِتٰبٍ مُّبِيْنٍ پس از دادن قرآن مجید در جہیز دختر خود گویا ہمہ اشیا از رطب و یابس بدختر خود در جہیزش داد جملہ علما این فتوی را از وی قبول نمودند و از تبحر وی متعجب ماندند **تنبیہ** متاخرین علما اخذ اجرت بر افتا و وعظ و امثال آن از اقوال سلف صالحین از ینجا قیاس میکنند بالخصوص درین زمانہ کہ حصۂ علما از بیت المال منقطع شدہ ہست و توقیر علم در حوصلۂ اہل زمانہ نماندہ چنانچہ در رسالۂ **بلوغ الارب لذوی القرب** مؤلفہ علامہ شرنبلالی رح آوردہ وَلِذَا قِيْلَ يَجُوْزُ لِلْاِمَامِ وَالْمُؤَذِّنِ اَمْثَالِهِمَا اَخْذُ الْاُجْرَةِ وَبَيْعُ الْمُصْحَفِ لَيْسَ بِبَيْعِ الْقُرْاٰنِ بَلْ هُوَ بَيْعُ الْوَرَقِ وَعَمَلِ اَيْدِی الْكَاتِبِ وَقَالُوْا اِنَّ فِیْ زَمَانِنَا تَتَغَيَّرُ الْجَوَابُ فِیْ بَعْضِ الْمَسَائِلِ لِتَغَيُّرِ الزَّمَانِ وَخَوْفِ اِنْدِرَاسِ الْعِلْمِ وَالدِّيْنِ لِفُتُوْرِ الرَّغَبَاتِ وَلِعَدَمِ الْحَظِّ مِنْ بَيْتِ الْمَالِ **مِنْهَا** مُلَازَمَةُ الْعُلَمَاءِ اَبْوَابَ السَّلَاطِيْنِ **وَمِنْهَا** اَخْذُ الْاَجْرِ وَلِتَعْلِيْمِ الْقُرْاٰنِ وَالْاَذَانِ وَالْاِقَامَةِ

حکایت امام محمد رح

تنبیہ در باب اخذ اجرت بر افتا و وعظ و امثال آن

ومنها خروج العلماء الى القرى لطلب المعيشة انتهى میگویم بطریق اشاره خروج علما بسوی
قری وغیره برای طلب معاش ازین حدیث نیز مترشح میشود اخرج الدیلمی وابن علی عن
انس رض قال قال رسول الله صلعم في حجة الوداع اجتمعوا وارفعوا ايديكم
(اى للدعاء) فاجتمعنا ورفعنا ايدينا ثم قال اللهم اغفر للمعلمين كيلا
يذهب القرآن انتهى ودر طحطاوی حاشیهٔ درمختار آورده والمختار جواز الاستيجار على قراءة
القرآن على القبور مدة معلومة انتهى وفي خزينة الاسرار روى عن النبي صلعم انه قال
لا يقبل ثواب القرآن حتى يرضى القاري كذا في الدرر وفي الفتاوى العالمگيرية
واختلفوا في الاستيجار على قراءة القرآن على القبر مدة معلومة قال بعضهم لا يجوز وقال
بعضهم يجوز وهو المختار كذا في السراج الوهاج وفي الزيلعي لو لم يفتح لهم باب التعليم
بالاجر لذهب القرآن فافتوا بجوازه انتهى واما قراءة القرآن عند القبر فقيل في
البحر هي مستحبة كذا في رحمة الامة في اختلاف الائمة ودر شامی تحت این
قول درمختار ويفتى اليوم بصحتها لتعليم القرآن آورده وزاد في مختصر الوقاية ومتن الاصلاح تعليم
الفقه وزاد في متن المجمع الامامة ومثله في متن الملتقى ودرر البحار وزاد بعضهم الاذان والاقامة
والوعظ انتهى وقال في الخانية المعروف بقاضيخان قال الشيخ شمس الائمة السرخسي وانا افتي
بجواز الاستيجار ووجوب المسمى انتهى وايضا فيها وان استاجر رجلا لتعليم القرآن لا تصح الاجارة
عند المتقدمين فلا اجر له بين لذلك وقتا او لم يبين ومشايخ بلخ رح جوزوا هذه الاجارة وقال
الشيخ الامام ابو بكر محمد بن الفضل انما كره المتقدمون الاستيجار لتعليم القرآن وكرهوا اخذ الاجر على ذلك
لانه كان للمعلمين عطيات في بيت المال في ذلك الزمان وكان لهم زيادة رغبة في امر الدين
واقامة الحسبة وفي زماننا انقطعت عطياتهم وانتقضت رغائب الناس في امر الآخرة فلو
اشتغلوا بالتعليم مع الحاجة الى مصالح المعاش لاختل معاشهم فقلنا بصحة الاجارة و
وجوب الاجرة للمعلم بحيث لو امتنع الوالد عن اعطاء الاجر حبس فيه انتهى وفي الدر المختار
ويفتى اليوم بصحتها لتعليم القرآن والفقه والامامة والاذان ويجبر المستاجر على
دفع ما قبل انتهى الكل من الرسالة الاحكام الثمانية للمولوى عبد الاول العام الحنفى [illegible]

نفیسۂ دوم

در طریف آورده که امام محمد بن حسن و امام شافعی رحمهما الله تعالی شخصے را دیدند یکے از ایشان هر دو
فرمود که وی نجار است و دیگرے فرمود که حداد است پس اورا طلبیده از وی از پیشه وی پرسیدند
گفت در سابق آهنگر بودم مگر الحال نجاری میکنم چنانکه قول هر دو امامان بر وے صادق آمد
سبحان الله لطیفه در تاریخ ابن خلکان آورده از شخصے پرسیدند هل فیکم حائك گفت نه باز از وی
پرسیدند پس جامه بافی برای شما که میکند گفت هر شخص از ما در خانۂ خود برای خود میبافد و کعب رح
گفت که مشوره مکنید با جولاهگان زیرا که حق تعالے عقول ایشانرا سلب ساخته و نزع برکت از کسب
ایشان کرده است زیرا که حضرت مریم علی نبینا و علیها السلام بارے بر زمرۂ حایکین گذر فرموده
از ایشان از راهے پرسید ایشان سهو او را براه دیگر دلالت نمودند پس ایشانرا بدعاے بد
یاد کرده فرمود که حق تعالے از کسب شما برکت را بر دارد و مجاهد رض مفسر قرآن درین قول
حق تعالی وَاتَّبَعَكَ الْأَرْذَلُوْنَ گفته که بقولی آنان کفشگران و حایکان بودند امام اعمش رض
را گفته شد چه میگوئی در نماز خلف حائک فرمود باکی ندارد مگر در صورتیکه مقتدی را وضو نباشد پس باز
از وی پرسیده شد مَا تَقُوْلُ فِيْ شَهَادَةِ الْحَائِكِ فرمود قبول کرده شود اگر با گواهی
دو عادلان دیگر باشد تهی فی لیتهم ما قیل فی صفتهم رباعی

لُعِنَ الْحَائِكُ فِيْ سَلْخِ خِصَالٍ فَعَلُوْهَا
بِشَلَالِجِ وَمَلَالِجِ مَكُّوْكٍ طَرَحُوْهَا
وَبِرِجْلَيْنِ فَطَقْطَقْ وَبِرَاسٍ حَرَّكُوْهَا
سَرَقُوْا قِدْرَ شُعَيْبٍ وَهَرِيْسًا اَكَلُوْهَا

پس قول اینچنین مردم که در هند مقتدا گشته اند
و تقلید را تضلیل عوام و اتباع ائمه اربعه رضوان الله علیهم اجمعین بدعت و شرک می نامند چه اعتبار فاعتبروا یا اولی الابصار

نفیسۂ سوم

در مستخلص الحقائق در باب سهو از بدائع و نیز در برهنه آورده که حاصلش اینکه باری در مجلس رشید امام
محمد و کسائی امام نحو و احد القراء السبعة رضی الله عنهما هر دو جمع شدند و امام محمد رض ابن خاله
وی بود از وی پرسید که با این خاطر وسیع و ذهن سلیم چرا بعلم فقه شغل نمی نمائی گفت از انکه هر کو
در علمی متبحر و احکم گردد از انش بهمه علوم راه میباشد امام محمد رض گفت که من چیزیرا از مسائل فقه
بر تو پیش میکنم پس جواب آنها را از قواعد نحو بر آر کسائی رح گفت بپرس امام محمد رض گفت چه میگوئی دران

مسئلهی که در سجدهٔ سهو باشد آیا برای این سهو سجدهٔ دیگر کند یا نه کسائی بعد از تاملی گفت نه گفت از کدام قاعدهٔ
نحو این جواب را گفتی فَقَالَ مِنْ بَابِ اَنَّهٗ لَا تَصْغِیْرَ لِلْمُصَغَّرِ امام محمد از فطانت وی
متحیر گشت و در تاریخ ابی الفدا مطبوعهٔ مصر زیاده ازین ذکر کرده و در برهنه گفته که باز امام محمد رضا ازوی
پرسید چه میگوئی در تعلیق طلاق گفت واقع نمیشود قبل از وجود شرط فرمود چرا گفت از آنکه سیل سابق از مطر
نمی باشد انتهی و بعضی مسئلهٔ سابق را بدین تفصیل گفته که پیشتر امام محمد رض ازوی پرسید که چه میگوئی در حق
کسیکه اگر در نمازے واجبی را ترک نماید چه کند بعد از تاملی گفت سهو واجب آید گفت از کدام قاعدهٔ نحو
میگوئی گفت از آنکه هرگاهیکه حرف علت و نیز ماقبلش هر دو متحرک باشند اعلالش واجب است باز پرسید
اگر دو واجب را ترک نمود چه کند گفت یک بار سجدهٔ سهو کافی ست گفت از کجا میگوئی گفت از آنکه وقتیکه
در کلمهٔ اعلالی کرده شد باز از مثل آن اعلال دیگر در وی ممتنع باشد چنانچه در طوی باز پرسید
که اگر واجبے را در اول نماز ترک نماید پس سجدهٔ سهو را از پیشتر ادا کند یا مابقیه نماز را گفت که سهو را
بعد اتمام کل نماز بجا آرد گفت از کجا میگوئی گفت از آنکه وقتیکه در کلمهٔ ابدال و اعلال بهم آیند اعلال را
بر ابدال مقدم میدانند بعد از ان از مسئلهٔ سابق الذکر پرسید بعد از جواب آن فتحیر وحق
فطنه. لطیفه عیسائی گفت چگونه یقین بصحت دین اهل اسلام کرده شود حالانکه در قرآن ایشان
در آل عمران در پارهٔ چهارم در وصلت و وسعت جنت نوشته است عَرْضُهَا السَّمٰوٰتُ وَالْاَرْضُ
یعنی پهنائی یک بهشت از ان هشت بهشت بقدر وسعت و فراخی آسمانها و زمینهاست پس طول
آن چه مقدار باشد و چون حال یک جنت چنین باشد دیگر هفت بهشتها را چه ذکر طرفه تر بر ان اینکه
در تفاسیر و احادیث ایشان مینویسند که این هر هشت بهشت در آسمان چهارم یا هفتم بنا بر اختلاف روایات
موجود اند چنانچه در تفسیر کبیر ایشان مذکور است پس چگونه باور کرده آید که صاف خلاف عقل سلیم است
عالمی در جوابش گفت این همه نمونهٔ از شان و قدرت کاملهٔ او تعالی ست که بر بندگان خود وی نماید
ازینجاست که وی را جَلَّ جَلَالُهٗ وَعَظُمَ شَانُهٗ قادر مطلق میدانیم و اگر در عقل ناقص ما و شما بعض
از نشانیان قدرت ایزدی در نیاید از ان استحاله در قدرت مطلقه لازم نمی آید حالانکه نظیر رفع اعتراض
تو در خارج بظاهر نموده اگر بینندهٔ باشد از تو می پرسم که جسم حیوان از مو تا مار و از صغار تا کبار
بتمامها کوچک تر است یا اجرام فلکی و ارضی و اجسام کوه و دریا و امثال آن گفت جسم حیوان اصغر

اے اجسام ۱۲

ترست باز پرسید بگو کہ جسم حیوان خرد ترست یا چشم در جسم گفت چشم در جسم باز پرسید بگو کہ جسم چشم کوچک ترست یا انسان در عینِ انسانِ یعنی مردم در دیدہ مردم گفت مردمک چشم از ہمہ کمتر است عالم گفت ای نادان اکنون بدان کہ حق تعالی چگونہ از کمالات قدرت خود اجرام زمین و زمان و حجر و شجر تماما در حدقۂ باصرہ ودیعت نہادہ پس آنچنانست ودیعت ہر ہفت ہشت در آسمانہا اِنَّ اللّٰہَ عَلٰی کُلِّ شَیْءٍ قَدِیْرٌ و در آخر آسمانی باقی نخواہد ماند مگر ہمان بہشت از شنیدن ش ساکت ماند **فائدہ دیگر** در تفسیر کبیر ست کہ بشنیدن این آیت کسی از آنحضرت صلعم پرسید کہ چون حال جنات چنین ست کہ حاوی گشتند جملہ طبقات ارضین و سموات را پس دوزخہا کجا باشند فرمود سبحان اللہ وقتیکہ شب می آید روز کجا می ماند و ہرگاہیکہ روز میشود شب کجا پیدا شد یعنی اینجملہ اشیاء در قدرت حق تعالے اند و قدرت حق تعالی زائد است از انکہ در عقل محصور گردد بدانکہ ہر ہفت طبقات دوزخ تحت زمین زیرین اند چنانکہ جنات بر افلاک اند لہذا ارواح طیبات بعد از مفارقت اجسام بعالم علوی بسوی علیین میروند و ارواح اشرار بسفلی بطرف سجین چنانچہ با تفصیل در تفسیر عزیزی وغیرہ مرقوم است

لغیۂ چہارم

در تفسیر کبیر ست کہ امام محمد بن الحسن رضؓ میگوید کہ شبے خفتہ بودم کہ یکایک در مرا کسی بکوفت کسان خود را گفتم بہ بینید کہ بر در کیست گفتند کہ قاصد خلیفہ ست ترا می طلبد پس بر جان خود ترسیدم و وقتیکہ پیش خلیفہ رسیدم گفت برای حل مسئلۂ ترا طلبیدہ ام و آن اینکہ زبیدہ زن خود را گفتم کہ من خلیفۂ عادل ام و خلیفۂ عادل در جنت می باشد پس وی مرا گفت ہر آئینہ تو ئی عاصی و ظالم و باز برائے خود گواہی بر بہشت دادی پس کفر کردی بسبب کذب تو بر حق تعالی و حرام کردی جنت را بر خود دے یعنے حق تعالی بر ظالم جنت را حرام کردہ است و تو کہ خود را جنتی گفتی خدا را دروغگو قرار دادی از جہت کافر گشتی و محروم از بہشت واللہ اعلم) پس حل این مسئلہ چیست گفتم یا امیر المومنین وقتیکہ در گناہ می افتی آیا دران وقت و یا بعد ازان از خدا می ترسی فقال ای واللہ اخاف منہ خوفا شدیدا یعنی بخدا کہ بسیار می ترسم بعد ازان خلیفہ را گفتم کہ من گواہی میدہم برینکہ ترا دو جنت ست نیک قال اللہ تعالی وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّہٖ جَنَّتَانِ یعنے و برای کسیکہ میترسد از ایستادن خود پیش رب خود و بسبب آن در اعمال صالحہ جیست و در امور طالحہ سست می باشد

دو جنت است پس خلیفہ رشید چون بدین مضمون رسید تلاطف بکمال من فرمود و حکم باز گشتنم داد و قتیکہ بخانہ رسیدم صد ہا بمن فرستاد انتہی لطیفہ نقل ست کہ سلطان عالمگیر بریکی از علما آثار فقر و فاقہ مشاہدہ نمود چون دریافت کرد معلوم شد کہ در علم میراث خوب ماہر ست مگر کسی از امرا و اغنیا بچنین مسائل التفاتے نمی کند لہذا علما را صورت معاش تنگ است از کمال دور اندیشی خود بوی تعرض نکرد چون امرا بدربار شاہی حاضر شدند یکی از ہمنشینان نگریستہ چند مسائل میراث ازوی پرسید چون جواب نداد حکم فرمود کہ بعد از چندی باز از شما خواہم پرسید ہمہ حضار بر خود ترسیدہ علماے میراث را بمشاہرہ بزرگ نزدیک خود از دور و نزدیک طلبیدہ شغل بمیراث نمودند بعد از چندے از چند امرای دیگر ہمچنان مسائل مذکور نمودہ بجواب آن فائز شد چون دریافت نمود علما را بکمال اعزاز و توقیر خواہان بودند خوش شد

نقیہ پنجم

در ایمان در مختار از سراجیہ آوردہ کہ باری امام محمد رض در حالت صغر خود از امام ابو حنیفہ رض از حال کسی پرسید کہ دیگری را گفت وَاللّٰہِ لَا اُکَلِّمُکَ ثَلٰثَ مَرَّاتٍ یعنے بخدا کہ سخن نگویم با تو سہ بار ابو حنیفہ رض فرمود باز چہ شد از شنیدنش امام محمد رض تبسم نمودہ گفت اُنْظُرْ حَسَنًا یَا شَیْخُ یعنے نیک نظر فرماے امام رض ساعتی سر تفکر فرو بردہ بعد از ان فرمود آنمرد دو بار حانث شد محمد رض گفت اَحْسَنْتَ یعنے خوب گفتی امام ابو حنیفہ رض او را فرمود نمیدانم کہ کدام یکے ازین دو کلمہ تو مرد و ہندہ تر ہست مرا اول حَسَنًا دوم اَحْسَنْتَ از آنکہ در کلمۂ اُنْظُرْ حَسَنًا سوئی ادبی ست با شیخ و مربی خود کہ این از طرز کلام مناظرین و متخاصمین است کہ با یکدیگر از راہ طنز مستعمل مینمایند و در اَحْسَنْتَ معلوم شد کہ محمد رض را از پیشتر معلوم بود مگر شیخ خود را امتحان میگرفت فَہُمَا کَمَا تَرٰی وَاللّٰہُ اَعْلَمُ مگر از جہت خرد سالی وی رض موجب طعن نشد در وی

التنبیہ فی حقوق المشائخ والعلماء

قَالَ الْعَبْدُ الضَّعِیْفُ الْمَدْعُوْ بِمُحَمَّدٍ عَبْدِ الْجَلِیْلِ تَجَاوَزَ اللّٰہُ عَنْ خَطَایَاہُ

[illegible]

الْكَثِيرِ وَالْقَلِيلِ بِفَضْلِهِ الْجَزِيلِ وَكَرَمِهِ الْعَرِيضِ وَالطَّوِيلِ اگر بعضے از حقوق

اساتذه بر تلامذه وعلما بر جهلا اینکه در حموی شرح اشباه نَقْلًا عَنِ الْخُلَاصَةِ از امام خواهرزادہ

آورده که حق استاذ بر تلمیذ وحق عالم بر جاہل ہر دو یکسان ست وآن اینکه سبقت نکند بر استاذ

خود در تکلم ونیز بجای او نه نشیند اگرچه استاذ وی از انجا غائب باشد ونیز کلامش رد نکند ودر رفتن

بروی تقدم ننماید انتهی ودر متفرقات فتاوی عالمگیریه از کتاب الکراهیة برما ذکر این را زائد ذکر نموده

که عالم جوان را میرسد که بر پیر غیر عالم ونیز بر قرشی غیر عالم ودر رفتن تقدم نماید وحق استاذ را بر حقوق

والدین وسائر مسلمین مقدم دارد وتواضع کند بیش کسیکه از وی خیری آموخته است اگرچه حرفے

باشد وحق زوج بر زوجه ازین نیز بیشتر ست وبر زن لازم است که اطاعت زوج خود نماید در ہر آن

مباح کاری که وی را فرماید وزوج را میرسد که مال خود بزن خود سپارد انتهی ودر جلد ثانی

از طریق محمدیه ازین نیز زیاده آورده وآن اینکه در تعلیم المتعلم گفته که از توقیر معلم است آنکه نزد

وی کلامی را نیارد مگر باذن وی ونیز نزدوی کثرت کلام نکند ونیز بوقت ملامت وحزن وی

از وی نپرسد ومراعات وقت وی نگهدارد ودرش را نکوبد بلکه صبر نموده انتظارش کشد

تا وی برآید حاصل آنکه بہرحال بر وی رضای وی لازم ست واجتناب از غضب وناخوشی

وی نیز وفرمان برداری وی کند در ہر غیر معصیت حق تعالی لِاَنَّهٗ لَا طَاعَةَ لِلْمَخْلُوْقِ فِيْ
(۱ از امکان خود ۱۲)

مَعْصِيَةِ الْخَالِقِ انتهی کلام تعلیم المتعلم وہر آئینه تصریح کرده است علما بر کراہیت اینکه مرشاگرد خود

را معلم بگوید حَانَ وَقْتُ الصَّلٰوةِ یا بگوید قُوْمُوْا نُصَلِّيْ اَوْ نَحْوِهِمَا لِاَنَّهٗ تَرْكُ
(۱ آمد وقت نماز ۱۲)

اَدَبٍ وَتَوْقِيْرٍ انتهی کلام صاحب الطریقه :: اَلْعَبْدُ الضَّعِيْفُ اَصْلَحَ اللّٰهُ تَعَالٰى

حَالَهٗ فِي الدَّارَيْنِ میگوید که میباید این مقید باشد بوقتی که مر اعلم را نسیان ویا تغافل

بسبب شغل وی مکار دیگر از جماعت مسنونه ویا وقت صلوة نباشد ورنه باید که اطلاعا مکروه

نباشد لِقَوْلِهٖ تَعَالٰى تَعَاوَنُوْا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوٰى [۱۲] یعنے اعانت یکدیگر کنید بر نیکوئی و

پرہیزگاری ونیز میگوید رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ که در تعلیم المتعلم که از تالیف تلمیذ صاحب ہدایه

ست در تعظیم وتوقیر استاذ بر مرقومة الصدر زائد را نیز ذکر کرده وآن اینکه از توقیر استاذ است

توقیر اولاد ودیگر متعلقان وی چنانچه استاذ من شیخ الاسلام برہان الدین صاحب ہدایه

رحمة الله علیه میفرمود که یکی از کبار ائمۂ بخارا برای درس دادن در مسجدی می نشستے و در میان درس
وقتاً فوقتاً یعنی احیاناً از جای خود برخاستے چون استفسار سبب آن ازوی نمودند فرمود که پسر استاذ
من درین کوچه با اطفال اهل محله در بازی ولعب مشغول ست چون اتفاقاً بدر این مسجد می آید بعد
از دیدنش ایستاده میشوم که درین ست تعظیم استاذ من و باری شیخ الاجل امام شمس الائمۃ الحلوانی رح
را حادثۂ واقع شد که بسبب آن از شهر بخارا بیرون شده در بعضے از قریها سکونت ورزید همه تلامیذ
وی بزیارتش نزد وی رفتند بجز از شیخ الاسلام القاضی شمس الائمۃ ابی بکر الزرنجی رح پس در وقت
ملاقات امام حلوانی رح از امام قاضی تلمیذ خود پرسید که چرا بزیارت من نیامدی گفت از انکار خدمت
والدۂ خود فراغتم دست نداد امام حلوانی رح در جوابش فرموده عمر ترا نصیب باشد مگر رونق درس
نخواهی یافت و همچنان شد که استاذش فرمود پس از هر که استاذ رنجیده شد از برکت علم محروم
خواهد ماند و قاضی امام فخر الدین ارسابندی رح در مرو (نام ملک ۱۲) رئیس ائمه بود و سلطان وقت او را نهایت
احترام دادی وی رح میفرمود که هر آئینه این منصب از خدمتِ استاذ خود قاضی امام ابو یزید دبوسی رح
یافته ام که تا سی سال خدمتش نموده ام و تا سی سال برای وی طعام وی را من پخته ام و از ان
چیزی نخورده ام و نیز خلیفه هارون رشید پسر خود را نزد اصمعی رح فرستاد تا تعلیم علم و ادب بوی نماید
باری خلیفه او را دید که در وضوی خود پای را می شست و پسر خلیفه بران آب میریخت از دیدنش
اصمعی رح ناخوش شده عتاب فرمود که من پسر خود را نزد تو فرستاده ام که تا وی را علم و ادب فرمائی
پس چرا او را حکم نفرمودی که از یک دست خود بر پای تو آب ریختی و از دست دیگر پایت را
شستی انتهی سبحان الله در زمانیکه قدر علم و علما و مشایخ و اساتذه بحدی بود که شنیدی پس
عزت و حرمت و برکت و قدر و منزلت اهل آن ازمنه نیز آنچنان بود که در کتب سیر وغیره دیده میشود دیگر
در رویت نمی آید آنچنانکه نقلی را مینمایند که باری دو طالب العلم هم سبق نزد عالمی میخواندند جائے
در سبق ایشان ذکر سمن یعنی روغن زرد آمد چون از پیش استاذ خود برخاستند هر یکی از ایشان
مر صاحب خود را گفت که من سمن را دیده ام و آن دیگر از قول وی انکار مینمود تا آنکه هر یکے از
ایشان از دیگری نشانۂ آن دریافت نمود که پس صورتش در ظاهر اشیا بچه میماند یکی گفت با آب
صاف و آن دیگری گفت غلط گفتی بلکه بتختۂ سنگ رخام (سنگ مرمر ۱۲) که یکے در ایام گرما دیده بود و آن دیگری

در ایام سرما) برای فیصلہ پیش استاذ خود درآمدند و هر دو دعوی خود را با دلیل خود و از مشابهت با آب درخام بیان نمودند از شنیدنش استاذ صاحب متاسف شده نفسی سرد بر آورد و گفت ای بدبختان درچہ خیالید در دنیا کسی سمن را بچشمان ظاهری مشاهده نکرده بلکہ مشایخ عظام و کبرای ذوی الافهام تبرگا و تیمنا درکتب ذکر آن نموده **فائدہ** از اجل فوائد مشایخ عظام قدس الله اسرارهم که طیب الله ارواحهم یکے اینکه در بستان العارفین فقیه ابو اللیث رح آورده که مروی ست از ابن عمر رضہ که وی گفت هر آئینه در معاریض کلام فراخی است از کذب یعنی وسعت است برای اجتناب از دروغ ۔ **ومعاریض کلام** اینکه تکلم نماید شخصی بکلمہ که در ظاهر دال باشد بچیزی و مراد وی بآن کلمہ شی دیگر باشد (یعنی معاریض کلام آنست که تکلم نماید بکلمہ که از روی لفظ دلالت بر دو معنی داشته باشد یکے قریب که ذهن سامع بران سرعت نماید و دیگرے بعید که مراد متکلم همان معنی بعید باشد چنانچه مثلاً قول ابراهیم علی نبینا وعلیه الصلوٰة والسلام در حق زوجۂ خود حضرت ساره پیش بادشاه مصر که ظالم بود که این ست خواهر من در ذهن بادشاه معنی قریب آن درآمد که آن معنی لغوی است یعنی که ایشان هر دو از یک مادر و پدر متولد اند فاما مطلوب ابراهیم علیه السلام معنی بعید آن بود که شرعی است حیث قال الله تعالیٰ اِنَّمَا الْمُؤْمِنُوْنَ اِخْوَةٌ فَاَصْلِحُوْا بَیْنَ اَخَوَیْکُمْ

تنبیہ وآنچه قوم روافض کلام مذکور ابراهیم خلیل الله را بر تقیه حمل نموده عین مغسطه و فریب بهمال است که تقیہ عین نفاق ست چنانچه متعه بجنسه زنا است ونفاق از کفر بدتر است حیث قال تعالیٰ اِنَّ الْمُنٰفِقِیْنَ فِی الدَّرْکِ الْاَسْفَلِ مِنَ النَّارِ چه تقیه عبارتست در محاورۂ ایشان که بزبان الفاظی را اظهار نماید که مخالف آن مرکوز خاطر وی باشد بدون دلالت لفظی بران یعنی بدروغ و این ست نشانۂ نفاق که قول وی مخالف مطلوب دلی وی باشد پس آنچه فرقۂ شنیعۂ شیطه رافضیه خذلهم الله تقیه را عین دین انگارند و منسوب می نمایند آنرا ببعضے ائمہ اهل بیت پاک و درین باره چنین افترا بر ایشان می بندند که اَلتَّقِیَّةُ دِیْنِیْ وَدِیْنُ اٰبَائِیْ و مراد از دین آبائی همان قول ابراهیم علیه السلام را میگیرند سراسر حیله سازی و مکر و دغابازی است کلا و حاشا که هرگز کسی از بزرگان دین دروغ نگفته باشد الا ماشاء الله ونه گاهی براه نفاق قدمی رفته تا بانبیای اولوالعزم چه رسد اهل اسلام را ازین افترا و اغترار احتراز و اجتناب لازم و

در معاریض الکلام

واجب ست چونکه این را دانستے پس تر بدانکه در بستان مذکور ست که مروی ست از ابن عباس رض
فی قوله تعالیٰ فی قصّة موسیٰ مع الخضر علیهما السّلام قَالَ لَا تُؤَاخِذْنِي بِمَا نَسِيتُ
فرمود ابن عباس رض که موسیٰ ع وعدۂ خود را فراموش نکرده بود بلکه هر آئینه این کلام موسیٰ ع باخضر ع از راه
معاریض کلام بود - یعنے چونکه موسیٰ ع در باب شکستن کشتی خضر ع را ملامت نمود که خوب نکردی وحالانکه خضر ع
ابتدائے در حالت رفاقت از وی عهد و پیمان فَإِنِ اتَّبَعْتَنِي فَلَا تَسْأَلْنِي گرفته بود یعنی اگر همراهی
من میکنے از هیچ کار من از من مپرس انتهی بنا بر آن حضرت خضر ع مر موسی را از روی عتاب گفت که من از
پیشتر ترا از همراهی خود برای آن منع نموده بودم که تو تاب همراهی من نخواهی داشت وخواهی پرسید
لهذا موسی علیه السلام از راه عذر خواهی بطریق معاریض کلام بخضر ع گفت که بسبب آنچه فراموش کرده ام
مرا مگیر و از من درگذر و از رفاقتِ خود مرا مران ازین کلام وی خضر علیه السلام چنین دانست که وعده که
بامن کرده بود شاید که فراموش کرده باشد که الانسان مرکب من الخطأ والنسیان وحالانکه موسیٰ ع
وعدۂ سابقۂ خود را فراموش نکرده بود بلکه مراد از قول مذکور خود دیگر اشیای فراموش شده را گرفته
یعنے بآن اشیای دیگر که فراموش شده من است مرا مگیر - همچنین معاریض کلام از کلام آنحضرت
صلعم ثابت است چنانچه مروی ست از آنحضرت صلعم که چون ارادۂ سفر نمودندی و از دیگران خفای
آن مرکوز خاطر داشتندی پس بدیگران چنین ظاهر نمودندی که گویا ارادۂ سفر بجانب دیگر دارند
چنانچه از ایشان استفسار فرمودندی که کَيْفَ الطَّرِيقُ إِلَى مَوْضِعِ كَذَا این سوال حضرت صلعم سائل معین
چنان در یافتندی که شاید ارادۂ سفر بدان طرف دارند لیکن بجانب مقصود خود تشریف بردندی
و از ینجا ست که فرمود علیه السلام اِسْتَعِينُوا عَلَى قَضَاءِ حَوَائِجِكُمْ بِكِتْمَانِ السِّرِّ فَإِنَّ كُلَّ ذِي
نِعْمَةٍ مَحْسُودٌ یعنے اعانت طلبید برای روای حوائج خود بکتمان اسرار چرا که صاحب نعمت واقبال همواره
محسود حاسدین و چشمک زن اهل زمانه می باشد انتهی و زیاده تحقیق این مرام انشاء الله تعالے در
رسالۂ تحفه الطلبه کرده آید فانتظر لها -

نقیسۂ ششم

در او شحة الجید از رسالۂ کاشف الظلام نحو یه آورده که شبی هارون رشید
بقاضی ابو یوسف نوشته فرستاد که اگر لفظ ثُلُث درین قول شاعر **قطعه**

فَإِنْ تَرْفُقِي يَا هِنْدُ فَالرِّفْقُ أَيْمَنُ فَأَنْتِ طَالِقٌ وَالطَّلَاقُ عَزِيمَةٌ	وَإِنْ تَخْرَقِي يَا هِنْدُ فَالْخُرْقُ أَشْأَمُ ثَلٰثٌ وَمَنْ يَخْرُقْ أَعَقُّ وَأَظْلَمُ

مبتدا یا ذوالحال ۱۲ خبر یا حال ۱۲

مرفوع گردد چه معنی دهد و اگر منصوب خوانده شود چه حکم خواهد داد چونکه در قدما رسم خط مرفوع و منصوب هر دو یکسان بدون الف بود چنانچه ملاجامی رض در شرح خود گفته بنا بر آن برین تفتیش ضرورت افتاد قاضی ابویوسف رض گفت که این مسئلۂ فقهیه است متعلقه بانحو اگر بر رای خود دران گفتگو کنم از خطای نحویت مامون نیستم بنابران نزد کسائی رفتم و از وی پرسیدم وی گفت اگر لفظ ثلٰثٌ مرفوع خوانده شود زن شاعر بطلاق واحد طلاق گردد که تقدیر کلام وی اینکه گویا از پیشتر گفت أَنْتِ طَالِقٌ بعد از ان خبر داد که طلاق تام ۳ سه است پس اینجمله جداگانه است و اگر لفظ ثلٰثَ منصوب گردد زنش بسه طلاق مطلقه گردد چه معنی کلامش چنین گردد أَنْتِ طَالِقٌ ثلٰثًا و جملۂ درمیانی یعنے وَالطَّلَاقُ عَزِيمَةٌ جملۂ معترضه است بطریق مبتدا و خبر یعنے این طلاق که من دادم تام است این چنین است آنچه ابن هشام گفته مگر آنچه در مغنی از بسوط نقل آورده قدری مخالف این است و آن اینکه سماعه رض گفته که کسائی بسوی امام محمد رض فتوی نوشت و بمن داد من آنرا نزد امام محمد رض برده از وی رض پرسیدم که جناب چه میفرماید در شخصیکه بزن خود گفت و هر دو شعر مذکور را پیش وی برخواندم امام محمد رض در جوابش نوشت که اگر لفظ ثلٰثٌ مرفوع کرده شود طلاق واحد افتد و اگر منصوب گردد ۳ سه طلاق واقع گردد زیراکه در حالت رفع آن کلام قائل تمام مے شود بقوله أَنْتِ طَالِقٌ پستر کلام دیگر آغاز مینماید که وَالطَّلَاقُ عَزِيمَةٌ ثَلٰثٌ یعنی طلاق تام سه است و در صورت نصبش گویا قائل چنین میگوید فَأَنْتِ طَالِقٌ ثَلٰثًا بعد از ان کلام دیگر آغاز یده میگوید وَالطَّلَاقُ عَزِيمَةٌ یعنے این طلاق تام است انتهی کلام کاشف الظلام محرر این سطور تجاوز عن سیئاته رب غفور میگوید که درین هر دو قول انضاد نیست بلکه تطابق و توافق پذیر است بدینطور که چنانچه امام ابویوسف رض امام نحو نبود همچنین امام کسائی رح

[illegible]

ماہر مسائل فقہ نبود آنچنانکہ در نفیسۂ سوم گذشت و امام محمد رض در لغت و فقہ ہر دو جامع بود چنانچہ در حالات وی نوشتہ شد پس چنانچہ امام ابو یوسف رض از جہت احتیاط در نحو اندیشید ہمچنین می باید کہ امام کسائی رض از جہت فقاہت اندیشیدہ با امام محمد رض نوشتہ باشد کہ برادرش خالہ زاد بود چنانچہ گذشت و جوابیکہ امام محمد رض گفتہ باشد کسائی ہمان جواب را با بو یوسف رح گفتہ باشد و ابو یوسف رح ہمان جواب را بر شید تسوید کردہ باشد و این امر ظاہرست کہ درمیان امام ابو یوسف رح و امام محمد رح در آخر قدری شکر رنجی پیدا شدہ بود چنانچہ بر واقفان مخفی نیست و در مقدمۂ ہدایہ مطبوعۂ بار اول نیز درج ست و من ذکر آن درین محل ناملایم می انگارم فافہم وانصف

نفیسۂ ہفتم

در تفسیر مظہری بروایت حاکم آوردہ کہ ابن عبد الحکم بگستاد خود امام شافعی رح در مسئلۂ اتیان فی الدبر ذوجہ خود کلام نمود امام شافعی رح از سرگذشت خود او را اطلاع داد کہ محمد بن الحسن رح مرا ازین مسئلہ سوال کرد پس او را گفتم کہ اگر مکابرہ و تصحیح روایات با وجود عدم صحتِ آن میخواہی پس تو داناتری و اگر منصفانہ کلام میخواہی البتہ سخنے بگویم وی گفت بل بانصاف کلام خواہم نمود گفتم بکدام دلیل آنرا حرام میگوئی گفت لقولہ تعالیٰ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللّٰهُ و نیز فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنّٰى شِئْتُمْ و حرث نباشد مگر در فرج گفتم آیا این ہمہ محرم ماسوای اتیانِ فرج نیز ہست یا نی گفت بلی گفتم پس چہ میگوئی در آنکہ وطی نماید زوج درمیان ساقین زن خود یا زیر بطن وی یا زن اخذ ذکر زوج خود کند در دست آیا درین اشیا حرث میباشد گفت نے گفتم پس چرا احتجاج میکنی بآنچہ در وی حجت نیست امام محمد رض گفت قال اللّٰہ تعالیٰ وَالَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَ إِلَّا عَلَىٰ أَزْوَاجِهِمْ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَإِنَّهُمْ غَيْرُ مَلُومِينَ ۝ یعنے فلاح یابندگان کسانی ست کہ مر فروج خود را پاسبانی میکنند مگر بر زنان خود و مملوکان خود (کہ مراد ازان خاص کنیز کانند نہ ذکور) کہ ہمچنین کسان ہرگز ملامت شدگان نیستند. گفتم کہ این دلیل از متمسکاتِ جواز اتیانِ دبر است (کہ عام ست جملہ اشیا را نہ مقید باتیانِ غیر دبر) چہ حق تعالیٰ برِ ثنی فرمود از ملامت کردن ہمہ آنان را کہ نگاہ ندارد فرج خود را از زوجہ و مملوکات و تو برای نگاہداشتن ازان میگوئی (یعنے در بعضے صور کہ آن اتیان فی الدبر ست) انتہی **تنبیہ** میگویم کہ از ظاہر

این مناظره خلاف تحقیق دو چیز مستفاد میشود یکی جواز اتیان دُبُر زوجۂ خود عند الشافعی رض دوم
سکوت امام محمد رض در حرمت آن از وی رض وَالْاَمْرُ لَیْسَ کَذٰلِکَ عِنْدَ التَّحْقِیْقِ
چراکه آیت اِلَّا عَلٰۤی اَزْوَاجِهِمْ اَوْ مَا مَلَکَتْ اَیْمَانُهُمْ الآیۃ هرچند که در بادی النظر دال ست بر حل
جمیع اشیا و افعال از زنان و ممالیک خود در هر حال و نیز عام ست شامل هر جملۂ اقسام مملوکین را از
مکاتب و منکوحۂ غیر و ذکور و غیرها مگر چونکه دلائل دیگر بر حرمت بعضی از انها قایم ست لابد درین
آیت تخصیص و تقئید خواهد بود پس این آیت را اگرچه در ظاهر امام شافعی رض بر اطلاق حمل کرده
ولیکن مطلق نخواهد بود درینصورت استدلالش نیز تام نخواهد بود پس بعضے از مخصوصات از حکم
اطلاق این آیت یکے حرمت اتیان بممالیک ذکور خود ست بِاَیِّ نَوْعٍ شَآءَ مِنَ الشَّهْوَۃِ
وحالانکه این آیت باطلاقها بنابر ظاهر قول امام شافعی رض دلالت میکند بر حِلّ ا[illegible] بار جمیع مملوکین از
هر قسم که باشند و خواه ذکور باشند و خواه اناث چراکه ما ملکت ایمانهم مخصوص باناث نیست بلکه
عام ست جملۂ اقسام ممالیک را پس درین استدلال امام شافعی رض را از تخصیص ما ملکت ایمانهم
باناث مخصوصه و نیز باستثنای ذکور چاره نخواهد بود و لهذا کسی از اهل مذهب وی رض بر اطلاق این
آیت برین طریق قائل نشده و دوم حرمت اتیان بازواج و ممالک خود ست در قبل بحالت
حیض و غیره کقوله تعالی وَیَسْئَلُوْنَکَ عَنِ الْمَحِیْضِ قُلْ هُوَ اَذًی فَاعْتَزِلُوا
النِّسَآءَ فِی الْمَحِیْضِ وَلَا تَقْرَبُوْهُنَّ حَتّٰی یَطْهُرْنَ فَاِذَا تَطَهَّرْنَ
فَاْتُوْهُنَّ مِنْ حَیْثُ اَمَرَکُمُ اللّٰهُ اِنَّ اللّٰهَ یُحِبُّ التَّوَّابِیْنَ وَیُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِیْنَ
یعنی می پرسند از تو از حیض که درینوقت با زنان چه کرده آید بگو که این حیض قذر و نجاست ست پس ترک
کنید وطی زنان در وقت حیض و نزدیکی با ایشان کنید بجماع تا طهر ایشان بانقطاع دم و با غسل
نیز و چون پاک گردند اتیان کنید بوطی ایشان از انجا که حکم داد شما را حق تعالی هر آئینه حق تعالی
ثواب و اکرام میدهد توبه کنندگان را از گناهان و دوست میدارد پاکی کنندگان را از اقذار مانند
اتیان حائض و یا در دبر انتهی ملخصا از جامع البیان و جلالین پس این آیت نصا بر حرمت اتیان

[illegible]

بسوی ازواج در قبل در محیض ناطق است ہمچنان بدلالۃ النص بر حرمت اتیان فی الدبر علی کل حال نیز دال ست
چه اعتزال نساء فی المحیض معلول ست باذیٰ پس ہمان علتِ اذیٰ در اتیان فی الدبر بہر حال از اذیٰ
فی المحیض بطریق اولیٰ موجود ست چه فَاْتُوْا حَرْثَكُمْ که بہمہ حال حلال بود بعلت اذیٰ
عارضی یعنی غیر دائمی مہجور و متروک گردید پس اتیان مذکور که ہیچ حال مامور بہ نیست بسبب لزوم اذیٰ
دائمی غیر عارضی که اغلظ و انجس ست از اذیٰ فی المحیض چگونه متروک نگردد بحکم دلالۃ النص لاسیما لحاظ
تتمۂ آیت وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِيْنَ چنانچه امام رازی در تفسیر آیت قَالُوْا اَخْرِجُوْا آلَ
لُوْطٍ مِّنْ قَرْيَتِكُمْ اِنَّهُمْ اُنَاسٌ يَّتَطَهَّرُوْنَ در وجه اول چنین گفته که عمل قوم لوط عرم چون تصرف
در موضع نجاست بود فَمَنْ تَرَكَهُ فَقَدْ طَهَرَ انتهی مختصرا از جلد رابع از سورۂ اعراف پس این قول
امام شافعی رض که بطریق تعمیم قیاس در حکم آیت مذکورۃ الصدر واقع شده که گفتم که این دلیل از متمسکات
جواز اتیان دُبر ست الخ قیاس مع الفارق ست پس درست نخواهد بود چه هرگاه که مطلق نزد وے
مجرمستدل است ۱۲
در بعضے صور بر ظاہر خود نماند پس مخالف را میرسد که بدلائل خارجیه دیگر اشیای دیگر را نیز مخصوص سازد
پس معنی آیت متنازعة فیها چنین کرده آید اِلَّا عَلٰٓى اَزْوَاجِهِمْ اَوْ مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُهُمْ اِلّا
فِیْ غَيْرِ الدُّبُرِ پس استدلال امام محمد رض تام ست مگر چونکه امام شافعی رض فطین و کمال
ذہین بود و در حقیقت قائل آن نیز نبود چنانکه ربیع که یکے از اصحاب امام شافعی رض ست میگوید ک
وَاللّٰهِ الَّذِيْ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ قَدْ نَصَّ الشَّافِعِيُّ رض عَلٰى تَحْرِيْمِهٖ فِيْ سُنَنِهٖ
لہٰذا امام محمد رح بزیاده تر توضیح آن نپرداخت و بیان آنرا بذہانت مخاطبان می گذاشت
ولہذا در کتب مذہب خود بران قائل نشده و نه کسی از شفعویه بران اقرار کرده فتدبّر

وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِالصَّوَابِ وَعِنْدَهٗ اُمُّ الْكِتَابِ

لطیفه

می باید که کتاب خود را بمسئلۂ مرغوبه فقهیه (آن فقه که مقبول مقبولین ست و مردود مردودین یعنی منکرینِ ائمۂ مجتهدین صالحین) تیمُّناً و تبرُّکاً ختم نمایم تا شاید که بذریعۂ جمیلۂ فرقۂ مقبولین و وسیلۂ جلیلۂ زُمرۂ آن مقربین بحضرت قدسش مقبول گشته و بموجب مَنْ اَحَبَّ قَوْمًا فَهُوَ مِنْهُمْ مارا نیز در ایشان برانگیزاند بِحُرْمَةِ النَّبِيِّ الْكَرِيْمِ وَآلِهٖ وَاَصْحَابِهٖ كُلٌّ مِّنْهُمْ ذُوْ حَظٍّ عَظِيْمٍ و آن اینکه در فتاوی سراجیه وغیره در کتاب هبه آورده که هبه بطریق مزاح نیز صحیح میگردد اگر واهب تسلیم موهوبه نماید و آن دیگر او را قبول کند چنانچه ابن مبارک رح باری گذر نموده بقومیکه طنبور می نواختند فرمود که این طنبور مرا هبه کنید تا به بینید که من این را چگونه میزنم یعنی مینوازم چون ایشان طنبور را بوی سپردند ابن مبارک رح آنرا بزمین زد تا پاره پاره شد و فرمود دیدید که من آنرا چگونه زدم همه متحیر گشته گفتند خادعت کردی با ما و ابن مبارک رح برای احتراز از ضمان بنا بر قول ابی حنیفه رض این حیله را بکار برد والله تعالی اعلم وعلمه اتم واحکم

خاتمۂ کتاب در مناجات برب الارباب

لک الحمد یا من خلقت النسم
کہ مارا نمودست از نیست ہست
ہمون داد بہر ہدایت بما
کہ ہست او ہمیشہ قدیر و غفور
زبانہ لبسی دست بازی نمود
بتفہیم نیکان نیکو خصال
نوازی بہان راز فضل خودت
بہ پیش گواہانِ ذی اعتبار
رسالت بحضرت کہ از ذاتِ تست
تو بیشک خدائی محمد رسول
بدامان عدلت ہمہ آریم دست

وحلیتهم من لباس النعم
ہمون کرد در جملہ افضل بشر
ز جمع رسل بہترین رہنما
بفضلِ قدیمت نمودیم سپرد
بتفویض حق ز روز بودیم شود
ز نیکان بہ نیکان نیابت سست از
بدے را نبخشے شفیع آر دت
یکے ذات پاکت دگر مؤمنان
دلم جانِ خود را ازین آب شست
بوقتیکہ آید ز تن جان بہ نزع
کہ لطفت کجا بود و قولم شکست

سپاس خداوند بالا و پست
ہمون کرد کمتر بشر را بہ خبر
ہمون داد توفیق ختم امور
کہ دوران ندارد بران دست برد
ز احوال نیکان نمودیم قال
میانِ دو نیکان بدے را نواز
خصوصا نمائیم قول و قرار
کہ توحید کارم بود ہر زمان
خدایا خدائیت کردم قبول
گر ایمان ما از من برد شیطان فرع
گواہانِ عادل برآریم پیش

که قولم چه بود و چه بودیم کیش
که وقتیکه بودم بعقل و شعور
چو عقرب چو شیطان بمن در رسید
کجا بود آن رحمت یا خدا
که باشم ز تیمار امت سلیم
مگر این بود اعتماد نبی
مگر این بود مغفرت از گناه
خصوصاً بوقتیکه بیهوش بود
که جان و جگر را کند لخت لخت
اگر ز آسمان نزع جانی بدے
چو گردون بغریدی از فزع نزع
ز شیر عرین وه چه گویم باز
ز شیری خود دست بر سر زدی
باغوا در آید چو دیو رجیم
بروی ضیا بخش امت پناه
باولاد و امجاد آن مجتبیٰ
برای همه مؤمنان مادران
بصاحبدلان مصفا درون
که ایشان چو جانند در جسم دین
بعزم جوانان غزوی کنان
که تقوی بتوبه بود پیش شان
امان بخش و ایمان بده یا خدا
که چندان کنی خوش محمد خود

چو قول گواهان نمایم ادا
ز لمعان توحید جستیم نور
کجا بود رحم خدای تو
کجا رفت نازم بران مصطفیٰ
چو شیطان بوقتی زبونم بدید
مگر این بود رحمت ایزدی
مگر این بود خالقی بندگی
خدای همان بنده باهوش بود
اگر کوه را بودی این نزع جان
چو مرده بزیر زمین در شدے
باین آب دریا که کردی روان
چو مور طپید بر زمین از نیاز
درینوقت اصعبت که افتیم ما
اغثنی فانت الغفور الرحیم
بآن چار یاران که از چار میخ
باصحاب و احباب آن مصطفیٰ
ز پاکی که دارند شان صفات
به پشت خمیده بطاعت درون
بتکبیر حجاج تقوی لباس
باعزاز دین مجرمان را کشان
بشب زنده داران صافی درون
که خوشنود گردد ازان مصطفیٰ
بمقدار آن لطف فرمای جود

بگریه بزاری کنم من صدا
بوقتیکه هوشم ز دهشت رمید
همان لطفهای گرامی تو
همان وعدهای رسول کریم
چو ذرّان همه زیست ایمان بچید
مگر این بود امتان را پناه
که دشمن ز بنده کشد بندگی
تو دانی که اینوقت الست سخت
چو گندم طپیدے ز تاپیش آن
زمینها که کردی باین رحب و وسع
سراپا شدے گر بدین نزع جان
اگر دشمنش دیو بر سر بری
کرم کن کریما رسیمے حما ؛
بفضل خودت کز چنین صعب گاه
همه حاسدان را بریدند بیخ +
بازواجهای که هستند شان
ازان گفت حق کازواجه امهات
بانفاس عباد عزلت گزین
که دارند اکرام حق را سپاس
طفیل امینان روشن روان
که باشند دایم هم المتقون
چگونه نهست منظور تو یا صمد
تو منکر بعصیان ما در وجود

وگر خشم گیری بقدر گناه
که محبوب رنجاند از خود کریم
بوقتیکه بودیم با هوش و رای
بجمله خطاهای ما هم خبیر
بوقتیکه گردیم در قعر خاک
چگونه ندارم بدان در نگاه
بوقتِ جرایم چو گشتی صبور
که اکنون به فرمان شوم هم‌عنان
درین وقتِ تسلیم حکم قضا
رحم کن بر ما پس از دفن و کفن
هراسیم بر خستم در کار خود
همان به که عجز و نیاز آورم
نیازم همین کای خدای غفور
میان دو همدم شکر زبان
از آن سو شفیع است و زین سو سمیع
ازین ره مگردان تو ما را خدای
خدای که خواهد بس لطف و جود
بدرگاه والا نیرزد به خس
بهانه همین کای خدای کریم
یکی راه آمد دگر رستنی
چه فضلِ تو باشد که در هر دو راه
که مخلوق را گریه باشد مزید
بگریه ز فضلت تباشیر ده

تو دانی بسا لحزنِ امست پناه
کریا کریمی کرم کن بما
بمیدانِ عصیان فشردیم پای
ز عفو کرم می نکردی نظر
که از رحم و غم من شود سینه چاک
ز حرمان چگونه درآری حجاب
خدایا همانی کریم و غفور
همه اید رو فضلت بخواهم از آن
بجرمِ گذشته میاور سزا
چو خوفم بسی هست ز انجام خویش
که بینیم راهِ خطرها به خود
که دانیم او را غریبان نواز
ز تصدیق احمد در آرم بنور
محمد شفیع و خدای سمیع
ازانیم گویا بما در رضیع
چو زنجا بسوی تو راه آورم
بهانه بطلبد از و در وجه د
بهانه - بیارم - بها - نازان
کریم از غضب باشد از لب رحیم
با دل که بودیم گریان بدیم
بگریه درآری بحال تباه
بگریه چو آوردی از راه پیش
باشکی که باریده ام تیره ده

نه از لطف باشد خدای رحیم
که راضی شود مصطفی مجتبی
بکیفرش بر ما تو بودی قدیر
با جمله عصیان ما سر بسر
نماند دری جز درت یا اله
بعصیانِ سابق نمائی عقاب
ز عفو یکه کردی بکن همچنان
که از حکم حق می نه پیچم عنان
ای خدای ذوالجلال ذوالمنن
که داریم حالِ تباها نه پیش
بضاعت ندارم که ساز آورم
غریبان نواز و پذیرا نیاز
محمد شفیع است و حق مهربان
میانِ که باشیم بنگر بدیع
چو جان در بدن دارم و هوش ای
ز فضلت همانا که خندان روم
بهائی بطلبد که آن خود کس
که حلوا خوری را ندارم دهان
دو در بد به دنیای زشت و دنی
ز فضلت ز دیگر که خندان برم
مگر لطفِ حق بهر آنی آفریدی
براه دگر خنده زن خوان خویش
تباشیر ده روی زیبا لقا

ہمان شیر خوشنودی مصطفی	خدایا پے انبیا و اولیا	بمہر ہمان مصطفی مجتبی
چنان کن کہ خندان در آئیم ما	بہ بہشت - چو دنیا گزاریم ما	طفیل محمد نبی کریم
قسیم جسیم نسیم وسیم	ہمینست بس ست ای محمد جلیل	نبیت محمد خدایت جمیل

قال المؤلف الضعیف الذلیل المدعو بمحمد عبد الجلیل اصلح الله تعالی حاله وجعل الی کل خیر مآله ابن مولانا وهادینا الشیخ الحاج فی الله مولانا خیر الله المرحوم غفر الله له ولوالدیه واحسن الیهما والیه الحمد لله الذی هدانا لهذا وما کنا لنهتدی لولا ان هدانا الله والشکر للذات الذی سبغ علینا بره ولطفه بتبلیغ الرسل وبیانه واتم لنا فضله ورضوانه بالایمان علی انبیائه وقرآنه وجعلنا من المسلمین الذین یرضون بالقضاء ویصبرون علی البلاء ویشکرون علی الرخاء ووفقنا لاتمام هذا الکتاب علی ما الهمنا الملک الوهاب للرد علی القوم المرتاب اللهم اجعله خالصا لوجهک الکریم ذخرا للعبد القدیم واختم لنا به بالایمان والحظ الجسیم واجعل اللهم ایاه مقبولا لحضرتک التی لا ابتداء لاحسانها ولا انتهاء وهی ذات الکبریاء ومعولا علیه عند المحسنین الذین یذکرونک فی الباساء والضراء ومرغوبا لاولی الضیاء وسببا لهدایة اهل الغوایة والاغواء وسیفا مسلولا للذین یخوضون فی الغباوة والخطاء بخفیات الطافک التی تظهر من الاستار کالامطار فی الاقطار وبجاه نبیک المختار واله الاطهار واصحابه الکبار وسادات امته الاخیار وجمیع ائمتنا الابرار والعظماء ذوی الاعتبار عند الله الغفار واجعلنی اللهم معفوا مغفورا فیما اخطات او نسیت عمدت فی لک او ساهیت وانی من صمیم القلب تبت الیک وانبت لدیک انک انت التواب الرحیم ربنا تقبل منا انک انت السمیع العلیم ولا تجعلنی اللهم محکوما للحاسدین والجاهلین واجعلنی من المحسودین لا من الفاعلین المطرودین وافعل اللهم هکذا مع سائر المسلمین من السابقین واللاحقین آمین برحمتک یا ارحم الراحمین ویا اکرم الاکرمین سبحان ربک رب العزة عما یصفون وسلام علی المرسلین والحمد لله رب العلمین وصلی الله علی خیر خلقه محمد واله واصحابه اجمعین

(ای الحاسدین ۱۲)

غلط نامۂ سیف المقلدین

صفحه	سطر	غلط	صحیح
۱۳	۱۹	سارانـد	بسیارست
۲۵	۱۸	الفرض	القراءة
۲۹	۱۶	آیند	آنند
۹۲	۹	تکلموا	کلّموا
۱۰۸	۱۱	جمعه را	جمعه و ساعت اجابت شرط است چنانچه در حدیث آمد ۱۲
۱۴۵	۲	ببسبب	سبب
〃	۱۹	جنز	خبر
۱۶۳	۱	نشدی	نشدے
۱۶۵	۲	ام ست	امام است
۱۷۷	۶	رای	که رای
۳۰۴	۲	وی ای	بر قبر وی می
۳۷۵	۲۱	رب اغفر لی	ربنا اغفر لی
۴۱۴	۲۱	مقدم	مقام
۴۵۱	۲۰	ترفیم	ترقیم
۴۹۱	۳	نیامده	ایشان آمده
۵۱۱	۷	جامش	جانش
〃	۹	پیش	بیش ای بسیار ۱۲
۵۱۷	۷	تَعَنی	آتَعنی
〃	〃	یعنی	یعنی آیا
〃	۸	که این	که آیا این
۵۱۸	۱۱	برمی	برای
۵۲۹	۱۳	وسلام	و اسلام
۵۳۴	۱۷	منبرهای	سرهای
۵۴۸	۱	صوالت	طوالت
۵۶۳	۴	از دست برفت	از درخواست دریافت
۶۰۶	۶	نجیج	نجیح
۶۱۳	۷	یا بدیگران	بدیگران
〃	۲۲	مکافات	مکانات
۶۱۸	۱۸	این دقیق	ابن دقیق
۶۳۶	۱۹	زآمد	زائد
۶۴۲	۱۸	جیان	حاجیان
۶۴۶	۲۳	انسته	دانسته
۶۵۲	۵	چگونه	چگوئی

صفحه	سطر	غلط	صحیح
۶۶۱	۲	خولش	خوش
۶۶۲	۱۶	بیداو	بیدار
"	۲۱	شده	شدهٔ
۶۶۴	۲۱	خیفه	خلیفه
۶۶۵	۷	آنمر	آنمرد
۶۶۷	۲۰	لغزی	مغزی
۶۶۹	۱	قابل	قائل
"	۴	اظهار	ظِهار
"	۷	تاقت	تافت
"	"	نیاید	+
۶۷۰	۷	رنگ	سگ
۶۷۱	۶	حتبه	حشبه
۶۷۶	۲۳	مسد	مسئله
۶۷۷	۱۴	یل	پُل
"	۱۹	فصه	قصه
۶۷۸	۲۱	مسلوة	مشکوة
۶۸۰	۱۶	سنه ۶۹۲	سله ۹۲
۶۸۱	۱۹	دگری	دیگری
۶۸۶	۲۳	عیسی	چون عیسی
۶۸۷	۴	ممکوکه	مملوکه
۶۹۵	۳	نموده	تبسم نموده
۷۰۲	۴	دمشتی	دمشقی
۷۰۷	۱۳	شدند	نمودند
۷۱۰	۱۳	بصعبت	بصحت
۷۱۲	۱۷	سائی	سالی
۷۱۳	۱۱	ملامت	ملالت
۷۱۶	۱۵	این	ازین
۷۱۹	۹	ابار	ادبار
۷۲۲	۲۳	تومنکر	جمع دبه تومنگر ای مبین ۱۲
۷۳۹	۱۹	ابوالکم محمد کرم	ابوالکم محمد اکرم

تمت

اوصلہ اللہ تعالی شانہ الی امل یرضاہ ۱۲
القریشی النقی السنی الحنفی محمد شاہ الصمد

رحیم علی عفی عنہ

محمد امیر الدین ۱۳

حافظ شرع محمد
ہست
سپہدار خان ۱۳۰۱

محمد نذیر ۱۲
شہید ان
بی مفسدان

وزیر الدین حنفی

فیض الحسن زدن بجہان شدہ

عبد الحق حنفی

محمد عبد الرب

۱۲۹۰
محمد عبد الحق سنہ

۱۲۹۵
ابو سعید محمد عبد المجید

حافظ رحیم بخش حسن ۱۲۹

محمد اسمعیل انصاری

محمد حلیم اللہ ابو سعید

حلیم گل

عفا اللہ عنہ وکیل احمد

نبی بخش خان ۱۲۹

ولی بیگ ولد مرزا علی

اللہ بخش

محمد نیاز عفی عنہ

سراج الدین

محمد شیر خان

قاضی دین محمد وزیر
ست

محمد کرامت اللہ

محمد محمود ۱۳

محمد مسعود ۱۲۷

عبد الحکیم ۱۳۰۲

حافظ عطاء اللہ ۱۳۰۲

قسمت عبد الحکیم ۱۲۸۲
اسم
علم شد از فیض فا

ابو الحکیم الترشید
سنہ ۱۲۹

محمد قابل

بدر الدین ۱۲

محمد عبد اللہ عفی عنہ

محمد حسن عفی عنہ ۱۳۰۰

محمد جمیل الرحمن ۱۲۹۹

زمحمد یعقوب
عنب
دارا امید شفا

قمر شد مہر محمد منیر

محمد عمر ۱۲۹۱
چہ در فرید

فقیر محمد حسین ۱۲۹۰

محمد عزیز الرحمن حسین

محمد ہاشم

صادق علی

انصاری عبید السمیع ۱۲

محمد علی عفا اللہ عنہ

جان احمد حسن مرتضی ۱۳

اشرف علی از گروہ اولیا ۱۳۰۰

یا الٰہی بخش

محمد عبد الغفار ۱۲۹

قادر علی

محمد عبد الحلیم حنفی ۱۳۰۲ | محمد امان اللہ | محمد سعید الدین | محمد لطف اللہ ۱۲۹۶ | محمد حیدر علی حنفی

محمد عبد القادر | فضل حق | عبد اللہ عفی عنہ | شیخ عبد الکریم | محمد علی الدین

محمد علیم الدین ۱۳۰۲ | ولد وزیر علی خان نواب علی خان | غلام دستگیر | محمد عبد اللہ | محمد غفور ۱۲۹۹

شیخ مخدوم بخش | قادریہ چشتیہ ولایت حسین سید شاہ | مولا بخش ۱۲۹۹ | دین محمد | عبد المجید محمد ابو الغنا

الحامد ابو محمد محمد عبد الحمید | ابو الاکرم محمد اکرم | محمد عبد الغفار | فضل قادر | محمد عبد الحی

محمد عبد الشکور حنفی | محمد اسمعیل ۱۲۹۹ | ولایت حسین | محمد لطف الرحمن | معراج الدین احمد عفی عنہ

حسیب الدین احمد | خادم حسین | غلام حیدر حسینی | سید محمد موسی | محمد ظہیر الدین

ضمیر الدین | محمد عبد الغنی | فضل الحق | عبد الکریم

محمد عبد الحی اختر | عزیز الحق | نور الحق | عبد الرحمن | احمد اللہ

عبد القادر | محمد اکبر ابن اللہ | محمد امانت اللہ عفی عنہ ۱۲۷۰

احمد اللہ علی کل حال | عبد الصمد بی نیاز از خلق | عبد الحمید

مواہیر علمای شہر دہلی و دیگر مقامات قریب و بعید

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

نحمدہ ونصلی ونسلم علیہ اما بعد فقد سمعت ہذہ الرسالۃ اکثرہا من مصنفہا فوجدتہا ناصر الاسلام وعون اہل السنۃ، وسیفا مسلولا علی اعناق اہل البدعۃ، فجزاہ اللہ تعالی جزاء خیرا، وجعل سعیہ سعیا مشکورا، فعلیکم یا اہل السنۃ امدادہ وعونہ فی مقابلۃ اہل البدعۃ، لان نصر الدین واجبۃ علی کل واحد من اہل الاسلام عند الحاجۃ، کما لا یخفی ذلک الامر علی اہل العلم واہل البصارۃ واللہ اعلم وعلمہ احکم حررہ الفقیر الحقیر محمد شاہ اوصلہ اللہ تعالی الی مایرضاہ ثامن ربیع الآخر سنۃ ۱۳۰۳ ثلث وثلث مائۃ بعد الالف من الہجرۃ النبویۃ علی صاحبہا الصلوۃ والسلام

القریشی الاصل نقی السنی الحنفی
محمد شاہ اوصلہ اللہ تعالی
شانہ الی مایرضاہ

مدرس مدرسہ مسجد فتحپوری صاحب
تصانیف کثیرۃ منہا القول السدید ومنہا
الدلیل الفریل ومنہا اسد الحق عروۃ الوثقی
وبلاغ المبین فی اخفاء التامین والرفعین
وغیرہا من اصول الحدیث توفاہ اللہ تعالی
فی شہر رمضان بعد العشرین سنۃ ۱۳۰۵
ثلث مائۃ وخمس بعد الالف
وکنت حین وفاتہ رحمہ اللہ تعالی
مشغولا فی طبع ہذا الکتاب

طالعت من ہذہ الرسالۃ اوراقا عدیدۃ فوجدتہا موافقۃ لمذہب علماء اہل السنۃ والجماعۃ وسیفا مسلولا علی رؤس اہل الہواء والبدعۃ، فللہ در المصنف فی تالیفہا وارجو من اللہ ثوابا جزیلا فی تصنیفہا واللہ اعلم وعلمہ احکم رقمہ المفتقر الی اللہ المنان الحافظ محمد سبحان رخان اللہ ہکو یکنی بابی محمد عفی عنہ امام مسجد الخانقاہ للحضرۃ غلام علی شاہ الواقع فی الدہلی قدس اللہ سرہ

حافظ شرح محمد سبحان ۱۳۰۱

الحمد للہ وحدہ والصلوۃ والسلام علی من لا نبی بعدہ وآلہ واصحابہ اجمعین اما بعد فقد طالعت وسمعت عدۃ اوراق ہذہ الرسالۃ من مؤلفہا فوجدتہا موافقۃ للحق والصواب وکافیۃ لابطال اقوال المبتدعۃ المحدثۃ فی زماننا المسماۃ بلامذہب ہم الذین لیسوا من اہل الدین ولا من اولی الالباب فجزاہ اللہ سبحانہ عن جمیع اہل الحق یوم الحساب واللہ اعلم وعندہ ام الکتاب کتبہ المفتقر الی ربہ القدیر محمد نذیر عفی عنہ

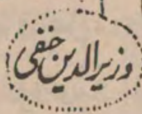
نظرت ہذہ الرسالۃ وجدتہا حقا وصوابا ومطابقا ومصابا قد نظرت فی ہذہ الرسالۃ المؤلفۃ لمولانا محمد عبد الجلیل التی کانت مشفعۃ لکل سقیم وعلیل فوجدتہا صحیحًا وسعتہ الامد للہ ومکملا ادرکتہا مطابقا العقائد اہل السنۃ وموافقا الکتب الحنفیۃ جزاہ اللہ عنی وعن سائر المسلمین بحرمۃ سیّد المرسلین

محمد امیر اللہ بن واعظ مذہب حنفیہ جامع دہلی بٹالوی ثم الدہلوی

فیض الحسن الحنفی الصدیقی کاندھلوی ۱۳۰۳ھ
درمسجد جامع دہلی

این رسالہ موافق مذہب جمہور دیدم خادم الشرع الشریف
قاضی محمد وزیر الدین حنفی
واعظ مسجد جامع دہلی

ہذہ الرسالۃ الجلیلۃ موافقۃ لمذہب ابی حنیفۃ رح
کتبہ احقر العباد عبد الحق مدرس مدرسہ طیبی
احمد باامیر انواب لوہارو شہر دہلی

الحمد للہ الذی عند نا بالحق ورثنا الکتاب والصلوۃ علی من ارسلنا بالصواب وجعلہ شفیعا یوم الحساب فنعم الال وجند الاصحاب بہ کانوا کالمصابیح للعلم ابواب وبعد فقد جاءنی من قرأنی صدر دستی نسخۃ کثیرا وحصل من العلم خطا کبیرا باوراق عدیدۃ وکتاب جدیدۃ فنظرت فیہ بتعمق النظر وجودۃ البصر فاذا ہو عون لمذہب الحنفی وحرق للمذہب الغبی مدلل بالادلۃ القویۃ لمذہب الحنفیۃ کذلک واجب علی کل ذی علم من اہل اللہ یا ایہا الذین امنوا کونوا انصار اللہ فقولوا بغایۃ الفرح نحن انصار اللہ وادعوا الموافقۃ عبد الجلیل وصلوا علی صاحب الوسیلۃ والتبجیل ـ فقط

تبجیل بزرگی ۱۲

لمذکرالعمر ونسخۃ شریف والفہ طبیعۃ مولوی عبد الرحمن ...

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ رب العلمین والصلوۃ والسلام علی سید المرسلین خصوصا علی سیدنا ومولانا محمد تاج النبیین والہ واصحابہ اجمعین اما بعد فقیر حقیر ابو محمد عبد الحق بن محمد امیر نے اس رسالہ کو دیکھا سبحان اللہ عمدہ کتاب اور جابجا صواب ہے یہ اسکے مصنف کے کمال کی عمدہ دلیل ہے کیون نہو اسکا مصنف مولوی عبد الجلیل ہے مصنف نے جو کچھ لکھا ہے نہایت نیک نیتی اور اسلام کی خیرخواہی کے لحاظ سے لکھا ہے یہ ظاہر ہے کہ اتفاق عمدہ سبب ترقی ہے اور کیون نہو اور چیزونکو تو جانے دیجیے صرف جھاڑو کے تنکون اور رسّی کے بالون ہی کو دیکھ لیجیے کہ انکا مجتمع ہوجانے سے منھو کیسقدر طاقت آجاتی ہے ... جب تجربہ عجرب اتفاق ... برکت تو حضرت انسان

بالخصوص اہل ایمان کے خیر و برکات کا کیا کہنا ہی۔ تھوڑے سے دنون مین شرقاً و غرباً اسلام کا ابر رحمت کی طرح پھیلنا اور
مخالفون کی سرسبز سلطنتون کا ان مردان خدا بے رخت و سامان دنیاوی کے ہاتھ مین آجانا اُسی اتفاق کا ثمرہ ہی کہ جسکا
بیج حضرت سید المرسلین نے مکہ کی خشک اور ریتلی زمین مین لگاکر جمعہ اور جماعت اور عیدین اور حج کے پانی سے
سینچ کر اسکو طوبی بنایا اور اسکے سایہ مین تمام بنی آدم کو بٹھانا چاہا۔ جب سے مسلمانون مین اختلاف پیدا ہوا اُسی آن سے
یوماً فیوماً وہ خیر و برکات گلے ملکر اور رو روکر رخصت ہونے لگے۔ اور یہ ظاہر ہی کہ سب اختلافات سے بڑھکر دینی اختلاف ہے
کہ جس سے مان اور بیٹے مین جدائی اور بھائیون مین سخت لڑائی پیدا ہو جاتی ہی اسی لیے نبی صلی اللہ علیہ وسلم نے
باربار اتفاق کی رغبت دلائی شافہ اور قادہ کہکر اختلاف سے نفرت دلائی۔ اور اس زمانہ مین جو کچھ اس اختلاف
کی وجہ سے مصیبت آنیوالی تھی اسکی پیشین گوئی فرمائی مگر تقدیر سے چارہ نہین ہم ہی مین سے ایکگروہ کو خبط ہوا
جسنے تقلید اور التزام مذہب معین مین (کہ سیکڑون برس سے تمام اہل اسلام مین مروج ہی) کلام کرکے جزئیات مسائل
مین جھگڑا مچوایا اور اسی کو سنت اور اسی کو باعث نجات سمجھکر سیکڑون کتابین اور رسائل لکھڈالے اور بہت کچھ
روپیہ صرف کرکے نہ تنہا ہندوستان کے مطابع مین بلکہ روم اور مصر مین بھی طبع کرائے۔ خدا اُن لوگون کو ہدایت
دے کہ دینی ترمیم سے دست کش ہوکر اپنی دنیا کی ترمیم مین سرگرم ہو جائین اور لوگون کو آزادی کا فتوے دیکر
شریعت پر مضحکہ نہ اُڑائین۔ کوئی شخص دینی معاملہ مین اب کیا نئی بات کہیگا ان جزئیات متنازع فیہا پر سیکڑون
برس سے ہر فریق کے لوگ دلائل لاکر تھک گئے۔ مگر یہ بیچارے نام کے علما کہ جو علوم نافعہ سے بیخبر اور زمانہ کی نیرنگیون سے
غافل ہین اور مساجد مین بیٹھکر ان پڑھ مسلمانون کو اختلاف پر (سنت اور عمل بالحدیث کے پیرایہ مین) آمادہ کرنیکے
سوا اور کچھ نہین جانتے اور کیا کرتے اللہ تعالی اہل اسلام کی حالت پر رحم فرمائے بجاہ نبیک المصطفی علیہ السلام ابو محمد عبد الحق

یہ رسالہ دریتیمہ واسطے الکشاف تلبیس ابلیس فرقہ غیر مقلدین کے بے نہایت مفید ہی اللہ تعالی مؤلف کو اجر عطا فرمائے جزاہ
فقیر محمد اسماعیل انصاری مسعودی نسباً حنفی مذہباً قادری شجرةً مدرس مدرسہ فتحپور دہلی ۱۴ جمادی الثانی سنہ ۱۳۰۲ھ محمد اسمٰعیل انصاری

بسم اللہ الرحمن الرحیم الحمد للہ الواحد القہار والصلوۃ والسلام علی سید الابرار وآلہ الاطہار واصحابہ الاخیار
وبعد فہذہ رسالۃ عجیبۃ غریبۃ محتویۃ علی ما علیہ اہل الحق من اہل السنۃ والجماعۃ والمواحق بہ بالاتباع

وان کرہ المعاند من المبتدعون المحدثون فقط حررہ ابو سعید محمد علیم اللہ
عفا اللہ عنہ یوم السبت فی تاریخ السادس من شہر الجمادی الثانیہ سنہ ۱۳۰۳ھ

ابو سعید محمد علیم اللہ

حلیم گل

یہ نہ سمجھو کہ یہ رسالہ فرقۂ وہابیہ کا جواب ہی بلکہ غور سے دیکھو تو ایک کتاب لاجواب ہی اقاویل صافیہ سے مملو ہی عمدہ طرز ہے نئی گفتگو ہی خداوند کریم مولوی عبد الجلیل صاحب کو اجر جزیل عنایت فرمائے وہابیون کو ہدایت کا سیدھا راستہ دکھلائے حررہ وکیل احمد السکندر پوری ۱۵ جمادی الاخری سنہ ۱۳۰۳ ہجری مقام دہلی

وکیل احمد عفا اللہ عنہ

من قال سوی ذلک
فقد قال محالا

الٰہی بخش

ولد مرزا علی
ولی بیگ

اللہ بخش

انچہ مجیب نوشتہ واقعی بجا و درست و دلائل و براہین حقہ آوردہ فقط مولوی مصنف صاحب نے جو دلائل درباب مسائل متنازعہ اور ضرورت تعیین تقلید شخصی مین تحریر فرمائے ہین وہ حق اور درست ہین
راقم سراج الدین مدرس اول فارسی مدرسہ فتحپوری دہلی

سراج الدین

فقیر محمد نیاز علی خادم
مدرسۂ فتحپوری دہلی

محمد نیاز علی

بسم اللہ الرحمن الرحیم الحمد لاہلہ والصلوٰۃ علی اہلہا اما بعد فقد اطلعت علی ما اجابہ مولانا المولوی عبد الجلیل دام حسنا الی یوم الجزاء فوجدتہ علی الحق لا ریب فیہ کما قال الشیخ محی الدین النووی فی روضۃ الطالبین اما الاجتہاد المطلق فقالوا اختتم بالائمۃ الاربعۃ حتی اوجبوا تقلید واحد من ہؤلاء علی امۃ و نقل امام الحرمین الاجماع علیہ الخ و مناقب امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ بے شمار اند حاصل اینست کہ ابو حنیفہ نعمان از اعظم معجزات مصطفوی ست بعد قرآن و مناقب وے مشہور بودند حررہ احقر العباد خادم شرع شریف واعظ مسجد جامع دہلی دہلوی وطنا صدیقی نسبا کریمی تلمذا و اسنادا۔

قاضی زین
محمد و زیر

فقد نظرت فی ہذہ الرسالۃ الشریفۃ فوجدتہا موافقۃ للحق والصواب محمد قاسم علی حکیم خلف حکیم احمد علی صاحب مرحوم

محمد قاسم علی

بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ نحمدہ ونصلی علی رسولہ الکریم وعلی آلہ وصحبہ بالتبجیل والتعظیم اما بعد فقد نظرت فی ہذہ الرسالۃ الشریفۃ المنیفۃ الرشیقۃ وطالعت ہذہ الخطابۃ المفیدۃ اللطیفۃ الجلیلۃ وکان نظری فیہا علی سبیل الاستعجال عند الارتحال فوجدتہا سیفا مسلولا علی عنق الفرقۃ الوہابیۃ الخبیثۃ وسہما مسموما فی اکباد الطائفۃ النجدیۃ النجسۃ الذین ہم ضلوا واضلوا عن سواء السبیل واللہ یہدی کل غوی

وضليل هم من جملة اهل البدع والاهواء ومن سائر اهل الخدع والارداء الذين هم اعلى مقاصدهم الطعن فى ائمة
المجتهدين واقصى مطالبهم القدح فى الاولياء المقربين على قلوبهم اكنة ان لا يفقهون حديثا ويحسدون على ما اتاهم
الله فضلا عظيما لعمرى ان المصنف المنصف قد جهد غاية الجهد فى تزييف عقائدهم وتزعيف قواعدهم
وبذل اقصى الهمة فى اخفاء نوائر خدعهم وامحاء رسوم بدعهم فلله دره وعلى الله اجره وما هذه الرسالة الجليلة
بنيانها مرصوص بالبراهين والدلائل القطعية لا ياتيه الباطل من بين يديه ولا من خلفه ابوابها مراصد الهداية
تنزع الظلمات عن قلوب الزائغين وابحاثها مقاصد الدراية تكشف السويدات عن وجوه الضالين روايتها
مروية عن الثقات والعدول اسانيدها مبرهنة ومصححة من الرواة الفحول فوجدتها صحيحة مقرونة بالحق
والصواب وينبغى ان يتلقى بالقبول عند اولى الالباب الا ان حزب الله هم الغالبون
محمد كرامت الله ۱۲..
غفر الفقير الحقير ابو المكارم محمد كرامة الله عفا الله عنه الدهلوى موطنا والحنفى مذهبا

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذى نور قلوبنا بالايمان وزين نفوسنا بطاعته فى كل حين وان وجعلنا
من امة حبيبه محمد خاتم النبيين صلى الله عليه وسلم واله واصحابه اجمعين ووشحنا بتقليد الامام الاجل الاكرم
الاعظم ابى حنيفة رحمة الله عليه وعلى اصحابه واتباعه ذوى الكرم وبعد فانى رايت الرسالة المنيفة والنميقة الشريفة
التى الفها الحبر النبيل المولوى محمد عبد الجليل فى وجوب تقليد المجتهد المعين على من سلك سواء السبيل
وكشف الحجابات من المسائل المختفية من عينى العنيد الضليل فوجدتها صحيفة مشتملة على روايات سديدة
ودرايات رشيدة مشيدة بالدلائل المحكمة ومؤسسة بالبراهين الائمة يحتظ بروايتها من تصدى للوقوف
على وجوب التقليد ويظهر بها جهل المذبذب البليد ويتعظ بموعظتها من يخاف يوم النشور ويعتبر بمعانيها
من له نظر فى عواقب الامور يستلذ بمطالعتها الناظرون ويمدح مؤلفها العلماء المنصفون تنبسط بها
القلوب الرشيدة وتندفع بها شكوك من له ضعف العقيدة اجوبتها شافية للسائلين لا تبقى مفرا
للمعترضين لا شك انها عبرة لمن اعتبر وتبصرة لمن استبصر وتذكرة للمذكرين وتنبيه للغافلين وحجة
لمن استخبر وذخرة لمن ادخر ونضرة لمن مد البصر ومسرة لمن تضجر وهذا الكتاب فى التحقيق جدير
بان يطبع ولو بصرف كثير لينتفع به الخاص والعام ويهتدى به العوام وارخت فظما بلسانى الفرس
والعرب ليحتظ بهما كل واحد من اهل الادب كتبه المفتقر الى رحمة الله القوى
ابو الفضل محمد محمود الحنفى القادرى الدهلوى ١٩ جمادى الاولى سنة ۱۳۰۳ يوم چهارشنبه
محمد محمود ۱۳۰۳

بسم الله الرحمن الرحيم نحمده ونستعينه ونصلي على حبيبه وآله اجمعين امابعد فما وقع في هذه الرسالة من اثبات التقليد حق احق ان يتبع لانه سبيل المومنين فمن يتولى عنه فهو من احد الضالين المضلين وما ابطل به المؤلف من الادلة الخاويل المبطلين فهو سدايد من قبله وحمل عليهم فهو السعيد والرشيد فكان سعيهم مشكورا وآجره موفورا كتبه الفقير محمد مسعود المفتقر الى ربه الودود ٢٧ ربيع الثاني سنة ١٣٠٣ھ

لقد وجدت هذه الرسالة موافقا للحق والصواب وعنده ام الكتاب

عبد الحكيم ١٣٠٢ھ

حافظ عطار الله

بسم الله الرحمن الرحيم حمدا لمن رفع منار هذا الدين بالحجج والبراهين وايده بالائمة المجتهدين والعلماء العاملين والصلوة والسلام على سيدنا المنتخب من خلاصة ولباب عدنان وعلى آله واصحابه الذين نصروه بلسان انسان وسنان اللسان وعلى التابعين لهم باحسان ما تعاقب الملوان امابعد لقد وقفت على هذه الرسالة الحميدة وفهمت ما فيها من المعاني الفريدة فوجدتها قامعة لاهل البغي والضلال جامعة لكثير من النصوص المزرية لعقود اللآل فجزى الله مؤلفها خيرا وشكر سعيه وجعله من اهل التقوى والله اعلم وعلمه احكم نمقه المفتقر الى الله الكريم ابو الفخر والرشيد سيد عبد الحكيم ابن الفاضل الجليل مولانا سيد محمد عبد الرحيم اغرقهما الله في بحار افضاله العميم

ابو الحكيم الرشيد ١٢٩٠

المجيب مصيب

بدر الدين ١٣٠٢

عبد المجيد عرف محمد فاضل مدرس مدرسة النعمانية

قسمت عبد الحكيم علم شد از فيض

نحمده ونصلي على رسوله وآله واصحابه اجمعين امابعد فقد طالعت مواضع عديدة ومقامات شتيتة من الرسالة هذه فالفيتها مفيدة للعوام المتزلزل الاقدام عن تقليد الامام الهمام جزى الله تعالى مؤلفها خير الجزاء- فقط

محمد حسن ١٣٠٠

محمد عبد الله

الحمد لمن جعل الانسان موشحا بالنطق والبيان وشرفه على سائر العالمين بالعرفان والتبيان والصلوة بعد كل حجر وشجر ورمل ومدر على حبيبه الذي لا نظير له بالذات عند تفحص من له الطبع السليم وفهم نقاد وقاد مستقيم هو الذي جامع صداق وما ارسلناك الا رحمة للعالمين ومفاد خاتم النبيين شعر نبي خص بالتقديم قد كان وآدم بعد في طين

وماء + فلولاه لماكانت شموس + ولا قلاع ولا بدر السماء + واصحابه وخلفاء الميامين + وعترته ممن التبيين على التابعين والائمة الهادين + الذين شادوا الدين ابدالآبدين ودهر الداهرين - وبعد فقد شمت هذه الرسالة التي كانت شفاء للعليل الذي العقي الى من العالم الذكي النبيل المولوي عبد الجليل پيشاوري فلله در المؤلف حيث نمق وماثق ورشق واي رشق ولعلي انه برهان قاطع وحجة ساطع صارم هادم لجزعبلات اهل الطغيان كانها وافية لترديد اقوال المبتدعة والمحدثة في هذا الزمان قالعة للضلال والفساد قامعة للشرك والغناء هذا فخاطري ابو عذره ومقتضب حلوه ومره ومنتهى كلامي واخر مرامي ان الحمد لله رب العلمين والصلوة اولا واخرا على حبيبه اجمعين برحمتك

يا ارحم الراحمين حرره الراشد بالله المنان

ابو الفيضان محمد جميل الرحمن عفي عنه وعنهكو

الرحمن ١٠٩٩ محمد جميل

[illegible]

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي اعوذ به من ان اَضِل او اُضَل او اَزِل او اُزَل واعوذ به من شرارت الشياطين + والصلوة والسلام على سيدنا وشفيعنا محمد الذي ما كان ابا احد من رجالكم ولكن رسول الله وخاتم النبيين وعلى اله الطيبين + واصحابه الكاملين ثم التابعين وتبع التابعين الى يوم الدين **اما بعد** فهذه رسالة انيقة ونظم رشيقة مبانيها يسيرة ومعانيها كثيرة قد احتوى على ما اجمع عليها علماء اهل السنة والجماعة واستوفي في اسانيد وثيقة لا مرية فيها ولا شناعة نظم امر الله بما اودع فيها لا الريبة تعتريها ولا الباطل ياتيها فيا من حرزها واتبع الدين القويم ويا من هو على بينة من رب السموات السبع ورب العرش العظيم قد هديت جماهير عتل وزنيم واتيت بقبس لكم عند اثيم وانك لتدعو هم الى صراط مستقيم ذلك فضل الله يؤتيه من يشاء والله ذو الفضل العظيم قرأت بفمي ونظرت ببصري وفهمت بقلبي ورقمت بقلمي الفقير الحقير محمد يعقوب عفا الله عنه الذنوب

[illegible]

بسم الله الرحمن الرحيم + الحمد لله الذي جعل العلماء ورثة الانبياء والصلوة والسلام على رسوله وخير خلقه سيدنا محمد واله الكملة واصحابه الفضلاء وعلى التابعين وتبع التابعين الذين هم كالنجوم للاقتداء **وبعد** فقد رأيت هذه الرسالة من مقاماتٍ شتى فوجدتها مشحونة بمطالب لطيفة ومقاصد نفيسة وفرائد شريفة وفوائد غريبة معجبة للنواظر ومطربة للخواطر تميل اليها الطباع وتتلذذ بها الاسماع كافية للمتمسكين بالعروة الوثقى والمسترشدين

بالغاية القصوى اعنى لشريعة الغراء والملة البيضاء للامام الهمام والمقتدى القمقام الامام الاعظم رضى الله عنه حيث يسر بيانها وكشف تبيانها بعبارة سليسة وروايات صحيحة ودرايات نفيقة وانى يختفى الشمس ضوءها عن الابصار فى ضحو النهار + وكيف يسر ذفر المسك وبخشو + خياشيم الورى فى يوم حار + وكيف لا فانها من الطبع النقاد الزكى والذهن الوقاد الوفى الحبر الفاضل النبيل المولانا محمد عبد الجليل البيشاورى ولعلمى ان سعيه فى ترتيبه يدل على جليل كماله وعلى افضاله كما سيظهر على من لاحظ بامعان النظر فى مباديها اللهم تقبلها من فضلك ياذا الفضل العظيم واهل المنكرين الذين هم غير المقلدين واجعلها للمتمسكين وسيلة النجاة من شدائد العرصات وواسطة الصلاح والفلاح واخر دعوانا وكلامنا ان الحمد لله رب العلمين + نمقه العبد المذنب الجافى والمستكن الخاطئ الجانى بالسيأت الزمن الملدعو بمحمد عمر الملقب بشاه سراج الحق ثبته الله على الصراط السوى ونور قلبه بنور العرفان واليقين ابن مولانا محمد فريد الدين الشهيد فى سبيل الله اغرقه الله فى بحر غفرانه ونبيرة سيد العرفاء المولانا الحافظ محمد عبد العزيز الملقب بشاه مقبول احمد انار الله برهانه واوصل الينا فيضانه

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله على نعمائه + والصلوة على سيد انبيائه + وعلى اله واصحابه التابعين + امين + وبعد فقد وضح الحق + وبان الكذب من الصدق + فعلى كل مؤمن ان ينهى عن المنكرات + ويطمس معالم الزور والشرور والضلالات + كما امر الله فى كتابه وحث عليه سيد احبابه + وهذه رسالة تنبئك عن سنة الرسول + وتبعدك عن ضلالة كل جهول + فخذها بالقبول + وادع لمؤلفها نيل المامول + وصلى الله تعالى على محمد النبى الامى

اهل البلاد ايتها اهل نور حرتقى	قد فاق من بدر منير مشرق	اعنى بتحسين بليغ حبرنا	نمقه الفقير محمد حسين الدهلوى عفا الله عنه
عبد الجليل الالمعى المتقى	قد جاء شأن الرد فى تاليفه	كسر الرأس كل دجال شقى	
فهو الحرى بان يبين كيف لا	ونقوله الحذ الكواذب تتقى	من قال فى الالزام قبلا مثله	
اوليس ان يد العلى للاسبق	بالله عل واما سواه نموذجا	وتاملوا قولى بعين مدقق	

مواہیر علمای شہر وصدر میرٹھ

بسم الله الرحمن الرحيم + الحمد لله الذى اعز الاسلام بناصريه فى كل زمان وقواه + واذل من خذله من المعاندين المريدين اطفاء نور الله فى كل مكان واغواه + والصلوة على من اختاره من بين الخلق واصطفاه + وكل من سلك طريقه وارتضاه + اما بعد فيقول العبد المفتقر الى الله الغنى محمد الملدعو بعزيز الرحمن الديوبندى تغمده الله بغفرانه

وکان اللہ لہ وھداہ + انی رأیت ھذا الکتاب من مواضع عدیدۃ فی اوقات متفرقۃ فوجدت مسائلہ موافقۃ لکتب السلف والخلف من الاحناف واکثر ما نقلہ المؤلف اقوال الفقہاء الاعلام المعروفین بالتحقیق والانصاف + فلعمری قد بذل المؤلف غایۃ جہدہ فی جمیع الاقاویل وسعی مقتریٰ سعیہ فی ردّ الاکاذیب والاباطیل فشکر اللہ سعیہ وجزاہ خیر الجزاء وجعل عاقبتہ خیراً من اولاہ ومحیٰ ذنوب مقرظہ واوصلہ الیٰ ما یتمناہ کتبہ الراجی

رحمۃ ربہ القوی محمد المدعو بعزیز الرحمٰن الدیوبندی غفر اللہ

من اجاب فاصاب

مولوی صادق علی بقلم خود

مسائل مندرجہ کتاب ہذا کہ وجوب تقلید مذہب معین و اثبات فروع فقہیہ حضرت امام اعظم است ہمہ حق ست و صحیح یافتم بران مشائخ و اساتذہ کرام خود را +

مواہیر علمای شہر کانپور

ھو المصیب - مین نے اس رسالہ کو جابجا دیکھا نہایت مدلل اور مستحکم پایا مسائل حقہ کو عمدہ طور سے ثابت کیا ہے اللہ تعالیٰ اسکے مصنف کو جزای خیر عنایت کرے اور اس تالیف کو باعث ہدایت انام ٹھیرائے اور اختلافات جزئیہ کے خیال کو اہل اسلام کے دل سے اٹھائے آمین

کتبہ العبد الفقیر الی اللہ الغنی محمد علی کان اللہ لہ

اللھم بجاہ نبیک سیدنا محمد صلی اللہ علیہ وسلم اعط مؤلف ھذہ الرسالۃ اجراً جزیلاً وثواباً جمیلاً وکن اللھم لہ حافظاً وناصراً ولا تجعل للشیاطین والمضلین علیہ سبیلاً و اٰخر دعوانا ان الحمد للہ رب العلمین والصلوۃ والسلام علی سید المرسلین واٰلہ وصحبہ وازواجہ امہات المومنین کتبہ افقر العباد الی ربہ ذی المنن عبدہ احمد حسن عفا اللہ عن سیاٰتہ یوم الفتن والمحن

امابعد الحمد لقابل التوب شدید العقاب والصلوۃ علی الشفیع المشفع یوم الحساب فقد طالعت عدۃ اوراق ھذا الکتاب فالفیتہا مقرونۃ بالصدق والصواب کانہا تذکرۃ للخواص و اولی الالباب و تبصرۃ للعوام والطلاب جزی اللہ تعالیٰ مؤلفہ بشکر سعیہ ورفع العتاب یوم المزید والثواب بحرمۃ النبی الکریم واٰلہ والاصحاب + حررہ الٰہی بخش عفی عنہ

لله در هذه الرسالة الداعية من الشعب المختلفة+ الى الطرق المستقيمة المؤتلفة+ الجماعة التي هي على الزيغ معتكفة+ وعن الحق منحرفة+ فان نظرت فيها هذه الطائفة غير معتسفة+ عسى ان تكون بخطائها معترفة+ والى الصراط السوی مزدلفة+ كتبه محمد اشرف علی على الذی نفسه للسیّات مقترفة+ وللمعاصی معترفة+

هو العلیم چند مقام ازین کتاب دیدم مطابق مذهب حق یافته پسندیدم خدا ایں رایه بخشد از قبولش+ نگهدارد ز رد بهر فضولش+ راقم اثم بندهٔ آمرزگار محمد عبد الغفار لکھنوی عفی عنه

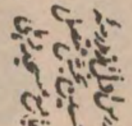

بلا شبہہ تحریر ہذا منصف کو کافی ہی اور جواب شافی والله یهدی من یشاء الی صراط مستقیم+ قادر علی عفی عنه

مواہیر علماے علیگڑھ

بسم الله الرحمن الرحیم+ الحمد لله رب البریة والصلوة علی صاحب المقامات العلیة وبعد فقد طالعت هذه الرسالة البهية المزرية بالقلائد العسجدية فوجدتها محتوية على المسائل الحقة الصحيحة السنية ومشتملة على الدلائل المحكمة القوية جزى الله مؤلفها جزاء من اہل الملة البیضاء الحنیفیة وحصل له اماله الدينية والدنيوية وانا العبد المعتصم بحبل السنة النبوية محمد لطف الله تجاوز الله عن سیأته الجلية والخفية

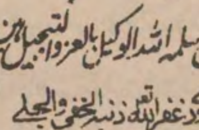

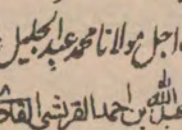

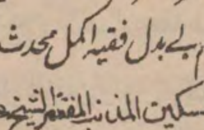
بسم الله الرحمن الرحیم+ نحمده ونصلی علی حبیبه الکریم+ یہ کتاب سیف المقلدین علی اعناق المنکرین بہت اچھی کتاب ہی اعتراضات جنود شیخ نجدیہ میں سعی بلیغ فرمائی ہی عنایت ایزدی سے فتح یسر فتح پائی الله تعالی مصنف کو جزای خیر عطا فرمائے آیندہ منکرین کو ایسے اعتراضات واہیات سے بچائے کیون نہو ماشاء الله مصنف اسکے عالم بے بدل فقیہ اکمل محدث اجل مولانا محمد عبد الجلیل سلمه الله الوکیل بالعز والتبجیل ہین

كتبه الراجی لعفو المسکین المذنب المفتقر الشیخ عبد الله بن احمد القریشی القادری غفر الله ذنبه الخفی والجلی

العبد المذنب المفتقر الی الله الجلیل

مواہیر علماو فضلای شہر لکھنؤ فرنگی محل کثرہم اللہ تعالیٰ

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم لا الہ الا ہو العلی الرب الحکیم الحلیم قد سمعت مقامات عدیدۃ من هذہ الرسالۃ بلسان المصنف ذی الفضل والجلالۃ فوجدتها علی تحقیقات شریفۃ وتدقیقات لطیفۃ کافیۃ لدفع مطاعن المکابرین وافیۃ لسائر اهل الحق والیقین فیا ایها الغافلون هی آیات بینات فی صدور الذین اوتوا العلم وما یجحد بها الا الجاهلون حررہ الفقیر الحقیر المعتصم بحبل اللہ القدیر ابو الحامد محمد عبد الحمید غفر لہ اللہ الوحید ابن الفاضل الواصل الی العلی الرب الحکیم قطب العصر مولانا الحافظ ابی الحسنات محمد عبد الحلیم قدس سرہ الکریم الفرنجی محلی اللکنوی ۵ سع ۱۳۰۴

لقد طالعت من هذہ الرسالۃ مقامات شتی وجدت فیها آیات لاولی النهی لعمری یتالق فیها سواطع الحق کما یتلالأ فی الغاسق البرق فطوبی لمن یستفیض منها بتعمق النظر ودعا من اللہ جزاء المصنف حین السحر وارجو من اللہ ان یشیعہ بین طالبی الحق والیقین فان فیها لبلاغا لقوم عابدین وانا العبد العاصی لا بضاعۃ لہ سوی المعاصی ابو الغنا محمد عبد المجید الفرنگی محلی تجاوز اللہ عن ذنبہ الخفی والجلی وتغمدہ اللہ بالرحمۃ والغفران ومکنہ وسط الجنان واذاقہ حلاوۃ کمال القرب والایمان ۵ ش ۱۳۰۴

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم الحمد للہ الجلیل والصلوۃ علی نبیہ الخلیل وعلی آلہ الدالین الی سواء السبیل اما بعد فقد طالعت المقامات العدیدۃ من هذہ الرسالۃ الجدیدۃ ووجدتها مشیدۃ بالنقول عن الاصول المسندۃ الی الفحول بالسعی الجمیل عن المؤلف النبیل جزاہ الملک الوهاب بالثواب الجزیل یوم الحساب حررہ ابو الکرم محمد اکرم تجاوز اللہ تعالی عما اجرم ۵ سع ۱۳۰۴

اس فقیر سراپا تقصیر نے جہانتک اس کتاب فیض انتساب کو مطالعہ کیا مصنف نے کمال عرق ریزی سے صراط مستقیم کو ہدایت فرمایا اور خس و خاشاک اعتراضات اہل ضلال سے پاک و صاف کر دکھایا ہی میں اس عالم جلیل کے حق میں بید دعا کرتا ہون کہ اللھم

محمد عبد الغفار

الصوبن نصر دین محمد صلی اللہ علیہ وسلم واخذل من خذل دین محمد صلی اللہ علیہ وسلم ۔ العبد العاصی محمد عبد الغفار غفر اللہ للرب مولانا محمد عبد الجامع بن مولانا محمد نافع ابن بحر العلوم حضرت مولانا عبد العلی محمد قدس اللہ اسرارہ

مواہیر و تقاریظ علمائے پیشاور

ذکر القدیم اولی بالتقدیم + بسم اللہ الرحمن الرحیم + نحمدہ و نصلی علی رسولہ الکریم اما بعد فقد رأیت من هذه الرسالة النافعة الجامعة للمسائل الضرورية مع الفوائد الزائدة + مقامات شتی واوراقا عديدة فوجدتها موافقة لاسفار الكبار من السابقين + ومطابقة لزبر الاخيار من اللاحقين رضی اللہ عنا وعنهم اجمعين + محتوية على المسائل الحقة السنية + ومشتملة على ما افتى به العلماء البرية والبحرية اعنى بها النسخة المرتاضة المرتفعة الملتوية بالمسائل الدينية الضرورية + الحرية بان تسمى بسيف الاسلام على اعداء خير الانام المسماة **بسيف المقلدين على اعناق المنكرين** الفهامة الفضلة النحرير العلامة التفسير الحرمي الجهبذ الصفي الذكي المؤيد من الله الجميل العالم النبيل المولوی **عبد الجليل** سلمه الله الخليل وثبته على سواء السبيل ولعمری تاليفها كاف لاطفاء شعلة الفرقة الخبيثة النجدية ووافٍ لانتفاء عقائد الزمرة الخسيسة الوهابية فسعى المصنف المنصف وعلى الله اجر المؤلف من غير التعسف ومن دون التاسف اللهم يا من بيده ملكوت التحت والعلى من العرش الى الثرى تقبل منا انك انت السميع العليم بفضل منك يا رحمن يا رحيم وانا العبد المعتصم المتمسك بحبل الله القاهر المدعو **بمحمد فضل القادر** البيشاوری تجاوز عن سياته الباری بفضله الساری وكرمه الجاری المتمسكن بقرب في قرية دولت پور من الله واوة هذا واخر دعوانا لا شك في صحة الجواب والله اعلم بالصواب

ان الحمد لله رب العلمين والصلوة والسلام على رسوله محمد واله واصحابه اجمعين ۵ فی الشعبان سنہ ۱۳۱۰ھ

ان الشمس شهرة ان لم ار القمر نيرة
وان الفضل ان الدعوة جميلة المروة

مواہیر و تقاریظ بعض علمائی کلکتہ وغیرہ

الحمد للہ کہ فقیر مقلد مذہب امام اعظم صاحب است رحمہ اللہ و معتقد تقلید شخصی کہ آنرا صاحب رسالہ سیف المقلدین ببرہان قاطع و حجت ساطع ثابت فرمودہ شکر اللہ سعیہ + محمد عبد الحی عفی عنہ

الحمد للہ وکفی والصلوۃ والسلام علی عبادہ الذین اصطفی اما بعد کتاب مستطاب ہذا را از ابتدا تا صفحہ ۱۱۲ ۔ بمقامات شتی دیدم طرز تحریر عمدہ و تقریر زیبا یافتم و درین اصلا ریب و شک نیست کہ تقلید شخصی بر عامی واجب است بلا نکیر او من کان خارجا من هذه المذاهب الاربعة فی هذا الزمان فهو من اهل البدعة والنار ۔ رقمت فی التاریخ ۸ شہر محرم الحرام سنہ ۱۳۰۸ یوم سہ شنبہ

احقر الوریٰ ابو الفتح محمد عبد الشکور مرحبا حنفی عفی عنہ

أصاب من اجاب ومن خالف فقد خاب - والله در القائل ومن قال سوی ذلک فقد قال محالا

تقلید مذہب معین من مذاہب الائمۃ الاربعۃ رحمہم اللہ تعالی المتعارفۃ فی العرب والعجم والاستمرار علیہ واجب علی من لم یبلغ درجۃ الاجتہاد بالنظر الی مصلحۃ الوقت والزمان وبناء علی الدلائل التی اوردہا مؤلف رسالۃ سیف المقلدین علی اعناق المنکرین لاثبات ہذا المطلب الشریف والمقصد المنیف جزاہ اللہ تعالی عنی وعن سائر المسلمین خیر الجزاء محمد اسمعیل عفی عنہ

التقلید علی مذہب معین من المذاہب الاربعۃ واجب لا ینکرہ الا من ینکر الاجماع فجزاہ اللہ صاحب رسالۃ سیف المقلدین عنا وعن سائر المسلمین فلقد اتی بالتحقیق لیحق الحق ویبطل الباطل بکلماتہ ولو کرہ الکافرون فیا لہ من حسن البیان فی اثبات المطالب بالبرہان لا استطیع ان اذکر نبذا من اوصافہ الجمیلۃ ولو صرفت برہۃ من عمری لہذہ المقاصد العلیۃ ولایت حسین عفی عنہ مدرس چہارم مدرسہ عالیہ کلکتہ

اعلم ان التقلید الشخصی واجب بقولہ تعالی فسئلوا اہل الذکر ان کنتم لا تعلمون - وان کان لا یعقلہ القوم الذین ہم لا یعلمون فیتخبطون عند التکلم کالسکاری - ویحیرون عند التفوہ کالحباری فی الصحاری حررہ محمد لطف الرحمن عفی عنہ

محمد لطف الرحمن عفی عنہ

حصہ از کتاب سیف المقلدین علی اعناق المنکرین کہ در رد فرقہ ضالین غیر مقلدین مرقوم گردیدہ برخواندم درین کتاب دلائل وجوب تقلید وما یلائمہا بعنوان شائستہ آوردہ شدہ است واقوال مزخرفہ باطلہ منکرین تقلید ببراہین قاطعہ وحجج ساطعہ رد کردہ شدہ فللہ در المصنف شکر اللہ سعیہ وجزاہ خیرا معراج الدین احمد عفی عنہ

الحمد للہ والمنۃ والصلوۃ علی سید الانس والجنۃ اما بعد چون کتاب سیف المقلدین علی اعناق المنکرین را مطالعہ کردم الحق آنرا اسم بامسمی یافتم ومضامین آنرا چنان یافتم کہ بخاطر احدی تا حال خطور نکردہ وخاطر علماء از ان مقصر ماندہ اللہ تعالی مصنف کتاب موصوف را اجر جزیل وثواب جمیل عنایت فرماید آمین ثم آمین

جناب مولوی حبیب الدین احمد مدرس اول مدرسہ

مولوی خادم حسین صاحب مدرس دوم مدرسہ

غلام حیدر حسینی از مدرسہ مذکور

شکر اللہ سعی المصنف
الفقیر الی اللہ
محمد موسی عفا اللہ عنہ

رسالۂ سیف المقلدین علی اعناق المنکرین را چون دیدم بس بس پسندیدم فی الحقیقۃ جوہر احقاق تقلید را از امواج بحر اختلاف غیر مقلدین بساحل تحقیق از دین محمدیہ سیما حقیت مذہب حنفیہ بر آوردہ رسانید جزاہ اللہ تعالی عن مصنفہ خیر الجزاء حررہ کمترین ظہیر الدین گڈودی مولداً وخالصپوری موطناً حنفی مذہباً وچشتی مشرباً۔

محمد ظہیر الدین

ضمیر الدین ۱۲۹۵

بسم اللہ الرحمن الرحیم الحمد للہ وحدہ والصلوۃ علی من لا نبی بعدہ وبعد فقد سمعت نبذا من ہذہ الرسالۃ الشریفۃ والکراسۃ اللطیفۃ والہدایۃ الانیقۃ من مؤلفہا فجزاہ اللہ خیر الجزاء حیث اتی بما ینشط بہا الاذہان ویستلذ منہا الاذان اللہم اجعلہا مقبولۃ لعبادک ومصنفہا ہادیا مہدیا قال بفمہ ورقمہ بقلمہ العبد المعتصم بحبل اللہ الغنی ابو القاسم محمد عبد الغنی الحنفی مذہبا النقشبندی مشربا البہاری مولدا نور اللہ قلبہ بنور العرفان وسترہ بستر الجنان

محمد عبد الغنی

مواہیر وتقاریظ فضلای کلکتہ وملک بنگالہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم الحمد للہ القائم الدائم للہ والصلوۃ والسلام علی رسول اللہ وعلی الہ واصحابہ رضی اللہ عنہم ورضوا عن اللہ اما بعد فقد وافقت بمقامات شتی من الکتاب المستطاب المسمی بسیف المقلدین علی اعناق المنکرین للمحقق الفائق من الاقران والاماثل المتبع للکمالات والفضائل العالم النبیل الفاضل صاحب التحصیل وعدیم المثیل مخدومنا ومکرمنا المولوی محمد عبد الجلیل ذی الفضل والتبجیل حفظہ اللہ عن شر کل لئیم وبخیل فلقد طالعت منہ اوراقا عدیدۃ فوجدتہا محتویۃ علی الحق والصواب ومسائلہا کلہا بعیدۃ من الشک والارتیاب ومن حسن الاتفاق وصل بصری ووقع نظری علی دلائل وجوب التقلید فوجدت کلہا حسنۃ فللہ در المصنف فاما الدلیل الواحد المختصر من جمیعہا فی غایۃ الوجازۃ ونہایۃ الدرایۃ فتبارک اللہ احسن الخالقین ایہا الاخوان من المؤمنین واعوانی من اہل السنۃ من المقلدین انظروا الی جامعیۃ ہذا الدلیل وکمال القوۃ کیف یسکت منہا السنۃ اہل الضلال من ذریۃ الشیخ النجدیۃ فعلی کل مؤمن ان یصورہ فی القلب والجنان لئلا یوسوسہ الشیطان من الجن والانسان وہو ہذا قال اللہ تعالی اولئک الذین ہدی اللہ فبہداہم اقتدہ فثبت من قولہ تعالی فبہداہم اقتدہ وجوب التقلید مطلقا لکونہ صیغۃ امر والمقام یقتضیہ۔ وہکذا من قولہ تعالی واتبع سبیل من اناب الی ولا شک ان الائمۃ

الاربعة المجتهدين رضی الله عنهم اجمعین کانوا باتفاق الثقلین من المسلمین ممن هداهم الله۔ وممن
انابوا الی الله۔ وصاروا فائقا فی استخراج المسائل الحقة فی الامة المرحومة من جمیع الافراد باتفاقهم
جمیعا فلابد من اتباعهم وتقلیدهم کما اتفقت الامة من اهل السنة والجماعة علی هذا من اهل
الشرق والغرب ومن العجم والعرب علی الاطلاق بحسب تصریح هاتین الآیتین ثم اعلم انه لاشك من
وجدان الاختلاف الیسیر فیما بینهم فی المسائل کما اشار الی هذا النبی صلی الله علیه وسلم اختلاف
امتی رحمة فلابد لنا من التقلید الشخصی فی هذه الحالة + واتباع احد الائمة الاربعة المعینة +
لان الله تعالی حرم التخییر فی المسائل المختلفة فی مثل هذا المقام حیث قال الله تعالی وَلَا تَتَّبِعُوا
السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ ذٰلِكُمْ وَصّٰكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ۔ وایضا قال تعالی مُذَبْذَبِينَ
بَيْنَ ذٰلِكَ لَآ إِلٰى هٰٓؤُلَآءِ وَلَآ إِلٰى هٰٓؤُلَآءِ وایضا قال تعالی فی مذمة التلفیق لما ارتکبه مشرکوا العرب
فی زمن النبی صلعم یُحِلُّوْنَهٗ عَامًا وَّ یُحَرِّمُوْنَهٗ عَامًا ولابد للمتحیر فی مسائل المذاهب الاربعة
من ارتکابه فثبت من مجموع هذه الآیات کلها ان التقلید الشخصی بعد خیر القرون واجب علی
ذو الحال
کل مسلم من اهل السنة ما لم یبلغ مرتبة الاجتهاد علی الاطلاق۔ کما کان علی هذا اهل الحجاز والعرب
حال
باسرهم وجمیع اهل العجم والعراق۔ وهو معمول للاکثر من اهل الآفاق۔ ولم ینکر لهذا الا شرذمة قلیلة
من اهل النفاق والشقاق۔ وقد قال الله تعالی ومن یشاقق الرسول من بعد ما تبین له الهدی ویتبع
غیر سبیل المؤمنین نوله ما تولی ونصله جهنم وساءت مصیرا ۔ فجزاه الله المصنف الجزاء الجزیل
بکرمه العمیم ولطفه الجمیل فخذوها من کتابه ایها المقلدین۔ واضربوا بها عنق الضالین المضلین
من الوهابیین المنکرین من اتباع الائمة المجتهدین وادعوا للمؤلف واعینوه فی هذا الباب علی اهل
الردة والارتیاب من کل الابواب فان الله یاتی اجرکم یوم الحساب فهو نعم المولی ونعم المعین
وآخر دعوانا ان الحمد لله رب العلمین وصلی الله علی خیر خلقه محمد واله واصحابه اجمعین حرره المذنب
العاصی فی طریقة خالقه رب الفلاق المدعو بفضل الحق الوارد من امام فی کلکته فی شهر رمضان
المبارك ۱۳۰۰ھ + اصاب من اجاب + ومن انکر فقد خاب ولله در القائل سه من قال
سوی ذلك فقد قال محالا + حرره الفقیر
الی الله الغنی عبد الکریم عفا الله عنه فی الحرم ۱۳۰۰ھ

مواہیر علماے بنگالہ

الحمد لله الذی یعلم الجهر وما یخفی والصلوة والسلام علی من دنی فتدلی فکان قاب قوسین او ادنی وبعد فقد طالعت هذه الرسالة من مواضع شتی فوجدتها مطابقة للزبر الاولی وقلت للناظر فیه اقرئه فی التدبر فانه لا یلتفت الیه الا من ینتفع بالذکری ولا یتجنبها الا الاشقی الذی سیصلی النار الکبری فان المؤلف جزاه الله عنا خیر الجزاء ما اودع فیها من تحقیقات انیقة وتدقیقات رشیقة کلها ملخوص من کتب السلف الصالحین کما ان ما علی الرسول الا البلاغ المبین گر نیاید بگوش رغبت کس * بر رسولان بلاغ باشد و بس * والسلام علی من اتبع الهدی

حرره محمد عبد الحی اختر کان الله تعالی له ولابویه ولجمیع المومنین والمؤمنات آمین

صح الجواب والله اعلم بالصواب

لقد طالعت اکثر هذه الرسالة فوجدتها مطابقا للدلائل الصحیحة والبراهین القویة

والحق احق ان یتبع

فقیر حقیر عبد الرحمن بحر ناتھ پوری بنگالوی حنفی

لما نظرت فی جوف هذه الرسالة الشاملة لاریب وجدتها مع الدلائل القویة الصحیحة فمن کان عالما بالعمل و فاضلا یقول لقد جاء الحق وزهق الباطل اصلا *

مواہیر علمای غازی پور

هو المستعان

بسم الله الرحمن الرحیم

الحمد للہ کہ ایسے زمانہ پر آشوب مین کہ غیر مقلدین نے ایک شورش عظیم پیدا کر رکھی ہے اور توہین وتحقیر امام بلکہ ائمہ اربعہ مین کوئی دقیقہ فروگذاشت نہین اور یہ مرض متعدی ہوتا جاتا ہے کتابین ایسی ایسی تصنیف ہوتی ہین کہ نعوذ باللہ اگر اسکا جواب نہو تو تھوڑے دنون مین وہابیت غیر مقلدین کا بجد استحکام ہو جائیگا

مگر جناب مولانا وبالفضل اولنا مولانا محمد عبد الجلیل صاحب پیشاوری نے بکمال تحقیق و تدقیق ایک رسالہ بدلائل عقلی و نقلی وجواب اکثر سوالات قرآن وحدیث سے غیر مقلدین کو دیا ہے کہ ہر ہر فقرہ اُسکا آب زر سے لکھنا چاہیے مگر باعث عدم استطاعت کے ہنوز زیر طبع نہوا افسوس کا مقام ہے ایسی حالت مین نفیر عام ہے کل مسلمانون پر واجب ولازم ہے کہ ایسی کتاب لاجواب جو مذہب اور دین کے باقی رکھنے کا عمدہ آلہ ہو اُسکی اشاعت وطبع مین بڑا اجر وثواب سمجھکر کوشش کرین۔ اللہ تعالیٰ مصنف مذکور الصدر اور سب اہل دین کو جزا عطا فرماوے۔ حررہ طالب الخیر لوجہ اللہ فقیر محمد امانت اللہ عفی عنہ

قصیدۂ فقیر حقیر

مجتہد ہین کان علم فقہ وارکان حدیث
مہبط جبریل پر نازل ہوا قرآن حق
مطلع تفسیر فرقان کریم اصحاب ہین
باب جنت کیون نہو مفتوح ان سب کے لیے
جو تبحر انکے اک شاگرد انے مین ہوا
کسقدر احسان اُنکے سب جہان پر آج ہین
خوشگوار اُنسے نکیون ہون لقمہای علم دین
مثل مور ناتوان ہین یہ محدث ہند کے
صورت روباہ یان جو صید کلاب نفس ہین
ہین وہی اسرار حق ہین مالک رطل گران
ہین مطیعان الٰہی جان نثار آن رسول

دافع ہر غش ہین وہ معیار عقیان حدیث
اور صحابہ پر ہوا نازل یہ فرقان حدیث
مجتہد ہین مظہر تفسیر قرآن حدیث
زندگی بھر جو رہے دربان سلطان حدیث
کب یہ سب ہین قطرۂ بحر فراوان حدیث
جن سے ہے مکشوف باب فقہ و تبیان حدیث
ہین حکیم علم قرآن بھی وہ لقمان حدیث
کس سے ہو سکتی ہے تکریم سلیمان حدیث
موت ہے اُن سب کی اک شیر بیابان حدیث
جو قوی بازو ہوے حمال میزان حدیث
یعنی اہل اجتہاد دین مطیعان حدیث

آج کل یہ کوچہ گردِ لذتِ نفس وہوا
قدر کیا جانینگے کیا تھے مرد میدانِ حدیث

ای فقیر اب تاج شاہی بہر پندو وعظ خلق
سر پہ رکھ فرمان قرآن اور فرمانِ حدیث

قصیدہ دوم منہ

قالب فقہ مین ہی روح جو معنای حدیث
تو مقرر کتبِ فقہ ہین ماوراے حدیث

مدعی سارے ہین اور محض کچھ اسمای حدیث
اہل حق اور مسمای معلاسے حدیث

ہم زلیخا کی طرح رہتے ہین شیداے حدیث
مثل یوسف ہی گرامی ہین مثوای حدیث

فقہ فانوس ہی اور شمع سراپاے حدیث
کیون جدا رکھ کے عدو کرتے ہین اطفای حدیث

حسن فقہ و حسین غم فحواسے حدیث
دونون رکھتے ہین خنک دیدۂ زہرای حدیث

گویا آفاق مین ہین شمر و یزید آج تلک
یعنی یہ فقہ کے دشمن ہین جو اعداے حدیث

کہتے ہین بیس تراویح کو بدعت ہین یہ سب
کیا کہین شیعہ کی تعلیم ہی اخفای حدیث

ابن رومان سے ہی نقل حدیث عشرین
ہان ذرا دیکھ تو مالک کی موطاے حدیث

دل کے بیمارون کو دو تین عمل کے لیے بس
مرضِ غب کی طرح آتی ہی حُماے حدیث

جیسے سلطان دو عالم کے ہین صدیق وزیر
فقہ بیشک ہے وزیر شہ والاے حدیث

اہل حسنیٰ ہین وہی اہل زیادہ ہین وہی
جنکو ہے حسن عمل کے لیے حسناے حدیث

بو حنیفہ کبھی واللہ نہین کرتے قیاس
جب تلک ہاتھ کہین اُنکو ضعیف آئے حدیث

ضعف ایمان کا سبب ہے یہ کلام اعدا
کہ اگر پیشِ نظر اُنکے ہو اقواے حدیث

تو بھی وہ راے کو رکھتے ہین مقابل اُسکے
کہین مقبول نہین آپکو بے راے حدیث

راے بد ہی یہ تری منکر تقلید عنید
سنکے محض اسم حدیث اک تجھے آجائے حدیث

اور نہو رای سے ممتاز حدیث اُنکے لیے
جو کہ خود ہین یم عرفان مسماے حدیث

کہتے ہین دشمن دین یہ کہ نہین مانتے ہم
بو حنیفہ سے اگر لاکھ ہون داناے حدیث

ہو گئے بنکے عدد ایک کے تم سارے تباہ
دو بھی ہوتے اگر ایسے چمن آراے حدیث

صورت برگ خزان پھر تو د قود گلخن
ہوتے ہر جاے تم اے زمرۂ اعمای حدیث

جابجا فتنہ و آشوب ہی اور خاک نہین
کیون نہو جنکے ذرا دل مین نہین جاے حدیث

ای فقیر آج بہت جلس فروشانِ فساد		ہین نمونے کو لگائے ہوئے دیبای حدیث

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

الحمد للہ رب العالمین علی الائه + والشکر للرحمن الرحیم علی نعمائه والصلوۃ و السلام علی من عرج اعلی معارج العلی ثم دنی فتدلی وعلی اله واصحابه وائمة امته الذین امنوا وکانوا یتقون وباقتدائهم یهتدی الناس ویرشدون **اما بعد** فقد جاء نی بالرسالة سیف المقلدین علی اعناق المنکرین ابن مصنفها العلامة والتمس منی ان احرر تقریظا واجعل علیها علامة - فطالعت مقامات عدیدة من هذه الرسالة المفیدة - فوجدت فیها من الدلائل الساطعة والبراهین القاطعة ما یختم علی افواه المعاندین فی الدین المتبعین للشیاطین المریدین الذین هم ینطقون عن الهوی ان من اتبع هواه فقد ضل وغوی ویشفی ما فی صدور المریدین الحق من اختلاج الشبهات وان هذا لمن اقصی الغایات فطالعوها یا ایها الناس فان فیها لبلاغ للناس وان فیها الشفاء للعلیل وسقاء للغلیل جعل اللہ مصنفها مرحوبا مغفورا فانه سعی سعیا مشکورا - نمقه العبد الذلیل الراجی عفو ربه الجلیل ابو الثناء محمد عبد الرشید غفرله اللہ الوحید الفرنگی محلی اللکنوی

نوٹ ۲۲

اطلاع

صاحبان کیاست وذکاوت واہالیان سنت وجماعت پر پوشیدہ نرہے کہ اس زمانۂ
شروفساد مین اگرچہ غیر مقلدین کے جوابات مین بہت سی کتابین تصنیف ہوئین - لیکن
مثل اس کتاب **سیف المقلدین علے اعناق المنکرین** کے برابر کوئی کتاب دندان شکن
اور پر مطالب ومقاصد آج تک تالیف نہین ہوئی دیکھنے سے خود معلوم ہوجائیگا - عطر آنست
کہ خود ببوید نہ آنکہ عطار بگوید علاوہ ان سب کے مضامین عالیہ اس کتاب مستطاب مین ایسے
درج ہوے ہین کہ غالبا کسی کتاب مین کمتر نظر سے گذرے ہونگے - چنانچہ خلافت اہل اسلام
کے واقعی حالات زمانۂ متبرکۂ آنحضرت صلے اللہ علیہ وسلم سے لیکر تا زمان شوکت وعظمت اہل اسلام
کے اور خصوصًا عجائب وغرائب جو فصل دوم باب ہفتم مین صفحہ (٥١٣) سے لیکر آخر کتاب تک
درج ہوے ہین قابل دید اور لائق شنید ہین نصاریٰ کے سینہ کباب ہندؤن کے
پلیچ وتاب رافضی خانہ خراب کے کمال اضطراب اس کتاب کے جوابات باصواب سے ظاہر
وباہر ہے - اور نیز بعض علما وبزرگواران دین کے پورے طور پر حالات اس کتاب مین
درج ہین جیساکہ یہ سب امور فہرست کتاب ہذا سے ناظرین کو معلوم ہونگے **واضح** ہوکر
یہ کتاب بموافق بہی سرکار داخل رجسٹری ہوگئی ہی کوئی صاحب بدون اجازت مصنف
صاحب کے قصد طبع اس کتاب کا نفرمائین

المعلن

احقر عبد الغفور ابن مولانا عبد الجلیل صاحب پشاوری مدظلہ
کتاب ہذا ذیل کے مقامات سے مل سکتی ہے

مولوی عبد الولی صاحب دفتر البیان لکھنؤ	مولوی عبد الاحد صاحب مجتبائی پریس دہلی	حاجی محمد سعید صاحب کلکتہ خلاصی ٹولہ نمبر ٨٥	مولوی محسن صاحب پٹکاپور - کانپور نمبر ٥٥

فہرست منتخب بعض احوال تاریخی خلفا و علما از کتاب سیف المقلدین

تمت

سیف المقلدین

علیٰ

اعناق المنکرین

در مطبع دبدبہ احمدی مطبوع شد

در مطبع دبدبہ احمدی مطبوع شد